

Actes del VIII Congrés d'Història Moderna de Catalunya: «Catalunya i el Mediterrani».

Barcelona, 17-20 desembre 2018

COMUNICACIONS

J. Dantí, X. Gil, D. Sola, I. Mauro (coord.)

Àrea d'Història Moderna,
Universitat de Barcelona
Any 2019

**Actes del VIII Congrés
d'Història Moderna de Catalunya:
«Catalunya i el Mediterrani».**

Barcelona, 17-20 desembre 2018

COMUNICACIONS

J. Dantí, X. Gil, D. Sola, I. Mauro (coord.)

Àrea d'Història Moderna,
Universitat de Barcelona
Any 2019

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Els articles són publicats amb llicència **Reconeixement-No comercial-Compartir per igual** de Creative Commons.

Els autors conserven els drets d'autoria i atorguen a l'Àrea d'Història Moderna el dret de primera publicació de l'obra. Un cop publicats, l'autor pot difondre una còpia dels seus articles al seu web i en repositoris institucionals i temàtics sempre que en citin la font original.

Secció Departamental d'Història Medieval, Història Moderna, Paleografia i Diplomàtica

Facultat de Geografia i Història

Universitat de Barcelona

Montalegre, 6

08001 Barcelona

dep-ghi-hismo@ub.edu

Revisió editorial: Verónica Gallego Manzanares, Ivan Gracia Arnau, Víctor J. Jurado Riba, Pau Pibernat Soler.

Maquetació i correcció: I.G. Santa Eulàlia, Santa Eulàlia de Ronçana. www.igsantaaulalia.com

ISBN: 978-84-09-20330-7

Els textos de totes les intervencions del VIII Congrés d'Història Moderna de Catalunya –tant de les ponències com de les comunicacions– són accessibles a la pàgina de *Pedralbes* dins el portal de les Revistes Catalanes d'Accés Obert (RACO) <http://www.raco.cat/index.php/Pedralbes>.

ÍNDIX

Sessió 1: Poders, fronteres i identitats

- Agustí ALCOBERRO, *La Guerra de la Quàdruple Aliança (1718-1720) des de l'estat de Milà.* 12
- Josep Miquel CONCA ALONSO, *Les batllies generals de Catalunya, Aragó i València al segle XVI. Un estudi comparatiu.* 29
- Antonio ESPINO, *Catalunya com a frontera marítima. La defensa de la costa catalana i les guerres contra França, 1652-1678.* 50
- David FERRÉ GISPETS, *Els efectes del «Contractor State» borbònic a la Catalunya d'inicis del segle XVIII.* 71
- Ivan GRÀCIA ARNAU, *La Revolta dels Segadors: un esdeveniment en disputa.* 90
- Lluís GUIA, *El Regne de Sardenya i el "Consejo de España" de Viena (1714-1720).* 113
- Pablo PÉREZ GARCÍA, *Lluís Oliver i de Boteller i la Germania de València.* 127

Antoni PICAZO MUNTANER, <i>La frontera religiosa en el reino de Mallorca: un límite impreciso.</i>	144
David QUILES ALBERO, <i>La Guerra dels Segadors y el interés del patriciado veneciano en una convulsa Cataluña (1645-1652).</i>	164
Maties RAMISA VERDAGUER, <i>Catalunya, Sicília i Menorca en la política mediterrània de la Gran Bretanya durant la Peninsular War, 1808-1814.</i>	187
Iván REGA CASTRO, <i>Devociones e identidades en la Seu Nova de Lleida: Los «nuevos y magníficos retablos» del obispo Sánchez Ferragudo (1771-1783), o el ideario de la catedral ilustrada.</i>	212
Maria SALAS BENEDITO, <i>Prohibició i repressió. Mallorca i les mesures contra els francesos a l'inici de la Guerra dels Trenta Anys (1635-1638).</i>	232
Ricard TORRA PRAT, <i>La Generalitat moderna i el Mediterrani. De l'esquadra de Galeres del General, a la creació del Port Franc de Barcelona (1599-1706).</i>	255

Sessió 2: Paisatge històric i risc natural

Alfredo CHAMORRO ESTEBAN, <i>Fustes, drassanes i galeres: explotació forestal dels boscos catalans per la construcció naval (1625-1640).</i>	282
Rafael GIL BAUTISTA, <i>El comunidor, un espacio para conjurar nubes malignas. La diócesis de Gerona durante los tiempos modernos.</i>	305
Judit VIDAL BONAVILA, <i>Els intercanvis socials i comercials en el Mediterrani occidental a través de les almadraves d'època moderna.</i>	324

Sessió 3: Món urbà i món rural

Alba ALONSO, *El trabajo y el comercio en las minas de El Priorat (Tarragona) durante la época moderna.* 344

Jordi BUYREU, Sònia GUAL, Valentí GUAL, Xavier JORBA, Raimon MASDÉU I ADRIÀ SASTRE, *Estudi demogràfic de l'Andorra moderna (segles XVI-XIX): estat de la qüestió.* 360

Isaac GARCÍA-OSES, *La distribució dels terrissers a la trama urbana barcelonina i la configuració d'àrees de producció especiltzades, segles XV-XVIII.* 375

María del Carmen IRLES VICENTE, *La economía catalana a finales del Setecientos según la atenta mirada de sus alcaldes mayores: entre el optimismo y los intentos de superación.* 397

Marta MANZANARES MILEO, *Cacau, sucre, canyella: conflictivitat gremial entorn de la xocolata en contextos locals i mediterranis (segles XVII-XVIII).* 416

Maria del Mar ROVIRA MARQUÈS, *Religió, política i mecenatge artístic durant el primer quart del Set-cents a Barcelona: l'església de la Congregació de la Missió i la capella de sant Joan Nepomucè.* 434

Olga SBERT PÉREZ, Raimon MASDÉU TÉRMENS, *El territori de Sant Just Desvern en el segle XVIII a partir del cadastre de 1716.* 452

Sessió 4: Família, xarxes i societat

María Luisa ÁLVAREZ CAÑAS, *Proyección profesional de los corregidores de Cataluña en Andalucía durante el siglo XVIII.* 469

María Remedios ANDRÉS GALLEN, <i>Una nueva aproximación al estudio de la delincuencia en el reino de Valencia (1580-1609)</i> .	486
Nil BOIX I BESORA, <i>Un exemple d'impacte social, cultural i religiós de l'onada migratòria occitana a Catalunya. El cas concret del Santuari del Miracle de Riner, el Solsonès</i> .	510
Esperanza BORT, <i>La salud del cuerpo y del alma en la correspondencia de los hermanos Zúñiga Requesens</i> .	535
Ricard CANTANO CARBALLO, <i>Els patrons de Canet i la ruta Barcelona-Cadis (1720-1736)</i> .	552
Alexandra CAPDEVILA, <i>De França a Catalunya. Una aproximació a les rutes d'accés del immigrants francesos dels segles XVI i XVII cap a terres catalanes</i> .	582
Rafael CERRO NARGÁNEZ, <i>Radiografía profesional de una élite militar: los gobernadores de la Ciudadela de Barcelona (1718-1808)</i> .	603
Jaume DANTÍ RIU, <i>Genovesos i ciutadans de Barcelona. Competència i impuls en el comerç mediterrani de 1550 a 1630</i> .	633
Amparo FELIPO ORTS, <i>Elites nobiliarias, conflicto dinástico y solidaridad familiar en Valencia (1702-1725)</i> .	654
Ines GHENO, <i>Llegir el bandolerisme català des d'Itàlia</i> .	678
Víctor J. JURADO RIBA, <i>La noblesa mediterrània: el cas de Francesc de Guimerà</i> .	689
Oswaldo Víctor PEREYRA, <i>Linajes, redes y poder en los espacios rururbanos castellanos en la temprana modernidad</i> .	707

Isidro PUIG SANCHIS, *Comportamientos socio-profesionales y entramados familiares durante el siglo XVIII. Escultores y arquitectos en la Cataluña interior.* 738

Pere MOLAS RIBALTA, *L'ascens social més enllà de les guerres.* 760

Josep SAN RUPERTO ALBERT, *Transport, distribució i inversió d'argent entre Barcelona i Itàlia. Les xarxes dels Cernezzi i Odescalchi (1637-1639).* 780

Maria JOSÉ VILALTA, *Migracions i frontera entre Aragó i Catalunya (segles XVI-XVIII).* 802

Sessió 5: Transferències i circulacions

Noèlia BORRÀS MATAMOROS, *Transferències culturals: la morra, un joc mediterrani a les tavernes de la Catalunya Moderna.* 822

Xevi CAMPRUBÍ, *El Mediterrani com a via de comunicació entre Catalunya i Itàlia als segles XVII i XVIII.* 840

Valeria COCOZZA, *Circulación de carreras entre Cataluña y Italia española: los casos de los obispos Benedicto de Tocco y Juan Trulles de Mir (siglos XVI-XVII).* 865

Miquel FUERTES BROSETA, *Les ambaixades a la cort. Un mecanisme amb diferent execució a València, Sardenya i Catalunya.* 876

Esther GARCÍA-PORTUGUÉS, *José Nicolás de Azara y el éxodo de Pío VI hacia el exilio.* 896

Laura GARCÍA SÁNCHEZ, *“Se breve en tus razonamientos, que ninguno hay gustoso si es largo”. El ingenioso hidalgo Don Quijote* 925

de la Mancha en Barcelona y los episodios pictóricos de su paso por la ciudad.

Ida MAURO, *El cardenal Gaspar Cervantes com a arquebisbe i mecenes: Contrareforma i Renaixement a Messina, Salerno i Tarragona (1561-1575).* 951

Matteo MORO, *Vicios y virtudes de España y Cataluña en una relación del marqués de Trivero y Mortigliengo, enviado extraordinario del duque de Saboya a la corte ibérica del Carlos III de Habsburgo (1707-1711)* 975

María de los Ángeles PÉREZ SAMPER, *Un viaje real por el Mediterráneo: Felipe V en 1702.* 998

Fernando SÁNCHEZ MARCOS, *La circulación de la «Storia d'Italia» de F. Guicciardini en el Mediterráneo (siglos XVI –XVII): la presencia en Barcelona.* 1020

Anna TREPAT CÉSPEDES, *El pintor Gabriel Duran (1749-1806) i la seva activitat entre Barcelona i Roma. Producció, relacions i intercanvis artístics al voltant de l'Ambaixada d'Espanya davant la Santa Seu.* 1037

Sessió 6: Creences i vivències

Judith ARMIÑO ALARCÓN, *Un nuevo modelo devocional en la Cataluña del catolicismo ilustrado: las primeras misiones populares de la Congregación de la Misión (1717-1726).* 1056

Rafael BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, *Las conversiones de soldados y galeotes en Barcelona según la correspondencia del jesuita Francisco Poch (1675-1685).* 1075

- Laura FARÍAS MUÑOZ I CRISTINA FONTCUBERTA, *Entre el mar i la ciutat: la presència de la costa mediterrània en les imatges dels sants patrons de Barcelona (segles XVI-XVIII)*”. 1095
- Diego SOLA, *Pregar i meditar a la Catalunya del Cinc-cents: Ignasi de Loiola i la devotio moderna montserratina*. 1118
- David VIZCAYA CALVO, *La orden catalana de la Merced y su relación en la redención de cautivos: de los inicios al siglo XVIII*. 1137

Sessió I

Poders, fronteres i identitats

La guerra de la Quàdruple Aliança (1718-1720) des de l'Estat de Milà (i des del Consell d'Espanya de Viena)

AGUSTÍ ALCOBERRO*
Universitat de Barcelona

Resum

L'Estat de Milà, annexat a la Monarquia dels Habsburg de Viena pel Tractat de Rastatt (1714), va jugar un paper clau en la Guerra de la Quàdruple Aliança. A través de les ordres del Consell d'Espanya de Viena, el govern de Milà es va fer càrrec de les tasques de diplomàcia, espionatge, ordre públic i lleves i proveïments de tropes en un context polític molt complex, en què Felip V i Carles III d'Espanya, l'Arxiduc (l'emperador Carles VI), rivalitzaren de nou per l'hegemonia política.

Paraules clau: Guerra de Successió d'Espanya, Guerra de la Quàdruple Aliança, Felip V, Carles VI, Monarquia dels Habsburg, Estat de Milà, Història d'Itàlia (edat moderna).

Resumen

El Estado de Milán, anexo a la Monarquía de los Habsburgo de Viena por el Tratado de Rastatt (1714), jugó un papel clave en la Guerra de la Cuádruple Alianza. A través de las órdenes del Consejo de España de Viena, el gobierno de Milán se hizo cargo de las tareas de diplomacia, espionaje, orden público y levadas y aprovisionamientos de tropas en un contexto político muy complejo, en el que Felipe V y Carlos III de España, el Archiduque (el emperador Carlos VI), rivalizarían de nuevo por la hegemonía europea.

* Aquest treball s'inscriu en els projectes de recerca finançats pel Ministerio de Economía y Competitividad: «La política exterior de Felipe V y su repercusión en España (1713- 1740)» (HAR2014-52645P) i «Articulación del territorio y relaciones mediterráneas en la Cataluña de la época moderna» (HAR2015-64954-P).

Palabras clave: Guerra de Sucesión de España, Guerra de la Cuádruple Alianza, Felipe V, Carlos VI, Monarquía de los Habsburgo, Estado de Milán, Historia de Italia (edad moderna).

Abstract

The State of Milan, annexed to the Monarchy of the Habsburgs of Viena through the Rastatt Treaty (1714), played an important role during the War of the Quadruple Alliance. Through the commands given by the Council of Spain of Viena, the government of Milan took charge of diplomacy issues, espionage, public order and drafts and supply of troops in a very complex context, in which Philip V and Charles III of Spain, the Archduke (the emperor Charles VI), would compete for the political hegemony again.

Keywords: War of the Spanish Succession, War of the Quadruple Alliance, Philip V, Charles VI, Monarchy of the Habsburg, State of Milan, History of Italy (early modern era).

Per la seva posició estratègica, l'Estat de Milà jugava un paper clau en l'entramat de la Monarquia dels Habsburg de Viena d'ençà de la seva conquesta en plena Guerra de Successió d'Espanya (1706) i, sobretot, d'ençà del reconeixement de dret de la seva possessió pel tractat de Rastatt (1714). El govern efectiu sobre el territori corresponia al Consell d'Espanya, amb seu a Viena, i s'exercia mitjançant el governador – capità general i la Junta Secreta de Govern.¹ La funció de les institucions

1. Sobre el govern de Milà en el marc de la Monarquia dels Habsburg, vegeu: Marcello VERGA, «Il «sogno spagnolo» di Carlo VI. Alcune considerazioni sulla monarchia asburgica e i domini italiani nella prima metà del Settecento», dins C. Mozzarelli, G. Olmi coords., *Il Trentino fra Sacro Romano Impero e antichi stati italiani*, Il Mulino, Bolonya, 1985, pp. 203-261; Marcello VERGA coord., *Dilatar l'Impero in Italia. Asburgo e Italia nel primo Settecento*, Bulzoni, Roma, 1995; Antonio ALVAREZ-OSSORIO ALVARINO, «Restablecer el sistema: la Corte de Viena y el Estado de Milán (1716-1720)», dins M. Bona Castelloti, E. Bressan, P. Vismara coords., *Política, vita religiosa, carità: Milano nel primo Settecento*, Jaca Book, Milà, 1997, pp. 43-80; Cinzia CREMONINI, *Lo*

de govern milaneses, i el seu vincle directe amb el Consell d'Espanya, va esdevenir particularment rellevant durant la Guerra de la Quàdruple Aliança (1718-1720).

Quatre anys després del desenllaç de la Guerra de Successió d'Espanya, aquella nova contesa internacional va aplegar una àmplia coalició contra Felip V formada per l'Imperi, Gran Bretanya, les Províncies Unides i també, en aquesta ocasió, la França de la Regència del duc Felip d'Orleans. Els principals episodis bèl·lics es van produir a Sardenya, Sicília i les fronteres entre els regnes de França i d'Espanya (Guipúscoa-Navarra i Catalunya, on es va alçar, amb finançament i armament francès, la guerrilla dels Carrasquets).² Però el conflicte va afectar també indirectament tota la península transalpina.

En els anys de la contesa, a Milà se succeïren tres governadors: el comte Otto Ferdinand Traun, que es desplaçà a Nàpols el 1718, el comte Massimiliano Carlo de Lowenstein (que morí el 26 de desembre d'aquell any) i el comte Girolamo di Colloredo, que prengué possessió del seu càrrec el 18 de gener de 1719.³ Tots ells van actuar sota la tutela directa exercida pel Consell d'Espanya, i molt en particular per Ramon de Vilana-Perles, marquès de Rialp, secretari d'Estat i del Despatx Universal.⁴

Stato di Milano nel Settecento: il lungo tramonto dell'Antico Regime, dins A. Annoni, M. Ballarini, coords., *Storia dell'Ambrosiana. Il Settecento*, Cariplo-Laterza, Milà, 2000, pp. 1-53; Cinzia CREMONINI, «Riequilibrare il sistema: mutazioni e permanenze in Italia tra 1706 e 1720. Alcune considerazioni», *Cuadernos de Historia Moderna*, Anejos XII (2013), pp. 177-188.

2. Enrique GIMÉNEZ, «Conflicto armado con Francia y guerrilla austracista en Cataluña (1719-1720)», *Hispania*, LXVI/2, 220 (2005), pp. 543-600; Agustí ALCOBERRO, «Crisi i consolidació de la Nova Planta borbònica (1719-1735)», dins J. Albareda ed., *Una relació difícil. Catalunya i l'Espanya moderna (segles XVII-XIX)*, Base, Barcelona, 2007, pp. 233-259.

3. Archivio di Stato di Milano (ASM), Atti di Governo, Uffici e Tribunale Regi parte antica. Pezzo 68. Governo 1718-1723. Governatore. Documents no numerats.

4. Sobre el Consell d'Espanya i l'anomenat «partit espanyol» a Viena, vegeu: Agustí ALCOBERRO, *L'exili austracista (1713-1747)*, Fundació Noguera, Barcelona,

Tot i que la gestió de l'exèrcit imperial corresponia al Consell de Guerra (Hofkriegsrat), l'abundosa documentació conservada a Viena i a Milà destaca el paper clau del Consell d'Espanya i del govern milanès en els temes vinculats a diplomàcia i espionatge (en especial pel que fa als estats italians), ordre públic interior i proveïment de les tropes.

En aquesta comunicació analitzem alguns d'aquests aspectes pel que fa al període de govern del comte Girolamo di Colloredo, i en especial mitjançant la seva correspondència amb el marquès de Rialp. Colloredo (Udine 1674 – Viena 1726) havia estat governador provincial de Moràvia, i es va mantenir en el càrrec de governador i capità general de Milà des de 1719 fins al 1725; de fet, la seva mort es va produir en el posterior viatge a Viena, on havia de ser nomenat virrei del Regne de Nàpols.

1. Milà, punt d'operacions de la Monarquia dels Habsburg a Itàlia: l'entramat polític i diplomàtic

En una carta datada a Viena el 2 d'agost de 1719,⁵ el marquès de Rialp donava compte al governador, comte de Colloredo, de la determinació imperial de «contener los desórdenes que se continúan en Italia a favor de los enemigos en levas y provisiones de guerra». Ho feia des de la convicció «que la activa comprensión de V.E. [Colloredo] y su

2002, 2 vols.; Virginia LEÓN, *Carlos VI. El emperador que no fue rey de España*, Aguilar, Madrid, 2003. Sobre Ramon de Vilana-Perles, marquès de Rialp, vegeu: Ernest LLUCH, *L'alternativa catalana (1700-1714-1740). Ramon de Vilana Perles i Juan Amor de Soria: teoria i acció austriacistes*, Eumo editorial, Vic, 2000. La font més completa per a l'estudi de la Guerra de Successió a Catalunya, la postguerra i l'exili és Francesc de CASTELLVÍ, *Narraciones históricas*, eds. J. M. Mundet y J. M. Alsina, Fundación Francisco Elías de Tejada y Erasmo Pèrcopo, Madrid, 1997-2002, 4 vols.

5. ASM, Atti di Governo, Uffici e Tribunale Regi parte antica. Pezzo 177. Carteggio Ministeriale alla Corte. Marchese de Rialp 1719. Document no numerat.

zelo sabrán dexar bien puesta la authoridad cesárea en Italia, aunque sea necesario el escarmiento».

L'estiu de 1719, en la que va ser la campanya determinant de la Guerra de la Quàdruple Aliança, el marquès de Rialp denunciava el paper del Ducat de Parma, del Gran Ducat de Toscana i de la República de Gènova com a presumptes afavoridors de la mobilització de lleves de soldats per a l'enemic, és a dir, per a les tropes de Felip V que continuaven combatent a Sardenya i Sicília.

Així, Rialp comunicava a Colloredo que el Consell Imperial, el màxim òrgan de govern àulic, havia decidit aleshores tancar per la força el Port de Liorna (Livorno), a la Toscana, ja que era una via constant d'accés de soldats i proveïments per a les tropes borbòniques espanyoles. Aquesta mesura, però, només podia ser efectiva amb l'ocupació militar de tot el territori toscà.

Rialp es feia ressò també de la voluntat imperial de castigar el duc de Parma, Francesc I (oncle i padrastre alhora d'Elisabet de Parma, l'esposa de Felip V), a qui acusava de col·laboracionisme amb el seu nebot polític:

Su Majestad [l'emperador Carles VI] quiere que se averigüe muy radicalmente aquello en que el duque de Parma ha obrado a favor de los enemigos, pues como más vezino al Estado comprehende debe ser más bien observado y escarmentado, por cuya consideración será conveniente que quando V.E. informe específicamente de lo que se sabe aver hecho este príncipe contra la causa de S.M., anticipe V.E. su dictamen libremente azia aquello que le parece más propio executar en satisfacción del agravio, y el modo de evitar a lo sucesivo iguales desatenciones.

Aquests retrets, que havien de donar lloc a decisions politicomilitars complexes, no eren, però, del tot nous i van tenir continuïtat fins més enllà de la fi de la contesa.

Així, en una carta anterior, datada el 22 de juliol,⁶ Rialp denunciava la «parcialidad de la corte de Florencia» amb l'enemic, o, el que és el

6. *Ibidem.*

mateix, «el disimulo de la corte de Florencia en apoyar a nuestros enemigos para sus reclutas y prevenziones, todo lo qual pide una constante satisfacción y el resarcimiento de nuestros daños».

L'escalada contra el Gran Ducat de Toscana va tenir una fita significativa en la carta que el general comte Stampa, cap de les forces austríaques, va adreçar al marquès Rinucini, secretari de Guerra de la Toscana, el 23 d'agost.⁷ El to i el contingut de la missiva són els propis d'una amenaça formal de declaració de guerra. Així, Stampa denuncia els

continuati abusi che ne Stati de Serenissimo Gran Duca si vanno facendo a favore de nemici dell'Imperiale e Real Corona, facilitando a medemi le leve di gente e il provedere di munizioni da guerra, attrezzi, imbarcazioni e quanto necessitano in Livorno con maggiore comodità di quella porebbero oggi giorno fare in Spagna.

En paraules d'Stampa, el Gran Ducat no només havia facilitat l'embarcament d'onze mil reclutes cap a Sardenya i d'una xifra inconcreta, però igualment important, cap a Sicília. També havia permès la introducció en terres de l'emperador de fulls impresos que cridaven a la deserció del soldats imperials –i ho hauria fet mitjançant prostitutes:

ha dato ardice a nimici per introdurre viglietti ni stati della M.S. esistenti in Lombardia per mezzo di femine stravertite per sovvertire ed indurre li soldati arrollati al cesareo real servizio alla diserzione, chiamandoli per terra di scurrezza a Livorno.

En aquest punt, Stampa feia referència al gruix de soldats desmobilitzats per la República de Venècia a la fi de la Tercera Guerra Turca (1718), molts dels quals s'havien integrat a les tropes imperials a la Llombardia o a la Pulla, al Regne de Nàpols.

7. *Ibidem.*

Per tot plegat, el general Stampa advertia el govern de la Toscana:

no dovrà meravigliarsi il Serenissimo Gran Duca di qualonque providenza che Sua Maestà stimerá proprio di prendere per indennizare la sua giustizia, rissarcire li danni alla medema causati e restabilire la sua cesarea real autorità contro attentati si pregiudiziali e sensibili.

Si Parma i Toscana eren acusades de col·laborar amb Felip V, a la neutral República de Gènova es jugava un complex joc d'interessos amb episodis diplomàtics, d'espionatge i de cors entre ambdós bàndols. La legació imperial era dirigida pel cònsol Bartolomé Mariconi, mentre la borbònica espanyola ho era per Vicente Bacallar y Sanna, marquès de San Felipe (l'autor dels *Comentarios de la guerra de España e historia de su rey Felipe V, el Animoso*).⁸

Els conflictes que ens arriben mitjançant la correspondència de Mariconi, Colloredo i Rialp fan referència als problemes amb què es troben amb la República de Gènova tres barques capitanejades per corsaris de Carles VI. D'una banda, en diverses cartes redactades a partir del 18 de juliol de 1719⁹ s'informa de la detenció al port de la capital de la Ligúria del capità Joan Baptista Vidal, que hi havia fet entrar una tartana que havia obtingut en una acció de cors. A Gènova, Vidal va ser objecte d'un atemptat per part d'agents francesos, del qual va sortir il·lès. Mig any més tard, a la fi de febrer de 1720, Vidal es trobava de nou aturat al port lligur al capdavant de la galiota napolitana Rastit, a la qual els genovesos acusaven de contraban. Vidal lliurà un memorial a Colloredo en què deixava constància de la dramàtica situació que aleshores vivia la tripulació:

el capitán Juan Baptista Vidal, de la galeota napolitana que se halla en esta ciudad, me ha presentado el adjunto memorial, y como en él expone la

8. L'obra, impresa a Gènova el 1725, ha estat editada modernament per Carlos Seco Serrano a Madrid, Atlas, 1957.

9. ASM, Atti di Governo, Uffici e Tribunale Regi parte antica. Pezzo 177. Carteggio Ministeriale alla Corte. Marchese deRialp 1719. Documents no numerats.

dificultad de mantener los 100 hombres que se refiere detenidos en Génova esperando la resolución sobre la presa del navío Rastit.¹⁰

D'altra banda, en una carta enviada a Viena el 5 d'agost de 1719 es dóna notícia del «nuevo lance sucedido en Córzega al capitán [Antonio] Martínez, que con bandera de S.M. corsea en aquellos mares [...] con las galeras de la República de Génova».¹¹

Finalment, el 26 d'agost s'informa de la presó a Gènova del capità Oleguer Sanç; el capità havia entrat a port amb una galiota que les autoritats genoveses van decidir lliurar a la legació borbònica espanyola, la qual cosa va suscitar importants protestes diplomàtiques per part imperial. Cal dir, però, que les mercaderies que duia la galiota havien estat prèviament traspassades al vaixell de Sanç, i que aquest es negà a retornar-les si no era per la força:

un secretario de la República [de Gènova] presentó una lista al agente de Su Majestad [Mariconi], especificándose en ella lo que faltava al bastimento enemigo y pidiendo diese orden al capitán Sans deviese consignarlo todo, y respondió el agente que el capitán Sans se negava a la restitución de la dicha ropa añadiendo que si la República la quería fuesse a tomársela al bordo de su bastimento usando de la sólita violencia.¹²

Una setmana després, el 2 de setembre, Colloredo informava a Viena d'una nota feta arribar per Mariconi en què aquest l'assabentava de l'alliberament de Sanç i de les possibilitats de recuperar la galiota en «ser injusto el proceder en este caso de los genoveses»:

el agente Bartholomeo Mariconi me avisa que había la República mandado soltar al capitán Sans y voi continuando los impulsos para que la misma

10. ASM, Atti di Governo, Uffici e Tribunale Regi parte antica. Pezzo 178. Carteggio Ministeriale alla Corte. Marchese deRialp 1720. Document no numerat.

11. ASM, Atti di Governo, Uffici e Tribunale Regi parte antica. Pezzo 177. Carteggio Ministeriale alla Corte. Marchese deRialp 1719. Documents no numerats.

12. *Ibidem*.

haga también restituyr la galeota que por su disposizi3n se ha entregado al c3nsul anjovino.¹³

D'altra banda, les notícies de moviments diplomàtics al voltant de Gènova són constants. El 20 de maig de 1719 Colloredo informa a Rialp d'una doble iniciativa per part del govern de Parma: «se me avisa de Génova hallarse un abate de Parma llamado Romualdo del Olio que continúa las conferencias con el Marqués de San Phelipe» i «haver llegado a aquella ciudad el Marqués Aníbal Escoti, que passa a Madrid con comisiones de su amo el duque de Parma».

Però no era només el govern parmesà l'objecte d'interès de la legació imperial a Gènova. En la mateixa missiva, Colloredo pot informar el seu corresponsal vienès de la presència a la capital lligur de «un tal monsiur Laserré, governante de Peteburg y Copenhagen, y pasa por la vía de mar a Madrid para dar qüenta al Alberoni del estado de sus comisiones con el zar y rey de Dinamarca».¹⁴

I, en paral·lel als diplomàtics, apareixen també personatges de perfil més fosc, destinats a actuar com a espies o confidents. Com és obvi, aquests generen dubtes i recels. Aquest és el cas que descriu Colloredo a Rialp el 20 de gener de 1720:

Haviéndome desde Génova escrito un tal abogado Antonio Muzu, que se dize noble de la ciudad de Castello, del estado eclesiástico, auditor general del príncipe de Mónaco, de que tenía que comunicarme algunas cosas importantes al cesáreo real servicio, tube por bien decirle en respuesta de su carta que viniese a esta ciudad, y haviéndolo executado puntualmente, después de haverme querido persuadir había hecho varios servicios que ha sabido provarlos m'e informado a viva voz de lo que tenía que decirme, yo no teniendo conocimiento del sugeto, y no pareciéndome subsistentes sus discursos, le obligué me diese por escri-

13. *Ibidem*. Anjovino: del duc Felip d'Anjou, o Felip V d'Espanya. Terme emprat en l'entorn austriacista.

14. *Ibidem*.

to quanto me decía, lo que ha executado según V.I. reconocerá por la adjunta memoria que passo a sus manos por si tuviera por conveniente ponerla en las de S.M. en el interín que quedo práctica la diligencia de venir en cabal conocimiento del concepto que se puede hacer de este sujeto y de sus intenziones.¹⁵

2. Milà, punt de reclutament i d'organització de la intendència i del finançament de l'exèrcit

Com ja hem esmentat, la direcció de les campanyes corresponia als comandaments militars, que depenien directament del Hofkriegsrat, o Consell Imperial de Guerra. Tanmateix, el Consell d'Espanya, mitjançant el Govern de Milà, havia d'organitzar la mobilització dels soldats i la intendència. Durant l'estiu de 1719 van ser freqüents les gestions per transportar les tropes d'infanteria cap a Sicília des del port de Gènova i també des de Sardenya. Cal dir que l'Imperi aportava les tropes de terra, mentre l'armada britànica en garantia el desplaçament i el control dels mars. La cavalleria, per la seva banda, s'hi va traslladar per terra des de la Ligúria i la Llombardia i fins a Nàpols, on l'administració virregnal es feia càrrec de l'embarcament. Tot plegat plantejava problemes tècnics i polítics. Però el maldecap primer era d'una altra mena. Ens referim als problemes de la hisenda.

En aparença, l'exèrcit imperial concentrava les despeses en la Caixa Militar a Itàlia, sota control del Hofkriegsrat, mentre que les gestions que depenien del Governador es finançaven a través de la Caixa de Guerra de Milà. A més, l'Estat de Milà es feia càrrec de les despeses de la seva pròpia defensa mitjançant la Contribució Diària; aquest import, tanmateix, no es podia destinar a tropes que es trobessin desplaçades en altres territoris. A la pràctica, però, la situació de les finances imperials va ser d'endeutament perpetu. Cal tenir en compte que, si més no sobre el

15. ASM, Atti di Governo, Uffici e Tribunale Regi parte antica. Pezzo 178. Carteggio Ministeriale alla Corte. Marchese deRialp 1720. Document no numerat.

paper, la Caixa Militar havia de rebre aportacions dels prínceps italians, del mateix Papat (a causa del paper de Carles VI en la guerra contra els turcs) i fins i tot de França —d'acord amb els compromisos contrets en la formació de la Quàdruple Aliança. No cal dir que aquests ingressos no eren precisament regulars ni potser segurs.

Els greus problemes financers de les campanyes de 1718 i 1719 van provocar una reunió extraordinària del Consell Imperial a començament de gener de 1720, amb l'objectiu de fixar-ne una política més precisa davant la nova campanya militar que aleshores s'albirava. El marquès de Rialp, com a membre del Consell Àulic i secretari d'Estat del Consell d'Espanya, es va encarregar de comunicar les noves mesures al comte Colloredo, en una carta del 7 de gener de 1720, que resulta de gran interès.¹⁶

El Consell Imperial reconeixia que la situació de l'exèrcit imperial a Sicília resultava del tot dramàtica. Així, en paraules del marquès de Rialp, denunciava «el mal estado en que oy se halla el ejército dentro de Sicilia por falta de dinero y de almagazenes, expuesto a perezar por la miseria y por el abandono». Per aquest motiu, i amb l'objectiu de guanyar la guerra, el Consell fixava en dos milions i mig de florins les despeses de la Caixa Militar a Itàlia per a la campanya de 1720, i en la mateixa quantitat les despeses de la Caixa de Guerra de Milà. També aprovava diverses mesures per facilitar l'establiment de magatzems, les compres de material per a l'exèrcit i altres partides d'intendència.

Però el punt en què el marquès de Rialp feia més incidència en aquesta carta (probablement perquè en preveia les resistències de Colloredo) era l'ús dels ingressos de la Diària de Milà en despeses militars produïdes en altres estats d'Itàlia —la qual cosa era òbviament obertament inconstitucional.

Sense negar aquest punt, però, Rialp considerava que Colloredo i el general Nesselroth, cap de l'exèrcit imperial, podrien aconseguir-ho si actuaven «muy reservadamente», «diestramente y baxo el mayor disimulo»:

16. *Ibidem.*

Esta inteligencia reservada entre V.E. y el general Nesselroth, con expedir V.E. inmediatamente y como de sí mismo los órdenes a la Comisaría General del Estado hará que no se penetre al público el impulso de las disposiciones, y se evitarán los vulgares discursos por el derecho y uso restrictivo de la Diaria Contribución, que en otro tiempo tendrá mayor lugar.

En última instància, Rialp destacava la situació extrema en què es trobava la hisenda i l'exèrcit («el mal es extremo, y es necesario que sea el remedio extremo») i recordava que, al capdavant, estaven en joc l'autoritat i el prestigi imperials, motiu pel qual calia aplicar les mesures aprovades pel Consell de manera immediata. En cas contrari,

en esta contingencia, peligro visible se aventura la empresa, se debilita el honor de las Armas, quedan expuestos el cesáreo nombre, el concepto de su ministerio en todas partes y el amor común de los vasallos, a la disminución del crédito, principalmente en el ánimo de los aliados que reputarán de inútil la alianza con S.M. al ver que le faltan hasta las facultades de socorrer sus propias tropas.

Les propostes del Consell Imperial van donar lloc a una àmplia reflexió per part del governador Colloredo, que es concreta en una carta enviada el 12 de febrer de 1720, un mes després de l'anterior.¹⁷ Colloredo l'adreça al marquès de Rialp i també al president del Consell d'Espanya a Viena, l'arquebisbe de València, Antoni Folch de Cardona.

Des del coneixement que dóna la proximitat, Colloredo qüestiona que els prínceps d'Itàlia col·laborin puntualment en els pagaments. Per fer-ho, «convendría se pasasse a apretarlos por la fuerza», afirma, però tot seguit reconeix que «si se hubiesse de practicar este acto no tengo yo la autoridad de poder ordenar su ejecución».

D'altra banda, Colloredo planteja seriosos problemes a la substracció dels ingressos de la Diària de l'Estat de Milà. Curiosament, però, no ho

17. *Ibidem*.

fa des d'un punt de vista tècnic, perquè, segons afirma, «he pensado un expediente con el qual, prescindiendo de las formalidades del mismo oficio, procuraré que el secreto quede con la mayor reserva por quanto pudiere depender de mi cautela».

El problema fóra, com sempre, la manca de capitals suficients. Segons Colloredo, l'extracció de diners tindria un límit tangible que en cap cas es podia superar: el pagament de les forces que es trobaven al mateix Estat de Milà i que, sense pagues regulars, serien un motiu de desordre:

como que las dichas tropas que están en Lombardía son alojadas en lugares cerrados y casernas, faltándoles el Diario Socorro, quedarían con el solo pan de munición, succederían los desconciertos e inconvenientes que siempre en semejantes casos acaecen.

3. La fi de la guerra i el futur del cardenal Alberoni

Les darreres cartes esmentades entre Colloredo i Rialp es produïen, però, quan la contesa s'acostava a la seva fi. Felip V havia signat el 5 de desembre de 1719 el decret de desterrament del cardenal Giulio Alberoni, que fins aleshores havia estat el seu home fort, i a qui responsabilitzà del fracàs de les empreses de Sardenya i Sicília. Un mes i mig després, el 20 de gener de 1720, el monarca espanyol s'adherí a la Quàdruple Aliança. El maig es posà fi a les hostilitats a les dues illes, i les tropes borbòniques espanyoles van ser-ne evacuades.

Per la seva banda, Alberoni abandonà Madrid l'11 de desembre de 1719 i es desplaçà a França a través de Catalunya, on va patir encara l'atac de la guerrilla austriacista al malpàs de Trentapasses, prop de Tordera, el 26 de desembre.¹⁸ El 9 de gener era a Montpeller, i el 8 de febrer

18. Alberoni «fue precisado a entrar en Aragón y atravesar toda Cataluña, no sin gran riesgo porque, advertidas unas partidas de gente desmandada, que capitaneaba el nombrado Estudiante de San Pol, se apostaron en los desfiladeros nombrados Trentapassos, cerca de Tordera, entre Hostalric y Girona, pero no llegaron a tiempo, y este accidente le libró de mayor peligro. Con todo, hubo de montar a caballo por

embarcava a Antibes, amb destinació a Sestri de Levante (República de Gènova), on va arribar tres dies més tard. El seu objectiu aleshores era arribar a Parma, d'on era originari.

En aquest punt, la correspondència de Colloredo i Rialp manifesta d'entrada una radical desconfiança envers la totalitat d'estats implicats en la contesa, i en particular dels suposadament aliats. En una carta datada el 3 de gener de 1719,¹⁹ el governador de Milà expressa a Viena les seves suspicàcies davant la suma dels nous esdeveniments:

el acrecimiento tan considerable de tropas que se haze en Francia y un armamento marítimo que por el actual sistema de una guerra con la España le considero inútil; la ida del marqués Escoti a la corte de París (ministro confidente del duque de Parma); la improvisada salida del cardenal Alberoni de Madrid para Italia, que viene confirmada esta noticia por el mismo Monsiur de Chavingni [...], y el aviso que comuniqué a V.S.I. en 23 de diciembre que me comunicó el cónsul Weley de Liorna que el secretario de Guerra Ranucini, que lo es del Gran Duque, baxo el especioso motivo de salir a divertirse a la campaña se había transferido a las cortes de Turín y Parma, y que al bolver sobre el confín de la Toscana también había tenido un congreso con dos sugetos venecianos; combinadas todas estas cosas juntas han hecho concebir en mi idea sospechosos pensamientos de que pueda haverse formado entre todos los nombrados algún otro sistema.

evitar mayor riesgo, abandonando parte del equipaje. Esto sucedió en 26 de diciembre entre 1 y 2 de la tarde». (CASTELLVÍ, *Narraciones históricas*, IV, p. 667-668); «Prosiguió su viaje, y antes de llegar a Girona fue atacado de unos miqueletes, y a no llevar tan buena escolta, le hubieran cogido y hecho pedazos, porque estaban muy mal con él los catalanes, porque durante su ministerio se había conquistado a Barcelona y sujetádose lo más de aquel país. En este encuentro le mataron un criado y dos soldados del rey. El cardenal, saliendo de su calesa, llegó a pie a Girona disfrazado, entró en Francia con pasaporte del Cristianísimo» (Bacallar, any 1719).

19. ASM, Atti di Governo, Uffici e Tribunale Regi parte antica. Pezzo 178. Carteggio Ministeriale alla Corte. Marchese de Rialp 1720. Document no numerat.

En aquest sentit, Colloredo denuncia que

al paso que la corte de Parma quiere persuadirnos que la salida de Alberoni de España es por preliminar de la buena intención de querer el duque de Anjou ajuste de pazes con los aliados, no conforma a esta intención los avisos replicados que se tienen del calor con que continúan sus prevençiones para la guerra.

Tanmateix, la desconfiança sobre l'actuació dels aliats durà pocs dies. En una carta del 6 de gener de 1720,²⁰ el cònsol imperial a Gènova Bartolomé Mariconi informava el governador de Milà de les gestions que el Regne de França i el Papat estaven fent també contra Alberoni, que és definit com

un uomo di tanto pregiudizio in un luogo atto per rinovare col tempo tutta sorta di cabale ed intrichi, sul riflesso che qui vi aveva modi, e mezzi, di ripigliarli a suo capriccio perche averà parziale la magior parte della nobiltà.

Així, francesos, segons Mariconi, imperials i pontificis compartien en aquell moment l'objectiu de «spogliare esso Cardinale dell capello, affine divenderlo abbietto e levarli la chimera di rissorgere, ed a qualonque Principe la noglia di riceverlo al suo».

Tanmateix, Alberoni va poder restar, de manera discreta, en terres de la República de Gènova en els anys següents, i fins i tot va poder vindicar un cert paper com a cardenal en el si de l'Església romana a partir de la mort de Climent XI, el 1721.

4. Milà i els exiliats de Sardenya

L'administració imperial milanesa és un testimoni proper dels moviments humans produïts pels canvis de govern als diversos regnes

20. *Ibidem.*

d'Itàlia. Amb la conquesta del Regne de Sardenya per part de Felip V, el govern de Milà va haver d'acollir el 29 de desembre de 1717, encara sota el govern del comte Massimiliano Carlo de Lowenstein, dos alts funcionaris del govern d'aquella illa. Es tracta de Josep de Montsalve, que havia estat secretari del marquès de Rubí al virregnat de Sardenya, i de Josep de Pedrosa, que n'havia estat oficial. Ambdós van ser destinats provisionalment a la Secretaria de Guerra de Milà «mientras se ofrece ocasión de acomodarles proporcionadamente al mérito que han contraído».²¹

Desconeixem el nombre d'exiliats civils sards que van haver d'abandonar l'illa en ocasió de la seva conquesta per Felip V. En tot cas, no degué ser una xifra menor. És natural, doncs, que molts d'ells, refugiats a Milà i en altres territoris de Carles VI, demanessin ajudes per al retorn amb la recuperació de l'illa per part dels aliats. Cal tenir en compte, en aquest sentit, que amb la fi de la guerra Carles VI va bescanviar amb el duc de Savoia, Víctor Amadeu II, el domini efectiu de Sardenya pel de Sicília, tot modificant els acords presos per les Paus d'Utrecht i Rastatt.

Altre cop l'administració milanesa en dóna compte. Així, Colloredo informava Rialp el 9 de setembre de 1719²² que havia enviat a l'almirall de l'armada britànica George Byng, que es trobava a Gènova,

el pliego que V.S.I. me acompaña en carta del 30 del caydo que contiene las listas de los sardos que han sacrificado sus casas y familias por seguir a S.M. y el Regio Despacho para que [...] les dé embarco en el transporte de las tropas y los atienda.

Malgrat que hem fet diverses gestions, no hem accedit a aquestes llistes, que sens dubte han de ser de gran interès.

21. ASM, Atti di Governo, Uffici e Tribunale Regi parte antica. Pezzo 105. Ufficiale Prov. Generali. Segretari Cancellieri Coadiutori. Documents no numerats.

22. ASM, Atti di Governo, Uffici e Tribunale Regi parte antica. Pezzo 177. Carteggio Ministeriale alla Corte. Marchese deRialp 1719. Document no numerat.

El tema reapareix el gener de 1720 en una carta de Colloredo a Rialp. El governador de Milà es feia ressò de diversos sards que no havien estat inclosos a les primeres llistes, i sol·licitava que el Consell d'Espanya retirés els ajuts a alguns aristòcrates que havien restat a Viena, entre els quals esmenta els fills del marquès de la Guàrdia. Només d'aquesta manera, afegia, es podria repartir «lo librado a ellos entre estas pobres gentes».

Les batllies generals de Catalunya, Aragó i València a la primera meitat del segle XVI.

Un estudi comparatiu

JOSEP MIQUEL CONCA ALONSO
Universitat de València

Resum

El present article tracta d'establir les principals similituds i diferències entre les batllies generals de Catalunya, Aragó i València al principi de l'època moderna. Eren unes de les institucions més importants dins la Corona d'Aragó, encarregades de gestionar, guardar i augmentar el Reial patrimoni, així com de percebre els seus fruits i beneficis. A més, constituïen una cort ordinària, encarregada de jutjar els delictes que afectaven al patrimoni reial. Per tant, ens trobem davant d'un dels organismes eminentment econòmics que van estar en el centre de la vida política per la importància adquirida per la Hisenda reial durant els regnats de Carles I i de Felip II.

Paraules clau: Corona d'Aragó, batllia, Reial patrimoni, hisenda, fiscalitat.

Resumen

El presente artículo trata de establecer las principales semejanzas y diferencias entre las Bailías generales de Cataluña, Aragón i València al principio de la Época Moderna. Eran unas de las instituciones más importantes dentro de la Corona de Aragón, encargadas de gestionar, guardar i acrecentar el Real Patrimonio, así como de percibir sus frutos y beneficios. Además, constituían una corte ordinaria encargada de juzgar los delitos que afectaban al patrimonio regio. Por tanto, nos encontramos delante de unos organismos eminentemente económicos que estuvieron en el centro de la vida política por la importancia que adquirió la hacienda real durante el reinado de Carlos I y Felipe II.

Palabras clave: Corona de Aragón, Bailía, Real Patrimonio, hacienda, fiscalidad.

Abstract

The purpose of this essay tries to establish the main similarities and differences between the Batllies generals of Catalonia, Aragon and Valencia at the beginning of the Modern Age. They were one of the most important institutions within the Crown of Aragon, charged with manage, keeping and increasing the Royal Heritage, as well as perceiving its fruits and benefits. In addition, they constituted an ordinary court responsible for judging the crimes that affected the royal estate. Therefore, we are in front of some organisms eminently economic that were in the centre of political life due to the importance acquired by the royal treasury during the reign of Carlos I and Felipe II.

Keywords: Crown of Aragon, Batllia, Royal Estate, treasury, taxation.

La Batllia general fou un organisme foral institucionalitzat en els països peninsulars de la Corona d'Aragó a finals del segle XIII, entre els regnats de Jaume el Conqueridor i Jaume el Just. Aquest organisme era l'encarregat de vetlar pel manteniment i l'augment del Reial Patrimoni dins del territori propi, mitjançant la gestió dels drets i les rendes reials i l'exercici de la jurisdicció sobre tot allò que els afectava. Era una institució, per tant, amb un fort caràcter econòmic, que va agafar pes i rellevància al llarg de l'Època Mitjana. Ara bé, si en un principi les Batllies generals de Catalunya, Aragó i València tenien una semblança molt gran, l'evolució interna de cada una d'elles i dels seus territoris va ocasionar que, arribats al segle XVI, les seues competències, organigrama i fiscalitat diferiren, adquirint cada una trets característics que les feien úniques i recognoscibles.

L'objectiu d'aquest treball és veure quines eren les semblances i diferències més importants entre aquestes tres institucions a partir de la bibliografia existent. Aquest no és un tema menor, ja que la hisenda es va convertir en un assumpte de vital importància donada la necessitat monetària més grossa de la Monarquia per a dur a terme

la seua política exterior. El mateix Emperador reconeixia al príncep Felip el 4 de maig de 1543 que «la hazinda es agora el principal y más importante negoçio que tengo y de donde se puede recevir gran daño o provecho a mys negocios». ¹ És més, Carles V havia posat en marxa un mecanisme pràcticament inèdit fins llavors, les visites generals, ² les quals es generalitzaren als diferents territoris de la Corona d'Aragó, llançant uns resultats molt preocupants sobre la nefasta gestió duta a terme des d'aquests organismes, cosa que va motivar al seu fill, Felip II, en la dècada de 1580, a efectuar reformes profundes en la gestió i el control sobre el Reial Patrimoni en tots els territoris aragonesos.

Però, malgrat la rellevància d'aquestes institucions, els estudis que tracten en profunditat aquesta temàtica a Catalunya, Aragó i València són escassos, tot i que en els últims anys han sorgit nous treballs al seu voltant. Per aquest motiu, la nostra anàlisi busca ser una primera aproximació a la institució de la Batllia general en la Corona d'Aragó a la primera meitat del cinc-cents, a l'espera d'una major atenció historiogràfica cap al Reial Patrimoni i les institucions que el gestionaven.

1. L'organigrama de les Batllies generals

La distribució territorial de les Batllies generals era diferent en cada territori. El regne d'Aragó comptava amb una Batllia general radicada en la ciutat de Saragossa, essent l'única regió amb una sola institució per a l'administració del seu Reial Patrimoni. El Principat de Catalunya, a banda de la seua Batllia general, ubicada a la ciutat de Barcelona, comptava amb dues procuradories reials, una per al comtat

1. Manuel FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, *Corpus documental de Carlos V*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 1979, p. 93.

2. Teresa CANET APARISI, «Procedimientos de control de los oficiales regios en la Corona de Aragón», *Estudios: revista de Historia Moderna*, 13 (1987), pp. 131-150.

de Cerdanya i l'altra per al del Rosselló, les quals, foren autònomes fins al 1662.³ Per últim, el Regne de València sumava dues Batllies generals. La primera s'encontrava a la capital del regne, i gaudia d'una major antiguitat, jurisdicció i preeminència, mentre que la segona es va instal·lar a la ciutat d'Oriola després de la incorporació de la zona nord de Múrcia al territori valencià, adquirint trets molt semblants a la valenciana.⁴

El batlle general, en tots tres casos estudiats, era el ministre reial que s'encontrava al capdavant de la institució, el qual era nomenat directament pel monarca. Ara bé, sembla que, mentre a Catalunya i València depenia exclusivament de la voluntat del rei, sense estar subordinat a cap altre oficial reial,⁵ a Aragó la situació diferia, ja que aquest sempre s'encontrava jeràrquicament sota el Governador i el Justícia d'Aragó.⁶ A més, les lleis de cada territori disposaven que, com en la resta de ma-

3. Bernat HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas en la Cataluña Moderna: la fiscalidad catalana en época de Felipe II*, Taller de Estudios Hispánicos e Hispanoamericanos, Barcelona, 2003.

4. Aquesta quarta Batllia general s'ha quedat fora del nostre treball per la manca d'estudis en profunditat sobre el seu funcionament en l'Època Moderna. Per a més informació cal consultar Maria Teresa FERRER i MALLOL, «La Batllia General de la part del regne de València dellà Xixona», *Anales de la Universidad de Alicante: Historia Medieval*, 6 (1987), pp. 279-310 i Emilia SALVADOR ESTEBAN, «La frontera intraregnícol valenciana y su impacto en las Instituciones reales. El ejemplo de las dos Bailías generales», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, 13, 2 (1993), pp. 11-24.

5. El 14 d'octubre de 1587 es feia pública en València una sentència del Reial Consell per la qual es declarava que ni el Governador de la ciutat de València ni el seu lloctinent podien inhibir el batlle general ni eren superiors a aquest en Vicente BRANCHAT, *Tratado de los derechos y regalías que corresponden al Real Patrimonio en el Reyno de Valencia y de la jurisdicción del Intendente como subrogado en lugar del antiguo Bayle General*, Imprenta de Joseph y Tomás de Orga, València, 1784, pp. 258-260.

6. Jerónimo XIMENEZ DE ARAGÜÉS, *Discurso del Oficio de Bayle General de Aragón: en que se declaran muchos Fueros y Actos de Corte; y se trata de diversas Regalías de su Magestad, en materias que pertenecen a la Baylia general*, Juan de Lanaja y Quartanet, Saragossa, 1630, pp. 206-220.

gistratures, el batlle general devia ser natural del regne, deixant també exclosos els jueus, els musulmans i els usurers públics.⁷

Davant la importància d'aquest càrrec, els monarques van optar per disposar la seua confiança en una mateixa família, la qual solia pertànyer a la petita o mitjana noblesa, en un intent de fidelitzar els ministres reials i uniformitzar l'administració de l'organisme. D'aquesta manera encontrem diversos casos de patrimonialització: en Aragó els Sesé ocuparen aquest ofici més d'un segle, des de 1483 fins a 1587,⁸ i en València fou la família Torres entre 1486 i 1521 i els Carròs de Vilaragut entre 1522 i 1547.⁹

En el lloc directament posterior a l'alt magistrat encontrem el seu lloctinent, qui ocupava i exercia les seues funcions durant l'absència o malaltia del batlle general. Aquest, amb freqüència, passava després a ser el titular de la institució o a ocupar la regència mentre el monarca nomenava el nou administrador del Reial Patrimoni. Sembla particular el cas del lloctinent del batlle general de Catalunya. Aquest fou creat inicialment per a recórrer les terres catalanes cada dos anys, revisant el compliment de les rendes reials i el seu correcte arrendament, però en la pràctica, i amb el pas del temps, va acabar retallant les competències al seu superior, esdevenint l'oficial més important en l'administració del Reial Patrimoni del Principat al segle XVI.¹⁰ Aquests càrrecs també

7. Leopoldo PILES ROS, *Estudio documental sobre el Bayle general de Valencia, su autoridad y jurisdicción*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1970, pp. 22-23.

8. José Ignacio GÓMEZ ZORRAQUINO, «Los bailes generales de Aragón (siglos XVI-XVII)», en A. Jiménez Estrella y J. J. Lozano Navarro, eds., *Actas de la XI Reunión Científica de la Fundación Española de Historia Moderna*, Universidad de Granada, Granada, 2012, I, pp. 722-732.

9. Josep Miquel CONCA ALONSO, «Un baile general a examen: Lluís Carròs de Vilaragut delante del visitador general de València, Pedro de la Gasca (1542-1545)», *Nuevas perspectivas de investigación en Historia Moderna: Economía, Sociedad, Política y Cultura en el Mudo Hispánico*, Fundación Española de Historia Moderna, Madrid, 2018, pp. 732-743.

10. HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas*, p. 19.

sosfriren processos de patrimonialització durant el cinc-cents: en Aragó foren els Agustín,¹¹ en Catalunya els Icart i els Maymó¹² i en València els Sanchis i els Çanoguera.¹³

En tercer lloc encontrem l'assessor, un càrrec relacionat amb els aspectes jurídics de l'ofici. En el cas de València i Catalunya, devia ser exercit per un diplomata en dret, encarregat d'acompanyar el batlle general en l'exercici de les seues funcions per a il·lustrar-lo amb el seu docte parèixer.¹⁴ En canvi, el d'Aragó no estava obligat a tenir toga, encara que devia ajudar al batlle general a resoldre els problemes judicials i d'hisenda.¹⁵ En els tres casos, aquest era un càrrec que s'emprava com a trampolí pels homes de dret per a accedir a llocs de major rellevància dins la judicatura regnícola, com l'Audiència Reial, o supraregnícola, com el Consell d'Aragó.

L'últim dels oficis conjunts a les tres Batllies era l'escrivà. Aquest, almenys en el cas aragonès i valencià, havia de ser un notari titular de la ciutat de Saragossa i València respectivament, el que afavoria la validació dels documents redactats i signats en aquests organismes.¹⁶ Per sota d'aquests càrrecs rellevants, encontrem oficials menors, com verguers, agutzils, porters, col·lectors o guàrdies que podien actuar de forma permanent o temporal, així com oficials extraordinaris.

La Batllia general de València, però, comptava dins del seu organisme amb tres oficials més que Aragó i Catalunya, on, tot i existir,

11. José Ignacio GÓMEZ ZORRAQUINO, «La Bailía General de Aragón y sus oficiales (siglos XVI-XVII)», *Pedralbes*, 31 (2011), pp. 9-46, i concretament en pp. 24-25.

12. HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas*, p. 19.

13. Concepción BOSCH GADEA, *La Bailía valenciana en la Época Foral Moderna: contribución a su estudio*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València, 1982, p. 354.

14. *Ibidem*, pp. 173-177.

15. GÓMEZ ZORRAQUINO, *Patronazgo y clientelismo. Instituciones y ministros reales en el Aragón de los siglos XVI y XVII*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 2016, p. 417.

16. GÓMEZ ZORRAQUINO, *La Bailía general*, p. 43 i BOSCH GADEA, *La Bailía valenciana*, pp. 197-201.

es trobaven deslligats d'aquestes institucions. Ens referim a l'advocat fiscal i patrimonial, al procurador fiscal i al procurador patrimonial. El primer dels càrrecs s'encarregava de defensar l'interès regi, en el més ample sentit del terme, i de vegades podia desdoblar-se en dues persones diferents. Devia intervenir en tots aquells assumptes en què es veieren qüestionades les preeminències jurisdiccionals, econòmiques o fiscals del monarca. Però aquest no intervenia personalment en les actuacions processals sinó que ho feia a través d'una espècie d'auxiliars, els procuradors fiscal i patrimonial, que treballaven sempre sota les seues ordres i seguint les seues indicacions.¹⁷

Per últim, cal assenyalar que les tres Batllies generals tenien repartits pel terreny lloctinents de batlle general d'àmbit locals o comarcals, sovint amb corts pròpies, creant d'aquesta manera una densa xarxa que els permetia controlar en tot el territori les rendes i drets del Reial Patrimoni. Aquests lloctinents territorials en Catalunya i València depenien directament del batlle general, qui exercia d'oficial en cap,¹⁸ mentre que en Aragó, semblen càrrecs més lligats a les administracions locals, desvinculats de la jurisdicció del Batlle general aragonès.¹⁹

2. *Les competències i la jurisdicció de les Batllies generals*

Mentre les competències que abraçava els assumptes tocants al Real Patrimoni de cada territori mantenien unes característiques semblants, la jurisdicció del batlle general solia anar més enllà en determinats assumptes particulars, conferint-li una major o menor preeminència dins

17. TERESA CANET APARISI, «La abogacía fiscal ¿Una figura conflictiva en la administración valenciana?», en P. Iradiel Murugarren i R. Narbona Vizcaíno, coords., *XVIII Congrés Internacional d'Història de la Corona d'Aragó. La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI*, Universitat de València, València, 2005, pp. 523-550.

18. HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas*, pp. 19-20 i PILES ROS, *Estudio documental*, pp. 61-62.

19. GÓMEZ ZORRAQUINO, *Patronazgo y clientelismo*, p. 257.

de les fronteres regnícoles, per això, aquesta es convertia en el seu bé més preat, i marcava la diferència entre els territoris que analitzem.

Dins de les competències compartides dels tres batlles generals, encontrem dues fonamentals: arrendar els drets i rendes del rei i rebre els beneficis que produïen, ja que la figura dels receptors disgregats no es generalitzarà fins a la dècada de 1580 rere les reformes mampreses per Felip II. També eren els encarregats de prendre els tresors encontrats en els seus respectius territoris, així com els béns vacants, els vagants o els confiscats. Per altra banda, devien participar en l'abastiment de les grans ciutats sota el seu domini, reparar i guarnir les fortaleses reials, controlar l'eixida fora del regne dels productes prohibits per ser mercaderies bèl·liques o de primera necessitat o exercir el control sobre certs productes considerats regalies, com per exemple la sal, el forment o el peix. Per últim, podem destacar que els tres oficials tenien competència sobre els esclaus, els captius i els fugitius, sobretot els musulmans capturats per corsaris o durant la guerra.

Cal assenyalar, a més, que els tres magistrats van gaudir del privilegi de nomenar els seus subordinats i, sobretot, els batlles locals, però, mentre a Aragó aquest dret no va perdurar fins al segle XVI, i inclús va perdre el control sobre aquests darrers,²⁰ a Catalunya i València el batlle general continuava exercint aquesta funció, encara que el creixent intervencionisme reial va ocasionar que cada cop els nomenaments foren decidits més des de la cort reial que des de la Batllia general.²¹

Ara bé, hi havia certes atribucions que diferien entre els territoris. El batlle aragonès, per exemple, tenia sota el seu govern exclusiu els oficials de l'almodí de Saragossa, mentre que en els altres llocs depenia dels municipis. En el cas valencià, les competències sobre les aigües públiques eren enormes. El batlle general era l'encarregat d'autoritzar la construcció de vaixells, de jutjar crims comesos en la mar, de resoldre

20. GÓMEZ ZORRAQUINO, *Instituciones y ministros*, p. 142.

21. PILES ROS, *Estudio documental*, pp. 15-17 i BERNAT BERNAT, *Fiscalismo y finanzas*, pp. 17-18.

els conflictes tocants a les aigües de les sèquies o d'autoritzar la construcció de nous molins i peixateries. També concedia guiatges de protecció per a mercaderies i persones, a més d'atraure comerciants d'altres regnes mitjançant convenis. Finalment el batlle català i el valencià eren els encarregats de concedir llicències de cors, amb l'obligatorietat de donar una quinta part del botí als cofres del monarca.

Per altre costat, els batlles generals tenien una jurisdicció més dispar entre ells com a conseqüència de les alienacions i els privilegis reials atorgats al llarg del temps, així i tot, encontrem algunes semblances. Els tres magistrats tenien jurisdicció sobre els contraventors de les lleis i ordenances reials que afectaven directament el Reial Patrimoni i les seues regalies, així com posseïen jurisdicció civil i criminal sobre tots els oficials que servien en la Batllia general, incloent-hi, inclús, els arrendataris dels drets reials, mentre exercien el seu comès.

Si passem al plànol territorial, el batlle d'Aragó tenia una jurisdicció molt fragmentada. Era jutge de primera instància -sense poder entremetre's ni la Reial Audiència ni la cort del Justícia d'Aragó, ambdós tribunals d'apel·lacions- dels peatges de la ciutat de Saragossa, de la vila d'Alagón i del lloc de Gallur. Actuava, com a jutge d'apel·lacions en la resta de peatges aragonesos, ja foren de reialenc o de senyoriu. També era l'encarregat de jutjar qualsevol seglar que manifestés mercaderies alienes o amb un valor fictici o qualsevol causa interposada en el seu tribunal en les causes patrimonials. Però, com hem dit, la seua jurisdicció excedia l'àmbit fiscal i d'hisenda. Davant l'absència del rei i del virrei, podia nomenar comissaris per a reparar algun pas o camí. Tenia la facultat de presidir les juntes de Daroca i Calatayud, i rebre d'aquestes dos i de la comunitat de Terol, els seus comptes. També podia ser nomenat curador del monarca o del seu hereu en alguns plets i rebia normalment la convocatòria de les Corts d'Aragó amb la finalitat de fer-la arribar a la resta dels participants.²²

22. GÓMEZ ZORRAQUINO, *Patronazgo y clientelismo*, pp. 139-140.

El batlle general de València mantenia intacta la seua jurisdicció sobre el Reial Patrimoni. A més tenia sota la seua potestat les principals minories religioses del regne, els musulmans i els jueus.²³ Sembla que la seua jurisdicció era prorrogable al ser jutge ordinari, podent entendre en qualsevol mena de plets on les parts es sotmetessin al seu tribunal.²⁴ Igual que en Aragó, la seua jurisdicció abastava altres camps, essent el batlle general qui rebia la convocatòria de les Corts de València per fer-la arribar als convocants i inclús tenim notícia que aquest magistrat intervingué en les Corts valencianes de 1542, sent l'encarregat de rebre l'Emperador en l'acte d'obertura abans del jurament dels Furs.²⁵ És necessari apuntar que els batlles locals valencians també tenien competències en tot el que atenyia a la hisenda reial en la seua localitat, amb capacitat, inclús, de jutjar infraccions lleus i moderades,²⁶ intervenint el seu cap tan sols en els casos més greus.

Pel que fa al principat de Catalunya, l'any 1417 es va importar a aquest territori la legislació existent al Regne de València, de manera que es va dotar al batlle general català d'un caràcter jurídic autònom. Temps després, Ferran el Catòlic, l'any 1486, va reconèixer la seua independència respecte al Governador, de manera que, absent el virrei del Principat, el batlle general no tenia altre superior que el mateix monarca,²⁷ seguint els passos del regne valencià.

23. PILES ROS, *Estudio documental*, pp. 14-52.

24. BRANCHAT, *Tratado de los Derechos*, pp. 98-99.

25. Joaquim MARTÍ MESTRE, *El Libre de antiquitats de la Seu de València*, Institut Universitari de Filologia Valenciana, València, 1994, pp. 131-132.

26. Podem encontrar diferents estudis sobre algunes batllies locals valencianes entre els segles XIV i XVI: Antonio José MIRA JÓDAR, *Las finanzas del municipio. Gestión económica y poder local. Sueca (s. XV-XVI)*, Diputació de València, València, 1997; Pau VICIANO, *Els cofres del rei. Rendes i gestors de la batllia de Castelló (1366-1500)*, Editorial Afers, Catarroja, Barcelona, 2000; Antonio José MIRA JÓDAR, *Entre la renta y el impuesto. Ficalidad, finanzas y crecimiento económico en las villas reales del sur valenciano (siglos XIV-XVI)*, Universitat de València, València, 2005.

27. HERNÁNDEZ HERNANDEZ, *Fiscalismo y finanzas*, p. 17.

Però, en alguns casos, el batlle general no gestionava sol els drets i rendes del rei. Al regne d'Aragó existia una Junta del Reial Patrimoni que assumia la gestió i l'arrendament dels béns més importants de la Corona. Aquesta estava presidida pel virrei i tenien dret d'assistència el regent de la Cancelleria, el batlle general, el mestre racional, el receptor de la batllia general –a partir de la seua creació en la segona meitat del segle XVI–, el lloctinent del Tresorer general i l'advocat fiscal.²⁸ Al regne de València, dins del Consell Reial s'hi va configurar un altre organisme, el Reial Consell Patrimonial, el qual es va constituir com una institució deliberativa, encara que ocasionalment podia funcionar com a tribunal o sustentar amb els seus acords les sentències de la Batllia,²⁹ de manera que el batlle general conservava totes les seues prerrogatives. Però després de la visita efectuada per Pedro de la Gasca a la Batllia valenciana (1542-1545),³⁰ el monarca va manar a l'alt oficial deixar d'arrendar els drets i les rendes del seu Reial Patrimoni sense el concurs de la resta d'oficials patrimonials, en un intent de racionalitzar la hisenda.³¹ Finalment, l'any 1547, va optar per institucionalitzar també ací una Junta del Reial Patrimoni, amb la funció principal de garantir uns arrendaments avantatjosos per a la Corona i amb una nòmina d'assistents molt semblant a la preexistent del Consell Reial Patrimonial.³² Aquesta estava composta pels mateixos oficials que concorrien en la d'Aragó i, ara sí, suposava una reducció de la preeminència i les compe-

28. Leonardo BONACLOCHE GINER, «Un estudio de la Junta Patrimonial», *Estudios. Revista de Historia Moderna*, 29 (2003), pp. 131-177, i específicament pp. 138-140.

29. Juan Francisco PARDO MOLERO, «Movidos de equidad. El Consejo Real y el gobierno del Patrimonio en Valencia (1506-1533)», en J. F. Pardo Molero, ed., *El gobierno de la virtud. Política y moralidad en la Monarquía Hispánica (siglos XVI-XVIII)*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 2017, pp. 53-88.

30. CONCA ALONSO, *Un batlle general*, pp. 732-743.

31. Josep MARTÍ FERRANDO, *El poder sobre el territorio (Valencia, 1536-1550)*, Biblioteca Valenciana, València, 2000, pp. 189-190.

32. BONACOLE GENER, *Un estudio*, pp. 147-177.

tències del batlle general de València. Quant a Catalunya, sembla que aquest organisme també va existir però tot indica que les seues competències no es desenvoluparen tant com en els altres països peninsulars de la Corona d'Aragó, almenys en la primera meitat del segle XVI.³³

3. La fiscalitat de les Batllies generals

El sistema social, polític i econòmic de l'Antic Règim es caracteritzava per la seua gran fragmentació, i la hisenda no va poder sostraurer's d'aquest fenomen. És més, a la Corona d'Aragó aquesta atomització fou major perquè, gràcies a la feblesa de la monarquia durant el segle XIV i a la seua constant necessitat pecuniària, els regnes aconseguiren fer seues una sèrie d'imposicions de nova creació que en la major part d'Europa Occidental restaren sota el domini dels monarques. D'aquesta manera, als països aragonesos, al costat de la tradicional hisenda municipal, dotada des de feia temps d'una gran autonomia, i de la hisenda reial, la qual cada cop estava més exhaurida, sorgí una nova hisenda regnícola, controlada per les respectives Diputacions del General. Arribats al segle XVI, els cofres del rei havien perdut gran part del seu poder adquisitiu com a conseqüència de les alienacions i l'arcaisme de la seua fiscalitat, mentre que els ingressos dels regnes van aconseguir excedir en molt als del monarca.³⁴

Les Batllies generals eren les institucions de govern més importants de la hisenda reial, encara que no s'hi trobaven soles, hi havia, almenys, dues institucions més dins d'aquest apartat: la Tresoreria general,³⁵ la qual estava ubicada al Principat de Catalunya i disposava de lloctinents del Tresorer general als regnes d'Aragó i València,³⁶ i el mestre racio-

33. HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas*, p. 19.

34. Miguel ARTOLA, *La Hacienda del Antiguo Régimen*, Alianza Editorial, Madrid, 1982, pp. 162-163.

35. HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas*, pp. 79-112.

36. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Un aragonés en la Valencia de Fernando el Ca-

nal, que en un principi havia estat una institució comuna per a tota la Corona d'Aragó³⁷ però, davant la creixent complexitat que adquirien les hisendes reials territorials, es va optar per institucionalitzar-lo en cada un dels territoris.³⁸ Per tant, l'anàlisi sobre la fiscalitat d'aquestes tres Batllies generals no abasta tot el sistema fiscal reial, sinó tan sols una part, encara que molt substancial.

Segons tots els autors consultats, la manera de gestionar el Reial Patrimoni en cada territori no varia en excés. Normalment se solien arrendar els drets i les rendes reials mitjançant una subhasta pública efectuada pel batlle general, el seu lloctinent, o qualsevol altre oficial reial encarregat d'aquest assumpte, amb la intervenció dels corredors d'orella. Els arrendataris solien fer una oferta d'arrendament que devia ser igual o superior al preu del contracte precedent, guanyant l'encant la millor proposta. L'arrendament podia tenir una durada variable que depenia del regne i del dret o renda que s'arrendés. Finalment, l'arrendatari acceptava les condicions del contracte i renunciava al seu propi fur, restat des de llavors sota la jurisdicció del batlle general. A més, aquests contractes solien permetre als arrendataris nomenar porters, agutzils o comissaris per a cobrar aquestes regalies, i s'establien períodes anuals de pagament, els quals acostumaven a correspondre a

tólico. Alfonso Sánchez, lugarteniente de Tesorero general», *Aragón en la Edad Media*, 20 (2008), pp. 709-721; GÓMEZ ZORRAQUINO, *Patronazgo y clientelismo*, pp. 285-297.

37. Tomás de MONTAGUT I ESTRAGUÉS, *El Mestre Racional a la Corona d'Aragó (1283-1419)*, Virgili i Pallés, Lleida, 1987.

38. Enrique CRUSELLES GÓMEZ, *El Mestre Racional de València, función política y desarrollo administrativo del oficio público en el siglo XV*, Sindicatura de Comptes, València, 1989; Jorge CORREA BALLESTER, «Dos figuras del Real Patrimonio valenciano. Baile General y Maestre Racional», en *Dels Furs a l'Estatut. Actes del I Congrés d'Administració valenciana*, Generalitat Valenciana, València, 1992 pp. 179-188; Miquel Àngel MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, «Oficiales de la Bailía y de la oficina del maestre racional de Cataluña (1580-1640)», *Studia historica. Historia Moderna*, 22 (2000), pp. 53-73; José Ignacio GÓMEZ ZORRAQUINO, «El maestre racional de Aragón en los siglos XVI y XVII», *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 39 (2013), pp. 89-107.

tèrcies, és a dir, tres pagues anuals. Ara bé, si no hi havia cap proposta satisfactòria, la Batllia general s'havia de fer càrrec de la col·lecta, nomenant comissaris i agents normalment extraordinaris, encara que s'intentava evitar sempre aquesta opció per haver-hi major capacitat de corruptes i menor inestabilitat d'ingressos.³⁹

Passant ja a la fiscalitat pròpiament dita, no hem trobat cap informació sobre les rendes del Reial Patrimoni aragonès en la primera meitat del segle XVI, així que ens basarem en un capbreu efectuat el 1417 i un altre entre 1664 i 1670 els quals demostren que la hisenda aragonesa es va mantenir estable entre els segles XV i XVII.⁴⁰

Els seus ingressos ordinaris estaven compostos per les cenes d'absència i presència, les peites ordinàries, impost que gravava el terreny on se situaven les cases i les terres de cultiu, els censals emfitèutics, destacant solament el que pagava la Comunitat de Terol per l'explotació de les salines d'Arcos i Gallet. Quant als drets arrendats, aquests eren prou variats: podem trobar les diferents lleudes i forns de pa, cànons per emprar l'aigua d'algunes sèquies o per gaudir d'algunes cases, patis o molins, tenint especial rellevància l'arrendament de l'almodí i l'alfòndec de la ciutat de Saragossa i el pes reial. Pel que fa als impostos, aquests també solien ser arrendats, i entre tots destaquen les salines, sobretot les de Castellar i Remolinos, i els peatges reials, els quals gravaven la circulació interna d'algunes mercaderies determinades, a més d'una gran quantitat de regalies molt localitzades i poc rentables en la gran part dels casos.

També hi havia alguns ingressos extraordinaris, com les calúmnies i

39. Emilia SALVADOR ESTEBAN, *La economía valenciana en el siglo XVI (comercio de importación)*, Universitat de València, València, 1972, p. 303.

40. Esteban SAROSA SÁNCHEZ, *Aragón en el reinado de Fernando I (1412-1416). Gobierno y administración, constitución política, hacienda real*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1986, pp. 108-123 i Porfirio SANZ CAMAÑES, «El Patrimonio Real en Aragón: organización administrativa, rentas y balance (1664-1670)», *Revista de historia Jerónimo Zurita*, 61-62 (1990), pp. 107-138. També es pot consultar ARTOLA, *La hacienda*, pp. 163-170.

els pagaments de penes imposats pels oficials reials, els *mazzarrones* de la Diputació, corresponent als fraus comesos pels mercaders en l'entrada i sortida de mercaderies del regne o el Maravedí, el qual es cobrava cada set anys, incloent-hi el primer i l'últim, sobre alguns llocs, essent doble la quota assignada als llocs de reialenc i de jurisdicció eclesiàstica. Però malgrat aquesta abundància de taxes i impostos, moltes viles i ciutats es trobaven exemptes del seu pagament gràcies als diferents privilegis i mercès fets pels monarques aragonesos.

El cas de Catalunya s'assembla prou al d'Aragó, encara que trobem més impostos sobre la circulació de mercaderies.⁴¹ La Batllia general rebia els diners provinents dels censos menuts sobre cases, forns, terres, carnisseries, etc., establiments de molins, la reparació de vies de comunicació, la construcció de noves fortificacions, l'atorgament de llicències de caça i pesca en algunes vegueries o la concessió de llicències per buscar o explotar mines. El batlle tenia prerrogatives sobre alguns senyors que posseïen un feu reial, els quals necessitaven una llicència del magistrat per a procedir a la seua alienació. I, com en Aragó, també tenia dret sobre els béns vacants, els quals podia incorporar al Reial Patrimoni o vendre, ara bé, sempre devia dedicar una part a obres pies per a salvar l'ànima del difunt. Requeia també sobre ell la concessió de patents de cors la qual, fins al 1543, comportava l'entrega d'un quint del recaptat al monarca, i el dret sobre la venda dels esclaus fugitius i dels presoners capturats en la guerra.

També rebia el capital produït pels diferents arrendaments com la lleuda de Tortosa, una taxa comercial duanera que gravava algunes mercaderies, afavorint el seu trànsit interior, ja que el poder reial garantia la seua seguretat. En un principi es cobrava a Tortosa, un lloc clau per la seua proximitat als regnes d'Aragó i València, però a partir de finals del segle XIII la seua aplicació es va estendre a altres ciutats

41. HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas*, pp. 50-56 i ARTOLA, *La Hacienda*, pp. 171-179.

catalanes i valencianes. També rebien els beneficis de l'arrendament del pes reial, el dret de cops de la quartera, el dret sobre els fruits secs, el peix i les olles, el roldor -tassa que s'aplicava sobre el comerç del sumac-, les llicències d'exportació de les coses vedades o el dret sobre el comerç de mercaders italians o sobre les mercaderies dels alemanys i savoians. A més, també es recaptava el dret de Morabatí amb la mateixa periodicitat esmentada abans.

Aquesta organització fiscal va canviar radicalment durant la primera meitat del segle XVI. La ciutat de Barcelona, després de presentar diferents protestes en les Corts, va aconseguir fer-se amb els drets i les rendes reials més quantioses de la hisenda reial catalana, i així satisfer les pagues dels censals que la ciutat havia venut al rei Alfons V l'any 1429, creant inclús una rectoria especial per a recaptar-los. Les prerrogatives alienades en favor de la capital foren les rendes dels molins reials de la ciutat comtal, el pes reial del blat de Barcelona, les rendes i lleuda de Tortosa, les rendes de Pals, els drets sobre el sumac, la fruita seca, el peix i les olles i l'impost sobre el comerç dels alemanys i savoians. De fet, la rectoria del censal d'Alfons V, nom amb què es coneix, va arribar a recaptar més ingressos que la rectoria de la Batllia general, i malgrat els diversos intents, la Corona no va aconseguir la seua reincorporació fins a la revolta catalana de 1640.⁴²

La situació del Reial Patrimoni valencià seguia la mateixa línia descrita fins ara.⁴³ Així, encontrem dins dels ingressos ordinaris els censos de menut sobre carnisseries, peixateries, molins, forns de pa, almàsseres o l'aprofitament de l'aigua de les sèquies i dels rius, les cenes d'absència, l'obligació d'ocupar els béns vacants i vagants, la taxa per extraure del regne els productes prohibits, la concessió de llicències de cors o la

42. HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, *Fiscalismo y finanzas*, pp. 56-61.

43. Per al segle XV PILES ROS, *Estudio documental*, pp. 82-98 i per a la segona meitat del XVI Pascal GANDOULPHE, «Les finances de la *Bailia General* de Valence (1555-1624): moyens et reflets d'une politique», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 29, 2 (1993), pp. 7-35.

taxació dels captius i els esclaus. També gaudia dels diners produïts per l'arrendament de les escrivanies, dels pesos i les mesures del regne, de l'almodí i l'alfòndec de la ciutat de València, dels drets i les rendes de l'Albufera i la Devesa reial, de l'explotació de salines i mines, del dret de la quema, la lleuda de Tortosa, el peatge, el dret d'italians o el dret del faixcar -el qual gravava el comerç de productes confeccionats amb espart. De la mateixa manera, també hi havia drets extraordinaris com la recaptació del Morabatí, amb la mateixa periodicitat que als altres llocs, el coronatge i el maridatge.

Però, a més d'aquestes taxes i impostos, al regne de València encontrem la recaptació del terç del delme, cosa que marca la singularitat de la hisenda valenciana i la converteix en la més productiva de tota la Corona d'Aragó, conjuntament amb la procuradoria reial de Mallorca.⁴⁴ El delme fou concebut inicialment per al manteniment de les esglésies parroquials i el seu clergat però en Mallorca i València, arran la butlla de croada concedida a Jaume I, se li va concedir a la Monarquia, la qual va imposar un repartiment d'aquestes rendes: en l'illa el rei aconseguí la meitat dels fruits del delme en terra de reialenc i un quart en els senyorijs, mentre que en València va adquirir, en línies generals, la meitat del delme en el territori de reialenc insert dins del bisbat de Tortosa i el terç del delme en el de l'arquebisbat de València.⁴⁵

44. Aquesta institució no l'hem inclòs en el present treball pel fet de nomenar-se de forma distinta, encara que el seu funcionament s'acobla ben bé al descrit per a les Batllies generals. Per a conèixer-ne una mica es pot consultar Josep JUAN VIDAL, «Los Procuradores reales en el Reino de Mallorca en la segunda mitad del siglo XVI», en P. Iradiel Murugarren i R. Narbona Vizcaíno, coord., *XVIII Congrès Internacional d'Història de la Corona d'Aragó. La Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI*, Universitat de València, València, 2005, pp. 489-510 i Josep JUAN VIDAL i Enrique SÁNCHEZ NIEVAS, *Els Burgues, Una nissaga de poder*, El Tall, Palma, 2003.

45. Josep Maria SALRACH I MARÈS, «La senyoria», E. Giralt i Raventós i Josep M. Salrach, coords., *Historia agrària dels Països Catalans*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, II, pp. 568-571 i VICIANO, *Els cofres del rei*, pp. 47-48.

Aquest terç del delme era recaptat en la contribució particular de la ciutat del Túria pel batlle general, i s'aplicava també a productes com els cereals, la carn, la vinya i l'hortalissa cultivada a l'horta de València. Tanmateix, com que es tracta d'una renda territorial, els batlles locals foren els principals responsables de la seua recaptació, mitjançant el seu arrendament, essent en molts casos la principal font d'ingressos de les batllies locals valencianes.⁴⁶

Pel que fa a les despeses d'aquestes institucions, la major part es destinaven al pagament dels salaris dels oficials reials, i en els casos concrets d'Aragó i Catalunya, sovint no aconseguien satisfer-los completament, de manera que es completaven mitjançant el pagament d'altres institucions que de vegades inclús eren foranes. Pel que fa a la Batllia valenciana, una bona part dels seus desemborsaments corresponia també a la satisfacció dels salaris, encara que, encontrem altres despeses, com el pagament de les pensions d'alguns censals carregats per viles reials o la ciutat de València, gràcies i mercès concedides pel monarca sobre les rendes i pecúnies de la Batllia general a seglars i religiosos, pagaments a monestirs i canonges beneficiats o compres de productes i mercaderies destinats a afalagar els monarques.

4. Conclusions

En endinsar-nos dins de les Batllies generals hem pogut descobrir que, en línies generals, el seu funcionament s'assemblava en totes les seues facetes, encara que amb diferències notables. Pot ser la Batllia general de València era la més particular, però no hem de perdre de vista que també fou l'última en crear-se, la qual cosa va permetre als monarques innovar en certs aspectes respecte al regne d'Aragó i al principat de Catalunya, així com les circumstàncies per les quals es va integrar

46. L'anàlisi de les batllies locals del sud valencià entre els segles XIV i XVI demostra com en molts casos el terç del delme suposava més del 60% dels ingressos, en MIRA JÓDAR, *Entre la renta*, pp. 31-44.

dins de la Corona d'Aragó, amb el privilegi de recaptar una part del delme.

El nucli principal dels oficials de les tres Batllies generals era pràcticament idèntic. Aquest estava compost pel batlle general, el seu lloctinent, l'assessor, i l'escrivà de la Batllia. Les seues funcions eren idèntiques, exceptuant la figura del lloctinent del batlle general de Catalunya, qui va aconseguir una major quota de poder dintre d'aquest organisme. Fora d'aquest nucli central, encontrem una plantilla més àmplia en València, on també formaven part de l'organigrama estructural l'advocat fiscal i patrimonial així com el procurador fiscal i el procurador patrimonial. Pel que respecta als batlles locals, en Catalunya i València estaven sota l'autoritat directa del batlle general, el qual inclús podia arribar a nomenar-los, mentre que en Aragó s'havien deslligat de la Batllia general i ara formaven part de les diversificades institucions municipals.

Quant a les competències sobre el Reial Patrimoni, els tres batlles generals tenien unes funcions similars, les quals podrien resumir-se en preservar i ampliar les regalies del monarca en cada un dels seus territoris. Ells eren els comissionats d'arrendar els drets i les rendes reials, garantint uns guanys iguals o superiors als dels anys passats, i si, per algun motiu, no aconseguien arrendar-ne algun, s'havien de fer càrrec de la seua gestió. També eren els encarregats de recaptar els beneficis d'aquests arrendaments i de la resta dels drets i rendes reials. Prenen especial importància els batlles locals de València, els quals, en molts casos, tenien la competència d'arrendar els béns del rei en les seues circumscripcions així com recaptar els seus guanys, dels quals pagaven els salaris i les despeses corrents i extraordinàries de les batllies locals i remetien el que havia sobrat a l'estació general.

La jurisdicció de què gaudien, en canvi, és més complexa d'analitzar perquè abastava nombroses qüestions que, a vegades, eren úniques en cada territori. En el regne d'Aragó aquesta sembla haver minvat en els temes patrimonials, perquè tot i que l'exercia sobre aquests assumptes, la seua cort sols exercia com a tribunal d'apel·lacions en els

plets sobre els drets del peatge, a excepció de tres casos, incloent-hi el de Saragossa. Per contra, els batlles generals de Catalunya i València tenien la seua jurisdicció en causes patrimonials intactes, amb algunes sentències reials on es deixava clara la seua independència respecte a les corts del Governador i a la Reial Audiència. A més, tots els oficials de les Batllies es trobaven lligats tant en causes civils com criminals a la jurisdicció dels seus respectius batlles generals, incloent-hi inclús els arrendataris de les regalies.

Més enllà de la jurisdicció sobre els assumptes patrimonials, gaudien d'un ampli ventall de casos en els quals devien actuar, encara que en moltes ocasions era de forma excepcional. Per exemple, els batlles generals d'Aragó i València eren els encarregats de rebre les convocatòries a Corts per fer-les arribar als que el rei cridava a participar. El batlle de València actuava sobre les minories religioses més importants del regne, jueus i musulmans, o prenia un destacat paper en temps de guerra recaptant els impostos especials i abastint les galeres del rei.

Per últim, cal esmentar els diferents sistemes impositius existents a les Batllies generals, els quals, a pesar de la seua semblança, és on encontrem major diversitat. Podrim destacar que la major part dels ingressos procedien d'unes rendes basades en la possessió feudal de la terra, instaurades temps enrere, quan el rei era considerat un senyor feudal més. Dins d'aquest grup podríem agrupar bona part dels drets i rendes reials: els censos de menut, els establiments, el lluïisme i la fadiga, les cenes d'absència i presència, les peites, els peatges, la lleuda de Tortosa, l'arrendament dels almodins i els alfondecs, etc. De nou, hem de destacar la particularitat de València, amb la recaptació del terç del delme, és a dir, d'una proporció entre el 25 i el 50% del delme i les primícies eclesiàstiques, el qual feu de la hisenda valenciana la més rentable de la Corona d'Aragó juntament amb la de Mallorca. També és important ressaltar la major integritat i homogeneïtat del Reial Patrimoni valencià respecte al català i aragonès molt més fragmentat i amb un índex més alt d'alienacions. Per tant, els sistemes impositius estaven

marcats per un gran arcaisme, el qual també s'explica, en part, pel ràpid desenvolupament d'una hisenda regnícola paral·lela i independent a la reial que, com hem dit, va absorbir els nous impostos sorgits rere la crisi del segle XIV basats en la imposició sobre el comerç de mercaderies.

Els escassos ingressos d'Aragó i Catalunya tan sols els permetien sufragar part dels salaris dels oficials reials que operaven en aquells territoris mentre que, la batllia valenciana, gràcies a la seua suficiència, a més d'efectuar aquests pagaments salarials, també realitzava altres desemborsaments per ordre dels monarques.

Els trets ací descrits, però, prompte van canviar substancialment. Davant les necessitats de la Monarquia i la poca eficàcia de la hisenda de la Corona d'Aragó, Felip II va iniciar una campanya de reformes que varen transformar la seua estructura, la seua jurisdicció i el seu sistema impositiu. En aquestes línies ja hem pogut fer un tast d'aquestes innovacions, com la creació de la Junta del Reial Patrimoni valenciana o el naixement del receptor general de la Batllia general d'Aragó, les quals ens donen una visió del que vindria a posteriori. A més, hem de destacar que, a poc a poc, la Monarquia hispànica es féu amb major quotes de poder que li permeteren controlar directament les hisendes municipals i regnícòles, de manera que, algunes despeses que tradicionalment havien estat carregades a la hisenda reial bascularen, sobretot, cap als cofres dels regnes, impeding una major transformació del sistema *batlliar* de la Corona d'Aragó.

Catalunya com a frontera marítima. La defensa de la costa catalana i les guerres contra França, 1652-1668

ANTONIO ESPINO LÓPEZ*
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

En el present treball ens proposem analitzar la importància de la defensa marítima durant els conflictes que va viure Catalunya entre el 1652 i 1678. Si la presència de l'Armada ajuda a entendre la recuperació de Barcelona per les armes reials del 1651-1652, la manca de la mateixa afectaria l'estratègia defensiva feta per la Monarquia Hispànica a Catalunya en les següents guerres, quan els virreis del Principat havien de plantejar una nova frontera militar i, en particular, tenir cura, en la mesura de les possibilitats econòmiques, de la disposició defensiva de les places marítimes situades al nord de Barcelona: Roses, Cadaqués i Palamós. Hem tingut especialment en compte la importància de la presència de diverses esquadres de galeres als ports catalans aquells anys i la seva interacció amb la societat del Principat.

Paraules clau: Catalunya, Segle XVII, Marina de Guerra, Defensa, Monarquia Hispànica.

Resumen

En el presente trabajo nos proponemos analizar la importancia de la defensa marítima durante los conflictos que vivió Cataluña entre 1652 y 1678. Si la presencia de la Armada ayuda a entender la recuperación de Barcelona por las armas reales en 1651-1652, la carencia de la misma afectaría la estrategia defensiva desarrollada por la Monarquía Hispánica en Cataluña en las siguien-

* Voldria agrair l'ajuda rebuda per part del *Ministerio de Economía y Competitividad*, HAR2014-57279-P: *Conflictos religiosos y conflictos político-bélicos en tierras de frontera. El caso de la nueva frontera catalana, 1635-1789*.

tes guerras, cuando los virreyes del Principado tenían que plantear una nueva frontera militar y, en particular, tener cuidado, en la medida de las posibilidades económicas, de la disposición defensiva de las plazas marítimas situadas al norte de Barcelona: Roses, Cadaqués y Palamós. Se ha tenido especialmente en cuenta la importancia de la presencia de varias escuadras de galeras en los puertos catalanes aquellos años y su interacción con la sociedad del Principado.

Palabras clave: Cataluña; Siglo XVII; Marina de Guerra; Defensa; Monarquía Hispánica.

Abstract

At the present work we propose us to analyse the importance of the maritime defence during the conflicts that lived Catalonia among 1652 and 1678. If the presence of the Navy aid at understanding Barcelona's recovery for the royal arms at 1651-1652, the lack of the same would affect the defensive strategy developed by the Spanish Monarchy in Catalonia at the following wars, when the viceroys of the country had to pose a new military border and, in particular, go carefully, at the measure of the economic possibilities, of the defensive willingness of the maritime garrisons situated at Barcelona's north: Roses, Cadaqués and Palamós. It has had especially at account the importance of the presence of several squadres of galleys at the Catalan ports those years and his interaction with the society of the country.

Keywords: Catalonia, XVIIth Century, Navy, Defense, Hispanic Monarchy.

És notòriament injust l'escàs interès que ha suscitat el paper de la marina de guerra en el transcurs dels conflictes produïts en el front català en la segona meitat del segle XVII.¹ Si per a la recuperació de

1. Antonio ESPINO, «La presión de la armada francesa sobre los reinos de la Corona de Aragón durante el reinado de Carlos II, 1665-1700», *Revista de Historia Naval*, 86 (2004), pp. 7-28. *Idem*, «El Mediterráneo en la estrategia aliada durante la Guerra de los Nueve Años, 1689-1697», a *El Mediterráneo: hechos de relevancia histórica-mili-*

celona per les armes reals a l'octubre del 1652 va ser, sens dubte, clau l'esforç marítim realitzat,² en els següents setges patits per la Ciutat Comtal aquelles dècades sempre va triomfar l'exèrcit no només competent per les seves tropes de terra (i la seva artilleria de batre), sinó també pel seu desplegament marítim, com va ocórrer el 1697 amb el del duc de Vendôme,³ o el 1705 amb l'enorme armada dels aliats (i les tropes desembarcades).⁴ És significatiu que l'absència de suficients unitats de

tar y sus repercusiones en España. V Jornadas Nacionales de Historia Militar, Universidad de Sevilla, Sevilla, 1998, pp. 681-694. Matthieu BONNERY, «Les opérations navales en Méditerranée (1672-1697): une lutte européenne au détriment de l'Espagne», a Entre Clío y Casandra. Poder y sociedad en la Monarquía Hispánica durante la Edad Moderna. Cuadernos del Seminario Floridablanca, 6 (2005), pp. 189-210.

2. Encara el 1667 el marquès de Mortara recordava com «estando amenazados todos los puertos y plazas marítimas por la gran armada de franceses, no queda otro recurso para socorrerlas que el de las galeras poniendo a V. M. presente lo que en Tarragona y en otras muchas partes obraron introduciendo socorros en la guerra pasada de Cataluña a vista de poderosas armadas pudiéndolo executar porque éramos superiores en galeras a los enemigos». Archivo General de Simancas (AGS), Guerra Antigua (GA), llig. 2134, consulta del Consejo de Guerra (CG), 4/VI/1667. Com recorda Davide Maffi, la Monarquia Hispànica va poder organitzar una flota, hereva de la que ajudà a mantenir a Nàpols sota control hispà el 1647-1648, de 33 vaixells de guerra i 22 galeres, a més de 80 unitats de transport, el 1650 per a la recuperació dels Estats dels Presidis de la Toscana, ocupats per França el 1646. Una Part d'aquestes unitats anaren posteriorment a servir a la costa catalana. Davide MAFFI, *En defensa del Imperio. Los ejércitos de Felipe IV y la guerra por la hegemonía europea (1635-1659)*, Actas, San Sebastián de los Reyes, 2014, p. 118.

3. Martine ACERRA, José MERINO, Jean MEYER, Michel VERGE-FRANCESCHINI, *Les marines de guerre européennes XVIIe- XVIIIe siècles*, Economica, Paris, 1998. Jean PETER, *Les artilleurs de la Marine sous Louis XIV*, Economica, Paris, 1995.

4. Josep SANABRE, *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la hegemonía europea*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, 1956. Fernando SÁNCHEZ MARCOS, *Cataluña y el gobierno central tras la Guerra de los Segadores, 1652-1679. El papel de don Juan de Austria en las relaciones entre Cataluña y el gobierno central, 1656-1679*, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1983. Antonio ESPINO, *Catalunya durante el reinado de Carlos II. Política y guerra en la frontera catalana, 1679-1697*, Monografies Manuscrits nº 5, Bellaterra, 1999.

combat i de transport durant el bloqueig del 1713 per part del duc de Pòpuli va allargar la resistència barcelonina fins a setembre del 1714, quan el setge només es va iniciar al juny d'aquest últim any. Com comprovarem a les properes pàgines, la nostra intenció serà realitzar una primera aproximació a una temàtica que requerirà, en el futur, recerques de major importància, ja que la documentació corresponent a revisar, bàsicament dipositada en l'Arxiu General de Simancas, encara que no només en aquest centre, és ingent i amb prou feines ha estat explorada des del treball seminal de C. Fernández Duro i alguns altres autors.⁵ El període triat aniria de la recuperació de Barcelona a les darreries del 1652 i fins al final de la guerra de Devolució amb el tractat d'Aquisgrà el 1668. Unes dècades impregnades d'un fort bel·licisme i en les quals analitzarem com l'estratègia defensiva hispana a Catalunya passaria pels intents a la desesperada de millorar les que podríem considerar, a part de Barcelona, les principals places marítimes: Roses, Cadaqués i Palamós.

1. Una guerra massa llarga, 1652-1659

Quan a l'octubre del 1652 el duc d'Olífas i Mortara estava redefinint les necessitats militars de la Monarquia a Catalunya, no va dubtar a assenyalar-li a Felip IV la conveniència de comptar com a mínim amb una flota estable de dotze galeres a Catalunya, amb els ports de Barcelona, Palamós i Cadaqués com a base, ja que la resta de les unitats, ja fossin galeres o vaixells, haurien de tornar a Cadis o a Nàpols.⁶ Aviat es va evidenciar que tals forces marítimes no van poder romandre

5. Cesáreo FERNÁNDEZ DURO, *Armada Española desde la unión de los reinos de Castilla y Aragón*, vol. V, Museo Naval, Madrid, 1973. Francisco-Felipe OLESA, *La organización naval de los Estados Mediterráneos y en especial de España durante los siglos XVI y XVII*, Naval, Madrid, 1968.

6. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Consell d'Aragó (CA), llig. 263/1, Mortara a Felip IV, 26/X/1652.

en aigües catalanes, ja que a l'octubre del 1653 el nou virrei, don Joan Josep d'Àustria, quan va plantejar l'oportunitat de recuperar la plaça de Roses, ho va fer amb la condició de comptar amb forces marítimes suficients per a aquesta expugnació, d'aquí la importància que els navilis i les galeres de Sicília tinguessin suficients bastiments (els primers tenien subministrament fins al dia 10 de novembre i les segones fins al 15 de novembre). És més, don Joan va intuir el que podia passar: que aquests vaixells haguessin de marxar a la recerca de subministraments, fet que provocaria una situació compromesa en quedar-se la badia de Roses sense guàrdia per mar mentre s'operava per terra, la qual cosa era inadmissible. També s'havien d'enviar des de Cadis alguns vaixells, eixàrcies i vaixells *longos* per a aquella operació. Quant a tropes, de l'Armada creia don Joan que només podria comptar amb uns vuit-cents homes, ja que quan es van desembarcar a Blanes i es va fer la mostra n'hi havia uns mil i es devien haver perdut a l'entorn dels dos-cents entre escapolits i malalts; a més es contemplava deixar els vaixells en el port però gairebé sense personal per defensar-los. Don Joan, que només va aconseguir mobilitzar 6.200 infants i amb prou feines 1.500 efectius de cavalleria, tres-cents d'ells de molt baixa qualitat, també va saber que tenia molt difícil intentar alguna cosa contra Roses, «plaza marítima tan regular, bien fortificada y acabada de socorrer». Així que va deixar córrer l'oportunitat de prendre-la.⁷

L'operació fallida contra Roses és, al nostre judici, molt important perquè és un símptoma: a Catalunya amb prou feines hi havia diners per a la guerra ofensiva; per aquest motiu les operacions conjuntes entre l'exèrcit de terra i l'Armada, a les quals tant rendiment els treia França, amb prou feines si es van plantejar en el cas hispà. És més, sense prou gra per passar l'hivern (el subministrament de blat arribat de Sardenya

7. ACA, CA, llig. 263/1, còpia de carta de don Joan a Felip IV, 20/X/1653. Un vaixell francès carregat de blat per a Roses va ser atrapat a Blanes, a on una tempesta el va fer arribar. D'aquí les notícies sobre l'aprovisionament, excel·lent, d'aquella plaça. ACA, CA, llig. 263/1, consulta del CA, 26/XI/1653.

i Sicília només assegurava existències fins al gener del 1654), don Joan es va plantejar fer hivernar les tropes de l'Armada lluny de Catalunya, a La Rioja i l'Aragó, per evitar sobrecarregar amb allotjaments de soldats a la castigada pagesia catalana (que suportava les càrregues de la guerra des del 1639).⁸

Com cada primavera, al maig del 1654 don Joan va sol·licitar l'arribada de galeres i vaixells a Catalunya, indispensables per al transport de tropes i subministraments cap als ports del nord, Palamós i Cadaqués, des d'on es proveïen amb facilitat les tropes que es cuidaven de protegir Girona i l'Empordà. De fet, només el 17 de juny van arribar sis galeres de Nàpols amb vuit-cents homes. Però don Joan sobretot mostrava el seu recel sobre notícies com l'arribada a Roses de dos navilis francesos carregats de bastiments, una nova que semblava confirmar els seus informes sobre la base de Toló, on es preparaven vuit navilis de guerra i fins a dotze mercants que s'havien embargat per transportar mitjans de guerra a Roses per a l'exèrcit de França. Com confessaria a l'agost, el seu principal temor, pel que fa a l'armada de Toló, era que intentessin els francesos expugnar una plaça com Tarragona,

porque además de tener muy flaca guarnición, está abierta la muralla por muchas partes, desechas las estacadas y la artillería en tierra, y siendo el enemigo dueño de la campaña con armada en la mar, y qué comer en el país (como es cierto lo hallará), no sería muy imposible que le penetrase a hacer una operación tan grande y tan fácil si sabe el estado de aquella plaza.

El problema afegit era la falta de tropes, doncs si volia reforçar l'escassa guarnició de Tarragona (amb prou feines hi tenia dos-cents homes) només podia ser a costa de treure-les de Girona o de Barcelona, la qual cosa era inacceptable. D'altra banda, també estaven en perill Cadaqués i Palamós, on sempre va haver-hi molt poca guarnició, però la seva situació no era tan extrema perquè, en cas de necessitat, es podia

8. ACA, CA, llig. 263/1, consulta del CA, 26/XI/1653.

portar per mar (si es comptava amb galeres suficients, és clar). L'única notícia positiva aquells dies va ser que les galeres i un bergantí havien atrapat aquelles dates quatre embarcacions de pirates barbarescos, de manera que cent seixanta esclaus anirien a remar a les galeres.⁹

En la campanya del 1655, i per a dolor de don Joan, abans de rebre l'armada hispana ja s'havia previngut la francesa. En la badia de Roses, informava un atribolat virrei, el 19 de maig s'hi trobaven sis galeres, set navilis i tres sageties de França, i segons el seu pronòstic el seu objectiu seria Cadaqués, si bé la resta de la Marina (fins a Blanes) des d'aleshores estaria a les seves mans, de manera que no sabia d'on treure alguns bagatges per a trànsits i on allotjar a part de la cavalleria si sortia aquesta a campanya (un dels mals de no dominar tot el territori possible a Catalunya); tampoc seria molt factible enviar ajuda cap a Girona per mar, una circumstància que encara era més seriosa. Certament, els francesos van posar setge a Cadaqués, on a finals de maig ja no van poder entrar uns bergantins de suport enviats per don Joan per tenir presa la boca del port. En aquells dies, les esperances del virrei se centraven en l'arribada de les galeres d'Itàlia (i de les tropes que portaven).¹⁰ De fet, davant l'absència de risc,¹¹ i atès que els designis de França aquell estiu eren devastar l'Empordà i pressionar cap a la muntanya (en direcció a Besalú i Bàscara), fins a cinc galeres de França havien arribat a Sardenya per activitats pròpies del corsarisme, però d'allà en va arribar una de

9. ACA, CA, llig. 263/1, consultes del CA, 6-19/V/1654. ACA, CA, llig. 304/76/1, còpia de carta de don Juan a Felip IV, 26/IX/1654. Narcís FELIU DE LA PEÑA, *Anales de Cataluña*, Joseph Llopis, Barcelona, 1709, vol. III, p. 334.

10. ACA, CA, llig. 263/1, consulta del CA, 25-29/V/1655. ACA, CA, llig. 401, don Juan B. Arespachaga, secretari de don Joan Josep d'Àustria, a don Diego de Sada, secretari del Consell d' Aragó, 29/V/1655.

11. Don Joan reclamà a l'agost l'arribada de l'armada de Nàpols per a la defensa de la costa catalana, però aquell any havia anat a socórrer Milà donat que els francesos havien atacat fort per allà i no s'esperava la seva armada a les costes catalanes després de l'atac a Cadaqués. Un error. AGS, Estat, llig. 2672, consulta del Consejo de Estado (CE), 28/VIII/1655.

les hispanes que va donar notícies sobre que alguna o algunes s'havien perdut (hi havia restes en l'aigua); notícia que alguna altra embarcació va semblar poder confirmar segons don Joan. Però la campanya no havia acabat, i al setembre des de Mataró es va informar de la presència de vint-i-sis veles que, poc després, es confirmava que eren de França i es dirigien a Palamós, on també s'acostava el príncep de Conti amb les seves tropes per bloquejar aquesta plaça. Palamós era l'únic port que li quedava a Felip IV per defensar la Marina, i si era capturat també estaria en perill Hostalric, l'única plaça que oferia una mica de suport a Girona, i tancava el camí reial cap a Barcelona. El Consell d'Estat, davant la demanda de don Joan de disposar de les tropes de l'Armada (les galeres de Nàpols i Sicília, en realitat), va ordenar al marquès de Bayona, qui les dirigia, que si topava amb l'armada enemiga a l'altura de les illes Medes busqués el combat, però si no era així li havia de cedir a don Joan les tropes embarcades. De fet, el marquès de Bayona va assenyalar que només podria desembarcar cent cinquanta homes dels tres-cents cinquanta que portava, però abans que es produís una altra contingència va ocórrer una altra cosa. Mentrestant, el 19 de setembre, el príncep de Montesarco en una galera napolitana va aconseguir forçar el bloqueig naval de Palamós i va portar a aquesta plaça subministraments i alguns artillers. El 21 s'aixecava el setge de la plaça gràcies a la presència de l'armada hispana (vint vaixells i tretze galeres, segons Feliu de la Peña, qui assegurà que la francesa portava trenta vaixells). L'1 d'octubre es va produir una batalla naval enfront de Barcelona entre les dues armades, perdent els francesos dos navilis, mentre les naus espanyoles van haver de retirar-se cap a Cartagena per a recuperar-se de les seves ferides; les franceses no van tornar-se a veure, de manera que es pressuposava que havien d'haver partit cap als seus ports. La flota hispana va tornar poc més tard per patrullar les aigües catalanes i a finals d'octubre van ajudar a recuperar el castell de Begur.¹²

12. ACA, CA, llig. 263/1, consulta del CA, 17/VII/1655. ACA, CA, llig. 401,

La contingència que assenyalàvem és que el marquès de Bayona va al·legar que si cedia els seus homes al virrei de Catalunya no tindria bastiments suficients per aguantar al seu retorn del front si es reembarcaven pel 15 de desembre. Aquest extrem, que don Joan va confirmar en una carta del 30 d'octubre per al Consell d'Estat, va fer que aquest sol·licités a Felip IV la seva tornada immediata a Itàlia, si bé al novembre don Joan va escriure novament sol·licitant que els virreis de Sicília i Nàpols concertessin amb homes de negocis de Barcelona, abans de cada campanya, crèdit suficient com perquè es pogués donar menjar a les galeres de tots dos regnes al final de la campanya ja que era, quan més apressaven les necessitats de bastiments. És a dir, al final de la campanya, amb prou feines si quedava alguna cosa per donar-los menjar dels contractes de grans signats (que gairebé sempre van ser escassos; en el *asiento* del 1655 signat per P. de Aguerri, aquest es va queixar que se li devien 235.294 rals).¹³

Una notícia de la primavera del 1656 demostra, creiem, que la falta d'iniciativa en la guerra marítima va restar moltes possibilitats en aquell conflicte. El nou virrei de Catalunya, marquès d'Olíass i Mortara, va enviar dos bergantins a atacar les barques franceses que portaven subministraments a Roses procedents del riu de Narbona. Les van prendre, i van portar la seva càrrega a Palamós: quatre-cents sacs de farina, seixanta de blat i els mateixos de mill. Però, a part d'aquests efectius, tot indica que les úniques unitats marítimes que van arribar a Barcelona van ser les galeres de Sardenya del duc de Tursis, que van portar sis-cents homes de Màlaga a la Ciutat Comtal al juliol, quan el virrei Mortara va sol·licitar que es quedessin en aigües catalanes. Alguna cosa va aconseguir, ja que vigilant constantment el contrari perquè

don Juan B. Arespacochaga a don Diego de Sada, 11-18/IX/1655 i 2-9/X/1655. ACA, CA, llig. 263/1, consulta del CA, 22/IX/1655. AGS, Estat, llig. 2672, consulta del CE, 2/X/1655. FELIU DE LA PEÑA, *Anales de Cataluña*, III, pp. 337-339.

13. AGS, Estat, llig. 2672, consultes del CE, 30/X/1655, 28/XI/1655 i 17/XI/1655. ACA, CA, llig. 403, Mortara a Felip IV, 20/V/1656.

no prengué Girona o Palamós, Mortara es va dirigir fins a aquesta darrera ciutat en la galera capitana del duc de Tursis (a inicis de setembre) per a, des d'allà, concentrar totes les seves forces a Girona. Però a Tursis no li acabaven d'agradar aquelles maniobres de Mortara, ja que des de Sant Feliu de Guíxols, on es trobava amb dues galeres, va escriure al Consell d'Estat, al setembre, informant de com el virrei de Catalunya havia fet desembarcar la xusma de la galera enviada a Palamós perquè treballés en les seves fortificacions, malgrat trobar-se «muy enferma i flaca». En general, es queixava que la costa catalana estava molt deixada i mancada de tot a nivell defensiu, una informació que, al seu torn, va servir al Consell d'Estat per reclamar a Felip IV que tots els mitjans marítics disponibles s'enviessin a Catalunya.¹⁴

El juliol del 1657, de les tres galeres que es disposava al servei a Catalunya només en quedava una, i el virrei Mortara es queixava una vegada més del perill de perdre una plaça marítima de la importància de Palamós. La Junta de Guerra d'Espanya en va demandar quatre per a la costa catalana, mentre l'intent de França de fer plaça d'armes a La Bisbal tenia com a intenció tancar la sortida al mar de Girona. Felip IV va assegurar a mortara que s'enviarien dues galeres amb els quatre-cents homes previstos que des de Màlaga havien de passar a Catalunya. Els temors de Mortara es van confirmar quan escrivia, a primers d'agost, que els francesos es trobaven a mitja llegua de les muralles de Palamós i cada dia hi havia escaramusses davant les seves muralles; a més els francesos esperaven fins a dos mil homes que es trobaven entre Narbona i Leucata per engrossir les seves files, amb els quals «podrá obrar a medida de su gusto, pues me hallo sin infantería ni medios ningunos para oponérmele ni para hacer la menor defensa del mundo [...]». Però l'objectiu de França aquella campanya no era Palamós, sinó inquietar Barcelona ni més ni menys, ja que al setembre havien acumulat fins

14. ACA, CA, llig. 403, Mortara a don Diego de Sada, 25/V/1656, 20-29/VII/1656 i 2-9/IX/1656. AGS, Estat, llig. 2673, consulta del CE, 28/IX/1656.

a prop de vuit mil efectius entre Blanes i Arenys de Mar, baixant més tard fins a Granollers, encara que poc després el rival va girar cua amb les seves tropes cap a l'interior, en direcció a Vic. Què hagués passat si França hagués disposat d'una armada aquella campanya ningú no ho podrà saber, doncs encara el 29 de setembre no havien arribat els reforços de tropes en les galeres de Tursis. Mortara va viatjar fins a Blanes, on va desembarcar per assistir, el més aviat possible, a Hostalric, Girona i Palamós, tres places en perill en aquell moment. No obstant això, la campanya acabaria molt tard, ja al desembre, però sense majors contratemps de pes.¹⁵

Tursis només va arribar a Barcelona a l'octubre del 1657 amb una mica més de quatre-cents homes per a l'exèrcit de Mortara; potser amb ànim de compensar-li pels seus desvetllaments, encara que tardans, Felip IV li va concedir, al febrer del 1658, tots els presoners francesos que haguessin atrapat els corsaris mallorquins per reforçar la xusma de les seves galeres, així com tots els condemnats a galeres dels regnes de la corona d'Aragó. Mortara no va deixar passar l'ocasió de queixar-se d'algunes coses, de manera que va comentar, amb alguna acritud, el fet de tenir ordre d'embarcar els condemnats a galeres que hi hagués al Principat només en la capitana de Sardenya, quan feia dos anys que no apareixia, explicant als condemnats, uns vuit o deu, la pena a la qual els havien sentenciat des del moment en què es va pronunciar la mateixa. Mortara va demanar permís perquè aquells homes s'embarquessin en qualsevol galera que es trobés «[...] en este puerto de España», és a dir Barcelona. Fora d'aquestes discussions, el perill real eren els catorze vaixells que França disposava aquell any a Toló, als quals s'hi podia unir un nombre similar d'unitats angleses (Mazarino s'havia aliat

15. AGS, GA, llig. 1895, consulta de la JGE, 20/V/1657. ACA, CA, llig. 311/16, consulta del CA, 17/VII/1657. ACA, CA, llig. 404, Mortara a Felip IV, 2/VIII/1657; Mortara a don Cristóbal Crespí de Valldaura, vicecanceller del CA, 2/IX/1657; don Agustín de Coca, secretari del virrei, a don Diego de Sada, 22-29/IX/1657; Mortara a don Diego de Sada, 30/IX/1657.

amb l'Anglaterra d'Oliver Cromwell el 1657). Per això, a l'agost Mortara va sol·licitar al duc de Tursis cinc o sis de les seves galeres de Sardènia perquè anessin a córrer la costa fins al port de Cadaqués per intentar impedir que arribessin queviures i tropes per mar amb tanta facilitat als francesos.¹⁶ Ni l'armada francesa va actuar aquell any a la costa catalana, ni Felip IV volia allargar més la lluita el 1659 (entre maig i juliol, és a dir, a inici de la campanya, es van signar unes treves pel front català), de manera que la situació es va lliscar cap a la pau al novembre d'aquest any.

2. *Com desaprofitar una pau, 1659-1668*

Des de la pau dels Pirineus del 1659, la malparada monarquia de Felip IV, que encara pugnaria per la submissió de Portugal fins al 1668, va tenir una oportunitat per millorar la situació defensiva d'alguns dels seus punts neuràlgics com era Catalunya (juntament amb els Països Baixos i Milà). Fins a l'inici de la guerra d'Holanda a finals del 1673, una pau inestable (de fet, va haver-hi guerra en 1667-1668) va presidir aquells anys a causa de la política cada vegada més agressiva de França. La millor fórmula per preparar-se per a les futures agressions franceses era invertir tots els diners possibles a millorar les fortificacions catalanes, sense oblidar-se de ports com Palamós, Cadaqués o Sant Feliu de Guíxols, tots ells importants, com hem anat veient, en el transcurs de les campanyes. Però van arribar molt pocs diners a Catalunya.

Ja al gener del 1660 el virrei Mortara havia traçat plans per millorar les defenses –i les guarnicions– de places com Roses, on hauria de situar quatre-cents homes, Cadaqués i Palamós, on haurien d'haver-hi vuitanta efectius a cadascuna, a més de fortificar Figueres. A Roses, per exemple, al juny del 1661 el seu governador va escriure a Mortara

16. AGS, Estat, llig. 2675, consultes del CE, 28/IV/1658 i 9/VII/1658. ACA, CA, llig. 312, Mortara a Felip IV, 6/VII/1658. ACA, CA, llig. 313, consulta del CA, 4/VIII/1658. ACA, CA, llig. 406, don Agustín de Coca, secretari del virrei Mortara, a don Diego de Sada, 3-10/VIII/1658.

informant que només tenia els oficials vius de dos terços i set soldats de guarnició, amb els quals no podia fer les guardes ni cobrir les muralles, amb la qual cosa només la porta del castell tenia vigilància. Molt poc es va fer en els següents anys, ja que el nou virrei de Catalunya, marquès de Castelrodrigo, es va queixar al juliol del 1663 de no tenir diners per treballar en les defenses de la Marina, com a Roses –on només hi havia cent quaranta homes de guarnició–, Cadaqués o Palamós. I es lamentava: «aquí [Cataluña] va acabándose la gente [del ejército] con fugas y muertes de pura necesidad». ¹⁷ El remei per a la manca de tropes a Catalunya es demorava en altres ocasions per l'absència de galeres disponibles per al seu transport; així va ocórrer al febrer del 1664, quan el Consell de Guerra va sol·licitar al rei l'enviament de 10.000 rals per l'embarcament urgent a Màlaga de dos-cents homes amb destinació a Barcelona, perquè hi estaven detinguts per falta de galeres. A més, s'havien d'enviar altres 20.000 rals per completar una lleva per a Maó, uns diners que en part ja s'havia gastat en mantenir a les tropes per a Barcelona, que portaven massa temps a Màlaga. Les lleves a Màlaga es justificaven perquè hi havia en aquella ciutat molta gent «ociosa y mal entretenida». ¹⁸

Quan Vicente Gonzaga es va fer càrrec del virregnat català, en un dels seus primers informes detectava la necessitat de millorar les defenses de Cadaqués, per a ell el millor port de la zona, encara que tampoc descartava millorar Palamós. De fet, al maig del 1664, Gonzaga va dir que posseïa informes del mal estat dels ports de Palamós i Barcelona, per la qual cosa era necessari netejar-los perquè les galeres reals comptessin amb aquells refugis tan necessaris. Ja el 17 de maig, don Vicente havia demanat al rei que s'empressin 400.000 rals en quatre anys per a la neteja de sorres del port de Barcelona, mentre que la pròpia Ciutat

17. AGS, GA, llig. 1958, consulta del CG, 5/VI/1661. AGS, GA, llig. 1954, Mortara a Felip IV, 11/I/1660. AGS, GA, llig. 2028, Castelrodrigo a don Diego de la Torre, secretari del Consell de Guerra, 14/VII/1663.

18. AGS, GA, llig. 2052, consulta del CG, 6/II/1664.

proposava que fossin 10.000 lliures (100.000 rals) que anualment s'empressin en aquella tasca.¹⁹ Però molt aviat, quan Gonzaga va revisar la necessitat d'enviar tropes a Catalunya el 1665, tornaven a saltar les alarmes: a la plaça de Roses es necessitaven cinc-cents homes i només n'hi havia cent setanta-tres; a Palamós n'eren necessaris tres-cents i només hi havia efectius quaranta-vuit; a les illes Medes, des d'on s'albirava l'arribada de la flota francesa, Gonzaga hi volia tenir vint homes, però aquells dies n'hi havia amb prou feines quatre en servei, i a Cadaqués se'n necessitava un centenar i només en quedaven vint-i-tres. Sens dubte, les notícies que aquell estiu els francesos van mobilitzar una flota de vuit navilis i onze galeres amb dos mil soldats embarcats, a part de les seves tropes habituals, en principi per anar contra Berbería, van servir perquè el Consell d'Aragó intentés arrencar un compromís major envers les fortificacions inacabades de Catalunya (a Roses, Gonzaga havia acabat un revellí, però poc més s'hi havia fet). Però de l'enviament d'una flota de guerra al Principat ningú no en va parlar.²⁰

De totes maneres, el Consell d'Aragó es va preocupar prou al novembre del 1665 d'escriure a la vídua de Felip IV, Mariana d'Àustria, i donar-li a entendre que l'acumulació de tropes de França a Perpinyà els permetria, amb un cop de mà, prendre Camprodon a la muntanya i Roses o Cadaqués gairebé al mateix temps. I gràcies al camí obert pel Consell d'Aragó, el virrei Gonzaga va insistir en què el marquès de Bellefonds podria apoderar-se de Cadaqués, i fins i tot de Palamós, quan només se li ocorria destinar dos-cents homes que tenia a Barcelona a la defensa de Roses (que, en realitat, necessitava dos mil homes per a una defensa regular) transportant-los en dues galeres de les quals

19. ACA, CA, llig. 318, consulta del CA, 17/V/1664 i Gonzaga a Felip IV, 31/V/1664.

20. AGS, Estat, llig. 2682, consulta del CE, 7/VI/1665. ACA, CA, llig. 418, Gonzaga a Felip IV, 20/VI/1665. ACA, CA, llig. 319, consulta del CA, 10/VII/1665. AGS, Estat, llig. 2683, consultes del CE, 9/VII/1665 i 5/IX/1665. ACA, CA, llig. 1337, Gonzaga a Marianna d'Àustria, 23/XI/1665.

disposava per a l'enviament de mitjans de guerra cap al nord i que es trobaven a Palamós. Cadaqués era indefensible perquè la plaça estava a la vista d'eminències que haurien de ser fortificades, ja que de no fer-ho sempre podrien caure en mans de l'enemic. De fet, a Palamós estava Juanetín Doria amb quatre galeres i dos-cents homes en elles, que eren tot el seu resguard. Òbviament, necessitava homes i diners per a la millor defensa possible del Principat. Només al gener del 1666 hi van arribar dos-cents quaranta homes en les galeres de Gènova i com que de la Cort van enviar poc més de 65.000 rals per a l'arranjament de les fortificacions i fosa de l'artilleria, de les quals amb prou feines Roses va rebre 14.880 rals d'aquesta xifra i Palamós i Cadaqués gens, el virrei Gonzaga va optar per encarregar un informe sobre la situació de les defenses de Cadaqués al general Marco Antonio de Genaro i a l'enginyer Godofredo Hogrell. Aquests asseguraven que en la boca del port de Cadaqués hi havia una illa, dita Delandes (o de Landes), on es podria construir un fort de cinc baluards, però si queia Cadaqués la fortificació de l'illa no serviria de res. El problema era que Cadaqués podria ser atacat des de Port Lligat, situat a dos tirs de mosquetó de la primera, on hi havia una torre construïda pels francesos amb capacitat per a artilleria, ja que comptava amb troneres i fins a sis garites; però és que, a més de Port Lligat, l'enemic podia desembarcar artilleria en la cala Guillola, a l'esquerra de Port Lligat, i des d'allà atacar la torre i prendre-la en poc temps, desembarcant-hi després per dirigir-se posteriorment a Cadaqués. D'altra banda, existia una altra torre a la zona que mirava a Cotlliure, aixecada també pels francesos, a un tir de mosquetó de distància que igualment, de ser ocupada per l'enemic, podria aquest instal·lar-hi allà les seves bateries per atacar Cadaqués. Eren de l'opinió que aquesta torre es calcés amb baluards petits, però que permetessin albergar part de la guarnició de Cadaqués i defensar així la posició de l'enemic, impeding l'expugnació de la plaça des d'aquella posició. Però, a sobre de mals, a la zona que mirava cap a Roses hi havia un pujol, que li deien el Colomer, situat a un tir d'arcabús de la vila i que dominava l'antiga muralla de la part de l'església, que estava podri-

da, i que cauria només amb un tir de mosquetó; aquest pujol no podia fortificar-se perquè prop d'ell es trobaven altres turons més alts que el dominaven i, si el rival hi arribava amb artilleria, batria les defenses que es fessin i les prendrien; d'altra banda, també existia en aquella zona un barranc que podia servir als enemics de caserna per a dos mil homes sense ser descoberts des de la vila. Marco Antonio Genaro creia que no es podrien aixecar baluards en aquella part de la fortificació, malgrat el que digués l'enginyer, i creia indefensible la plaça, però per donar «calor» a aquells naturals afectes al rei, es podria fer una

[...] estrada cubierta rodeada de estacadas, 21 dándole traveses para su defensa, que se puede conseguir con poco gasto y asimismo hacer algún reparo a la torre del molino, que con esto se da a entender a los enemigos y a los naturales que se quiere defender aquel puesto y no se empeña V. E. en grandes gastos en parte donde conocidamente se ve que no se puede lograr los efectos de ellas, y a los naturales se les puede dar esperanzas de que se tratará de mejorar aquel puesto cuando sea posible.²²

I al febrer del 1666 va arribar un informe del governador de Palamós, J. Vila, on li assenyalava com les defenses exteriors de la plaça estaven sense aixecar, amb prou feines si eren fonaments, quan només una gran quantitat de tropes podrien, doncs, defensar la posició, i tenia tota l'artilleria sense muntar, amb prou feines capacitat de realitzar dos trets abans de caure en el sòl i, el més trist, amb només dos artillers, a més inútils per al servei. Els magatzems per als queviures, pólvora, etc., pràcticament derruïts i

21. El virrei Gonzaga ja havia donat l'ordre de tallar quinze mil estaques de vint-i-un palms per a assegurar l'estrada coberta de Roses quan es fes, així com d'ajustar les traginades de terra per als terraplens de dita plaça i de pedra per a la perfecció dels revellins. ACA, CA, llig. 418, Gonzaga a Marianna d'Àustria, 2/I/1666.

22. ACA, CA, llig. 319, consulta del CA, 20/XI/1665. ACA, CA, llig. 423, Gonzaga a Marianna d'Àustria, 28/XI/1665. ACA, CA, llig. 418, Gonzaga a Marianna d'Àustria que inclou l'informe de M. A. Genaro, 23/I/1666.

sense possibilitat de reparar. Però el que li havia mogut a escriure la carta a Gonzaga era la situació desesperada que cabia recelar, si es confirmaven les notícies que li havia portat un paisà des de Perpinyà, de guerra contra Espanya, quan ja es feien les primeres diligències sobre aquest tema.²³ La veritat és que a Palamós, des del 1653, i fins a l'època del virregnat de Vicente Gonzaga, es van gastar 96.000 rals. Posteriorment, el duc d'Osuna va voler fer una treballar més i va començar a aixecar una encamisada de calç i cant, però sense haver perfeccionat abans el fossat i l'estrada coberta; ara bé, el moll, en temps el virrei Sessa i Baena, cap el 1670, estava enderrocat i era el que més importava lògicament per donar-li abric a les galeres (i fer de Palamós un autèntic port d'importància militar).²⁴

Gràcies al servei d'informació establert, el mestre de camp don Pablo de Parada, que es trobava de servei a la frontera, va poder a finals d'abril advertir sobre l'armada francesa a Toló: aquesta semblava estar composta per trenta-set navilis de guerra, vint de mercaders noliejats, dotze brulots de foc i dotze galeres. Com a aquesta flota tenia tropes a bord i podia partir en qualsevol moment, era necessari ficar «gente de la segura del país» a Roses, i a Palamós també, perquè la que hi havia no bastava per a la seva defensa (a l'abril del 1667 hi havia dos-cents cinquanta homes en Roses i cent deu a Palamós), així com arreglar l'artilleria, que estava pel sòl, fins que es veiés què ocorria amb l'armada de França. Parada continuava la seva missiva pensant que hi hauria guerra automàticament si Espanya s'ajustava amb Portugal, de manera que França disposava en la Guiena de vuit mil infants i dos mil cavalls aprestats, «[...] y con ellos se nos vendrá a Girona y Palamós, que si están en el estado que hoy se hallan no le pueden hacer ninguna resistencia [...]». Per a Parada, si l'enemic atacava per Palamós, Girona

23. ACA, CA, llig. 418, Gonzaga a Marianna d'Àustria, 20/II/1666.

24. ACA, CA, llig. 323, Sessa a Marianna d'Àustria, 22/III/1670.

i Hostalric, caient aquestes places, farien falta «dos campañas con buenos sucesos en las Armadas de mar y tierra para echarlos fuera». És a dir, una altra vegada el fantasma del 1640.²⁵

Quan el 24 de maig del 1667 des de la Cort van donar noves del trencament de la pau amb França, el virrei Gonzaga ja feia mesos que clamava pel seu relleu (el duc d'Osuna només arribaria a Catalunya a l'agost). De manera que a inicis de juliol encara veuria com els francesos començaven a desembarcar artilleria i altres pretextos de guerra en el port de Canet sense problemes, gràcies a disposar de quinze galeres de servei, a més dels vuit vaixells que aprestaven en el port de Toló. El perill de la flota francesa era tal que no només podia atacar qualsevol punt del litoral català, sinó que el virrei de València va rebre ordres de millorar les seves defenses costaneres, especialment la plaça de Peníscola; el virrei de Mallorca devia fer el propi amb Eivissa i Menorca, mentre que el virrei de Sardenya tindria permís perquè la flota de galeres de la illa romangués en les seves aigües per millorar la seva defensa. L'única notícia positiva va ser l'arribada a l'agost de vuit-cents milanesos en les galeres de Gènova.²⁶ Però al juny, el marquès de Montalbán, que assistia a la Junta de Galeres, assegurava que aquestes no estaven preparades per sortir a campanya per falta de diners i mitjans (xusma i armes), encara que en el Consell de Guerra es va asseverar que cada any es destinaven dos-cents mil rals per armar les galeres, de manera que aquestes haurien d'estar en millor disposició per actuar. El marquès de Torcifal va anar més enllà quan va reclamar, fins i tot, la necessitat d'arribar a un acord amb Anglaterra perquè una armada d'aquesta nacionalitat patru-

25. ACA, CA, llig. 419, el governador de Catalunya, don Gabriel de Llupià, al vicecanceller del CA, 1/V/1666, que inclou la carta de P. de Parada del 28/IV/1666. AGS, Estat, llig. 2686, Gonzaga a Marianna d'Àustria, 2/IV/1667.

26. ACA, CA, llig. 320, consultes del CA, 20-26/V/1667. ACA, CA, llig. 421, Llupià al vicecanceller del CA, 4-5/VII/1667. ACA, CA, llig. 321, extracte de la carta del governador de Catalunya, don Gabriel de Llupià, al vicecanceller del CA, 6/VIII/1667.

llés el litoral del Mediterrani hispà.²⁷ Finalment, Mariana d'Àustria va decidir que només les galeres de Gènova passarien a Espanya, quedant les altres per guardar Itàlia.²⁸

Mentre, l'arquebisbe de Tarragona es va fer ressò de la presència de la flota francesa en les Balears²⁹ —els rumors assenyalaven una força d'onze galeres i trenta-sis navilis— per reclamar també ajuda per millorar les seves defenses i armament (de manera urgent dos-cents arcabussos i alguns artillers, ja que només hi havia cinc en servei per a quinze peces en disposició de disparar). Però França tenia altres designis, que no passaven per atacar Tarragona, de manera que van deixar sis galeres a Cotlliure (de les onze de les quals disposaven per a les seves operacions a Catalunya) per a qualsevol contingència. El virrei, duc d'Osuna, es va limitar a enviar cent homes de reforç a Roses i la meitat d'aquesta xifra a Cadaqués, mentre aquells mesos continuaven els treballs en la millora de les defenses de Palamós, una vegada que les de Cadaqués sembla que van ser deixades per impossibles.³⁰

El duc d'Osuna, que va aconseguir conquerir la Cerdanya francesa a la campanya del 1667, estava convençut que els francesos intentarien el 1668, jugant amb el seu exèrcit i la seva armada conjuntament, prendre Girona o Roses per rescabalar-se. I aquelles places només podrien defensar-se si es comptava amb les galeres d'Espanya a temps, ordenant-se-li al marquès del Viso que les tingués aprestades per al dia 10 d'abril. El marquès assegurava que li sobrava zel per fer el que se li

27. AGS, GA, llig. 2134, consulta del CG, 2/VI/1667. Sobre la presència anglesa en el Mediterrani vegeu, Rafael VALLADARES, «Inglaterra, Tànger y el 'Estrecho compartido'. Los inicios del asentamiento inglés en el Mediterráneo occidental durante la guerra hispano-portuguesa (1641-1661)» *Hispania*, LI, 179/3 (1991), pp. 965-991.

28. AGS, GA, llig. 2134, consulta del CG, 4/VI/1667.

29. Sobre la guerra de Devolució a las Balears, Antonio ESPINO, *En la periferia de los reinos periféricos. Guerra y defensa en la Mallorca de Carlos II (1665-1700)*, Ministerio de Defensa/CSIC, Madrid, 2011, pp. 211-213, 227-231.

30. AGS, GA, llig. 2160, governador de Roses, Marco A. Genaro, a don Diego de la Torre, 10/VIII/1667. ACA, CA, llig. 321, consulta del CA, 14/IX/1667.

demanava, però necessitava també diners per portar-ho a bon terme i, sobretot, poder transportar a temps als terços de Granada, mil homes, que havien d'anar a lluitar a Catalunya i, posteriorment, estaria en condicions d'oferir els seus serveis en la defensa de Roses si fos necessari. El cas és que per a l'abril es va demanar a les esquadres de galeres d'Espanya, Gènova, Nàpols i Sardenya que estiguessin a Catalunya. Però no només es tractava d'enviar tropes al Principat, al març del 1668 també es va demanar que les galeres d'Espanya transportessin 1.500 quintars de pólvora i 2.500 de corda des de Cartagena i 700 arnesos de cavall des de Cadis. Mentre, també es rebien avisos de com els francesos aprestaven catorze galeres i tres galiotes per atacar la costa catalana, mentre que a Mallorca arribaven notícies en el sentit de què a Toló els francesos aprestaven divuit o vint navilis i el mateix nombre de galeres a Marsella. En qualsevol cas, la situació es va salvar quan a inicis de maig es va confirmar la signatura de la pau d'Aquisgrà.³¹

Conclusions

Al llarg del període analitzat en aquest treball, de 1652 a 1668, hem pogut comprovar com la presència de galeres (i alguns vaixells) hispàniques van ser claus per al transport de tropes i de material de guerra cap a Catalunya, i de Barcelona cap als ports situats en el front (Roses, Palamós, Cadaqués, Sant Feliu de Guíxols, Blanes); en canvi, donada la seva feblesa, amb prou feines si van poder combatre amb les unitats franceses, que des de Toló i Marsella, podien ajudar, i així ho van fer, a les tropes terrestres de Lluís XIV. Amb exèrcits de, amb prou feines, deu o dotze mil efectius, però amb el concurs de la seva Armada, sabien que podien envair el nord de Catalunya, per l'Empordà o la Cerdanya, o per tots dos territoris al mateix temps, ja que l'acostament de les seves

31. AGS, Estado, llig. 2687, marquès del Viso a Marianna d'Àustria, 19/III/1668. AGS, GA, llig. 2162, consulta del CG, 26-27/III/1668. AGS, Estat, llig. 2687, consulta del CE, 10/IV/1668. ACA, CA, llig. 1018, consulta del CA, 9/V/1668.

unitats marítimes cap a Roses, Palamós o Cadaqués, i no diguem ja Barcelona, automàticament obligava als virreis de Felip IV i de Carles II a retirar les seves escasses tropes de la campanya per guarnir les places marítimes. D'altra banda, l'escassa qualitat de les fortificacions obligava al fet que el nombre dels soldats destinats a aquestes guarnicions fos notable. I d'aquesta forma, els francesos tenien garantida gairebé sempre la seva superioritat numèrica en campanya. És més, quan aquesta no estava assegurada, precisament la millor fórmula perquè la Monarquia Hispànica retirés tropes de la campanya era la mateixa: insinuar amb la seva armada un atac simultani. Nombrosos virreis van reclamar disposar de forces marítimes equivalents, perquè sabien que un atac simultani per terra i mar cap al Rosselló era l'única fórmula vàlida per empènyer a França fora dels comtats catalans perduts el 1659. Mai es va aconseguir i la frustració per als professionals de la guerra va haver de ser enorme, quan a més es barrejava amb la pròpia frustració catalana no només per no poder recuperar els territoris annexionats per França, sinó també per patir les invasions gal·les any rere any.

Els efectes del «*Contractor State*» borbònic a la Catalunya d'inicis del segle XVIII

DAVID FERRÉ GISPETS
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

La present comunicació té com a objectiu principal la descripció i l'anàlisi de la demanda militar de la monarquia borbònica a Catalunya a les primeres dècades del segle XVIII. Per tal de fer-ho, farem un breu repàs historiogràfic a l'entorn d'aquesta qüestió, tenint en compte les tendències investigadores i obres més recents. Seguidament intentarem traçar les principals característiques dels múltiples fluxos de demanda militar que inundaren el Principat després de la Guerra de Successió. Així mateix, també prendrem en consideració els individus i les companyies catalanes que emprengueren els nombrosos *asientos* que oferí la corona. Per tal d'elaborar aquesta comunicació, ens hem servit dels fons documentals de la Intendència de Catalunya, presents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, així com d'altres arxius estatals i locals.

Paraules clau: *Contractor State*, *asientos*, Catalunya, demanda militar, monarquia borbònica, Intendència.

Resumen

La presente comunicación tiene como objetivo principal la descripción y el análisis de la demanda militar de la monarquía borbónica en Cataluña las primeras décadas del siglo XVIII. Para hacerlo, presentaremos un breve repaso historiográfico inicial sobre dicho aspecto, centrándonos en las tendencias y obras más recientes. Seguidamente, intentaremos describir las principales características de los múltiples flujos de demanda militar que inundaron el Principado después de la Guerra de Sucesión. Asimismo, también dedicaremos nuestra atención a las compañías e individuos catalanes que coparon los contratos hechos por la corona. Para elaborar esta comunicación, nos hemos servido de los fondos de la Intendencia de Cataluña presentes en el Archivo de la Corona de Aragón, así como de otros archivos estatales y locales.

Palabras clave: *Contractor State*, asientos, Cataluña, demanda militar, monarquía borbónica, Intendencia

Abstract

The main purpose of this contribution is to describe and analyse Spanish Bourbon military contracting in early 18th Century Catalonia. To do so, we will first take a historiographical approach to most of the articles and monographies focused in this topic over the last five decades. After that, we will try to describe the origins of such military contracting through the first two decades of Philip the V's reign. After that, we will focus our attention to all the Catalan companies and individuals that undertook most of these contracts or asientos. To do so, we have analysed the contracts issued by the Intendencia de Cataluña between 1715 and 1735, but also those issued by other local and national authorities.

Keywords: Contractor State, asientos, military contracting, Catalonia, Spanish Bourbons, Intendencia.

L'any 1775, durant la seva breu estada a Barcelona, el viatger i naturalista anglès Henry Swinburne observà una interessant realitat de la capital catalana, que no dubtà a plasmar en els seus escrits de viatge: «Barcelona supplies Spain with most of the cloathing and arms for the troops. This branch of busines is carried on with much intelligence: they can equip a battalion of six hundred men completely in a week».¹

En els paràgrafs que segueixen a aquesta reflexió, Swinburne no dubta en elogiar la qualitat dels canons fets pels armers barcelonins, tot i considerar-los per darrera dels manufacturats pels seus homòlegs mardilenys i biscaïns. Les apreciacions de Swinburne no són pas quelcom

1. Henry SWIBURNE, *Travels through Spain in the years 1775 and 1776*, Imprès per J. Davis, Londres, 1787 (Segona edició de l'original de 1779). En línia recuperat el 21/09/2018 de <https://goo.gl/BDqDMB>, pp. 101-102.

excepcional. Quinze anys abans, el també escriptor i viatger Giuseppe Baretti ja havia elogiat la capacitat productiva de les sastreries i foneries de canons de la ciutat.² Així mateix, podem trobar opinions semblants al *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña de la Real Junta de Comercio de Barcelona*, publicat l'any 1780 i escrit per un equip de redactors encapçalat per Jaume Caresmar.³ Entre els folis 199 i 201 del manuscrit de l'obra present a la Biblioteca de Catalunya, els autors es fan ressò de les importants produccions de canons i de vestits per la tropa lligades a les expedicions de Sardenya i Sicília dels anys 1717 i 1718.⁴ Una idea propera, malgrat que notablement més matisada, també fou recollida en les *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la ciudad de Barcelona* d'Antoni de Capmany, publicades entre els anys 1779 i 1792.⁵

Sens dubte, la recurrència d'aquest tipus d'apreciacions i judicis sobre la capacitat productiva de Barcelona –i de Catalunya– en l'àmbit del proveïment militar descansen sobre una realitat observable més que palmària a finals del segle XVIII. Des de principis de la centúria, acabada la traumàtica Guerra de Successió i en plena postguerra, el Principat s'havia convertit en el principal dipòsit de tropes de l'exèrcit de Felip V. A dia d'avui, tot i la inexistència d'un estudi en profunditat sobre

2. «Few towns, in proportion to their extent, abound with so many taylor's as Barcelona, because the greater part of the cloathing for the Spanish troops, both in Spain and beyond sea, is made here. [...] Many are also the military stores that are provided in that arsenal, both for the sea and land service; but the enumeration would be long and tedious» Joseph BARETTI, *A Journey from London to Genoa through England, Portugal, Spain and France*, T. i L. Davis, Londres, 1770. En línia recuperat el 21/09/2018 de <https://goo.gl/yjdSmb>, pp. 89.

3. Ernest LLUCH, *La Catalunya vençuda del segle XVIII. Foscors i clarors de la Il·lustració*, Edicions 62, Barcelona, 1996, pp. 211-212.

4. Biblioteca de Catalunya (BC), JC, Man. 143 bis, ff. 199-201. En línia recuperat el 23/09/2018 de <https://goo.gl/mgzHtQ>.

5. Roberto FERNÁNDEZ, *Cataluña y el absolutismo borbónico: historia y política*, Crítica, Barcelona, 2014, pp. 56-57.

la magnitud d'aquesta presència militar, existeix un cert quòrum en xifrar la guarnició del Principat en un volum sostingut d'entre 25.000 i 30.000 homes, entre oficialitat, infanteria i cavalleria.⁶

L'establiment d'un contingent d'aquesta magnitud suposà un important augment de la demanda militar derivada del necessari proveïment de les tropes reials. La provisió d'armes i uniformes, tal i com assenyalen els testimonis exposats prèviament, n'és un clar exemple. Tanmateix, la importància d'aquests elements pròpiament «militars» no ha d'emascarar l'existència d'un altre tipus de necessitats no relacionades pròpiament amb l'exercici del combat. Ens referim, per exemple, a l'abast de pa de munició, farratges, bastiments de fusta pels trens d'artilleria, atzembles, cavallerisses i altres útils de campanya com selles de muntar, pics, destrals o taulons. Cal, a més, sumar-hi dos altres pols de demanda també íntimament relacionats amb la presència militar. En primer lloc, la progressiva construcció, remodelació i adequació de fortificacions i casernes arreu del Principat durant la primera meitat de la centúria.⁷ En segon lloc, l'establiment de Barcelona

6. Francisco José VICENTE «La situación militar de Cataluña a mediados del siglo XVIII», *Revista de historia militar*, 63 (1987), pp. 97-98. Lluís ROURA, *Subjecció i revolta al segle de la Nova Planta*, Eumo-Pagès, Vic-Lleida, 2005, pp. 50-53. Josep Maria TORRAS I RIBÉ, *Felip V contra Catalunya*, Rafael Dalmau, Barcelona, 2005, pp. 230-232. Antoni MUÑOZ i Josep CATA, *Repressió Borbònica i resistència catalana (1714-1736)*, Muñoz/Catà Editors, Madrid, 2005, p. 116. Darrerament, Francisco Andújar ha plantejat la necessitat de revisar aquestes xifres a la baixa, especialment per les darreres dècades del segle. Francisco ANDÚJAR, «De la militarización de Cataluña a los 'espacios de integración' de los catalanes en el ejército borbónico tras 1714», a J. Albareda, A. Alcobarro, coords., *Actes del congrés Els Tractats d'Utrecht. Clarors i foscors de la pau. La resistència dels catalans*, Museu d'Història de Catalunya, Barcelona, 2015, pp. 227-236.

7. Juan Miguel MUÑOZ CORBALÁN, «La Real Junta de Fortificaciones de Barcelona», *Espacio, tiempo y forma. Serie VII*, 5 (1992), pp. 351-374; *Idem*, «Los cuarteles de Barcelona durante el reinado de Felipe V: una responsabilidad constructiva compartida», *Tiempo y espacio en el arte: homenaje al profesor Antonio Bonet Correa*, 1 (1994), pp. 707-732; Maria del Mar ROVIRA, «La projecció i construcció dels quarters militars de Tortosa al segle XVIII», *Recerca*, 16 (2015), pp. 205-228.

–i del seu port– com a un dels centres logístics principals en l’aprest i el llançament d’expedicions navals emmarcades en l’agressiva política mediterrània de Felip V.⁸

Tal i com ja van demostrar els importants treballs de Joan Mercader, de Pere Molas i de Manuel Arranz sobre la vitalitat de la participació catalana en el negoci dels arrendaments i contractes de la monarquia durant tot el segle XVIII, el paper dels encàrrecs de proveïment militar fou dels més rellevants tant pel seu volum com per la magnitud econòmica.⁹ Malauradament, aquests estudis no han tingut continuïtat i, encara avui, desconeixem bona part dels efectes i dinàmiques desenvolupats a l’entorn d’aquest flux de contractes.¹⁰ De totes maneres, en un creixent nombre d’obres recents centrades en aspectes diversos de la Catalunya del Set-cents, hi trobem certs judicis enormement positius –en termes eminentment econòmics– a l’entorn de l’eventual impacte d’aquesta demanda.¹¹

Paral·lelament, en la historiografia europea recent han aparegut nous debats centrats en el proveïment militar dels exèrcits moderns.

8. Josep Maria TORRAS I RIBÉ, «Efectes sobre Catalunya de les guerres d’Itàlia (1717-1719)», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 52 (2010), pp. 217-235. ROURA, *Subjecció i revolta*, pp. 55.

9. Joan MERCADER, «Un organismo-piloto en la monarquía de Felipe V. La superintendencia de Cataluña (continuación)», *Hispania*, 105 (1967), pp. 126-133 i 137-145. Pere MOLAS, «Els arrendaments públics a la Barcelona del set-cents», *Cuadernos de Historia económica de Cataluña*, VI (1971), pp. 89-111. Manuel ARRANZ, «Demanda estatal i activitat econòmica a Catalunya sota els primers borbons (1714-1808)», dins *Actes del Primer Congrés d’Història Moderna de Catalunya*, 2 vols., Universitat de Barcelona, Barcelona, 1984, II, pp. 259-274.

10. Val a dir que en dates molt properes a la redacció final d’aquesta comunicació, hem tingut constància de la publicació imminent d’almenys un treball sobre aquest aspecte centrat en la dècada de 1715 a 1725, elaborat per Eduard Martí Fraga.

11. FERNÁNDEZ, *Cataluña y el absolutismo*, pp. 469-472. Rosa María ALABRÚS, «Cataluña y la monarquía después de 1714», dins A. Morales, ed., *1714. Cataluña en la España del siglo XVIII*, Ediciones Càtedra, Madrid, 2010, pp. 95-112. Jordi CANAL, *Historia mínima de Cataluña*, Turner, Madrid, 2014, p. 107.

Des de la dècada de 1960, bona part dels estudis que han analitzat la gestió militar a l'Europa moderna, solen presentar el període com un moment de gran tensió, de xoc i de competició creixent entre l'expansiva administració directa i centralitzada de les monarquies i repúbliques del moment envers els empresaris i proveïdors militars privats.¹² En els darrers anys, però, han començat a sorgir noves tesis que qüestionen aquest paradigma, posant en relleu l'important presència de contractistes privats en la gestió i proveïment dels exèrcits i armades al llarg de tot el segle XVIII.¹³ La culminació d'aquestes corrents renovadores ha cristal·litzat en l'encunyament del terme «*Contractor State*», utilitzat per referir-se a la relació simbiòtica establerta entre l'estat i els agents privats en la gestió militar a la tardor de l'època moderna.¹⁴ L'efervescència investigadora sorgida a l'entorn d'aquest concepte també ha donat lloc a l'establiment d'un grup de recerca internacional que durant l'última dècada ha generat nombrosos congressos i publicacions.¹⁵

Al capdavant de l'esmentat grup hi trobem a Rafael Torres Sánchez, que juntament amb Agustín González Enciso i Sergio Solbes Ferri han analitzat amb detall el sistema de proveïment militar dels exèrcits i armades de la monarquia borbònica espanyola.¹⁶ Les recerques

12. Fritz REDLICH, *The German Military Enterpriser and His Workforce: A Study in European Economic and Social History*, 2 vols, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, 1964-1965. R. Bonney ed., *The Rise of the Fiscal State in Europe C.1200-1815*, Clarendon Press, Oxford, 1999.

13. Per citar-ne sols un exemple il·lustratiu, vegi's Jeff FYNN-PAUL, *War, Entrepreneurs, and the State in Europe and the Mediterranean*, Brill, Leiden, 2014.

14. El terme fou utilitzat per primera vegada a Roger KNIGHT, Martin WILCOX, *Sustaining the Fleet, 1793-1815: War, the British Navy and the Contractor State*, Boydell Press, Woodbridge, 2010.

15. Un clar exemple n'és el llibre recopilatori R. Harding i S. Solbes eds., *The Contractor State and Its Implications (1659-1815)*, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Las Palmas de Gran Canaria 2012. Es poden trobar totes les publicacions del grup a la seva web: <https://goo.gl/BMFeS1>.

16. Rafael TORRES-SÁNCHEZ, *Military Entrepreneurs and the Spanish Contractor*

empreses pels membres del grup han esdevingut un autèntic revulsiu en l'estudi de les relacions entre els estats i els agents socioeconòmics privats al llarg del Set-cents.

És dins d'aquest marc de recerca on volem inserir la nostra comunicació. Prenent com a punt de partida les obres clàssiques de Mercader i Arranz, però també tenint en compte els múltiples nivells de contractació i de demanda de la monarquia de Felip V, mirarem de traçar una panoràmica el més completa possible del proveïment militar a la Catalunya borbònica de principis del segle XVIII.

A causa de la gran heterogeneïtat d'aquest proveïment, la seva gestió acabà plasmada en registres de naturalesa diversa, de conservació dispar i de localització a voltes sensiblement complexa. Al tractar-se d'un element directament relacionat amb l'administració dels recursos de la monarquia, la licitació i concessió dels contractes d'abastiment militar foren processos altament fiscalitzats des dels múltiples nivells de gestió burocràtica que hi participaren. Hi trobem des de les Secretaries de Guerra, Marina o Hisenda, fins als propis ajuntaments, passant per la determinant Intendència de Catalunya.¹⁷ Precisament, en aquesta comunicació, utilitzarem com a font principal els Manuals de la Intendència de Catalunya, que hem buidat de manera sistemàtica entre el 1715 i el 1735.¹⁸

State in the Eighteenth Century, Oxford University Press, Oxford, 2016. Agustín GONZÁLEZ ENCISO, «Asentistas y fabricantes: el abastecimiento de armas y municiones al Estado en los siglos XVII y XVIII», *Studia historica*, 35 (2013), pp. 269-303. Sergio SOLBES, «The Spanish monarchy as a contractor state in the eighteenth century: Interaction of political power with the market», *Business History*, 60, 1 (2018), pp. 72-86.

17. ARRANZ, «Demanda estatal i activitat econòmica», p. 260. Eduardo ESCARTÍN, *La intendencia de Cataluña en el siglo XVIII*, Santandreu, Barcelona, 1995, pp. 266-269.

18. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Patrimoni (RP), Batllia General del Reial Patrimoni (BGRP), Volums del 105 al 123. Alguns d'aquests lligalls ja han sigut utilitzats en els treballs de Joan Mercader o de Ricard Martí. MERCADER, «Un organismo-piloto», pp. 116-157. Ricard MARTÍ, *Cataluña, armaría de los Borbones: las armas y los armeros de Ripoll, Barcelona, Manresa, Igualada-- de 1714 a 1794*, Miguel A. Salvatella, Barcelona, 2004, p. 282.

Emperò no tots els contractes de proveïment militar licitats i concedits a Catalunya quedaren recollits als registres de la Intendència. Alguns elements de demanda relacionats amb les guarnicions locals o amb les infraestructures militars municipals com els quaters i els magatzems de pa de munició o de pólvora, usualment es licitaven i concedien des de l'ajuntament pertinent o des de la capital de corregiment corresponent.¹⁹ Així mateix, per la seva importància econòmica i estratègica, els coneguts *Asientos Generales*, que solien comprendre el global de les tropes de la península –com els de la provisió de queviures, de pólvora o d'uniformes– es gestionaven directament des de la cort.

Malgrat tot, és possible trobar mostres del mateix tipus de contracte –de magnituds notablement diferents– en tots tres nivells administratiu: Cort, Intendència territorial i ajuntaments. Prendrem com a exemple il·lustratiu, el proveïment del pa de munició. A principis de 1715, Antonio del Trago promet als contractistes del pa de munició de tot el Principat, Bernat Font i Francesc Riera de Barcelona, que ell personalment s'ocuparà del proveïment d'aquest a les guarnicions de Manresa, Cardona i Solsona, a 90 racions de pa per cada quintar castellà de farina.²⁰ Deu anys després, Urban Ruiz Velarde rebé el contracte per «la Provisión de Víveres para las Tropas de los reynos de Aragón, Valencia, Principado de Cataluña, Islas de Mallorca, Ibiza y Plaza de Porto Longón por el tiempo de un año».²¹ Cinc anys més tard, però, el forner barceloní Jaume Clota, prengué un contracte per proveir el pa de munició a l'exèrcit, places

19. En tenim alguns exemples a la ciutat de Manresa citats a Francesc SERRA, «Les conseqüències de la Guerra de Successió a Manresa» dins M. Torras coord., *Manresa, de la Guerra dels Segadors a la guerra Gran*, Ajuntament de Manresa i CEB, Manresa, 2014, p. 191, notes 9 i 10.

20. Arxiu Comarcal del Bages (ACBG), Arxiu Històric de Protocols de Manresa (AHPM), Notari Joan Pujol, Manual, 1718-1722, llig. 4850, s/f [26-02-1715].

21. Archivo Histórico Nacional (AHN), Consejo de Estado, llig. 766 [11-09-1725]. El mateix home prengué, a partir de 1727, contractes per la provisió de les tropes de tota la península fins la seva mort, l'any 1730. TORRES-SÁNCHEZ, *Military Entrepreneurs*, pp. 53 i 59-60.

fortes i casernes del Principat durant tot el 1730.²² Clota ja havia sigut client de la famosa Companyia Nova de Gibraltar l'any 1709, i des de 1723 formaria companyia amb un altre il·lustre assentista català, Antoni Seguí, fins la seva retirada l'any 1747, havent adquirit un títol de noblesa i havent participat en altres contractes de proveïment des de 1723.²³

Quelcom similar passa en el proveïment d'uniformes. Els estudis de Sergio Solbes a l'entorn dels contractes generals gestionats des de la cort no deixen marge de dubte sobre la preeminència catalana en la producció i confecció de robes militars a la Península durant els tres primers quarts del segle XVIII.²⁴ Matías de Valparda, Josep Florensa o Vicens Pujol, dominen els grans contractes de les primeres dècades, des de 1714 a 1749, mentre que Joan Roca, Leopold Pons, Benet Gusa i la important companyia de Ramón Serra, Baltasar Bacardit i Esteve Mestres en prenen el relleu entre 1750 i 1785.²⁵ Tanmateix, a la Inten-dència de Catalunya també hi trobem alguns contractes de proveïment de vestuari, com el del botiguer de teles Fèlix Bertran, per a uniformar sis batallons de Fusellers de Muntanya l'any 1719, o el del sastre Gabriel Llurià, també pel vestuari d'un regiment d'infanteria lleugera de muntanya, l'any 1735.²⁶ Finalment, seguint la pròpia documentació

22. ACA, RP, BGRP, Volum 118, ff. 542r-557r, [22-12-1730].

23. Pere MOLAS, *Comerç i estructura social a Catalunya i València als segles XVII i XVIII*, Curial, Barcelona, 1977, pp. 280 i 289-290. Benet OLIVA, *La generació de Feliu de la Penya: burgesia mercantil i Guerra de Successió entre el Maresme i Barcelona*, Universitat de Lleida, Alguaire, 2001, p. 69. Carlos MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la carrera de Indias: 1680-1756*, Editorial Crítica, Barcelona, 1981, pp. 40 i 70.

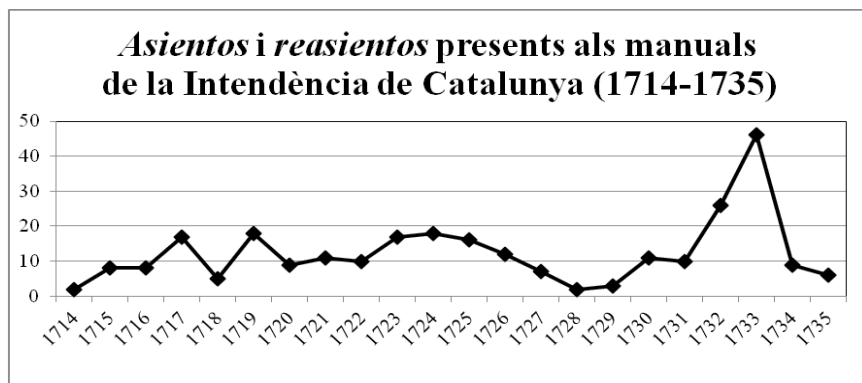
24. Sergio SOLBES, «La demanda de vestuario para el Ejército español en el siglo XVIII», dins M. J. Pérez, A. Martín, coords., *Campo y campesinos en la España Moderna; culturas políticas en el mundo hispano*, Vol. 2, FEHM, Madrid, 2012, pp. 1465-1776; *Idem*, «The Spanish monarchy as», pp. 77.

25. Sergio SOLBES, «Gasto militar y agentes privados. La provisión de uniformes para el ejército español en el siglo XVIII», *Tiempos modernos: Revista Electrónica de Historia Moderna*, 8, 30 (2015).

26. ACA, RP, BGRP, Volum 110, ff. 85v-92v, [4 i 7-03-1719]; ACA, RP, BGRP, Volum 123, ff. 67v-75r, [16-05-1735].

notarial de les companyies i/o confraries de productors, també podem trobar-hi esments a la manufactura de robes de «munició», com per exemple els comptes del gremi de paraires d'Igualada, que entre 1730 i 1731 presenten diversos ingressos en concepte de ploms per draps dedicats a roba militar.²⁷

De totes maneres, el fons documental relacionat amb la demanda militar al Principat més important que tenim avui a casa nostra, segueix essent el de la Intendència de Catalunya. Entre 1714 i 1735, en els Manuals generals d'aquesta institució hi trobem recollits un total de 271 contractes i subcontractes directament relacionats amb el proveïment de l'exèrcit i l'armada. Al llarg d'aquests primers 20 anys de govern borbònic consolidat, el flux de contractes esdevé continu, per bé que hi trobem uns volums de demanda altament canvians segons la conjuntura, tal i com es pot observar en el següent gràfic:

Font: elaboració pròpia, amb dades extretes del buidatge dels Manuals de la Intendència de Catalunya (Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Patrimoni (RP), Batllia General del Reial Patrimoni (BGRP), Volums del 105 al 123)

27. Jaume TORRAS I ELIAS, *Fabricants sense fàbrica. Els Torelló d'Igualada (1691-1794)*, Eumo, Vic, 2006, pp. 90-93.

Després d'una arrencada interessant, amb 2 contractes de producció de pólvora amb exclusivitat, el mes de desembre de 1714, els segueixen 8 contractes heterogenis de l'any 1715, i 8 més de l'any 1716, on hi trobem els primers grans *asientos* relacionats amb l'erecció de la Ciutadella, la reparació de fortificacions, la construcció del navili de guerra San Felipe i la construcció de les casernes militars de Barcelona. A aquesta substancial activitat la seguí un període d'onze mesos de pausa, sense cap mena de contracte registrat als manuals generals. Emperò, a partir de l'expedició sarda de 1717 tornà a reviscolar, provocant la important xifra de 17 *asientos* en cinc mesos. L'any següent, 1718, esdevingué el més baix pel que fa a contractes amb sols 5 exemples, per bé que estigueren molt repartits al llarg de l'any.²⁸ De totes maneres, a causa de la urgent necessitat militar de l'any 1719, es multiplicaren els *asientos*, arribant a un màxim de 18 contractes. La fi de la Guerra de la Quàdruple Aliança i la retirada de les forces expedicionàries borbòniques d'Itàlia motivà una nova rebaixa productiva, amb 9 contractes per l'any 1720, bona part d'ells dedicats a la provisió de materials, fustes i construcció de bucs de galeres, així com a les licitacions dels grans contractes per la manufactura de fusells.

A partir de 1721, ens trobem amb el període de màxima demanda fins aquell moment, amb 91 contractes entre 1721 i 1727. És llavors quan també s'observa una major variabilitat en la naturalesa dels *asientos*, per bé que també s'hi concentren nombroses comandes relacionades amb aspectes ja vistos anteriorment, com la fabricació de bucs de galeres, d'armes, instruments d'artilleria o de municions per fuselleria així com el proveïment de palla i queviures.

28. Tots ells relacionats amb la producció d'armes curtes i llargues, eines, artilleria i en la fabricació de casernes per soldats. Aquesta anomalia estadística, amb tanta disparitat en una conjuntura d'enorme demanda relacionada amb les esmentades expedicions de Sardenya i Sicília, ens duu a pensar que una part substancial dels contractes devien registrar-se en altres suports, fora del propi Manual de la institució.

L'any 1728, emperò, veu una rebaixa substancial en el nombre de contractes, amb sols dos exemples.²⁹ Així i tot, en el manual d'aquell any hi trobem nombroses referències sobre la provisió d'uniformes, a més d'un interessant informe sobre el retorn de 105.000 rals a la companyia de Joan i Josep Duran per haver-los avançat a la tresoreria major de l'exèrcit.³⁰

Després d'aquest momentani parèntesi, s'inicia un espectacular creixement, especialment apuntat entre els anys 1730 i 1733, acumulant un total de 93 contractes. Sens dubte, aquesta puixança té el seu origen en els importants aprestos de les expedicions militars destinades al trasllat del príncep Carles a Parma (1731), la reconquesta d'Orà (1732) i la important ofensiva llombarda que es dugué a terme en el marc de la Guerra de Successió de Polònia (1733-1735). Hi ha alguns *asientos* que esmenten específicament la seva relació directa amb aquestes campanyes. Per exemple, Josep Velat, mestre brodadador de Barcelona, com a prohom del seu gremi, accepta un contracte cedit per Josep Duran per elaborar els equipatges necessaris pel príncep Carles el 18 d'agost de 1731.³¹ Així mateix, el comerciant Salvio Torres de Barcelona, aconsegueix un contracte per la provisió del pa de munició necessari per la campanya a Orà, oferint-se a aportar 30.000 racions diàries.³² El mateix Torres, a més de presumir de tenir una important experiència en altres contractes de naturalesa similar, seguirà executant aquest *asiento* fins la seva mort, a finals de 1733.³³

29. ACA, RP, BGRP, Volum 117, ff. 89v-95r [04-05-1728] i ff. 157v-164r [04-07-1728]. Es tracta d'un contracte per la provisió de «*reposteros*» per cobrir carros i un altre per la neteja i composició d'armes de foc dels magatzems del Principat.

30. ACA, RP, BGRP, Volum 117, ff. 168r-172v [21-07-1728]. Segons s'esmenta, aquesta quantitat es destinà a la recluta de sis-cents mariners per servir a l'Armada.

31. ACA, RP, BGRP, Volum 119 ff. 242r-247v [15-08-1731].

32. ACA, RP, BGRP, Volum 120, ff. 146v-162v [28-03-1732].

33. ACA, RP, BGRP, Volum 121, ff. 492r-499r [30-11-1733]. El comerciant de Barcelona, Llorenç Giralt, que ja actuava com a fiador en aquest contracte, el substituirà com a assentista principal a partir del novembre de 1733.

L'expedició de 1733-1734 fou la que motivà un major volum de contractes. La necessitat productiva esdevingué tan important que el propi Secretari de Marina, José Patiño, hagué de recórrer a la contractació directa dels gremis de la ciutat a través dels seus prohoms designats, obviant el tradicional procés de licitació.³⁴ A més a més, Patiño també es va servir de contractistes consolidats per proveir elements vitals per l'expedició. El fuster barceloní Francesc Soler, per exemple, rebé l'encàrrec de construir setmanalment 400 cavallerisses «con sus Pesebres, dispensas, tabladros, y lugares comunes en las embarcaciones que se destinaren en el muelle de esta Ciudad».³⁵ Soler ja havia executat amb èxit contractes del mateix gènere els anys 1731 i 1732, després d'intentar aconseguir infructuosament un *asiento* anterior el juny de 1730.³⁶ Així mateix, la companyia encapçalada per l'armer Josep Serrat i el ferrer Salvador Pera, que es convertirien en els principals contractistes catalans de la dècada, rebé l'*asiento* per la provisió de pa de munició a l'exèrcit en campanya.³⁷ Uns dies més tard, el barceloní Antoni Vallescà, que s'havia convertit en dels mestres de cases més actius com a prenedor i fiador de contractes militars des de 1724, aconseguí una comanda per aportar 200 atzembles i 140 mules de tir per l'expedició.³⁸

Per bé que el volum i la magnitud de les comandes derivades de les expedicions és clarament rellevant, també resulten importants altres fluxos de demanda originats en la pròpia presència militar

34. En tenim exemples amb els gremis de soguers, esparters, fanalers, calderers, boters, carreters, ferrers, cerers i candelers de sèu. Els contractes al detall es troben a ACA, RP, BGRP, Volum 121, ff. 25v-228r, [23-01-1733 a 06-02-1733].

35. ACA, RP, BGRP, Volum 121, ff. 410v-414r [28-08-1733].

36. ACA, RP, BGRP, Volum 118, ff. 387v-398r [15-06-1730]. ACA, RP, BGRP, Volum 119, ff. 165r-181r [28-07-1731]. ACA, RP, BGRP, Volum 120, ff. 126r-128r [20-03-1732].

37. ACA, RP, BGRP, Volum 121, ff. 451r-462r [04-11-1733]. Serrat ja apareix ressaltat com un dels principals contractistes del segle a MOLAS, «Els arrendaments públics», pp. 96 nota 29.

38. ACA, RP, BGRP, Volum 121, ff. 473r-475r [20-11-1733].

al Principat. Els *asientos* encarats a la construcció o reparació de fortificacions a Barcelona, però també a places estratègiques com Lleida, Castellciutat, Girona, Roses o Hostalric foren enormement importants.³⁹ De la mateixa manera, alguns dels contractes encarats a la producció i conducció de peces d'artilleria o components per a canons i curenyes, també anaren clarament dirigits als parcs d'artilleria catalans.⁴⁰ Tampoc podem oblidar els *asientos* de proveïment de queviures i palla arreu del territori, arribant en ocasions, a importants valors econòmics.⁴¹

39. Antonio Reyt, mestre de cases de Barcelona i la seva companyia actuaren a Barcelona en nombroses ocasions. Una d'elles efectuant nombroses reparacions a Montjuïc. Més endavant, la mateixa companyia també s'encarregà de la remodelació i reparació de les fortificacions i dependències de Castellciutat vegeu ACA, RP, BGRP, Volum 110, ff. 3v-10v [02-01-1719] i ACA, RP, BGRP, Volum 115, ff. 68r-77v [23-06-1725]. Francisco Vila, mestre gorrer de Barcelona actuà en el baluard de la Reina de Lleida, vegeu ACA, RP, BGRP, Volum 114, ff. 201r-217r [14-11-1724]. Josep Petit, mestre de cases i Mariano Barnoya, mestre fuster, veïns de Girona, s'encarregaren d'un important *asiento* per les reparacions i adequacions de les fortificacions de Girona, Roses i Hostalric, vegeu ACA, RP, BGRP, Volum 114, ff. 156r-183v [18-10-1724].

40. Josep Borràs, mestre fuster de Barcelona s'encarregà de manufacturar 50 explanades per l'artilleria de la plaça de Lleida, vegeu ACA, RP, BGRP, Volum 111, ff. 17v-21r, [13-02-1720].

41. Per exemple, Pedro Abadía, resident a Barcelona s'encarregà de la provisió de múltiples quantitats de queviures i abastaments de la fortalesa de Castell Lleó pel valor de 179.420 rals de billó catalans. Marià Riera, negociant de Barcelona s'encarregà de la provisió de queviures per diverses places del Principat, especialment les de Roses, Girona i Hostalric, pel valor de 7.956 pesos, vegeu ACA, RP, BGRP, Volum 110, ff. 214v-217v, [14-02-1719] i ACA, RP, BGRP, Volum 110, ff. 118v-121v, [20-03-1719]. Recordem, per exemple, que el corregidor de Barcelona, el més ben pagat del Principat, rebia com a estipendi anual la quantitat de 22.000 rals. Un regidor de Barcelona, rebia anualment 3.211 rals i 26 maravedís, i el capità general, la cúspide del poder territorial a Catalunya, cobrava anualment 40.000 rals. MERCADER, «Un organismo-piloto», p. 130, nota 300. Joan MERCADER, «Del Consell de Cent al ayuntamiento borbónico. La transformación del municipio catalán bajo Felipe V», *Hispania: Revista española de historia*, 82 (1961), pp. 179-180.

Finalment, un altre pol de demanda a esmentar fou el de la provisió pel global de les tropes reials, per l'armada i per les fortaleses i places fortes de fora del Principat. En aquest sector, hi trobaríem els grans *asientos* per la producció d'armes de foc i de tall, com els executats per la companyia d'armers de Manresa, encapçalada per Joan Quintana.⁴² També els contractes per la construcció de galeres a les Drassanes de Barcelona, així com pel transport i adequació de la fusta necessària per executar-la.⁴³ No podem deixar d'esmentar que sortiren de Catalunya importants enviaments de pertrets i queviures cap a Porto Longone, i cap a Ceuta, durant els darrers anys del llarg setge al qual estigué sotmesa la ciutat (1694-1727).⁴⁴

Arribats a aquest punt, i després de repassar la naturalesa de la demanda i dels fluxos productius, sols ens queda definir breument, com eren els professionals, empresaris i societats que emprengueren aquests contractes. Sens dubte, ens trobem davant d'una miríade de personatges i companyies enormement heterogènia. Amb tot, les especials característiques productives d'alguns dels elements a proveir —com, per exemple, les armes, les municions o la pólvora— ajuden a perfilar una

42. ACA, RP, BGRP, Volum 112, ff. 97r-98v, [24/26-05-1721]. Aquest *asiento* tenia com a base la producció anual de 12.000 fusells per la infanteria.

43. Pere Costa, mestre fuster de Barcelona, rebé un contracte per la construcció de dos bucs de galera senzilla amb els seus esquifs, vegeu ACA, RP, BGRP, Volum 113, ff. 44r-48v, [27-02-1723], i ff. 50v-55v [04-03-1723]. Així mateix, el mestre de cases Joan Garrido i el mestre fuster Jaume Serra, ambdós de Barcelona, reberen importants *asientos* pel transport i adequació de fusta relacionats amb aquestes construccions a les Drassanes, vegeu ACA, RP, BGRP, Volum 113, ff. 9r-12v, [31-01-1723].

44. Josep Saiol, comerciant de Barcelona s'encarregà del proveïment de diversos utensilis, materials, mercaderies, racions i estris a la plaça de Porto Longone a finals de 1724, vegeu ACA, RP, BGRP, Volum 113, ff. 29r-31r, [01-02-1723]. Per altra banda, el malagueny Juan Andrés Infante, patró del vaixell *San Antonio y las Animas*, transportà 600 taulons, 250 travesses d'explanades d'artilleria, 903 mosquets i 1.017 arcabussos de Barcelona i els Alfacs a la plaça de Ceuta ACA, RP, BGRP, Volum 114, ff. 189v-197r, [07-11-1724].

primera gran divisió entre els contractistes. Per una banda, hi trobaríem aquells professionals que treballaven de manera gairebé exclusiva per la Corona, com els armers i polvorers, que restaven subjectes a un important control productiu per part de l'administració de la Nova Planta.⁴⁵ Per altra banda, hi hauria aquells asentistas que, dins de la seva capacitat econòmica i de treball, es podrien ocupar tant de negocis amb altres agents privats, com de contractes fets amb l'administració borbònica.

Per bé que aquests darrers –la gran majoria– poguessin diversificar les seves activitats, els contractes eixits per la Intendència solien dur associats altres beneficis més enllà dels purament econòmics que acabaren afavorint que bona part d'aquests contractistes seguissin participant de manera intensa en les licitacions, llogant-se recurrentment a l'administració. Alguns dels beneficis associats a aquest tipus de contractes comprenen les exempcions en els serveis de bagatges i d'allotjament o bé les franqueses de pas per totes les duanes del Principat d'aquelles matèries primeres, béns i mercaderies relacionats amb l'execució dels *asientos*.⁴⁶

Així mateix, alguns dels assentistes que hem vist utilitzaren la seva participació en els negocis de proveïment de les tropes com un mitjà d'apropament a la dinastia regnant després de la traumàtica experiència

45. Montserrat JIMÉNEZ SUREDA, «La política armamentística de los Borbones en Cataluña tras la Guerra de Sucesión», *Investigaciones históricas*, 21 (2001), p. 103. MARTÍ, *Cataluña, armería de los Borbones*, pp. 25-29. ROURA, *Subjección i revolta*, p. 45

46. Archivo General de Simancas (AGS), Secretaría de Guerra (SG), Suplemento, llig. 199. Ajuntament de Barcelona a Castel-Rodrigo, [03-12-1719]. *Estado y Relación de las Casas Exemptas de Alojamiento con expresión y nota de los Decretos en cuya consecuencia están gozando de exención*. De les 123 cases de Barcelona que gaudien d'exempció d'allotjaments el 3 de desembre de 1719, la del polvorer Francisco Cavaller ho estava des del dia 25 de novembre «por estar empleado en la fábrica de pólvora». La del mestre de cases Jaume Millans, ho estava des del 14 de maig de 1716 «Por ser Asentista de la Ciudadela». També hi apareix el mestre brodador Antonio Bellvitge, que tenia una casa al carrer Ample de Barcelona exempta d'allotjament «por ser Impressario de las Camas de Cuartel».

de la Guerra de Successió. Certs prohoms borbònics de primera hora, com els membres dels llinatges Sentmenat o Marimon, mantingueren una estreta relació amb la corona mitjançant l'aixecament privat de regiments al llarg del segle.⁴⁷ Emperò, l'exemple paradigmàtic d'aquesta estratègia serien els ja esmentats Josep i Jaume Duran, que a través dels seus importants serveis a la Corona acabaren aconseguint un ràpid ennobliment tot i el seu passat nítidament austriacista.⁴⁸

Per altra banda, no tots els assentistes tenien ni la capacitat econòmica, ni les xarxes de relacions familiars i polítiques d'aquests il·lustres membres de l'elit barcelonina. La majoria dels contractistes que participaren en els negocis que hem recollit en les fonts de la Intendència solien ser professionals especialistes i agremiats que, a través de la creació de companyies compostes per altres artesans, pagesos, comerciants i/o socis capitalistes de naturalesa diversa, s'ajuntaven per emprendre contractes relacionats amb el seu camp de treball. Per exemple, Antoni Rey i els membres de la seva companyia, que reberen el contracte principal per la construcció de la Ciutadella, eren mestres de cases o mestres fusters, mentre que els seus fiadors, el negociant Francisco Jofre, Don Miguel Saba y de González, els confiters Pere Màrtir Esteve i

47. Francisco ANDÚJAR, *El sonido del dinero: monarquía, ejército y venalidad en la España del siglo XVIII*, Marcial Pons, Madrid, 2004., pp. 109, 118, 132, 167 i 299-300. Actualment ens trobem elaborant un treball sobre la família Xipell, de Sallent, que participà de manera activa en l'aixecament d'un regiment de fusellers de muntanya entre 1734 i 1744.

48. Gemma GARCÍA FUERTES, «De la conspiración austracista a la integración a la Nueva Planta: La familia Duran, máximo exponente de la burguesía mercantil en el siglo XVIII», *Espacio, Tiempo y Forma, IV*, 17 (2004), pp. 143-162. Els Duran s'implicaren a fons en l'aprest i el finançament de les expedicions de Sardenya i Sicília dels anys 1717 i 1718, proveint racions per l'Armada i prestant importants quantitats de diners a la Intendència de Catalunya, amb altres companyies com *Benanges, Andreu i Milans o bé Dalmases, Catà i Píria*. ACA, RP, BGRP, Volum 108, ff. 305r-306v, [17-12-1717]. AGS, SG, Suplemento, llig. 234, s/f, *Caudales que se han remitido para su subsistencia [de l'exèrcit de Sicília] desde el día de su embarco*, [6/14-05-1718].

Llorenç Esteve, i Joan Bertran, doctor en drets, actuarien com a socis inversors.⁴⁹

En els *asientos* dedicats al proveïment de palla o pa de munició, aquesta característica era més que indispensable per tal d'aconseguir les grans quantitats de cereal i palla necessàries per abastir la guarnició establerta a Catalunya. En aquests casos, hi trobem dues estratègies clares. Ho il·lustrarem mitjançant uns casos particulars. Per una banda, tenim a Josep Trullàs, agutzil major de Vilafranca, o a Pedro Illaca, de Vic, que optaren per buscar fiadors en el món del comerç i l'intercanvi com el botiguer Lluçà Cortines o els comerciants Francisco Ferrer i Miret i Francisco Urgellés. Per altra banda, tenim els sotsassentistes de palla Gaspar Lligada i Francisco Badia, pagesos de la vila de Sans, optaren per associar-se amb altres pagesos, masovers i jornalers agrícoles.⁵⁰ En altres ocasions, davant la poca entitat dels contractes i dels eventuals prenedors, podem trobar-nos amb que cap dels participants en el *asiento* fos un professional del sector productiu. Aquest tipus de contractes sol aparèixer en esferes més locals.⁵¹

Malauradament, les breus pàgines que componen aquesta comunicació no permeten estendre més ni l'abast ni la profunditat de la nostra proposta. Algunes de les dinàmiques que ja s'observen en aquestes primeres dècades del segle, s'aniran consolidant en conjuntures posteriors.

49. ACA, RP, BGRP, Volum 106, s/f, [27/28-11-1715].

50. ACA, RP, BGRP, Volum 114, ff. 88v-92v, [31-07-1724], i ff. 100v-104r, [03-08-1724]. ACA, RP, BGRP, Volum 115, ff. 47r-48v, [24-04-1725]. Pel que fa al pa de munició, tant els negociants Jaume i Francesc Clota pels anys 1731 a 1739, com el forner Oleguer Sanromà per l'any 1740, s'associen a importants corredors de canvis com Antoni Seguí o Antoni Morell. ACA, RP, BGRP, Volum 118, ff. 542r-557r, [02-12-1730]. ACA, RP, BGRP, Volum 127, ff. 230v-249r, [22-12-1739].

51. L'*asiento* de proveïment de vi i aiguardent al Castell de Cardona, fet entre Domingo Recco, corregidor de Manresa, i el sastre Josep Pujol, l'aguller Tomàs Pujol, l'argenter Magí Firmat, el cuireter Damià Dalmau i el canonge de la Seu, el doctor Félix Damià Dalmau, n'és una bona mostra. ACBG, AHPM, Notari Fèlix Soler, Manuale instrumentorum, 1718- 1719, llig. 4900, ff. 278r-280v, [6-10-1719].

Per exemple, podem constatar que les relacions entre els productors o proveïdors privats i l'administració borbònica es van estrenyent al llarg dels anys. Aquestes relacions acabaran facilitant que els contractistes i companyies de confiança de l'administració acaparin bona part dels contractes de major entitat, professionalitzant de manera progressiva la figura de l'asentista.⁵² Així mateix, ens ha sigut impossible aprofundir en un altre dels elements clau que explica l'enorme augment de la demanda militar a Catalunya: l'existència d'una important estructura productiva, comercial i financera preexistent, capaç d'entomar de manera solvent els contractes de la monarquia. Una estructura preparada i desenvolupada a l'escalfor dels constants conflictes que assolaren el Principat des de 1637 fins el 1714.⁵³ Perquè, tal i com ja apuntava el mateix Antoni de Capmany a finals del Set-cents, «Los oficios no podían haberse arraigado con tanta rapidez en Barcelona, si de tiempo inmemorial no los hubiese poseído. Los ejércitos, y mucho menos las guerras, no comunican artes al país que las desconoce».⁵⁴

52. La companyia formada pel mestre armer Josep Serrat i el mestre fuster Salvador Pera n'és un exemple immillorable.

53. Antonio ESPINO, *Las guerras de Cataluña. El teatro de Marte (1652-1714)*, Edaf, Madrid, 2014.

54. Antoni de CAPMANY, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la ciudad de Barcelona*, Teide, Barcelona, 1961, I, p. 453.

Els usos polítics de la Revolta dels Segadors: l'estratègia narrativa de Gaspar Sala a la *Proclamación Católica*

IVAN GRÀCIA ARNAU
Universitat de Barcelona

Resum

En aquest article s'analitzen les estratègies narratives utilitzades per Gaspar Sala a la *Proclamación Católica* (publicada l'octubre de 1640), en la representació dels fets que van tenir lloc durant la Revolta dels Segadors (7 de juny de 1640). A través de l'anàlisi textual, basat en l'estudi dels diferents recursos narratius emprats per l'autor i la comparació de la narració amb cartes, dietaris i cròniques sobre els fets, es posen de manifest les decisions preses per Gaspar Sala en la reconstrucció de l'esdeveniment i la intencionalitat política que s'amagava rere aquestes.

Paraules clau: Revolta dels Segadors, Gaspar Sala, *Proclamación Católica*, estratègia narrativa, representació de l'esdeveniment.

Resumen

En este artículo se analizan las estrategias narrativas utilizadas por Gaspar Sala en la *Proclamación Católica* (publicada en octubre de 1640), al representar los hechos que tuvieron lugar durante la Revuelta de los Segadores (7 de junio de 1640). A través del análisis textual, basado en el estudio de los diferentes recursos narrativos utilizados por el autor y la comparación de la narración con cartas, dietarios y crónicas sobre los hechos, se ponen de manifiesto las decisiones tomadas por Gaspar Sala en la reconstrucción del acontecimiento y la intencionalidad política que se escondía tras estas.

Palabras clave: Revuelta de los Segadores, Gaspar Sala, *Proclamación Católica*, estrategia narrativa, representación del acontecimiento.

Abstract

This paper analyses the narrative strategies used by Gaspar Sala in the *Proclamación Católica* (published on October 1640), for representing the events that took place during the Reapers' Revolt (on the 7th of June 1640). Through textual analysis, based on the study of the different narrative resources used by the author and the comparison of the account with letters, diaries and chronicles, it is brought to light the decisions taken by Gaspar Sala when reconstructing the event and the political intentions hidden behind them.

Keywords: Reapers' Revolt, Gaspar Sala, *Proclamación Católica*, narrative strategy, representation of the event.

1. Gaspar Sala i la «*Proclamación Católica*»

Publicada a Barcelona l'octubre de 1640 a la impremta de Sebastià i Jaume Matevat, la *Proclamación Católica a la Magestad Piadosa de Felipe el Grande*¹ ha estat considerada una de les obres de major impacte de la publicística catalana durant la Guerra dels Segadors (1640-1652).² L'obra va estar finançada i supervisada pel Consell de Cent, qui encarregà al frare agustinianà Gaspar Sala i Berart³ la seva redacció.⁴

1. Gaspar SALA, *Proclamación Católica a la Magestad Piadosa de Felipe el Grande*, Sebastià i Jaume Matevat, Barcelona, 1640.

2. Sobre el conflicte, veure: John H. ELLIOTT, *La revolta catalana: un estudi sobre la decadència d'Espanya*, Universitat de València, València, 2016; Josep SANABRE, *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la hegemonía de Europa: 1640-1659*, Librería J. Sala Badal, Barcelona, 1956. Sobre el paper de la publicística en el conflicte, veure: Henry ETTINGHAUSEN, *La guerra dels segadors a través de la premsa de l'època*, Curial, Barcelona, 1993; Antoni SIMON I TARRÉS, *Els orígens ideològics de la Revolució catalana de 1640*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.

3. Doctor en teologia, es va mostrar favorable a la intervenció francesa, pel que rebria recompenses per part de Lluís XIII. Fou un dels publicistes més rellevants durant la Guerra dels Segadors, autor dels principals opuscles i sermons destinats a contrarestar la propaganda filipista.

4. Sobre la *Proclamación Católica*, veure: Karsten NEUMANN, «La justificación «ante el mundo»: difusión y recepción de la propaganda catalana en Europa en

Es tracta d'una obra dedicada a Felip IV que contraposa les virtuts dels catalans, fonamentades en la fidelitat i servei a la monarquia i una defensa militant de la fe catòlica, amb el maltractament que aquests havien patit per part del mal govern del comte duc d'Olivares. Un mal govern que havia derivat en la vulneració del tradicional i secular règim pactista català i en les vexacions i els sacrilegis comesos pels soldats des de la seva arribada al Principat amb motiu de la guerra francoespanyola (1635-1659). L'obra finalitza demanant al monarca que aturés la invasió del Principat i considerés la destitució del comte duc d'Olivares per tal de reconduir la situació i evitar el conflicte armat amb les institucions catalanes.⁵

L'obra, però, no només pretenia enviar un missatge al rei, sinó que aspirava a justificar la decisió de resistir per les armes a la invasió militar -decisió feta pública el 18 de setembre- apel·lant a la innocència dels catalans i la culpabilitat de la política d'Olivares en aquell afer. És per això que la *Proclamación Católica* va ser enviada, a part de Madrid, a Saragossa, València, Mallorca, Menorca, Lisboa, París i al Vaticà. L'obra va assolir un grau de difusió molt ampli: a més dels enviaments realitzats per les institucions catalanes, se'n van encarregar diverses impressions i traduccions. Entre 1640 i 1641, van aparèixer quatre edicions de l'obra en castellà a Barcelona (amb 8000 exemplars impresos); el 1641, una edició castellana a Lisboa, una traducció francesa a Rouen, i dues edicions a Àmsterdam, una en francès i una en holandès. El 1645 tornava a publicar-se en francès. L'obra es distribuïria per tota Europa, arribant a les fires de llibres de Frankfurt i Leipzig. La *Proclamación Católica* es convertiria en una de les principals fonts d'informació que

1640», *Pedralbes: Revista d'història moderna*, 18 (1998), pp. 373-381; Antoni SIMON I TARRÉS, «La historia en l'estratègia política dels dirigents catalans per enderrocar Olivares. Encara sobre la *Proclamación católica*», *Pedralbes: Revista d'història moderna*, 27 (2007) 97-112; Karsten NEUMANN i Antoni SIMON I TARRÉS, «Estudi introductor» a l'edició facsimilar de la *Proclamación Católica*, Base, Barcelona, 2003.

5. SIMON I TARRÉS, «La historia en», pp. 104-110.

els europeus van tenir per jutjar els esdeveniments que els arribaven des de Catalunya.⁶

En aquest article realitzarem una anàlisi del capítol XI de la *Proclamación Católica*, titulada «Comocion de los segadores, dia del Corpus Christi». Ens centrarem en analitzar l'estratègia narrativa que va seguir Gaspar Sala per explicar un dels fets més traumàtics que va sacsejar la Monarquia Hispànica: la Revolta dels Segadors, parant atenció a la presa de decisions que va entomar a l'hora de presentar aquell esdeveniment a la cristiandat i el significat i intencionalitat de cada un dels episodis narrats.

2. «Comocion de los segadores»

Fins l'octubre de 1640, les premses catalanes no van expressar-se obertament entorn els fets ocorreguts el dia 7 de juny d'aquell any, dia de Corpus Christi. La *Proclamación Católica*, per tant, va proporcionar la primera versió dels fets que va ser publicada i difosa.

Els objectius de Gaspar Sala amb la redacció d'aquest capítol eren:

1. Exculpar les institucions catalanes, en concret la Diputació del General i el Consell de Cent, dels fets ocorreguts durant la revolta.
2. Culpar la política del comte duc d'Olivares i els ministres reials de la crisi catalana.

Per assolir aquests objectius, l'autor planteja un relat de la insurrecció segons el qual aquesta va estar dirigida per la providència divina. Fruit d'aquest fenomen providencial se'n deriva l'accidentada mort del virrei, que consellers i diputats van maldar infructuosament per evitar. Es planteja, per tant, la confrontació entre l'acció humana, encarnada pels consellers i diputats i avesada a la defensa de la monarquia a través de la protecció de la figura del virrei, i l'acció divina, determinada a

6. NEUMANN, «La justificación», pp. 377-378.

exercir justícia a través dels segadors contra aquells càrrecs públics que havien deixat actuar amb impunitat les sacrílegues tropes del rei. Per altra banda, Sala fa ús de la Història per comparar la revolta amb altres commocions populars i responsabilitzar la manca de prudència política del govern del comte d'Olivares i els seus ministres de la crisi generada a Catalunya.

L'ordenació del relat, la tria dels personatges i la selecció dels episodis van estar perfectament articulats per transmetre una imatge de la revolta que pretenia exaltar la innocència dels catalans i concentrar les responsabilitats d'aquell conflicte en el mal govern de la Monarquia Hispànica, responsable de la ruptura del pacte contractual entre el rei i el regne.

3. Una narrativa providencial de la revolta

Si bé als dietaris de la Diputació del General i del Consell de Cent ja s'havia deixat constància de les raons que, segons les institucions catalanes, havien precipitat l'avalot el 7 de juny de 1640,⁷ aquests en cap cas el van considerar un efecte de la providència divina. Gaspar Sala fou, per tant, el primer en articular un discurs providencial de la revolta. Només començar el capítol, al primer paràgraf de la narració, l'autor fixa la commoció dels segadors com el resultat de la justícia divina, de manera que només iniciar la lectura es presenta la commoció popular com quelcom irremeiable i just, doncs era fruit del disseny diví.

Segons Gaspar Sala, l'aixecament popular va ser el resultat de la venjança divina que pretenia castigar els greuges al Santíssim Sagra-

7. Fins aleshores, els dietaris institucionals havien al·ludit a les tragèdies causades pels soldats reials al Principat, en les que s'inclouïen els abusos sobre la pagesia i els actes sacrílegs a les esglésies catalanes. J. M. Sans i Travé dir., *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1999, vol. 5, p. 1037; Federico SCHWARTZ I LUNA i Francisco CARRERAS CANDI, *Manual de Novells Ardits*, Impr. de'n Henrich, Barcelona, 1892, vol. 27, p. 485.

ment comesos per les tropes reials. No obstant, no es tractava d'un càstig contra els soldats, responsables directes dels actes sacrílegs, sinó que es tractava d'un càstig dirigit a la justícia humana, és a dir, a aquells càrrecs públics que havien permès que es cometessin sacrilegis impunement:

La vengança destas omisiones afectadas, particularmente en castigar los agravios del santissimo Sacramento, esperò este Señor para su dia mas solemne, que es del Corpus: residenciando por manos de vnos segadores, la justícia divina a la humana.⁸

Vinculant la insurrecció popular amb la divina providència, Gaspar Sala pretenia que la càrrega de les morts dels ministres reials (entre les quals s'incloïa la del Virrei) no fos considerada responsabilitat dels catalans i recaigués en mans de la justícia divina. Per altra banda, també inhabilitava qualsevol marge de maniobra que les autoritats catalanes haguessin pogut tenir per aturar la revolta: poca cosa podien fer unes institucions temporals davant les decisions preses des del més enllà. La coincidència de la *comocion* amb el dia de Corpus Christi no feia més que recarregar de versemblança la lectura providencial de la revolta.

Tot i que certament Gaspar Sala va ser el primer en publicar aquesta visió providencial de la insurrecció, Catalunya portava mesos immersa en una matriu discursiva que concebia el moviment camperol al camp català pràcticament com una guerra santa. En els darrers anys, els historiadors⁹ han demostrat l'important rol que va tenir la religió en la mobilització de la pagesia catalana durant la primavera de 1640. Un

8. SALA, *Proclamación Católica*, p. 66.

9. Antoni SIMON I TARRÉS, «Un alboroto católico: el factor religión en la Revolución catalana de 1640», *Pedralbes: Revista d'història moderna*, 23 (2003), pp. 221-231; Xavier TORRES SANS, «De Tirllemont a Riudarenes: política y religión en la crisis hispánica de 1640», *Hispania Sacra*, 69 (2017), pp. 123-146; Andrew Joseph MITCHELL, *Religion, Revolt, and the creation of regional identity in Catalonia, 1640-1643*, tesi doctoral sense publicar, Ohio State University, 2005.

dels moments àlgids en la confessionalització del conflicte el trobem durant les excomunicacions dels *tercios* del febrer, maig i juny de 1640 per part dels bisbes de Barcelona, García Gil Manrique, i de Girona, Gregorio Parceró. Es tractava d'excomunions produïdes en resposta a la crema de la capella del castell d'Antoni Fluvià i de les esglésies de Riudarenes i Montiró.¹⁰

Les premses catalanes tampoc van restar al marge en la confessionalització del malestar i van imprimir i difondre relacions i opuscles que deixaven constància dels sacrílegis comesos per les tropes reials.¹¹ La crema de les esglésies de Montiró i Riudarenes ocuparien un espai destacat en l'articulació d'aquest discurs religiós, publicant-se descripcions detallades de la destrucció i profanació que els soldats del rei havien comés en elles.¹²

Aquesta narrativa seria recuperada a la *Proclamación Católica*, on s'enumerarien i descriuriu amb un alt grau de detall els actes sacrílegs comesos pels soldats:

[...] jurídicamente con[n]sta, [h]aver saqueado la Iglesia Parroquial de Río de Arenas, robando della ornamentos, vasos de plata, cálices, y otras cosas sagradas, hurta[n]do los dineros, que para celabrar Missas, y Oficios Divino[s] estaban dentro los cepillos, ò caxas de la obra de san Isidro, de las almas de Purgatorio, de la Virgen del Rosario, que montan dozientas y sesenta y nueve libras. Últimamente pegaron fuego a la Iglesia, reduzie[n]do a polvo, y ceniza todo lo que era combustible, señaladamente el Altar mayor baxo la invocación de san Martín, el Altar de la Virgen del Rosario, el de san Isidro de Madrid, del Arcángel san Miguel, y de san Ponce [...].¹³

10. SIMON I TARRÉS, «*Un alboroto católico*», p. 127.

11. Un exemple: *Senyor Déu Meu Iesuchrist, Indique Vostra Magestat sa causa*, publicat a Henry ETTINGHAUSEN, *La guerra dels segadors a través de la premsa de l'època*, 3 vols., Curial, Barcelona, 1993, vol. I, pp. 73-83.

12. TORRES SANS, «De Tirlémont», p. 226.

13. SALA, *Proclamación Católica*, p. 27.

Gaspar Sala inseria, per tant, la commoció dels segadors en una matriu discursiva que situava l'ofensa religiosa en el centre de la qüestió, i que presentava la insurrecció camperola com la reacció de la justícia divina davant la impunitat amb la que havien actuat les tropes reials.

4. *L'ombra de Monrodon*

La lògica dels esdeveniments¹⁴ narrats per Gaspar Sala comença al carrer Ample, on un criat de l'alguatzir Monrodon havia intentat escorcollar, mancat d'autoritat reial, un segador. Aquest, en no reconèixer cap mena de poder en ell, s'havia resistit al registre: la situació es va anar caldejant, fins que el segador va acabar ferit pel criat. Aquest esdeveniment va ser el detonant que va instigar una insurrecció generalitzada per part de la resta de segadors, que un cop assabentats de l'incident, es van dirigir immediatament al palau del virrei.

Miquel Joan de Monrodon havia estat alguatzir reial de Catalunya des del 1615. El 19 de juliol de 1638 havia intervingut per ordre del virrei Santa Coloma les mercaderies de contraban que la Diputació del General tenia als magatzems de Mataró, confiscant-les i traslladant-les als magatzems reials. Responsable de l'empresonament de Francesc de Tamarit el març de 1640, Monrodon havia intervingut de forma directa en els allotjaments de Santa Coloma de Farnés, on va ser assassinat per la població. En aquella ocasió, el tercio de Felipe de Guevara esperava als afores de la ciutat per a ser allotjat. Davant la negativa de la ciutat, el virrei va decidir enviar a Monrodon per fer d'intermediari i resoldre la situació. L'arribada de l'alguatzir, però, va generar un motí que acabaria amb la seva mort. L'assassinat de Monrodon va tenir com

14. Segons la teòrica de la literatura Mieke Bal, la «lògica dels esdeveniments» es pot definir com «*un desarrollo de acontecimientos que el lector experimenta como natural y en concordancia con el mundo*». Mieke BAL, *Teoría de la narrativa (Una introducción a la narratología)*, Cátedra, Madrid, 1990, p. 20.

a resposta la crema de la ciutat i església de Riudarenes, municipi veí, per part de les tropes del *tercio* de Leonardo Molas.¹⁵

A través de la figura del criat de Monrodon, Gaspar Sala s'encarregava de vincular l'esclat de la revolta amb el comportament despòtic d'un dels oficials reials que més odi havia generat entre catalans. La seva arrogància era heretada pel seu criat, que desproveït de qualsevol autoritat, decidia actuar unilateralment contra el segador, escorcollant-lo i finalment agredint-lo.

L'estratègia narrativa de Gaspar Sala, per tant, és clara, però no ho és tant el desenvolupament real dels esdeveniments. Les fonts que tenim sobre aquest episodi prèvies a la publicació de la *Proclamación catòlica* transmeten una versió diferent respecte la identitat d'aquest personatge. Ens referim a moltes de les cartes i dietaris que, en l'afany de descriure fil per randa els fets que havien tingut lloc a Barcelona aquell 7 de juny, asseguraven que la identitat d'aquell que havia intentat escorcollar el segador era un menestral que en aquells moments estava fent guardes i que, en sospitar que el segador anava armat, va demanar que es mostrés. «Tres tejedores de seda», assegura el degà de la catedral de Barcelona, Paolo del Rosso;¹⁶ un «fadrí velluter», figura al dietari del Consell de Cent;¹⁷ i uns «soldats de la guàrdia»,¹⁸ segons Pau Claris, en el seu discurs d'obertura de la Junta de Braços del setembre d'aquell any.

La rellevància de triar aquest personatge, el criat de l'algutzir Monrodon, com a responsable de l'inici de l'avalot, també resta condicionat a la posició textual en què Gaspar Sala el situa. Un cop establert el

15. ELLIOTT, *La revolta catalana*, pp. 349, 426-427.

16. Pablo ROSSO, *Relación de lo sucedido en Barcelona desde 7 de junio deste presente año de 1640 hasta 19 del dicho*, correspondència publicada a Eulogio ZUDAIE, *El Conde-duque y Cataluña*, CSIC, Madrid, 1969, p. 463.

17. SCHWARTZ I LUNA i CARRERAS CANDI, *Manual de Novells*, p. 483.

18. Basili RUBÍ, *Les Corts Generals de Pau Claris*, Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona, 1976, p. 111.

principi providencial de l'aixecament, que configura la capçalera de la narració, s'introdueix la tràgica mort del virrei, un efecte col·lateral d'aquesta providencial commoció. Punt i seguit, es passa immediatament a cercar el *perquè* terrenal de l'esclat de l'avalot, que no són ni més ni menys, que les accions protagonitzades pel criat de l'alguatir Monrodon.

La figura de Monrodon representava la cara més hostil de la política d'Olivares executada a través del virrei; de fet, introduir a Monrodon significava recuperar el record d'uns esdeveniments que al cap i a la fi havien estat, en gran mesura, l'origen del conflicte al camp català. Així doncs, Gaspar Sala aconseguia establir un discurs que connectava les crítiques polítiques del virrei amb la seva accidentada mort. Utilitzar la figura de Monrodon per situar-la com l'origen d'un motí que acabaria amb la vida del virrei era una forma d'expressar simbòlicament que la causa de l'avalot popular havia estat el mal govern del comte duc d'Olivares.

5. *En defensa de Felip IV*

Després de l'incident al carrer Ample, els segadors es dirigeixen al palau del virrei, on arriben al crit de «visca la santa Fe Catòlica, visca el Rei, i mori el mal govern».¹⁹ Es tracta de consignes curosament triades que Gaspar Sala posa en boca dels segadors i que connecten harmònicament amb les virtuts catalanes que prèviament havia argumentat al llarg de l'obra: la defensa de la fe, el rei i les constitucions.

Si ens tornem a dirigir a les fonts sobre els fets del 7 de juny de 1640 previs a la publicació de la *Proclamación Católica*, ens trobem de nou amb una lluita per establir què era allò que els segadors havien proclamat als quatre vents davant el palau del virrei. Primer de tot, però, cal assenyalar que bona part de les cartes i els dietaris guarden silenci

19. SALA, *Proclamación Católica*, p. 66.

entorn aquesta qüestió. És el cas dels dietaris del Consell de Cent,²⁰ de la catedral²¹ i de les cartes que van enviar al rei els consellers,²² el bisbe de Barcelona, Gil Manrique, el bisbe d'Urgell, Pau Duran, i Ramon de Calders i de Ferran, governador general de Catalunya.²³

Respecte les epístoles i dietaris que donen veu als segadors: «visca la sancta mare iglésia, visca lo rey, muýran los traýdors»,²⁴ segons el dietari de la Diputació del General; Pablo del Rosso, degà de la Rei de Barcelona, apunta que cridaren «visca la tierra, mueran los traydores y enemigos de la Sta. Fel!»;²⁵ l'assaonador barceloní, Miquel Parets, «Visca la terra y muyren los traidós!»;²⁶ «Visca santa mare iglésia, visca lo rey, muyran traïdors»²⁷ segons Pau Claris en el seu discurs d'obertura de la Junta de Braços; «Viva la fee de Christo y el Rey de España, nro. sr. y mueran los traydores y muera el mal gobierno»,²⁸ d'acord amb la carta de Joan Francesc de Melgar, veguer de Barcelona, al rei; finalment, «visca la terra, mueran los traïdores»,²⁹ segons Santiago Domín-

20. SCHWARTZ I LUNA i CARRERAS CANDI, *Manual de Novells*, p. 483.

21. *Crònica «Exemplària» de la catedral de Barcelona*, publicada a Antoni SIMON I TARRÉS, *Cròniques de la Guerra dels Segadors*, Fundació Pere Coromines, Barcelona, 2003, p. 207.

22. SCHWARTZ I LUNA i CARRERAS CANDI, *Manual de Novells*, p. 485-486.

23. *Carta del bisbe de Barcelona, don Garci Gil Manrique al rei; Carta del bisbe d'Urgell, Pau Duran, al rei; Carta del governador general de Catalunya, don Ramon de Calders i de Ferran, al rei* publicades a Ferran SAGARRA, *Les lliçons de la Història: Catalunya 1640*, Ateneu Barcelonès, Barcelona, 1930, pp. 53, 55 i 57 respectivament.

24. Sans i Travé dir., *Dietaris de la Generalitat*, p. 1037.

25. ROSSO, *Relación de lo sucedido en Barcelona desde 7 de junio deste presente año de 1640 hasta 19 del dicho*, correspondència publicada a ZUDAIRE, *El Conde-duque*, p. 463.

26. Miquel PARETS [Edició a cura de M. Rosa Margalef], *Crònica*, Barcino, Barcelona, 2011, p. 361.

27. RUBÍ, *Les Corts Generals*, p. 111.

28. *Carta de don Joan Francesc de Melgar, al rei*, publicada a SAGARRA, *Les lliçons*, p. 59.

29. *Carta del doctor Jacint Valonga, trametent al rei la declaració d'en Santiago*

guez de la Mora, ajudant del virrei i un dels testimonis de la seva mort.

Com veiem, resta prou difícil poder establir què era el que cridaven els segadors aquell 7 de juny. Les consignes giren entorn la figura del rei, la fe i la terra, però en cap font hi trobem que es cridessin totes tres a l'hora, sinó que o bé combinen la defensa de la fe amb la de la terra, o la defensa de la fe amb el del rei: defensar la terra i defensar el rei, segons sembla d'acord amb les fonts, configurava una opció impossible.³⁰

Al bell mig d'aquest moment d'èxtasi vindicatiu protagonitzat per unes masses enfervorides i revestides de justícia divina, i just en el moment en què els segadors anaven a calar foc a les portes del palau, els consellers i diputats, assabentats del que estava succeint, interrompen la missa pontifical i el sermó al que estaven assistint per desplaçar-se al palau del virrei i assossegat els ànims dels segadors. Les màximes autoritats civils de Catalunya van aconseguir evitar l'assalt al palau virregnal per protegir el comte de Santa Coloma. Arriscant la seva vida per la del virrei, consellers i diputats aconseguien fer retrocedir els segadors fins a la Rambla.

Gaspar Sala planteja la intervenció de les institucions catalanes en la resolució del conflicte com un sacrifici que fan el Principat de Catalunya i la Ciutat de Barcelona en defensa de la monarquia, en aquest cas, a través de la lluita per garantir el benestar del representant de Felip IV a Catalunya. Una figura, el virrei, que no despertava gran respecte entre la població, però que «amavan en él tiernamente el nombre de V[uestra] M[ajestad]». ³¹

Les autoritats catalanes, per una banda, havien interromput la missa pontifical i el sermó del dia de Corpus Christi que estava tenint

Domínguez de la Mora, sobre la mort del comte de Santa Coloma, publicada a SAGARRA, *Les lliçons*, pp 64.

30. Sobre els significats polítics de cada un dels mots, veure Xavier TORRES SANS, *Naciones sin nacionalismo: Cataluña en la Monarquía Hispánica, siglos XVI-XVII*, Universitat de València, València, 2008.

31. SALA, *Proclamación Católica*, p. 68.

lloc a la catedral per assistir a la defensa del virrei. Per altra banda, l'enfrontament amb els segadors en el si de la narrativa de Gaspar Sala significava, en última instància, posar-se d'esquenes als dissenys de la providència divina. En definitiva, l'actuació dels consellers i els diputats estava entorpint el càstig que els segadors, instigats per la voluntat divina, estaven perpetrant en aquella assenyalada data. No obstant, la fidelitat i amor que professaven vers el monarca els movien a intervenir: una intervenció, però, que en tant que humana, fou incapaç d'aturar el que la venjança divina havia iniciat.

Si bé els segadors representaven aquesta venjança divina, consellers i diputats, membres de les dues principals institucions catalanes, deien de ser mers individus per passar a encarnar el Principat de Catalunya i la Ciutat de Barcelona. En aquest cas, i de la mateixa manera que amb l'establiment de la figura del criat de l'algutzir Monrodon com a responsable de l'esclat de la revolta, Gaspar Sala va saber triar quins havien de ser els responsables dels intents de pacificació de l'avalot per tal d'oferir una imatge a la cristiandat que exaltés totes aquelles bondats i virtuts basades en la fidelitat al rei que el propi autor havia descrit prèviament sobre els catalans.

Un altre cop, però, si bé la intencionalitat de Gaspar Sala és clara, no ho són tant els fets descrits per cartes i dietaris previs a la publicació de la seva obra, on es parla de la intervenció de múltiples personatges, a banda de les autoritats civils, com els bisbes de Barcelona, Vic i Urgell, presents aquell dia a la ciutat, i els frares del convent de Sant Francesc, situat al davant del palau virregnal. El bisbe de Barcelona, García Gil Manrique, així ho descrivia a la carta que va enviar al rei el mateix 7 de juny:

[...] embié un recado a dicho Predicador para que abreviase, como se hizo, y dichos Consellers al punto salieron, y fue con ellos el Obispo de Urgel que assistía en el coro. Y acabado el officio, el Obispo de Vique y yo fuimos a pie a casa del Conde de Santa Coloma, [...] y en la puerta principal un Christo arrimado a ella, y un religioso de San Francisco que tenia el Smo. Sacramento en las manos, que lo había

sacado de su convento que esta en frente: ordene trujessen un palio, y los dos Obispos y quatro prebendados tomamos las varas y estuvimos más de una hora, que vinieron los diputados, y bolvimos a collocar al Smo. en su lugar [...].³²

Segons el testimoni del bisbe de Barcelona, certament els consellers i diputats van tenir un destacat paper en la pacificació de la revolta, però més determinant sembla ser el paper desenvolupat pels frares de Sant Francesc que, en adonar-se de l'intent d'assalt del palau per part dels segadors, van sortir amb el Santíssim Sagrament per dissuadir el motí.

6. *La mort del comte de Santa Coloma*

Tot i la guarnició de mosqueters que els consellers van deixar al palau del virrei per protegir-lo, aquest els comunicà la seva voluntat d'embarcar-se. Acompanyat a la drassana de Barcelona, és acomiadat per diputats i consellers que, després d'oferir-se plenament a servir-lo en el que requerís, marxen per continuar assossegant els segadors amb la certesa que el virrei estava sà i estalvi.

La irresponsabilitat d'un virrei atemorit i desassossegat pel rebombori que generaven els segadors el fa sortir de la drassana rumb a les penyes de Sant Bertran per tractar d'embarcar-se el més aviat possible. L'esgotament i l'abrupte del terreny el feren relliscar i ensopegar contra les roques, episodi que sentenciaria la seva mort. Les ferides per arma blanca trobades al ventre, d'acord amb la narració de Sala, i seguint les resolucions dictades pels anatòmics, haurien estat realitzades *post-mortem* i en cap cas haurien condicionat el malaurat destí del virrei.

El debat entorn la mort del virrei va estar farcit de versions contraposades des del mateix dia de la revolta. En primera instància, els dietaris institucionals i la carta enviada pels consellers al rei el 8 de juny

32. *Carta del bisbe de Barcelona, don Garci Gil Manrique al rei*, publicada a SAGARRA, *Les lliçons*, p. 53.

no avançaven les causes de la mort, sinó que simplement informen que l'havien «trobat mort fora de la ciutat al peu de la montanya de Montjuïc prop de sant Beltran en unas penyas junt al mar».³³ Aquells mateixos dies, però, sortien des de Barcelona cartes dirigides al rei que donaven versions divergents dels esdeveniments, i que apuntaven determinantment al seu assassinat, com són els casos de les epístoles escrites per García Gil Manrique, bisbe de Barcelona, Ramon de Calders i de Ferran, governador general de Catalunya, i Joan Francesc de Melgar, veguer de Barcelona.³⁴

En consultar diversos dietaris personals, hom s'adona que la versió que es va difondre l'endemà de la revolta va ser la de l'assassinat del virrei. «El mataren vora el mar, prop de l'ermita de Sant Bertran», assegura Bartomeu Llorenç;³⁵ «mataren lo virrey», sentència el pagès de l'Esquirol, Joan Guàrdia;³⁶ «lo mataren fora de la ciutat, en Sant Bertran», segons Pere Pasqual.³⁷

La *Proclamación Católica* es proposava combatre aquesta idea i oferir una versió alternativa dels esdeveniments: no només al rei, a qui estava dedicada l'obra, sinó a tota la cristiandat, també als propis catalans, a qui havia de convèncer que la mort del virrei havia estat un accident. Aquest episodi constituïria durant el transcurs de la guerra

33. Sans i Travé, dir., *Dietaris de la Generalitat*, p. 1037; SCHWARTZ I LUNA i CARRERAS CANDI, *Manual de Novells*, pp. 483 i 486.

34. *Carta del bisbe de Barcelona, don Garci Gil Manrique al rei; Carta del governador general de Catalunya, don Ramon de Calders i de Ferran, al rei; Carta del regent de la vegueria de Barcelona, don Joan Francesc de Melgar, al rei*, publicades a SAGARA, *Les lliçons*, pp. 53, 56 i 58 respectivament.

35. Bartomeu LLORENÇ, *Dietari 1629 – 164*, publicat a SIMON I TARRÉS, *Cròniques*, p. 80.

36. Joan GUÀRDIA, *Diari 1631-1687*, publicat a Antoni PLADEVALL I FONT i Antoni SIMON I TARRÉS, *Guerra i vida pagesa a la Catalunya del segle XVII*, Curial, Barcelona, 1986, p. 60.

37. Pere PASQUAL, *Diari 1595-1644*, publicat a Antoni SIMON I TARRÉS i Pep VILA, *Cròniques del Rosselló: segles XVI-XVII*, Curial, Barcelona, 1998, p. 105.

una de les seqüències de la revolta més citada i polititzada que, evidentment, seria utilitzada com a arma llancívola per criminalitzar o justificar els catalans en la seva causa.³⁸

La incertesa sobre els fets, o més aviat, l'existència de dues veritats en pugna, queden perfectament reflectides en aquest opuscle³⁹ publicat el 1642 a Barcelona, en el que es recrea un diàleg entre dos amics: el primer, Valentí Anglada, particip de l'alliberament de Tamarit (20 de març de 1640), present durant la Revolta dels Segadors i combatent a la batalla de Montjuïc (26 de gener de 1641), li explica al seu amic, Bernat Company, que havia estat a Roma durant els dos darrers anys, tot allò que havia succeït a Catalunya des que havia marxat. Entre diverses notícies, Valentí li explica les circumstàncies en les que el virrei va morir mentre que Bernat li respon, sobresaltat, que la versió que li havia arribat de mans dels castellans a Roma era el dubtós assassinat perpetrat pels catalans:

«Valentí: Tantost ohírem a dir,
ab dolor fort,
que lo virrey era mort

38. Obres com Francisco Manuel de MELO, *Historia de los movimientos y separación de Cataluña*, Paulo Craesbeeck, Lisboa, 1645 o Luca ASSARINO, *Delle Rivolutioni di Catalogna*, Giovanni Maria Farroni, Gènova, 1644, desfavorables a la causa catalana, són les que presenten amb més determinació la visió totalment contrària a la plantejada per Gaspar Sala sobre la mort del virrei, apuntant al vil assassinat. No obstant, la *Proclamación Católica* també va deixar petjada en aquestes obres que, tot i constituir publicacions de signe contrari al de les institucions catalanes, van estar influenciades en molts dels episodis descrits sobre la revolta per l'obra de Sala. Per exemple, ambdues cròniques esmentades asseguren, sense cap mena de dubte, que el personatge que participa en l'enfrontament amb el segador al carrer Ample el matí del 7 de juny de 1640 era el criat de l'algutzir Monrodon.

39. *Dialogo verdader, graciós y apacible dels felices, y bons successos de la guerra de Cathalunya*, Gabriel Nogués, Barcelona, 1642. Obra editada i comentada a Enric PRAT, «Dialogo verdader, graciós y apacible dels felices, y bons successos de la guerra de Cathalunya», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 30 (1988), pp. 321-387.

a Sant Bertran,
que, cançat de son afany,
era caygut;
en roca se avia romput
lo cap pel mitx.
Bernat: Ay, malaje, qui efitx,
Valentí meu!
Die de sant Bartomeu
estava en Roma,
que menjave una poma
en una plaça.
Digueren: «Un correu passa,
de allà, de España»,
y jo, ab molt bona manya
que.m doní,
fins a casa.l vaig seguir
de l'embaxador.
Trobí un bon xarrador,
y, entretant,
baxà un estudiant
molt apreçat
dient: «A visto qué maldat?
Esto se puede hazer?»
Preguntà un cavaller:
«Qué ày de nuevo,
senyor licenciado güevo,
por su vida?»
«La catalana atrevida
gente sin ley,
han muerto a su virrey
a punyaladas».
A mi.m donà bofetadas
ohir axò,
que de ma cara nació
digués ell tal;
dexí'l per un animal

y me n'am',
 perquè jo sempre pensí
 no ser veritat.
 Mes, com m'o has comunicat,
 calcom va ser.
 Valentí: Si bé ho digué lo fosser
 que l'enterrà,
 però no se li trobà
 en tot son cos
 sinó una fins a dos,
 y les hi daren
 quan ja fet cos lo trobaren
 entre les roques.»

7. Historia magistra vitae est

L'acció humana, encarnada per consellers i diputats, va haver de fer front a una massa popular portadora d'un encàrrec diví. A l'obra de Sala, a més a més, el moviment protagonitzat pels segadors va ser comparat i equiparat amb d'altres commocions populars ocorregudes al llarg de la història; comparacions que pretenien reforçar el caràcter ineludible de la commoció i fer recaure la responsabilitat del terrabastall en el comte duc d'Olivares.

Gaspar Sala introdueix breument l'execució d'incendis i assassinats immediatament després de parlar de la mort del virrei. Es tracta de les conseqüents «monstruosidades» avortades per un poble oprimat la paciència del qual havia estat consumida. Unes conseqüències que són perfectament previsibles per aquells governants que se saben guiar per la prudència i que saben que les opressions injustes tenen com a conseqüència la commoció del poble. Gaspar Sala ho exemplifica amb cinc episodis traumàtics del passat amb una forta lliçó moralitzant, cadascun extret d'una obra de referència d'autoritat inqüestionable, citada al marge de la pàgina:

1. La lapidació de Proclo (Procleres a l'obra citada) per part del poble per haver aconsellat al rei Theodobert l'establiment d'un nou impost; episodi extret de *De Republica*,⁴⁰ del jurista francès Piérre Gregoire de Tolosa (1540-1597), obra en la que no es donen més detalls sobre aquella revolta.
2. L'assassinat per suspensió d'Aqueu per part dels habitants de Lívia, Lídia al *In Ibin*,⁴¹ del poeta romà Ovidi (43 a.C. – 17 d.C.), obra que cita Sala i on es fa una molt petita al·lusió a aquest episodi sense donar més informació.
3. La insurrecció protagonitzada pel poble d'Antioquia a l'assabentar-se de la imposició d'un nou tribut per part de l'emperador Teodosi (347-395). L'obra de referència per a Gaspar Sala és la *Ecclesiasticae historiae*⁴² de Nicèfor Calixte (c. 1256 - c. 1335),⁴³ historiador bizantí. En aquella ocasió, i segons l'obra de Nicèfor Calixte, l'exhaurida fiscalitat de l'emperador Teodosi el va portar a establir un nou impost sobre la població antioquena entre la qual, de forma espontània, esclatà una revolta (coneguda per la historiografia actual com la Revolta de les estàtues, tinguda lloc l'any 387).⁴⁴ La multitud va assassinar els ministres i va enderrocar l'estàtua de la dona de l'emperador,

40. Piérre GREGOIRE, *De Republica*, Matthaei Kempsseri i Philippi Jacobi Fiscmark, Frankfurt, 1642, lib. III, cap. IX.

41. Juan de VILLELA, *Primera parte del Parnaso Antártico de Obras Amatorias, con las 21 epístolas de Ovidio i el «In Ibin»*, en *tercetos*, Alonso, Sevilla, 16--.

42. Nicèfor Calixte XANTOPOULOS, *Ecclesiasticae historiae*, Hieronymus de Marnes i Gulielmum Cavellat, París, 1576, lib. XII, cap. 4.

43. Sobre la difusió de l'obra de Nicèfor Calixte durant el segle XVI i XVII, veure: Franco MORMANDO, «Pestilence, Apostasy and Heresy in Seventeenth-Century Rome», a Franco MORMANDO i Thomas WORCESTER, *Piety and Plague: from Byzantium to the Barroque*, Truman State University Press, Kirksville, 2007, pp. 265-271.

44. Alberto J. QUIROGA PUERTAS, «*De Statuis*: las fuentes cristianas sobre la «Revuelta de las estatuas»», *Hispania Sacra LXVIII*, 138 (2016), pp. 467-468.

Flacila, arrossegant-la pels peus per tota la ciutat. Les autoritats imperials van recuperar el control i van iniciar una investigació per identificar els responsables que acabaria en detencions i execucions sumàries. El capítol conclou amb la intervenció del bisbe d'Antioquia, Flavià, a la cort de l'Emperador a Constantinoble. Allà, Flavià, a través d'una retòrica d'apel·lació al perdó, convenç a Teodosi per aturar els càstigs que estava executant sobre la població antioquena.

4. La lapidació de l'extractor de noves imposicions a Israel. La referència bibliogràfica en aquest cas és l'Antic Testament, en concret el *Tercer llibre dels Reis*, capítol 12,⁴⁵ on es narra com l'arribada al tron dels regnes d'Israel i de Judà del fill de Salomó, el rei Roboam (928 –913 a.C.), i la negació d'aquest a rebaixar els impostos que havia establert el seu pare, va derivar en una revolta dels israelites. L'episodi comptà amb la lapidació d'Aduram, l'encarregat de la recaptació fiscal, i la posterior fugida de Roboam a Jerusalem des d'on governaria únicament sobre el regne de Judà.
5. La revolta de Ciutat de Mèxic, on la població es va aixecar contra el virrei per haver empresonat l'arquebisbe de la ciutat. L'obra citada és la *Historia de don Felipe III*, de Gonçalo Céspedes y Meneses (1585–1638),⁴⁶ on l'escriptor i historiadore castellà desenvolupa al llarg dels llibres III, IV i V la crisi que esclatà al virregnat de Nova Espanya amb l'arribada del

45. Hem consultat la versió online de la Nova Vulgata vaticana, on el tercer llibre dels Reis es correspon amb el *Liber Primus Regum*:

http://www.vatican.va/archive/bible/nova_vulgata/documents/nova-vulgata_vt_i-regum_lt.html

46. Gonçalo de CESPEDES Y MENESES, *Historia de don Felipe III, rey de las Españas*, Sebastián de Cormellas, Barcelona, 1634, lib. III, cap. XX; lib. IV, cap. XIX i XX; lib. V, cap. XV i XVI.

nou virrei, el marquès de Gelves, i la introducció de reformes polítiques que intervenien en la jurisdicció de l'arquebisbe. El conflicte entre les dues instàncies de poder acabaria amb la detenció i desterrament de l'arquebisbe per ordres del virrei i la posterior excomunicació del marquès per part de l'arquebisbe. El conflicte adoptava una vessant religiosa quan, segons la crònica de Céspedes y Meneses, l'arquebisbe, i de fet tot l'estament eclesiàstic, acusen al virrei d'heretgia, fet que acabaria derivant en una insurrecció popular en defensa de la fe catòlica.

Segons Gaspar Sala, l'establiment d'impostos abusius sobre la població era el denominador comú de qualsevol insurrecció popular, tal i com demostrava la Història. L'autor plantejava així una narrativa històrica sobre el *perquè* de les revoltes populars poc religiosa, que intentava ser esmenada amb la introducció del conflicte entre el virrei i l'empresonament de l'arquebisbe de Ciutat de Mèxic, causa d'una insurrecció popular generalitzada en defensa de la fe. Una narrativa que, per tant, culpabilitzava el mal govern del comte duc per haver actuat d'esquenes a la Història i la prudència política.

Gaspar Sala va obtenir la referència d'aquests episodis històrics d'una altra obra en la que ja es plantejaven les conseqüències de gravar amb masses tributs la població, i que utilitzava els mateixos exemples històrics i les mateixes referències bibliogràfiques per demostrar-ho: *De Republica*⁴⁷ de Pierre Gregoire,⁴⁸ citada per referenciar la lapidació de

47. GREGOIRE, *De Republica*, p. 78.

48. *De Republica*, de Pierre Gregoire de Tolosa, va servir també per articular la propaganda antifilipista dels partidaris de João IV a Portugal per tal de justificar la insurrecció contra Felip IV. En el cas portuguès, però, la retòrica de la *Restauração* acusava directament els Àustria d'exercir un govern tirànic, mentre que a Catalunya les acusacions evitaven la figura del monarca per centrar-se en criminalitzar el govern del seu valido. Alguns exemples en són Antonio Carvalho de PERADA, *Arte de reynar*, Paulo Craesbeck, Brussel·les, 1644, lib. II, disc. VIII o Francisco Velasco

Procleres. Aquesta és l'obra en la que Gaspar Sala es va basar realment per redactar aquest apartat, juntament amb la *Historia de don Felipe III*, de Gonçalo Céspedes y Meneses, per descriure la revolta al virregnat de Nova Espanya, que evidentment no hi figura en l'obra de Piérre Gregoire per una qüestió cronològica. La resta de referències bibliogràfiques, per tant, no són més que recursos d'autoritat per legitimar el seu plantejament.

Conclusions

Gaspar Sala va saber articular un discurs entorn la revolta que exculpés les institucions catalanes de les responsabilitats d'aquella crisi, fent-les recaure única i exclusivament en l'imprudent govern del comte duc d'Olivares. La narració, en aquest sentit, entrava en sintonia amb l'objectiu principal de la *Proclamación Católica*: demanar a Felip IV la destitució del seu privat i evitar el conflicte armat.

Per fer-ho, l'autor va filar un relat providencial de la insurrecció que inseria la revolta popular en una matriu discursiva ja existent que situava les causes de la commoció popular en els sacrilegis comesos pels soldats. La visió providencial de la revolta, a banda de presentar les diverses morts dels ministres reials com el resultat dels designis divins, contribuïa a justificar la incapacitat d'unes autoritats civils determinades a apaivagar els ànims i a servir la monarquia en la defensa del virrei.

Per altra banda, Gaspar Sala es va encarregar de seleccionar acuradament els personatges i episodis clau de la revolta que van contribuir a potenciar la intencionalitat del text, com ho va ser triar la figura del criat de Monrodon i situar-la en primer terme de la narració, circumscriure la pacificació de l'avalot a les autoritats civils, protagonistes, se-

de GOUVEIA, *Justa aclamação do serenissimo rey de Portugal dom João o IV*, Lourenço de Anveres, Lisboa, 1644, f. 87. Un estudi comparat sobre la propaganda política catalana i portuguesa a Maria de los Ángeles PÉREZ SAMPER, *Catalunya i Portugal el 1640: dos pobles en una cruïlla*, Curial, Barcelona, 1992, pp. 314-395.

gons Sala, d'aquella jornada, o presentar una versió de la mort del virrei fins aleshores poc arrelada entre la població.

Finalment, el recurs a la Història és utilitzat per analitzar la naturalesa de les alteracions populars. A través de l'enumeració d'un seguit de revoltes històriques, presentant les seves causes i terribles conseqüències, Gaspar Sala pretenia incrementar el grau de responsabilitat i culpabilitat del mal govern del comte duc d'Olivares.

La narració sobre la revolta de Gaspar Sala va pretendre condicionar l'opinió pública dels catalans i europeus en temes tant determinants com el de la mort del virrei o les consignes expressades pels protagonistes de la insurrecció. Com hem vist, l'àmplia difusió de l'obra va aconseguir crear una imatge sobre la revolta que influenciarà a cronistes d'arreu, ja fos per justificar la posició catalana, o bé per posicionar-se desfavorablement vers aquesta.

El Regne de Sardènyia i el “*Consejo de España*” de Viena. 1714-1720

LLUÍS J. GUIA MARÍN*

Universitat de València / ISEM- CNR di Cagliari

Resum

El període analitzat és transcendent per a la història del regne sard. Són els anys en els que la Sardènyia austriacista deixà de ser governada des de Barcelona a través del Consell d'Aragó del rei Carles, i passà a ser governada a través del Consejo de España instituït a Viena el gener de 1714. La política de Carles VI va estar marcada per unes importants transformacions de les estructures de govern del Reial Patrimoni. La Visita general de Marcos Marañoñ o el nomenament del baró Pio Ravizza com a superintendent són l'evidència dels nous paràmetres de la política de l'emperador. Paral·lelament s'inicia un procés d'italianització de l'illa, si més no de caràcter geopolític, que serà simultani a la pèrdua de l'exclusivitat per als originaris de la Corona d'Aragó en l'administració del regne i a l'arribada de nous funcionaris provinents dels antics territoris hispànics de la monarquia.

Paraules clau: Sardènyia, Consell d'Espanya, Viena, Carles VI.

* El present treball s'inscriu en els projectes de recerca *Nuevas perspectivas de Historia social en los territorios hispánicos del Mediterráneo Occidental en la Edad Moderna*, ref. HAR2014-53298-C2-1-P, i *La redefinición del espacio europeo y mediterráneo en el siglo XVIII. Política, diplomacia y conflictos*, ref. HAR2015-65987-P, finançats pel Ministerio de Economía y Competitividad, España, Plan Nacional de I + D + I; i en la *Commessa CNR AD.017.029, Studio, valorizzazione e fruizione del patrimonio culturale*, del Consiglio Nazionale delle Ricerche, Italia.

Resumen

El periodo analizado es trascendental para la historia del reino sardo. Son los años en los que la Cerdeña austracista dejó de ser gobernada desde Barcelona a través del Consejo de Aragón del rey Carlos, y pasó a ser gobernada a través del Consejo de España instituido en Viena en enero de 1714. La política de Carlos VI estuvo marcada por unas importantes transformaciones de las estructuras de gobierno del Real Patrimonio. La Visita general de Marcos Marañón o el nombramiento del barón Pio Ravizza como superintendente son la evidencia de los nuevos parámetros de la política del emperador. Paralelamente se inicia un proceso de italianización de la isla, como mínimo de carácter geopolítico, que será simultaneo a la pérdida de la exclusividad para los originarios de la Corona de Aragón en la administración del reino y a la llegada de nuevos funcionarios procedentes de los antiguos territorios hispánicos de la monarquía.

Palabras clave: Cerdeña, Consejo de España, Viena, Carlos VI.

Abstract

The analysed period is an important moment for the history of the Sardinian kingdom. Those are the years in which the Habsburg Sardinia stopped being governed from Barcelona through the Aragon Council of the King Charles and started being governed by the Spanish Council set up by Vienna in January, 1714. The politics of Charles VI was characterized by an important transformation of the government structures of the Real Heritage. The general Visit of Marcos Marañón or the designation of the baron Pio Ravizza as a superintendent are the evidence of the new parameters of the emperor's politics. At the same time, an Italianization process of the island began, at least from the geopolitical point of view. Simultaneously, it started both the loss of exclusivity in the administration of the kingdom to those from the Crown of Aragon, and the arrival of new officials coming from the ancient Hispanic territories of the monarchy.

Key words: Sardinia, The Spanish Council, Viena, Charles VI.

Amb aquest treball pretenem evidenciar un període transcendent de la història del regne sard. Són els anys en els que la Sardènia austriacista deixà definitivament de ser governada a través del Consell d'Aragó del rei Carles,¹ que havia paralytitzat el seu funcionament des de la marxa de Elisabet Cristina de Barcelona en la primavera de 1713, i passà a ser governada a través del *Consejo de España* instituit a Viena en gener de 1714.² Uns anys que tenen un final traumàtic amb la invasió borbònica de 1717³ i la cessió de l'illa als Savoia en 1720.⁴

La creació del Consell d'Espanya implicava la liquidació jurídica del Consell d'Aragó, referent durant més de dues centúries del regne de Sardènia en les seues relacions amb la monarquia. En aquesta adscripció sols s'havia produït un breu parèntesi en el marc dels conflictes dinàstics de principis del segle XVIII: es tractava d'un fet extraordinari: l'adscripció dels negocis de Sardènia al Consell d'Itàlia a partir de 1707, quan el regne sard encara està en mans de Felip V i es produeix per part d'aquest la supressió del Consell d'Aragó.⁵

Els efectes reals d'aquesta «aventura italiana», tenint en compte la distància geogràfica a la cort de Madrid, foren imperceptibles per a l'illa i per al sistema de relació entre rei i regne. Res havia estat previst

1. Virginia LEÓN SANZ, «El Consejo de Aragón austracista, 1707-1713», en R. Ferrero Micó i L. Guia Marín, eds., *Corts i Parlaments de la Corona d'Aragó. Unes institucions emblemàtiques en una Monarquia Composta*, Universitat de València, València, 2008, pp. 239-261.

2. Virginia LEÓN SANZ, «Origen del Consejo Supremo de España en Viena», *Hispania*, LII/180 (1992), pp. 107-142.

3. Miguel Ángel ALONSO AGUILERA, *La conquista y el dominio español de Cerdeña (1717-1720). Introducción a la política española en el Mediterraneo posterior a la Paz de Utrecht*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1977.

4. Antonello MATTONE, «La cessione del Regno di Sardegna dal trattato di Utrecht alla presa di possesso sabauda (1713-1720)», *Rivista Storica Italiana*, CIV-I (1992), pp. 5-89.

5. Jon ARRIETA ALBERDI, *El Consejo Supremo de la Corona de Aragón (1494-1707)*, Institución «Fernando el Católico», Zaragoza, 1994.

en les importants decisions borbòniques de 1707 que canviés respecte l'estructura política i institucional d'un regne que es mantenia fidel al rei Felip. Però aquest context polític i institucional intern del regne no ho era tot. S'havien produït altres distorsions especialment importants en les comunicacions comercials i per tant en les activitats econòmiques de l'illa. Distorsions que anunciaven o eren el precedent d'altres que acabaren per no ser conjunturals. D'alguna manera, des de l'inici del conflicte successori, Sardènyia estava destinada a redefinir una xarxa de relacions que tradicionalment i preferent l'havia mantinguda unida al món ibèric i que ara estava basculant, com una nau a la deriva, cap a un costat i l'altre del Mediterrani Occidental. Res pareixia estar decidit. Sols la perspectiva des del present ens fa ser conscients que alguns d'aqueixos canvis tenien, sense adonar-se'n els contemporanis, una gran transcendència.

La incorporació de Sardènyia a la causa austriacista en 1708, que ja he analitzat en alguna altra ocasió,⁶ va fer tornar algunes coses al seu lloc, ja que Sardènyia passarà a ser governada des de Barcelona a través del Consell d'Aragó del rei Carles. A més, com és evident, les relacions comercials amb Catalunya, prohibides durant gairebé tres anys, varen tornar a una certa normalitat. El món ibèric, del que Sardènyia es sentia part d'una manera plena, continuava, si cap amb més força, essent un referent geogràfic, econòmic, social, polític, etc.. Un mirall que sols va durar poc de temps.

Aquesta tornada a la «normalitat», com sabem, acabarà per tenir una data de caducitat, i va haver de superar molts entrebancs. Si bé, entre 1708 i 1717, Sardènyia estigué immersa en la particular Monarquia Hispànica de Carles, va ser governada sota una enganyosa aparença de continuïtat, primer des de Barcelona i després des de Viena. Res pareixia moure o comoure una pràctica de govern heretada del passat, a la que sovint s'apel·la-

6. Lluís GUIA MARÍN, *Sardènyia, una Història pròxima. El regne sard a l'època moderna*, Editorial Afers, Catarroja-Barcelona, 2012.

va com un referent de legitimitat i com a prova de la solidesa dels vincles entre els súbdits de l'illa i el rei Carles. Uns anys, que la historiografia local s'entesta en denominar com a de «govern o període austríac», per contraposició al «període espanyol», amb el que es designa l'etapa borbònica. Unes denominacions condicionades per visions presentistes, i que res tenien a veure amb la consideració que de si mateixos i dels seus governants tenien els sards del moment. També sobre aquesta qüestió vaig reflexionar fa anys amb una posició molt crítica respecte a la historiografia que havia popularitzat aquests conceptes.⁷ No anem a tornar sobre el tema, però crec que mereix un toc d'atenció.

Durant els primers anys de la Sardènia austríaca (a partir de l'estiu de 1708) el govern de Carles va estar en bona part condicionat per l'ambient de guerra, especialment mentre la cort d'Elisabet Cristina va romandre a Barcelona. Precisament la marxa de l'emperadriu en la primavera de 1713, va marcar un punt d'inflexió, no tant perquè la guerra deixés de ser un perill imminent per a l'illa (sempre va estar damunt de la taula una possible invasió) sinó perquè els referents seculars del regne sard deixaven d'estar en el món ibèric.⁸ Tanmateix la política de govern no canviaria gaire, ja que el govern d'Elisabet Cristina havia mantingut una estreta correspondència amb Viena, des que Carles va marxar a prendre la corona imperial en 1711. En aquest sentit no podríem fer massa distincions en les directrius que emanaren des de la cort catalana primer o des de la cort vienesa després respecte a Sardènia.

Visions historiogràfiques tradicionals haurien menystingut la política de l'emperador Carles VI vers el regne sard.⁹ Unes visions no

7. *Ibidem*, pp. 115 i ss.

8. Lluís GUIA MARÍN, «Utrecht, Sardènia i l'espai italià: vells territoris, noves dreceres», dins C. Mollfuleda i N. Sallés ed., *Els Tractats d'Utrecht. Claros i foscos de la pau. La resistència dels catalans*, Museu d'Història de Catalunya, Barcelona, 2015, pp. 29-39.

9. Francesco LODDO CANEPA, *La Sardegna dal 1478 al 1793, I Gli anni 1478-1720*, G. Todde, Sassari, 1974.

allunyades de la conformació dels mites en torn a la nació italiana durant el segle XIX. Qualsevol cosa que pogués venir o haver vingut en el passat des de Viena, necessàriament havia de ser dolenta. Conseqüentment aquesta historiografia per les mateixes raons adoptava actituds pro-borbòniques a l'hora d'analitzar el període dels canvis dinàstics de principis del segle XVIII que tant transcendents foren per a Sardenya.¹⁰ Un tema apassionant sobre el que caldria reflexionar amb profunditat perquè durant aquesta cruïlla històrica es varen construir les bases que canviaran la identitat sarda.

Tornant a la visió que la historiografia tradicional ha tingut sobre la política del rei Carles respecte a Sardenya, s'hauria afirmat sense discussió que aquest no havia aportat cap element que denotés l'existència d'un projecte de regeneració de l'illa en el marc de l'estructura imperial governada des de Viena. Una afirmació que parteix, com hem dit, de posicions ideològiques i que no es va sustentar en la recerca històrica.

Precisament els anys que van des de la mort de Carles II en 1700 fins l'arribada dels Savoia en 1720, varen estar durant molt de temps obviats pels historiadors, o bé perquè la Monarquia Hispànica es donava per desapareguda amb la mort de Carles II o bé perquè 1720 fou considerat el punt de partida de la Sardenya Moderna,¹¹ una Sardenya que (amb una visió triomfalista) estaria destinada per mor dels seus monarques a ser la llavor de la unificació italiana del segle XIX.

Malgrat aquestes visions negatives sobre Carles d'Àustria, durant el seu govern, tot i que Sardenya hauria mantingut els seus trets identitaris sense massa convulsions internes, es varen iniciar uns canvis que obrien la porta a transformacions molt més profundes, que es materialitzarien anys després. Transformacions que són fonamentalment de

10. Pasquale TOLA, *Dizionario Biografico degli uomini illustri di Sardegna*, Ilisso, Nuoro, 2001.

11. Giuseppe MANNO, *Storia di Sardegna*, Alliana e Paravia, Torino, 1825-27. Existeix una edició crítica a càrrec d'A. Mattone i T. Olivari (Giuseppe MANNO, *Storia di Sardegna*, Ilisso, Nuoro, 1996).

caràcter polític i institucional però també de caràcter econòmic o cultural. La creació del Consell d'Espanya vindria reforçar a vehicular una política de govern que ja havia estat conformant-se des de 1708, des de la cort de Barcelona, però que a partir de 1714 prenia una gran volada.

Hem parlat d'inèrcies i de continuïtats internes, i sobre aquesta qüestió sempre m'agrada insistir que els sards de l'època no eren conscients que estaven assistint a una profunda transformació del seu món.¹² Ni tant sols la posada en marxa del nou Consell a Viena, que venia a marcar una línia de discontinuïtat amb el passat fou percebuda des d'aquesta perspectiva. Un cronista sasserrès de l'època a l'hora d'anotar el nomenament dels nous consellers sards (el marquès de Villazor i el lletrat sasserrès Joan Baptista Cugia) es congratulava, atacant al mateix temps de manera sagnant a la capital, Cagliari, que deixava de tenir dos insignes consellers en el Consell d'Aragó: Lochi i Carnicer, als quals es jubilava com a tals en desembre de 1713. El cronista festejava els nous nomenaments com a membres del «Consell d'Aragó» (sic) de Villazor i Cugia, sense adonar-se que s'estava davant d'una situació política i institucional nova:¹³ un Consell d'Espanya per a governar tota la «monarquia hispànica», que havia quedat en mans de Carles, i que era en aquest consell on s'integraven els nous consellers sards i des d'on anava a governar-se el regne durant la resta de l'anomenat «període austríac» de Sardenya.

Una percepció que no era una simple anècdota, i que evidència com les transformacions portades a terme per Carles, ho foren (uti-

12. Lluís GUIA MARÍN, «Un destino imprevisto para Cerdeña. De los Habsburgo a los Saboya», dins A. Álvarez-Osorio, B. García, V. León, coords., *La pérdida de Europa. La Guerra de Sucesión por la Monarquía de España*, Fundación Carlos de Amberes - Fernando Villaverde Ediciones, Madrid, 2007, pp. 755-784.

13. La notícia es recollida per TOLA, *Dizionario*, pp. 290-291, del *Diario* de D. Ussai: «El jueves siguiente, que lo era de lardero, ocho de dicho mes (febrer de 1714) se tuvo en Sácer la noticia, como D. Juan Bautista Cugia fue hecho de S. M. Cesárea regente de justicia del Supremo Consejo de Aragón, y que el conde de Montesanto era regente de Capa y Espada; con que los señores Lochi y Carnicer quedaron a buenas noches». S'evidenciava una vegada més la competència entre Càller y Sàsser.

litzant una terminologia poc ortodoxa) des de dins del sistema, sense trasbalsaments, però amb uns objectius clars, que eren hereus d'una pràctica política de la dinastia dels Habsburg que cercava afirmar el poder dels monarques en el marc de tots i cadascun dels seus territoris sense necessitat d'aplicar canvis en el caràcter polític i institucional plural dels seus regnes.

Un dels aspectes més evidents d'aquests importants canvis és la política seguida amb el funcionament de les estructures de govern del Reial Patrimoni que acabarà per facilitar la consolidació de la Intendència dels Savoia. Una institució aquesta que no deuria exclusivament el seu èxit al precedent immediat de la Intendència borbònica instituïda per Felip V en 1718, sinó a les mesures preses des de 1514 per part de Carles respecte al regne sard. La Visita General del Marcos Marañón, nomenat al mateix temps Superintendent de la Caixa Militar, i la posterior designació com a successor en aquest càrrec del baró Pio Ravizza són algunes de les actuacions paradigmàtiques que evidencien quins pretenien ser els nous paràmetres de la política de Carles respecte a l'illa. El nomenament i gestió d'aquests oficials requerirà una especial atenció per part del flamant Consell instituït a Viena respecte als assumptes sards. Ja ho va posar de manifest Mario Döberlt en el cas de Marcos Marañón¹⁴ i jo mateix pel que respecta al Superintendent Pio Ravizza.¹⁵

També el procés d'integració del regne de Sardènyia en aqueixa nova institució central de la cort austríaca donarà lloc a una abundant documentació, tant pel que es refereix al personal humà, que s'hi inte-

14. Mario DÖBERLT, «La visita generale di Marcos Marañón y Lara nel regno di Sardegna (1714-1715). Un breve periodo di riforme sotto il governo degli Asburgo austriaci», *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 33 (2007), pp. 225-253.

15. Lluís GUIA MARIN, «Pio Ravizza y la superintendencia de la Caja Militar del Reyno de Cerdeña. Cenit y ocaso de una reforma de Carlos de Austria (1715-1717)», a G. Mele, coord., *Tra Italia e Spagna. Studi e Ricerche in onore di Francesco Manconi*, CUEC, Cagliari, 2012, pp. 77-102.

grava, com pel que respecta a les contribucions econòmiques que des de l'illa haurien d'aportar per al seu manteniment. Aparentment sols es tractava de desviar vers un nou consell els protocols d'actuació que havien regit les relacions del regne de Sardenya amb la monarquia a través del Consell d'Aragó durant els darrers dos segles. Així ho varen percebre des de l'illa, però la confluència amb altres regnes i territoris, com Milà, Nàpols, Països Baixos, governats fins aleshores a través d'altres consells, no podia resultar baladí.

Cal tenir en compte que Sardenya era l'únic regne, dels que havien estat governats a través del Consell d'Aragó, que romania en mans de Carles, i per tant l'únic que podia integrar-se al Consell d'Espanya, provinent d'aquell espai políticament emblemàtic en la constitució de la Monarquia Hispànica. Sardenya no podia fer-se responsable de problemes fiscals i financers de l'antic Consell. Objectivament era impossible i qualsevol plantejament en aquest sentit no tenia cap possibilitat de poder-se dur a terme, tanmateix discussions al respecte no mancaren. Les rendes de Sardenya a penes podien donar per al manteniment de les necessitats més bàsiques del regne. Precisament a partir de l'intent de posar ordre en el marasme fiscal i financer, que arrastrava el regne des de la centúria anterior, agreujat per les contribucions de la guerra, hauria abocat a la institució de la Superintendència de la Caixa Militar.¹⁶

El producte de les rendes de Sardenya no sols varen captar l'atenció del Consell d'Espanya com una de les vies d'autofinançament sinó com a instrument de la gràcia reial per a compensar la diàspora austriacista.¹⁷ En aquest darrer cas no es tractava evidentment d'una praxi original limitada al regne de Sardenya, ja que calgué recórrer a nombrosos expedients que foren finançats o suportats des dels diversos territoris

16. *Ibidem.*

17. Lluís GUIA MARÍN, «Les rendes de Sardenya i l'exili valencià a la Guerra de Successió», *Saitabi*, 58 (2008), pp. 251 - 275.

de l'antiga Monarquia Hispànica, i no sols, que varen romandre en mans de Carles de Àustria. La necessitat de satisfer i compensar els exiliats, que reiteradament s'aclamaven a l'emperador, es manifestarà en nombroses ocasions en els debats sobre la concessió de pensions o sobre la provisió de càrrecs dels diversos nivells de l'administració reial al regne sard. Possiblement la concessió de càrrecs era l'única mercè segura, tenint en compte les dificultats financeres de la monarquia que la portaran a congelar en més d'una ocasió el cobrament de pensions, fins i tot les atorgades per l'emperador.

És important ressenyar que sobre la concessió de càrrecs s'obrien a poc a poc esclertes en els procediments reglats heretats del passat. Les discussions hagudes al si del Consell són especialment interessants a l'hora de nomenar nous jutges per a l'Audiència, inclòs el regent de la Reial Cancelleria, o quan calia proveir algun dels càrrecs que governaven el Reial Patrimoni.¹⁸ Encara que continuava practicant-se un tracte de favor vers els externs, que tradicionalment havien estat originaris d'altres territoris de la Corona d'Aragó, també és cert que les seculars barreres, per a que els naturals del regne pogueren accedir a determinats càrrecs de responsabilitat, foren posades en més d'una ocasió en qüestió, o simplement foren obviades, trencant les inèrcies del passat.

Si aquesta novetat podia ser important, també ho va ser el fet que l'origen geogràfic dels funcionaris estrangers que operaran a l'illa no necessàriament es limitarà als territoris ibèrics de l'antiga Corona d'Aragó. Així com l'antiga estructura de Consells territorials va quedar diluïda en el nou Consell d'Espanya, les "nacions" dels oficials reials al servei de Carles adquirien una nova dimensió, convergent en torn a un nou pol que estava allunyat de les terres ibèriques, i on, des de la

18. Lluís GUIA MARÍN, «Cambio dinástico y oficios públicos: naturales y foráneos en la administración real sarda del inicio del Setecientos», dins Ll. Guia, M. G. Rosaria, G. Serreli, ed, *Centri di potere nel Mediterraneo occidentale dal Medioevo alla fine dell'Antico Regime*, FrancoAngeli, Milano, 2018, pp. 33-46.

perspectiva de Sardenya, podien resultar especialment importants els territoris italians de la Monarquia Hispànica.

Precisament la creació del Consell d'Espanya, i la seua estructura territorial, va ser també, entre altres variables, la conclusió lògica, o la resposta, als canvis geopolítics en el Mediterrani Occidental; uns canvis que acabaran per ser determinants per al futur de Sardenya des del punt de vista identitari. És pot afirmar sense dubtes que el procés d'italianització de l'illa, encara en un nivell de caràcter geopolític, avançava i ho feia curiosament de la mà de Viena independentment que pogués ser també un lògic corol·lari d'una trajectòria anterior.

La necessària relació dels virreis de Sardenya amb els governadors de Milà o els virreis de Nàpols adquireix una nova dimensió i una major intensitat, o al menys, dit d'una altra manera, els dos grans territoris específicament italians que havien quedat en mans de Carles, es varen convertir en el necessari i exclusiu referent d'un regne que havia de donar l'esquena als territoris ibèrics dels quals sempre s'havia sentit una part indestriable.

Un procés d'italianització, que en alguns aspectes podríem qualificar d'hispanització per que és simultani, com hem dit, a la pèrdua de l'exclusivitat per als originaris de la Corona d'Aragó en l'administració de l'illa i a l'arribada de nous funcionaris provinents dels antics territoris hispànics de la Monarquia. En aquest sentit el nom de Consell d'Espanya no era baladí. Però fins i tot m'atreviria a afirmar que durant aquest anys hi ha un avanç important de l'ús del castellà en l'administració illenca, que curiosament es perpetuarà, en detriment del català, durant tota la primera meitat del segle XVIII sota l'administració dels Savoia. No és fàcil determinar les raons d'aquest canvi en els usos lingüístics, i aquest treball no pot resoldre el que mereix un estudi en profunditat.

Possiblement serien molts els elements a considerar, però fos com fos la documentació local, que tradicionalment havia estat redactada majoritàriament en català, va sofrir un canvi lingüístic en la conjuntura dels canvis dinàstics. No cal més que consultar la documentació

regnícola (els processos parlamentaris) o municipal per percebre la nova situació. Sols m'atreviré a exposar algunes dades importants que "precipitaran" o confluiran durant els primers vint anys de la centúria:

- La castellanització de les elits, iniciada durant el cinc-cents, que no sols havia afectat a la petita noblesa sinó també a les grups urbans participants dels governs municipals.¹⁹
- La consolidació del castellà com a llengua de relació amb la monarquia i els seus representants, que tindrà una sòlida continuïtat (per les raons ja adduïdes) en el període del regnat de l'emperador Carles VI d'Àustria, però també durant el govern dels primers virreis dels Savoia.²⁰
- Per últim l'aturada de la pràctica parlamentaria, àmbit privilegiat en el que sempre s'havia utilitzat la llengua catalana.

Precisament, l'actitud que el govern de Carles, va mantenir respecte a la màxima institució representativa del territori: les Corts o Parlament de Sardènyia, va propiciar indirectament la pèrdua de prestigi social i polític de la llengua catalana en Sardènyia. Aquesta actitud no la podem vincular exclusivament a la influència del Consell d'Espanya, més allunyat de la pràctica política específica dels antics territoris de la Corona d'Aragó, sinó que obeeix també a inèrcies heretades de l'immediat passat.

Evidentment el nou consell mantindrà moltes inèrcies, actuant en alguns aspectes amb una gran continuïtat respecte al que havia estat el govern exercit des de Barcelona, a través del Consell d'Aragó, entre

19. Raimondo TURTAS, «La questione linguistica nei collegi gesuitici in Sardegna nella seconda metà del Cinquencento», *Quaderni Sardi di Storia*, II (1981), pp. 55-86; *Idem*, «Pastorale vescovile e suo strumento linguistico. I vescovi sardi e la parlata locale durante la dominazione spagnola e sabauda», *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*, XLII-I (1988), pp. 1-23.

20. Francesco LODDO CANEPA, *Dispacci di Corte, Ministeriali e Vice-regi concernenti gli affari politici, giuridici ed ecclesiastici del Regno di Sardegna (1720-1721)*, Società nazionale per la Storia del Risorgimento italiano, Roma, 1934.

1708 i 1713. Una de les dades més cridaneres d'aquesta continuïtat serà l'actitud negativa que Carles va tenir respecte a la institució Parlamentària, reiteradament obviada en la pràctica política, malgrat que els referents pactistes, com a eina de govern i de legitimitat, seguiran essent esgrimits per uns i altres.

Però, en la cruïlla dels canvis dinàstics, aquesta actitud de Carles respecte a les formes de relació amb el regne sard, que adopten els diversos monarques, no era una novetat. Felip havia estat el primer en obviar la convocatòria del Parlament, recorrent a la pròrroga dels donatius concedits en les darreres Corts de Carles II. Així ho farà també Carles, des de la presa de possessió de l'illa en 1708. Més tard ho continuaran fent els Savoia. Eren temps de guerra i qualsevol expedient extraordinari era justificable i acceptable per uns i altres.²¹

Tanmateix, acabada la guerra, Carles tindrà ocasió de convocar el Parlament en 1715, i no ho farà. La qüestió important no era el fet, al que ja s'estaven acostumant els estaments sards, sinó els arguments que al si del Consell d'Espanya es posaren en boca de l'emperador. Uns arguments que denotaven una clara animadversió per una pràctica política que l'obligava, si es celebrava el Parlament, a pactar amb els estaments. Nous aires corrien en la cort de Viena, i la debilitat política, econòmica i social del regne, i consegüentment de les seues elits, podien permetre una actitud autoritària que xocava amb la tradició pactista del regne.

A banda dels debats que al si del Consell d'Espanya es produïren sobre l'estructura política i institucional del regne sard o sobre el personal humà que servia dins i fora de l'illa a l'emperador, també es pot constatar una veritable preocupació per la regeneració econòmica de l'illa, si més no perquè el consegüent augment de la fiscalitat pogués

21. Lluís GUIA MARÍN, «Un regne sense Corts. Sardenya en la cruïlla dels canvis dinàstics de la Guerra de Successió», *Afers*, 59 (2008), pp. 67-90. Treball publicat amb el títol «Un regno senza parlamenti al crocevia della guerra di successione spagnola» dins F. Manconi, coord., *Il regno di Sardegna in età moderna. Saggi diversi*, CUEC, Cagliari, 2010, pp. 99-131.

satisfereix les demandes de l'emperador. Una preocupació sobre les activitats econòmiques que s'evidencia en les instruccions que reberen els virreis al llarg de tot el període.²² Unes preocupacions que s'evidencien també a propòsit de la posada en marxa de la Super-intendència de la Caixa Militar, que no sols tenia una finalitat fiscal sinó també de reactivació econòmica.

La traumàtica invasió de l'illa per part de Felip V en 1717, frustrà aquestes preocupacions que sols serien represes al final de la centúria per part del Savoia.²³ Uns monarques que des de 1720 havien intentat intercanviar el regne sard per territoris en terra ferma, sense assumir amb totes les conseqüències la possessió de l'illa. Aquesta actitud va contribuir a mantenir Sardenya en un marasme econòmic, social, polític i cultural durant gran part del segle XVIII, i va possibilitar que moltes inèrcies del passat es perpetuaren, mantenint-se el caràcter hispànic de l'illa de manera anòmala, malgrat la seua irreversible incorporació a un nou espai geopolític que tenia Itàlia molt a prop.

En aquest sentit, els anys finals del govern de Carles sobre l'illa, aquells coincidents amb el funcionament inicial del Consell d'España, es poden considerar l'inici d'un procés d'italianització de l'illa, que, malgrat tot, tardarà en fer-se evident donada la política dels Savoia.

22. Lluís GUIA MARÍN, «Les instruccions de Carles d'Àustria als virreis de Sardenya (1708-1717). La continuïtat d'una tradició hispànica», dins R. Benítez Sánchez-Blanco, R. Franch Benavent, eds., *Estudios de Hª Moderna en Homenaje a la Profesora Emilia Salvador Esteban*, Universitat de València, València, 2008, pp. 269-296.

23. Lluís GUIA MARÍN, «In Memoriam de la Corona d'Aragó. Reformes i reacció a Sardenya en la segona meitat del segle XVIII», *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 37 (2011), pp. 305-323.

Lluís Oliver i de Boteller i la Germania de València

PABLO PÉREZ GARCÍA*
Universitat de Valencia

Resum

El tortosí Lluís Oliver de Boteller és una figura clau de la societat i de la política catalanes de la primera meitat del segle XVI. Encara que la seva participació en el conflicte agermanat era coneguda (defensa de Benicarló i de Peníscola, ocupació de Castelló, batalla d'Almenara, proveïment de Dénia, etc.), aquesta comunicació aprofundeix en els detalls de la mateixa i prova el protagonisme d'Oliver, com a cap de bàndol, empresari de guerra i co-responsable del comandament militar de les forces realistes del nord del regne de València (oficialment des del 1521-6-12), amb el grau de coronel, juntament amb el governador Rampstón de Viciana, el comendador major Francesc Despuig i, més endavant (d. 1521-7-8), amb el duc de Sogorb, D. Alfons d'Aragó.

Paraules clau: Germania, Lluís Oliver de Boteller, Tortosa, Catalunya, València, guerra, segle XVI (1521).

Resumen

El tortosino Lluís Oliver de Boteller es una figura clave de la sociedad y de la política catalanas de la primera mitad del siglo XVI. Aunque su participación en el conflicto agermanado era conocida (defensa de Benicarló y de Peníscola, ocupación de Castellón, batalla de Almenara, abastecimiento de Denia, etc.), esta comunicación ahonda en los detalles de la misma y prueba el protagonismo de Oliver, como líder de parcialidades, empresario de guerra y corresponsable

* Aquesta contribució ha estat finançada pel Ministeri d'Economia, Competitivitat del Govern d'Espanya mitjançant el projecte «Nuevas perspectivas de historia social en los territorios hispánicos del Mediterráneo Occidental durante la Edad Moderna», referència: HAR2014-53298-C2-1-P.

del mando militar de las fuerzas realistas del norte del reino de Valencia (oficialmente desde el 12-6-1521), con el grado de coronel, junto con el gobernador Rampstón de Viciano, el comendador mayor Francesc Despuig y, más adelante (d. 8-7-1521), el duque de Segorbe, D. Alfonso de Aragón.

Palabras clave: Germanía, Lluís Oliver de Boteller, Tortosa, Catalunya, Valencia, guerra, siglo XVI (1521).

Abstract

Mr. Lluís Oliver de Boteller, born in Tortosa, is a key figure of Catalan society and politics in the first half of the sixteenth century. Although his participation in the armed conflict was known (siege of Benicarló and Peníscola, occupation of Castellón, Battle of Almenara, help of Denia, etc.), this communication deepens into the details of it and documents the role of Oliver, as faction leader, war *condottiero* and collaborator in the military command of the royalist forces of the north of kingdom of Valencia (officially from 1521, 12-June), with the rank of colonel, together with the governor Rampstón de Viciano, the commander-in-chief Francesc Despuig and, later on (d. 1521, 8-July), the Earl of Segorbe, D. Alfonso de Aragón.

Keywords: Germanía's Revolt, Lluís Oliver de Boteller, Tortosa, Catalunya, Valencia, war, sixteenth century (1521).

Oliver de Boteller, vescomte de Castellbò des de 1528, no és pas un desconegut per a la historiografia catalana.¹ Tampoc ho és per a la valenciana, especialment per aquells autors que s'han ocupat de la revolta

1. La manca d'espai ens impedeix citar detingudament els treballs de Joaquín Miret, Salvador J. Rovira, Francisco J. Morales, Àngel Casals, Guillermo Serès, Enric Querol, Lluís Obiols, Ricardo G^a Cárcel, Bernat Hernández, Ernest Belenguier que parlen del vescomte de Castellbó.

i la guerra de la Germania.² En aquesta comunicació ens interessem pel *ciutadà honrat* –i, més tard, *cavaller* (1528)– tortosí com a personatge clau de la lluita antiagermanada a la *Sotsgovernació dellà el riu Uixó* (Belcaire) gràcies a la fèrria defensa del castell de Peníscola,³ així com destacat col·laborador militar i financer del virrei, comte de Melito, en les campanyes de la Governació de València, en els moviments preparatoris de la batalla d’Almenara (18-7-1521) fins a la rendició de la capital (11-10-1521) i a l’inici de l’ofensiva contra Xàtiva i Alzira (març-1522). El relat del cronista Martí de Viciano, els estudis sobre la Germania i les evidències que hem aconseguit reunir ens permetran compondre un retrat una mica més perfilat d’Oliver, tradicionalment contemplat com pròcer català convocat a col·laborar en la defensa de les terres valencianes de la diòcesi de Tortosa, i del qual ara cal afegir que no només va exercir el paper militar que ja coneixem, sinó que va posar també al servei de D. Diego Hurtado de Mendoza, i de l’emperador, el seu propi prestigi personal, la seva família, els seus parents i parcials a tota Catalunya, els seus contactes a la comarca de Ribagorça i a les ciutats de Saragossa i Sevilla, els seus propis diners i la seva disponibilitat per negociar amb prestadors, financers i assentistes militars.

No coneixem de quina manera es va involucrar Oliver en el conflicte agermanat.⁴ És possible que ja tingués interessos mercantils a València, potser relacionats amb les tensions creixents entre les autoritats, la noblesa i la Germania. Així podria deduir-se del contenciós amb el

2. Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, *Las Germanías de Valencia*, Península, Barcelona, 1976; Eulàlia DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, Curial, Barcelona, 1981; Vicent VALLÉS, *La Germania*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2000; Mª Dolores AGUSTÍ, *Las Germanías en la Gobernación de la Plana*, Diputació de Castelló, Castellón de la Plana, 2002.

3. Acabada la guerra, Oliver seria recompensat amb un nomenament com alcaid vitalici del castell de Peníscola dotat amb un salari anual de 200 lliures.

4. De fet, en donar-li entrada en el seu estudi, E. Duran es remunta a la representació política de la ciutat de Tortosa davant Carlos d’Habsburg, l’any 1519, presidida per Oliver. DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, pp. 105-106.

mercader valencià Crescenci Marrén sobre un parell de cavalls propietat del tortosí valorats en 80 ducats (84 lliures) que s'havien de vendre a València, o ser retornats al seu propietari, segons la *fermança* entre Sancho de Castro, procurador del català, i Marrén (23 de desembre de 1520), l'incompliment de la qual va donar lloc a tot un seguit de gestions judicials davant el tribunal de la Governació que es van perllongar fins al 6-10-1523.⁵ Aquest assumpte, en qualsevol cas, ens presenta a Oliver com a exportador ¿eventual? ¿ordinari? de cavalls.

És probable que la seva participació militar directa en el conflicte sigui responsabilitat de la família Cardona, amb la qual Oliver mantenia magnífiques relacions llavors.⁶ Potser va ser el propi duc, D. Ferran Folch de Cardona i Enríquez; potser Lluís Folch de Cardona, governador general de Catalunya; potser l'arquebisbe de Tarragona, Pere Folch de Cardona, en qui el comte de Melito resignaria el seu nomenament com a virrei de Catalunya (20-3-1521), mentre conservava el rang de capità general del principat. Diego Hurtado de Mendoza va fer cridar a València mossèn Oliver i els seus homes en un moment molt delicat: just quan els agermanats tenien assetjat al comanador major de l'orde de Montesa, Francesc Despuig, i als seus homòlegs d'Ares i Benicarló, en aquesta última població, amenaçant la vila i intentant desbaratar l'estratègia realista de control militar de la costa mitjançant l'immediat assalt del castell de Peníscola.⁷

La situació era compromesa, però, vista a la llum de les seves pos-

5. Arxiu del Regne de València [ARV]. Governació–*Litium*. 2.742, 25 r; 2.743, 13 r, 19 r-20 v; 2.744, 10 r.

6. Encara que tampoc podem descartar gestions per part dels ducs de Sogorb, Enrique d'Aragó i el seu fill Alfons, ja que el segon estava casat des de 1516 amb Joanna Folch de Cardona, Manrique de Lara, filla de l'II duc de Cardona, D. Fernando, circumstància que, com se sap, acabaria suposant la unió dels estats de Sogorb, de Cardona després a la mort del duc D. Ferran (1543) sense descendència masculina.

7. Juan PARDO, *La defensa del imperio. Carlos V, Valencia y el Mediterráneo*, SECC Felip II, Carles V, Madrid, 2001, pp. 105-112.

sibles conseqüències ulteriors, semblava desesperada. En qualsevol cas, els montesians acabaven de vendre els fruits i bestiar de les seves comandes, i tenien metàl·lic per pagar a qualsevol que volgués lluitar a canvi de la soldada ordinària de 3 ducats diaris. Els benicarlands, per la seva banda, estaven enfurismats contra els seus senyors, encara que no tant com per no prestar oïdes als Tretze de València, amb els quals negociava el gran mestre de Montesa D. Lluís Despuig, ni per no tèmmer l'arribada d'un famós senyor de la guerra català, mossèn Oliver, al capdavant de diverses companyies formades per gents de Tortosa, Traiguera i Vinaròs, poblacions fidels totes elles, on la Germania no havia arribat a arrelar amb força.⁸ Coneguda la situació a Benicarló gràcies a un correu enviat per Francesc Despuig, el comte de Melito va enviar una carta a Oliver, potser una setmana o dues abans del 27-3-1521. Després d'encarir la seva riquesa i patrimoni, la fidelitat dels seus molts amics i parents, i la seva provada fidelitat a la corona, Hurtado li demanava que alliberés Despuig i Rampstón de Vicianà –oncle del cronista, governador de la Plana i cap militar de les comarques del nord del regne de València– assetjats a Benicarló.

Oliver va actuar amb gran rapidesa. Estava ja previngut, o, més aviat, se li van prometre recompenses sense fiscalització?⁹ El tortosí es va presentar a Benicarló el 28 o el 20-3-1521. L'arribada dels reforços catalans va animar els assetjats, va obligar els ambaixadors dels Tretze, Alonso Rodríguez i Miquel Odena, a tornar a València i va permetre que D. Rampstón es dirigís cap a Peníscola per tractar d'acabar amb la germania local i impedir la presa de la cèlebre fortalesa del Papa Luna.¹⁰

8. R. Martí de VICIANA, *Libro quarto de la Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su reino*, Universitat de València, València, 2005 [original: Pablo Cortey, Barcelona, 1566], p. 249.

9. Moltes de les èpoques pagades a Oliver són sospitosament voluminoses, com les 1.108 lliures, 4 sous (9-10-1521) que se li van abonar per correus. ARV. MR. 10.161, 125 r.

10. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 250; DURAN, *Les Germanies als Països*

Al començament d'abril de 1521, el comte de Melito i els agermanats de Benicarló van redactar sengles cartes sobre la situació de Peníscola. Des de Dénia, el primer va demanar a Oliver que es dirigís a la fortalesa i que subministrés bastiments i municions per tal d'evitar que el seu control passés a mans dels agermanats (6-4-1521). El virrei afegia que havia posat a disposició de l'alcaid una carta requisitòria per comminar qualssevolles persones o comunitats del regne a prestar ajuda en cas de setge. Els benicarlands, per la seva banda, van tractar d'animar els seus germans paniscians a prendre el castell (13-4-1521), acció molt difícil i impossible sense l'ajuda dels primers.¹¹

Va ser precisament D. Rampstón qui va comunicar les ordres del virrei a Oliver i a Despuig. Els tres s'havien convertit de facto en l'alt estat major de les tropes realistes a la Plana. Junts van prendre la decisió d'enviar 12 homes perquè, amb absoluta discreció, quedés assegurada l'arribada de queviures i municions per l'escala de pedra que donava al mar. Ignorem si aquests 12 homes formaven part del contingent català. De fet, desconeixem a quants homes havia conduït Oliver fins Benicarló. A diferència del que succeirà després, ningú els va comptar, ni tampoc va tractar de fiscalitzar les èpoques i despeses que passava el *condotiero* tortosí. I això que Oliver era tot un expert en finances! El que sí sabem és que, en aquells dies, es van comprar a Morella 795 cafissos i 5 barcelles de blat per alimentar els seus propis homes i, potser, a tots els assetjats a Peníscola. També es van gastar 506 lliures, 5 sous i 3 diners en aliments, roba, plom i pólvora per a la guarnició i els soldats enviats a reforçar la seva defensa, més altres 6 lliures en correus i missatgers, i 10 sous i 6 diners per el pintor mallorquí Vicent Derí pel dibuix d'una obra que es considerava necessària per a la millor defensa del castell i que havia de ser aprovada pel virrei. Les naus que van apro-

Catalans, pp. 173-174, 245. El castell-fortalesa de Peníscola estava defensat llavors per l'alcaid Lluís Sanchis, el sotsalcaid Alfons Ballester. ARV. Mestre Racional [MR]. 4.928, 4.929, 9.874, 10.161.

11. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 251.

visionar Peníscola van ser un *londro* procedent de Tortosa que, en part, almenys, havia estat proveït pels catalans Joan Pelegrí i Marc Torner, i un navili, capitanejat pel català Joan Burguera, que va portar la seva mercaderia des de Narbona.¹²

La missiva de Dénia (6-4-1521) encomanava a D. Rampstón tractar amb tacte exquisit a Oliver, en privat i en públic, convocant-li a consell i demanant-li la seva opinió en tot, ja que aquestes «carícies» eren –afirmava Melito– necessàries perquè Peníscola no es perdés.¹³ ¿Hi havia fet mossèn Oliver posat de tornar a Tortosa? ¿Assumptes pendants? ¿Curtesa o retard de la paga? ¿S’havia intentat fiscalitzar les seves despeses? Per què llavors una nova carta del virrei li agrairia la seva ajuda en el socors de Peníscola, li pregava no abandonar l’empresa ja iniciada i li demanava que li escrivís, ja que encara no havia rebut cap carta de pròpia mà (24-4 -1521)?¹⁴ Sembla bastant evident que el *condotiero* es va prendre a tot cor aquelles paraules: no només va escriure un parell de missives a Melito (21 i 16-5-1521), sinó també va portar a terme les gestions necessàries per assegurar la conservació del castell de Peníscola i, de passada, per guanyar posicions en la seva carrera cap a l’ennobliment com a símbol indiscutible d’ascens social.

Oliver havia pensat mobilitzar tots els seus familiars i parents, a Catalunya i fora de Catalunya, començant pel seu cunyat, mossèn Riquer, de Lleida –ignorem el nom exacte del germà de la seva esposa, Jerònima Tomasa Riquer, amb la qual havia contret matrimoni l’any 1507– altres membres d’aquella família, com els capitans Antoni, Lluís i Nicolau Riquer, els Junyent de Barcelona –Franci, Galcerà i Miquel– Martí Joan Meca, Joan Ferrer de Tortosa, mossèn Boldexeres d’Uldecona, D. Perot Castellet de Tarragona, mossèn Antic Sarriera de la Bisbal,

12. ARV. MR. 8.848, 147 r; 9.874, 4 r-21 r; 10.161, 115 r, 220 v; 10.208, 23 v.

13. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 252.

14. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 253.

Joan de Prats i, fins i tot, el cavaller aragonès Ramón del Mur,¹⁵ que «podia posar 500 homes» a València a poc que el tortosí ho demanés.¹⁶ Resulta impossible establir amb exactitud el nombre de soldats catalans que van entrar al castell de Peníscola –ja fora per quedar-se i reforçar la seva defensa, ja de pas cap al sud del regne– entre agost de 1520 i agost de 1522. Al principi sí, ja que es tractava d’iniciatives individuals no organitzades. De fet, entre agost de 1520 i abril de 1521 hi va haver a Peníscola infants catalans a soldada del reial patrimoni en un nombre mai inferior a tres ni, aparentment, superior a sis.

El virrei va agrair a mossèn Oliver les seves gestions per carta (Dénia, 13-5-1521). Afirmava haver seguit el seu consell i haver redactat un conjunt de cartes obertes a les quals Oliver deuria afegir destinatari. El virrei pensava que serien necessaris 2.000 catalans (2/3 piquers i 1/3 ballesters i escopeters) per reduir els rebels del Maestrat i protegir les terres del bisbat de Tortosa. En principi, hauria de ser suficient amb la disponibilitat de Tarragona, però el duc de Cardona i la noblesa lleidatana i gironina havien d’estar advertits per si no s’arribaven a reclutar els dos milers d’homes previstos a la frontera del regne. El virrei continuava ignorant de quants catalans disposava Oliver a Benicarló i de quants a Peníscola. Melito confiava que fossin, almenys, uns 1.000 i que estiguessin en disposició de ser embarcats cap a Dénia, perfectament proveïts i avituallats, ja que allà no es disposava de menjar per a tanta gent.

Les paraules del virrei denotaven urgència, encara que no desesperació. Res extraordinari es prometia a canvi de l’ajuda. Els reforços sol·licitats no anaven a cobrar més dels tres ducats al mes, les capitànies no podrien ultrapassar els 250 a 300 homes, la cavalleria havia de ser més experimentada que nombrosa i en els llibres de comptes no pensava anotar ningú que no hagués travessat les fronteres del regne i es trobés

15. DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, pp. 105-106 i 323.

16. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 312.

ja a Benicarló.¹⁷ Melito confiava que Oliver demanaria a D. Rampstón tot el que hagués menester i que, arribat el cas, no deixaria d'escriure al duc de Cardona i l'arquebisbe de Tarragona —que, des del 20-3-1521, exercia el càrrec de virrei de Catalunya per recomanació del propi Melito— perquè li facilitessin els homes, les armes i la municions necessàries.¹⁸ Deu dies després, però, la situació havia empitjorat. Una nova carta procedent de Dénia (10-6-1521) amonestava el tortosí per no haver respost encara a l'anterior i aclaria que, tot i que no es disposava de menjar per a la tropa, és clar que es comptava amb diners suficients per satisfer el salari dels soldats. De tot això podia Oliver estar ben cert.

Afegia que, el més aviat possible, necessitava 600 homes almenys. Per fer-los arribar a Dénia amb rapidesa i completa seguretat, Oliver hauria de tenir advertits tots els ports valencians, des de Peníscola al límit amb Catalunya.¹⁹ Tot i que el virrei sospitava que les reticències d'Oliver obeïen a motivacions econòmiques, la veritat és que el tortosí encara devia comptar amb molt pocs soldats. D'altra banda, mentre el virrei els havia ordenat encaminar el major nombre possible de soldats a Dénia sense perjudicar la defensa prioritària de Peníscola, Despuig, Oliver i Viciàna estaven persuadits que el prioritari era colpejar amb totes les forces el Maestrat. Els tres van decidir redactar una carta conjunta (8-6-1521) i comissionar a Rampstón de Viciàna per entrevistar-se amb Melito a Dénia. La missiva deixava clar que cap dels comandants havia estat ocios. Oliver havia escrit diverses vegades als seus amics i partidaris a Catalunya i Aragó: als Riquer, a D. Perot de Castellet —que li havia promès 400 catalans armats amb llances llargues, ballestes i escopetes— i al seu vell amic, el cavaller de les muntanyes de Ribagorça Ramón de Mur, que havia promès 500 soldats aragonesos.

Oliver creia que aviat tindria al seu abast entre 2.000 i 3.000 sol-

17. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 306.

18. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, pp. 307-308.

19. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, pp. 311-312.

dots, tot i que –afegia– facilitaria molt les coses que Melito escrivís a l'arquebisbe-vingre perquè aquest autoritzés la sortida de la magnífica artilleria catalana amb destinació el regne de València.²⁰ El tortosí no va voler deixar com si tal cosa els comentaris de Melito sobre la seva suposada indolència i les seves motivacions. Els catalans que arribaven a València –afirmava Oliver– no buscaven diners, sinó complaure els cavallers, als quals devien amistat i fidelitat, perquè, al Principat, els homes «tenien bàndols»,²¹ de manera –afegia– que no es podia mobilitzar com a soldat a ningú sinó «[aquells] qui tenen obligació, perquè així ho fem en aquest principat de Catalunya, [els] uns pe[ls] altres».²² Viatjant per mar des de Benicarló, D. Rampstón va trigar una jornada en arribar a Dénia. Coneguda de primera mà, i amb tot luxe de detalls, la situació al nord del regne, Melito va decidir oficialitzar el que ja era un fet, designant a Rampstón president de l'exèrcit de Benicarló, a Francesc Despuig lloctinent de capità general, i a Oliver coronel de la gent de Catalunya.

El nomenament i una carta personal del vingre per Oliver portaven la mateixa data: Dénia, 12-6-1521. La missiva semblava un fotografia de la remesa una dotzena de dies abans (Dénia, 31-5-1521). Melito tornava a demanar al tortosí 2.000 homes, els millors i més ben armats que pogués.²³ També hauria d'enviar forces de cavalleria, per al que es disposava d'un pressupost de 1.500 ducats. Viciàna va portar, a més a més, instruccions precises per al reclutament de genets catalans i sengles epístoles per al duc de Cardona i per l'arquebisbe-vingre de Catalunya.²⁴ No consta que Oliver formés part de l'expedició de càstig que va sortir de Benicarló per venjar el linxament de l'administrador

20. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 312: carta d'Oliver a Melito (Benicarló, 8-6-1521).

21. DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, p. 145.

22. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 313.

23. DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, pp. 181-182 i 256.

24. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 313.

de l'ordre de Montesa a la vila de Sant Mateu, mossèn Çahera, el 21-6-1521.²⁵ El tortosí, sens dubte, va preferir esperar noves de Melito. Les instruccions van arribar poc després d'haver-se iniciat el mes de juliol, dins d'una carta escrita a la Vall d'Alfandech (1-7-1521), probablement al si del mateix monestir de Santa Mª de la Valldigna.

Hurtado de Mendoza havia pres la decisió de convocar host i cavalcada a tots els territoris de la Corona d'Aragó.²⁶ El virrei esperava l'arribada de tropes procedents del regne d'Aragó i del principat de Catalunya, i confiava que aviat poguessin unir-se als ducs de Sogorb, l'infant Enric i el seu fill Alfons, que tenien sota el seu control la vall del Palància des de Bejís fins Gilet. El virrei va demanar al *condotiero* català que li enviés a la Valldigna mossèn Antic Sarriera amb tropes de reforç.²⁷ La qüestió és que les despeses que afecten Sarriera en els llibres de comptes del Mestre Racional únicament es refereixen a correus que se li havien enviat a Barcelona, Girona i la Bisbal, però no que mossèn Antic estigués a València. Per tant, llevat que Sarriera passés les seves èpoques a Oliver que, com ja s'ha indicat, cobrava sense detallar, no sembla possible afirmar que mossèn Antic estigués a València i, per la mateixa raó, que el virrei estigués ben informat.²⁸

Un cas diferent és el dels familiars i parents de Lluís Oliver. Entre maig i juliol de 1521, el *condotiero* tortosí havia aconseguit que el nombre de soldats catalans a Peníscola creixés. Ara bé, els 26, 45 i 23 peons que podem documentar el maig, juny i juliol a través dels comptes del Maestre Racional no guarden proporció amb els «milers» d'homes esmentats en la correspondència Melito-Oliver. Però tot això estava a punt de canviar. Durant la primera quinzena de juliol de 1521,

25. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, pp. 324-325.

26. El braç eclesiàstic català va aprovar llavors una contribució de 500 ducats per al finançament de la guerra contra la Germania. ARV. MR. 10.161, 10 r, 141 v.

27. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, pp. 343-344; DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, p. 187.

28. El mateix es podria dir de D. Perot de Castellet, de mossèn Ramón de Mur.

diferents companyies d'infanteria i de cavalleria governades per partidaris d'Oliver van arribar a Peníscola. Miquel Junyent va venir des de Barcelona amb 200 peons de guerra i, pocs dies després, va fer el mateix Franci Junyent al comandament d'altres 275, que incloïen 9 caps d'esquadra. A l'equador del mes de juliol, un altre centenar de peons d'infanteria comandats per Antoni i Nicolau Riquer entraven al castell-fortalesa del papa Lluna. Els havien precedit 60 genets que obeïen a mossèn Lluís Riquer (13 homes) –que tal vegada era el, per nosaltres desconegut, cunyat d'Oliver– a mossèn Joan Ferrer (altres 13), a mossèn Joan Prats (15) i a mossèn Boldexeres (15).²⁹ Així doncs, en els dies que van precedir a la batalla d'Almenara (18-7-1521), Peníscola va poder albergar entre 635 i 650 –potser 700– catalans convocats des de València per Oliver.³⁰ El conjunt va quedar complet quan Andreu Esteve, botxí de la ciutat de Tortosa, va fer la seva aparició al castell-fortalesa. Algú devia pensar que les seves esgarrifoses habilitats podien ser necessàries.³¹

Mentrestant, al sud del riu Belcaire, Alfons d'Aragó, duc de Sorb, havia sotmès ja les poblacions de Vila-real i Castelló de la Plana. Al començament de juliol de 1521 va sortir de la Vall d'Uixó al capdavant de 56 genets i 1.200 peons i vassalls –alguns mudèjars– i va caure sobre el comandant agermanat Miquel Estellés, derrotant-lo a la batalla d'Orpesa (4-7-1521). Ni mossèn Oliver ni cap dels membres de l'exèrcit del nord va tenir cap paper en aquesta acció militar.

29. Franci Junyent va lluitar a València entre el juliol i l'agost de 1521. Miquel Junyent ho va fer entre els mesos de juliol i octubre. Poc abans d'eixir del regne, va ser reemplaçat per Galcerà Junyent, l'estada del qual a València es va perllongar fins a gener de 1522. Lluís, Nicolau, Antoni Riquer, Meca, Ferrer, Prats, Boldexeres van lluitar per terres valencianes entre mitjans de juliol, finals de novembre de 1521. Els avatars de totes aquestes companyies en ARV. MR. 8.848, 157 r-159 r, 176 v-177 r; 10.158, 6 r, 25 r, 28 r, 29 v; 10.160, 12 r, 66 v, 67 v-70 r, 105 r-107 v, 123 r-127 v, 151 v-152 r, 153 v-156 r; 10.161, 121 v-122 r, 131 v, 136 v, 137 v, 142 v.

30. ARV. MR. 9.874, 16 r-17 r, 22 v-36 v, 147 r; 10.161, 117 v.

31. ARV. MR. 8.848, 147 r.

Que no pretenguessin, no poguessin o, més aviat, se'ls hagués ordenat assegurar Peníscola i no participar en una acció de resultat incert, és matèria de difícil dilucidació. Sigui com sigui, quatre dies després tots ells van entrar a Castelló de la Plana (8-7-1521). Estellés ja havia estat ajusticiat per ordre del duc.³² La situació a Castelló era molt diferent a la de la Valldigna. El virrei no acabava de veure's completament recolzat: encara considerava escassos els homes dels que disposava i la seva confiança en la capacitat militar del duc de Gandia i del comte d'Oлива era molt fràgil.

Al nord, però, l'eufòria s'havia apoderat dels comandants militars realistes. Al començament de juliol de 1521, les forces lleials, dirigides per l'estat major de la Plana i pel duc de Sogorb, controlaven tot el territori fins a la desembocadura del Palància.³³ Havia arribat l'hora de fer un pas més enllà en direcció cap a la capital. Però entre els mascarats i els agermanats s'interposaven les poblacions d'Almenara i de Sagunt. Les tropes lleials eren més aviat escasses: al voltant de 2.000 infants i 75 genets.³⁴ Els diners, en canvi, no faltaven.³⁵ En el bàndol agermanat, la situació era just al revés: una gran quantitat de combatents –al voltant de 8.000– però governats per comandants dividits, amb por i inexperts. El desastre de la batalla d'Almenara (18-7-1521) va ser, doncs, la «crònica d'una desfeta anunciada». Coneguda la mort d'Estellés, els Tretze havien reunit un exèrcit nombrós, col·locant-lo sota l'autoritat del ciutadà Jaume Ros –tan espantat davant l'encàrrec que, en arribar a Sagunt, «emmalaltí» greument i no va voler sortir de llit– del carbasser Pere Marçà i del hostaler Joan Sisó. Sobre tots ells s'imposaria un Alfons d'Aragó de 32 anys, en la plenitud de les seves facultats físiques i

32. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 357.

33. DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, p. 188.

34. VALLÉS BORRÁS, 111.

35. Feia poc (15-7-1521) que les universitats d'Alpont, Biar, Penàguila, Llúria havien carregat censals per valor de 3.339 lliures i, per ordre de Melito, havien donat els diners a Oliver. ARV. MR. 10.161, 26 v.

mentals, disposat a endur-se tota la «glòria» de l'acció militar.

Ni a mossèn Oliver ni als seus catalans els va desagradar el protagonisme del duc de Sogorb. Al *condotiero* tortosí se li va encomanar la custòdia de l'artilleria i als seus 400 homes que estiguessin disposats per repel·lir qualsevol reacció dels agermanats. I així van procedir, de manera que, quan ja el duc s'havia desfet de les tres unitats en què Sisó, imprudentment, havia dividit la tropa, i els agermanats tractaven a la desesperada de guanyar el promontori on es trobava Oliver, aquest no va fer més de disparar unes quantes vegades. Les morts van ser moltes –fins 2.500 agermanats, calcula Viciana, davant d'uns 200 realistes, entre ells Francesc Despuig³⁶ i la desbandada, general. El cronista de Borriana no va deixar d'afegir aquest colofó als seus comentaris sobre la batalla d'Almenara: «[poc després] van trobar que arribava mossèn Riquer amb una companyia de gent catalana, a al qual el duc va manar que anés a cobrar l'artilleria del rei i la guanyada als enemics. I els va cabre en aquesta que, no havent lluitat, van agafar bona porció i el millor dels vençuts».³⁷

Al sud del regne, la situació del virrei havia empitjorat fins al límit del més penós. Melito, segons sembla, continuava esperant els reforços que havia sol·licitat. No ens consta que hi hagués soldats catalans donant-li suport. La batalla indistintament anomenada de Gandia, de l'Vernissa o del dia de Sant Jaume (25-7-1521) va tenir el resultat invers a la d'Almenara.³⁸ Els agermanats, dirigits per l'aguerrit comandant d'origen sogorbí Vicent Peris, van escombrar del camp de batalla al duc de Gandia i als comtes d'Oliva i de Melito.³⁹ Després de la derrota, la situació va haver de ser tan desesperada que el comte de Melito, un cop superat aquell terrible tràngol, va nomenar familiar seu

36. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, pp. 383-384.

37. *Ibidem*.

38. DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, p. 189.

39. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 388.

el capità genovès Michele Bartholotto,⁴⁰ responsable de la nau Sant Miquel, amb la qual prop de 4.000 persones havien embarcat en Dènia amb destinació a Nules,⁴¹ on no consta que estigués esperant-mossèn Oliver,⁴² encara que sí dos capitans d'origen català: Lluís i Antoni Riquer.⁴³

Poc després de la derrota i la fugida del virrei cap al nord, van haver d'iniciar-se les negociacions amb els nobles sevillans D. Juan i D. Beltrán de la Cueva, de les que Oliver va ser intermediari.⁴⁴ El tortosí portava temps prestant diners al virrei. Als prop de 9.000 ducats que ja havia desemborsat, se li va demanar –i va haver d'afegir, doncs– un nou esforç.⁴⁵ Per reclutar soldats i conduir-los a València, els assentistes sevillans demanaven 4.500 ducats (94.500 sous), suma inexistent en aquells moments. El comte d'Oliva i mossèn Oliver es «van oferir» a avançar els diners a canvi d'un 4% d'interès. Serafi de Centelles estava en possessió de 47.344 sous frescos procedents de les rendes dels seus senyorijs a Sardenya. El comte els va posar en mans d'Oliver i aquest va afegir altres 46.893 més, fins a completar arribar a un total de 94.237.⁴⁶ Reunida la suma, el tresorer Alfonso Sánchez va posar-la en mans del tortosí amb una comissió de 969 sous i 10 diners perquè fes arribar els diners a Sevilla (13-9-1521).⁴⁷ Oliver es va servir de dos mercaders florentins, Jacopo da Luiga i Bernardo Peri, tots dos ben coneguts a la fira de Medina del Campo. Luiga i Peri van remetre una lletra de canvi a Sevilla per valor de 4.500 ducats. Els diners van ser lliurats a D.

40. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 437.

41. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, pp. 406-407.

42. DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, pp. 251-252.

43. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 417.

44. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, p. 537; ARV. MR. 10.161, 212 r-212 v.

45. ARV. MR. 8.848, 147 r, 189 v-190 r; 10.161, 23 v, 129 r, 152 v-153 v, 205 r.

46. ARV. MR. 10.161, 21 r, 142 r, 152 v.

47. Encara que s'estava pressionant Peníscola, Vila-real, Castelló, Borriana perquè lliuessin 1.500 lliures al virrei, els diners no arribarien fins a mitjans d'octubre de 1521. ARV. MR. 8.848, 14 v; 10.161, 23 r.

Beltrán de la Cueva, procurador D. Juan. L'operació es va saldar amb unes despeses financeres de 355 lliures que van ser lliurades a Oliver, en teoria, per pagar als florentins, encara que no podem descartar que ambdues parts es repartissin els diners.⁴⁸ D. Juan de la Cueva i els seus homes es van dirigir llavors a València. Al llarg del mes de novembre de 1521 hi ha consignats diferents pagaments de la tresoreria al seu favor: 837 lliures i 18 sous (1-11-1521), 303 lliures més (22-11-1521) per la retribució de la gent de peu i de cavall que l'acompanyava,⁴⁹ i 26 ducats (18-11-1521) com a part del seu salari com assentista.⁵⁰

Els desemborsaments efectuats al novembre de 1521 demostren que D. Juan de la Cueva ho havia disposat tot perquè, en nom seu, el capità Benavites continués reclutant soldats a Andalusia. El 15-11-1521 es consigna una partida de 2.233 ducats per Benavites a Sevilla, com a part dels 10.236'5 ducats, 15 sous i 6 diners pel servei d'armes a València durant dos mesos d'una companyia formada per 10 capitaniaes, amb els seus corresponents 10 capitans, 10 alferes, 10 tambors, 5 sergents i 80 caps d'esquadra, més 2.000 infants i 78 genets, la primera parada de la qual, abans d'entrar en el regne, hauria tingut lloc a Requena.⁵¹ Tres mesos després, D. Juan de la Cueva moria a Montesa (c. 20-2-1522).⁵² Hi havia rebut una fletxa al coll a Carcaixent (c. 17-2-1522) mentre lluitava, juntament amb D. Álvaro de Bazán, contra els agermanats d'Alzira, que els havien tallat el pas per impedir que poguessin auxiliar el governador Luis de Cabanyelles que tenia llavors assetjat a Vicent Peris a Silla. D. Beltrán de la Cueva, procurador i familiar de D. Juan, havia de formar part de la seva companyia, doncs, un cop mort el *condotiero* sevillà, els quaderns del reial patrimoni co-

48. ARV. MR. 8.848, 142 r; 10.161, 141 v, 153 r.

49. ARV. MR. 10.161, 133 r, 144 r.

50. ARV. MR. 10.161, 144 r.

51. ARV. MR. 10.161, 143 v.

52. VICIANA, *Libro quarto de la Crónica*, pp. 388-389.

mencen a donar compte de pagaments al seu favor.⁵³ Durant els nou mesos que van transcórrer entre el 13-3-1522 i el 10-1-1523 els comptes del Mestre Racional consignen un total d'11 pagaments al seu favor (1.895 lliures, 1 sou i 10 diners) com a capità de cavalleria, i als seus homes, entre ells, 62 genets, un alferes, un comptador, el procurador Francisco de Padilla i quatre escuders: Nicolás Fallido, Diego de Gujalva, Juan de Luque i Antón Redondo.⁵⁴

53. ARV. MR. 10.160, 118 v.

54. ARV. MR. 8.848, 367 v, 415 r; 10.161, 180 v-181 r, 203 r, 204 r, 211 r, 216 r, 217 r, 231 r, 232 v, 233 v, 235 r.

Els límits de la frontera religiosa al Regne de Mallorca

ANTONI PICAZO MUNTANER*
Universitat de les Illes Balears

Resumen

A lo largo de la Edad Moderna las fronteras en el Mediterráneo, y más concretamente en el caso del reino de Mallorca, se reforzaron desde todos los ámbitos. Desde el meramente defensivo, al ideológico. La coyuntura que se vivía precipitó numerosas implementaciones para intentar frenar el avance de luteranos, calvinistas, berberiscos, renegados, judaizantes y, ya al final, de las ideas ilustradas. Todas y cada una de las implementaciones que se efectuaron para contener las irrupciones tuvieron, sin lugar a dudas, una cierta efectividad. Pero ello no implicó que la frontera no fuera permeable a todas ellas. En mayor o menor número, esa permeabilidad siempre estuvo presente.

Palabras clave: Frontera, religión, reino de Mallorca, permeabilidad, judaizantes.

Resum

Al llarg de l'Edat Moderna les fronteres a la Mediterrània, i més concretament en el cas del regne de Mallorca, es van reforçar des de tots els àmbits. Des del merament defensiu a l'ideològic. La conjuntura que es vivia va precipitar nombroses implementacions per intentar frenar l'avanç de luterans, calvinistes, barbarescs, renegats, judaïtzants i, ja al final, de les idees il·lustrades. Totes i cadascuna de les implementacions que es van efectuar per contenir les irrupcions van tenir, sense cap dubte, una certa efectivitat. Però això no va implicar que la frontera no fos permeable a totes elles. En major o menor nombre, aquesta permeabilitat sempre va estar present.

* Aquest article forma part del projecte d'investigació HAR2015-67585-P «Gobierno, guerra, grupos de poder y sociedad en el reino de Mallorca durante la Edad Moderna» (MINECO/AEI/FEDER, UE).

Paraules clau: Frontera, religió, regne de Mallorca, permeabilitat, judaïtzants.

Abstract

Throughout the Modern Age the borders in the Mediterranean, and more specifically in the case of the Kingdom of Mallorca, were reinforced from all areas. From the defensive, to the ideological. The current situation precipitated numerous implementations to try to stop the advance of Lutherans, Calvinists, Berbers, renegades, Judaizers and, at the end, of the enlightened ideas. Each and every one of the implementations that were made to contain the irruptions had, without a doubt, certain effectiveness. But this did not imply that the border was not permeable to all of them. In greater or lesser numbers, this permeability was always present.

Keywords: border, religion, kingdom of Mallorca, permeability, Judaizers.

1. La frontera com a concepte

Al diccionari de la Real Academia de la Lengua el terme «frontera» apareix definit com «confín de un Estado», també com a «Puesto y colocado enfrente». Si consultem referències més antigues podem trobar la que surt al «Diccionario de Autoridades», de 1732, concretament ho remarca de la següent forma «La raya y término que parte y divide los Réinos, por estar el uno frontero del otro». Malgrat aquestes entrades que esmenten la frontera com un element separador de territoris, pel que fa a la nostra aportació, ens centrarem en l'altra vessant, la que al·ludeix a la «separació de l'altre», la ideològica. No seria res més que aquella idea de flux cultural,¹ en totes les seves possibilitats,

1. Peter BURKE, *Hibridismo cultural*, Akal, Madrid, 2010. Burke es refereix a la frontera hispana, on es relacionaren les cultures cristiana, jueva i musulmana. Aquesta convivència, més que separació, va gestar la forja d'una vertadera frontera cultural,

recalcada per Podestá,² frontera que en alguns casos, i seguint el mateix autor, pot ser “calenta”. Una concepció aquesta que sovint implicava, secundant a Hobbes i el seu nou concepte d’alteritat, el temor, la por. És a dir, les mateixes línies teòriques que foren traçades per Miroslav Hroch,³ centrant-nos en la «diferència», concretament la religiosa i en la repressió d’una minoria poblacional amb caràcters, creences i costums pròpies. Una frontera de vigilància contínua, de combat, d’aniquilació de «l’altre». En aquest sentit, i pel que fa al regne de Mallorca, la Inquisició va intentar establir una ortodòxia catòlica molt ferma, intransigent, que conformava la lògica de la moral barroca i de l’ordre social i religiós del regne. El control intern sobre els conversos musulmans, i sobre els judaïtzants, va ser patent. Però també aplicaren tots els ressorts possibles per mantenir el control extern, d’arribada a les illes de renegats del nord d’Àfrica,⁴ o de luterans i calvinistes dels diferents ports d’Europa. Intentaren contenir idees heterodoxes que poguessin posar en perill la pau social.

però gestionada des de totes aquelles possibilitats que portaven els intercanvis, generant una certa «hibridació».

2. Juan PODESTÁ ARZUBIAGA, «Regiones fronterizas y flujos culturales: La peruanidad en una región chilena», *Universum (Talca)*, XXVI-1 (2001), pp. 123-137.

3. Miroslav HROCH, «La construcción de la identidad nacional: del grupo étnico a la nación moderna», *Revista de Occidente*, 161 (1999), pp. 1-9.

4. Martin VON KOPPENFELS, «Renegados, cautivos, tornadizos: elementos de una narrativa mediterránea en Cervantes», dins C. Rivero, ed., *Ortodoxia y heterodoxia en Cervantes. Coloquio internacional de la Asociación de Cervantistas*, Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 2011, pp. 71-82. Explica la relació entre «renegats» i «frontera religiosa», de la següent forma: «El espacio originario del término «renegado» es, sin embargo, la frontera religiosa y cultural del Mediterráneo. Ahí fue donde se utilizó desde la Edad Media el término de renegado como instrumento de polémica religiosa. El fenómeno del renegado surge pues en una época y en una región en la que la expansión europea (en este caso, la española) se topa con una cultura que no se deja asimilar, sino que puede, a su vez, imponer la asimilación a otras. Se remonta a la frontera ibero-africana —«the forgotten frontier», como la llama Andrew Hess—, cuya génesis, alrededor de 1500, se puede entender, dependiendo de la perspectiva, como el producto de una cruzada estancada o de una colonización fracasada» (p. 73).

L'establiment d'aquesta frontera religiosa,⁵ i la seva estreta vigilància pel Sant Ofici, no es va limitar únicament a l'afluència de persones, sinó que també ho va fer sobre els llibres, especialment del control d'idees que aquells contenien. Una clara evidència que el mal estava plenament identificat amb allò que era radicalment diferent i, en conseqüència, percebut com una amenaça.

És en aquesta línia que treballarem, penetrant en la dialèctica explicada en el seu moment per Alejandro Grimson.⁶ Per això mateix, podríem destriar quatre grans èpoques pel que fa a la frontera religiosa del regne de Mallorca, adoptant l'evolució processal del Sant Ofici, i la dinàmica sociopolítica d'Europa i del Mediterrani.

La primera correspon als moments de la implantació de la Inquisició a les illes, des del 1488 fins al 1550, centrada majoritàriament en la repressió contra els judaïtzants, amb la consegüent publicació dels edictes de gràcia,⁷ que combinaren dos objectius: la recaptació en forma de multes coercitives; i la supressió violenta d'aquells que infringien la uniformitat religiosa del regne. Situació que fou potenciada pels primers inquisidors, com ara Pedro Pérez de Munébrega o Juan de Astorga.

La segona la situaríem en el període que abasta des del 1550 fins al 1670. Aquesta època conegué un canvi en la dinàmica repressiva, es va centrar en la persecució de renegats musulmans que, o bé havien abandonat les illes (per diversos motius, des dels voluntaris fins als

5. Andrés DÍAZ BORRAS, *El miedo en el Mediterráneo. La caridad popular valenciana y la redención de cautivos bajo poder musulmán*, CSIC, Barcelona, 2001. María MARTÍNEZ, «La frontera mediterránea de Castilla: núcleos y actividades en el litoral murciano, siglos XIII-XV», *Murgetana*, 108 (2003), pp. 43-65. José Emilio SOLA CASTAÑO, «Barbarroja, Dragut y Alí Baja», dins A. Sánchez, coord., *El Mediterráneo, un mar de piratas y corsarios*, Ayuntamiento de Santa Pola, Alicante, 2002, pp. 121-133.

6. Alejandro GRIMSON, *Fronteras, naciones e identidades*, La Crujía, Buenos Aires, 2000.

7. Ignacio VILLA CALLEJA, «La oportunidad previa al procedimiento: los «edictos de fe» (siglos XV-XIX)», dins B. Escandell, J. Pérez, dirs., *Historia de la Inquisición en España y América*, Biblioteca de Autores Cristianos, Madrid, 1993, II, pp. 301-333.

forçosos) i que per diferents causes adoptaren la religió musulmana.⁸ Processos que es van donar de dues formes. La primera, contra aquells que retornaren després d'una llarga estada al nord d'Àfrica; la segona, majoritàriament contra la fama i memòria de súbdits que havien mort, o que encara vivien a la regió nord-africana i dels quals es tenia plena constància que havien adoptat la religió dels enemics de la fe per antonomàsia en aquells moments.⁹ Una època que es correspon amb la fortificació de la península i de les illes.

La tercera etapa correspon als darrers anys del segle XVII, concretament del ventall que abasta des del 1670 fins al final de la centúria. Una època aquesta que, com molt altres indrets de la monarquia hispànica (Sevilla, Còrdova, Granada, Mèxic, Lima...), va conèixer una forta persecució contra els judaïtzants. Variació que va ser generada per molts motius, entre ells, per un canvi en la superestructura de la Inquisició a la Cort, com va ser el nomenament el 1669 de Diego Sarmiento de Valladares; a la fi d'una certa política de «permissivitat religiosa», desenvolupada pel comte-duc d'Olivares; però sobretot, per una greu situació econòmica en què es trobaven gairebé tots els tribunals del Sant Ofici de la monarquia hispànica. D'aquest moment, per exemple, data el gran acte de fe que es va fer a la Cort, el 1680, presidit pel monarca, i que va ser immortalitzat per la pintura de Francisco Rizi.

Finalment, ja en el segle XVIII es perseguiren dos fets molt notoris,

8. Álvaro FERNÁNDEZ, «Sobre el encuentro del Cristianismo con el Islam en el Mediterráneo occidental», *Anuario de Historia de la Iglesia*, 16 (2007), pp. 151-155, on afirma que «El Mediterráneo era una frontera abierta, discontinua, perforada por aquellas minorías religiosas que se habían instalado en ella» (p. 151).

9. Anita GONZÁLEZ, «La inquisición en las fronteras del Mediterráneo. Historia de los renegados (1540-1694)», *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 9 (1989), pp. 53-74. Miguel Ángel DE BUNES IBARRA, «Reflexiones sobre la conversión al Islam de los renegados en los siglos XVI y XVII», *Hispania Sacra*, 42, (1990), pp. 181-198, explica com «El propio tema de los renegados es una demostración más de que para una parte importante de la población los principios pueden ser trocados por la comodidad, el miedo, la conveniencia o la necesidad», p. 185.

els dels calvinistes i luterans¹⁰ que recalaven a l'illa procedents d'altres indrets (Menorca,¹¹ Gibraltar, Holanda, Anglaterra, França...) i, finalment, contra les noves idees que sorgien principalment de la França il·lustrada. Idees que prest es traduïren en la detecció d'obres prohibides de Rousseau, Voltaire, Diderot i Montesquieu.

Vistes aquestes etapes, i donat la impossibilitat d'abastir en profunditat totes les èpoques, ens centrarem en la de finals del segle XVII, la que va afectar els judaïtzants de les illes.¹²

2. La frontera religiosa: porositat i fluxos

2.1 Generalitats d'una evolució: de jueus a xuetes

La nostra aportació se centrarà en un col·lectiu menyspreat i socialment exclòs per les seves creences religioses: els descendents dels jueus de Mallorca, que a partir de finals del segle XVII rebrien el nom de "Xuetes".¹³ Però abans d'encetar aquesta qüestió, i entrar en la porositat de la frontera religiosa fixada pel Sant Ofici, caldria fer un repàs,

10. Pel que fa als processos de protestants a Catalunya, vid., Gunnar W. KNUTSEN, «El Santo Oficio de la Inquisición en Barcelona y soldados protestantes en el ejército de Catalunya», *Estudis*, 34 (2008), pp. 173-188.

11. Josep JUAN VIDAL, *La conquista inglesa de Menorca. Un capítulo de la guerra de Sucesión a la Corona de España*, El Tall Editorial, Palma, 2013.

12. Gabriel CORTÉS, *Historia de los judíos mallorquines y de sus descendientes cristianos*, Miquel Font Editor, Palma, 2000. Miguel FORTEZA, *Els descendents dels jueus conversos de Mallorca*, Editorial Moll, Palma, 1972. Eva LAUB, *El mito triunfante: estudio antropológico-social de los Chuetas mallorquines*, Miquel Font Editor, Palma, 1987. Francesc RIERA MONTSERRAT, *Lluites antixuetes en el segle XVIII*, Editorial Moll, Palma, 1973. Enric PORQUERES GENÉ, *L'endogàmia dels xuetes de Mallorca*, Lleonard Muntaner Editor, Palma, 2001. Ángela SELKE, *Los chuetas y la Inquisición*, Taurus, Madrid, 1973. Baruch BRAUNSTEIN, *Els xuetes de Mallorca*, Curial, Barcelona, 1976.

13. Referent al terme «xueta», alguns afirmen que és un derivat de «xulla»; en canvi, altres ho deriven de «xuetó» (petit jueu), el que sembla que seria la procedència més lògica. De fet, en els judicis de 1677 sols apareix reflectit el concepte de «*estirpe de judíos*». En canvi, el 1688 si bé aquest mateix es repeteix força, també en sorgeix un altre de nou «*conocidos como xulletas*».

breu, a la dinàmica que va seguir aquest grup dissident dins la història del regne.

Al llarg de l'Edat Mitjana, com han demostrat molts investigadors, els jueus¹⁴ mantenien una activitat econòmica tremendament elevada, especialment durant el segle XIII, i la primera meitat del segle XIV quan la pressió fiscal de la Corona va reduir notablement la seva capacitat creditícia i de capital. El 1391 el pogrom del call mallorquí pràcticament va acabar, amb el crit de «conversió o mort», amb la comunitat hebrea. A partir d'aquest moment fan, per primer cop a les illes, aparició els «convertos». El 1488 l'establiment de la nova Inquisició, reformulada per Ferran i Isabel, va acabar definitivament amb qualsevol rastre de la religió jueva a les illes. Els dos edictes que es promulgaron en els seus moments inicials van promoure l'autoinculpació d'un elevat nombre de persones, més de tres-centes cada cop, que foren penalitzades en fortes multes. A partir de 1500, i al llarg de tota la primera meitat del segle XVI, es van veure alguns processos contra jueus conversos per judaïtzar.¹⁵ Però, a partir d'aquesta data, les causes contra cripto jueus desapareixen de l'activitat inquisitorial del regne. Durant la segona meitat del segle XVI i fins la darrera etapa del segle XVII, la Inquisició mallorquina va tractar, quasi amb exclusivitat, les qüestions dels renegats¹⁶ (ja esmentats), la fetilleria,¹⁷ en tots els seus vessants, i les

14. Jordi MAÍZ CHACÓN, «El universo judío de la Mallorca medieval y la historiografía decimonónica», *Miscelánea Medieval Murciana*, 35 (2011), pp. 111-122.

15. Vegeu, per exemple, els nombrosos processos contra aquest col·lectiu. Archivo Histórico Nacional (AHN) Inquisición, 1705, Exp. 15, «Proceso de fe contra Pedro Onofre Cortés»; AHN, Inquisición, 1689, Exp. 7d, «Proceso de fe contra Francisca Tarongí»; AHN, Inquisición, 1705, Exp. 5, «Proceso de fe contra Rafael Valls».

16. José Vicente CABEZUELO, «Cristiano de Alá, renegado de Cristo: el caso de Abdalla, fill d'En Domingo Vallés, un valenciano al servicio del Islam», *Harq al-Andalus*, 13 (1996), pp. 27-46.

17. Vegeu Antoni PICAZO MUNTANER, *In Umbra. Societat, poder i bruixeria a Mallorca*, El Tall Editorial, Palma, 2016.

proposicions¹⁸ i sol·licitacions de molts religiosos, com a conseqüència de la nova moral barroca. Aquesta situació va reduir notablement la capacitat econòmica del Sant Ofici que, com bé assenyalava aquell manuscrit anònim que va circular per Toledo el 1538, «recia cosa es que no comen si no queman». Situació econòmica de precarietat que afectava directament els salaris del personal de tots els districtes.

No va ser fins a la dècada de 1670 que alhora convergeixen tres factors que precipitaren un canvi molt important. Una conjuntura totalment adversa pels descendents dels jueus conversos que, evidentment, continuaven llur religió en secret. Concretament en el cas mallorquí aquests factors foren: la nova superestructura inquisitorial que reactivà, de forma general, la persecució contra els judaïtzants; l'estat totalment ruïnós de les finances i les infraestructures del tribunal insular; i, finalment, la pervivència d'un notable grup de descendents de jueus conversos, molts dels quals es dedicaven al comerç¹⁹ i que continuaven amb les creences dels seus avantpassats. Així doncs, el 1677 i, posteriorment el 1688, es donaren dos grans actes de fe contra un elevat nombre de persones que seguien practicant llur religió.²⁰ En certa forma, i com veurem més detalladament, el procés de 1677 no va acabar amb aquelles pràctiques, no va generar creients fidels, sinó que va engendrar tres nous, i greus, problemes dins la comunitat judaïtzant.

18. AHN, Inquisición, 3732, Exp. 252, «Alegación fiscal contra Miguel Nicolau». El 1750 s'iniciava una causa de fe contra el prevere de l'església de Santa Creu, de Ciutat, Miquel Nicolau, per proposicions, donat que va qüestionar públicament la virginitat de Maria, tot afirmant que aquelles «idees» era un tema merament «de fe» i no pas una realitat tangible.

19. Harm DEN BOER i Paloma DÍAZ-MAS, *Fronteras e interculturalidad entre los sefardíes occidentales*, Rodopi, New York-Ámsterdam, 2006. En la seva presentació, Paloma Díaz-Mas fa una síntesi de les tres grans àrees d'assentament dels sefardites: el nord d'Àfrica, el Llevant, i la resta d'Occident. Fou en aquestes zones on la dinàmica econòmica dels xuetes mallorquins tingué una forta activitat.

20. SELKE, *Los chuetas y la Inquisición*.

En primer lloc, els grans enfrontaments interns dintre del secret de les llars.²¹ El 1677 va ser una barrera, obrí una nova època, donat que els homes exterioritzaren un fort catolicisme, allunyant-se de qualsevol ritu o cerimònia hebrea. Les dones, en canvi, continuaren essent les protagonistes més fermes de la seva fe, van mantenir tots els rituals i cerimònies del judaisme de forma íntegra, tot i que en la clandestinitat de les llars. Una doble clandestinitat, amagant-se de la Inquisició, però també dels seus esposos.

La segona qüestió que van generar els processos de 1677 va ser l'aparició d'un problema moral²² de gran pes i magnitud. El dilema que tenien els creients en la llei de Moisès era el següent: o bé es convertien per a sempre més el catolicisme, deixant de part la fe mosaica, i salvaven la vida i hisenda, però perdien la glòria; o bé, continuaven en llurs pràctiques i el que podien perdre era la vida. Molts d'ells optaren per la segona possibilitat.

Finalment, aquesta situació precipità un nou desig: el de sortir del regne per anar a alguna terra on practicar lliurement el seu credo, on

21. David L. GITLITZ, *Secrecy and Deceit, The Religion of the Crypto-Jews*, Jewish Publication Society, Philadelphia, 1996. Silvia HAMUI SUTTO, «Identificadoras de los judaizantes y la resignificación de sus rituales en el contexto novohispano», *Fronteras de la Historia*, 12 (2007), pp. 79-117, ho explica de la següent forma: «La imposición de una religión extraña motivó cuestionamientos de pertenencia e identidad que envolvió a los conversos en una dinámica de ocultamiento en la que se disolvían los límites entre el ser y el deber ser: ¿cómo reafirmar lo prohibido?, ¿cómo permanecer fiel ante la fe con el riesgo de perder la vida? La falta de libertad los obligó a la clandestinidad, cuyas consecuencias fueron la distinción entre lo legal y lo ilegal, las diferencias entre los jueces y quienes eran juzgados, las concepciones entre lo verdadero y lo falso. De acuerdo con las circunstancias dadas, los criptojudíos trataban de mantener el arraigo a su fe, adecuando ciertas prácticas rituales aprendidas de sus ancestros, defendiendo el monoteísmo y manteniendo rasgos del sentido de identidad, tanto en grupo como individualmente. El resultado fue el empobrecimiento de su judaísmo y la asimilación mal entendida del cristianismo».

22. Albert BENOSOISSAN, «Les Xuetes de Majorque: aperçu sur une micro-minorité», *Pluriel-Débat Paris*, 22 (1980), pp. 51-56.

defensar la seva història, les creences, el desig de retornar a la seva nació, de fet el tribunal les qualificava «de nació hebrea».²³ Circumstàncies aquestes que en determinats indrets generaren un fort messianisme,²⁴ com va ser el cas d'Holanda. Messianisme que especulava en una immediata arribada del Messies i la constitució final del nou regne d'Israel.

Les noves conviccions que brollaren d'aquell primer gran acte de fe provocaren grans mobilitzacions de grups i famílies. Alguns, emparats en la lògica comercial dels principals caps de família, generalment mercaders que tenien negocis per tota la península però també al llarg de la Mediterrània, tingueren un èxit relatiu. Altres, en canvi, com el darrer intent de fugir del regne sense permís, acabaren en un fracàs absolut. El 1688 un grup format per la família de Rafel Valls, i alguns parents i amics, intentaren abandonar el regne amb una nau anglesa. La seva intenció era de passar després a Amsterdam, on tenien certs contactes. La mala sort els va acompanyar, foren detinguts i processats. La conseqüència final: més de 120 persones encausades, de les quals més de trenta foren condemnades a mort, d'elles tres van ser cremades vives.

2.2 Comerç, mobilitat, frontera i religió

La mobilitat, primer dels jueus i després dels seus descendents conversos, sempre va ser molt alta, fruit de les seves activitats comercials al llarg de la Mediterrània. No podríem explicar la porositat de la fronte-

23. Jaime CONTRERAS, «Historiar a los judíos de España: un asunto de pueblo, nación y etnia» dins A. Mestre, E. Giménez eds., *Disidencias y exilios en la España Moderna*, Universidad de Alicante-AEHM, Alacant, 1997, pp. 117-144, explica «... los judíos fueron una nación, y así lo creyeron, un pueblo cohesionado en torno a su propia memoria...» (p. 119).

24. Emmanuel TAUB, «Violencia, religión y mesianismo: reflexiones desde la filosofía judía», dins S. Tonkonoff ed., *La pregunta por la violencia*, Ediciones Pluriverso, Buenos Aires, 2017, pp. 53-65. Julio TREBOLLE, *La experiencia de Israel: profetismo y utopía*, Akal, Madrid, 1996. Roberto FELDMANN, «Mesianismo y milenarismo desde la perspectiva judía», *Teología y vida*, XLIV, 2-3 (2003), pp. 155-166 i p. 166.

ra inquisitorial sense veure el dinamisme comercial d'aquell col·lectiu. Les activitats i les relacions foren, extremadament, altes. Entre la documentació que podem analitzar d'aquest grup trobem el llibre de comptabilitat del mercader Gabriel Cortés, que abasta des del 1640 fins al 1646. Aquest ens permet percebre quines eren les àrees i els ports on va desenvolupar la seva activitat, on estaven instal·lats els seus agents i/o els seus familiars. En aquest sentit, com afirma José Ramón Ayaso, «La virtud que el judaísmo y el pueblo judío consideran como fundamental es la fidelidad».²⁵ Com veiem a la taula, les seves relacions comercials foren molt denses. A Marsella, un dels ports en més activitat de tots els que va treballar i per tant el més significatiu pels seus negocis, el seu delegat no era pas un natural de la terra, sinó un cosí seu, un agent que el representava, es tractava de Miquel Pomar;²⁶ a Barcelona, en canvi, en trobem uns quants, entre ells els mercaders Joan Llinàs i Joan Mora, que mantenien una estreta i densa activitat, amb partides que superaven les tres mil lliures mallorquines; a València, Lluís Vinguet; a Madrid, Jerónimo Mancho; a Palerm, Francesco Baudino. Si bé és cert que tota la Mediterrània occidental va tenir un pes fonamental en les finances de Cortés, caldria fer una observació sobre la importància del mercat del nord d'Europa, en funció no tant del nombre de viatges o dels agents, sinó del capital que es movia. Entre 1643 i 1644 Gabriel Cortés va enviar mercaderies a Amsterdam amb les naus de Nicholas Rochus per un valor de 65.000 lliures mallorquines.

25. José Ramón AYASO, «Historia judía e historia romana en el Séfer Yosippon. Reflexiones sobre la complejidad cultural de la diáspora», dins F. A. Muñoz, ed., *La confluencia de culturas en el Mediterráneo*, Universidad de Granada, Granada, 1993.

26. Frances MALINO, *The Jews in Modern France*, University Press of New England, New Hampshire, 1985, vol. IV. Emily TAITZ, *The Jews of Medieval France: The Community of Champagne*, Greenwood Publishing Group, Connecticut-Londres, 1994. Simon DEBRÉ, «The Jews of France», *The Jewish Quarterly Review*, 3 (1891), vol. 3, pp. 367-435, narra com «Small French congregations scattered all over the country. France counts about ten large Jewish centres, of which the principal are Paris, Marseilles, Bordeaux, Lyon, Nancy, and Bayonna» (p. 371).

En els seus llibres veiem com Cortés, de forma gairebé contínua, adquiria productes de luxe –generalment del mercat de Llevant- a ports com Palerm i després les revenia als mercats peninsulars. En una nota s'explica que tenia por d'haver perdut un vaixell, un bergantí que havia sortit de Palerm amb molta roba, però que finalment va entrar a Ciutat amb el temps just per poder embarcar els productes cap a Madrid.

CIUTAT	PES²⁷
Marsella	23
Barcelona	20
València	14
Madrid	10
Palerm	6
Alacant	5
Gènova	5
Càller	3
Amsterdam	3
Ciudadella	2
Livorno	2
Narbona	2
Maó	1
Roma	1
Navarra	1

Font: Elaboració pròpia, Arxiu del Regne de Mallorca, Secció Inquisició. Documentació comptable de Gabriel Cortés

27. Definim «pes» com el número de folis del registre comptable que fan referència a un agent.

Tenim clares evidències de les relacions internacionals del grup xueta.²⁸ Relacions que afavorien tres qüestions summament importants. En primer lloc, l'existència d'indrets de seguretat pels jueus practicants, que a més tinguessin sinagoga. Informació que responia no sols a la «pràctica religiosa», sinó que anava inclosa en aquella «fidelitat» argumentada, la necessitat de gaudir d'agents de la màxima confiança. La segona, poder gaudir de la màxima informació de totes les connexions possibles per arribar als ports desitjats, a través de vies alternatives que poguessin ocultar les seves vertaderes intencions. La tercera, i la més lògica, les dinàmiques comercials que existien a les distintes àrees.

De totes aquestes circumstàncies podem observar alguns exemples que ho clarificaran. Jaume Company, mariner, va afirmar que el 1686, mentre era a Gènova, Joan Pinya, de Rafel, li havia demanat informació sobre l'estat de les gents de Mallorca. Al mateix testimoni va aclarir que també va anar a Niça, amb el vaixell del patró francès Ganteuma, i que allà va veure jueus mallorquins.

Per altra part, un agent de Marsella, el 1635, va informar dels preus dels teixits i de la seda al Caire «...Les robes a llevant les venen a un preu acomodat, les teles blanques del gran Caire a 8:10 o 9; Llensols a 7 denaris equivalents a 9:10, seda blanca a 9...»²⁹ o també una missiva d'Holanda en què se li confirmà «...hemos cargado en Amsterdam una partida de alfileres de Olanda, que se hallan en una bota y un fardico...»³⁰. Aquesta dinàmica comercial, i les activitats de la comunitat mallorquina a zones de pràctica jueva, van ser conegudes pel tribunal inquisitorial, en especial a partir de 1670. Segons la fiscalia, Pere Onofre Cortés «...con continuos viajes a Smirna, Liorna y Argel con que se halla el miserable tan instruydo de las Sinagogas de aquellas partes,

28. Fernand BRAUDEL, *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, FCE, México, 1982. En la seva obra Braudel ja esmenta la poderosa comunitat sefardita de Salònic i el seu gran tràfic comercial.

29. Arxiu del Regne de Mallorca (ARM), Inquisició, C-5391.

30. *Ibidem*.

que esta resuelto a morir en su pertinencia...».³¹ En aquest darrer cas també tenim els exemples d'Elisabet Aguiló i d'Agustí Cortés, els quals hi havia mesos que, cada un d'ells, exportava oli per valor de tres mil lliures³² a Gènova; o el del botiguer Rafel Cortés, que sovint comprava canyella i arròs també a Gènova. Aquest, el 1677, en el seu llibre de botiga presentava uns beneficis nets de més de 5.000 lliures. Un altre exemple típic ho podem percebre en la correspondència comercial de Bernat Joaquim Aguiló, que tenia molts vincles amb Gènova i Palerm.³³ D'aquell indret importava constantment roba, com el curiós cas del 14 de juny de 1677 en què el vaixell «Jerusalem» va desembarcar una important partida de teles. També sobresurten les informacions econòmiques que rebia del seu agent a Marsella, com la del 25 de novembre de 1673, que l'informaren de la venda de la seva llana als mercats de la ciutat; del pagament d'una lletra de canvi a Roma; o informacions relatives als preus, com ara que «...oly va pujant de preu...», o productes molt demandats. En aquest últim cas que havien «arribat moltes naus amb bacallà».

Totes aquestes referències, malgrat que són puntuals, evidencien l'entramat comercial i de negocis que tenien determinats descendents de jueus conversos. Tots ells tenien molts contactes arreu de la Mediterrània, com el cas de Gabriel Cortés, especialment de Gènova, Livorno i Roma. La dinàmica no es limitava sols a la venda d'oli i teles, també sobresurten una altra mena d'intercanvis: lletres de pagament, compra de llibres, gravats, venda de llanes... Per això mateix, i dins la xarxa comercial desenvolupada, la importància que tenien els agents i la informació que proporcionaven era clau, extremadament important, com ho demostra el cas del seu agent a Gènova, que els hi suggerí «...lo millor

31. AHN, Inquisición, L- 186, «Cartas de la Inquisición», f. 191.

32. Vegeu ARM, Inquisició, C-5397, «Llibre de Botiga d'Elisabeth Aguiló». ARM, Inquisició, C-5310, «Llibre de Botiga d'Agustí Cortés».

33. FRANCISCO ZAMORA, *La «Pupilla dell'occhio della Toscana» y la posición hispánica en el Mediterráneo occidental, 1677-1717*, Fundación Española de Historia Moderna, Madrid, 2013. A Palerm, per exemple, també hi havia agents de notables comerciants sefardites.

que podrien enviar és llana de Menorca la qual tendria pronta despedida...». ³⁴ En aquest sentit, la llana menorquina, de molt bona qualitat, tenia una gran demanda, i fou per aquest mateix motiu que Rafel Valls envià un agent comercial a Ciutadella de la seva màxima confiança, en aquest cas el seu germà, Miquel Valls, que residí en aquella ciutat fins al moment en què intentaren fugir del regne amb la nau anglesa.

Però també és cert que a partir d'aquella data clau, com va ser el 1677, que imposa un abans i un després, la situació va variar notablement dintre de la comunitat de practicants del judaisme. Camuflats amb les activitats mercantils, grups de famílies es traslladaren a altres indrets. La intenció era la de buscar una oportunitat per passar a terra de llibertats. Aquests destins, bàsicament, les podem dividir en dues grans àrees, una interna i una altra externa.

En el primer grup hi trobem aquelles ciutats situades a la Corona d'Aragó. Per una part València, que molts d'ells coneixien anteriorment (fins i tot algunes famílies hi havien residit un parell d'anys per tal de potenciar els negocis) i en la qual tenien un bon grup d'agents comercials, ³⁵ amics i molts interessos. L'altra, en circumstàncies idèntiques, va ser Barcelona, però més adient per poder passar al sud de França. Sobre aquesta transferència de persones de les illes a la península per després marxar a altres indrets tenim prou declaracions. Vegem algunes mostres que ho clarificaran. Isabel Forteza, per exemple, va testificar davant el tribunal que la processava per judaïtzant, que «... había decidido irse con su hijo y nuera para practicar libremente la ley de Moisés. Querían salir de este reyno con el pretexto de ir a Barcelona

34. ARM, Inquisició, C-5391.

35. Posem el cas de la companyia formada per Rafel Cristòfol Forteza, Rafel Bernat Martí i Jeroni Cortés que a Parlem tenien procuradors, com Joan Estefano; a Gènova, Joan Baptista Tossarello. Fins i tot hi ha datat un membre de la família Forteza que es va traslladar a Gènova per tal de dur a terme una important venda d'oli, citat per Onofre VAQUER, *El comerç marítim de Mallorca a la primera meitat del segle XVII*, El Tall, Palma, 2017, pp. 100-101.

y de allí pasar a Liorna...».³⁶ No tots tingueren èxit, alguns per diversos motius, malalties o impossibilitat de desenvolupar qualsevol tipus de tasca, hagueren de retornar. Les penúries i ansietats d'Aina Martí, queden paleses en la causa. Al llarg del procés aquesta reconegué que havia marxat a València juntament amb el seu germà, Gabriel Nicolau Martí, i que també s'havia portat els seus dos fills. Allà residiren un parell d'anys, però van haver de tornar per «unas piezas de picote [un tipus de teixit de seda] que congieron en contrabando a su dicho hermano».³⁷

Catalina Bonnín també va narrar algunes estratègies que tenien dissenyades els seus familiars, com ara que alguns amics i parents havien decidit partir a València, Alacant i Barcelona, en diferents grups i «en diferentes tiempos para mayor disimulo y debían reunirse en Barcelona desde donde habría de pasar a alguna tierra libre de la Italia para vivir como judíos».³⁸

Una mostra d'aquelles relacions comercials les trobem a la manifestació que Rafel Cortés va presentar a la Inquisició denunciant el comportament judaïtzant de Pere Onofre Cortés. En aquell escrit llegim com Rafel Cortés explica «Yo hago quenta de Yrme a Menorca ha ver si podré hazer algún grangeo, y de allá cargar lanas y queso y hazer viaje a Génova, y de allá irme con ropas a Valencia y vender aquellas».³⁹

En el segon grup, les àrees externes, trobem ciutats on podien desenvolupar la seva fe en plena llibertat, com ara Livorno⁴⁰ i Alexandria. Entre els que pogueren fugir, buscant el suport d'agents i amics, hem

36. AHN, Inquisición, 1680, Exp. 7, «Proceso de fe de Leonor Cortés», f. 12.

37. AHN, Inquisición, 1708, Exp. 22, «Proceso de fe de Ana Martí, viuda de Agustín Salvador Cortés, natural y vecina de Palma de Mallorca, por judaizante», f. 249.

38. *Ibidem*, f. 229.

39. AHN, Inquisición, 1705, Exp. 15, «Proceso de fe contra Pedro Onofre Cortés», f. 11.

40. Carlotta FERRARA DEGLI UBERTI, «The «Jewish Nation» of Livorno: A Port Jewry on the Road to Emancipation», dins D. Cesarani, G. Romain, eds., *Jews and Port Cities, 1590-1990: Commerce, Community and Cosmopolitanism*, Vallentine Mitchel, Londres, 2006, pp. 157-170

localitzat el cas dels germans Tarongí, que arribaren a Livorno i d'allà passaren a Alexandria, on adoptaren la fe judaica, canviant-se els noms i adoptant els de Salomó i David. En aquest sentit, un d'ells exercí de rabí fins que va morir per l'epidèmia de pesta que va assolar la ciutat. Així ho declarà Francesc Valls, fill de Rafel Valls al qual cremaren viu perquè no va renegar de la seva fe, «los hermanos Tarongí, su padre el dicho Rafael Valls y su madre se reunían en su casa para preparar la huida del reino». ⁴¹ Acordaren demanar permís a la Inquisició, en grups separats, per tal d'anar a València amb la finalitat de comerciar amb robes, «se fueron a la ciudad de Valencia con excusa de vender géneros, con algunas ropas que vender». ⁴² D'allà partiren cap a Itàlia. De fet, per les declaracions coneixem la ruta que seguiren els germans. A les declaracions de Miquel Crespí Tarongí queda clarificat, «hace seis años se fueron de este reino para el de Valencia Francisco José Tarongí y Guillermo Thomás Tarongí, sus hermanos... estando a punto de embarcarse le preguntaron si quería irse con ellos, de esta suerte se salvaría su alma pudiendo vivir como judío». ⁴³ Efectivament, els germans Tarongí es varen quedar un parell de mesos a València, d'allà anaren a Barcelona i després a Niça, on entraren en contacte per primer cop amb una comunitat jueva practicant. Aquí començaren la seva vida com a jueus confessos, i en un ritu iniciàtic se circumcidaren. De Niça arribaren posteriorment a Liorna ⁴⁴, on segons Pere Onofre Cortés «el gran duque de Florencia havia dado una galera a los reconciliados que

41. AHN, Inquisición, 1705, Exp. 15, f. 52.

42. *Ibidem*, f. 53.

43. *Ibidem*, f. 30.

44. Katherine ARON-BELLER, «Disciplining Jews: The Papal Inquisition of Modena, 1598-1630», *The Sixteenth Century Journal*, 3 (2010), vol. 41, pp. 713-729. Stefanie SIEGMUND, *The Medici State and the Ghetto of Florence: The Construction of an Early Modern Jewish Community*, Stanford University Press, Stanford, 2006. Benjamin RAVID, «The Legal Status of the Jews in Venice to 1509», *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 54, (1987), pp. 169-202.

se fueron de esta ciudad hara cosa de cinco años para que pasassen a la parte donde iban, que le parece era Alexandria».⁴⁵

La finalitat dels grups era la de reunir-se a Barcelona, d'allà podrien tenir un trànsit més senzill i tranquil a dos ports propers: Niça i Livorno. Aquestes resolucions sols les podien realitzar si, prèviament, com havia succeït amb anterioritat, podien aconseguir el permís oficial per sortir del regne. En canvi, el 1688, quan el Sant Ofici ja sospitava d'algunes partides, o que tenia notícia de fugides de persones que arribaven a ports on es convertien al judaisme, va posar límits a les demandes d'algunes famílies que ja havien estat processades. La solució d'aquestes fou la d'intentar fugir clandestinament. El 1688, Rafel Valls, els seus parents i les seves amistats, un grup molt nombrós, va contractar un vaixell anglès que retornava al seu país carregat d'oli pel mercat de Londres. Volien arribar-hi, i des d'allà passar a Holanda,⁴⁶ la ruta òptima i ideal.

Una de les famílies que aprofitaren l'avinentsa de poder sortir del regne per a mercadejar, però que després agafaren el camí de la llibertat religiosa, va ser la de Joan Antoni Cortés. Efectivament, aquest grup va anar a Barcelona, d'allà passaren a Niça i posteriorment a Livorno, on van viure un temps. No sabem exactament on, ni per quin motiu abandonaren aquella ciutat on estaven prou segurs practicant llur fe. El fet és que la inquisició romana va detenir tot el grup, format per unes vint-i-cinc persones, i els va portar a les presons d'aquella ciutat en espera de ser jutjats. Això ho acredita la missiva que el cardenal Cibo va enviar a la Suprema, explicant aquells detalls.⁴⁷

Alguns, com hem esmentat, van poder fugir dels límits imposats per la Inquisició i pogueren arribar al seu destí i complir els seus desit-

45. AHN, Inquisición, 1705, Exp. 15, f. 19.

46. Ana CRESPO SOLANA, *Las comunidades mercantiles y el mantenimiento de los sistemas comerciales de España, Flandes y la República holandesa, 1648-1750*, Universidad de Córdoba, Córdoba, 2002. L'autora ja fa esment a una poderosa comunitat sefardita que es dedicava al comerç internacional i que tenia posada la seva mirada a Espanya i els territoris americans.

47. AHN, L-815, «Cartas de la Inquisición al tribunal de Mallorca», 1690.

jos. Catalina Bonnín, va revelar que era del tot conegut que «Rafael Forteza de Gaspar, sobrino de las dichas Isabel, Margarita y Ana, hermanas, se había casado en Liorna u otra ciudad de Italia, con una judía y vivía en la observancia de dicha ley como judío público de lo cual mostraban gusto y complacencia las dichas Isabel, Margarita y Ana». ⁴⁸

Les confessions de Miquel Valls, de Campos, germà de Rafel Valls, acaben de perfilar aquells primers intents de fugida. Miquel Valls va admetre que

mientras preparaban el viaje su hermano le envió a Menorca, donde tenía su residencia, y cuando volviese a esta ciudad le encargaría una embarcación de aceite para que la fuese a vender a Génova o a Marsella y de camino buscase una embarcación para hacer el viaje. ⁴⁹

Rafel Valls estava preparant l'eixida, però el retorn dels residents a Barcelona la va paraitzar per complet. Així i tot, les declaracions d'Isabel Bonnín, esposa de Rafel Valls, encara acabaren de donar a conèixer alguns fets. Aquesta va explicar que la primera partida de famílies cap a València va ser el febrer de 1683, i que el dia abans de la sortida del vaixell «vinieron a despedirse porque se havian de partir, y estaban con mucho alboroso y alegría». ⁵⁰

Isabel Bonnín també relatà que estava tot a punt per partir el segon grup cap a Barcelona, en el qual anava el seu espòs, el Rafel Valls, ella mateixa, Isabel Pomar, Catalina Pomar, Beatriu i Rafel Agustí Pomar i la seva esposa, així com els seus fills, Rafel Joaquim, Aina, Francesc i Margalida. ⁵¹ Tot el grup estava esperant el permís del Sant Ofici per partir. Va ser llavors quan retornaren els que estaven fora del regne, la

48. AHN, Inquisición, 1705, Exp. 15, f. 219.

49. *Ibidem*, f. 146.

50. *Ibidem*, f. 173.

51. *Ibidem*, f. 181.

qual cosa avorta del tot les idees de fugir per la ruta catalana, i va obrir la de sortir directament del port de la ciutat.

El tribunal inquisitorial va interrogar a Joan Martí, el qual explicà que, certament, havia anat a València, amb permís del Sant Ofici, en un bergantí. A part d'això no va voler admetre res més. Per la qual cosa es va demanar que se'l posés a qüestió de turment,⁵² previ consulta del metge, Bernat Contestí el qual va dictaminar que el pres estava en bones condicions físiques i que ho podia suportar.

3. *Conclusions*

Les fronteres sempre han estat barreres sorgides artificialment al llarg dels processos històrics, nascudes de la voluntat dels homes. La conseqüència directa d'aquesta dinàmica va ser que mai van funcionar, en cap dels seus vessants. Les fronteres polítiques, al llarg de la modernitat, foren alterades constantment; les culturals, heretades de les interseccions amb altres àrees, gaudien d'un elevat sincretisme que tenia una conseqüència general, eren impossibles de mantenir; les econòmiques, eren superades de forma permanent, i el contraban era una clara evidència d'allò mateix. A més, en una època que s'ha definit com la «primera Edat Global», les interrelacions econòmiques tingueren una envergadura que sempre va superar la del regne, o la de la mateixa Europa. Finalment, la religiosa, custodiada per distints tribunals, com ara la Inquisició, va gaudir d'un grau de porositat molt elevat, tant pel que fa a la transferència d'idees, com a la de les creences religioses. Certament, les relacions humanes que es forjaren al llarg de la Mediterrània, però també en la mateixa Europa o a Ultramar, feren que aquella idea de "frontera" no fos altra cosa que una quimera. D'aquí que la gran conclusió que arribem és que aquella frontera únicament estava interioritzada en les idees i/o intencions de les autoritats, no en la de les persones que formaven part de l'Europa moderna.

52. *Ibidem* f. 232.

La Guerra dels Segadors y el interés del patriciado veneciano en una convulsa Cataluña (1640-1652)

DAVID QUILES ALBERO*
IULCE-Universitat Autònoma de Madrid

Resum

Dissolta la Lliga Santa (1573), les relacions entre Venècia i la Monarquia Hispànica no van ser precisament cordials. La República de Sant Marc, atemorida per la proximitat de les dues branques de la Casa d'Àustria, veia amb bons ulls qualsevol esdeveniment que contribuís a desestabilitzar el poder del Rei Catòlic a Itàlia.

Així les coses, els aixecaments de 1640 a Catalunya i Portugal haurien estat rebuts com una gran notícia per al patriciat venecià, que vivia immers en un permanent estat d'alarma davant una hipotètica invasió hispànica.

No obstant, tot va canviar amb l'esclat de la Guerra de Càndia (1645-1669). Aquest enfrontament de la Sereníssima amb l'Imperi Otomà per la seva més preuada possessió a ultramar -la illa de Creta- va obligar els venecians a replantejar la seva estratègia diplomàtica. Sense voler allunyar-se de França, la seva gran aliada durant la primera meitat del sisè cent, els venecians eren conscients que el Rei Catòlic era el millor candidat per assistir-los en el seu enfrontament contra l'infidel.

En aquesta recerca, analitzarem l'interès que des de la República es va tenir per la Guerra dels Segadors. Si bé el seu esclat havia estat raó d'alegria a la llacuna veneciana, després de la invasió de Creta el 1645 tot va canviar, ja que les ga-

* Este artículo ha sido posible gracias a la concesión de un contrato FPI-MINECO que se engloba dentro las Ayudas para contratos predoctorales para la formación de doctores contemplada en el Subprograma Estatal de Formación, del Programa Estatal de Promoción del Talento y su Empleabilidad, en el marco del Plan Estatal de Investigación Científica e Innovación, 2013-2016, financiado con recursos procedentes del Fondo Social Europeo (FSE).

leres de Felip IV només passarien al Llevant quan es possés fi a les alteracions que amenaçaven el «cor de la Monarquia».

Paraules clau: Catalunya, Monarquia Hispànica, Guerra dels Segadors, ambaixadors, Guerra de Càndia

Resumen

Tras la disolución de la Liga Santa (1573), las relaciones entre Venecia y la Monarquía Hispana no fueron precisamente cordiales. La República de San Marcos, temerosa de la vecindad de las dos ramas de la Casa de Austria, veía con buenos ojos cualquier acontecimiento que contribuyese a desestabilizar el poder del Rey Católico en Italia.

Así las cosas, los levantamientos de 1640 en Cataluña y Portugal debieron ser recibidos como una gran noticia por el patriciado véneto, que vivía sumido en un permanente estado de alarma ante una hipotética invasión hispana.

Sin embargo, todo cambió con el estallido de la Guerra de Candía (1645-1669). Este enfrentamiento de la Serenísima con el Imperio Otomano por su más preciada posesión en ultramar – la isla de Creta – obligó a los venecianos a replantear su estrategia diplomática. Sin pretender alejarse de Francia, su gran aliada durante la primera mitad del seiscientos, los venecianos eran conscientes de que el Rey Católico era el mejor candidato para asistirles en su enfrentamiento contra el infiel.

En esta investigación, analizaremos el interés que desde la República se tuvo por la Guerra dels Segadors. Si bien su estallido había sido razón de júbilo en la laguna veneciana, tras la invasión de Creta en 1645 todo cambió, puesto que se había asegurado que las galeras de Felipe IV solo pasarían al Levante cuando se pusiera fin a las alteraciones en el «corazón de la Monarquía».

Palabras clave: Cataluña, Venecia, Monarquía Hispánica, Guerra *dels Segadors*, embajadores, Guerra de Candía.

Abstract

After the dissolution of the Holy League in 1573, the relations between Venice and the Hispanic Monarchy were not precisely cordial. The Republic of Saint Marcus, fearful of the Habsburgs proximity, looked favourably on any event that could destabilize the power of the Catholic King in Italy.

Things this way, the uprisings of 1640 in Catalonia and Portugal were received as very good news by the Venetian patriciate, who lived plunged into a permanent state of alarm before a hypothetical Spanish invasion.

All the same, everything changed with the outbreak of the War of Candia (1645-1669). This confrontation between the *Serenissima* and the Ottoman Empire on the island of Crete forced the Venetians to rethink their diplomatic strategy. Without getting away from France, its great ally during the first half of the century, the Venetians were aware that the Hispanic king was possibly the most accurate candidate to assist them in their confrontation. In this research, we will analyse the interest that from the Republic was taken into the called *Guerra dels Segadors*. Although its explosion had been a reason of joy in the Venetian lagoon, after the invasion of Candia in 1645 everything changed, because Philip IV assured that their galleys would only pass to the Levant when the alterations in the «Heart of the Monarchy» had ended.

Keywords: Catalonia, Venice, Spanish Monarchy, *Guerra dels Segadors*, ambassadors, War of Candia.

1. Del inicio de la revuelta al sitio de Lérida (1640-1644)

Para entender el estado de las relaciones entre la Monarquía Hispánica y la República de Venecia en los años cuarenta del siglo XVII cabe remontarse a finales de la centuria anterior. Tras la disolución de la Liga Santa en 1573 se inició una clara etapa de distanciamiento en la que los desafíos que amenazaron la avenencia entre ambas potencias no hicieron más que sucederse.

Sin lugar a dudas, el primer factor que debemos tener en cuenta a la hora de analizar esta desconexión es la proximidad entre Francia y Venecia a partir de los años noventa del quinientos. Desde París se articuló un frente encaminado a frenar el expansionismo de la Casa de Austria en su búsqueda de la no tan quimérica Monarquía Uni-

versal¹. El temor a esta dinastía resultaba plausible en la República de San Marcos, teniendo en cuenta «la onerosa presencia de la dominación española en el vecino Milanesado al Oeste, mientras al Norte y en el Adriático estorbaba también la no menos dañina cercanía de los Habsburgo austriacos».²

Con los venecianos estratégicamente apostados junto al rey galo, pronto llegaron los desafíos que pusieron a prueba la paz entre la Serenísima y la Monarquía hispana. Los primeros conflictos fueron consecuencia de la captura de naves venecianas por corsarios que contaban con licencia de los virreyes de Nápoles y Sicilia. Paralelamente, también cabe tener en cuenta la lucha por el control de acceso a la Valtelina, a raíz de la construcción del Fuerte de Fuentes en 1605.³

Un año después, el edicto de excomunión de Paulo V contra los venecianos supuso un nuevo punto de desafección. Tras su apoyo al Santo Padre, en la República de San Marcos los españoles consolidaron una fama de papistas que perduró a lo largo de las décadas siguientes.⁴

Más aún, el acontecimiento que definitivamente hizo saltar por los aires las relaciones entre ambas potencias fue la conocida como Conjuración de Venecia en mayo de 1618. Este turbulento suceso,

1. José MARTÍNEZ MILLÁN, «La gestación de la Monarquía Católica en la Europa del siglo XVII», en X. Torres, ed., *Moment maquiavel·lià o macabeu? Providencialisme i secularització a l'Europa moderna (segles XVI-XIX)*, Documenta Universitaria, Girona, 2018, pp. 55-60.

2. Miguel Ángel OCHOA BRUN, *Historia de la diplomacia española*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1995, VII, p. 129.

3. Benoît MARÉCHAUX, «Negociar, disuadir y comunicar para la conservación y reputación de la Monarquía: la república de Venecia en las estrategias de la Pax Hispánica bajo el valimiento de Lerma», en B. García García, M. Herrero Sánchez, A. Hugon, eds., *El arte de la prudencia. La Tregua de los Doce Años en la Europa de los Pacificadores*, Fundación Carlos de Amberes, Madrid, 2012, pp. 98-102.

4. Stefano ANDRETTA, «Relaciones con Venecia», en J. Martínez Millán, M. A. Visceglia, eds., *La monarquía de Felipe III. Los reinos*, Fundación Mapfre, Madrid, 2008, vol. IV, p. 1079.

que comenzó con el levantamiento de unos forajidos, fue hábilmente aprovechado por las autoridades venecianas para acusar de intriga a los tres grandes protagonistas de la política española en Italia: el marqués de Villafranca, gobernador de Milán; el duque de Osuna, virrey de Nápoles y el marqués de Bedmar, embajador en Venecia. Tal fue la trascendencia de este suceso que los dos últimos fueron destituidos de sus cargos, en un claro intento por rebajar la tensión.⁵

Con el estallido de la Guerra de los Treinta Años (1618-1648), los venecianos decidieron mantenerse al margen de la contienda. No obstante, no erraba Thiret al matizar su posición de *neutralité vigilante*, con vistas a salvaguardar sus intereses.⁶ Por esta razón, no dudaron en posicionarse del lado del Rey Cristianísimo durante algunos enfrentamientos anexos a la gran guerra europea, como la crisis por el control de la Valtelina (1626) o la Guerra de Sucesión en Mantua (1628-1631).⁷

Consecuentemente, ante el aumento de la tensión entre ambas potencias, la embajada véneta en Madrid se convirtió en el centro neurálgico desde el que, a través de los canales oficiales y no oficiales, se pudieron obtener un sinnúmero de noticias relativas a la actuación de la temida Monarquía Católica. Los embajadores venecianos hubieron así de ganarse el favor de la corte española con vistas a conocer cuáles eran los pasos que iba a dar Felipe IV, así como descubrir sus problemas internos.

Precisamente, la revuelta catalana iniciada en 1640 fue uno de los asuntos que alejaron al Rey Planeta de conquistar sus principales

5. André MANSAU, «1618: ¿Conjuración de los españoles contra Venecia o Venecia contra los españoles?», en G. Bellini, dir., *Actas del VII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas*, Bulzoni Editore, Roma, 1980, pp. 725-732. Cristina BORREGUERO BELTRÁN, *La Guerra de los Treinta Años, 1618-1648. Europa ante el abismo*, La esfera de los libros, Madrid, 2018, pp. 137-140.

6. Freddy THIRIET, *Histoire de Venise*, Presses Universitaires de France, París, 1952, p. 112.

7. MARÉCHAUX, *Negociar, disuadir y comunicar*, pp. 92-96.

objetivos políticos.⁸ Tras la derrota en Fuenterrabía, Richelieu buscó retomar la iniciativa atacando el Rosellón; tomando Salses en julio de 1639.⁹ Ciertamente, las tropas hispanas consiguieron recuperar la plaza a comienzos de 1640. Sin embargo, a partir de ese momento, el descontento catalán quedó de manifiesto ante las continuas quejas de la *Diputació* y el resto de instituciones del Principado con relación a los abusos que cometían los militares a los que se había ordenado dar alojamiento. Olivares, en un claro acto de desconocimiento de la situación, no dudó en hacer servir la fuerza para cortar de raíz las protestas y poder centrarse de nuevo en los problemas que acusaban a la Monarquía.¹⁰

Pero la represión no hizo más que aumentar la crispación. En el mes de mayo de ese mismo año tuvieron lugar una serie de enfrentamientos en diferentes municipios con las tropas reales que culminaron en el asesinato del virrey Santa Coloma el día del Corpus en Barcelona.¹¹

A partir de ahí, el movimiento se radicalizó con una rapidez que nadie en Madrid había podido prever. Si a ello sumamos el inicio de la revuelta portuguesa,¹² fruto de un descontento en cierta medida similar, no nos deben extrañar las palabras del conde-duque, quien no du-

8. Así lo ha señalado Fernando Negredo, quien no duda que fueron las revueltas de 1640 en Cataluña y Portugal las responsables del hundimiento del proyecto político europeo de los Habsburgo. Fernando NEGREGO DEL CERRO, *La Guerra de los Treinta Años, una visión desde la Monarquía hispana*, Síntesis, Madrid, 2016, pp. 254-255.

9. Josep SANABRE, *La acción de Francia en Cataluña en la pugna por la hegemonía de Europa (1640-1659)*, Librería J. Sala Badal, Barcelona, 1956, pp. 42-47.

10. María Ángeles PÉREZ SAMPER, *Catalunya i Portugal el 1640*, Curial, Barcelona, 1992, pp. 212-218.

11. Al respecto del denominado como «Corpus de Sangre» consultar Xavier TORRES, *La guerra dels segadors*, Pagès Editors, Lérida, 2006, pp. 80-90.

12. Al respecto consultar Rafael VALLADARES RAMÍREZ, *Felipe IV y la Restauración de Portugal*, Algazara, Málaga, 1994; *Idem*, *La rebelión de Portugal; guerra, poderes y conflicto en la Monarquía Hispánica*, Junta de Castilla y León, Valladolid, 1998; *Idem*, *Portugal y la Monarquía Hispánica, 1580-1668*, Arco, Madrid, 2000.

daba en señalar el año 1640 como «el más infeliz que esta monarquía ha alcanzado, a lo menos después que yo tengo uso de razón».¹³

Desde la laguna de Venecia, ambas revueltas fueron vistas como enormemente beneficiosas para sus intereses en Italia. El patriciado véneto interpretaba que, al tener que hacer frente a los problemas surgidos en la Península Ibérica, Felipe IV dejaría a un lado sus deseos por aumentar sus posesiones en Italia. Los españoles solo tenían ojos para atender la inestabilidad en Cataluña, la cual simbolizaba, tal y como señaló el embajador veneciano Giroliamo Giustinian, el peligro en el propio corazón de la Monarquía.¹⁴

Ante la importancia de estos sucesos, el Senado veneciano – máximo órgano legislativo de la República – no dudó en pedir a sus representantes diplomáticos en Madrid y a sus residentes en Nápoles y Sicilia puntuales noticias sobre la evolución de los conflictos que amenazaban desde dentro al Rey Católico.¹⁵

Por este motivo, desde un primer momento encontramos noticias relativas a la contienda en Cataluña en la correspondencia mantenida con sus embajadores. Estas aparecen tanto en los correos ordinarios que enviaban los legados a la metrópoli (*dispacci*), como en las amplias crónicas que debían presentar ante el Senado una vez concluida su misión (*relazioni*).¹⁶

13. Elliott menciona esta cita extraída del Archivo Histórico Nacional (AHN), Estado, leg. 674, *El conde mi señor sobre el estado en que han quedado las armas este año*. John H. ELLIOTT, *La rebelión de los catalanes. Un estudio sobre la decadencia de España (1580-1640)*, Biblioteca Historia de España, Barcelona, 2006, p. 462.

14. Archivio di Stato di Venezia (ASVe), Dispacci, Spagna, filza 80, f. 62, carta de Giroliamo Giustinian, embajador veneciano en Madrid, al Senado el 9 de julio de 1645.

15. Al respecto del singular sistema político veneciano consultar John J. NORWICH, *Historia de Venecia*, Almed, Granada, 2009, pp. 346-348 o también Frederic C. LANE, *Venice a Maritime Republic*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1973, pp. 109-111.

16. Los *dispacci* eran una recensión de lo que estaba pasando en ese momento en la corte. A través de ellos podemos conocer de forma gradual las impresiones inmediatas,

La primera de estas amplias relaciones en las que se menciona la revuelta catalana es la que Alvise Contarini presentó al Senado el 10 de diciembre de 1641.¹⁷ En ella, el legado saliente hablaba largo y tendido de los conflictos en Cataluña y Portugal, otorgándoles mayor relevancia que a ningún otro suceso. La razón que dio para ello fue que

le Singorie Vostre Ecc. [los senadores] stanno con molta curiosità di sapere qualche particolare maggiore delle provincia di Catalogna e Portogallo oggi ribillate, onde per soddisfar all'obbligo mio, ed a quello promisi da principio, mi estenderò forse in cosa che non sarà discara di sapere.¹⁸

Seguidamente procede a definir la llamada *Guerra dels Segadors* como un conflicto venido de lejos, debido a la continua presión de los monarcas hispanos sobre el Principado por los límites que sus fueros

conversaciones o audiencias mantenidas con el rey. Por su parte, en las *relazioni* el embajador deja de ser un simple cronista de eventos para llevar a cabo un completo análisis del sistema político español. En ellas se informaba del carácter de los reyes y sus ministros, la situación económica y militar, las relaciones con otras potencias o las fuerzas y debilidades de cada reino. De ahí el interés del resto de cortes europeas por poseer estos documentos conservados en su mayoría a día de hoy en diversos archivos europeos. Donald E. QUELLER, «The development of Ambassadorial Relazioni», en J.R. Hale, *Renaissance Venice*, Faber & Faber, Londres, 1973, p. 176.

17. Alvise Contarini, nacido en Venecia el 24 de octubre de 1601, procedía de una de las más antiguas familias venecianas. Fue elegido embajador en Madrid el 7 de junio de 1637, habiendo desempeñado este cargo previamente en la corte parisina. Llegaría a la corte española en marzo de 1638, donde permaneció hasta el 9 de julio de 1641. Finalmente fue elegido para desempeñar el cargo de dux, máxima magistratura en Venecia el 26 de agosto de 1676, en el que permaneció hasta su muerte el 15 de enero de 1684. Guido BENZONI, «Alvise Contarini», en *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 28, 1983. En línea [consultado el 26 de septiembre de 2018]: [http://www.treccani.it/enciclopedia/alvise-contarini_res-212b1cdf-87eb-11dc-8e9d-0016357ee51_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/alvise-contarini_res-212b1cdf-87eb-11dc-8e9d-0016357ee51_(Dizionario-Biografico)/)

18. Nicolo BAROZZI y Guglielmo BERCHET, *Relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneti nel secolo decimosettimo*, Naratovich, Venecia, Serie 1: Spagna, vol. 1, 1856, p. 91.

suponían para la autoridad regia¹⁹. Destaca así mismo la importancia geográfica de Cataluña ante la vecindad de Francia, a cuyo monarca pidieron protección los catalanes, según Contarini, como consecuencia de las continuas intrigas de Richelieu.²⁰

El cardenal francés procuraba crear el mayor número de enemigos posible a la Monarquía Hispánica, con el claro objetivo de desestabilizarla. Por ello, no resultan sorprendentes sus intentos por alentar la revuelta no solo en Cataluña, sino también en Portugal.²¹ No obstante, como bien reparó Elliott, el pacto de Vilaplana-Espenan (7 de septiembre de 1640) fue más una consecuencia de la intransigente actitud de la corte española que un acto de confianza de los catalanes hacia Francia.²²

Esta situación obligó al Rey Católico a dispersar sus tropas, tal y como deseaba Richelieu. Un movimiento evidente si tenemos en cuenta la primacía que se dio a sofocar las revueltas surgidas en 1640 y el miedo a que este sentimiento de disconformidad pudiese contagiarse a otros reinos de la Península Ibérica. Así mismo, el embajador veneciano no dudaba en afirmar en su relación al Senado que socavar el levantamiento catalán fue siempre prioritario frente a todo los demás.²³

19. No obstante, frente a estos planteamientos encontramos estudios recientes, como el de Manuel Rivero, quien no duda en señalar que, aunque las Cortes catalanas de 1626 y 1632 no facilitaron las contribuciones deseadas por Olivares, este no forzó al Principado a nuevas aportaciones y la negativa catalana ya se había previsto de antemano. Manuel RIVERO RODRÍGUEZ, *El conde-duque de Olivares. La búsqueda de la prianza perfecta*, Polifemo, Madrid, 2017, p. 256.

20. BAROZZI y BERCHET, *Relazioni degli stati europei*, pp. 92-94.

21. SANABRE, *La acción de Francia en Cataluña*, pp. 89-94.

22. ELLIOTT, *La rebelión de los catalanes*, p. 418.

23. BAROZZI y BERCHET, *Relazioni degli stati europei*, pp. 95-106. Pérez Samper se muestra conforme a estos planteamientos de Contarini señalando que Felipe IV no dudó en afirmar que Cataluña era su prioridad, convirtiendo así al Principado en el gran escenario de enfrentamiento hispano-francés. PÉREZ SAMPER, *Catalunya i Portugal el 1640*, p. 407.

Por su parte, desde los inicios de la rebelión, los catalanes buscaron probar su inocencia frente al resto de Europa y justificar su levantamiento. Asistimos así a un periodo en el que proliferaron un gran número de relaciones desde Cataluña: más de 70 en 1641 y más de 60 en 1642.²⁴ Posiblemente, el texto más famoso de todos los que se difundieron es la *Proclamación Católica* del fraile franciscano Gaspar Sala (publicada el 7 de octubre de 1640).²⁵ Este intento por dar legitimidad al levantamiento catalán llegó a todos los reinos de la Península Ibérica, pero también a París o a la Santa Sede. Su autor parece estar convencido de que su relato llegó incluso a Venecia. No obstante, Neumann pone en duda esta información ante la falta de evidencias en los documentos de la *Diputació* y los *Consellers* que sustenten su envío a la Serenísima República.²⁶

Paralelamente, desde Madrid la publicación de crónicas tocantes al enfrentamiento en Cataluña fue mucho menos habitual. Estas se limitaron a las victorias obtenidas por las tropas de Felipe IV. Concretamente, nos referimos a la defensa de Tortosa en 1642 y a las de Lérida en 1644, 1646 y 1647. A partir de ahí tenemos que dar un salto en el tiempo hasta los grandes logros conseguidos entre 1651 y 1652.²⁷ No obstante, no cabe perder de vista que estas noticias eran las que en primera instancia iban a llegar al representante veneciano en la corte madrileña. A partir de ellas, junto a las noticias secretas facilitadas por sus confidentes, informaría puntualmente al Senado.

24. Henry ETTINGHAUSEN, *La guerra dels segadors a través de la premsa de l'època*, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1993, pp. 14-17.

25. Gaspar SALA, *Proclamación Católica a la Majestad Piadosa de Felipe el Grande Rey de las Españas y Emperador de las Indias Nuestro Señor. Los Consellers y Consejo de Ciento de la Ciudad de Barcelona*, Sebastià i Jaume Matevat, Barcelona, 1640. Disponible en Biblioteca Digital Hispana [consultada el 26 de septiembre de 2018]: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000109985&page=1>

26. Karsten NEUMANN, «La justificación ante el mundo. Difusión y recepción de la propaganda catalana en Europa en 1640», *Pedrables: revista d'història moderna*, 18 (1998), pp. 376-377.

27. ETTINGHAUSEN, *La guerra dels segadors*, p. 16.

Precisamente, en 1644 las cosas comenzaron a mejorar para las tropas hispanas en Cataluña. Tras la muerte de Luis XIII, el cardenal Mazarino, nuevo artífice de la política francesa, decidió priorizar el frente italiano frente al catalán. Por consiguiente, el avance de los ejércitos de Felipe IV se consolidó definitivamente con el sitio y posterior rendición de Lérida el 30 de julio de 1644.

Nicolo Sagredo, quien sucedió a Contarini en 1641, se encargó de transmitir al Senado estos acontecimientos.²⁸ A comienzos de junio, mencionaba ya el perdón publicado por Felipe IV, según él, por la dureza demostrada por los catalanes. Así mismo, mencionaba las órdenes remitidas a Pedro da Silva para que avanzase hacia las murallas de Lérida.²⁹ Noticias que podía conocer de primera mano dada su cercanía a los principales ministros del Rey Católico en Madrid.

Posteriormente, una vez rendida la plaza el 30 de julio, no dudó en informar del contenido de las capitulaciones, así como de adjuntar a su carta un relato en castellano de la entrada del rey en Lérida. Los franceses reaccionaron rápidamente, atacando sin éxito Tarragona. Asedio que Sagredo no dudó en notificar también a su República, participando el envío de refuerzos a Tarragona dispuesto por el monarca hispano para frenar el ataque de los franceses sobre aquella plaza.³⁰

28. Nicolo Sagredo, nacido el 12 de diciembre de 1606, fue elegido embajador en Madrid el 11 de abril de 1641. Tuvo una carrera diplomática muy amplia que pasó por Roma, el Imperio y Francia. Posteriormente, regresó a Venecia donde desempeñó los principales cargos de gobierno, incluido el de dogo desde el 6 de febrero de 1675. No obstante, su gobierno fue breve, ya que falleció el 15 de agosto del año siguiente. Simona NEGRUZZO, «Nicolo Sagredo», en *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 89, 2017. En línea [consultada el 26 de septiembre de 2018]: [http://www.treccani.it/enciclopedia/nicolo-sagredo_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/nicolo-sagredo_(Dizionario-Biografico)/)

29. ASVe, Dispacci, Spagna, filza 79, f. 388, carta de Nicolo Sagredo al Senado del 8 de junio de 1644.

30. *Ibidem*, ff. 404, 407-409, cartas de Nicolo Sagredo al Senado del 10 y 24 de agosto de 1644.

No se ha conservado la relación presentada por Sagredo al concluir su embajada. No obstante, como hemos podido ver, sus *dispacci* nos proporcionan una información muy relevante respecto al tema que abordamos en este escrito. Rápidamente fue sustituido por Girolamo Giustinian, quien fue nombrado embajador el 11 de abril de 1643³¹. Junto a la negociación en Münster y la guerra en Flandes, la revuelta catalana siguió siendo el tema principal en las misivas del nuevo legado véneto.

2. El cambio de rumbo de la diplomacia veneciana tras el estallido de la Guerra de Candía (1645-1652)

El 28 de septiembre de 1644 tuvo lugar un suceso totalmente ajeno a la rebelión en Cataluña y la Guerra de los Treinta Años al que, no obstante, debemos hacer mención. Seis galeras de los Caballeros de San Juan tomaron preso un galeón turco con destino a la Meca. En él viajaba el jefe de los eunucos negros y gobernador del harén, Sunbullú, quien fue asesinado durante el asalto.³²

31. Girolamo Giustinian nació el 24 de agosto de 1611. Tras desempeñar diversos cargos políticos y diplomáticos fue nombrado embajador ante el Rey Católico el 11 de junio de 1643. Ante la política contraria a los Habsburgo seguida por la República no fue especialmente bien recibido en la corte madrileña el 7 de septiembre de 1644, donde permaneció hasta el 21 de noviembre de 1648. Presentó su *relazioni* al Senado el 11 de febrero de 1649. Giuseppe GULLINO, «Girolamo Giustinian», en *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 57 (2001). En línea [consultada el 26 de septiembre de 2018]: [http://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-giustinian_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/girolamo-giustinian_(Dizionario-Biografico)/)

32. El viaje a la Meca era una excusa para huir de Constantinopla. Sunbullú había comprado una esclava que dio a luz al mismo tiempo que la sultana y, ante su cercanía a Ibrahim I, logró introducirla como ama de leche del príncipe. Esta logró ganarse también el favor del Sultán, quien incluso daba mayores muestras de aprecio a su hijo que al heredero al trono. Un día, enfurecida por los celos, la sultana llevó al príncipe ante su esposo y le dijo «aquí tienes el único que tiene derecho a tu amor». El Sultán, fuera de sí, cogió a su hijo y lo arrojó a una cisterna, de donde lo sacaron con una cicatriz en la frente. Tras este suceso, para escapar de la venganza de la sultana, Sunbullú

La noticia pronto llegó a Ibrahim I, quien mandó poner a punto una enorme flota en el Bósforo – conformada por 400 naves y 50.000 soldados – para vengar esta afrenta. Inicialmente se trató de hacer creer que la armada turca partía rumbo a Malta, pero esta llegó finalmente a la Canea el 25 de junio de 1645.³³

Ciertamente, los venecianos no habían tenido nada que ver en el ataque. Sin embargo, este dio al Sultán la excusa que estaba buscando desde hacía tiempo para tomar el Reino de Candía y asegurarse el paso a la Meca a través del Mediterráneo oriental.³⁴ El Gran Turco debió tener muy en cuenta el marco europeo en aquellos momentos. Este no podía ser más favorable a sus intereses, hallándose los grandes monarcas cristianos enfrentados entre sí a raíz de la Guerra de los Treinta Años.

Los venecianos eran conscientes de la imposibilidad de hacer frente a tan poderoso enemigo en solitario. Por ello, rápidamente se percataron de la necesidad de alcanzar la paz general para preservar la que, sin lugar a dudas, era la más preciada posesión del *Stato da Mar* veneciano³⁵. Con tal objetivo, se mandó a Alvise Contarini a Múnster, quien tuvo como tarea capital «lo stablimento della pace universale è quello a che, con tutta premura, si debe attendere il maggior vantaggio della christianità in generale et il servitio et interesse nostro particolare».³⁶

Los diplomáticos venecianos se convirtieron así en los encargados de lograr el apoyo de los principales príncipes europeos. De entre ellos, el Rey Católico, quien siempre se había vanagloriado de ser el Paladín

emprendió con su esclava y su hijo el viaje a la Meca. LÉON GALIBERT, *Historia de la República de Venecia*, Librería Española, Madrid, 1857, p. 431.

33. NORWICH, *Historia de Venecia*, pp. 678-679.

34. Andrew C. HESS, *The forgotten frontier. A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, University of Chicago, Chicago, 1978, pp. 207-211.

35. El año 1645 fue también un año nefasto para las tropas hispanas en los diferentes campos de batalla, lo cual hizo plantearse seriamente la necesidad de buscar la paz desde Madrid. NEGREDO DEL CERRO, *La Guerra de los Treinta Años*, pp. 291-292.

36. Biblioteca Nazionale Marciana (BNM), Cod. It. VII, 1105, f. 344 r., carta del Senado a Alvise Contarini del 21 de febrero de 1647.

de la Cristiandad frente al infiel, parecía el principal candidato para socorrer a la República. Por su parte, su homólogo Cristianísimo, principal aliado de los venecianos en las últimas décadas, no deseaba poner en riesgo sus relaciones con la Sublime Puerta. En consecuencia, solo iba a contribuir procurando la mediación de su embajador en Constantinopla.

De este modo, con vistas a conseguir el apoyo de Felipe IV, el Senado cambió diametralmente su percepción del conflicto catalán. Hasta la fecha, la *Guerra dels Segadors* había sido vista como un suceso positivo dentro de los intereses del patriciado veneciano. No obstante, tras el ataque otomano pasó a ser vista como la principal traba para obtener el necesario apoyo español. Esta, junto al resto de frentes a los que hubo de hacer frente la Monarquía Católica, obligaron a que desde el Consejo de Estado se priorizasen los problemas internos, que eran los que verdaderamente podían comprometer la *reputación* del monarca hispano.³⁷

Esto no quiere decir que conservar el Reino de Candía no fuese un asunto primordial para los intereses hispanos, atendiendo a lo que importaba alejar al turco de las costas de Nápoles y Sicilia.³⁸ Pero ni las galeras ni los soldados hispanos podían pasar al levante junto a los venecianos. Tal y como no dudaba en afirmar el virrey de Nápoles al residente veneciano, en esos momentos la prioridad era realimentar la armada de su majestad en Cataluña y el ejército en Milán.³⁹

En consecuencia, el seguimiento que los embajadores venecianos hicieron a partir de entonces de la guerra en Cataluña iba a

37. Acerca del concepto de reputación en este momento consultar Ib Mark SCHUMACHER, «Felipe IV, su reputación y la política de la Monarquía Hispánica», *Pedrables: Revista d'història moderna*, 35 (2015), pp. 119-156.

38. Archivo General de Simancas (AGS), Estado, Venecia, leg. 3545, f. 72, resolución Felipe IV incluida en consulta del Consejo de Estado del 22 de abril de 1646.

39. ASVe, Dispacci, Napoli, filza, 63, f. 490, carta del residente veneciano en Nápoles, Pietro Dolce, del 26 de septiembre de 1645.

tomar mucha más importancia. El destino del Reino de Candía parecía estar unido al éxito o fracaso de las tropas hispanas. No podía ser de otra forma, ya que se había estipulado el fin del conflicto catalán como condición *sine qua non* para que la armada del Rey Católico acudiera en su ayuda. El embajador veneciano, Giroliamo Giustinian, tenía claro cuan difícil iba a resultar lograr el envío de las galeras españolas al Mediterráneo oriental, llegando a afirmar que era «impossibile cavar da Spagna nella constitutione presente cosa di sostanza».⁴⁰

Ni si quiera los éxitos de las tropas hispanas en Lérida del año anterior parecían haber mejorado las esperanzas del representante veneciano. El sitio llevado a cabo por las tropas francesas entre marzo y octubre de 1646 se saldó con la derrota de los asediadores. El Senado fue recibiendo constantes noticias del avance del cerco a través de su embajador, quien narró con sumo detalle como los asediados, con el marqués de Leganés al frente, comenzaban a hacerse fuertes a finales del mes de julio.⁴¹

A mediados de 1647 los franceses trataron de tomar Lérida otra vez. De nuevo fracasaron, considerando el embajador veneciano que este éxito de las armas hispanas podía contribuir enormemente al advenimiento de la paz entre ambas coronas.⁴² Así mismo, es necesario precisar que en la victoria del bando español contribuyó enormemente el alto al fuego firmado en Flandes a comienzos de

40. ASVe, Senato, Dispacci, Spagna, filza 81, nº205, carta del embajador Girolamo Giustinian del 5 de abril de 1647.

41. ASVe, Dispacci, Spagna, filza 80, ff. 135, 147, cartas de Giroliamo Giustinian al Senado del 1 de junio y del 28 de julio de 1646. Una relación amplia y detallada del socorro y liberación de esta plaza la encontramos también en los *dispacci* del residente veneciano en Nápoles en este periodo, Andrea Rosso. ASVe, Dispacci, Napoli, filza, 65, ff. 47, 79, cartas de Andrea Rosso al Senado del 23 de octubre de 1646 y 8 de enero de 1647.

42. ASVe, Dispacci, Spagna, filza 81, ff. 221-222, carta de Giroliamo Giustinian al Senado del 22 y 29 de junio de 1647.

año. No obstante, el inicio de las revueltas en Sicilia y Nápoles ese mismo año perturbó la incipiente estabilidad, ya que los virreinos italianos habían sido hasta la fecha los grandes aportadores de hombres y dinero.⁴³

En 1648, la conquista de Tortosa sería la última gran victoria de las tropas francesas durante la guerra. Una plaza de vital importancia para la Monarquía Hispánica según Giustinian.⁴⁴ A partir de ese momento, el estallido de la insurrección conocida como la Fronda cambió las prioridades de Mazarino.⁴⁵ Que dio clara prioridad a las dificultades internas de Francia, reduciendo enormemente la eficacia de sus ejércitos en el extranjero.⁴⁶

Consecuentemente, las negociaciones de paz que se venían desarrollando en Münster parecían interesar ahora a ambas monarquías. El asunto catalán estuvo muy presente en las conversaciones. Mazarino propuso la devolución de Cataluña a cambio de la entrega de los Países Bajos a Francia; al mismo tiempo que reafirmaba a los *diputats y conceillers* su deseo de proseguir con la guerra. Por su parte, las condiciones que presentó el conde de Peñaranda fueron menos exorbitantes que las

43. NEGREDO DEL CERRO, *La Guerra de los Treinta Años*, pp. 299-300. Así mismo, acerca de las revueltas italianas de 1647 y 1648 cabe citar entre otras obras Rosario VILLARI, *La rivolta antispagnola a Napoli. Le origini (1585-1647)*, Laterza, Bari, 1967; Aurelio MUSI, «La rivolta antispagnola a Napoli e in Sicilia», en *Storia della società italiana*, Teti, Milán, 1989, XI, pp. 317-358, 544-545; Luis RIBOT GARCÍA, «Las revueltas de Nápoles y Sicilia», *Cuadernos de Historia Moderna*, 11 (1991), pp. 121-130; Manuel RIVERO RODRÍGUEZ, «La crisis del modelo cortesano virreinal en la Monarquía Hispánica: la revuelta de Palermo de 1647 en el contexto de las revueltas provinciales», en M. L. González Mezquita, coord., *Historia moderna: viejos y nuevos problemas*, EUEM, Mar del Plata, 2009, pp. 17-40.

44. ASVe, Dispacci, Spagna, filza 81, f. 310, carta de Giroliamo Giustinian al Senado del 16 de junio de 1648.

45. Sobre la Fronda o Frondas consultar Hubert MÉTHIVIER, *La Fronde*, Presses Universitaires de France, París, 1984; Bernard VICENT, «La crisis política de la Monarquía francesa: las frondas», *Manuscrits*, 9 (1991), pp. 247-260.

46. ELLIOTT, *La rebelión de los catalanes*, pp. 476-477.

del cardenal francés, ofreciendo únicamente la entrega del Rosellón a Francia.⁴⁷

En todo este proceso, el enviado veneciano para asistir a las negociaciones de paz, Alvise Contarini, estuvo muy presente en un destacado papel de intermediario entre ambas monarquías.⁴⁸ No obstante, para desgracia de los venecianos, las pretensiones de ambas partes imposibilitaron el acuerdo.

Pero el fracaso en Münster no desmoralizó las esperanzas de la República, que durante la década de los cincuenta seguiría defendiendo junto a la Santa Sede la necesidad de una paz estable. Precisamente, la presión de su embajador en París, Michele Morosini, junto a la del nuncio apostólico, monseñor Bagni, permitió el concierto de una entrevista entre Mazarino y Peñaranda en junio de 1649. Finalmente, esta se llevó a cabo entre Lionne, el secretario del cardenal francés, y el conde de Peñaranda, pero en ella no se alcanzó ningún acuerdo.⁴⁹

En Venecia, la atención respecto a todo lo que iba sucediendo en los frentes de batalla seguía siendo altísima. A finales del año anterior había finalizado su embajada en Madrid Giroliamo Giustinian, quien presentó su *relazioni* al Senado el 11 de febrero de 1649. En su exposición, el legado saliente avisaba que Cataluña seguía siendo el gran problema al que había de hacer frente la Monarquía Hispánica, cuya guerra suponía un coste de unos dos millones de ducados anuales para el erario regio. Así mismo, invitaba a los senadores a no temer a los españoles, como habían hecho en décadas pretéritas, pero tampoco a esperar ningún apoyo sustancial de ellos. A ello añadía que desde la corte madrileña se deseaba mantener unas buenas

47. Josep SANABRE, *El tractat dels Pirineus i la mutilació de Catalunya*, Colecció Tramuntana, Barcelona, 1978, pp. 40-43.

48. NEGREDO DEL CERRO, *La Guerra de los Treinta Años*, p. 315.

49. Acerca de la gestión pacificadora de Roma y Venecia entre 1649 y 1653 consultar SANABRE, *El tractat dels Pirineus*, pp. 43-52.

relaciones con la República, con el claro objetivo de alejarla del influjo francés.⁵⁰

Avanzando en el tiempo, la ocupación de Tortosa a finales de 1650 inclinó un poco más la balanza del lado de los españoles. A partir de ahí, la ocupación de la Cataluña occidental y el alzamiento de algunas comarcas en favor de Felipe IV favoreció todavía más su avance. Entre los sucesos que menciona a lo largo de este año el nuevo embajador veneciano, Pietro Basadonna, destaca el nombramiento de don Juan José de Austria como Capitán Teniente.⁵¹ A este último se le dieron órdenes precisas de disponer todo lo necesario para pasar al Principado junto a las galeras de Nápoles y Sicilia. Esas que tanto esperaban los venecianos en Creta.⁵²

Don Juan José llegó a Cataluña en julio de 1651. Sus hombres rápidamente cercaron Barcelona entre agosto y octubre de ese año. Era el momento preciso para tomar la capital, ya que la peste y el hambre habían acabado con las esperanzas de los catalanes de salir victoriosos⁵³. Mientras tanto, desde Madrid Basadonna no dudaba en transmitir al Senado la felicidad de la corte española ante el aspecto que iba to-

50. BAROZZI Y BERCHET, *Relazioni degli stati europei*, pp. 175-176, 181-182.

51. Pietro Basadonna, nacido el 17 de septiembre de 1617, fue nominado como embajador hispano el 17 de mayo de 1647, siendo este el primer cargo relevante que desempeñó. Llegó a Madrid el 9 de diciembre de 1648 y permaneció en el cargo hasta finales de 1652. Presentó su *relazioni* al Senado el 26 de mayo de 1653. Posteriormente, fue embajador en Roma y desempeñó importantes magistraturas en la propia ciudad de Venecia. Gino BENZONI, «Pietro Basadonna», en *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 7, 1970. En línea [consultada el 27 de septiembre de 2018]: http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-basadonna_%28Dizionario-Biografico%29/

52. ASVe, Dispacci, Spagna, filza 83, f. 94, carta de Pietro Basadonna al Senado del 20 de abril de 1650.

53. Xavier TORRES, *La guerra dels segadors*, pp. 248-250. Basadonna hace también mención a la peste, mencionándola como algo beneficioso de cara a finalizar la guerra. ASVe, Dispacci, Spagna, filza, 84, f. 192, carta de Pietro Basadonna al senado del 19 de abril de 1651.

mando la guerra. Más aún teniendo en cuenta la imposibilidad de los franceses para seguir interviniendo en ella.⁵⁴

Al mismo tiempo, tampoco faltaban en sus *dispacci* las noticias relativas al asedio llevado a cabo por las tropas hispanas, relatando en sus cartas con sumo detalle la llegada de refuerzos desde otras partes de la Península Ibérica o Italia.⁵⁵

Finalmente, la rendición de Barcelona el 13 de octubre de 1652 puso fin a la guerra doce años después de su comienzo.⁵⁶ Tres meses más tarde, Felipe IV publicó un perdón general y prometió respetar los fueros del Principado.⁵⁷ La incógnita era ahora saber si, tal y como se había prometido, una vez sofocado el levantamiento catalán se socorrería a los venecianos.

Basadonna se dirigió rápidamente a don Luis de Haro, a quien felicitó por la victoria de las armas hispanas y preguntó acerca de la ayuda prevista.⁵⁸ Sin embargo, para desgracia de su República, el resto de frentes abiertos de la Monarquía fueron de nuevo el motivo esgrimido por el válido para negar el paso de las galeras de Nápoles y Sicilia al Mediterráneo para combatir a los turcos.⁵⁹

54. *Ibidem*, f. 230, carta de Pietro Basadonna al senado del 20 de septiembre de 1651.

55. ASVe, Dispacci, Spagna, filza 84, ff. 232, 235, 239, 243, cartas de Pietro Basadonna al Senado fechadas los días 1 de octubre, 10 y 26 de noviembre y 20 de diciembre de 1651.

56. Rápidamente, el embajador veneciano informó al Senado de estos sucesos. ASVe, Dispacci, Spagna, filza 85, f. 35, carta de Pietro Basadonna al Senado del 21 de octubre de 1652.

57. ELLIOTT, *La rebelión de los catalanes*, pp. 476-477.

58. ASVe, Dipacci, Spagna, filza 85, f. 39, carta de Pietro Basadonna al Senado del 6 de noviembre de 1652.

59. La necesidad de continuar el enfrentamiento con los portugueses, el cual se había prácticamente abandonado para centrarse en el frente catalán, fue el principal motivo esgrimido desde el Consejo de Estado para negar el envío de las galeras napolitanas y sicilianas a Candía. El propio Felipe IV lo había dejado claro en una consulta del Consejo de Estado en 1651 al hablar de las dificultades para defender

En lo referente a Cataluña, cabe señalar que tras el fin de la guerra hubo nuevos intentos de Francia por recuperar el Principado entre 1653 y 1658.⁶⁰ No fue hasta la Paz de los Pirineos (7 de noviembre de 1659) cuando se zanjó definitivamente el conflicto que mantenían ambas potencias desde 1635. En el acuerdo alcanzado en la Isla de los Faisanes, la Monarquía Hispánica renunciaba definitivamente a sus derechos sobre el Rosellón y el Conflent. No obstante, tras la firma de la paz todavía quedó por delimitar la frontera en la Cerdaña, que se fijó en otro acuerdo paralelo llevado a cabo entre febrero y mayo del año siguiente.⁶¹

3. Conclusiones

Como hemos podido ver, la Guerra de Candía supuso un antes y un después en las relaciones entre la República de Venecia y la Monarquía Hispánica. Así mismo, hizo menester un nuevo enfoque por parte de los venecianos respecto a la revuelta iniciada en Cataluña en 1640.

Que, movidos únicamente por sus propios intereses, cambiaban su clásica posición de recelo ante todo lo que tuviese que ver con la Monarquía Hispánica. Verdaderamente, esta desconfianza nunca desapareció. Fue la necesidad de contar con las galeras de Nápoles y Sicilia la que obligó a diseñar una nueva estrategia diplomática, encaminada a

sus reinos, por lo que no era posible conceder lo que solicitaban los venecianos. AGS, Estado, Venecia, leg. 3550, f. 67, consulta del Consejo de Estado del 21 de marzo de 1651.

60. Durante todo este periodo los embajadores venecianos siguieron informando acerca de los deseos hispanos por alcanzar la paz. El 26 de mayo de 1653 leía su *relazione* en el Senado Pietro Basadonna. En ella señalaba la situación en que había quedado Cataluña tras el fin de la guerra. Concluyendo que vuelve a ser una provincia sujeta, no obstante, «s'avvederebbero forse i Castigliani di aver trionfato quasi di tutto il paese senza far acquisto d'un sol cuore di quella nazione». BAROZZI Y BERCHET, *Relazioni degli stati europei*, p. 219.

61. SANABRE, *El tractat dels Pirineus*, pp. 57-73, 78-87.

buscar asistencias por parte de todas las potencias enemigas del Imperio Otomano. Fuesen católicas, protestantes o incluso musulmanas.⁶²

Al mismo tiempo, la Monarquía Católica hacía lo propio al rehusar las continuas peticiones de socorro de los venecianos. Excusándose precisamente en la necesidad de priorizar las causas que amenazaban el sosiego de sus territorios. A los españoles les interesaba alejar a los turcos de Italia, pero todavía más conservar los Países Bajos, Portugal o Cataluña.

Nos encontramos pues en un periodo de secularización de la política exterior a partir de la Paz de Westfalia. Lejos quedaban ya los tiempos de Lepanto en los que se había conformado la Liga Santa en beneficio de la Cristiandad. La primacía de los intereses políticos, término al que hemos aludido repetidas veces en este escrito, suponía una declaración de independencia respecto a los preceptos moralizadores que habían regido la política europea en la centuria anterior. Señalando a los príncipes europeos un camino a seguir guiado principalmente por la razón.⁶³

Paralelamente, esta secularización abría la puerta a una posible coexistencia pacífica con el Imperio Otomano. Los venecianos, quienes habían mantenido con ellos continuos contactos diplomáticos en favor de su comunidad comercial en Oriente, eran el caso más plausible de que esta era posible. Argumento que debemos tener en cuenta para comprender como el antagonismo religioso pasa a un segundo plano ante lo que Poumarède ha definido como la *banalización* de la lucha contra el infiel.⁶⁴

62. Géraud POUMARÈDE, «La question d'Orient au temps de Westphalie», en L. Bély dir., *L'Europe des traités de Westphalie. Esprit de la diplomatie et diplomatie de l'esprit*, Presses Universitaires de France, París, 2000, pp. 370, 383.

63. Albert O. HIRSHMAN, *Las pasiones y los intereses. Argumentos políticos en favor del capitalismo previos a su triunfo*, Ediciones Península, Barcelona, 1999, pp. 55-56.

64. Géraud POUMARÈDE, *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Presses Universitaires de France, París, 2004, pp. 620-627.

Por esta y otras razones, el esfuerzo diplomático y militar veneciano no tuvo el éxito esperado y, finalmente, la República se vio obligada a ceder el Reino de Candía a los turcos en 1669⁶⁵. Sus embajadores en Madrid durante todo este periodo desarrollaron, como hemos podido ver, una enorme actividad encaminada a conocer los entresijos del sistema político hispano y el avance de sus conflictos dentro y fuera de sus fronteras. Los *dispacchi* y *relazoni* que hemos mencionado fueron el resultado de la enorme capacidad de los diplomáticos vénetos para obtener noticias procedentes de las más remotas partes del mundo, gracias a una amplísima red de agentes y espías. Información que, posteriormente, era tratada con sumo recato por las autoridades venecianas, que solo la difundían si no suponía ningún riesgo para los intereses de su República.⁶⁶

Lo hemos podido ver perfectamente en el conflicto catalán. Giustinian y el resto de diplomáticos emplearon para informar a su metrópolis no solo las relaciones que difundía la Monarquía Hispánica. Como hemos señalado, estas fueron más bien pocas y se elaboraron con fines evidentemente propagandísticos. Pero, más allá de la versión oficial, se valieron de una amplia red de agentes y espías para poder dilucidar el verdadero estado de la guerra y los ánimos en la corte madrileña.⁶⁷

Así mismo, se mantuvieron perfectamente informados de la evolución de los acontecimientos en el resto de frentes en Europa. No podía ser de otra forma, ya que los diversos escenarios que constituyeron la

65. Todas las esperanzas de los venecianos reposaban en la asistencia de los principales príncipes europeos. Por ello, la falta de una mayor implicación de estos en el conflicto derivó en la rendición de la ciudad de Candía el 7 de septiembre de 1669. La ciudad caía tras un cuarto de siglo de asedio, el más largo de la historia. NORWICH, *Historia de Venecia*, p. 693.

66. Filippo de VIVO, *Information and communication in Venice. Rethinking Early Modern politics*, Oxford University Press, Nueva York, 2007, pp. 19-25.

67. Paolo PRETO, *I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e contraspionaggio ai tempi della Serenissima*, Il saggiatore, Milán, 2004.

Guerra de los Treinta Años iban a condicionar enormemente el devenir de la *Guerra dels Segadors*.⁶⁸

Esta gran cantidad de información acumulada ha hecho que los diplomáticos venecianos hayan sido, con relación a sus homólogos europeos, los que más han contribuido a la formación de la historia europea desde el siglo XIX.⁶⁹ Tal es así que nos aportan datos enormemente significativos para entender el funcionamiento intrínseco de las diferentes monarquías, su solvencia económica o la composición de sus ejércitos.

Para concluir, he querido quedarme con una de las citas de Alvisè Contarini en su relación, en la que hace referencia al caso catalán. En ella, lleva a cabo una perfecta remembranza de la importancia de la revuelta, la visión que tenía de los españoles y qué supuso esta para los intereses y objetivos políticos de la Monarquía Hispánica. Una perfecta síntesis en la que el embajador se muestra convencido de poder

assicurar le Eccellenze Vostre che più premono alli ministri del re Cattolico ed a Sua Maestà medesima che tutte le altre guerre d'Italia, di Fiandra e di Germania, e che se potessero abbandonare senza discapiti questi interessi lo farieno volentieri per attendere agl'interni, ma non vi sanno trovare la via, parendo loro gran cosa che la Spagna ch'era solita dar la legge agli altri, e che si figuravano e speravano fosse un giorno per esser padrona del mondo, si veda oggidi a cosi stretti termini che li propri sudditi sieno quelli che le apportino maggior danno e molestia degli altri.⁷⁰

68. ETTINGHAUSEN, *La guerra dels segadors*, p. 918.

69. Johann von Müller es considerado el primero que se percató de la importancia histórica de las *relazioni*. Posteriormente, Leopold von Ranke pasó en 1830 cinco meses en el *Archivio di Stato* de Venecia, donde atisbó la precisión de estos documentos.

70. BAROZZI Y BERCHET, *Relazioni degli stati europei*, p. 106.

Catalunya, Sicília i Menorca en la política mediterrània de la Gran Bretanya durant la Peninsular War, 1808-1814

MATIES RAMISA

Resum

La comunicació exposa quin era la política mediterrània de la Gran Bretanya durant la guerra Peninsular (Guerra del Francès) i el lloc secundari però molt rellevant que tenia en l'estratègia general de la guerra napoleònica. Explica quin era el paper que hi desenvolupà l'illa de Sicília com a base britànica des de 1806, així com el de l'illa de Menorca i especialment del port de Maó des de l'inici de la contesa a Espanya el 1808. Convertida també en base anglesa, Menorca atenia al proveïment i reparació de la Royal Navy i era el punt de partida de la vigilància de la flota francesa de Toulon, així com un lloc d'esbarjo d'oficials i marineria. Per últim, la comunicació s'estén en les característiques de la intervenció britànica a Catalunya, tant pel que fa a l'aspecte logístic com el militar; en la personalitat i actuació del comodor Codrington -que manava l'esquadró naval que operava a les costes del Principat- i en la visió dels espanyols i catalans que tenien els polítics i militars anglesos.

Paraules clau: Guerra del Francès, Royal Navy, Menorca, Catalunya, Edward Codrington

Resumen

La comunicació expone cuál era la política mediterránea de Gran Bretaña durante la Guerra de la Independencia y el lugar secundario pero muy relevante que tenía en la estrategia general de la guerra napoleónica. Explica cuál era el papel que desarrolló la isla de Sicilia como base británica desde 1806, así como el de la isla de Menorca y especialmente del puerto de Mahon desde el inicio de la contienda en España en 1808. Convertida también en base inglesa, Menorca atendía al abastecimiento y reparación de la Royal Navy y era el punto de partida de la vigilancia de la flota francesa de Toulon, así como

un lugar de recreo de oficiales y marinería. Por último, la comunicación se extiende en las características de la intervención británica en Cataluña, tanto en el aspecto logístico como el militar; en la personalidad y actuación del comodoro Codrington -que mandaba el escuadrón naval que operaba en las costas del Principado- y en la visión de los españoles y catalanes que tenían los políticos y militares ingleses.

Palabras clave: Guerra de la Independencia, Royal Navy, Menorca, Cataluña, Edward Codrington.

Abstract

The communication exposes what was the Mediterranean policy of Great Britain during the War of Independence and the secondary but very important place it had in the general strategy of the Napoleonic war. It explains what was the role of the island of Sicily as a British base since 1806, as well as that of the island of Menorca and especially of the port of Mahon since the beginning of the war in Spain in 1808. Converted also into English base, Menorca served to the supply and repair of the Royal Navy and was the departure point of the surveillance of the French fleet of Toulon, as well as a recreation place for officers and sailors. Finally, the communication extends to the characteristics of the British intervention in Catalonia, both in the logistical and military aspects; in the personality and performance of commodore Codrington-who commanded the naval squadron that operated on the coasts of the Principality-and in the vision of the Spaniards and Catalans that had the English politicians and military.

Keywords: Peninsular War, Royal Navy, Menorca, Catalonia, Edward Codrington.

1. *La política mediterrània de la Gran Bretanya durant la Peninsular War*

La guerra al Mediterrani durant la Peninsular War -Guerra de la Independència a Espanya- no fou un conflicte de grans batalles, sinó de petits combats de corbetes i de barques canoneres, expedicions sorpresives i atacs de bateries. Després de Trafalgar (1805), la flota francesa mai s'encarà obertament amb la Royal Navy, enfront de la qual sempre tenia les de perdre no per manca d'efectius sinó per falta d'habilitat, ensinistrament i determinació.

Tan sols hi va haver algunes escaramusses entre creuers dels dos bàndols a l'entorn de Toulon -la principal base naval francesa al Mediterrani, bloquejada permanentment pels britànics- quan els vaixells de línia gals feien exercicis o pugnaven per trencar el cercle d'amagat per complir alguna missió. També quan la flota napoleònica intentà proveir Barcelona,¹ sovint incomunicada pels escamots patriotes i l'exèrcit espanyol.

Un altre focus relativament conflictiu fou l'illa de Sicília, posada sota protecció britànica a partir de 1806. L'exèrcit anglès va fer alguna expedició contra la península italiana, ocupada pels francesos, i aquests van mostrar intencions intermitents d'assaltar l'illa que mai es van materialitzar seriosament.

Així, els teatres principals de la guerra foren centreeuropa i la península ibèrica. El Mediterrani va ser sempre un escenari secundari,

1. L'incident amb el comboi de proveïment cap a Barcelona va tenir lloc a finals d'octubre de 1809 entre Roses i el sud del Golf de Lleó, i fou explicat pel mateix almirall Collingwood, comandant de la flota anglesa al Mediterrani. Vegi's Cuthbert COLLINGWOOD, *The Private correspondence of Admiral Lord Collingwood*, Edward Hughes, London, 1957, carta de 1.11.1809 a la seva germana. L'almirall Edward Pellew també relata en la seva correspondència alguns incidents amb la flota francesa vora Toulon: National Maritime Museum (NMM), Caird Library, London, 60767, PEL / 18, carta de 4.11.1813 a Hallowell; 61454, PEL / 21, carta de 13.02.1814 al secretari de l'almirallat. Els principals historiadors britànics d'aquest període es fan ressò d'algunes d'aquestes escaramusses.

però malgrat tot molt important. Per això Gran Bretanya hi va assignar la major concentració del seu poder naval, ja que tenia la clau de l'Est. Tot dominant aquest mar, els anglesos impedièn que Napoleó fes efectiu el disseny d'amençar l'Índia i d'excloure els britànics del comerç de Llevant; d'altra banda, el Regne Unit s'assegurava l'accés a Àustria, Rússia, l'Imperi Turc, Egipte i la mateixa Índia.² És a dir, als aliats, als neutrals i a les colònies.

El cost econòmic del manteniment de la flota anglesa al Mediterrani fou colossal, però el justificaven els objectius militars i estratègics que la Gran Bretanya volia assolir. També hi havia motius econòmics. En el context del bloqueig continental implantat per Napoleó a partir dels decrets de Berlín de 1806, el Regne Unit va respondre amb les Orders in Council de 1807, que establien un encerclament igualment total contra els ports dominats per l'imperi francès. Els mercants neutrals no eren respectats pels bel·ligerants.

El mercat mediterrani no era tan important per a la Gran Bretanya com el de l'Índia, però en la situació de guerra econòmica era necessari bregar per les fonts de matèries primeres, forçar l'entrada dels productes anglesos arreu i prendre represàlies contra l'enemic. La Royal Navy va fer tot el possible també per fomentar el contraban que penetrava per les fronteres de l'imperi napoleònic. El comerç de França i dels països satèl·lits va desaparèixer dels mars, i el Regne Unit es convertí en el magatzem del mercadeig mundial. Gibraltar i Malta foren els seus dipòsits al Mediterrani.³

2. Piers MACKESY, *The War in the Mediterranean, 1803-1810*, Longmans, Green and Co. London, 1957, vegi's prefaci i pp. 5-8. La Royal Navy tenia entre 120 i 130 creuers de línia (de més de 60 canons), dels quals uns 30 eren destinats al Mediterrani, junt amb gairebé una seixantena de fragates i corbetes, a més de varies desenes de transports, 28.000 *marines* i 30.000 soldats.

3. Alfred Thayer MAHAN, *The Influence of Sea Power upon the French Revolution and Empire, 1793-1812*, Sampson Low-Marston-Searle and Rivington, London, 1892, II, pp. 272 i ss. MACKESY, *The War in the Mediterranean*, pp. 8 i ss.

Els dos enclavaments esmentats van ser dues de les principals bases britàniques al Mediterrani. A elles s'hi van afegir Sicília -ocupada de fet pels anglesos des de 1806 amb un consentiment relatiu dels monarques Ferran I de Borbó i Maria Carolina- i Menorca, on des de mitjan 1808 la flota anglesa va poder disposar del port de Maó arrel de la revolta espanyola contra Bonaparte.

L'aixecament espanyol va ser vist des del primer moment com una gran oportunitat pel govern anglès, que es dedicà a donar el màxim suport a la lluita nacionalista ibèrica. De fet, intentà exportar l'exemple a terres italianes sense èxit. A partir de 1808, la Peninsular War va esdevenir el principal esforç britànic, tot relegant Itàlia en les prioritats. Per fi l'exèrcit britànic disposava d'un territori des d'on continuar la lluita de desgast contra Napoleó sense haver de mirar què passava a la resta d'Europa.⁴

Tot i que s'ha criticat la política anglesa respecte de la Península com a mancada de convicció, la realitat dels fets sembla demostrar que la prioritat donada al suport a la guerra ibèrica contra Napoleó no va canviar fins a la mateixa abdicació de l'emperador el 1814. El gabinet de Londres ni tan sols es va refiar de l'empenta de la Sisena Coalició, organitzada a ran del fracàs de Bonaparte a Rússia el 1812, i no va abandonar l'avenç de Wellington al nord d'Espanya.⁵

2. Sicília

La illa de Sicília va entrar en el joc estratègic entre França i Gran Bretanya immediatament després del trencament de la pau d'Amiens.

4. MACKESY, *The War in the Mediterranean*, pp. 259 i ss.

5. Peter HICKS, «British Strategic Foreign Policy, 1806-1815», dins *Napoleon.org* (consultat el 25/01/2018). Alicia Laspra quantifica en 6.936.022 lliures esterlines el total de subsidis atorgats pel Regne Unit a Espanya, una quantitat molt generosa (Alicia LASPRA, «La ayuda británica», dins A. Moliner Prada ed., *La guerra de la Independencia en España, 1808-1814*, Nabla Ediciones, Barcelona, 2007, pp. 153 i ss.

Els anglesos la volien com un complement de la possessió de Malta, massa petita. A les converses de pau de 1806, Napoleó va proposar el control francès de Sicília a canvi de Hannover o la Dalmàcia,⁶ però el govern britànic s'hi negà en rodó perquè això hagués suposat obrir les portes de l'Est als francesos.

L'emperador va decidir aleshores pressionar militarment cap el sud d'Itàlia i amenaçar l'illa per obligar Gran Bretanya a enviar-hi tropes i debilitar així la defensa de la metròpoli en uns moments en què Napoleó encara somniava en envair-la. Després de la derrota austríaca de 1805 els Borbons de Nàpols foren deixats a mercè de l'emperador, i aquest girà la vista cap el sud-est d'Europa.

Això va fer veure als britànics la importància del Mediterrani. Calia dominar els passos de l'Adriàtic i l'estret de Messina.⁷ Quan les tropes de Josep Bonaparte van entrar al regne de Nàpols el 1806, els soldats anglesos foren autoritzats pels Borbons napolitans a desembarcar a Sicília, on també s'acolliren els mateixos monarques. L'illa es convertí en protectorat britànic i en la principal base militar anglesa al Mediterrani, així com en el graner de Malta.

La invasió napoleònica d'Espanya el 1808 va allunyar el perill francès de Sicília, però Murat continuà amenaçant des de l'altre costat de l'estret de Messina fins el 1810. La prioritat del govern anglès era ara la península Ibèrica i des de finals de 1808 va donar indicacions als comandants militars de Sicília que trametessin tropes a Catalunya per auxiliar els patriotes rebels.⁸ Però el general Stuart no va trobar el moment de fer-ho.

Si bé la posició militar i naval britànica a Sicília tenia una fortalesa precària però suficient, a nivell del govern interior era feble. Els Borbons, especialment la reina Maria Carolina, mostraven una contínua

6. HICKS, «British Strategic Foreign Policy».

7. MACKESY, *The War in the Mediterranean*, pp. 97 i ss.

8. MACKESY, *The War in the Mediterranean*, pp. 281 i ss.

mala voluntat pels anglesos, i amb el Duc d'Orleans, que hi era refugiat, constituïen un focus d'intrigues. El darrer governador anglès, lord William Bentinck, va voler dotar l'illa d'una constitució liberal i empènyer cap a la unitat italiana, però fracassà i hagué d'erigir-se en dictador. Tampoc els oficials sicilians donaven suport a l'expedició britànica en auxili de Catalunya quan arribà el moment,⁹ l'any 1812.

3. Menorca

L'illa de Menorca havia estat en el punt de mira militar britànic més d'una vegada abans de la revolta espanyola. Per exemple el 1805, quan enmig de les negociacions per forjar la tercera coalició, Gran Bretanya havia acceptat canviar Malta per Menorca i havia ordenat al general Craig un atac contra la darrera. El pla no prosperà.¹⁰ I és que l'illa tenia una situació immillorable per a la vigilància de les costes espanyoles i franceses.

Les coses van canviar de cop el juny de 1808, a ran de la revolta espanyola contra Napoleó. L'almirall Collingwood va ordenar el cessament de les hostilitats contra Espanya i va obrir vies de comunicació amb la Junta de Sevilla i amb el capità general de Mallorca, Joan Miquel de Vives. Aquest havia demanat un oficial d'enllaç, i el vicealmirall Thornbough li va trametre el capità Staines. Després d'un temps de negociacions, Vives va obrir Maó a la flota britànica, on ja sojornava part de l'esquadra espanyola. Els britànics van prendre les Balears sota la seva protecció.¹¹

9. Agata Laura Giovanna CRISTALDI, *Il sicilian journal di lord William Bentinck (1812-1814)*, Tesi Doctoral, Università degli studi di Catania, 2014. Vegi's les conclusions i l'apèndix (p. 142 i ss.)

10. MACKESY, *The War in the Mediterranean*, pp. 67 i ss.

11. The National Archives (NA), London, CO 173/2, carta de Collingwood de 17.06.1808. Lord COLLINGWOOD, *A Selection from the public and private correspondence of Vice-Admiral Lord Collingwood*, James Ridgeway, London, vol. II 1828. Carta de 17.06.1808. L'almirall Collingwood assegurava que la Junta de Mallorca estava a El

La ciutat de Maó -que els anglesos anomenaven Port Mahon- es convertí així en una nova base de la Royal Navy. Els britànics la van descriure en termes molt positius: port encantador, ciutat bonica i neta, excel·lent i alegre, ambient bo i tranquil, mercat ben proveït...;¹² en canvi, no els va entusiasmar l'aspror i l'aridesa de la resta de la illa.

Els avantatges del recer de Maó per a la Navy foren evidents. Donat que la principal ocupació era la vigilància del port de Toulon, Menorca era a només un terç de distància d'ell respecte de Malta o Gibraltar. Sense haver d'esguardar ja Cadis ni Cartagena, la flota britànica es va poder unificar amb base a Maó i no dividir-se en dos esquadrans entre Sicília i l'estret com fins aleshores.¹³ Del port menorquí sortien els reduïts esquadrans que sotjaven els litorals espanyol, francès i italià, allà s'hi reunien els proveïments i es realitzaven les reparacions dels vaixells de guerra, i allà hi feien escala els creuers i els mercants en els seus periples. També servia de refugi pel gruix de la flota -sovint amb l'almirall- durant els mesos d'hivern, esquivant així les tempestes i forts vents del golf de Lleó.¹⁴

El favor del suport dels anglesos. De tota manera, Vives només desguarní les illes per enviar les tropes a Catalunya després que l'almirall anglès li donés totes les seguretats que els britànics no intentarien ocupar Port Maó. Per conèixer la història de Mallorca d'aquesta època des del punt de vista peninsular, vegi's Antoni MOLINER, *La Guerra del Francès a Mallorca (1808-1814)*, Edicions Documenta Balear, Palma de Mallorca, 2000; i Lluís ROURA, *L'Antic Règim a Mallorca. Abast de la commoció dels anys 1808-1814*. Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear, Palma, 1985.

12. Testimonis del capità E. Codrington i del viatger G. Bridgeman a Carlos SANTACARA, *La Guerra de la Independència vista por los británicos, 1808-1814*, Antono Machado Libros, Madrid, 2005, pp. 283 i 692.

13. MACKESY, *The War in the Mediterranean*, pp. 281 i ss.

14. Les funcions esmentades del port de Maó es poden veure a la correspondència del capità E. Codrington (NMM, COD/2/1, COD/2/2), i de l'almirall E. Pellew (NMM, PEL / 17, PEL / 18, PEL / 20). També a C. Northcote C. Northcote PARKINSON, *Edward Pellew, Viscount Exmouth, Admiral of the Red*, London, Methuen & Co, 1934, pp. 390-392, 398 i ss.; Edward OSLER, *The life of admiral Viscount Exmouth*, Smith Elder, Londres, 1835, pp. 261 i ss.; Oliver WARNER, *The life and letters of Vice Admiral Lord Collingwood*, Oxford University Press, London, 1968, pp. 206 i ss.

Quan era concentrada a Maó, la flota del Mediterrani presentava un aspecte imponent. Immensos «three deckers» alineats al costat de creuers de 74 canons i de fragates de 40, la vida ordenada dels mariners a bord, els trets de canó i la mosqueteria dels matins i vespres, els tambors i les pifres després del toc de diana, la simfonia militar a la posta del sol, acompanyada de les recíproques respostes dels diferents vaixells de guerra... Durant el dia, el port estava sempre cobert per una munió de barques i bots, que li donaven un aspecte de gran vigor.¹⁵

Des que a mitjan 1808 la guarnició militar de les Balears va acudir a Catalunya per donar suport a la resistència antinapoleònica, les illes van quedar gairebé desguarnides, protegides tan sols per alguns centenars de voluntaris i la presència de la flota anglesa. El perill que els francesos ho aprofitessin per donar un cop de mà era real, sobretot si tenim en compte que a Cabrera, a Menorca i a Mallorca s'hi amuntegaven milers de presoners francesos amb llurs oficials.

El capità naval Benjamin Hallowell va denunciar la situació d'indefensió de les Balears ja des de principis de 1809, i més tard s'hi va afegir el capità Codrington. El primer va apuntar que s'hauria de posar guarnició britànica a les illes, i va insinuar la sospita de traïció; els presoners s'haurien de trametre a Malta o Sicília. Quan el 1811 el govern espanyol va enviar a Menorca un regiment de valons, la situació a ulls dels anglesos encara va empitjorar, ja que era compost en bona part per desertors imperials; a principis de 1812 la Regència retornà el regiment a Alacant.¹⁶ Des del 1811 les illes es convertiren en centre de reclutament i ensinistrament de tropes a càrrec del general Samuel Ford Wittingham, i la seguretat millorà.

15. PARKINSON, *Edward Pellew, Viscount Exmouth*, pp. 415 i ss.

16. British Library (BL), Althorp Papers, Add MS 75958-75959, informes de Hallowell de 22.03.1809, 21.04.1809, 5.08.1809, 10.07.1810, 21.09.1810, 9.10.1810, 29.12.1810, 3.02.1812. NMM, Cod/2/1, carta de Codrington de 15.10.1811.

Els britànics també consideraven que el governador espanyol de Menorca els era hostil, i més aviat afecte als francesos. El 1810 hi havia ancorada a Maó una part de la inactiva flota espanyola, composta de set creuers de línia i una fragata; segons Codrington, el tracte entre oficials anglesos i espanyols era correcte, però aquests odiaven en el fons els britànics, els quals els corresponien amb el menyspreu pel fanatisme i l'ociositat, i els atribuïen inclinacions pels imperials. Hallowell assegurava que la població de les illes preferia els francesos als espanyols, i que¹⁷ «the people of Minorca are devoted to us».

En efecte, les relacions entre els oficials anglesos i la població menorquina no podien ser més cordials, segons es desprèn de les memòries escrites per diversos marins de la Navy. Els oficials que no estaven de servei sortien cada tarda a Maó. Hi havia balls a la *posada Alexandrina* -de disfresses per carnaval- on els britànics aprenien a ballar les danses espanyoles atesos per noies maoneses d'ulls foscos; es feien tertúlies festives a les cases principals de la ciutat i excursions a l'interior de l'illa -a Alaior, al mont Toro, a Es Castell-; s'organitzaven passejos a cavall i jocs de *la gallina cega*, i es degustava la gastronomia local.¹⁸

De vegades eren els anglesos els que organitzaven balls a bord dels vaixells de guerra per correspondre a l'hospitalitat de les famílies maoneses, amb bandes de músics incloses. Fins i tot els oficials britànics interessats van subvencionar balls a l'ajuntament cada quinze dies quan la flota hi era reunida, «per a alegria i felicitat de les noies maques de Maó». Malgrat la púdica literatura transmesa a la posteritat per les car-

17. BL, Althorp Papers, Add MS 75959, informe de Hallowell de 6.09.1810. NMM, Cod/2/1, carta de Codrington de 13.12.1811. Lady BOURCHIER, *Memoir of the life of Admiral Sir Edward Codrington*, Longmans, Green and Co., London, 1873, carta de 25.09.1810. COLLINGWOOD, *A Selection*, vol. II, carta de 16.03.1809. Hallowell creia que la gent de Menorca patiria represàlies després de la guerra per la seva manifestada devoció als britànics.

18. Testimonis d'Abraham Crawford i d'Edward Codrington a SANTACARA, *La Guerra de la Independència*, pp. 167, 283 i 322.

tes, informes i memòries dels militars anglesos, no és difícil endevinar amagada darrere les descripcions la pràctica de la prostitució.¹⁹

4. Catalunya

4.1 Característiques de la intervenció britànica

L'actuació de les forces navals i terrestres angleses a Catalunya en el marc de la Peninsular War contra Napoleó fou molt important, i a les terres valencianes, decisiva. Proporcionaren diners, armes, municions i subministraments de tot tipus, que desembarcaven a punts de la costa, però també transportaren les tropes resistents d'un punt a l'altre del litoral, i donaren suport naval i terrestre a operacions militars concretes.

Els anglesos tenien uns oficials d'enllaç amb les tropes espanyoles -anomenats *Military Agents*²⁰ - que coordinaven les peticions de diners, armes i proveïments, i que informaven els superiors. Donat l'estat d'extenuació financera i de subministraments en què es trobaven sempre les unitats regulars a Catalunya, l'ajut britànic els era imprescindible per a poder operar.

En canvi, el resultat de les actuacions militars concretes en què participaren els britànics a la zona de Llevant només es pot qualificar de mediocre. A terra, els bonapartistes portaven la veu cantant -just al revés del que passava al mar- i els anglesos procuraven no arriscar-se gaire. Per exemple, quan els imperials assetjaren Roses pel novembre de 1808, la Royal Navy només va mantenir dos creuers a la badia i va

19. SANTACARA, *La Guerra de la Independència*, pp. 322 i 361. El tinent Connolly explica: «No només ballàvem a plaer a bord, sinó que organitzàvem balls privats per subscripció entre els oficials joves de la flota»; i Abraham Crawford: «el meu company Bob S. i jo vam acordar donar un ball de comiat a «es filles Mahoneses» (sic) en les cases de les quals havíem rebut tantes amabilitats».

20. Els principals agents militars anglesos a Catalunya van ser el general Charles William Doyle, el coronel Edwin R. S. Green, i el capità Charles JH. Zehnpfenning. Green fou capturat pels francesos el 1812 a Montserrat.

trametre un centenar d'homes a lluitar al costat de la guarnició espanyola.²¹

Tampoc el setge de Tarragona endegat pel general Suchet el maig de 1811 va comptar amb un suport militar suficient dels britànics. Van tenir tres barcos de línia en tot moment davant el port -amb els corresponents bots canoners- per aportar armes, municions i subministraments, per evacuar ferits, dones i nens, i per hostilitzar els imperials sempre que podien, però van denegar el desembarcament de les tropes angleses que s'hi havien presentat, la qual cosa comportà la desmoralització dels soldats espanyols.²²

La tan esperada expedició anglosiciliana arribada a Catalunya pel juliol de 1812 -uns 10.000 soldats- no va desembarcar a Palamós sino a Alacant. Tampoc aquí aconseguí fer recular Suchet durant un any. Aquestes mateixes tropes -17.000 homes- van intentar prendre Tarragona als francesos pel juny de 1813. Van aixecar vergonyosament el setge després de deu dies.

Alguns oficials britànics s'excusaven dient que en aquest exèrcit hi havia pocs anglesos. Però tampoc era homogeni l'exèrcit francès. El problema era de comandament i d'ensinistrament de la tropa. Durant

21. NA, London, CO 173/2, informe de l'almirall Collingwood de 30.08.1808. COLLINGWOOD, *A Selection*, cartes de 13.11.1808, 4.01.1809 i 21.01.1809. COLLINGWOOD, *The Private correspondence*, cartes de 17 i 19.12.1808. Al setge de Roses s'hi refereixen també els principals historiadors britànics de la guerra, com Napier i Oman. L'almirall Collingwood va donar la culpa de la caiguda de la fortalesa a la inacció de l'armada espanyola -que no es movia per manca de fons- i a la manca de suport de la guarnició de Girona i de l'exèrcit espanyol de Vives.

22. NMM, London, COD/5/5, informes de 10, 22, 23, 24, 27 i 29 juny 1811; COD/2/1, informes de 18 i 29 juny 1811, 1 i 4 juliol 1811. BOURCHIER, *Memoir of the life*, cartes de Codrington referides al setge de Tarragona entre l'11 de maig i el 6 juliol 1811. Per descomptat, els principals historiadors anglesos del XIX i principi del XX, com Napier i Oman, i peninsulars -Conde de Toreno, Gómez de Arceche, Blanch, Bofarull, etc.- fan referència al setge i al paper dels britànics.

la retirada final de Suchet, l'exèrcit anglosicilià va tornar a ser derrotat a l'Ordal,²³ pel setembre de 1813.

Els principals interessos estratègics que tenia el gabinet de Londres a l'hora d'operar a Catalunya i a les costes de Llevant en general eren dos: dificultar l'avenç imperial des del Principat cap el sud (València, Múrcia), i retenir-hi el màxim possible de tropes franceses per tal de facilitar la progressió de l'exèrcit de Wellington des de Portugal. El primer no es va aconseguir, el segon sí, malgrat la ineficàcia de l'expedició anglosiciliana; el mariscal Suchet no va voler desprendre's de part dels seus homes i enviar-los al centre d'Espanya perquè havia de fer front als britànics, als febles exèrcits espanyols del llevant i a la guerrilla.

La Royal Navy no era suficient per aturar els napoleònics a Catalunya. Calia trametre-hi tropes de terra. Per això el govern anglès, ja des de l'època del setge de Roses, va expedir recomanacions i ordres als comandants militars de Sicília perquè destaquessin part de les forces al Principat. De totes maneres, la migradesa global dels efectius militars anglesos, la munió de punts que calia atendre, la feblesa de la posició britànica a Sicília -sotmesa a contínues conspiracions- i les amenaces d'invasió de Murat van ajornar el projecte fins el 1812.

Alguns militars de la Navy van recomanar l'aplicació a les costes catalanes d'una tàctica consistent en la realització de desembarcaments intermitents i imprevistos de pocs milers d'homes aquí i allà per tal de desorientar els bonapartistes i destruir les defenses costaneres que construïen, així com per fer-los recular si empenien el setge d'alguna

23. El principal testimoni d'aquests fets fou el contraalmirall B. Hallowell: BL, London, Add MS 75959, informes de Hallowell de 16.05.1812; 5, 18 i 24 juliol 1812; 30.08.1812; diari de Hallowell entre el 31 maig i el 19 juny 1813; informes 3 i 27 octubre 1813. NMM, London, HLW/3, informes de Hallowell de 29.04.1813; HLW/4, 14.05.1813; 4, 12, 16 juny 1813, 20.07.1813; 17.08.1813; 15 i 18 setembre 1813. William Francis Patrick NAPIER, *History of the war in the Peninsula*, Ams Press, Inc. New York, 1970 (reprinted from the edition of 1862), vol. IV, pp. 87 i ss., i pp. 295 i ss. Charles William Chadwick OMAN, *A History of the Peninsular War*. Clarendon, Oxford, 1902-1914, vol. V, pp. 565 i ss.; vol. 6, pp. 488 i ss.

ciutat. Lord Cochrane ho va proposar diverses vegades al parlament de Westminster, però mai li van fer cas; assegurava que els atacs podien estendre's a la costa francesa amb total impunitat, com ell mateix havia demostrat. El contraalmirall Hallowell va recomanar en algun moment una actuació similar.²⁴

El govern de Londres va donar molta autonomia d'actuació a les forces militars desplegadas al Mediterrani, en part degut a la distància. Els almiralls tardaven mesos en rebre les instruccions, i obraven sovint segons el seu albir. El mateix succeïa en l'escala inferior: els capitans navals tenien un ampli marge de moviments. La conducta del capità Edward Codrington, que comandava el petit esquadró de tres a cinc creuers destinat a la costa catalana, ho exemplifica.

L'almirall E. Pellew atorgà tota la confiança en Codrington malgrat el caràcter passional i inestable d'aquest, i la tendència que tenia d'immiscir-se en la política interna del Principat. Codrington protagonitzà enfrontaments amb l'agent militar Edwin Green i va participar en les picabaralles internes dels caps militars que actuaven a Catalunya. L'odi que sentia envers el general en cap Luis Lacy i l'admiració sense límits pel Baró d'Eroles van condicionar del tot la seva actuació i la visió que tenia de la situació a la província.²⁵

4.2 El capità Codrington

L'almirall Sir Edward Codrington (1770-1851), capità durant la Peninsular War, va participar en les batalles de Trafalgar (1805) i de

24. Parliamentary Archives (PA), London, HC Deb 22 February 1812 vol 21 cc885-93885; HC Deb 16 March 1812 vol 21 cc1298-310, intervencions de Lord Cochrane. BL, London, Add MS 75958, cartes de 22.03.1809 i 9.10.1810. Hallowell sempre va criticar l'escassa activitat de la flota britànica per ajudar els catalans.

25. NMM, London, 60766 PEL/17, cartes de 18, 22 i 31 juliol 1811, i 2 i 5 setembre 1811, i 1.11.1811. Pellew es limità a amonestar paternalment Codrington en alguna ocasió. En canvi, l'ambaixador britànic Henry Wellesley ignorava per sistema els informes d'aquest capità i sembla que no li tenia gaire apreciació.

Navarino (Grècia, 1827) entre d'altres. Havia nascut en el si d'una família aristocràtica i terratinent, i va tenir tres fills; tots es dedicaren a la carrera naval.

Codrington és probablement el personatge britànic més destacat de la Peninsular War a Catalunya, tant per la durada dels seus serveis a les costes del Principat -dos anys i mig, des del setembre de 1810 fins el febrer de 1813- com pel coneixement que va arribar a adquirir dels afers de la província i la implicació que hi mostrà. Va estar destinat aquí durant l'etapa central de la guerra, el període en què es van produir els fets més rellevants, des de la culminació de l'ofensiva napoleònica que aconseguí gairebé la conquesta completa del Principat, fins a la davallada ja molt clara de la causa imperial.

Va començar els seus serveis tot col·laborant en el bloqueig de Toulon i en el de Barcelona, on calia evitar que els francesos poguessin proveir-se. Va venir aviat la desastrosa etapa de Campoverde, el general elevat a la màxima autoritat de Catalunya per mitjà d'una revolta popular dirigida per líders radicals a Tarragona, després de la pèrdua de la plaça de Tortosa a primers de gener de 1811.

Sens dubte, el fet més transcendent en què va participar el capità Codrington fou el setge de Tarragona emprès pel general Suchet durant els mesos de maig i juny de 1811. Aquí el capità naval hi posà molt esforç i implicació a favor de la causa patriota -proveïment d'armes i queviures a la ciutat assetjada, bombardejament de les columnes imperials des del mar, transport de reforços valencians, evacuació de ferits, dones i nens-, però també revelà els seus límits: interferències no sempre necessàries amb el comandament de la plaça, i no autorització del desembarcament dels soldats del coronel Skerret en els darrers dies del setge.²⁶

26. El setge de Tarragona es pot seguir gairebé dia per dia a través de la correspondència de Codrington: NMM, London, COD/2/1 i COD/5/5, cartes i informes des del 8 de maig fins el 4 de juliol 1811. BOURCHIER, *Memoir of the life*, cartes de Codrington entre el 7 de maig i el 6 de juliol 1811. Els historiadors anglesos culpen

Durant els últims i dramàtics dies de la caiguda de Tarragona, Codrington va descobrir l'home que podria salvar Catalunya: el baró d'Eroles. L'idil·li amb aquest militar català li va durar fins el darrer dia de l'estada a Catalunya, i en diverses ocasions el va pressionar perquè acceptés la capitania general del Principat,²⁷ cosa a la qual el baró sempre es negà mentre hi hagués un superior jeràrquic a la província.

En el període següent de predomini napoleònic, que es va estendre al país valencià, Codrington va continuar vigilant el contraban cap a Barcelona, va col·laborar en actuacions militars a la costa i va tenir bona sintonia amb el nou general en cap, Luis Lacy, fins el febrer de 1812. Aleshores inicià una furiosa campanya contra ell per la decisió de Lacy d'integrar les guerrilles dins l'exèrcit regular.

El capità naval s'entrevistà diverses vegades amb vocals de la Junta Superior de Catalunya i amb l'emissari Elies Arxer per tal de propiciar la destitució de Lacy, a qui es negà a lliurar armament²⁸. Va posar grans esperances en la vinguda de l'expedició anglosiciliana pel juliol de 1812, que quedaren decebudes, i va aprovar -malgrat l'animadversió personal- la guerra bruta endegada per Lacy aquell estiu. En el darrer tram de l'estada de Codrington al Principat es produí la culminació de la campanya contra Lacy -ara amb el suport de la Junta catalana- i la destitució d'aquest militar pel desembre de 1812. Abans de tornar a Anglaterra, el capità va tenir la satisfacció de veure l'amic Eroles nomenat general en cap,²⁹ encara que interinament.

l'exèrcit espanyol de la caiguda de Tarragona, però també a la decisió de Codrington respecte dels homes d'Skerret. Vegi's NAPIER, *History of the war in the Peninsula*, vol. 3, llibre XIII, pp. 243 i ss. OMAN, *A History of the Peninsular War*, vol. 4, pp. 496 i ss.

27. NMM, London, COD/2/1 i COD/5/5, cartes i informes de Codrington de 29 juny i 1 i 9 juliol 1811, i de 26.02. 1812. BOURCHIER, *Memoir of the life*, cartes de 20.09.1811 i 5.12.1812.

28. NMM, London, COD/2/2, cartes de 22 febrer i 8 abril 1812; COD/5/5, cartes de 26 febrer i 9 març 1812. BOURCHIER, *Memoir of the life*, cartes de 28 febrer; 7, 17 i 30 març; 2, 4 i 8 abril 1812.

29. NMM, London, COD/2/2, cartes de 14 i 18 gener; 4, 6 i 24 febrer 1813.

La personalitat de Codrington era notable per varis trets. En primer lloc, semblava tenir més vocació per la política que no pas per la milícia. Ell mateix confessava que no volia ser un heroi com Nelson, no tenia prou aptituds militars; defensava la feina dels polítics, que podien portar el benestar i la felicitat a la gent, més que no pas la dels herois militars, que podien conduir un país a la misèria.³⁰

Mentre va estar destacat a les costes catalanes amb l'esquadró, la seva correspondència s'ocupava bastant més d'aspectes polítics -tipus de governança que hi hauria d'haver a Catalunya i a Espanya, relacions i intrigues entre els principals dirigents polítics i militars, actitud del poble- que no pas dels fets i les estratègies militars. En aquest darrer aspecte anava força per lliure -l'almirall li havia donat carta blanca- i no es comprometia pas en grans operacions bèl·liques.

En segon lloc, i malgrat venir d'una família aristocràtica, tenia una ideologia radicalment liberal i en cert sentit revolucionària, a to amb l'època romàntica que es vivia. Exaltava la llibertat del poble, creia que aquest hauria d'eliminar físicament la classe alta, corrupta i tirànica. Veia una revolució violenta com la única solució per a un país absolutista com Espanya. Va saludar amb joia la promulgació de la Constitució de Cadis, i de tant en tant feia al·lusió a les disposicions d'aquest text legal relatives a la llibertat i a la igualtat.³¹

En aquest sentit, preferia l'amistat dels caps militars d'origen popular o guerriller, o si més no identificats amb el territori. Per això exaltava els guerrillers Francesc Rovira i Josep Manso, i al principi també Francesc Milans del Bosch, fins que va començar de sospitar que tenia tractes amb els napoleònic.³² Però sobretot idolatrava al Baró d'Eroles, a qui considerava la quintaessència de Catalunya.

30. BOURCHIER, *Memoir of the life*, cartes de 21.10.1810, 27.12.1812 i 25.01.1813.

31. NMM, London, COD/5/5, carta de 1.05.1812; COD/2/1, cartes de 15 agost i 1 octubre 1812; BOURCHIER *Memoir of the life*, cartes de 16 i 25 febrer, i 6 novembre 1811; 14 febrer, 5 març, 26 abril, 17 setembre i 19 desembre 1812; i 9.01.1813.

32. NMM, London, COD/2/2, informes de 12 i 15 desembre 1812.

En canvi, detestava els militars professionals com Joaquín Blake i Luis Lacy; a aquest darrer va arribar a professar-li una veritable animositat. Considerava que per guanyar la guerra calia armar a tot el poble, provocar un aixecament en massa més o menys coordinat amb l'exèrcit regular, al que valorava molt negativament³³. És a dir, s'inclinava per una guerra popular.

L'odi del radical Codrington contra Lacy i la seva devoció pel Baró d'Eroles no deixen de ser curioses si es mira políticament: Lacy era afí al liberalisme, i Eroles més endavant fou un líder absolutista. De tota manera, durant la guerra les opcions polítiques eren secundàries.

En tercer lloc, posseïa una personalitat passional i inestable emocionalment. Patia alts i baixos força marcats, es bolcava cap a uns i menystenia els altres segons si li queien bé o no. En els informes que enviava hi perfilava una diferenciació diàfana entre bons i dolents a Catalunya, seguint les seves preferències. Sovint no hi havia gaire objectivitat en els reports que feia, la qual cosa provocava que els superiors, probablement, els tinguessin poc en compte.³⁴

Semblava extrovertit, xerraire i popular, però alhora una mica picallós i arrogant. Pel que fa als espanyols i catalans, no es cansava de donar-los consells i exigir-los un capteniment determinat si s'ho podia permetre. Tal com s'esmenta més amunt, al llarg del 1812 el capità Codrington condicionà el lliurament d'armes i material al fet que hom

33. NMM, London, COD/2/1, informe de 17.08.1812; COD/2/2, informe de 2 i 25 desembre 1812; BOURCHIER, *Memoir of the life*, cartes de 11.11.1811 i 17.03.1812. En la seva correspondència de 1812 i 1813, les referències contra Lacy i a favor de l'armament en massa del poble són contínues.

34. NMM, London, COD/2/2, informes de 2.12.1812 i 21.01.1813. En aquestes cartes Codrington es queixava que no havia rebut cap resposta a les seves peticions de destitució de Lacy, i que l'ambaixador Henry Wellesley no el contestava mai. Després de la guerra, Codrington va maldar sense èxit perquè el govern anglès li agrais els serveis prestats a la costa mediterrània.

seguís la seva política. Es confessava optimista,³⁵ i creia en el patriotisme dels catalans i en la victòria final, a diferència de molts altres oficials britànics. Però al mateix temps de vegades era poc prudent i poc diplomàtic en el tracte amb els demés, i propens a la xafarderia.

Malgrat el biaix del seu caràcter, Codrington va posar passió i humanitat en la tasca que realitzà a les costes del Principat. Declarà moltes vegades el seu afecte i simpatia per Catalunya, i procurà sempre complir amb el deure. Es va esforçar en conèixer els catalans i barrejar-se amb la gent, a la que sovint deixava pujar al *Blake*, el vaixell de línia que comandava. També va relacionar-se amb els principals líders polítics i militars del moment, amb qui compartia sopars i llargues converses³⁶ en alguna taverna costanera o a dins del creuer.

4.3 La visió britànica dels catalans i espanyols

En ser aliats i no un dels dos principals contendents, els anglesos podien tenir un capteniment més objectiu i valorar amb més perspectiva la realitat militar dels dos bàndols, així com la situació política i social. Es fixaren especialment, com és natural, en la situació força lamentable de l'exèrcit. Es va produir una trobada entre dos països molt diferents -Gran Bretanya i Espanya- pel que feia a la mentalitat, l'estructura política i el desenvolupament econòmic i militar. El contacte no fou tergiversat per la guerra sinó al contrari, es va realitzar per mitjà d'una coalició, la qual cosa podia conduir a una relació més profunda.

La convivència entre els britànics d'una banda, i els catalans i espanyols de l'altra, posà en relleu una multitud d'aspectes en què els

35. NMM, London, COD/2/1, informe de 28.08.1812. BOURCHIER, *Memoir of the life*, cartes de 7 octubre i 1 novembre 1811. Les referències al patriotisme dels catalans i a la victòria final són innombrables a la seva correspondència.

36. En aquestes trobades, que feia de grat, el capità anglès detestava, en canvi, el menjar greixós que sovint li oferien, i l'olor corporal i el fum del tabac dels interlocutors peninsulars.

enfocaments d'uns i altres eren diferents: eficiència, organització, sentit pràctic, ideologia, cultura popular, gastronomia, costums... Per mitjà de la visió anglesa podem percebre que hi havia aleshores una gran diferència de maduració en tots els sentits entre Espanya i la Gran Bretanya.

Els espanyols es comportaven clarament amb els trets d'un país endarrerit: indolència i escàs interès per la millora productiva, fatalisme, imprevisió, alta religiositat, desorganització i ineficiència, desatenció dels febles per part dels forts, mala qualitat de les classes dirigents, etc. En canvi, els britànics en valoren l'hospitalitat, la generositat i l'amabilitat, així com el coratge i l'atreviment en moltes ocasions.

Els anglesos atorgaren a Catalunya una certa especificitat dins la monarquia hispànica, però no van arribar -com els francesos- a detectar-hi un sentiment nacional antiespanyol. Aquesta especificitat passava pel nivell superior de resistència antinapoleònica respecte d'altres províncies espanyoles, visible no només en les forces armades sinó també en la població civil, i un grau major d'organització i cohesió social, en comparació per exemple amb el país valencià.

Les opinions dels britànics sobre els caps militars i els oficials del Principat van ser en general força negatives. Els atribuïen molta inactivitat, manca d'habilitats i de vegades falta de patriotisme. No sabien organitzar, ni moure ni motivar l'exèrcit, i els soldats no confiaven en ells. Per això desertaven³⁷. Només se salvava Enrique O'Donnell de la crítica.

Sembla que l'animadversió era mútua. Oficials espanyols i anglesos es detestaven, però degut a les circumstàncies s'havien de tolerar.

37. Un botó de mostra de la visió dels oficials espanyols i catalans són les opinions de l'ambaixador H. Wellesley, de l'almirall Collingwood i del capità Hallowell: BL, London, Add MS 75959, informe de Hallowell de 20.03.1812. NA, London, FO 72/131, informe de Wellesley de 20.07.1812. COLLINGWOOD, *A Selection*, cartes de 4.01.1809 i 4.05.1809. COLLINGWOOD, *The Private correspondence*, cartes de 25.04.1809 i 18.06.1809.

Oman va matisar les crítiques a l'exèrcit espanyol i atribuí bona part dels defectes als mals comandaments de l'època heretats de Godoy i de Carles IV, i a les enormes dificultats amb què es va trobar; hi havia hagut abans un bon exèrcit -el de Bailén- i hi tornaria a ser, concloïa l'historiador anglès.³⁸

Els parlamentaris britànics abonaven en conjunt l'opinió de la desorganització i manca de disciplina que imperava en els exèrcits espanyols. Des de l'oposició de vegades s'acusava els hispans de falta de cooperació, i s'instava el govern anglès a prendre mesures directes per millorar l'estat de la força armada espanyola i per reduir la despesa a la Península. El govern s'hi negava, i el parlament de Westminster majoritàriament avalava la tesi de l'heroica resistència del poble espanyol contra la dominació francesa.³⁹

L'exèrcit regular espanyol a Catalunya era ineficaç i es dispersava amb facilitat davant un atac enemic. Els anglesos sempre diferenciaven entre el nombre total de tropes i el nombre de tropes útils, i d'aquestes darreres n'hi havia només uns quants milers al Principat, malgrat que el volum nominal ascendia als volts de 20.000. Un cop passada la brillantor de la insurrecció inicial, tampoc els escamots guerrillers o voluntaris -com els miquelets- van enlluernar els anglesos, com sí que ho van fer amb els francesos.⁴⁰ Als seus ulls compartien els defectes de

38. BOURCHIER, *Memoir of the life*, cartes de 25.09.1810 i 6.01.1811. OMAN, *A History of the Peninsular War*, vol. 1, pp. 89 i ss.

39. PA, London, HC Deb 24 February 1809 vol 12 cc1057-119, intervenció de Lord Castlereagh; HC Deb 07 January 1812 vol 21 cc17-49, intervenció de Lord Jocelyn; HC Deb 27 February 1812 vol 21 cc988-1040988, intervenció de Sir Thomas Turton; HC Deb 16 March 1812 vol 21 cc1298-310, intervenció de Mr. Fremantle; HL Deb 19 March 1812 vol 22 cc36-89, intervenció de Earl Grey.

40. L'almirall Collingwood va passar de l'admiració per la insurrecció popular inicial a la decepció per la inactivitat, el localisme i la fugida davant l'enemic de les tropes regulars a Catalunya després de la pèrdua de Roses. El capità Hallowell denunciava la declinació de l'esperit patriòtic i de l'energia combativa entre els espanyols i l'abundància de la traïció, i considerava perduda Catalunya després de la caiguda de

les forces regulars: desorganització, indisciplina, fugida a la vista de l'enemic, localisme...

De tota manera, és curiosa l'afirmació que feia Hallowell respecte de la inactivitat de les tropes espanyoles excepte a Catalunya. Durant la segona meitat de la guerra, també Wellington creia que els millors soldats de l'exèrcit regular espanyol eren a Catalunya.⁴¹ Els britànics van destacar igualment les heroïques defenses de Girona, de Tarragona i de Saragossa, i van haver de reflexionar perquè el coratge era diferent dins un reducte que a camp obert.

Els oficials i els agents britànics van valorar com a considerablement més alt el nivell del patriotisme i l'esperit resistent a Catalunya en comparació amb el d'altres territoris de l'estat. Fins i tot els més reticents, com Collingwood i Hallowell, ho admetien. Catalunya era considerada una província guerrera. Codrington creia que Catalunya era la Irlanda d'Espanya, bel·licosa però infausta, sempre rebel contra la injustícia i la persecució.⁴² L'esperit dels catalans s'acreixia amb les dificultats.

La conquesta de la zona valenciana per Suchet des de finals del 1811 va posar en evidència la tendència a la submissió de la població

Roses. Només Codrington es mantingué inalterable en la confiança envers l'esperit resistent dels catalans.

41. BL, London, Add MS 75959, informe de Hallowell de 20.03.18912. OMAN, *A History of the Peninsular War*, vol. 7, p. 63.

42. BOURCHIER, *Memoir of the life*, carta de 23.09.1811. És coneguda l'opinió de l'historiador Napier: «In Catalonia, all the inherent cruelty of the Spaniards was as grossly displayed as in any other province of Spain; the Catalans were likewise vain and superstitious. But their courage was higher, their patriotism purer, and their efforts more sustained, the somatenes were bold and active in battle, the population of the towns firm, and some of the juntas apparently disinterested» (NAPIER, *History of the war in the Peninsula*, vol. 1, p. 56). Oman qualifica la província de Catalunya d'escabrosa i bel·licosa, i afirma que va protagonitzar una heroïca lluita durant la guerra: «Far more than any other section of the Spanish nation do the Catalans deserve credit for their unswerving patriotism»; la resistència contra els invasors «was delivered with a fierceness and a persistent energy that was paralleled in no other quarter of the Peninsula» (OMAN, *A History of the Peninsular War*, vol. 1, p. 301).

local, a diferència de Catalunya. Els agents anglesos hi constataren la fugida de les tropes, la manca de reacció de la població contra domini francès i la desaparició de qualsevol estructura civil resistent.⁴³

En general, els britànics procuraren no interferir en el funcionament del govern espanyol o de les Juntes provincials. De tota manera, Wellington no es va estar de manifestar al govern -amb el que tingué fortes topades- els defectes de l'organització i funcionament de l'exèrcit espanyol, i els remeis que caldria aplicar-s'hi, sobretot després que fos nomenat generalíssim. També va manifestar les opinions sobre les Corts i la Constitució,⁴⁴ en general negatives.

El seu germà ambaixador, Henry Wellesley, més discret, va emetre igualment algunes opinions respecte del sistema polític espanyol, que considerava poc eficient. Però les opinions no arribaven al nivell d'interferència, excepte en el període final de les Corts Extraordinàries, quan l'ambaixador i Wellington van proposar al govern britànic un pla per canviar el govern liberal espanyol, que aleshores havia adoptat un to considerablement antibritànic.⁴⁵ També Codrington va interferir obertament en la política catalana.

Els britànics en general -i alguns parlamentaris- consideraven que el poble espanyol era endarrerit i dominat per un clergat obscurantista. A nivell polític, el despotisme anterior havia derivat durant la guerra en una confusió política entre les juntes provincials (que obeïen poc), les Corts i la Regència. Per descomptat, la corrupció de l'aparell administratiu i militar espanyol era ben destacada també pels anglesos.⁴⁶ A

43. NA, London, FO 72/129, informes de l'agent Tupper de 22.01.1812, 21.02.1812, informe de H. Wellesley de 22.03.1812.

44. NA, London, informe de H. Wellesley de 4.12.1812. NAPIER, *History of the war in the Peninsula*, vol. 3, pp. 279 i ss.; vol. 4, pp. 460 i ss.

45. NA, London, FO 72/145, informe de Henry Wellesley de 7.09.1813. NAPIER, *History of the war in the Peninsula*, vol. 3, pp. 279 i ss.; vol. 4, pp. 472-473.

46. PA, London, HC Deb 27 February 1812 vol 21 cc988-1040988, intervenció de Sir Thomas Turton; HL Deb 30 November 1812 vol 24 cc11-50, intervenció de

Catalunya denunciaven que alguns empleats de la intendència col·laboraven en el contraban dels proveïments dels imperials de Barcelona.

Tots els oficials i agents britànics coincidien en el fet que el poble baix era l'ànima de la resistència, amb l'ajut del clergat. En canvi, les classes altes i els rics eren més acomodaticis i la defugien. A Catalunya, el nivell de patriotisme era alt, però faltava organització i sobretot dirigents, i sobrava ineficiència i corrupció. L'esperit de lluita era així malbaratat inútilment. Del mateix es queixava Lord Wellington sobre Espanya el 1811: després de tres anys de guerra, no hi havia dirigents a Espanya, ni generals ni oficials, ni tropes disciplinades ni cavalleria.⁴⁷ El govern espanyol havia començat la guerra sense recursos ni magatzems.

Els militars britànics foren molt sensibles al paper de les dones en la resistència antifrancesa. Collingwood lloava les de Girona, Doyle les de Saragossa i Tortosa, Codrington també les tortosines.⁴⁸ D'altra banda, cal destacar la importància dels balls com a elements de festa i de socialització dels anglesos amb els autòctons -especialment amb les dones-. Els britànics els fomentaven arreu, sovint en els mateixos vaixells, altres vegades a terra -en locals públics o de persones notables de la població-, per aconseguir una entrada favorable i la bona predisposició de les «mamas» i les «señorinas», que influen molt en l'ambient local⁴⁹. Eren imprescindibles també per l'esplai dels militars i marins britànics.

Pel que sembla, els britànics no van proclamar l'existència d'un esperit nacional català, a diferència dels francesos. Quan parlaven dels

Lord Grenville. NMM, London, COD/5/5, informes de Codrington de 5.03.1812 i 9.05.1812; COD/2/1, informes de 18.05.1812 i 24.10.1812; COD/2/2, informe de 23.05.1812.

47. NAPIER, *History of the war in the Peninsula*, vol. 3, pp. 279 i ss.

48. BL, London, Add MS. 15675, cartes de Charles Doyle de 18.10.1808, 12.06.1810 i 5.07.1810. Cuthbert COLLINGWOOD, *The Private correspondence*, carta de 19.10.1809; COLLINGWOOD, *A Selection from the public and private correspondence*, carta de 3.11.1809.

49. Testimoni d'Abraham Crawford, p. 322, i de Codrington, p. 445 a SANTACARA, *La Guerra de la Independència*.

catalans, usaven indistintament els mots *catalans* i *espanyols*. Thomas Cochrane i el capità Codrington foren els oficials que més a prop van ser de la constatació d'una realitat diferencial, per la seva tendència a valorar l'esperit del poble, lligada al Romanticisme.

Devociones e identidades
en la Seu Nova de Lleida:
Los «nuevos y magníficos retablos»
del obispo Sánchez Ferragudo (1771-1783),
o el ideario de la catedral ilustrada

IVÁN REGA CASTRO*
Universidad de León

Resum

Aquest estudi s'ocupa del mobiliari litúrgic de la «nova Catedral» o Catedral Nova de Lleida, destruït l'estiu de 1936, i intenta documentar i (re) construir el patronatge del bisbe Joaquín A. Sánchez Ferragudo (1771-1783). S'han reunit nombrosos materials dispersos, al costat d'altres importants documents fins ara desconeguts sobre aquest programa de moblatge i ornamentació, lloat per crítics com Antonio Ponz. Els resultats es discuteixen en relació a les nocions de «conflictes d'identitat» o de modernització de models de devoció tradicional.

Paraules clau: Catedral Nova de Lleida; retaulística; bisbe Sánchez Ferragudo; conflictes d'identitat; devocions.

Resumen

Este estudio se ocupa del mobiliario litúrgico de la «nueva Catedral» o Catedral Nova de Lleida, destruido en el verano de 1936, e intenta documentar y (re)

* Este trabajo forma parte de una investigación más extensa realizada en el marco del Proyecto «*Recursos patrimoniales i turístics de Lleida, en Accés Obert*» (ref. X16044/162175), financiado por el Institut de Desenvolupament Social i Territorial (INDEST) de la Universitat de Lleida (UdL), y cuyo investigador principal es el autor. Quien quisiera agradecerle al profesor Isidro Puig (Universitat Politècnica de València) su ayuda y colaboración científica durante los años compartidos en la UdL, así como la documentación inédita facilitada para la investigación.

construir el patronazgo del obispo Joaquín A. Sánchez Ferragudo (1771-1783). Se han reunido numerosos materiales dispersos, junto a otros importantes documentos hasta ahora desconocidos sobre este programa de moblaje y adorno, alabado por críticos como Antonio Ponz, cuyos resultados se discuten en relación a las nociones de «conflictos de identidad» o de modernización de modelos de devoción tradicional.

Palabras clave: Catedral Nova de Lleida; retablistica; obispo Sánchez Ferragudo; conflictos de identidad; devociones.

Abstract

This study deals with the New Cathedral of Lérida/Lleida disappeared liturgical furnishings, which is the fruit of the artistic patronage of bishop Joaquín A. Sánchez Ferragudo (1771-1783). It unites numerous dispersed materials, with the previously unknown documents concerning of this liturgical furnishings program, praised by critics such as Antonio Ponz. Results are discussed in terms of identity conflict and modernized traditional devotions models.

Key words: The New Cathedral of Lérida/Lleida; altarpieces; Bishop Sánchez Ferragudo; identity conflict; devotions.

Al margen del uso cultural y litúrgico, la catedral puede ser leída no solo como un espacio de poder y/o representación sino también como un escenario para los «conflictos de identidad» a diferentes niveles.¹ En estas circunstancias, la noción de identidad se vuelve históricamente operativa como una herramienta más de «planifica-

1. Henry TAJFEL y John C. TURNER, «La teoría de la identidad social de la conducta intergrupala», en J. F. Morales, C. Huici, eds., *Lecturas en Psicología Social*, UNED, Madrid, 1989, pp. 225-259. Rik PINXTEN, «Identidad y conflicto: personalidad, socialidad y culturalidad», *Revista CIDOB d'afers internacionals*, 36 (1997), pp. 39-57.

ción de la cultura»,² habida cuenta de que cultura frecuentemente se confunde con identidad. Particularmente desde finales del siglo XVIII la planificación de la cultura fue adquiriendo mayor intensidad e ímpetu en las sociedades europeas, especialmente en los grandes estados del occidente europeo, España entre ellos.³ Si bien, al igual que la cultura es dinámica, también las identidades cambiaron, se transformaron, y las élites (políticas, religiosas) podrían haber influido en este proceso de forma crucial, y, de hecho, así lo hicieron —o al menos lo intentaron— a lo largo de los reinados de Fernando VI y Carlos III.

En esta perspectiva, proponemos abordar la catedral, en general, y la *Seu Nova* de Lleida, en particular, como espacio de conflicto de identidades en tres niveles: el individuo, el grupo y la comunidad. Dado que el poder compartido, en el coro, entre el obispo y el cabildo dio lugar —en no pocas ocasiones— a conflictos de intereses a resultas de la necesidad, por parte de algunos, de hacerse más visibles como individuos y, por parte de otros, de mantener y/o reforzar la identidad de grupo, apelando a la «tradición». De hecho, la promoción de nuevas devociones y el culto a determinados elementos del santoral se con-

2. Itamar EVEN-ZOHAR. «Planificación de la cultura y mercado», en M. Iglesias Santos, ed., *Teoría de los Polisistemas*, Arco, Madrid, 1999, pp. 71-96.

3. Sobre la noción de identidad (social o colectiva) —ya sea la nación o la patria, con un sentido político moderno— en el periodo aquí analizado (el último cuarto del Siglo de la Ilustración), véase: P. Fernández Albaladejo, ed., *Los Borbones. Dinastía y memoria de nación en la España del siglo XVIII* [Actas del coloquio internacional celebrado en Madrid, mayo de 2000], Marcial Pons-Casa de Velázquez, Madrid, 2001. Pablo FERNÁNDEZ ALBALADEJO, *Materia de España: cultura política e identidad en la España moderna*, Marcial Pons, Madrid, 2007. José CEPEDA GÓMEZ y Antonio CALVO MATORANA, «La nación antes del nacionalismo», *Cuadernos de Historia Moderna*, 11 (2012), pp. 9-22, entre otros. Para una síntesis de los conflictos de identidad en la Cataluña del siglo XVIII, véase Cristian PALOMO REINA, «La identitat nacional catalana al segle XVIII. La Guerra de Successió i el Règim Borbònic», en F. Sabaté, ed., *Anàlisi històrica de la identitat catalana*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2015, pp. 83-100.

virtió en un excelente medio para materializar la identidad y el poder episcopales.

Hace algún tiempo, Ramallo insistía en la necesidad de elaborar un cuadro de las devociones que poblaban las catedrales españolas durante los siglos del Barroco y el culto a los santos locales frente a los de devoción general.⁴ Si bien, actualmente parece más necesario estudiar cómo los «conflictos de identidad» —no violentos, pacíficos— tomaron forma en el interior de las catedrales y cómo condicionaron —si es que lo hicieron— su topografía litúrgica, yendo más allá de las tradicionales tensiones entre el santoral local y el foráneo, entre la devoción pública y el culto particular; pero también analizar la posibilidad de una «conveniencia» —no «convivencia» —, en el sentido de «convenio» o negociación, conforme a las tesis defendidas por Catlos.⁵

Los esfuerzos de obispos y cabildos en el mantenimiento, solemnidad y lucimiento del culto tuvieron su reflejo en las obras que acometieron en sus catedrales durante la época moderna. Desde luego no son pocos los prelados que llevaron a cabo programas artísticos completos para ornamentación de capillas —no solo sus capillas funerarias— y

4. Germán Antonio RAMALLO ASENSIO, «La potenciación del culto a los santos locales en las catedrales españolas durante los siglos del Barroco», en su *Las catedrales españolas: del Barroco a los Historicismos*, Universidad de Murcia, Murcia, 2003, p. 643-663. También Sílvia CANALDA I LLOBET y Santiago MERCADER, «La tímida irrupción de los santos contrarreformistas en la catedral de Barcelona», en G. A. Ramallo Asensio, ed., *La catedral, guía mental y espiritual de la Europa barroca católica*. Universidad de Murcia, Murcia, 2010, pp. 441-476.

5. Sobre la noción de «conveniencia», que aquí he tomado prestada de un período histórico y contexto diferentes por discrepar de la tesis tradicionalmente aceptada sobre las relaciones socioculturales entre minorías y mayorías en general, véase Brian A. CATLOS, «Contexto y conveniencia en la Corona de Aragón: propuesta de un modelo de interacción religiosa entre grupos etno-religiosos minoritarios y mayoritarios», *Revista d'Història Medieval*, no 12, 2001-2002, p. 259-268. *Idem*, *Vencedores y vencidos. Cristianos y musulmanes de Cataluña y Aragón, 1050-1300*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2010 [2004].

costearon la ejecución de retablos y pinturas con las que patrocinar un determinado culto o devoción. A través de sus prácticas artísticas y culturales, su memoria quedaba unida a la de la catedral, consiguiendo así reivindicar su individualidad frente a la acción colegiada del cabildo. Pero pocas veces hay oportunidad de estudiar un programa unitario, tan coherente y complejo, ejecutado de una sola vez, como el proyecto de moblaje y adorno llevado a cabo por el obispo Joaquín A. Sánchez Ferragudo (1771-1783). No obstante, estaba a medias la tarea de documentar y (re)construir el programa de moblaje y adorno llevado a cabo en el último cuarto del siglo XVIII,⁶ un ejemplo único en el panorama ibérico, el cual ha recibido una atención, sin embargo, relativamente escasa en fechas recientes.⁷ Si bien no por falta de méritos, habida cuenta de que la «nueva Catedral» o *Seu nova*, en obras hasta los inicios de los años 1790, e inaugurada en mayo de 1781, es, por méritos propios, un ejemplo paradigmático de la arquitectura de la Ilustración.⁸ No por

6. Para una primera aproximación véase Iván REGA CASTRO, «Haciendo visible lo invisible, o cómo recuperar el antiguo moblaje de la catedral *nova* de Lleida (antes de 1788): memoria y recuperación de un patrimonio olvidado», en *XII Congreso Nacional de Historia del Arte «Vestir la Arquitectura»*, Universidad de Burgos, Burgos (en prensa).

7. Aún cuando desde un punto de vista historiográfico, algunas razones —de rabiosa actualidad— sobre la falta de interés por el legado artístico y cultural del último cuarto del Siglo de la Ilustración en Cataluña, tal vez se intuyan en Roberto FERNÁNDEZ, *Cataluña y el absolutismo borbónico*, Crítica, Barcelona, 2014. Henry KAMEN, *España y Cataluña*, La Esfera de los libros, Madrid, 2014, entre otros.

8. Sobre el moblaje y/o las obras de la *Seu Nova*, véase Frederic VILÀ I TORNOS, *La Catedral de Lleida: segle XVIII*, Lleida, Pagès, 1991, pp. 55-56 y ss.; también pp. 76-79 y 84-86. Frederic VILÀ I TORNOS, «La nova catedral de Lleida: una fita important en l'arquitectura catalana setcentista», en Ximo COMPANYY I CLIMENT (coord.), *Arrels cristianes. Presència i significació del cristianisme en la història i la societat de Lleida*; vol. 3 («Temps d'expansió. Temps de crisi i de redefinició. L'època moderna. Segles XVI-XVIII»), Pagès editors-Bisbat de Lleida, Lleida, 2007, pp. 493-514. Joan Ramon TRIADÓ TUR, «Escultura catalana del barroco», en Antonio Rafael Fernández Paradas (coord.), *Escultura barroca española*, Exlibric, Antequera (Málaga), 2016, vol. 3, pp. 399-438. Aunque se quiere ofrece una bibliografía actualizada, no podemos dejar de

casualidad Antonio Ponz le dedicó palabras de alabanza a «[...] esta nueva (y no se puede negar que suntuosa Iglesia)», en su *viaje por España* (1788), y dijo de ella que: «[...] Todo debía haber sido bueno tratándose de una obra Real, para la qual no faltaron caudales».⁹

1. *Identidad individual*

Al margen de su labor pastoral al frente de la diócesis,¹⁰ cabe también interrogarse por los intereses del obispo Sánchez Ferragudo (Revilla de Campos [Palencia], 1710 –Lleida, 1783), ya que estos se reflejaron en las prácticas culturales y artísticas, y de qué manera su identidad cultural y/o política se expresó en su piedad o en las devociones que promovió durante su episcopado —las cuales no respondieron naturalmente a una elección neutra—. Por lo tanto, una base importante para la (re)construcción de estas prácticas viene dado tanto por la apologética de sus años de pontificado como por el acto personalísimo de la otorgación de testamento, o bien el acta de defunción del prelado —en este contexto, un testimonio infrecuente—, fechada en abril de 1783. Allí se subrayó que

fue este Señor Illmo muy dadivoso a esta Santa Iglesia [...], adornándola de Altares, el Altar mayor que después se quemó en el día doce de julio

referir los trabajos clásicos de Cèsar MARTINELL, *La Seu Nova de Lleyda: monografia artística*, E. Castells, Valls, 1926, espec. pp. 21-67, 179-238. *Idem*, *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya: Barroc acadèmic (1731-1810)*, Alpha, Barcelona, 1964, pp. 57-70.

9. Antonio PONZ, *Viage de España, ó Cartas, en que se da noticia De las cosas mas apreciables, y dignas de saberse que hay en ella [...]. Trata de Cataluña*, Joachin Ibarra, Madrid, 1788, t. XIV, Carta VI, p. 201.

10. Sobre su labor al frente de la diócesis de Lleida, se ha venido poniendo el foco de atención en los planes de «castellanización», en los que parece coincidir con otros obispos catalanes a partir de 1770, como el obispo de Barcelona Josep Climent o el arzobispo de Tarragona Francisco Armanyá, véase Josep LLADONOSA PUJOL, *Història de Lleida*, Lleida, Dilagro Edicions, 1991 [1976], vol. 4, p. 646. Alfred AGUSTÍ, *Llengua i església a la Lleida del XVI al XVIII*, Universitat de Lleida, Lleida, 1995, pp. 44-45.

del año de próximo pasado [1782]; el Altar del B. Simón de Roxas, el de Santiago, y el de Nuestra Señora del Pilar, el de Nuestra Señora de la Soledad en el trasChoro, y con los cuatro altaritos a las laderas del Choro [...] y dexo concertos y pagados fabricaderos los altares de S. Pablo Apostol y San Juan Bautista.¹¹

De parecida manera se expresó el canónigo Juan Bautista Arajol, en la *Oracion fúnebre* que compuso para el funeral del obispo castellano, al recordar cómo a sus expensas se habían levantado «[...] á gloria del Señor, y honra de los Santos, nuevos y magníficos Retablos».¹² Si bien, unos y otros, como es notorio, hicieron especial hincapié en el amueblamiento litúrgico en su conjunto, del que formaban parte destacadísima los «nueve Retablos preciosos, en que se ven todos los esmeros del arte y del buen gusto»,¹³ obra maestra de Juan Adán —y su obrador—. Se trata de nueve retablos perfectamente descritos, tanto en lo tocante a la arquitectura como a la escultura, y correctamente referidos en el *viaje por España* (1788),¹⁴ casi por orden de ejecución —sin contar ya el retablo mayor, desaparecido en el verano de 1782—. ¹⁵ Estos son los retablos de Santiago (c. 1777-1781), de la Virgen del Pilar (c. 1777-1781) y de los Dolores —o la Piedad— (c. 1777-1781), en el lado de la epístola; de las Ánimas (1777-1778) y de la Inmaculada Concepción

11. Arxiu Capitular de Lleida (ACL), Libro defunciones, Lleida (1547-1827), ref. P3B_M5_P4_C03 8.2.1.4., f. 208 v. (1783, 4 de abril).

12. Joan Baptista ARAJOL Y LLEDÓS, *Oracion funebre que en el dia 8 de abril de 1783 en que se enterró el... señor don Joaquín Antonio Sanchez Ferragudo, obispo de Lérida...* Christoval Escudès, Lleida, 1783, p. 33.

13. Joan Baptista ARAJOL Y LLEDÓS, *Sermon que en la solemne dedicacion de la nueva iglesia catedral de Lerida: fabricada a expensas del Rey ... Carlos III ... y consagrada por el ... señor Don Joaquín Antonio Sanchez Ferragudo, Obispo de Lerida y su Diocesi* [sic] *el dia 28 de Mayo de 1781*, Francisco Suriá y Burgada, Barcelona, 1781, p. 26.

14. PONZ, *Viage de España*, pp. 198-201, esp. p. 198.

15. Iván REGA CASTRO y Isidro PUIG SANCHÍS, «El escultor Juan Adán y el Retablo Mayor de la Catedral Nova de Lleida (1780-1783): creación, destrucción y gusto artístico», *ARTIS ON*, núm. 1/1 (2015), pp. 42-54, esp. pp. 43-44.

(1778-1779), en el lado del evangelio —realizados a expensas del cabildo—;¹⁶ de S. Simón de Rojas (c. 1781-1782) y los de las capillas de S. Pablo Apóstol y S. Juan Bautista (c. 1781-1785), en la girola; y el de la Virgen de la Soledad (1779-1780), en el trascoro (fig. 1).

En efecto, los dos retablos realizados en primer lugar eran los dedicados a Santiago y a la Virgen del Pilar, cuya construcción se retrasó hasta la entrada en escena de Juan Adan,¹⁷ en los inicios del 1776, y a quien se le entregaron el diseño y ejecución de diferentes retablos a partir de 1777.¹⁸ Lamentablemente no se han podido documentar convenientemente las fechas de ejecución de ninguno de estos colaterales, que, sin lugar a dudas, tuvieron que asentarse por estos años, ya que se tiene noticia de ellos en la propuesta o «tanteo» del dorador Domingo Carreras para policromarlos, fechada en marzo de 1781.¹⁹

Por lo demás, el mejor testimonio de la propia identidad eran las últimas voluntades expresadas mediante la redacción del testamento, que el obispo de Sánchez Ferragudo firmó en noviembre de 1782. Y es lógico que, consiguientemente, el prelado reivindicara su «yo», poniendo especial cuidado en salvaguardar su legado en la catedral de Lleida.

16. ACL, *Deliberacions* [Actas capitulares] de 1776 a 1780, ref. P7_M5_P2_C06_3.2.1. _AC_0127, f. 47r. (Acta capitular, 1776, 18 de octubre); *ibidem*, f. 73r. (Acta capitular, 1777, 10 de junio); *ibidem*, f. 123 r.-v. (Acta capitular, 1778, 10 de febrero); *ibidem*, f. 134 v. (Acta capitular, 1778, 11 de abril). ACL, *Capbreus y Comptes* [Fábrica] de 1771 a 1780, ref. P2A_M5_P4_C01 5/2 Caja 31, n. 5, f. 154v. (Cuentas de 1778, s/d.); *ibidem*, f. 154r. (Cuentas de 1778, s/d.).

17. *Ibidem*, f. 20v.

18. *Ibidem*, f. 73v.

19. Arxiu Diocesà de Lleida (ADL), Obispo Sánchez Ferragudo, legajo 28gr. Propuesta del dorador Domingo Carreras (1781, 18 de marzo), papel suelto (s/n.). «Domingo Carreras Dorador de la presente ciudad [...] teniendo entendido que están para dorarse varios Retablos de la nueva Iglesia Cathedral ofrece el suplicante dorador todos a saber, el de Nuestra Señora del Pilar el de San Jayme y el de Almas por precio de mil ducientas libras cada uno; los dos de Nuestra Señora de la Concepción y de la Piedad por mil trescientas libras cada uno; y el de Nuestra Señora de la Soledad del trascoro, por mil libras [...]».

Es el caso, por ejemplo, de las «[...] cantidades de dinero de que años hace hicimos donación y entrega al Cavildo [...]» a fin de que «[...] se concluyan los dos retablos de San Juan Bautista y San Pablo Apóstol que se hallan bastante adelantados»; o bien la serie de mandas para que «se haga de nuevo otro retablo para la Capilla media entre las de Sta. Eulalia y la Concepción, dedicada al señor San Roque», «otro retablo dedicado al señor San Pelegrín Lacioso» en «la Capilla que sirve de entrada a la sacristía» y otro más «dedicado al señor San Ysidro Labrador, y colocado en la Capilla inmediata a la de la Piedad».²⁰

En general, esta donación vino a completar el programa iconográfico de la catedral, en el cual se incluyeron algunos elementos del santoral que son ajenos al panorama devocional de la Lleida del Antiguo Régimen, como S. Peregrino Laziosi (Pellegrino Laziosi, también llamado Pellegrino da Forlì), que se suma al ya mencionado culto a S. Simón de Rojas, cuyo retablo debió de ser el último ajustado con Juan Adán (c. 1781-1782), a tenor de las mandas testamentarias (fig. 2).²¹

2. Identidad de grupo

Como contrapunto, el cabildo constituye un cuerpo socio-profesional más o menos homogéneo, aunque en su seno también hubo complejas identidades sociales y políticas —según su origen (catalanes o no catalanes), nivel de estudios, sedes de procedencia y/o de promoción, etc.— escasamente estudiadas hasta la fecha, y también múltiples agendas de intereses que se reflejaron en sus prácticas culturales y artísticas. Es lógico pensar que, como grupo, el afán de preservar su identidad in-

20. Arxiu Històric Provincial de Lleida (AHPL), Protocolos notariales, sig. 1139, notario Ignacio Turull Clarió, 1782, f. 117r. (1782, 26 de noviembre).

21. AHPL, Protocolos notariales, sig. 1139, notario Ignacio Turull Clarió, 1782, ff. 117 r.-v. «[...] Y que todos / los expresados retablos como igualmente el que tenemos echo en ella y dedicado al Beato Simón de Rojas, devan de estar dorados y pintados, y con las rejas pintadas correspondientes».

clinase al cabildo a desarrollar estrategias para legitimarse dentro de un espacio completamente nuevo como «la nova Catedral», desprovisto aún de capital simbólico, y, es por ello, que un elemento esencial en la identidad capitular consistió en asegurar la continuidad del legado de «la antigua» —a través del hallazgo y traslado de reliquias, recuperación de retablos y alhajas, exhumación de cadáveres ilustres, etc.—.²²

Se trata, por lo tanto, de un momento privilegiado de conciencia y de fijación de ese legado inmemorial, que tenía su centro en las horas canónicas y la misa, y que, por consiguiente, se materializó en los elementos fundamentales de la vía sacra, coro y capilla mayor. Así, la sillería del coro, que fue ajustada en diciembre de 1774 con Lluís Bonifàs,²³ y asentada en 1779,²⁴ constituye, sin duda, el mejor ejemplo de la identidad capitular. Se trata en realidad de un proyecto tanto inmaterial como material que daba consistencia y cohesión a la corporación, un legado que no sólo se materializó en la hechura de la sillería sino también en la promoción de determinados elementos del santoral, a través de su iconografía. Pues bien, del valor de este patrimonio colectivo dio buena cuenta la *Breve razón del culto, y orden con que se han colocado los santos en la nueva sillería de la Catedral de Lérida trabajada a expensas de su Dignísimo Prelado D. Antonio Sánchez Ferragudo & Co.* (ms., c. 1779).²⁵ Un texto que trató de justificar la elección de determinados santos frente a otros —la cual tampoco fue neutra— y

22. ACL, *Deliberacions* [Actas capitulares] de 1771 a 1775, ref. P7_M5_P2_C06 3.2.1. _AC_0127, ff.129v. -130r. (Acta capitular, 1773, 4 de junio). ACL, *Capbreus y Comptes* [Fábrica] de 1771 a 1780, ref. P2A_M5_P4_C01 5/2 Caja 31, n. 5, f. 70r. (Cuentas de 1774, s/d.).

23. AHPL, Protocolos notariales, reg. 441, notario Antoni Pocerull i Miranda, ff. 183r.-185v. (1774, 26 de diciembre). Transcripción completa en Sofía MATA DE LA CRUZ y Jordi PARÍS I FORTUNY, *Els Bonifàs: una nissaga d'escultors*, Valls, Institut d'Estudis Vallencs, 2006, pp. 346-349, doc. 9.

24. ACL, *Capbreus y Comptes* [Fábrica] de 1771 a 1780, ref. P2A_M5_P4_C01 5/2 Caja 31, n. 5, f. 174r. (Cuentas de 1779, s/d.).

25. ACL, Fábrica, ref. P2A_M6_P4_C02 5/ Caja 37, doc. 12.

el programa iconográfico diseñado por algunos canónicos, colegiadamente, «[...] después de [...] haberse consultado con algunos de los señores capitulares».²⁶

En la sillería baja, por ejemplo, «en la qual presiden los Santos que fueron fundadores, y obispos de muchas Iglesias de España como Apostoles [...], y discípulos de nuestro patrón Santiago [...]», se colocó «[...] en primer lugar a S. Ramon obispo de Lerida, quando estava en Rhoda, y a S. Licerio [...]». Estos y otros «santos de la Provincia [Provincia eclesiástica Tarraconense]», de culto inmemorial, pero sin culto público ya en los altares de la catedral, pudieron la oportunidad «[...] ocupar su lugar en la sillería del coro, no siendo este sitio destinado para recibir culto público de los fieles [...]», única y exclusivamente para reafirmar la identidad capitular. Por esta vía, se buscó no solo mantener sino reforzar la identidad de grupo, apelando a la tradición y al legado espiritual que representaban, en primer lugar, los obispos y santos de la diócesis (S. Joan d'Organyà), junto con los «Patronos de la Provincia» (S. Jordi y Sta. Tecla) y el resto de «la serie de los Santos Catalanes». No por acaso, con motivo de ordenar y jerarquizar la imaginaria de la sillería, se decidió dar «[...] preferencia al orden de dignidad eclesiástica [por encima incluso de los mártires] por ser esta la que es mas perceptible ya a primera vista por los distintivos de los vestidos e insignias»; en cuya representación lógicamente también se reflejaba la identidad capitular.

Por otra parte, aunque el cabildo se hizo cargo, en parte, del adorno y moblaje de algunas capillas, como las de las Ánimas (1777-1778) y de la Inmaculada Concepción (1778-1779), también algunos miembros del capítulo, a título particular, hicieron retablo(s). Se trata de los hermanos Jaume y Francesc Martí, canónigos de Lleida, que levantaron a su costa el retablo de Santa Eulalia (c. 1776-1781), en honor a la patrona de Barcelona (fig. 3). Solo ella, junto con el apóstol Santiago,

26. *Ibidem*, f. 1.

tienen el privilegio de ocupar un lugar destacado en la sillería alta y en los altares de la catedral. Se desconoce la fecha de ajuste de la obra, pero se debió dar inicio hacia 1776²⁷ y tal vez, dorarse hacia 1781.²⁸ Lamentablemente no hay más noticias sobre los trabajos o su autoría, tradicionalmente adscrita a Salvador Gurri.²⁹

3. *Identidad individual y social*

Así pues, una vez pintado y dorado el de S. Simón de Rojas, cuyos trabajos recayeron en «[...] lo dorador Diego [Diego Gutiérrez Fita]»³⁰ en 1784, y asentados los retablos de S. Roque (c. 1785), de S. Peregrino Laziosi o da Forlí (c. 1785), y de S. Isidro (c. 1785-1786), se pudo dar por concluido el proyecto de moblaje y programa iconográfico del obispo Joaquín A. Sánchez Ferragudo (fig. 4). Según Martinell, estos tres últimos debieron ser ajustados hacia diciembre de 1785 con Francesc Bonifàs, hermano de Lluís, y Francesc Bellvé, escultor de Reus, con cargo al legado testamentario del prelado, quien había dispuesto dedicar dichos retablos —tal como queda dicho—. ³¹

Se completó, de esta forma, el programa iconográfico de carácter devocional y litúrgico de la catedral, incluyendo a «[...] santos cuyo

27. ACL, *Deliberacions* [Capítulo] de 1776 a 1780, ref. P7_M5_P2_C06 3.2.1. _C_0128, f. 20v. (Acta capitular, 1776, 30 de enero). «Lo Sr. Dr. Jaume Martí demana si V.S. vol acomodarli una pesa de fusta per lo altar que fa fer per esta Cathedral junt ab lo Dr. Francesc Martí son germà oferint satisfer son cost [...]».

28. ADL, Obispo Sánchez Ferragudo, legajo 28gr. Propuesta del dorador Domingo Carreras (1781, 18 de marzo), papel suelto (s/n.). «[...] el Retablo de Santa Eulalia de la misma Iglesia Cathedral queda ajustado con otro dorador por mayor precio de mil seiscientas libras [...]».

29. MARTINELL, *La Seu Nova de Lleyda*, pp. 214-216.

30. ACL, *Deliberacions* [Capítulo] de 1781 a 1785, ref. P7_M5_P2_C06 3.2.1. _C_0129, f. 304r. (Acta capitular, 1784, 9 de julio).

31. AHPL, Protocolos notariales, sig. 1139, notario Ignacio Turull Clarió, 1782, f. 117r. (1782, 26 de noviembre).

culto público en los altares no puede tener escrúpulo»,³² si bien nada tenían que ver con la realidad devocional catalana de los siglos de la Edad Moderna, en general, o con las devociones populares tradicionales de la Lleida barroca, en particular.³³ Es el caso, por ejemplo, del retablo en honor al Beato Simón de Rojas, un sacerdote trinitario beatificado por Clemente XIII en 1766, cuya elección interesa aquí por su relación con la corte de Felipe III y Felipe IV.³⁴ Por lo tanto, no hay que extrañarse de que su culto público empezara a promocionarse poco después de que el obispo Sánchez Ferragudo tomara posesión de la sede leridana.³⁵ O bien el altar de S. Peregrino Laziosi, santo servita, también canonizado en los primeros decenios del siglo XVIII, cuyo culto seguramente esté asociado con la actividad de la congregación y el oratorio de Nuestra Señora de los Dolores de Lleida, adscrita a la Orden Tercera Servita.³⁶

32. ACL, Fábrica, ref. P2A_M6_P4_C02 5/ Caja 37, doc. 12. *Breve razón del culto, y orden con que se han colocado los santos en la nueva sillería de la Catedral de Lérida trabajada a expensas de su Dignísimo Prelado D. Antonio Sánchez Ferragudo & Co.* (ms., c. 1779), f. 7.

33. Martín GELABERTÓ VILAGRÁN, «Culto de los santos y sociedad en la Cataluña del Antiguo Régimen (s. XVI-XVIII)», *Historia Social*, 13 (1992), pp. 3-20. José Luis BETRÁN MOYA, «Culto y devoción en la Cataluña barroca», *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 85 (2010), pp. 95-132. Joan Ramon PIQUÉ BADIA, «Principals advocacions en parròquies, ermites, santuaris, capelles, beneficis i patrons del bisbat de Lleida», en COMPANY I CLIMENT, *Arrels cristianes*, pp. 149-150.

34. Eudaldo CORRIOLS, *Vidas de varios santos y beatos canonizados y beatificados en el presente siglo ...*, Consortes Sierra, Olivér y Martí, Barcelona, 1791, t. 3, p. 13. Cf. Pedro ALIAGA ASENSIO, *San Simón de Rojas, un santo en la corte de Felipe III y Felipe IV*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 2009.

35. ACL, *Capbreus y Comptes* [Fábrica] de 1771 a 1780, ref. P2A_M5_P4_C01 5/2 Caja 31, n. 5, fl. 118r. (Cuentas de 1776, s/d.). Se descuentan siete *sous de plata* «a Juan Nadal Porter per compondre [...] sis resos [tal vez, tablillas con algún tipo de rezo (*goigs*)] del Sant Simon de Roxas».

36. José LLADONOSA PUJOL, «La Venerable Congregación de Nuestra Señora de los Dolores de Lérida», *Ilerda*, 32 (1971), pp. 91-128. Fernando GRACIA, «Congregació

En cambio, la construcción de dos retablos colaterales dedicados a Santiago (c. 1777-1781) y a la Virgen del Pilar (c. 1777-1781) seguramente esté relacionada, a partes iguales, con la tradición ilerdense y con la devoción privada del prelado, haciendo coincidir las agendas de intereses del cabildo y del obispo castellano. Habida cuenta de que forma parte del legado jacobeo en la ciudad de Lleida, según una tradición que va más allá de la *Seu Vella* y que está ligada a la capilla del Peu del Romeu.³⁷ Pero, por otro lado, se trata de los primeros retablos realizados a expensas del obispo Sánchez Ferragudo, que tienen su origen en una donación efectuada en junio de 1774, con destino a la obra de la sillería y «[...] per composició y [sic] adorno d'una capella per Sn. Jaume y [...] per lo adorno també d'altra capella per la mare de deu de pilar.»³⁸ Por lo tanto, fueron las principales obras promocionadas tras su toma de posesión de la mitra leridana, a la que fue promovido desde Santiago de Compostela, donde era canónigo doctoral (1751-1771)³⁹ y rector de su universidad (1752-1771).⁴⁰ Allí se distinguió, por ejemplo, en la defensa del «Voto de Santiago»⁴¹ y, por consiguien-

i oratori de Nostra Senyora dels Dolors de Lleida», en COMPANYY I CLIMENT, *Arrels cristianes*, pp. 341-346.

37. Sobre esta tradición, véase Josep LLADONOSA PUJOL, *Origen de la tradición local Dels Fanalets [Lérida en la ruta de peregrinos hacia Santiago de Compostela]*, Imprenta-Escuela Provincial, Lleida, 1952. *Idem*, *Las calles y plazas de Lérida a través de la historia*, Artis Estudios Gráficos, Lleida, 1976, vol. 2, pp. 199-205.

38. ACL, *Deliberacions* [Actas capitulares] de 1776 a 1780, ref. P7_M5_P2_C06_3.2.1._AC_0127, f. 47r. (Acta capitular, 1776, 18 de octubre).

39. Archivo Catedralicio de Santiago de Compostela (ACS), Informaciones de limpieza de sangre, t. XXXIII, sig. IG 762. Exp. Núm. 8. Sánchez Ferragudo, Joaquín Antonio, f. 13r.

40. Antonio LÓPEZ FERREIRO, *Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago de Compostela*, Sálvora, Santiago de Compostela, 1983 [1908], vol. 9, pp. 210 y 213. Josefina PARÍS, «Episcopologi (Segles XVI-XVIII)» [Joaquín Antonio Sánchez Ferragudo (1772-1783)], en Ximo COMPANYY I CLIMENT (coord.), *Arrels cristianes*, vol. 3, pp. 791-792.

41. Joaquín Antonio SÁNCHEZ FERRAGUDO, *Por el Arzobispo, Cabildo, Grande y Real*

te, es lógico suponer que en la catedral de Lleida no solo protegiese sino que reavivase decididamente el culto al «[...] único y singular Patrón de las Españas».

Así pues, en este programa litúrgico y devocional llaman poderosamente la atención algunas devociones —una, asociada y promovida por la Monarquía hispánica (S. Simón de Rojas); otra, relacionada con la devoción privada del prelado (S. Peregrino Laziosi) —, que no parece, sin embargo, que consiguieran hacerse tan populares, en la larga duración, como otras ya presentes en la religiosidad de los ilerdenses (Santiago). Por lo tanto, junto a la contraposición entre devociones propias y ajenas —ya los «Apóstoles de España», ya los «Santos de Cataluña»—, el conflicto de identidades parece resuelto a través de la negociación o «conveniencia» en el ajuste entre la tradición y el valor de novedad. De modo que el culto y las devociones promocionadas por el obispo Sánchez Ferragudo ejemplificaron una actitud o posicionamiento a favor de la renovación o del cambio, en un contexto cultural marcado por las disputas entre diferentes actores e instituciones políticas, religiosas y civiles.⁴²

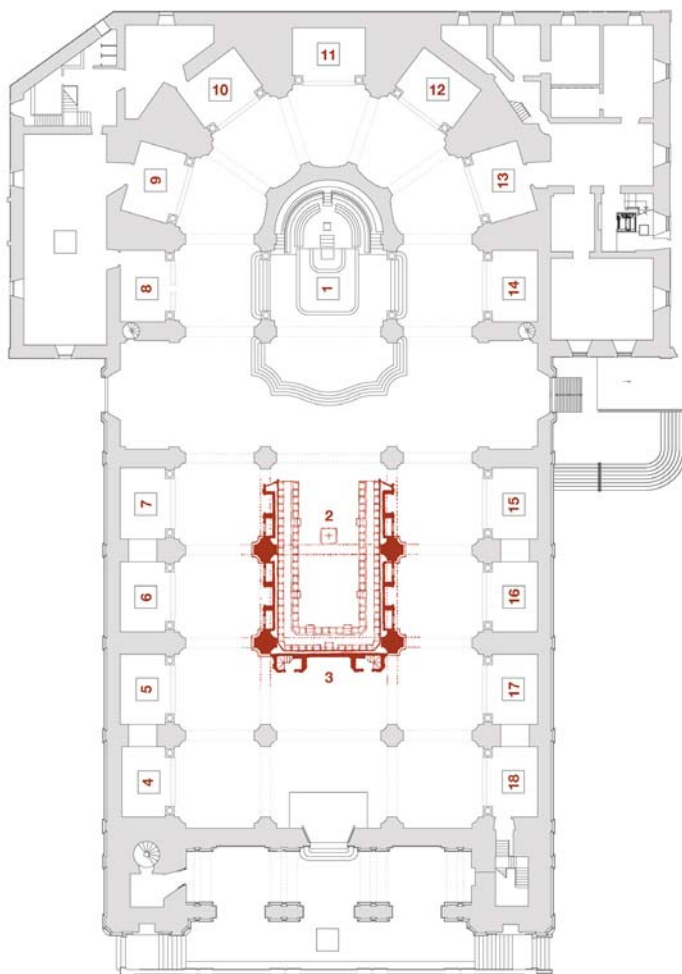
Por último, no debemos pasar por alto el hecho de que algunos santos elevados a los altares, como S. Simón de Rojas o a S. Peregrino Laziosi, u otros de culto inmemorial, como Santiago, S. Isidro o S. Roque, se adaptaban mejor a los ideales del (neo)clasicismo, no por ser «nuevos», sino por parecer que lo eran, y, más ampliamente, al proyec-

Hospital de Santiago, manifiesto, respuesta y satisfacción jurídica a la quexa dada por el reverendo Arzobispo de Granada sobre la exacción y cobranza del Voto de Santiago..., Santiago, Ignacio Aguayo, 1769. Cfr. Ofelia REY CASTELAO, *La historiografía crítica del voto de Santiago. Recopilación crítica de una polémica histórica*, Universidad, Santiago de Compostela, 1985, pp. 181-183.

42. Sobre una perspectiva paralela, véase Iván REGA CASTRO, «Imagineros y “santos elegantes”. Algunas consideraciones sobre los santos caballeros vestidos “a la moda” a principios del siglo XVIII en la periferia peninsular», en P. Civil, C. Vincent-Cassy, eds., *Hacedores de santos. La fábrica de la santidad en Europa (ss. XVI-XVIII)*, Madrid, Ediciones Doce Calles (en prensa).

to cultural «panhispánico» de la monarquía borbónica, tan necesitado de modernización de los modelos de devoción tradicional. Tanto los santos como los retablos son, en verdad, productos «ilustrados» o renovados, los cuales permiten la construcción de un «espectador implícito» y, a través de él, de un «público» nuevo, pasivo, objeto de seducción —y de manipulación—, tal vez no muy diferente del de los decenios anteriores, pero que tiene muy poco que ver aún con el «nuevo modelo de ciudadano que Carlos III tiene en mente».⁴³

43. Alberto MEDINA DOMÍNGUEZ, *Espejo de sombras: sujeto y multitud en la España del siglo XVIII*, Marcial Pons, Madrid, 2009, pp. 23-25 y 40-43.

1. Capilla/Retablo mayor 2. Coro 3. Trascoro/Retablo de la Soledad 4. Capilla/Retablo de Ánimas
 5. Capilla/Retablo de la Inmaculada 6. Capilla/Retablo del Santo Cristo de la Antigua 7. Capilla/Retablo de Santa Eulalia 8. Capilla/Retablo de San Roque 9. Capilla/Retablo de S. Peregrino Laziosi o da Forlì
 10. Capilla/Retablo de San Juan Bautista 11. Capilla/Retablo de San Pedro y Santísimo Sacramento
 12. Capilla/Retablo de San Pablo 13. Acceso a la antesacristía, sacristía y oficinas 14. Capilla/Retablo del Beato Simón de Rojas 15. Capilla/Retablo de Santiago 16. Capilla/Retablo de la Virgen del Pilar
 17. Capilla/Retablo de la Piedad o Dolorosa 18. Capilla/Retablo de San Isidro

Diagrama del programa de moblaje y retabística de Catedral de Lleida, episcopado de Joaquín A. Sánchez Ferragudo, c. 1776-1783/1785. Diseño de Marta Raich. © Universitat de Lleida

Juan Adán, Retablo de S. Simón de Rojas, c. 1781-1782, lado de la epístola, Catedral de Lleida. © Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic. Arxiu Mas

Salvador Gurri, Retablo de Sta. Eulalia, c. 1776-1781, lado del evangelio, Catedral de Lleida.

© Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic. Arxiu Mas

Francesc Bonifàs y Francesc Bellvé, Retablo de S. Peregrino Laziosi o da Forlí, c. 1785, lado del evangelio, Catedral de Lleida. © Fundació Institut Amatller d'Art Hispànic. Arxiu Mas

Prohibició i repressió a Mallorca. El virrei Cardona i la confiscació de béns a l'inici del conflicte hispano-francés (1635-1638).

MARIA SALAS BENEDITO*

Resumen

Con el presente trabajo nos proponemos analizar la puesta en marcha y el desarrollo de la represalia decretada por Felipe IV en 1635 con motivo del inicio de las hostilidades hispano-francesas. Concretamente nos centraremos en estudiar las implicaciones de la medida en el Reino de Mallorca, adentrándonos en la problemática a través de la política virreinal seguida por don Alonso de Cardona. Esta información no solo nos permitirá conocer el proceso de ejecución de la orden real, sino también establecer una aproximación a la composición social del grupo que fue víctima de la medida. De esta manera, podremos entender el impacto socioeconómico que las confiscaciones y la prohibición de comercio tuvieron para el reino.

Palabras Clave: Mallorca, Represalia, Guerra Hispano-francesa, siglo XVII.

Resum

Amb el present treball ens proposem analitzar la posada en marxa i el desenvolupament de la represàlia decretada per Felip IV el 1635 amb motiu de les hostilitats hispano-franceses. Concretament ens centrarem en estudiar les implicacions de la mesura al Regne de Mallorca, centrant-nos en la pro-

* El present treball ha estat realitzat gràcies a un contracte predoctoral VALi+d finançat per la Generalitat Valenciana y el Fons Social Europeu, i emmarcat dintre del projecte d'Investigació finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat «Nuevas perspectivas de historia social en los territorios hispánicos del Mediterráneo Occidental durante la Edad Moderna» amb referència HAR2014-53298-C2-1-P.

blemàtica a través de la política virregal seguida per don Alonso de Cardona. Aquesta informació no només ens permetrà conèixer el procés d'execució de l'ordre reial, sinó també establir una aproximació a la composició social del grup que va ser víctima de la mesura. D'aquesta manera, podrem entendre l'impacte socioeconòmic que les confiscacions i la prohibició comercial van tenir per al regne.

Paraules clau. Mallorca, Represàlia, guerra Hispano-francesa, segle XVII.

Abstract

This paper proposes to analyze the implementation and development of the reprisal decreed by Philip IV in 1635, as consequence of the beginning of the Hispanic - French hostilities. Specifically, we're going to concentrate on studying the implications of the measure in the Kingdom of Mallorca, entering the problematics throught the viceregal policy pursued by don Alonso de Cardona. This information will allow us to know the process of execution of the royal order, as well as to establish an approximation to the social composition of the group that was a victim of the measure. This way, with everything, we will understand the socio-economic impact that the confiscations and the ban of trade had for the kingdom.

Key Words: Mallorca, Reprisal, Hispanic-French war, XVII century.

Al llarg de tota l'època moderna va ser molt més que usual el recurs a les represàlies quan dues monarquies es trobaven enmig d'un enfrontament bèl·lic. Era un procediment arrelat en el dret privat medieval que acabà per convertir-se en un mitjà per a la solució de rivalitats internacionals. El dret atribuïa als sobirans la capacitat de compensar els danys infringits pel regne enemic a través de la retenció dels béns del seu estat o dels seus súbdits; per tant, suposava la repressió econòmica a la minoria estrangera provinent del regne «agressor» que de forma circumstancial o habitual, es trobava en territori «agredit». La mesura buscava esmenar econòmicament els danys causats per la guerra, a més de ser un mitjà que solia proporcionar solvència per a fer front a les de ser despeses;

motiu pel qual solia anar acompanyada de la prohibició de comerç amb el territori enemic.¹ La Monarquia Hispànica va recórrer a aquest mecanisme en un gran nombre d'ocasions, especialment durant els regnats de Felip IV i Carles II, en considerar que aconseguien infringir un gran dany en l'activitat comercial de les potències enemigues, al mateix temps que li disposaven fortes traves per a finançar la contesa i debilitaven la seua economia.² Així, els monarques Catòlics decretaren represàlies en contra dels seus adversaris - holandesos, portuguesos, anglesos, etc.- però especialment contra França, la qual al llarg del sis-cents va ser objecte d'aquestes disposicions a 1625, 1635, 1667, 1674, 1683 i 1689.³

Aquest sistema de guerra econòmica ha suscitat l'interès dels historiadors hispànics,⁴ els quals han considerat que la seva anàlisi no sols podia aportar informació sobre els conflictes, relacions i dependències

1. Mª Carmen SEVILLA GONZÁLEZ, «Algunas notas sobre las juntas de Represalias (Las represalias contra los ingleses de 1656)», *Anuario de Historia del Derecho Español*, 67 (1997), pp. 1037-1041; Ángel ALLOZA APARICIO, «Guerra económica y comercio europeo en España, 1624-1674. Las grandes represalias y la lucha contra el contrabando», *Hispania*, 219 (2005), pp. 231-232; José Antonio SALAS AUSÉNS, «Leyes de inmigración y flujos migratorios en la España Moderna», a M. B. Villar y P. Prezzi eds., *Actas del I Coloquio internacional: Los extranjeros en la España Moderna*, Ministerio de Ciencia e Innovación, Málaga, 2003, tomo II, p. 684.

2. Ángel ALLOZA APARICIO, «El comercio francés en España y Portugal. La represalia de 1635», C. Martínez y J.Mª Oliva eds., *El sistema atlántico español (siglos XVII-XIX)*, Marcial Pons Historia, Madrid, 2005, pp. 131-132.

3. *Ibidem*, p. 129.

4. Com a caracterització general, destacar els treballs d'ALLOZA, «El comercio francés», pp. 127-162; «Guerra económica», pp. 227-280; *Europa en el mercado español. Mercaderes, represalias y contrabando en el siglo XVII*, Junta de Castilla y León. Consejería de Cultura y Turismo, Salamanca, 2006, pp. 77-108. Abordant casos més concrets: SEVILLA, «Algunas notas», pp.1039-1053; Luis SALAS ALMELA, «Poder señorial, comercio y guerra: Sanlúcar de Barrameda y la política de embargos de la Monarquía Hispánica, 1585-1641», *Cuadernos de Historia Moderna*, 33 (2008), pp. 35-59; Alexis D. BRITO GONZÁLEZ, «Guerra económica en el Atlántico: La represalia de 1635 en Canarias», *Anuario de Estudios Atlánticos*, 64 (2018), pp. 1-16.

comercials, sinó també una altra perspectiva sobre la qual analitzar el tractament a les minories⁵ o la importància d'accions com el contraban,⁶ entre altres aspectes. Però, el tema ha estat abordat mitjançant una anàlisi general del fenomen, enfocament que deixa de banda les peculiaritats i contrarietats que es donaren a cadascun dels territoris de la Monarquia Hispànica. En aquest sentit, al llarg del present treball ens proposem estudiar l'aplicació i conseqüències que va tenir al Regne de Mallorca la promulgació de la represàlia contra França a 1635. Tractarem de reconstruir els esdeveniments a través de la informació emanada de les accions virregnals, conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó; una documentació basada majoritàriament en correspondència i disposicions reials. Amb tot, som conscients que els testimonis dels que disposem no ens permetran reconstruir totalment el succés que és objecte del nostre estudi, però, esperem poder aportar un granet de sorra tant a la història mallorquina com a l'estudi del mecanisme de les represàlies.

1. El trencament de la Pau. Les primeres mesures del Rei Catòlic contra la França de Lluís XIII i la seua caracterització general

L'inici del conflicte hispano-francès a 1635 posava fi a un període de «guerra freda» motivat per la sensació d'amenaça recíproca que la política exterior de cadascuna de les potències tenia sobre l'altra. Va ser un enfrontament anunciat pràcticament des de principis de la dècada, amb moments de gran tensió i d'imminent trencament. França se sentia acorralada pels dominis hispànics i imperials, mentre que la Monarquia Catòlica veia trontollar les seves seguretats territorials amb les accions franceses, especialment les comunicacions entre Milà

5. SALAS, «Leyes de inmigración», pp. 681-197.

6. Manuel HERRERO SÁNCHEZ, «La política de embargos y el contrabando de productos de lujo en Madrid (1635-1673). Sociedad cortesana y dependencia de los mercados internacionales», *Hispania*, 201 (1999), pp. 171-191.

i Flandes. Cap dels regnes es decidia a donar el pas, conscients que econòmicament no estaven preparats per a dur a terme un xoc directe. Però allò que semblava inevitable es va fer tangible després que Richelieu aconseguís una aliança amb els holandesos i que, a 30 d'abril i 21 de maig, França decretés la prohibició de comerç amb la Monarquia Hispànica i la confiscació dels béns dels seus súbdits, respectivament. Finalment, el 9 de juny, la hostilitat va acabar fent-se oficial quan el rei Cristianíssim va fer pública la seua declaració de guerra en contra de Felip IV.⁷ En arribar aquesta notícia a la Península, el Consell d'Estat es va reunir per deliberar quina era la resposta més adient a les accions dutes a terme pel regne veí. El consell decidí actuar segons la proposta d'Olivares, qui apostava per procedir seguint els mateixos paràmetres que la Corona francesa. D'aquesta manera, el 24 de juny Felip IV declarava la guerra bilateralment i, tan sols un dia després, decretava la represàlia en contra dels vassalls del rei francès assentats als seus territoris, així com la prohibició de comerç amb la nació enemiga, al·legant la necessitat de fer justícia pels greuges que els seus súbdits havien sofert en terres gales. De fet, consideraven que era la contestació més adient, necessària i, sobre tot, justificada.⁸ Tanmateix, el dia 23, abans de fer públiques les mesures bèl·liques, el monarca havia instituït La Junta de represàlies de bienes de franceses,⁹ a la qual va atorgar autoritat per a dur a terme l'embargament, buscant que aquest es desenvolupés segons el dret i sense ofenses ni violència vers a la colònia francesa establerta en els seus dominis. A més, a la Corona li interessava vetlar perquè la

7. Antonio DOMINGUEZ ORTÍZ, *Política y hacienda de Felipe IV*, Editorial de Derecho Financiero, Madrid, 1960, p. 5; John E. ELLIOT, *Richelieu y Olivares*, Crítica, Barcelona, 1986, pp. 156-160; *La Revolta catalana, 1598-1640. Un estudi sobre la decadència d'Espanya*, PUV, València, 2006, pp. 315-316; ALLOZA, *Europa en*, pp. 77-79.

8. ALLOZA, *Europa en*, p. 79.

9. Aquesta estava formada per 11 persones, de les quals sis eren membres provinents d'altres consells de la Corona i cinc eren secretaris. ALLOZA, «El comercio francés», p. 132.

confiscació es produís correctament i per la bona administració dels béns obtinguts, motiu pel qual se'ls va reconèixer facultat per a atendre els plets i apel·lacions que es poguessin produir com a conseqüència de la mesura. Per tant, era necessari posar al corrent de les ordres els ministres reials de cadascun dels territoris baix domini hispànic, ja que serien els encarregats de posar-ho en execució. Així, es va elaborar i enviar una instrucció en la qual s'explicava la forma de procedir en l'embargament, en la perquisició dels béns, en l'elaboració d'inventaris i la posterior subhasta, etcètera,¹⁰ tal i com veurem més llargament per al cas de Mallorca.

La represàlia i la prohibició de comerç va continuar vigent fins que a 1659 es posà fi a la contesa amb la Pau dels Pirineus. En termes generals Felip IV va aconseguir recaptar aproximadament 1,5 milions de ducats,¹¹ essent aquesta la represàlia més lucrativa de tota la centúria. Per aquest motiu, alguns autors la consideren el model que es va aplicar en els conflictes successius i defensen que gran part del seu èxit es degué a la seua planificació a consciència. Però, tot i que les xifres aparentment siguin molt altes, Alloza afirma que solament s'aconseguien recaptar un quart dels béns francesos trobats en els territoris hispànics, ja que molts s'evadiren gràcies a l'avís donat per l'ambaixador gal. Contrariat a la que cal sumar, d'una banda, la indubtable existència de fraus, l'ocultació de béns i el malbaratament en el preu de venda en la subhasta; i de l'altre, el gran nombre de llicències per a comerciar amb França que es van haver de donar, obligats per la manca d'abastiment de determinats productes.¹² Per tant, el comerç amb França no es va tallar totalment, ja que la dependència comercial i la urgència de proveir-se de productes de primera necessitat no ho va permetre.¹³

10. *Ibidem*, pp. 132-133; BRITO GONZÁLEZ, «Guerra económica», pp. 3-4.

11. ALLOZA, «El comercio francés», p. 141.

12. ALLOZA, «Guerra económica», pp. 249, 252-253.

13. ALLOZA, «El comercio francés», pp. 153-154 i 159.

2. L'aplicació de la represàlia al Regne de Mallorca

Com hem avançat, el trencament de la pau amb França era un fet esperat per la població. Així, a 23 març de 1635, quan ni tan sols França havia prohibit el comerç amb territoris hispànics, Felip IV es posava en contacte amb don Alons de Cardona, virrei de Mallorca, demanant-li que controlés els francesos del regne perquè tenia notícia que les colònies establertes als seus dominis estaven extraient i enco-brint els seus béns per por a l'inici d'un conflicte armat.¹⁴ Suposem que era un fenomen comú a tots els territoris, probablement ocasionat pel mateix ambaixador francès, qui hauria avisat els mercaders gals de les intencions del seu monarca i de les prevencions a tenir en compte. Així mateix, el 3 de juny es comunicava al virrei l'inici de la represàlia en resposta a la prohibició de comerç, el segrest de béns i la declaració de guerra feta per Lluís XIII. Cardona devia organitzar de forma secreta l'embargament i posar-lo en execució en totes les zones del regne al mateix temps, per tractar d'evitar que els francesos tingueren temps per a amagar les seues hisendes. Per a fer-ho, devia nomenar a persones de confiança i resguardar els béns requisats en un lloc segur, depositant en la Taula de Mallorca les quanties segrestades en efectiu, d'on no es podrien traure sense ordre regia.¹⁵ Però, des del primer moment don Alons es va trobar amb impediments per a complir amb èxit el mandat, ja que al Regne de València s'havia posat en marxa la represàlia abans que el vaixell que portava la correspondència cap a Mallorca pogués sortir del port a causa d'un fort temporal; motiu pel qual, la tripulació, en desembarcar el 14 de juny, va posar sobre avís a la població mallorquina. El virrei va veure's obligat a actuar amb urgència i a delegar tant en la Reial Audiència com en els batlles locals –a la ciutat de Mallorca i la part forana, respectivament– que dugueren a terme el segrest eixe

14. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Consejo de Aragón (C.A.), llig. 656, nº 29, s.f.

15. *Ibidem*.

mateix dia, sense poder dotar-lo d'una millor organització.¹⁶ Així mateix, el decomís va realitzar-se sense conèixer les instruccions concretes de la Corona, ja que la missiva que informava de la creació de la Junta de Represàlies i remetia les instruccions elaborades per aquesta, no va ser enviada pel Consell d'Estat fins al 17 de juny. En la carta, a més, s'ordenava la conformació d'una mena de Junta de Represàlies pròpia al regne, la qual devia ocupar-se de les causes de justícia,¹⁷ circumstància que els estudiosos del fenomen no han constatat per a altre regne, i que possiblement fos una mesura relacionada amb la llunyania respecte a la Cort.

2.1. Execució de la Instrucció segons el testimoni de don Alons de Cardona

Per al cas de Mallorca tenim la sort de que es conserven les instruccions per a la represàlia remeses per la Corona juntament amb els comentaris annexos que el virrei va disposar sobre el seu desenvolupament. En aquest sentit, considerem interessant analitzar l'evolució de l'aplicació de les diverses mesures establertes en el document agrupant-les segons les diferents fases que devia seguir l'execució de l'ordre. En primer lloc trobem aquelles disposicions relacionades amb el procediment d'embargament. Calia indagar sobre les persones de procedència gala a través de documentació fiscal pròpia del regne, per a realitzar posteriorment el decomís baix presència i supervisió dels ministres encarregats,¹⁸ tractant d'evitar frauds i ocultacions. Seguidament,

16. ACA, C.A., llig. 717, nº 71/1, f. 1r.

17. *Ibidem*. La junta va conformar-se el 14 d'agost i essent membres: Dr. Bartolomé Miró (assessor de la Capitania General), don Jorge Sureda, Miquel Juan Serralta, don Salvador Armengol, el Dr. Juan Moll i el Doctor Diego Declapes i Montornés. A més el seu secretari va estar Joan Baptista Mir, amb intervenció de don Josep de Pueyo (advocat fiscal) i Nicolau Tarrasa (procurador patrimonial).

18. Cal destacar que aquests no podien percebre un sou per la realització de dites tasques.

un escrivà devia inventariar tots els béns requisats a cada individu, amb presència del segrestat i del cònsol de la nació francesa de l'illa, enregistrant també les joies i altres objectes de valor amb la seua taxació, així com els llibres de comptes dels seus negocis¹⁹ i altres documents com lletres de canvi o escriptures; papers d'obligatòria presentació si no es volia incórrer en penes corporals i econòmiques. Respecte a totes aquestes mesures, don Alons exposava que s'havien realitzat dues onades de requisicions, donat que quan es va realitzar la primera encara no s'havien rebut les instruccions; tot i així, a la segona, no es trobaren més que alguns objectes de baix valor. Per a tractar de localitzar els francesos, els ministres de l'Audiència havien consultat els llibres de les duanes i els registres de consolat de mar, essent aquests ministres els que estigueren presents al segrest validant la seua legalitat. Pel que respecta als inventaris es realitzaren segons la normativa establerta a les instruccions, però hagueren de que recórrer a les penes per a obligar a determinats individus a presentar els llibres de comptes dels seus negocis.²⁰

Entre les mesures per a obtenir informació sobre possibles sospitosos s'emparava la possibilitat de denúncia, inclús s'oferia al delator el 10% d'allò confiscat a l'acusat, però també establiren altres mecanismes. D'una banda, calia fer un pregó ordenant als escrivans entregar tot tipus d'escriptura relacionada amb francesos, mesura que no va tenir molt d'èxit a Mallorca perquè es va presentar molt poca documentació. D'altra, calia revisar els llibres de naturals amb l'objectiu de conèixer quins mallorquins tenien tractes amb francesos i emprar-los per a obtenir més informació. Segons el virrei, l'anàlisi havia ajudat a constatar que molts gals tenien deutes amb naturals per la compra de productes mallorquins, especialment oli i sabó; al mateix temps que defensava l'arribada a Ma-

19. A més tots els llibres de negocis devien ser revisats i rubricats al final de cada pàgina, de forma que es congués la hisenda dels francesos i s'evités que poguessin introduir-hi canvis.

20. ACA, C.A., llig. 717, nº 71/4, s.f.

llorca de pocs productes d'origen francès, així com destacava que feia molts anys que no els abastien de blat.²¹ Aquesta informació aparentment sembla un poc contradictòria, sobre, tot si es té en compte que el comerç mallorquí es caracteritzava per una balança comercial altament deficitària, essent l'exportació d'oli el que els servia com a moneda de canvi per a obtenir productes que els eren d'extrema necessitat, especialment cereals. I, segons constaten R. Franch²² i J. Juan,²³ el principal client de l'oli mallorquí era França, especialment el port de Marsella. Per tant, estava el virrei tractant d'amagar el poc èxit de l'embargament a causa de frau, o realment l'avís de l'ambaixador constatat en la carta del 23 de març havia aconseguit evadir de Mallorca un gran capital?

Per a tractar d'evitar l'ocultació de béns obligaren a tots els naturals que posseïen hisendes franceses a declarar-ho davant les autoritats, sota risc de penes econòmiques i corporals. Tanmateix, es va regular el tracte que devien rebre els francesos, de forma que no podien ser privats de roba ni de llit. A més, es disposava el segrest dels béns d'aquells que tingueren carta de naturalesa, els quals podien recuperar-los baix fiança fins que la Junta de Represàlies decidís què fer en cada situació particular.²⁴ Per últim, i pel que respecta al procediment de subhasta –el qual tenia l'objectiu d'obtenir liquiditat per a la Corona–, les instruccions disposen que si no venien ràpidament aquells productes que podien deteriorar-se o els que tenien un cost de manteniment – com en el cas dels animals–, els fiaren a curt termini;²⁵ mentre, la resta de béns no

21. *Ibidem*.

22. Ricardo FRANCH BENAVENT, «El comercio en el Mediterráneo español durante la Edad Moderna. Del estudio del tráfico a su vinculación con la realidad productiva y el contexto social», *Obradorio de Historia Moderna*, 17 (2008), pp. 91-92.

23. José JUAN VIDAL, «La producción de aceite en Mallorca durante edad moderna y su papel en la economía mallorquina», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: Revista d'estudis històrics*, 37 (1979-1980), pp. 519-521 .

24. ACA, C.A., llig. 717, n° 71/4, s.f.

25. A Mallorca solament s'havien segrestat dos cavalls, però com que aquets no tenien un gran valor i el seu amo al·legava ser vassall del duc de Saboya, decidiren que

venuts quedarien en mans d'un depositari general. També es donaren instruccions per a que no es vengueren les naus que sobrepassaren les 100 tones, sinó que es devia avisar a la Junta de Represàlies per a que valorés emprar-les per a servici del monarca; en canvi, la resta de naus si que podien subhastar una volta havien estat taxades. En aquest punt, com veurem seguidament, el retard en les comunicacions havia presentat novament un problema per al virrei, ja que abans de conèixer els paràmetres d'actuació a seguir²⁶ havien deixat marxar a tres naus franceses quan realment no estaven autoritzats per a permetre-ho.²⁷

Així mateix, per al cas mallorquí es notificaren una sèrie d'instruccions concretes a banda de les generals. D'entrada, es demanava que reberen informació de totes les persones sospitoses de ser franceses, interrogant-los sobre diferents aspectes de la seua vida personal i professional, indagacions que posteriorment calia remetre a la Junta de Represàlies.²⁸ D'altra banda, també es devia revisar els llibres de comptes de tots aquells descendents de francesos, per a esbrinar si tenien tractes amb el territori dels seus avantpassats i embargar-los baix fiança però, segons constatava Cardona, no s'havia localitzat en el regne a cap persona en aquesta circumstància.²⁹

3. Els resultats del segrest de béns

El 19 de juny don Alons remetia una carta a la Cort relatant el desenvolupament de la confiscació realitzada entre els dies 14 i 16. En ella resulten cridaners diversos aspectes. En primer lloc, se situa la

els recuperés baix fiança.

26. Cal aclarir que la junta del regne no podia decidir sobre casos que superaren els 60.000 maravedís.

27. ACA, C.A., llig. 717, n° 71/4, s.f.

28. Informació que es conserva i es riquíssima per a analitzar els casos concrets i la composició social dels decomissats.

29. *Ibidem*.

quantia decomissada en la ciutat de Mallorca en 15.012 lliures, 14 sous i 10 diners, de les quals sols 431 lliures, 15 sous i 6 diners es posseïen en efectiu. En aquest moment encara no es coneixia el resultat de les requisites en la part forana, però es pressuposava una quantia molt baixa perquè aparentment sols s'havien trobat dos francesos amb baixos ingressos. Seguidament, Cardona disposava una sèrie d'ambigüitats front a les quals no sabia com actuar. D'una banda, moltes persones confiscades podien emparar-se en el dret de naturalesa, bé per portar molts anys residint a l'illa i/o estar casats amb naturals, bé perquè el Gran i General Consell els havia atorgat el privilegi de naturalesa. A més, altres embargats defensaven ser vassalls del Duc de Saboya. Així, aparentment, tant en un com altre cas, estarien exempts de l'embargament, motiu pel qual el virrei decidí retornar-los els béns baix fiança. D'altra banda, el lloctinent no sabia com actuar respecte a tres naus franceses – un navili i dos sageties- atrobades a Mallorca. El problema era la concessió prèvia d'uns guiatges al capità Juan Ros i al patró Jaques³⁰ – tots dos de procedència gala- que segons els privilegis del regne donaven immunitat front a embargaments. Don Alons no sabia com devia actuar raó per la qual, mentre Felip IV remetia una resposta, va decidir imposar una fiança a les naus i les deixà partir.³¹

El 26 de setembre arribà a Palma una missiva que el monarca havia enviat el dia 4. En ella es demanava al lloctinent que s'esforcés en vendre ràpidament els béns decomissats i deposités l'efectiu resultant a la Taula de Canvis de Barcelona, buscant que entre tots els regnes de la Corona d'Aragó s'aconseguiren reunir 150.000 escuts en plata doble

30. S'ha detectat la presència dels dos personatges en la documentació virregnal emanada per a la concessió de guiatges. En el cas de Ros i la seua nau Sant Antoni de Pàdua li havia estat concedida llicència a 18 de setembre de 1635, abans del 4 de juny de 1635 i el 8 de juny de 1635 [Arxiu del Regne de Mallorca (ARM), AH. 434, ff. 204r i 207r-v], mentre que a Jaques amb la seua *pullaça* Santa Marta en 17 d'agost de 1634, 2 de juny de 1635 i possiblement a 4 de juny. [ARM, AH.434, ff. 203v i 207r-v.]

31. ACA, C.A., llig. 717, n° 71/4, s.f.

abans del 20 de setembre. Però, don Alons no va executar l'ordre de Felip IV, al·legant que sols es disposava de 900 reals – unes 127 lliures-, una quantia molt baixa, que, a més a més, no era possible incrementar, donat que cap dels béns segrestats podia ser venut ràpidament, ja que en tots hi havia dubte sobre si els seus propietaris reunien les condicions per a ser embargats o existien terceres persones interessades en ells.³² De fet, al llarg del mesos de setembre i octubre es realitzaren els interrogatoris pertinents a la major part de les persones que eren sospitoses de tenir una nacionalitat francesa, constatant que les autoritats es trobaven amb greus impediments per a decidir la conveniència o no del segrest,³³ tal i com analitzarem seguidament.

3.1 La composició social i els «beneficis econòmics» del decomís

Els dies 9, 10 i 12 de setembre el jutge de la junta d'embargaments mallorquina, Diego Declapes i Montornés, va prendre declaració als sospitosos de nacionalitat francesa. Al llarg d'aquests dies van ser interrogats 16 individus, dels quals 12 eren descrits com a súbdits de Lluís XIII i concretament 7 eren naturals de Marsella.³⁴ A més, 3 persones deien ser vassalls del duc de Saboya i un vassall del Papa provinent d'Avinyó.³⁵ La seua franja d'edat es situava majoritàriament entre els 20-50 anys i tenien una dedicació comercial en el 88% dels casos, la qual cosa explica que la major part d'aquests confessés haver retornat a França en algun moment de la seua vida. D'altra banda, 9 individus defensaven habitar en Mallorca per més de 10 anys, motiu pel qual, segons els Privilegis

32. *Ibidem*.

33. ACA, C.A., llig. 717, n° 71/5, ff. 1r-12v.

34. Eren Joan Rubert, Francesc Bando, Claudi Marcell, Antoni Garí, Jaume Bru, Joan Benet, Lluís Xibaud, Francesc Boyer, Guillem Benet, Pere Yselter, Bartolomé Desdier i Pere Sánchez (els últims 7 són els marsellesos).

35. Els vassalls del duc de Saboya eren Pere Gastinell, Antoni Salvador i Juan Luis Benet, mentre que, del Papa, Juan Ricard.

del Regne, calia considerar-los com a naturals i, per tant, exempts en el procés d'embargament. A més, molts d'ells estaven casats amb dones naturals del regne, la qual cosa implicava que aquestes podrien reclamar legítimament una part dels béns en compensació per la seua dot. Amb tot, 13 dels interrogats ja havien estat víctimes del segrest, incloses aquelles persones que excusaven no ser vassalls del rei Cristianíssim. Tanmateix, cal destacar que les tres persones que no havien perdut les seues hisendes – Francesc Boyer, Guillem Benet i Pere Yselter, interrogats el dia 9– eren tots marsellesos i dedicats al comerç i sols Boyer estava casat amb una natural i portava més de 10 anys en l'Illa.³⁶

Posteriorment, el 15 i el 26 d'octubre es realitzà altra onada d'interrogatoris. En aquest cas foren cridats a declarar 11 individus, dels quals solament 2 deien ser vassalls del duc de Saboya, un borgonyès, un valencià, un natural de «Tol».³⁷ Tan sols 6 es declaraven naturals de França.³⁸ Majoritàriament també es situen entre els 20-40 anys i es dediquen a activitats comercials en un 73% dels casos. Tanmateix 6 individus podrien considerar-se naturals del regne en habitar-hi en ell per més de 10 anys, encara que, de tots ells, solament 3 estaven casats amb mallorquines. En canvi, 6 eren solters i els altres 2 estaven casats un amb una madrilenya i altre amb una marsellesa. En total, únicament havien embargat a 3 persones i, d'ells, sols Antoni Desdier era francès. Com en el cas anterior resulta altament cridaner que es segrestaren els béns d'un borgonyès i un vassall del duc de Saboya – Andreu Cupilart i Joan Grimat, respectivament- mentre que cinc individus provinents

36. ACA, C.A., llig. 717, nº 71/5, ff. 1r-8v.

37. Joan Grimat i Joan Maurin eren vassalls del duc de Saboya, mentre que Andreu Cupilart era borgonyès, Pere Alçeran era valencià i Melcior Alardón era natural de *Tolo*, no podem assegurar si es tracta de la ciutat francesa de Tolon o la ciutat grega de Tolo. Per aquest motiu no l'hem comptabilitzat entre dels individus de clara procedència francesa.

38. Eren Antoni Desdier, Crespí Fenecia, Onorat Martí, Bartolomé Brun, Pere Pegui i Ausiàs Remessan (els dos últims eren marsellesos).

de diferents llocs de França hi escaparen al mateix, a pesar que en 3 casos portaven pocs anys establerts a Mallorca i eren solters.³⁹ Així, tant en un període d'interrogatoris com en l'altre no s'entén el motiu pel qual alguns individus escaparen de la represàlia, si no fos per la manca d'hisenda o altres béns que segrestar.

En resum, les autoritats Mallorquines consideraren un total de 27 sospitosos de ser francesos, entre els quals 16 persones ja havien estat embargades en el moment en que foren interrogats. D'entre tots ells solament 18 individus – 68% - eren francesos, dels quals la meitat provenien de la ciutat de Marsella; un 19% - 5 individus- al·legaven ser vassalls del duc de Saboya, mentre que el 14% restant defensava provenir d'altres llocs que res tenien que veure amb el Rei Cristianíssim. Socialment ens trobem front a un grup que destaca per situar-se entre els 20-50 anys majoritàriament, el qual en el seu 56% - 15 individus- podrien al·legar naturalesa per residir en l'illa més de 10 anys; dels quals 12, a més, estaven casats amb naturals del regne. La seua dedicació professional els vinculava en un 85% a activitats comercials, especialment marxants/ venedors ambulants (44%) i mercaders (30%).⁴⁰

A la llum de les xifres ens trobem davant una colònia francesa de grandària reduïda, però amb una clara dedicació comercial. De fet, tots els gals es dedicaven directament a activitats mercantils, llevat de dos individus que deien ser mariners. Tanmateix, resulta cridaner que la meitat d'aquests siguin naturals de de Marsella, aspecte que entronca amb les tesi defensada per R. Franch,⁴¹ qui destaca la gran vinculació mercant entre Mallorca i la ciutat francesa. Alhora, aquesta informació també ens porta a sospitar sobre l'èxit de la represàlia, ja que donada la situació geogràfica de l'illa i els clars contactes amb els territoris francs resulta dubtós que s'atrobaren a Mallorca tant pocs francesos.

39. ACA, C.A., llig. 717, nº 71/5, ff. 9r-12v.

40. *Ibidem*.

41. FRANCH, «El comercio», pp. 91-92.

Certament, alguns autors defensen que econòmicament es va aconseguir segrestar molt menys de la meitat dels béns francesos situats a la Monarquia Catòlica, fet que, entre altres molts aspectes, atribueixen al paper de l'ambaixador francès posant sobre avís als seus conterrànies, especialment a aquells que gaudien d'unes hisendes més cabaloses.⁴² Aquest fet podria ser la base que expliqui el desenvolupament del sucès a Mallorca, però evidentment és una simple hipòtesi.

Pel que fa al caràcter econòmic de la represàlia, i segons la informació realitzada a febrer de 1636 sobre les quanties segrestades, es van decomissar béns per valor de 116.423 reials, la qual cosa suposaria unes 16.632 lliures⁴³, sense tenir en compte algunes cases i altres béns no valorats en el moment. Però entre els embargats no solament es troben les 16 persones⁴⁴ de les quals s'han conservat els seus testimonis, sinó que es constata la presència d'una personalitat «rellevant», Bartolomé Contesti, cònsol dels francesos a Mallorca, que sorprenentment es declarava d'origen mallorquí.⁴⁵ Realment, podríem considerar que per a tractar-se únicament de 18 persones la quantitat en què van estar valorats els béns segrestats no és gens menyspreable. Però, com veurem, la problemàtica amb la represàlia no va finalitzar amb el procés d'embargament, ni el seu èxit pot ser valorat tenint en compte únicament les xifres parcials aportades als seus inicis.

D'altra banda, Alloza exposa que en base als llibres de comptes de l'embargament a març 1638 la Represàlia aconseguí recaptar aproxi-

42. ALLOZA, «Guerra económica», p. 249; Antonio DOMINGUEZ ORTÍZ, «Guerra económica y comercio extranjero en el reinado de Felipe IV», *Hispania*, XXIII (1963), p.93.

43. Segons la equivalència de 7 reals per lliura que s'ha detectat en la documentació consultada.

44. Són: Pere Gastinelli, Lluís Xibaud, Joan Rubert, Joan Ricardi, Bartolomeu Vichert, Francesc Bando, Antoni Salvador, Claudio Marcell, Juan Luis Bonet, Juan Benet, Antoni Garí, Pere Sánchez, Jaume Bru, Andreu Cupliart, Joan Grimat i Antoni Deisdier.

45. ACA, C.A., llig. 717, n° 71/5, s.f.

madament 1,5 milions de ducats a tota la Monarquia. En aquest sentit i segons les xifres disposades per l'autor,⁴⁶ Mallorca sols aportà un poc més del 3% al total de beneficis, essent València el regne de la Corona d'Aragó que va contribuir amb més diners (32,44%).⁴⁷ Però, amb tot, aquestes xifres, en el cas de Mallorca, no son totalment correctes, ja que eixa quantia es veurà altament reduïda. De fet, totes les persones que sofriren les conseqüències del decomís presentaren al·legacions que, pretenien justificar el dret a ser exonerats. Els processos per a determinar el destí dels béns s'allargaren fins a 1638, moment en què en tots els casos es va permetre la seua recuperació en base a diferents procediments-com posteriorment analitzarem- suposant, per tant, que la Corona pràcticament no aconseguí notables beneficis econòmics dels gals assentats a Mallorca.

3.2. Els problemes per a resoldre les peticions de retorn de béns

El 2 de novembre de 1635 Fra Joan de Santander, bisbe de Mallorca i virrei interí per absència de don Alons de Cardona,⁴⁸ enviava una carta al monarca manifestant com els embargats pretenien recuperar els seus béns en base a una sèrie d'argumentacions a les que no sabien com devien respondre, pel que demanaven conèixer el parèixer del rei i

46. Segons els llibres de comptes es diposa que Mallorca aportà un total de 3.958.382 maravedís de plata; quantia que segons la equivalència 1 real = 34 maravedís, resulta els 116.423 reials citats anteriorment.

47. ALLOZA, «El comercio francés», pp. 138-139. València aportà 112.500.000 maravedís, mentre que Aragó 4.000.000, Sardenya 5.810.076 i Catalunya 5.810.076.

48. El virrei va abandonar l'Illa per manament del monarca, el qual va situar-lo al front d'un contingent militar de 15.000 homes destinat a lluitar contra l'exercit francès. Així es nomenà al bisbe de Mallorca com a virrei interí mentre perdurava l'absència de Cardona. Veure María SALAS BENEDITO, «Don Alonso de Cardona y Borja. De virrey de Mallorca a marqués de Castelnovo», *Tiempos Modernos*, 34 (2017), p. 61; José JUAN VIDAL, *Felipe IV y Mallorca. Los servidores del Rey*, El Tall editorial, Palma de Mallorca, 2014, p. 50.

la Junta de Represàlies. Existia, com hem vist, un sector que defensava no ser de procedència francesa i els que si ho eren i portaven més de 10 anys a Mallorca, al·legaven que devien ser reconeguts com a naturals, a més d'acollir-se a uns privilegis atorgats per Martí l'Humà i altres monarques mitjançant els quals es disposava que es concedia *guitatge* a les nacions que acudiren a poblar el regne i es domiciliaren amb sal·conduit de qualsevols molèsties i inquietuds, entre elles les represàlies declarades pels reis contra la nació de la que provenien els dits pobladors. A més a més, alguns naturals també s'oposaven als decomisos, bé perquè eren les esposes dels damnificats i reclamaven la seua dot, o bé perquè pretenien ser els vertaders propietaris de les mercaderies requisesades, les quals deien que havien venut fiades als francesos i les volien recuperar. Per últim, el bisbe informava que la junta mallorquina havia decidit retornar els béns d'aquells que havien demostrat ser vassalls del duc de Saboya i del Papa.⁴⁹

A aquests dubtes sobre com calia procedir es sumaren, en gener de 1636, els problemes d'abastiment. Concretament, en desembre de 1635 s'havien aproximat a l'illa unes naus provinents de Saint-Malo (França) que acostumaven realitzar tractes comercials amb el mallorquí Juan Mir. Aquestes transportaven mercaderies franceses i angleses i pretenien pagar per intercanvi el deute que a 1634 havien contret amb el dit Mir al emportar-se de Mallorca sabó i oli per valor de 50.000 ducats. L'interessat demanà llicència per a que la nau pogués atracar, però el virrei, la Reial Audiència i la Junta de Segrests mallorquina decidiren donar-li permís per a descarregar únicament la quantitat de mercaderies per les que pogués donar fiança. Pel que sembla, com que Mir no comptava amb una gran hisenda sols va desembarcar 100 quar-

49. ACA, C.A., llig. 717, nº 71/10 i 71/11. Aquest fet suposava que es retornaren els béns a Juan Grimat, Pere Gastinell, Antoni Salvador i Joan Lluís Bonet, vassalls del duc de Saboya i Juan Benet, vassall natural d'Avinyó, recuperaren els seus béns i reduint-se el total del segrest en 31.480 reals. Després d'aquesta reducció el total del segrest tindria un valor aproximat de 84. 679 reals – unes 12.092 lliures–.

teres de sardina anglesa, gènere que va estar valorat en 1.416 lliures, 13 sous i 4 diners.⁵⁰ Tanmateix, el bisbe exposava que la represàlia havia comportat grans dificultats per al finançament de la Universitat de Mallorca, ja que aquesta es nodria principalment dels drets cobrats pel comerç, especialment de l'oli i el formatge, el qual havia experimentat una gran davallada com a conseqüència de la guerra.⁵¹ A més, els productes mallorquins no podien ser venuts a un bon preu, motiu pel qual la població estava desanimada i havia deixat de prestar la suficient atenció als treballs agrícoles en experimentar més despeses que beneficis. En conseqüència, donada la gran necessitat de blat, teixits i altres provisions – el preu de les quals havia sofert una gran inflació – demanaven que es concedís llicència a Juan Mir per a que, si retornaven les dites naus, aquestes pogueren desembarcar les seues mercaderies, contribuint a una millora de les necessitats d'abastiment de l'illa i a la motivació dels pobladors, al poder donar sortida als seus productes.⁵² Però, el fiscal de la Junta de Represàlies va posicionar-se en contra de les decisions preses en Mallorca i decretà una multa de 1.000 ducats per a Joan Mir i el seu fiador, al posar en dubte que les sardines foren realment gènere anglès i no francès.⁵³

D'altra banda, des de Madrid no donaven una resposta clara sobre com procedir amb aquelles persones que al·legaven motius per a escapar del segrest, pel que, finalment, el 23 de maig de 1636 el virrei Cardona informava d'haver retornat els béns baix fiança. Aquest fet

50. ACA, C.A., llig. 877, nº 179/1, s.f.

51. Cal destacar que els problemes d'abastiment encara perduraven a finals d'aquest any. De fet, en una carta dels Jurats mallorquins al monarca, aquests exposaven que: «Sin poder tener de otra parte trigo y mantenimientos por el embargo general que ha mandado Vuestra Magestad poner en las haziendas y vaxeles de franceses. Y en los siete bergantines que de naturales se han embargado consistía casi todo el trafago de este Reyno, porque nos trahían muchas provisiones y en canbio se llevaban hazeyte y otras mercaderías», ARM, AH 709, ff. 35r.

52. ACA, C.A., llig. 877, nº 179/2, s.f.

53. ACA, C.A., llig. 877, nº 179/1, s.f.

suposava que les 431 lliures 15 sous i 6 diners que s'havien recaptat en efectiu havien estat restituïdes i que sols es conservaven 900 reials requisats. La mesura no va estar ben acollida per la Junta de Represàlies, pel que a 30 de juny el seu fiscal comunicava que calia remetre a la cort tot l'efectiu, incloses les més de 400 lliures assenyalades, donat que es considerava que els béns en efectiu no podien ser reintegrats baix fiança, sinó que aquestes accions sols es podien admetre amb altres tipus de béns i hisendes. A més, demanaven que es remetés tota la informació sobre les 27 persones que havien estat investigades.⁵⁴

A partir d'aquest moment ens trobem amb un buit documental que finalitza a novembre de 1637. Concretament el dia 27 Felip IV remetia una carta al virrei mallorquí confirmant l'arribada i l'anàlisi per part de la Junta de Represàlies de la documentació relativa a les 18 persones⁵⁵ que havien estat embargades. Però, com que consideraven que no tenien suficient informació demanaren que els decomissats es presentaren per a ser interrogats en la Cort, bé personalment o bé mitjançant un procurador, dintre d'un termini màxim de 6 mesos.⁵⁶ La convocatòria va estar notificada als interessats entre desembre de 1637 i febrer de 1638, a excepció de quatre persones a les que no havien pogut localitzar. D'una banda Juan Bonet, qui era un dels embargats als quals es va decidir no retornar els béns baix fiança, havia fugit del regne al saber-se condemnat; d'altra, el capità Juan Ros i els patrons Bautista Domas i Jaques, que no havien retornat en cap moment a Mallorca.⁵⁷

No sabem amb certesa si arribà a ser necessària la compareixença d'aquells que havien estat víctimes de la represàlia, ja que, a març de

54. Ambdues cartes en ACA, C.A., llig. 717, n° 71/3, s.f.

55. Són: Capità Juan Ros i Baptista Domas, Juan Luis Bonet, Antoni Desdier, Antoni Garí, Claudio Marcell, Bartolomé Contesti, Francesc Bando, Juan Benet, Pere Gustinelli, patró Jaques Veinte, Lluís Xibaud, Bartolomeu Vichert, Antoni Salvador, Joan Ricardi, Andreu Cupliart, Joan Rubert, Pere Sánchez, Joan Grimat i Jaume Bru.

56. ACA, C.A., llig. 717, n° 73/2, s.f.; n° 73/4, s.f. i n° 73/5, s.f.

57. ACA, C.A., llig. 717, n° 73/5, s.f.

1638 dos membres de la Junta de Represàlies, Fernando Ramírez de Fariñas –membre dels consells de Justícia i de Cambra- i Cid de Almeida – del Consell de Portugal- representaven que possiblement la solució als casos mallorquins era arribar a un concert amb els francesos embargats, tal i com s'havia decretat per als processos de Sardenya.⁵⁸ Tanmateix, respecte als casos d'aquells que declaraven ser vassalls del duc de Saboya, la Junta demanava opinió al rei sobre com procedir, ja que havien advertit que aquestes persones eren les que posseïen una major hisenda. Amb tot, el 13 de març es decidia suspendre l'embarcament dels savoians en atenció a la duquessa, mentre que el dia 18 de març els mateixos Fariñas i Almeida exposaven que formalment havien presentat al rei la proposta de que els francesos fossen cridats a composició,⁵⁹ al considerar que si s'atenien les peticions de retorn de dot de les esposes la quantitat total que pertocava a aquest grup –estimada en 68.643 reals– quedaria greument disminuïda. Finalment, el dia 23 el monarca manifestava la seua conformitat amb la proposta i una setmana després la decisió era comunicada al virrei Cardona, posant fi així a la problemàtica suscitada en el Regne de Mallorca.⁶⁰

La represàlia de 1635 va suposar per a tota la Monarquia Hispànica un fre del tràfic comercial i un greu problema socioeconòmic per a les colònies franceses establertes als seus territoris. Aquests aspectes es donaren en el cas mallorquí, però, a més, l'anàlisi del fenomen ens ha permès detectar els problemes polítics de la seua aplicació, tant a nivell de les contrarietats a les que va haver de fer front el seu virrei com a la reacció per part de les víctimes. A la llum dels fets sembla prou evident que la quantia decomissada a l'illa no resultà altament significativa, especialment si prenem com a premissa la gran vinculació comercial que l'illa devia tenir amb els territoris francesos. En aquest sentit ens

58. ACA, C.A., llig. 717, n° 73/2, s.f.

59. Es constaten alguns casos de composicions en el marc de la Represalia en ALLOZA, «El comercio francés», pp. 144-147.

60. ACA, C.A., llig. 717, n° 73/6, s.f.

inclinem a pensar que es degué produir una gran evasió de capital gràcies a que, d'una banda, l'ambaixador francès aconseguí posar sobre avís a la població i, d'altra, com les dificultats de comunicació amb la cort – per qüestions geogràfiques – comportaren un retard en la rebuda d'informació, atorgant un marge de maniobra als francesos establerts en l'illa. De fet, ja hem vist com la llunyania respecte a la Cort va suposar que una volta rebudes les directrius a seguir s'hagués d'actuar ràpidament i sense una gran organització, essent el cas més clar la posada en marxa del segrest. Segurament, realitzar-lo sense comptar amb les instruccions de la Junta de Represàlies deixà a un sector de la població fora del mateix i quan es realitzà la segona onada - coneixent el mode d'actuació-, no es tingué un gran èxit, ja que s'havia donat temps als francesos per a amagar el seu patrimoni. I és que, tot i que el virrei exposés que no es donava un fluït intercanvi comercial amb França, aquest argument sembla no tindre un bon fonament; i no sols per les hipòtesis defensades pels autors, sinó perquè resulta altament significatiu que la major part dels segrestats d'origen francès foren naturals de Marsella i tingueren una dedicació plenament comercial.

Tanmateix, la composició social dels segrestats i investigats mostren com una de les finalitats de la represàlia era l'obtenció de liquiditat perquè la Monarquia pogués fer front a les despeses del conflicte. Així, no solament es decomissaren els béns a individus de procedència gala, sinó també a altres estrangers que, a priori, gaudien d'hisendes molt més significatives, com és el cas dels suposats vassalls del duc de Saboya. Tots estaven vinculats al món mercantil i, per tant, podrien tenir tractes comercials amb francesos. Però realitzar estudis de casos particulars contribueix a matissar la visió general que es té sobre un fenomen. I és que si es concebia la represàlia de 1635 com un model pel seu gruix de recaptació, aquest fet no es va complir en el cas de Mallorca. La Corona va obtenir un benefici molt limitat dels francesos atrobats en l'illa, ja que pràcticament tots podien emparar-se a algun tipus d'exempció i acabaren per retenir únicament la quantitat aconseguida mitjançant les composicions –estimació amb la qual no

contem—. Però, mentre que el Rei no obtenia del regne allò que podria esperar, Mallorca quedava greument ferida per les conseqüències de la Represàlia i no sols pels trastorns derivats de les perquisicions, sinó per la ruptura dels tràfics comercials en un moment de gran necessitat d'abastiment de blat. Vertaderament, aquesta va estar la principal i més problemàtica conseqüència de la Represàlia a l'Illa, provocant una gran inflació dels preus i agreujant l'endeutament de la Universitat, convertint-lo en un problema que tardaria molt de temps en poder ser superat.

La Generalitat moderna i el Mediterrani. De l'esquadra de Galeres del General a la creació del Port Franc de Barcelona (1599-1714)

RICARD TORRA I PRAT
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

L'objectiu del nostre estudi és analitzar fins a quin punt existí una política mediterrània per part de la classe dirigent catalana durant els segles XVII i XVIII i com aquesta es canalitzà a través de les institucions dites de la terra, això és, principalment, de les Corts Catalanes i de la Diputació del General de Catalunya. En aquest sentit, la nostra exposició pivota entorn a dos casos concrets esdevinguts a principis del segle XVII i principis del segle XVIII, respectivament. En primer lloc, s'estudia el procés de creació i posada en funcionament de l'esquadra de Galeres del General, que entre 1608 i 1623 s'encarregà de patricular les costes catalanes amb l'objectiu de foragitar els atacs dels corsaris nord-africans. Segonament, s'analitza l'aprovació del projecte de Port Franc de Barcelona a les Corts Catalanes de 1701-1702 i 1705-1706 i les posteriors dificultats políticoinstitucionals que impediren posar-la en funcionament.

Paraules Clau: Diputació del General, Corts Catalanes, Galeres del General, Port Franc de Barcelona, Història del Mediterrani.

Resumen

El objetivo de nuestro estudio es analizar hasta qué punto existió una política mediterránea por parte de la clase dirigente catalana durante los siglos XVII y XVIII y cómo esta se canalizó a través de las instituciones llamadas de la tierra, esto es, principalmente, de las Cortes Catalanas y de la Diputación del General de Cataluña. En este sentido, nuestra exposición pivota alrededor de dos casos concretos acontecidos a principios del siglo XVII y principios del siglo XVIII, respectivamente. En primer lugar, se

estudia el proceso de creación y puesta en funcionamiento de la escuadra de Galeras del General, que entre 1608 y 1623 se encargó de patrullar las costas catalanas con el objetivo de expulsar los ataques de los corsarios norteafricanos. En segundo lugar, se analiza la aprobación del proyecto del Puerto Franco de Barcelona en las Cortes Catalanas de 1701-1702 y 1705-1706 y las posteriores dificultades políticas e institucionales que impidieron ponerla en funcionamiento.

Palabras clave: Diputación del General, Cortes Catalanas, Galeras del General, Puerto Franco de Barcelona, Historia del Mediterráneo.

Abstract

Our work aims to analyse whether the Early Modern Catalan ruling class had a clearly defined Mediterranean policy or not and if so, how the Catalan institutions –the Catalan Parliament and the Diputació of the Generality of Catalonia (the permanent commission of the Catalan states)– were used to achieve the objectives of that policy. Our exposition focuses on two concrete cases that took place at the beginning of the 17th and the 18th Centuries, respectively. The first one studies the creation of the Squadron of Galleys of the Generality of Catalonia (Esquadra de Galeres del General), which patrolled the Catalan coasts preventing the attacks of the north-African corsairs between 1608 and 1623. The second case analyses the approval of the project of the Free Port of Barcelona during the Catalan Parliaments of 1701-1702 and 1705-1706 and the later discrepancies arisen among the members of the Catalan ruling class regarding its settlement and operation.

Keywords: Generality of Catalonia, Catalan Parliament, Galleys of the Generality of Catalonia, Free Port of Barcelona, Mediterranean History.

1. Introducció

En el decurs de les darreres tres dècades, les investigacions dedicades a l'estudi de la Diputació del General de Catalunya (o Generalitat)

a l'època moderna han gaudit d'un auge notable. Així, elements com ara el creixement polític i jurídic que visqué durant el segle XVI,¹ els sovintejats enfrontaments que protagonitzà amb la monarquia durant la primera meitat del segle XVII,² les dificultats institucionals fruit del desenllaç de la Guerra dels Segadors,³ la seva implementació arreu del territori,⁴ o les relacions que mantingué amb les Corts Catalanes i els mecanismes fiscalitzadors que aquestes últimes desenvoluparen,⁵ han estat estudiats a bastament. Tanmateix, val a dir que encara a dia d'avui ens són prou desconegudes moltes altres àrees de la seva història.

Sense cap mena de dubte, una d'elles és la de la relació que la Diputació del General –i per extensió, les Corts Catalanes, en tant que no cal oblidar que la Diputació n'era una sort de comissió permanent– tingué amb el Mediterrani. L'objectiu d'aquest treball és, precisament, il·luminar aquest àmbit històric. Per fer-ho, ens centrarem en

1. Miquel PÉREZ LATRE, *La Generalitat de Catalunya en temps de Felip II. Política, administració i territori*, Afers, Catarroja, 2004.

2. John H. ELLIOTT, *La revolta catalana, 1589-1640. Un estudi sobre la decadència d'Espanya*, PUV, València, 2006 (1ª ed. 1963).

3. Eva SERRA I PUIG, «La Generalitat de Catalunya entre 1652 i 1700», a *Història de la Generalitat de Catalunya. Dels orígens medievals a l'actualitat, 650 anys*, Generalitat de Catalunya – Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2011, pp. 199-219.

4. Eva SERRA I PUIG, «Diputats locals i participació social en les bolles de la Diputació del General (1570-1638). Una mostra i una reflexió», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, 13-1 (1993), pp. 259-274.

5. Josep CAPDEFERRO I PLA, «Attès los dits diputats no eran sinó procuradors...: Relacions entre els braços i la Diputació del General durant la celebració de les Corts Catalanes de 1599», *Ius Fugit*, 10-11 (2001-2002), pp. 849-870; Josep CAPDEFERRO I PLA, «El vigor de les institucions de la terra a la vigília dels Segadors», a J. Albareda, ed., *Una relació difícil. Catalunya i l'Espanya Moderna (segles XVII-XIX)*, Base, Barcelona, 2007, pp. 47-83; Eva SERRA I PUIG, «Territori i inspecció fiscal: la Visita del General del 1600», a J. Dantí coord., *Les xarxes urbanes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*, Rafael Dalmau, Barcelona, 2011, pp. 169-284; Ricard TORRA I PRAT, «Mites o realitats? Sobre el paper de les Corts Catalanes altmodernes com a generadores de dret. El cas de la Visita del General», *Estudis: Revista de Historia Moderna*, 40 (2014), pp. 115-132.

dos casos relativament poc estudiats: d'una banda, la creació i posada en marxa de l'esquadra de Galeres del General durant les primeres tres dècades del segle XVII; d'altra banda, el projecte de creació del Port Franc de Barcelona a les Corts Catalanes de 1701-1702 i 1705-1706 i els posteriors intents per part dels diputats i oïdors de comptes del General i els membres de la Junta del Port Franc per posar en funcionament la infraestructura dins d'un context, tal vegada advers, marcat per la Guerra de Successió. Així mateix, l'espai central del nostre treball contraposarà els projectes de la classe dirigent catalana respecte el Mediterrani per la primera i la segona meitat del segle XVII, respectivament, a partir dels escrits de Pau Pedrola i Narcís Feliu de la Penya. Tot plegat ens portarà a intentar respondre les preguntes següents: existí durant el període estudiat una política Mediterrània per part de la classe dirigent catalana canalitzada a través de les seves institucions? En cas que hagués existit, els seus objectius es modificaren en el decurs del segle XVII?

2. L'esquadra de Galeres del General (1599-1623): un projecte eminentment militar?

A l'hora de fer un balanç sobre la legislació aprovada en el marc de les Corts Catalanes de 1599 els coetanis ja mostraren una notable satisfacció pels acords contrets entre braços i monarquia.⁶ Després del fracàs de les constitucions aprovades en l'assemblea celebrada a Montsó-Binefar l'any 1585 –malencert escenificat amb la suspensió dels Capítols 7, 13 i 34 del Redreç del General–⁷, rei i regne semblen

6. Antoni SIMON I TARRÉS, *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del cinc-cents*, Curial, Barcelona, 1991, pp. 172-173.

7. Sobre la suspensió dels Capítols 7, 13 i 24 del Redreç de 1585 decretada per Felip II, vegeu: Miquel PÉREZ LATRE, *Entre el rei i la terra. El poder polític a Catalunya al segle XVI*, Eumo, Vic, 2003. Especialment les pp. 221-222 i 225-228. Del mateix autor: «La Diputació del General i les torbacions polítiques de 1587-1593», a T. Ferrer

haver fet veritables esforços per apropar posicions. Així, mentre Felip III (1598-1621) s'avingué a acceptar la majoria de proposicions polítiques dels braços –inclosa la ratificació del sistema constitucional català (Constitucions 1/1599 i 16/1599) i l'aprovació d'un sistema de visita dels oficials reials (Capítol de Cort 5/1599)—⁸, aquests darrers aprovaren en un temps rècord un donatiu de 1.100.000 lliures barcelonines, el més generós dels que s'havien concedit fins aquell moment.

Tanmateix, mentre que els aspectes polítics semblen haver estat l'eix central de les Corts Catalanes de 1599, les reformes econòmiques foren més escasses.⁹ En aquest sentit, Ernest Belenguier ara fa uns quants anys considerarà que en aquesta assemblea les actualitzacions econòmiques «no van tenir la seva oportunitat, o almenys formalment no hi eren reflectides» i hom hagué d'esperar a la celebració de les

dir., J. M. Roig coord., *Història de la Generalitat de Catalunya*, pp. 163-178. Fem referència específica a les pp. 167 i ss.

8. La Constitució 1/1599 confirmà l'observança de tota aquella legislació feta en Corts anteriors que no quedés explícitament modificada o anul·lada per la de 1599, mentre que la Constitució 16/1599 establí que «Per quant les Constitutions de Cathalunya, Capítols y Actes de Cort no-s poden fer sinó en les Corts generals y sia de justítia que les coses se desfacen ab la matexa solemnitat que-s són fetes. Per tant, statuim y ordenam que les Constitutions de Cathalunya, Capítols y Actes de Cort no pugan ésser revocades, alterades, ni suspeses sinó en Corts Generals, y que si lo contrari serà fet, que no tinga ninguna forsa ni valor». Les constitucions 1/1599 i 16/1599 a *Constitutions fetes per la S.C.R. Magestat del Rey don Phelip Segon, Rey de Castella, de Aragó, etc. en la primera Cort celebrà als cathalans en la ciutat de Barcelona en lo Monastir de S. Francesch en lo any 1599*, Gabriel Graells i Giraldo Dotil, Barcelona, 1603; als ff. 1r-1v i 6v, respectivament. Pel que fa al Capítol de Cort 5/1599 tocant a la Visita dels oficials reials del Principat i Comtats, vid. *Ibidem*, ff. 21v-22r.

9. Especialment pel que fa a les reformes de caràcter general. Contràriament, a falta d'un estudi exhaustiu sobre la qüestió, si que sembla haver-hi prou evidències per afirmar que les reformes econòmiques dins l'àmbit jurisdiccional de la Diputació del General foren rellevants. Cfr. *Capítols per lo redrés del General y Casa de la Deputació de Cathalunya, fets en las Corts celebrades en lo Monestir de Sant Francesch de Barcelona per la S.C.R.M. del Sereníssim Senyor Rey Don Felip II de Aragó y III de Castella, en lo any 1599*, Rafel Figueró, Barcelona, 1704.

Corts de 1701-1702 «en què els canvis foren molt més substancials i cristal·litzaren en la legislació econòmica de la cruïlla de 1701-1702».¹⁰

Un dels elements més interessants aprovats en el marc de les Corts de 1599, especialment pel fet que implicà reformes tant polítiques com econòmiques, fou el de l'aprovació de dos Capítols de Cort destinats a la creació d'una esquadra de galeres encarregades de vetllar per la seguretat del litoral català. En efecte, l'aprovació dels Capítols de Cort 63 i 64/1599 suposà la culminació d'una reivindicació històrica del Principat.¹¹ Tal i com bé ho recordà en el seu moment Ernest Belenguier, la petició d'una flota de galeres que servís per protegir les costes del Principat i els Comtats de possibles invasions de corsaris caldria remuntar-la, com a mínim, a la segona meitat del segle XVI, especialment durant el regnat de Felip II.¹² Amb tot, caldria preguntar-se per què els braços i el monarca acordaren crear la flota l'any 1599 i no abans.

En aquest sentit, recentment la historiografia ha identificat almenys quatre motius que en bona mesura explicarien el per què d'aquest moment. En primer lloc, tant John H. Elliott com Ernest Belenguier han destacat que les úniques Corts celebrades durant el regnat de Felip III varen ser singulars: tal i com hem dit abans, es caracteritzaren d'una banda per la seva brevetat –duraren set setmanes– i de l'altra pel fet que la corona accedí a la majoria de les peticions fetes pels estaments, mentre que la contrapartida fou el generós donatiu rebut per les arque reials.¹³ Segonament, de manera més recent, Eva Serra ha emfasitzat

10. Ernest BELENGUER, «La legislació político-judicial de les Corts de 1599 a Catalunya», *Pedralbes: revista d'història moderna*, 7 (1987), pp. 9-28. Fem referència explícitament a la p. 10.

11. Els Capítols de Cort 63 i 64/1599 a *Constitucions fetes per la S.C.R. Magestat*, ff. 42r-43r i 43r-44r, respectivament.

12. BELENGUER, «La legislació político-judicial», pp. 26-27.

13. ELLIOTT, *La revolta catalana*, p. 71; Ernest BELENGUER, «Pròleg: La Generalitat en la cruïlla dels conflictes jurisdiccionals (1578-1611)», dins J. M. Sans i Travé dir., *Dietaris de la Generalitat de Catalunya (DGC)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1996, vol. III pp. IX-XLVI. Fem referència a la p. XXVII.

altres tres motius que explicarien l'acord de 1599: el context general de debilitat econòmica de la monarquia, la pèrdua de capacitat militar a nivell marítim i el fet que des de Madrid estigués ja gairebé presa la decisió d'expulsar els moriscos —procés en el qual participaren les Galeres del General, de fet—. ¹⁴ Per part nostra, considerem que als quatre arguments suara comentats, caldria afegir-hi la notable insistència amb la qual el poble menut instà la creació de l'esquadra de Galeres mentre les Corts Catalanes de 1599 es trobaven reunides. Una insistència —podríem parlar directament de coacció?— ¹⁵ que en bona mesura explicaria les presses a l'hora d'aprovar-ne la creació, tot i la negativa reial a participar-hi d'una manera proactiva ja des dels inicis de les converses entre els braços. ¹⁶

Com ja hem apuntat anteriorment, l'acord de creació de l'esquadra de Galeres del General es plasmà mitjançant la promulgació de dos Capítols de Cort. El Capítol 63/1599 esgrimia els motius pels quals calia armar un estol de quatre galeres, qui les havia de mantenir i com ho havia de fer. Pels braços la raó principal a l'hora de crear la flota no era altra que la de dissuadir els corsaris de perpetrar atacs contra el litoral català, uns atacs que els darrers anys havien comportat pèrdues en hisendes i vides humanes, així com un decreixement notable del «comers i de les mercaderies», asseguraven. Per sustentar les embar-

14. Eva SERRA I PUIG, «Les galeres de la Generalitat: només una política defensiva?», a *Actes del III Congrés d'Història Marítima de Catalunya*, Museu Marítim de Barcelona, Barcelona, 2008, p. 4. Actes en format CD-ROM.

15. El dia 6 de juliol de 1599 un alarminat Lluís de Vilafranca, ambaixador del braç militar, assegurava als membres de l'estament eclesiàstic que «per lo braç militar los era estat manat vinguessen al present [braç eclesiàstic] per notificar-los lo que en aquell passà acerca de las galeras, de com eran estadas allí una multitud de donas ab molt gran avalot, cridant y suplicant ab molta instància lo negoci de las galeras; y poch après també molts pescadors cridant y demanant lo mateix, per los tants y tant grans danys que reben dels moros». Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Generalitat, Sèrie N, 1049, f. 287r-287v.

16. *Ibidem*, f. 261r.

cacions, el Capítol de Cort 63/1599 establí tot un seguit de canvis en la fiscalitat controlada per la Diputació del General. En aquest sentit, es crearen nous impostos –sobre les cartes–, s'augmentà la pressió fiscal sobre determinats productes –fruits secs, pesca fresca i salada, l'exportació de mercaderies produïdes dins del Principat, els barrets, la importació de seda italiana, la llana castellana destinada a l'exportació, els productes de la indústria de la llana i el cuir catalans i l'exportació d'oli i vins– i es decidí arrendar l'impost de la bolla a la Col·lecta de Barcelona. A través d'aquesta operació, els estaments pretenien augmentar els ingressos de la Diputació del General en un total de 87.000 lliures barcelonines a l'any,¹⁷ 60.000 de les quals havien d'emprar-se per sufragar la conservació de les quatre naus. Segons aquests càlculs, la hisenda del General havia de tenir un superàvit de 27.000 lliures anuals, fet que li havia de permetre emetre un censal de 80.000 lliures –a extingir en un període de quatre anys– que s'haurien de dedicar a la compra de les quatre embarcacions. Tanmateix, un cop finides les Corts hom s'adonà que les previsions i la realitat eren ben distintes: tal i com ha apuntat recentment Eva Serra, mitjançant les noves imposicions entre 1600 i 1602 només s'aconseguí recaptar 44.000 lliures, molt lluny, per tant, de les 87.000 lliures anuals que hom havia imaginat.¹⁸

Quant al Capítol de Cort 64/1599, aquest establí tant el funcionament com la planta de la flota de galeres. Així, s'acordà que cada embarcació pogués treure cinc-centes salmes de blat sicilià lliures d'impostos a l'any i que, en el supòsit que capturessin naus enemigues i hom hagués de repartir-se el botí, la flota no hagués de pagar drets com el de l'almirall. Semblantment, les galeres quedaven a les ordres

17. Per contextualitzar la xifra de 87.000 lliures anuals esgrimida pels braços només direm que Eva Serra ha calculat els ingressos triennals de la Diputació del General en 510.000 lliures durant la primera meitat del segle XVII. SERRA I PUIG, «La Generalitat de Catalunya entre 1652 i 1700», p. 208.

18. SERRA I PUIG, «Les galeres de la Generalitat», p. 5.

del seu general per navegar les costes del Principat i els Comtats, tot i que havien d'incorporar-se a la resta de naus sota les ordres del «generalíssim» quan els «effectes universals» de la monarquia així ho requerissin. El general, els capitans, els entretinguts i l'auditor de les galeres eren designats pel monarca. El general s'encarregava de nomenar els oficials militars, mentre que els càrrecs de veedor, proveïdor, comptador, pagador i notaris quedaven a disposició dels diputats i oïdors de comptes de la Generalitat. Finalment, val la pena destacar que veedor, proveïdor, comptador, pagador, auditor i notaris s'havien de sotmetre a la fiscalització duta a terme per la Visita del General de Catalunya un cop cada tres anys.

L'any 1599 hom acordà, doncs, la creació d'una flota les finalitats de la qual havien d'ésser eminentment militars; la qüestió comercial quedava en tot cas relegada a un segon pla, ja que hom preveia augmentar els intercanvis no pas servint-se de les noves galeres, sinó com a conseqüència de les seves actuacions.

Cal dir, però, que la posada en funcionament de l'esquadra de Galeres del General fou un procés que s'allargà prop de nou anys. En efecte, tal i com ha apuntat recentment Eva Serra, encara que les gestions fetes per la Diputació del General amb l'objectiu de comprar les embarcacions s'iniciaren l'any 1600, degut a la migradesa dels nous ingressos creats pel manteniment de la flota hom hagué d'esperar fins l'any 1608 per comprar les dues primeres galeres, procedents de les Reials Drassanes de la ciutat comtal. Mesos després, una tercera embarcació fou comprada a Álvaro de Bazán, Marquès de Santa Cruz, mentre que la darrera galera fou comprada el 4 de juliol de 1609 a Felip III.¹⁹ I encara, un cop comprades les embarcacions les dificultats financeres suposaren un bon maldecap per a la hisenda de la Generalitat: mentre que la bolla de la col·lecta de Barcelona no es pogué

19. *Ibidem*, p. 7.

arrendar fins l'any 1618,²⁰ els ingressos extraordinaris provinents de les noves impositcions mai foren prou elevats com per sostenir la flota, fet que comportà que primer s'haguessin d'emprar fons ordinaris de la Diputació i, posteriorment, arrendar-ne el manteniment als mercaders Jeroni Negroto i Pau Cànoves, respectivament.²¹ Tampoc ajudà al correcte funcionament de la flota les nombroses irregularitats comeses pels oficials no militars de la flota, que foren reiteradament acusats de malversar els recursos de les embarcacions en benefici propi per part dels visitadors de la Generalitat.²² Com a conseqüència d'aquest fet, durant la Visita de 1620-1621 els agents fiscalitzadors promulgaren un imprès amb l'objectiu de reglamentar les competències de l'oficialitat de l'esquadra de Galeres,²³ publicació que tanmateix no fou ben rebuda per certs sectors de la classe dirigent catalana²⁴ –sectors val a dir que amb forts interessos en les assegurances d'arrendament de les embarcacions–.²⁵ Comptat i debatut, les galeres, que des del novembre de 1617 s'havien anat arrendant, com hem dit, a diversos mercaders, servien a principis de la dècada dels anys vint del segle XVII bàsica-

20. En una Junta de Braços celebrada el 28 de maig de 1618 es discutí la possibilitat d'arrendar per primera vegada la Bolla de la Col·lecta de Barcelona –això és, més de divuit anys després de la seva aprovació per les Corts Catalanes de 1599!–. *DGC*, vol. IV, pp. 338-339.

21. SERRA I PUIG, «Les galeres de la Generalitat», p. 10.

22. Ricard TORRA I PRAT, «¿Más allá del control de la corrupción? Las sentencias de visita como base para nuevos ordenamientos jurídicos: el impreso sobre las galeras de 1621», a F. Gil Martínez, A. Villarreal Brasca, eds., *Estudios sobre la corrupción en España y América (siglos XVI-XVIII)*, EDUAL, Almería, 2017, pp. 171-188. Fem referència a les pp. 178-184.

23. Capítols y deslberacions resultants de las sentèntias fetas per los Molt Illustres Senyors Visitadors del General de Cathalunya acerca dels càrrechs dels oficials de la Squadra de las Galeras de Cathalunya y otras subjectes a la present visita: publicadas en lo any MDCXXI, Jeroni Margarit, Barcelona, 1621.

24. CAPDEFERRO I PLA, «El vigor de les institucions», pp. 66-68.

25. J. M. Casas Homs, ed., *Dietari de Jeroni Pujades*, Fundació Vives Casajuana, Barcelona, vol. IV, 1975, p. 148.

ment com a mitjà de transport comercial dels principals mercaders barcelonins amb Itàlia. És en aquest context d'ús de les embarcacions –tal vegada diferent d'aquell que havien ideat les Corts de 1599– que tingué lloc l'episodi que posà fi a la seva existència, quan els corsaris de Bizerta les capturaren en tornant d'un viatge comercial a Messina el 18 de juliol de 1623.²⁶

3. *Nous horitzons després de les desfetes (1626-1701)*

3.1 Recuperar «la honra y reputatió del Principat de Catalunya». El memorial de Pau Pedrola (1626)

La tempesta política desfermada a Barcelona –i la resta de la Monarquia– per la pèrdua de les Galeres del General fou notable. Una flota que teòricament s'havia erigit per dotar de seguretat el litoral català, fou capturada de manera ignominiosa –sense presentar batalla– pels corsaris del nord d'Àfrica.²⁷ Pocs anys després –el 1626, concretament– en el marc del viatge de Felip IV al Principat amb l'objectiu de celebrar Corts als catalans i jurar l'observança de les constitucions, Pau Pedrola, domiciliat a Barcelona, aprofità per presentar un memorial als diputats i oïdors de comptes del General en el qual advocava per la construcció d'una nova esquadra de galeres.²⁸ L'escrit, que

26. Santiago de LLOBET, «La Pèrdua de les Galeres de Catalunya l'any 1623», *Butlletí de la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona*, 42 (1990), pp. 117-160.

27. Per seguir l'episodi amb detall vid. *Ibidem*, pp. 125-132.

28. Pau PEDROLA, Molt illustres senyors diputats del General de Catalunya: Pau Pedrola, residint en la present ciutat de Barcelona, diu: que essent vingut a sa notícia de com era gust de Vs. Ss. se fessen memorials per lo dit Principat de Catalunya a cerca de les Galeras, per a serrar una verdadera forma y camí per a tornar a armar Galeras, ha fet lo present Memorial, conforme son parer. Salvat emperò lo millor parer de Vs. Ss. y dels tres Brassos Ecclesiàstich, Militar y Real, y és en la forma y modo que baix se segueix, Esteve Liberòs, Barcelona, 1626. Consultable a la Biblioteca de Catalunya (BC), Fullets Bonsoms, 6.558. Citat per Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Edicions 62, Barcelona, 1968 (3^a ed.), vol. II, p. 357.

comptava amb un total de setze capítols, desgranava els motius pels quals calia restablir la flota de Galeres del General: en aquest cas, les embarcacions havien de ser «deu o dotze ben armades, les quals tant solament servissen per guarda y custòdia de dit Principat, sinó també per a acomètrer, investir y rendir qualsevol nau o naus o vaxells cayres de enemichs». Per poder sustentar la nova flota, Pedrola apuntava vers quatre fonts de finançament: en primer lloc, reorientar el dret de quatre sous per càrrega de vi que la ciutat de Barcelona introduí l'any 1611 per fer front a la reforma monetària de 1611;²⁹ segonament, a més de mantenir els drets aprovats a les Corts Catalanes de 1599, Pedrola considerava imprescindible que unes noves Corts aprovessin un dret universal que haguessin de satisfer tots els habitants del Principat «conforme la calitat y estament de cada qual»; en tercer lloc, proposava un nou impost sobre les juguesques que proliferaven arreu en relació a les llistes de candidats cada vegada que s'havia de celebrar una nova extracció mitjançant el sistema de la insaculació, ja fos al món local, ja fos a les principals institucions del país; finalment, Pedrola també proposava que les principals institucions eclesiàstiques, abats i beneficiaris del país contribuïssin –si així ho consideraven els braços– a mantenir les galeres.

Pedrola també considerava que calia introduir algunes modificacions a l'hora d'administrar la nova flota, com ara la de fomentar una política ofensiva tal vegada més agressiva que la que havien dut a terme les galeres aprovades a les Corts de 1599. En definitiva, considerava que en cas d'aplicar-se el seu projecte, el Principat n'havia d'obtenir set grans beneficis: 1- La recuperació de «la honra y reputatió del Principat de Cathalunya», juntament amb el desgreuge que hauria de significar una futura venjança contra els corsaris nord-africans que havien captu-

29. Sobre aquesta qüestió, vegeu VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, pp. 334 i ss. També Oriol JUNQUERAS, *Economia i pensament econòmic a la Catalunya de l'alta edat moderna (1520-1630)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Cerdanyola del Vallès, 2006, pp. 50-51.

rat les Galeres del General l'any 1623; 2- El servei militar que les noves galeres podrien fer a la Monarquia en el cas que fossin necessàries; 3- La «guàrdia y custòdia del dit Principat de Cathalunya»; 4- Evitar que els corsaris poguessin capturar a cristians; 5- Protegir les hisendes dels habitants del Principat; 6- Fomentar un clima de seguretat perquè mercaders i comerciants armessin vaixells per comerciar amb els principals ports del Mediterrani; 7- De resultes del clima favorable al comerç, els drets del General i de Barcelona s'haurien d'incrementar 30.000 i 20.000 escuts, respectivament.

Del Memorial presentat per Pedrola caldria destacar-ne, principalment dos aspectes: primerament, el fet que totes les reformes fiscals proposades buscarien afectar a tots els membres de la comunitat política sense excepció, això és, del General de Catalunya,³⁰ en segon lloc, que a diferència del que veurem durant la segona meitat del segle XVII i molt especialment durant els primers anys del segle XVIII, el projecte de Pedrola encara tenia pel que fa a la relació entre la Diputació i el Mediterrani un eix central marcat per un caràcter eminentment militar, on les qüestions econòmiques apareixien sempre com a conseqüència de l'aplicació d'una política de força i no pas com a element principal per millorar el bé comú del Principat.

3.2 Repressió política i projectes econòmics (1652-1702)

El canvi de tendència pel que fa a les possibilitats que el Mediterrani podia tenir per a les principals institucions i membres de la classe dirigent catalanes, caldria situar-lo durant la segona meitat del segle XVII. El retorn a l'obediència de la Monarquia Hispànica certificat l'any 1652, fou acompanyat d'una repressió política gens menyspreable, especialment pel que fa als interessos de la Diputació del General

30. Cfr. VÍCTOR FERRO, *El Dret Públic Català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Eumo Editorial, Vic, 1987. Concretament les pp. 137-138.

de Catalunya.³¹ Fins a quin punt aquest context de repressió fou determinant a l'hora de fer virar els objectius dels projectes comercials presentats a les institucions de la terra encara és, a dia d'avui, una incògnita. Si que sembla haver existit, en canvi, una relació entre aquest viratge i el redreçament econòmic ja albirat per Pierre Vilar, redreçament que s'hauria assentat sobre el creixement agrari³² i l'estabilitat monetària,³³ també gràcies a una xarxa comercial cada vegada més integrada a nivell territorial;³⁴ i encara a tot plegat caldria afegir-hi la creixent importància del comerç atlàntic –molt beneficiat per l'esclat de la guerra que enfrontà França i Holanda entre 1672 i 1678– estudiat, entre altres, per Francesc Valls.³⁵

És en aquest context que hom ha de situar la producció intel·lectual de Narcís Feliu de la Penya i, molt especialment, el seu *Fénix de Cataluña*.³⁶ A diferència de la legislació plantejada per les Corts de 1599 o el Memorial de Pau Pedrola, Feliu de la Penya exposà en aquesta obra els sis eixos centrals que havien de permetre al Principat recuperar el seu esplendor comercial del passat: la construcció d'un Port Franc a

31. Sobre aquesta qüestió, vegeu principalment: Fernando SÁNCHEZ MARCOS, *Cataluña y el gobierno central tras la Guerra de los Segadores (1652-1679)*, Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1983; Josep Mª TORRAS I RIBÉ, «Pròleg: L'aparença de normalitat després de la derrota: la Generalitat de Catalunya entre 1656 i 1674», dins J. M. Sans i Travé, dir., *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2002, vol. VII, pp. IX-XXXIX; SERRA I PUIG, «La Generalitat de Catalunya entre 1652 i 1700».

32. Eva SERRA I PUIG, «Consideracions entorn de la producció i la productivitat agràries de la Catalunya del segle XVII», *Estudis d'història agrària*, 1 (1978), pp. 120-153.

33. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, pp. 373 i ss.

34. Albert GARCIA ESPUCHE, *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña. 1550-1640*, Alianza, Madrid, 1998.

35. Francesc VALLS JUNYENT, *La Catalunya atlàntica: aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*, Eumo, Vic, 2004.

36. Narcís FELIU DE LA PENYA, *Fénix de Cataluña. Compendio de sus antiguas grandezas y medio para renovarlas*, Rafael Figueró, Barcelona, 1683.

Barcelona per fomentar el trànsit comercial internacional; la protecció de la indústria tèxtil Barcelonina; la creació d'una companyia comercial estatal a imatge de la Companyia Holandesa de les Índies Orientals; el fet de permetre als catalans comerciar amb les colònies de l'Amèrica hispànica; l'abolició de la lleuda reial i de Mediona; permetre als estrangers que obrissin fàbriques al Principat; i, finalment, garantir la llibertat d'exportació de l'aiguardent català a qualsevol port hispànic.³⁷

Per Andrea Ricci, el projecte de Feliu de la Penya fou seguit fil per randa en la legislació econòmica aprovada tant a les Corts Catalanes de 1701-1702 com molt especialment a les de 1705-1706. Així, a diferència de Jaume Bartrolí, Ricci ha considerat que més enllà de projectes concrets, les mesures preses a les dues Corts de principis del segle XVIII establiren un nou marc econòmic pel Principat, fet d'una barreja entre tendències proteccionistes i lliurecanvistes que, en bona mesura ja havien estat recollides dècades abans per Feliu de la Penya i el seu cercle més proper.³⁸ Però, fins a quin punt aquest marc es feu realitat?

4. Posar en pràctica el canvi de paradigma. El procés de creació de la Casa del Port Franc de Barcelona, 1702-1713

Després de més d'un segle de paràlisi legislativa fruit del fracàs de les Corts Catalanes de 1626-1632 i la posterior manca de convocatòri-

37. Andrea RICCI, «Narcís Feliu de la Penya (1646-1712) i el seu temps», tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2013. Fem referència explícita a les pp. 282-283.

38. *Ibidem*, p. 284. Per la seva banda, Jaume Bartrolí considerà en el seu moment que si bé les idees del *Fénix de Catalunya* havien pogut influir en part de la legislació econòmica aprovada a les Corts Catalanes de 1701-1702, el cos dels projectes anà per altres viarans, car tant el Port Franc de Barcelona com el Projecte de Companyia Comercial s'entregaren a la decisió de dues Juntes creades *ad hoc* per l'ocasió. Cfr. Jaume BARTROLÍ, «La Cort de 1701-1702: un camí truncat», *Recerques: Història, economia i cultura*, 9 (1979), pp. 57-75. Fem referència explícita a la p. 64.

es per part dels darrers monarques de la Casa d'Àustria, hom ha convingut que les Corts Catalanes de 1701-1702 i 1705-1706 representaren una autèntica «represa del constitucionalisme».³⁹ En aquest sentit, a una no gens menyspreable normativa de caire políticouridic –amb fites com ara la creació del Tribunal de Contrafaccions,⁴⁰ la revisió del procés de la Visita dels oficials reials o la renovació del contracte entre el rei i el regne certificat pel jurament reial d'observança de les Constitucions– se li afegí una profunda reestructuració econòmica del Principat. Segons Joaquim Albareda, les successives mesures econòmiques acordades a les Corts de 1701-1702 –la creació d'un Port Franc a Barcelona, la concessió reial de poder enviar dues naus comercials a Amèrica cada any, la formació d'una companyia mercantil amb participació estatal, la unificació de les declaracions fiscals dels vaixells que arribaven al Principat, la consolidació de la lliure exportació de vins, aiguardents i altres productes agrícoles a la resta de ports hispànics i les mesures proteccionistes contra productes agrícoles, vins i aiguardents estrangers– «satisfacían los deseos del círculo de negocios de los Felíu de la Peña».⁴¹

Tanmateix, alguns autors –entre ells el propi Joaquim Albareda–⁴² han remarcat que moltes de les constitucions de caire econòmic aprovades pels braços, finalment no pogueren executar-se. Aquest és el cas, sense anar més lluny, de la referent a la Casa del Port Franc de Barcelona. Com es ben sabut, mitjançant el Capítol de Cort 71/1702

39. El concepte de «represa del constitucionalisme» –molt pertinent, al nostre entendre– fou encunyat ara fa uns anys per Joaquim ALBAREDA, «La represa del constitucionalisme (1701-1706)», *Revista de Dret Històric Català*, 7 (2007), pp. 113-133.

40. Sobre el Tribunal de Contrafaccions vegeu: Josep CAPDEFERRO I PLA, Eva SERRA I PUIG, *El Tribunal de Contrafaccions de Catalunya i la seva activitat (1702-1713)*, Parlament de Catalunya – Departament de Justícia, Barcelona, 2015.

41. Joaquim ALBAREDA, *La Guerra de Sucesión de España*, Crítica, Barcelona, 2010. Fem referència explícita a la p. 83.

42. *Ibidem*, p. 184; BARTOLÍ, «La Cort de 1701-1702», p. 65.

les Corts Catalanes de 1701-1702 aprovaren la creació d'un Port Franc –ratificada a l'assemblea de 1705-1706 mitjançant el Capítol de Cort 79/1706–⁴³ que s'havia de situar als afores de la ciutat de Barcelona amb l'objectiu de fomentar-hi la pràctica del comerç –i de retruc els ingressos de la Diputació del General–, tot evitant els drets tal vegada excessius que la ciutat comtal feia pagar a les naus que fondejaven al seu port. Per aconseguir-ho, els braços acordaren que totes aquelles embarcacions provinents de fora el Principat que volguessin fondejar a la ciutat i que no pretenguessin comerciar amb part o la totalitat de llurs carregaments –i. e. perquè la destinació final dels mateixos era fora del Principat–, els poguessin dipositar a la Casa del Port Franc lliures d'impostos, mentre que els destinats al comerç amb el Principat haurien de continuar pagant els drets tradicionals, bé a Barcelona, bé a la Generalitat. Així mateix, la Cort acordà transferir la potestat d'executar la creació de la Casa del Port Franc de Barcelona a una comissió mixta formada per una sisena dels estaments i els diputats i oïdors de comptes del General, perquè tots junts «disposen y ordenen (encara que sien conclusas y finidas las presents Corts) lo modo y forma que·ls apareixerà més convenient per dit efecte, utilitat y benefici públich».

4.1 El procés de (no) obertura de la Casa del Port Franc

Tanmateix, si per alguna cosa es caracteritzà la Casa del Port Franc des d'un bon inici fou pels nombrosos retards quant a la seva posada

43. El Capítol de Cort 71/1702 a *Constitucions, Capítols y Actes de Cort fetas y atorgats per la S.C.R. Magestat del Rey nostre senyor don Felip IV de Aragó y V de Castilla, Comte de Barcelona, etc., en la primera Cort celebrada als Cathalans, en la ciutat de Barcelona, en lo Monastir de Sant Francesch, en los anys 1701 y 1702*, Rafel Figueró, Barcelona, 1702, pp. 66-67; El Capítol de Cort 79/1706 a *Constitucions, Capítols y Actes de Cort fetas y atorgats per la S.C.R. Magestat del Rey nostre senyor don Carlos III, Rey de Castilla, de Aragó, Comte de Barcelona, etc., en la Cort celebrà als cathalans en la ciutat de Barcelona en la Casa de la Deputació del General de Cathalunya en lo any de 1706*, Rafel Figueró, Barcelona, 1706, pp. 124-125.

en funcionament. En aquest sentit, les primeres trobades entre els diputats i oïdors de comptes del General i els membres de la Junta del Port Franc escollits per la Cort no se celebraren fins el mes de març de 1704.⁴⁴ En la primera d'aquestes, que tingué lloc el dia 17 de març, diputats i membres de la Junta acordaren d'una banda demanar que ciutat i lloctinència general renunciessin a cobrar els drets de la Lleuda de Mediona i de la Capitania General de les naus que acudissin al Port Franc, respectivament—«quant més llibero serà lo comer, més fruits, gèneros y robas se trauran del present Principat per altres regnes y províncies», asseguraven—; mentre que, d'altra banda, convingueren que entretant durés la negociació per la cancel·lació dels drets suara esmentats s'aprofités per rebre informació de la planta i funcionament d'altres ports francs del Mediterrani com eren els de Gènova i Liorna.⁴⁵

Mesos més tard, el nou consistori de diputats i oïdors de comptes del trienni de 1704-1707 tornà a reunir-se amb la Junta del Port Franc per donar un nou impuls a la infraestructura. En un seguit de reunions mantingudes entre els mesos de setembre i desembre de 1706 s'aconseguí arribar a un acord pel que fa a la construcció d'un nou edifici que pogués albergar la Casa del Port Franc, el qual s'havia de situar a la zona fora muralles propera al Portal del Mar.⁴⁶ Poc temps després, concretament a finals del mes de febrer de 1707, s'arrendaren a l'encant públic les obres i el proveïment de fusta de la nova infraestructura a Francesc Vallescà —mestre de cases— i a Pau Gras —fuster—, respectivament.⁴⁷ Tot semblava indicar que aquesta vegada existia una voluntat real per part de diputats i Junta del Port

44. *DGC*, vol. X, p. 436. La Junta del Port Franc la conformaven Felicià Saiol i Bonaventura de Lanuza pel braç eclesiàstic; Francesc Saiol i Felix Vadell pel braç militar; Francesc Florit i Francesc Costa pel braç reial.

45. *Ibidem*, pp. 1708-1709.

46. *Ibidem*, pp. 731 (1/IX/1706), 738 (5/X/1706), 740 (11/X/1706), 743 (1/XI/1706) i 751-752 (10/XII/1706).

47. *Ibidem*, pp. 766 (23/II/1707) i 767 (25/II/1707).

Franc per posar en funcionament d'una vegada per totes un equipament que s'havia aprovat cinc anys enrere. De fet, ni les protestes de la Llotja de Mar a finals del mes de març de 1707 tot demanant un emplaçament alternatiu per la Casa del Port Franc en considerar que l'escollit pels diputats i la Junta era perjudicial a llurs interessos, semblaven poder entorpir l'acció decidida d'aquests darrers.⁴⁸ Amb tot i això, el dia 8 de juny de 1707 Carles III escrivia als diputats i oïdors de comptes del General per demanar-los més celeritat a l'hora de posar en funcionament la Casa del Port Franc: encara més, com que l'equipament no estava a punt, l'Arxiduc demanava que es constituís provisionalment un espai que fes les funcions de Port Franc per acollir un mercant anglès que havia de fer escala a Barcelona per entregar diversos abastiments pels exèrcits reials.⁴⁹

Les dificultats dels diputats i oïdors de comptes del trienni de 1704-1707 a l'hora de fer realitat les disposicions del Capítol de Cort 71/1702 primer, i del 79/1706 després, directament semblen haver-se convertit en desídia durant el mandat dels seus successors. En efecte, entre l'agost de 1707 i el març de 1710 les notícies sobre les gestions fetes a l'hora de posar en funcionament la Casa del Port Franc minven fins al punt de no deixar gairebé rastre en el Dietari de la Generalitat.⁵⁰ A partir del dia 17 de març de 1710, però, els diputats del trienni de 1707-1710 i la Junta del Port Franc reactivaren les gestions donant peu a una activitat que podríem qualificar com a frenètica. En aquesta mateixa diada, s'acordà l'edificació d'una caseta situada al costat de la

48. La petició de la Llotja de Mar de Barcelona a *Ibidem*, p. 773 (28/III/1707). La resposta negativa dels diputats i la Junta als membres de la Llotja a *Ibidem*, p. 773 (29/III/1707).

49. *Ibidem*, pp. 790-791.

50. Només s'hi fa referència en algunes ocasions durant l'any 1708, i encara per anotar qüestions menors com ara la substitució de Francesc Saiol per Francesc Despujol i de Montcorp degut al nomenament del primer com a Lloctinent del Batlle General. *Ibidem*, pp. 893-895 (27/IV/1708) i 954-955 (19/VII/1708).

Casa del Port Franc destinada a albergar el Guarda del Port Franc, al mateix temps que es comissionà als assessors i l'advocat fiscal del General perquè estudiessin una proposta d'ordinacions destinades a regir l'edifici, bo i determinant si n'hi havia algunes que poguessin ésser contràries al dret paccionat.⁵¹ Setmanes més tard, en una nova reunió, diputats i Junta del Port Franc pactaren les condicions per subhastar a l'encant públic les obres de la caseta del Guarda; també durant aquesta trobada els assessors i l'advocat fiscal del General els feren entrega de l'informe sobre la proposta d'ordinacions de la Casa del Port Franc, on es determinava que «malgrat que els capítols suara mencionats [26, 37 i 38 de la proposta d'ordinacions] puguin ésser contraris a la legislació vigent, els diputats i la junta tenen la jurisdicció necessària per fer-los i tirar-los endavant».⁵²

Durant les setmanes posteriors diputats i Junta del Port Franc mantingueren contactes amb els síndics de la ciutat de Barcelona per

51. *Ibidem*, p. 976 (17/III/1710).

52. *Ibidem*, pp. 992-993 (22/V/1710). Els assessors justificaren la potestat dels diputats i la Junta del Port Franc de la manera següent: «Attès, més avant, que *aliunde* comedida la jurisdicció y facultat als dits senyors deputats y personas de la junta de posar en execució dita casa de Port Franch ab tot son degut règimen y govern de utilitat y benefici públich se hauria de enténdrer concedida també la jurisdicció per a disposar y ordenar tot lo que sia necessari y aparega convenient en benefici y utilitat [del] bon govern, règimen y administració de dita casa y sa execució en la manera que apar indubitat que pot lo excel·lentíssim y fidelíssim consistori, junt ab las personas elegidas y anomenadas, fer qualsevols disposicions y ordinacions per la deguda forma y execució de dita casa de port franch, son govern y règimen de utilitat y benefici de la cosa pública y del comers, encara que aquellas continguessen alguna cosa contra las generals constitucions y capítols de la mateixa manera que ho hauria pogut fer la Cort General trobant-se oberta». I encara reblaven que: «Attès, finalment, que segons apar de la lectura y inspecció dels dits capítols 26, 37 y 38 y de las rahons allí expressadas, la prevenció y disposició de aquells se suposa precisa y necessària per lo bon govern de dita casa de port franch, sa conservació y augment y no res menos molt conductiva a la pública utilitat, favor del públich comers y del tot necessària per la més segura y puntual exacció y cobranza dels drets de la Generalitat y de la present ciutat».

discutir les ordinacions del Port Franc.⁵³ Tanmateix, el dia 21 de juliol de 1710 tot constatant que els consellers de Barcelona no prenen cap decisió sobre aquesta matèria –i conscients que el seu mandat estava a punt de finalitzar, car un nou consistori de diputats i oïdors de comptes iniciaria el seu trienni l'1 d'agost de 1710–, els diputats i la Junta del Port Franc decidiren publicar les ordinacions de la Casa del Port Franc sense el beneplàcit de la ciutat comtal, així com fixaren el dia 28 de juliol de 1710 com la data d'inauguració del nou equipament.⁵⁴ Encara més, el dia 24 del mateix mes decidiren proveir els oficis de la Casa del Port Franc, quedant-se amb la majoria de llocs rellevants els mateixos diputats i membres de la Junta!⁵⁵ Tot plegat comportà una resposta irada per part dels consellers de Barcelona, fins al punt que el mateix dia 28 de juliol –recordem-ho, data prevista per la inauguració del Port Franc– acabaren forçant una deliberació dels diputats i la Junta del Port Franc en la que se'n posposava *sine die* l'obertura.⁵⁶

Durant el mes de setembre de 1710 i ja amb un nou consistori de diputats i oïdors de comptes al capdavant de la Diputació del General, hom emprengué contactes amb els ministres reials per obrir la infraestructura d'una vegada per totes.⁵⁷ Pocs dies després de la trobada amb els representants del rei, els diputats es reuniren amb la Junta del Port

53. *Ibidem*, p. 1003 (18-21/VI/1710).

54. *Ibidem*, p. 1016. (21/VII/1710).

55. L'oïdor militar Lluís de Claresvalls havia de ser el president de la Casa del Port Franc; Francisco Despujol, de la Junta, regint el llibre major del manifest; Bernat Moixí, oïdor reial, receptor del dret de magatzematge; Emmanuel de Copons, diputat eclesiàstic, regint el llibre del manifest dels magatzems; Fèlix Vadell, de la Junta, receptor dels frauds; Bonaventura de Lanuza, de la Junta, albaraner; Francesc Costa, de la Junta, guarda major; Felicià Saiol, de la Junta, romaner; Francesc Florit, de la Junta, guarda ordinària. *Ibidem*, p. 1025 (24/VII/1710).

56. *Ibidem*, p. 1027 (28/VII/1710).

57. *Ibidem*, p. 1052 (20/IX/1710). Concretament, els diputats trameteren una ambaixada a Domènec Aguirre, regent del Consell d'Aragó, on se li explicava en quin estat es trobava el negoci del Port Franc.

Franc per comunicar-los que pretenien reexaminar les ordinacions publicades a finals del mes de juliol. Aquest fet provocà una sonora protesta per part dels membres de la Junta, que abandonaren la reunió.⁵⁸ El trencament de relacions entre uns i altres durà uns mesos, concretament fins el 10 d'abril de 1711, quan els membres de la Junta acudiren al consistori dels diputats i oïdors de comptes a petició d'aquests darrers, que els entregaren unes noves ordinacions destinades a regir la Casa del Port Franc. Segons els dirigents de la Diputació la nova legislació s'havia confeccionat seguint el parer de diversos experts en la matèria i tot aprofitant l'avinentesa, s'havia aprofitat per corregir alguns capítols de les antigues ordinacions, al seu entendre clarament inconstitucionals. Davant d'aquesta situació, els membres de la Junta demanaren els papers que havien motivat la decisió dels diputats amb l'objectiu d'estudiar-los abans de donar qualche resposta.⁵⁹

Setmanes més tard, en nom de la Junta del Port Franc, Felicià Saiol presentà un memorial de resposta als diputats, conformat per un total de seixanta-quatre capítols.⁶⁰ A grans trets, el document exposava les gestions que tant la Junta del Port Franc com els successius consistoris de diputats i oïdors de comptes havien dut a terme entre 1704 i 1710 per posar en funcionament l'equipament; també es feia una defensa aferrissada tant de les ordinacions publicades el mes de juliol de 1710 –en els capítols 23 i 24 es qüestionava obertament la capacitat que els diputats del trienni de 1710-1713 tenien per controvertir una legislació feta conjuntament entre els seus predecessors i uns membres de la Junta que es consideraven a si mateixos com una extensió de les Corts–, com de la planta de la nova infraestructura; i encara, s'acusava directament als diputats i oïdors de comptes del trienni de 1710-1713 d'actuar a favor dels interessos dels arrendataris dels drets del General de la col·lecta de Barcelona i del síndic de Mataró –capítol 36– per

58. *Ibidem*, p. 1055 (11/X/1710).

59. *Ibidem*, pp. 1110-1111 (10/IV/1711).

60. El memorial presentat per Saiol a *Ibidem*, pp. 2436-2452.

haver suprimit del nou ordenament els capítols de les ordinacions del juliol de 1710 que limitaven l'accés al Port Franc només a aquelles embarcacions que abans no haguessin fondejat en un altre port del Principat.

Val a dir que la resposta dels diputats al memorial de la Junta del Port Franc no fou immediata, sinó que hagueren de passar uns mesos. Entremig, la Visita del General que s'havia celebrat entre l'agost de 1710 i el juny de 1711 publicà la sentència definitiva de la querella n^o2,⁶¹ per la qual s'acusava als diputats i oïdors de comptes del trienni de 1707-1710 de no haver estat diligents a l'hora de posar en funcionament la Casa del Port Franc,⁶² d'haver fet pagaments a si mateixos i als membres de la Junta del Port Franc per valor de 3.107 lliures barcelonines malgrat ser una pràctica prohibida per diversos Capítols de Cort⁶³ i d'haver fet fer unes ordinacions de la Casa del Port Franc contràries al dret paccionat.⁶⁴ Quant a la primera de les acusacions, tot i que els acusats al·legaren que els endarreriments en la construcció i posada en funcionament de la Casa del Port Franc s'havien degut a problemes amb el subministrament de la fusta provinent de Tortosa primer, i del Vallès i el Besòs després,⁶⁵ els visitadors els condemnaren a pagar una multa de 100 lliures barcelonines.⁶⁶ També foren condemnats en la segona de les acusacions, concretament a retornar els salaris repartits entre si i als membres de la Junta del Port Franc, això és, 3.107 lliures barcelonines, en considerar els visitadors provat que els diputats i oïdors de comptes del trienni de 1707-1710 no tenien competències per deliberar el pagament, la tipologia del qual el convertia en un

61. ACA, Generalitat, Sèrie G, 8, 18, ff. 50r-78v. Sentència de la querella núm. 2, contra els diputats i oïdors de comptes del trienni de 1707-1710.

62. *Ibidem*, ff. 50v-51v.

63. *Ibidem*, ff. 51v-52r.

64. *Ibidem*, ff. 52r-53r.

65. *Ibidem*, ff. 54r-58r.

66. *Ibidem*, f. 63r.

salari extraordinari –fet vetat pels Capítols de Cort 10/1433, 2/1452, 4/1452 i molt especialment 11/1706—. ⁶⁷ Finalment, quant a la darre-
ra de les acusacions, referent a haver confeccionat unes ordinacions
contràries al dret paccionat, se'ls absolgué en considerar-se que, si bé
aquestes efectivament eren anticonstitucionals, no se'ls podia condem-
nar en ferm perquè no havien entrat mai en vigor. ⁶⁸

És possible que els diputats i oïdors de comptes del trienni de 1710-
1713 no donessin una resposta immediata al memorial presentat per la
Junta del Port Franc perquè intuïen la duresa de la sentència dels visi-
tadors. Sigui com sigui, la rèplica es feu esperar fins a principis del mes
de setembre de 1711 i encara serví per refermar les conviccions dels
dirigents de la Diputació. ⁶⁹ A partir d'aquí, la ruptura entre uns i altres
sembla ser que fou definitiva, fet que propicià la intervenció directa de
la monarquia. Així, sabem que des de finals de novembre de 1711 el
plet entre els diputats i la Junta del Port Franc s'estava dirimint davant
de les instàncies reials, ⁷⁰ converses que s'allargaren fins ben entrat l'es-
tiu de 1712. ⁷¹ Finalment, segons una entrada del Dietari de la Genera-
litat datada a 26 de setembre de 1712, l'emperadriu Elisabet Cristina
de Brunswick decretà la resolució definitiva de l'afer mitjançant dos
reials despatxos datats a 27 i 31 de juliol de 1712, respectivament. ⁷² Tot
i que no els hem pogut localitzar, sabem que ambdós decrets provo-
caren que els diputats i la Junta del Port Franc es possessin d'acord per
concretar unes noves ordinacions que foren presentades al Consell de
Cent de Barcelona el 14 de novembre de 1712. ⁷³ A finals del mes de
maig de 1713 els dirigents de la ciutat comtal encara les haurien estat

67. *Ibidem*, ff. 63r-76v.

68. *Ibidem*, ff. 76v-78v.

69. *DGC*, vol. X, p. 1192.

70. ACA, Generalitat, Sèrie V, 206, Camisa 79.

71. *DGC*, vol. X, pp. 1249-1250 (13/VI/1712).

72. *Ibidem*, p. 1270 (26/IX/1712).

73. *Ibidem*, p. 1279 (14/XI/1712).

estudiant, emperò.⁷⁴ Dos mesos més tard, en la darrera de les entrades del Dietari de la Generalitat referents al Port Franc, tot sembla indicar que la infraestructura encara no s'havia posat en funcionament.⁷⁵

Conclusions

L'any 1599 Felip III celebrà Corts als catalans per primera i última vegada durant el seu regnat. Després de dècades d'insistència, els estaments veieren satisfeta la seva demanda secular de garantir la defensa del litoral català –i de pas recuperar una certa preponderància militar perduda a mesura que avançaren els segles XV i XVI– amb la creació d'una esquadra de quatre galeres sufragades per la Diputació del General. Una política mediterrània basada en la força militar que anys després i malgrat la captura de les galeres l'any 1623 en mans dels corsaris nord-africans encara era l'eix central del memorial presentat per Pau Pedrola als diputats i oïdors de comptes del General.

Tanmateix, aquest posicionament virà progressivament a mesura que avançà el segle XVII, especialment a partir del retorn a l'obediència de la Monarquia Hispànica el 1652. Ben aviat, les propostes de militarització de les costes catalanes foren substituïdes pels projectes econòmics d'hommes com Narcís Feliu de la Peña. El canvi de paradigma cristal·litzà en bona mesura a les Corts de 1701-1702 i 1705-1706, on les propostes del cercle econòmic de Feliu de la Peña foren recollides pels estaments que les plasmaren en les legislacions de 1702 i 1706, respectivament. Un bon exemple d'aquests projectes fou l'acord per construir un Port Franc als afores de Barcelona, projecte que, si bé es dotà d'una base sòlida, ben aviat s'empantanà per motius tan

74. *Ibidem*, p. 1298 (29/V/1713).

75. *Ibidem*, p. 1322 (21/VII/1713). Concretament es recull una procura que Francesc Solà de Sant Esteve, diputat militar, hauria fet a un tal Jaume Ubach amb l'objectiu que acceptés l'ofici de romaner de la Casa del Port Franc, vacant per la mort de Francesc Florit.

diversos com ara la manca d'un espai ja existent on ubicar-lo i, per tant, la necessitat de construir un edifici de bell nou; les tensions entre aquells sectors de la classe dirigent catalana partidaris del *libero comerç* i aquells zelosos de la puixança econòmica de moltes poblacions situades als voltants de Barcelona, les quals havien sabut explotar l'elevada fiscalitat que la ciutat comtal imposava a les mercaderies foranes; o les diferències de criteri entre la Junta del Port Franc, els distints consistoris de diputats i oïdors de comptes del General i la ciutat de Barcelona. Comptat i debatut, més de cent anys després de l'aprovació de l'esquadra de galeres a les Corts Catalanes de 1599, les dificultats per engegar una infraestructura –econòmica, en aquest cas– que hom considerava clau per la relació entre el Mediterrani i el Principat tornaven a semblar insalvables. A diferència de l'esquadra de galeres, però, el context bèl·lic de la Guerra de Successió sembla que condemnà definitivament el projecte del Port Franc a no ser res més que això, un projecte.

Sessió II

Paisatge històric i risc natural

Fustes, drassanes i galeres: explotació forestal dels boscos catalans per la construcció naval (1625-1640)

ALFREDO CHAMORRO

Resum

En el context de la Guerra dels Trenta Anys, i especialment, el conflicte de Felip IV amb França, les Reials Drassanes de Barcelona van incrementar la seva producció de bucs per nodrir l'esquadra de galeres d'Espanya. Per poder portar a terme la construcció d'aquestes embarcacions era necessària la provisió regular de fusta. Al present article analitzem l'extracció de fusta per la fàbrica de galeres de les Drassanes, les zones d'explotació i els tipus d'arbres emprats en la construcció naval, així com alguns problemes que es trobaven els oficials reials per portar-la fins a Barcelona.

Paraules clau: Reials Drassanes, Barcelona, galeres, fusta, boscos i Guerra dels Trenta Anys

Resumen

En el contexto de la Guerra de los Treinta Años y, especialmente, durante el conflicto de Felipe IV con Francia, las Reales Atarazanas de Barcelona aumentaron su producción de buques para nutrir la escuadra de galeras de España. Para poder llevar a cabo la construcción de estas embarcaciones era necesaria la provisión regular de madera. En el presente artículo analizamos la extracción de madera para la fábrica de galeras en las Atarazanas, las zonas de explotación y los tipos de árboles empleados en la construcción naval, así como algunos problemas que se encontraron los oficiales reales para poder llevar la madera a Barcelona.

Palabras clave: Reales Atarazanas, Barcelona, galeras, madera, bosques y Guerra de los Treinta Años.

Abstract

In the context of The Thirty Years' War and, specially, during the war of Phillip IV against France, the Royal Shipyards of Barcelona increased their production of ships to nourish the galleys' fleet of Spain. In order to carry out the construction of these vessels the regular provision of wood was necessary. In this paper we analyze the logging to the galleys' factory in the shipyard, the extraction places and the types of trees used in the shipbuilding as well as some problems that the royal officers had to be able to take the wood to Barcelona.

Keywords: Royal Shipyards, Barcelona, galleys, wood, forests and The Thirty Years' War.

Introducció

Catalunya ha estat un país de molta tradició forestal; la seva història ha estat completament lligada a aquesta realitat ambiental, la fesonomia muntanyenca que la caracteritza: coberta de boscos amb arbres de moltes classes, ha, fins i tot, ajudat a donar caràcter als seus habitants.¹

Amb aquestes paraules del geògraf Martí Boada queda palesa la importància dels boscos en la conformació de la identitat dels catalans. Uns boscos que, com passava arreu d'Europa a l'Edat Mitjana i Moderna, eren indispensables pel desenvolupament de la civilització. Amb uns usos tan bàsics per a la vida humana com eren el combustible i la construcció, la fusta esdevingué la matèria prima per antonomàsia per les gents d'aquelles èpoques per la multiplicitat d'usos que oferia. Hom ha parlat de la civilització de la fusta per referir-se al paper que jugà la fusta en aquells moments.²

1. Martí BOADA, *Breu història forestal de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1994, p. 7.

2. Pierre BONASSIE, *Vocabulario básico de la Historia Medieval*, Crítica, Barcelona, 1999, p. 34.

El present article aborda l'abastiment i utilització de fusta per la construcció de galeres a les Reials Drassanes de Barcelona. En aquest edifici es construïen els bucs que integraven l'esquadra de galeres d'Espanya, era doncs, com es feia referència a l'època, la fàbrica de galeres de la monarquia, juntament amb les drassanes de Messina i Nàpols. El període que estudiem es concentra entre els anys 1625 i 1640. El motiu és doble. En primer lloc, per la coincidència amb la Guerra dels Trenta Anys que començà uns anys abans, el 1618, i en la que la monarquia espanyola es va alinear al costat de l'emperador, en el marc de la col·laboració dinàstica entre Viena i Madrid. En segon lloc, el període cronològic estudiat abasta el govern de don Bernardino de Marimon al front de les Reials Drassanes de Barcelona com a superintendent de la institució. La data límit de l'estudi respon a l'esclat de la revolta dels segadors, l'estiu de 1640, que va posar fi a l'activitat de les Drassanes com a fàbrica de galeres al llarg del conflicte. Inactivitat que es perllongà durant la dècada següent. Per tant, és en el context d'un conflicte bèl·lic, agreujat a partir de la declaració de guerra per part de França contra Felip IV, el 1635, que enquadrem el nostre estudi. Un temps en què la monarquia tenia una necessitat palesa de construir galeres per poder traslladar la infanteria a Itàlia, mantenir la connexió dels territoris italians de la monarquia amb la península i poder assegurar la seguretat de les rutes marítimes a la Mediterrània occidental, davant l'assetjament de l'armada francesa i dels vaixells nord-africans.

1. L'evolució forestal de Catalunya fins l'Edat Moderna

Segons J. Roure,³ fou al llarg del període postglacial quan es va anar conformant el paisatge forestal que tenim avui. Segons diu

3. Tota la informació del present paràgraf està treta de Martí BOADA, *Boscos de Catalunya. Història i actualitat del món forestal*, Edicions Brau, Figueres, 2004, pp. 18-19.

aquest palinòleg, durant els darrers 10.000 anys les masses forestals de Catalunya es van anar configurant segons els freds dominants en un moment determinat. Així, a un període Boreal (8650-7450 a.C.), caracteritzat per un clima càlid i sec, durant el qual els roures i els oms van guanyar terreny als pins i avets, el seguí un període Atlàntic (7450-4950 a.C.), més humit, en el que les rouredes van continuar la seva expansió cap a l'interior de Catalunya, mentre que les fagedes també conegueren un augment considerable de les seves masses forestals. Després d'una etapa Sub-boreal de gairebé dos mil anys, de clima menys càlid, arribà l'etapa subatlàntica, en la que Roure situa la configuració definitiva del paisatge forestal català fins als nostres dies. Així, en aquesta etapa que s'inicià el 2750 a.C., la tendència climàtica va ser més humida, el que permeté l'expansió del faig, mentre que l'expansió al litoral de l'alzina i de l'alzina surera la vincula aquest autor a l'activitat humana. A la zona litoral i prelitoral del país, les alzines i els roures van conformar boscos mixtos d'ambdues espècies.

Amb el Neolític començà la transformació del medi natural per part de l'home amb el naixement de l'agricultura i la ramaderia, amb les rompudes de bosc, i, sobretot, amb el desenvolupament de la metallúrgia, que necessitava de grans quantitats de fusta o de carbó vegetal per nodrir les fargues. Amb tot, fou durant la dominació romana que els boscos catalans començaren a patir una pressió més forta per aconseguir la fusta dels seus arbres. L'increment demogràfic vingué acompanyat de la introducció de la vinya i de l'olivera que necessitaven grans extensions de terreny per ser conreades. Terreny, que evidentment, que es guanyaria al bosc. L'extracció de metalls de la Península Ibèrica i la construcció de grans ciutats van contribuir també en l'agreujament d'aquesta pressió sobre els boscos catalans. Amb tot, l'acció dels romans no s'atura en el que hem esmentat fins ara. Més o menys negativa es pot considerar la introducció de noves espècies, com el castanyer i el pi pinyoner, que van arrelar ràpidament a la Península Ibèrica, i també a Catalunya. A més, com apunta Boada, al llarg dels segles de la

romanització es va generalitzar l'explotació selectiva de la fusta segons els interessos funcionals a que anava destinada.⁴

Sembla haver-hi un consens per la major part dels territoris europeus que, al llarg dels segles de la feudalització, l'acció antròpica sobre els boscos no va ser molt intensa. Catalunya forma part d'aquesta opinió generalitzada i, durant aquest temps, l'acció de l'home gairebé no alterà els paisatges forestals.⁵ No fou així en època baix-medieval, quan el desenvolupament de les ciutats fou notable. L'increment demogràfic es traduí en una major pressió sobre els boscos, que es traduí en un major nombre de rompudes, mitjançant l'artifatge, i una major necessitat de fusta per la construcció d'habitatges i per a combustible. A més, com afirma Boada, la concepció del bosc, en aquells temps, com a llocs insegurs, refugi de bandolers, i insalubres, afavorí la desforestació de les zones properes a les ciutats i viles, com a mesura preventiva.⁶ A Catalunya, la pèrdua demogràfica al camp i l'emigració dels camperols cap a la ciutat van provocar l'abandonament dels camps, terrenys que va anar guanyant el bosc. El fenomen dels masos rònecs n'és un exemple d'aquest despoblament del camp i d'aquest abandonament de les propietats que quedaren a mercè del bosc. Durant el llarg i conflictiu segle XV augmentà la pressió sobre el bosc degut a les guerres, les campanyes militars de la monarquia i l'augment progressiu de les ciutats per la seva atracció i concentració de la població. Amb tot, l'arribada del segle XVI i la represa de l'economia catalana suposà pels boscos del principat una sobreexplotació molt important degut a les activitats proto-industrials i industrials dels seus habitants, amb una major demanda de matèries boscanes.⁷

4. BOADA, *Boscos de Catalunya*, p. 25.

5. *Ibidem*, p. 33.

6. *Ibidem*, p. 38.

7. Joan GIMÉNEZ I BLASCO, «La qüestió forestal a Catalunya. Les ordinacions de 1627», *Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, 2 vols., Universitat de Barcelona, Barcelona 1984, I, p. 245.

2. *La fusta i la construcció naval*

Un dels usos principals i més antics de la fusta fou el de la construcció naval. Utilitzada pel tal objectiu des dels albors de la navegació, la fusta fou el material essencial per fer vaixells de tota mena. En aquest sentit, podem afirmar que la fusta va ser un agent decisiu en l'expansió de la Corona d'Aragó per la Mediterrània entre els segles XIII i XV. Els membres de la Casa Comtal de Barcelona van disposar d'un bon nombre de vaixells de guerra, construïts a les Reials Drassanes de Barcelona amb fusta de les contrades, que els permeté annexionar-se nous territoris.⁸ A més, la fusta també va permetre als catalans gaudir d'una flota de vaixells comercials que va fer que els mercaders del principat controlessin les rutes comercials de la Mediterrània durant el segle XIII i la primera meitat del XIV. Però la disponibilitat d'aquest gran potencial marítim va tenir un cost mediambiental que van patir en primera persona els boscos catalans. En concret, ho van fer els boscos de les serralades Litoral i Prelitoral, i, sobretot, el més propers a Barcelona perquè, per la construcció naval a Barcelona, i a d'altres ciutats catalanes com Mataró, Sant Feliu de Guíxols o Arenys de Mar, sempre es va preferir la fusta de proximitat que, entre d'altres coses, permetia abaratir els costos. Efectivament, Claude Carrere ja va demostrar com la fusta utilitzada per la construcció de vaixells a Barcelona provenia en bona part de la plana vallesana, del massís del Montseny i de la serralada del Montnegre i Corredor.⁹

Per la construcció d'una galera s'empraven diversos tipus de fustes, escollides escrupolosament per a cada tipus de peça de la galera, per les seves característiques i funcions. Amb tot, destacaven dos tipus d'arbre per damunt de la resta d'on s'extreia la major part de la fusta:

8. Sobre la construcció naval a la Catalunya medieval veure MARCEL PUJOL HAMELINK, *La construcció naval a la Corona d'Aragó: Catalunya (segles XIII-XV)*, Base, Barcelona, 2012.

9. Citat per BOADA, *Boscos de Catalunya*, pp. 43-44.

els roures i dels pins. La fusta de roure és dura i adient per construir les peces principals de la galera, com eren la quilla, la contraquilla, les rodes i contrarodes, les quadernes i els corbatons; és a dir, les peces internes que conformaven l'esquelet del vaixell. Però el roure també es considerava una fusta dolça, poc resistent a l'acció de l'aigua i, per tant, que es podria amb facilitat. En canvi, el pi es considerava una fusta amarga i resistent al cuc de la broma que era el principal causant de la descomposició de la fusta. Així, el roure era emprat a les parts internes del vaixell, que li donaven més robustesa, mentre que el pi s'utilitzava per folrar el buc i la coberta, i sobretot, la crugia, ja que era molt més resistent a l'aigua i a la humitat. També s'utilitzaven pins pels arbres i antenes, tot i que també s'utilitzaven troncs d'avets i altres coníferes per aquestes llargues peces.

Però també s'utilitzava la fusta d'altres arbres com el pollancre, amb la qual es feien els bancs pels galiots, els arpions i els parapets. Els àlbers eren molt valorats per fabricar els timons, mentre que les nogueres, considerades fustes de major qualitat, s'empraven per la construcció de les popes. Aquestes incorporaven fustes de la millor qualitat segons el rang de la galera, des del roure i l'àlber a la noguera i, fins i tot, la caoba. La fusta de les alzines era considerada de les més dures i, per això es construïen les galavernes amb ella perquè havien de suportar el moviment continu dels remes accionats pels galiots. Finalment, els remes es fabricaven amb troncs de faig. Però, no només era necessària la fusta per construir el vaixell ja que també era indispensable per fer la pega, la brea i el quitrà, substàncies gomoses que utilitzaven els calafats per impermeabilitzar el buc. Aquests materials s'obtenien principalment de les alzines i els pins, fet que agreujà l'explotació forestal de les muntanyes properes a Barcelona.

3. Galeres per la guerra i explotació forestal

Amb tot, la desforestació més important dels boscos catalans, fruit de la construcció naval, es donà al llarg del segle XVI, i més concreta-

ment a partir de la tercera dècada del segle. Tot i que a finals del segle XV la galera era un tipus de vaixell que havia quedat obsolet, a inicis de la centúria següent, la construcció d'aquest tipus de naus va tenir una revifalla. Com exemple tenim la flota de galeres que es va construir a les Drassanes de Barcelona per què Ferran el Catòlic viatgés al seu nou regne, Nàpols. Però fou en època de l'emperador Carles V que les galeres esdevingueren les embarcacions per excel·lència a la Mediterrània, gràcies a una sèrie d'innovacions tecnològiques que experimentaren.¹⁰ Així, al llarg dels regnats de l'emperador Carles i del seu fill, Felip II, a les Drassanes de Barcelona es van construir un gran nombre de galeres que arribà al seu màxim exponent a les dècades de 1560-1580, coincidint amb els anys previs i posteriors de la batalla de Lepant.

Després d'aquella gran victòria cristiana davant la flota otomana, la monarquia de Felip II volgué construir una gran esquadra de galeres, però es va topar amb una realitat ignorada, o al menys no tinguda en compte, fins aquell moment: els boscos de la península, i pel cas específic de les Drassanes de Barcelona, els del principat, donaven símptomes inequívocs d'esgotament. La fusta començava a escassejar als boscos catalans degut als anys continuats d'explotació forestal per la construcció naval. Per aquest motiu, el 1574, veieren la llum les primeres ordinacions en matèria de protecció dels boscos per tal d'assegurar una reserva de fusta per la construcció naval per a les properes dècades. Aquesta mancança de recursos, tant materials com econòmics, per poder construir la gran esquadra de galeres per donar el cop de gràcia a la flota turca, va convèncer la monarquia que calia fer un canvi en l'estratègia naval a la Mediterrània. Les esquadres de galeres de la monarquia reduïren el seu nombre de bucs; ara es preferien esquadres amb poques unitats, més fàcils de mantenir i amb molta més agilitat. A més, a partir

10. Sobre les innovacions que va experimentar la galera veure John Francis GUILMARTIN, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at the Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, Nova York i Londres, 1975.

d'aquell moment la política de construcció de galeres es basava en la necessitat de construir un buc de galera per substituir una galera que ja no podia oferir més servei. Això permetia estalviar recursos i planificar d'una manera més responsable la tala dels arbres per obtenir la fusta per les galeres.

Amb tot, tenim dues percepcions entorn l'estat dels boscos catalans a inicis del segle XVII i les possibilitats d'extracció de fusta que oferien. D'un costat, tenim l'opinió del pare jesuïta Pere Gil que al llibre primer de la seva *Llibre primer de la història catalana en lo qual se tracta d'història o descripció natural, ço és, de coses naturals de Catalunya*, deia:

Y es que com en Cathaluña y haya grandissima abundacia de Alzinas, Roures, Pins vers y borts, Avets, Albers, Chops ò polls, Fayxos y Noguers; la fusta dels quals arbres per à fabricar Galeras y Naus es propissima è importantissima. Perque delas Alzinas y Roures per ser fusta fortissima se fan las carenas, costellas, timos y barras travesseras, y altres que hajan de patir força y pes dins las Naus y Galeras y altres veyxells. les quals son en los Veyxells de mar com los ossos y nirvis en los homens y animals. Del pins, y del melis dells se fan las posts foranas que tocan en la aygua y se enclavan enlas costellas: que enlas naus y galeras com las parets foranas enlas casas y com lo cuyro enlos homens y animals.¹¹

El jesuïta feia a la seva obra una lloança, massa optimista, dels innesgotables recursos de Catalunya entre els que es trobava la fusta per la construcció naval. De l'altre costat, tenim la visió, potser molt més realista, del superintendent de les Drassanes de Barcelona, don Ramon d'Oms, que el 1599 escrivia al rei sobre la situació dels boscos catalans:

11. Josep IGLÈSIES, Pere GIL, S.I. (1551-1622) i la seva *Geografia de Catalunya: Seguit de la transcripció del Llibre primer de la història Cathalana en lo qual se tracta de història o descripció natural, ço és, de coses naturals de Cathaluña*, Societat Catalana de Geografia, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2002.

Estan muy acavados los bosques de este Principado para poder sacar madera dellos para nuevas fabricas no dándose orden en la provision del dinero que se dio por memoria al señor don Esteban de Ibarra para los plantíos y compra de árboles y es fuerça que se acuda a esto sin dilación alguna so pena que dentro de breve tiempo no pueda fabricarse galera.¹²

Dues visions molt diferents de la situació dels boscos catalans. Les ordinations de Felip II per tal de poder protegir els boscos catalans es complementaren amb la creació de la figura dels superintendent de boscos i planters per al principat. Aquesta autoritat tenia encomanada la vigilància dels boscos, especialment aquells concebuts com de gran valor forestal per la construcció naval, per tal d'evitar les tales il·legals de fusta, el contraban i tota una sèrie de pràctiques que perjudicaven directament l'arribada de fusta de bona qualitat a les Drassanes per la fàbrica de les galeres.¹³

4. Zones d'explotació forestal

Generalment la fusta que s'utilitzava a les Drassanes per la construcció de les galeres provenia de zones properes a la ciutat. Es preferia la fusta de proximitat perquè la seva obtenció i, sobretot, transport resultava molt més econòmic. Dues eren les zones principals d'extracció. Una primera zona, molt extensa, incloïa el Vallès, el massís del Montseny i la comarca de la Selva, amb dos punts principals d'explotació que eren Arbúcies i Santa Coloma de Farners. Aquestes terres eren el principal lloc d'extracció de la fusta de roure, de pins i de faigs per la fabricació de remes. A més, aquesta zona es complementa amb la fusta obtinguda al massís costaner del Montnegre, on hi havia moltes alzines i roures.

12. AGS, E, lligall 564, Don Ramon d'Oms i Jerònim de Torrelles al rei, Barcelona, 1 de desembre de 1599.

13. Sobre la figura del superintendent de boscos i planters, Alfredo José MARTÍNEZ GONZÁLEZ, *Las superintendencias de Montes y plantíos (1574-1748): Derecho y política forestal para las armadas en la Edad Moderna*, Editorial Tirant lo Blanch, València, 2015.

El 1626, el nou superintendent de les Drassanes de Barcelona, don Bernardino de Marimon, va emprendre una inspecció dels boscos d'aquesta zona per veure les possibilitats de fusta que oferia per la construcció de galeres, marcant amb el senyal del rei els arbres, concretament els pins, que quedaven reservats per la construcció naval, anomenats pins de servei, i fent una estimació dels pins, encara joves per ser talats, però que en uns anys, entre 5 i 30, podrien utilitzar-se per les galeres, aquests pins els anomena de creixent.¹⁴ Així, Marimon visità poble a poble, anotant a la seva relació de la visita els pins de servei i els de creixent que hi havia a cada lloc. Per damunt de tota la resta de poblacions destaca Santa Coloma de Farners. Encara que només va marcar 168 pins de servei, els pins de creixent eren molt nombrosos: 560 arbres podrien ésser talats en cinc anys, mentre que hi havia més de deu mil pins que podrien ser abatuts en els següents quaranta anys. A més, Marimon va visitar algunes heretats de particulars amb una important massa forestal, entre elles les d'Antic Llorell, amb més de 937 pins, tant de servei com de creixent; la d'Antic Planiol, amb altres 318 pins i la d'Antoni Meso, amb 377 arbres. Per aquest motiu, el superintendent recomanava al rei la compra d'aquestes heretats perquè, essent ja del patrimoni reial, es pogués assegurar la provisió de la fusta per les Drassanes.

A altres poblacions de La Selva, don Bernardino també trobà un important nombre d'arbres: a Sant Martí de l'Esparrà hi havia 263 pins de servei i 261 de creixent; a Vallgorguina y Olzinelles altres 300 pins dels quals 84 ja podien ésser talats; a Riudarenes i Vallcanera també marcà 180 pins per talar i 470 de creixent; finalment, altres termes on hi havia bons arbres eren Gallarans, Grions i la Balloria. Quant al Vallés, tot i que el nombre de pins era menor en relació amb la quan-

14. AGS, GyM, lligall 953, *Relacion de la visita que yo don Bernardino de Marimon Cabo y Superintendente de la Fabrica de las Galeras por Su Magestad ha hecho en las partes de Leuante*, Barcelona, 1627.

titat d'arbres del Montseny i de La Selva, també hi trobà llocs amb un bon nombre. A la Roca hi havia 196 pins bons per ser utilitzats immediatament, mentre que al terme de Sant Genís de l'Ametlla n'hi havia 448, 306 dels quals ja eren propietat del rei perquè els havia comprat a particulars. A Sant Pere de Bigues, 169 pins, altres 126 a Lliçà de Munt i 93 a la Garriga, eren una bona suma de pins que, si bé per les seves característiques no permetien extreure taules de grans longituds si que podien ser utilitzats per fer altres peces que s'utilitzaven a l'encadellat de la galera. A Palau Solità la Corona havia comprat 261 pins, mentre que n'hi havia altres 188 aptes per fer cintes. Finalment, a Terrassa trobà 138 pins aptes per obtenir fusta per les galeres.

Don Bernardino de Marimon estimà que, a aquesta zona, anomenada per ell «parte de Levante», hi havia un total de 4682 pins de servei mentre que hi havia una quantitat molt més gran de pins de creixent, uns 14525, que entre cinc y quaranta anys podrien ser utilitzats per la fàbrica de galeres. Marimon va embargar tots aquests pins en nom de la Corona i manà que els senyalessin amb la marca reial per tal que no poguessin ésser talats ni manipulats. Com que per cada pi s'obtenien dues taules o «mijanes» i cada buc de galera necessitava entre 320 i 330 taules, don Bernardino calculà que amb els pins de servei que hi havia en aquells moment es podrien construir catorze galeres.

L'altre zona important d'extracció de fusta eren els boscos reials de les muntanyes de Tortosa. La qualitat de la fusta dels pins melis d'aquests boscos ja gaudia de certa fama des de feia segles. Fins i tot el geògraf i viatger Al-Idris parlà de les bondats de la fusta dels boscos tortosins.¹⁵ El mateix Cristòfor Despuig, al sisè dels seus *Col·loquis de la Insigne Ciutat de Tortosa*, de l'any 1557, posava en paraules de don Pedro la pregunta següent que feia a en Fabio: «Y són aqueixes les

15. Víctor Manuel GONZÁLEZ GONZÁLEZ DE LINARES, «Los Bosques de España a lo Largo de la Historia», a John PERLIN, *Historia de los bosques: el significado de la madera en el desarrollo de la civilización*, Gaia Proyecto, Madrid, 2050, 1999, p. 441.

montanyes ahont lo rey manà tallar los arbres y altres llenyams per a les galeres, que tan estremats dien que són?».¹⁶

La resposta de Fabio no deixava lloc a dubtes:

Aqueixes mateixes y, a la veritat, són-y tan bons que en lo món no són millors dels quals fan assí ordinàriament molts vaxells per a navegar de totes formes; y també s'i fan per lo rey galeres; dien estos capitans del rey que no tenen par. Y tots los llenyams que allí se crien són molt singulars y aprofiten-se de ells los poblats de assí per a infinites coses.

Però, com en l'anterior cas, la realitat que es trobà el mestre de galeres de les Drassanes de Barcelona, Joan Cona, enviat a aquestes contrades per don Bernardino de Marimon, va ser molt diferent de la plantejada per Despuig. L'estiu de 1627, Joan Cona arribà als boscos tortosins i, després de fer la seva inspecció, va descriure a la seva relació una situació desastrosa. Va comprovar com s'havien talat un gran nombre d'arbres, la major part d'ells sense llicència dels procuradors de Tortosa que tenien al seu càrrec la conservació d'aquells boscos reials que estaven

tan a rienda suelta y destroço que si desde luego no se da remedio a ello haciendo particular exemplar de castigo en lo que se allaran por culpados y prohibiendo las cortas para que no se haga sin expresa orden y licencia de V.E. estan tan apurados que siendo lo que mas combiene para la fabrica de galeras están ya imposibilitados de poder sacar de allí madera.¹⁷

Segons deia Cona, a la vall de Santa Maria de Vallcanera, no es podria treure cap pi de servei en cent anys. Pel que sembla, aquesta vall

16. Cristòfor DESPUIG, *Col·loquis de la Insigne Ciutat de Tortosa*, Edició d'Eulàlia Duran, Ed. Curial, Barcelona, 1981, pp. 194-195. 1557.

17. AGS, GyM, lligall 953, Joan Cona al bisbe de Solsona, Barcelona, 26 d'agost de 1627.

era una de les zones més explotades, forestalment parlant, dels ports.¹⁸ Situacions semblants va trobar Cona a la vall de Lloret i a la de La Galera. En aquesta darrera vall, considerada poc explotada i amb bones possibilitats de trobar bons arbres per fer galeres, va trobar una gran quantitat de fusta tallada, de particulars, sense cap tipus de llicència. Finalitzava el seu escrit el mestre Cona denunciant que bona part de la culpa d'aquesta tala d'arbres la tenien els procuradors de Tortosa que no havien fet la seva feina i, a més, la novetat introduïda de les llicències donades pel batlle per fer i extreure pega i quitrà dels boscos. El comerç, potser millor dir contraban, d'aquests materials, necessaris per la construcció naval, va facilitar la proliferació de forns per fabricar-los pels monts de Tortosa, en perjudici directe de les Drassanes de Barcelona. Agreujat, encara més, pel fet de que bona part d'aquests productes arribaven a mans dels enemics de la monarquia.

Durant aquests anys també s'inspeccionaren i explotaren altres boscos d'on s'obtenia fusta. En concret eren boscos situats al Pre-Pirineu i al Pirineu, i d'on s'extreien troncs de faigs per fer remes. Tot i que la fusta de faig més valorada era la de Nàpols, seguida de la dels boscos navarresos, les autoritats reials volgueren assegurar-se una bona reserva d'estelles de faig per fabricar remes, d'altra banda, uns dels productes més demanats per les galeres ja que sovint es feien malbé i calia reposar-los de nou. S'extreien faigs dels boscos de Vallfogona, Ceret, Falgons, Ribelles i Bordellats, d'on es conduïen fins al port de Roses, des d'on es transportaven en vaixell fins a les Drassanes. Al Montseny també hi havia faigs, però no eren de bona qualitat, com deia el superintendent de les Drassanes, don Carlos de Alzate, el 1621:

En un monte llamado Monseny que esta a cinco leguas de la mar de donde se cortan los arboles y antenas ay alguna cantidad de hayas de donde se

18. Toni FORCADELL VERICAT, «La gestió forestal dels Ports de Beseit al segle XVII. Explotació i conflictes entre la Sénia i Tortosa», a *Lo Senienc. Memòria, Natura i Llengua*, 2009, p. 25.

hicieron doce años ha luego que llegue a servir a V. Mgd. en este oficio quinientas astillas las quales por ser muy nudosas, vidriosas y blandas se a dexado de cortar en este monte asi por esto como por la poca cantidad que ay no obstante que es el mas cerca de la mar y se hubieran sacado siendo buenas con menos costa.¹⁹

Els oficials de les Drassanes buscaven contínuament nous boscos on poder aconseguir bona fusta per les galeres. Arribaven a zones molt llunyanes del principat, com els boscos de Sant Joan de l'Erm, d'on extreien els arbres i antenes de coníferes com avets i pins que tinguessin una llargària suficient per fer aquestes peces. Però, a diferència de la construcció naval a la resta de la península, generalment no es comprava fusta fora del país, així com tampoc trobem la presència, en aquest segle, d'empresaris o absentistes genovesos o holandesos que controllessin el comerç de fusta com passava amb la construcció naval de les zones atlàntiques de la península.

5. Les mesures del virrei Solsona

Amb els informes a la mà sobre el pèssim estat dels boscos catalans que elaborà don Bernardino de Marimon, el virrei de Catalunya i capità general, bisbe de Solsona,²⁰ va prendre tota una sèrie de mesures per garantir la conservació dels boscos i el foment dels planters per assegurar a les Drassanes una reserva de fusta per la construcció de galeres. Així, l'octubre de 1627, el virrei promulgà un bàndol on es recollien totes aquestes mesures.²¹ En primer lloc, calia aturar la treta de fusta

19. AGS, GyM, lligall. 874, *Relacion de las experiencias que se an hecho de los remos assi deste Principado como de Navarra de doce años a esta parte*, don Carlos de Alzate, Barcelona, 17 de juliol de 1621.

20. Miguel de los Santos de San Pedro, bisbe de Solsona, fou virrei de Catalunya entre 1627 i 1629.

21. ACA, CA, lligall 276, Bàndol del bisbe de Solsona, Barcelona, 26 d'octubre de 1627. Sobre aquestes mesures veure Joan GIMÉNEZ I BLASCO, «La qüestió forestal

del principat, que, a sobre, normalment se n'anava cap a França, el país enemic. Tot i que la Constitució nº 3, amb títol, *De vectigals*, feta pel rei Jaume II a les Corts de 1229, permetia el lliure comerç i la treta de Catalunya de qualsevol mercaderia, en aquesta mateixa Constitució també s'establia la prohibició de la treta de fusta, pega i quitrà; prohibició confirmada pel príncep Felip a les Corts de Monsó de 1547, i ratificada a les de Barcelona, de 1564. A més, cal destacar la Pragmàtica Reial de Felip II, de 15 de juny de 1574, que regulava l'explotació dels boscos, i on valorava com a positives aquestes prohibicions i les multes que s'establien per incomplir-les. Per això, el virrei Solsona confirmà aquesta prohibició, a més de revocar totes les llicències d'extracció de fusta dels boscos.

A aquesta mesura van seguir tota una sèrie de prohibicions com la de construir forns per fer pega, sobretot als boscos tortosins; de treure els senyals del rei dels arbres seleccionats i marcats per la construcció de galeres; d'excedir-se en les tales dels arbres que establien les llicències, una pràctica molt habitual; de talar arbres per nodrir els forns, només es podrien utilitzar soques; de fer malbé els arbres per tal de fer-los inservibles per la construcció naval i destinar-los per llenya o altres funcions; de fer formiguers i posar foc al bosc per fer rompudes; de fer foc per renovar pastures; de talar arbres per fer dogues; i, finalment, i molt important, de construir vaixells per a gent que no fos del principat, especialment francesos. També s'encoratjava als oficials reials a que vetlessin pels boscos reials, els planters i els arbres que fossin del patrimoni reial. A més, el virrei ordenava al superintendent de boscos i planters que augmentés la seva vigilància dels boscos i complís amb les seves funcions, la qual observança havia relaxat:

Su Magestad (que Dios guarde) tiene un official que le llaman conservador de bosques y plantíos, con muy buen sueldo, y no careçe de mucha

a Catalunya. Les ordinacions de 1627», *Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, I, pp. 245-284.

culpa viendo este daño, como no lo ha representado y instado con veras su remedio y según su omisión se puede creer es él la mayor parte de esta devastación y ruhina.²²

Aquestes mesures no van agradar al conjunt de la població, sobretot, la de les zones d'extracció perquè limitava molt el seu *modus vivendum*. I és que els boscos eren una font de recursos molt important per la població catalana d'aquell segle, essent, fins i tot, el mitjà de vida per a molta gent. Com ens indica Joan Giménez i Blasco, ràpidament les autoritats es van afanyar en posar en marxa aquestes mesures i els inspectors van començar a visitar llocs, com Mataró, per indicar el nombre d'arbres que s'havien de plantar i quines zones calia repoblar.²³

Amb tot, les mesures del bisbe no tingueren efecte i el 1633, don Bernardino tornava a denunciar la falta de fusta per les Drassanes en un memorial que envià al cardenal infante, don Fernando de Austria, que exercia de virrei en aquells moments. En el seu escrit, el superintendent advertia el virrei de la mancança que hi havia al principat de pi, pollancre i àlber; recomanava també que els particulars plantessin arbres a les seves propietats, a més de recomanar la compra, per part de la Corona, de les quatre heretats, anteriorment esmenades al memorial de 1627, als termes de Santa Coloma de Farners i Sant Martí de l'Esparra, ja que tenien molts arbres; finalment, també informava de la necessitat d'aconseguir troncs de faig per fer rems perquè les galeres tenien contínuament necessitat d'ells.

Les recomanacions de don Bernardino de Marimon arribaven en un punt el qual la monarquia estava ja abocada a una més que segura guerra oberta amb França, sempre en el context de la Guerra dels 30 anys. Davant la proximitat del conflicte, la monarquia necessitava re-

22. AGS, GyM, lligall 953, *Relacion para la conservación de los Bosques de Cataluña en beneficio de la fabrica de Galeras*, Barcelona, 4 de setembre de 1627.

23. GIMÉNEZ I BLASCO, «La qüestió forestal a Catalunya. Les ordinacions de 1627», p. 251.

forçar les seves esquadres de galeres amb nous efectius i, això, requeria obligatòriament una bona provisió de fusta. Y, certament, la guerra amb França esclatà el maig de 1635. Aquell mateix any, el comte duc d'Olivares encarregà a les Reials drassanes de Barcelona la construcció d'una *flotilla* de diversos tipus d'embarcacions menors per esperonar el comerç francès a la Mediterrània. A més, des de 1638, les Drassanes van treballar a un ritme frenètic per fabricar galeres pel rei, però que es va veure condicionat per l'arribada a temps de la fusta a Barcelona.

6. Dificultats per obtenir i transportar la fusta

Garantir que la fusta per les galeres arribés dels boscos d'extracció fins les Reials Drassanes era una de les preocupacions més importants pel superintendent de la fàbrica de galeres. Habitualment, s'acostumaven a realitzar les primeres tasques de manipulació a les mateixes zones d'explotació, tot just abans de procedir a desemboscar la fusta. Aquestes tasques, com quadrejar la fusta i preparar-la en llargues taules per portar-la a les Drassanes, havien de facilitar el seu transport fins als ports de la costa catalana, on s'embarcaven per portar-les a Barcelona. Amb tot, aquest transport no sempre es feia amb la rapidesa i èxit esperat. La climatologia sovint dificultà les tasques d'extracció que, bàsicament, es feien a l'hivern. Un hivern que, a mesura que avançava el segle XVII, cada vegada era més fred i en el qual la neu queia en grans quantitats, impeding el trànsit de la fusta pels camins d'accés a les muntanyes i boscos. En aquest punt, cal recordar que aquests darrers anys de la dècada de 1630 inicien el conegut com Mínim de Maunder, un període climatològic caracteritzat per les baixes temperatures que va perdurar la resta del segle XVII i la totalitat de la centúria següent.²⁴

24. Sobre el Mínim de Maunder i la petita Edat de Gel que visqué Europa en aquells dos segles, i per extensió Espanya i Catalunya, veure: Armando ALBEROLA ROMÁ, *Los cambios climáticos: La pequeña edad de hielo en España*, Cátedra, Madrid, 2014 i Mariano BARRIENDOS VALLVÉ, «El clima histórico de Cataluña (siglos XIV-XIX).

Així, el 20 de novembre de 1638, don Bernardino de Marimon comunicava al rei la manca de fusta que hi havia a les Drassanes per construir la nova galera i les dificultats per portar-ne de nova:

Y porque no hay maderas cortadas para esta fabrica y es preciso cortarlas porque las que havia se han consumido en las dos que últimamente se han acabado y en empear otra que ha quince días se puso en astillero, se ha de gastar mucho tiempo assi en la corta como en la conducción dellas mayormente en tiempo de hinvierno por no poder los carros traher mucha cargazón respeto de los grandes barros que se haçen en los caminos. Y las que han de venir por la mar por las borrascas y temporales muy difficiles de llegar a las ataraçanas y no tendrá tiempo de secarse y no tendrá la obra la bondad si lo fueran particularmente el faxame.²⁵

Set dies més tard Marimon tornava a escriure al rei informant-lo que les tals dels arbres avançaven amb tota diligència i que ell mateix marxava als boscos per facilitar la conducció de la fusta.²⁶ A mitjans de desembre, la fusta estava ja quasi tota tallada i només faltaven per talar els polls i els àlbers. Però, tot i que la fusta pel *faxamen* de la galera, és a dir el folre de fusta de pi, ja estava tallada, encara no s'havia pogut portar a les drassanes perquè el temps no ho permetia. Llavors, el protonotari Villanueva manà que «en primer lugar se tomasse la madera seca que de particulares se hallasse y como los que fabrican algunos barcos toman la mas cercana de las marinas sin atender a otra cosa que el ahorro, por esta raçon no es a propósito ni lo son las medidas que son menester para las galeras. y assi es forçoso

Fuentes, métodos y primeros resultados», *Revista de Geografía*, vol. XXX-XXXI (1996-97), pp. 69-96.

25. AGS, E, lligall 2662, don Bernardino de Marimon al rei, Barcelona, 20 de novembre de 1638.

26. AGS, E, lligall 2662, don Bernardino de Marimon al rei, Barcelona, 27 de novembre de 1638.

que se fabriquen estas que Su Magd manda de las que se han cortado y se cortan para ellas».²⁷

Aquest mateix dia, Marimon preguntava al comte de Santa Coloma si les galeres que s'estaven fent a les Drassanes s'havien d'entregar amb els arbres i antenes o sense, però li advertia que no en tenia de tallats a les Drassanes i tampoc podria tallar-los al Montseny perquè estava carregat de neu.²⁸ Tot i això, el rei ordenà que anessin a dit massís a talar els arbres necessaris per fer aquests arbres i antenes, «por mas dificultades que se ofrezcan para hir al monte».²⁹ A finals de gener de 1639, Marimon assabentava al rei de l'estat en que es trobava la tala de la fusta:

En la corta de los arboles y bergas se ha hecho quanto ha sido posible sin embargo de la mucha nieve que havia en el monte de Monseny, habiendo cortado tres arboles maestros y el uno dellos labrado y desemboscado hasta la carretera que por haver sobrevenido un gran temporal y haver nevado de nuevo obligó a retirarse los que trabajavan en este ministerio. Y hoy están al pie de dicho monte adereçando la carretera y caminos y en abonançaendo el tiempo bolveran ha entrar y se cortaran con la mayor brevedad que ser pueda. En Hostalrique Santa Coloma de Farners y la Esparra están cortados todos los tablones para el faxamen y aforro de los bucos y dentro quatro días me parto a estos montes para facilitar la entrada en Monseny y haçer conducir a la marina estos tablones.³⁰

Amb aquests exemples, queda clar, doncs, que la climatologia era un factor a tenir molt en compte a l'hora d'extreure la fusta dels boscos i portar-la fins a les Drassanes.

27. AGS, E, lligall 2.662, don Bernardino de Marimon al protonotari Villanueva, Barcelona, 14 de desembre de 1638.

28. AGS, E, lligall 2662, don Bernardino de Marimon al comte de Santa Coloma, Barcelona, 14 de desembre de 1638.

29. AGS, E, lligall 2662, don Bernadino de Marimon al rei, Barcelona, 26 de gener de 1639.

30. *Ibidem*.

Una vegada desemboscada la fusta, calia portar-la en carretes als ports més propers per embarcar-la en vaixells que la farien arribar a Barcelona. Aquesta tasca de carretejar la fusta estava regulada a les constitucions de Catalunya. Concretament el Capítol 48 de les Corts de Barcelona de 1599 establia que en cas de no trobar carretes de lloguer per portar la fusta, serien els camperols els que la portarien amb les seves, això sí, que «no sels pugan pendrer carros, bous, mules, atzembles, ni mossos de aquells los mesos de Iuny, Iuliol, y Agost, ni de setembre fins a mig de desembre».³¹ Per la seva banda, les universitats no estaven lliures de pagar un impost per sufragar les despeses dels ports de fusta. Però les elits d'aquestes universitats acostumaven a lliurar-se dels pagaments gràcies a privilegis. A finals de novembre de 1638, Felip IV escrigué al virrei de Catalunya, comte de Santa Coloma:

Tambien he resuelto que para el acarreto de la madera no aya exempcion de privilegio ninguno y fuera de lo que toca a los familiares de la Inquisicion que por la via de aquel Consejo se dara la orden necessaria ha manado que por el de Aragon en este caso no haya exempcion que valga, quedando para adelante en su fuerça y valor las que están concedidas, pues concurren circunstancias tales que obligan a esta dispensación.³²

Com es pot veure, la conducció de la fusta des dels llocs d'extracció fins a les drassanes sovint es veia obstaculitzada pels privilegis que gaudien els familiars de la Inquisició, els de l'Hospital de Captius i els del Sant Sepulcre de no contribuir als «acarretos» de fusta. Així ho comunicava el comte de Santa Coloma al protonotari Villanueva:

Una de las cosas que mas han de embaraçar la execucion del servicio de Su Magd en el acarreo de la madera para la fabrica de las tres galeras es

31. *Constitucions fetes per la S.C.R.Magestat del rei don Phelip Segon, Rey de Castella, de Aragó, En la primera Cort celebra als cathalans en la Ciutat de Barcelona en lo Monastir de St. Francesch en lo any 1599*, Capítulo de Corte, nº 48.

32. AGS, E, leg. 2662, Marimon al rei, 29 de novembre de 1638.

no querer contribuir en esto los familiares de la Inquisicion y bacineros del Hospital de cautivos, Monserrate y hagora nuevamente los del Santo Sepulcro de Jerusalem con pretextop de ser exemptos y como son tantos y los que con mas comodidad pueden acudir a este servicio sino se provee de remedio para ocasión tan precisasera de muco inconveniente por haver en cada hogar seis o siete y los mas ricos con que viene á cargar el peso sobre los pobres de cuia imposibilidad resulta no poderse ganar el tiempo que es menester.

Carretejar la fusta sovint generà les protestes dels camperols que havien de fer aquestes tasques obligatòriament. Es queixaven que trigaven molt temps en anar fins als llocs d'extracció de la fusta, portar-la fins als ports d'embarcament i tornar, després, a casa. Durant tot aquest temps que estaven fora de llurs cases no podien encarregar-se de les seves tasques i els pocs diners que rebien per les carretades, sis diners per quintar transportat, no els compensava. Si, a sobre, sumem que eren els propis camperols i els membres menys acabats de les universitats els qui suportaven el pes econòmic de les carretades, és lògic que aquesta tasca, supervisada pels oficials de les Drassanes, rebés el rebuig de bona part de la població catalana.

Conclusió

La història dels boscos catalans, així com de la seva explotació, és encara massa desconeguda. En aquest estudi només hem analitzat l'explotació forestal dirigida a la construcció naval, i en concret, a la fabricació de galeres a les Reials Drassanes de Barcelona. Per tant, encara tenim molts aspectes de l'explotació forestal per estudiar, com les tècniques d'extracció, l'organització del treball i la composició de les quadrilles de talaven els arbres, el comerç de la fusta, o, ja en termes quantitatius, els aspectes econòmics dels diversos sectors productius que consumien la fusta. També cal remarcar que l'exposat no pot fer-se extensiu als boscos de tot el Principat, car l'extracció de fusta per les galeres es feia principalment a dues zones, els ports de Tortosa i un ter-

ritori extens que incloïa el massís del Montseny, les comarques del Vallés i La Selva i el massís del Montnegre. Queden doncs fora d'aquest estudi bona part de les masses forestals del Pirineu i del Prepirineu, així com d'altres massissos muntanyosos. Amb tot, el que podem identificar són els usos que per la construcció de les galeres tenien els diversos tipus d'arbres, amb un domini clar dels pins i els roures.

D'altra banda, l'activitat de les Drassanes al llarg dels segles, entre les quals hi havia l'extracció i transport de la fusta, tenia una repercussió econòmica, social i jurídica força important dins el Principat. Per això, es va anar regulat la seva activitat en successives Corts, per assegurar al rei un abastiment correcte d'aquesta matèria primera. Amb tot, ja hem vist que l'arribada regular de la fusta a Barcelona trobava obstacles pel camí de diversa índole, que podien ser des de per motius meteorològics fins a altres de caràcter socials i jurídics. Aquests obstacles, a priori de repercussió local, podien condicionar l'esdevenir de la política internacional de la monarquia ja que la falta de fusta impedia la construcció de les galeres, tant necessàries en aquest moment d'obert conflicte bèl·lic amb França. L'estat dels boscos catalans depenien, llavors, de la sort de les esquadres de galeres de la monarquia hispànica.

El comunidor, un espacio para conjurar nubes malignas. Su huella en la diócesis de Gerona durante los tiempos modernos

RAFAEL GIL BAUTISTA

Resum

Per a les societats de l'Antic Règim, profundament sacralitzades i dependents del medi natural, salvaguardar les collites era una qüestió de vital importància. Més enllà de l'indubtable fervor religiós que impulsés aquelles persones a la realització de prec, en aquelles oracions els hi anava la subsistència. D'aquí, la importància que tingueren els "conjuratorios" o "comunidores" en català, encara que també "esconjuraderos" en terres aragoneses o "conjuraderos" en Castella, València o Múrcia. Estes modestes "arquitectures del conjur", que avui ens passen desapercebudes, van ser espais on alçar els prec davant l'amenaça de les tempestes.

Paraules clau: Comunidor, tempestes, Diòcesi de Girona, Edat Moderna.

Resumen

Para las sociedades del Antiguo Régimen, profundamente sacralizadas y dependientes del medio natural, salvaguardar las cosechas era una cuestión de vital importancia. Más allá del indudable fervor religioso que impulsase a aquellas personas a la realización de preces, en esas oraciones les iba la subsistencia. De ahí, la importancia que tuvieron los conjuratorios o comunidores, en catalán, aunque también esconjuraderos en tierras aragonesas o conjuraderos en Castilla, Valencia o Murcia. Estas modestas "arquitecturas del conjuro", que hoy nos pasan desapercibidas, fueron espacios donde elevar las plegarias ante la amenaza de las tempestades.

Palabras clave: conjurar, tempestades, diócesis de Gerona, Edad Moderna.

Abstract

For the societies in the Old Regime, deeply sacralised and dependant on nature, to keep harvests safe had a crucial importance. Apart from the doubtless religious feelings leading their devotion, these prayers were the key to their subsistence. That is the reason why conjuratories or “comunidores” in Catalan, were so important in Aragonese lands or “conjuraderos” en Castilla, Valencia o Murcia. These modest “conjulatory architectures”, that seem to be unnoticed nowadays, were spaces to raise prayers in the face of threats of severe weather.

Keywords: conjulatory, malignant clouds, Diocese of Gerona, Modern Age.

Las personas que nacieron y vivieron en tierras europeas durante los tiempos modernos, estaban profundamente imbuidas por los valores cristianos y enormemente condicionadas por la dura realidad a la que se tenían que enfrentar a diario. Ambos aspectos, el espiritual y el material, en el orden que se prefiera, ya que están estrechamente interrelacionados, han de ser tenidos muy en cuenta a la hora de entender la coyuntura histórica en que se construyeron o adaptaron los conjuratorios o *comunidores*, en catalán, llamados también esconjuraderos en tierras aragonesas o conjuraderos en Castilla, Valencia o Murcia.¹

Fueron estos unos espacios sagrados donde elevar las plegarias y pronunciar exorcismos ante la amenaza de tempestades, granizo o inundaciones, aunque se reutilizaron también para impetrar contra cualquier tipo de peligro (plagas o epidemias, por ejemplo).² Estas modestas “arquitecturas del conjuro”, que hoy pasan prácticamente desapercibidas al perder el uso que se les dio en los siglos bajomedievales y

1. Rafael GIL BAUTISTA, «Iconografía de la catástrofe en la España de la Edad Moderna», *Riesgo, desastre y miedo en la península Ibérica y México durante la Edad Moderna*, A. Alberola Romà, coord., Universidad de Alicante, Alicante, 2017, pp. 71-110.

2. Martín GELABERTÓ VILAGRAN, *La palabra del predicador. Contrarreforma y superstición en Cataluña (siglos XVII-XVIII)*, Milenio, Lérida, 2005.

modernos, hasta el punto de ser recientemente eliminadas en algunas ermitas, iglesias o catedrales, fueron unas construcciones que convivieron largamente con aquellas gentes.³

Presentes en todo el noreste peninsular, con una contundente y notoria representación en tierras catalanas, nos ocuparemos de los que actualmente se localizan en la diócesis gerundense que, aun no coincidiendo exactamente con la provincia homónima, nos permiten acotar el espacio de estudio.

1. El conjuro, fórmula para frenar las amenazas atmosféricas

Bien es sabido que hubo multitud de ocasiones en que se realizaron conjuros durante el periodo que nos ocupa. De hecho, los hemos documentado en las más dispares actividades cotidianas y en los lugares más diversos. Así, en las tierras alavesas de las Salinas de Añana, volcadas en la producción de sal, se dedicaron durante años sortilegios para proteger los bosques de las plagas de arañuelo y orugas o para obtener una buena añada de vinos.⁴ En Lorca, en el suroeste murciano, se conjuró con reiteración contra las plagas de cuca que afectaban al viñedo en 1627 y 1628;⁵ por no citar las incontables veces que se imploró contra la langosta por toda la península, especialmente cuando mediaba el siglo XVIII, con rogativas y conjuros a san Gregorio Ostense, para luchar contra este voraz insecto.⁶

3. Joan AMADES GELATS, *Costumari Català. El curs de l'any*, Salvat, Barcelona, 1952.

4. Archivo del Territorio Histórico de Álava (ATHA), Fondo Documental, Fondo Salinas de Añana, Libros de Actas del concejo (1638-1647), ff. 88-90. Actas de 18-5-1642 y 25-5-1642. Ver: www.araba.eus/arabadok/images/raw/1/4@430272/106264111111/?name=description (consultado el 13 de mayo de 2018).

5. Archivo Histórico Municipal de Lorca (AHML), leg. 1648, f. 357 (acta del 02-5-1627) y leg. 1646, f. 411 (acta del 13.V.1628).

6. Ver: Armando ALBEROLA ROMÀ, «Procesiones, rogativas, conjuros y exorcismos: el campo valenciano ante la plaga de langosta de 1756», *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 21 (2003), pp. 383-410.

Otra cosa bien distinta es que hubiera un lugar específico para rogar ante la amenaza de las incidencias climatológicas extremas. La necesidad de afrontar con unas mínimas garantías esos peligros meteorológicos fue lo que llevó a edificar y/o reutilizar determinados espacios, casi siempre anejos o muy próximos a edificios religiosos, pues la cercanía a la tierra sagrada avalaba una mayor eficacia en las ceremonias.

Estos rituales, de origen pagano en muchos de los casos, fueron incorporados y regulados por la iglesia católica en cada una de las diócesis. De tal forma que en muchas jurisdicciones episcopales fueron tajantemente prohibidas por rozar la brujería o la superstición, tal fue el caso del arzobispado de Toledo en 1566.⁷ En otras, como en las tierras del arzobispado zaragozano, a finales del siglo XVII, se ordenaba mantener la más pura ortodoxia al tener la noticia de que algunos clérigos andaban exorcizando nublados y «usan de particulares conjuros y hazen acciones extraordinarias e indecentes, para llevar tras si al pueblo ignorante».⁸ Además, amenazaban con pena de excomunión mayor y el pago en metálico de 25 libras a quienes no siguieran lo marcado por la iglesia, «especialmente los del Ritual romano de nuestro Arçobispado».⁹

Algo muy similar lo podemos ver redactado en las constituciones sinodales de Gerona de 1606, cuando ocupaba la silla episcopal Francisco Arévalo de Zuazo. Al hablar de las funciones de los rectores parroquiales, se mencionaba explícitamente que estos no podrían ser condescendientes con los ruegos del pueblo de exponer el Santísimo

7. En el arzobispado primado de las Españas, sus constituciones sinodales de ese año prohibían taxativamente cualquier práctica que sugiriera encantamiento, magia o ensalmos.

8. *Constituciones Synodales del Arzobispado de Zaragoza*, Imprenta de Pascual Bueno, Zaragoza, 1698, pp. 470-472. Advertimos que las sesiones se realizaron en octubre de 1697, aunque la fecha de su impresión fuera posterior.

9. *Idem*.

Sacramento fuera del templo para frenar las tempestades, las nubes amenazantes o aplacar incendios. Como mucho se les permitía que abriesen los sagrarios, mostrasen cálices y custodias, para practicar allí mismo las oraciones.¹⁰

A la vista de lo que citamos es fácil deducir que era práctica habitual realizar estos exorcismos fuera de los espacios religiosos. Por tanto, es comprensible que fuese la propia Iglesia quien decidiera regularizar estos rituales. Y la manera más directa era elaborar y supervisar libros o manuales del conjuro.¹¹ En las imágenes que se acompañan mostramos algunos de ellos.

La relación de connotaciones de los mismos es amplia; nos permitimos resaltar, por ser un referente, el *Libro de conjuros contra las Tempestades, contra orugas y arañuela*, escrito por fray Diego de Céspedes. Fue este un monje bernardo, además de lector de teología y prior del monasterio real de Marcilla, Navarra.¹² De dicho manuscrito señalamos que a pesar del título en castellano su contenido está redactado en latín, lo que se puede entender si pensamos que los destinatarios iban a ser clérigos.¹³

10. *Constitutionum synodaliū gerundensium libri quinque*, Tit. 16, cap. 30, p. 59, Sebastián de Cormellas, Barcelona, 1606.

11. Entre otros: *Practica de conjurar: en que se contienen exorcismos, y conjuros contra los malos espiritus, ... y contra langostas, y otros animales nocivos, y tempestades, compuesto por el reverendissimo P. Fr. Luis de la Concepcion, Difinidor General de la Orden de la Santissima Trinidad Descalça*, Biblioteca Nacional de España (BNE), U/5823 ms.

12. Diego de CÉSPEDES, *Libro de conjuros contra tempestades, contra oruga, y arañuela, contra duendes, y bruxas, contra peste, y males contagiosos, contra rabia, y contra endemoniados...*, Heredera de Carlos de Labayen, Pamplona, 1633.

13. Esta misma obra se publicaría en otras dos ocasiones, en 1641 y 1666, pero advertimos que quien figura como editora había fallecido en 1637, por lo que estas impresiones fueron ilegales, pues repetían la misma portada de 1633.

<p>Fig. 1. Pedro Ximenez, <i>Libro de conjuros contra tempestad de truenos, granizo, rayo y contra las langostas</i>, Zaragoza, 1738</p>	<p>Fig. 2. Fray Diego de Céspedes, <i>Libro de conjuros contra tempestades, contra orvga y arañuela...</i>, Pamplona, 1641</p>	<p>Fig. 3. Fray Luis de la Concepción, <i>Práctica de conjurar [...] contra langostas, y otros animales nocivos, y tempestades</i>, Madrid, 1721</p>

En lo esencial, la forma de proceder del sacerdote que iba a officiar la ceremonia, no distaba mucho de lo que proponía Benito Remigio Noydens, otro autor de renombre en esta materia.¹⁴ El preste vestido con sobrepelliz y estola, con la cruz en la mano, con agua bendita (que debía esparcir a su alrededor), iba acompañado por los feligreses y un acólito o monaguillo, «que le responda con contrición de sus pecados, con viva Fe, cierta esperanza y perfecta confianza en la misericordia de Dios, con fortaleza».¹⁵ Vuelto hacia donde venía la tempestad, santiguándose y mostrando ante el pueblo la Santa Cruz, debía pronunciar en alta voz:

Persignum Crucis de inimicis nostris, liberanos Domine, Deus noster.
In nomine Patris, & Filii, & Spiritus Sancti. Amen.

14. Benito Remigio NOYDENS, *Práctica de exorcistas y ministro de la Iglesia. En que con mucha erudición, y singular claridad, se trata de la instrucción de los exorcismos, para lançar, y ahuyentar los demonios, y curar especialmente todo género de maleficios, y hechizos*, Impreso por Mateo Fernández, Madrid, 1660, pp. 322-323.

15. CÉSPEDES, *Libro de conjuros*, p. 9.

Credo in unum Deum, &.

Kyrieleyson, Christeeleyson, Kyrieleyson. Pater noster.¹⁶

Ni qué decir tiene que todo estaba escrupulosamente calculado. La puesta en escena, siguiendo las doctrinas católicas emanadas del Concilio de Trento, tenía que cumplir con un doble objetivo: por un lado, interpretar aquellas calamidades naturales como una de las pruebas temporales que Dios enviaba;¹⁷ por otro, cuidar con un profundo acento teatral, muy del gusto del barroco, que el pueblo, mayoritariamente analfabeto, percibiese el ritual de la Santa Madre Iglesia como la única manera de salvaguardar las cosechas o, lo que es lo mismo, su propia supervivencia.

Aún así, no todos estuvieron a favor de utilizar estas herramientas contra las tempestades. El ilustrado benedictino Feijoo, con su afilada pluma y honda perspicacia, en diversas ocasiones se posicionó claramente contra este tipo de exorcismos y quienes los practicaban. Tanto en su *Teatro Crítico Universal* como en sus *Cartas Eruditas y Curiosas*, los comentarios hacia esos «energúmenos fingidos», pues así los calificaba despectivamente, fueron contundentes. Las líneas que hemos seleccionado son esclarecedoras al respecto: «en caso que no intervenga el incentivo de la codicia, subsiste el de la vanidad. No pocos sacerdotes, desnudos de todas aquellas buenas dotes, [...] se hacen espectables, a los pueblos con la opinión de buenos conjuradores».¹⁸

16. *Idem.*

17. El Concilio de Trento, en su sesión XIV, celebrada el 25 de noviembre de 1551, al hablar de la penitencia resalta que se puede satisfacer a Dios si estas aflicciones se llevaban con paciencia.

1818. Benito Jerónimo FEIJOO MONTENEGRO, *Teatro Crítico Universal*, tomo VIII, discurso sexto, impreso por Pedro Marín, Madrid, 1779, p. 80; Armando ALBEROLA ROMA, «Agricultura, clima y superstición en la España del siglo XVIII, algunas reflexiones del padre Feijoo», *Con la razón y la experiencia: Feijoo 250 años después*, I. Urzaingui Miqueleiz, R. Olay Valdés, coords., 2016, pp. 21-42.

2. *Del pedró al reliquier o comunidor*

Un aspecto importante es el poder especificar cuáles fueron los espacios más apropiados para llevar a cabo los conjuros. Para ello empecaremos por determinar con brevedad las tres palabras que encabezan este epígrafe. Primeramente, el «*pedró*», al que definiremos como una losa de piedra consagrada, a modo de ara, en la que el clérigo depositaba un crucifijo, si es que ya no estaba ocupando el centro de ella otra cruz. Tradicionalmente se hacía acompañar de la reliquia de algún santo mediador, además de los corporales, sobre los que colocaba el cáliz y los enseres para la consagración.¹⁹

Para su emplazamiento se buscaba un espacio emblemático, casi siempre a la intemperie y sin cubrir, lo que lo enraizaba profundamente con la naturaleza misma y lo vinculaba aún más con las costumbres precristianas. Su rastro documental se aleja, al menos, al siglo XIV. Así ocurría en 1355, cuando algunos vecinos de Vall-Llobrega cuestionaban que unos albañiles pudieran sacar del cementerio una losa para ponerla encima del *pedró* de la iglesia. Por eso, se ordenaba a dichos vecinos por un juez pesquisidor de Palamós, nombrado al efecto, que no entorpeciesen tal labor.²⁰ Algo similar sucedía en Viladeseus, solo veinte años después, al comisionar al sacristán para que eligiera una nueva ubicación del *pedró*, ante las quejas del vecino Pere Masó, quien consideraba que era perjudicial para sus tierras el lugar donde se hallaba emplazado.²¹

Aunque, por su proximidad a lo que explicamos, queremos reseñar otras dos breves noticias. La primera datada en 1413, cuando a instancia de los vecinos de Llofriú, lugar de Palafrugell, se les autorizaba a arrancar el *pedró*, «donde se bendecían las palmas el día de Ramos y se conjuraban las tempestades», por estar muy alejado de la iglesia de

19. También es frecuente verlo escrito como *padró* y *padrón*.

20. Archivo Diocesano de Girona (ADG), Lletres, U-27, f. 104.

21. ADG, Lletres, U-68, f. 11v.

San Fructuoso, y ponerlo en un lugar más cercano.²² La segunda, en 1449, se refiere a La Celler de Ter. Allí se alegaba que como durante las tormentas los clérigos sacaban frecuentemente de la iglesia el Santísimo y las reliquias, y no tenían lugar donde ponerlos, se autorizaba a hacer un *pedró* en el patio de la casa del Arcediano, en Gerona, con pared y tejado.²³

Por otro lado, en cuanto a los otros dos vocablos, *reliquier* y/o *comunidor*, son mucho más complejos de distinguir y singularizar. Esa dificultad viene asociada a que ambas palabras, en las fuentes documentales, se utilizan con frecuencia como sinónimas al hablar de estas construcciones. Si añadimos que la palabra *reliquier* es polisémica, aún lo complica más.²⁴ Especialmente, cuando se explica el proceder del religioso en el ceremonial ante el citado altar de piedra, también se habla de que en alguna ocasión se hacía acompañar de un *reliquier*, ahora entendido como relicario portátil, para que el rito fuese aún más eficaz. Incluso hemos constatado como el *reliquier*, en momentos puntuales de catástrofes o necesidad extrema, tal como ocurrió en Olot, en diciembre de 1465, donde tras haber fortificado la iglesia para la guerra contra el francés se permitía celebrar misa en el *reliquier*, que había a poca distancia.²⁵

22. ADG, Lletres, U-113, f. 1v. Otros ejemplos similares de traslado del *pedró* lo podemos encontrar en Sant Andreu de Perdynya, para buscar una ubicación más elevada, en 1449; en Canelles, a orillas del Fluvià, en 1561, para transferirlo del lugar boscoso original a la placeta de la iglesia; o en Aiguiviva, en abril de 1565.

23. ADG, Lletres, U-149, f. 220.

24. Institut d'Estudis Catalans. Diccionari de la Llengua Catalana, Edicions 62, Barcelona, 1995, p.1569. El término *reliquier*, pero también *relliquier* o *reliquier*, además de un lugar donde se conservan las reliquias, consta como sinónimo de comunidor.

25. ADG, Lletres, U-163, f. 198. Algo similar ocurriría en el otoño de 1466, cuando en Molló, territorio fronterizo con tierras galas, al haber sido incendiada la iglesia en tiempos de guerra, se autorizaba a celebrar misa en alguna capilla del territorio o en el *reliquier* de la parroquial, que estaba cubierto de tejado (ADG, Lletres, U-164, f. 38).

Añadiremos que hemos tenido la oportunidad de visitar «in situ» algunos lugares en los que coexisten en perfecta armonía el *pedró* y el *reliquier/comunidor*, tal como se puede ver en la pequeña iglesia de Sant Climent de Peralta o en el espacio parroquial de Sant Martí de Capsec, cuyas imágenes acompañamos.

Fig. 4. Sant Climent de Peralta, Forallac, mayo 2018

Fig. 5. Sant Martí de Capsec, *pedró* y *comunidor* en forma de templete, mayo 2018

Tras estas sucintas explicaciones, dos certezas nos quedan: la primera, que el *pedró* estaba ubicado en lugares abiertos, sin techumbre alguna, mientras que el *reliquier* o el *comunidor*, en sus diferentes variantes y ubicaciones, como en breve veremos, contaban con una cubierta. La segunda cuestión, la singularidad de cada uno de estos espacios, pues a pesar de compartir una finalidad común, que no era otra que el de afrontar las nubes malignas, cada uno presenta sus propias señas de identidad.

Al mismo tiempo, también una duda bastante razonable, ¿se puede hablar de una evolución del *pedró* al *reliquier/comunidor* o se trataba de cubrir ese espacio para resguardar de los rayos al oficiante y al crucifijo, casi siempre metálico, que portaba? Nos tememos que no hay una respuesta válida para todos los emplazamientos, aunque el caso citado de La Cellera nos ofrezca una magnífica ocasión para teorizar.

3. Clasificación tipológica

Con la certeza de que no están aquí todos los *comunidors* gerundenses, pero sí un número más que relevante (99 identificados hasta ahora), nos disponemos a ofrecer una tipificación sucinta de ellos. Igualmente, advertimos que un porcentaje muy significativo, en torno al 80 %, nos han llegado por fortuna en un buen estado de conservación, con la responsabilidad inherente que lleva el mantenerlos para el futuro, al menos, como los hemos recibido. Sin embargo, de otros solo tenemos la impronta documental, la toponimia (calles, puentes, montes...) o, con suerte, alguna fotografía antigua que nos permite hablar con garantías de su ubicación y características.²⁶

A grandes rasgos, de acuerdo con la clasificación que aquí planteamos, estas edificaciones del conjuro se pueden dividir inicialmente en dos: las que están en el exterior de la planta del edificio y las que forman parte o están anexionadas al mismo, con independencia que se localicen en la fachada, el ábside o incorporadas al campanario.

Fig. 6. *Comunidor* de Granollers de Rocacorba

Fig. 7. *Comunidor* y torre de Capsec

26. Joan BADIA-HOMS, «El campanar petit i els comunidors», *Llibre Festa Major*, Torroella de Montgrí, 2009, pp. 17-36; Jordi DALMAU, «El rastre dels comunidors, la litúrgia de la meteorología», *Revista de Girona*, 246 (2008), pp. 50-55.

Dentro del primer grupo, podemos diferenciar los que presentan forma de templete de los que se ubican en torres. Los primeros son los más abundantes, su diseño lo podemos definir como un porche pequeño, a modo de dosel, con una cubierta que apea sobre cuatro pilares en las esquinas. De los siete casos estudiados, en la mayoría el tejado vierte a cuatro aguas, mientras que en Rocabruna y de Santa María de Granollers de Rocacorba, al ser más alargados, lo hacen a dos. Las imágenes que mostramos son suficientemente elocuentes para visualizar las diferencias que decimos.

Fig. 8. Sant Martí de Llémèna

Fig. 9. Sant Esteve de Sords, Cornellá del Terri

Lo más habitual es que tuvieran los lados unidos por un plinto corrido, que servía de bancada y abiertos a los cuatro vientos. El lado corto, que permitía el paso, tenía dicho plinto más reducido para el acceso. En su interior se hallaba un pequeño pilar con una cruz inserta en el centro, que nos recuerda el *pedró* que antes decíamos.

Fig. 10. Sant Julià-Santa Basilissa,
Vullpellac

Fig. 11. Santa Eulalia de
Crespia

Fig. 12. Sant Martí de
Palafrugell

En el segundo bloque de los que se ubican fuera del templo, aunque siempre dentro del límite jurisdiccional religioso, la *sagrera*, estarían las torres rematadas por el *comunidor* propiamente dicho. Los ejemplos de San Martín de Llémena o San Esteban de Sords, en Cornellá del Terri, cuyas imágenes incluimos, son esclarecedores.

En cuanto al segundo grupo, el más numeroso, las soluciones para incorporarlos o adosarlos al templo son muy diversas, como vemos en la tabla que se adjunta. Desde luego que la opción más repetida es la de una torre en sus diferentes emplazamientos y alturas. Suman en total 39 ejemplos, de los cuales 19 de ellos se instalan en las fachadas de poniente, bien en las esquinas que comparten la cara noroeste, bien el lado suroeste.

Tabla 1. TIPOLOGÍA DE LOS COMUNIDORS GERUNDENSES		
Exterior del templo	Templete	Capsec, Celrà (desaparecido), Olot (consta en 1465, desaparecido), Porqueres, Sant Andreu l'Estanyol (Bescanó), Sant Pere de Riu (Tordera), Santa Maria de Granollers de Rocacorba
	Torre	Riudaura (torre circular), Sant Martí de Llèmena, Sords
Adosados o ubicados en el templo	Balcón	Canet de Mar (desaparecido)
	En el campanario	Anglés (desaparecido), Arenys de Mar, Arenys de Munt (desaparecido), Argelaguer, Batet de la Serra, Begudà (Santa Eulalia), Beuda, Canet de Verges (desaparecido), Capmany (desaparecido), Cassà de Pelràs, Corts, Fontcoberta, La Vall de Bianya (Sant Andreu de Porreres, Sant Andreu de Socarrat, Sant Martí de Solamal, Sant Feliu de Bac, Sant Salvador y Santa Margarida), Llambiles, Lligordà, Maià de Montcal, Monells, Palafrugell, Peralta, Pujals dels Pagesos, Sant Esteve d'en Bas, Sant Julià de Llor, Sant Miquel del Corb, Santa Maria de Lena, Serinya, Susqueda, Torrent, Ultramort
	Esquinas de la fachada	Caldes de Malavella
	Garita	Bordils, Crespià, Fornells de la Selva
	Torre adosada	Canet d'Adri, Girona (desaparecida), La Celler del Ter, Maçanet de la Selva, Romanya d'Empordà, Sant Cristòfol d'Usall, Sant Llorenç de la Muga, Sant Vicenç de Camós, Santa Maria de Ginestar
	Torre en ábside semicircular	Esponellà, Fonolleres, Fontanilles, Peratallada, Segueró, Vilatenim
	Torre cuadrada en el ábside	Agullana, Castell de Granollers (desaparecida), Madremanya, Maçanet de Cabrenys, Ullastret
	Torre cuadrada NO. fachada	Cassa de la Selva, Castelló d'Empuries, Llagostera, Palau-Sator, Riudellots de la Selva, Sant Gregori, Ventalló, Vulpellac (muy alta para sobrepasar el castillo)
	Torre cuadrada SO. fachada	Corçà-Matajudaica, Fortià, Lladó, Llorà, Navata (desaparecida), Ordís, Osor, Pedret (adosada a la espadaña), Riumors, Sant Feliu de Boada, Torroella de Montgrí
Sin poder ubicarlos	Bàsacara (consta en 1372); Cabanelles, Queixàs (consta en 1311); Espolla (calle y puente del reliquier, desaparecido); Figueres (consta en 1202); Hostalric, Massanes (consta en 1609), Púbol (desaparecido); Rabós d'Empordà (<i>Puig del Reliquier</i>); Vilademuls, Orfés (desaparecido); Vilajuiga (consta en 1332); Vila-sacra (consta en 1429)	
Cuadro de elaboración propia		

La segunda opción más utilizada es la de alojar estos *comunidors* en los campanarios. Forman un conjunto de 33 casos, aunque por desgracia, algunos no nos han llegado. A pesar de que la imagen actual de las iglesias está muy distorsionada, como consecuencia del desarrollo urbanístico de muchos de los pueblos y villas, al estar en un lugar alto son los que mejor se aprecian. El de Palafrugell, por ejemplo, al que se accede por una escalera de caracol a los pies de la iglesia de San Martín, con sus garitas a los cuatros vientos, luce espléndido desde que fuera levantado en 1666.

Por su singularidad, lamentamos el desaparecido ejemplo de Canet de Mar, en tierras del Maresme. De su airoso balconcillo, que nos evoca al conjuradero soriano de Morón de Almazán, anclado al ábside de la parroquia de San Pedro y San Pablo, solo nos recuerda su existencia la documentación gráfica y el callejero de la localidad.

Igualmente airosos son los que se instalan en garitas, que a modo de torrecillas de vigilancia permitían exorcizar desde sus ventanas los campos vecinos. El de Crespià que vemos en la imagen es bien representativo, pero igual de elegantes son los de Bordils o el de Fornells de la Selva. Aunque no queremos terminar estas breves notas sin citar el *comunidor* de Caldes de Malavella. Desde las dos esquinas de su fachada se hicieron sortilegios para frenar tormentas y pedriscos. El acceso se realiza desde una escalera de piedra ubicada en el lado norte de la iglesia.

4. *La importancia del emplazamiento geográfico*

Al inicio de este artículo decíamos que, en esta ocasión, el reparto geográfico iba a adaptarse a los límites jurisdiccionales de la diócesis gerundense, dada la proximidad de este tema con la religiosidad popular, además de ser realizados por hombres de iglesia. Esto ha hecho que se sobrepasen o recorten los términos provinciales, ganando cuatro espacios para el conjuro, de igual modo que se han perdido seis, perte-

recientes al obispado de Vic, con lo que el número final a estudiar es muy similar.²⁷

En el mapa que se acompaña se puede apreciar que la distribución espacial es muy desigual. En el arciprestazgo del Alto Ampurdán Interior se concentran hasta diecinueve *comunidors*, aproximándose a esa cifra los localizados en el Alto Fluvià con uno menos o el de Montgrí-La Bisbal con quince; mientras que en Bañolas y Àngels-Llémèna, suman once. En el lado opuesto, los que se ubican en la zona de Tordera, Girona-Salt, Costa Brava centro o Farners-Montseny son muy escasos.

Fig. 13. Mapa con los arciprestazgos gerundenses. Elaboración propia

27. Son los *comunidors* del Ripollés: Llanars (citado en 1421, desaparecido), Molló (en pie en 1466); Queralt, Rocabrúna y Vallfogona; más el de Espinelves (Osona).

Las razones para que se concentren en un determinado espacio, con independencia de la particularidad de cada uno, son predominantemente geográficas, sin olvidar los matices “mágicos” de estos entornos. Cuando se sube a la torre-*comunidor* de La Celler, con vistas septentrionales a donde confluyen diferentes rieras del Ter, a la vez que este se abre paso hacia el mar; mientras que a levante se domina la sierra de Las Guillerías, y al norte se dibujan las crestas volcánicas de La Garrocha y de Las Planas de Hostoles, con el añadido de ser territorio donde se encausaron brujos y brujas en el siglo XVII, todo parecer tener sentido.²⁸ No es casual que se eligiera este lugar durante siglos para que el *pedró*, el *reliquier* y, más tarde, el *comunidor* se situasen allí.²⁹

Una sensación también muy peculiar se percibe cuando se está en la citada parroquia de San Esteban de Sords, en el término de Cornellá del Terri o en el conjuradero de San Cebrián de Fogars de la Selva, junto al río Tordera. Sus emplazamientos invitan a pensar que fueron elegidos para frenar las embestidas y crecidas de ambos ríos, además de guarnecer los trigales y cebadales.

Del mismo modo ocurre con la torrecilla que estaba próxima a la torre románica de la catedral de Girona, con una localización al NE. vigilaba de cerca el río Galligans con sus súbitas avenidas, oteaba con recelo las juntas de las aguas del Oñar y el Ter, al tiempo que desde esa altura alejaba las tormentas que venían del Mediterráneo y miraba hacia las tierras de cultivo inmediatas a la ciudad. Lástima que no lo supieran ver así cuando en los años setenta del siglo pasado se eliminó, y que su escalera de caracol no conduzca ahora a ningún sitio.

28. Nolasco DEL MOLAR, *Procés d'un bruixot*, Taller de Joan Ambert, Olot, 1968.

29. Mi agradecimiento al historiador local, Lluís Llagostera, por su tiempo y su saber.

5. Reflexiones finales

Para las sociedades antiguas, la falta de control sobre las fuerzas de la naturaleza les hacían dependientes de ritos y creencias ancestrales que mitigaran su perpetua incertidumbre. Por eso mismo, recurrieron a la mediación celestial en forma de rogativas por los montes, campos y estanques,³⁰ procesiones urbanas, luminarias, toques de campana (como se hacía en diferentes lugares a Santa Águeda, San Marcos o Santa Bárbara), toques a nublo (desde el 3 de mayo al 14 de septiembre, días de la Invención y Exaltación de la Santa Cruz),³¹ letanías y gozos,³² o que se prendieran cirios bendecidos en Semana Santa... Ahora bien, que se levantasen o se adaptasen estos espacios para el conjuro, ya no es tan frecuente.

El tener la fortuna de poder disfrutar de estas singulares arquitecturas contra granizos, rayos y tempestades es algo que hay que poner en valor, no solamente porque aquello que no se conoce no se valora, sino para preservar su valor patrimonial ahora y para futuras generaciones. Es descorazonador preguntar a los lugareños si reconocen el uso que tuvieron y que desconozcan su origen o significado.

Testigos silenciosos de los miedos que atenazaron a los vecinos durante siglos, desde sus cuatro vientos se intentaron frenar los nubarrones amenazantes. Cierto es que no se reducen únicamente al ámbito

30. Así, en 1662, para protegerse contra el granizo, se autorizaba a bendecir cruces y tirarlas a los estanques pirenaicos de Carança a los feligreses de Tortellà, Montagut y Argelaguer. ADG, Lletres, U-260, f. 72. Incluso antes, en 1613, se dio licencia a los vecinos de Montagut para hacer plegarias en el Coll Pregon, y a los parroquianos de Tortellà para subir hasta La Calma a celebrar misas y dejar cruces bendecidas. ADG, Lletres, U-318, f. 95.

31. De la importancia de esas fechas da buena cuenta Joaquim M. PUIGVER SOLA, *Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetud (Ruidellots de la Selva)*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1986, pp.211-212.

32. En Sant Pere de Figueras, en el segundo tercio del siglo XVIII, se celebraron gozos al glorioso san Telmo, como protector contra las tempestades y granizadas. Archivo Municipal de Barcelona, D2-A14/1359.

catalán o gerundense, en el sur de Francia, en Andorra y en otras regiones y comarcas del cuadrante noreste de la península Ibérica los podemos localizar, pero la singularidad de los aquí presentados bien merecen un estudio más detallado, que por cuestión de espacio quedan a la espera de próximas investigaciones.

Els intercanvis socials i comercials en el mediterrani occidental a través de les almadraves d'època moderna

JUDIT VIDAL BONAVILA
Universitat Rovira i Virgili

Resum

Les almadraves va ser un sistema de pesca amb una forta incidència en el conjunt dels territoris mediterranis de la Corona d'Aragó. Els seus antecedents els trobem en època romana, i fins i tot anteriors, però va ser durant la segona meitat del segle XVI quan des de Sicília la tècnica es va traslladar a la resta d'illes (Sardenya i les Balears) i a les costes de València i Catalunya. La pròpia tècnica requeria uns coneixements molts específics, per tant calia l'experiència dels experts sicilians. Així doncs, aquest transferiment no va ser únicament tecnològic, sinó que va comportar tota una sèrie d'intercanvis socials, comercials i culturals.

Paraules Clau: Almadrava, pesca, tonyina, Corona d'Aragó, Mediterrani.

Resumen

Las almadrabas fueron un sistema de pesca con una fuerte incidencia en el conjunto de los territorios mediterráneos de la Corona de Aragón. Sus antecedentes los encontramos en época romana, e incluso anteriores, pero fue durante la segunda mitad del siglo XVI cuando desde Sicilia la técnica se trasladó al resto de islas (Cerdeña y Baleares) y en las costas de Valencia y Cataluña. La propia técnica requería unos conocimientos muy específicos, por lo cual era necesaria la experiencia de los expertos sicilianos. Los intercambios que se derivaron no fueron únicamente tecnológicos, sino que supuso toda una serie de comunicaciones sociales, comerciales y culturales.

Palabras clave: Almadraba, pesca, atún, Corona de Aragón, Mediterráneo.

Abstract

Traps were a fishing system with a strong incidence in the whole of the Mediterranean territories of the Crown of Aragon. Its background is found in Roman times, and even earlier, but it was during the second half of the sixteenth century when from Sicily the technique was transferred to the rest of the islands (Sardinia and the Balearic Islands) and on the coasts of Valencia and Catalonia. The technique itself required very specific knowledge, for which the experience of the Sicilian experts was necessary. The exchanges that were derived were not only technological, but involved a whole series of social, commercial and cultural communications.

Key words: tuna trap, fishing, bluefin tuna, Crown of Aragon, Mediterranean Sea.

Introducció

Sota el concepte d'almadrava es coneix el conjunt de xarxes, d'espant o de cànem, que durant uns mesos a l'any —de juny a setembre— es deixaven calades al fons marí. Estaven pensades per tal que les tonyines i altres peixos grossos hi quedessin atrapats. Una vegada controlats, gràcies a la xarxa del fons, els pujaven arran de superfície; aleshores els pescadors sobre les barques, proveïts amb llances, els immobilitzaven per posteriorment portar-los a terra. Per extensió, en funció del seu ús i de les activitats que movia al seu voltant, el concepte almadrava va acabar designant el conjunt d'estructures, tant les submergides com les situades a terra ferma. Així, l'almadrava representava també els edificis i obradors del salador; de retruc, el terme es va generalitzar i va acabar identificant tota la zona ocupada pel conjunt d'eines i estructures d'ús dels pescadors. Avui en dia el topònim ha quedat relacionat amb la denominació de diverses platges situades en diferents indrets del litoral mediterrani.

Les almadraves, com a sistema de pesca, van ser una de les tècniques que major vigència i trajectòria històrica van tenir al Mediterrani

occidental. Des de l'antiguitat preclàssica fins a l'actualitat —gairebé uns 3.000 anys sense interrupció—, amb l'excepció de certs moments de decadència, han estat protagonistes de l'activitat pesquera a la Península i a les dues illes de Sicília i Sardenya. Durant aquest temps han sofert una complexa evolució i modernització tecnològica, però alhora, han representat un sistema amb una continuïtat geogràfica, social i cultural que s'ha donat en pocs altres negocis i tècniques. Aquesta tecnologia es va situar a unes zones determinades del Mediterrani, segons les característiques geomorfològiques, atès que no tot el litoral era apte per aplicar-la; la productivitat depenia de les bones condicions i de l'habilitat dels arraïsos per localitzar el millor indret. Així doncs, és per això que les zones més ben situades per pescar tonyina van ser les del sud de la Península Ibèrica i les illes de Sicília i de Sardenya, a més d'alguns punts de les costes de València, de Catalunya i del Rosselló.

Conseqüentment, tots aquests territoris del Mediterrani occidental van establir, durant segles, una estreta comunicació entorn d'aquest negoci. Aquestes relacions anaven des de les famílies de pescadors que es van traslladar a altres territoris, fins a una complexa xarxa comercial. El transferiment de persones expertes en l'art, així com dels comerciants de tonyina salada i dels nombrosos materials que necessitaven les almadraves —des de la fusta, la sal i els estris més precisos—, va contribuir a fort intercanvi econòmic i cultural.

1. Localització i cronologia

En el mediterrani el sistema d'almadraves té les seves arrels en el període preromà i durant la dominació romana ja va ser un factor de riquesa. S'han relacionat les colonitzacions gregues i fenícies-púniques com les portadores de noves tecnologies a la Península,¹ tot i així, queda evidenciat que part de la tècnica desenvolupada per aquestes civilitzacions ho era gràcies als contactes comercials i culturals amb altres

1. Manuel OLIVER NARBONA, *Almadrabas de la costa Alicantina*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Alicante, Alicante, 1982, p. 52.

pobles, amb els quals mantenien negocis; cas dels habitants de Tartessos, establerts al sud peninsular, que també eren experts pescadors. Les primeres almadraves fixes documentades les trobem a l'illa de Sicília, lloc on, des de l'època medieval, es van desenvolupar tecnològicament i es van expandir a la resta del Mediterrani. A Sardenya hi van arribar a finals del segle XVI, però aviat van adquirir un paper destacat.

La importància que van adquirir a l'illa Siciliana és conseqüència i alhora s'explica pel nombre d'establiments que s'hi van arribar a calar en algun moment o bé, durant llargs períodes, els quals s'aproximen al centenar. Es van situar al llarg de tota l'illa però va ser en el braç de costa des de Trapani a Palerm on localitzem les més destacades.² Les almadraves sardes, iniciades els últims anys del segle XVI, es van concentrar a la costa occidental de l'illa, especialment al sud; aquesta ubicació es justifica per la seva geografia, ja que la majoria de platges aptes per a l'art es localitzen en aquesta part. Des de la seva implementació, les almadraves hi van adquirir un paper cabdal per l'economia de l'illa. A les illes Balears es van consolidar més tard i no van tenir tanta rellevància. La primera petició de calar el nou art a les Balears data de l'any 1565 i va venir de la mà de tècnics genovesos i sicilians. Des d'aquest moment es van realitzar diverses proves d'almadraves fixes, una d'elles documentada a Eivissa l'any 1579.³ Segons aquestes referències podem considerar que, a les Balears, les almadraves es van provar abans que a Sardenya i que a les costes de València i de Catalunya, però no podem afirmar que tinguessin una clara continuïtat durant el segle XVII; més aviat van ser intermitents. A Còrsega, la primera referència data

2. Vito LA MANTIA, *Le Tonnare in Sicilia*, Stab. Tip. A. Giannitrapani, Palermo 1901, 1-55.

3. Pietro PAVESI, *L'industria del tonno: relazione alla Commissione reale per le tonnare*. Roma, tipografia eredi Botta, 1889; Miguel J. DEYA BAUZA. «La pesca en el Reino de Mallorca en los siglos XV y XVI. Elementos básicos para su estudio», a *XVIII Congrés Internacional d'Història de la Corona d'Aragó: la Mediterrània de la Corona d'Aragó, segles XIII-XVI* (València, 9-14 setembre 2004), Universitat de València, València, 2005.

de 1599, pocs anys després de la introducció a Sardenya i a les dues penínsules. No se'n van establir gaires i, a l'igual que a Sardenya, es van concentrar a la costa occidental, sobretot al voltant de golf de San Fiorenzo i Ajaccio. L'establiment de pesqueres fixes a l'illa no es va caracteritzar per la seva continuïtat.⁴

A Catalunya i València la proliferació de les almadraves de l'època moderna, en relació amb les andaluses i les sicilianes, va ser tardana. Les primeres referències documentals són d'inicis del segle XV, encara que l'establiment com a tal no el trobem fins l'últim quart del XVI. Malgrat el retard en la instal·lació, van tenir interessants rendiments que les van prolongar durant tot el segle XVII, cosa que va afavorir que es convertissin en un potent monopoli. A València es van situar sobretot a la zona de Dènia, on en poc territori es van concentrar les almadraves més productives del litoral llevantí de la Península. Per contra, a Catalunya es van repartir pel territori de forma més homogènia, però tret de la d'Hospitalet de l'Infant, totes van tenir una continuïtat molt intermitent i sempre amb disputa amb altres tipologies de pesca. Això és degut, sobretot, a una situació geogràfica no gaire avantatjosa, —pel fet de quedar més al marge de les rutes migratòries i les zones de reproducció—, però també cal considerar que a Catalunya s'hi pescava una gran varietat de peixos, per tant les almadraves tenien més competència que en altres regions.⁵

Pel que respecta a la Península Itàlica se'n van calar a la zona de Gènova. Eren proves promogudes pels comerciants i arrendataris genovesos que estaven immersos en el negoci. Tot i així, malgrat la voluntat i l'experiència administrativa que acumulaven, no van aconseguir destacar —també en bona part a causa de la seva situació geogràfica—; cal

4. Giuseppe DONEDDU, *La pesca nelle acque del Tirreno (secoli XVII-XVIII)*, EDES, Sassari, 2002, p. 141.

5. Eloi MARTÍN CORRALES, «La pesca en Cataluña en la Edad Moderna: una exitosa expansión por el litoral español», *Drassana, revista del Museu Marítim* 22 (2014), pp. 78-93.

considerar que la quantitat de tonyines que s'aventuraven al nord del Mediterrani era bastant reduïda i això condicionava la pesca.⁶ A la resta de la península se'n van calar a altres punts, però igualment, sense una clara continuïtat.

2. *La transferència tecnològica*

A partir del segle XIII, a Sicília es pescaven tonyines amb almadraves de quadre fix, és a dir, de “monte-leva”.⁷ Els arraixos i mariners que hi treballaven eren els més experimentats del Mediterrani. A finals del XVI, la tecnologia va ser exportada des d'aquesta illa a Sardenya i a les costes valencianes i catalanes. Al sud de la Península Ibèrica, durant aquest segle, les almadraves ja estaven en funcionament però, molt probablement, encara sense aplicar la tècnica del quadre fix. De fet, tampoc serà fins al final de la centúria quan, per primera vegada, constatem l'ús d'almadraves amb el mateix sistema que a l'illa siciliana.

En un privilegi que l'any 1577 es va atorgar a Jeroni Salvador⁸ ja s'intuïa la presència de sicilians a les costes del llevant de la Península Ibèrica. Salvador s'havia adreçat a Felip II per exposar-li els avantatges que podia obtenir la monarquia amb l'establiment d'un nou art de pesca, que fins aleshores no s'havia aplicat a les costes peninsulars. Aquesta

6. Bruno CENTOLA, *Le città del mare: la pesca con le tonnare in Italia*, Avagliano, Cava dei Tirreni, 1999.

7. DONEDDU, «*La pesca...*», p. 183. La tècnica de monte-leva era una tecnologia que consistia en deixar una xarxa fixa calada en el fons marí durant uns mesos de l'any, normalment entre maig a setembre. Es distingia de les de “vista o tir” pel fet que aquestes eren totalment mòbils i es calaven en el moment que es veien passar els bancs de tonyines. Es considera que aquest avenç tècnic es va desenvolupar durant l'època medieval a l'illa de Sicília i es va transferir a la resta del mediterrani durant els últims anys del segle XVI.

8. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancillería, Registros, núm. 4307, «Felipe I el prudente. Diversorum 12», f. 142-145; privilegi a Jeroni Salvador, a Oliver NARBONA, *Almadrabas de la costa alicantina*, Universidad de Alicante, Alicante, 1982, pp. 111-113.

afirmació ajuda a evidenciar que la tecnologia que es duia a terme al sud era diferent, i que l'art que es volia experimentar a les costes de llevant s'inspirava en la tècnica siciliana. Posteriorment, en un memorial de Pedro Gamir, on es descriuen els inicis de les almadraves valencianes, quedava clar que l'any 1579 va ser el primer en què es va pescar a la costa llevantina i que l'arraig era sicilià; també esmentava que els mariners no coneixien prou les costes, per tant, molt probablement no eren gent del país.⁹ Constatem que durant els primers quinze anys els mariners valencians no havien adquirit el domini de les almadraves, per tant deduïm que, quan de la mà d'administradors valencians la tecnologia es va aplicar a les costes del Principat de Catalunya, els experts que les van calar i els arraigos que les dirigien forçosament havien de ser sicilians, ja que encara eren els únics que dominaven la tècnica.

A Sardenya disposem d'evidències documentals des de 1590, mentre que el primer privilegi valencià data de 1577; això corroboraria la hipòtesi de que Pietro Porta —comerciant genovès establert a l'illa— va conèixer la tècnica durant els seus viatges a la Península Ibèrica i, seguidament, es va traslladar a Sicília per obtenir més detalls del funcionament. El recorregut té certa lògica perquè durant els anys vuitanta del segle XVI l'hauria pogut observar a la costa valenciana i, a posteriori, contactar amb experts sicilians per dur a terme el transferiment tècnic fins l'illa sarda.¹⁰

3. Les relacions comercials

El comerç de la tonyina depenia de la demanda i dels preus del moment, que afectaven directament els rendiments. El peix, tant fresc com salat, es comercialitzava principalment a les zones costeres, tot i

9. ACA, Consell d'Aragó, lligall 632, núm. 8, f. 5.

10. Judit VIDAL BONAVILA, *L'aprofitament del mar en els segles XVI i XVII: Estudi comparatiu de les almadraves de la Corona d'Aragó*. Tesis doctoral inédita, Universitat Rovira i Virgili, 2015.

que també es destinava al consum interior. Durant gran part del segle XVI els preus es van mantenir estables i la demanda alta. La tonyina salada era molt apreciada al llevant espanyol i a tot el Mediterrani en general, fins al punt que l'embarillada era un dels principals productes de les rutes comercials. La demanda internacional va decaure a partir de la crisi de les almadraves de finals del segle XVII i d'inicis del XVIII,¹¹ aleshores, la comercialització es va fer majoritàriament a peu de port, és a dir, a menor escala i directament als consumidors.¹² Aquest canvi en la demanda també va venir condicionat per altres factors, com l'entrada de nous productes pesquers des del nord d'Europa.

L'increment demogràfic que es va produir a finals de l'edat mitjana va comportar un augment en les comandes de peix, tant en els mercats interiors com exteriors. Això va significar un increment en el nombre d'almadraves i, conseqüentment, un major comerç de la tonyina. En els primers anys del segle XVI, el major desenvolupament es va produir al sud peninsular i a Sicília, però en general totes les rutes devien resultar rendibles, ja que a finals de segle el nombre d'establiments augmentava arreu del Mediterrani. Aquesta proliferació devia alterar els itineraris comercials i la distribució dels mercats.¹³ Alguns ports de la zona del llevant peninsular van passar a abastir-se amb la seva pròpia producció i les tonyines sardes van conquerir rutes de la Península Itàlica amb rapidesa; tot plegat anava en detriment de les sicilianes i de les del sud de la Península Ibèrica.

Per l'elevat nombre d'establiments pesquers, la màxima producció de tonyina a la Corona d'Aragó esdevenia a Sicília. Era tan elevada que

11. David FLORIDO, *Evolución Histórica y Cultural de las Almadrabas en el Litoral Atlántico Meridional (siglos XVI-XX)*, Càtedra D'estudis Marítims, Girona, pp. 25-26.

12. Jacinto DE VEGA, «Técnicas, sistemas de pesca y comercialización del pescado en las costas de Andalucía a finales del Antiguo Régimen», *Studia Historica. Historia Moderna*, IX (1991), p. 261.

13. Orazio CANCELILA, «I Frutti del Mare», *La terra di Cerere*, Salvatore Sciascia Editore, Roma, 2001, p. 154.

el mercat interior només en podia absorbir una part. Així, encara que era un aliment bàsic per als sicilians, més de la meitat de la tonyina salada que es produïa s'exportava. La fresca únicament es podia consumir a la costa o en pobles propers al litoral; a més, el transport de tonyina embarrilada era més fàcil i menys costós. Els principals ports de destinació els hem de situar a la Península Itàlica, especialment a Amalfi, Nàpols, Òstia i Civitavecchia. Des d'aquests emplaçaments se satisfieia la demanda de Nàpols i de Roma, però també de la zona de la Toscana i de la Ligúria.¹⁴ A Sardenya succeïa quelcom similar; els excedents productius de tonyina es destinaven al comerç exterior. Les viles interiors rebien una part de tonyina salada, sobretot de Càller, però només representava un petit percentatge. D'altra banda, altres espècies amb menys volum d'extracció tenien més cabuda al mercat interior. Hi destacava la pesca en estany, que majoritàriament la practicaven els autòctons, a diferència de les almadraves, que estaven controlades per genovesos. D'aquesta manera els naturals dominaven els mercats interiors, deixant la tonyina gairebé en exclusiva per a l'exterior. El comerç interior de tonyina, tant a Sicília com a Sardenya, es feia per cabotatge. De fet és lògic que bona part de la producció es comercialitzés via marítima, perquè era més ràpida i donava més opcions de venda; el transport es feia sobretot amb flotes dels propietaris genovesos.

L'augment del nombre de pesqueres a mitjan segle XVI també estava relacionat amb les directrius del Concili de Trento i amb la prohibició de menjar carn en determinades èpoques de l'any. Aquest precepte va condicionar que la població s'interessés més pels recursos del mar.¹⁵ El gran interès de la tonyina, respecte d'altres espècies de peixos, consistia en el fet que, si havia estat tractada en bones condicions de temperatura i humitat, es podia conservar salada durant un període força llarg, cosa que permetia exportar-lo i comercialitzar-lo en els mesos hivernals,

14. CANCELILA: «I Frutti del Mare»..., p. 153.

15. DONEDDU: «*La pesca*», p. 10.

proporcionant així aliment en les èpoques de menys provisions. A més, des de l'antiguitat, la tonyina salada havia esdevingut un dels principals aliments de les tripulacions que navegaven pel Mediterrani.¹⁶ Com que era un producte que podia aguantar diversos mesos, era ideal per llargues travessies. S'afegeix que la tonyina salada es podia consumir sense ser cuinada i, per tant, un altre motiu que justifica ser un bon aliment per a la tripulació de les galeres. En definitiva, era un producte que tenia els mercats assegurats.

La contrapartida a l'activitat comercial era el problema de la pirateria. Durant els primers anys del XVI —a diferència del segle anterior— des del port de Trapani s'aprecia que el comerç s'havia reduït considerablement, en gran part a causa de la pirateria. Els barbarescos s'havien apoderat de les illes de Favignana i Marettimo i les utilitzaven de refugi per atacar la resta del Mediterrani.¹⁷ Des d'allí els era fàcil interceptar qualsevol embarcació que sortís del port. Una altra incertesa que havien d'assumir en el moment de comercialitzar el producte era la dependència que tenien envers els mercats. La tonyina fresca tenia un àmbit de venda limitat als indrets propers, condicionat per les pròpies característiques que feien que es malbaratés en pocs dies. Tenia més marge la tonyina salada però no disposem de referències exactes de quant temps disposaven per comercialitzar-la. Si jutgem per les presses i els arguments que presentaven els arrendadors a l'hora de vendre-la, hauríem de pensar que el marge de maniobra era de pocs mesos; d'altra banda, si el procés de salaó s'havia fet adequadament, la conservació es podia allargar força, fins i tot un any.¹⁸ A més, l'interès per vendre el

16. Carmelo TRASELLI: *La pesca nella provincia di Trapani*, Arti grafiche Corrao, Trapani, 1953, p. 14.

17. Orazio CANCELA, Orazio: *Aspetti di un mercato siciliano. Trapani nei secoli XVII-XIX*, Salvatore Sciascia Editore, Roma, 1972, p. 18.

18. ADGG, Archivio Pallavicino, I, b.445. En la comptabilitat de la família Pallavicini —propietaris de les almadraves sicilianes de Favignana i Formica des de mitjans segle XVII— hi trobem partides de venda de tonyina en els mesos de gener i

producte amb rapidesa podia venir condicionat per altres factors, com per exemple, distreure'n una part abans del recompte de les autoritats. Tot i així, encara que tinguessin uns mesos per vendre'l, és clar que com més dies passaven més difícil resultava aconseguir un bon preu, i si la demanda era baixa, es podia perdre bona part de la producció, o bé, calia malvendre-la. Els possibles beneficis també depenien d'altres factors; si aquell any la sal havia augmentat de preu podia condicionar que se'n comprés menys, deixant sense conservar una part de producció, com els ous¹⁹. Les discrepàncies pel preu del peix també és un element repetitiu en les actes dels Consells dels principals municipis costers; això evidencia que, perquè el peix arribés a un ampli sector de la població, es requerien llargues negociacions. En definitiva, el preu final del producte era força fluctuant i moltes vegades els beneficis o les pèrdues de la temporada estaven supeditats a aquests elements comercials.

La pesta i altres malalties, com la malària, d'especial incidència en els ports, influeixen molt negativament en el comerç. En èpoques de brots epidèmics els intercanvis quedaven molt limitats ja que s'incrementaven els controls sanitaris i es restringien les manufactures. D'altra banda, les naus no podien realitzar intercanvis en embarcadors on hi havia risc de contagi. Entre les mesures preventives es van implantar les patents de sanitat, uns informes que certificaven el bon estat sanitari de la tripulació i de les mercaderies, també enregistraven el port d'origen de les embarcacions i els que havien fet escala.²⁰ Si hi havia

febrer, per tant de poc abans que es comencessin a calar les almadraves per la propera temporada, —generalment, a Sicília, a principis d'abril— així doncs, sabem que era tonyina pesada la temporada anterior.

19. Rosario LENTINI, «Economia e storia delle tonnare di Sicilia», in Vincenzo CONSOLO, *La pesca del tonno in Sicilia*, Sellerio, Palermo, 1986.

20. Iris FIGUEROLA, Joan ESTEVA DE SAGRERA, Estilita ESPINOSA, «Els metges de sanitat de Barcelona i el control de qualitat dels aliments (s. XVIII)», *Gimbernat*, 6 (1986), pp. 109-113, i Josep M. CALBET CAMARASA, *Legislación sanitaria marítima en*

el perill d'infecció s'establí un període de quarantena, durant el qual els articles també quedaven retinguts i la qualitat se'n podia ressentir.

La crisi de les almadraves sicilianes, constatada a inicis del segle XVIII, va comportar una forta davallada comercial coincidint amb una crisi exportadora de gra, representant un moment crític per a l'economia siciliana.²¹ El comerç de la tonyina també es va veure afectat per la Guerra de Successió espanyola i pels ulteriors conflictes a la Mediterrània. El govern necessitava aliments per a les tropes, igualment per a la marineria, i la tonyina embarrilada era un bon subministrament. La demanda per les guerres i l'escassa producció van fer pujar els preus considerablement. Durant el decenni 1730-1740, quan l'economia siciliana encara estava fortament tocada, els beneficis de l'exportació de sal van permetre a Trapani una notable recuperació. A mitjan segle nombroses embarcacions estrangeres atracaven per carregar sal marina.²² Es van erigir tres salines noves, proporcionant una nova panoràmica a la zona. Fins aleshores s'havien destinat al comerç de petita escala, orientat al salaó de tonyina —no només de la siciliana—, però al segle XVIII es van produir canvis: l'ampliació dels mercats, arribant als països nòrdics i a Rússia²³, i la introducció del bacallà des del nord Europa; el resultat va ser una baixada del preu de la tonyina, a pesar de l'esterilitat de les almadraves i en un moment d'alça de preus en general.

Les transaccions i les rutes comercials pel mediterrani ens permeten analitzar on es consumia la gran producció de tonyina del Mediterrani occidental. Gràcies a la documentació siciliana i sarda s'han verificat els principals ports de la Mediterrània que gaudien d'aquest producte i podem afirmar que bona part anava a les ciutats costeres més poblades:

Cataluña (1717-1752), Seminari Pere Mata, Barcelona, 1998.

21. Salvatore GIRGENTI, *Storia delle Tonnare di Trapani nell'età moderna*, Editorial Scirocco, Trapani, 1982, p. 21.

22. GIRGENTI, «*Storia delle tonnare*», p. 26.

23. Domenico RUOCCO, «Le Saline della Sicilia, con uno sguardo d'insieme sulla produzione del sale in Italia», in *Memorie di Geografia economica*, XVIII (1958), p. 8.

Barcelona, Mallorca, Roma, Gènova i Nàpols devien emmagatzemar part de la producció per passar, almenys, una part de l'hivern. Dit d'altra manera, les almadraves i el comerç del seu producte contribuïen a sostenir l'alimentació de les principals ciutats del Mediterrani occidental. En general les almadraves van incrementar la varietat de productes que es comercialitzaven entorn del Mediterrani, tot i que no tots els centres de producció es van introduir als mercats de la mateixa manera. Les almadraves sardes aviat van fer ombra a les sicilianes a les rutes mediterrànies; mentre que la producció de Dènia estava més orientada a l'àmbit local i peninsular. A Catalunya, tot i l'almadrava de l'Hospitalet i les diverses tonaires —més modestes—, la producció era insuficient i Barcelona havia d'importar tonyina salada d'altres llocs.

Durant dècades la tonyina va monopolitzar el comerç de peix salat, però quan al segle XVIII es van introduir altres espècies provinents del nord d'Europa — com el bacallà—, la tonyina va haver de reorientar les seves rutes comercials. En definitiva, després d'una evolució de tants segles, es va haver d'adaptar al nou context econòmic de diverses maneres: en la tecnologia —amb el sorgiment de les almadraves de buche, més complexes—, en la distribució i en la gestió de l'administració i, fins i tot, en la conservació del producte, que es va començar a fer en escabetx o en oli.

A part de la pròpia comercialització del producte final de les almadraves, cal considerar que també generaven altres intercanvis per l'aprovisionament de tots els materials necessari pel seu funcionament. La fusta i la sal eren els productes que requerien uns majors intercanvis entre territoris. Les salines sardes, des de l'edat mitjana, van estar administrades principalment per genovesos i pisans. Quan al segle XVI van començar a funcionar les almadraves, els comerciants genovesos es van interessar per controlar-les. En pocs anys, ambdós negocis eren monopolitzats per un reduït nombre de famílies, cosa que els permetia millors condicions i seguretat en l'abastiment.²⁴ Tot i així, la sal sarda

24. Archivio di Stato di Cagliari (ASC), Antico Archivio Regio, BP 2, f. 250v-251r i f. 190v-191r; ASC, Antico Archivio Regio, P 7, f. 119.

tenia menys salinitat; per tant constatem que per donar una major qualitat al producte sovint es comprava sal a Sicília o les Balears. Per la seva banda, sovint també calia importar fusta d'altres territoris ja que se'n necessitava molta per la fabricació de les barques i de les botes que havien de conservar el producte. L'any 1714, per fabricar un nou palascalem²⁵ per Formica, es va haver de comprar la fusta a Roma.²⁶

4. *Les relacions socials i culturals*

Les almadraves han estat considerades un art paradigma de la capacitat de l'home per controlar el medi per al seu aprofitament a través de la pesca. Es practicaven amb xarxes que requerien un gran nombre d'homes per manejar-les i de persones per teixir-les. Sovint, per realitzar algunes funcions, es disposava d'esclaus, presoners o condemnats;²⁷ alhora es requerien uns coneixements tècnics molt precisos que limitava l'art a uns pocs experts que gaudien de cert estatus social gràcies als seus coneixements. Així doncs, es tractava d'un paisatge heterogeni, culturalment atractiu, sobretot perquè en els llocs d'almadraves hi arribaven treballadors de diverses procedències i de diferents estatus, on fins i tot les dones tenien el seu espai laboral en la producció de sal o en la reparació i teixit de les xarxes. Solien ser campaments característics de territoris de frontera, amb risc de possibles atacs enemics, però amb unes llibertats i privilegis específics, on els habitants

25. Palascalem: barca de grans dimensions que s'utilitzava per a la pesca amb almadraves i participava en diverses funcions: calar les xarxes, transportar les àncores, realitzar la matança, etc. La paraula és d'origen sicilià o grec i presenta notables variables: paliscarmo, paliscalmo, palischermo, paraescalamo, parescalmo...

26. APG, I, 442.2, n. 175, Trapani, 10 d'abril de 1714 i Nicola CALLERI, *Un'impresa mediterranea di pesca. I Pallavicini e le tonnare delle Egadi nei secoli XVII-XIX*, Unioncamere Liguria, Genova, 2006, p. 46

27. Francesc LLEAL I GALCERAN, «Localització geogràfica i estudi de les almadraves mediterrànies: el cas de l'Espanya del segle XVIII», tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2009, p. 609,

locals convivien amb delinqüents, estrangers i esclaus.²⁸ Les almadraves també destacaven per representar un model d'ordenació del territori i d'organització social i política; sovint, fins i tot, amb una justícia pròpia. Era una societat molt jerarquitzada en la qual els propietaris, l'arrendador, l'arraix i alguns mariners, podien ser persones d'alt estatus, mentre que els operaris tenien tasques molt dures i poc reconegudes.

Entre els treballadors hi apreciem dues realitats complementàries, d'una banda aquells que havien viscut des de petits a l'almadrava i aprenien alguna de les funcions, era un nucli força endogàmic; però, de l'altra, hem de considerar que hi havia una important mobilitat de personal especialitzat. Es necessitava molta tècnica i experiència per calar l'art, així com per adaptar-lo adequadament a la costa on havia de funcionar. Per aquest motiu no sobraven tècnics que disposessin d'aquests coneixements, i aquells que els tenien podien canviar d'indret i provar-lo en un altre punt amb millors condicions. La recerca de recursos també fomentava la mobilitat de les persones. Quan es van començar a calar les almadraves, tant a Sardenya com a València i Catalunya, s'hi van traslladar treballadors sicilians i, malgrat la seva aptitud, no sempre els va resultar fàcil obtenir èxit a les primeres provatures. Pedro Gamir, deu anys després de l'establiment de les almadraves a Dénia, encara considerava que els sicilians no havien aconseguit, en aquelles costes, dominar la tècnica.²⁹ Després de diverses generacions els treballadors locals van estar en condicions d'aplicar el que havien après i, ja al segle XVIII, els arraixos de Benidorm eren els que tenien més fama i, fins i tot, eren cridats a altres indrets.³⁰

Els treballadors no eren els únics que migraven; encara més mobilitat tenien els administradors i sobretot els mercaders. A partir del segle XVI els comerciants eren sobretot genovesos, que s'havien establert en

28. FLORIDO, «Evolución», p. 37.

29. ACA, Consell d'Aragó, lligall 632, núm. 8, f. 5.

30. Antonio SÁNEZ REGUART, *Diccionario histórico de los artes de la pesca nacional*, Maxtor, Madrid, 2009, p. 33 (1ª ed. 1791).

aquelles localitats litorals on tenien més possibilitats d'intercanvis. Al XVII s'hi van incorporar francesos i catalans. Respecte als arrendataris, cal destacar personatges com Pietro Porta, que va viatjar a diversos indrets per conèixer la tècnica; o bé Pedro Gamir, que va començar com a administrador a València i, per progressar en el negoci, es va traslladar a Catalunya.³¹ No queda clar que cap dels dos aconseguís una gran fortuna, però sí que durant un temps van poder viure i establir una xarxa social força complexa entre diferents territoris.

La implantació de les almadraves va contribuir positivament a accelerar l'establiment de la població a primera línia de costa. Durant tota l'edat mitjana, però especialment en el segle XV i la primera meitat del XVI, la guerra de cors i de petites ràtzies, juntament amb la propagació d'epidèmies, havien condicionat que la gent considerés el mar com quelcom arriscat. Bona part de la població del litoral havia mort o s'havia traslladat a l'interior, cosa que convertia el mar en desconegut i habitat únicament per comerciants i pirates. Les almadraves, en constituir nuclis de població, significaven enclavaments interessants per als pirates; ja que no es focalitzaven únicament a robar, sinó que una de les principals fonts d'ingressos eren els rescats de captius que les famílies o viles pagaven abans no fossin traslladats al nord d'Àfrica o a altres indrets.³² Aquests episodis sovintejaven a les pesqueres, fins i tot es constaten notícies d'arrendadors que van contribuir en el pagament del rescat dels pescadors. Tot i així, els beneficis i l'oportunitat de sobreviure a partir de l'aprofitament del mar va significar que les almadraves contribuïssin en la consolidació de petits pobles de pescadors.

La terminologia i l'evolució del llenguatge que fa referència a les almadraves es conseqüència d'aquests intercanvis socials. Alguns dels mots característics de l'argot de l'almadrava van ser importats d'altres

31. Arxiu del Regne de València (ARV), Bailia General, Lletre P, núm. 1086, f. 1-14.

32. Agustí ALCOBERRO, *Pirates i bandolers als segles XVI i XVII*, Barcanova, Barcelona, 1991, p. 40 i Emilio SOLA, *Un Mediterráneo de piratas: corsarios, renegados y cautivos*, Tecnos, Madrid, 1988.

territoris, cosa que s'explica per la mobilitat de comerciants i treballadors especialitzats. La majoria de conceptes que defineixen l'art tenen un origen clarament àrab, tret que s'atribueix a la continuïtat i els avenços tècnics que es van produir durant l'alta edat mitjana, quan els àrabs controlaven tant el sud de la Península Ibèrica com l'illa siciliana. Posteriorment, arran de les millores per calar almadraves de quadre fix que es van produir a Sicília, molts dels estris i materials tenien una denominació siciliana. Bona part d'aquest vocabulari es va transferir tant a Sardenya com a València i a Catalunya, juntament amb l'arribada de l'art de Monte-leua i dels experts que l'havien de calar. És lògic que els sicilians que s'hi van transferir seguissin anomenant els materials amb la mateixa terminologia, especialment aquells estris específics que no es coneixien o no s'utilitzaven en els nous emplaçaments.³³ Alguns exemples clars són el palescalem i els *marzaprevitti*.³⁴ Tot i aquesta evidència, l'àrab i el sicilià no van ser les úniques llengües que van participar en la formació del vocabulari propi de l'almadrava. A Catalunya, amb anterioritat a la segona meitat del segle XVI, ja es calaven almadraves de *vista o tir*,³⁵ que copiaven la tècnica que es practicava a les costes del sud de França, sota el concepte de *thonnarie*, a diferència de les almadraves fixes denominades *madragues*.³⁶ Al Principat, la tècnica es va conèixer com a tonaira, que s'equiparava a la designació d'art gros. En arribar la

33. Pietro ADDIS i altres, «Social, cultural and basic economic analysis of the trap fishery of Sardinia: First step towards parameterization», *Collective Volume of Scientific Papers*, 67 (2012), pp. 380-389.

34. Mazzapreviti: mot sicilià derivat de mazzara que designa a un instrument de pedra, utilitzat en les almadraves per lligar les xarxes i subjectar-les fermes al fons marí; actuava de contrapès.

35. *Vista o tir*: tecnologia que consisteix en el calat ràpid de les xarxes a partir de barques que es mobilitzen en veure passar els bancs de tonyines. Té el seu origen en època clàssica, però en determinades zones va seguir sent operatiu fins ben entrat el segle XIX.

36. Francesc X. LLORCA, *Llengua d'arraix. La parla almadravera Valenciana*, Acadèmia valenciana per la llengua, València, 2008.

tècnica siciliana amb el mot *tonnara*, a les costes del llevant peninsular, aviat es van començar a denominar almadraves, ja era la paraula atribuïda a l'art per pescar tonyina que funcionava al sud de la Península Ibèrica. Ignorem si el concepte ja estava introduït al territori o bé es va transferir per negociar amb el monarca o bé, per diferenciar-lo de la tècnica més simple de *vista o tir*. Amb tot volem constatar que la terminologia és complicada de perfilar i que es produeixen diversos casos d'homonímia, és a dir, arts diferents designats amb el mateix nom i, en sentit contrari, alguns de similars o idèntics amb denominacions diferents. Aquest problema l'hem comprovat en tots els territoris i sobretot a l'hora d'establir comparacions entre materials i estris, però al mateix temps és fruit de la mobilitat i de l'evolució de l'art, juntament amb la complexitat i la riquesa que l'envolta.

Conclusions

Sicília i Sardenya van ser les dues zones on les almadraves van tenir més ressò i, en el conjunt del Mediterrani occidental, van aportar més activitat econòmica que no pas a València i a Catalunya.

A partir de la comercialització de la tonyina salada i de tots els seus derivats, es van crear al Mediterrani una sèrie de rutes que unien els principals ports de les illes amb el continent. Mentre Sicília i Sardenya tenien una producció que sobrepassava el volum que podien assumir els seus mercats interiors, a les grans ciutats com Roma, Gènova o Barcelona la tonyina va contribuir a mitigar les crisis de subsistència d'alguns períodes del segle XVII. Amb un procés adequat, es conservava força temps, fins al punt de poder enllaçar amb la següent temporada. Els períodes d'abstinència que va indicar l'Església a partir de la segona meitat del XVI i l'augment de població també van propiciar el consum de peix. De la mateixa forma, les almadraves van afavorir que el mar es tornés a veure com una font de recursos. A mesura que augmentava el nombre de residents al litoral, encara s'incrementava més el consum de peix fresc. Durant els segles XVII i XVIII l'augment de la demanda de

peix en una ciutat com Barcelona era tal que ni les almadraves catalanes ni les valencianes podien cobrir-la, cosa que explica per què la capital catalana era una de les principals receptores de la tonyina que sortia dels ports de Sardenya.

La població resident al litoral, ocupada en aquests establiments, va haver de fer front a la inseguretats del territori i a la duresa de les tasques productives. Aquesta situació va crear lligams de solidaritat, de manera que al mateix temps les almadraves van constituir una comunitat que els va permetre sobreviure, a més d'aprofitar els recursos del mar. Tot plegat, a pesar dels perills del mar, va comportar que al Mediterrani es produïssin importants desplaçaments i intercanvis comercials, que van afavorir les relacions econòmiques i culturals. La riquesa que van fornir no es va limitar a la part econòmica. El transvasament de tecnologia entre diferents àmbits del Mediterrani i la migració d'operaris que la poguessin aplicar van significar l'arribada de nous vocables, que es van afegir a la terminologia autòctona; sense saber-ho, aquests establiments ens han proporcionat un llegat de gran valor cultural i lingüístic.

Així doncs, les dades són prou evidents per confirmar que durant aquells últims anys del segle XVI les almadraves van fomentar uns importants intercanvis tècnics, socials i comercials entre els diferents territoris del Mediterrani occidental. Les relacions que es van establir van fomentar una millora econòmica que es va allargar durant els segles XVII i XVIII a pesar del declivi de les almadraves.

Sessió III

Món urbà i món rural

El trabajo y el comercio en las minas de El Priorat durante la época moderna

ALBA ALONSO MORA
Universidad Rovira i Virgili

Resumen

En el tejido industrial minero de la Edad Moderna existen varios tipos de explotaciones que, según el mineral obtenido y la cantidad, pueden tener mayor o menor repercusión económica. Actualmente, la historiografía está reparando en el impacto económico que las minas de menor escala tuvieron en la población en la que estaban instaladas y en sus áreas de consumo. Las minas de la baronía de Entença (El Priorat, Catalunya) estaban, en los siglos XVI y XVII, en una escala productiva intermedia y contaban con un área comercial que incluía zonas cercanas a la Baronía, como Reus o Cambrils; otras más alejadas como Barcelona, e incluso poblaciones de Aragón y Valencia.

Palabras clave: minería, mineral, comercio, Barcelona.

Resum

Dins del teixit industrial miner de l'Edat Moderna, existien diversos tipus d'explotacions que, segons el mineral obtingut i la quantitat, podien tenir major o menor repercussió econòmica. Actualment, la historiografia està reparant en l'impacte econòmic que les mines d'aquestes característiques tingueren en la població en la qual estaven instal·lades i en les seves àrees de consum. Les mines de la baronía d'Entença (El Priorat, Catalunya) estaven, als segles XVI i XVII, en una escala productiva mitjana i comptaven amb una àrea comercial que incloïa zones properes a la Baronía, com Reus o Cambrils, i d'altres més allunyades com Barcelona i, fins i tot, poblacions d'Aragó i València.

Paraules clau: mineria, mineral, comerç, Barcelona.

Abstract

In Modern Ages, mining had different ranges, depending on the kind of mineral and the quantity. Consequently, they had more or less economic impact. Nowadays, historians are studying little mines, focusing on the impact they had on the place they were settled and on their market areas. The mines of the Entença barony (El Priorat, Catalonia) had, in the XVI and XVII centuries, a medium productive scale and their commercial area included nearby villages, as Reus or Cambrils, but also further ones, as Barcelona, and some villages in Aragon and Valencia.

Keywords: mining, mineral, trade, Barcelona.

La evolución productiva de las minas de galena –“cofoll”– durante la época Moderna y su pervivencia en el paso de los siglos, está intrínsecamente relacionada con la existencia de un mercado potencial. Hay que tener en cuenta que, en última instancia, es el mercado quien decide qué materiales u objetos son los más demandados o tienen más valor.

El producto más extraído en la baronía de Entença fue el “cofoll” o galena, el cual se comercializó en su forma mineral sin transformaciones metalúrgicas y fue ampliamente requerido por diversos gremios: argenteros, médicos y, especialmente, alfareros de “obra de terra” y de cerámica decorativa.

La tendencia comercial comenzó a cambiar a finales del siglo XVII y la producción se derivó hacia una transformación de gran parte del mineral en plomo. Aunque el plomo de esta zona ya había sido comercializado y exportado en época anteriores, el abaratamiento e industrialización de las fundiciones permitieron transformar la galena de una forma mucho más efectiva, rentable y, sobre todo, a una escala mayor. A ello hay que sumarle que la exigencia de la industria bélica, monopolizada por las monarquías, fue prácticamente insaciable en el abastecimiento de plomo, hierro, bronce y pólvora

para abastecer de armas y munición a los ejércitos. El continuo alce de esta demanda durante la época Moderna fue un fenómeno común en toda Europa occidental, y sus efectos se dejaron sentir también en Cataluña.

Será, por lo tanto, el “cofoll” el verdadero protagonista comercial de las minas “baix prioratines”, y fue vendido tanto en su forma mineral como transformado en plomo. Sin embargo, no debemos olvidar que, además de la galena, también se explotaron en esta cuenca otros minerales –manganeso y cobre– de forma secundaria y en menor cantidad, los cuales encontraron su propia salida comercial.

El principal problema al que nos enfrentamos a la hora de trazar las líneas de ruta comercial que siguieron los productos mineros de la baronía de Entença es la falta de datos específicos. En el transcurso de los tres siglos –XV, XVI y XVII– son escasísimos los documentos conservados a propósito de la venta del mineral obtenido. Para intentar paliar este déficit, se han incluido noticias indirectas aparecidas en pleitos, bibliografía relativa al comercio y a las industrias cerámica y bélica, y en el análisis comparativo con otros casos similares susceptibles de extrapolar hipótesis viables.

Descubriremos que su producción no se limitaba a un comercio “interior” dentro del señorío, sino que satisfacía parte de las necesidades del Principado e incluso del exterior mediterráneo. A través de rutas terrestres, fluviales y marítimas se transportaba el mineral hacia Reus, Cambrils, Barcelona, Valencia, Mallorca, Zaragoza, Alejandría, Rodas y Orán, entre otras.

1. La venta de galena en la baronía de Entença

El área comercial que abarcaba el mineral de las minas de la baronía de Entença en los siglos XVI y XVII contemplaba diversas escalas. La más básica correspondería a la venta entre mineros; la siguiente y más común consistiría en la venta directa de la producción al comprador dentro del territorio de la baronía de Entença; y, por último, una ter-

cera escala de mayor difusión a cargo de los mercaderes que trasladaban la mercancía hasta mercados de relativa cercanía (Reus) o más lejanos: a través del río Ebro llegaban a Aragón y, a través del puerto de Cambrils, a Valencia, Mallorca o Barcelona.

Los mercaderes podían contar con una especie de encargados de zona. Por ejemplo, Jaume Palau compró directamente mineral a los mineros y posteriormente lo trasladó hasta Cambrils para entregarlo a Bernat Sentafé, el verdadero comerciante. Lo más plausible es que Sentafé hubiese encargado a Palau la compra y el transporte mientras él esperaba en el punto de distribución, el puerto de Cambrils, y así embarcarlo hacia otro destino –Barcelona o Valencia– y venderlo a los alfareros o, incluso, a otro comerciante.

Así pues, el “cofoll” y el plomo de la baronía de Entença habrían sido expedidos con seguridad a seis zonas mercantiles: Cambrils, Reus, Barcelona, Mallorca, Valencia y Zaragoza.

2. Reus y el Camp de Tarragona

El gremio alfarero más cercano a las minas de la baronía de Entença era Reus, el cual destacó junto a Barcelona en la elaboración de cerámica decorada y de reflejos metálicos. Durante el segundo cuarto del siglo XVI, la industria reusenses experimentó un notable desarrollo y el número de “escudellers” fue en aumento. La obra de Reus empezó a distinguirse como una producción singular y de características propias, diferente a la valenciana, la malagueña o la aragonesa. Siguió dos estilos artísticos distintos: la cerámica decorada, de fondo blanco o de reflejos metálicos; y la cerámica de uso común de tonos rojizos acabada con una capa de barniz plumbífero. Pero la que realmente otorgó la fama fue la blanca decorada, a veces con trazas de pintura azul, y la de reflejos metálicos con dibujos de color rojizo oscuro; siendo éste último el diseño más reproducido con diferencia.

En relación con el consumo de galena para el vidriado de la cerámica, el cálculo se ha basado en las cantidades compradas por los alfareros

de Reus, las cuales conocemos gracias a la labor de Luisa Vilaseca.¹ Según los registros, los casi 300 artesanos de la villa de Reus encargaron una cantidad total de casi 270 quintales de galena entre 1545 y 1637. Esta suma podría ser incluso mayor si contáramos todas las ventas pagadas al contado en las que no se precisó intervención notarial.

Cabe admitir que la procedencia del mineral no puede ser determinada con total claridad documentalmente, puesto que en los instrumentos notariales tampoco constaba. En ellos se especificaba el nombre del comprador y el vendedor, así como la cantidad de galena, pero no el lugar de origen de la mercancía. Sin embargo, dada la proximidad geográfica de la villa de Reus con las minas de Falset-Bellmunt del Priorat-El Molar, la propia Vilaseca ya argumentaba que «es muy posible que el plomo procediera de las minas del Priorato».² Sus hipótesis quedarían corroboradas en un documento encontrado en el fondo del archivo de los Duques de Medinaceli, en el que Joan Baldira, en 1633, se hacía cargo de transportar una carga relativamente pesada de “cofoll” hasta Reus: «y així mos concediren tal llicència y hagueren dita mena portat a Reus y allí ne ha venut».³

A estas evidencias hay que sumar la presencia en Reus de mercaderes de galena provenientes de Falset. Uno de ellos fue Joan Espluga, quien habría vendido “vernís” en 1607 a un ollero de Reus, de nombre Joan Pallarès: «Joan Pallarès debe a Joan Esplugas, de Falset, 7 libras 10 sueldos por la raciones de vernís ab eo empti».⁴ Un segundo revendedor procedente de Falset, Francesc Cavaller, habría hecho lo propio con un ollero de la Selva del Camp, de nombre Pere Joan Thomàs y existe un tercer registro de 1607, en el que el mencionado Joan Espluga, junto

1. LUISA VILASECA I BORRÀS, *Los alfareros y la cerámica de reflejo metálico de Reus de 1550 a 1650*, 2 vols., Asociación de Estudios Reusenses, Reus, 1964.

2. VILASECA I BORRÀS, *Los alfareros y la cerámica*, I, p. 102.

3. Archivo Duques de Medinaceli (ADMC), Sección Entença, rollo 49, documento número 78, fot. 406.

4. VILASECA I BORRÀS, *Los alfareros y la cerámica*, I, p. 220.

a otro ollero de la Selva, Rafael Andreu, compraron “llevadís” a un albañil de El Masroig.

Lo habitual fue que el comercio de galena en Reus estuviera monopolizado por negociantes poderosos, como Jeroni Serobé “boticarium telarum”; Agustí Barba o Miquel de Montserrat –de la estirpe de la familia del Marqués de Tamarit.

Con todo este movimiento, Reus se convirtió en el centro comercial por excelencia del mineral requerido por la industria cerámica de la zona del Camp de Tarragona: «Reus fue sin duda el centro principal de importación y reventa de la comarca»⁵ y los alfares vecinos más modestos, como los de La Selva del Camp, Castellvell, Almoister, Alcover, Vilallonga del Camp, Valls o Cabra acudían allí para abastecerse de la galena para el barniz.⁶

3. *Cambrils*

El puerto de Cambrils se perfila también como importador y exportador de la mercancía de la baronía de Entença. El mineral llegaba a la villa por tierra, como pone de manifiesto un pleito de 1529 contra Jaume Palau en el que se detallaba el transporte, la descarga y la venta de “cofoll” y “llevadís” desde Falset hasta Cambrils, mediante animales y carromatos.⁷

Una vez allí, podía dirigirse en dirección a Reus de la mano de revendedores, como Gabriel Vidal, clérigo residente en Cambrils que en 1545 realizó una venta de “plomo” a los escudilleros Rafael Ferrer

5. VILASECA I BORRÀS, *Los alfareros y la cerámica*, I, p. 160.

6. Vilaseca incorporó a esta lista tres poblaciones más: Benifanet, Benifalset y Miravet, todas del área de la ribera del Ebro. Según sus conclusiones, “los alfareros de la ribera de Ebro se aprovisionaban de plomo en Reus”. Estas afirmaciones han sido matizadas en la tesis doctoral, puesto que existían otras rutas para trasladar el mineral hasta estos pueblos. VILASECA I BORRÀS, *Los alfareros y la cerámica*, I, p. 165.

7. ADMC, Sección Entença, documento número 847, fot. 617-635.

y Francisco Ferrer.⁸ O también podían hacerlo hacia mercados más alejados. Una primera pista reside en un acta de seguro de embarque registrada en el año 1600 por el notario Olives, de Reus, en la que se aseguraba una carga de “cofoll” que debía viajar desde Cambrils hasta Valencia.⁹ Otra de las fuentes consultadas que permite estudiar el papel de Cambrils como puerto exportador son los libros de “entrades i eixides” de la villa, en los que se anotaban los impuestos devengados aplicables a los productos que pretendían ser introducidos o extraídos por vía marítima o terrestre. Entre 1461 y 1692 se enviaron partidas reseñables de metal (plomo en barras y perdigones) y mineral hacia puertos de Valencia, Francia, Barcelona y Mallorca. De hecho, es muy probable que Cambrils fuera la principal plataforma de embarque de la galena y el plomo del Baix Priorat hacia estos puntos durante la Baja Edad Media y la Edad Moderna.

4. García, Miravet y Tortosa. El recorrido por el río Ebro

En lo tocante a la galena de la baronía de Entença sabemos que –al menos en el siglo XVII– circulaba por el río Ebro en ambos sentidos para llegar hasta las principales ciudades de destino: Tortosa y Zaragoza. Este circuito comercial se explicaría porque gran parte de la producción habría sido comprada por valencianos y aragoneses, más que por catalanes, trasladando el foco de venta hacia el río: «que las mercaderías se sacan de dichas minas como son balas, perdigones y vernis a vender mucho más en Aragón y Valencia que no en Cataluña».¹⁰

Los testimonios que se conservan de un pleito de 1695 nos hablan de circuitos comerciales por el río Ebro como algo de funcionamiento antiguo, “tradicional”, por lo que pensamos que, en fechas anteriores a finales del siglo XVII, la demanda y el recorrido del “cofoll” por el río

8. VILASECA I BORRÀS, I, p. 97.

9. VILASECA I BORRÀS, I, p. 102.

10. ADMC, Sección Entença, rollo 79, documento número 2010, fot. 354.

debieron convivir con la demanda terrestre de Cambrils o Reus, bien especificada en la documentación de los siglos XVI y XVII. El primer camino que debía tomar el “cofoll” para llegar al Ebro lo calculaban los mineros en una hora y se realizaba mediante animales hasta el embarcadero de Garcia. Desde allí, y en sentido descendente, seguiría el curso del río hasta Tortosa haciendo posibles paradas en centros como Miravet. En sentido ascendente era trasladado hacia Zaragoza y Tudela.

En Garcia se movieron cantidades considerables tanto de plomo, perdigones, como galena mineral y en ella se podían encontrar mercados tanto de Valencia (Ribaroja, por ejemplo) o de Aragón (Muel).

En cualquier caso, lo más reseñable es que entre 1684 y 1686 no hemos hallado ningún rastro de mineral o de metal por Tortosa, ni de la baronía de Entença ni de cualquier otra procedencia. Teniendo en cuenta estos datos, deberíamos replantearnos el papel del puerto de Tortosa en la comercialización del mineral o del metal proveniente de la baronía de Entença durante el siglo XVII.

5. Aragón

Existiendo en Aragón minas relativamente productivas de galena, como Calcena, Bielsa o Gistaín, los núcleos alfareros más relevantes, como Calatayud, Zaragoza, Teruel y Muel podrían obtener mineral de ellas a través de los comerciantes. Así pues, dada la cercanía de Calcena –la más importante y cercana–, lo más conveniente es que la mayor parte del mineral requerido por Zaragoza, Muel y Calatayud hubiera salido de sus minas, aunque también hubieran podido llegar de Huesca otros productos minerales, como el cobalto del Gistaín, para obtener el pigmento azul típico de la obra de Muel. Sin embargo, el traslado de la mercancía debía hacerse por tierra, con las dificultades que suponía transportar la carga con animales o, en el mejor de los casos, sobre carros.

En cambio, las minas de la baronía de Entença ofrecían mayor facilidad de transporte a través del Ebro. Como hemos visto, desde

García el mineral podía ser cargado en mayores cantidades y mucho más ágilmente y, junto a otras mercancías, remontaban el Ebro hasta Zaragoza.

Los libros de “entrades i eixides” de García nos han revelado la presencia de mercaderes aragoneses en dicha localidad. La mayoría de ellos procedía de Muel y compraban “mena”, “espigoladuras”, perdigones y plomo en barras. Algunos de sus nombres eran Juan Arcachal, Pere Casas, Pere Guerto, Joan Deruga, Pere Losperado, Jaume Moña o Joan Marques.¹¹

6. Valencia

La ciudad y el puerto de Valencia destacaron como importadores de metales y minerales durante toda la época Moderna, pues

el subsuelo valenciano siempre ha sido deficitario en metales, lo que dio lugar a que sus comerciantes tuvieran que importar las materias primas necesarias para satisfacer la demanda de productos metalúrgicos.¹²

Por este motivo, los centros alfareros valencianos siempre dependieron de la introducción de galena. Los principales talleres de producción de loza dorada y decorada, tan sobresalientes en los siglos XVI y XVII, se encontraban muy próximos a la ciudad de Valencia, y su puerto se convirtió en receptor de galena importada por vía marítima desde Cataluña, Murcia o Almería, principalmente.

La relación de Valencia con la galena de la baronía de Entença habría comenzado, al menos, en el siglo XV y la insistencia de los mineros “baixprioratins” en el siglo XVII en señalar al reino valenciano

11. Es posible que los nombres estén catalanizados.

12. Roberto BLANES ANDRÉS, «Comercio marítimo de importación en la Valencia del segundo cuarto del Seiscientos», *Revista de Historia Moderna de la Universidad de Alicante*, 27 (2001), p. 367.

como uno de los principales compradores de la producción de galena, nos hace pensar que, efectivamente, se mantuvo el ritmo exportador, ligado, muy posiblemente, a la proliferación de los alfares valencianos.

Por suerte, hemos encontrado numerosas noticias de la exportación de mineral desde García hacia Valencia, realizada tanto por comerciantes oriundos de García, como por comerciantes valencianos.

Una de las primeras noticias data de 1689, y se trata de la compra realizada por unos mercaderes de Alcora –Castellón–, los cuales solían cargar cantidades pequeñas, como un quintal y medio de espigaduras y un quintal y medio de “mena”.¹³ La localidad de Alcora posee una larga tradición alfarera, pero cuando adquirió mayor fama fue en el siglo XVIII, tras la instalación de la fábrica de cerámica promovida por el IX Conde de Aranda.

Entre 1691 y 1692 diversos mercaderes de García mandaron distintas cantidades de “mena” y de espigaduras hacia Valencia. Esto significa que se mantuvieron los envíos de galena en fechas en las que los demás consumidores pedían plomo en barra o en munición. Por ejemplo, en 1691, hubieron cinco partidas: dos hacia Aragón, dos hacia Valencia y otra indeterminada. La de la ruta valenciana son minerales, mientras que la aragonesa son barras de plomo y perdigones. Quizás deberíamos considerar la pervivencia de los alfares de loza dorada en Valencia durante más tiempo como explicación.

Tampoco debemos olvidar que, posiblemente, podrían haber envíos por rutas terrestres a localidades más cercanas a Cataluña, como Alcora.

7. Barcelona

El caso de Barcelona como receptora de “cofoll” o manganeso de las minas de la baronía de Entença es difícil de confirmar, puesto que no hemos hallado ninguna evidencia que atestigüe el envío de mine-

13. Arxiu Corona d'Aragó (ACA), Generalitat, Serie D, leg. 22, 899.

ral hacia esa localidad. Tradicionalmente, la bibliografía ha dado por buena esta conexión e, incluso, Ezequiel Gort hizo una aportación documental en su libro *Historia de Falset* a propósito de ella. Según su interpretación, en el siglo xv hubo una salida de “cofoll” de Falset por el puerto de Miramar¹⁴ por cuenta de unos comerciantes barceloneses. Se trata de un documento original que no hemos podido contrastar al no haberse anotado la signatura ni el fondo en el que fue encontrado. En cualquier caso, Gort también nos habla de una compra y posterior exportación de 2.000 quintales de “cofoll” realizada por mercaderes de Barcelona (Andreu Crinyà y Marc Albareda) a un judío de Falset llamado Abraham Samuel de Tolosa. El contrato estipulaba cómo se llevaría a cabo el traslado del mineral en 20 recipientes que viajarían desde Falset a Mont-roig (Miramar) para ser transportado hacia Barcelona. La ciudad condal no sería el destino último de la mercancía, sino que desde su puerto se enviaría por vía marítima hacia el Norte de África (Orán, Argelia, Bujía y Túnez) y a otras zonas del Mediterráneo oriental, como Rodas y Alejandría. El mismo autor confirmaría que estas remesas de galena eran importantes y oscilaban entre los 2000 y los 1500 quintales.

De la época Moderna no hemos encontrado ningún documento similar en el fondo de la baronía de Entença del Archivo de los Duques de Medinaceli, así que optamos por enfocar la investigación a otros archivos. Los resultados obtenidos en este sentido todavía no son lo suficiente sólidos como para extrapolar conclusiones y esperamos que en el futuro podamos reemprender la investigación en este punto de forma que podamos alcanzar los objetivos fijados.

14. El puerto de Miramar estaba ubicado en el término municipal de Mont-roig y servía a los barceloneses para obviar los puertos de Tortosa y Cambrils. Para más información sobre las rutas que enlazaban el interior con este puerto y el papel de la ciudad de Barcelona en el acondicionamiento de las rutas, se puede consultar: Francesc CARRERES I CANDI, *La navegació al riu Ebre. Notes Històriques*, Direcció General de Ports i Costes, Barcelona, 1993. p. 152.

8. *Mallorca*

En la isla de Mallorca también existió industria cerámica durante los siglos Modernos, centrada en la elaboración de cerámica común y, en menor medida, en algunas piezas de lujo. En la isla, podía obtenerse el barro de las canteras de arcilla de Mandrava y Xorrigo, mientras que la galena podía proceder de algunas minas ya conocidas en época romana, como las de S'Argentera –Ibiza– o de otros puntos extractivos que aún necesitan confirmación: la mina de Bunyons (Mallorca), Es Figueral (Ibiza) o Sant Joan de Llabritja (Ibiza). También había otras de menos importancia situadas al norte de la isla de Menorca, entre Capfort y Torreblanca. En el caso de tener que recurrir a la importación, la galena podría haber llegado a las Baleares desde Cartagena, Almería, Sierra Morena o El Priorat.

Podemos encontrar mercaderes mallorquines negociando en los puertos de Cambrils y Tortosa durante los siglos XVI y XVII, participando activamente del comercio de productos como el aceite y la miel. En lo tocante a la producción de las minas de la baronía de Entença, las dos únicas partidas que muestran claramente a Mallorca como destino, fueron de perdigones y datan de 1679 y 1691, ambas con salida desde el puerto de Cambrils: [a 12 de dit mes Joan Ximenes, nació mallorchí, quaranta perdigons estimades a cinc lliures per quintar],¹⁵ que transportaba junto a 50 “corseres” de nueces y 32 quintales de miel, por todo lo cual pagó 15 libras de impuesto.

Así pues, parece evidente el envío de munición hacia la Isla, pero no podemos afirmar que se enviara galena. En este sentido, la escasa atención bibliográfica hasta hoy prestada a la cerámica balear tampoco facilita la tarea de resolver la incógnita acerca de la obtención del mineral. Recientes estudios están intentando revalorizar la producción cerámica mallorquina y se espera que estas nuevas perspectivas puedan aportar nuevos datos que relacionar con la galena baixprioratina.

15. ACA, Generalitat, Serie D, leg. 22,893.

Cabría incluso considerar que, en el caso de no ser Mallorca un centro de consumo, quizás funcionara como puerto reexportador de este producto hacia el Norte de África.

9. La fábrica de balas y perdigones. El cambio del sistema laboral y la pervivencia de rutas antiguas

Ante la presencia en Cataluña de ejércitos batallando en su territorio, así como en otros puntos de la Península, las minas de la baronía de Entença respondieron reconvirtiendo la mayor parte de su producción de “cofoll” en balas, perdigones y barras de plomo. Gracias a los adelantos técnicos en lo tocante a la fundición y al aprovechamiento del mineral, se pudo contribuir a satisfacer la incesante y creciente demanda de balas y perdigones.

Las primeras noticias que tenemos a tal efecto están conservadas en los libros de “entrades i eixides” de Cambrils y de Garcia en el año 1679. Esto significa que el viraje productivo se habría iniciado antes de la instalación de la fábrica de balas y perdigones en Falset, de capital y propiedad Condal. El año de su construcción, 1693 junto a la normativa establecida para favorecer su funcionamiento en 1695, darían el impulso definitivo a dicho cambio.

Esencialmente, se modificó el patrón establecido para la fundición y venta de la munición desde la época Medieval. Quedó estrictamente prohibido fundir el plomo por cuenta propia, adjudicándose esta facultad la fábrica. Tan solamente los jornaleros contratados en la fábrica podrían hacer estas tareas. Todos los mineros –agrupados en compañías–¹⁶ estaban obligados a vender toda su producción de galena a la

16. Las compañías tienen un origen medieval y consisten en pequeñas agrupaciones de 10 ó 12 hombres y mujeres que obtienen concesión Condal para trabajar una mina. La organización de su trabajo es libre, así como la venta de su producción; viéndose obligados a pagar un impuesto al Conde como propietario de cualquier recurso del subsuelo según el principio de regalía. En la baronía de Entença se dictaron normas

fábrica y se les cerraban las antiguas vías de comercio. Éstas continuaron perviviendo con algunas modificaciones porque los comerciantes solían usar las antiguas rutas, pero sería la fábrica la única autorizada a vender.

La fábrica fue arrendada a particulares casi desde el primer momento, y la producción se comercializaba en los territorios circundantes. Por ejemplo, en 1699, se podían encontrar perdigones en Reus junto al resto de productos habituales de ese circuito comercial: [Abril 1699, despaxa per eixida del Regne, Joseph Salada, aragonès, sofre y un quintar y mig de perdigons a sis lliures quintar].¹⁷

Pero las vías comerciales, junto a los arrendamientos, pronto quedaron paralizados por lo que se conoce en la documentación como “El Segrest Reial”. En 1705 se hizo efectivo el real decreto para intervenir la fábrica de Falset con todo su equipamiento, el mineral que pudiera haber en su interior y el importe de los arrendamientos. La intervención de la fábrica duró seis meses y, cuando finalizó, se devolvió a los arrendadores anteriores.¹⁸

En 1707 la Corona dictó una nueva intervención y, por segunda vez, se retuvo el mineral y el plomo que hasta el momento se hubiera extraído y fundido en la Baronía, obligando a todos aquellos que tuvieran alguna cantidad a declararla y entregarla para ser enviada a la ciudad de Tarragona. En esta ocasión, el propósito de la monarquía era almacenar la suficiente cantidad de mineral y de metal para tener una reserva en caso necesario, pero no pretendía hacerse cargo de los costes de producción.¹⁹

para intentar coartar estas libertades durante toda la Edad Moderna, pero el más efectivo fue el conjunto normativo establecido para la fábrica en 1695. Además, se adoptó un nuevo sistema de trabajo —el asalariado—, hasta entonces muy poco utilizado en la minería baixprioratina.

17. ACA, Generalitat, Serie D, leg. 23, 916.

18. Arxiu Comarcal Baix Ebre (ACBE), Fons Notarial, Caja 762.

19. ACBE, Fons Notarial, Caja 762.

El motivo que pudo haber forzado las intervenciones reside en que el siglo XVIII fue continuador de las guerras iniciadas en el XVII, aunque aumentando su escala y precisando más munición. Aunque la expropiación no se prolongó en exceso –apenas seis meses–, la de 1705 supuso la primera tentativa efectiva de la monarquía para apropiarse de la producción y de la fábrica de la baronía de Entença.

Tras su devolución, la factoría retomó su actividad y, ya avanzada la segunda década del siglo, se dirigían a ella mercaderes de Cataluña (Falset, Llardecans, Miravet, Granadella, Tortosa, Flix, Reus, Creixell, Gandesa, El Masroig, Pinell, Aldover, Pauls y Barberà); de Aragón (Calanda, Corbins, Camarillas, Andorra y Caspe) y de Valencia (Borriol). A veces, era la fábrica quien pactaba la venta con el mercader y se hacía cargo del traslado de la mercancía y de los gastos de transporte. En 1722 se llevó cierta cantidad de munición hasta el puerto de Cambrils y desde allí se embarcó hacia Barcelona, donde la recibió el baile, Llorens.

Conclusiones

Por último y resumiendo todo lo expuesto, lo que podemos destacar del comercio de mineral y del metal producido en la baronía de Entença durante la Edad Moderna es que existieron dos tendencias:

- Por un lado, el interés comercial generado por la industria alfarera de las zonas de Aragón, Valencia y Cataluña. Ha quedado constatado el envío del mineral desde el puerto de Garcia hacia Aragón por el río Ebro y hacia Reus o Cambrils por las vías terrestres. Estas dos últimas villas habrían jugado un papel destacado. Reus fue a la vez consumidor –alfares– y centro comercial, pues los talleres del Camp de Tarragona y Valls iban allí a comprar el “cofoll”. Por su parte, Cambrils habría sido, desde el siglo XV, el principal puerto para la exportación de mineral por mar hacia Valencia y Barcelona. En este circuito tan amplio estarían plenamente implicados los propios mineros, los trágneros, barqueros del río Ebro, los grandes mercaderes –representados

por personajes de Aragón, Falset, Cambrils, Reus y Barcelona—, y los patrones de los barcos.

- La segunda gran tendencia comercial fue la venta de perdigones y munición de plomo a partir de la última década del siglo XVII —prolongándose, al menos, hasta los años treinta del siglo XVIII. Ya se han señalado varias partidas en este periodo hacia Aragón, Valencia, Mallorca o Barcelona. Se advierte, según la procedencia de los compradores presentes en la fábrica de Falset, un circuito comercial que giraría entorno a las localidades aragonesas, turolenses, catalanas y valencianas; en un radio geográfico de acción similar al del comercio de la cerámica y el plomo de los siglos XVI y XVII.

Estudi demogràfic de l'Andorra moderna (segles XVI-XIX): estat de la qüestió*

JORDI BUYREU, VALENTÍ GUAL, XAVIER JORBA
Universitat de Barcelona

SÒNIA GUAL
Universitat Rovira i Virgili

RAIMON MASDÉU
Universitat Autònoma de Barcelona

ADRIÀ SASTRE
Universitat Politècnica de Catalunya

Resum

El present article explica el projecte de demografia històrica que estem portant a terme des de l'any 2014 sobre la població d'Andorra en l'època moderna. En primer lloc expliquem les especificitats d'Andorra. En segon lloc expliquem el funcionament del programari que utilitzem i que s'ha creat a mida per aquest projecte. El grup de treball compta amb un informàtic. En tercer lloc parlem de l'estat del buidatge, que emmarquem en el context d'altres treballs de demografia històrica i de reconstrucció de famílies fets a Catalunya i a Europa. Finalment, comentem les potencialitats del projecte.

Paraules clau: Andorra, demografia històrica, llibres sacramentals.

Resumen

El presente artículo explica el proyecto de demografía histórica que estamos llevando a cabo desde el año 2014 sobre la población de Andorra en la época moderna. En primer lugar explicamos las especificidades de Andorra. En se-

* Aquest treball resta sota la subvenció del Ministeri de Cultura, Joventut i Esports del Govern d'Andorra (Projecte 0069-48220) i s'inscriu en el marc del Grup d'Estudis d'Història del Mediterrani Occidental (GEHMO) de la Universitat de Barcelona, reconegut com a grup consolidat i finançat per la Generalitat de Catalunya (referència 2017SGR215).

gundo lugar explicamos el funcionamiento del software que utilizamos y que se ha creado a medida para este proyecto. El grupo de trabajo cuenta con un informático. En tercer lugar hablamos del estado del vaciado, que enmarcamos en el contexto de otros trabajos de demografía histórica y de reconstrucción de familias hechos en Cataluña y en Europa. Finalmente, comentamos las potencialidades del proyecto.

Palabras clave: Andorra, demografía histórica, libros parroquiales.

Abstract

This article explains the historical demographic project that we are carrying out since 2014 on the population of Andorra in modern times. First of all, we explain the specificities of Andorra. Secondly, we explain the operation of the software we use and that has been tailor made for this project. The work group has a computer. Thirdly, we talk about the state of emptying, which we frame in the context of other works of historical demography and reconstruction of families made in Catalonia and in Europe. Finally, let us discuss the potential of the project.

Key words: Andorra, historical demography, parish registers.

Introducció

El projecte *Estudi demogràfic de l'Andorra moderna (s. XVI-XVII)* s'inicià a finals de l'any 2013, quan el govern d'Andorra ens concedí l'ajut Cebrià Baraut. Tenia una durada de dos anys, però la complexitat i el volum de la feina ens ha fet a tots transformar-lo en una anàlisi de llarg recorregut que creiem poder finalitzar als voltants de l'any 2022.

Una vegada definides la metodologia i els objectius de la recerca, vam haver de pensar i gestionar, amb l'ajut d'un informàtic, en primer terme un seguit de plantilles per tal d'introduir les dades de les diverses variables que havíem de treballar i, en segon lloc, els resultats més remarcables que en un primer moment havia de calcular la base de dades. Això ens va portar a crear un programa pensat només per als reptes que ens plantejava el projecte. Els objectius que ens hem marcat

depassen àmpliament la genealogia estricta i, per tant, s'ha convertit en una empresa clarament interdisciplinària. Atès que no es va trobar un programa informàtic que combinés la genealogia amb l'anàlisi demogràfica vinculada a la reconstrucció de famílies, es va decidir crear-ne un d'específic que s'adeqüés a les nostres necessitats.

1. Les especificitats andorranes

En el segle XXI, Andorra és un estat minúscul al bell mig dels Pirineus i entre dos estats infinitament més extensos i potents, com són França i Espanya. De fet, un seguit d'especificitats han anat incidint en els habitants de les valls d'Andorra. Juntament amb la situació geogràfica i el fet que hagin habitat de forma permanent en una zona de frontera els ha portat que avui hagin esdevingut un estat independent de ple dret. Sense entrar en detalls, sí que ens aturarem una mica en aquestes especificitats per tal d'entendre els futurs resultats de l'estudi demogràfic.

Voldríem parlar en primer lloc de la seva situació geogràfica. La latitud i l'altitud marquen clarament els usos agropecuaris del territori i han fet al llarg de la història que l'economia andorrana sigui fortament dependent de les dues vessants dels Pirineus.¹

El fet repercutí directament en l'evolució política de les valls. Així doncs, la consenyoria i la signatura dels pariatges al segle XIII atorgaren als andorrans un seguit de privilegis que es mantingueren en el temps.² Els avatars de la història acabaren portant els habitants de les valls a ser súbdits de dos senyors enfrontats per les dinàmiques geopolítiques de l'època moderna: el monarca francès i el bisbe d'Urgell, que a conseqüència del patronat regi depenia directament del monarca hispànic.³

1. Domènec BASCOMPTE, «Les Valls d'Andorra als segles XVI i XVII», *Annals*, Institut d'Estudis Andorrans 1991, pp. 285-29; Olivier CODINA, *De fer et de laine. Les vallées andorranes du XVIIe au XIXe siècle*, Presses Universitaires de Perpignan, Perpignan, 2005.

2. Susanna VELA, «Andorra entre els segles XII-XV», dins E. Belenguer i S. Vela, *Història d'Andorra*, Edicions 62, Barcelona, 2005, pp.105-152.

3. Jordi BUYREU, «Aspectes polítics i socials a l'Andorra de l'època moderna», a

La ubicació geogràfica col·locà els habitants d'Andorra a la cruïlla de les tensions franco-hispàniques que marcaren les relacions internacionals durant els segles XVI i XVII a tot Europa. A la jurisdicció compartida entre dos senyors enfrontats, hem d'afegir-hi els privilegis medievals que hem esmentat i que asseguraven de manera ininterrompuda el comerç dels habitants de les valls amb les dues bandes dels Pirineus. Si tenim en compte que en les llarguíssimes etapes de confrontació entre les dues monarquies les relacions comercials quedaven prohibides, podem entreveure que les valls tingueren un recurs econòmic afegit als minsos ingressos agropecuaris en aquelles latituds: el contraban.⁴ Els estudis d'en Patrici Pojada mostren la importància de les valls d'Andorra en els fluxos comercials pirinencs i especialment en l'arribada de productes francesos a Catalunya.⁵

De fet, la consenyoria de dos senyors rivals garantia els privilegis andorrans, que es mantingueren fins i tot en època de greus turbulències bèl·liques, i anaven conformant una especificitat cada vegada més mar-

E. Belenguier, S.Vela, coords., *Història d'Andorra*, Edicions 62, Barcelona, 2005, pp. 217-238.

4. El marquès de Tarifa, virrei de Catalunya, s'expressava el 1555 en els següents termes: «... para poderse aconseguir el fin que se pretende de la prohibición del comercio convindria revocar o suspender [...] el previllegio que tienen los de Andorra cuyo traslado envio agora con esta porque entre tanto que esto no se hiciere aprovecharia muy poco el cuydado y diligencia que se pusiesse en hazer guardar la prohibición». Archivo General de Simancas (AGS), Estado, leg. 318, fol. 175. Sobre el contraban, BUYREU, «Aspectes polítics i socials a l'Andorra de l'època moderna», pp. 217-238 i Jordi BUYREU, *Institucions i conflictes a la Catalunya moderna*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona 2005, pp. 428-442; Olivier CODINA, «L'economia andorrana moderna. El món de l'intercanvi», a *Andorra, un profund i llarg viatge*, Govern d'Andorra i Fundació Crèdit Andorrà, Andorra 2009, pp. 270-275.

5. Patrici POJADA, «Les xarxes comercials transpirinenques al segle XVII», a J. Dantí, coord., *Les xarxes urbanes a la Catalunya dels segles XVII i XVIII*, Rafael Dalmau, Editor, Barcelona 2011, pp. 55-77; Patrici POJADA, «Pere Fizes, Barcelona i el comerç transpirinenc a la segona meitat del segle XVII», a J. Dantí, coord., *L'articulació del territori a la Catalunya moderna*, Rafael Dalmau, Editor, Barcelona, 2015, pp. 49-86.

cada de les valls. Ara bé, la guerra de Successió i les seves conseqüències provocaren un ensurt notable als andorrans. Una certa ambigüitat per part de les autoritats de les valls durant el conflicte, obligada per les misèries de l'enfrontament armat, i el complex desenvolupament de la guerra a Catalunya acabà desembocant en una iniciativa repressiva per part de les autoritats filipistes contra els interessos andorrans. En aquest cas fou el bisbe, clarament filipista, Simeón de Guinda y Apeztegui, qui s'erigí en el principal valedor dels privilegis andorrans en un llarg procés judicial amb les autoritats espanyoles. Fou aleshores quan les institucions de les valls promogueren la redacció del *Manual Digest* per Antoni Fiter i Rossell, el 1748, i del *Polítar andorrà* per Antoni Puig, el 1763, amb la intenció de garantir el manteniment en el futur d'aquestes especificitats de les valls i que han estat la clau de volta de la independència actual.⁶

2. Programari

Per poder estudiar la demografia andorrana dels segles XVI a XIX ha estat necessari crear una aplicació informàtica que permet emmagatzemar informació referent als baptismes, matrimonis, defuncions, testaments i confirmacions d'una manera estructurada, crear lligams entre ells i relacionar les persones de manera que el resultat sigui un gran arbre genealògic.

Les aplicacions de bases de dades existents no complien amb alguns requisits per emmagatzemar tota la informació necessària i fer-ne un bon estudi i és per això que s'ha decidit crear una aplicació a mida per poder satisfer les necessitats que han sorgit a mesura que s'han buidat i analitzat les dades dels diferents llibres de les sis parròquies andorranes.

6. Jordi BUYREU, «La guerra de Successió i les seves conseqüències com a eixos vertebradors del segle XVIII andorrà», a A. Puig, coord., *Polítar andorrà* (edició a cura d'Ignasi Baiges), Consell General, Andorra, 2015, pp. 59-96.

A nivell tècnic, la base de dades és una aplicació online realitzada amb LAMP (Linux, Apache, MySQL i PHP). L'accés a l'aplicació és restringit mitjançant usuari i contrasenya i disposa de diferents nivells de permisos (administració, edició i consulta).

L'aplicació està diferenciada en dues seccions:

1. Introducció i consulta de dades:

La introducció i consulta de dades està separada en sis apartats diferents:

- **Persones:** apartat que permet identificar totes les persones que apareixen a qualsevol dels cinc apartats següents i és la base de tota la gestió demogràfica ja que la resta d'apartats, a part de donar informació específica pròpia, realitzen lligams entre les persones definides en aquest apartat.
- **Baptismes:** apartat destinat a introduir informació referent als baptismes.
- **Matrimonis:** apartat destinat a introduir informació referent als matrimonis.
- **Defuncions:** apartat destinat a introduir informació referent a les defuncions.
- **Testaments:** apartat destinat a introduir informació referent als testaments.
- **Confirmacions:** apartat destinat a introduir la informació referent a les confirmacions.

Cadascun d'aquests apartats, a més de disposar d'un formulari d'introducció de registres, conté un llistat dels registres introduïts que permet fer recerques mitjançant filtres i ordenacions dels diferents camps mostrats.

A excepció del registre de Persones, els registres d'esdeveniments vitals i eclesiaístics inclouen un seguit de camps per poder identificar la referència arxivística, un dels quals enllaça amb la imatge en format PDF de la pàgina del llibre d'on s'ha extret.

Tots els registres introduïts a la base de dades dels diferents apartats estan identificats unívocament amb una clau numèrica i són aquestes les utilitzades per realitzar totes les relacions entre ells.

Des de qualsevol dels llistats de registres dels diferents apartats s'accedeix a la fitxa de família de cada persona, on podem visualitzar l'arbre genealògic dels seus descendents i dels seus progenitors, així com la informació del baptisme, matrimoni, defunció i testament que hagi tingut.

2. Anàlisi

En aquesta secció es mostren anàlisis demogràfiques específiques de cadascun dels diferents apartats, així com també anàlisis globals. Conté una eina de filtrat tant per parròquia com per anys d'estudi, podent realitzar les mateixes anàlisis sobre diferents períodes temporals i/o diferents parròquies.

Totes les anàlisis d'aquesta secció s'han creat de forma específica i a mida per a l'estudi demogràfic d'Andorra i estan en constant evolució a mesura que es van introduint més registres a la base de dades i que van sorgint noves consultes i necessitats de cara a l'estudi.

Volem remarcar que altres estudis similars que s'han fet a Catalunya i a altres llocs d'Europa o bé no es van poder mecanitzar informàticament en el grau que ho podem fer actualment, o bé s'ha utilitzat una eina informàtica més generalista (Microsoft Office Access®) i que, per tant, no pot resoldre ni els problemes ni els reptes als que ens enfrontem, ni tampoc qualitativament està a l'alçada del nostre programari. També hem de fer notar que altres estudis, exclusivament centrats en la genealogia i que utilitzen altres programaris (per exemple, GDSsystem, MyHeritage, Ancestris o GenoPro), no poden assolir els objectius que nosaltres ens hem marcat, ja que no fan cap recompte ni permeten aprofundir en les fitxes de família. En definitiva no estudien demografia històrica, només se centren en la genealogia.

3. Buidatge

En aquests moments tenim tancades dues parròquies de les sis que hi havia a les valls d'Andorra durant l'època moderna: Sant Julià de Lòria i Canillo. Això vol dir que, en termes geogràfics, no pas en volum de població, hem fet el 33% de la feina. Des de febrer de 2018 treballem d'una banda amb la parròquia d'Ordino (mecanitzant matrimonis i baptismes) i de l'altra aprofitem una altra variable que encara no hem citat però apareix a totes les parròquies, les confirmacions, per tal de comprovar com ens pot ajudar en la millora qualitativa de la informació que ja tenim de les altres tres variables. En aquest últim cas, operem amb les dades de la parròquia de Canillo.

El resultat de tota aquesta feina feta fins ara ens porta que a la reconstrucció de famílies (les anomenades fitxes de família) tinguem, seguint la terminologia de Louis Henry,⁷ 1.396 fitxes familiars tancades. Entenem per tancades aquelles de les quals disposem alhora de la data de matrimoni i la data de defunció d'algun dels dos esposos o dels dos. Hem de tenir en compte que, a mesura que anem avançant amb les altres parròquies, algunes de les altres 3.729 fitxes de família de les quals no tenim la informació de la data de matrimoni i/o la data de defunció de cap dels esposos, s'aniran completant.

3.1 *Projecció qualitativa i cronològica del projecte*

Després d'exposar la metodologia de treball i l'estat del projecte voldríem plantejar els aspectes qualitius més potents un cop hàgim finalitzat la feina. Així doncs, en primer lloc volem remarcar que, tot i ser un projecte de proporcions faraòniques, els trets geogràfics i històrics de les valls d'Andorra permetran que sigui l'únic estat d'Europa occidental que tingui un estudi demogràfic d'aquestes característiques⁸

7. Louis HENRY, *Manual de demografia històrica*, Crítica, Barcelona 1983.

8. Islàndia ha creat una base de dades genealògiques de tots els habitants de l'illa, més amb finalitats científiques (amb l'estudi de l'ADN d'una part important de la població) i personals (evitar al màxim les relacions endogàmiques) que no pas

(tant des del punt de vista de recompte numèric com des del punt de vista de la reconstrucció de famílies). Això vol dir que l'estudi històric que farem posteriorment, amb tota l'anàlisi de les dades que ens proporciona el programa, ens portarà a conèixer de forma molt sòlida aspectes demogràfics, econòmics, culturals, migratoris i socials, entre d'altres, de la població andorrana al llarg de l'època moderna.⁹ A tall d'exemple, i sempre amb la prudència que hem de tenir en un estudi encara no conclòs, podem comentar que observem un nombre força elevat (9,79%) de defuncions de fadrins/donzelles (estat civil: solters), però en canvi constatem que de moment, i en tot el període estudiat, hi ha un 11,46% de nuvis/núvies que són de fora de les valls d'Andorra. Aquesta aparent contradicció només té una explicació: evitar uns alts índexs de consanguinitat que provocarien els casaments en una societat tancada a causa d'una orografia i climatologia força difícils per a la presència humana. De fet, si analitzem la parròquia situada més al sud (Sant Julià de Lòria), que és la que té

relacionades amb la demografia històrica. Desconeixem si hi ha algun projecte en aquesta última direcció que aprofiti aquella base de dades.

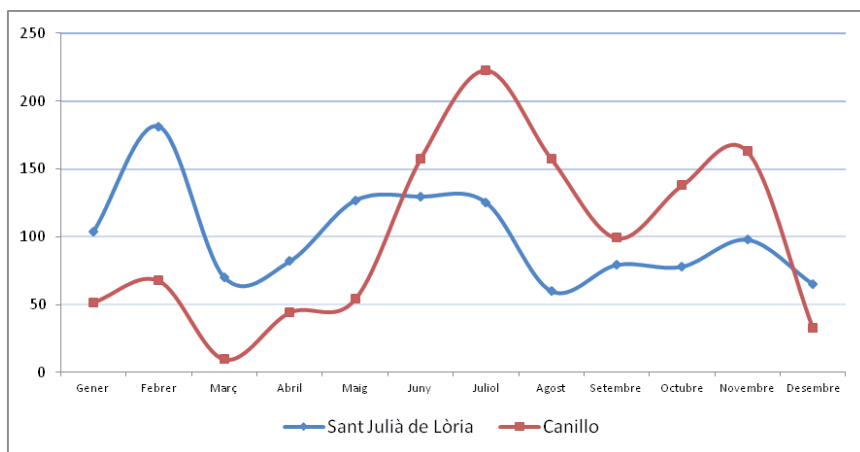
9. S'ha de tenir en compte que especialment amb la reconstrucció de famílies i també amb la producció científica futura que surti del projecte, seran imprescindibles algunes obres que s'han publicat a Andorra en els últims anys sobre estudis genealògics o sobre aspectes socials i econòmics de les valls. Així, sense poder ser exhaustius en aquest informe, i seguint un ordre cronològic, fem referència només d'alguns d'ells: Valentí GUAL i Roser PUIG, «La població andorrana», a E. Belenguier, dir., S. Vela, coord., *Història d'Andorra. De la Prehistòria a l'edat contemporània*, Edicions 62, Barcelona 2005, pp. 153-178; CODINA, *De fer et de laine. Les vallées andorranes du XVIè au XIXè siècle*; a J. Guillamet, coord., *Andorra. Nova aproximació a la història d'Andorra*, Institut d'Estudis Andorrans/Altaïr, Barcelona 2009; Domènec BASCOMPTE, *Nostres Arrels*, Comú de Canillo, 2011; Albert PUJAL, *Ordino Segle XV. Una petita història d'Andorra*, Comú d'Ordino, 2011; Albert PUJAL, *Història de tots els noms de casa d'Andorra*, Pagès editors, Lleida 2014; Jacinto BONALES, *Construint fronteres. Història territorial de la vall d'Andorra (segles XVI al XXI)*, Consell General, Principat d'Andorra 2015; Albert PUJAL, *Ordino Segle XVI. La vida a Andorra a l'edat mitjana*, Comú d'Ordino 2017.

més facilitats de comunicació amb l'exterior del Principat d'Andorra, veiem que la xifra de defuncions fadrí/donzella puja fins a 11,55%, però el 18,74% dels nuvis i núvies que es casen a Sant Julià de Lòria són de fora d'Andorra (majoritàriament de la veïna comarca de l'Alt Urgell).

Un segon exemple relacionat amb les característiques de l'entorn el trobem en l'estacionalitat dels matrimonis. En el gràfic següent podem veure el diferent comportament mensual a l'hora de casar-se entre les parròquies de Sant Julià de Lòria (en color blau) i Canillo (en color vermell):

GRÀFIC 1: Estacionalitat dels matrimonis de Sant Julià de Lòria i Canillo

Font: elaboració pròpia

Sant Julià de Lòria es troba situada a l'entrada a les Valls d'Andorra des de Catalunya. Canillo és a l'extrem oposat, en direcció França, a força més altitud que Sant Julià. A Canillo calia aprofitar els mesos de bon temps (juny, juliol i agost) per casar-se, mentre es respectaven d'una manera més acusada les interdiccions de la Quaresma (mes de març, sobretot) i d'Advent (mes de desembre). Les variacions mensuals

són molt més acusades a Canillo que no pas a Sant Julià de Lòria, tant per condicionants climàtics com religiosos.

En segon lloc voldríem tornar a parlar de les fitxes de família. Si fem una projecció a partir de les dades que tenim actualment, podem avançar que acabarem aproximadament amb unes 15.000 fitxes de família. Si aquesta dada quantitativa la posem en relació amb altres estudis, ens adonarem de la importància que tindrà aquest treball demogràfic de les valls d'Andorra, tant des del punt de vista quantitatiu com des del punt de vista qualitatiu.

Fins a 2018 i que coneguem, el treball realitzat en l'àmbit català que es basa en un major nombre de fitxes de família estudiades en una sola parròquia és el cas de Sant Pere de Riudebitlles¹⁰ amb 5.053 fitxes. S'ha de tenir en compte, però, que el període cronològic d'aquest estudi és de 1608 a 1919. Per tant, entrat ja al segle XX; mentre que en el cas de les Valls d'Andorra finalitzem l'any 1830. Això vol dir que, en el nostre cas, si ampliéssim l'estudi fins a principis del segle XX, hipòtesi de treball totalment factible de cara al futur des del punt de vista científic, s'arribaria a un nombre més elevat de fitxes de família.

D'altres estudis també amb un volum notable d'informació analitzada són el de Sant Just Desvern, que en el període cronològic de 1580 a 1900 conté 1.906 fitxes de família,¹¹ l'estudi que es va fer sobre la comarca de la Conca de Barberà que, per a la reconstrucció de famílies, conté 1.385 fitxes¹² o el de Vilanova i la Geltrú que, amb una crono-

10. Àngels TORRENTS, *Transformacions demogràfiques en un municipi industrial català: Sant Pere de Riudebitlles, 1608-1935*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona 1993. Aquest treball té uns objectius molt similars als que es plantegen en aquest projecte.

11. Raimon MASDÉU, *Reconstrucció de famílies de la parròquia de Sant Just Desvern (1509-1936). Un estudi de demografia històrica*. Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona 2016. Aquest treball té uns objectius molt similars als que es plantegen en aquest projecte.

12. Valentí GUAL, *La família moderna a la Conca de Barberà*. Diputació de Tarragona, Tarragona, 1993; Valentí GUAL, *Homes i estacions*, Centre d'Estudis de la

logia més reduïda (1700-1799), abasta 1.033 fitxes.¹³ Per finalitzar, hem de tenir en compte que l'estudi pioner en demografia històrica de Louis Henry, que va treballar sobre la població normanda de Crulai, es basà només en 297 fitxes de família tancades.¹⁴

Dins del context europeu, en una data tant allunyada en el temps com 1981, es va poder fer un compendi sobre el sistema demogràfic de la població europea entre els anys 1500 i 1820 (cronologia molt similar a la del nostre estudi) a partir de nombroses reconstruccions de famílies practicades en els vint anys anteriors.¹⁵ Aquest compendi permet comprovar com en cap cas el nombre de parròquies reconstruïdes familiarment representa un percentatge molt alt sobre el total de parròquies de cada país: per exemple, les dades d'Anglaterra provenen d'una dotzena de parròquies sobre un total d'unes 12.000;¹⁶ en el cas d'Alemanya, l'estudi més complet sobre el comportament demogràfic de la seva població es basa en les reconstruccions de només 14 parròquies.¹⁷ Només França, origen del mètode de reconstrucció de famílies, disposava d'un nombre de treballs sobre parròquies relativament important, de manera que l'any 1979 la meitat de tots els treballs basats en aquell mètode

Conca de Barberà, Montblanc, 1995; Valentí GUAL, "Gavatxos", *gascons, francesos. La immigració occitana a la Catalunya moderna (el cas de la Conca de Barberà)*, Col·lecció Episodis de la Història número 286, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 1991.

13. Miquel Àngel MARTÍNEZ, *Estudio de una sociedad costera catalana de Antiguo Régimen: Vilanova i la Geltrú en el siglo XVIII (Aspectos demográficos y sociales)*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, 1985.

14. Louis HENRY, Étienne GAUTIER, *La population de Crulai paroisse normande*, Presses Universitaires de France, París, 1958.

15. Michael W. FLINN, *El sistema demográfico europeo, 1500-1820*, Crítica, Barcelona, 1989.

16. E. A. WRIGLEY, R. S. DAVIES, J.E. OEPPEN, R. S. SCHOFIELD, *English population history from family reconstitution 1580-1837*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

17. John E. KNODEL, *Demographic Behavior in the Past. A study of Fourteen German villages populations in the Eighteen and Nineteenth Centuries*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

realitzats a Europa ho eren sobre parròquies franceses. En qualsevol cas, les reconstruccions familiars a França també representen una mínima part del total de parròquies del país.

Hem de pensar que l'estudi més semblant que s'ha fet al de les valls d'Andorra és el que portà a terme en Valentí Gual per a la comarca de la Conca de Barberà, a Catalunya.¹⁸ En aquest cas s'estudiaren 22 nuclis de població sobre una extensió de 650 km². En el cas del Principat d'Andorra estem parlant de l'estudi de 6 parròquies (la divisió administrativa d'aquella època) i 44 nuclis de població sobre una extensió de 468 km². Si bé és veritat que l'orografia i la climatologia són molt diferents, els objectius i la complexitat són molt similars. Hem de pensar que, en realitat, estem fent una investigació sobre un total de 44 poblacions (que consten actualment a Andorra) i si bé és veritat que el volum de població a Andorra era molt menor que a la Conca de Barberà (uns 20.000 habitants a la Conca a finals del segle XVIII i entre 3.000 i 4.000 andorrans), a la Conca (amb l'estudi finalitzat) es treballaren 68.913 actes de baptisme, 19.750 actes de defunció d'albats, 19.730 actes de defunció d'adults (cossos) i 12.937 actes de matrimoni.

Al marge de temes quantitius, també volem emmarcar aquest projecte dins de l'àmbit de la protecció del patrimoni documental, en la línia iniciada, entre altres, pel Centre d'Estudis Demogràfics amb els Llibres d'Esposalles de la Catedral de Barcelona¹⁹ i per l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona amb els llibres sacramentals de les seves parròquies, amb un doble interès: protegir i preservar els documents

18. Valentí GUAL, *Balanç natural i reconstrucció de famílies a través dels sacramentaris: la Conca de Barberà a l'època moderna*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona 1991.

19. Projecte *Five Centuries of Marriages* (ERC-2010 AdG_269796), dirigit per la doctora Anna Cabré entre els anys 2011 i 2016, en què han participat la Universitat Autònoma de Barcelona, el Centre d'Estudis Demogràfics i el Centro de Visión por Computador. Per a més informació podeu consultar el web http://cordis.europa.eu/project/rcn/98760_en.html.

originals i posar-los a l'abast de tothom en format digital. La genealogia guanya cada dia més adeptes i s'han donat casos de documents que s'han perdut del tot a causa d'un ús continuat per part dels interessats en conèixer els seus ancestres.

3.2 Les potencialitats del projecte

Hem de tenir en compte que l'excel·lència científica és el resultat d'una recerca de qualitat. Hem afegit aquest últim apartat per mostrar que originàriament el projecte era molt més ambiciós del que és actualment. Inicialment havíem proposat seguir el buidatge de les variables de cadascuna de les parròquies fins a començaments del segle XX (es podria fins i tot fer fins a l'actualitat, deixant les dades dels últims 100 anys sense consulta nominal i que només es fessin els recomptes numèrics). Això incrementaria substancialment la qualitat de la recerca, ja que tindríem l'evolució de la població andorrana –en els àmbits que ja hem comentat en els altres apartats- durant gairebé 500 anys. Tot plegat representa un salt qualitatiu molt important en la disciplina de la demografia històrica a tot el món, i especialment en les àrees de població d'alta muntanya.

D'altra banda, i també en una fase preliminar, el projecte es va concebre amb la idea que fos un estudi exhaustiu en tots els àmbits de la vida de la societat andorrana dels quals en tenim informació. És a dir, tenir una radiografia social de les valls el més acurada i detallada possible. Precisament el disseny del programari s'està fent amb aquesta premissa i per tant accepta ampliar fins a límits infinits la informació que s'hi pot adjuntar. Així doncs es podria afegir la informació notarial que hi hagi als arxius de cadascuna de les famílies (testaments, compravendes), informació sobre el cadastre, sobre els capítols matrimonials, etc. Tot això també milloraria de forma exponencial la qualitat de la recerca, aconseguint la desitjada excel·lència científica. Com ja hem dit, el Principat d'Andorra té unes característiques singulars que faciliten una tasca d'aquest tipus.

Per tant, el que presentem aquí tan sols és una petita part d'un projecte global que es pensà de forma primigènia, les dimensions del qual són ciclòpies. Aquest meta projecte històric ja es desestimà inicialment, per això es suposà –de manera totalment utòpica– que es podria enllestir en un temps prudencial la part del projecte que feia referència només a la demografia històrica i que presentem avui.

La distribució dels terrissers a la trama urbana barcelonina i la configuració d'àrees de producció especialitzades, segles XVI a XVIII

ISAAC GARCÍA-OSES*
Universitat de Barcelona

Resum

La distribució dels ceramistes a la trama urbana de Barcelona no ha estat un aspecte de la producció terrissera que hagi merescut més interès per la bibliografia. Per tal de dur a resseguir la seva distribució a la ciutat, i de constatar la presència d'aquests artesans a determinades zones, s'han fet servir una sèrie de fogatges i padrons militars del període baixmedieval, el primer d'època moderna, un padró militar de mitjans segle XVII i el Cadastre per al segle XVIII. En definitiva, hom podrà observar que la presència de terrissers al voltant dels carrers dels Tallers i dels Escudellers va ser una constant des del segle XIV. L'anàlisi, a més, ha permès observar quina relació hi havia entre la decisió de la ubicació a la trama urbana i el tipus d'ofici a desenvolupar.

Paraules clau: trama urbana, ceramistes, fogatges, Barcelona, centres de producció.

Resum

La distribución de los ceramistas en la trama urbana de Barcelona no ha sido un aspecto de la producción alfarera que haya merecido mucho interés por parte de la bibliografía. Con el objetivo de reseguir su distribución en la ciudad y constatar la presencia de estos artesanos en determinadas zonas de la misma, se han utilizado los *fogatges* y otros padrones militares del periodo bajomedieval y moderno, así como un

* La investigació que ha resultat en aquesta comunicació ha estat possible gràcies al finançament d'un contracte de Formació del Professorat Universitari (FPU13/02080), del Ministeri d'Educació, Cultura i Esports, dins el marc del projecte «L'articulació del territori i les relacions mediterrànies a la Catalunya de l'època moderna» (HAR2015-64954-P), finançat pel Ministeri d'Economia i de Competitivitat, i amb la col·laboració del Grup de Recerca Consolidat «Grup d'Estudis de la Mediterrània Occidental: societat, política i cultura a l'Època Moderna» (2017SGR215), finançat per l'AGAUR.

censo militar de mediados del siglo XVII y el Catastro del siglo XVIII. En definitiva, se podrá observar que la presencia de los alfareros alrededor de las calles Tallers y dels Escudellers ha sido una constante desde el siglo XIV. El análisis, además, ha permitido observar qué relación hubo entre la decisión de la ubicación en la trama urbana y el tipo de oficio practicado.

Palabras clave: trama urbana, ceramistas, fogatges, Barcelona, centros de producción.

Abstract

The distribution of ceramists in the urban plot of Barcelona has not been an aspect of the pottery production that has deserved much interest from the literature. The aim of this paper is to trace back its distribution in the city and analyze the presence of these artisans in certain areas. Thus, we used the *fogatges* and military censuses of the late medieval and modern period and a military census mid-seventeenth century and *Cadastr*e from eighteenth century. In short, it can be seen that the presence of potters around the streets Tallers and dels Escudellers has been a constant since the fourteenth century. The analysis, in addition, allowed to observe what relationship existed between the decision of the location in the urban plot and the type of trade practiced.

Keywords: urban plot, potters, fogatges, Barcelona, production center.

La ciutat de Barcelona va ser un important centre de producció terrissera. La seva importància com a punt de producció d'aquesta activitat econòmica es remunta al segle XV. Estudiada majoritàriament des de la perspectiva arqueològica, l'aproximació documental ha permès en els darrers trenta anys conèixer millor el paper del col·lectiu humà format per ollers, rajolers, gerrers i escudellers durant l'Antic Règim, donant especial importància a la regulació d'aspectes productius.¹

1. Marçal OLIVAR, *La ceràmica trescentista a Aragó, Catalunya i València*, Barcelona, Alpha, 1952 (Monumenta cataloniae, 8), pp. 100-101; Santiago ALBERTÍ, «El llibre renovat el 1739 de la Confraria de Sant Hipòlit de Barcelona», *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 41 (1989), pp. 30-33; Carme RIU DE MARTÍN, «Les ordenacions i l'evolució del gremi de terrissers a Barcelona», *Pedralbes. Revista d'història moderna*, 10 (1990), pp. 67-97; Josep Ma VILA, «L'organització administrativa d'una confraria professional.

La distribució dels ceramistes a la trama urbana de Barcelona no ha estat un aspecte de la producció terrissera que hagi merescut més interès per la bibliografia, recurrent sempre a tòpics, quan no hi havia un jaciment arqueològic vinculat, per tal de justificar la ubicació d'aquests artesans a determinades zones de la ciutat. A mitjans segle XIX el barceloní Andreu Pi i Arimon recordava a la seva obra sobre la ciutat comtal, tal i com ho havia fet abans Antoni de Capmany, que la confraria laboral de terrissers de Barcelona era una de les suposadament més antigues associacions d'ofici de la ciutat i que la seva ubicació sobre la trama urbana va experimentar algunes alteracions al llarg de la història.² Així, per exemple, rememorant per què el carrer dels Escudellers tenia aquest nom, explicava que

los alfareros tenían, como quien dice, pegados sus talleres á las primitivas murallas en toda la extensión mediante entre la calle Ancha y la memorada Puerta [de Trentaclus], y esto dió ocasión á que la calle actual [dels Escudellers] tomase el nombre por el que se le conoce actualmente. Después del último ensanche de Barcelona los alfareros se trasladaron á la de Tallers.³

La detallada descripció que va aportar l'autor va fer pensar en l'existència de dues zones productives a la ciutat, una derivada del trasllat de l'altre. La primera d'elles, la més antiga, estaria situada entorn al

L'exemple dels terrissers de Barcelona (1402-1531)», *Pedralbes. Revista d'història moderna*, 13-2 (1993), pp. 341-348; Josep Ma VILA, «Política municipal sobre la producció de ceràmica i l'organització corporativa dels terrissers de Barcelona. Segles XIV-XVI», *Arqueologia Medieval: revista catalana d'Arqueologia Medieval*, 1 (2005), pp. 104-126; Josep Antoni CERDÀ, «La confraria de Sant Hipòlit dels ollers, gerrers, rajolers i escudellers de Barcelona», *Butlletí Informatiu de Ceràmica*, 88-91 (2006), pp. 32-55.

2. Antoni de CAPMANY, *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Imp. d'Antonio de Sancha, Madrid, 1792, I, 3a part, p. 69; Andrés Avelino PI Y ARIMÓN, *Barcelona antigua y moderna descripción e historia de esta ciudad desde su fundación hasta nuestros días*, Imp. de Tomàs Gorchs, Barcelona, 1854, II, p. 105.

3. PI Y ARIMÓN, *Barcelona antigua y moderna*, I, p. 228, nota 3.

carrer dels Escudellers, des d'on es desplaçaria cap a la zona nord del Raval «después del último ensanche de Barcelona», és a dir, després de construir les darreres muralles de la ciutat durant el segle XIV.⁴ El trasllat del nucli productiu implicaria, doncs, el desplaçament d'artesans cap a aquesta nova àrea de la ciutat, deixant totalment buits els barris o quaters d'origen. Una situació, però, que no va tenir un plantejament tant senzill, ans al contrari. Tanmateix, l'existència de la promulgació d'una ordinació que prohibia la presència de forns de vidre dins el recinte emmurallat de la ciutat, va contribuir a construir des de principis del segle XX la hipòtesi que confirmés la idea que la producció de terrissa a Barcelona en dues àrees de la ciutat va ser fruit dels desplaçaments interns.

Partint de les premisses exposades, amb aquesta recerca ens proposem confirmar que la distribució de la producció ceràmica a dos barris de la ciutat de Barcelona entre el Quatre-cents i el Set-cents va ser una realitat motivada més per les característiques de determinats objectes ceràmics i per la progressiva especialització productiva que no pas per una desplaçament físic.

Per tal de dur a terme aquesta aproximació, hem analitzat el fogatge de 1516, el padró militar de 1640 i el cadastre de 1716. Aquestes tres fonts permeten obtenir tres punts per poder observar l'evolució de la distribució del col·lectiu de terrissers a la ciutat de Barcelona durant més de dos-cents anys. Tal i com han recordat Albert García Espuche i Manuel Guàrdia, els fogatges i els padrons militars ordenen topogràficament la informació i això els converteix en un instrument insubstituïble per a la reconstrucció del “plànol” de la ciutat i per reflectir-hi la informació que proporcionen. Pel que fa els padrons militars, a més, el fet d'estar ordenats per quaters, barris i, sovint, també per illes de cases o per carrers, a més de l'onomàstica corresponent i de la filiació artesanal dels individus, també es fa palesa la força defensiva de la ciutat. El caràcter militar d'aquesta font, però, només permet evidenciar el

4. Albert GARCÍA ESPUCHE i Manuel GUÀRDIA BASSOLS, *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*, Edicions de la Magrana, Barcelona, 1989, p. 22.

contingent masculí amb les condicions físiques adients per empunyar una arma en cas de necessitat.⁵

Les dades que s'han extret del Cadastre han resultat encara més precises, en tant que es pot considerar una font més detallada, pròpia i precisa de la realitat barcelonina de després de la Guerra de Successió. No obstant, com ha afirmat Agustí Alcoberro, la utilització del Reial Cadastre ha pivotat principalment sobre l'eix econòmic.⁶ En el cas que ens proposem, però, la font ens ha permès reconstruir la distribució espacial d'un col·lectiu humà, carrer a carrer, especialment dels barris on s'hauria documentat una llarga tradició de l'assentament d'artesans dedicats a la producció ceràmica.

1. *El fogatge de 1516*

Per tal de tenir una visió de l'especialització de l'elaboració ceràmica a la ciutat de Barcelona i la seva relació en l'articulació de determinades zones productives, hem fet servir el fogatge de 1516. La visió conjunta que aporta aquesta font ha permès identificar un total de 43 llars o focs on el cap de la casa estava vinculat a un determinat ofici de l'argila, dels quals 22 corresponien a focs del quarter del Raval i els restants 21 al districte de Framenors.

No es podria dir que al sector del Raval es pogués identificar una diversitat productiva de la ceràmica. Segons les dades del fogatge, el nombre d'ollers i de rajolers era idèntic en aquesta àrea de la ciutat, amb un total d'onze caps de casa dedicats a la fabricació de ceràmica de cuina i de construcció. Quant a la ubicació sobre el plànol, el carrer dels Tallers, així com l'«illa de Pere Paner i Pau Llagostera», de la que no es té cap certesa de quina seria la seva situació, i també totes les cases

5. Albert GARCÍA ESPUCHE i Manuel GUÀRDIA BASSOLS, «Consolidació d'una estructura urbana: 1300–1516», a *Història de Barcelona. III. La ciutat consolidada (segles XIV i XV)*, Enciclopèdia Catalana, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1992, p. 45.

6. Agustí ALCOBERRO i PERICAY, «El cadastre de Catalunya (1716-1845): de la imposició a la fossilització», *Pedralbes: revista d'història moderna*, 25 (2005), p. 232.

situades entre la muralla i el carrer de Montalegre, eren els espais de residència de gairebé la totalitat dels ollers barcelonins.⁷ Només quedaria fora l'oller Bernat Huguet, que residia en una de les quatre illes de cases que s'estenien des del carrer Riera baixa fins el carrer d'en Roig.⁸ Una ubicació majoritària que compartien amb els rajolers.

Prop de la seu de la corporació, a l'illa de cases que incloïa el monestir de Santa Maria de Natzaret, tenien la seva residència els rajolers Pere Gomar i Guillem de la Espasa, de qui sabem, a més, que era clavari de la corporació l'any 1515 pel «quarter d'amunt».⁹ Pere Gomar també va estar vinculat als òrgans d'administració de la corporació durant anys, ocupant el càrrec de prohom l'any 1504 i el de clavari el 1507.¹⁰ Però més enllà dels típics oficis d'oller o rajoler, vinculats a la producció ceràmica, el fogatge de 1516 també ens ha permès obtenir els noms d'alguns oficis secundaris en el procés de producció. Aquell any, a l'«illa de la proa dels Tallers» i a l'«illa del portal dels Tallers fins a la plaça del Pes de la Palla i els forns de rajola i calç» hi residien els tiraterers Marc Canela, Mateu Andre i en Figueres.¹¹ L'ofici de tiraterer, tot i que no estava implícitament vinculat a la corporació de sant Hipòlit, va ser transcendental en el trasllat de carretades de terra entre els ceramistes. Un ofici subsidiari, però, que garantia el bon funcionament de la manufactura de l'argila transportant la matèria primera d'un indret a un altre.

7. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Consell de Cent, Fogatges, 1B. XIX-15, f. 1, 2, 2v. S'hi identifiquen els rajolers Galceran Casasús, Antoni Cabús, Jaume Serra, Jaume Ferrando Joan de la Laura, Garcia Campa, Jaume Porta, Miquel Vallés i Antoni Serra.

8. AHCB, Consell de Cent, Fogatges, 1B. XIX-15, f. 6v.

9. Biblioteca del Museu de la Ceràmica de Barcelona (BMCB), Manuscrits, MCB-75, *Llibre de ordinacions de la cofraria dels ollers, gerrers y rejolers renovat lo any 1739*, f. 71-71v.

10. BCB, Manuscrits, MCB-75, *Llibre de ordinacions de la cofraria dels ollers, gerrers y rejolers renovat lo any 1739*, f. 69-70.

11. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona [AHCB], Consell de Cent, Fogatges, 1B. XIX-15, f. 1v, 2v.

La distribució dels ceramistes al sector de Framenors era molt més densa ja que estava localitzada de manera molt més abundant en pocs carrers. L'eix format pel carrer dels Escudellers i els seus carrers transversals van permetre la concentració d'aquests artesans molt a prop els uns dels altres. Especial va ser la presència d'escudellers en aquesta part de la ciutat, especialment en l'«illa del carrer dels Ollers [Escudellers] blancs, que vagí per lo carré del Vidre, hon és lo forn del dit carrer dels Ollers [Escudellers]». Escudellers del renom de Nicolau Reyner o Joan Trullàs vivien al bell mig d'aquest eix productiu, juntament amb els gerrers Pere Arnau o Pere Ferran.¹² De Nicolau Reyner sabem que a finals del segle XV disposava d'un obrador amb forn on anaven a coure la seva producció diferents escudellers del barri. De fet, la seva implicació en la producció, segons el seu llibre de comptes, va consistir bàsicament en facilitar la infraestructura necessària per als altres artesans i, en comptades ocasions, fins i tot l'aportació pecuniària als seus veïns per tal que poguessin dur a terme la seva activitat manufacturera.¹³

La presència d'artesans de l'argila en aquest sector va quedar circumscrita a una determinada pràctica productiva. Els escudellers eren els artesans que més vegades apareixen en aquell sector, de manera que no va ser estrany que carrers com ara el dels Ollers o el dels Ollers blancs progressivament canviessin els seus noms pel dels Escudellers o el dels Escudellers blancs. De fet, resulta gairebé equitatiu la presència d'escudellers i de gerrers, amb un total de deu i nou individus, mentre que és anecdòtica la presència de l'oller Pere Dalmau i del rajoler Bernat Soler.¹⁴

12. AHCB, Consell de Cent, Fogatges, 1B. XIX-15, f. 59v-60.

13. Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB), Procures, comptes particulars. Llibre de comptes de Nicolau Reyner, 1514-1519. L'escudeller Nicolau Reyner també surt diverses vegades com a mercader precisament per la seva capacitat econòmica. Uns situació favorable que el va fer mantenir vincles econòmics amb els ollers Pau Llagostera, Benet Prats, Gabriel Sotalell, Climent Celis, Antoni Cabús; amb els escudellers Onofre Segarra, Gabriel Serra, Joan Guimara Montoliu, Joan Paner, Pere Roig, Joan Codina, Jaume Albó; i amb els gerrers Pere Damià, Pere Arnau, Joan Moret i Pere Mates.

14. AHCB, Consell de Cent, Fogatges, 1B. XIX-15, f. 58, 59v-60.

Una distribució d'aquestes característiques demostraria que la producció de recipients d'emmagatzematge, la de vaixel·la de cuina o la de material destinat a la construcció estava organitzada ja durant els anys previs al canvi de centúria en base a unes determinades necessitats productives, diferenciant així les dues zones concretes a la ciutat de Barcelona.¹⁵ Però, a més de permetre observar l'existència d'aquests dos sectors a la trama urbana, el fogatge de 1516 ens ha permès evidenciar, també, que els terrissers barcelonins es van distribuir de manera determinada als dos barris de la ciutat (Fig. 1). Les dades han vingut a confirmar que el nord del Raval estava majoritàriament habitat per ollers i rajolers.¹⁶

Fig. 1 Carrers més emblemàtics en les dues àrees de producció ceràmica a la Barcelona de 1516: 1) carrer dels Tallers, 2) carrer de Valldonzella, 3)

15. Isaac GARCÍA-OSES, «Los alfareros de Barcelona y su participación en el gobierno municipal durante los siglos XVI a XVII», a J.J. Iglesias Rodríguez, R.M. Pérez García, M.F. Fernández Chávez, eds., *Comercio y cultura en la Edad Moderna*, Publicaciones de la Universidad de Sevilla, Sevilla, 2015, pp. 672-683.

16. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Patrimoni, Mestre Racional, Volums, General, 2968, f. 35v-38; AHCB, Consell de Cent, Fogatges, XIX-15, f. 1v-6v.

carrer de Ramelleres, 4) carrer d'en Xuclà, 5) carrer dels Escudellers, 6), carrer dels Escudellers blancs, 7) carrer del Vidre, 8) carrer Nou de Sant Francesc, 9) carrer d'Obradors; a) Priorat de Santa Maria de Natzaret, b) convent de Framenors. Elaboració pròpia.

Per la seva banda, el barri de Framenors, al sud de la Rambla, era el sector on residien els escudellers i els gerrers.¹⁷ A més, però, la precisió del fogatge ha permès conèixer millor l'articulació d'aquests oficis al barri, més enllà de determinades illes de cases. En aquest sentit, els carrers dels Tallers, de Valldonzella, de les Ramelleres i la seva extensió cap al carrer d'en Xuclà eren els eixos de residència dels ollers barcelonins. De manera paral·lela, al sector de Framenors els vials dels Escudellers, des de la Rambla fins al carrer Ample, juntament amb tots els carrers que el travessaren, van ser els espais d'interacció econòmica dels escudellers i dels gerrers de Barcelona. Formaven, així, veritables eixos de producció on, ja fos el carrer dels Tallers o el dels Escudellers, tenien un paper cabdal com a columnes vertebrals del teixit econòmic i productiu.¹⁸

2. *El padró militar de 1640*

La font que hem fet servir per a realitzar la instantània de la Barcelona manufacturera de mitjans segle XVII ha estat un padró militar.¹⁹ L'esclat de la revolta dels Segadors el mes de juny i la pre-ocupació per un esclat bèl·lic imminent van ocasionar certa preo-

17. ACA, Reial Patrimoni, Mestre Racional, Volumes, General, 2968; AHCB, Consell de Cent, Fogatges, XIX-15, f. 57v-60v.

18. Isaac GARCÍA-OSES, *Les relacions urbanes i interurbanes dels ceramistes de Barcelona. La confraria de Sant Hipòlit, 1531-1813*, tesi doctoral (inèdita), Universitat de Barcelona, 2018, p. 59.

19. Albert GARCÍA ESPUCHE, *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña, 1550-1640*, Alianza, Madrid, pp. 69-85. L'autor fa esment d'aquesta font com a "Llibre de la Cinquantena".

cupació per part de les autoritats municipals. Seguint el costum de la convocatòria de la host municipal durant els segles medievals, el Consell de Cent va elaborar un padró o cens que permetés ponderar les forces vives en condicions d'entrar en conflicte.²⁰ El fet que també es recollissin en alguns lligalls fins i tot les edats dels censats ens fa pensar precisament que, a diferència del que podria haver succeït en el fogatge de 1516, el grau d'ocultació hauria estat molt més baix. Calia una relació tant exhaustiva com fos possible dels homes en disposició de dur una arma. El caràcter militar de la font, però, no permet conèixer la presència femenina com a responsable d'una llar o d'un obrador mentre que sí que es detectava als fogatges noms de dones generalment vídues.

La relació dels lligalls que formen el padró militar està confeccionada seguint quarters i carrers, essent molt curós, fins i tot, en l'anotació de l'ofici de l'home. Així, per exemple, en casos en que l'edat no estava esmentada, l'oficial va deixar palès el grau laboral al costat de la paraula "vell". Aquest va ser el cas dels escudellers Salvador Morató i de Bartomeu Castanyer, com també del gerrer Bartomeu Ràfols, tot ells habitants al carrer dels Escudellers, també conegut com a carrer dels Triquets.²¹

La distribució dels terrissers en aquests quarters sembla que no es va alterar gaire al llarg del temps, en tant que l'any 1640, entre els mesos d'agost i setembre, apareixen esmentades les mateixes àrees com a indrets de residència de bona part dels terrissers. Es tracta de la «descripció dels noms, cognoms, stament y edat dels caps de cases» de tots els homes barcelonins segons quarters i barris. La gran àrea circumscrita als carrers Tallers, Ramelleres i Valldonzella va quedar inclosa en el lligall dels barris del Pi, del convent del Carme i del de sant Antoni,

20. F. Marsà Gómez, ed., *Onomástica barcelonesa del siglo XIV*, Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1977.

21. AHCB, Consell de Cent, Fogatges, 1B. XIX-18, f. 21v, 22, 23v.

al Raval.²² En canvi, el «quarter d'avall» el formaven els barris del convent de santa Clara, de sant Francesc, de sant Miquel i de l'edifici del Consell de Cent.²³

El padró ens permet, fins i tot, delimitar quines serien les dimensions d'aquests barris, ja que al costat de cadascun d'ells s'esmentaven tots i cadascun dels carrers del quarter. Així els ceramistes, dels que hem pogut resseguir la seva presència al quarter de dalt, residien tots ells als barri del Carme, que comprenia l'extensió de ciutat entre la muralla dels Tallers, la Rambla, el carrer de sant Pau i els carrers d'En Robador, de les Egipcíaques i de Valldonzella. En aquest sector s'han pogut identificar fins a 31 artesans de l'argila, representats en gairebé la totalitat per ollers residents al carrer dels Tallers i d'en Xuclà i a la seva continuació al carrer de les Ramelleres. La resta d'oficis ceràmics van tenir un paper totalment anecdòtic en aquesta zona de la ciutat, documentant a l'escudeller en Font, de 40 anys, al carrer Tallers i al francès Guillem Pagès, rajoler de 30 anys, al carrer d'En Robador.

El nombre de ceramistes al «quarter d'avall» també va ser significativament alt. Tal i com quedava palès al fogatge de principis del segle XVI, la presència d'escudellers i de gerrers en aquest barri era superior a la d'altres districtes. A mitjans Sis-cents, la presència de gerrers no es va veure alterada, passant dels nou als onze, mentre que per la seva banda el nombre d'escudellers va créixer fins a 4 vegades, passant de 10 a 40. El progressiu assentament dels artesans en aquest sector urbà es va realitzar especialment a l'eix format pel carrer dels Escudellers també dit «dels Triquets» i els carrers perpendiculars dels Escudellers blancs, Nou de Sant Francesc, de la «Carnisseria d'en Sorts» i dels Còdols.²⁴

La presència d'escudellers, tot i que totalment anecdòtica, també es documenta al barri de la Ribera, als carrers de l'Espaseria, on vivia el

22. AHCB, Consell de Cent, Fogatges 1B. XIX-16.

23. AHCB, Consell de Cent, Fogatges 1B. XIX-18.

24. AHCB, Consell de Cent, Fogatges, XIX-18, f. 18v-25v.

mestre escudeller Ramon Magí, i prop la plaça de les Olles, «devant de la sala de las armas» o Palau Reial, on l'escudeller Antoni Reus hi tenia la residència²⁵ i als carrers Baixada dels Lleons, actual carrer d'Ataülf, i d'en Gignàs, on vivien el gerrer Antoni Borrell i l'escudeller Llorenç Ferrer.²⁶

En definitiva, durant el segle XVII ja podem considerar que el sector de Framenors era un veritable i important sector de producció i de distribució de l'obra escudellera. La distribució coincideix, a més, amb els moments en què l'activitat artesanal entre les dues confraries d'ofici estava ja assentada i prou diferenciada. El «quarter de dalt» estava generalment format per terrissers especialitzats en la manufactura de ceràmica comuna i organitzats al voltant de la confraria laboral de sant Hipòlit, mentre que al «quarter d'avall», especialment al carrer dels Escudellers, la producció majoritària corresponia a la pisa i a la rajoleria pintada, entorn de l'homònima dels escudellers.

3. El Cadastre de 1716

La implantació del Cadastre a Catalunya es pot considerar com una de les conseqüències directes de la desfeta de 1714, portant a la pràctica les reformes fiscals imposades per la Nova Planta.²⁷ Amb la voluntat de ser un instrument útil per al repartiment de la pressió fiscal i per a una recaptació d'impostos eficaç i individualitzada, la font cadastral ha ajudat tradicionalment a reconstruir de bona part del parcel·lari barceloní. Com van afirmar Albert García Espuche i Manuel Guàrdia, l'ús del Cadastre, a més, permet obtenir una imatge de Barcelona molt més

25. AHCB, Consell de Cent, Fogatges, XIX-18, f. 2v, 4.

26. AHCB, Consell de Cent, Fogatges, XIX-18, f. 33v-34.

27. Eduardo ESCARTÍN, «El Catastro catalán: teoría y realidad», *Pedralbes: revista d'història moderna* 1 (1981), pp. 253-265; Antoni SEGURA, «El cadastre: la seva història (1715-1845) i la seva importància com a font documental», *Estudis d'Història Agrària* 4 (1983), pp. 129-143.

rica pel que fa la distribució de la població i, especialment, de l'estructuració de la producció.²⁸

La Barcelona dels Cadastre estava dividida en deu barris, al capdavant dels quals hi hauria l'alcalde de barri, l'encarregat de controlar la recaptació en cadascuns dels districtes. La producció ceràmica barcelonina estava ubicada al barri dos, emmarcat per la Rambla, el carrer de la Boqueria, el carrer d'Avinyó i la muralla de mar, equivalent al «quarter d'avall», i al barri nou, delimitat per les muralles del nord del Raval i pel carrer del Carme fins al portal de Sant Antoni, que vindria a ser el tradicional «quarter d'amunt» entre els ceramistes.

En aquest sentit, la situació al barri nou, que inclouria els carrers dels Tallers, d'en Xuclà, de les Ramelleres o el del Bonsuccés, entre d'altres, només s'han pogut identificar un total de cinc gerrers i un oller, residents gairebé tots al carrer dels Tallers, llevat Sever Viladomat, que era propietari d'una casa al carrer de les Ramelleres.²⁹ Aquestes dades serien sensiblement inferiors a la que posteriorment es podrien identificar al Cadastre de 1729, al qual el nombre de terrissers, sense fer diferències entre oficis, era de divuit.³⁰

D'altra banda, la situació al barri dos, amb els carrers dels Tres Llits, del Vidre, dels Escudellers, dels Escudellers blancs o de n'Arai, entre d'altres, era similar a la que documentàvem per a la centúria precedent: una presència de 37 escudellers i 6 gerrers en aquell sector de la ciutat.³¹ El resultat que s'ha obtingut no està lluny de les xifres totals

28. Albert GARCÍA ESPUCHE i Manuel GUÀRDIA BASSOLS, «L'estudi de l'espai urbà de la Barcelona de principis del s. XVIII: el Cadastre del 1716», a *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, vol. 1, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 643-674; dels mateixos autors, *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*, p. 48.

29. AHCB, Cadastre, Cases, censos i censals, I-56, s.f., 1716, maig; I-60, f. 599-610; I-68, s.f., 1732-1737.

30. Pere MOLAS, *Los gremios barceloneses del siglo XVIII*, Confederación Española de Cajas de Ahorros, Madrid, 1970, p. 255.

31. AHCB, Cadastre, Cases, censos i censals, I-56, s.f., 1716, maig; I-60, f. 15-57v; I-68, s.f., 1732-1737.

d'artesans agremiats identificats per Pere Molas, el qual atorgava pel 1729 un total de 31 confreres escudellers.³²

És a dir, la distribució dels terrissers, tal i com es va fer efectiva a partir del segle XIV, no va experimentar canvis substancials. De fet, les dades del Cadastre ens permeten observar que l'especialització dels dos sectors productius ja era consolidada a l'inici del Set-cents: els escudellers van ser hegemònics entre els terrissers del quarter d'avall, mentre que els ollers i especialment els gerrers, ho eren al quarter de dalt.

4. La consolidació de dues àrees productives

Les fonts consultades ens han permès identificar una presència rellevant d'ollers, de gerrers i de rajolers barcelonins a la zona del Raval, considerada per Albert García Espuche com una àrea amb una densitat demogràfica baixa, amb uns índex de pobresa elevats i una diversitat d'ofici reduïda. Quant als escudellers, la situació de llurs obradors a la xarxa urbana era totalment diferent a la dels altres oficis de la ceràmica. La seva ubicació dins el perímetre de les segones muralles els feien estar a una àrea amb una densitat demogràfica molt més elevada que la del Raval i, tot i que amb uns índexs de concentració d'activitat manufacturera considerables, amb uns nivells de riquesa inferiors al d'altres àrees de la ciutat.³³

Tot i que les explicacions de l'autor s'avenen prou bé amb el que s'ha anat explicant sobre les característiques dels terrissers a Barcelona, caldria, però, matisar que el Raval també era una zona de la ciutat que estava en creixement i que comptava amb uns determinats espais, com els carrers de l'Hospital i del Carme, que van dinamitzar el districte

32. Pere MOLAS, *Los gremios barceloneses*, 1970, p. 254.

33. Albert GARCÍA ESPUCHE, «Del territorio a la casa. Sobre la decisiva transformació de Catalunya en los siglos XVI y XVII», *Historia Social* 58 (2007), p. 75; Albert GARCÍA ESPUCHE, *La ciutat del Born: economia i vida quotidiana a Barcelona (segles XIV a XVIII)*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2009, p. 64.

amb activitats vinculades a la prestació de serveis. A més, caldria tenir present que, tot i que es estava demogràficament menys habitat que altres zones de la ciutat, l'activitat manufacturera era una realitat i, per tant, s'hi generava riquesa. D'altra banda, pel que fa al sector del carrer dels Escudellers, la consideració que se li ha de fer al paradigma de García Espuche rau en el fet que, llevat del carrer Ample i del carrer de la Boqueria, les restants vies dibuixaven unes illes de cases amb grans extensions de terreny sense construcció i que va ser emprat per oficis amb necessitats productives concretes, com succeiria amb els escudellers, amb la presència de forns o espais per assecar les peces. Evidentment, no es podria comparar aquest sector amb el que estava succeint a l'altre extrem de la ciutat, especialment al barri de la Ribera, on la pressió demogràfica era molt més elevada, i on la separació d'espais dedicats a la residència i a la producció no semblaven tant marcats com en altres indrets.

En el procés de consolidació dels dos espais que hem resseguit, el quarter del Raval i el de Framenors va ser molt important el paper que van tenir les institucions religioses. La corporació de terrissers barcelonins va tenir la seva primera seu a una capella de «la casa del capítol de madona Sancta Maria de Natzaret».³⁴ Santa Maria de Natzaret era un priorat dependent del monestir benedictí de Poblet. Les primeres notícies que fan referència a aquesta institució daten del 1311, quan Pere Alferich, abat populetí, va adquirir per 29.000 sous de moneda de Barcelona el mas Moneder situat al Raval de Barcelona amb l'objectiu de poder tenir una institució a la capital del Principat. El priorat havia d'estar consagrat al misteri de l'Anunciació del Senyor a la Verge i s'hi havia de pregar pels difunts de la família reial. Situat en una zona de la ciutat de Barcelona encara poc urbanitzada, el 1402 va ser escollit pels ollers, pels rajolers i pels gerrers de Barcelona com a seu de la con-

34. BMCB, Manuscrits, MCB-75, *Llibre de ordinacions de la cofraria dels ollers, gerrers y rejolers renovat lo any 1739*, f. 3v., 5v, 6, entre d'altres.

fraria sota invocació de «lo beneyt senyor Sant Ypolit».³⁵ La projecció de Santa Maria de Natzaret va ser prou significativa com per què s'hi celebressin les Corts de 1446, presidides per la reina Maria en absència d'Alfons el Magnànim.

Però els moments d'esplendor i de prosperitat del priorat van arribar a la seva fi les darreries del segle XVI i principis del XVII, quan començava a minvar la comunitat de monjos. La Guerra dels Segadors va sacsejar la vida de la ciutat de Barcelona i Santa Maria de Natzaret també va experimentar les atrocitats del conflicte. Amb la persistència de només un monjo a la institució, les monges de la comunitat de Santa Maria de Valldonzella s'hi van instal·lar seguint l'imperatiu de les autoritat municipals de traslladar les comunitats religioses dins el perímetre emmurallat de la ciutat. L'abandonament del cenobi de la comunitat de Valldonzella situat a la Creu Coberta es va produir l'any 1653, prenent possessió a partir del 1661 el priorat desocupat de Santa Maria de Natzaret.³⁶

A principis del segle XVI la corporació dels ceramistes barcelonins engloba diferents oficis cada vegada més especialitzats i diferents amb els altres. L'any 1531 els escudellers, que habitaven majoritàriament al sector de Framenors, van obtenir el privilegi per part del Lloctinent Federic de Portugal. La separació s'ha d'entendre en el context de la

35. ACA, Reial Cancelleria, Registres, 2200, f. 68v.

36. Francesc CARRERAS I CANDI, *Geografia General de Catalunya: ciutat de Barcelona*, Albert Martín, Barcelona, 1913-1918, p. 906; Josep M. MADURELL MARIMON, «El priorat de Santa Maria de Natzaret de Barcelona (1311-1660): notes per a la seva història», *Miscellanea Populetana*, 1 (1966), pp. 267, 274, 280; Cayetano BARRAQUER, *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*, vol. I, Francisco J. Altés, Barcelona, 1906, p. 266; per a més informació sobre les relacions entre el priorat de Santa Maria de Natzaret i el convent de Santa Maria de Valldonzella: *VII centenario del Real Monasterio de Santa Maria de Valldonzella: Barcelona 1237-1937*, Barcelona, 1944; Antoni ALBACETE i Margarida GÜELL, *El Reial Monestir de Santa Maria de Valldonzella (1147-1922). Història i art en un centre d'espiritualitat cistercenca*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2013, p. 64.

multiplicació d'oficis que es van produir al llarg del Cinc-cents, considerat el "segle d'or" de les corporacions laborals.³⁷

Els escudellers, de la mateixa manera que van fer un segle abans els ceramistes, van establir con a seu de la confraria d'ofici un convent barceloní. En aquest cas, es va escollir el monestir dels Frares menors, situat al costat de la muralla de mar. El 25 de setembre de 1533 Jaume Boleda i Joan Monner, prohoms escudellers, juntament amb Jaume Albó, Gabriel Serra, Onofre Espelta o Martí Trullàs, confreres escudellers, signen un conveni amb fra Jeroni Poli, prior del convent de Sant Francesc d'Assís.³⁸ Amb aquest pacte els ceramistes escindits de la primera corporació de sant Hipòlit podien fer servir la capella del capítol del monestir de manera perpètua i que, a més, la puguin embellir mitjançant

obres que a ells parran pus emperò no sien en detriment e desembelliment de aquella e així mateix los consenten e deixen lo ús y empriu del pati detràs la dita capella en lo qual puguen fer sacrastia per servey de dita capella.³⁹

Les reformes de la capella incloïen la possibilitat de fer un carner o vas sepulcral identificat convenientment amb les armes i les insígnies de la nova associació de ceramistes, de la mateixa manera que hi havia a la capella de sant Hipòlit, al priorat de santa Maria de Natzaret. També

37. Josep Ma VILA, «La confraria de sant Hipòlit dels terrissers de Barcelona (1402-1531). Aproximació a través de les seves ordinacions», tesi de llicenciatura (inèdita), Universitat de Barcelona, 1993, p. 259; Xavier TORRES, «Activitats econòmiques», a *Història de Barcelona. IV. Barcelona dins la Catalunya moderna (segles XVI i XVII)*, Enciclopèdia Catalana, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1992, pp. 228-229.

38. AHCB, Consell de Cent, Fogatges, 1B. XIX-15, f. 57v-60. Tot i que no tenim constància dels llocs de residència de la totalitat d'aquests confreres, sabem que la família Moner i la família Trullàs vivien al carrer Escudellers blancs, i la família Serra tenia la residència al carrer Escudellers.

39. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Anglès, Antoni (major), 272/126, s.f., 1533, setembre, 25.

es permetia que els escudellers poguessin fer un retaule per tenir-lo a la capella, però no s'ha pogut identificar el contracte ni els pagaments de l'execució de l'obra.

Tot i que el capítol dels framenors va donar permís per fer-hi una capella, ben aviat la ubicació canviaria i la seu de la confraria es desplaçaria cap al convent de la Mercè, situat especialment a prop. Les motivacions que van comportar el trasllat, així com la data en què es va produir són, encara ara, del tot desconegudes. Carme Riu va ser de les primeres que va relacionar els escudellers amb el convent de la Mercè. Fent servir una relació de 1771 va afirmar que al monestir mercedari els escudellers celebraven misses en honor a sant Antoni abat i a santa Justa i Rufina, a la capella de la corporació.⁴⁰ La presència d'una capella dedicada pels escudellers al convent també és present en l'argumentació de Sílvia Canalda, qui afirma que la capella de sant Hipòlit, i per tant seu de la confraria, s'hauria traslladat des del convent dels framenors al de la Mercè en algun moment del segle XVII, basant-se en una època del 1664 a la qual es realitzava el pagament de l'obra escultòrica de fusta i del retaule fets per l'escultor Pere Serra a la capella de sant Hipòlit.⁴¹ Ara bé, cap de les dues no exposa quins serien els motius que promourien el trasllat d'una institució conventual a una altra.

Ara per ara sabem que el trasllat de la corporació es va produir a durant el darrer terç del segle XVI. El canvi de la seu de la corporació possiblement vingués ocasionat per una alteració en el patronatge sota el qual s'organitzaven els escudellers. Josep Antoni Cerdà afirma que

40. Carme RIU DE MARTÍN, «Les ordinacions i l'evolució del gremi de terrissers a Barcelona», *Pedralbes: revista d'història moderna*, 10 (1990), p. 71.

41. Sílvia CANALDA, «Novetats i reflexions sobre els Passoles, una nissaga de ceramistes pintors del barroc català», *Matèria: revista d'art*, 4 (2004), p. 149; AHPB, Francesc Lentisclà, 710/28, s.f., 1664, agost, 11. Pere Serra va ser un important escultor català, a qui es va encarregar el retaule de Santa Maria del Mar (José Luis BARRIO, «Nuevos datos sobre el escultor catalán José de Rates Dalmau», *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 14 (2000), p. 253).

l'any 1574 es va produir un aglutinament de devocions i la confraria de sant Hipòlit també adoptaria les advocacions de les santes sevillanes santa Justa i Rufina.⁴² En aquella data, i per les referències posteriors trobades a la documentació notarial, tot i la devoció a aquestes santes, la confraria no va modificar el seu nom, tal i com afirma l'autor. Suposem que vol fer referència a l'acta del consell de la confraria del 3 d'agost de 1574, perquè només hem pogut identificar un únic cas en què la confraria dels escudellers de Barcelona es denominés «confratrie sanctorum Ypoliti, Juste et Ruffine scuteleriorum». La referència es pot llegir en el fragment d'una acta de la reunió del consell feta malbé i que data de principis del segle XVII.⁴³ Creiem que es tracta d'un cas aïllat, ja que no s'ha trobat cap més referència al canvi de nom a la documentació consultada. Efectivament, però, a la reunió dels escudellers de 1574 els escudellers

per reverencia e honra de las gloriosas mártýres y amadas en Jesuchristo Santas Justa y Rufina celebrar y guardar la fiesta y die de aquellas, que no dudaron antes bien con grande consuelo y voluntad quisieron padecer martyrio y muerte por la fe y amor y de Jesuchristo y proponerselos para que sobre ello hagan la deliberación que más les placiera.⁴⁴

Però hi ha evidències de vinculació entre els escudellers i el culte hipolità al convent de la Mercè moments previs a aquesta decisió de la corporació. Gràcies a les disposicions testamentàries d'alguns ceramistes sabem, per exemple, que el gerrer Francesc Mata va deixar estipulat, el 30 de desembre de 1562, que volia ser sepultat amb l'hàbit de mercedari al vas que la confraria dels escudellers posseïa a la capella de sant

42. Josep Antoni CERDÀ, «Estado actual de las investigaciones sobre la loza catalana», a *Obras maestras de cerámica española en la Fundación Francisco Godia*, Fundació Abertis, València, 2007, p. 54.

43. AHCB, Gremis, Especial, Escudellers, 56-1, 1613, agost, 18.

44. AHPB, Francesc Topí Comes, 870/23, f. 54-54v.

Hipòlit. Donava la casualitat que el seu germà, Joan Mata, doctor en teologia, n'era el prior i el marmessor testamentari.⁴⁵ L'any posterior, el 15 de maig de 1563, encara hi ha una altra notícia relacionada amb la capella de sant Hipòlit al convent de la Mercè: l'escudeller Macià Trullàs demana al seu testament ser sepultat en vas dels «confreres de la confraria del benaventurat sanct Hypòlit».⁴⁶ A aquests exemples, a més, s'hi podrien afegir les darreres voluntats de Gaspar Vidal, mestre escudeller, qui, a més de demanar ser sepultat al vas dels escudellers del monestir de la Mercè, va fundar el 10 de setembre de 1589 un aniversari cada vigília del 19 de juliol, efemèride de les santes Justa i Rufina.⁴⁷

Les mostres de religiositat derivades de les disposicions testamentàries, doncs, permeten observar una vinculació especial entre els escudellers i el convent de la Mercè. Una relació lligada potser al culte de les santes sevillanes amb la institució mercedària. I com que «por toda Espanya, por todos los que fabrican obra de tierra guardan y veneran su bendito día y fiesta [de les santes Justa i Rufina]»⁴⁸ no semblaria estrany que en un procés de progressiva castellanització se'n derivés l'establiment de la seu de la confraria dels escudellers a la Mercè.⁴⁹

Tot i que la vessant religiosa i la voluntat devota no es poden obviar en l'anàlisi de les societats de l'Antic Règim, caldria aportar una dimensió també social per a explicar el trasllat de la capella dels escudellers dels framenors a la Mercè. El convent de la Mercè sempre va estar vinculat a la noblesa de la ciutat. Cada Divendres Sant la confraria de

45. AHPB, Pau Mallol, 383/60, f. 56-57.

46. AHPB, Pau Mallol, 383/60, f. 63-64.

47. AHPB, Galceran Francesc Devesa, 510/40, s.f., 1589, setembre, 10; AHPB. Francesc Topí Comes, 870/23, f. 55v.

48. AHPB, Francesc Topí Comes, 870/23, f. 54v.

49. AHPB, Francesc Topí Comes, 870/23, f. 56-57v. Al convent de la Mercè es conservava un Breviari mercedari i un missal romà reimpressos el 1560, on queden recollides diverses celebracions litúrgiques per retre devoció a les santes Justa i Rufina.

la noblesa de Barcelona, la confraria de la Soledat, organitzava una de les tres grans processons de Setmana Santa.⁵⁰ La Reial i Il·lustre Confraria de la Mare de Déu de la Soledat estava formada per membres de la noblesa barcelonina, pels cavallers que antigament havien format part del Braç Militar del Principat de Catalunya i inscrits al seu Llibre Verd.⁵¹ La representació de la noblesa de Barcelona al convent de la Mercè, com recorden Inmaculada Arias de Saavedra i Miquel Luis López-Guadalupe, va ser constant des del segle XVI, moment en què es va fundar la confraria nobiliària.

El cas de Barcelona no va ser excepcional. A altres ciutats de la península la noblesa estava organitzada en una confraria religiosa, com ara la confraria de sant Jaume de l'Espasa de Múrcia, la de santa Maria d'Esgueva a Valladolid o la del Refugi i la Pietat de Madrid.⁵² L'aparició d'aquestes confraries nobiliàries vinculades a àrees urbanes era un fenomen del tot habitual però, a la vegada, minoritari. Les confraries nobiliàries van permetre la creació d'espais d'exclusivitat per manifestar certa posició privilegiada davant les aspiracions d'ascens social. En un mateix espai de participació de la noblesa de la ciutat hi participaven, a més, altres grups socials, com ara les corporacions d'ofici.

La recerca duta a terme a través del fogatge de 1516, com també a través d'un padró militar de mitjans segle XVII i del Cadastre de 1716, ha permès observar com l'evolució de la presència de determinats artesans a la trama urbana barcelonina va ser el resultat d'una progressiva

50. Anna RIERA, «Les festes religioses en el regnat de Carles III: el cas particular de Barcelona (1770-1785)», *Pedralbes: revista d'història moderna*, 8 (1988), p. 607.

51. Lluís de BRU i Armand de FLUVIA, *Nobiliari del Reial Cos de la Noblesa de Catalunya*, Juventut, Barcelona, 1998, p. 11; BARRAQUER, *Las casas de religiosos en Cataluña*, II, p. 119.

52. Inmaculada ARIAS DE SAAVEDRA i Miguel Luis LÓPEZ-GUADALUPE, «Cofradías y ciudad en la España del siglo XVIII», *Studia Historica Historia Moderna*, 19 (1998), p. 207.

projecció de llarga durada, la qual va acabar per singularitzar i especialitzar ambdues zones urbanes.⁵³

La distribució dels terrissers barcelonins a la xarxa urbana de la ciutat va seguir els mateixos patrons que durant les centúries precedents. El segle XIV la presència de ceramistes a la trama urbana es va circumscriure a la part nord del Raval i al sector meridional de la Rambla, amb una especial i incipient vinculació de determinada producció a cadascuna d'elles. El Quatre-cents l'especialització d'ambdues àrees va esdevenir una realitat, manifestant una veritable projecció de llarga durada en el fenomen de la distribució dels artesans a la ciutat. En algun moment de les acaballes del segle XV la corporació de terrissers de Barcelona, organitzats sota el patrocini de sant Hipòlit, era una realitat distribuïda per la ciutat en base a l'especialització productiva. Així, mentre els oficis de rajolers i ollers, amb la necessitat d'infraestructures més àmplies, van formar un nucli entorn el carrer dels Tallers, els altres oficis, els gerrers i els escudellers, amb una necessitats menors, estaven articulats al voltant del carrer dels Escudellers.

53. OLIVAR, *La ceràmica trescentista*, 1952, p. 103; Gaspar FELIU, «La demografia baixmedieval catalana: estat de la qüestió i propostes de futur», *Revista d'història medieval*, 10 (1999), pp. 29-30.

La economía catalana a finales del Setecientos según la atenta mirada de sus alcaldes mayores: entre el optimismo y los intentos de superación

MARÍA DEL CARMEN IRLES VICENTE*
Universidad de Alicante

Resum

A partir de l'anàlisi de la rica informació que proporcionen els informes dels lletrats que van ocupar les alcaldies majors catalanes en la dècada dels vuitanta del segle XVIII, en el present treball hem pretès mostrar les enormes diferències existents en el desenvolupament dels diferents sectors econòmics en algunes poblacions del Principat. Per a això ens hem centrat en les activitats dominants tant en el marc rural com urbà, així com l'actitud amb què els seus habitants afrontaven el dia a dia, constatant d'aquesta manera l'existència de dues posicions clarament confrontades, la d'aquells que apostaven per la innovació i el progrés, i la dels que romanien ancorats en el passat, totalment aliens a la introducció de novetats.

Paraules clau: Catalunya, segle XVIII, economia, societat, alcaldes majors.

Resumen

A partir del análisis de la rica información que proporcionan los informes de los letrados que ocuparon las alcaldías mayores catalanas en la década de los ochenta del siglo XVIII, en el presente trabajo hemos pretendido mostrar las enormes diferencias existentes en el desarrollo de los diferentes sectores económicos en algunas poblaciones del Principado. Para ello nos hemos centrado en las actividades dominantes tanto en el marco rural como urbano, así como la actitud con que sus habitantes afrontaban el día a día, constatando de esa forma la existencia de dos posiciones claramente con-

* El presente trabajo ha sido elaborado en el marco del Proyecto de investigación Economía y élites de poder en la España moderna (HAR2016-77305-P), financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad.

frontadas, la de aquéllos que apostaban por la innovación y el progreso, y la de quienes permanecían anclados en el pasado totalmente ajenos a la introducción de novedades.

Palabras clave: Cataluña, siglo XVIII, economía, sociedad, alcaldes mayores.

Abstract

From the analysis of the rich information provided by the reports of the lawyers who occupied the Catalan *alcaldías mayores* in the eighties of the 18th century, in the present work we have tried to show the enormous differences existing in the development of the different economic sectors in some towns of Catalonia. For this we have focused on the dominant activities both in the rural and urban, as well as the attitude with which its inhabitants faced the day to day, thus confirming the existence of two clearly confronted positions, the one of them that bet on innovation and progress, and those who remained anchored in the past totally oblivious to the introduction of novelties.

Keywords: Catalonia, 18th century, economy, society, *alcaldes mayores*.

Después que la proyectada reforma corregimental del fiscal del Consejo de Castilla Pedro Rodríguez Campomanes se materializara en 1783, no sólo aumentó la duración del periodo de ejercicio de corregidores y alcaldes mayores, se fijó la reglamentación para los ascensos o la dotación salarial a percibir por aquéllos;¹ también se encargó a estos oficiales regios que vigilaran atentamente las necesidades de las poblaciones en las que se hallaban instalados y de las gentes que las habitaban, al tiempo que se les exigió la realización de un informe, una vez finalizado el periodo de ejercicio, en el que debían trasladar a su sucesor –pero también al Consejo de Castilla– cuáles habían sido las medidas adoptadas para mejorar la situación existente a su llegada, cuáles las realizaciones concretas operadas en el terreno de las infraestructuras viarias, obras

1. Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ, «Campomanes y la reforma de la Administración territorial», *Carlos III y su siglo*, Tesis Doctoral, Universidad Complutense, Madrid, 1989, pp. 941-962.

de saneamiento urbano, economía, educación..., pero también cuáles las carencias a las que debería prestar especial atención su sucesor al no haber logrado superarse durante el tiempo que había permanecido al frente del distrito. Pues bien, esta es, precisamente, la fuente que hemos utilizado para realizar una especie de radiografía sobre la situación de los principales sectores económicos catalanes a mediados de los años ochenta del Setecientos, sus éxitos y fracasos, así como la capacidad de emprendimiento de los habitantes de las diferentes poblaciones.

La fuente que utilizamos ha sido empleada por diferentes autores para analizar algunos de los temas a que hacíamos referencia, al tiempo que ha abarcado áreas geográficas distintas, repartidas por buena parte del espacio peninsular.² En el caso que nos ocupa nos centraremos en el nivel de desarrollo de la economía catalana, fundamentalmente los sectores primario y secundario, poniendo especial énfasis en los factores que la impulsaron, como también los frenos que limitaban su crecimiento, al tiempo que valoramos la incidencia que tuvo la participación de los vecinos de cada una de las poblaciones en dicho progreso o rémora.

2. Algunos ejemplos en Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ, «La agricultura española de fines del siglo XVIII vista por los corregidores y alcaldes mayores», en J. J. Bravo Caro, S. Villas Tinoco, eds., *Tradición versus innovación en la España Moderna*, vol. I, Área de Historia Moderna de la Universidad de Málaga, Málaga, 2009, pp. 91-127. También, María del Carmen IRLES VICENTE, «Proyectos y realidades: higiene y salud pública en la Cataluña de fines del Setecientos», *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 17 (1998-1999), pp. 147-166; «La villa de Don Benito en la segunda mitad del Setecientos: Proyectos de mejora y agentes ejecutores», *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante*, 32 (2014), pp. 105-126; «Mejoras urbanas a finales del Setecientos: las obras públicas en Andalucía», en O. Rey Castelao, R. J. López, eds., *El mundo urbano en el siglo de la Ilustración*, vol. II, Xunta de Galicia, Santiago de Compostela, 2009, pp. 203-216; «Sepúlveda a finales del Setecientos. Aproximación a una comunidad rural castellana en las postrimerías del Antiguo Régimen», en M. J. Pérez Álvarez, L. M. Rubio Pérez, A. Martín García, coords., *Campo y campesinos en la España Moderna. Culturas políticas en el mundo hispano*, 2 vols., Fundación Española de Historia Moderna, 2012, II, pp. 743-754.

A la hora de analizar la economía catalana cabe diferenciar una doble postura entre los alcaldes mayores del Principado; por un lado, la de aquellos que destacaban los logros conseguidos en las labores agrícolas, o en el desarrollo del sector fabril, por los habitantes del municipio en que se hallaban destinados; por otro, la de aquellos que clamaban contra la desidia y desinterés por el trabajo de los vecinos del suyo. Entre los primeros se alineaban los alcaldes de Berga, Igualada, Montblanc o Besalú; mientras los titulares de las varas de Agramunt, Balaguer, Tárrega o Puigcerdá buscaban maneras de cambiar la actitud que descubrían a cada momento en una parte significativa de quienes residían en los suyos.

1. La agricultura

Para conocer la situación de la agricultura en los distritos catalanes recogemos las valoraciones expresadas por algunos de los titulares de sus diferentes varas. Por lo que a Berga se refiere, Pedro Manuel de Lazcano³ destacaba la escasa producción agrícola —«las cosechas cortas»— y la necesidad de recurrir a la importación de cereal y vino, a raíz de «lo montuoso del terreno y su temperamento frío, como por lo muy poblado que se halla».⁴ Pese a estos condicionantes geográficos que limitaban el desarrollo del sector, el alcalde mayor ponía especial énfasis en el estado en que se hallaba la agricultura, que él calificaba como “florecente” a tenor de la atención que le prestaban quienes la trabajaban, pues desarrollaban todas las tareas con puntualidad y entusiasmo. Por poner un ejemplo diremos que una vez recolectada

3. Sobre la trayectoria personal y profesional de Lazcano, Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ, *Los servidores del rey en la Valencia del siglo XVIII*, Institució Alfons el Magnànim, Valencia, 2006, p. 385; y Rafael CERRO NARGÁNEZ, «Una magistratura castellana en Cataluña: los alcaldes mayores del corregimiento de Manresa en el siglo XVIII», *Cuadernos de Historia Moderna*, 34 (2009), p. 27.

4. Archivo General de Simancas (AGS), Gracia y Justicia, leg. 824, Relación jurada de Pedro Manuel de Lazcano, Berga, 26 de marzo de 1786.

la cosecha de trigo se labraban de inmediato las tierras y se pasaba a sembrar acto seguido en ellas mijo o cualquier otra semilla de invierno, que no tardaban en crecer ayudadas por las frecuentes lluvias que caían durante «las cuatro estaciones del año». Algún tiempo después, y tras recoger el grano producido, volvían a labrarse las tierras, sembrando en esta ocasión habas o maíz, y al recolectarse lo que éstos producían volvía a iniciarse el proceso. No sólo se daba una rotación compleja de cultivos, sino que también se prestaba especial atención al abonado, requisito imprescindible para evitar el agotamiento de las tierras y conseguir que el escaso terreno dedicado a la agricultura alcanzara la mayor productividad posible.⁵

En Montblanch Nicolás María Esteban ponía especial énfasis en los favorables condicionantes geográficos con que contaba una parte del término, que presentaba diferentes zonas llanas de regadío, pero también el trabajo y esfuerzo empleado por los vecinos en vencer todo tipo de dificultades en las áreas montañosas que el mismo incluía, menos propicias, por lo tanto, para la explotación agrícola. Entre las primeras figuraban tierras de huerta “de buena calidad”, susceptibles de dedicarse a la producción de «trigo, cebada, panizo y todo género de legumbres y hortalizas o verduras», así como «para cáñamo y toda especie de frutales»; en cuanto a las restantes, estaban ocupadas casi en su totalidad por viñas «de la más apreciable calidad», pero también por olivos.

Como llevamos dicho, una parte significativa del terrazgo incluido en el término municipal era montuosa; no obstante, como la tierra de la capa inferior era de calidad, los labradores, «a fuerza de imponderable trabajo», lo habían convertido en cultivable —«entresacando los peñascos y rocas incorporadas en la misma»—, al tiempo que utilizaban las piedras extraídas para hacer márgenes que empleaban para proteger

5. En este sentido reconocía Lazcano que «en el término de dos años da este país en unas mismas tierras tres cosechas, que son una de trigo o cebada, una o dos de maíz y judías, o habas, y una de mijo y semillas de invierno».

los abancalamientos de la acción destructiva de las aguas en caso de lluvias torrenciales.⁶ En la superficie de cultivo así ganada a la montaña los labradores montblanqueses habían plantado olivos y viñas, que con el paso del tiempo producían «el vino más fuerte y de la mejor calidad del país», al tiempo que sorprendían al viandante, «causando notable admiración y recreo al presentarse a la vista un terreno tan montuoso, áspero y peñascoso de naturaleza, reducido a cultivo y con tan poderosas viñas y frondosos olivos».

Para el alcalde mayor, que había analizado los pros y contras del sector primario en Montblanch, así como las gentes empleadas en él, era público y notorio que:

de algunos años a esta parte se han aplicado tanto a la agricultura sus vecinos que apenas se halla débil parte de terreno, que pueda producir fruto, que no esté reducido a cultivo, siendo prueba convincente de la aplicación que, constando todo su término en el corto terreno expresado, a más del trigo, cebada, centeno, legumbres, avena, verduras, frutas y cáñamo, se coge anualmente muchísimo aceite (cuyo número de arrobas no es dable poderse liquidar por ser libres los olivos de pagos de diezmos y de todo tributo) y cuarenta mil cargas de vendimia, que regularmente producen cerca de treinta mil de vino.⁷

Por último, comentar la especialización que dentro del sector vitivinícola se venía dando en Montblanch en lo que al aumento de la

6. Nicolás María Esteban valoraba muy positivamente el esfuerzo con que los labradores habían sabido vencer las dificultades del terreno retirando las rocas existentes y empleándolas para hacer márgenes, pues «sin ellos a cualquiera lluvia estarían expuestos los campos, como a tan pendientes, a que el propio violento ímpetu que tendría el agua, no hallando tan proporcionado reparo, arrastrase y quitase la substancia y flor de la tierra, y arrancase las viñas y olivos, de que está todo plantado», en AGS Gracia y Justicia, leg. 825, Relación jurada de Nicolás María Esteban, Montblanch, 16 de noviembre de 1783.

7. *Ibidem.*

producción de aguardiente se refiere,⁸ el cual era conducido a la vecina villa de Reus, donde constituía «el comercio más sobresaliente» y adonde acudían desde hacía años «negociantes y comisionados de diferentes naciones» para comprarlo y, posteriormente, embarcarlo en Salou⁹ hacia «distintas partes de Europa, Indias y América».

Hasta tal punto había llegado a calar en la sociedad montblanquense los beneficios que la producción de aguardiente podía reportarles, que hacia 1783 había en la villa treinta fábricas y, según apuntaba el alcalde mayor, apenas podría encontrarse en la villa «maestro de oficio alguno» que no procurase comprar tierras para plantarlas de viñas, las que cultivaban «por medio de sus criados o jornaleros», existiendo la creencia de que ninguna cosa podría «producirles más utilidad que el aguardiente».

En claro contraste con los éxitos alcanzados en el sector por los vecinos de las poblaciones reseñadas hasta ahora, puede ser ilustrativo comentar el caso de Agramunt, villa de la que era alcalde mayor el valenciano Vicente Rovira y Martí¹⁰. Este letrado, que asumió la alcaldía entre 1780 y 1784, se mostró especialmente preocupado por el uso que se daba a las tierras, al tiempo que tomaba diferentes medidas conducentes a su mejora; entre éstas destaca el empeño por formar unas ordenanzas dirigidas a favorecer el reparto del agua de riego entre los usufructuarios de aquéllas, pues en su opinión, «por no tenerlas dejaba de regarse la mayor parte de ella»; y para cuyo logro hizo representación al Consejo de Castilla en mayo de 1783.

8. Sobre el tema Salvador J. ROVIRA I GÓMEZ, «Els aiguardents del Camp de Tarragona a la segona meitat del segle XVIII», en *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, vol. I, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1984, pp. 305-320; Agustí SEGARRA BLASCO, *Aiguardent i mercat a la Catalunya del segle XVIII*, Eumo, Vic, 1994.

9. Josep MORELL I TORRADEME, «El port de Salou, centre comarcal a l'època de Carles III», *Pedralbes: revista d'història moderna*, 8-I (1988), pp. 425-436.

10. Sobre Rovira, María del Carmen IRLES VICENTE, «La divisió territorial i judicial de les terres catalanes en el segle XVIII: l'alcaldia major d'Agramunt», *Actes del V Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya. L'estructuració territorial de Catalunya. Els eixos cohesionadors de l'espai*, L'Avenç, Barcelona, 2001, pp. 432-442: 439-440.

La opinión que tenía Rovira sobre las tierras encuadradas dentro del distrito y el trabajo que en ellas invertían sus vecinos era, por lo general, bastante positiva. De los cultivos establecidos destacaba la abundancia de viñas, así como la existencia de «algunos olivos»; sin embargo había un grave problema, la falta de agua, razón por la cual solían perderse, con relativa frecuencia —«los más años»—, las cosechas de trigo, centeno, cebada... El remedio temporal a esa escasez del líquido elemento podría estar en la elaboración de esas ordenanzas a las que hacíamos referencia; no obstante, también reconocía el alcalde mayor que sólo la construcción de un canal, que llevaba años proyectado, podría facilitar el riego de todo el Urgel;¹¹ logrado ese aumento de las tierras irrigadas serían éstas «la envidia de Cataluña, y aun de muchas provincias».¹²

Aunque la agricultura constituía la principal ocupación de los vecinos de Puigcerdá, Mariano Vilellas de Mola,¹³ su alcalde mayor, criti-

11. Los proyectos conducentes a la construcción del canal, así como la incidencia del mismo en la organización del territorio y el aumento de la producción agrícola en Josep RENEYER, *Historia del Canal d'Urgell*, Palestra, Fondarella, 1990; Jaume VILA I RICARD, *Els canals d'Urgell i la seva historia*, Diputació de Lérida, Lérida, 1992.

12. AGS, Gracia y Justicia, leg. 825, Relación jurada de Vicente Rovira y Martí, Agramunt, 25 de febrero de 1784.

13. Sobre la trayectoria profesional de Vilellas, Rafael CERRO NARGÁNEZ, «Prosopografía de una vara pirenaica: los alcaldes mayores de Puigcerdá (1717-1808)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 49 (2003-2004), pp. 365-366; «Los Alcaldes Mayores del Corregimiento de Gerona (1717-1808)», *Pedralbes: revista d'història moderna*, 22 (2002), pp. 175-176; «Els Alcaldes majors del corregiment de Barcelona durant la segona meitat del segle XVIII», *Revista de Dret Històric Català*, 6 (2006), pp. 169-170; «Bajo el signo de la crisis: los alcaldes mayores de Barcelona durante el reinado de Carlos IV», *Revista de Historia Moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 28 (2010), pp. 104-105; *Civiles entre militares: los alcaldes mayores de Barcelona (1718-1808)*, Córdoba, Universidad de Córdoba, 2016, pp. 88-89; así como Eduardo PASCUAL RAMOS, «Los alcaldes mayores del Ayuntamiento de Palma (1719-1812)», *Miniús: Revista do Departamento de Historia, Arte e Xeografía*, 23 (2015), pp. 226 y 229-230.

caba el escaso interés mostrado por los mismos por innovar e introducir técnicas que pudieran ayudarles a aumentar la producción; en este sentido, se quejaba el letrado de que usaban un instrumental arcaico, que no abonaban las tierras con estiércol de calidad, ni desarrollaban las labores pertinentes.¹⁴ Pese a los esfuerzos de Villellas por modificar sus costumbres, aquéllos persistían «en la práctica de sus mayores y en el ocio», a que, según el alcalde mayor eran propensos, y por cuya razón solían padecer una «experimentada pobreza». Además de la escasa atención prestada a las innovaciones agrarias, otro defecto que había hallado el delegado regio en los vecinos de Puigcerdá era la deforestación a que estaban sometiendo los montes ante la falta de repoblación de las áreas taladas, en clara contravención de la real cédula de 12 de diciembre de 1748 que preconizaba la «conservación de bosques y aumento de plantíos».¹⁵

2. *Las manufacturas*

Con la excepción de Igualada, los comentarios dedicados a las manufacturas existentes en cada uno de los distritos no solía ocupar mucho espacio en los informes consultados. Aun así la mayor parte de los letrados empleaban una parte del mismo bien a señalar el desarrollo que el sector secundario tenía en él, bien a reclamar una mayor atención hacia el mismo por parte de sus habitantes. En este sentido cabe destacar cómo los informes de algunos letrados no iban dirigidos sólo

14. Las críticas de Villellas apuntaban a que los campesinos utilizaban «arados e instrumentos imperfectos e indebles, no dando a las tierras las correspondientes labores, ni a sus tiempos, anticipándoles los estiércoles imperfectos y sin las sales que les corresponden», en AGS, Gracia y Justicia, leg. 825, Relación jurada de Mariano Villellas, Puigcerdá, 6 de noviembre de 1783.

15. Sobre el tema M. Àngels SANLLEHY I SABI, «L'exploració forestal dins una economia muntanyenca d'Antic Règim: era Val d'Aran (segles XVIII-XIX)», *Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, vol. I, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1984, pp.193-201.

a servir de testimonio de la realidad existente en los diferentes sectores económicos, sino que intentaban buscar soluciones a la penosa situación que experimentaba una parte de la población; así, por ejemplo, Vicente Rovira se quejaba de la desidia de los vecinos de Agramunt, y su falta de interés por progresar y mejorar sus condiciones de vida, al no plantearse un proyecto de futuro puesto que, según decía, «teniendo pan para hoy, no procuran buscarle para mañana». Era ésta una actitud que, en su opinión, afectaba a «todo el Urgel en contraposición de todo el resto de Cataluña».

Entre las prácticas que fueron objeto de crítica destacaba el letrado valenciano «la detestable ociosidad» que había detectado en la villa y que había tratado de enmendar estableciendo en ella una Sociedad Económica. Las distintas tentativas ensayadas por Rovira parece que no resultaron en balde y acabaron por dar algún fruto pues logró que Patricio Vicente Pla, un comerciante local, abriese una fábrica de hilar cáñamo y lino para hacer «calcetas y gorros», la cual se asentó y creció desde comienzos de los años ochenta, periodo en que la extremada necesidad dominante por «la falta de cosechas y sobra de enfermedades», propiciadas éstas por la adversa climatología que se manifestó en esos años,¹⁶ había obligado a las mujeres a incorporarse al mercado laboral, facilitándose de esta manera la expansión de la fábrica, que extendió su cometido al hilado de algodón y mantenía operativos a comienzos de 1784 más de cuarenta tornos.

Ese conformismo –o falta de ambición– de la población agramuntesa, a la que nos referíamos, hacía temer al alcalde que todo el éxito alcanzado en el desarrollo del hilado zozobraría con la llegada del periodo de siega, señalando en ese sentido: «la lástima es que, en llegando el

16. Armando ALBEROLA ROMÁ y Margarita BOX AMORÓS, «Sequía, temporales y cosechas deficitarias en el nordeste peninsular: un apunte de las consecuencias del “mal año” de 1783 en algunos corregimientos aragoneses y catalanes», en J. Olcina Cantos, A. M. Rico Amorós, coords., *Libro jubilar en homenaje al profesor Antonio Gil Olcina*, Universidad de Alicante, Alicante, 2016, pp. 845-860.

verano, parará todo, porque más quieren las mujeres padecer hambre, sed, calor y cansancio espigando, que ganar un real diario, lo menos, que les produce la hilatura estando sentadas y sin fatiga».

El alcalde mayor de Agramunt no fue el único en condenar prácticas como la de salir a los campos a espigar, como tendremos ocasión de comentar, detallando Rovira en el informe el origen de ese rechazo. En su opinión, debería prohibirse enteramente a las mujeres hacer uso de dicha praxis, especialmente si podían «estar empleadas en otro ejercicio más honesto», pues en ninguna ocasión se ofendía tanto «a Dios y al mundo». La razón fundamental estribaba en que grupos de mujeres se juntaban para salir al campo antes del amanecer y volvían a sus casas bien entrada la noche, valiéndose de la oscuridad para «arrancar de la tierra y cortar de los haces» espigas que introducían en el centro del haz que conformaban con las recogidas del suelo; de esta forma fraudulenta lograban las espigadoras recoger ingentes cantidades de grano a todas luces imposible de juntar recurriendo únicamente a las espigas que quedaban abandonadas por los campos.¹⁷

No eran sólo las mujeres las que, a la llegada de la estación estival, desatendían los empleos que habían estado ejerciendo durante el resto del año; también lo hacían niños y niñas, quienes abandonaban a sus maestros siguiendo el ejemplo de aquéllas; así como criados y criadas, que dejaban «de servir a sus amos por buscar la esclava libertad de sus apetitos». Más lejos llegaba Rovira cuando clamaba que con dicha ocasión se trastornaba «todo el gobierno político» y en modo alguno podían atajarse los perjuicios que se originaban «de semejante libertinaje».

En el caso de Berga los privilegios concedidos a los gremios –para «mudar, añadir y quitar en sus estatutos y ordenanzas, o formar otros

17. Los términos en que se expresaba el alcalde mayor hacían referencia a que «introduciéndolas en el corazón del haz que espigan pasa todo por desperdicio, y de este modo hay mujer que recoge cuatro, seis y ocho cuarteras de grano, que no es posible poderlo hacer cogiendo espiga por espiga», en AGS, Gracia y Justicia, leg. 825, Relación jurada de Vicente Rovira y Martí, Agramunt, 25 de febrero de 1784.

de nuevo»— eran los responsables, según el alcalde mayor, del retroceso que experimentaba el sector. Dichas modificaciones afectaban sobre todo a las cuantías exigidas a aprendices, oficiales y maestros a la hora de incorporarse al oficio o realizar los correspondientes exámenes, cantidades que habían experimentado un encarecimiento exorbitante; así, y por poner unos ejemplos, mientras con anterioridad cada maestro que se examinaba y admitía en el gremio de zapateros pagaba 30 rls., mediada la década de los ochenta satisfacía 600 rls. si era vecino, en tanto que los forasteros debían llegar hasta setecientos; en el caso de los sastres el aumento había pasado de 20 rls. a 300 si se trataba de individuos foráneos, y de 10 rls a 250 si naturales. Por supuesto dicho incremento redundaba «en la escasez de maestros y oficiales buenos en dichos gremios, por no entrar en ellos más que los hijos de maestros, sin examen y sin pagar cosa alguna en unos, y sólo diez reales en otros».¹⁸

La solución que proponía el titular de la alcaldía era una urgente reforma de las ordenanzas, o estatutos de los gremios, de tal forma que perdieran esa capacidad de maniobra que tenían y se establecieran otras estables y equitativas en las cuales se redujeran o moderasen «los derechos de entradas»; con ello se lograría ampliar el número de oficiales y maestros, así como también su habilidad.

Ese monopolio, estrechamente asentado en unas pocas familias, era el que empujaba a muchos jóvenes de la villa a abandonarla y buscar trabajo en la ciudad de Barcelona y otros pueblos del Principado. Pese a que esa era una práctica que venía reproduciéndose desde algún tiempo atrás, parece que últimamente, según apuntaba el alcalde mayor, se había despertado un ápice de esperanza al abrirse en Berga nuevas fábricas de algodón y encontrar los antaño emigrantes acomodo en las mismas.

18. AGS, Gracia y Justicia, leg. 824, Relación jurada de Pedro Manuel de Lazcano, Berga, 26 de marzo de 1786.

El ritmo de crecimiento del número de instalaciones era tan rápido que, según comentaba Lazcano, a su llegada a la villa en 1783 sólo había tres establecimientos, dotados con treinta telares, que tejían cada semana veinte piezas; en tanto que sólo tres años más tarde el número de fábricas había aumentado hasta once, con ciento treinta telares, de los cuales se hallaban en funcionamiento noventa y dos, que tejían sesenta y siete piezas semanales. La razón de que no todos los telares se hallasen operativos se debía en parte a la escasez de materia prima,¹⁹ como también a la falta de venta del stock existente. Entre los nuevos establecimientos con que se había dotado la villa en los últimos tiempos figuraba también una fábrica con siete telares de medias de algodón y estambre y ocho de muselinas.

El desarrollo del sector algodonero había hecho retroceder otros centros de transformación como los relacionados con la lana y cáñamo, en parte porque los jornales que percibían los operarios en el primero eran superiores a los beneficios obtenidos en los segundos, sin olvidar que tampoco debían sufragar gasto alguno «por cofradía ni otro impuesto». Además estaban las ventajas de carácter social, ya comentadas, que habían mermado la emigración de jóvenes a áreas más o menos próximas a la búsqueda de un trabajo que les permitiera mantenerse, pero también favorecido el empleo de mujeres y niñas que, «aplicadas en las hilazas y limpieza del algodón», lograban unos ingresos de los que antaño carecían.

Si antes comentábamos las duras críticas dirigidas por Pedro Manuel Lazcano a los gremios por las crecidas cantidades que exigían a quienes pretendían examinarse de oficial o maestro, también debemos

19. Sobre las áreas de aprovisionamiento de materia prima vid. Joan Carles MAIXÉ ALTÉS «El mercado algodonero y la producción industrial en Cataluña (1780-1790)», *Pedralbes*, 8-I (1988), pp. 365-384; Josep M. DELGADO RIBAS, «La industria algodonera catalana (1776-1796) y el mercado americano. Una reconsideración», *Ibidem*, pp. 103-115; J. K. J. THOMSON, «La política del algodón en la España del siglo XVIII», *Revista de Historia Industrial*, 36 (2008), pp. 15-44.

hacernos eco de las diatribas dirigidas contra uno de ellos en concreto, el de pelaires, cuyos miembros habían ido más lejos en sus reivindicaciones, al introducir en sus ordenanzas de 1774 un capítulo en el que prohibían expresamente a vecinos o forasteros, indistintamente, vender cualquier «género de ropa de las cualidades» o característica que ellos fabricaban en la villa, lo que, además de ir en claro perjuicio de la libertad de operar por parte de los comerciantes, les inmiscuía a ellos mismos en tareas que no les correspondían pues, según aseguraba el alcalde mayor, dado que los pelaires no eran capaces de cubrir con su producción las necesidades de la villa, acababan adquiriendo el género que faltaba y vendiéndolo en sus tiendas.

Otra práctica similar a la empleada por los pelaires había impuesto también el gremio de sastres, quienes impedían a cualquiera la venta de «ropas hechas de cualesquiera género» y ello pese a no existir excedentes de producción en la villa, pues según apuntaba Lazcano, tan sólo había en Berga dos sastres que vendían, o disponían en sus tiendas, «algunos calzones de lienzo casero y holandilla de color de plomo para los segadores».²⁰

La conclusión que cabe extraer de lo comentado es la penosa situación que atravesaba el comercio, crisis que sólo podría ser superada atacando el mal de raíz, esto es, quitando a los gremios todos los privilegios de que disfrutaban y facultando a los vecinos de la villa a vender en sus tiendas cualquier producto; sólo de esa forma «los gremios de la misma procurarían hacer buenas manufacturas y darlas con conveniencia».

Al margen de las críticas expresadas por el alcalde mayor de Berga contra el encorsetamiento e intervencionismo impuesto por el ya caduco sector gremial, lo que valoraba muy positivamente era la dedicación al trabajo de los vecinos de la villa, señalando en este sentido que

20. En este sentido, y reivindicando la libertad de comercio, señalaba el alcalde mayor que «parece una cosa dura que un sastre, que su oficio es puramente coser y cortar las ropas, haya de privar al comerciante el trato de ellas hechas, mayormente no teniéndolas aquéllos».

«la aplicación de los naturales no admite mejora, pues son sumamente laboriosos, tanto en la agricultura como en las artes, sin perdonar fatiga alguna con que puedan asegurar su subsistencia».

Frente al desarrollo que experimentaba el sector secundario en algunas de las poblaciones referidas encontramos otras donde la nota dominante era su lastimoso estado; así, sobre Balaguer señalaba Antonio Quer y Villaró²¹ a finales de 1783 que tanto la industria como el comercio de la ciudad se hallaba «en términos tan ridículos que a excepción de los pocos artesanos que se necesitan para el uso común, y están bien reducidos, apenas se conoce su estado», mientras que por lo respectivo al terciario apuntaba que «todo el comercio consiste en el cáñamo que venden a los forasteros y la de los trigos que en años de cosecha vienen a los dos mercados semanales que se celebran en ella».

La causa del escaso desarrollo que los distintos sectores económicos tenían en la población la atribuía a «la poca aplicación del vecindario», mientras el origen de la misma podía rastrearse muy atrás, en su más tierna infancia, pues, según aseguraba Quer, la indolencia ya les venía a sus naturales «desde su primera edad, acostumbrados a vivir de los espigaderos y recogimiento de caracoles». De nuevo un alcalde mayor ponía en tela de juicio la conducta de los vecinos del municipio en que ejercía su jurisdicción, y lo hacía con duras frases que cuestionaban tanto su comportamiento laboral presente como el desarrollado en el pasado, pues denunciaba que «se crían holgazanes en sus principios y con aborrecimiento a lo que es oficio de menestral u otro semejante trabajo de continua aplicación». Más tarde, ya adultos, se contentaban «con el jornal que no siempre hallan para trabajar en las tierras», llegando a concluir el letrado que «en ninguna parte puedo asegurar haya visto gente más pobre y necesitada».²²

21. La trayectoria de Antonio Quer en Rafael CERRO NARGÁNEZ, «Los alcaldes mayores del corregimiento de Gerona», p. 175; y «Los alcaldes mayores del corregimiento de Lérida en el siglo XVIII», *Cuadernos dieciochistas*, 2 (2001), pp. 59-60.

22. AGS, Gracia y Justicia, leg. 825, Relación jurada de Antonio Quer y Villaró,

Si los hombres manifestaban poca iniciativa por el emprendimiento laboral otro tanto ocurría con las mujeres, quienes, contagiadas por la manera de actuar de aquéllos, se mostraban escasamente «aplicadas a trabajo alguno de su sexo», razón por la cual, lejos de contribuir a la mejora de la economía doméstica, aumentaban «la pobreza de sus padres, maridos y familias». El alcalde mayor entendía que debían tomarse medidas efectivas para invertir la tendencia dominante, medidas que pasaban, necesariamente, por fomentar la educación.

Antonio Quer reconocía la existencia de un colegio en la población, encomendado a los «Padres de las Escuelas Pías», encargado de la enseñanza de cuantos muchachos acudieran al centro; sin embargo, la desidia de los vecinos no sólo se circunscribía al trabajo propio, sino que alcanzaba también al trato o relación de los padres con sus hijos y a la educación que les daban; en este sentido, denunciaba el alcalde mayor que «a no ser por los [jóvenes] que vienen forasteros día habría en que se verían» las aulas del colegio «vergonzosamente desiertas» por la falta de comparecencia de alumnado. Dicha inasistencia tan sólo podría ser paliada si se convencía a los padres de la importancia que para el futuro de sus hijos tenía esa formación; en este sentido la solución más efectiva parecía «obligar a todo padre haga entrar en los estudios hasta cierta edad sus hijos, privando con esto que vayan al campo a recoger unas ganancias que, a más de ser tan pequeñas, los vician para todos los días de vida».

Si los muchachos debían asistir al colegio, no menos importante resultaba la formación de las jóvenes «en las labores que les corresponden»; para ello, y dada la escasez de maestras existente, el alcalde mayor, con el ayuntamiento de Balaguer en su conjunto, estaban dispuestos a plantificar alguna de las escuelas gratuitas que por aquel entonces había mandado establecer el Consejo. Así, «criadas desde niñas con la aplicación de sus respective (sic) labores se harían un hábito

para el trabajo» que les serviría para su subsistencia, al tiempo que para librarlas «de aquella fatal desgracia a que la miseria y holgazanería las conduce por lo regular»; en este sentido, la preocupación de Quer por evitar el recurso a la práctica del espiguelo se hacía también muy patente al enfatizar que siempre deberían «celar los del magistrado el que por ningún pretexto vayan las muchachas a hacer los espigaderos en los campos, pues esta operación hasta ahora ha sido, y es, la causa verdadera de su mala crianza y holgazanería».

Como en Agramunt, también en Balaguer uno de sus vecinos, el Dr. Antonio Balcells, abogado, había sido el primero en introducir en la población un torno de hilar cáñamo, lino estambre y lana; tras él, y a imitación suya, su primo Clemente Puig, tendero de paños, puso en funcionamiento siete tornos en una habitación de una de sus casas con los cuales hilaban otras tantas jóvenes «con sensible ganancia, gusto y alegría de las mismas». El alcalde mayor no podía dejar de reconocer que si, a imitación de los anteriores, otros vecinos con patrimonio suficiente siguieran esos primeros pasos dados en la instalación de hornos de hilar y establecieran una fábrica de lencería, susceptible de utilizar la cosecha de cáñamo que se producía en el término de la villa, los beneficios que la misma reportaría serían tan gratificantes para los vecinos, como para los promotores, que obtendrían una rentabilidad económica a sus inversiones, pero también honorífica.²³

Apuntar, por último, que Besalú, que mediada la década de los ochenta albergaba una población de doscientos cuatro vecinos, «por lo regular pobres, y ninguno rico», dedicados mayoritariamente a la agricultura, tan sólo disponía de una fábrica de paños que había instalado uno de sus vecinos, «un caballero doncel», junto con un fabricante forastero. Santiago Núñez de Santamaría,²⁴ su alcalde mayor, mantenía

23. Apuntaba en este sentido Antonio Quer que «harían un grande honor a su patria, mayor bien a sus habitadores, y perpetuarían en ellos su fama con un sacrificio que además los dejaría bien premiados con las seguras futuras ganancias».

24. Sobre la trayectoria de Santiago Núñez de Santamaría, Rafael CERRO NARGANEZ,

sobre el conjunto de los vecinos una opinión poco enaltecedora de sus valores, pues los calificaba como «gente de corazón alto», entendiendo por tal ese falso sentido del honor de los individuos del Antiguo Régimen que les llevaba a intentar imitar a otros de un estatus superior que no necesitaban del trabajo manual para mantenerse, señalando que «aun los más miserables prefieren el no hacer un mandado, trabajar u ocuparse, arriesgando el no comer que les sucede»; sin embargo, también consideraba, por haberlo observado en ocasiones, que «la emulación los afirmaría en el trabajo, y más si venían forasteros a tomarles la faena de las manos».²⁵

3. A modo de conclusión

Tras analizar la información transmitida en sus informes por los individuos que asumieron las alcaldías mayores de buena parte del Principado a mediados de los años ochenta del Setecientos la primera conclusión que extraemos es que en la economía, como en la sociedad catalana del momento, la imagen dominante era la de contraste. Contraste entre una agricultura perfectamente integrada en las nuevas corrientes que preconizaban la rotación compleja de cultivos y otra que se mantenía completamente al margen, anclada en el pasado y apostando por el continuismo y la tradición.

También a nivel social percibimos ese contraste entre unos individuos que buscaban una mejora de sus condiciones de vida y para ello, tanto en el ámbito rural como urbano, se empleaban a fondo para introducir novedades en las técnicas de cultivo o en la producción textil, ya fuera desmontando sierras para potenciar el desarrollo agrícola en

«La justicia ordinària a Catalunya: Els alcaldes majors del corregiment de Mataró (1718-1808)», *Estudis Històrics i documents dels arxius de protocols*, XXII (2004), pp. 169-170 y 178.

25. AGS, Gracia y Justicia, leg. 825, Relación jurada de Santiago Núñez de Santamaría, Besalúguer, 21 de diciembre de 1783.

bancales dispuestos en terrazas, ya estableciendo fábricas allí donde no las había, todo con un deseo de progreso, de crecimiento. Frente a esa parte de la sociedad con iniciativa, que miraba hacia adelante, que buscaba su beneficio, pero también propiciaba el del conjunto de trabajadores de la población donde se instalase e incluso de otras más o menos próximas, encontramos el conformismo e inmovilismo de quienes no tenían aspiraciones de progreso y se contentaban con tener cubiertas sus necesidades básicas.

Además de esa polarización confrontada de la sociedad, también se hace muy patente en la fuente consultada la presencia de los valores, ideas o espíritu de la Ilustración en una parte de los servidores del Estado, en este caso representados por los alcaldes mayores, que intentaron, con los medios a su alcance, favorecer el desarrollo de la educación, de las Sociedades Económicas..., el progreso en suma.

Cacau, sucre, canyella: conflictivitat gremial entorn de la xocolata en contextos locals i mediterranis (segles XVII-XVIII)

MARTA MANZANARES MILEO
Universitat de Barcelona

Resum

El present article examina l'assimilació de la xocolata en el mercat urbà de Barcelona; un article colonial nou difícilment classificable i sense legislació prèvia que generà una sèrie de litigis pel control de la seva comercialització. Les disputes entre confiters adroguers, xocolaters i revenedors permeten reexaminar l'impacte d'aquests nous aliments d'origen americà en àmbit urbà durant la segona meitat del segle XVII i les primeres dècades del segle XVIII. Així mateix, aquest període fou crucial en el procés d'integració de la xocolata no només en els hàbits alimentaris locals sinó també en les pràctiques de sociabilitat urbanes. L'anàlisi dels conflictes generats en els mercats locals per la venda de la xocolata i dels seus ingredients principals (cacau, sucre i canyella) aporta noves dades a l'estudi dels processos d'introducció dels productes colonials en certes àrees mediterrànies, un estudi sovint limitat als circuits del gran comerç marítim.

Paraules clau: Xocolata, mercat urbà, conflicte, Barcelona, xocolaters, confiters.

Resumen

El presente artículo examina la asimilación del chocolate en el mercado urbano de Barcelona; un artículo colonial nuevo de difícil clasificación y sin legislación previa que generó una serie de litigios por el control de su comercialización. Las disputas entre confiteros drogueros, molenderos de chocolate y revendedores, permiten reexaminar el impacto de estos nuevos alimentos de origen americano en ámbito urbano durante la segunda mitad del siglo XVII y las primeras décadas del siglo XVIII. Asimismo, este período resultó crucial en el proceso de integración del chocolate en los hábitos alimentarios locales así como en las prácticas de sociabilidad urbanas. El análisis de los conflictos generados en los mercados locales entorno a la venta de chocolate y de sus ingredientes principales (cacao, azúcar, canela) aporta nuevos datos en el estudio de los procesos de introducción de los productos coloniales en ciertas áreas mediterráneas; un estudio a menudo limitado a los circuitos del gran comercio marítimo.

Palabras clave: Chocolate, mercado urbano, conflicto, Barcelona, chocolateros, confiteros.

Abstract

This paper aims to examine the assimilation of chocolate within the Barcelona marketplace, a new colonial commodity, hardly classifiable and without previous regulation that stirred up several disputes. Conflicts between confectioners, druggists, chocolate makers and grocers lead us to reexamine the impact of this new American foodstuff in urban spaces during the second half of the seventeenth century and the first decades of the eighteenth century. Likewise, it was a crucial moment for the integration of chocolate into the eating habits of local people as well as into urban practices of sociability. The analysis of conflicts emerged within retail markets over selling chocolate and its main ingredients (cocoa, sugar, cinnamon) provides new insight into the study of processes of assimilation of colonial commodities in Mediterranean areas; an approach often limited to the Atlantic maritime trade.

Keywords: Chocolate, retail market, conflicts, Barcelona, chocolate makers, confectioners.

La introducció de la xocolata en els hàbits alimentaris de la població catalana fou un procés gradual i en constant creixement que transformà no només els circuits comercials del gran comerç exterior i dels mercats locals sinó també les pràctiques socials i alimentàries al llarg del segle XVII i XVIII.¹ A partir de la dècada de 1670, es donà una reorientació del comerç català cap a l'Atlàntic que resultà ser un factor clau en l'impuls econòmic experimentat a Catalunya. Entre els articles exòtics que arribaven al port de Barcelona, principalment a través de

1. Sobre el consum de xocolata a Catalunya, veure: Maria Antònia MARTÍ ESCAYOL, *El plaer de la xocolata*, Cossetània, Valls, 2004. Sobre els ritmes d'introducció de l'hàbit de prendre xocolata entre els diferents grups socials a Vilafranca del Penedès i Barcelona, veure: Belen MORENO CLAVERÍAS, *Consum i condicions de vida a la Catalunya moderna: el Penedès, 1670-1790*, Edicions i Propostes Culturals Andana, Vilafranca del Penedès, 2007.

vaixells procedents del port de Cadis, cal destacar el cacau, el qual es redistribuïa posteriorment arreu del Principat.²

Segons les dades proporcionades per Antonio García-Baquero, entre 1717 i 1738 el cacau representava el 29,60% de les importacions procedents del comerç colonial a Cadis mentre que el sucre representava un 6,90%. En el període següent, corresponent als anys 1747 i 1778, el cacau ocupava el 35,52% de les importacions colonials i el sucre el 28,47%. Així mateix, els percentatges de l'augment en nivell brut de les importacions mostren un increment del 2.401% en el cas del sucre i del 626% en el cas del cacau.³ Per tant, els volums d'importació dels ingredients principals de la xocolata, el cacau i el sucre, posen de manifest que la generalització de la xocolata es mantingué en creixement constant al llarg del segle XVIII, i de forma accelerada a les darreres dècades.

En un primer moment, la integració de la xocolata en els hàbits alimentaris moderns s'inicià com a beguda energètica i salutífera. Es tractava alhora d'una beguda innovadora i exòtica a la qual se li atribuïen efectes estimulants i digestius. La xocolata es prenia diluïda amb aigua, edulcorada amb sucre i aromatitzada amb canyella o vainilla. Aquesta composició quedà força estandarditzada el segle XVIII ja que es considerava la de millor gust i la més saludable. Les autoritats mèdiques recomanaven prendre xocolata de forma regular, al matí després de llevar-se, una pràctica que s'estengué en bona part dels cercles cortesans europeus de França, Itàlia, Anglaterra o Àustria.⁴ No obstant això, fou a les principals

2. Carlos MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la carrera de Indias: 1680-1756*, Crítica, Barcelona, 1981, pp. 242, 245.

3. Antonio GARCÍA-BAQUERO, *Cádiz y el Atlántico (1717-1778)*, Escuela de Estudios Hispano-americanos de Sevilla. C.S.I.C., Sevilla, 1976, pp. 338-339.

4. Antonio LAVEDAN, *Tratado de los usos, abusos, propiedades y virtudes del tabaco, café, té y chocolate*, Madrid, Imprenta Real, 1796, p.234. Sobre el seu consum en ambients aristocràtics europeus, en concret, a la cort de Viena, veure: Bianca M. LINDORFER, «Discovering taste: Spain, Austria, and the spread of chocolate consumption among the Austrian aristocracy, 1650–1700», *Food and History*, 7, 1 (2009), pp. 35-51.

ciutats de l'Espanya moderna on el consum de la xocolata es generalitzà de forma més extensa i ràpida fora dels cercles cortesans. De la mateixa manera que altres pautes culturals, estètiques i alimentàries, el consum de la xocolata per part de les elits va potenciar el seu atractiu en la societat moderna. En el cas de Barcelona, durant el segle XVII el consum de xocolata es limitava als cercles nobiliaris tot i que a finals del mateix segle ja s'havia introduït entre els grups socials en promoció social com els ciutadans honorats, els mercaders o els professionals lliberals.⁵

La xocolata esdevingué la beguda per excel·lència de les reunions socials i festives a la Barcelona setcentista. Les celebracions de refrescs i *agasajos* caracteritzaren les pràctiques de sociabilitat de les elits de la ciutat, unes festes consagrades al consum de xocolata i altres menges dolces. Als refrescs se servien begudes fredes com orxates, begudes gransades i sorbets al costat de les xicres de xocolata ben calenta acompanyada de melindros, secalls i tota mena de confitures i pastes dolces. Així, el component dolç i l'ambivalència de fred i calent eren els trets distintius d'aquestes festes alimentàries, en les quals la prodigalitat, el luxe i el plaer alimentari brillaven especialment.

El refresc representà un model de sociabilitat plenament mediterrani; el clima temperat de les costes mediterrànies propiciava la celebració d'aquests berenars a l'aire lliure, especialment durant els mesos estivals.⁶ N'és un bon exemple el plafó *La xocolatada* (1710), atribuït

5. Xavier LENCINA, «Los inventarios “post mortem” en el estudio de la cultura material y el consumo. Propuesta metodológica. Barcelona, siglo XVII», a B. Yun Casalilla, J. Torras, dirs., *Consumo, condiciones de vida y comercialización: Cataluña, Castilla, siglos XVII-XIX*, Junta de Castilla y León. Consejería de Educación y Cultura, Valladolid, 1999, p. 57.

6. Així, els refrescs eren també habituals al regne de Nàpols a la segona meitat del segle XVII. Segons Antonio Latini, qui va ser cambrer del cardenal Antonio Barberini i del primer ministre del virrei de Nàpols, els *rinfrances* napolitans destacaven per la seva magnificència i pel servei de xocolata calenta i gelada al costat d'una gran diversitat de sorbets, confitures i confits. Antonio LATINI, *Lo scalco alla moderna*, Nàpols, 1694, II, p. 243.

a Llorenç Passoles i encarregat pel comte de Castellar per decorar la seva finca d'Alella, el qual representa una festa de la noblesa catalana celebrada en un jardí i on la xocolata és presentada com el seu principal referent alimentari. Alhora, el costum d'oferir un refresc de xocolata durant les visites i les tertúlies domèstiques esdevingué gairebé un ritual quotidià i una de les principals formes d'oci i entreteniment de les classes benestants.⁷ Un cas paradigmàtic fou el refresc servit a la residència de Rafael d'Amat i de Cortada, conegut com el Baró de Maldà, i que ell mateix el descrigué de la forma següent:

entraren a l'*estrado* tots aquells municioners de boca, ab assafates de melindros i vasos de llimó, taronja i orxata, prenent quiscú lo que més se li acomodà, sucant-hi sos bons melindros. Se serví de seguida lo xocolate ab bescuits, ensiamades, torrades, *bollos* etc., i darrere, l'aigua fresca.⁸

La composició i el cerimonial de servei dels refrescs estaven estrictament codificats. Així, en els refrescs celebrats al capitular en la Casa de la Convalescència en motiu de la festivitat de Santa Creu, s'estipulava que, en primer lloc, s'havien de servir les begudes fredes com l'orxata o les begudes de llimona i maduixa. A continuació, se servien les xicres de xocolata calenta acompanyades d'una gran varietat de pastes dolces com bescuits, coques i ensiamades.⁹ Amb el mateix ritual se servien els refrescs als oficials i capellans a l'Ajuntament durant la festivitat de Corpus, essent una de les diades festives més assenyalades de la ciutat. Una gran diversitat de professionals com ara confiters, aiguaders, fle-

7. Sobre aquesta qüestió, veure: María Ángeles PÉREZ SAMPER, «Chocolate, té y café: sociedad, cultura y alimentación en la España del siglo XVIII», a J. A. Ferrer Benimeli, dir., *El Conde de Aranda y su tiempo*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2000, I, pp. 157-222.

8. Rafel d'AMAT i de CORTADA, BARÓ de MALDÀ, *Calaix de Sastre*, Curial, Barcelona, 1987-1999, IV, p. 136.

9. *Modo com se ha de governar lo refresch del Diumenge immediat a Santa Creu de Maig fet per lo Il·lustre Capítular*, Biblioteca de Catalunya (BC), AH, 3261.

quers, xocolaters i cafeters s'encarregaven de l'aprovisionament i la gestió d'aquests esdeveniments. Pel que fa a l'elaboració de la xocolata, era habitual que els xocolaters la prepararessin *in situ* ja que els comptes de pagament d'aquests refrescs detallen el cost dels jornals dels xocolaters i la despesa dels ports de la pedra, el carbó i el paper per elaborar la xocolata i el cost dels seus ingredients (cacau, sucre, canyella i vainilla).¹⁰

A mitjans del segle XVIII, el costum de celebrar refrescs de xocolata i dolços s'estengué entre la burgesia emergent i les classes mitjanes i s'organitzaven en motiu de casaments, bateigs, festes litúrgiques o fins i tot en ocasió dels exàmens d'ingrés als principals gremis de la ciutat. Per exemple, durant els exàmens de mestria dels adroguers i confiters de Barcelona, es convidava tots els assistents a prendre gots d'aigua edulcorats amb sucre esponjat, xocolata i melindros.¹¹

La generalització dels usos alimentaris de la xocolata i de les pràctiques socials vinculades al seu consum comportaren que la xocolata es convertís en un negoci lucratiu no només en el gran comerç colonial sinó també en els mercats locals. En aquest sentit, l'auge de la xocolata transformà el mercat local barceloní en el qual es generaren una sèrie de conflictes entre diversos gremis pel seu control.¹² Des dels inicis de

10. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Protocol, 1.D.XXI-19/1.26; AHCB, Protocol, 1.D.XXI-19/16.5.

11. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Diversos, Colegio de Adrogueros y Confiteros de Barcelona, núm.13, fol. 116r. El mateix ritual se celebrava durant els exàmens de pintors de vidrieres, AHCB, Gremial Municipal, caixa N-P, pintors de vidrieres, doc. 5. Citat a Silvia CAÑELLAS i MARTÍNEZ, «Exàmens de mestratge dels pintors de vidrieres», *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, 280 (1996), p. 280.

12. Sobre els conflictes sorgits entorn del monopoli de la xocolata a Madrid, veure Irene FATTACIU, «Gremios y evolución de las pautas de consumo en el siglo XVIII: la industria artesanal del chocolate», a D. Muñoz Navarro, ed., *Comprar, vender y consumir*, Universidad de Valencia, Valencia, 2011, pp. 153-171. Així mateix, l'increment de la demanda d'aquest producte també originà conflictes entre les autoritats municipals i diferents gremis a Pamplona, veure: Fernando SERRANO LARRÁYOZ; Margarita VELASCO

la introducció de la xocolata a Barcelona, la seva comercialització va estar dominada pels adroguers confiters, professionals que treballaven en dos àmbits ben diferenciats com eren l'elaboració de confitures i la venda al detall d'espècies, drogues medicinals i altres articles procedents del comerç d'ultramar. L'activitat comercial dels adroguers representà el principal pes econòmic dels adroguers barcelonins, tant en la venda d'aquests productes exòtics en el mercat local com en la seva redistribució per diferents vil·les i ciutats del Principat.¹³

L'any 1562 aquests professionals s'agruparen en el Col·legi d'adroguers i confiters de Barcelona atorgat amb privilegi reial per Felip II. La condició de Col·legi concedia l'estament d'artistes als seus membres, una posició social força elevada ja que ocupaven el tercer lloc en la jerarquia social moderna, després dels ciutadans honrats i els mercaders. Així, els adroguers confiters compartien el mateix estament social que altres professionals liberals de prestigi com apotecaris, cirurgians, notaris, mercaders de teles o candelers de cera.

D'altra banda, una de les principals funcions del Col·legi era vetllar pels interessos econòmics de la corporació, imposant penes a tots aquells qui contrafeien els seus privilegis. Les primeres ordinations del Col·legi, aprovades el 5 de novembre de 1562, establien l'exclusivitat dels adroguers confiters en la venda de drogues, espècies i confitures. Aquesta clàusula quedà posteriorment reforçada amb la concessió, l'any 1690, d'un segon privilegi reial en el qual s'estatuïren les sancions en penes pecuniàries imposades als infractors. Emparant-se en les seves ordinations, els adroguers confiters s'apropriaren de la competència d'elaborar i vendre xocolata així com els seus ingredients principals (cacau, sucre i canyella). El Col·legi d'adroguers i confiters considerava la seva jurisdicció sobre el comerç de la xocolata legítima afirmant que la

GARRO, «El gremio de los chocolateros de Pamplona (los capítulos y ordenanzas de 1728-1729)», *Cuadernos de etnología y etnografía de Navarra*, 69 (1997), pp. 105-128.

13. Albert GARCIA ESPUCHE, *La Ciutat del Born*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2010, p. 435.

xocolata es tractava d'un compost sòlid elaborat a partir de la mixtura de drogues simples pròpies de l'ofici d'adroguer com eren cacau, sucre, canyella, vainilla i flor de macis.¹⁴

Els primers penyoraments efectuats pel Col·legi per vendre xocolata s'executaren contra diferents revenedors durant la dècada de 1670, coincidint amb l'inici de la recuperació econòmica del Principat i la reactivació dels intercanvis en el comerç exterior. Així, el 13 d'agost de 1676 els còsols adroguers van sancionar el revenedor Domingo Marçal per vendre unes porcions de xocolata i el penyoraren amb un ban de deu lliures i la requisita de les dites porcions. El revenedor suplicà davant els consellers de la ciutat l'anul·lació del penyorament i aquests li perdonaren el pagament del ban ja que Marçal jurà que no ho tornaria a fer.¹⁵ De la mateixa manera, els adroguers penyoraren Fèlix Duran per trobar a la seva botiga unes cuites de xocolata de dues lliures de pes que tenia exposades per vendre a la seva botiga tot i que, en aquest cas, s'executà el penyorament corresponent.¹⁶

L'elaboració de la xocolata era una tasca que requeria un gran esforç físic i àrdues condicions de treball la qual cosa comportà que alguns adroguers se servissin de menestrals assalariats per realitzar la fatigosa tasca. La intensificació de la demanda per la nova laminadura comportà l'especialització del mercat urbà i el sorgiment d'un nou professional: els moledors o *molenderos* de xocolata. Alguns moledors de xocolata començaren a treballar per compte propi fabricant la xocolata a les cases dels particulars i ben aviat es convertien en els nous concurrents dels adroguers confiters en les lluites pel control del mercat urbà xocolater. El Col·legi decidí actuar i frenar l'activitat dels xocolaters que treballaven per compte propi a través de la via judicial. En aquests litigis,

14. ACA, Diversos, Colegios de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm.12, fol. 276r.

15. ACA, Diversos, Colegios de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm. 7, fol. 196r.

16. *Ibidem*, fol. 409.

els xocolaters estaven en una posició clarament desfavorable respecte els adroguers confiters. Mentre que els xocolaters no tenien aprovades ni la confraria ni les ordinacions, els adroguers gaudien d'una llarga tradició a la ciutat i posseïen una sèrie de privilegis reials i sentències favorables als seus interessos. En les seves suplicacions, els adroguers es presentaven com a víctimes, traïts pels nous xocolaters:

a causa de haverse aumentado el consumo de ella [xocolata] y ser su fábrica muy laboriosa los Drogueros confiteros enseñaron a algunos particulares el modo [4r] de moler el cacao y componerla en massa y después de haverlos así enseñado quisieron tomarse la facultad de fabricarla y venderla por su cuenta.¹⁷

D'altra banda, el pes comercial que anava adquirint la xocolata en el mercat barceloní durant els primers anys del segle XVIII va crear la necessitat de regular la seva comercialització. Les autoritats municipals consideraven cabdal reglamentar la composició de la xocolata i vetllar pel seu compliment per tal d'assegurar un mercat segur i de qualitat. Aquesta qüestió resultava flagrant especialment en un producte que, a causa de les seves qualitats, es podia adulterar fàcilment. L'abril de 1722 Jaume Prats i Esteve Claveria, nomenats prohoms dels 25 moladors de xocolata de la ciutat de Barcelona, sol·licitaren formar una confraria pròpia i l'aprovació de les seves ordinacions. Els xocolaters demanaren que se'ls concedís l'exclusivitat en l'elaboració de xocolata i la facultat de multar els infractors amb l'objectiu de garantir la bona qualitat de la xocolata que es comercialitzava a la ciutat.¹⁸

Paral·lelament, els oficials del Col·legi d'adroguers i confiters deliberaren dues noves ordinacions sobre l'elaboració de la xocolata. La

17. *Pretenciones del Collegio de Drogueros y confiteros de la ciudad de Barcelona del Principado de Cataluña*, ACA, Diversos, Colegio de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm. 50, fols. 3v-4r.

18. AHCB, Polític i representacions, 1D.IV-5, fol. 145r.

primera ordinació fixava la composició de la xocolata en cacau, sucre, canyella, flor de macis, vainilla, nou moscada i almesc i es prohibia l'addició d'altres ingredients com ametlles, farina de faves, midó, aglans, pebrot, sucre roig ni altres matèries considerades perjudicials a la salut.¹⁹ L'incompliment de la normativa es castigava amb un ban de cinquanta lliures que es repartien entre la institució gremial i la hisenda reial. La segona ordinació establí la prohibició a qualsevol persona que no fos col·legiat vendre xocolata al detall, és a dir, de menys d'una arrova, amb una pena de 25 lliures pels infractors. Només quedaven exempts d'aquesta prohibició les persones que fabricaven xocolata per consum propi i no per vendre. Uns mesos després, el 10 de maig de 1722, es va cridar un decret en forma de pregó pels carrers de la ciutat a instància dels adroguers. La crida confirmava l'exclusivitat dels adroguers confiters en la venda de drogues, espècies i dolços de manera que ningú pogués contrafer els seus privilegis al·legant ignorància.²⁰

El juliol del mateix any, l'Ajuntament de Barcelona va refusar ambdues peticions, tant la fundació de la confraria de xocolaters com les ordinacions proposades pels confiters. En el cas de les ordinacions dels adroguers, l'informe de l'Ajuntament declarava que aquests no podien pretendre posseir la facultat privativa sobre la xocolata ja que en el privilegi reial del 1690 no es feia referència a la xocolata sinó que es referia només a les drogues simples. Així mateix, els informadors municipals consideraven que la xocolata no es podia denominar confitura: «baxo cuyo nombre duda el Ayuntamiento venga comprendido el chocolate por ser un compuesto que siempre ha tenido proprio nombre y nunca se ha entendido baxo el de confitura o dulce».²¹ D'altra banda, declaraven que la venda de comestibles havia d'efectuar-se amb abundància i no es podia reduir a ser competència d'un únic gremi. Igualment,

19. ACA, Diversos, Colegios de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm 10. fol. 50v-51v. També a AHCB, Polític i representacions, 1D.IV-5, fol. 151r.

20. AHCB, Cúria del veguer i del corregidor, Sententiarum, I-191, núm. 3.

21. *Ibidem*.

temien que si els confiters posseïen l'exclusivitat de la xocolata, aquests reservarien els ingredients de millor qualitat per elaborar la seva pròpia xocolata i, en cas de tenir poc cacau, podrien negar la seva venda i obligar els particulars a comprar la seva xocolata.

Per tant, la facultat privativa sobre el comerç de la xocolata no es va concedir ni als adroguers confiters ni als xocolaters. El 1733 els xocolaters sol·licitaren de nou al corregidor de Barcelona l'aprovació d'unes noves ordinacions per regir la seva pròpia confraria. En aquella ocasió, el corregidor acceptà el recurs de súplica i proveí l'edicte corresponent. Una de les clàusules de les ordinacions dels xocolaters ordenava la prohibició de vendre xocolata a tots aquells que no havien estat examinats com a xocolaters i s'establí una pena de 25 lliures per als infractors. No obstant això, la disposició especificava una excepció pels adroguers confiters:

dicha privativa no pueda parar perjuicio a los confiteros y adrogueros para vender chocolate en sus boticas y para molerle y fabricarle por si y sus mancebos y mozos de botica tan solament, no empero por medio de otros, que no sean maestros cofrades de la cofradía de molenderos de chocolate.²²

Malgrat la voluntat dels xocolaters de compartir el comerç al detall de la xocolata amb els confiters, el Col·legi presentà un recurs al tribunal ordinari de la ciutat en contra de les noves ordinacions.²³ D'altra banda, el Col·legi presentà un altre recurs d'apel·lació al Reial Consell de Castella en el qual sol·licità la revocació de la confraria de xocolaters aprovada pel corregidor i suplicà recuperar l'exclusivitat de la xocolata per als adroguers confiters. El 1736 el Reial Consell de Castella aprovà

22. [E]dicto de dos ordenanzas de las concedidas a los individuos del gremio de molenderos de chocolate, publicado por los lugares acostumbrados de esta ciudad, en el anyo de 1733.ACA, Diversos, Colegios de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm 55.

23. ACA, Diversos, Colegios de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm 51, doc. 27.

l'extinció de la confraria de xocolaters, confirmada amb un reial acte l'1 de juny de 1737. No obstant això, s'ordenà que la venda de la xocolata s'havia d'efectuar de forma compartida entre adroguers, confiters, moledors de xocolata i revenedors.²⁴ La sentència va ser recorreguda pel Col·legi d'adroguers confiters ja que no satisfieia el seu afany de monopoli. El 1750 Gabriel Cartellà, prohom dels xocolaters, presentà una nova proposta d'ordinacions perquè fossin aprovades per les autoritats municipals. En la súplica s'argumentava la necessitat de fundar una confraria de moledors de xocolata a la ciutat a causa del gran nombre de persones que es dedicaven a comercialitzar-la així com dels nombrosos danys originats per la manca d'una regulació específica.²⁵ Però el Col·legi d'adroguers interposà un recurs judicial en contra dels xocolaters a la Reial Audiència la qual decretà la dissolució de la confraria de xocolaters fins que no hi hagués una sentència definitiva a l'Audiència.

Durant el període d'interrupció del plet, en concret el febrer de 1758, el Col·legi d'adroguers i confiters erigí una fàbrica de xocolata amb sis rodes de molí corrents. La mecanització del procés de mòlta buscava agilitzar el procés de la producció de la xocolata i incrementar la seva eficiència i productivitat sense necessitat de contractar xocolaters ni altres menestrals.²⁶ La gestió de la fàbrica de xocolata estava regulada a través d'unes ordinacions específiques i supervisada per una comissió formada per sis col·legiats nomenats pel Col·legi.²⁷ No obstant això, la fàbrica de xocolata no va causar gaire acceptació entre els col·legiats i molts adroguers preferien adquirir la xocolata als xocolaters per proveir les seves botigues. Per evitar aquesta pràctica, el 1760 els oficials del Col·legi ordenaren que els adroguers que volguessin elabo-

24. ACA, Diversos, Colegios de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm. 54. També a ACA, Real Audiencia, Pleitos civiles, 1942.

25. AHCB, Gremi Municipal, caixa 25, xocolaters.

26. «Per a facilitar la manipulació del xocolate sens necessitar-se de xocolater algun». ACA, Diversos, Colegios de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm.13, fol. 287r.

27. *Ibidem*, fol.311v-315r.

rar xocolata a la ciutat, l'havien de fabricar a la fàbrica sota pena de 20 sous per cuita, excloent les cuites que s'elaboraven per consum propi.²⁸ D'altra banda, podien comprar la xocolata a un altre mestre adroguer però es prohibia la seva compra als xocolaters.

Una altra de les estratègies adoptades pel Col·legi d'adroguers confiters per exercir el control sobre el comerç de la xocolata va ser mitjançant la reforma de les seves ordinacions. A la dècada de 1760, la Junta de Comerç sol·licità l'actualització de les ordinacions de totes les institucions gremials per tal d'adaptar-les a la nova conjuntura. En l'esborrany de les ordinacions presentat pel Col·legi d'adroguers i confiters, s'afegí una disposició on s'expressava l'exclusivitat de la fàbrica de la xocolata per part dels col·legiats adroguers confiters. Però els tècnics de la Junta de Comerç esmenaren aquesta clàusula ja que consideraven que no respectava el reial decret promulgat el 1736 pel Reial Consell, en el qual s'estatuïa que la fàbrica i venda de xocolata havia de ser compartida entre adroguers confiters, xocolaters i revenedors. Així mateix, qualificaven de molt útil al públic «el que muchos vendan de este género, y en particular en el gusto de los más por parecerles mejor la fabricada de mano de chocolateros que no en la fábrica del Colegio».²⁹ Aquesta negativa comportà que el Col·legi no afegís la disposició sobre la xocolata en la versió final de les ordinacions de 1767.³⁰

Aquell mateix any, adroguers i confiters van reobrir la causa judicial contra els moledors de xocolata. Els adroguers presentaren uns nous capítols al procés en els quals reclamaven no només el dret exclusiu sobre la xocolata sinó també sobre la venda al detall de cacau i sucre. Després de nombroses rèpliques i contrarèpliques, la Reial Audiència

28. ACA, Diversos, Colegios de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm 14, fol. 63v. El 1791 s'estipulà que en el jurament dels aspirants a mestre confiter, aquests s'havien de comprometre a manipular la xocolata a la fàbrica del Col·legi. ACA, Diversos, Colegio de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm 57.

29. AHCB, Junta de Comerç, caixa 23, núm. 16.

30. BC, Junta de Comerç, XXXVI, caixa 52, núm 3.

pronuncià una sentència a favor dels adroguers amb la qual es prohibia la venda al detall de qualsevol tipus de drogues i legitimava els adroguers a sancionar tots aquells que venien cacau, sucre o canyella sense estar col·legiats, en particular els xocolaters. L'any següent, Joan Sanglés i altres xocolaters de la ciutat iniciaren un altre plet de possessori en el qual reclamaven la facultat de vendre cacau i sucre al detall i el dret de tenir senyals a les seves botigues que indiquessin la venda de xocolata. El 6 juny de 1768 fou proveïda una reial provisió, en la qual es dictà que els xocolaters podien vendre la xocolata tant a l'engròs com al detall mentre que el cacau, el sucre i la canyella només els podien vendre a l'engròs.³¹

Però aquesta resolució no va satisfer cap de les dues parts litigants. D'una banda, els adroguers no acceptaren compartir la venda al detall de la xocolata amb els xocolaters. D'altra banda, els xocolaters consideraven la prohibició de vendre al detall cacau, sucre i canyella inacceptable ja que en els privilegis dels adroguers no es mencionaven cap d'aquests productes i que aquests no es podien comprendre com a drogues. En conseqüència, la reial provisió passà en grau de sentència provisional i, estant la sentència definitiva sense resoldre, els xocolaters continuaren fabricant xocolata lliurement. Finalment, el 11 de setembre de 1769 el Col·legi d'adroguers i confiters decidí actuar i suplicà a la Reial Audiència passar a mèrits de judici de propietat sobre l'exclusivitat dels adroguers en la venda de cacau, sucre i canyella.³²

De forma paral·lela, sorgiren altres litigis sobre la venda al detall de cacau, sucre i canyella contra els revenedors a mitjans del segle XVIII. L'augment de menestrals i altres persones que fabricaven la xocolata en cases particulars hauria provocat un increment de la demanda d'aquestes primeres matèries. Així, xocolaters i revenedors consideraren la ven-

31. ACA, Real Audiencia, Pleitos civiles, 1942. _

32. ACA, Diversos, Colegios de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm. 58.

da de cacau, sucre i canyella com un negoci rentable i complementari a la venda de les cuites de xocolata. Enfront d'aquesta situació, el Col·legi d'adroguers i confiters castigà amb penes pecuniàries a tots aquells qui venien al detall cacau, sucre i canyella. Els adroguers consideraven que aquests articles eren drogues simples procedents del comerç exterior i que, per tant, només ells gaudien del dret privatiu de la seva comercialització. Amb aquestes argumentacions, adroguers confiters s'enfrontaren contra revenedors particulars i contra la confraria de revenedors i tenders en diferents causes judicials al llarg de la segona meitat del segle XVIII.

El 5 d'octubre de 1748 fou pronunciada una sentència al tribunal ordinari a favor dels adroguers, en la qual es deliberà que l'exclusivitat en la venda al detall de drogues, espècies i dolços pertanyia tan solament als adroguers i es reafirmà el seu dret de penyorar els revenedors que venguessin sucre i dolços amb una pena de deu lliures per cada contravenció.³³ Aquesta sentència es decretà arran d'una causa judicial interposada per la confraria de revenedors i que havia estat suscitada per uns pregons cridats el 1722 sobre l'exclusivitat dels adroguers en la venda de drogues, espècies i confitures. Antoni Clavaria, prior de la confraria de revenedors, presentà un recurs en grau d'apel·lació en contra de la sentència decretada pel tribunal ordinari en el qual al·legava que la sentència es fonamentava en un fals supòsit sobre el què eren les veritables drogues. D'altra banda, Melcior Pallós, procurador del Col·legi d'adroguers i confiters, argumentava que, sota el nom de drogues, es comprenien totes les drogues simples usades per compondre medicines, tints i pintures, tant les procedents de països llunyans com també les drogues originàries de Catalunya. L'1 de juliol de 1750 es pronuncià una reial sentència, en la qual es declarà que era lícit tant als adroguers confiters com als revenedors la venda al detall de pebre, sucre, salses, safrà, mel, arròs, figues seques, panses, dàtils «y otras espe-

33. *Ibidem*.

cies simples a las predichas semejantes».³⁴ Així doncs, aquesta resolució suposà la pèrdua dels adroguers del monopoli de la venda del sucre a la ciutat enfront dels revenedors.

No obstant això, els litigis continuaren i el 3 d'octubre de 1770 la Reial Audiència promulgà una reial provisió que declarava que no havia estat intenció de la Sala incloure en l'expressió «otras mercadurias» la venda de cacau, canyella i clavells entre altres drogues, i que, per tant, quedaven prohibits pels revenedors.³⁵ Paral·lelament, la Reial Audiència pronuncià una sentència favorable en el litigi entre xocolaters i adroguers sobre la venda dels ingredients de la xocolata, en la qual es prohibia a qualsevol persona, particularment als xocolaters, la venda al detall de drogues, en concret el cacau i el sucre. No obstant això, la sentència no feia referència explícita a la canyella ja que la considerava un ingredient accessori. El Col·legi veié perjudicial aquesta ommissió essent la canyella un ingredient imprescindible en la composició de la xocolata.³⁶ Malgrat que el Col·legi va recórrer la sentència, la Reial Audiència declarà haver ben sentenciat.

Malgrat els múltiples obstacles interposats pels adroguers confiters, finalment l'any 1770 es concedí la fundació de la confraria de xocolaters de Barcelona i el 14 octubre 1778 s'aprovaren les ordinacions de la confraria sota l'advocació de Sant Antoni de Pàdua.³⁷ L'aprovació definitiva de la confraria podria haver estat propiciada per la fundació del gremi de moledors de xocolata a Madrid l'any 1772 juntament amb el desgast i la gradual decadència del Col·legi d'adroguers a Barcelona.³⁸

34. *Ibidem*.

35. *Petición de Melchor Pallós, sobre un real despacho ordenado por el Real y Supremo Consejo*. ACA, Real Audiencia, Pleitos civiles, 17563, fol.133.

36. La còpia de la sentència decretada el 6 de juny de 1768 es troba a: ACA, Diversos, Colegios de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm. 54.

37. AHCB, Junta de Comerç, caixa 4, núm.16. I també a: AHCB, Polític, reial decrets, 1D.III-44.

38. FATTACIU, «Gremios y evolución de las pautas, p. 159.

Quan els adroguers s'assabentaren que el Reial Acord havia aprovat les ordinacions dels xocolaters, presentaren una instància contra el capítol 25 en el qual s'ordenava la prohibició a qualsevol persona que no fos mestre xocolater la fàbrica i venda de la xocolata sota pena de 25 lliures. No obstant això, la clàusula dels xocolaters disposava d'una excepció pels adroguers confiters:

bien entendido que dicha privativa no pueda pasar perjuicio a los drogueros y confiteros de la misma ciudad para vender chocolate en sus tiendas y labrarle y fabricarle por si por sus mancebos, aprendices e mozos de la tienda tan solamente pero no por otros que no sean maestros de dicho Gremio de molenderos de chocolate.³⁹

La Reial Junta va resoldre que el capítol 25 no era perjudicial al Col·legi d'adroguers confiters ja que no l'impedia tenir els treballadors que necessités a la seva fàbrica de xocolata. No obstant això, la creació de la confraria de xocolaters deuria suposar una greu competència als adroguers confiters durant els darrers anys del segle XVIII. Les dades obtingudes del cadastre mostren un creixent força significatiu de la confraria de xocolaters a finals del segle XVIII que contrasta amb el clima de decadència dels altres gremis. Així, l'any 1726 es registraren al cadastre 22 xocolaters, l'any 1750 n'eren 16 i el 1770 es registraren 29, dels quals gairebé la meitat pagaven en un altre gremi, en especial, com a revenedors, corders i semolers. L'augment més significatiu es donà a la dècada de 1790 quan el nombre de xocolaters registrats s'elevava fins als 115 membres.⁴⁰

La demanda creixent i accelerada de la xocolata en els últims anys del segle XVIII i, especialment en el tombant de segle, comportà que el negoci xocolater s'expandís gradualment en diferents nuclis urbans catalans. L'any 1802 el model de la fàbrica de xocolata del Col·legi

39. AHCB, Junta de Comerç, caixa 4, núm.16.

40. AHCB, Cadastre, IV-1-4.

d'adroguers i confiters de Barcelona ja s'havia implantat en altres ciutats catalanes com Girona, Vic, Manresa, Solsona, Lleida o Santpedor.⁴¹ Sobre la fàbrica de Manresa, el Baró de Maldà la va descriure de la forma següent:

Anàrem i entràrem a veure la fàbrica del xocolate i sa moltura, no ab molins de sang, o d'animals, sí que ab aigua, que feia rodar una mula ab corrioletes, que anava molent les armetlles (...) veient ja lo xocolate mòlt, sentint-se son olor aromàtic que pareixia percebir-ne lo gust d'ell sent beguda; com a mi un de tants aficionats al xocolate, com que en prenc matí i tarda, com lo pa quotidià. Después baixàrem al lloc de sa gran màquina de rodes, que movien l'aigua i una roda molt major, rodant encontrades, com les de rellotges; i així digué de veure's aquella del xocolate de Manresa.⁴²

Durant els primers anys del segle XIX, els xocolaters intentaren formar gremis o confraries pròpies en altres poblacions catalanes. És el cas dels xocolaters de Girona els quals l'any 1807 intentaren agrupar-se en un gremi propi però se'ls va denegar la sol·licitud ja que les seves ordinacions es consideraven abusives⁴³. D'altra banda, els litigis suscitats pel control de la xocolata no van ser un cas aïllat de Barcelona sinó que es van donar en altres nuclis urbans catalans, els quals sovint s'acabaven resolent en el tribunal de la Reial Audiència, com en la causa interposada pels adroguers i cerers de Tarragona contra els revenedors per vendre de forma il·lícita sucre, canyella i cacau⁴⁴.

41. ACA, Diversos, Colegios de Drogueros y Confiteros de Barcelona, núm. 39.

42. BARÓ de MALDÀ, *Calaix de Sastre*, VIII, p. 297.

43. RAMON ALBERCH, *Gremis i oficis a Girona*, Ajuntament de Girona, Girona, 1984, p. 107.

44. ACA, Real Audiencia, Pleitos civiles, 2260.

Religió, política i mecenatge artístic durant el primer quart del Set-cents a Barcelona: l'església de la Congregació de la Missió i la capella de sant Joan Nepomucè

MARIA DEL MAR ROVIRA I MARQUÈS*

Universitat de Barcelona

Resum

El 1706 el flamant rei Carles III d'Àustria aprovà la fundació de la primera Casa de la Congregació de la Missió a Barcelona, després que Felip V ja n'hagués autoritzat el seu establiment l'any 1703. Les condicions del nou consentiment i la vinculació política de la comunitat religiosa barcelonina amb el nou règim austriacista tingueren conseqüències determinants per a la congregació, tant a escala institucional amb els òrgans superiors francesos de la mateixa, com en l'àmbit artístic amb el mecenatge reial portat a terme al seu temple, aspectes que seran estudiats en el marc de la present comunicació fins al moment de la desfeta de 1714 i la consegüent repressió borbònica.

Paraules clau: Barcelona, arxiduc Carles d'Àustria, Casa de la Congregació de la Missió, Francesc Senjust, mecenatge artístic, sant Joan Nepomucè.

Resumen

En 1706 el flamante rey Carlos III de Austria aprobó la fundación de la primera Casa de la Congregación de la Misión en Barcelona, después que Felipe V ya hubiera autorizado su establecimiento en el año 1703. Las condiciones del nuevo consentimiento y la vinculación política de algunos miembros de la comunidad religiosa barcelonesa con el nuevo régimen austracista tuvieron consecuencias determinantes para la congregación, tanto a escala institucional, con los órganos superiores franceses de la misma, como

* Aquest estudi és resultat de la recerca doctoral que estem realitzant en el marc del projecte d'investigació I+D ACPA – *Arquitectura y ciudad: programas artísticos en Barcelona (1714-1808). Relaciones e influencias en el ámbito mediterráneo* (HAR2015-70030-P, MINECO/FEDER, UE), finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad.

en el ámbito artístico, con el mecenazgo real que se desarrolló en su templo, aspectos que serán estudiados en el marco de la presente comunicación hasta el momento de la derrota de 1714 y la consiguiente represión borbónica.

Palabras clave: Barcelona, archiduque Carlos de Austria, Casa de la Congregación de la Misión, Francesc Senjust, mecenazgo artístico, san Juan Nepomuceno.

Abstract

In 1706 the recently crowned Charles III of Austria approved the foundation of the first House of the Congregation of the Mission in Barcelona, shortly after that Philip V had already allowed their establishment in 1703. The conditions specified in the renewed consent and the political engagement of some members of this religious community with the new Austrian regime had major implications for the congregation, both at an institutional level with the general French superiors of the same Vincentian community, and at an artistic level with the royal patronage that the court developed in their church, aspects that will be studied in this paper until the defeat of 1714 and the beginning of the Bourbon repression.

Key words: Barcelona, Archduke Charles of Austria, House of the Congregation of the Mission, Francesc Senjust, artistic patronage, Saint John of Nepomuk.

1. La Congregació de la Missió i els permisos reials per a la seva fundació a Barcelona

El 6 de novembre de 1703 l'ardiacà Francesc Senjust i de Pagès¹ (1654-1708) va establir a Barcelona la Congregació de la Missió, un

1. Francesc Senjust era fill d'una família noble amb residència al carrer del Pi. El seu pare, Francesc Senjust de Pagès i de Vallgornera (†1692), hereu universal de Jeroni Senjust i de Castre (†1636), va ser escollit conseller en cap de Barcelona en dues ocasions, el 1675 i el 1684; mentre que la seva mare, Maria Pexau i de Planella (†1695), posseïa el títol de senyora de la Morana. Francesc, al seu torn, va ser canonge de la Seu d'Urgell (1678-1686), prior del monestir de Santa Maria de Santa Oliva (1691-1702), sacerdot de la Congregació de la Missió (1704-1708) i ardiaca de la Seu de Barcelona (1707-1708).

institut religiós seglar d'origen francès fundat per sant Vicenç de Paül i dedicat a la realització de missions populars al camp i tandes d'exercicis espirituals a la ciutat. La seva aprovació reial per part de Felip V es va donar el 30 de juny de 1703,² però amb el reconeixement de l'arxiduc Carles d'Àustria (1685-1740) com a rei Carles III i el jurament de fidelitat per part dels representants de les institucions del Principat el 16 de novembre de 1705, l'establiment de la Congregació de la Missió a Barcelona va requerir una nova admissió reial. Així doncs, la comunitat tornà a sol·licitar el permís reial de fundació a l'arxiduc i va ser aprovada en Reial Decret el 13 de febrer de 1706,³ donant-los el consentiment per establir altres cases al territori amb la condició que aquestes no tinguessin cap relació amb els superiors generals francesos, ni cap membre d'aquesta regió a les seves comunitats; i afavorint la presència de superiors residents a Roma i no provinents de França.

Francesc Senjust va remetre aquest decret al pontífex Climent XI per tal que s'acomplissin les seves disposicions i s'anomenés un superior per a la Casa de Barcelona que fos aliè al superior general francès i al govern borbònic. Aquest escrit va anar acompanyat d'un memorial redactat per l'ardiaca Benet Vadella (†1737),⁴ en el qual justificava el

2. Arxiu Diocesà de Barcelona (ADB), *Registra Communium 1698-1704*, fol. 499D.

3. Archivio Segreto Vaticano (ASV), Fondo Albani, 101, fol. 256r-257r (09-XI-1707); sense citar la font d'origen també en tenim referències a: «Fondation de l'ancienne Maison de la Mission de Barcelone», *Annales de la Congrégation de la Mission*, vol. 40 (1875), p. 53; Benito PARADELA, *Resumen histórico de la Congregación de la Misión en España, desde 1704 a 1868*, Imprenta G. Hernández y Galo Sáez, Madrid, 1923, pp. 82 i 86; José BARCELÓ, *Francisco Sentjust y de Pagés, un gran desconocido*, CM, Salamanca, 2003, p. 136; Antonino ORCAJO, *Historia básica de la Congregación de la Misión en España*, La Milagrosa, Madrid, 2007, p. 66.

4. Benet Vadella fou ardiaca de Besalú. En establir-se a Roma a finals del segle XVII esdevingué procurador del canonge de la Seu de Girona Antoni Bastero i després agent i secretari del bisbe de Barcelona Benet de Sala, vegeu Francesc FELIU I TORRENT, «Els inicis de la filologia catalana moderna: estudi biogràfic d'Antoni de Bastero i Lledó», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 39 (1998), p. 293. Pel que fa a la seva relació

nomenament d'un nou superior per als territoris italià i espanyol que fos afí al decret reial posant com a exemple el cas d'altres ordes religiosos que també havien protagonitzat alguna escissió provincial al llarg de la seva història. El motiu d'aquesta escrupolositat a l'hora de presentar l'escrit es devia al fet que les resolucions de l'arxiduc Carles entraven en conflicte amb les regles de la Congregació de la Missió, les quals disposaven que els superiors generals havien de ser francesos i que les assemblees generals s'havien de celebrar a París. Així doncs, Vadella defensava que irremeiablement la Congregació de la Missió a França estava lligada a la cort reial borbònica, perquè tenien cura de les parròquies règies de Versalles i Fontainebleau i de la capella reial.⁵ Davant d'aquest conflicte, Climent XI decidí que la qüestió fos estudiada per una comissió independent de cardenals i finalment es va concloure que no hi havia motius suficients per a realitzar la divisió, un dictamen que fou aprovat i ratificat pel papa.⁶

Malgrat aquesta decisió, la situació política va afectar indiscutablement les relacions entre el superior general de la congregació a París, els sacerdots missioners italians – que al seu torn eren superiors provincials de la Casa de la Missió a Barcelona – i els membres de la comunitat catalana; però el posicionament públic de Francesc Senjust i la seva família a favor de la causa austriacista també comportà certs beneficis per al conjunt barceloní durant el regnat de Carles III d'Àustria, com desenvoluparem més endavant.

Així doncs, cal destacar que el fundador de la Casa de la Missió era el germà de Manuel Senjust i de Pagès (1648-1720) – bisbe de Vic des

amb Francesc Senjust, quan aquest últim peregrinà a Roma el 1700, Vadella el convidà a conèixer la Casa de la Congregació de la Missió situada a Montecitorio, entrant en contacte per primer cop amb l'institut que després fundaria a Barcelona. Archivo de la Congregación de la Misión en Madrid (ACMM), Caja Barcelona, sign. núm. 1, s.f. (*Relación de la peregrinación que hizo el Sr. Arcediano Senjust*).

5. ASV, Fondo Albani, 101, fol. 257r-261v.

6. Jose María ROMÁN, «Historia de la Congregación de la Misión», *Anales de la Congregación de la Misión en España*, 2004, p. 297.

del 1706 gràcies a la seva afinitat amb l'arxiduc – i de Galderic Senjust i de Pagès (1657-1735), abat del monestir de Sant Pere de Camprodon.⁷ D'altra banda, també era el tiet de Francesc de Berardo i Senjust (†1714), el qual va rebre del mateix Carles III d'Àustria el títol de marquès de Montnegre i la grandesa d'Espanya,⁸ unes distincions que denoten la reconeixença pública d'aquestes figures i la recompensa a la seva fidelitat per part del monarca.

En el cas de Francesc Senjust i alguns membres de la seva congregació, com el superior Giovanni Domenico Orseese i el sacerdot Josep Jofreu, l'afecció austriacista afavorí que la cort reial intervingués en el patrocini de les obres de construcció i d'ornament que es realitzaren a la Casa de la Missió entre el 1706 i el 1713. La primera notícia sobre aquest fet fou el compromís que el rei adquirí el 1710, com a protector de la casa, per tal de concedir-los mil ducats de pensió anuals per a la fàbrica d'aquesta, durant un període de 25 anys.⁹ Tanmateix, la segona demostració tingué relació amb l'església del Santíssim Sagrament i Sant Sever, situada a l'interior de la Casa de la Congregació de la Missió, la qual es va beneficiar de l'emparament reial i de la cort per

7. Narciso FELIU DE LA PEÑA, *Anales de Cataluña*, Barcelona, Joseph Llopis impr., 1709, vol. III, p. 615; Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Fons personals, Agustí Coy Cotonat, 5D21-02, 1916, s.f.; Mariano TORRES «Vida y virtudes del señor Francisco Sen-Just y Pagés», *Anales de la Congregación de la Misión en España*, 1904, p. 49.

8. Era fill del matrimoni entre una altra de les germanes de Francesc Senjust, Serafina Senjust de Pagès i de Pexau, amb Agustí de Berardo i Santàgata, senyor de Montnegre. Eduard MARTÍ FRAGA, *La classe dirigent catalana*, Fundació Noguera-Pagès Editors, Barcelona, 2009, pp. 392-393; Antoni SIMON I TARRÉS, *Del 1640 al 1705: L'autogovern de Catalunya i la classe dirigent catalana en el joc de la política internacional europea*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2012, p. 308.

9. ACMM, Caja Barcelona, sign. núm. 1, f. 39r. Els mil ducats provindrien de les vacants d'alguns dels bisbats principals de Catalunya. Segons especifica la mateixa font, però, no fou fins al 1712 quan es fixà finalment el subsidi en quatre-cents ducats anuals, sobre la vacant de l'arquebisbat de Tarragona.

a la construcció i enriquiment d'una de les seves capelles l'any 1712. Tot i que les peces artístiques concebudes per a aquest espai sacre han desaparegut, foren documentades per la mateixa congregació religiosa als seus escrits, aspecte que ens permet estudiar la difusió dels cultes d'origen bohemí en el context de la Barcelona d'inicis del segle XVIII.

2. *Devoció i mecenatge artístic: la capella dedicada a sant Joan Nepomucè*

En els darrers anys s'ha denotat un interès progressiu entre els historiadors i els historiadors de l'art per l'estudi de les devocions i el mecenatge vinculat al culte de la dinastia dels Habsburg a l'Europa d'època moderna.¹⁰ En el cas del sant Joan Nepomucè (c. 1345-1393), diversos estudis demostren que els membres de la dinastia dels Habsburg sentiren una devoció particular pel màrtir i que el seu culte i veneració durant els segles XVII i XVIII es van fer presents als territoris que imperaven a partir de l'ús de diferents mitjans de propaganda, els quals incloïen l'erecció de capelles i altars consagrats i la concepció d'imatges escultòriques i retrats del sant per als temples i espais públics dels dominis que regentaven.¹¹

10. Alguns dels més rellevants serien: Hugh TREVOR-ROPER, *Princes and artists: patronage and ideology at four Habsburg courts, 1517-1633*, Thames and Hudson, Londres, 1991; Karin J. MACHARDY, *War, religion and court patronage in Habsburg Austria*, Palgrave Macmillan, Nova York, 2003; M.-É. Ducreux, dir., *Dévotion et légitimation. Patronages sacrés dans l'Europe des Habsbourg*, Presses Universitaires de Liège, Liège, 2016.

11. Yves LASFARGUES, «Le culte mondial de saint Jean Népomucène», tesi doctoral inèdita, Faculté des Lettres, Université de Paris, 1965; Pavel STEPÁNEK, «San Juan Nepomuceno en el arte español y novohispano», *Cuadernos de arte e iconografía*, III, 6 (1990), pp. 11-54; Jaime CUADRILLERO, «El padre Clavijero y la lengua de san Juan Nepomuceno», *Anales del Instituto de Investigaciones Estéticas*, XXXIII, 99 (2011), pp. 137-179; Raquel SIGÜENZA, «Entrada y primeros años del culto a san Juan Nepomuceno en Madrid (1716-1738)», *Anales del Instituto de Estudios Madrileños*, 53 (2013), pp. 219-241; Sara CARIBBO, «Un nouveau culte dans l'Italie des Habsbourg: saint Jean Népomucène», a Ducreux, *Dévotion et légitimation*, pp. 127-145.

Tal com afirma l'historiador Karl Vocelka, un dels motius pels quals s'afavorí aquest culte es devia a una qüestió ideològica lligada amb la Contrareforma. Els Habsburg defensaven fermament la seva condició de catòlics i d'enemics del protestantisme i Joan Nepomucè havia esdevingut el símbol del secret confessional i un mitjà de defensa de la confessió auricular com a sagrament, el qual era qüestionat pels protestants.¹² L'origen d'aquesta simbologia estava lligada a la llegenda hagiogràfica del sant, divulgada per l'historiògraf jesuïta Bohuslav Balbín a *Vita beatae Joannis Nepomuceni martyris* (1670), en la qual s'afirmava que el sacerdot va arribar a ser predicador reial, almoïner i confessor de la reina de Bohèmia, però que arran de la seva negativa a revelar les confessions d'aquesta sobirana al monarca Venceslau IV (1361-1419), manà torturar-lo per, posteriorment, precipitar-lo des del pont Carles al riu Moldau, on es va ofegar.¹³

Pel que fa a la seva veneració en territori hispànic, la historiadora de l'art Raquel Sigüenza afirmava que les primeres representacions iconogràfiques del sant, les quals indicaven la coneixença d'aquesta figura i la seva devoció, daten de la segona meitat del segle XVII i es localitzen a la capella de la Comunió de Biar, a Alacant; i al monestir de les Descalces Reials a Madrid, el qual esdevingué un focus d'arribada de nombroses

12. Karl VOCELKA, «The Counter-Reformation and Popular Piety in Vienna – A case of study», a S. Dixon, D. Freist, eds., *Living with religious diversity in Early-Modern Europe*, Routledge, Londres, 2009, pp. 132-134.

13. La llegenda hagiogràfica i la realitat històrica del sant difereixen en aspectes com els càrrecs que va arribar a ostentar aquest sacerdot d'origen txec i la data de la seva mort. A mitjans del segle XVIII es va localitzar als Arxius Vaticans l'*Acta in Curia Romanis* escrita per l'arquebisbe de Praga Jan de Jenstein (1348-1400), del qual havia estat vicari general el mateix Joan Nepomucè. En aquesta obra es narraven i s'aclarien les circumstàncies de la mort del màrtir i la data en què aquesta va tenir lloc. De totes maneres, no va ser fins al 1961 quan la versió hagiogràfica del sant va ser declarada fictícia per la Santa Seu, vegeu Paule Lerou, «Le culte de saint Jean Népomucène», *Mélanges de l'École Française de Rome, Italie et Méditerranée*, 103 (1991), pp. 273-277; SIGÜENZA, *Entrada y primeros años del culto*, pp. 222 i 225.

religioses originàries de Bohèmia, així com d'obres d'art concebudes en àmbit centreeuropeu.¹⁴ De totes maneres, quan l'arxiduc Carles d'Àustria fou proclamat rei d'Espanya, la documentació conservada ens demostra que la veneració del Nepomucè a la Península i, sobretot a Catalunya, va assolir una rellevància destacada. Prova d'aquest fet fou l'encàrrec de dues capelles dedicades al sant per part de la cort de l'arxiduc a Barcelona, una d'elles a l'església de la Bonanova dels trinitaris descalços i l'altra al temple de la Casa de la Missió. Així s'afirmava al sermó que el doctor Benet Vinyals de la Torre, un dels capellans d'honor de Palau i predicador favorit de l'arxiduc,¹⁵ va realitzar a la festa que la cort del monarca va celebrar en honor al sant el 24 de maig de 1712 a l'església de la Bonanova.¹⁶ El prelude al sermó va ser formulat pel catedràtic rossellonès Francesc Garrigó (†1715), el qual constatava que les virtuts del sant havien restat desconegudes fins llavors i que la seva veneració començava a ser impulsada al territori amb motiu de la presència dels monarques austríacs a Barcelona.¹⁷ El discurs recull diverses afirmacions en aquest sentit, així el pròleg realitzat per la família reial afirmava: «La fiesta y culto del Beato Juan Nepomuceno,

14. Raquel SIGÜENZA, «La iconografía de San Juan Nepomuceno y su repercusión en España», *Cuadernos de Arte e Iconografía*, XXI, 42 (2012), pp. 295-296.

15. Benet Vinyals de la Torre i Esquerrer (Escarrer) (act. 1706-1729) fou canonge de Tarragona (1709-1710), arxipreste d'Àger (1710) i capellà d'honor i predicador dels monarques austríacs. Josep Rafael CARRERAS BULBENA, *Carlos d'Àustria y Elisabeth de Brunswick Wolfenbüttel a Barcelona y Girona*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1993 [1902], p. 195; Pedro VOLTES BOU, *Barcelona durante el gobierno del archiduque Carlos de Austria (1705-1714)*, Institut Municipal d'Història, Barcelona, 1963, vol. I, p. 134.

16. Biblioteca Nacional de Catalunya (BNC), F. Bonsoms 648 (Benito Viñals de la Torre, *Sermon de S. Juan Nepomuceno a la sacra, cesarea, catolica y real magestad de la Emperatriz y Reyna nvestra señora... en la devota y muy luzida fiesta que en el dia 24 de Mayo se celebrò por la Familia de su magestad en la iglesia de los PP. trinitarios descalços de esta ciudad de Barcelona*, Rafael Figueró impresor, Barcelona, 1712); CARRERAS, *Carlos d'Àustria y Elisabeth de Brunswick*, pp. 321 i 323.

17. BNC, F. Bonsoms 648, s.f. (*Parecer del reverendo doctor Francisco Garrigó*).

que empieza à introducirse en España[...]»;¹⁸ i Garrigó seguia: «Que mucho pues que la familia real dedique, entre otros, su día al culto del celeberrimo San Juan Nepomuceno, haziéndonos conocer sus heroicas virtudes; que aquí teníamos ignoradas»;¹⁹ i, per últim, Benet Vinyals constatava: «Las noticias y devoción deste Santo la debemos á la Real Piedad del Augustissimo Emperador, Rey y señor nuestro, que nos la traxo á España, quando su cesarea y real persona vino á ella».²⁰

Les capelles foren descrites com a obres molt costoses i sufragades per la família reial, afirmant tanmateix que la monarca Elisabet Cristina de Brünswick-Wolfenbüttel (1691-1750) tenia cura dels seus altars i els proporcionava adorns.²¹ En aquest sentit, el primer conjunt dedicat al màrtir que fundà a Barcelona s'establí al temple dels trinitaris descalços, com demostrava un sonet napolità escrit al voltant del 1708 que feia referència a l'elecció de sant Joan Nepomucè com a advocat i intercessor dels monarques a l'església de la Bonanova.²² Així, doncs,

18. *Ibidem*, fol. 2v.

19. BNC, F. Bonsoms 648, fol. 4v.

20. *Ibidem*, p. 1.

21. «Ninguna novedad me ha causado que la devotissima Familia Real, de nuestros Augustissimos Monarcas (que Dios guarde y prospere) consagre reverentes y magníficos cultos á los Santos; ya fabricandoles costoses Capillas, en el convento de los PP. Trinitarios descalços y en la Santa Casa de la Mission; ya cortejandoles con festivos aplausos», a BNC, F. Bonsoms 648, s.f. (*Parecer del reverendo doctor Francisco Garrigó*); CARRERAS, Carlos d'Austria y Elisabeth de Brunswick, p. 429.

22. BNC, Toda 9-VI-11/17 (*Alle suppliche che la famiglia delle reali cattoliche maestà di Carlo Terzo e d'Elisabetta Christina, monarchi delle Spagne, porge a san Gioanni Nepomuceno, elletto suo avvocato & intercessore nella chiesa de RR. PP. trinitarij scalzi di Barcellona per li felici progressi del suo augusto monarca, risponde il santo col presente sonetto*. Nàpols, c. 1708). El bibliòfil Eduard Toda i Güell (1855-1941) considerarà que aquesta composició poètica podria haver-se imprès l'any 1708. Si analitzem els sermons editats l'any 1712 i el 1713 es pot observar que els predicadors usaren els termes de màrtir, beat i sant abans de la seva beatificació (1721) i santificació (1729), perquè, des de la mort del màrtir al segle XIV, se li havia donat pública devoció i culte i se n'havia celebrat la seva festivitat com a tal, vegeu BNC, F. Bonsoms 648, s.f. (*Al que*

en aquest temple es duia a terme la devoció més important al sant, venerant-s'hi la seva relíquia i imatge;²³ a més de realitzar-hi els sermons corresponents al dia de celebració de la seva festivitat.²⁴ Tot i que no disposem de més detalls sobre la imatge de la capella, les descripcions de l'església al segle XIX afirmaven que al temple hi havia dos quadres del sant, un que mostrava el seu martiri i l'altre representant la confessió de la reina de Bohèmia a Joan Nepomucè.²⁵ Per altra banda, sembla que el conjunt fou enriquit dècades després amb l'encàrrec de noves peces, com les dues pintures al tremp, una de les quals era en grisalla, sobre la vida del sant, les quals foren atribuïdes a Antoni Viladomat per Céan Bermúdez i en localització actualment desconeguda.²⁶ Alguns autors han apuntat la possibilitat que Ceán Bermúdez confongués l'estil dels quadres realitzats durant el regnat de l'arxiduc amb el de Viladomat,²⁷ però la tècnica al tremp de les seves obres tampoc coincideix

leyere). En canvi, pel que fa a l'arxiduc Carles d'Àustria i la seva muller, el sonet no fa referència als reis com a emperadors, sinó únicament com a reis d'Espanya, pel que podem valorar que probablement l'obra va ser escrita abans del 1711.

23. Arxiu Comarcal de la Segarra (ACS), R. 3735 (*Novena sagrada al gloriosissimo martir San Juan Nepomuceno*, Pere Escuder impr., Barcelona, 1751).

24. A banda del sermó imprès el 1712, el 16 de maig del 1713 els oficials alemanys van preparar novament la seva festivitat a l'església de la Bonanova i el sermó va ser pronunciat pel frare Andreu de Sant Pere, trinitari descalç. BNC, F. Bonsoms 660 (Andreu de Sant Pere, *Sermón de S. Juan Nepomuceno en la solemnissima fiesta, que el día 16 de mayo de este año de 1713, se celebró por los señores oficiales alemanes en la Iglesia de los muy religiosos Padres Trinitarios Descalços Redentores de Cautivos Christianos de esta ciudad de Barcelona*, Rafael Figueró impressor, Barcelona, 1713).

25. Cayetano BARRAQUER, *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*, F. J. Altés y Alabart impressor, Barcelona, 1906, vol. 2, p. 554.

26. Juan Agustín CÉAN BERMÚDEZ, *Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las bellas artes en España*, Vda. de Ibarra, Madrid, 1800, vol. V, p. 240; BARRAQUER, *Las casas de religiosos*, II, p. 554.

27. Joan AINAUD DE LASARTE, Josep GUDIOL i Frederic VERRIÉ, *La ciudad de Barcelona: texto*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Diego Velázquez, Madrid, 1947, p. 231. Francesc Miralpeix, en canvi, apuntava que potser

amb el de l'oli sobre tela que s'ha conservat i que sembla provenir de la mateixa església.

En el cas de la Casa de la Congregació de la Missió, el mecenatge reial al voltant de la seva primera església propicià l'erecció d'una capella dedicada al culte de la Immaculada Concepció, patrona de la Casa d'Àustria, el 1708; així com una altra al màrtir Joan Nepomucè, patró dels criats de la família reial de l'arxiduc, abans del maig de 1712. La documentació constata que la capella dedicada al màrtir fou costejada, tant constructivament com decorativament, per la família reial de l'arxiduc Carles. En concret, la documentació conservada indica que fou el *contralort* o comptador del palau reial, Juan Cremer,²⁸ qui sufragà l'edificació d'aquesta capella dedicada al màrtir. Pel que fa als seus ornaments, els inventaris de la congregació revelen que, per tal de donar sofisticació a les obres de la capella, tots els adorns presentaven guarnicions amb lapislàtzuli i fils d'or. El conjunt artístic, doncs, constava de tres quadres, un amb la imatge del sant i dos més sobre la seva història, emmarcats amb la guarnició esmentada, així com vuit canelobres, dos crucifixos, una sacra, dues tauletes de credences, dos pal·lis o frontals d'altar, un bastidor de fusta per exposar el pal·li de l'altar i sis cortines.²⁹

les pintures no eren les mateixes que havia fet Paolo de Matteis. De totes maneres, confon el temple de la Bonanova amb el temple dels trinitaris calçats, vegeu Francesc MIRALPEIX, *El pintor Antoni Viladomat i Manalt (1678-1755): biografia i catàleg crític*, Departament de Geografia, Història i Història de l'Art, Universitat de Girona, 2004, pp. 1052-1053; Francesc MIRALPEIX, *Antoni Viladomat i Manalt: 1678-1755. Vida i obra*, Museu d'Art de Girona, Girona, 2014, pp. 249 i 467.

28. ACA, ORM, Monacales-Hacienda, leg. grandes 373, s.f. (*Memoria de los bienhechores...*); ACMM, Caja Barcelona, sign. núm. 1, fol. 39r. No hem sabut localitzar més dades sobre aquest personatge. Segons Pedro Voltes Bou i Josep Carreras Bulbena, probablement el càrrec de "controler" recaigué en el napolità Rocco Stella (1662-1720), comte Stella. Aquest tenia sota les seves ordres a dos oficials majors i un escrivà; i li estaven subordinats el pagador de cambra, el de cort i el caixer de cort. Potser alguna d'aquestes figures responia a la posició de l'anomenat Juan Cremer. CARRERAS, *Carlos d'Àustria y Elisabeth de Brunswich*, p. 233; VOLTES, *Barcelona durante el gobierno*, I, p. 179.

29. ACA, ORM, Monacales-Hacienda, vol. 3114, pp. 101, 106, 107, 109 i 113.

Quan la comunitat de la Casa de la Missió a Barcelona decidí bastir el nou temple per a la seva residència, l'església de Sant Sever i Sant Carles Borromeu (1736-1746), també es destinà una de les quatre capelles al culte del sant i s'hi ubicaren els guarniments provinents de la primera església, la qual fou derruïda en acabar de construir la nova. Estava ubicada a la capella lateral més propera a l'entrada i al costat de l'Epístola. Com en el cas dels trinitaris descalços, els paüls també van encarregar l'elaboració d'obres noves per la capella a partir del 1750, entre els quals es trobava un quadre del sant, pintat per un dels germans Tramullas i costejat a partir de les almoines dels devots de la casa, com fou el cas de Ramon Meca i Cardona (†1757), marquès de Ciutadilla.³⁰

3. *El cas del quadre Sant Joan Nepomucè davant del tirà Venceslau IV*

Tenint en compte les dades analitzades anteriorment, tot apunta que la devoció al sant propiciada pels Habsburg a Barcelona compta amb un testimoni artístic conservat. Es tracta d'una pintura que representa al màrtir, signada per l'artista Paolo de Matteis (1662-1728) i datada l'any 1710, la qual provenia de Nàpols (fig. 1). Per tal de reconstruir la història de la peça, els historiadors s'han remès habitualment al document *Inventario de las obras de Nobles Artes procedentes de varios conventos que por disposición del Excmo. Ayuntamiento han sido traídas en calidad de depósito á esta Real Casa Lonja*, del 21 d'agost de 1835, ja que llavors es feu constar que, arran de la crema de convents, s'havia traslladat a la Casa de Llotja un quadre de Sant Joan Nepomucè que es considerava pintat per Francesc Tramullas i que provenia, segons l'escrivà, del convent dels trinitaris calçats.³¹ Considerem que podria

30. ACA, ORM, Monacales-Universidad, vol. 109, s.f. (22-V-1750); ACA, ORM, Monacales-Hacienda, vol. 3093, s.f. (22-05-1750).

31. «Trinitarios Calzados. I Idem [cuadro] Sn. Juan Nepomuceno. Fco. Tramullas», a BNC, Arxiu Junta de Comerç, lligall XCV, caixa 127, núm. 1, fol. 11v (21-08-1835); font citada per Ángel RUIZ I PABLO, *Historia de la Real Junta Particular de*

haver-se comès una errata en la seva redacció i que en realitat l'obra provenia del convent dels trinitaris descalços, ja que es produeix una confusió anàloga amb la nomenclatura del cenobi en el cas d'una altra obra que procedia del mateix conjunt³² i perquè al document *Nota de alguns quadros apreciables posseeix esta Ciutat*, redactat pel pintor Josep Arrau i Estrada (1774-1818) cap al 1797, s'atestava l'existència d'un quadre de sant Joan Nepomucè a l'església dels trinitaris descalços de l'estil de Luca Giordano,³³ un estil amb el qual s'ha relacionat a Francesc Tramullas des del segle XIX.³⁴

El 19 de gener de 1837 un nou inventari constata que, entre els quadres provinents dels convents suprimits i dipositats a la Llotja i a la parròquia de sant Joan, existia una pintura d'escola catalana que representava a sant Joan Nepomucè, de mida natural i d'una qualitat regular.³⁵ El mateix 1837 l'historiador Luis Bordás Munt (1798-1875)

Comercio de Barcelona (1758 a 1847), Henrich y Cia. impressors, Barcelona, 1919, p. 407; Francesc FONTBONA i Victoria DURÁ, *Catàleg del Museu de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, Barcelona, 1999, vol. 1, p. 38.

32. L'inventari feia constar: «Escultura. Trinitarios Calzados. 1 Sn. Bruno. Amadeu», però més endavant es cometia el següent error: «Bajas. En virtud de acuerdo de la Junta de 10 junio se ha entregado la imagen de Sn. Bruno procedente del convento de carmelitas descalzos», a BNC, Arxiu Junta de Comerç, lligall XCV, caixa 127, núm. 1, ff. 12r-12v (21-08-1835). Considerem que podria haver-se donat el mateix error, però a la inversa, en el cas del quadre que ens ocupa.

33. «En los trinitaris descalzos un [quadre de] Sn Juan Nepomuseno del estil de Jordan», Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC), Biblioteca, ms. 22-A, s.f. (Josep Arrau i Estrada, «Nota de alguns quadros apreciables posseeix esta Ciutat», *Varias notas y receptas per la practica de la pintura al oli*, c. 1797).

34. Michael BRYAN i George STANLEY, *Bryan's Dictionary of Painters and Engravers enlarged*, H. G. Bohn, Londres, 1849, p. 811; Anna TREPAT CÉSPEDES, *Manuel i Francesc Tramullas. Estat de la qüestió, del segle XVIII a l'actualitat*, Treball Final del Màster d'Estudis Avançats en Història de l'Art, Universitat de Barcelona, 2013, p. 54.

35. Josep Arrau i Vicente Rodés, *Estado que manifiesta la clasificación de las pinturas recogidas de los conventos suprimidos de esta Provincia que se hallan depositados en S.*

atestava que a una cambra contigua a l'avantsala de l'acadèmia o escola de nobles arts de Llotja hi havia exposat el quadre de sant Joan Nepomucè, especificant que era representat davant d'un tirà i que era original de Tramullas.³⁶

Els inventaris de 1847 i 1851 seguiren relacionant l'obra amb la mà de Francesc Tramullas, sense indicar-ne les mides ni cap altra característica;³⁷ però a partir del catàleg de 1866 es produí un canvi important, ja que els registres inclogueren més detalls sobre l'obra i el quadre de Sant Joan Nepomucè es va documentar per primer cop com una obra signada pel pintor napolità Paolo de Matteis (1662-1728), datada el 1710 i provinent de Nàpols, tal com constatava una inscripció situada al quadre, especificant tanmateix que mesurava 3 metres d'alt per 1,75 metres d'ample. La numeració que rebé la pintura en aquest inventari encara es conserva en una cartel·la al dors del marc.³⁸ Per altra banda, el catàleg no enumerava cap altra obra sobre aquesta temàtica ni atribuïda a Tramullas. Així mateix, el 1906 Cayetano Barraquer afirmava que el quadre que ostentava l'acadèmia i que apareixia al catàleg del

Juan y en la casa Lonja, hecha por los infrascritos en desempeño de la comisión que se les confirió del Sr. Jefe Político en 5 de este mes. Barcelona, 19-I-1837, s.f. (còpia d'un document original, realitzada el 10 de juliol de 1846 i conservada en una col·lecció particular de Barcelona).

36. «San Juan Nepomuceno ante un tirano, original de Tramulles», a Luis BORDÁS, *Memoria acerca de la erección y progreso de la Junta de Comercio de Cataluña y de su Casa Lonja*, Oliveras impr., Barcelona, 1837, p. 38.

37. *Catálogo de las obras en pintura y escultura que existen en el Museo de la Junta de Comercio de Cataluña*, J. Ferrando Roca impresor, 1847, p. 9, núm. 223; Museu Frederic Marés (MFM), arxiu, caixa 96, carpeta "Sobre inventaris", *Copia del inventario de cuadros, efectos y muebles que existen en las salas del segundo piso de la Casa Lonja*, 27-I-1851, s.f., núm. 223.

38. *Catálogo de las obras de pintura pertenecientes al Museo a cargo de la Academia Provincial de Bellas Artes de Barcelona*, Verdaguer impr., Barcelona, 1866, p. 10, núm. 56; *Catálogo de las obras de pintura pertenecientes al Museo a cargo de la Academia Provincial de Bellas Artes de Barcelona*, Celestino Verdaguer impr., Barcelona, 1867, p. 11, núm. 156; citat per FONTBONA i DURÁ, *Catàleg del Museu*, I, p. 38.

1866 provenia del braç del creuer del costat de l'Evangeli de l'església de Nostra Senyora de la Bonanova, dels trinitaris descalços, i que havia fet parella amb una altra pintura en què el sant confessava a la reina, d'acord amb el testimoni que el 1895 li va narrar l'escriptor Francisco de Paula Capella (1823-1901), veí de l'església.³⁹ Actualment aquest quadre es troba exposat al Museu Nacional d'Art de Catalunya⁴⁰ i tant les seves mesures com les inscripcions de l'obra permeten afirmar que es tracta de la mateixa pintura catalogada a l'inventari de l'acadèmia del 1866, així com podria ser la mateixa que fins al 1851 apareixia relacionada als catàlegs i descripcions de la col·lecció de Llotja com una obra realitzada per Tramullas.

Considerem que la pintura que hem analitzat podria haver arribat a Barcelona gràcies a la comitència reial de Carles III d'Àustria i Elisabet Cristina de Brunswick i que fou destinada a ornamentar la capella del sant que havien encarregat bastir a l'església de la Bonanova. L'elecció del pintor napolità Paolo de Matteis no es tractava d'un cas aïllat, ja que el pintor Bernardo de Dominici (1683-*c.* 1759) afirmava a l'obra *Vite dei pittori, scultori ed architetti napoletani* (1742) que De Matteis havia realitzat un quadre molt similar quant a mesures i temàtica per a l'emperador Josep I, per tal d'ubicar-lo a la capella imperial de Hofburg a Viena.⁴¹ De fet, les seves mesures i autoria han portat a

39. BARRAQUER, *Las casas de religiosos*, II, p. 554.

40. Les dades consten a una etiqueta antiga situada al revers del quadre i als graons en què s'assenta la cadira del rei Venceslau IV. FONTBONA i DURÀ, *Catàleg del Museu*, I, p. 38; LIVIO PESTILLI, *Paolo de Matteis: Neapolitan Painting and Cultural History in Baroque Europe*, Routledge, Londres, 2013, p. 342.

41. «Anche da Vienna fu richiesto delle opere sue, avendo fatto per l'Imperatore Giuseppe I un quadro di dodici palmi in circa, da situarsi nella sua imperial cappella, il quale rappresenta S. Giovanni Nepomuceno con altro accompagnamento di belle figure, del quale ebbe Paolo onoratissima ricompensa», a Bernardo de DOMINICI, *Vite dei pittori, scultori ed architetti napoletani*, Tipografia Trani, Nàpols, 1846, vol. 4, p. 332; font citada per Nicola SPINOSA, *Settecento napoletano. Sulle ali dell'aquila imperiale, 1707-1734*, Electa, Nàpols, 1994, pp. 82 i 152.

l'historiador de l'art Livio Pestilli a considerar que l'obra exposada al MNAC podria ser la peça definida per Bernardo de Dominici a la seva biografia sobre el pintor.⁴² Hom és del parer, però, que es tractava d'un tema que hagué de representar en diverses ocasions, pel que no descartaríem l'existència de més d'un quadre d'aquestes característiques i magnituds, més si tenim en compte que els estudiosos de l'artista han constatat l'existència de dues obres més gairebé idèntiques compositiuament però amb mides inferiors al *Bayerische Staatsgemäldesammlungen* de Munic⁴³ i al *Musée des Beaux-Arts* de Chambéry.⁴⁴

En última instància, les dades exposades ens condueixen a valorar que, probablement, els quadres del sant i la seva història inventariats a la primera església de la Casa de la Missió, comissionada per la cort reial i actualment desapareguts, també haurien pogut ser de la mà o de l'estil de Paolo de Matteis.

4. Epíleg

En finalitzar la Guerra de Successió i amb el retorn de Felip V al poder, la situació de la comunitat vinculada a la Casa de la Missió es veié agreujada per la repressió que s'infligí contra els beneficiats pel poder austriacista. Així doncs, entre el setembre i l'octubre de 1714

42. PESTILLI, *Paolo de Matteis*, p. 342.

43. L'obra conservada a Munic (67,5 x 50 cm, inv. 2254) provenia de la galeria de Düsseldorf, erigida entre el 1709 i el 1714 per l'elector Giovanni Guglielmo del Palatino-Neuburg (1658-1716). Als catàlegs d'obres de la galeria de 1754 i 1781, s'inventariava com una obra signada per Paolo de Matteis als graons que servien de base per al tron reial. Finalment, el 1806 va ser traslladada a Munic. *Catalogue des tableaux qui se trouvent dans les galleries du palais de S.A.S.E. Palatine a Dusseldorf*, c. 1754, p. 12; Nicolas de PIGAGE, *La galerie électorale de Düsseldorf. Catalogue raisonné de ses tableaux*, J. B. Jorez impressor, Brussel·les, 1781, p. 179; SPINOSA, *Settecento napoletano*, pp. 82 i 152; Salvatore PISANI, «Uno sconosciuto committente di Francesco Solimena a Vienna», *Paragone Arte*, 49 (1998), p. 69; PESTILLI, *Paolo de Matteis*, p. 342.

44. PESTILLI, *Paolo de Matteis*, p. 342 (68,6 x 53,2 cm, inv. m669).

varen ser desterrats, per ordre reial, el superior Giovanni Domenico Orsese i el sacerdot Josep Jofreu, en haver-se mostrat partidaris de l'arxiduc Carles d'Àustria.⁴⁵ Per altra banda, el sacerdot Jean Bonnet (1664-1735), superior general de la congregació, remeté un escrit el 26 de desembre de 1714 al sacerdot Jean Couty (1667-1746), superior a Roma, per informar-lo que a Barcelona la comunitat no seguia els costums i les funcions estipulades per a tots els membres de la Congregació de la Missió;⁴⁶ una qüestió que seguí sent debatuda fins al 1724, quan la visita del superior de la Casa de la Missió de Montecitorio a la comunitat barcelonina confirmà que la casa de Barcelona complia amb les normes i els decrets establerts a la reglamentació.⁴⁷

Pel que fa al culte de sant Joan Nepomucè, però, lluny de ser omès o descuidat pels monarques borbònics, fou fomentat en l'àmbit regi. Així doncs, segons l'historiador Pavel Stépánek, es va establir una certa rivalitat entre les cases austríaca i borbònica a l'hora de constituir-se com a la dinastia que podia oferir un culte més important al sant.⁴⁸ D'aquesta manera, i com bé afirma Raquel Sigüenza,⁴⁹ Felip V i Elisabet Farnese varen promoure diverses accions en favor d'aquesta comesa, com l'arranjament i celebració de la festivitat del sant a Sevilla el 1733 i la concessió als mestres gravadors alemanys de la Real Fábrica de Cristales, d'una capella de l'església de Nostra Senyora del Rosari al Real Sitio de San Ildefonso per dedicar-la a sant Joan Nepomucè, l'any 1752. D'altra banda, els jesuïtes també el varen escollir com a patró

45. PARADELA, *Resumen histórico*, pp. 92-93; ORCAJO, *Historia básica*, pp. 67-68.

46. PARADELA, *Resumen histórico*, pp. 81, 88 i 94; ORCAJO, *Historia básica*, pp. 68 i 72. No serà fins al 1733 que els sacerdots començaran a vestir l'hàbit comú de la Congregació de la Missió, en lloc de l'hàbit anomenat espanyol, vegeu *Recueil des principales circulaires des supérieurs généraux de la Congrégation de la Mission* 1877, I, p. 498.

47. PARADELA, *Resumen histórico*, pp. 94-95; ORCAJO, *Historia básica*, p. 72.

48. STÉPÁNEK, *San Juan Nepomuceno*, pp. 11-54.

49. SIGÜENZA, *Entrada y primeros años del culto*, p. 226.

secundari de la Companyia de Jesús el 1731, fomentant l'expansió del seu culte en els territoris espanyols d'ultramar.

Fig. 1. Paolo de Matteis, *El rei Venceslau IV sentència sant Joan Nepomucè*, 1710 (MNAC, núm. catàleg 005672-000, oli sobre tela, 293 x 173 cm). Dipòsit de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi. © MNAC – Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona. Fotògrafs: Calveras/Mérida/Sagristà.

El territori de Sant Just Desvern en el segle XVIII a partir del cadastre de 1716

OLGA SBERT I PÉREZ
Raimon Masdéu i Térrens

Resum

Aquesta comunicació té per objectiu presentar els mapes que hem elaborat a partir de la informació que ens proporcionen els documents manuscrits que es conserven a l'Arxiu Municipal de Sant Just Desvern relacionats amb la imposició, a partir de l'any 1716, de l'impost del cadastre sobre el Principat de Catalunya.

Paraules clau: cadastre, mapa, segle XVIII.

Resumen

Esta comunicación tiene por objeto presentar los mapas que hemos elaborado a partir de la información que nos proporcionan los documentos manuscritos que guarda el Arxiu Municipal de Sant Just Desvern relacionados con la imposición, a partir del año 1716, del impuesto del catastro en el Principat de Catalunya.

Palabras clave: catastro, mapa, siglo XVIII.

Abstract

This communication aims to present the maps that we have prepared based on the information provided by the manuscript documents kept by the Municipal Archive of Sant Just Desvern. These documents are related to the imposition, from the year 1716, of the cadastre tax in Catalonia.

Key words: cadastre, map, eighteenth century.

1. Objecte del treball

D'entre els documents que es troben a l'Arxiu Històric Municipal de l'ajuntament de Sant Just Desvern, relacionats amb la imposició de l'impost del Cadastre després de la Guerra de Successió, hem centrat l'atenció en uns documents manuscrits elaborats els anys 1716, 1732 i 1742.

Després d'una primera lectura i reconeixement dels documents disponibles, observarem la riquesa i la diversificació de la informació que s'hi contenia, com les seves cases i edificis públics, els seus habitants, l'estructura social, els oficis, les fonts econòmiques i, entre totes les descripcions, aquelles informacions que apareixen sense ser enumerades expressament com són les vies de comunicació i la seva toponímia, que ens han permès de fer una aproximació molt detallada al seu territori.

Aquests documents, doncs, formen la base del treball i el seu desplegament posterior, el qual tenia com a objectiu l'elaboració d'un mapa cadastral de l'any 1716, una tasca ingent començada de forma molt innocent i que ben aviat es va convertir en poc menys que inabastable, però que ens ha permès elaborar una sèrie de mapes que descriuen les propietats, la geografia i l'agricultura de Sant Just Desvern a principis del segle XVIII. Aquests documents han esdevingut una excel·lent font d'informació per a obtenir la imatge del municipi a principis del segle XVIII, tasca que podria ser inèdita en el territori català pel fet que no hem pogut localitzar cap altre mapa cadastral de l'època realitzat amb la mateixa metodologia emprada per nosaltres. Pensem que l'anàlisi exhaustiva necessària per a la realització d'aquest mapa ens ha portat a una extracció de tota la informació associada que pot ser útil per als interessats en el coneixement detallat del municipi i, alhora, la seva informació es podrà incorporar, per altres estudiosos, a treballs d'altres temàtiques.

Aquesta ponència és un resum del treball que acompanya els mapes realitzats, finalitzat el mes de gener del 2018 on, a més, s'emmarca històricament el municipi en el moment de la imposició de l'impost. No

forma part d'aquest treball, però, l'anàlisi de la imposició de l'impost del cadastre, la seva repercussió en l'economia catalana, o les seves conseqüències.

2. *Els documents consultats*

És obligat, abans de passar al resultat de l'anàlisi, fer un breu repàs dels documents que, precisament, ens han permès arribar a la seva finalització.

- El Cadastre de 1716

La correcta distribució de les quotes impositives del Cadastre entre els diferents contribuents s'havia de basar en les dades aportades des de cada una de les parròquies pel rector i un parell de pagesos que havien de ser els més instruïts dins de cada poble. La documentació que es va enviar a cada parròquia incloïa un breu qüestionari, un *Interrogatorio* amb 32 preguntes i unes instruccions sobre com complimentar tota aquesta documentació i com redactar un *Vezindario* (una relació completa de totes les famílies habitants a la parròquia) i un Cadastre de finques.

En el cas santjustenc només s'ha conservat una part del llibre manuscrit que recull el Cadastre de finques, pensem que fou escrit pel rector Jacint Bernada, i que es conserva a l'Arxiu Històric Municipal, i porta per títol *Catastro o Inventari de las heretats y terras del terme y parrochia de S. Just Desvern bisbat de Bar^a 1716*. Hi manquen algunes pàgines de la part final, i els darrers fulls es troben en mal estat i estripats o fets malbé, de manera que no es conserva la part del marge extern i, per tant, no s'ha pogut transcriure de forma completa. Això fa que potser algunes dades tampoc es conservin.¹

1. Per simple comparació amb altres documents relatius al cadastre imposat l'any 1715 en d'altres localitats catalanes (Carme MASSANA, *Indústria, ciutat i propietat: política econòmica i propietat urbana a l'àrea de Barcelona: 1901-1939*, Curial, Barcelona, 1985; Concepción CAMARERO BULLÓN, Pilar FACI LACASTA, «La documentación del

El Cadastre de 1716 es presenta sense gràfics i les finques es troben classificades per terratinent² (pensem que l'ordre es basa en la distància de la casa a l'església parroquial) i numerades a partir d'aquest ordre, i es diferencien les unes de les altres pel tipus de conreu o ús agrícola o silvícola. No obstant, la descripció de les finques és exhaustiva, i la informació que hi consta és la resposta a un dels qüestionaris que es va fer arribar a tots els municipis de Catalunya.

El manuscrit del Cadastre de 1716 comença directament amb la relació de finques d'en Gabriel Cardona, segueix amb la relació de les finques de la resta de terratinents i finalitza amb les altres cases, aquelles que no tenien de terreny més que el que ocupava la mateixa casa o en algun cas tenien una mica d'hort. Hi ha també una petita relació amb les indicacions d'alguns censos que es devien cobrar.

No hi trobem cap introducció al municipi, ni la seva situació en relació als pobles veïns o bé referida a alguna via de comunicació, ni tampoc (almenys en la part conservada) es fa referència a les persones que varen intervenir en el seu aixecament. La descripció que cada terratinent fa de les seves finques es fa seguint el Reglament, les normes que es varen dictar per a la seva realització, com hem explicat en l'apartat anterior. És una informació molt precisa que dóna moltes dades interessants si es tracten de forma global, tant si l'interès és per a un estudi d'usos del sòl, dels cultius, relacionat amb l'economia del moment, o bé a nivell de creixement urbanístic ja que ens dóna una fotografia del moment de desenvolupament. Però també és un document molt ric en toponímia, que ens ha permès identificar zones que fins ara desconeixiem.

Catastro de Patiño en el Archivo Histórico Provincial de Lérida», *CT: Catastro*, 57 (2006), pp. 95-164) és probable que manquin una relació alfabètica dels terratinents, un resum de les cases i una acta resum amb l'extensió total del terme, els tipus de productes conreats, les rendes obtingudes pel comú, els noms i cognoms dels experts que el van redactar i les dates de realització.

2. Entès com a *persona posseïdora de terres*, al marge de la quantitat i la superfície de terres que posseïen.

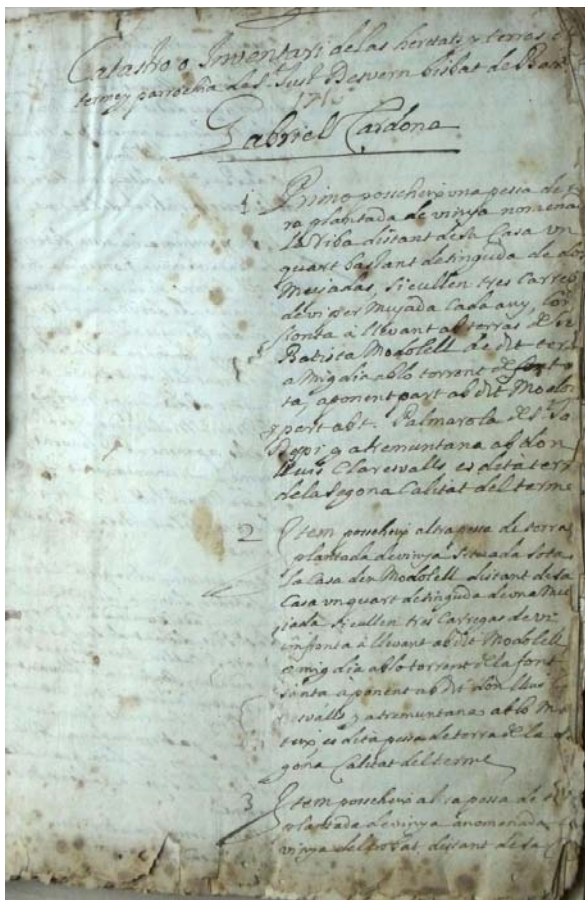

Fig. 1. Full número 1 del manuscrit del Cadastre de 1716 on hi figura l'encapçalament del document i s'inicia la descripció de finques (fotografia dels autors)

- La nova recanació de 1732

Si el document cadastral de 1716 és cent per cent descriptiu, el document cadastral de 1732 és enterament numèric i gràfic. Es tracta d'una còpia exacta realitzada l'any 1832 que també es conserva a l'Arxiu Històric Municipal de Sant Just Desvern.

3. Les dades obtingudes dels documents

En la descripció de les 168 finques del Cadastre de 1716 s'hi definen els aspectes següents: primerament el nom pel qual era coneguda la finca; si hi havia construïda una casa; la distància fins a la casa del terratinent; la seva superfície en mujades; la utilitat que donava la terra, què s'hi sembrava i cada quant temps es sembrava; les seves confrontacions i, per finalitzar, de quina qualitat era aquella finca en relació a la resta de terres del terme segons també els criteris generals del Cadastre per a tot Catalunya.

En canvi, en el Cadastre de 1732 disposem dels croquis de 158 finques, en els quals s'hi indiquen les dades següents: les dimensions bàsiques de la finca en canes, els tipus de conreu o de terra, la qualitat, la superfície en mujades que correspon a cada tipus i la superfície total de la finca.

De la revisió detallada dels documents de base, les conclusions a l'hora d'interpretar-les es varen basar, a mida que l'anàlisi avançava, en prendre com a molt fidels els croquis de les finques de l'any 1732, així com el de la figura del terme parroquial.

Per bé que es tracta d'un dibuix esquemàtic, sense cap mena d'escala ni d'orientació, és molt fidel a la realitat i equiparable al dibuix que componen les finques del 1732. Els límits de les finques eren (i són) inviolables: una finca es pot agregar, segregar o dividir, però els límits originals romanen inalterables. L'orografia del terreny (carenes, valls, torrents, rieres, rius, etc.) i la mà de l'home (camins, parets, arbres) ajudaven a marcar els límits de cada una de les finques. I fins a la implantació del Cadastre a principis del segle XVIII no hi havia la necessitat de dibuixar sobre paper els límits d'aquestes finques. Els capbreus i altres documents notariais explicitaven clarament que tothom sabia quins eren els límits de cada finca i les seves afrontacions. En el cas santjustenc, queda clar que les grans finques de la zona de muntanya quedaven delimitades per l'orografia del terreny, mentre que les delimitacions de les finques de la part baixa podrien ser una herència de les

centuriacions romanes, ja que hom hi observa un nombre de línies més o menys rectes més elevat.

4. *L'elaboració dels mapes*

Per a la realització dels mapes de 1716 hem emprat el propi document descriptiu de les finques d'aquella data i el Cadastre de 1732 -pels croquis que conté de les finques-, diversos mapes i fotografies aèries històriques -obtinguts bàsicament de la Cartoteca Digital de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC)-, i mapes de finques aportades en algunes figures de planejament urbanístic local.

No obstant, la documentació del segle XVIII no va ser suficient per a la identificació completa de totes les finques. La descoberta pràcticament casual d'un mapa parcel·lari de finals del segle XIX en una casa particular, i la seva autorització d'ús per a l'elaboració d'aquest estudi per part de la propietat, ha estat bàsic per a la conclusió del mapa.

Després d'un treball inicial de comparació visual entre els croquis que apareixen al Cadastre de 1732 i la cartografia cadastral del municipi, es va posar de relleu la gran dificultat d'identificació de finques especialment de la zona urbana. A la zona de masies disseminades, la qual com que encara a data d'avui envolta totalment la zona urbana, no era tan dificultosa la identificació de les finques de muntanya que, a data d'avui, es correspon tan sols a 9 finques del document i que tenen poques diferències de superfície.

Així doncs, l'espai cartogràfic temporal 1716-2010 era massa extens. Tenint en compte que el municipi de Sant Just Desvern, fins pràcticament la segona dècada del segle XX, romanía com a poble essencialment rural, es varen cartografiar digitalment els mapes cadastrals de 1935, amb les modificacions introduïdes l'any 1955 per l'*Instituto Geográfico y Catastral*, els quals es troben també a l'Arxiu Històric Municipal de Sant Just Desvern.

Per altra banda, també varen ser útils els mapes de les Minutades Municipals a escala 1:25.000 elaborades entre els anys 1914 i 1936, els quals també es troben a la Cartoteca Digital de l'ICGC, així com diversos plànols de planejament aprovat al municipi en el que sortien les propietats afectades dins el seu àmbit.

Amb la introducció d'aquestes bases, per una banda, i per l'altra d'esborrar totes les alteracions provocades per les urbanitzacions contemporànies, es va obtenir una base neta on només hi apareixia la topografia (restituïda al més fidelment possible a partir dels mapes antics), els torrents i rieres, els camins de principis de segle XX, i les propietats no urbanes dels mapes parcel·lars del Cadastre de 1935.

El treball de transcripció es va veure aturat per manca d'informació del centre urbà del municipi i, per tant, va restar inacabat fins a la troballa pràcticament casual del mapa parcel·lari de final del segle XIX que és d'una col·lecció particular. Aquest mapa, si bé en molt mal estat, va ser la clau que va permetre la finalització del nostre treball, en constar el parcel·lari de la zona urbana.

El resultat final ha suposat la identificació de les finques del Cadastre de 1716 sobre la cartografia digital del municipi.

5. *Els resultats*

Els mapes realitzats, tots referits a l'any 1716, han estat els següents:

- 1) La transcripció literal del cadastre.
- 2) El mapa comprensiu, amb les finques sobre la base cartogràfica actual de carrers, indicant la traça completa de camins, torrents i la riera.
- 3) El mapa de topònims del terme.
- 4) El mapa d'aprofitament dels terrenys (plantacions).
- 5) La *placa*, o sagrera, de Sant Just Desvern.

Els mapes s'han realitzat sobre cartografia digital oficial a escala 1:1.000 d'abast públic, si bé, com s'explicarà la base cartogràfica ha estat de poca ajuda al principi del treball i de molta ajuda al final, per

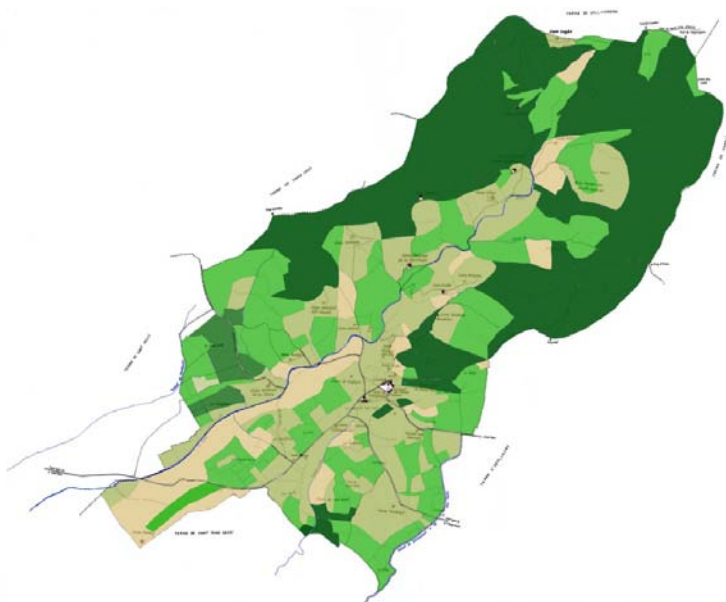

Els topònims són en gran part el record que es guarda del passat, per això aquest mapa és, de fet, el més interessant del treball. Ens emplaça de forma clara aquells noms de lloc que encara perviuen en la memòria dels habitants de Sant Just però s'havien identificat erròniament amb el pas dels anys, ja sigui situant-los en llocs incorrectes o bé anomenant-los de forma similar però distorsionada.

En alguns casos els noms de lloc han evolucionat de forma imprecisa per l'alternança en el temps de la forma català-castellà-català, i ha estat una gran troballa que el document de 1716 els incorporés, pel fet que permetrà de ben segur identificar topònims encara més antics i que, a data d'avui, no ha estat possible ubicar en el territori, i establir la connexió amb els topònims medievals coneguts. Per la importància d'aquesta informació vam creure convenient la necessitat d'afegir en els casos singulars una recerca sobre el nom original del topònim i la seva evolució, de forma complementària a l'objectiu inicial del treball.

4) El mapa d'aprofitament dels terrenys:

Hem elaborat aquest mapa amb les dades dels aprofitaments agrícoles i silvícoles declarats, per tal que serveixi per a altres estudiosos de cara a la comparació de resultats amb altres investigacions.

Els aprofitaments que s'hi han fet constar són els del cadastre de 1716 que són: vinya, bosc, cereal i erm, si bé en el cadastre de 1732 apareixen molts més aprofitaments detallats, per diferenciació del tipus de fruit. Els croquis del 1732 són els que ens han permès situar cada plantació en el lloc aproximat de la finca, ja que en ells s'hi identifica cadascuna de forma exacta, incloent la seva extensió en mujades.

5) La *plauça*, o sagrera, de Sant Just Desvern:

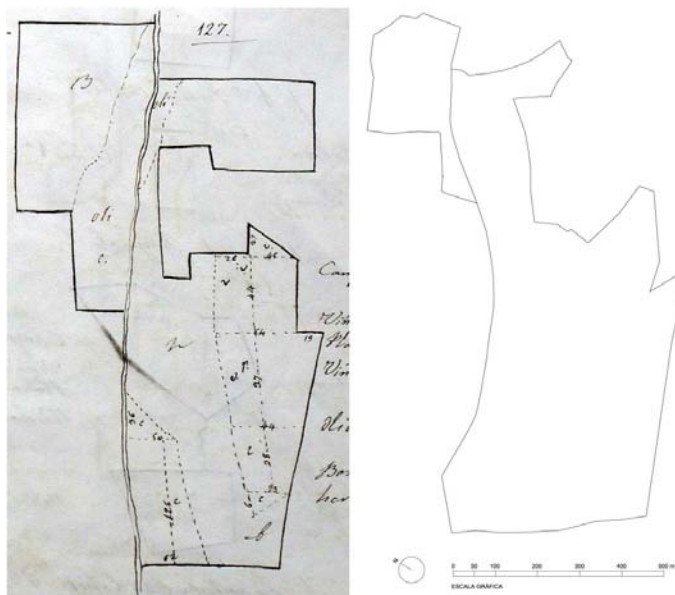

Aquest és un mapa de detall de l'únic espai públic que s'identifica en el Cadastre de 1716, com a *plassa*, però també com la zona de la sagrera.

Hi hem representat, el més fidelment possible, tota la informació disponible, especialment la ubicació de les cases de la sagrera així com les del seu voltant, els camins que hi arribaven i les plantacions de les finques.

6. La comparació dels resultats

Ja des dels primers intents d'identificació de finques sobre la cartografia actual vam ésser conscients de l'exactitud dels croquis de 1732. Per aquest motiu, i encara que d'entrada ens resistíssim a dibuixar les finques amb formes semblants per la gran diferència amb el territori actual, el resultat final no s'hauria aconseguit sense aquesta pauta de treball.

Com a exemple d'aquests resultats exposem el cas de la finca dels Dusai, part de la qual avui és coneguda per formar part del Parc de la Torreblanca. L'any 1716, la finca, com el parc actual, s'estenia entre els termes de Sant Just Desvern i Sant Joan Despí.

Els Dusai, de fet, tenien dues finques, la finca de l'Espigolera (o *Spigolera*) tota dins el terme de Sant Just Desvern, i la de la Torreblanca (actualment repartida entre els municipis de Sant Just Desvern i Sant Joan Despí), les quals quedaven separades per la riera de Sant Just. L'any 1716 aquestes dues finques són descrites per separat, mentre que l'any 1732 es varen encadastrar com una sola finca. A la imatge superior es pot observar el dibuix de 1732 (a l'esquerra) amb el dibuix de la finca actual segons les bases cadastrals actuals, la qual cosa permet copsar la bona feina realitzada pels geòmetres reials amb els mitjans de l'època: la vara de recanació, un llapis i un tros de paper.

Sessió IV

Família, xarxes i societat

Proyección profesional de los corregidores de Cataluña en Andalucía durante el siglo XVIII

MARÍA LUISA ÁLVAREZ Y CAÑAS*
Universidad de Alicante

Resum

La presència de governants i corregidors nascuts a Catalunya a corregiments d'Andalusia va constituir una minoria; tanmateix, malgrat el seu reduït número, el seu pes social i polític va ser notable. Pertanyents a famílies de la noblesa, tant d'arrels antigues com aconseguida per mèrits recents, van estar avalats per la seva lleialtat a la causa de Felip V. Entre les seves virtuts van destacar per l'antiguitat i experiència en els serveis a la Corona, tant per la participació en campanyes militars, com per la seva gestió a l'administració territorial, adaptats a les institucions de govern del règim absolutista i centralista borbònic. Aquests catalans es van distingir per la seva prosperitat professional i la consolidació de la seva posició social, alhora que exemplificaren la recompensa del favor reial en càrrecs de responsabilitat política.

Paraules clau: Andalusia, Catalunya, corregidors, governadors, fidelitat, segle XVIII.

Resumen

La presencia de gobernadores y corregidores oriundos de Cataluña en corregimientos de Andalucía constituyó una minoría; sin embargo, a pesar de su exiguo número, su peso social y político fue notable. Pertenecientes a familias de la nobleza, tanto de antigua raigambre como alcanzada por méritos recientes, estuvieron avalados por su lealtad a la causa de Felipe V. Entre sus virtudes sobresalieron por la antigüedad y experiencia en servicios a la Corona, tanto por la participación en campañas militares, como por su gestión en la Administración

*Este trabajo se ha realizado con la ayuda del Ministerio de Economía y Competitividad. Proyecto de I+D. Referencia: HAR2016-77305.

territorial, adaptados a las instituciones de gobierno del régimen absolutista y centralista borbónico. Estos catalanes se distinguieron por su prosperidad profesional y la consolidación de su posición social, al tiempo que ejemplarizaron la recompensa del favor real en empleos de responsabilidad política.

Palabras clave: Andalucía, Cataluña, corregidores, gobernadores, fidelidad, siglo XVIII.

Abstract

The presence of governors and corregidores native of Catalonia in corregimientos of Andalusia constituted a minority; However, despite its meager number, its social and political weight was remarkable. Belonging to families of the nobility, both of ancient tradition and reached by recent merits, they were endorsed by their loyalty to the cause of Felipe V. Among his virtues stood out by seniority and experience in services to the Crown, both for the participation in deeds military, as for its management in the territorial Administration, in the adaptation of government institutions to the absolutist and Bourbon centralist regime. These Catalans distinguished themselves by their professional prosperity and the consolidation of their social position, while at the same time they served as an example in the reward of real favor in jobs of political responsibility.

Keywords: Andalusia, Catalonia, corregidores, governors, fidelity, eighteenth century.

1. Introducción

La elección de los servidores del rey en el amplio ámbito de la Administración territorial española durante el siglo XVIII, supuso la creación de una amplia nómina de militares, nobles y letrados, que bajo el homogéneo modelo de gobierno castellano respondieron a las expectativas de centralización y control social dictadas por la nueva monarquía borbónica. Figura consustancial en el organigrama político, sus

atribuciones dotaron al corregidor de acreditada capacidad militar y máxima autoridad judicial, que contribuyeron a consolidar y fortalecer el dominio jurisdiccional y social de la Corona. Su estudio ha generado una amplia y rica bibliografía sobre el perfil socioprofesional de estos servidores del rey, también referente a diversas regiones españolas.¹

1. Entre otros, son de gran interés tanto los estudios clásicos como los prosopográficos de Francisco José ARANDA PÉREZ, «Nobles, discretos varones que gobernáis Toledo: una guía prosopográfica de los componentes del poder municipal en Toledo durante la Edad Moderna (Corregidores, dignidades y regidores)», en F. J. Aranda Pérez, coord., *Poderes «intermedios», poderes «interpuestos»: sociedad y oligarquías en la España moderna*, Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 1999, pp. 227-310; Agustín BERMÚDEZ AZNAR, *El corregidor en Castilla durante la Baja Edad Media*, Editum, Murcia, 1971; Gerónimo CASTILLO DE BOBADILLA, *Política para Corregidores y Señores de Vasallos en tiempo de paz y de guerra y para Jueces eclesiásticos y seglares y de sacas, aduanas y de residencias y sus Oficiales y para Regidores y Abogados y del valor de los corregimientos y Gobiernos Realeños y de las Ordenes*, 2 vols., Instituto de Estudios de Administración Local, Madrid, 1978; José Ignacio FORTEA PÉREZ, «Los corregidores de Castilla bajo los Austrias: Elementos para un estudio prosopográfico de un grupo de poder (1588-1633)», *Studia Historica. Historia Moderna*, 34 (2012), pp. 99-146; Josep María GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, Marcial Pons, Madrid, 1997; Mauro HERNÁNDEZ BENÍTEZ, «La evolución de un delegado regio: corregidores de Madrid en los siglos XVII y XVIII», *Anuario de historia del derecho español*, 61 (1991), pp. 579-606; GIMÉNEZ LÓPEZ, Enrique, *Militares en Valencia (1707-1808). Los instrumentos del poder borbónico entre la Nueva Planta y la crisis del Antiguo Régimen*, Instituto de Cultura «Juan Gil-Albert», Alicante, 1990; y *Los servidores del rey en la Valencia del siglo XVIII*, Institució Alfons el Magnànim, Valencia, 2006; Benjamín GONZÁLEZ ALONSO, *El corregidor Castellano: 1348-1808*, Instituto de Estudios Administrativos, Madrid, 1970; Alfonso DE CEBALLOS-ESCALERA Y GILA, Marqués de la Floresta, «Notas para el estudio de las relaciones de la corona con la ciudad de Ávila: una prosopografía de los corregidores (1385-1835)», *Cuadernos de Ayala, Revista de la Federación Española de Genealogía y Heráldica*, Ed. IGDA, 2017, pp. 1-159; Mauro HERNÁNDEZ BENÍTEZ, «La evolución de un delegado regio: corregidores de Madrid en los siglos XVII y XVIII», *Anuario de Historia del Derecho Español*, 60 (1991), pp. 579-606; Rafael CERRO NARGÁNEZ, «Agentes del reformismo borbónico: los alcaldes mayores de Barcelona nombrados por Carlos III», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, LII (2009-2010), p. 253, 265; Rafael PALACIO RAMOS, «El Corregimiento de las Cuatro

Las circunstancias geopolíticas que concurrían en las zonas fronterizas y plazas marítimas andaluzas hicieron posible la aparición y consolidación de corregimientos de indudable valor estratégico, con un alto predominio de militares al mando, al igual que sucedió con los territorios recientemente sometidos en la Corona de Aragón. Estos últimos constituyeron un escenario político de alta dificultad gubernativa, y un delicado reto para los designados en su gobierno. Del mismo modo, las extensas circunscripciones de capa y espada, así como los reducidos territorios de letras, requerían agentes reales que impusieran los intereses del absolutismo sobre las autoridades municipales, regidores y nobleza local, afianzados desde antiguo en el poder y que debían subordinarse a la jurisdicción judicial y política de los corregidores.

2. Los corregidores de origen catalán destinados en Andalucía

El proceso de designación de hombres capacitados con las condiciones profesionales necesarias para la gestión de los pueblos y sus habitantes, hizo posible la movilidad y el intercambio de destinos en ambos extremos de la península. Si bien fueron una excepción entre una mayoría de castellanos, algunos de los oficiales y caballeros cata-

Villas de la Costa del Mar, paradigma del complicado proceso de racionalización de las fortificaciones costeras a lo largo del siglo XVIII», *Revista de Historia Militar*, 102 (2007), pp. 67-96; «Los corregidores de Reinosa en los siglos XVIII y XIX», *Altamira: Revista del Centro de Estudios Montañeses*, 77 (2009), pp. 277-309; Rafael PALACIO RAMOS, *El corregimiento de Laredo y el gobierno de Cantabria en el Antiguo Régimen*, Asociación Amigos del Patrimonio de Laredo, Laredo, 2011; Mª Luisa ÁLVAREZ Y CAÑAS, *Corregidores y alcaldes mayores: la administración territorial andaluza en el siglo XVIII*, Universidad de Alicante, Alicante, 2012, pp. 206-207; Mª Isabel PÉREZ DE COLOSÍA RODRÍGUEZ y Pilar YBÁÑEZ WORBOYS, «De los Reyes Católicos a los Austrias: el corregimiento de Málaga», en A. Alvar Ezquerro, J. Contreras Contreras, J. I. Ruiz Rodríguez, eds., *Política y Cultura en la época Moderna (Cambios dinásticos. Milenarismos, mesianismos y utopías)*, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares, 2004, pp. 165-172; Francisco TOMÁS Y VALIENTE, *Gobierno e Instituciones en la España del Antiguo Régimen*, Alianza Editorial, Madrid, 1982.

lanes que demostraron lealtad a la causa borbónica en tierras forales fueron responsables del gobierno en Andalucía, especialmente durante la primera mitad del siglo XVIII.

En la categoría de corregidores militares fue singular el temprano nombramiento de Juan Copons y Grimau, que obtuvo la merced del gobierno y corregimiento de Motril en 1714.² Sus ascendientes familiares y circunstancias personales en esa fecha le hicieron merecedor de una honrosa recolocación profesional.³ Heredero de Ramón Copons y Grimau, primer marqués de Moyá de la Torre, por concesión de Felipe V en el año 1703,⁴ pertenecía a un linaje catalán con una amplia proyección política al servicio de la monarquía y a la nobleza catalana desde época bajo medieval.⁵ La carrera de Juan sumaba 29 años de servicios castrenses en Navarra, Cataluña, Extremadura, Andalucía, Portugal y en la defensa de Barcelona. Tras ese largo recorrido su salud se resintió y le impidió continuar en activo, por lo que en 1705 se retiró del Ejército con ventajosas condiciones: una paga de 117 escudos de sueldo al mes, el ascenso a brigadier, y la posibilidad añadida de integrarse en el cuerpo de su elección,⁶ aunque finalmente pasó a residir en la Corte.⁷ Mereció toda clase de elogios de sus superiores,

2. Archivo Histórico Nacional (AHN), Consejos, leg. 13.617, Corregidores de Motril.

3. Junto a sus hermanos, Ramón, Dalmau y Francisco solicitó su nombramiento de “noble antiguo” en 1699. Además, Francisco, señor de Espilles, Santa Margarida y San Miguel d’Olèrdola (Villafranca del Penedès), le nombró heredero universal de sus bienes. Fons Marquesat de Moja, Arxiu Biblioteca de Catalunya, 2016, pp. 47 y 312. Archivo de la Corona de Aragón (ACA), Audiencia, pleitos civiles 3.783, año 1703.

4. Antonio RAMOS, *Aparato para la corrección y adición de la obra que publicó en 1769 el Dr. D. Joseph Berni y Catalá*, Ed. Oficina del impresor de la Dignidad Episcopal y de la Santa Iglesia, 1777, pp. 240-241.

5. Miguel Ángel MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, «Linaje y poder en la Cataluña foral: la actividad política de los Copons», *Cuadernos de Historia Moderna*, 22 (1999), pp. 11-31.

6. Archivo General de Indias (AGI), Indiferente, Relación de méritos y servicios de Juan Copons y Grimau, brigadier, 15-4-1712.

7. PALACIO RAMOS, *El corregimiento de Laredo*, pp. 125-126.

que destacaban su celo, y aplicación «conforme a las obligaciones y sangre que le asisten». Además, sumó el ingreso 8.000 escudos de plata en 1708 sobre una hacienda confiscada a los austracistas que se le adjudicó en la ciudad de Orihuela. En el año 1714 recibió el título de corregidor político y militar de Motril, en principio por un año, que se prolongó hasta 1717, desempeño que mereció la recomendación del capitán general de la Costa de Granada Carlos Carafa para un ascenso. En 1719 fue propuesto en primer lugar para ocupar el corregimiento de capa y espada de Antequera, donde se le calificaba como «caballero catalán ilustre, muy distinguido en la fidelidad de vasallo, [...] en la profesión militar y acreditadamente en la guerra pasada». Además de destacar el servicio de gobierno en Motril, se recomendaba su designación con la finalidad de establecer la concordia entre las principales familias antequeranas, entonces inmersas en claras desavenencias.⁸ En 1720 fue elegido corregidor de las Cuatro Villas de la Costa de la Mar, con 100 escudos de vellón de sueldo, en cuyo cargo se mantuvo sólo hasta 1723, a pesar de la solicitud de una prórroga por parte de las autoridades municipales. Finalizó su carrera en su tierra, donde fue destinado para que continuara sus servicios en el empleo que entonces estimara oportuno el capitán general de Cataluña, con un sueldo de 100 escudos de vellón al mes, que percibió hasta su fallecimiento en Barcelona el año 1727.⁹ Sin duda, la fidelidad mostrada a la causa borbónica le procuró una carrera de recompensas profesionales y le situó, junto a parte de su familia, entre los privilegiados que conservaron sus posesiones y aumentaron su patrimonio y el prestigio de su saga.

También mereció la continuidad profesional en el ámbito de la administración territorial el mariscal de campo Francisco Cao de Benós, barón de Les y marqués de Rosalmonte. El marquesado lo obtuvo por

8. Archivo General de Simancas (AGS), Gracia y Justicia, leg. 135, 19-12-1719.

9. Arxiu Biblioteca Nacional de Catalunya (BC), Fons Marquesat de Moja, 2016, pp. 197, y 243- 245.

herencia de su tío, el mariscal de campo y capitán comandante de las Reales Guardias Españolas de Infantería Alberto Cao de Benós de Les, a quien le fue concedido en 1745 por el infante don Carlos de Borbón, rey de las Dos Sicilias, por sus méritos en la conquista de Nápoles, además de ser electo comendador de Casas de Calatrava y caballero de la Orden de Alcántara.¹⁰ Respecto a la baronía de Les, estaba incluida entre los títulos de la Corona de Aragón otorgados en el Principado de Cataluña,¹¹ y Francisco Cao de Benós consiguió en 1741 la confirmación de la misma, con la antigüedad correspondiente a 1478, tras haber perdido el título y sus bienes ante las fuerzas austracistas.¹² Aunque nacido en Francia en el año 1716,¹³ su familia era originaria del valle de Arán, y siguió los pasos de varios de sus antepasados en el Ejército, especialmente, en la defensa de dicho territorio durante la contienda dinástica.¹⁴ Francisco Cao de Benós comenzó su carrera militar en 1731, en la elitista compañía flamenca de Reales Guardias de Corps, fue recompensado con el hábito de la Orden de Carlos III, y desempeñó el gobierno de Málaga (1775-1779) por salida del marqués de Villel, plaza en la que fue ascendido a teniente general.¹⁵ Su trayectoria profesional finalizó en 1779 con su nombramiento de embajador en Rusia, aunque tras 41 años de méritos y servicios falleció ese mismo año.¹⁶

10. AHN, O.M.-Caballeros de Alcántara, Exp. 328, Cau de Benos y de Benosa Cau de Benos y de Berazt, Alberto, 1756.

11. AHN, *Catálogo alfabético de los documentos referentes a títulos del reino y grandezas de España conservados en la sección de Consejos Suprimidos*, Patronato Nacional de Archivos Históricos, Madrid, Tomo II, 1952, pp. 336-337.

12. AHN, Consejos, leg. 762, f. 252, 7-6-17141; leg. 2.369, f. 68, 13-9-1742.

13. Juan MORENO DE GUERRA, *Los corregidores de Málaga (1487-1835)*, Ayuntamiento de Málaga, Málaga, 1997, p. 196.

14. Francisco PIFERRER, *Nobiliario de los reinos y señoríos de España*, ed. A. Rújula y Busel, Madrid, 1858, IV, pp. 38-45.

15. AGS, Guerra Moderna, leg. 1.942, Pretendientes al Gobierno de la plaza de Málaga, 12 de enero de 1775.

16. *Mercurio Histórico y político*, Imprenta Real, Madrid, 1779, pp. 427-428.

También la familia Sentmenat contó con varios de sus miembros en la carrera corregimental, dos de ellos en Andalucía, y múltiples relaciones de parentesco con otros prohombres del gobierno, del Ejército y la nobleza de su época.¹⁷ En primer lugar, José de Sentmenat y Oms, nació en 1695, en el seno de una familia de antigua nobleza en Cataluña y de probada lealtad a la causa del Borbón. Su padre era el marqués de Castelludosrius, Manuel de Oms de Santapau Olim Sentmenat y de Lanuza, cuyo título obtuvo en 1696 por concesión de Carlos II.¹⁸ Además, fue recompensado con la Grandeza de España por Felipe V, y estuvo al servicio de la Corona como gobernador de Castell-León, de Tarragona, virrey y capitán general de Perú y de Mallorca, embajador en Portugal y en Francia, y miembro del Consejo de Guerra.¹⁹ Contrajo matrimonio con su prima Juana de Oms, hija del capitán de caballos de las Guardias de Cataluña Manuel de Oms, Gentilhombre de Cámara del rey con entrada.²⁰ Este enlace, junto a la carrera profesional del primer marqués, aportó preeminencia a su linaje en la corte, y le sirvió para recuperar la pérdida patrimonial sufrida bajo las armas de los austracistas, y para acceder a los centros de poder.²¹ José de Sentmenat y Oms fue un militar de prestigio bregado en los principales hechos

17. Como la familia Copons (marqueses de Moja), o el capitán general de Cataluña Juan Procopio de Bassecour.

18. Por razones de herencia cambió el orden de sus apellidos. Nuria SALA Y VILA, «La escenificación del poder: el marqués de Castelludosrius, primer virrey Borbón del Perú (1707-1710)», *Anuario de Estudios Americanos*, 61, 1 (2004), pp. 31-68.

19. AHN, Estado-Carlos III, exp. 82, Sentmanat y Cartella Oms y Oms, Manuel de, 1780.

20. Los títulos fueron heredados por su hermano Juan de Sentmenat y Oms, y su sobrino el brigadier Manuel de Sentmenat y Oms, caballero de la Orden de Santiago, poseedor de la Gran Cruz de Carlos III y barón de Santa Pau. AHN, OM-Caballero de la Orden de Santiago, Exp. 7.707, 1787.

21. Alfredo SÁENZ-RICO URBINA, «El gobierno de Tarragona, punto de partida en la carrera política del Marqués de Castelludosrius», *Boletín Arqueológico*, LXVII-LXVIII (1967-1968), pp. 205-231.

bélicos de su tiempo, como en Cerdeña y Sicilia, el sitio del Peñón de Gibraltar, y la expedición de Italia de 1743, integrado en el Regimiento de Infantería Española, y cuyo especial arrojo en la batalla de Campo Santo le valió su promoción a brigadier. En 1750 con el grado de mariscal de campo fue encargado del corregimiento de Peñíscola, y en 1756 tomó posesión del de Lérida. Su traslado a Andalucía le llevó a asumir la importante responsabilidad del gobierno de Cádiz en 1760,²² ascendido a teniente general, empleo en que se mantuvo por espacio de diez años, tras los cuales fue recompensado con una plaza de consejero de Guerra, y como gentilhombre de Cámara de S.M., aunque volvió a ser destinado al Ejército. Estos honores los conservó hasta su fallecimiento en 1776,²³ tras haber conseguido su regreso a Barcelona con el sueldo de empleado.²⁴

Su hijo, José de Sentmenat Copons, siguió los mismos pasos en la profesión castrense, en el arma de Infantería, hasta su promoción a mariscal de campo en 1794, con el que obtuvo su designación para el corregimiento de El Puerto de Santa María en 1797.²⁵ Tras permanecer apenas un año, en 1798 se encargó del gobierno político y militar de Alicante, plaza en la que se retiró en 1804, para más tarde exiliarse como simpatizante del Antiguo Régimen en Mallorca, durante la Guerra de la Independencia.²⁶ Ascendido a teniente general, murió en 1819 en la ciudad de Valencia.²⁷

22. AHN, Consejos, leg. 13.598, Corregidores y gobernadores de Cádiz desde el año 1588 hasta 1820.

23. GIMÉNEZ LÓPEZ, *Los servidores del rey*, p. 521.

24. FRANCISCO ANDÚJAR CASTILLO, *Consejo y consejeros de Guerra en el siglo XVIII*, Granada, Universidad de Granada, 1996, p. 269.

25. AHN, Consejos, leg. 13.624, Corregidores de El Puerto de Santa María de 1734 hasta 1820.

26. ANTONIO MOLINER PRADA, «La prensa mallorquina durante la Guerra de la Independencia», en AA. VV., *Homenaje a Antonio Domínguez Ortiz. Catedrático del Instituto "Beatriz Galindo", de Madrid*, Ministerio de Educación, Madrid, 1981, p. 666

27. GIMÉNEZ LÓPEZ, *Los servidores del rey*, p. 522.

Al frente de los corregimientos de capa y espada andaluces destacaron los catalanes Alonso Thous de Monsalve, Juan Pablo Salvador y Asprer, y José Oliveras y Carbonell. El primero era caballero de la orden de Alcántara desde 1725, y ostentaba los títulos de conde de Benajiar y marqués de Valdeosera. Aunque había nacido en Sevilla, donde poseía los cargos de alcalde mayor, de *veinticuatro*, y coronel del regimiento de milicias de dicha ciudad, era descendiente de la baronía de Monsalve de origen catalán. Sus titulares habían participado en la conquista del reino de Sevilla junto al rey Fernando III, y se beneficiaron, al igual que otros repobladores catalanes, en el proceso del repartimiento de tierras y los consiguientes beneficios fiscales. Como prueba de la antigüedad de su casa, y en defensa del honor de su linaje, Alonso Thous de Monsalve desmentía los rumores atribuidos históricamente acerca de la bastardía de su antepasado Juan Thous de Monsalve, a quien supuestamente se quería reconocer como hijo ilegítimo del rey Juan II. Entre su ascendencia también se confirmaban los servicios prestados en la administración del Estado por Antonio Thous de Monsalve, que a partir del reinado de Felipe IV ejerció en los Supremos Consejos de Hacienda, Castilla y Real Cámara.²⁸ Además, los Monsalve, también servidores de la monarquía, se unieron posteriormente a los descendientes de los catalanes Thous.²⁹ En el largo periodo de 1742 a 1751 Alonso ejerció las labores de la superintendencia y del corregimiento de Jaén, hasta que fue destinado a Extremadura para la administración de la Única Contribución. En 1754 recibió el encargo por parte de la Secretaría de Guerra, encargada desde entonces de los nombramientos trienales de los territorios de órdenes militares, de la superintendencia de la Provincia de la Mancha, junto al gobierno de Almagro.³⁰ En 1764

28. AGS, Gracia y Justicia, leg. 149, Relación de los servicios de D. Alonso Joaquín Thous de Monsalve, Conde de Benajiar, Marqués de Valdeosera, 20 de abril de 1746.

29. Juan Manuel BELLO LEÓN, «La presencia catalana en la Andalucía occidental a finales de la Edad Media», *Anuario de Estudios Medievales*, 40/1 (enero-junio de 2010), pp. 93-127.

30. Por resolución de 2 de diciembre de 1749. AGS, Guerra Moderna, leg. 1987, gobierno de Almagro.

prosигuió su carrera como intendente-corregidor de León, aunque por motivos de salud prefirió regresar en 1770 a su destino anterior. Dos años después falleció en Ciudad Real.³¹

Juan Pablo Salvador y Asprer unía al título de regidor decano de Villafranca del Penedés la experiencia atesorada como corregidor interino de la misma villa catalana, en sustitución tanto del titular propietario como del alcalde mayor. Entre otros méritos personales destacaba su preparación universitaria, consistente en el estudio de filosofía y leyes, su procedencia de origen noble,³² y la fidelidad mostrada por su familia a la nueva dinastía.³³ En 1764 se benefició de su primer destino en la administración territorial a cargo del corregimiento de Hellín, desde el que se trasladó a Andalucía en el año 1772, cuando se le confirió la responsabilidad política de la circunscripción de Alcalá la Real, donde además asumió diversas comisiones de Hacienda encargadas bajo su autoridad por la Chancillería de Granada.³⁴ El siguiente nombramiento se produjo en 1776, año en que tomó posesión de la vara de Salamanca,³⁵ desde la que ascendió al corregimiento de Valencia (1781-1785), donde tuvo una gestión complicada por las difíciles circunstancias que ocasionaron las inundaciones acaecidas en 1783.³⁶ Del mismo modo, fue muy destacable su desempeño en el corregimiento de Murcia (1785-1788), por su compromiso al emprender las reformas

31. Fabrice ABBAD, Didier OZANAM, *Les intendants espagnols du XVIIIe siècle*, V. 36, Casa de Velázquez, Madrid, 1992, pp. 177, 206 y 210.

32. Instituto Salazar y Castro, *Suplemento al Elenco de grandezas y títulos nobiliarios españoles*, Ediciones Hidalguia, 1991, p. 38.

33. AGS, A.G.S., Gracia y Justicia, leg. 158, «La Cámara, 15 de enero de 1772».

34. AGS, Gracia y Justicia, leg. 160, «La Cámara, 15 de enero de 1772».

35. AGS, Gracia y Justicia, leg. 161, «Corregimiento de Salamanca, 29 de abril de 1776».

36. Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ, «Caballeros y letrados. La aportación civilista a la administración corregimental valenciana durante los reinados de Carlos III y Carlos IV», en *Revista de Historia Moderna. Anales de la Universidad de Alicante* (1990), pp. 167-182.

urbanas tan necesarias para la mejora de esa capital, quehaceres en los que estuvo implicado hasta el año 1788, fecha de su fallecimiento.³⁷

Y José Oliveras y Carbonell, que era natural de Gerona, regidor desde 1762 y decano de su ayuntamiento, además ocupó el puesto de diputado del Principado de Cataluña y Reino de Mallorca en el período 1770-1776. Había emprendido la carrera de varas en el año 1779 al frente del corregimiento de Cáceres, cargo con el que se premiaron sus méritos y los de sus ascendientes por su lealtad a la causa borbónica.³⁸ Tras su ejercicio de corregidor en Salamanca (1786), fue destinado a Andalucía para dirigir el corregimiento de Alcalá la Real durante siete años (1788-1795). En ese tiempo destacó su defensa para la permanencia de esa circunscripción en la categoría de capa y espada, junto a las principales autoridades del cabildo, y contra la propuesta de su transformación en corregimiento de letras, abanderada por el alcalde mayor, los diputados del común y el síndico personero de aquella ciudad, iniciativa que acabó en fracaso y severos enfrentamientos entre ambas facciones.³⁹ Posteriormente, Oliveras y Carbonell regresó a su tierra de origen, pues fue ascendido al final de su carrera al empleo de alguacil mayor de la Audiencia de Cataluña en 1794.⁴⁰

Los corregimientos de letras también disfrutaron de la designación de abogados naturales de Cataluña.

37. Armando ALBEROLA ROMÁ, «De catástrofes climáticas y plagas: una aproximación a las crisis agrarias valencianas de la segunda mitad del siglo XVIII», en *España y América entre la Ilustración y el Liberalismo*, Casa de Velázquez, Madrid, 1993, pp. 109-130; *Catástrofe, economía y acción política en la Valencia del siglo XVIII*, Valencia, 1999, pp. 304-306; y Antonio PEÑAFIEL RAMÓN, «Floridablanca y Murcia. La significativa actuación de un corregidor: Juan Pablo de Salvador Aspre», en *Anales de Historia Contemporánea*, Universidad de Murcia, 24 (2008).

38. AGS, Gracia y Justicia, leg. 162, La Cámara, 27 de marzo de 1779.

39. Mª Luisa ÁLVAREZ Y CAÑAS, *Corregidores y alcaldes mayores*, pp. 206-207; AHN, Consejos, leg. 13.591, Testimonio de la ciudad de Alcalá la Real, 15-6-1791; Representación de los capitulares y vecinos de Alcalá la Real, 1 -6-1791; Los Diputados del común y síndico personero de la ciudad de Alcalá la Real, 18-8-1791.

40. *Mercurio histórico y político*, Imprenta Real, Madrid, 1794, p. 482.

En primer lugar, Epifanio Fortuny, nacido en 1724 en el seno de una saga de notables de Balaguer, fue uno de los corregidores que alcanzó mayor grado de veteranía en la carrera de varas, pues llegó a sumar cerca de cuarenta años de servicios con resultados brillantes. Varios de los miembros de su familia se dedicaron al ejercicio de notarías, como su propio padre, Francisco Fortuny, a quien su adhesión a Felipe de Anjou le valió varias distinciones profesionales y personales, como los títulos de regidor de Balaguer entre 1722 y 1750, de secretario vitalicio de dicho municipio mediante la compra del cargo en 1740, aunque lo ejerció mediante un testaferro, y de ciudadano honrado de Barcelona en 1753. La inmejorable situación socio profesional de su progenitor sin duda favoreció a Epifanio Fortuny su orientación al estudio de leyes, que cursó en la Universidad de Cervera, donde alcanzó el doctorado en cánones en 1743.⁴¹ A partir de entonces se inició en la gestión político-administrativa, sobre todo en tierras catalanas: en 1751 como corregidor interino de Villafranca del Penedés; en 1752 se ocupó de la alcaldía mayor del mismo municipio, y también fue propuesto para la alcaldía mayor de Vic;⁴² en 1757 alcanzó la vara de Lérida; y en 1761 fue designado para la alcaldía mayor de Montblanc.⁴³ Entre 1766 y 1769 no obtuvo colocación, aunque estuvo presente y optó a la vara de Barcelona sin éxito,⁴⁴ hasta que en 1770 fue destinado a la alcaldía mayor de Tárrega, y cinco años después ejerció como corregidor de Villena. El paso a tierras andaluzas se produjo en 1779, al frente de la

41. Sus orígenes biográficos están disponibles gracias a Rafael CERRO NARGÁNEZ, «Los alcaldes mayores del corregimiento de Lérida en el siglo XVIII», *Cuadernos Dieciochistas*, 2 (2001), pp. 45-46.

42. AGS. Gracia y Justicia. leg. 152. Propuesta para la alcaldía mayor de Vic, 21-3-1752.

43. CERRO NARGÁNEZ, «Los alcaldes mayores», p. 67.

44. Rafael CERRO NARGÁNEZ, «Agentes del reformismo borbónico: los alcaldes mayores de Barcelona nombrados por Carlos III», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, LII (2009-2010), p. 253, 265.

alcaldía mayor subordinada al gobierno político-militar del Puerto de Santa María, durante el mandato del controvertido gobernador y mariscal de campo José San Just.⁴⁵ Tras su renuncia en 1783 a su destino en el corregimiento de Bujalance,⁴⁶ obtuvo el nombramiento de alcalde mayor de Alicante.⁴⁷ En esa población se mantuvo hasta el año 1785, que fue trasladado a una plaza de alcalde del crimen de la Audiencia de Cataluña.⁴⁸ Por último, alcanzó la máxima categoría profesional de su carrera con la promoción a una plaza de oidor de la misma Audiencia en el año 1791, donde permaneció hasta su fallecimiento en 1794.⁴⁹

El corregidor catalán José Miret ejerció la docencia como jurista del Colegio de Santiago de la ciudad de Huesca y como catedrático de aquella Universidad, periodo durante el cual cosechó favorables evaluaciones acerca de la excelencia de su preparación.⁵⁰ De la alcaldía mayor de Huesca, para la que fue nombrado en 1764, pasó al corregimiento de Tordesillas (1769), a las varas de Molina y Atienza (1772), Salamanca,⁵¹ Guadix (1782), y Jaén (1786), periodo en el que fue recompensado con honores de alcalde del crimen de la Chancillería de Granada (1789). Al año siguiente asumió la vara moderna de Cádiz (1790), después el corregimiento de Cuenca (1798) y, por último, el corregimiento de Alcaraz (1803). En 1808 elevó una instancia a la Cámara de Castilla en solicitud de una plaza de oidor de la Chancillería

45. AHN, Consejos, leg. 13.273, Alcaldía mayor del Puerto de Santa María, 24-3-1779.

46. AHN, Consejos, leg. 13.596, Corregimiento de Bujalance, 27-11-1782.

47. AHN, Consejos, lib. 714, 1 de octubre de 1783.

48. AGS, Gracia y Justicia, leg. 163, Alcalde del crimen de la Audiencia de Barcelona, año 1785.

49. Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ, *Militares en Valencia (1707-1808)*, p. 187.

50. «Constó en todos los informes ser sobresaliente en la facultad, y debérsele la cátedra en justicia». AGS, Gracia y Justicia, leg. 158, Corregimiento de letras de la ciudad de Barbastro, 7-4-1764.

51. CERRO NARGÁNEZ, *Agentes del reformismo*, p. 266.

de Granada,⁵² e insistió en 1812 para promocionar al empleo de oidor en la Audiencia de Aragón, o para la fiscalía de lo civil de la Chancillería de Granada.⁵³

Por último, José Ignacio Llorens y Peguera, natural de Puebla de Segur (Lérida), procedente de una familia de hidalgos, había cursado sus estudios en la Universidad de Cervera, donde obtuvo el grado de doctor en derecho en 1781.⁵⁴ Tras tres años de prácticas en Cataluña y Madrid, se recibió como abogado del Consejo de Castilla en 1784, y permaneció en la Corte donde ejerció distintos cargos, como comisario elector de la parroquia de Santa María la Real de la Almudena de la Corte, para la elección y nombramiento de diputados y personero común del ayuntamiento; vicesecretario y secretario de la Real Academia de Derecho de San Felipe Neri de Madrid; y secretario de la Junta y Diputación de Caridad del barrio del Sacramento de Madrid. En 1787 comenzó su carrera en la administración señorial, nombrado por el duque del Infantado para la alcaldía mayor de Budia y el sexmo de Durón (Guadalajara), cuyo desempeño mereció su ascenso al corregimiento de Lerma en 1791. También ejerció diversas comisiones en persecución de delincuentes que asolaban Castilla la Vieja.⁵⁵ En 1796 se trasladó al mando del corregimiento de las siete Merindades de Castilla la Vieja, y en 1804 recaló en Andalucía, designado para el corregimiento del Campo de Gibraltar, donde destacó en sus esfuerzos de apoyo al ejército para la conquista del Peñón, y en 1805 fue

52. AHN, Consejos, libro 714, año 1783; y leg. 13.261, vara moderna de Cádiz, 10-11-1790; AHN, Consejos, leg. 13.538, Exp.28, solicitud de una plaza de oidor de la Chancillería de Granada de José Míret, 17-10-1808.

53. AHN, Consejos, leg. 13.553, Exp.190, 7-1812.

54. AHN, Consejos,13.386, Exp.329, Relación de Méritos de José Ignacio de Llorens y Peguera, 11-4-1814; Pere MOLAS RIBALTA, *Los magistrados de la Ilustración*, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 2000, pp. 144-145.

55. Ricardo GÓMEZ RIVERO, «Consejeros de Castilla catalanes», *Ivs Fugit*, 13-14 (2004-2006), pp. 322 y ss.

recompensado con honores de alcalde del crimen de la Chancillería de Granada. El estallido de la guerra de la Independencia e invasión francesa supuso su nombramiento como capitán y comandante del cuerpo de milicias honradas de la ciudad de San Roque, mientras que como caballero maestrante de la ciudad de Ronda fue comisionado en 1810 para organizar la equipación de un batallón financiado por la Real Maestranza. Ese mismo año fue promovido a una plaza de la Audiencia de Cataluña, tribunal del que fue regente en 1811,⁵⁶ y en idéntica categoría desempeñó el cargo en la Audiencia de Galicia en 1818. A pesar de ser perseguido y arrestado por el jefe político de La Coruña en 1821, Fernando VII sancionó su designación días después como regente de la Audiencia de Extremadura. Contrario al sistema revolucionario se alineó con los defensores del Rey, fue encarcelado y condenado a muerte por las fuerzas constitucionales. En 1723 cambió el signo de su preferencia política y se volvió partidario de las ideas liberales de la Constitución, y consiguió su continuidad como regente en el tribunal de Extremadura. Con el regreso del monarca, aunque en principio Llorens fue repuesto, y a principios de 1724 nombrado como ministro del Consejo Real, se suspendió su nombramiento por su reciente inclinación hacia las posturas liberales, e incluso se aprobó su jubilación, medida que recurrió Llorens en reiteradas ocasiones sin éxito, hasta que finalmente en 1728 logró su nombramiento para una plaza del Consejo de Castilla, que ejerció hasta 1834.⁵⁷

Conclusiones

El protagonismo de corregidores catalanes en Andalucía fue menor en número incluso que el conferido a extranjeros⁵⁸, dentro de una lógi-

56. AHN, *Consejos*, Libro 722: «17 de marzo de 1811».

57. GÓMEZ RIVERO, *Consejeros de Castilla*, pp. 325-330.

58. María del Carmen IRLÉS VICENTE, «Los extranjeros en la administración corregimental española del siglo XVIII», en M. B. Villar García, P. Pezzi Cristóbal, eds., *Los extranjeros en la España Moderna*, Universidad de Málaga, Málaga, 2003,

ca mayoría de oficiales, caballeros y letrados castellanos, si bien los requisitos y patrones para su designación fueron idénticos al del resto de los gobernantes de otras regiones de origen. Uno de los rasgos comunes que caracterizaron a estos hombres fueron los fuertes lazos de familia perteneciente a la nobleza enraizada en Cataluña, la formación de sagas y las redes de parentesco, que sirvieron para mantener su poder o encumbrarse con la nueva monarquía gracias a su fidelidad y efectivos desempeños. La experiencia previa de los corregidores catalanes que ejercieron su cometido político y militar en el sur de España aludía a las circunstancias de guerra y represión aplicada en los territorios de la Corona de Aragón, donde intervinieron ellos o sus ancestros formando parte del Ejército vencedor, mediante aportaciones de hombres, armas y dinero para la causa de Felipe V, y también en el servicio a la política internacional de los monarcas sucesores. Con esos méritos fueron los elegidos para formar parte del espacio geopolítico de la nueva dinastía. Se convirtieron así en los agentes de un nuevo orden institucional ajeno al catalán, poder asumido como representantes del dominio directo real, sin las cortapisas forales. La notoriedad de su comportamiento, que constituyó una garantía en empleos de gran calado político, aseguró su elección en momentos en que primaba la uniformidad de la ley castellana. La mayoría de estas carreras obtuvieron brillantes resultados y fueron premiadas con ascensos, tanto en las circunscripciones castellanas y catalanas de mayor entidad, en el caso de los caballeros de capa y espada y los oficiales del ejército, como en los cometidos jurídicos de los tribunales territoriales de justicia, como las Audiencias de Cataluña, Galicia y Extremadura, en el caso los corregidores letrados. Fueron el ejemplo de hombres de excepcionales dotes de mando movilizados al servicio del rey, desde el Ejército, las casas nobles y las universidades, una muestra de la vinculación de las élites catalanas con la dinastía borbónica, y de la posibilidad de alcanzar el poder en el nuevo orden político.

Una nueva aproximación al estudio de la delincuencia en el reino de Valencia (1580-1609)

Mª REMEDIOS ANDRÉS GALLET

Resum

En la comunicació s'aborda el món de la delinqüència en l'Antic Regne de València a finals del S. XVI i principis del S. XVII. Partint d'una font principal, Mestre Racional, que es custodia a l'Arxiu del Regne de València i que recull els delictes incoats pels alts tribunals de justícia del Regne, es pretén conèixer els delinqüents que cometien els seus abusos en aquest territori, originaris del mateix o que hi arribaven procedents d'altres llocs i, per descomptat, els qui van ser les víctimes dels actes violents.

També es tracta d'analitzar l'actuació de les autoritats judicials a diferents nivells. Així mateix, són de gran rellevància les pragmàtiques publicades pels virreis, les quals constitueixen mesures concretes per combatre el panorama delictiu que regnava en aquells dies. Aquestes disposicions, com es veurà, van significar en molts casos una vulneració dels furs del Regne. No estem davant d'una delinqüència quotidiana, sinó davant els casos més greus, aquelles causes que van arribar als tribunals superiors de justícia, és a dir, a la Reial Audiència i a la Governació.

Amb l'ajuda d'una sèrie d'instruments, com ara quadres, taules, gràfics o mapes, que reuneixen una gran quantitat de dades obtingudes de la documentació buidada, es persegueix interpretar i analitzar-los per tal d'aconseguir els objectius proposats. En primer lloc, l'empremta que la delinqüència va deixar en els alts tribunals de justícia; en segon lloc, el grau d'efectivitat que es va aconseguir en la lluita per mantenir l'ordre públic i, finalment, la variada tipologia de les activitats delictives i de les penes imposades.

Una part de l'article es dedica a la població morisca que aleshores vivia amb la comunitat cristiana a les terres valencianes.

Paraules clau: Delinqüència, tribunals superiors de justícia, virreis, Regne de València, segles XVI i XVII.

Resumen

En la comunicación se aborda el mundo de la delincuencia en el Antiguo Reino de Valencia a fines del S. XVI y principios del S. XVII. Partiendo de una fuente principal, Maestre Racional, que se custodia en el Archivo del Reino de Valencia y que recoge los delitos incoados por los altos tribunales de justicia del Reino, se pretende conocer los delincuentes que cometían sus tropelías en este territorio, originarios del mismo o que llegaban a él procedentes de otros lugares y, por supuesto, quiénes fueron las víctimas de los actos violentos.

También se trata de analizar la actuación de las autoridades judiciales a distintos niveles. Asimismo, son de gran relevancia las pragmáticas publicadas por los virreyes, las cuales constituyen medidas concretas para combatir el panorama delictivo que reinaba por entonces. Estas disposiciones, como se verá, significaron en muchos casos una vulneración de los fueros del Reino. No estamos ante una delincuencia cotidiana, sino ante los casos más graves, aquellas causas que llegaron a los tribunales superiores de justicia, esto es, a la Real Audiencia y a la Gobernación.

Con la ayuda de una serie de instrumentos, tales como cuadros, tablas, gráficos o mapas, que reúnen una gran cantidad de datos obtenidos de la documentación vaciada, se persigue interpretar y analizar los mismos con el fin de conseguir los objetivos propuestos. En primer lugar, la impronta que la delincuencia dejó en los altos tribunales de justicia; en segundo lugar, el grado de efectividad que se consiguió en la lucha para mantener el orden público y, por último, la variada tipología de las actividades delictivas y de las penas impuestas.

Una parte del artículo se dedica a la población morisca que por aquel entonces convivía con la comunidad cristiana en las tierras valencianas.

Palabras clave: Delincuencia, tribunales superiores de justicia, virreyes, Reino de Valencia, siglos XVI y XVII.

Abstract

At the communication, the world of delinquency in the Old Kingdom of Valencia is approached between the end of XVI century and the beginning of XVII century. Starting from a main source, "Maestre Racional", which is kept in the Archive of the Kingdom of Valencia and includes the cases of crimes initiated by the high courts of the Kingdom, it is intended to know the criminals who committed their outrages in this territory, originally from

there or that came from other places and of course, to know who were the victims of the violent acts.

The current work also intends to analyze the performance of the judicial authorities at different levels. In addition, the pragmatics published by the viceroys, which are concrete measures to combat the criminal landscape that reigned at that time, are of great relevance. These provisions, as will be seen, meant in many cases a violation of the jurisdiction of the Kingdom. We are not dealing with everyday crime, but with the most serious cases, those that reached the higher courts of justice, that is, the Royal Court and the Government.

With the help of a set of instruments, such as tables, charts, graphs or maps, which gather a large amount of data obtained from the emptied documentation, the aim is to interpret and analyze them in order to achieve the proposed objectives. In the first place, the imprint that delinquency left in the high courts of justice; secondly, the degree of effectiveness achieved in the struggle to maintain public order and, finally, the varied typology of criminal activities and penalties imposed.

A part of the article is dedicated to the Moorish population that at that time coexisted with the Christian community in the Valencian lands.

Keywords: Delinquency, superior courts of justice, viceroys, Kingdom of Valencia, XVI and XVII centuries.

1. Introducción y fuentes

Uno de los fenómenos que más ha preocupado a lo largo de la historia ha sido y es la delincuencia. Según la Real Academia Española (RAE) son varias las acepciones que se recogen para este vocablo. Concretamente son cuatro: cualidad del delincuente, acción de delinquir, conjunto de delitos y colectividad de delincuentes.

El trabajo de investigación que estamos llevando a cabo tiene como protagonistas a los transgresores y sus tropelías y también, por descon-

tado, a las víctimas. Los crímenes que se estudian son los incoados por los altos tribunales de justicia, esto es, la Real Audiencia y la Gobernación y por ello, los más importantes y más graves que se cometieron entre finales del siglo XVI y principios del siglo XVII en el Reino de Valencia. La fuente principal es la sección Maestre Racional serie Tesorería General y concretamente los registros que se analizan son los comprendidos entre 1580 y 1609 aunque no de manera exhaustiva, sino a modo de cata o sondeo. Son los siguientes: 1580, 1583, 1589, 1592, 1595, 1598, 1602, 1606 y 1608. Se trata de libros de contabilidad de los que se ha recogido únicamente información relativa a infracciones, malhechores y castigos, que es lo que nos interesaba para la realización de la tesis doctoral.

Junto a esta fuente principal, nos han servido de luz y faro varios trabajos, los cuales han sido de consulta frecuente. El libro de Mª Peligros Belchí sobre Felipe II y el virreinato valenciano nos ha servido para conocer los antecedentes de la institución y la actuación de los virreyes que ocuparon el cargo.¹ La tesis doctoral de Míkel Berraondo analiza la violencia en las sociedades del pasado y el caso concreto de Navarra en la Edad Moderna. Destaca este autor el importante papel desempeñado por la Iglesia y el Estado en el proceso de declive de la violencia en aquel territorio.² En relación al tribunal superior de la Real Audiencia, el libro de Teresa Canet sobre la Audiencia valenciana ha sido clave para conocer el alcance de las reformas que en ese tribunal se llevaron a cabo.³ El profesor Vicente Graullera repasa en uno de sus trabajos la evolución del derecho foral valenciano desde los primeros derechos locales hasta su extinción.⁴

1. María Peligros BELCHÍ NAVARRO. *Felipe II y el virreinato valenciano. 1567-1578. La apuesta por la eficacia gubernativa*. Biblioteca valencia, Valencia, 2000.

2. Míkel BERRAONDO. *La violencia interpersonal en la Navarra moderna. Siglos XVI-XVII*, Pamplona, 2012.

3. Teresa CANET APARISI. *La Audiencia valenciana en la época moderna foral*. Alfons el Magnànim, Institut Valencià d'Estudis i Investigació, Valencia, 1986, pp. 41-89.

4. Vicente GRAULLERA SANZ, *Historia del derecho foral valenciano*. Tyris, Valencia, 1994.

Sobre la criminalidad, Raquel Iglesias explica cuáles son las opciones de análisis de los historiadores del crimen así como la importancia de las fuentes judiciales.⁵ En esta misma línea Pablo Pérez García pone de manifiesto la necesaria interdisciplinariedad para el estudio de la criminalidad y reflexiona acerca de ella en diferentes etapas históricas.⁶ En otro artículo reciente, este mismo autor nos ha interesado por el estudio que lleva a cabo sobre el proceso penal.⁷ La aportación de Rodríguez Martín es esencial para el tema del bandolerismo.⁸ El trabajo de Emilia Salvador sobre las Cortes de Felipe II contextualiza el marco en el que se desarrollaron aquellas Cortes.⁹ Por último, de Xavier Torres hemos seleccionado su artículo sobre el bandolerismo mediterráneo en el cual compara este fenómeno en distintos lugares de la costa mediterránea y analiza los conceptos de bandolerismo social y aristocrático.¹⁰ A esta relación hay que sumar el libro de Muchembled.¹¹ Asimismo, se han consultado las Reales Pragmáticas Impresas de la Real Cancillería.

5. Raquel IGLESIAS ESTEPA, «El crimen como objeto de investigación histórica». *Obradoiro de Historia Moderna*, 14 (2005), pp. 297-318.

6. Pablo PÉREZ GARCÍA, «Una reflexión en torno a la historia de la criminalidad», *Historia Medieval*, 1 (1990), pp. 11-37.

7. Pablo PÉREZ GARCÍA, «Perspectivas de análisis del proceso penal en el Antiguo Régimen: el procedimiento ordinario de la Valencia foral (segles XVI-XVII)», *Clio & Crimen*, 10 (2013), pp. 35-82.

8. José Antonio RODRÍGUEZ MARTÍN, «Una aproximación al bandolerismo en España», *Iberoamericana*, VIII, 31 (2008), pp. 85-105.

9. Emilia SALVADOR ESTEBAN, *Cortes valencianas del reinado de Felipe II*, Universidad de Valencia, Valencia, 1973.

10. Xavier TORRES SANS, «El bandolerismo mediterráneo: una visión comparativa (segles XVI-XVII)», en E. Berenguer Cebrià, coord., *Congreso Internacional Felipe II y el Mediterráneo*. Barcelona, Sociedad estatal para la conmemoración de los centenarios de Felipe II, Carlos V, Madrid, 1998, pp. 397-423.

11. Robert MUCHEMBLE, *Una historia de la violencia. Del final de la Edad Media a la actualidad*, Paidós, Madrid, 2010.

2. *Los primeros signos de malestar*

Si tuviésemos que definir a la sociedad valenciana del Quinientos podríamos destacar que se caracterizó por tener un alto nivel de delincuencia. La idiosincrasia de los hombres y mujeres de aquella época, así como otros muchos factores de los que hablaremos más adelante, influyeron para que se infringiesen las leyes continuamente. A partir de 1580 —y por esta razón hemos escogido este año para enmarcar cronológicamente el trabajo de investigación—, se atisban ciertos signos de estancamiento en distintos ámbitos como el económico, social o demográfico. Se observa en estos años un desequilibrio entre la producción agraria y la población que tendrá como consecuencia el nacimiento de grandes tensiones sociales y la difusión del bandolerismo. Como ha señalado Pablo Pérez García, pese a que el siglo XVI fue una etapa de expansión económica y de crecimiento demográfico, también tuvo efectos nocivos porque provocó un desigual reparto de los beneficios y acentuó las desigualdades; ello propició un clima de conflictividad latente que acabó con grandes enfrentamientos.¹² A nivel internacional, el Atlántico adquiere la primacía, pero con respecto al Mediterráneo hay gran preocupación por la connivencia entre turcos, berberiscos y moriscos.

El mundo de la delincuencia se presenta ante el investigador cargado de una enorme complejidad. Dentro de lo que engloba el fenómeno del bandolerismo se puede dilucidar, según Casey, entre el “bandolerismo popular”, el “nobiliario” o el “morisco”. La historiografía ha proporcionado distintas motivaciones que podían inducir a la comisión de las diferentes infracciones. Sobre todo, por necesidad, por encontrarse en una situación desesperada que abocara irremisiblemente a no ver otra salida que la de delinquir, pero hubo otras muchas causas.

12. Pablo PÉREZ GARCÍA, *El justicia criminal de Valencia (1479-1707). Una magistratura urbana valenciana ante la consolidación del absolutismo*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Soler, 1991, p. 247.

No podemos olvidar que también hubo quienes hicieron del delito su profesión, es decir, su *modus vivendi*. Razones bien distintas eran las de aquellos que engrosaban las filas del bandolerismo aristocrático, que contenían un trasfondo político por regla general. Pese a ello, cuando estas personas se vieron en algún apuro económico no dudaron en conculcar las leyes.

La delincuencia inicia su despegue en los primeros años del siglo XVI y sigue una línea ascendente que alcanzará su punto álgido a finales de esta centuria. En definitiva, el periodo de mayor conflictividad coincide con los reinados de Felipe II, y su hijo, Felipe III. A lo largo del siglo XVII seguirán periodos de altibajos y el fenómeno del bandolerismo continuará estando bien presente como han demostrado los especialistas del tema. No fue específico del reino sino que se manifiesta en toda la cuenca mediterránea europea.

La reacción por parte de las distintas autoridades valencianas no se hizo esperar. Se publicaron gran cantidad de pragmáticas de contenido diverso con el fin de frenar la oleada de violencia que asolaba el reino de Valencia. Algunas de ellas, lógicamente, versaban sobre los problemas de conflictividad social. Entre las más importantes estaban: la que prohibía ayudar a los bandoleros de la Ribera; la que perseguía la práctica de determinados juegos; o la que consistía en obligar a los forasteros a registrarse con el fin de tener un mayor control sobre aquellos. La más problemática fue la de 1586 que se refería a la persecución y expulsión de los bandoleros y que sería derogada en 1604 a causa de las medidas antiforales que contenía. De todas las materias de las que trataban, destacan en cuanto a su número las relativas a las armas lo que significa que este era el mayor problema con el que se enfrentaba la justicia y que, a pesar de las medidas tomadas, no conseguía erradicar. A lo largo del periodo estudiado, hemos observado que muchas de estas disposiciones se repetían una y otra vez, probablemente debido a su escaso o nulo cumplimiento. Por poner solo un ejemplo de los muchos que podemos citar sobre el tema de las armas prohibidas transcribimos la de fecha 10 de mayo de 1598, en la época del conde de Benavente,

siendo este virrey del reino de Valencia: «sobre la prohibicio de la delacio dels pedrenyals y escopetes de mecha per les ciutats, viles y lloch del present Regne o sos arravals, de prima nit fins el mati».¹³

3. El esfuerzo de los altos tribunales de justicia en la lucha para frenar la criminalidad

Afirma Teresa Canet que la represión y el control de ciertos desviacionismos—delincuencia rural, urbana, tipos de bandolerismo— contactan con la reforma de la Audiencia en 1564. Esta reforma estuvo precedida de ordenanzas y provisiones virreinales encaminadas a agilizar el despacho procesal del tribunal. Otras publicaciones de pragmáticas se crearían para resolver las deficiencias estructurales de la Audiencia o para remediar las deficiencias materiales. Entre las novedades está la división en dos salas, una para las causas civiles y otra para las causas criminales. A través de las ordenaciones se trataba de evitar el alargamiento de los procesos y también el abuso y las irregularidades. Destaca la autora el hecho de que durante las Cortes de 1585 se produjo la reforma más destacable; fue el incremento de las salas, al duplicarse las destinadas a causas civiles.

Respecto a su función, continua relatando esta historiadora, la Audiencia juzgará las causas de viudas, pupilos y miserables; las apelaciones de sentencias de los jueces ordinarios; los delitos reservados; los excesos de los oficiales y los delitos de nobles. Como limitaciones a la avocación de causas figuran: causas civiles de cuantía inferior a 200 libras—equivale a 4.000 sueldos ya que en la época una libra son 20 sueldos—, y criminales que no incluyan pena de muerte o mutilación así como causas de los vecinos de Orihuela, Játiva o Castellón o delitos perpetrados por oficiales de nombramiento real.¹⁴

13. Archivo del Reino de Valencia (ARV), Real Cancillería, Reales Pragmáticas Impresas, Registros 698 y 699, Fols. 81r.-82v, 106r-107v.

14. CANET APARISI, *La Audiencia valenciana*, pp. 41-135.

Hacer referencia a la Gobernación es referirse a la estructura territorial del reino de Valencia. Indica Emilia Salvador que este territorio en la Edad Moderna se hallaba dividido en dos partes desiguales: la zona al norte de Jijona y otra zona al sur de Jijona, con su respectivo *portant veus de general governador*. El *portant veus* del norte, con sede en Valencia, ejerce su actividad entre la frontera con Cataluña y Jijona (rio Castalla) y el *portant veus* del sur, con residencia en Orihuela, la extiende desde Jijona hasta los confines meridionales del reino. El *portant veus de general governador* del reino de más acá de Jijona tiene un lugarteniente general y dos territoriales, uno al norte del rio Uxó, con sede en Castellón; otro al sur del rio Júcar, con capital en Játiva. Entre el rio Uxó y el rio Júcar, ejerce su jurisdicción el *portant veus* y su lugarteniente general, aunque su radio de acción incluya también los territorios de los lugartenientes territoriales. El *portant veus de general governador* del reino más allá de Jijona solo dispone de un lugarteniente local en Orihuela para sustituirle.

Esta jerarquía, señala esta autora, tiene su reflejo en la distribución de los tribunales de justicia dependientes de la gobernación. La función de estas curias es el entendimiento en asuntos específicos y la resolución de apelaciones y recursos de causas vistas por los jueces ordinarios. Se ubican estos tribunales en las capitalidades de los dos *portant veus* de gobernador general del reino, es decir, corte de la Gobernación de Valencia y corte de la Gobernación de Orihuela. A su vez los lugartenientes territoriales o particulares ejercen en sus respectivas sedes que son la Gobernación de Castellón y la de Játiva. Aunque en Orihuela existe una corte permanente, se ha constatado la existencia de otro tribunal en Alicante. Entre ambos parece existir una igualdad de rango.¹⁵

15. Emilia SALVADOR ESTEBAN, «La gobernación valenciana durante la Edad Moderna. Cuestiones en torno a su singular estructura territorial», *Studia Historica et Philologica in honorem M. Batllori*, Publicaciones del Instituto español de cultura, Roma, 1984, pp. 443-455.

En el trabajo que llevamos a cabo, en la fuente principal, esto es, Maestre Racional, hemos podido observar que así como las Gobernaciones de Valencia, Castellón y Játiva, figuran siempre de forma independiente, es decir, cada tribunal aparece por separado, en algunos casos, aunque no en todos, hemos visto unidas bajo un mismo epígrafe las Gobernaciones de Orihuela y Alicante: *Governacio de Oriola y Alacant*. Esto podría explicar esa equiparación de rango a la que hace alusión Emilia Salvador.

4. *La diversa naturaleza de las infracciones. Víctimas y agresores*

Para englobar las diferentes tipologías delictivas halladas hemos optado por la siguiente clasificación: transgresiones contra el orden público, contra la propiedad, contra la moral, contra las personas, judiciales y, por último, la categoría de varios, donde se recogen las contravenciones que no tiene cabida en los demás grupos.

4.1. Los crímenes contra el orden público

Los crímenes contra el orden público se manifiestan de manera constante a lo largo de periodo que nos ocupa –desde 1580 a 1609–. Pese a los numerosos edictos, bandos y pragmáticas que se publicaban y la severidad de los castigos que conllevaban no se lograba acabar con los actos de violencia que invadían el reino en aquella época. Este comportamiento delictivo no era específico de las tierras valencianas, sino que, como ha constatado la historiografía, los problemas de orden público estaban presentes en otros lugares de la monarquía hispánica. En los restantes territorios de la Corona de Aragón como Cataluña y Aragón, el tema ha sido objeto de estudio por parte de Xavier Torres y de Gregorio Colás, respectivamente. La situación de la Corona de Castilla ha sido analizada, entre otros autores, por Francisco Tomás y Valiente. La etiología de los escasos resultados en la lucha contra este tipo de quebrantamientos, puede ser explicada, en parte, por la falta de medios técnicos y humanos y también por la escasa colaboración

de la población con la justicia. Las infracciones que tienen cabida aquí ofrecen gran diversidad y son extremadamente graves.

Las autoridades habían prohibido embarcarse a Berbería –Norte de África en toda su extensión– y procuraron que no se produjesen este tipo de huidas. Pese a ello, son las contravenciones denominadas de fuga a Berbería las más numerosas, lo que pone de manifiesto esa carencia de medios a la que antes aludíamos. Otra infracción bastante grave era la de llevar o fabricar armas. La reiteración de las pragmáticas sobre esta cuestión parece indicar que no se cumplían. Huelga decir que en esta sociedad del Quinientos, casi todo el mundo llevaba armas y a la mínima ocasión las mostraba y las utilizaba. La aparición, en los años ochenta, de los pedernales contribuyó a incrementar el número de malhechores que cometían sus ataques con este tipo de armas, más rápidas de cargar y, por ende, de mayor peligrosidad. Ello contribuyó al aumento de la violencia.

La receptación de los forajidos, es decir, la ayuda y cobijo que parte de la población les proporcionaba estuvo perseguida por la justicia, ya que obstaculizaba su labor a la vez que contribuía a que el bandolerismo no se consiguiera erradicar. La práctica de determinados juegos se prohibió por los problemas que se originaban al reunir a una gran cantidad de gente, la cual, podía endeudarse con facilidad y provocar reyertas.

Finalmente, los duelos estaban permitidos por la legislación foral, pero siempre y cuando se cumpliesen unas normas. En ocasiones, se restringían los periodos en que debían tener lugar dichos desafíos. Generalmente esto ocurría con motivo de algún conflicto bélico exterior o por problemas graves de carácter interno. Si este tiempo no era respetado, se incurría en otra falta, la ruptura de paz y tregua, que cuando conllevaba el agravante de *bare y traydor*, podía tener como punición, no solo la económica o el destierro, sino el castigo capital.

4.2. Las infracciones contra la propiedad

Otras infracciones de distinta naturaleza son aquellas que atentan contra la propiedad. Pese a que dentro de esta categoría destacan por

su número las de robo, son las de falsificación o vulneración de moneda las más importantes, hasta el punto de ostentar la denominación de *delitos de lesa majestad* por ser considerados de traición al rey. Formaban parte de los casos de corte o crímenes atroces. En 1560, el bando del duque de Segorbe, D. Alfonso de Aragón y de Sicilia, virrey de Valencia entre 1559 y 1563, ya dictaba medidas contra este tipo de infracciones y fue repetido por todos los virreyes de Felipe II (S. García Martínez). La promulgación de este tipo de Edictos demuestra el clima de subversión que existía en el reino de Valencia como ha afirmado Pablo Pérez García en su trabajo sobre el Justicia Criminal de Valencia. Vicente Graullera relata que era creencia general que los moriscos se dedicaron a fabricar moneda falsa para recuperar los bienes que habían perdido, pero destaca que lo sorprendente es que no se han localizado procesos sobre falsificación de moneda en los que los autores fueran moriscos.¹⁶

Otro crimen que hemos constatado en la documentación ha sido el de bandolerismo. Señala Pablo Pérez que frente al delincuente común, con lazos con la comunidad, el bandolero –al menos cierto tipo de bandolero-popular– era un elemento desarraigado social y económicamente y que hacía del delito su “profesión”. Podía robar a los viandantes, saquear poblaciones o contratarse como asesino a sueldo. Todo ello permite comprender que el bandolerismo de los S. XVI y XVII no fue un simple problema de orden público sino un problema político.¹⁷

El fraude y el contrabando se cometieron también con frecuencia a pesar de que las sanciones eran severas. El control por parte de las autoridades de algunos productos en los que el reino era deficitario no fue óbice para quienes acaparaban mercancías con ánimo de lucro. El

16. VICENTE GRAULLERA SANZ, «Un delito de lesa majestad: la falsificación de moneda en la Valencia foral», en L. Prats, coord., *Estudios en homenaje a la profesora Teresa Puente*. V. 1. Departament de Dret Civil, Universitat de València, Valencia, 1996, pp. 221-244.

17. PÉREZ GARCÍA, *El Justicia Criminal de Valencia*, p. 249.

contrabando solía ser de animales, en concreto de caballos y, a pesar de las pragmáticas que prohibían que no se sacasen del reino se hacía caso omiso.

4.3. Los quebrantamientos contra la moral

En una época caracterizada por una moral rigurosa, los quebrantamientos contra la moral, aunque exigüos, poseen una gran relevancia. Una de las infracciones de mayor gravedad fue el crimen de sodomía. También era conocido como el pecado nefando o el innombrable. Afirma Tomás y Valiente que en la Corona de Aragón estas transgresiones eran perseguidas por los tribunales del Santo Oficio de Valencia, Zaragoza y Barcelona. En Castilla, sin embargo, era la jurisdicción real, la que llevaba a cabo este cometido. En ninguno de estos dos territorios se quemaba a sodomitas a partir de las últimas décadas del S. XVII.¹⁸ Entre los pocos asientos que sobre este crimen hemos podido localizar, uno hace referencia a dos hombres cuyos nombres son Antonio Enríques y Antonio Hernández, que han sido condenados mediante sentencia de fecha 27 de mayo de 1598. Las puniciones que se les imponen, y que son ejecutadas, son las siguientes: al primero, castigo capital con garrote y después de serle aplicado éste, a ser quemado su cuerpo en la hoguera; al segundo, dado que es menor de edad, 12 azotes y destierro perpetuo, con la clara advertencia de que si contraviene, será conducido a galeras, se le confiscarán sus bienes y tendrá que abonar los gastos judiciales.

4.4. Los crímenes contra las personas

El conjunto más importante es el que está compuesto por los crímenes contra las personas. De todos ellos, es el homicidio el más nu-

18. FRANCISCO TOMÁS Y VALIENTE, «El crimen y pecado contra natura», *Sexo Barroco y otras transgresiones pre-modernas*. Alianza, Madrid, 1990, p. 51.

meroso y en él nos detendremos con más detalle, pero también están presentes los de agresión e injurias en todos los registros analizados. Otros de esta misma clase son los de responsabilidad penal subsidiaria, esto es, las causas de condenas a poblaciones por no haber encontrado en el plazo de seis días al autor del homicidio, contados tras la aparición del cadáver. Y por último, el asesinato, que semejante al anterior, difiere de él porque implica premeditación. Los motivos que podían inducir a una persona a causarle la muerte a otra eran de diversa índole. Excepto, los casos de muertes por negligencia, hombres y mujeres se enfrentaron por motivos económicos, por lindes de sus propiedades, por deudas, por enemistades que pasaban de generación en generación sin que se supiese muy bien cuál era el origen de las mismas y/o por cuestiones de honor, cuyo valor en la época que nos ocupa podía superar al de la propia vida. En algunos asientos en los que desconocíamos si la víctima murió a causa del ataque, fuese este con arma blanca o con escopeta, los hemos denominado «homicidios en grado de tentativa».

Pese a que en muchos casos la documentación analizada no singulariza la ocupación de los homicidas ni la de las víctimas y que no podemos extraer resultados concluyentes por tratarse de un sondeo, hemos querido aproximarnos al perfil profesional de unos y otros.

Sobre las actividades económicas a las que se dedicaban los homicidas cabría hacer algunos comentarios aunque, en base a una cifra total de homicidios de 788, las profesiones conocidas solo suponen el 9,3 %. En primer lugar, que es el sector primario y, en concreto, el de la agricultura el que en mayor medida se vio involucrado en este tipo de crímenes cometidos entre los años 1580 y 1609. Dentro de este sector es el de los labradores el más numeroso de todos. Sobre el total de las profesiones encontradas, casi un 30% de los homicidas trabajaban en el campo. Este hecho podría relacionarse con lo que Pablo Pérez ha denominado la «ruralización de la economía» y la «ruralización de la delincuencia».¹⁹

19. PÉREZ GARCÍA, *El justicia criminal de Valencia*, p. 247.

En segundo lugar, otras personas implicadas en los homicidios pertenecían al sector textil y de la confección. Este alcanzó gran importancia en las primeras décadas del S. XVI. Relata Pablo Pérez que el artesano textil y de la confección era uno de los que proporcionaba trabajo a un mayor número de habitantes de la capital del reino.²⁰ Pero, también sufrió a partir de los años ochenta ciertos signos de paralización.

Por el contrario, los homicidas que se dedicaban a la ganadería, el metal, la madera, la construcción, la piel o el calzado, el servicio doméstico, la alimentación o el comercio tuvieron mucha menos importancia. Estas profesiones representan porcentajes similares y exiguos como se aprecia en la tabla.

Quisiéramos destacar el grupo de los profesionales, esto es, el que incluye las actividades realizadas por el licenciado, el cirujano o el notario como autores de homicidios o de homicidios en grado de tentativa. Sobre esta última ocupación, la de los notarios, hemos constatado dos ejemplos interesantes.

El primero es de 1583 y hace referencia a un homicidio en grado de tentativa por parte de Jaime García contra Catalina, cuyo estatus era el de esclava, a quien el notario hirió con arma blanca en ambos brazos. La sentencia es de fecha 10 de octubre de 1583 y la sanción es mixta, pecuniaria y de confiscación de bienes. De esta causa hubo apelación a la Real Audiencia, por parte de Luisa Martínez, para quien trabajaba la víctima.

El segundo es de 1606 y en este caso la víctima es un lugarteniente de Justicia de Muchamiel. El homicida era notario de la Universidad de Muchamiel. Consta en el asiento un cobro al notario de 24 libras que es una remisión y cuya equivalencia en sueldos es de 480.

En la categoría de los religiosos, se han incluido los frailes quienes también estuvieron implicados en estas actividades delictivas. En

20. Pablo PÉREZ GARCÍA, *La comparsa de los malhechores. Valencia 1479-1518*, Diputación de Valencia, Valencia, 1990, p. 109.

1595, dos frailes atacaron mortalmente al ministro del Monasterio de la Santísima Trinidad de Játiva y, en 1602, otro fraile disparó con una escopeta a dos guardias. Estos hechos contribuyen a confirmar que la sociedad de aquella época poseía una elevada dosis de violencia y que la mayor parte de las personas que la formaban estaban inmersas en el panorama delictivo.

Tabla del perfil profesional de las personas inculpadas en delitos de homicidio y del perfil profesional de las víctimas de los homicidas (1580-1608)

sector	homicidas		víctimas	
	nº	%	nº	%
agricultura	20	27,7 %	17	13,9 %
ganadería	3	4,1 %	12	9,8 %
pesca	0	0 %	1	0,8 %
metal	3	4,1 %	4	3,3 %
madera	3	4,1 %	1	0,8 %
construcción	5	6,8 %	8	6,5 %
piel-calzado	2	2,7 %	2	1,6 %
textil-confección	12	16,4 %	11	9,0 %
servicio doméstico	2	2,7 %	7	5,7 %
alimentación	2	2,7 %	0	0,0 %
comercio	3	4,1 %	6	4,9 %
profesionales	7	9,6 %	4	3,3 %
administración	5	8,6 %	45	37,2 %
religiosos	3	4,1 %	2	1,6 %
militares	3	4,1 %	2	1,6 %
totales	73	100 %	122	100 %

Como ocurría en el caso de los homicidas, de muchas profesiones de las víctimas de aquellos, no hemos podido obtener la información deseada. Pese a ello, respecto a un total de víctimas de 646, las profesiones encontradas representan el 18,9 %, un porcentaje bastante más representativo. De entre las ocupaciones conocidas, en primer lugar, llama la atención el elevado número de las personas que fueron vícti-

mas de homicidio o de homicidio en grado de tentativa y que pertenecían al sector de la administración. Incluimos aquí cargos como el de comisario, alguacil, vergueta, juez, bayle, etc. Se puede ver que estos están, en su mayoría, estrechamente relacionados con la justicia, lo que nos induce a pensar que había muy poco respeto por la misma y cierta animadversión hacia los que la representaban.

En segundo lugar, aunque con bastante diferencia, figura el sector agrícola. Dentro del mismo, las profesiones que hemos constatado son labrador y molinero. Entre los homicidas veíamos que eran los labradores los que representaban el mayor número entre las ocupaciones. Este hecho parece indicar que los conflictos entre ellos eran bastante frecuentes en este periodo y que tendrían como telón de fondo la crisis rural. En tercer lugar, están los oficios que pertenecían a la ganadería o el textil. A diferencia de lo que ocurría con los homicidas, en el caso de las víctimas el peso del sector ganadero es importante. Esto podría estar en relación con la intención de los criminales, quienes les atacarían con la finalidad de robarles el ganado. El resto de los sectores ostentan una presencia escasa. Entre ellos citaremos el sector doméstico, del que hemos documentado dos casos. Uno está fechado en el año 1589 y el autor del homicidio es un caballero, D. Francisco de Rocamora de Orihuela (comarca del Baix Segura). Es condenado por la muerte de un criado suyo a una sanción pecuniaria de la que se ejecutan 3.000 sueldos. Muchas de las personas que formaban parte de este sector sufrieron malos tratos por parte de las personas para las que trabajaban, pero las denuncias, por motivos obvios, debieron ser escasísimas -al menos en la documentación vaciada no hemos encontrado-. El otro caso podemos calificarlo como homicidio por negligencia, porque a un labrador de Alacuás (comarca de L'Horta Oest) se le dispara la escopeta a consecuencia de lo cual muere un criado suyo. La remisión es de 1595 y es una pena conmutada de 2.000 sueldos.

4.5. Los delitos judiciales y varios

En último lugar, los delitos judiciales y varios. La importancia de las actividades delictivas de tipo judicial estriba en que constituyen una clara manifestación de las difíciles y tensas relaciones entre la población y los oficiales de justicia. Las infracciones cometidas por estos no contribuían precisamente a calmar la tensión que se vivía. Casos de corrupción o negligencia temeraria son algunas de las vulneraciones de las que fueron acusados. A la inversa, entre los hechos delictivos contra estos oficiales figuran el desacato o la resistencia a la autoridad como los más frecuentes.

El epígrafe de varios es una miscelánea de infracciones diversas, pero en conjunto son escasas. Entre todas destaca el delito de lesa majestad o traición al rey, el cual, dado el contexto absolutista imperante era considerado como muy grave (registro de 1589).

5. El fin utilitarista de la penalidad

A la hora de estudiar los distintos tipos de puniciones impuestas por los altos tribunales de justicia del reino, esto es, la Real Audiencia y las diferentes Gobernaciones, hemos establecido una clasificación cuatripartita: de tipo patrimonial, es decir, las pecuniarias y de confiscación de bienes, afflictivas o corporales y otras.

Los castigos que están presentes en todos los registros vaciados no son otros que los de tipo pecuniario. Aunque, lo más común es que sean de carácter mixto. Tampoco es infrecuente que la documentación indique que se ha impuesto una sanción conmutada, la cual sustituye a otra anterior y esta última suele ser más liviana.

Las necesidades de efectivo han sido una constante a lo largo de gran parte de la historia y el periodo que nos ocupa no fue una excepción. En un contexto beligerante, los gastos militares eran pingües. Además, se construyeron grandes fortificaciones para hacer frente a los enemigos, especialmente a lo largo de la costa mediterránea, más ex-

puesta a las invasiones de turcos y berberiscos que asolaban estas zonas ribereñas. La confiscación de bienes también está presente entre los castigos impuestos, pero en general solía ser de carácter bastante genérico. Solo algunos asientos especifican que el objeto confiscado eran animales (caballos y bueyes principalmente). Las penas afflictivas o corporales representan un punto y aparte entre los castigos a los delincuentes. El suplicio del tormento, a pesar de lo que establecía la normativa foral, se aplicó en muchos casos con el fin de que el reo confesara y/o delatara a sus cómplices. El castigo capital poseía una intención ejemplarizante lo que confería a las distintas maneras de ejecutarla una elevada dosis de dureza y crueldad. En ocasiones, especialmente para castigar los casos de bandolerismo, a la condena a muerte seguía el descuartizamiento. Después de este, los restos eran colgados por las calles y cruces de caminos para obtener un efecto disuasorio sobre los delincuentes potenciales. La amputación de miembros y/o el arrastramiento formaban parte también del ritual debiendo representar un espectáculo realmente sobrecogedor. Las distintas modalidades de la pena de muerte, esto es, garrote, ahorcamiento y hoguera, dieron muestra de una justicia extremadamente represiva y falta de humanidad. La quema de la estatua, que era una forma simbólica de la condena a muerte, se aplicaba a los reos que, estando condenados, habían huido. El fin utilitario de las puniciones quedaba reflejado también en la imposición de las condenas a galeas, las cuales podían significar la muerte en el mar. La necesidad de galeotes para remar en las numerosas campañas navales se satisfacía con la aplicación de este tipo de castigo.

En el apartado otras condenas, se contemplan las desconocidas, las de prisión o el destierro.

6. Los moriscos y su implicación en el panorama delictivo

El elenco de historiadores que ha estudiado e investigado el tema morisco, la llamada “cuestión morisca”, es muy amplio. Algunos tra-

bajos se circunscriben al ámbito valenciano y otros contemplan este de manera tangencial.²¹

Después de analizar los datos obtenidos sobre delincuencia morisca en nuestra fuente principal –los registros de Maestre Racional– y a falta de otros estudios sobre este apasionante tema, quisiéramos comentar algunos resultados del periodo del que estamos ocupándonos –entre 1580 y 1609– teniendo en cuenta la limitación ya mencionada de que se aborda mediante un sistema de cata o sondeo.

En primer lugar, es posible constatar una clara preponderancia de los moriscos varones sobre las moriscas como responsables de los fenómenos delictivos estudiados. Entre la tipología de la que fueron autoras estas mujeres están la fuga a Berbería y el homicidio. Los castigos a los que fueron sometidas por la comisión de esos crímenes fueron la pena de muerte, la confiscación y la prisión. En otros casos no ha sido posible precisar la naturaleza de la sanción.

Por lo que respecta a los moriscos varones, en cuatro ocasiones los agresores fueron también moriscos, lo que confirma algo que ya sabíamos gracias a los estudios de Catalá e Urzainqui:²² los ataques de la delincuencia morisca se dirigían no solo contra los cristianos sino también contra sus propios correligionarios. Estos atentados consistieron en homicidio, bandolerismo y agresión.

El predominio de las fugas a Berbería constituye el rasgo más sobresaliente de la facies criminal de este grupo socio-religioso tanto en lo que se refiere a hombres como a mujeres.

21. Por límite de espacio mencionaremos los que más asiduamente se han consultado referidos al Reino de Valencia. Siguiendo un orden alfabético son los siguientes: R. Benítez Sánchez-Blanco, X. Campos i C. Díaz, J.A. Catalá Sanz i S. Urzainqui Sánchez, E. Císcar Pallarés, M. De Epalza, J. Hernández Ruano, H. Lapeyre, M. Arroyas i V. Gil, J.F. Pardo Molero y E. Salvador Esteban.

22. Jorge A. CATALÁ SANZ, Sergio URZAINQUI SÁNCHEZ, «Perfiles del bandolerismo morisco valenciano: del desarme a la expulsión (1563-1609)», *Revista Historia Moderna*, 27 (2009), pp. 57-108.

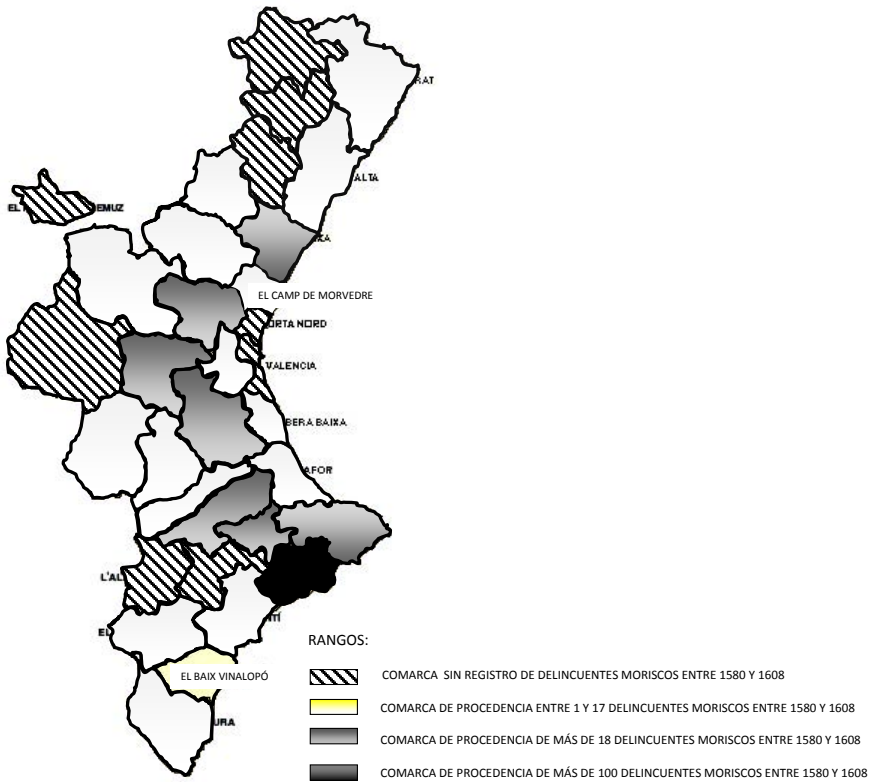
Si observamos la tendencia evolutiva de todo el periodo que estudiamos podemos constatar un mayor número de bandidos moriscos en el registro correspondiente al año 1583, el segundo que hemos vaciado. Probablemente fue esta situación la que empujó al Conde de Aitona –virrey de Valencia entre 1581 y 1594– a iniciar una campaña represiva contra el bandolerismo morisco, en la que se conculcaron a menudo los fueros del reino. Durante los años siguientes a 1583 podría decirse que, sin que en modo alguno desapareciera la delincuencia protagonizada por cristianos nuevos, se consiguieron algunos resultados exitosos. Con todo, a fines del Quinientos, reinando ya Felipe III, volvemos a apreciar un incremento del número de malhechores moriscos. Este número es aún importante en 1602 cuando ocupa la lugartenencia general del reino el Arzobispo don Juan de Ribera. Con su mano férrea frente a todo tipo de bandolerismo conseguirá reducir las cifras de infractores. No obstante, se puede observar un incremento en los años previos al extrañamiento morisco de 1609.

Las áreas generadoras de un mayor número de delincuentes fueron la comarca de la Marina Baixa y la de la Marina Alta, sobre todo la primera, que representa casi la cuarta parte de las procedencias constatadas. Teniendo en cuenta que el estudio se ha realizado a partir de procedencias explícitas, esto es, algo más del 60 % de las mismas, restaría un contingente considerable de malhechores moriscos sobre los que apenas poseemos información de este tipo.

El mapa que se muestra a continuación da cuenta de la procedencia de la delincuencia morisca en el reino de Valencia a finales del S. XVI y principios del S. XVII. Como se puede ver, de algunas comarcas –en concreto de 9 de ellas– no hemos obtenido información alguna, tal es el caso de Utiel-Requena o el Rincón de Ademuz, entre otras. Con un rango entre 1 y 17 delincuentes moriscos figuran un total de 17 comarcas, como por ejemplo l'Alt Palància o l'Alt Millars, por citar algunas. Mayor presencia de malhechores moriscos los encontramos en comarcas como la Plana Baixa o el Camp del Turia con más de 18 en cada una. Estas son en total 7 comarcas. Y por encima de todas, destaca

de manera abrumadora, la comarca de la Marina Baixa con más de 100 infractores moriscos encontrados.

Afirma Rafael Benítez en uno de sus estudios sobre este contingente poblacional que uno de los puntos más habituales para los contactos entre turcos, berberiscos y moriscos, era la Marina, desde Javea a Villajoyosa.²³ Queda así constatada, al menos en gran parte, la presencia de la población cristiano nueva en las comarcas de la Marina, que estaría constituida tanto por oriundos de aquellas tierras como por los que llegaban a las mismas procedentes de otras zonas.

23. Rafael BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, «Los moriscos valencianos hasta su expulsión», *Obra colectiva Nuestra Historia*, 1980, IV, p. 204.

Finalmente, con respecto al perfil delictivo de los cristianos nuevos parece apreciarse una manifiesta mayoría de los quebrantamientos contra el orden y, dentro de estos, el que consistía en la fuga a Berbería. Para estas infracciones los castigos eran la condena a muerte y/o la confiscación de bienes. Esta información contrasta con la obtenida en el estudio del conjunto de todos los delincuentes en el que predominaban las actividades delictivas contra las personas.

En lo que respecta a los crímenes contra la propiedad destaca el asalto en caminos o bandolerismo, el cual se castigaba con la pena capital y, en concreto, la modalidad del ahorcamiento. Es importante subrayar la información relativa a dos moriscos quienes fueron acusados de cercenar moneda y uno de ellos fue ejecutado mediante la lapidación.

Dentro de las infracciones contra las personas, la mayor parte de ellas están constituidas por los homicidios algunos de los cuales se cometieron contra oficiales o nobles. La razón de este hecho era la insalvable contradicción entre la situación en la que vivían los moriscos y la presión a la que les sometían las autoridades así como el deseo de venganza y la coacción implícita en toda acción violenta. Otras personas víctimas de su malestar fueron los eclesiásticos, quienes representaban la conversión forzosa al cristianismo. Sus ataques se dirigieron también a sus propios correligionarios. La justicia castigaba estas contravenciones con la pena capital y la de galeras. Hemos tipificado como asesinato la muerte de Alonso Robles, vergueta de la Real Audiencia, porque implicó premeditación por parte de los autores del crimen. Este hecho ocurrió en Agost (Alicante) en 1602 y el castigo impuesto por el tribunal de Alicante, que fue el que incoó la causa, fue la condena a muerte. Reza así el asiento: «havien mort amb moltes escopetades a Alonso Robles acordadament en Agost».

No hemos obtenido información alguna sobre las actividades delictivas contra la moral lo que en parte puede deberse a que solían ser substanciados por los tribunales inferiores.

De tipo judicial únicamente hemos constatado acciones de resistencia a la autoridad, pero desconocemos las sanciones impuestas.

Los distintos tribunales que substanciaron las causas de las transgresiones cometidas por los cristianos nuevos fueron la Gobernación de Valencia, la de Játiva, la de Castellón, la de Orihuela, la de Alicante y la Real Audiencia. Un hecho que nos ha llamado poderosamente la atención es que algunas de aquellas fueron incoadas por la Capitanía General; un tribunal de carácter puramente militar. La Real Audiencia parece ser, con diferencia, el tribunal que más causas despachó. Finalmente, queremos señalar que los moriscos se sentían muy vigilados por unas autoridades que no les permitían hablar su lengua, vestir su indumentaria, practicar sus creencias o moverse con libertad por el Reino. Fue esa situación la que provocó que se crearan tensiones y enfrentamientos. Pese a ello, se ha constatado que la coexistencia no fue imposible.

Un exemple d'impacte social, cultural i religiós de l'onada migratòria francesa a Catalunya. El cas concret del Santuari del Miracle de Riner, el Solsonès

NIL BOIX I BESORA

Resum

La documentació parroquial de Sant Martí de Riner, al Solsonès, testimonia el pas de l'onada migratòria francesa entre els anys 1500 i 1700, que es caracteritza per tenir un alt percentatge de sacerdots francesos que arriben a Riner ja ordenats, tot fugint de les persecucions religioses, però també és singular la relació entre aquesta població estrangera i el Santuari del Miracle, que acollí un gran nombre d'immigrants procedents del regne de França, molts dels quals jugaren un paper fonamental en la construcció i funcionament del santuari. La presència d'aquests individus no només té repercussions demogràfiques sobre la població autòctona del territori, sinó també efectes sobre l'arquitectura local, la vida religiosa o la quotidianitat rural. És precisament la identitat d'aquests individus l'objecte d'estudi d'aquesta comunicació, així com el seu rol dins del santuari i el territori del baix Solsonès, i per extensió, de la Catalunya Central d'època moderna.

Paraules clau: Immigració francesa, comunitat rural, Santuari del Miracle, capellans francesos, mestres de cases, confraria dels estrangers.

Resumen

La documentación parroquial de Sant Marí de Riner, en el Solsonès, es un testimonio del paso de la ola migratoria francesa entre los años 1500 i 1700, que se caracteriza por tener un alto porcentaje de sacerdotes franceses llegados a Riner ya ordenados que huyen de la persecución religiosa, pero también es singular la relación entre esta población extranjera y el Santuario del Miracle, que acogió un gran número de inmigrantes procedentes del reino de Francia, muchos de los cuales tuvieron un rol fundamental en la construcción y

funcionamiento del santuario. La presencia de estos individuos no solo tuvo repercusiones demográficas en la población autóctona del territorio, sino que también tuvo efectos en la arquitectura local, la vida religiosa o la cotidianidad rural. El objeto de estudio de esta comunicación es precisamente la identidad de esos individuos, así como su papel dentro del santuario, el territorio del bajo Solsonés y la Cataluña Central de época moderna.

Palabras clave: Inmigración francesa, comunidad rural, Santuario del Miracle, sacerdotes franceses, maestros de obras, cofradía de los extranjeros.

Abstract

The documents of the catalan parish of Sant Marí de Riner, in the Solsonès, are an excellent witness of the French migratory wave between the years 1500 and 1700. In Riner this wave is characterized by having a high percentage of French priests escaping from religious persecution, but it is also unique due to the relationship between this foreign population and the catholic sanctuary of el Miracle, which hosted a large number of immigrants from the kingdom of France, many of whom played a key role in the construction and operation of the sanctuary. The presence of these individuals not only had demographic repercussions in the native population of the territory, but also had effects on local architecture, religious life or rural daily life. The object of study of this communication is precisely the identity of these individuals, as well as their role in the sanctuary, the territory of the lower Solsonès and the Central Catalonia through the modern period.

Key words: French immigration, rural communities, Santuari del Miracle, french priests, master builders, french confraternity.

1. Els francesos de Riner

L'Arxiu Diocesà de Solsona conserva bona part de la documentació del fons de l'antiga parròquia de Sant Martí de Riner, al Solsonès. Es tracta d'un conjunt 41 llibres i 60 lligalls, entre documentació sagrada, notarial, municipal i d'administració parroquial, que permet

fer un seguiment pràcticament continuat d'aquest territori i de la seva gent des de finals de segle XV fins als darrers anys del segle XIX, moment en què Sant Cristòfol de Freixinet s'eleva a categoria de parròquia i Sant Martí es converteix en una sufragània seva. Aquesta documentació no només plasma detalladament les formes tradicionals de vida i les relacions entre les comunitats rurals del baix Solsonès al llarg de 400 anys d'història, sinó que també esdevé un clar testimoni del pas de l'onada migratòria francesa per la parròquia i terme de Riner d'època moderna.

Mitjançant un buidatge de la informació d'aquest fons parroquial s'ha pogut identificar un total de 202 individus originaris del regne de França, que van passar per Riner entre els anys 1500 i 1700. La seva detecció s'ha pogut efectuar a través de les formes que acompanyen el nom i cognoms de cada francès quan apareixen esmentats, essent la més comuna l'expressió «del regne de França», tot i que també acostumen a aparèixer els adjectius «francès», «estranger», «gascó» o en menys quantitat, «gal».¹

A principis de segle XVI a Sant Martí de Riner hi havia 42 habitatges repartits entre la parròquia mare de Sant Martí i les sufragànies de Sant Jaume, Sant Pere d'Hortoneda i Sant Cristòfol de Freixinet, que a mitjans de segle XVII van incrementar el seu nombre de cases fins arribar a la cinquantena. Gràcies als compliments pasquals conservats entre la documentació parroquial es pot saber que l'any 1538 hi havia un total de 230 habitants que s'havien confessat i combregat, mentre que al 1658 n'hi havia 305.² Coneixent aquesta informació i contrastant-la amb les dates d'aparició dels immigrants francesos, es pot apreciar com

1. Arxiu Diocesà de Solsona (ADS), Parroquials, Riner, 30, Manual Notarial (1500-1569). Reconeixement d'un deute l'any 1531 entre Bartomeu Codina i el prevere Pere Muntaner, on apareix com a testimoni el capellà francès Lleonard Merigots «*presbiter gallicus*».

2. Compliment Pasqual de 1538: ADS, Parroquials, Riner, 41, Notarials (1532-1539). Compliment Pasqual de 1658: ADS, Parroquials, Riner, 2, Baptismes (1632-1709).

al llarg dels 200 anys expressats hi va haver un degoteig constant de nouvinguts que van consolidar una entitat demogràfica pròpia dins del gruix poblacional de Riner i que aquesta va aconseguir persistir amb notables variacions mentre va durar el fenomen migratori. Cal destacar però els anys compresos entre 1520 i 1620, en els quals el nombre de francesos va abastar cotes molt altes, mantenint-se aquest col·lectiu en un 11-15% respecte el total aproximat de la població adulta de Riner i assolint el 20% entre els anys 1560-1580.

Caldria afegir, però, que 202 immigrants és una xifra molt variable que no representa la totalitat del factor humà d'aquest fenomen demogràfic per 4 motius principals: En primer lloc, tots els francesos identificats són aquells que han pogut deixar un rastre documental (encara que es tracti d'una ínfima anotació), de manera que tots aquells que no consten en documentació queden exclosos de poder ser detectats. En segon lloc, no s'ha conservat la totalitat de la producció documental de Sant Martí de Riner, on hi podria haver d'altres francesos registrats. En tercer lloc cal indicar que tots els immigrants trobats a Riner són homes, i només en comptades ocasions, aquests tenen esposes o filles que queden sempre en un ignorat segon terme. Finalment, queda palès com aquests immigrants francesos a l'entorn del Baix Solsonès són un col·lectiu amb un alt grau de mobilitat que vivien i treballaven en més d'un terme parroquial a la vegada sense acabar d'establir-se en una localitat o formar una família, si no és que molt d'ells van fer parada a Riner mentre s'estaven desplaçant cap algun altre indret de Catalunya. Per tant, en aquesta comunicació són objecte d'estudi tots aquells individus d'origen francès que hagin pogut ser identificats a través de la documentació, tenint en compte la data de la seva primera aparició i la informació que es pugui desprendre del context documental.

La cerca d'aquestes persones inicialment es va dur a terme mitjançant els llibres sacramentals, on es van poder registrar 10 matrimonis en els quals el marit era francès i l'esposa natural de Riner. Malauradament, no es va trobar cap òbit d'immigrants francesos ni cap baptisme d'un infant que tingués pares estrangers. Tanmateix, quan es van

començar a mirar una per una les partides baptismals de 1500 a 1700, van sortir a la llum una gran quantitat de francesos, la major part dels quals fan de padrins dels nounats. La xifra de francesos a Riner va augmentar desmesuradament quan es va iniciar el buidatge de manuals notariais, lligalls de testaments i capítols matrimonials. En certes ocasions els immigrants són els protagonistes del document com ara en testaments, deutes, compres, empenyoraments o capítols matrimonials, però en la major part dels casos el rol que juguen dins del document es reserva simplement a fer de testimonis en processos de caràcter notarial. Per aquest motiu la informació que es té d'aquests individus és sovint escassa, fins al punt que de vegades no es pot ni constatar el seu origen francès. És per aquest motiu que difícilment s'expressa la professió o l'origen concret d'aquests francesos.

Respecte a la procedència dels francesos, en el 68% dels individus simplement s'anota que era francès, però sovint també s'hi inclou el bisbat de procedència i molt puntualment fins i tot s'hi fa constar la parròquia o vila d'origen. D'aquesta manera, s'ha pogut recollir una bona col·lecció de bisbats francesos d'on eren originaris els estrangers de Riner, entre els quals destaquen la diòcesi de Llemotges, Tula, Comenge o de l'Agenès. Generalment predominen entre els llocs d'origen aquells bisbats i localitats del Massís Central, el Pirineu-Prepirineu francès o el curs del riu Garona. Amb molta menys presència també hi ha francesos dels bisbats de la Gascunya i el País Basc francès, mentre que la representació de zones litorals del Llenguadoc o la Provença és totalment nul·la. Quan s'indica la parròquia de procedència, els francesos identificats a Riner acostumen a ser naturals d'aïllades zones rurals i no pas de grans ciutats. Els canvis en la toponímia, la minimització de l'occità així com la supressió de les organitzacions territorials de l'Antic Règim de França han fet que en 3 casos hagi sigut impossible identificar les parròquies d'origen.³

3. Els noms d'aquestes parròquies són o bé indesxifrables, o bé massa comuns, i no s'acompanyen amb el nom del bisbat com a referència, de manera que resulten impossibles d'identificar.

No s'indica	139
No s'ha identificat	3
S'indica	60
Llemotges	8
Tula	8
Comenge	8
Agen	7
Coserans	4
Pàmies	4
Sant Flor	4
Caors	3
Rius	3
Aush	2
Auloron	2
Rodés	2
Baiona	1
Bordeus	1
Clermont-Ferrand	1
Lescar	1
Tolosa	1
Total	202

No s'indica	114	56,4%
S'indica	88	43,6%
Sacerdot	33	16,3%
Mestre de cases	20	9,9%
Picapedrer	10	5,0%
Pagès	7	3,5%
Estudiant	3	1,5%
Serrador de fusta	3	1,5%
Pastor	2	1,0%
Moliner	2	1,0%
Paraire	2	1,0%
Ferrer	1	0,5%
Sastre	1	0,5%
Calciner	1	0,5%
Treballador	1	0,5%
Campaner	1	0,5%
Militar	1	0,5%
Total	202	100%

A l'esquerra, procedència dels immigrants francesos per bisbat i en nombre d'individus. A la dreta, relació dels oficis que practicaven. Elaboració pròpia.

Respecte el total dels 202 immigrants identificats a Riner, en 88 casos s'expressa la professió o l'ofici que practicava, informació que sovint passa per davant d'inscriure el lloc de procedència. Per contra, el 56% dels immigrants no consta a què es dedicaven. Molt probablement aquests individus serien mà d'obra poc o gens qualificada (pagesos, temporers, mossos, minyones, manobres...), persones sense un ofici concret, que es guanyarien el jornal a base de fer feines probablement molt vinculades a l'explotació agrícola i ramadera del territori, la construcció o el servei domèstic. Poca és la informació al respecte d'aquests treballadors, sovint retinguda en testaments i relacions de deutes, on hi consta que habiten en alguna casa del terme o hi figuren pagaments en metàl·lic o en espècies per feines realitzades molt poc concretes. Entre aquells 88 individus dels quals sí que se'n coneix la professió, hi

ha representació de tota mena d'oficis i els més freqüents són aquells relacionats amb l'àmbit de la construcció, com ara mestres de cases, picapedrers o calciners. En menys quantitat es documenten aquells oficis propis d'un entorn rural com el de Riner, amb pagesos, moliners, serradors, pastors o paraires, mentre que la menestralia té un paper gairebé testimonial. Generalment, s'observa una diversitat d'oficis i perfils més gran entre els immigrants del segle XVI respecte aquells vinguts ja al segle XVII. És en aquest segon segle que la immigració francesa adopta un caràcter molt més laboral, amb un perfil més estandarditzat format per joves solters que treballen fonamentalment a la construcció.

Però de tots els oficis, si n'hi ha algun que ressaltava realment d'entre les diferents professions realitzades pels immigrants francesos a Riner, aquesta és la de sacerdot. A Sant Martí de Riner s'hi ha identificat un total de 33 preveres i 3 estudiants de capellà, que junts representen gairebé el 18% de la població estrangera a la parròquia. Per tant, la carrera sacerdotal és la professió coneguda que més desenvoluparen els immigrants francesos de Riner. Aquest fet marca el primer tret diferencial dins d'aquest col·lectiu històric, que es configura com una singularitat pròpia que adopta l'onada migratòria francesa a la parròquia objecte d'estudi.

El segon tret diferencial propi d'aquest fenomen migratori a Riner rau en el fet que, tot i les diferències que hi pugui haver entre els individus d'origen francès a nivell d'edats, ofici, procedència o moment d'arribada, es detecta que molts d'ells comparteixen un espai físic dins de la parròquia. La documentació parroquial testimonia explícitament el pas d'aquesta onada migratòria per la parròquia i terme de Riner amb una reiterada menció al Santuari del Miracle, ja sigui com a habitatge, espai laboral, escenari de la vida religiosa o fins i tot lloc de sepultura per a alguns d'aquests immigrants. Així doncs, el Santuari del Miracle esdevé per a la immigració francesa en aquest territori un mateix tret que posa en comú les seves diferents vides, és a dir, tot un veritable *leitmotiv* transgeneracional.

2. *El Santuari d'època moderna*

Nostra Senyora del Miracle és un Santuari religiós dedicat al culte de la Mare de Déu del Miracle, fundat el 1459 després que el 3 d'agost de l'any anterior, la Mare de Déu en forma de nena portant un gran crucifix s'hagués aparegut a dos pastors i els hagués encomanat de fer una processó unes setmanes més tard portant la imatge de la Verge Maria que hi havia en una església propera. Aquella processó va salvar la contrada d'una epidèmia de pesta, i agraïts, els veïns erigiren un Santuari al lloc on es va produir aquella aparició, que ràpidament es convertí en una destinació obligada del pelegrinatge religiós d'època moderna. Es tracta d'un complex religiós que inicialment no estava adscrit a cap orde religiosa sinó que era gestionat pels propis veïns a través de la figura dels *procuradors y administradors de Nostra Senyora del Miracle*, un càrrec laic escollit anualment pels cònsols del terme de Riner entre els seu prohoms. Aquestes dues o tres persones eren els administradors de les finances del Santuari però també s'encarregaven de garantir el culte, tot contractant el personal religiós que hi havia de servir. Amb el pas del temps, gràcies a les donacions i l'adquisició de patrimoni, els procuradors acabaren gestionant també els extensos béns i propietats que va anar acumulant el Santuari, en forma de finques, drets o captes repartits per un extens territori.

Actualment formen part del complex l'església inacabada de Santa Maria del Miracle, l'antic alberg de pelegrins dit la «Casa Gran», un monestir benedictí que depèn de Montserrat i diverses cel·les d'hospedatge. Hom coneix en el present aquest Santuari del Miracle precisament per ser un excepcional conjunt barroc, amb una inacabada església monumental que conserva al seu interior el majestuós altar barroc fet per Carles Morató i Bruguerols. Originalment, però, el Santuari era un conjunt molt més reduït i senzill, i hauria consistit en una capella o oratori d'estil gòtic, que albergaria la imatge de la Mare de Déu i una petita casa per acollir els primeres pelegrins i sacerdots. L'inventari del temple realitzat al 1532 revela que es tractava d'una capella d'una

única nau central amb volta, encarada a ponent en un eix diagonal respecte el temple actual i tenia l'accés lateral. L'altar era de pedra i a sobre s'hi alçava un retaule policromat amb polseres de fusta. Un reixat tancava l'altar, i de dits barrots en penjaven tota classe de ciris i exvots de personatges de cera.⁴ Segons Cebrià Baraut, l'església primitiva hauria patit una profunda reforma a mitjans de segle XVI, que hauria acabat per aixecar una segona capella més gran d'estil renaixentista i que s'hauria enderrocat a partir de la segona meitat del segle XVII, moment en que es fa construir la tercera i darrera església, d'estil barroc, les obres de la qual quedarien inacabades.⁵

Per tant, és durant l'època moderna que el Miracle experimenta tot un procés evolutiu que el fa passar d'un petit oratori fins a conformar tot un complex religiós de gran rellevància territorial, prestigi i prosperitat material, que convertirà la Mare de Déu del Miracle o la Verge Nena, en objecte d'una veneració extraordinària i centre de peregrinació. És un procés que es desenvolupa paral·lelament a l'onada migratòria francesa i, tal com es veurà a continuació, alguns membres d'aquest col·lectiu immigrant precisament van jugar un paper clau en la dinamització, direcció i embelliment del Santuari.

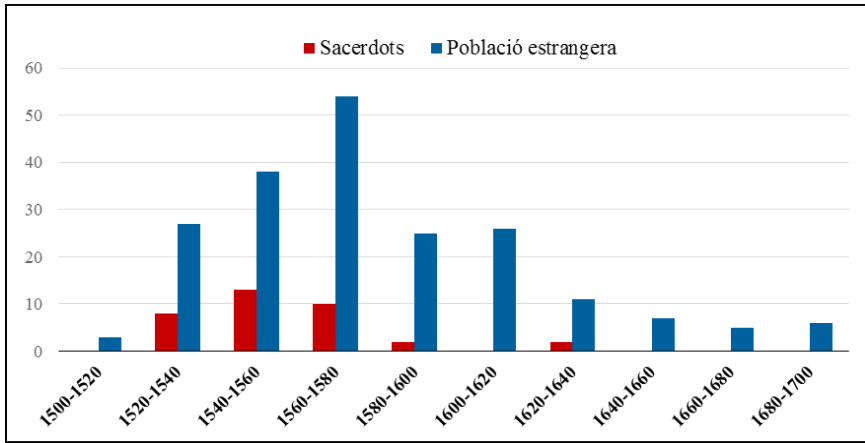
3. Els capellans francesos

Tal i com s'ha esmentat anteriorment, la immigració francesa a Riner basa una de les seves característiques principals en el fet que l'ofici conegut més practicat és el de sacerdot. La presència d'aquests individus a la zona d'estudi segueix en paral·lel els mateixos patrons d'aparició i densitats esmentats al 1r capítol. Les primeres mencions de capellans franceses són força primerenques, més concretament a la dècada de 1520, i es comença a estendre molt la seva presència entre

4. ADS, Parroquials, Riner, 41, Actes notarials, Llibret 1532-1539.

5. Cebrià BARAUT I OBIOLS, *Santa Maria del Miracle*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001, pp. 26-36.

els anys 1540 i 1570. En canvi, a l'entrada del segle XVII aquest conjunt d'immigrant es veu reduït a la mínima expressió fins a la seva completa desaparició.

Evolució de la presència d'individus d'origen francès a Riner entre 1500 i 1700. En vermell s'hi representa el percentatge de sacerdots.

Com molts altres francesos, aquests capellans de Riner es documenten fonamentalment exercint de testimonis en processos notariais com ara resolucions de deutes, transaccions de béns o plets. Fer de testimoni en un document d'aquestes característiques revela un vincle d'amistat, confiança o influència entre la població estrangera i els propis protagonistes del procés documentat, que acostumen a ser pagesos o menestrals autòctons, però també revelen una voluntat d'implicació en els afers d'actualitat d'un territori o un exercici d'autoritat a través del càrrec religiós per part d'una població nouvinguda en procés d'adaptació. És en aquestes referències documentals que se sol acompanyar el nom del sacerdot amb el qualificatiu d'*honorable* o *venerable prevere*, que podria estar fent referència al fet que eren persones d'avançada edat o que gaudien d'algun estatus eclesiàstic notable. Les cites

documentals referents a aquests preveres també acostumen a indicar el seu lloc de residència o el servei que executen a la parròquia.

Un document que permet conèixer les característiques d'alguns d'aquests capellans d'origen francès és el testament de Francina de Villaró de l'Avellanosa (1533), redactat pel prevere francès Pere Batut, qui aleshores era el vicari de Riner.⁶ El que crida l'atenció d'aquest testament és precisament l'escriptura del sacerdot, que utilitza una grafia gens comuna entre els documents coetanis i que recorda més aviat a paraules catalanes pronunciades per algú que tenia l'occità o el francès per llengua materna. Així doncs, al llarg del document s'hi pot apreciar la paraula *Raynié* per dir «Riner», *malié* per «muller», *Solié* per «Soler», *Bortolomyu* per Bartomeu, o *maridar* per «casar», així com les expressions *malantia corporala* per «malaltia corporal» o *que no posca de plus demanar* per dir «que no pugui res més demanar».⁷ El fet que mossèn Batut escrivís aquest testament no només demostra que sabia llegir i escriure, sinó que a més indica el grau d'adaptació cultural d'una persona estrangera, afavorit per les similituds lingüístiques catalanes i occitanes, que li permeten desenvolupar tasques de certa rellevància dins de l'administració parroquial d'un territori amb una interacció directa amb la seva gent.

Pere Batut no fou l'únic sacerdot occità a ocupar un càrrec religiós a Riner, Francesc Poluges (fl.1547) també va ser vicari de la parròquia, mentre que els capellans Elies Xampar (fl.1543) o Francesc Lacosta (fl.1566), foren vicaris de la veïna parròquia de Santa Maria de Su. Altres religiosos simplement residien en habitatges civils, com Antoni Estany (fl.1566), establert a Su, o Pere Bernoy (fl.1620) capellà fix de la sufragània de Sant Cristòfol de Freixinet. Sembla talment, com si

6. ADS, Parroquials, Riner, 41, Actes notariais, Llibret 1532-1539.

7. ADS, *Ibidem*, Llibret 1532-1539. Les distorsions en la grafia s'apliquen en moltes altres paraules i expressions, per molt que la variació consisteixi només en una lletra. Els exemples exposats són aquells on es poden detectar amb més claredat els possibles occitanismes o gal·licismes.

aquests sacerdots estiguessin cobrint la manca de places de religiosos en les parròquies rurals. Un altre personatge d'interès en aquesta mateixa orientació és el laic Antoni Roser, del regne de França, qui al 1541 feia de majordom a la casa rectoral de Riner.

La resta dels capellans documentats a la parròquia residien al Santuari de Nostra Senyora del Miracle, alguns com a capellans fixos dedicats al culte i servei del Santuari, o d'altres com a simples residents temporals. El funcionament del Santuari, que no estava adscrit a cap orde ni comunitat podia permetre aquest anar i venir de capellans estrangers contractats per un servei religiós o bé estadants a l'hostatgeria com a peregrins, viatjants o refugiats. Un signe del seu impacte cultural ja es denota al propi inventari del Santuari de l'any 1532, on s'hi pot llegir clarament que a l'alberg o casa hi havia: «Item alt en la cuyna un banch Gascó ab taulla per mengar / Item un altre banch Gascó per seure».⁸

Tot i les anotacions al respecte, hi ha poca informació que permeti conèixer amb profunditat la identitat dels capellans, ja que les referències acostumen a ser vagues i poc explícites. Com ara la del capellà Joan Guitart àlies Petrilach de Mas Grenier d'Agènès, resident al Miracle a la dècada de 1560, que deu anys abans havia estat vicari general de Sant Miquel de Pinell, o Joan Rebes, resident al mateix lloc, que l'any 1578 supervisa el matrimoni del seu nebot mestre de cases amb una solsonina.⁹ Tanmateix hi ha l'excepció, però, dels testament de dos capellans residents al Miracle, que fan una valuosa aportació vers aquesta qüestió.

El primer testament a tractar data de 1547 i és el del prevere Joan Amirat, domiciliat al Santuari del Miracle i natural de la parròquia de *Beata Maria de Ganyach* (Ganhac [occ.] Gagnac-sur-Cère [fr.]) del

8. ADS, Parroquials, Riner, 41, Actes notariais, Llibret 1532-1539, Inventari de Nostra Senyora del Miracle de 1532. Es coneix el concepte *banc escó* o *taula escó*, però en el document citat s'hi pot llegir amb tota claredat l'adjectiu *gascó*.

9. ADS, Parroquials, Riner, 33, Capítols matrimonials (1500-1600), full solt.

bisbat de Caors.¹⁰ Joan Amirat escull ser enterrat al cementiri de Sant Martí de Riner, crea la celebració de misses en nom seu, fa una donació monetària a cada església de la parròquia de Riner i destina 8 sous a cada escolà. M^o Joan deixa totes les seves possessions materials que té al Santuari del Miracle, a excepció d'una gonella que és per al capellà francès Audet de Larach i una altra gonella de burell nou per a un tal mossèn Antoni, els quals eren en aquell moment estadants al Miracle.

Gràcies a aquest testament, se sap que Amirat disposava de més patrimoni a França que no pas a Catalunya i que, a més, ell en seguia sent el propietari tot i la distància. Segons s'indica, aquesta propietat consistia en la casa del seu pare, que incloïa un habitatge, una vinya, un hort, un prat i un tros de terra. Aquests béns mobles i immobles dels quals disposa Joan Amirat al regne de França li van ser deixats en herència pel seu pare abans d'iniciar la carrera sacerdotal «...los quals me dexà [el meu pare] quan no feu capellà, en patrimoni...» i que en aquest testament són traspassats a parts iguals entre el seu germà Bernat Amirat i a la seva neboda Joana, ambdós habitants a França.¹¹ El testador té un tercer germà que és sabater i possiblement viuria a Catalunya, a qui li deixa 15 ducats i 80 lliures franceses que van ser cedides al testador quan servia a la parròquia de Muret, dada que indica que Amirat ja havia fet de capellà en una altra localitat occitana abans d'arribar a Catalunya.

L'altre testament a destacar és el del capellà Lluís Ricart, natural de la parròquia de «St. Blasi de la villa de Clariols» (Sant Blasi de Claravals [occ.] Saint-Blaise de Clairvaux-d'Aveyron[fr.]), del bisbat de Rodés.¹² El seu testament data de l'any 1627 i es caracteritza per la gran quantitat de donacions monetàries que fa. En primer lloc, Ricart demana ser enterrat al cementiri del Miracle, Santuari on resideix i s'estableix als darrers anys de la seva vida. Tot seguit deixa 100 lliures destinades al pa

10. ADS, Parroquials, Riner, 36, Testament (1500-1600), full solt.

11. ADS, *Ibidem*, Testament (1500-1600), full solt.

12. ADS, Riner, 37, Testaments (1620-1629), full solt.

i al vi de les misses que s'hagin de celebrar al Miracle, més 36 lliures per cantar misses al seu honor a Solsona o Cardona, així com 300 lliures als sacerdots del Miracle perquè l'hi siguin dites dues misses setmanals. Al Santuari també hi diposita 3 sous pels pobres, 30 lliures destinades a les donzelles de la parròquia que es vulgui casar i encomana repartir 5 rals a cada capellà del Miracle, 5 sous a cada majordoma i 2 sous per cada escolà. A la parròquia de Sant Martí de Riner hi deixa 6 rals al bací de les ànimes, un ducat a l'església parroquial i 2 sous per cada església del terme. També deixa 10 rals al seu marmessor mossèn Joan Tomasa, natural de la parròquia. Lluís Ricart fa donació de 40 lliures a la confraria de Nostra Senyora del Roser, destinades a la construcció d'un nou retaule.

Seguidament, el testador fa repartició de les seves propietats rebudes en herència familiar. Es mana que els béns heretats del seu pare siguin partits entre els germans de Lluís Ricart, anomenats Antoni i Pere, mentre que els béns heretats per via materna són traspassats a la seva germana. Això significaria que Lluís hauria sigut l'hereu de la seva família, però no queda clar si aquestes possessions són a Catalunya o bé a França ni en què consisteixen. Tampoc se sap exactament quines són les propietats que té al Miracle, de les quals se'n desentén i entrega al Santuari. Les úniques possessions que queden ben definides són «tots mos llibres que tinc a la Seu de Urgell», els quals es cedeixen a un tal mossèn Joan Codina.¹³

D'entre totes les donacions que Ricart fa, se'n destinen a parts iguals entre institucions religioses tan catalanes com franceses: Deixa 30 rals a Montserrat, 30 més a l'hospital de Barcelona, altres 30 rals a l'Orde de la Mercè i 1 ducat a *Sant Circe*.¹⁴ El testador també destina 10 lliures al Santuari alvernès de «nostra senyora del Puix de Fransa» (Nòstra Dòna de Lo Puèi de Velai/Notre-Dame du Puy-en-Velay), un

13. ADS, *Ibidem*, Testaments (1620-1629), full solt.

14. Església o altar sense identificar

dels santuaris de pelegrinatge més singulars de terres occitanes que, com Montserrat, està dedicat a una Mare de Déu negra. També destina el 1/3 d'un censal de 100 ducats al convent de monges de «nostra senyora de la nutiada» de la ciutat de Rodés (Couvent des Annonciades de Rodez), una congregació fundada l'any 1501 i dissolta a finals de segle XVIII, establerta a intramurs de la ciutat medieval de Rodés, que consistia en un recinte monàstic i una església d'estil gòtic tardà.¹⁵

Finalment, Lluís Ricart estipula com s'ha de produir la transferència monetària a les institucions religioses franceses, tot referint-se a una acta notarial realitzada al 1624 per m^o Pasqual, notari de la vila de Foix, i que obligava a un capellà occità (mossèn Sa Bòria) a fer entrega de l'expressada suma de diners al llarg d'un viatge que havia de partir des de la localitat de «la vila de Sant Esteve in Forest».¹⁶ Les donacions a institucions catalanes estaven dipositades en una caixa custodiada a casa de Joan Foix de Gósol, localitat on havien d'acudir obligadament els marmessors per tal d'iniciar el compliment de la darrera voluntat del testador. Es desconeix si mai es va acabar produint o no aquesta transferència monetària o d'on procedia la immensa quantitat de diners que va acumular Lluís Ricart fins al moment de destinar-les a obres caritatives i religioses arreu d'un extens territori transpirinenc. Potser Ricart ocupava algun càrrec religiós rellevant, o si es té en compte que era l'hereu de la seva família, podria tractar-se d'una fortuna familiar.

D'aquest testament se'n desprèn que Ricart era un personatge influent i molt implicat en la vida religiosa local, però que abans d'arribar al Solsonès ja hauria recorregut molts altres territoris catalans i occitans, sempre desenvolupant tasques religioses. Així doncs, la petjada de Ricart també seria present a Gósol o a la Seu d'Urgell. Fins i tot durant els darrers anys de la seva vida hauria seguit mantenint contacte amb sacerdots i notaris de ciutats llunyanes com Foix, per tal d'assegurar-se

15. Thomas BERT, «Le couvent des Annonciades», *Inventaire du patrimoine*, Rodez Agglomération, Midi-Pyrénées, 2005.

16. Localitat sense identificar.

del compliment dels seus desitjos. D'altra banda, les seves donacions a institucions religioses tan singulars com Nòstra Dòna de Lo Puèi de Velai o un convent de monges a Rodés delaten un fervorós lligam sentimental amb una terra llunyana de la qual ell n'era originari.

4. *Els mestres de cases del Miracle*

Després dels sacerdots, l'altre conjunt de francesos omnipresent a Riner i especialment al Miracle, és el dels constructors, format principalment pels mestres de cases i els picapedrers. Són moltes les cases del terme de Riner que feren reformes entre 1500 i 1700 en les quals hi intervingueren. Dos exemples en són el mestre Marçal, encarregat d'ampliar parets, fer un portal adovellat i finestres a la casa Villaró de Freixinet l'any 1568 o mestre Joan Lomunt de Golas de Tula, qui va refer tota la teulada de la casa Aïnés de Sant Just d'Ardèvol l'any 1694.¹⁷

Si bé contractes com aquests apareixen esporàdicament a la documentació, les referències de mestres de cases i picapedrers al Miracle és una constant al llarg dels 200 anys d'immigració francesa a Riner. La nombrosa presència al Santuari d'aquests constructors s'ha de vincular principalment amb les diferents reformes arquitectòniques que va patir el Santuari al llarg de l'època moderna.

La primera reforma que els francesos duen a terme és l'ampliació de la capella primitiva que hauria tingut lloc a principis de la dècada de 1530 a mans dels mestre Joan del Munt i el picapedrer Miquel Goigi, aquest darrer també responsable de l'ampliació de Sant Pere d'Hortoneda.¹⁸ La petita capella augmentà la seva mida, però també és en

17. Contracte d'obra de mestre Marçal: ADS, Parroquials, Riner, 41, Actes notariais, Llibret 1548-67, Contracte de l'any 1568. Rebut per les obres de Joan Lomunt: ADS, Parroquials, Riner, 69, Notariais, plec de fulls (1694-1697).

18. Contracte de Joan del Munt per allargar l'església 3 canes l'any 1531: ADS, Parroquials, Riner, 41, Notariais, Llibret 1530-1546. Contracte de Miquel Goigi de l'any 1531 on s'encomana que faci l'ampliació de Sant Pere d'Hortoneda igual com havia fet el Miracle: ADS, Parroquials, Riner, 30, Notariais, full solt.

aquest moment quan incorpora el primer hospedatge o *casa*, tal i com consta a l'inventari de 1532. Es tractaria d'un refugi molt simple, al qual la documentació s'hi refereix com *la Casa Vella*, suficient per hostatjar els primers pelegrins, malalts i viatgers que passaven pel Miracle. A mitjans de segle XVI, les reformes al Miracle s'acceleren amb l'arribada d'una activa nissaga d'immigrants francesos, els Leralt.¹⁹ El primer representant n'és Miquel Leralt qui l'any 1546 rep els pagaments per tal d'iniciar l'erecció d'un nou edifici més capaç que fes la funció d'alberg, obra que continuà dirigint el seu fill Jaume després de la mort de Miquel, l'any 1547 i que s'allargarà tota la dècada de 1550.²⁰

Jaume Leralt, o *mestre Jacques* com apareix regularment, és el membre més destacat de la família. Ell és el responsable de comandar tot un equip de treballadors que serà l'encarregat d'erigir un edifici monumental, sense precedents al territori, un complex que pivota entre el gòtic tardà i les noves tendències renaixentistes que posteriorment es passarà a conèixer amb el nom de *Casa Gran*. Formaven part del taller del *mestre Jacques* personatges d'origen francès com els mestres de cases Toni Milis (habitant a Llobera), Laurens Miquel (natural de Celles de Sant Flor), Antoni Nadal o Joan Mauri. Fins i tot l'any 1558, el *mestre Jacques* es compromet a incorporar Antoni Estany de Puigcerdà com el seu aprenent durant l'espai de 13 anys.²¹ Jaume Leralt era analfabet i estava instal·lat a Solsona on residia amb la seva família. Jaume estava casat amb Eulàlia Torrents de Solsona, amb qui tingué diversos fill i filles, així com un fillastre anomenat Francesc. De tota manera, el ritme lent de les obres del Santuari forçaven que *mestre Jacques* passés llargues temporades allotjant-se al Miracle acompanyat de la seva família.

No es té més informació de Jaume Leralt fins l'any 1573, quan els prohoms de la parròquia tornen a requerir els serveis del mestre de

19. També apareix escrit *Lerault*, *Laral* o *Leyran*, però la més comuna és *Leralt*.

20. BARAUT, *Santa Maria del Miracle*, p.28.

21. ADS, Parroquials, Riner, 41, Actes notariais, Llibret 1548-67, Acord de l'any 1558.

cases. Aquesta vegada recau sota la direcció de *mestre Jacques* l'encàrrec d'ampliar l'església del Miracle i dotar-la de nous elements. En primer lloc s'encarrega la construcció de dues capelles laterals a la cara nord del temple (on s'hi allotjaran els altars de Sant Crist i de Sant Lluc), un púlpit que sigui accessible des de les dues noves capelles, arreglar la volta del cor de l'església, i obrir un portal d'accés principal a la façana de ponent.²² Per tota aquesta obra es paga la quantitat de 350 lliures barcelonines, sense que quedi clar si l'església on s'apliquen aquestes reformes és la primitiva o una de nova com indicaria Baraut. És durant aquestes reformes, quan Eulàlia Torrents, muller del *mestre Jacques*, morí de malaltia i es féu enterrar al cementiri de Riner, essent aquesta la darrera notícia del pas dels Leralt per Riner.²³ A part de la seva ingent tasca constructiva, Jaume Leralt també apareix freqüentment als documents notariais de l'època, fortament implicat en els processos civils del seu moment.

Però les obres i reformes arquitectòniques al Santuari no van acabar aquí. Al llarg del segle XVII van continuar les tasques d'ampliació del conjunt, executades també per constructors francesos. Principalment es van centrar els esforços en la finalització i condicionament de la *Casa Gran*. Entre 1621 i 1639 passaren per aquest edifici els constructors Jordi Reig, mestre Capella, Pere Perris i els germans Baixa.²⁴ A partir de l'any 1652 i fins al final del segle XVII, els constructors francesos passaran a concentrar els seus esforços en la construcció de l'església actual d'estil barroc, projectada pel vigatà Josep Morató, qui morí el 1672, fent que el ritme de la nova obra es frenés fins ben entrat el segle XVIII, quan el projecte revifà. Els mestres de cases, calciners i serradors identificats a les darreries del segle XVII, com ara Mateu Calmeta, Joan Combas de Golas de Tula, Joan Lapeyra, Joan Bastaixos o Francesc

22. ADS, Parroquials, Riner, 43, Actes notariais, Llibret 1570-1599, Contracte de Jaume Leralt de 1573.

23. ADS, *Ibidem*, Testament d'Eulàlia Leralt de l'any 1574.

24. BARAUT, *Santa Maria del Miracle*, pp.74.

Massobo, tots ells residents al Miracle o en cases properes, s'han de posar en relació amb la construcció d'aquest nou temple.²⁵

5. El Miracle com a epicentre de la comunitat francesa

A part de sacerdots i constructors, el Miracle també fou residència per a molts altres immigrants francesos sense ofici conegut, fet que evoca una altra faceta del Santuari. Cal tenir en compte que el Miracle, al llarg dels segles XVI i XVII, rep privilegis i gràcies espirituals, com el permís per almoinar arreu de la Corona d'Aragó, així com nombroses donacions, que conformaren la base econòmica del Santuari. D'aquesta manera, el Miracle disposava de camps i ramats propis, entre d'altres propietats, que requerien un personal laboral a la seva disposició, precisament en un moment en què hi havia falta de mà d'obra. Personatges com Joan Moré (fl.1616) o Jaume Llach de Montvert de Tula (fl.1676), habitants i treballadors de la casa de Nostra Senyora del Miracle, serien un exemple d'aquesta faceta més laboral del santuari.

Ara bé, l'explicació de la presència d'un gruix de població estrangera al Miracle, independentment de la seva procedència o ofici, rau en la pròpia naturalesa del fenomen migratori. Des dels orígens del Santuari es va convertir ràpidament en un rellevant centre de pelegrinatge, però la seva ubicació el convertia en un enclavament estratègic dins de les antigues xarxes viàries. Ja fos per desplaçaments humans, de caps de bestiar o de recursos, la gran aflluència de transeünts convertí el Santuari en un important centre d'hospedatge de viatjants, que oferia repòs i descans, però també atenció sanitària als malalts. Així doncs, és normal pensar que el Miracle hauria estat un rellevant centre de captació d'immigrants francesos si es té en compte que quedava enmig d'un important eix de comunicació de la Catalunya Central, aleshores extensament concorregut per conjunts en moviment de persones d'origen estranger en vies d'expansió pels territoris catalans. Aquest

25. ADS, Parroquials, Riner, 38, Testaments 1670-1719, fulls solts.

trànsit d'immigrants seria la principal explicació de l'alta presència de francesos a Riner, molts dels quals s'estarien desplaçant en direcció a nuclis poblacionals més grans com Cardona, Manresa o Barcelona. Tanmateix, també podria ser població francesa que retorna a les seves poblacions d'origen. De fet, la pròpia construcció de la *Casa Gran* i les seves posteriors ampliacions ja denoten la necessitat d'ampliar les dependències del Santuari dedicades a la cura i l'allotjament dels viatjants, després d'un suposat augment d'aquests a inicis del segle XVI.

La documentació plasma la rellevància del Santuari dins la xarxa viària, no només freqüentada per un trànsit civil, sinó també pel pas de les tropes en moments de conflicte i tensió bèl·lica, com és el cas del cavaller Pier de La Porta, genet del regiment de cavalleria francesa *Saint Simon*, personatge directament relacionat amb el desenvolupament de la Guerra dels Segadors. L'any 1643 fa testament al mas Vilaseca, retingut per una forta malaltia corporal, on s'hi indica que deixa totes les seves propietats al Miracle a excepció de l'uniforme, equipatge i dues pistoles, que són entregades al seu cosí anomenat *Casanova*.²⁶

Certament la rellevància del Miracle com a centre captador de pelegrins però especialment de viatjants i immigrants obligà poder habilitar espais i dependències que en facilitessin l'atenció, però també forçà que les autoritats religioses cedissin més privilegis al Santuari per tal de poder costejar la missió, tal i com féu el bisbe d'Urgell Andreu Capella l'any 1589:

Item per quan en dita casa y capella de Nostra Senyora se té hospitalitat a tothom, generalment donant a tots los que aquella casa visiten, tant pobres com rics, pa, vi, sal y oli, y specialment tenint una casa y habitació apareada pels pobres de Jesucrist, així sans com malalts, se servezca V.S. per a fer en aquella cementiri, en lo qual se puga y sia lícit als eclesiàstics de dita capella, que per avuy son u en sdevenidor seran, morint casu et fortuna allí en dita casa o hospital alguna persona la pugan enterrar en

26. ADS, Parroquials, Riner, 37, Testaments 1610-1679, full solt.

aquell, pus se fassa sens perjudici ni detriment de la parrochial església predita de Riner.²⁷

Aquest text reflecteix molt bé la tasca del Miracle entre els estrangers i viatjants, i també indica com, a partir de 1589, tothom qui ho desitgés podia ser enterrat al fossat o cementiri del Miracle, opció força escollida entre la població francesa que es moria a Riner durant el segle XVII. Així doncs, se sap a través dels testaments, que personatges com Francesc de Mateu (fl. 1608), Bertran Llorca (fl. 1617), l'expressat capellà Lluís Ricart (fl. 1627) el calciner Antoni Gimbert Escaus (fl. 1644) o el també esmentat Jaume Llach (fl. 1679) demanen explícitament ser enterrats al cementiri del Miracle.

Seguint aquesta línia de les concessions, el mateix bisbe Capella donà permís l'any 1590 perquè es fessin dos nous altars per tal de satisfer la devoció dels fidels, cada vegada més nombrosos.²⁸ Aquest mateix any el capellà francès resident al Miracle dit Antoni Sani, de Clermont-Ferrand, amb el permís dels administradors Antoni Villurbina, Marc Soler i Jaume Ribalta, funda una missa setmanal a la capella de Sant Lluç, en la qual hi ha instituïda una confraria formada per població d'origen francès anomenada també «dels estrangers».²⁹ La fundació d'aquesta missa es pot interpretar com l'acte de creació de la dita confraria, però el cert és que ja feia gairebé vint anys que existia. Es pot considerar com a acta fundacional de la confraria l'acta notarial de l'any 1572 que confirma la rebuda d'un crèdit monetari rebut pels quatre fundadors de la confraria i emès pels prohoms de Riner Gabriel Montaner, Cristòfol Farrer, Joan Bertrams, Joan Villaró i Francisco Pons. Aquests quatre fundadors són el moliner Guillem Riu, el pagès

27. BARAUT, *Santa Maria del Miracle*, pp.155-156. Extret de l'Arxiu del Miracle, pergami número 13.

28. *Ibidem*, pp.156-157. Extret de l'Arxiu Diocesà de la Seu d'Urgell, Arxiu episcopal, Bisbe Capella, reg. 35, f. 147r-v (2a. numeració).

29. *Ibidem*, pp.157-158. Extret de l'Arxiu del Miracle, pergami núm.14.

Bernat de la Fita, natural de Ribera de Garona del bisbat de Rius, Pere Costa àlies *Lo Peret* i Joan de la Ribera. Tal i com consta en aquest document, la confraria dels francesos passa a ser governada per quatre priors, qui reben el títol de «capitans del ciri dels estrangers».³⁰

Segurament, una de les primeres accions de la *Confraria dels estrangers* fou l'any 1573, moment quan s'encarrega a *mestre Jacques* la construcció d'una capella lateral dedicada a Sant Lluç en el context de l'ampliació de l'església del Miracle, tal i com s'esmenta al capítol 4. La pressió demogràfica del col·lectiu francès a Riner, el sentiment de pertinença a una mateixa comunitat, així com la necessitat d'organitzar-se de forma articulada de cara a poder fomentar les relacions entre membres i poder practicar la doctrina catòlica haurien sigut les causes de la creació d'aquesta confraria. A més, els *capitans del ciri* decideixen fundar la *Confraria dels estrangers* precisament al Miracle, i no pas a l'església de la seu parroquial, precisament remetent a una precisa connotació que el Santuari tindria entre els immigrants francesos. Malauradament no existeix més documentació relativa a aquesta confraria, a excepció del testament que fa al 1575 Joan Llach, natural de Monléon-Magnoac d'Auch, on hi consta que deixa diner per a l'oli de les llànties de la «*capella dels estrangers*» del Miracle.³¹

Conclusions

Aquesta comunicació permet posar en relleu facetes del fenomen migratori francès d'època moderna a Catalunya que potser no han sigut massa estudiades o que costen de documentar, com ara el seu impacte en les comunitats rurals de la Catalunya Interior o bé el paper de la documentació notarial en aquesta recerca, que aporta una perspectiva diferent d'aquest fenomen, que va més enllà de la simple qüestió demogràfica i permet endinsar-se molt més en la personalitat i mode

30. ADS, Parroquials, Riner, 43, Actes notariais 1570-1599.

31. ADS, Parroquials, Riner, 43, Actes notariais 1570-1599.

de vida d'aquests individus. Tanmateix, la població francesa a Riner es caracteritza per dos trets singulars i de moment únics, com són l'especialització en una immigració amb una alta presència de religiosos i la relació entre un santuari d'època moderna i una població estrangera.

Testaments com els de Lluís Ricart, Joan Amirat o Pere Batut són un clar exemple d'un transvasament cultural transpirinenc, que a través de la immigració comunicava dos territoris remots però veïns. Els testaments estudiats estarien indicant que els capellans haurien arribat a Catalunya ja ordenats i que haurien exercit serveis religiosos en localitats més meridionals respecte a la població d'origen, tot just abans d'entrar a Catalunya. Per tant, les dades suggereixen que aquesta onada migratòria implicaria un previ moviment humà intern dins de la pròpia França abans de travessar els Pirineus, però també, el manteniment dels contactes i les relacions transpirinenques durant l'estada a Catalunya.

Aquest factor, juntament amb el propi caràcter religiós que emprèn l'onada migratòria a Riner, fan que la qüestió religiosa prengui força com a motiu principal de l'èxode d'alguns d'aquests immigrants del regne de França. Seria un clar indicador d'un procés de desplaçament, mobilitat i persecució entre les comunitats religioses de la meitat sud de França previ i/o coetani al desenvolupament de les Guerres de Religió (1562-1598). L'extensió del protestantisme al centre i sud de França va acabar derivant en un conflicte armat amb la conseqüència afegida del desplaçament de gruxos poblacionals que fugien de la misèria de la guerra o bé de la persecució. Si els territoris protestants de l'Europa septentrional i les Illes Britàniques van acollir l'onada d'immigrants hugonots, el més normal seria pensar que l'Europa meridional va acollir una onada de mateixa procedència però de signe contrari, és a dir, catòlica.

És aquesta onada de refugiats la que hauria remuntat la demografia catalana del moment, encara afectada per la crisi baix medieval, que havia deixat cases deshabitades i places laborals vàcues. Aquesta mateixa situació es podria haver reproduït dins la jerarquia religiosa, tal

i com indicaria el fet que els capellans francesos haurien tingut un rol destacable tot ocupant places dins de la xarxa religiosa local que fins aleshores s'haurien mantingut vacants per falta de sacerdots catalans. Paral·lelament, queda molt marcada, des de bon inici, la diferència entre aquells immigrants vinguts durant la segona meitat del segle XVI i aquells que arriben ben entrat el segle XVII. Veient aquests dos conjunts, es pot apreciar una segona onada d'un caràcter molt més laboral i dis-tès, mentre la primera onada és molt més volàtil, deambulant i hetero-gènia en tots els sentits (oficis, mode de vida, procedències...) amb un regust molt més propi d'un sector de la població que s'exilia per tal de refugiar-se d'una situació d'extrema pobresa o guerra civil.

És en aquest context on el Miracle, un santuari marià de forta anomenada a l'interior de Catalunya esdevé testimoni, i a la vegada agent actiu i protagonista, d'un continu moviment de persones d'origen francès gràcies a la seva notable situació dins la xarxa viària local. Aquestes rutes de circulació haurien permès que la immigració penetrés amb tanta força a Riner i fos el punt de partida o d'establiment per a molts d'aquests immigrants. Per tant el Santuari del Miracle actuà com un veritable epicentre de captació-redistribució d'un conjunt d'individus que arribaven en terra estrangera en busca d'una millora de la seva vida o simplement, sobreviure. Podria ser perfectament que altres santuaris similars d'arreu del territori català haguessin tingut el mateix paper dins del fenomen migratori francès, talment com si es tractés d'una xarxa d'emplaçaments singulars vinculats amb les principals rutes i vies de comunicació, que haguessin actuat com a punts irradiació per als nouvinguts però també d'epicentres d'unitat cultural entre les comunitats franceses.

En tot cas, és perfectament visible a través de la documentació com els francesos jugaren al Miracle, un paper clau en el procés de consolidació i enriquiment del Santuari, com a col·lectiu molt actiu en un territori d'on no eren originaris, però on aconsegueixen un alt nivell d'adaptació. A més, tan aviat com arriben comencen a viure, treballar, potenciar o fins i tot morir en un element tan singular i identitari

d'aquesta part de Catalunya com és el Miracle, un santuari que a la vegada els permet visualitzar la seva pertinença a una comunitat imaginada a través d'una confraria pròpia.

En tot cas, ara com ara caldria traslladar aquests resultats i aquestes qüestions referents al pas de l'onada migratòria francesa per Catalunya, i exportar-les als altres indrets del territori català, per tal de comprovar si són extrapolables o no. Precisament són aquestes parròquies de la Catalunya Central i el Prepirineu català les zones on cal dur-hi a terme una exhaustiva cerca que permeti avaluar els efectes del fenomen migratori francès d'època moderna, que posteriorment es podrà contrastar amb el modest sondeig plasmat en aquesta comunicació, però sobretot que es pugui contrastar amb els copiosos estudis realitzats sobre aquesta mateixa matèria, aplicats en d'altres indrets del territori català.

La salud en la correspondencia de los hermanos Zúñiga Requesens

ESPERANZA BORT TORMO

Resum

En aquest treball s'estudia la correspondència entre els germans don Luis de Requesens i don Juan de Zúñiga en els càrrecs respectius de Governador de Milà i d'ambaixador a Roma, en assumptes de caràcter privat però condicionats per les circumstàncies històriques del regnat de Felip II.

Paraules clau: Correspondència, Requesens, Zúñiga.

Resumen

En este trabajo se estudia la correspondencia entre los hermanos don Luis de Requesens y don Juan de Zúñiga en los cargos respectivos de Gobernador de Milán y de embajador en Roma, en asuntos de carácter privado pero condicionados por las circunstancias históricas del reinado de Felipe II.

Palabras clave: Correspondencia, Requesens, Zúñiga.

Abstract

In this work we study the correspondence, between brothers don Luis de Requesens and don Juan de Zúñiga, from their respective positions of Milan's Governor and Rome's ambassador, on affairs of private nature, but conditioned to the historical circumstances of Philippe II kingdom.

Keywords: Correspondence, Requesens, Zúñiga.

Introducción

Al contraer matrimonio don Juan de Zúñiga y Avellaneda y doña Estefanía de Requesens i Rois de Liori, con el apoyo del emperador Carlos V, se podía presumir que ellos y sus descendientes ocuparían relevantes cargos dentro de Cataluña, en donde nació su primogénito don Luis de Requesens y Zúñiga en 1528.¹ El nombramiento del padre como ayo del príncipe Felipe, llevó a la familia a Castilla para vivir siguiendo a la corte, donde nació, en Valladolid, don Juan de Zúñiga y Requesens en 1536. Don Luis, que tenía una edad parecida a la del príncipe fue, junto a los hijos del entonces marqués de Llombai, uno de sus compañeros de juego más íntimos. La cercanía al futuro rey, de la que gozaron los hermanos Zúñiga Requesens hizo de ellos, con el tiempo, personajes relevantes como servidores reales, ocupando lugares clave durante el reinado de Felipe II.²

Don Luis de Requesens pasó un tiempo en Cataluña tras la muerte de su padre en 1546, fue acompañando a su madre, en una época que se encontraba fuera del círculo más cercano del príncipe Felipe, decidiendo después unirse al Emperador en Alemania. Regresó tras la muerte de su madre y aparte de otras permanencias en Barcelona y recuperado el favor real, volvió a Cataluña como Capitán General de las galeras de la Orden de Santiago entre 1552 y 1561. Sus relaciones afectivas y económicas con el Principado se ampliaron por su matrimonio con

1. Bonaventura PEDEMONTE I FOLGUERA, *Notes per a la Historia de la Baronia de Castellvell de Rosanes. Martorell, Abrena, Castellsbal, Sant Andreu de la Barca i Sant Esteve Sasrovires*. Barcelona 1929. En 1533 Don Juan de Zúñiga y Avellaneda fue naturalizado por las cortes de Cataluña que le permitiría poseer rentas y cargos del principado, p.402. Alfred MOREL FATIO, «La vie de Don Luis de Requesens y Zúñiga Gran Comendador de Castilla 1528-1570», en *Bulletin Hispanique* V.6, 1904 y V.7, 1905.

2. José María MARCH, *Niñez y juventud de Felipe II. Documentos inéditos sobre su educación civil, literaria y religiosa y su iniciación al gobierno 1527-1547*, Ministerio de Asuntos Exteriores, Madrid, 1941.

doña Hierònima d'Hostalric; pero el servicio a la monarquía católica le alejó definitivamente de la península.

Su hermano menor, don Juan de Zúñiga pasó largas temporadas en tierras catalanas, visitó varias veces Valencia y no descartaba que en algún tiempo su destino estaría en la Corona de Aragón. Así, recién llegado a Roma en 1568 le escribe a su amigo el marqués de Velada que su estancia en Roma no sería larga y que se veía pronto en algún cargo dentro de la iglesia catalana;³ pero no fue así, pues por voluntad de Felipe II vivió gran parte de su vida fuera de España.

Los hijos de doña Estefanía tuvieron que aceptar largas separaciones, y la distancia les obligó a tener siempre una fluida y muy abundante correspondencia. Por supuesto, no es un caso único de correspondencia entre la nobleza, pero sí importante por la cantidad y la calidad de las noticias que nos aporta. Continuaban, por otro lado, la tradición familiar que aprendieron de su madre y su abuela.⁴

Debido a sus cargos dentro de la administración real sus cartas son una fuente valiosísima para el estudio del siglo XVI y principalmente para el reinado de Felipe II: Don Luis fue Comendador Mayor de la Orden de Santiago, Capitán General de la flota de la Orden, Embajador del rey de España en Roma, Lugarteniente de don Juan de Austria en la armada del Mediterráneo, Gobernador del Milanesado y Gobernador de los Países Bajos donde murió en 1576. Don Juan, al principio a la sombra de su hermano, le sustituyó en el cargo de Embajador en Roma y a la muerte de don Luis fue nombrado Comendador Mayor, más tarde virrey de Nápoles y a su regreso a la Corte, miembro del Consejo de Estado y, poco antes de su muerte en 1583, ayo del futuro Felipe III.

3. «...no estoy sin esperanza de ver a V. S. (el marqués de Velada) Virrey de Cataluña, cuando yo me ande allí de Iglesia en Iglesia, riéndome de los Cardenales y Embajadores». Zúñiga al marqués de Velada. Roma 29 de marzo de 1568, Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España (CODOIN) XCVII p.412.

4. E. Ahumada Batllé, ed., *Epistolaris d'Hipólita Rois de Liori y d'Estefanía de Requesens*, Universidad de Valencia 2003.

En este trabajo se saca a la luz una correspondencia poco conocida que se encuentra en la Biblioteca de la Universidad de Ginebra, parte del fondo manuscrito de la dispersa casa de Altamira.⁵ Estudiamos sesenta y dos cartas. Cincuenta y cinco corresponden a don Luis de Requesens: la primera desde Granada de 1570, la última desde Flandes de enero de 1574; las restantes en su gobierno de Milán que van de junio de 1572 a mitad de 1573. Frente a siete de don Juan de Zúñiga a su hermano, de julio de 1575 a febrero de 1576, desde la embajada de Roma. Analizando las respuestas de don Luis, deducimos qué es lo que había considerado o aconsejado don Juan. Es pues la figura del Comendador Mayor la que emerge de esta correspondencia, personaje y héroe ambivalente para los reinos de Castilla y la Corona de Aragón. Su biografía aunque conocida merece una actualización y hay algunos estudios nuevos.⁶

En las cartas se mezclan los asuntos familiares y privados con las cuestiones y problemas que suscitan los puestos que ambos hermanos tenían. Por razones de espacio no podemos hacer una relación profunda de los cometidos de ambos personajes, ni exponer todos los asuntos que les concernían. Nos limitaremos a extraer de la correspondencia sólo algunos temas que pertenecen al ámbito privado: la salud física, temas económicos y la preocupación por la salvación eterna del alma. Podemos pensar que lo que escribían eran opiniones muy sinceras –especialmente en temas políticos– ya que el amor y confianza entre los hermanos era muy grande.

5. Gregorio DE ANDRÉS, «La dispersión de la valiosa colección bibliográfica y documental de la casa de Altamira», *Hispania*, XLVI (1986), pp. 587-635.

6. R. HENDRIKS, «El patrimonio de don Luí de Requesens y Zúñiga (1528-1575). ¿Fue don Luis de Requesens pobre o rico?», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 14 (1994), pp. 81-92. Julie VERSELE, «Las Razones de la elección de don Luis de Requesens como Gobernador General de los Países Bajos tras la retirada del duque de Alba», *Studia histórica*, 28 (2006), pp. 259-276. Víctor JURADO RIBA, «La Nobleza catalana en Lepanto. Una aproximación desde la galera capitana de don Luis de Requesens», *IV encuentro de jóvenes Investigadores*, Barcelona, 2017, pp. 602-613.

Vemos en las cartas de manera repetida que don Luis agradece los consejos que recibe de su hermano en temas muy diversos. Muchas veces era don Luis quien los solicitaba, pero también don Juan de Zúñiga expresaba su opinión sin ser demandada. Requesens tenía a su hermano como el primero de sus consejeros. Un ejemplo es la contestación que da don Luis a don Juan, cuando hay una posibilidad de que pueda pasar por Milán, desde Francia, el nuevo rey electo de Polonia:

[...] yo holgaría de no tenelle acá por huésped. Pero si lo fuera me parezca muy bien el término q V S me aconseja. (Cifrado) y el Papa ha deseado en esta elección y sobre la inclinación q tiene a franceses que esto es el pecado original de los mas italianos.⁷

La opinión que de los italianos tienen los dos hermanos es igual, muy negativa, pues piensan: «...que no nos quieren de manera en Italia».⁸ Ninguna clase social ni eclesiástica se libra, desde el Pontífice al último de los súbditos italianos, por el amor a Francia que les parece que tienen. No entienden, pues, lo comprensivos que son en Roma, incluyendo el Papa y sus ministros, hacia los franceses, refiriéndose a la paz y libertad que han dado a sus herejes, porque en Roma: «deven de tener la flor de lys en el cuerpo».⁹ Otro aspecto que desprecian de los italianos es la facilidad de movilidad social a pesar de sus orígenes. Don Luis explica al embajador que ha hecho creer que sería favorable a vender ciertos títulos de nobleza a la familia del cardenal de Como, argumentando que el rey ha dado permiso para ello si son personas merecedoras. Ciertamente venderá títulos, le confiesa a su hermano, porque se necesita dinero, aun considerando que la familia del cardenal es gente muy baja, porque tampoco

7. Requesens a Zúñiga, Milán, 2 de julio de 1573. Biblioteca Universitaria de Ginebra (BUG) Coll. Altamira-Favre, Vol. 30, f. 294r-v (las cartas se encuentran todas en el Volumen 30, a partir de ahora omitimos la referencia completa).

8. Requesens a Zúñiga, Milán, 9 de abril de 1573, f. 255r

9. Requesens a Zúñiga, Milán, 6 de agosto de 1573, f. 344v

en Italia muchos títulos pueden presumir de lo contrario: «...estos son gente baxa se dará el título sin scrúpulo por q los demás q acá los tienen lo son así mismo y ya sabe V S lo que califica en Italia a las personas, la hazienda y tener un hermano cardenal».¹⁰

1. La salud física

Don Luis de Requesens siempre tuvo muchos problemas de salud. Las enfermedades de su hermano eran una preocupación constante para don Juan de Zúñiga, que le enviaba innumerables recomendaciones para paliarlas. El Comendador Mayor, que siempre escuchó el criterio de Zúñiga para los asuntos familiares, económicos y políticos, lo hacía con gusto también para los consejos sobre la salud. Parece ser que en el aspecto de las costumbres y modo de vida, los hermanos eran muy diferentes, siendo don Juan un hombre austero y de carácter menos colérico que don Luis. En Junio de 1572, tras una última recaída, el Comendador Mayor no puede sino dar la razón a su hermano:

[...] y en lo q toca a mi salud seguiré el consejo que V S me da, y hasta ahora lo he guardado ... que desde q adoleci no he bebido nunca entredía y a la comida y a la cena con mucha moderación, y no como más que dos platos de carne a la comida y uno a la cena, y pienso q ha de durar esta reforma, por q demás de entender q me conviene no hecho de menos ninguna cosa de las q me ponen a la mesa, si no es no tener compañía con quien comello.¹¹

De este escrito deducimos que don Juan le aconsejaba que bebiese y comiese con moderación,¹² mientras que el Gobernador del Estado de Milán se lamentaba de su soledad. Seis meses más tarde, aunque don Luis

10. Requesens a Zúñiga, Milán, 14 de enero de 1573, f. 217v

11. Requesens a Zúñiga. Milán, 28 de junio de 1572, f. 205v

12. «El alimento como hecho diferenciador» en la extensa obra de María Ángeles PÉREZ SAMPER.

continuaba quejándose de sus rodillas, confirmaba la mejoría general resultante de su moderación en comida y bebida. En ocasiones más críticas le hacía una detallada descripción de su tratamiento, aún sabiendo que su hermano no aprobaba las sangrías «...tomo cada día xaraves...y antier me saque 15 onças de sangre muy ruyn... de seys días a esta parte me apunta cada mañana a salir por las nariçes, aunque V S me haya de reñir sobre ello».¹³

Requesens se hacía eco de la preocupación de su hermano por lo mucho que trabajaba, pero le devolvía el argumento porque según su información don Juan no le iba a la zaga: «...y en esto me scriven de ahí q haze V S muy mayores exesos porq se le pasan los días y las noches scriviendo y ha dexado de hazer el ejercicio q solía...».¹⁴ Muchas veces veremos cómo ambos se lamentan del tiempo que están ocupados para atender el correo «...responderé a la mano propia si tuviere tiempo que no podría V S creer quan alcançado ando del».¹⁵ A don Luis los problemas del cargo le tenían agotado. Por ello, en su opinión la mejor cura sería regresar a España, «...la verdadera medicina seria estarme en mi casa».¹⁶

El Gobernador tuvo problemas con el cardenal Borromeo, obispo de Milán, por disputas que se estaban haciendo muy preocupantes a causa de las delimitaciones entre la jurisdicción civil y eclesiástica. Al parecer, las purgas que necesitaba para curarse le impedirían salir de su residencia y ocho días después de la carta anterior, le escribía a su hermano que había encontrado el momento adecuado para hacerlas, ya que Borromeo estaba decidido a proclamar una bula de excomunió en su contra, pero como el obispo tenía que hacer la declaración en su presencia había decidido quedarse en casa. Así haría el tratamiento y la dieta, podría trabajar algo y, opina, sería lo mejor para que no se repitiesen los trastornos pasados.

13. Requesens a Zúñiga. Milán, 1 de abril de 1573, f. 253r

14. Requesens a Zúñiga. Milán, 21 de enero de 1573, f. 221r

15. Requesens a Zúñiga. Milán, 20 de abril de 1573, f. 260r

16. Requesens a Zúñiga. Milán, 1 de abril de 1574 f. 253v

[...] estar algunos días sin salir de casa, q todavía me determino de tomar la carçaparrilla, pero de manera que no havré de estar en la cama, ni me impedirá el dar audiencia y el tener consejos y scribir, y el tomar la purga diferí hasta ayer y fueme muy bien con ella y creo que me ha de hazer mucho provecho esta dieta para exugar las humidades y corrimientos q sentí este invierno de que dos meses a esta parte me hallo, a Dios gracias mucho mejor.¹⁷

Por lo que se describe sería un episodio de malaria benigna o lo que designaban entonces como fiebres tercianas o cuartanas, que ya arrastraba desde al menos dos años antes.¹⁸ Para restaurar esa maltrecha salud y tener algo de reposo los gobernadores del Milanesado solían acudir normalmente a una pequeña ciudad cercana, Vigevano con un castillo para su uso y donde sus bosques les proporcionaban además suficiente caza. Don Luis no siempre puede descansar cuando se refugia en Vigevano y escribe a su hermano que tiene que compaginar descanso con trabajo: «...aunque tomaré tres oras de la mañana y dos de la tarde para el campo, que bastan para la salud, pienso ocupar las demás del día en scrivir... q ando recargadísimo desto».¹⁹

En ocasiones tenía que regresar precipitadamente a Milán por la llegada de personas a las que debía atender personalmente y son numerosas las quejas por las responsabilidades de gobierno que le tienen abrumado: «si yo pudiese poner el límite q V S dize a las oras del negociar...».²⁰ La presencia de grandes personajes de la nobleza, la iglesia y la administración real alegraba mucho la vida de estos ministros que se encontraban muy solos y con pocos compatriotas, pero no ayudaba a llevar una vida austera y, por otro lado, la enorme carga de negocios dificultaba la atención requerida:

17. Requesens a Zúñiga. Milán, 9 de abril de 1574, f. 255r

18. Cartas de Requesens a varias personas. Instituto de Valencia de don Juan, (IVdJ), Envíos 64 y 32

19. Requesens a Zúñiga. Milán, 20 de mayo de 1573, f. 272r

20. Requesens a Zúñiga. Milán, 28 de mayo de 1573, f. 277r; Requesens a Zúñiga, Bigeven, 20 de mayo de 1573, f. 272r.

[...] si yo pudiese poner el límite q V S dize a las oras del negociar no hay duda sino que me hallaría bien en qualquier ayre, [...] la carga de negocios es de manera q no me amaño a poner límite a las cenas quando hay huéspedes, y tampoco hay duda q las comidas y cenas quando hay huéspedes no son tan moderadas como seria menester, pero no son tan desordenadas como en otro tiempo solían, y nunca he podido llevar al marq (de Ayamonte) a Bigeven que lo desea harto pero si no viene estorbo de aquí a san J^o nos yremos entonces allá.²¹

La caza era una actividad a la que, al contrario que don Juan de Zúñiga, don Luis era muy aficionado, como en general toda la nobleza. El mayor atractivo de Vigevano era su coto de caza. En la navidad de 1573 el Comendador Mayor le describe a su hermano los animales que ha cazado: «yo bolví de mi çaça haviendo muerto un cierbo grande y quatro cierbas, y un capriol y infinitas anades». Le confiesa que ha pasado tanto frío que ha atrapado un buen catarro y compara el clima de la región de Milán con el de Extremadura.²²

Nunca recuperó Luis de Requesens su frágil salud y tampoco en Flandes se vio libre de grandes molestias. En octubre de 1575 tuvo una crisis seria, a causa del dolor de “*Hijada*” con creencia de don Juan que es: «...el más ravisio y peligroso mal de todos los ordinarios».²³ Zúñiga, sin ahorro de detalles, le enumera todo lo que debería hacer para no tener indigestiones, pero sobre todo que modere mucho la comida. Evitar: «...cosas en que hay grasa...», todo lo de la leche, «... beber en extremo frio...» y comer sobre prados húmedos. Le recomienda hacer ejercicio, dormir suficiente, no escribir mientras come y «...procurar andar largo del cuerpo...». Intenta convencer a su hermano poniéndose de ejemplo, asegurándole que desde que está en Roma y ha cambiado muchos hábitos alimenticios: «...me hallo más sano q hestado en mi vida». Ha

21. Requesens a Zúñiga, 18 de junio de 1573, f. 285r.

22. Requesens a Zúñiga. Milán, enero de 1573, f. 213v

23. Zúñiga a Requesens. Roma, 1 de octubre de 1575, f. 145r.

introducido mucha fruta en su dieta y “*hojimiél*” que por las mañanas le quita la sed y ayuda a expulsar las piedras, entre otras cosas; es lo que debería hacer el Comendador Mayor y aprovecharse de tener tan cerca las recomendadas aguas de Lieja «...deve V. Exª tomar la dos veces cada verano y si pudiese ser en la misma fuente mejor».²⁴

Aparte de todos estos desarreglos don Luis tenía la dentadura en muy mal estado, según le informa a don Juan en febrero de 1573. Don Juan de Cardona le había aconsejado que probase unos polvos que usaba el cardenal de Medici y pidió a su hermano que los consiguiera en Roma, así como la receta.²⁵ Las diligencias fueron rápidas, y a finales de mayo el gobernador ya los había recibido y requería de nuevo los buenos oficios de su hermano para obtener otras informaciones del mismo cardenal: «...desseo q V S sepa dél, si se ha de usar della solo para la conservación de los dientes o si es también útil, para muelas dañadas y quitar el dolor por q tengo una que me da muy malos ratos».²⁶ Sabemos que el remedio no fue muy eficaz por una desgarradora descripción de su dentadura un tiempo después.²⁷

La defensa del territorio y las dificultades del cargo no ayudaban a mantener ni la calma ni la salud. Se añadían a ello, además, las investigaciones que desde Madrid se hacían para controlar sus gastos. En 1573 aseguraba a su hermano que tenía las cuentas bien controladas, las órdenes de pago del rey o del secretario de Estado, los recibos, y todo por escrito. Estaba tranquilo, pero dada su precaria salud informaba a su hermano del estado de la auditoría «...por si me muriese antes que se me quite este cargo sepa de la manera que me ha de descargar».²⁸

A los problemas de salud se añadían los problemas familiares de todo tipo. Aparte de la separación de su esposa, estaba la prolongada estancia

24. *Ibidem*.

25. Requesens a Zúñiga. Milán, 25 de febrero de 1573, f. 240r.

26. Requesens a Zúñiga. Milán, 28 de mayo de 1573, f. 277r.

27. Requesens a Zúñiga. IVDJ, E. 67 f. 97.

28. Requesens a Zúñiga, 22 de julio de 1573, f. 312r.

de su yerno don Pedro Fajardo fuera de España. Éste había sido nombrado embajador extraordinario para el Imperio por Felipe II.²⁹ La ausencia de Fajardo de la corte era para Requesens un serio problema ya que necesitaba un hombre de su confianza en la Corte, que defendiera sus intereses, «...y solas ay dos (personas) en el mundo q pudieran cufirir mi ausencia de España que son V S y Don Pedro».³⁰ En este momento la preocupación mayor, enmarcada en las estrategias familiares para conseguir la nobleza titulada que tanto ansiaba la familia (y salir así de su condición de segundones), era la boda de su hijo el joven don Juan de Zúñiga con doña Guiomar Pardo de Saavedra y de la Cerda, cuyos parientes planteaban muchas dificultades y cantidad importante de dinero; y se lamentaba el comendador por no poder estar presente en las negociaciones: «...quan fácilmente las allanara yo, si me huviera dado el rey licencia para yr a Spaña».³¹

Todas estas circunstancias y algunas dolencias más, como la sarna-«...pensé que con haver salido de la sarna se huviese aliviado...»,³² así como el disgusto compartido, y nunca bien aceptado por ambos hermanos, por la decisión real de nombrarle gobernador de los Países Bajos, contribuyeron a la muerte de don Luis de Requesens y Zúñiga el 5 de marzo de 1576 en Bruselas, sumiendo en un gran desconsuelo a su hermano y a todos sus familiares.

2. *La economía familiar*

No descuidaron los hermanos los temas económicos, que les acarrearban disgustos y resquemores que no contribuían a la salud. Don Luis de Requesens contaba con mejores rentas, pero siempre se ocupó en solicitar al rey el aumento de patrimonio de don Juan de Zúñiga. En

29. Requesens a Zúñiga, 8 de enero de 1573, f. 214r.

30. Requesens a Zúñiga. Milán, 8 de julio de 1573, f. 301r.

31. Requesens a Zúñiga. Vigeven, 14 de junio de 1573, f. 290v.

32. Zúñiga a Requesens. Roma, 4 de febrero de 1576, f. 175r.

estas cuestiones económicas, don Luis siempre veló por su hermano, con objeto de que no le faltara lo necesario para mantener en Roma su rango y linaje, escribiéndole que mientras él tuviese bienes, «...no os ha de faltar a vos».³³ En la primera carta de esta correspondencia, de noviembre de 1570, apreciamos que los hermanos están preocupados por la falta de dinero. Don Juan, que sólo lleva un año en Roma, está ya endeudado. Don Luis le escribe a su hermano que va a la Corte a solicitar del rey alguna «gracia», en forma de beneficio o encomienda cuyas rentas aumenten las haciendas de ambos. Opina que una posible solución sería que Felipe II asumiera parte de los gastos, pero le explica que no será misión fácil «que el rey os dé de comer de su hazienda q esto seguro será dificultoso». Esta carta es ilustrativa de cómo los hermanos tenían cierta amargura al considerar que no estaban suficientemente remunerados por el monarca. Así, se atreve a escribir don Luis que, si bien quisiera poder comprar alguna propiedad, «...razón sería que nos diesen alguna de balde a los q tan caro nos questa...».³⁴ Hacía Requesens un seguimiento estrecho para que los administradores de su hermano le enviaran las escasas rentas de su encomienda, y ponía a su disposición las suyas: «...ya tengo escrito a V S que pueda librar sobre la mía mientras durare...».³⁵ También utilizó su influencia sobre Felipe II para que la encomienda de Caravaca, que debía pasar del difunto III marqués de los Vélez a su yerno, fuese para su hermano, aunque ello enfadase a don Pedro Fajardo.³⁶

También el embajador Zúñiga velaba por las propiedades y rentas de don Luis, opinando sobre las maneras de conservarlas e incrementarlas. En 1575 don Luis de Requesens, desde Flandes, informaba a su

33. Requesens a Zúñiga. Granada, 2 de noviembre de 1570, f. 198r.

34. *Ibidem*, f.198r a 202v

35. Zúñiga a Requesens. Milán, 15 de julio de 1573, f. 306r

36. Requesens a Diego de Zavala, «...estando muy advertido a ver si el marqués ha dolido algo de los oficios q yo hice para mi hermano en lo de la encomienda de su padre». Milán 23 de julio de 1573, f. 394v

hermano del deseo de rescatar ciertos juros y censos propios, y don Juan responde que, siendo quizá acertado, sería necesario pagar ciertas deudas antes, para no poner en riesgo la herencia de doña Mencía de Mendoza.³⁷ El embajador tiene pues un buen conocimiento del conjunto de la hacienda de su hermano y es persona menos impulsiva que Requesens y, quizá, menos generosa. Así, aconseja a su hermano que no pierda el dinero invertido en ciertas tapicerías, aunque sea a favor de la infanta de Portugal, «Gran visонерía será bolver los paños de las tapicerías de Túnez a la infanta de Portugal sin cobrar della o del mercader que los vendió a V E lo que por ellos pagó».³⁸

3. *El cuidado del alma*

La religiosidad, la preocupación por alcanzar la vida eterna tras la muerte, era inquietud común a cualquier hombre de su época. El gobernador tiene un gran deseo de indulgencias y, aunque es secreto, sabe que el Sumo Pontífice ha concedido ciertas prerrogativas al padre Molina y querría que Zúñiga, en Roma, solicitara el privilegio para que dicho sacerdote le diese la indulgencia plenaria: «...Ya q su Sd no querrá q se entienda la facultad que dio al padre Molina... querría q se la diesen para q me pudiesse conceder indulgencia plenaria cada vez q me confesarse o a lo menos quando me comulgase».³⁹

La promulgación por el Papa de la bula “*in Coena Dómine*”, que limitaba las jurisdicciones de la monarquía, propició los más duros enfrentamientos del Gobernador con el obispo de Milán. Este tema, que ocupa gran parte de esta correspondencia, sobrepasa en extensión la posibilidad de ser expuesto aquí, con lo que sólo extraeremos los esfuerzos de Requesens por evitar la posible exclusión del seno de la iglesia católica, aunque fuera de manera temporal pues tenía para él una importancia capital.

37. Zúñiga a Requesens. Roma, 2 de agosto de 1575, f. 131r.

38. *Ibidem*.

39. Requesens a Zúñiga. Milán, 3 de junio de 1573, f. 281v.

El cardenal Borromeo lanzó una excomunión contra el gobernador, circunstancia que ya había experimentado Requesens como Embajador en la época de Pío IV. Su preocupación es sincera, ha consultado con su confesor -le escribe a don Juan- y por todos los medios y lo más pronto posible quiere verse libre de este descrédito: «...he embiado oy la copia del breve a mi confesor para que él como teólogo lo estudie y comunique con otros, por cierto que no querría estar descomulgado un credo...». ⁴⁰

Unos días después, para que su hermano tenga los argumentos necesarios para contradecir en Roma las arbitrarias (según Requesens) razones de Borromeo y justificar al gobernador ante el pontífice, le expone los pormenores del asunto que ha llevado a la controversia y le señala, con todo lujo de detalles, las deliberaciones del Senado milanés sobre su excomunión y que, por votación de una gran mayoría de senadores, se había decidido que era injusta, «...porque yo no avia impedido ninguna cosa que tocase a la jurisdicción eclesiástica...». ⁴¹ A pesar de la excomunión le escribe que ha tomado la resolución de seguir asistiendo a las ceremonias religiosas: «...sabiendo el escándalo que se seguiría de abstenerme de los officios divinos... y los grandes inconvenientes q desto se podría seguir, determinava por agora de no abstenerme...». ⁴² Acude a su hermano pues le sobrecoge estar en entredicho, pero también por la pretensión que tiene de que mientras él gobierne no se pierda ningún privilegio real: «Yo he puesto el caso de todo... a V S a quien Sppc^o procure de sacarnos destos ebaraços que ni yo querría star con scrupulo de censura ni perder una pinta de lo que está claro de la jurisdicción del rey». ⁴³

Sabe por experiencia propia que es una tarea muy difícil la que encarga a su hermano y, puesto que se espera todavía una respuesta del rey y su apoyo ante el pontífice, le hace algunas sugerencias por si el Papa se niega a dar una resolución rápida y favorable: «Si con las diligencias que

40. Requesens a Zúñiga. Milán, 22 de julio de 1573, f. 308v.

41. Requesens a Zúñiga. Milán, 26 de julio de 1573, f. 321v.

42. *Ibidem*, f. 322v.

43. *Ibidem*, f. 323r.

V S hará, no se puede del todo remediar este neg^o lo mejor sería procurar una suspensión de algunos meses hasta dar cuenta al Rey y q entretanto me sacase su Sd de scrupulo con scrivirme algún breve con apostólica bendicione...». ⁴⁴

El Papa, al conocerse el nombramiento de Requesens para ir a Flandes, le ha otorgado una bendición especial, pero con ella no anula las censuras de Borromeo, y escribe don Luis a su hermano que parece que Gregorio XIII da por ciertos los informes que manda el obispo «...dándole la interpretación que yo temo...». ⁴⁵ La única forma de conseguirlo es tener al Papa bien informado sobre el origen de los desacuerdos, y para ello Zúñiga desde su cargo debe, además de contradecir al cardenal con pruebas y explicaciones, obtener la absolución:

[...] el estar yo con scrupulo de censuras, y a algunos les parece que podría estar ya sin él con sólo la larga bendición que V S dize que Su Sd me dio quando trató con él de mi jornada. Después se ha acordado del Breve y [...] abrá menester q V S procure me absuelva por un tiempo ad cautelam mientras se toma asiento en estas cosas que esto me dizen que de justicia no se puede negar. ⁴⁶

Añade que lo que más le ha preocupado en esto era acarrearle los disgustos y enfrentamientos que tendría en Roma por defender su causa: «... pues tuve los mismos en ese cargo...», ⁴⁷ y recuerda a su hermano que su excomunión tenía origen en su criterio sobre cómo debía hacer un buen servicio al Rey, que no podía ser de otra manera que dejando las cosas del gobierno Real tal y como se las había encontrado «...y no avia yo de salir de aquí dexandole perdida su jurisdicción». ⁴⁸ Si bien la defensa de los pri-

44. *Ibidem*, f. 323v.

45. Requesens a Zúñiga. Milán, 6 de agosto de 1573, f. 348r.

46. *Ibidem*, f. 347v.

47. *Ibidem*, f. 347r.

48. *Ibidem*, f. 347r.

vilegios reales así como la fidelidad a la corona fue un rasgo común, hay no obstante maneras diferentes de actuar de los hermanos. Seguramente por ahorrar disgustos a don Luis, le escribió el embajador exponiéndole su opinión: que, puesto que sabe que tiene que salir pronto a Flandes, y ya que durante un tiempo pudo mantener la concordia, «se espanta» de que ahora que ya se marcha, siga pugnando y que tendría que cerrar los ojos ante las exigencias de Borromeo. Este gesto pragmático por parte de Zúñiga no es compartido por Requesens, quien le asegura que si hubiese callado ante las exigencias de Borromeo, además del daño a la monarquía lo sería también para su reputación: «...dexara hecho un daño muy notable a ste Stado y por una ora que esté el gobierno a mi cargo me parece q estoy obligado a hazer en él lo que si deviera de estar muchos años». ⁴⁹

Un tiempo después Gregorio XIII está menos beligerante con las jurisdicciones eclesiásticas cuando se trata de Flandes, y no tiene que enfrentarse al poderoso Borromeo. De esta suerte las diligencias de Zúñiga por su hermano, por la tala de unos árboles de propiedad eclesiástica, han dado fruto y el pontífice sí que ha perdonado la praxis del nuevo gobernador: «Su Sd se contentó de absolver a V Exª si huviese incurrido en alguna censura por la corta de los árboles de las Abadías para los navíos». ⁵⁰ Las necesidades dictan que hay seguir haciéndolo, y el Papa ha dado también su consentimiento siempre que primero se talen los bosques de propiedad de los laicos: «y pidiéndole yo licencia para podellas hacer [...] dixo que él la dava con condición que si se pudiesen haver estos árboles de bosques de seglares no se tocasse de los de los eclesiásticos». ⁵¹

Conclusión

Relaciones intensas, las de los hermanos Zúñiga Requesens. Puede decirse que ambos estuvieron muy unidos en cuestiones personales y fa-

49. *Ibidem*, f. 347r.

50. Zúñiga a Requesens. Roma, 30 de julio de 1575, f. 131r.

51. *Ibidem*, f. 131r.

miliares y en directrices políticas. En este trabajo hemos intentado reflejar a través de esta correspondencia, en temas muy concretos - la salud física y espiritual - el rol social y político de una familia peculiar que, sin pertenecer a la alta nobleza, ocupó cargos muy importantes, siendo asimismo testimonio de las inquietudes de las élites nobiliarias de la monarquía española de los Austrias Mayores.

Els patrons de Canet i la ruta Barcelona-Cadis (1720-1736)

RICARD CANTANO

Resum

En el present article ens hem proposat fer conèixer la destacada actuació dels patrons de Canet en el comerç marítim català a Cadis a partir de 1720 i a l'enssem mostrar els aspectes més significatius de dit comerç en el port de sortida (Salou) i en el d'arribada (Cadis). L'estudi de la correspondència dels patrons canetencs amb Miquel Alegre i dels llibres de comptes dels negocis d'aquest comerciant, entre 1720 i 1736, ratifica la persistència de l'hegemonia de la flota de Canet —evidenciada al segle XVII— sobre les de la resta del Principat durant el període esmentat. No hi ha dubte que l'experiència acumulada en les expedicions marítimes al port de Cadis —hinterland del negoci colonial— serví més tard, a la dècada de 1740, perquè, entre els patrons catalans, fossin pioners els de Canet en comandar les expedicions a les colònies americanes, tant les que foren noliejades per comerciants no catalans, com les fetes directament des de Catalunya. La documentació consultada ens facilita, a més a més, el poder saber els preus en origen i en destí de les diferents mercaderies exportades (sobretot l'aiguarent) i el resultat de cada expedició. Igualment ens fa conèixer la problemàtica de la venda del vi català deguda a la persistent oposició dels vinaters andalusos, sobretot de Xerès.

Paraules clau: aiguarent, Salou, Cadis, flota, *Carrera de Indias*, pipa (bóta), pesos (moneda).

Resumen

La intención del presente artículo es dar a conocer la destacada actuación de los patrones de Canet en el comercio marítimo catalán a partir de 1720 y también mostrar los aspectos más significativos de dicho comercio en el puerto de salida (Salou) y en el de destino (Cádiz). El estudio de la correspondencia de los patrones canetenses con el comerciante Miguel Alegre y de los libros de cuentas de su negocio, entre 1720 y 1736, ratifica la persistencia

de la hegemonía de la flota de Canet –evidenciada en el siglo XVII– sobre las demás del Principado durante el período citado. La experiencia acumulada en las expediciones marítimas al puerto de Cádiz –*hinterland* del negocio colonial– sirvió más tarde para que, a partir de la década de 1740, entre los patrones catalanes fuesen los de Canet pioneros en comandar las expediciones a las colonias americanas, ya fuesen fletadas por comerciantes no catalanes o directamente desde Cataluña. La documentación consultada facilita además información sobre los precios en origen y destino de las diferentes mercaderías exportadas (sobre todo aguardiente) así como el resultado de cada expedición. Nos da a conocer también la problemática de la venta del vino catalán debido a la persistente oposición de los cosecheros andaluces, especialmente de Jerez.

Palabras clave: aguardiente, Salou, Cádiz, flota, Carrera de Indias, pipa, pesos.

Abstract

This article aims to introduce the notable role of the skippers from Canet de Mar in the Catalan maritime trade in Cadiz from 1720 as well as to show the most significant aspects of this trade both in the port of departure (Salou) and that of arrival (Cadiz). The analysis of the correspondence between the skippers from Canet and the merchant Miquel Alegre and of the account books of his businesses, from 1720 to 1736, corroborate the persistence of the hegemony of the fleet from Canet – which became evident in the 17th century – over others from Catalonia during this period. It is evident that the accumulated experience of the maritime expeditions to the port of Cadiz – hinterland of the colonial trade – meant that later, in the 1740s, among the skippers from Catalonia, those from Canet were pioneers in leading expeditions to the American colonies, both in the case of those chartered by non-Catalan merchants and those commissioned directly from Catalonia. The documents consulted also reveal the prices in origin and destination of the different goods exported (especially liquor) and the outcome of each expedition. Equally, they illuminate issues around the sale of Catalan wine due to the persistent opposition to this of Andalusian wine merchants, above all from Jerez.

Keywords: liquor, Salou, Cadiz, fleet, *Carrera de Indias*, pipa (cask), pesos (currency).

Preàmbul

Durant els segles XVI i XVII, els vaixells catalans seguiren practicant la navegació de cabotatge de la Mediterrània occidental tal com venien fent des de l'Edat Mitjana. A les rutes tradicionals s'hi trobaven els ports de Marsella, Gènova i Nàpols i també altres de Sardenya i Sicília, fins a tocar l'Àfrica del Nord, sobretot Alger i Tunis; resseguint la costa oriental espanyola s'arribava fins a l'estret de Gibraltar. La procedència dels vaixells d'aquesta flota catalana que navegava pel litoral l'encapçalaven les poblacions del Maresme i més concretament la tríada representada per Canet, Mataró i Arenys. Aquesta dada la confirmen les entrades al port de Barcelona entre 1631 i 1632 registrades en el llibre de la Confraria de Nostra Senyora dels descarregadors dels barquers nous de Barcelona; d'un total de 850 barques entrades, 170 eren de Canet (20%), 145 de Mataró (17%) i 122 d'Arenys (14%).¹ Les 170 barques de Canet descarregades pertanyien a 40 patrons diferents, la qual cosa significaria, en aquell moment, una certa hegemonia de la flota canetenca.²

Un cop acabada la guerra de Successió, i sobretot a partir de 1720, es fa palès un canvi en l'orientació comercial catalana consistent en el desplaçament del tràfic marítim des del Mediterrani a l'Atlàntic.³ Els mariners del Principat contactaren, cada cop amb més freqüència, amb les principals places peninsulars vinculades al comerç colonial com eren Sevilla, Cadís i Lisboa. Tot i mantenir-se força viu el tradici-

1. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Llibre dels Gremis, 34-2. Veure: J. Ma. DELGADO RIBAS, «El puerto de Barcelona en la época preindustrial», en *Economía e historia económica del puerto de Barcelona. Tres estudios*, Barcelona, 1992, p. 49.

2. Entre aquests patrons trobem cognoms que pertanyen a les nissagues més conegudes: Llobet, Moní, Cruanyes, Goday, Llauger, Pastor, Puig, Jover, Roig. No hi són, entre altres, Clausell, Rolderat, Misser, Milans, Xiqués, Carnesoltes, cognoms d'altres patrons i capitans canetencs destacats del segle XVIII.

3. La pesta de Marsella de l'any 1720 influí sens dubte en l'esmentat canvi geogràfic.

onal cabotatge mediterrani de Llevant, el cert és que un gran nombre de vaixells catalans s'especialitzaren en el trajecte fins la badia gaditana.

La badia de Cadis –un port natural esplèndid– anava substituint, des de l'últim quart del segle XVII, el difícil port fluvial sevillà com a punt de sortida de les flotes i galions de la *Carrera de Indias*.⁴ El govern de Felip V, per raons d'estricta ortodòxia mercantilista, animà la incorporació de tots els vassalls –catalans inclosos– al comerç ultramarí a través de la nova organització de la *Casa de Contratación* instal·lada a Cadis.⁵ Una altra mesura, sens dubte encaminada a introduir els catalans a aquesta ciutat, fou la supressió el 1717, a tot el regne, de l'estanc de l'aiguardent, el qual s'havia implantat des del 1714 a Catalunya.⁶ De fet, el Principat fou el gran exportador d'aiguardent durant tot el segle XVIII. Reus, com és sabut, fou sens dubte el gran mercat de l'aiguardent i l'eix Reus-Salou constituí un dels centres bàsics del comerç mediterrani i atlàntic.⁷

4. Antonio GARCIA BAQUERO, *Cádiz y el Atlántico (1717-1778): el comercio colonial español bajo el monopolio gaditano*, Escuela de estudios hispanoamericanos, Sevilla, 1976, I, p. 4. Cadis anà substituint progressivament Sevilla com a centre del comerç americà; primer li prengué la capçalera de la flota d'Índies el 1680, culminant el procés el 1717 amb el trasllat definitiu de la *Casa de la Contratación* a la capital gaditana.

5. L'intendent de Catalunya, Rodrigo Caballero, comunicava el 1720 a l'Ajuntament de Barcelona una Reial Orde per la qual s'estimulava l'enviament a Cadis de mercaderies amb destinació a Amèrica des de tots els ports espanyols. Afegia que «en Cataluña se logran grandes ventajas a las demás provincias de nuestra España y por consecuencia se pueden esperar mayores ingresos de riqueza de la América» (Jaime CARRERA PUJAL, *Historia Política y Económica de Cataluña*, Editorial Bosch, Barcelona, 1947, III, pp. 2-3).

6. L'estanc de l'aiguardent, igual que el del tabac, consistia en el control exercit pel govern de la producció i venda dels gèneres sotmesos a l'estanc, prohibint en conseqüència el lliure comerç dels esmentats productes. Per a un coneixement més ampli sobre la problemàtica de l'aiguardent català i de l'estanc, veure: Carlos MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la Carrera de Indias*, pp. 208-221.

7. Josep MORELL I TORREDEME, *Aproximació al comerç marítim de Reus i Salou al segle XVIII*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1993, pp. 56-58. Sobre el comerç atlàntic,

Tot i el domini hegemònic del Baix Camp, en el mercat de l'aiguardent no s'ha de menystenir la producció de vi i del destil·lat en altres indrets del Principat, bàsicament costaners, com el Penedès, el Garraf i també el Maresme. Al segle XVII, un 80% del vi que arribava a Barcelona provinent de la costa més propera a la capital procedia de Mataró (25,8%), Canet (19,6%), Arenys (18%) i Caldes d'Estrac (17,3%).⁸ És important constatar que el mercat americà absorbí fins a la meitat del segle XVIII tan sols un 18% de l'aiguardent català, essent en canvi el nord europeu –les Illes Britàniques (Londres) i Holanda (Amsterdam)– la destinació principal de les produccions aiguardenteres del Principat; en aquest cas, el transport del destil·lat des de Salou era realitzat per vaixells estrangers, els quals intercanviaven, sobretot bacallà, amb productes del Camp, sobretot aiguardent.⁹ El present article té l'objectiu d'aconseguir conèixer, el millor possible, les aportacions al comerç marítim realitzades per les expedicions a Cadis dels patrons canetencs entre 1720 i 1736 i les dades més significatives de l'esmentat comerç.

1. Miquel Alegre i els patrons de Canet

L'increment de les exportacions catalanes a Cadis comentades en l'apartat anterior fou realitzat per comerciants barcelonins, essent Miquel Alegre una de les figures, les activitats del qual foren estudiades per Pierre Vilar, a partir de l'anàlisi dels llibres de comptes del seu negoci.¹⁰ És un fet que tant Miquel Alegre o altres firmes comercials importants

veure: Francesc VALLS JUNYENT, *La Catalunya atlàntica: aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*, Eumo, Vic, 2004.

8. Alexandra CAPDEVILA MUNTADAS, *Entre la vinya i el comerç. Els orígens de l'expansió econòmica del Maresme a l'època moderna*, Documenta Universitària, Girona, 2010, p. 133.

9. VALLS JUNYENT, *La Catalunya atlàntica*, p. 55 i 142; Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, Edicions 62, Barcelona, 1968, IV, pp. 453-457.

10. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, IV, pp. 429-474.

de Barcelona com foren les de Francesc Roig i Vives, Francesc Puigriquer, Ignasi Llorens, etc., per optimitzar els seus negocis exportadors, eren socis armadors de moltes de les embarcacions procedents de viles properes a la capital catalana. No ha de sorprendre, doncs, que Cadis es convertís en el port més freqüentat pels patrons catalans, sobretot del Maresme, destacant els de Canet, Mataró i Arenys: «En especial los barcos de Canet parecen encontrarse al servicio preferente de la ruta Barcelona-Cádiz».¹¹

La relació professional dels patrons de Canet amb Miquel Alegre existí ja durant la guerra de Successió; les barques de la vila maresmenca foren, amb gran diferència, les més utilitzades pel comerciant barceloní en els seus negocis exportadors a la ciutat gaditana.

Un primer exemple d'aquella col·laboració iniciàtica la tenim amb la nissaga marinera dels Cruanyes.

L'any 1712, Miquel Alegre aportava una tercera part en el cost del pinc *Santa Anna*, del qual era patró el canetenc Pere Cruanyes i Ferrer; el mateix any participava amb una quarta part en el pinc *Sant Andreu* que comandava Jaume Cruanyes, germà d'en Pere i amb una cinquena part en el pinc *Nostra Senyora de Misericòrdia i Sant Antoni*, patronejat per Salvador Cruanyes, germà dels anteriors.¹² Durant el conflicte successori no fou Cadis, lògicament, la destinació preferent dels patrons catalans; en el seu lloc ho fou Gibraltar i ho continuaren sent Marsella, Gènova, Càller, Nàpols, Alger o altres places de la Mediterrània occidental. Per un viatge a Alger, Miquel Alegre deixava «100 pessas de vuit al patro Pera Cruanyes patro del pinc Santa Anna el 21 de juny de 1712 per lo cambi a fer a Alger al 22%: 140 lliuras». Veiem que persistia el canvi marítim com una modalitat de crèdit en les expedicions marineres.¹³ Per altra banda, l'any 1714, Pere Cruanyes realitzava un

11. Carlos MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la Carrera de Indias*, Crítica, Barcelona, 1981, p. 83.

12. Biblioteca de Catalunya (BC), Fons del baró de Castellet, lligall, arx. 337.

13. En aquest tipus de préstec conegut també amb el nom «a risc de mar» o «a la

viatge a Itàlia per al qual Miquel Alegre li havia donat a compte 88 lliures, 12 sous. A diferència dels canvis marítims, els diners donats a compte (parts de diners) al patró s'han d'entendre com a “mota”.¹⁴

Les relacions entre Miquel Alegre i els Cruanyes de Canet superaven de llarg les estrictament professionals. No falten exemples que palesen una amistat manifesta: Miquel Alegre i Sebastià Vidal¹⁵ foren testimonis en el casament, l'any 1712, de Salvador Cruanyes Pastor, fill de Pere Cruanyes;¹⁶ igualment trobem que la muller de Miquel Alegre, Maria, fou padrina el 1713 en el bateig del nét de Pere Cruanyes, Joan Cruanyes i Gispert.¹⁷ Entre les pàgines de la llibreta de comptes de Miquel Alegre, de l'any 1716, s'hi trobà un imprès dels Goigs de la Mare de Déu de la Misericòrdia de Canet de Mar.¹⁸ En les cartes que

grossa aventura» el patró rebia uns diners per poder realitzar un negoci (canvi sobre mercaderies) o per pagar les despeses del viatge, normalment la manutenció de la tripulació o panàtica (canvi sobre buc i nòlits). Reembossava la quantitat deixada junt amb la prima (“premi” en el llenguatge de l'època) al final del viatge. Aquest tipus de préstec preveu la possibilitat de no retorn del capital i prima en cas d'accident, per exemple, les pèrdues per pirateria o naufragi; així s'expliquen els alts interessos a pagar (*for* en el llenguatge de l'època), superiors normalment al 20%.

14. Mota (diccionari Aguiló): «a la costa de Llevant, cabal, quantitat de diners que es deixa al capità del vaixell perquè l'empri a compte de l'expedició, essent l'expedició el viatge d'anada i tornada; l'expedició es fa a benefici de la nau i de la *mota* percebent la nau una part del que es guanya negociant la *mota*, i aquesta una part del que guanya la nau amb els nòlits, però també deu pagar una part de les avaries que sofreix la nau per qualsevol accident».

15. Soci de Miquel Alegre. Tot i que Pierre Vilar (*Catalunya*, p. 463) el considera abans de 1714 un humil administrador de la botiga d'Alegre, el 1712 gaudia ja del títol de ciutadà honorat de Barcelona (Arxiu Parroquial de Canet de Mar, Llibre d'esposalles, 1712, L-2, f. 57).

16. Arxiu Parroquial de Canet de Mar (APCM), Llibre d'esposalles, 1712. La llicència matrimonial fou demanada al nunci apostòlic Gregori Spínola a Barcelona, «no podense recórrer a la cúria gerundense per estar bloquejada aquesta ciutat per les armes del Nostre Rei D. Carles tercer, q.D.g.».

17. APCM, Llibre de baptismes, 1713.

18. En el foli 23 de la llibreta esmentada hi ha una nota del 13 d'abril de 1740 de

Pere Cruanyes dirigia a Miquel Alegre és habitual trobar en el comiat final frases afectuoses que no trobem en els altres patrons: «a la Sra. Maria se servira donar moltes memorias no olvidantme de la Sra. pubilla y los demes de sa casa y VM. se los pendra sens fi Deu lo guarde».¹⁹

2. Cadis: destinació preferent de la flota canetenca

La data de 1720 pot considerar-se com la d'arrencada sistemàtica de les expedicions catalanes al port andalús tal com s'ha comentat anteriorment, mentre que l'any 1736 fou el de la mort de Miquel Alegre. A partir de la dècada de 1740, les flotes catalanes de comerç, amb vaixells típicament mediterranis (pincs i sageties), superaren la navegació de cabotatge per llançar-se a la *Carrera de Indias*.²⁰

Les dades s'han obtingut a partir dels llibres de comptes de la companyia de Miquel Alegre i de la correspondència dirigida pels patrons canetencs a l'empresari barceloní. La documentació citada es conserva

l'arxiver de la Biblioteca de Catalunya que diu textualment: «*Aquí se balló: Goigs de Nostra...de la villa de Canet de Mar...Estampados por Geroni Palol en la Casa dels estudis sensals de Gerona 1663. Lo paso a la Sección correspondiente*».

19. Maria Guix, filla de Pere Guix, originari de Berga, era l'esposa de Miquel Alegre. La pubilla era Maria Antònia Alegre i Guix, casada en primeres núpcies amb Francesc Roig i Gelabert (era mort el 1731) fill de l'argenter i negociant Francesc Roig i Vives; en segones núpcies casà amb Agustí Gibert i Xurrich, responsable, a partir de la mort de Miquel Alegre el 1736, de la companyia Alegre-Gibert.

20. Entre els patrons canetencs, actius entre 1720 i 1736, tenim: Joan Cruanyes i Gispert, anà a Cartagena d'Índies els anys 1748 i 1749 amb el paquebot *El Salvador* noliejat per Salvador de Arizón; Fèlix Ferrer anà a Veracruz, l'any 1749, amb la sagetia *Jesús Natzarè i Nostra Senyora de Misericòrdia*, construïda a Canet i noliejada per Juan Esteban de la Cuerda; Salvador Cruanyes i Castanyer, anà a Cartagena d'Índies, l'any 1752, amb la fragata *Nuestra Señora del Buen Viaje* construïda a Catalunya i noliejada per Salvador de Arizón. Les cinc primeres expedicions catalanes directes a Amèrica (1745-1753) foren capitanejades per patrons de Canet: Francesc Xiqués (2), Francesc Milans (2) i Joan Ferrer (1). Veure: MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la Carrera de Indias*, pp. 145-196.

a la Biblioteca de Catalunya en el fons del baró de Castellet. S'ha de ressaltar que l'existència de quadres de classificació, índexs, i un catàleg de l'esmentat fons, realitzat entre 1999 i 2003 (revisat el 2011), han afavorit una recerca que ha pogut ampliar i aportar dades complementàries a treballs realitzats amb anterioritat per eminents historiadors, els quals no gaudiren de les mateixes facilitats.²¹

Hem pogut confeccionar una llista (veure *Apèndix*) en la qual s'ha pretès incloure tots els viatges a Cadis realitzats pels patrons de Canet documentats en els llibres de comptes de Miquel Alegre, durant l'espai cronològic estudiat. Quan ha calgut, les cartes dels mariners canetencs ens han servit per poder autenticar algunes expedicions a Cadis, la destinació de les quals no s'especifica en els llibres de comptes. D'un total de noranta viatges realitzats, segons els llibres de comptes, n'hi ha setanta-sis que carregaren mercaderies a Salou a nom de Miquel Alegre; deu més que havien rebut parts de diners²² del comerciant barceloní per finançar expedicions a Cadis i tant sols una que ho feu a canvi marítim al 12%;²³ finalment n'hi ha tres, que per la correspondència sabem que eren a Cadis l'any 1736. Els 90 viatges foren realitzats per 25 diferents patrons, els quals agrupem i llistem a continuació en la següent taula per a millor comprensió:

21. VILAR, «Catalunya dins l'Espanya Moderna», IV, p. 461. MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la Carrera de Indias*, pp. 337-343.

22. Una part de diner era normalment de 179 lliures.

23. Curiosament, entre 1712 i 1720 foren molts més els canvis marítims que feu Miquel Alegre als patrons canetencs que els préstecs de parts de diners, la qual cosa indicaria que en el primer període, essent parçoner de molts dels vaixells canetencs, li era més convenient el préstec de canvi marítim, el qual es concedia normalment al patró per a poder pagar la manutenció de la tripulació (panàtica).

Viatges i cronologia dels patrons de Canet

Patró	Núm. de viatges	Període
Josep Clausell Llauger	5	1720-1724
Salvador Clausell Llauger	3	1722-1735
Jaume Clausell Llauger	8	1722-1733
Francesc Clausell Llauger	4	1727-1735
Joan Clausell Llauger	1	1729
Manuel Clausell Llauger	2	1732-1735
Fèlix Llauger Clausell	12	1721-1736
Pere Cruanyes Ferrer	6	1720-1729
Salvador Cruanyes Ferrer	6	1721-1735
Jaume Cruanyes Ferrer	1	1730
Salvador Cruanyes Castanyer	5	1721-1736
Salvador Cruanyes Moní	2	1732-1733
Joan Cruanyes Gispert	3	1730-1736
Josep Ferrer Castanyer	7	1720-1735
Joan Baptista Ferrer Torró	2	1724-1735
Fèlix Ferrer Major Catà	3	1730-1736
Pere Rolderat Oller	7	1721-1735
Josep Rolderat Oller	3	1731-1735
Josep Mallol	2	1723-1724
Salvador Soler	2	1724
Miquel Carreras	2	1732-1733
Jaume Dillat	1	1724
Bonaventura Jover	1	1729
Josep Rufat (Arrufat)	1	1736
Salvador Gispert	1	1732
Total	90	

Els patrons de les famílies Clausell i Cruanyes foren, amb diferència, els més actius; casualment n'hi ha 6 de registrats de cada nissaga, amb un nombre total de viatges a Cadis idèntic: 23. Individualment

destaca el patró Fèlix Llauger i Clausell, gendre de Pere Cruanyes, amb 12 viatges.²⁴

Si bé és cert que la llista no inclou tots els patrons de Canet dedicats al comerç marítim, durant el període tractat, no és menys cert que tots els patrons de la flota de Canet declarada l'any 1728 (veure taula), amb naus d'arqueig superior a 1.000 quintars (13 patrons) formen part de la nostra llista.²⁵

Relació de patrons i barques de Canet (1728)

PATRONS	ARQUEIG (Quintars)
Gabriel Mallol	300
Francesc Molet	300
Josep Jover	300
Antoni Biscahí	450
Jaume Cabús	900
Jaume Dillat	2.000
Pere Cruanyes	2.000
Pere Rolderat	2.000
Baptista Ferrer, major	2.000
Baptista Ferrer, menor	2.800
Josep Ferrer	2.000

24. Fèlix Llauger morí a Nàpols el 1747, *sub regio servitio*, APCM, *Llibre d'òbits*.

25. L'única excepció seria Francesc Misser i Oller tot i que a partir de l'any 1737 també viatjaria a Cadís amb càrrega de la companyia Alegre-Gibert. El seu germà Fèlix Misser anà a Veracruz l'any 1749 com a patró de la sagetia *Nativitat i Verge de Misericòrdia* construïda a les drassanes de Canet el 1746. Els Misser foren una altra nissaga de mariners i comerciants canetencs destacats en el comerç colonial al llarg de tot el segle XVIII.

Fèlix Llauger	1.300
Josep Arrufat	1.400
Salvador Soler	2.000
Bonaventura Jover	200
Salvador Clausell	1.500
Francesc Mister	1.200
Jaume Pasi	400
Jaume Cruanyes	300
Josep Puig	300
Jaume Clausell	2.000
Miquel Carreras	1.300

Font: Arxiu Fidel Fita d'Arenys de Mar, notaria de Canet, Bernat Nualart, 1728, f. 109.

Òbviament altres patrons catalans, a banda dels canetencs, tingueren relació amb Miquel Alegre. En els llibres de comptes consultats hem comptabilitzat fins a 15 patrons de diferents viles costaneres catalanes en les partides registrades durant el període estudiat (1720-1736); els més actius foren Francesc Muntada, del qual desconeixem la seva procedència, amb 5 viatges a Cadis i Francesc Pi de Mataró amb 4 viatges, com a mínim, a la capital andalusa. Aquestes dades confirmarien, un cop més, la destacada participació dels patrons de Canet en les expedicions catalanes a Cadis d'aquell període.

La manca de documentació –semblant a la de Miquel Alegre–, fa impossible poder conèixer amb rigor el resultat global de cada expedició efectuada pels patrons canetencs. Malgrat la dificultat suara esmentada, l'estudi del fons Alegre ens permet aprofundir en el coneixement del tipus de comerç marítim practicat mitjançant una navegació

la qual encara podríem qualificar de cabotatge. Exposem a continuació el resultat de la nostra anàlisi realitzada a partir de les dades de la llista de l'apèndix:

Si ens fixem en el nombre de viatges anuals (veure gràfic), de manera genèrica podríem dir que des del 1720 al 1724 la tendència fou de créixer amb un màxim d'onze viatges el 1723; de l'any 1725 no disposem de dades, però els anys 1726, 1727 i 1728 l'activitat decaigué, registrant-se només tres viatges per any; finalment l'activitat es recuperà a partir de 1729 amb un màxim de deu viatges el 1735, amb l'excepció de 1734 del qual hi ha molt poca documentació. Els conflictes amb Gran Bretanya, conseqüència del Tractat de Viena de 1725 entre la Corona espanyola i Àustria, foren causa probable de l'anul·lació de flotes i galions durant el trienni 1726-1728, fet que podria explicar el baix nombre d'expedicions a Cadís en aquest període.²⁶

En quant a l'import de la càrrega, rarament superava les 1.000 lliures; els patrons transportaven òbviamment mercaderies d'altres noliejadors procurant completar la capacitat del vaixell. Pràcticament des del 1720 fins al 1727 es produïren guanys, exceptuant dues expedicions el 1724 amb aiguardent prova d'oli. El millor any en beneficis (de tot el període estudiat) fou el de 1723 quan per una inversió valorada en 6.385 ll., els guanys foren de 1.979 ll., o sigui un 31%. A partir de l'any 1728 es van repartint els guanys i les pèrdues fins al 1732 on tot són guanys (inferiors però als de 1723) exceptuant la pèrdua de 89 ll., 12 s. (1/2 part de diner) per la presa pels moros del vaixell de Salvador Cruanyes i Moní. Sens dubte que en els bons resultats dels anys 1723 i 1732 degué influir la sortida de la flota la qual provocava un augment

26. GARCÍA BAQUERO, *Cádiz y el Atlántico (1717-1778)*, p. 157, atribueix l'incompliment de la sortida anual de les flotes a l'interès dels comerciants gaditans per provocar una manca de productes europeus a les colònies, la qual cosa implicaria un increment de la demanda i un major preu de venda al mercat americà. Aquest argument serviria per explicar l'anul·lació de la flota de 1726 (l'última havia sortit l'any 1725), però difícilment les dels dos anys següents.

de la demanda. A partir de 1733 es va produir un cert equilibri entre petits beneficis i petites pèrdues, descompensat per la crema, l'any 1735, del vaixell de Salvador Cruanyes menor (Salvador Cruanyes i Castanyer) a Gibraltar.²⁷

3. *Reus-Salou: la capçalera*

A Salou, per compte i ordre de Miquel Alegre, els patrons carregaven sobretot aiguardent i en menor quantitat vi, avellana i ametlla. Les mercaderies es compraven a Reus mitjançant Miquel Carnisser, botiguer, fabricant d'aiguardent i soci d'Alegre en moltes expedicions. Sebastià Vidal, comerciant de Barcelona, va ser també sovint soci d'Alegre en les exportacions a Cadis, a l'igual que Joan Bou. L'important comerciant barceloní Francesc Roig i Vives, consogre de Miquel Alegre, apareix també com a partícip en alguns comptes.

L'aiguardent fou la mercaderia més carregada en la majoria de viatges (73,7%), sobretot el de prova d'oli, el de més contingut alcohòlic i el més preuat, seguit de l'aiguardent prova d'holanda²⁸ i de l'anísat, molt menys sol·licitat. El preu de la pipa²⁹ d'aiguardent –cost més despeses–, en el cas del de prova d'oli, l'hem pogut calcular en els viatges

27. El patró Salvador Cruanyes anava de sobrecàrrec en el vaixell *La Maria* del capità anglès Benedicto Beavies. La pèrdua s'havia de repartir al 50% amb Francesc Roig (*Llibre de comptes*, 1735, f. 18).

28. Un aiguardent era de la prova d'holanda, quan després d'agitar-lo en un got deixava bromera dalt i bombolletes a les parets; tenia entre 51 i 53 graus d'alcohol. L'aiguardent es considerava de la prova d'oli quan en llançar-li una gota d'oli d'oliva se n'anava al fons; aquesta varietat estava per damunt dels 60 graus d'alcohol (Agustí SEGARRA BLASCO, *L'economia de Reus al segle XVIII*, Edicions del Centre de Lectura, Reus, p. 118).

29. Una pipa catalana de vi o d'aiguardent = 4 càrregues = 486,6 litres, patró de Barcelona. La pipa era el patró al qual es reduïa tot tipus de recipient utilitzat en el transport marítim (Mario ZUCCHITELLO, *De la Mediterrània a l'Atlàntic, navegació i comerç a Tossa, 1759-1814*, Centre d'Estudis Selvatans, Girona, 2004, p. 24).

on era l'única mercaderia carregada a nom de Miquel Alegre.³⁰ Ho veiem en la següent taula:

Preu de l'aiguardent prova d'oli a Salou

Any	Preu (lliures/pipa)
1723	84
1724	66
1729	77
1730	61
1732	46
1735	58

És de suposar que els preus de l'aiguardent respondrien òbviament a les lleis del mercat, d'oferta i demanda, que en el cas del vi i de l'aiguardent estaven molt estretament lligats a la climatologia, la qual determinava la quantitat i qualitat de la collita. Hem de constatar la coincidència que hi ha entre els millors preus, més baixos, de l'any 1732 i els beneficis, més elevats, de l'esmentat any. Pel que fa al vi negre hem pogut calcular el preu de la pipa, estibada a bord, d'una manera semblant a la de l'aiguardent. El resultat és el següent:

30. L'excepció va ser l'any 1723 quan l'aiguardent prova d'oli anava acompanyat de prova d'holanda o anisat. Comparant diferents comptes hem pogut estimar el preu del de prova d'oli per l'esmentat any.

Preu del vi negre a Salou

Any	Preu (lliures/pipa)
1727	13
1728	21
1733	16

D'una manera aproximada, tot i que els anys no coincideixen, es pot deduir que els preus de l'aiguardent prova d'oli eren unes quatre vegades el preu del vi, cosa lògica si la graduació podia anar per exemple de 15° a 60° d'un a l'altre.

En el cas del vi negre, en els llibres de comptes, hem trobat solts dos documents realitzats per Josep Llorens i Miquel Carnisser, agents a Reus, els anys 1727 i 1733 respectivament, on es detallen el cost de la mercaderia i les despeses per poder carregar-la a Salou, per ordre de Miquel Alegre; els vaixells corresponien als patrons Pere Cruanyes i Josep Rolderat de Canet, respectivament.³¹ Les anotacions dels esmentats documents ens faciliten una informació detallada de les despeses prou interessant per a ser reportada ací:

31. Els patrons firmaven la pòlissa de càrrega corresponent, l'import de la qual era la xifra que quedava reflectida en el seu deure del llibre de comptes de Miquel Alegre.

Import del vi negre carregat a Salou per Josep Llorens i Miquel Carnisser

CONCEPTE	RIUDOMS, 1727	REUS,1733
	Preu en lliures, sous i diners	
Núm. de bótes (pipes)	12 (49 càrregues)	10 (40 càrregues)
Cost del vi	132 19	104 6 3
Cost bóta buida (castanyer)	--	44
Estuba amb aigua	12	10
Estuba del vi i llenya		20
Home per tenir cura de la mesura		7
Ports fins a Salou	8 8	5
Dret de General i Guerra i estimació d'estiba	7 15	6 9 4
Dret de vila		1 4
Per estibar les bótes (al vaixell)	2 8	2
Comissió 2%	3	3 4
COST TOTAL	155 ll, 2s.	167 ll, 10s, 7d.

Les bótes o pipes eren de quatre càrregues aproximadament. El cost del vi, per càrrega, és semblant en ambdós casos: 2 ll., 14s. a Riudoms i 2 ll., 11s. a Reus. La població de Riudoms, veïna de Reus, fou també una vila exportadora de vi i aiguarent; en aquest cas el vi venut era propietat del rector del poble. En la càrrega de Reus, les bótes utilitzades eren noves, de fusta de castanyer i el seu cost podria justificar, en part, el preu més car de la càrrega. L'operació d'estuba amb vi calent a Reus podria ser habitual en fer servir bótes noves.³² Es pot apreciar que la fiscalitat era de l'ordre del 5-6%, calculat sobre el preu de cost del vi, però creiem que es cobraven uns 6 sous per pipa. La comissió

32. ALCOVER MOLL, Estuba: Bany de vi o aigua bullent, que es dona a les bótes de vi per netejar-les, estrènyer-les, llevar-los l'agror, etc.

del 2% la percebia l'agent, Llorens o Carnisser, calculada sobre el cost total. *Grosso modo* podem dir que el cost del vi s'incrementava un 15% un cop carregat a Salou. Els cost d'una pipa de vi negre estibada a bord seria d'unes 12 ll., 18 s. en el cas del vi de Riudoms i d'unes 16 ll., 14s. en el de Reus.

Les avellanes i ametlles eren els productes que, en menor freqüència, es carregaven a Salou per a ser venuts a Cadis. Dels 76 vaixells dels patrons de Canet dels quals coneixem el producte exportat per Miquel Alegre, 11 transportaven també avellana (14,5 %) i 8 ametlla (10,5 %). L'avellana s'acostumava a carregar els mesos de setembre/octubre –la collita es feia a l'agost– i es comercialitzava en sacs. Disposem d'un únic document solt, del 5 de gener de 1733 –curiosament fora del temps habitual–, de càrrega d'avellana, realitzada per Miquel Carnisser en una tartana francesa a la consignació de Salvador Cruanyes (major), el qual transcrivim pel seu interès:

Compta del Cost y Gastos de 60 sachs avellana

90 qtas (quintars) avellana en clova.....a 14 rs (rals) ³³ qta	126 ll.
<u>Compta de Gastos</u>	
Per 60 sachs buits per estibar dita....a 18 ll. lo sent.....	10 ll, 17s, 6d.
Per Ports de dits a Salou.....a 3s, 6d. sach.....	10 ll, 10s.
Per Dret de Vila y Corredoria a 6 dines per sach.....	1 ll, 10s.
Per ensacar y cosir los sach.....	15s.
Per dret de General y Guerra a 18 ll. lo sent val lo dret 10 ll, 16s.	
Per embarcar ditas.....a 6 dines per sach.....	1 ll, 10s. <u>35 ll, 18s, 6d</u>
	161 ll, 18s, 6d.
Per ma comisio (Carnisser) a 2 per 100.....	<u>3 ll, 4s.</u>
	<u>165 ll, 2s, 6d.</u>

33. Un ral d'ardit o de billó equivalia a 2 sous, moneda catalana de compte.

En aquest carregament els sacs d'avellana eren d'un quintar i mig (aproximadament 62 Kg). Els càlculs ens donen que un sac d'avellanes estibat a bord costaria unes 2 ll, 15s.

Pel que fa a l'ametlla, un carregament de 50 quintars fet, el maig de 1732, pel patró Salvador Cruanyes costà estibat 347 ll, 7s, 8d. o sigui unes 7 ll. el quintar aproximadament; l'ametlla era doncs un producte força més car que l'avellana.

4. Cadis: la destinació final

A través de la documentació consultada es dedueix una evolució en la forma de realitzar les vendes dels productes a Cadis. Fins pràcticament 1730, les operacions comercials eren confiades als mateixos patrons de les barques; mariners canetencs com els Rolderat, Ferrer, Cruanyes, Llauger o Clausell, eren enviats, una mica a l'aventura, amb l'encàrrec de vendre un carregament –cobrant una comissió– i adquirir, si era rendible, un noli de retorn, quasi sempre mitjançant la intervenció d'un comerciant gadità; els mateixos patrons, en veurem exemples més endavant, presentaven els comptes i feien efectiu el resultat de l'operació. A partir de 1730 l'estratègia de Miquel Alegre i d'altres homes de negoci barcelonins va passar per tenir un agent o delegat permanent a Cadis, bon coneixedor del mercat colonial, que en principi rebia els diners de la venda feta pels patrons per invertir-los en productes ultramarins, els quals seran enviats a Barcelona per a la seva venda.³⁴ Fins l'any 1732 el corresponsal d'Alegre a Cadis fou Cristòfol Maria Prasca, comerciant establert en aquella ciutat; el mateix any, el patró canetenc Francesc Clausell i Llauger s'oferí per substituir Prasca, la qual cosa fou acceptada per Miquel Alegre, després que Clausell denunciés Prasca per procurar sobretot el benefici propi i per conxorxes amb l'estanquer de l'aiguarent. Fins 1734 Francesc Clausell fou

34. L'any 1729, en diverses operacions, el comerciant arenenc Bonaventura Clavell, establert a Cadis, feu d'intermediari entre els patrons de Canet i Miquel Alegre.

pràcticament l'agent exclusiu d'Alegre a Cadis. Amb el lloguer d'un magatzem a Puerto Real podia esperar el millor moment per a vendre i al mateix temps escurçava el temps de permanència dels patrons en el port gadità, amb la garantia de no excedir les estaries.³⁵ L'any 1735, Clausell compartí les tasques d'agent de Miquel Alegre a Cadis amb els germans Tomàs i Francesc Prats,³⁶ personatges genuïnament comerciants, els quals ens consta que estaven ja establerts a Cadis l'any 1733; l'any 1736, coincidint amb la mort del pròcer barceloní, i segurament no gaudint Francesc Clausell de la total confiança d'Agustí Gibert i Xurrich, successor d'Alegre, fou Tomàs Prats el corresponsal únic a Cadis de la casa Alegre-Gibert en detriment del patró canetenc. Tot i això, amb l'experiència adquirida pels patrons a la capital andalusa, serien més tard els canetencs els comerciants més nombrosos del Principat matriculats com a *Cargadores a Indias*.³⁷

Amb les dades recollides a partir de la informació facilitada pels patrons canetencs, des de Cadis, hem estimat quins foren els preus de venda de la pipa d'aiguarent prova d'oli durant els anys del període estudiat:³⁸

35. Temps d'estada en el port de destinació pactat entre el patró del vaixell i el noliejador per descarregar i/o carregar les mercaderies; en cas d'excedir-se l'esmentat temps el noliejador estava obligat al pagament d'una quantitat fixada per cada dia de més.

36. Els germans Tomàs, Francesc i Sebastià Prats eren d'ascendència palafrugenca. Tomàs farà una carrera brillant i esdevindrà un dels «catalans» de Cadis més influents i actius en el comerç colonial. Sebastià Prats, fou notari actiu a Barcelona entre 1744 i 1770. No és casual doncs la seva intervenció en el registre de gran part dels documents de la casa Alegre i altres societats mercantils importants de l'època.

37. Foren 20 els canetencs registrats a Cadis, entre 1744 i 1778, en la *Matrícula de Comerciantes como Cargadores a Indias*; els de Barcelona foren 18 i els de Mataró 17. Veure: Julián B. RUIZ RIVERA, *El Consulado de Cádiz. Matrícula de comerciantes (1730-1823)*, Diputación Provincial de Cádiz, pp. 282-284 i també MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la Carrera de Indias*, pp. 107-108.

38. Tot i que força variables, fins i tot amb poques setmanes de diferència, hem procurat fer un preu mig amb les dades trameses pels patrons en les cartes.

Preus de venda de l'aiguardent prova d'oli a Cadís

ANY	PREU (pesos de vuit rals/liures)
1722	47/66
1723	100/140
1724	51/71
1728	80/112
1731	35/49
1732	40/56
1733	48/67
1734	64/90
1735	60/84
1736	60/84

El millor preu de venda de l'aiguardent fou el de l'any 1723 (100 pesos de vuit rals)³⁹, la qual cosa confirma que fou l'any de millors guanys de Miquel Alegre (en les exportacions a Cadís realitzades pels patrons de Canet). El preu més baix de venda fou el de l'any 1731 (35 pesos de vuit rals per pipa) i d'això se'n queixava el patró Salvador Cruanyes en la seva carta del mes d'octubre: «pues vui apareix a esta plassa que lo aiguardent sia la mateixa cosa que fems y es lo preu corrent 33 ps. franch de estanca». Tot i que el preu de venda l'any 1732 fou força baix (40 pesos de vuit rals/56 lliures per pipa), no hi hagueren pèrdues perquè el preu a Salou fou dels més baixos (46 lliures) i la demanda alta per la sortida de la flota.

Un cop acabada la comercialització de les mercaderies el patró re-

39. El pes de vuit rals de plata fou la moneda espanyola més utilitzada en les transaccions comercials al segle XVIII; equivalia a 1 lliura, 8 sous, moneda de compte catalana.

alitzava el compte de resultat (venda menys despeses). Dels pocs que hem localitzat sembla convenient detallar el que realitzà el patró Fèlix Llauger el 15 d'octubre de 1729:

<u>Venda</u>	
9 pipes prova d'oli a 96 ps/pipa.....	864 ps.
<u>Despeses</u>	
Nòlits de 9 pipes a 4 ps/pipa.....	36 ps.
Dret de l'estanc a 9 ps. 4rs. plata/pipa.....	85 ps. 4rs.
Drets menors d'aduana a 1 ps. 2 rs/pipa.....	11 ps. 2 rs.
Per les disminucions a 7 ½ rs/pipa.....	8 ps. 3 ½ rs.
Per la comissió i corredoria a 2 ½ %.....	21 ps. 4 ½ rs
Total despeses.....	162 ps. 6rs.
Resta net salvo error.....	701 ps. 2rs.

Fèlix Llauger va vendre la pipa d'aiguardent a un dels preus més alts (96 pesos = 134 ll, 8s.) i aconseguí un benefici notable del 40,7% (veure apèndix). Resulta sorprenent que un altre patró, Jaume Clausell, vengué 10 pipes, probablement només en 14 dies de diferència, a 58 pesos. la pipa i el resultat fou unes pèrdues del 9,7% (veure apèndix). Sembla clar que Fèlix Llauger era una persona experta i experimentada en el negoci a la ciutat gaditana; el patró de Canet fou, dels seus conciudadans, qui més viatges hi realitzà (12) entre 1720 i 1736. Les despeses lligades a la venda, en aquest cas, representaven el 18,75%; creiem que un percentatge al voltant del 15% –ho hem comprovat en altres casos– es podria generalitzar en les despeses de la comercialització de l'aiguardent a Cadis, si es pagués l'estanc. Com sabem, no tots els anys estigué vigent el dret de l'estanc de l'aiguardent català en aquella localitat i en ocasions, tot i la vigència, els patrons esquivaven l'estanc en connivència amb els marxants gaditans.⁴⁰ Un altre detall interessant de constatar és el preu del nòlit de 4 pesos per pipa el qual es mantingué inalterable durant tot el període estudiat.

40. Sobre l'estanc veure: MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la Carrera de Indias*, pp. 208-217.

Mentre l'aiguardent català fou un producte a Cadis necessari per al mercat ja que no tenia competència, no passava el mateix amb el vi el qual havia de lluitar contra l'oposició dels vinaters andalusos –sobretot de Xerès– que l'any 1723, per exemple, aconseguiren prohibir l'entrada del vi català tal com ho reflecteix la correspondència d'aquell any: El patró Pere Cruanyes deia el 17 de maig: «La venda del vi esta perduda que ha 8 dias que no havem venut una bota [...] Vui treballam a que sens donia copia dels que ynpideran la entrada del vi en esta y lo remetrem en exa siutat (Barcelona)»; el primer de juny el patró Josep Ferrer es queixava: «lo vi no te consum y preu per que non dexan entrar dins la plasa [...] crech se acabara prest lo poder aportar fruits de Catalunya en tota la costa de Espanya per mirarnos com a estrangers»; encara el 22 de juny el patró Pere Cruanyes es veia «ab 36 botas de vi a punt de cremar per ayguardent».⁴¹ Crida l'atenció que el millor any de l'aiguardent català a Cadis, el 1723, coincideixi amb la prohibició de venda del vi. L'any 1731, la pressió dels vinaters de Xerès aconseguí que es publicqués un *Real Despacho* sobre «la prohibición de la entrada y consumo del vino de Cataluña» a la ciutat de Cadis; estranyament els patrons canetencs no en diuen res en la seva correspondència.⁴² La realitat fou que les dificultats persistiren i encara trobem que l'any 1734, Tomàs Prats, referint-se a una càrrega que havia de transportar Fèlix Llauger des de Salou, deia en una carta del 30 de novembre a Miquel Alegre, que només veia en el vi l'inconvenient de venir amb la bandera d'Espanya perquè «amb tal gènere tenen molt subyugadas las barcas catalanas y las registran ab gran rigor».

El resultat de la venda feta a Cadis, i d'acord amb Miquel Alegre sempre que fos possible, era invertit pels patrons en l'adquisició de productes colonials si el preu ho permetia, sovint també en blat i ordi. Per

41. Era una possibilitat abans de que tot el vi es convertís en vinagre.

42. Sobre la problemàtica de la venda del vi a Cadis, veure: MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la Carrera de Indias*, pp. 222-226.

la correspondència sens fa palesa la importància del cacau, anyil i sucre; no tant la del tabac, la importació del qual superava els anteriors.⁴³ En cas de no poder adquirir una càrrega de retorn, per guanyar quelcom més, compraven dobles d'or (*doblonas*), les quals es revaloritzaven en els mercats financers.

En el nostre apèndix es pot veure que el resultat de la venda dels productes de Miquel Alegre li fou retornat pels mateixos patrons, majoritàriament fins el 1724, en or encunyat (dobles);⁴⁴ a partir de 1724 el resultat fou quasi sempre lliurat, en pesos de vuit rals de plata, directament a Miquel Alegre a la tornada o al seu agent a Cadis. Poques vegades els patrons de Canet invertiren els diners guanyats en nom de Miquel Alegre en les compres dels productes colonials típics com eren el cacau, el sucre, els cuirs, els tints, les espècies, les drogues, etc. i també cera africana; en canvi ho retornaven, com hem dit, en or a Miquel Alegre directament o en moneda de plata (pesos de vuit rals) a l'agent de Cadis.⁴⁵ És força probable, i en això compartim les opinions de Pierre Vilar,⁴⁶ que el marge de benefici d'un viatge seria més gran si es produïa el retorn havent pogut comprar a Cadis productes que serien venuts al Principat a preus molt més alts. Seria aquest el cas de la majoria de viatges realitzats a partir de 1732 en què Miquel Alegre disposà d'un agent permanent, el qual, amb els diners lliurats pels patrons, compraria els productes colonials quan els preus fossin més favorables.

43. GARCIA BAQUERO, *Cádiz y el Atlántico (1717-1778)*, I, p. 340. És possible que al ser un producte protegit pel dret de l'estanc no fos prioritari almenys per a Miquel Alegre.

44. Una dobla (*doblon*) d'or senzilla equivalia a 5 ll, 12s. moneda de compte catalana.

45. GARCIA BAQUERO, *Cádiz y el Atlántico*, I, pp. 347- 349. La plata procedent de les colònies representava aproximadament el 85% dels cabals i l'or el 15%. El valor dels metalls importats era aproximadament el triple que el de les mercaderies.

46. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, IV, p. 460.

No obstant, queda palesa, en la correspondència, la preocupació dels patrons per aconseguir una càrrega de retorn a bon preu, concertada amb altres «interessats», amb el Rei (òbviament l'Hisenda reial) o en nom propi. Recordem, tal com hem dit més amunt, que els patrons canetencs aportaven a Cadis productes de diferents noliejadors, a banda dels de Miquel Alegre i del mateix patró, de tal manera que la mercaderia a nom del comerciant barceloní, no superava normalment la quarta part de la capacitat de la barca.⁴⁷ El viatge rodó per als patrons havia d'ésser partir amb la màxima càrrega possible, pertanyent a diferents comerciants, i retornar de la mateixa manera; així s'obtidria de l'import dels nòlits els màxims guanys per a la barca i la tripulació. A través de la correspondència dels patrons de Canet amb Miquel Alegre queda palesa la relació amb altres noliejadors, sobretot comerciants importants de Barcelona com Francesc Puget, Jaume Guardia i Morera, Francesc Clota, etc. A més a més de l'aiguardent d'en Miquel Carnisser els patrons de Canet en carregaren de fabricants de Reus com Jaume i Francesc Freixas, Gabriel Aixamús i altres. Intensa fou també la seva relació amb la família dels Arizón, establerta a Sanlúcar i a Cadis, la qual fou una de les principals firmes del mercat colonial amb interessos comercials molt intensos en el Principat.⁴⁸

Conclusions

En el present article ens hem proposat fer conèixer la destacada actuació dels patrons de Canet en el comerç marítim català a Cadis a partir de 1720 i a l'ensem mostrar els aspectes més significatius de dit comerç en el port de sortida (Salou) i en el d'arribada (Cadis).

L'estudi de la correspondència dels patrons canetencs amb Miquel Alegre i dels llibres de comptes dels negocis d'aquest comerciant, entre

47. A banda dels llibres de comptes de Miquel Alegre, no es conserva gaire més informació detallada sobre els carregaments de comerciants barcelonins a Cadis.

48. Sobre els Arizón, veure: MARTÍNEZ SHAW, *Cataluña en la Carrera de Indias*, pp. 98-103.

1720 i 1736, ratifica la persistència de l'hegemonia de la flota de Canet –evidenciada al segle XVII– sobre les de la resta del Principat durant el període esmentat. No hi ha dubte que l'experiència acumulada en les expedicions marítimes al port de Cadis –hinterland del negoci colonial– serví més tard, a la dècada de 1740, perquè, entre els patrons catalans, fossin pioners els de Canet en comandar les expedicions a les colònies americanes, tant les que foren noliejades per comerciants no catalans, com les fetes directament des de Catalunya. Els coneixements adquirits del món comercial de Cadis pels patrons canetencs els feien molt vàlids com agents o corresponsals dels comerciants catalans a la ciutat andalusa; això ho hem vist perfectament en el cas de Francesc Clausell. Al patró esmentat el seguiren altres, de tal manera que, a partir de 1740, l'establiment de patrons canetencs i/o parents seus a Cadis fou massiu entre la gent del Principat, ja sigui com a corresponsals o com a comerciants *motu proprio*.

La compra d'aiguardent, vi, avellana i ametlla es va fer pràcticament de manera exclusiva a Reus i la càrrega al port de Salou; els preus podríem dir que foren, com en l'actualitat, molt variables en funció sobretot de la climatologia. Les escasses pòlisses de càrrega que hem pogut consultar, han estat suficients per a fer-nos una idea dels diferents conceptes que intervenien en els preus de la mercaderia, des del cost de la matèria primera fins l'estiba a bord. Hem vist que entre les despeses destacaven els del transport fins arribar a Salou, l'estiba i els drets fiscals –drets del General i de Guerra–. Convé insistir en dir que, almenys a la primera meitat del segle XVIII, les exportacions catalanes d'aiguardent a Cadis destinades al mercat colonial, foren molt inferiors a les enviades al continent europeu des de Salou; ho feren en vaixells estrangers els quals òbviament no tenien l'obligació de registrar-se a Cadis.

Els preus de venda a la ciutat andalusa dels productes del Camp tingueren fortes oscil·lacions, durant el període consultat, degudes sobretot al calendari de sortida de les flotes i als conflictes bèl·lics. Mentre l'aiguardent català, era pràcticament l'únic que es venia, per no haver-n'hi d'altre, no passà el mateix amb el vi, producte que, fins i tot,

els vinaters andalusos aconseguiren, en algun moment, la prohibició d'entrada al port gadità. Pel que fa a les despeses a deduir del preu de venda, a banda dels nòlits, la més significativa era l'impost de l'estanc; en el cas de l'aiguardent podia ser fins i tot d'un 10%, quantitat que repercutia molt desfavorablement en els beneficis; no sorprèn que els patrons procuressin esquivar, el màxim possible, l'esmentat impost.

Els retorns de Cadís estan òbviament molt lligats a les importacions procedents de les colònies. Sabem però, que les arribades americanes més valuoses foren les dels metalls preciosos, or i plata. Els comptes de resultats dels patrons canetencs, en el cas de Miquel Alegre, sobretot a la dècada de 1720, ens mostren clarament que gran part dels retorns foren fets, directament per ells, en or i plata. A la dècada de 1730, l'import de la venda quedava, en gran part, a disposició dels agents instal·lats a Cadís.

APÈNDIX

Patró	Data càrrega	Import càrrega	Guany/pèrdua
Josep Clausell	10-5-1720	junt amb Ferrer (sota)	
Josep Farre (Ferrer)	10-5-1720	1.046 ll, 6s.	218 ll, 1s.
Pere Cruanyes	14-12-1720	2.057 ll, 6s, 3d.	908 ll, 10s, 9d.
Josep Ferrer i Castanyer	5-10-1721	1.099 ll, 12s, 3d.	217 ll, 8s, 11d.
Josep Clausell i Llauger	5-10-1721	553 ll, 1s, 9d	90 ll, 4s, 9d.
Pere Rolderat	10-10-1721	657 ll, 4s, 8d.	226 ll, 12s, 9d.
Salvador Cruanyes i Ferrer	10-10-1721	179 ll, 4s.	34 ll.
Fèlix Llauger i Clausell	21-10-1721	414 ll	53 ll, 1s, 6d
Josep Clausell i Llauger	22-5-1722	433 ll, 14s, 8d.	116 ll, 2s, 8d. (-)
Pere Rolderat	10-6-1722	618 ll, 7s, 4d.	27 ll, 2s, 2d.
Salvador Clausell	5-12-1722	89 ll, 11s	
Jaume Clausell i Llauger	23-12-1722	565 ll, 5s, 7d.	158 ll, 1s, 2d.
Pere Cruanyes	10-2-1723	523 ll, 13s.	146 ll.
Pere Rolderat	10-2-1723	534 ll, 14s, 2d.	157 ll.
Josep Mallol	3-3-1723	134 ll, 8s.	6 ll, 6s, 9d.
Salvador Cruanyes i Ferrer	2-4-1723	179 ll, 4s.	
Josep Ferrer i Castanyer	24-4-1723	762 ll, 11s.	448 ll, 1s.
Fèlix Llauger i Clausell	24-4-1723	764 ll, 7s, 10d.	369 ll, 5s, 8d.
Josep Clausell i Llauger	20-5-1723	830 ll, 17s, 3d.	398 ll, 25s, 9d.
Josep Ferrer i Castanyer	24-9-1723	827 ll, 9s, 9d.	169 ll, 9s.
Pere Rolderat	4-10-1723	624 ll, 9s, 8d.	80 ll, 7s, 4d.
Pere Cruanyes	19-10-1723	630 ll, 16s, 2d.	74 ll, 2s, 10d.
Fèlix Llauger i Clausell	28-11-1723	748 ll, 3s, 2d.	132 ll, 14s, 4d.
Salvador Soler	12-1-1724	804 ll, 11s, 1d	108 ll, 17s.
Jaume Clausell i Llauger	18-3-1724	660 ll, 1s, 11d.	172 ll, 10s, 1d
Josep Mallol	7-7-1724	179 ll, 4s (32 dobles)	
Josep Clausell	15-7-1724	701 ll, 5s, 5d.	26 ll, 12s, 8d. (-)
Fèlix Llauger i Clausell	17-7-1724	633 ll, 18s, 3d.	1 ll, 3d.
Jaume Dillat	27-7-1724	507 ll, 17s.	15 ll, 8s, 6d. (-)
Salvador Soler	22-11-1724	528 ll, 16s, 4d.	333 ll, 7s, 3d.
Baptista Ferrer	23-11-1724	446 ll, 6s, 9d.	180 ll, 4s, 3d.
Jaume Clausell i Llauger	10-7-1726	357 ll.	46 ll, 3s.
Fèlix Llauger i Clausell	10-7-1726	357 ll.	5 ll, 7d.
Josep Ferrer i Castanyer	3-12-1726	160 ll, 5s.	25 ll, 5s.
Francesc Clausell	4-1-1727	149 ll, 3s, 6d.	38 ll, 6d.
Pere Cruanyes	27-2-1727	155 ll, 2s.	39 ll, 1s.
Fèlix Llauger i Clausell	22-3-1727	191 ll, 13s, 10d.	57 ll, 3s, 2d.
Pere Cruanyes	15-2-1728	252 ll, 4s, 6d.	96 ll, 17s, 6d. (-)
Fèlix Llauger i Clausell	20-2-1728	243 ll, 13s, 5d.	65 ll, 1s, 11d. (-)
Francesc Clausell	4-3-1728	126 ll	27 ll, 15s.
Jaume Clausell i Llauger	13-3-1729	280 ll.	no consta
Joan Clausell	27-5-1729	229 ll, 2s, 3d.	40 ll, 12s.
Bonaventura Jover	1-7-1729	387 ll, 5s, 5d.	65 ll, 16s, 7d. (-)
Pere Cruanyes	6-7-1729	774 ll, 10s, 10d.	25 ll, 18s, 2d.
Jaume Clausell i Llauger	7-7-1729	774 ll, 10s, 10d.	75 ll, 11s, 10d. (-)
Fèlix Llauger i Clausell	8-7-1729	697 ll, 16s, 9d.	284 ll, 13s, 3d.

Jaume Cruanyes	27-1-1730	89 ll, 12s.	25 ll.
Salvador Clausell	30-1-1730	787 ll, 1s, 8d.	7 ll, 4s, 8d. (-)
Pere i Josep Rolderat	8-2-1730	864 ll, 6s, 8d.	16 ll, 16s, 10d.
Fèlix Ferrer	28-2-1730	662 ll, 6s, 7d.	14 ll, 9s. (-)
Joan Cruanyes	28-2-1730	779 ll, 10s.	10 ll, 9s, 9d. (-)
Jaume Clausell i Llauger	5-3-1730	779 ll, 10s.	10 ll. (-)
Fèlix Llauger i Clausell	6-10-1730	151 ll, 10s.	15 ll, 1s.
Salvador Cruanyes Ferrer	12-1-1731	89 ll, 12s.	12 ll, 12s.
Josep Rolderat	26-2-1731	463 ll, 9s, 9d.	50 ll.
Joan Cruanyes	15-3-1731	597 ll, 18s, 6d.	52 ll, 16s, 6d. (-)
Josep Ferrer i Castanyer	7-4-1731	??	??
Jaume Clausell	25-5-1731	603 ll, 2s.	111 ll, 10s, 6d. (-)
Salvador Cruanyes (menor)	18-9-1731	469 ll, 5s, 5d	52 ll, 15s, 1d.
Salvador Cruanyes Moní	8-3-1732	89 ll, 12s.	89 ll, 12s. (-)
Manuel Clausell(Fc. Ferrer)	18-5-1732	1.196 ll, 6s, 4d.	169 ll, 0s, 8d.
Salvador Cruanyes	19-5-1732	347 ll, 7s, 8d.	6 ll, 6s, 4d.
Francesc Clausell (1)	7-6-1732	1.722 ll, 1s, 1d.	85 ll, 1s, 8d.
Miquel Carreras	8-6-1732	441 ll, 1s, 2d.	57 ll, 18s, 2d.
Fèlix Ferrer Major Catà	15-6-1732	739 ll, 11s, 9d.	86 ll, 17s, 6d.
Pere Rolderat	15-6-1732	586 ll, 15s, 5d.	69 ll, 10s.
Salvador Gispert	21-9-1732	304 ll.	12 ll, 7s.
Fèlix Llauger i Clausell	17-10-1732	305 ll, 8s.	68 ll, 15s.
Salvador Cruanyes (2)	5-1-1733	586 ll, 16s, 4d.	13 ll, 7s, 8d.
Salvador Cruanyes Moní (3)	7-1-1733	181 ll, 3s.	10 ll, 14s. (-)
Josep Rolderat	5-2-1733	167 ll, 10s, 7d.	33 ll, 17s, 10d. (-)
Salvador Cruanyes menor	7-2-1733	731 ll, 7s, 11d.	165 ll, 6s, 1d.
Miquel Carreras	28-3-1733	347 ll, 19s, 10d.	20 ll, 7s, 2d.
Jaume Clausell	18-6-1733	237 ll, 12s, 4d.	19 ll, 7s, 8d.
Salvador Cruanyes menor	26-4-1734	210 ll.	25 ll, 4s.
Manuel Clausell	10-1-1735	461 ll, 4s, 11d.	7 ll, 17s, 4d. (-)
Francesc Clausell (4)	10-1-1735	1.005 ll, 2s, 1d.	171 ll, 9s, 9d.
Salvador Cruanyes major	12-1-1735	48 ll, 6s, 8d.	12 ll, 4s, 4d.
Salvador Cruanyes menor	22-4-1735	288 ll, 5s.	288 ll. 5s. (-)
Joan Baptista Ferrer	17-5-1735	691 ll, 16s.	
Josep Ferrer i Castanyer	27-5-1735	691 ll, 16s.	5 ll, 11s, 4d.
Salvador Clausell	2-6-1735	761 ll, 17s, 4d.	16 ll, 11s, 4d. (-)
Josep Rolderat	18-6-1735	421 ll, 16s, 2d.	2 ll, 0s, 2d.
Pere Rolderat	2-9-1735	153 ll, 5s, 7d.	
Fèlix Llauger i Clausell	10-9-1735	590 ll, 9s, 6d. (214 ll. vi)	44 ll, 17s. (-)
Joan Cruanyes	11-4-1736	493 ll, 9s, 11d.	81 ll, 0s, 7d.
Salvador Cruanyes menor	24-6-1736	no hi ha compte	
Fèlix Ferrer	17-7-1736 (era a Cadís)	no hi ha compte	
Fèlix Llauger i Clausell	23-6-1736	no hi ha compte	
Josep Rufat (Arrufat)	4-11-1736 (era a Cadís)		

NOTES

- (1) Francesc Clausell rebia a Cadis les pipes transportades per dues tartanes franceses
- (2) Salvador Cruanyes Ferrer actuava com a sobrecàrrec en un gànguil
- (3) Salvador Cruanyes Moní actuava com a sobrecàrrec en un gànguil francès
- (4) Francesc Clausell rebia a Cadis els productes transportats per una tartana francesa

De França a Catalunya.
Una aproximació a les rutes d'accés
dels immigrants francesos
dels segles XVI i XVII cap a terres catalanes

ALEXANDRA CAPDEVILA MUNTADAS

Resum

La present comunicació té per objectiu aproximar-se a l'anàlisi dels camins de la migració resseguits pels nouvinguts francesos dels segles XVI i XVII cap a terres catalanes. Així, a partir de les dades aportades per la Matrícula de francesos de 1637, els expedients matrimonials, els llibres de matrimonis, els processos inquisitorials, així com les fonts coetànies generades tant a la Monarquia Hispànica com al regne de França i la bibliografia existent es pretén copsar com es van articular aquests desplaçaments humans, la seva durada, en quin període de l'any es van produir, així com traçar quins van ser els possibles camins de la migració.

Paraules claus: Catalunya, França, immigració, època moderna, rutes.

Resumen

La presente comunicación tiene por objetivo aproximarse al análisis de los caminos de la migración realizados por los inmigrantes franceses de los siglos XVI y XVII hacia tierras catalanas. Así, a partir de los datos aportados por la Matrícula de franceses de 1637, los expedientes matrimoniales, los libros de matrimonios, los procesos inquisitoriales, así como las fuentes coetáneas generadas tanto en la Monarquía Hispánica como en el reino de Francia y la bibliografía existente se pretende dilucidar cómo se articularon estos desplazamientos humanos, su duración, en qué período del año se produjeron, así como trazar cuáles fueron los posibles caminos de la migración.

Palabras clave: Cataluña; Francia; Inmigración; Época Moderna; Rutas.

Abstract

This communication aims to approach to the analysis of the migration paths done by french immigrants along the XVI and XVII centuries on catalan lands. From the obtained data, provided by the registration of french people in 1637, their marriage files, marriage records, inquisitorial processes, as well as contemporary sources generated both in the Spanish monarchy and the kingdom of France and with the aid of the existent bibliography, the aim is to clarify how these displacements were coordinated, as well as to picture which were the possible roads of migration.

Keywords: Catalonia; France; Immigration; Early Modern Period; Routes.

Introducció

En el marc dels moviments migratoris que es van produir durant l'època moderna a Catalunya, cal destacar, per la seva durada en el temps i per la seva llunyania geogràfica, la immigració francesa dels segles XVI i XVII.

Gràcies als treballs de Jordi Nadal i Emili Giralt¹ i de tota la munició d'historiadors que s'han atansat, posteriorment, a aquesta temàtica coneixem la proporció dels nouvinguts, la cronologia de les seves arribades, la seva procedència geogràfica, l'ofici exercit, la xarxa de relaci-

1. Jordi NADAL, Emili GIRALT, *La population catalane de 1553 à 1717. L'emigration française et les autres facteurs de son développement*, S.E.V.P.E.N, París, 1960. Jordi NADAL, Emili GIRALT, *La immigració francesa a Mataró durant el segle XVII*, Caixa Laietana, Mataró, 1966. Jordi NADAL, Emili GIRALT, *Immigració i redreç demogràfic. Els francesos a la Catalunya dels segles XVI i XVII*, Eumo, Vic, 2000. Traducció al català de l'obra publicada l'any 1960.

ons que van anar entreteixint² i, fins i tot, les causes d'aquest degoteig poblacional.³

Malgrat que des de la dècada dels anys 60 del segle XX, data en què es van publicar els dos estudis de Nadal i Giral, la historiografia ha anat avançant en aquesta línia de recerca fins al punt d'anar cobrint, tot i que amb buits destacables, una bona part de la geografia catalana, desconeixem, en gran mesura, quines van ser les rutes que van utilitzar per arribar a terres catalanes.

Tenint present aquest buit bibliogràfic, la present comunicació té per objectiu aproximar-se a l'anàlisi dels camins de la migració resseguits pels nouvinguts francesos dels segles XVI i XVII cap a terres catalanes. Així, a partir de les dades aportades per la Matrícula de francesos de 1637, els expedients matrimonials, els llibres d'esposalles, els processos inquisitorials, així com les fonts coetànies generades tant a la Monarquia Hispànica com al regne de França i la bibliografia existent es tractarà de copsar com es van articular aquests desplaçaments humans, la seva durada, en quin període de l'any es van produir, així com traçar quins van ser els possibles camins de la migració.

2. Sense ànim de ser exhaustius cal esmentar les següents aportacions: Jaume DANTÍ, *Terra i població al Vallès Oriental. Època Moderna*, Ajuntament, Barcelona, 1988. Valentí GUAL, *Gavatxos, gascons i francesos. La immigració occitana a la Catalunya Moderna (El cas de la Conca de Barberà)*, Rafael Dalmau, Barcelona, 1991. Maria José VILALTA, «Franceses en la Lleida moderna. Posibilidades para trabajar, dificultades de inserción», *Los extranjeros en la España Moderna*, Ministeri de Ciència i Innovació, Màlaga, 2003, pp. 695-705. Carles MILLÀS, *Els altres catalans dels segles XVI i XVII. La immigració francesa al Baix Llobregat en temps dels Àustria*, Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006. Alexandra CAPDEVILA MUNTADAS, *Quan la terra promesa era al sud. La immigració francesa al Maresme als segles XVI i XVII*, Fundació Iluro, Mataró, 2014. Miquel AMENGUAL-BIBILONI, *La immigració francesa a l'àrea de Barcelona a l'època Moderna (segles XV, XVI i XVII)*, Tesi doctoral, UAB, Bellaterra, 2018.

3. Alexandra CAPDEVILA MUNTADAS, «Fugint de la misèria i la violència. Una aproximació a les causes de la immigració francesa a terres catalanes als segles XVI i XVII», *III Congrés Internacional d'Història dels Pirineus*, UNED, Institut d'Estudis Andorrans, Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell, Andorra la Vella (en premsa).

2. *Els camins de la migració*

A principis del segle XVII, uns testimonis exposaven davant un notari de Saragossa que:

desde los primeros del dicho mes hasta el presente día de hoy había entrado y entrava mucha gente francesa, desquaternada en cuadrillas de seys en seys y más y menos, con sus espadas y dagas, gente moça y todos en cuerpo, de diez y ocho hasta treynta años, en descargo de su offiçio y entera satisfacion de lo narrado y expuesto de parte de suso.⁴

I quan se'ls va preguntar per on creien que aquests immigrants podien haver entrat al regne d'Aragó, un d'ells va respondre que «según el camino que trayan, deve de haver sido por Benasque, o la val d'Arán, aunque aora todos son puertos por no haver nieves y que se podrá hazer diligencia en los dichos puertos».⁵

Sens dubte, l'interès d'aquesta declaració rau en el fet que ens aporta tota una munió de dades força desconegudes sobre les condicions del viatge d'aquests nouvinguts cap a terres aragoneses: vies de penetració, el paper de la climatologia, així com la forma de desplaçar-se.

En les pàgines que segueixen s'aprofundirà en aquests i altres elements a partir de les dades aportades pels llibres de matrimonis de 85 parròquies catalanes, la Matrícula de francesos de 1637, els expedients matrimonials, els processos inquisitorials, així com el relat dels viatgers i la bibliografia existent.

Sens dubte, una de les qüestions fonamentals per aproximar-se a les rutes resseguides pels immigrants francesos rau en escatir quins van ser els punts d'accés. De fet, les vies per entrar a terres catalanes eren fonamentalment dues. Per una banda, hi havia la terrestre que els obligava a

4. Christine LANGE, *La inmigración francesa en Aragón*, Institución Fernando el Católico, Saragossa, 1993, p. 161.

5. LANGE, *La inmigración francesa*, p. 161.

travessar, inexorablement, els Pirineus a través dels seus passos centrals o per mitjà dels extrems de la costa que resultaven menys costeruts. I per altra, la ruta marítima.

Malgrat l'intens mercadeig que determinades zones del litoral català van mantenir amb el regne de França, no sembla que aquesta hagués estat l'opció preferida. A més cal tenir en compte que molts dels nous vinguts eren originaris de l'interior de l'Hexàgon. Per tant, si la via marítima es va erigir en la ruta emprada pels comerciants i el mercadeig, la terrestre ho va ser pels immigrants dels segles XVI i XVII.

Dissortadament, es desconeix per quin port de muntanya aquests immigrants van entrar a terres catalanes. Malgrat tot, gràcies a algunes referències documentals indirectes se sap que alguns d'ells van arribar a través de la Vall d'Aran. Així, en un expedient matrimonial de l'any 1597 Guillem Presat del bisbat de Comenge declarava que va venir a Torelló des de la Vall d'Aran.⁶ Per la seva banda, un dels testimonis de l'expedient matrimonial de Joan Puig de Puiol del bisbat de Pàmies de l'any 1577 exposava que havia retornat al regne de França a través de la Vall d'Aran.⁷

En canvi, els viatgers, que van visitar Catalunya els segles XVII i XVIII, van arribar per camins diferents. Així, si Joseph Marshall va entrar a Catalunya per la Seu d'Urgell⁸, Swinburne i Thicknesse ho van fer per la Jonquera⁹ i, finalment, Young ho va fer per la Vall d'Aran.¹⁰ Aquells que accedien al Principat a través de l'Aran utilitzaven el pas d'Eth Portilhon, que unia les poblacions de Bagnères-de-Luchon i Bossòst.¹¹

6. Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic (ABEV), ACF COF/75, llicència matrimonial, Guillem Presat, bisbat de Comenge, 1597.

7. ABEV, ACF COF/72, llicència matrimonial, Joan Puig de Puiol, bisbat de Pàmies, 1577.

8. Arthur YOUNG, *Viatge a Catalunya*, Garsindeu Edicions, Tremp, 1993, p. 13.

9. *Ibidem*, pp. 15-17.

10. *Ibidem*, p. 35.

11. «Lettres de M Froidour», *Revue de Gascogne*, t. 39 (1898), p. 374.

Una vegada identificats alguns dels punts d'entrada al Principat, caldria plantejar-se quines van ser les possibles rutes de penetració. Sens dubte, parafrasejant a Poitrineau la selecció d'un camí o un altre restava condicionat per tot un glossari de factors, com ara la situació dels camins, la climatologia, les trobades fortuïtes i les decisions de cada grup.¹²

Tradicionalment s'ha considerat el camí de Santiago com un dels vials que haurien seguit alguns dels immigrants arribats a la Monarquia Hispànica. En el cas de la Península, la ruta Xacobeu constituïa un conjunt de línies paral·leles al voltant d'una de fonamental que travessava d'est a oest entre els Pirineus i Santiago de Compostel·la. En canvi, a França hi ha documentades quatre grans rutes¹³

La *via Turonensis* que circulava per Sant Geli (Gard), Montpeller, Tolosa del Llenguadoc i Somport i que es representa en els mapes situats a l'annex amb un color verd.

La *via Podiensis* que passava per Santa Maria Lo Puèi de Velai, Santa Fe de Concas, Sant Pere de Moissac, Izura-Azme, Roncesvalles, Pamplona i Puente la Reina, amb un color blau.

La *via Lemovicensis* que transitava per Santa Magdalena de Vézelay, Sent Liunard, Sant Marçal de Llemotges, Sant Front de Perigús, Izura-Azme i Roncesvalles, amb color violeta.

Finalment, la via Tolosana o *Arletanensis* que desfilava per Sant Martí de Tours, Sant Hilari de Poitiers, Saint-Jean-d'Angély, Sant Eutropi de Saintes, Izura-Azme i Roncesvalles amb un color vermell.

Tanmateix, aquesta ruta hauria arrelat entre aquells nouvinguts que es dirigien cap al regne d'Aragó i Castella. Per contra, tal com Lorenzo ha pogut constatar, per aquells que s'encaminaven cap a Catalunya o al regne de València el camí de Santiago els obligava a desplaçar-se massa a l'oest i, per tant, a haver de caminar massa, la qual cosa no era una

12. Abel POITRINEAU, *Les Espagnols de l'Auvergne et du Limousin du XVIIe au XIXe siècle*, Malroux-Mazel, Aurillac, 1985, pp. 47-48.

13. M. L. BOURBON, «Les chemins de Saint-Jacques en Auvergne», *Actes du 88e Congrès national des sociétés savantes*, Clermont-Ferrand, 1963, pp. 193-202.

qüestió menor si es té present que aquest trajecte s'acostumava a fer a peu.¹⁴

Per tal de copsar si aquests nouvinguts van seguir alguna d'aquestes rutes s'ha situat en un mapa els cantons als quals pertanyien les localitats de procedència dels nuvis francesos casats als segles XVI i XVII en una mostra de 85 parròquies catalanes i en un altre mapa les poblacions d'origen dels francesos consignats a la Matrícula de francesos de 1637.

Abans d'analitzar les dades, cal assenyalar l'elevat percentatge de partides de matrimonis en què o no s'esmenta la vila de procedència del contraent o no ha estat possible poder identificar-la. Així, la proporció de partides amb població reconeguda i localitzada representa més del 25% de les partides d'esposalles. En canvi, pel que fa a la Matrícula de francesos 1637 representa gairebé el 65% del conjunt de declaracions.

En aquest darrer cas, cal destacar que aquest registre es va elaborar en el marc de les hostilitats entre França i la Monarquia Hispànica amb l'objectiu d'identificar i localitzar tots els immigrants francesos establerts al llarg de la costa catalana. Per aquest motiu es va instar a tots els súbdits del rei francès a presentar-se davant les autoritats municipals per comunicar els seus noms i cognoms, edat, anys de residència al país, lloc i bisbat de procedència, ofici, estat civil, nivells de riquesa i presència de familiars al Principat.¹⁵ Sens dubte, l'origen fiscal d'aquest recompte de població explica que la proporció de nouvinguts sense origen esmentat o localitzat sigui menor que en les partides de matrimoni.

Fetes aquestes consideracions, la plasmació en un mapa de les localitats de procedència dels francesos casats a Catalunya i dels francesos matriculats revela que, malgrat que els punts d'accés a la Península els

14. Julia LORENZO, «Franceses en Valencia durante el reinado de Carlos II», tesi doctoral, Universitat de València, 2015, p. 146.

15. Per més informació sobre aquesta tipologia documental, vegeu: Alexandra CAPDEVILA MUNTADAS, «El proceso de elaboración de la Matrícula de franceses residentes en la costa catalana de 1637», *XV Reunión de la Fundación Española de Historia Moderna*, Santander. (En premsa).

allunyaven de la seva destinació final, en alguns casos aquests immigrants provenien de poblacions que formaven part del camí de Santiago. En el cas de les partides de matrimonis i la Matrícula de 1637, les vies Tolosana i Lemovicensis quedaven massa allunyades de les poblacions d'on provenien els contraents francesos. En canvi, les rutes Podiencis i Turonensis circulaven per localitats d'on eren nadius alguns dels francesos casats a Catalunya.

Per exemple, Pere Marcho, aprenent de serrador establert a Sant Feliu de Guíxols, era originari de la població de Marchastel que constituïa un dels llocs de pas de la ruta *Podiencis*.¹⁶ Un altre cas força singular és el de Pere Farrer establert a Vilassar i originari de la població de Cajarc que destacava per formar part de la ruta *Podiencis* i per ser un enclavament on confluien els camins de Tours i Vézelay.¹⁷ En aquesta mateixa línia cal esmentar Joan Icart establert a Sant Boi del Lluçanès i oriünd de Vazerac que era una localitat per on circulava el camí *Podiencis*.¹⁸

Així doncs, malgrat que la *via Turonensis* finalitzava el seu recorregut a Somport i la *via Podiencis* a Puente la Reina, tot sembla indicar que el fet que aquests camins transitessin a prop d'on provenien aquests nouvinguts els hauria esperonat a seguir total o parcialment aquests camins.

Així mateix, el romiatge a la Mare de Déu de Montserrat es va erigir en una ruta especialment emprada pels naturals de les Terres Altes i els Massissos Centrals. Així, per exemple, Lluís Sever de la vila de Somer a la província de la Turena va declarar davant el Tribunal de la Inquisició que havia vingut a la Monarquia Hispànica en romiatge a Montserrat per convertir-se al catolicisme, ja que els seus pares eren hugonots.¹⁹

16. Arxiu Corona d'Aragó (ACA), Consell d'Estat, lligall 551.

17. ACA, Consell d'Estat, lligall 551.

18. ABEV. Llibre de matrimonis de Sant Boi del Lluçanès.

19. Archivo Histórico Nacional (AHN), Processos inquisitorials, llibre 732.

A partir de l'estudi de l'activitat desplegada per un notari de la població d'Arnac que es va dedicar a organitzar viatges d'immigrants cap a València, Granier va traçar quins podrien haver estat els principals itineraris cap a terres meridionals.²⁰ Així, si l'estació de l'any ho permetia, és possible que s'optés pel camí més directe que passava per Tolosa del Llenguadoc, Sent Martòri, Aspet, Les, Lleida i Tortosa, d'uns 755 quilòmetres de distància, i representat en els mapes amb el color taronja. Aquest recorregut era una mica més curt que aquell altre que transitava per Tolosa del Llenguadoc, Arcs, Puigcerdà, Lleida i Tortosa d'uns 785 quilòmetres i representat amb el color groc o d'aquell altre que discorria per Galhac, Castellnou d'Arri i Puigcerdà d'uns 785 quilòmetres amb color gris.

En el cas que no es poguessin emprendre aquestes rutes, calia franquejar els Pirineus per mitjà del coll del Pertús. Però aquest desviament cap al Rosselló a través d'Albi, Carcassona i Barcelona d'uns 830 quilòmetres perllongava la ruta. Apareix representat als mapes amb un color blanc.

Si es fa el mateix exercici de situar en un mapa les principals localitats de procedència dels francesos casats i en un altre les poblacions d'origen dels matriculats i s'incorporen aquests quatre itineraris es podrà apreciar quin era el vial que transitava més a prop de les zones de procedència d'aquests forasters.

En aquest cas, es pot detectar en els dos mapes que el trajecte que partia de Tolosa del Llenguadoc i accedia a terres catalanes a través de Les transcorria a prop o fins i tot coincidia amb la població d'origen d'aquests forasters. Per exemple, aquest és el cas de Sent Martòri d'on provenien molts dels immigrants francesos casats a les poblacions del Maresme, l'Anoia i el Ripollès, així com dels francesos matriculats i establerts a la Costa de Llevant i de Ponent.

20. R. GRANIER, «Une agence d'émigration vers l'Espagne en Bas Rouergue au XVIIe siècle», *Actes du 94e Congrès des Sociétés Savantes*, Bibliothèque Nationale, Paris, 1971, pp. 99-114.

Per la seva banda, el camí que circulava per Tolosa, Arcs i penetrava al Principat a través de Puigcerdà es va erigir, també, en un dels altres senders per accedir a terres catalanes. No obstant això, cal esmentar l'existència de tota una munió de localitats que estaven al bell mig d'aquestes dues rutes, la qual cosa fa pensar en l'existència d'alguna altra via d'accés o bé en la possibilitat de camins secundaris que enllaçarien amb aquestes dues grans rutes.

Respecte a l'altre trajecte que sortia de Galhac, passava per Castellnou d'Arri i finalitzava a Puigcerdà, tot i no circular per moltes de les poblacions de procedència dels francesos destacava perquè l'itinerari transcorria per algunes de les localitats d'on eren originaris. En canvi, el vial que partia d'Albi, es dirigia a Carcassona i travessava el coll del Pertús no sembla haver tingut tan arrelament, tot i transcórrer per algunes de les localitats d'origen dels francesos.

Així mateix, els arxius del Cantal conserven la ruta que se seguia des de València per anar a Orlhac passant per Barcelona, Narbona i Tolosa. Es creu que aquest trajecte podria haver estat realitzat per molts dels immigrants de les àrees de València i Barcelona.²¹ Segons Lorenzo, aquesta ruta d'Orlhac cap a València correspondria a una variant, la de la costa, que passava per la ciutat comtal. Malgrat que no era la via més directa, constituïa, en canvi, la menys costosa des del punt de vista de la climatologia i de l'orografia del terreny.²²

El viatge des de València fins a la ciutat d'Orlhac consta de 54 etapes. Per a cadascuna d'elles s'indica el lloc d'origen, el de destí i la distància existent expressada en llegües. Cal remarcar pel seu interès el detall de l'equivalència de la distància en llegües, atesa la gran diversitat de mesures regionals.²³

21. M. TRILLAT, «L'emigration de la Haute-Auvergne en Espagne du XVIIe au XXe siècle», *Révue de la Haute-Auvergne*, XXXIV (1955), p. 285.

22. LORENZO, *Franceses en Valencia*, pp. 153 i 165.

23. Llegües de cinc quarts d'hora en marxa a cavall o d'una forta leuze?, LORENZO, *Franceses en Valencia*, p. 151.

Tal com indica Lorenzo, aquesta dada revela que es tracta d'un itinerari ideat per viatges muntats i que, en conseqüència, no seria la ruta més directa, ja que calia desviar-se dels ports de muntanya més costeruts.²⁴ Amb tot, això no exclou que fos emprada per aquells immigrants que anaven a peu i d'aquesta manera s'aprofitarien de la xarxa d'albergs o posades existents en cadascun dels finals d'etapa.

En el trajecte entre Catalunya i Orlhac, transitava per les següents poblacions: Amposta, El Perelló, L'Hospitalet de l'Infant, Cambrils, La Serafina (?), Tarragona, La Figuereta (Figuerola), El Gornal, L'Arboç, Els Monjos, Vilafranca del Penedès, Liadone (?), Molins de Rei, Barcelona, El Masnou, Mataró, Arenys, Canet de Mar, Calella, Pineda, Mas de la Granota (Sils), Pontmajor, Coll de Riola (?), Figueres, La Jonquera, El Voló, Perpinyà, Vigeau (?), Narbona, Mos, Carcassona, Castellnou d'Arri, Vilafranca de Lauragués, Tolosa del Llenguadoc, Frontonh, Montalban, Cailutz, Vilafranca de Roergue, Fijac, Maurç, Sant Mamet e la Salvetat i, finalment, Orlhac amb un color negre.

Si es procedeix a situar en els mateixos mapes les localitats de procedència dels immigrants francesos casats i matriculats a Catalunya amb aquesta ruta es podrà apreciar com alguns trams transitaven per poblacions d'on provenien els francesos casats i matriculats. De fet, diversos immigrants localitzats a la Matrícula de 1637 eren originaris d'Orlhac. Aquest és el cas de Lluís Sisternat, Guillem Busquets o Joan Serret establerts a Roses, Malgrat de Mar i Tarragona respectivament.²⁵ Significativament les poblacions on es van acabar assentant formaven part de la ruta. Per tant, es podria aventurar la hipòtesi que haguessin seguit aquest itinerari que circulava per la costa.

Un dels atractius d'aquesta ruta rau en el fet que circula a prop d'altres vies de comunicació per la qual cosa és possible que en alguns casos

24. LORENZO, *Franceses en Valencia*, p. 151.

25. ACA, CA, lligall 551.

el foraster hagués seguit una part d'aquest camí i una vegada a Tolosa de Llenguadoc l'hagués abandonat per seguir aquell altre recorregut que entrava a terres catalanes per l'Aran o Puigcerdà.

Així, tot i que en els llibres de matrimonis no hi ha documentat cap nuvi originari d'Orlhac, consten alguns francesos que provenien de poblacions que actualment formen part del districte d'Orlhac. Aquest és el cas dels nuvis originaris de les poblacions de Sant Antin de Chantal, Cròs de Montverd o Raulhac. A diferència de la Matrícula de 1637, en aquest cas els contraents residien a Artesa de Segre, Copons, Sant Hilari de Sacalm, Reus, Olot, Anglesola, Lleida o Alpens.

Tal com es pot apreciar, en molts casos aquestes viles quedaven força allunyades de l'itinerari d'Orlhac a València. Tot i que no es podia descartar que el desplaçament al rerepaís s'hagués produït després d'uns anys d'estada a Catalunya, es podria plantejar la hipòtesi que després d'haver seguit aquesta ruta en les seves etapes inicials, posteriorment aquest col·lectiu s'hagués endinsat per aquells vials que els permetia accedir a terres catalanes d'una forma més directa. Per exemple, aquells que consten en els registres parroquials de les terres de Ponent haurien pogut penetrar pel camí que entrava a Catalunya per Les. En canvi, per aquells altres que es van establir a la Catalunya central haurien pogut accedir per Puigcerdà.

Per tant, la població d'origen els abocava a emprendre un camí o un altre. No obstant això, el destí final condicionava, al seu torn, el trànsit per un o altre camí. D'aquí que aquests immigrants optessin per aprofitar aquelles viles on confluïen diverses rutes per situar-se cap aquell vial que els permetia seguir un trajecte més directe.

Si com hem apuntat els immigrants optaven per la via més directa que els obligava a travessar els Pirineus, la neu que durant sis mesos cobria aquests ports de muntanya condicionava inexorablement les anades i tornades d'aquests immigrants.²⁶

26. «Lettres de M. Froidour», p. 92.

Així, Poitrineau va apreciar com les sortides es realitzaven de forma esglaonada des del mes d'agost fins a novembre. La marxa en aquests mesos no era casual. Es tractava d'emprendre el camí de la migració una vegada havia finalitzat el gruix de les feines agrícoles de l'estiu i abans no arribessin les glaçades de l'hivern.²⁷ Així, els habitants del Delfinat i de Savoia abandonaven els seus llocs d'origen al setembre abans que la neu bloqueges els camins. Els alvernesos i llemosins se n'anaven per sant Miquel o per Tots Sants. La tornada tenia lloc una mica abans de la primavera coincidint amb la represa de les activitats agrícoles. En el cas de l'Alvèrnia i Llemotges, el retorn es podia perllongar fins al mes de juny coincidint amb la festivitat de sant Joan que marcava l'inici de major activitat en el camp.²⁸

De fet, alguns casos concrets il·lustren l'arrelament d'aquesta pràctica. Així, el jovent de Sent Pèr de Bigòrra marxava a principis de novembre, després de la collita, i retornava al mes d'abril. En aquest cas, l'absència es perllongava durant sis mesos. Aquesta costum va assolir unes dimensions extraordinàries fins al punt que la meitat dels habitants d'Argut «s'expatrie après avoir ensemencé les terres, les uns vers Bayonne, le Béarn et les Basques, les autres vers l'Espagne et ils ne retournent qu'en avril-mai».²⁹

Com a contrapunt a aquestes migracions hivernals, cal esmentar aquells desplaçaments que tenien lloc durant la primera quinzena de març i no retornaven fins al novembre o desembre tal com va poder apreciar Merlier.³⁰

Per la seva banda, a partir de l'anàlisi de la documentació generada pel notari d'Arnac, Granier va detectar que hi havia un espai de temps

27. POITRINEAU, *Les Espagnols de l'Auvergne*, pp. 45 i ss.

28. Abel POITRINEAU, *Remues d'hommes: essai sur les migrations montagnardes en France au XVII et XVIII siècles*, Aubier Montaigne, París, 1982, pp. 32-38.

29. George FRECHE, *Toulouse et la région Midi-Pyrénées au siècle des lumières vers 1670-1789*, Editions Cujas, París, 1974, p. 389.

30. A. MERLIER, «Types d'émigration limousine», *Les Études rhodaniennes*, vol. 10 (1934), pp. 215-242.

per realitzar aquest viatges que discorria entre dues dates aproximades: «huit jours après la Noël» i « d'ici au mois de mars».³¹

De fet, les actes de sortida es concentren entre finals d'estiu i principis de la tardor: 19 al mes de setembre i 13 a finals d'octubre i primers dies de novembre. Les sortides a les altres èpoques de l'any són més escadusseres: un cas a l'abril, dos al maig i quatre al gener.³²

Així doncs, si des de la perspectiva dels llocs d'origen d'aquests immigrants les fonts coetànies i els treballs bibliogràfics constaten l'arrelament d'aquestes migracions estacionals condicionades per la climatologia, cal preguntar-se si des del punt de vista de la comunitat receptora es disposa de referències sobre l'arrelament d'aquesta pràctica.

Probablement, la Matrícula de francesos de 1637 constitueix una de les fonts més idònies per poder estimar en quin període de l'any es va produir l'afluència cap a terres catalanes. Tal com s'ha esmentat, una les moltes qüestions que van haver de respondre els immigrants francesos va ser que detallessin quan temps feia que havien arribat, per primera vegada, al Principat.

Si es restringeix l'estudi a aquells immigrants que manifestaven portar menys de dos anys al Principat, es pot calcular d'una manera més on menys acurada els mesos de màxima afluència. Així, malgrat les reserves que pugui suscitar aquesta anàlisi, tot apunta que la major part dels nouvinguts havien arribat a terres catalanes en el període comprès entre setembre i desembre.

De fet, la lectura de la nòmina de 1637 permet localitzar algunes declaracions força significatives, com la de Marçal Jaques del bisbat de Comenge que reconeix haver arribat per Tots Sants o la de Bartomeu Pons de Rius que ho havia fet per Nadal.³³ Per tant, la documentació generada a la comunitat d'acollida confirma les pautes de comporta-

31. GRANIER, «Une agence d'émigration», p. 105.

32. *Ibidem*, p. 109.

33. ACA. Consell d'Aragó. Lligall 551.

ment descrites per les fonts coetànies de les àrees de procedència: una etapa de màxima afluença després de l'estiu i abans de l'arribada del fred.

Per la seva banda, el buidatge dels expedients matrimonials confirma que el retorn als llocs d'origen coincidia amb l'arribada de la primavera. Per exemple, Pere Casamajor manifestava haver anat a Frosin, bisbat de Tolosa, la quaresma passada per tal de visitar els seus germans i recollir la documentació necessària per casar-se.³⁴ En aquest cas, el viatge havia tingut lloc amb l'arribada del bon temps que permetia que els camins fossin més transitables.

Diversos treballs han mostrat com aquests viatges es realitzaven en grup sota la batuta d'una persona experta que els guiava fins al lloc de destinació i durant el trajecte s'encarregava de buscar els allotjaments per descansar durant la nit, així com de proporcionar-los aliments. Així, Merlier va constatar com cada banda estava integrada per quinze o vint immigrants i un guia que rebia anticipadament una quantitat per conduir-los al lloc de destinació.³⁵

Granier va poder localitzar a Arnac, un passador anomenat Andrieu i conegut com l'Espanjol que s'havia especialitzat en el reclutament de compatriotes que volien expatriar-se cap a terres hispàniques. Segons quedava estipulat en el contracte, Andrieu tenia com a comesa conduir-los fins a València i proporcionar-los una feina. Per realitzar aquesta tasca percebia entre 10 i 45 lliures i s'estima que entre 1650 i 1671 va organitzar entre deu i 13 viatges.³⁶

Per protegir-se dels atacs i dels robatoris, els desplaçaments es feien en grup. Normalment es tractava d'individus que provenien de localitats veïnes o de la mateixa població i que, una vegada al lloc de

34. Arxiu Diocesà de Barcelona (ADB). Caixa 55. Expedient d'informació matrimonial de Pere Casamajor, 1602.

35. André MERLIER, «Types d'émigration limousine», *Les Études rhodaniennes*, vol. 10 (1934), p. 221.

36. GRANIER, «Une agence d'émigration», pp. 111-112.

destinació, es podien arribar a dispersar a causa de les ofertes de feina. En aquest cas, la consulta dels expedients matrimonials resulta molt il·lustrativa perquè permet copsar com molts dels testimonis aportats per confirmar la solteria i la fe catòlica dels nuvis corresponien a aquells immigrants amb qui havien marxat plegats de França.

A tall d'exemple, Antoni Denigerat del bisbat de Tolosa presentava dos testimonis, un de la mateixa localitat d'origen i un altre d'una població veïna, que assenyalaven haver marxat plegats de França.³⁷ El trajecte es realitzava a peu o a cavall. El camí a peu permetia que es poguessin adaptar a qualsevol tipus de terreny i que poguessin ser flexibles a l'hora de cercar una dreuera que en el cas dels carruatges resultava impensable. Això no exclou que aquells immigrants més acomodats realitzessin aquesta ruta muntats a dalt d'un cavall o d'una mula que era llogada o pròpia.³⁸

La durada del viatge depenia del lloc de procedència. No era el mateix venir de les Terres Altes i el Massís Central que d'un poble dels Pirineus i Prepirineus. Lorenzo va calcular a partir de les dades aportades pel recorregut de València a Orhac que el trajecte podia durar aproximadament un mes tenint present que els diumenges es dedicaven a descansar i a complir amb les obligacions religioses.³⁹

La consulta dels expedients matrimonials permet conèixer, també, la durada d'aquests viatges, ja que en aquells casos en què el nuvi havia hagut de retornar en alguna ocasió a França precisava el temps que havia estat entre anar i tornar. Tot i el risc que es minimitzi la durada de l'absència per demostrar que no havia tingut temps de casar-se, es tracta d'una informació molt interessant. Així, Joan Mas establert

37. ABEV, ACF COF/75, llicència matrimonial, Antoni Denigerat, bisbat de Tolosa, 1594

38 . J. PERREL, «L'Émigration Bas-Limousine en Espagne du XVIIe au XIXe siècle », *Revue de la Haute-Auvergne*, T. XXXIV (1955), pp. 257-294. LORENZO, *Franceses en Valencia*, p.144.

39. LORENZO, *Franceses en Valencia*, pp. 155-156.

a Igualada va assenyalar que només en una ocasió havia retornat a la localitat d'Aussen del bisbat de Comenge i entre anar i tornar hi havia estat quinze dies.⁴⁰ Un altre cas força il·lustratiu és el de Bernat Cabarer, pagès de la població comengesa d'Aulon i establert a Igualada. En aquest cas assenyala que havia retornat a França en sis o set ocasions i en cadascuna de les vegades no havia tardat més de vuit o deu dies.⁴¹

Finalment, per aquells que provenien de les Terres Altes i els Massissos Centrals el trajecte resultava més llarg. Per exemple, Pere Barsala del bisbat de Tula va tardar entre dues i tres setmanes per anar i tornar a Orista.⁴² Per la seva banda, Joan Mestre, mestre de cases de Vedreya del bisbat de Llemotges i habitant a Mataró, es va absentar dos mesos per anar i tornar de França a la capital del Maresme.⁴³

Conclusions

Malgrat l'hermetisme de les fonts primàries, la consulta dels llibres de matrimonis, els expedients matrimonials, la Matrícula de francesos de 1637, els processos inquisitorials i les fonts coetànies han permès aportar una mica de llum sobre els camins de la migració resseguits pels francesos dels segles XVI i XVII.

Així, la plasmació en uns mapes de les localitats de procedència i tot el ventall de possibles rutes ha permès apreciar fins a quin punt la via Podiensis i la Turonensis transitaven a prop de les poblacions d'origen d'aquests nouvinguts. Tanmateix aquests vials que formaven part del camí francès de Santiago finalitzaven el seu recorregut a terres aragoneses, la qual cosa els desviava massa del seu lloc de destinació.

40. Arxiu Comarcal de l'Anoia (ACAN), processos judicials, expedient matrimonial, caixa núm. 566, Joan Mas, bisbat de Comenge, 1597.

41. ACAN, processos judicials, expedient matrimonial, caixa núm. 566, Bernardus Cabarer, bisbat de Comenge, 1594.

42. APEV, ACF COF/34, llicència matrimonial, Pere Barsala, bisbat de Tula, 1579.

43. ADB, expedient matrimonial, caixa núm. 5, Joan Mestre, bisbat Llemotges, 1577.

Per aquest motiu, tot sembla indicar que aquests immigrants haurien seguit aquest recorregut parcialment. D'aquesta manera, una vegada arribats en aquelles localitats on conflüen altres camins haurien abandonat la ruta inicial per emprendre aquell vial que els assegurava un accés més ràpid.

Pel que fa a les altres possibles rutes, cal esmentar la importància del trajecte que des de Tolosa del Llenguadoc entrava a terres catalanes per Les o aquell altre que transitava des de Gailhac a Puigcerdà o des de Tolosa del Llenguadoc a Puigcerdà. Per contra, l'itinerari que circulava des d'Albi i travessava els Pirineus a través del coll del Pertús quedava massa allunyat de les poblacions d'origen d'aquest col·lectiu.

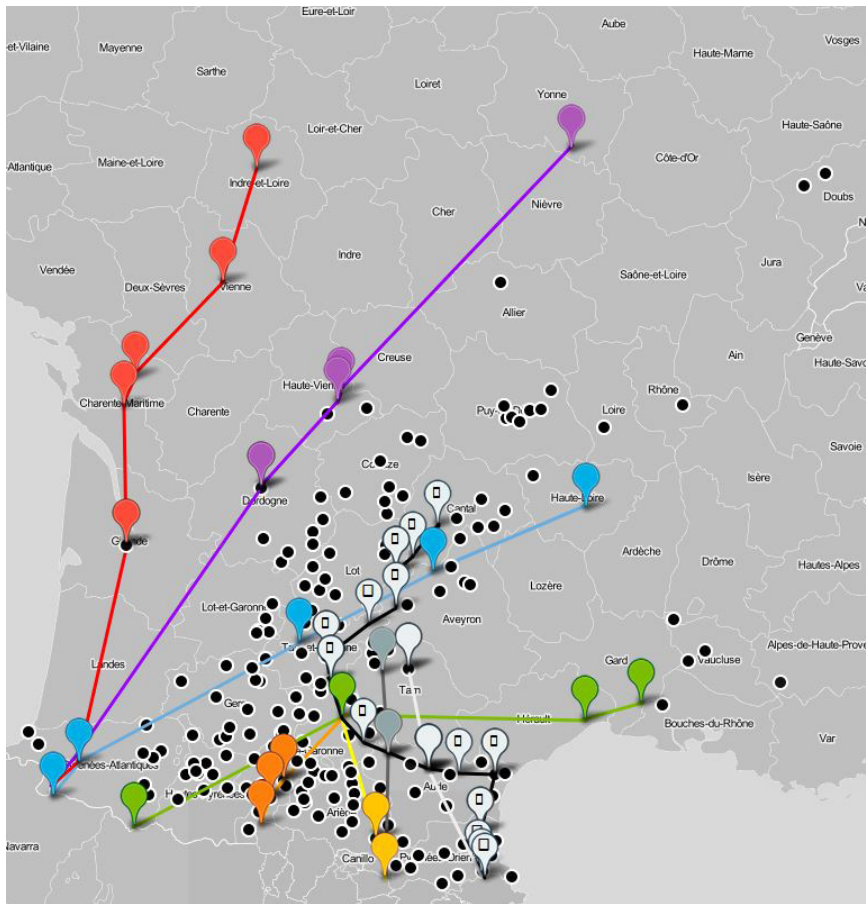
Igualment, en relació amb el camí d'Orlhac a València s'ha pogut detectar que, tot i que en les etapes inicials circulava per poblacions d'on provenien aquests immigrants, en la seva fase final s'allunyava de les zones de procedència. Per aquest motiu és possible que tal com succeïa amb la via Podiensis i Turonensis s'hagués seguit aquesta ruta en el seu estadi inicial fins arribar a aquells altres camins que els possibilitarien penetrar a terres catalanes de forma més ràpida i directa.

D'altra banda, gràcies a les fonts coetànies i a les referències documentals hem pogut conèixer com es realitzaven aquests desplaçaments, en quins períodes de l'any i com es feien en grup i dirigits per una persona experimentada que els guiaria i s'encarregaria de proporcionar-los aliments i allotjament durant el trajecte, així com una feina i un lloc on viure a la comunitat d'acollida.

En definitiva, gràcies a les dades aportades per la documentació s'ha pogut aportar una mica de llum sobre les possibles rutes resseguides pels immigrants francesos dels segles XVI i XVII i evidenciar, des d'un altre punt de vista, la intensitat de les relacions existents entre els habitants d'una banda i altra de l'Albera.

Annexos

Mapa 1. Localitats de procedència dels nuvis francesos casats a Catalunya als segles XVI i XVII i principals rutes d'accés. (*)

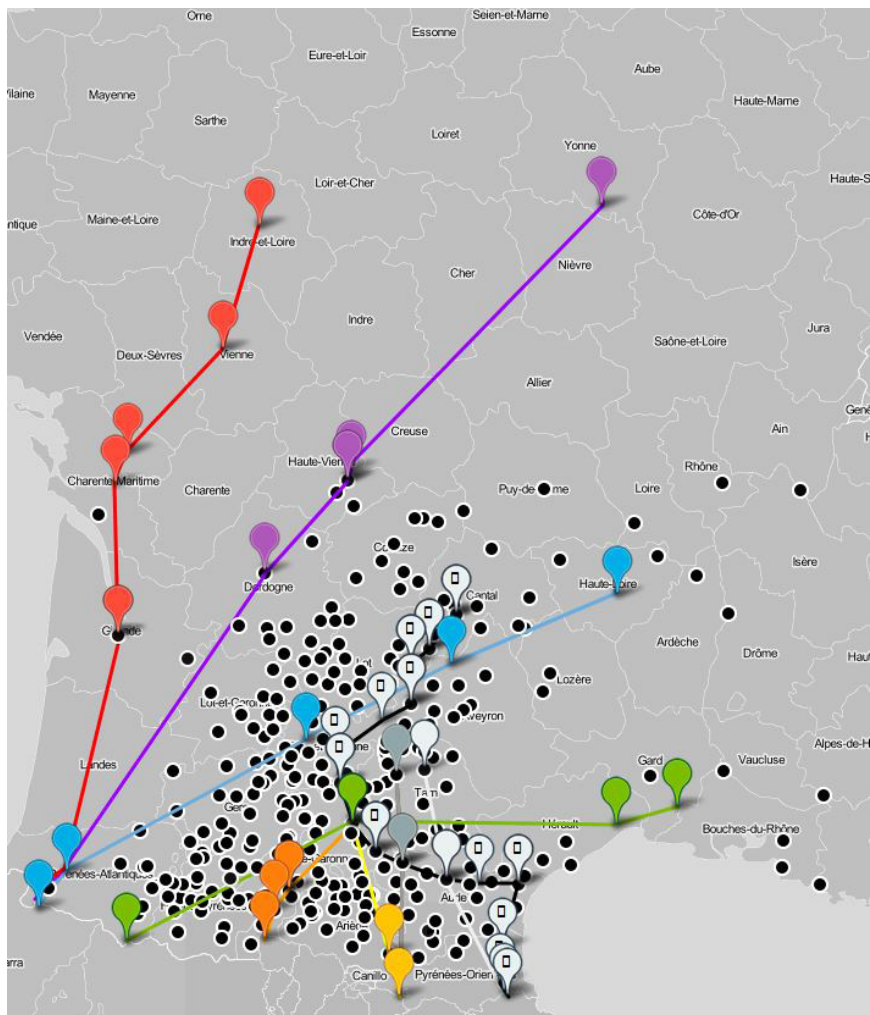

(*) Font: Llibres de matrimonis de les següents parròquies: Aitona, Alella, Alòs de Balaguer, Alpens, Anglesola, Arbeca, Ardèvol, Arenys de Mar, Arenys de Munt, Argenton, Artesa de Segre, Avinyó Banyoles, Besalú, Besora, Borges Blanques, Cabrer, Cadaqués, Calonge de Segarra, Cambrils de Solsona, Campdevàno, Campelles, Camprodon, Canet de Mar, Castellbó, Castellterçol, Centelles, Clariana d'Ànoia,

Copons, Coscó, Dosrius, Espluga Calba, Esterri d'Àneu, Freixenet de Segarra, Guimerà, Igualada, Isona, La Coma i La Pedra, La Fuliola, La Pobla de Segur, La Vansa, Llardecans, Lleida, Malgrat de Mar, Mataró, Montmell, Montornès de Segarra, Mura, Olost, Olot, Omells de na Gaià, Òrrius, Planoles, Premià, Pujalt, Reus, Riudoms, Salàs de Pallars, Sant Andreu de Llavaneres, Sant Boi de Lluçanès, Sant Cebrià de Vallalta, Sant Esteve de Múnter, Sant Hilari Sacalm, Sant Jaume de Domenys, Sant Romà de Sau, Sant Salvador de Guardiola, Santa Maria de Besora, Seròs, Setcases, Sant Miquel de la Seu d'Urgell, Sant Ot de la Seu d'Urgell, Teià, Tiana, Torredra, Torregrossa, Torroja, Ulldemolins, Valls, Veciana, Vendrell, Vilallonga de Ter, Vila-rodona, Vilaseca i Vilassar.

Mapa 2. Localitats de procedència dels francesos inscrits en la Matricula de francesos de 1637 i les principals rutes d'accés.(*)

(*) Font: ACA. CA. Lligall 551.

Radiografía profesional de una élite militar: los gobernadores de la Ciudadela de Barcelona (1718-1808)

RAFAEL CERRO NARGÁNEZ

Resumen

La figura de los gobernadores de la Ciudadela de Barcelona ha quedado asociada, muchas veces, al carismático ingeniero flamenco, Jorge Próspero de Verboom: el constructor de la fortaleza por orden de Felipe V. Su indiscutible personalidad ha ensombrecido, en muchos aspectos, a la del resto de gobernadores que rigieron esta impresionante mole de piedra. Sin embargo, resulta justo recordar que, entre 1718 y 1808, fueron diez los gobernadores que tuvo la Ciudadela barcelonesa. Sorprende que sobre ellos apenas sepamos nada, pero la verdad es que no todos fueron militares nacidos en España. Incluso entre este colectivo, cierto número de ellos nació en la América colonial. El de origen flamenco fue reducido, pero su peso cualitativo fue superior al hispano, hasta el punto que hacia 1765 no encontraremos al primer gobernador español. No obstante, todos ellos eran súbditos del rey de España, excepto uno que era francés. La graduación militar delata su pertenencia a la élite de la oficialidad general del Ejército. La mayoría esgrimieron una impresionante hoja de servicios al rey en los campos de batalla de la centuria. Aun así, la presencia de las tropas de la Casa del Rey; es decir, el de los capitanes de los regimientos de Reales Guardias de infantería española y valona resultó excepcional como requisito de acceso a este cargo. Muchos gozaron de una elevada posición social al formar parte del estamento nobiliario, con notables conexiones clientelares y cortesanas. Pero no cabe duda que el nombramiento de gobernador de la Ciudadela de Barcelona fue, para muchos de estos militares prestigiosos, el colofón final a una distinguida carrera de servicios a los Borbones.

Palabras clave: Gobernadores, Ciudadela, Militares, Barcelona, Borbones, Siglo XVIII.

Resum

La figura dels governadors de la Ciutadella de Barcelona ha quedat sovint vinculada a la del carismàtic militar flamenc, Jorge Prósper de Verboom: el constructor de la fortalesa per ordre de Felip V. La seva indiscutible personalitat, però, ha deixat en un segon marge a la resta de governadors que regiren aquesta impressionant estructura defensiva. Tanmateix, resulta just recordar que, entre 1718 i 1808, foren deu els governadors que tingué la Ciutadella barcelonina. Poca casa sabem de gran part d'ells, però podem dir que no tots nasqueren a Espanya. Fins i tot un cert número nasqué a l'Amèrica colonial. El col·lectiu d'origen flamenc fou reduït, però la seva rellevància fou més important que la dels hispans, fins al punt que a l'any 1765 no trobarem el primer governador espanyol. No obstant això, tots foren lleials súbdits del rei d'Espanya, excepte un de francès. La graduació militar fou d'oficial general: la màxima dintre de l'Exèrcit. Gairebé tots ells tenien impressionats fulles de serveis militars aconseguits als camps de batalla de la centúria. Molts eren membres de les tropes de la Casa del Rei; és a dir, eren capitans dels dos elitistes regiments de les Reials Guàrdies d'infanteria espanyola i valona. La posició social delata l'adscripció a l'estament nobiliari, amb notables connexions clientelars i cortesanes. Però no tenim cap mena de dubte que el nomenament de governador de la Ciutadella de Barcelona fou, per a molts, la cloenda a una prestigiosa carrera de serveis a la Casa de Borbó.

Paraules clau: Governadors, Ciutadella, Militars, Barcelona, Borbons, Segle XVIII.

Abstract

The figure of the governors of the Citadel of Barcelona has been associated, many times, with the charismatic Flemish engineer, Jorge Próspero de Verboom: the builder of the fortress by order of Philip V. His indisputable personality has overshadowed, in many aspects, the of the rest of the governors who ruled this impressive mass of stone. However, it is fair to remember that, between 1718 and 1808, there were ten governors who had the Barcelona Citadel. Surprising that we know nothing about them, but the truth is that not all were military born in Spain. Even among this collective, a number of them were born in colonial America. The one of flamenco origin was reduced, but its qualitative weight was superior to the Hispanic one, until the point that towards 1765 we

will not find the first Spanish governor. However, they were all subjects of the King of Spain, except one who was French. The military graduation betrays his belonging to the elite of the general army officers. The majority wielded an impressive record of services to the king in the battlefields of the century. Even so, the presence of the troops of the House of the King; that is to say the one of the captains of the regiments of Royal Guards of Spanish infantry and valona was exceptional as requisite of access to this position. Many enjoyed a high social position to be part of the nobility, with notable client and courtesan connections. But there is no doubt that the appointment of governor of the Citadel of Barcelona was, for many of these prestigious military, the culmination of a distinguished service career to the Bourbons.

Keywords: Governors, Citadel, Military, Barcelona, Bourbons, Eighteen Century.

Introducción¹

El 7 de marzo de 1716, el oficial borbónico Miguel Aguilar escribió: «Hoy día de la fecha a las siete y media de la mañana se empezaron los fundamentos de la Ciudadela [...] Hoy he observado muy malos semblantes en muchos de los naturales de esta ciudad. Creo en efecto de ver empezada, en evidencia, la Ciudadela que nunca creían».²

1. Esta comunicación se inscribe dentro del «Grup d'estudi de les institucions i de les cultures polítiques (segles XVI-XXI)», dirigido por el catedrático de Historia Moderna de la UPF, Joaquim Albareda Salvadó, financiado por la Generalitat de Catalunya (2017SGR1041). Igualmente, el autor quiere agradecer a Francisco Andújar Castillo, catedrático de Historia Moderna de la Universidad de Almería, su ayuda en la elaboración de este trabajo, a través de la consulta de la base de datos informatizada Fichoz (CNRS), relativa al personal administrativo y de gobierno de la Monarquía española en la Época Moderna. Este fichero es accesible on-line en: www.fichoz.org

2. Josep CATÀ I TUR, Antoni MUÑOZ GONZÁLEZ, *Absolutisme contra pactisme. La Ciutadella de Barcelona (1640-1704)*, Episodis de la Història, núm. 351, Barcelona, 2008, p. 90.

Ciertamente, la Ciudadela de Barcelona representó la culminación de un ambicioso proyecto, largamente meditado por la Monarquía española. Sin embargo, aunque Felipe V dio, por fin, autorización a su erección, siguiendo el proyecto presentado por el Ingeniero General Jorge Próspero de Verboom en 1715; hoy sabemos que la idea de una Ciudadela para Barcelona fue cobrando fuerza a partir de la coyuntura bélica de 1640. Cien años después, la imponente mole de piedra que se alzaba sobre el popular barrio de la Ribera era ya una realidad tangible³.

Lo cierto es que la Ciudadela, aparte de acoger un impresionante parque de artillería que apuntaba a la ciudad, también acuartelaba un numeroso contingente de tropas⁴. El coronel, Félix Colón y Larriátegui, recordaba en su obra: *Juzgados Militares de España y sus Indias* que, el gobernador de la plaza siempre tenía «bajo sus órdenes a los Gobernadores de la Ciudadela o Castillos». ⁵ No obstante, la Ciudadela de Barcelona dispuso siempre de su propio Estado Mayor que, siguiendo una estricta jerarquía, estaba constituido por: un gobernador, un teniente de rey y un sargento mayor. Pero el que será su primer gobernador, el ingeniero Verboom, supo jugar a su favor los temores de Felipe V a que los catalanes se volvieran a rebelar, consiguiendo -al menos durante su vida- que el mando militar de la Ciudadela, bajo su autoridad, gozase de cierta autonomía respecto al gobierno militar y político de la plaza, meditando qué si la cadena de mando de la plaza era neutralizada por una rebelión, la Ciudadela -con sus mandos y

3. Josep Maria TORRAS I RIBÉ, «El projecte de repressió dels catalans de 1652», en E. Serra, ed., *La revolució catalana de 1640*, Crítica, Barcelona, 1991, pp. 241-290.

4. En julio de 1717, un informe del Capitán General de Cataluña, marqués de Castelrodrigo, recomendaba desplegar 126 cañones. En cambio, Verboom pensaba que con 122 cañones habría suficientes. La mayoría estarían instalados en los baluartes del Rey y de la Reina que miraban a la ciudad. Las tropas a resguardo de la fortaleza serían 5.060 hombres. Josep CATÀ I TUR, Antoni MUÑOZ GONZÁLEZ, *Repressió borbònica i resistència catalana (1714-1736)*, Rafael Dalmau, Madrid, 2005, pp. 127-144.

5. Félix COLÓN DE LARRIÁTEGUI, *Juzgados Militares de España y sus Indias*, Imprenta de la Viuda de Ibarra, Hijos y Compañía, Madrid, 1788, tomo. II, p. 179.

tropas de guarnición- podría resistir un prolongado asedio hasta que el rey volviese a restaurar el orden. La única autoridad por encima de él debía de ser el Capitán General de Cataluña⁶. Por otro lado, hay que decir que existen, a disposición del curioso lector, valiosas propuestas arquitectónicas sobre la Ciudadela de Barcelona, pero nada acerca del componente humano que acogió durante el siglo XVIII.⁷ Nuestra intención en este trabajo, que presentamos ahora, ha sido estudiar el perfil militar de los gobernadores de la Ciudadela; una fortaleza ubicada en una urbe que, en tiempos del primer Borbón, fue considerada plaza: «de la primera confianza de España».⁸

2. Origen geográfico

Según nuestros cálculos, la Ciudadela de Barcelona tuvo diez gobernadores militares ente 1718 y 1808. Salvo uno, todos ellos fueron súbditos del rey de España, pero no todos nacieron en España. El profesor, Jean Pierre Dedieu, nos recuerda con agudeza que, en una monarquía de servidores plurinacionales -como todavía era la España de los Borbones- puede resultar inadecuado dividir los actores políticos -sean civiles o militares- entre extranjeros y españoles; básicamente porque allí donde había unos y otros, el monarca absoluto sólo veía servidores y vasallos. Eso sí, en función de su origen geográfico, el hispanista francés aceptaba diferenciar estos individuos en regnícolas y no regnícolas.⁹ En líneas generales, podemos decir que seis de los gobernadores mili-

6. Juan Miguel MUÑOZ CORBALÁN, *Verboom. Jorge Próspero Verboom. Ingeniero militar flamenco de la monarquía hispana*, Fundación Juanelo Turriano, Madrid, 2015, pp. 217-218.

7. MUÑOZ CORBALÁN, *La iglesia de la Ciudadela de Barcelona*, Ministerio de Defensa, Madrid, 2004.

8. Josep Maria GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, Editorial Marcial Pons, Madrid, 1997, nota. 4, p. 560.

9. Jean Pierre DEDIEU, «Los gobernadores de Lérida, Barcelona y Gerona en el siglo XVIII», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 18-II (1998), pp. 493-495.

tares de la Ciudadela (el 60%) fueron regnícolas, nacidos en España y sus Indias. Este colectivo hispano fue hegemónico durante la segunda mitad del siglo XVIII. Cuatro (el 40%) eran españoles peninsulares y dos (el 20%) eran españoles que nacieron en las colonias americanas. Entre los peninsulares, tres (30%) fueron súbditos de la Corona de Castilla. Alonso Fuenlabrada Gómez nació en Casarrubios del Monte (Toledo) en 1697. La Real Chancillería de Valladolid le tenía reconocida su hidalguía. Su primogénito, el mariscal de campo Francisco Fuenlabrada, fue -como su padre- capitán en el regimiento de las Reales Guardias de infantería española. En 1788 el rey le nombró caballero pensionista de la orden de Carlos III.¹⁰ Alejandro de Arroyo de Rozas era cántabro, natural de Quintana, en el valle de Soba, en donde nació en el año 1711. Su padre, Felipe de Arroyo Castillo, era hijodalgo. En el padrón del valle de Soba también figuraba Alejandro como hijodalgo, regidor y procurador general. En el año 1743, el rey Felipe V le concedió el hábito de caballero de Santiago. El hermano de su esposa cubana, José Rafael Montalvo, fue II conde de Macuriges.¹¹ En cambio, andaluz era Francisco Tamariz, nacido en la población sevillana de Écija, hacia 1718. Sus padres estaban emparentados con los Tamariz-Martel-Portel, marqueses de la Garantía¹². Más confuso resulta, para nosotros, el

10. Archivo General Militar de Segovia (AGMS), Exp. F-1895. Fichoz, 009272 y 010883.

11. José Carlos CASAS Y SÁNCHEZ, «Cántabros en América. Don Alejandro de Arroyo. Un sobano del S. XVIII», *ASCAGEN, Revista de la Asociación Cántabra de Genealogía*, 3 (2010), pp. 17-40. Alberto MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario Biográfico del Generalato Español. Reinados de Carlos IV y Fernando VII*, Editorial FEHME, Villatuerta (Navarra), 2012, pp. 76-77. GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, pp. 570-571 y 601-602. Vicente de CADENAS Y VICENT, *Caballeros de la orden de Santiago. Siglo XVIII*, Hidalguía, vol. III, Madrid, 1978, Exp. 997, p. 209. PARES (Portal de Archivos Españoles), ES. 41091. AGI/23//INDIFERENTE, 156, N. 12 y ES. 47161. AGS/2.18.7.26//SGU, LEG, 7226,56. Fichoz, 000023.

12. Fichoz, 012245. Familia Porcel, Marquesado de la Garantía, Condado de las Lomas. www.heraldaria.com

lugar en que nació Juan Andrés Dabán Busterino. Sin duda, sus padres eran hidalgos guipuzcoanos, pero la mayoría de referencias biográficas -con cierta confusión- sitúan el nacimiento de Juan Andrés en diversas poblaciones del Reino de Aragón, cómo La Almunia (Zaragoza) o bien, en Almunia de San Juan (Huesca). Aunque no falta otra versión que fija su bautismo en la villa de Armunia, en León. No hemos podido clarificar esta duda, pero parece que sí existe consenso en fechar su nacimiento en el año 1724. Eso sí, si aceptamos su origen aragonés, aunque sea accidental, dejaría la representación de los territorios de la extinguida Corona de Aragón, en la gobernación de la Ciudadela barcelonesa, en un 10%. Dabán Busterino enlazó, en matrimonio, con una de las familias más poderosas de La Habana. Su esposa, María Catalina Urrutia era hija del oidor de la Real Audiencia de Santo Domingo, Bernardo Urrutia. Su numerosa prole estuvo vinculada al Ejército y a la Armada. Antonio Dabán Urrutia fue capitán de navío, oficial en la Secretaría del Despacho de Marina (1823), consejero de Indias (1832-1834) y del Consejo Real de España e Indias (1834-1836). Antonio era poseedor de las distinguidas órdenes de caballero de San Fernando, de San Hermenegildo y de Cristo de Portugal.¹³

Respecto a los españoles americanos, sabemos que Gregorio Fernández de Córdoba era de origen andaluz, pero nació alrededor de 1725 en la población mejicana de Hidalgo del Parral; entonces una rica urbe minera sujeta a la provincia de Nueva Vizcaya -en el virreinato de Nueva España-, en donde su padre -el maestre de campo Juan Fernández de Córdoba- fue Gobernador y Capitán General (1703-1708). Gregorio fue uno de los primeros caballeros pensionistas de

13. AGMS, Exp. D-9. Fichoz, 010573. PARES, ES. 47161. AGS/2.18.17//SGU, 7146.3. Francisco José GINORIO VISCAL, *Antecessors and Descendents of Dr Bernardo de Urrutia Matos (Including Garriga, Daban and related families)*. Vol. II, 2009, pp. 5-6. Guillermo LOHMANN VILLENA, *Los americanos en las Órdenes nobiliarias (1529-1900)*, CSIC, Madrid, 1947, II, pp. 315-316. MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario Biográfico del Generalato Español*, p. 251.

la orden de Carlos III (1772). Su única hija -Rafaela Fernández de Córdoba- contrajo matrimonio con Rafael María de Giraldeli, IIº conde de Giraldeli, un título concedido por el papa Benedicto XIV en 1743.¹⁴ Sin embargo, perteneciente a una acaudalada familia caraqueña, con profundas raíces americanas, fue Miguel Pacheco y Mijares de Solórzano, que nació en Caracas (provincia de Venezuela) en el año 1725. Tres generaciones de la familia eran venezolanas vinculadas con la oligarquía de Caracas y Trujillo. Su padre, Antonio Pacheco y Tovar fue conde de San Javier, después de desembolsar 22.000 ducados al monasterio aragonés de San Victorián. En cambio, el abuelo materno -Juan Mijares de Solórzano- era marqués de Mijares. Miguel consiguió un hábito de caballero de Santiago en 1777.¹⁵

Entre los no regnícolas, para muchos, extranjeros, no nacidos en España (aunque quizás luego naturalizados, casados o no con peninsulares y con descendencia ya hispana) cabría citar a cuatro sujetos que representarían el 40% de los gobernadores de la Ciudadela de Barcelona. Entre ellos siempre destacó un selecto y reducido grupo de militares flamencos exiliados de los Países Bajos españoles que, en número de tres, equivaldrían al 30% del colectivo total. Pocas presentaciones

14. Arxiu Històric de Protocols de Bcelona (AHPB), 1037/45: Daniel TROC, *Registros de testamentos militares, 1772-1793*, f. 132-134v. Barcelona, 25 de noviembre de 1780. Fichoz, 007602. AGMS, Exp. F-638. PARES, ES. 4109. AGI/23//INDIFERENTE, 146, N.35. M. L. Rodríguez-Sala, ed., *Los gobernadores de la Nueva Vizcaya del siglo XVIII: análisis histórico-social de fuentes primarias, 1700-1769*, Universidad Juárez del Estado de Durango. Instituto de Investigaciones Históricas, Durango, 2000, pp. 41-55.

15. Fichoz, 003409, 016901 y 017342. PARES, ES28079. AHN//OM-EXPEDIENTILLOS, N. 8204 y ES. 28079. AHN//OM-CABALLEROS-SANTIAGO, Exp, 6149. LOHMANN VILLENA, *Los americanos en las Órdenes nobiliarias*, II, pp. 392-393. María del Mar FELICES DE LA FUENTE, *La nueva nobleza titulada de España y América en el siglo XVIII (1701-1746). Entre el mérito y la venalidad*, Editorial Universidad de Almería, 16, Almería, 2012, pp. 54-55 y 343. MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario Biográfico del Generalato Español*, p. 676.

necesita el Ingeniero General, Jorge Próspero de Verboom Wolf, nacido en la ciudad de Bruselas en 1665. Su padre fue el ingeniero Cornelio de Verboom, de quien -junto a su maestro Sebastián Fernández de Medrano- aprendió el arte relativo a la fortificación. Nuestro hombre contrajo matrimonio con la hija de Juan Baltasar Vischer, caballero de Celles y barón del Sacro Imperio. En 1727 fue nombrado vizconde de Nieuvorde -en Flandes-, pero Felipe V le dejó cambiar la denominación por la de marqués de Verboom, título que pasó luego a sus descendientes¹⁶. Su sustituto fue su yerno, Lotario Francisco Adolfo de Lotzen Roben, natural de Linster (Luxemburgo), en donde nació en 1688. Su padre, Otón Enrique de Lotzen, era señor de Linster. Lotario emparentó con los Verboom al casarse con la hija menor del gobernador de la Ciudadela. En una fecha no fácil de precisar, el rey le designó marqués de Roben que tendrá continuidad en su primogénito, el teniente general, Enrique Luis de Lotzen Roben y Verboom, II° marqués de Roben. El clan familiar flamenco, Verboom-Roben, dominará, sin contestación, durante casi medio siglo, la gobernación de la Ciudadela¹⁷. Por último, mencionaremos a Diego de Brías y Ulloa. Su

16. AHPB, 997/41: Carles RONDÓ, *Llibre de testaments, 3-VIII-1733/14-IV-1755*, f. 31r-39r. Barcelona, 7 de enero de 1740. Fichoz, 007268. Horacio CAPEL, *Los ingenieros militares en España. Siglo XVIII. Repertorio biográfico e inventario de su labor científica y espacial*, UB, Barcelona, 1983, pp. 472-481. María Teresa FERNÁNDEZ-MOTA DE CIFUENTES, *Relación de títulos nobiliarios vacantes, y principales documentos que contiene cada expediente que, de los mismos, se conserva en el archivo del ministerio de justicia*, Hidalguía, Madrid, 1984, p. 60. MUÑOZ CORBALÁN, *Verboom. Jorge Próspero Verboom*, pp. 211-227.

17. AHPB, 1020/16: Félix CAMPLOCH, *Manual*, 16, f. 15-16v. Barcelona, 18 de enero de 1757. Fichoz, 009177. Henri Louis Gustave GUILLAUME, *Histoire des gardes wallonnes au service d'Espagne*, F. Parent. Éditeur, Bruselas, 1858, p. 395. CADENAS Y VICENT, *Caballeros de la orden de Santiago*, III, Exp. 1.052, p. 252. GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, pp. 616-617. Didier OZANAM y René QUATREFAGES, *Los capitanes y comandantes generales de provincias en la España del siglo XVIII*, UCO, Córdoba, 2008, pp. 182-183.

padre -Benito- era flamenco, pero su madre era española. Diego nació en Chime (Flandes) en 1710. Se casó con la nieta del oidor, Lorenzo de Santayana y Bustillo. Su familia tenía importantes conexiones de parentesco con los influyentes condes de Brías, servidores de la Casa de Borbón en empleos cortesanos y militares¹⁸. En su momento veremos cómo este pequeño grupo de exiliados que asume el mando de la Ciudadela de Barcelona, será el más favorecido por los reyes (por encima incluso de los hispanos), y el que alcance los más altos honores y graduación militar de los diez gobernadores de la fortaleza. Aparte, con un 10%, nos quedaría un caso singular: el francés, Juan Viard de Santilli, último de los gobernadores de la Ciudadela de Barcelona de este periodo. Viard nació en la ciudad de Macon (Borgoña) en 1754. Era súbdito de Luis XV de Francia. Desde Felipe V no era extraña la colaboración entre las dos ramas de la Casa de Borbón y no fueron pocos los franceses al servicio de los Borbones hispanos. Viard contrajo matrimonio con una española -Francisca de Paula Aguirre-, camarista de la reina, María Luisa de Parma. En su boda fueron testigos los duques de Frías y Uceda¹⁹. Como vemos, quién más o quién menos estaba bien conectado a una sólida red clientelar, por otro lado, fundamental para ascender en un entorno privilegiado como fue la Corte española durante el Antiguo Régimen.²⁰

18. AHPB, 955/37: Josep COLS, 3, *Testaments, 1736-1750*, f. 43r-57v. Barcelona, 2 de noviembre de 1741. AHPB, 1037/45: Daniel TROC, *Registros de testamentos militares, 1772-1793*, f. 63r-66v. Ciudadela de Barcelona, 4 de julio de 1776. AGMS, Exp. B-3774. Ficho, 005542. GUILLAUME, *Histoire des gardes wallonnes*, p. 290. GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, p. 626. MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario Biográfico del Generalato Español*, p. 139.

19. AGMS, Exp. B-2254. Ficho, 012448. GUILLAUME, *Histoire des gardes wallonnes*, p. 402. MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario Biográfico del Generalato Español*, p. 921.

20. José María IMÍZCOZ BEUNZA, «Comunidad, red social y élites. Un análisis de la vertebración social en el Antiguo Régimen», en J. M^a. Imícoz Beunza, dir., *Élites, poder y red social. Las élites del País Vasco y Navarra en la Edad Moderna*, Universidad del País Vasco, Bilbao, 1996, pp. 13-50.

3. *Graduación militar y vinculación a las tropas de la Casa del Rey*

Lo cierto es que, contrariamente a lo que se pudiera pensar, sorprende que sólo cuatro militares que tuvieron bajo su mando la gobernación de una Ciudadela capital, como fue la de Barcelona, nacieran en España (el 40%). El resto de militares -en total seis (60%)- nacieron en territorios fuera de la península: Flandes, América y Francia. Queda evidenciado que ser militar, natural de España, nunca fue un requisito -para los monarcas de la Casa de Borbón- para acceder a gobernador de la Ciudadela de Barcelona. En efecto, una fuerza militar, como el Ejército español del siglo de las Luces, no era todavía nacional, sino que estaba integrado por militares pertenecientes a múltiples naciones que servían -como leales súbditos y vasallos- sólo al rey de España, a su dinastía -los Borbones-, no al país. Los vínculos emotivos hacia la tierra que gobernaba el rey eran muy difusos: la fidelidad era sólo al monarca. Francisco Andújar Castillo y Thomas Glesener han estudiado el afecto especial de este místico vínculo personal entre los militares originarios de: Flandes, Italia, Irlanda, Francia y Suiza, y el rey de España. El servicio y la lealtad de estos militares -tanto en el campo de batalla, como en la Corte o en los gobiernos territoriales de España e Indias- normalmente comportaba unas contraprestaciones en forma de mercedes. Es decir, una gestión de la Real Gracia que únicamente dependía, en exclusiva, del soberano, en tanto monarca absoluto, como era y siempre fue el rey de España. Por este motivo, no debe de extrañar, al atento lector, que los reyes hispanos siempre favorecieran, a discreción, en la designación de gobernador de la Ciudadela de Barcelona a otros militares, no españoles, por cuyos servicios personales y familiares el rey tuvo el deber de mostrar su gratitud. Éste fue el caso de los exiliados flamencos durante la guerra de Sucesión española, muchos de los cuales sacrificaron vida, hacienda y posición social, en su país de origen, por defender los legítimos derechos de Felipe V.²¹

21. FRANCISCO ANDÚJAR, *Los militares en la España del siglo XVIII. Un estudio social*,

En esta línea hay que decir que, entre los militares regnícolas hispanos y no regnícolas de origen extranjero, que fueron gobernadores de la Ciudadela de Barcelona, fue clave la cercanía al monarca, en forma de criado o servidor suyo. Es decir, fue fundamental gozar de la confianza regia y pertenecer a los cuerpos militares de élite de la Casa de Rey. Nos referimos a los dos regimientos de las Reales Guardias de infantería española y valona, cuya responsabilidad, no sólo era proteger y custodiar los Reales sitios, en donde residía el rey y la familia real; también fue cohesionarse como una fuerza de combate, presente en primera línea en las guerras europeas en donde se dirimieron intereses dinásticos del rey de España. Así pues, nunca fue extraño ver a muchos de sus miembros heridos en los sangrientos campos de batalla más importantes de la cen-

Universidad de Granada, Granada, 1991, pp. 109-110. *Idem*, «Las naciones en el Ejército de los Borbones», en D. González Cruz, ed., *Extranjeros y enemigos en Iberoamérica: la visión del otro. Del Imperio español a la Guerra de la Independencia*, Silex Madrid, 2010, pp. 137-154. Thomas GLESENER, «La hora felipista del siglo XVIII: auge y ocaso de la nación flamenca en el ejército borbónico», *Cuadernos de Historia Moderna*, Anejo X (2011), pp. 77-101. *Idem*, «El Ejército de los exiliados. Exilio y militarización en España, del tratado de Utrecht a la Revolución francesa», en J. J. Ruiz Ibáñez, I. Pérez Tostado, coords., *Los exiliados del rey de España*, Fondo de Cultura Económica de España, Madrid, 2015, pp. 349-372. *Idem*, «¿De súbditos a extranjeros? Tres formas de ser flamenco en España tras la pérdida de Flandes», en D. González Cruz, ed., *Represión, tolerancia e integración en España y América: extranjeros, esclavos, indígenas y mestizos durante el siglo XVIII*, Ediciones Doce Calles, Madrid, 2014, pp. 77-95. *Idem*, «Nación flamenca o élite de poder? Los militares “flamencos” en la España de los Borbones», en A. Álvarez-Ossorio Alvaríño, B. J. García García, eds., *La monarquía de las naciones: patria, nación y naturaleza en la monarquía de España*, Madrid, Fundación Carlos de Amberes, 2004, pp. 701-719. Óscar RECIO MORALES, «“Una nación inclinada al ruido de las armas”. La presencia irlandesa en los Ejércitos españoles, 1580-1818: ¿La historia de un éxito?», *Tiempos Modernos*, 10 (2004), pp. 1-15. RECIO MORALES, «La “España italiana” del setecientos: un balance historiográfico», *Rivista Storica Italiana*, CXXVII (2015), pp. 274-303. Javier BRAGADO ECHEVARRÍA, «Los regimientos suizos al servicio de España en las guerras de Italia (1717-1748)», *Cuadernos de Historia Moderna*, 41 (2016), pp. 295-312.

turia.²² Por este motivo, las Reales Guardias siempre constituyeron un cuerpo privilegiado, cuyos miembros gozaron de honores, cargos, sueldos y graduaciones muy superiores al de otros oficiales del Ejército regular. La confianza del rey en sus oficiales fue máxima y siempre se les encomendó cargos, en destinos geográficos de sensible responsabilidad como fue Cataluña, en donde los batallones de Guardias españolas y valonas se alternaban en permanente guarnición. Esto explicaría el que fuese natural, para el monarca, depositar el gobierno de la Ciudadela en manos de oficiales eminentes de ambos cuerpos. Según nuestros datos, de los diez gobernadores que tuvo la Ciudadela, siete de sus mandos (el 70%) fueron oficiales en los regimientos de las Reales Guardias. Todos ellos exhibieron la graduación de capitán de fusileros o granaderos. La presencia de los oficiales, por regimiento, fue de alternancia. Cuatro de los gobernadores de la Ciudadela fueron capitanes en las Reales Guardias españolas (40%).²³ Sus nombres: Alonso Fuenlabrada, Gregorio Fernández de Córdoba, Francisco Tamariz y Miguel Pacheco Mijares. Los cuatro oficiales de este regimiento eran españoles, pero dos de ellos nacieron en América. Los tres restantes (30%) fueron capitanes en el regimiento hermano de Guardias valonas. Dos eran los flamencos, Lotario Francisco Adolfo de Lotzen -marqués de Roben- y Diego de Brías. El otro fue el francés asimilado, Juan Viard.²⁴ Sin embargo, no

22. ANDÚJAR, «La “confianza” real: extranjeros y guardias en el gobierno político-militar de Cataluña (S. XVIII)», en *IV Congrès d’Història Moderna de Catalunya. Catalunya i Europa a l’Edat Moderna, Pedralbes. Revista d’Història Moderna*, 18-II (1998), p. 518. Idem, «La corte y los militares en el siglo XVIII», *Estudis*, 27 (2001), pp. 91-120.

23. ANDÚJAR, «Elites de poder militar: las Guardias Reales en el siglo XVIII», en J. L. Castellano, J. P. Dedieu, M. V. López-Cordón, eds., *La pluma, la mitra y la espada. Estudios de Historia Institucional en la Edad Moderna*, Editorial Marcial Pons. Historia, Madrid-Barcelona, 2000, p. 87. Rafael CERRO NARGÁNEZ, «Aproximación sociológica a una élite militar: los Tenientes de Rey de la plaza de Barcelona (1715-1808)», *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, LV, 2015-2016 (2018), en prensa.

24. GUILLAUME, *Histoire des gardes wallonnes*, pp. 290, 395 y 402. GLESENER,

podemos ignorar que no todos los gobernadores de la Ciudadela estuvieron adscritos a dichos regimientos. Un 30% de ellos pertenecieron a otros cuerpos. Por ejemplo, Verboom -el constructor de la Ciudadela-, aunque flamenco, nunca perteneció a las Reales Guardias valonas. Su prestigio personal en la Corte era tan grande que nunca sintió, al parecer, la necesidad de formar parte de esta fuerza de élite. Verboom tenía acceso directo al rey y a sus ministros. Además, perteneció a un selecto cuerpo militar científico como era el de ingenieros del cual era jefe con el título de Ingeniero General. Para él fue suficiente. Sabía muy bien que en los temas relativos a la Ciudadela era una voz autorizada y que su opinión en la Corte no podía ser ignorada. Por el contrario, diferente fue el caso de los españoles, Alejandro de Arroyo y Juan Andrés Dabán Busterino. Ambos individuos tuvieron un perfil militar más bajo que Verboom, porque eran oficiales en regimientos de línea. Por descontado, la graduación militar con la que se accedía a una Ciudadela del calibre de la de Barcelona -según la escala del Ejército regular- fue siempre la de oficial general. Los capitanes de los regimientos de la Casa del Rey -fuesen de las Guardias españolas o valonas- disfrutaron de una doble graduación: una la de capitán de Guardias y otra la de oficial general del Ejército, con sus correspondientes sueldos.²⁵ Como vemos todo eran ventajas si se formaba parte de ese selecto Ejército paralelo del rey como eran las Reales Guardias de infantería española y valona. Aunque, en realidad, ninguno de nuestros militares formó parte activa de la escala superior que eran las compañías de Guardias de Corps. De hecho, el militar más cercano físicamente al rey. Así pues, diremos que los diez gobernadores militares de la Ciudadela de

L'empire des exiliés. Les Flamands et le gouvernement de l'Espagne au XVIIIe siècle, Casa de Velázquez, Madrid, 2017, pp. 48 y ss.

25. ANDÚJAR, «Las elites de poder militar en la España borbónica. Introducción a su entorno prosopográfico», en J. L. Castellano, ed., *Sociedad, administración y poder en la España del Antiguo Régimen. Hacia una nueva historia institucional. I. Simposium Internacional del grupo P.A.P.E.*, Universidad de Granada, 1996, pp. 207-235.

Barcelona tuvieron la graduación de oficial general. Sin embargo, resulta justo decir que fue un militar ajeno a las Reales Guardias, quién disfrutó de la graduación militar más elevada. Me refiero, cómo no, a Jorge Próspero de Verboom. Cuando tomó posesión de su cargo de gobernador en el año 1718 ya era teniente general. Felipe V quiso recompensarle sus servicios, ascendiéndole a Capitán General en 1737. Los flamencos, marqués de Roben y Diego de Brías entraron en la Ciudadela de Barcelona con el grado de mariscal de campo. Ambos eran capitanes de Guardias valonas. Los dos ascendieron a teniente general en 1754 y 1789, respectivamente. Podemos afirmar, sin miedo a equivocarnos, que los tres militares flamencos de la Ciudadela de Barcelona fueron los militares de mayor graduación. Ninguno de los españoles alcanzó laureles tan distinguidos. Alonso Fuenlabrada, Alejandro de Arroyo y Juan Andrés Dabán fueron nombrados por el rey cuando eran mariscales de campo. Ya no conseguirán ningún ascenso superior. En cambio, los americanos -capitanes de Reales Guardias españolas- Gregorio Fernández de Córdoba y Miguel Pacheco y Mijares, entraron en la Ciudadela con el grado de brigadier. Ambos ascendieron al empleo de mariscal de campo en 1779 y 1792. Mientras tanto, las carreras militares de Francisco Tamariz y de Juan Viard se estancaron, sin remedio, con el grado de brigadier.

Consideraciones finales

En el siglo XVIII, el Ejército de los Borbones no era todavía un Ejército nacional, en el sentido estricto de la palabra, sino una fuerza militar de servidores plurinacionales. Es decir, era el Ejército Real -el Ejército del rey de España-, cuyos miembros estaban unidos al monarca, prioritariamente, no por el origen de su nacimiento, sino por lazos de lealtad. Su fidelidad se debía al rey, no a la tierra que los acogía. El rey era absoluto y, por lo tanto, soberano para seleccionar a sus servidores, a su entera discreción, sin rendir cuentas a nadie. Podemos afirmar que el rey nunca sintió la obligación de favorecer a los militares españoles,

por encima de otras naciones. Esto explicaría que, para los monarcas de la Casa de Borbón, ser español -nacido en la península-, nunca fuese un requisito imprescindible para acceder a un cargo de tanto prestigio como era el de gobernador de la Ciudadela de Barcelona. Sólo cuatro militares (el 40%) habían nacido en la España peninsular. Los otros seis (el 60%) procedían de otros lugares: tres (el 30%) nacieron en las antiguas posesiones de Flandes y dos (el 20%) eran españoles, pero americanos. Sin embargo, todos ellos tenían un factor en común: eran súbditos del rey de España. Tan sólo uno (el 10%) fue francés y, en esencia, vasallo de un príncipe extranjero. No obstante, parece confirmarse que, la gobernación de la Ciudadela de Barcelona, a pesar de su importancia, fue un cargo un tanto honorífico y de carácter vitalicio. Fue apto para aquellos oficiales generales de alta graduación del Ejército, vinculados a los cuerpos de élite de la Casa del rey, con un gran prestigio personal y social; y con dilatados servicios prestados a la Corona en los campos de Marte.

*Apéndice biográfico*Gobernadores de la Ciudadela de Barcelona (1718-1808)²⁶

1. 1718-1744 - Jorge Próspero de Verboom Wolf: Nació en Bruselas (Brabante, Países Bajos), el 9-1-1665. Guerras contra Luís XIV de Francia. Defensa de Besançon y Dole (Franco-Condado) a las órdenes de su padre (1674). Cadete del regimiento de infantería valona en el Ejército español de Flandes al mando del conde de Moucron (5-2-1677). Estudió Matemáticas y Teoría de la fortificación en la Real Academia Militar del Ejército de los Países Bajos bajo la dirección del ingeniero, Sebastián Fernández de Medrano (1680-1685). Alférez de

26. Fichoz (CNRS): 004729, 011960, 012241, 026266, 082719, 121522, 007268, 009177, 009272, 007602, 000023, 012245, 005542, 003409, 010573 y 012448. *Gazeta de Madrid*: (3-5-1718), (18-2-1744), (7-5-1765), (17-7-1770), (6-2-1781), (23-1-1784), (25-4-1788), (3-3-1789) y (24-4-1798). *Estado Militar de España*, 1794/74. *Kalendario Manual y Guía de Forasteros en Madrid*, 1760/80 y 1765/76/79. PARES, Entradas: Juan Fernández de Córdoba, Alejandro de Arroyo de Rozas, Miguel José Pacheco y Mijares de Solórzano y Juan Dabán Busteriono. AGMS, Exp. B-2254, Exp. B-3774, Exp. D-9, Exp. F-638, Exp. F-1895 y Exp. P-62. Archivo General de Simancas (AGS), *Secretaría de Guerra*, Expedientes Personales, 5, 9, 40, 47 y 58. AHPB, Carles RONDÓ, 997/41, f. 31r-39r. Daniel TROC, 1037/45, f. 63r-66v; y 1037/45, f. 132-134v. Josep COLS, 955/37, f. 43r-57v y Félix CAMPLLOCH, 1020/16, f. 15-16v. Vicente VIGNAU, Francisco R. de UHAGÓN, *Índice de pruebas de los caballeros que han vestido el hábito de Santiago desde el año 1501 hasta la fecha*, Editorial Viuda e Hijos M. Tello, Madrid, 1901, pp. 29 y 262. VIGNAU, *Índice de pruebas de los caballeros de la Real y distinguida orden española de Carlos III desde su instauración hasta el año 1847*, Archivo Histórico Nacional, Madrid, 1904, pp. 61 y 66. GUILLAUME, *Histoire des gardes wallonnes*, pp. 290, 395 y 402. CADENAS Y VICENT, *Caballeros de la orden de Santiago*, III, Exp. 997, p. 209 y Exp. 1052, p. 252. CAPEL, *Los ingenieros militares en España*, pp. 472-481. GAY ESCODA, *El corregidor a Catalunya*, pp. 570-571, 574-575, 597-598, 601-602 y 616-626. MUÑOZ CORBALÁN, *Verboom. Jorge Próspero Verboom*, pp. 211-227. OZANAM Y QUATREFAGES, *Los capitanes y comandantes generales de provincias en la España*, pp. 78-80 y 182-183. MARTÍN-LANUZA MARTÍNEZ, *Diccionario Biográfico del Generalato Español*, pp. 76-77, 139, 251, 676 y 921.

infantería (8-1-1685). Ingeniero voluntario (8-4-1686). Guerra de los Nueve Años (1688-1697). Ingeniero para asistir al Cuartel-Maestre General del Ejército de Flandes (30-5-1690). Batalla de Fleurus (1-7-1690). Patente de Ingeniero firmado por el gobernador de los Países Bajos, marqués de Gastañaga (6-12-1690). Socorro de Mons asediada por las tropas francesas (1691). Batalla de Steenkerque (3-8-1692). Grado de Capitán de infantería. El Elector de Baviera le concedió una compañía en el regimiento de infantería valona del conde de Groblenz (8-10-1692). Batalla de Landen o Neerwinden (29-7-1693). Cuartel-Maestre General e Ingeniero General de los Países Bajos por muerte de su titular, Jerónimo de Barceló (8-8-1693). Sitio de Namur con el ingeniero holandés, barón de Coehoorn (1695). Maestre de campo de caballería española. Maestre de campo del regimiento de caballería del marqués de Cropani (1-11-1695). Coronel de caballería de Lorena (30-4-1698). Guerra de Sucesión Española. Países Bajos (1701-1713). Defensa de la plaza de Amberes (1701). Brigadier de infantería (8-2-1702). Sitio de la plaza de Hulst (1702). Mariscal de campo (25-4-1704). Evacuación de Amberes, tras la batalla de Ramilles (1706). Encarcelado por los franceses en Valenciennes (1706). Ciudadela de Arras (1707). Destinado en España por orden del marqués de Bedmar (1708). Comandante de las tropas de Felipe V acuarteladas entre el Tajo y el Guadiana. Ingeniero General en el Ejército de Extremadura (7-8-1709). Teniente General (18-12-1709). Cuartel-Maestre General e Ingeniero General de España y de todos los dominios de la monarquía (13-1-1710). Herido y prisionero en la batalla de Almenar, en Lleida (27-7-1710). Prisionero en Barcelona 19 meses (1710-1712). Proyecto de Cuerpo de Ingenieros de Verboom aprobado por Felipe V (17-4-1711). Verboom fue canjeado por el general británico Carpenter, capturado en la batalla de Brihuega (1712). Destinado al Ejército de las Dos Coronas dirigido por el duque de Pópuli y luego por el duque de Berwick en el asedio de Barcelona (1713-1714). Carta de Verboom en que el duque de Berwick le pide un proyecto de Ciudadela para Barcelona (13-10-1714). Verboom aconseja al rey Felipe V cons-

truir una Ciudadela en Barcelona (19-1-1715). Gobernador de la Seu d'Urgell y Castellciutat con la comandancia de las veguerías anexas de: Puigcerdà, Cervera y Manresa (27-2-1715). El consejo de ministros borbónicos acepta el proyecto de Ciudadela de Verboom (2-4-1715). Por Real Decreto, Felipe V aprueba la construcción de la Ciudadela de Barcelona, según el proyecto de Verboom (6-6-1715). Verboom comienza los fundamentos de la Ciudadela (7-3-1716). Verboom solicitó a Felipe V el gobierno de la Ciudadela de Barcelona (6-3-1717). Guerra de la Cuádruple Alianza (1717-1720). Gobernador y castellano de la Ciudadela de Barcelona (3-5-1718). Expedición a Sicilia bajo el mando de Antonio de Gaztañeta y el marqués de Lede (18-6-1718). Sitio de la plaza de la Seu d'Urgell ocupada por los franceses (1-1-1720). Servicios en: Murcia, Málaga, Ceuta, Cádiz, Sevilla y Pamplona (1721-1726). Vizconde de Nieuworde, Flandes (9-1-1727). Escoge denominación: marqués de Verboom (24-2-1727). Sitio de Gibraltar a las órdenes del marqués de las Torres (1727). Solicitó para sus hijos la Encomienda de Segura de la Sierra en vez de la de Castel-Serás en la orden de Calatrava (10-10-1727). Capitán General (17-11-1737). Capitán General de Cataluña. Interino (5-12-1737). Testamento. Barcelona (7-1-1740). Falleció en Barcelona (19-1-1744). **Padres:** El teniente general de artillería e Ingeniero Mayor de los Países Bajos, Cornelio de Verboom (nació en Amberes y falleció, el 21-2-1684) y María Ana de Wolf. Tuvieron dos hijos: Jorge Próspero de Verboom y María Claire de Verboom. **Matrimonio:** Jorge Próspero de Verboom contrajo matrimonio con María Margarita Vischer (nació en Bruselas, el 23-11-1670. Testamento, 5-4-1725. Falleció en Barcelona, en 1726). Era hija de Juan Baltasar Vischer, caballero de Celles y barón del Sacro Imperio. Ambos se casaron en Bruselas (19-3-1697). Tuvieron cinco hijos. **Hijos:** Isidro Próspero de Verboom y Vischer (nació en Bruselas. Murió en 1733). Fue Ingeniero Jefe (5-5-1718) y coronel de ingenieros (15-8-1719). Destinos: Barcelona, Ceuta, Málaga, San Sebastián, Santander, Campo de Gibraltar y Sevilla. Era Brigadier e Ingeniero General (1731-1733); Juan Baltasar de Verboom y Vischer

(nació en Bruselas. Murió en Barcelona, el 27-3-1744). Fue coronel de ingenieros (1-9-1739) e Ingeniero Jefe. Era II° marqués de Verboom. Destinos: Santander, Barcelona, Sevilla, Alicante, Orán y la Ciudadela de Barcelona; Guillermo Javier de Verboom y Vischer (nació en Bruselas). Fue canónigo de la catedral de Zaragoza y arcediano de Aliaga (Teruel), en el Reino de Aragón (17-5-1739); Luis de Verboom y Vischer (nació en Bruselas). Era subteniente en el regimiento de las Reales Guardias de infantería valona; y Carolina María Teresa de Verboom y Vischer (nació en Bruselas, el 15-9-1700). Fue marquesa de Roben y III^a marquesa de Verboom. Se casó con el teniente general, Lotario Francisco Adolfo de Lotzen Roben: I^o marqués de Roben, capitán en el regimiento de Reales Guardias de Infantería valona y gobernador de la Ciudadela de Barcelona (1744-1765).

2. 1744-1765 - Lotario Francisco Adolfo de Lotzen Roben:

Nació en Linster (Luxemburgo), el 1-5-1688. Señor de Linster. Subteniente en el regimiento de las Reales Guardias de infantería valona (1-7-1706). Guerra de Sucesión Española (1701-1713): frente peninsular. Batalla de Almansa (25-4-1707). Subteniente de granaderos de Guardias valonas (4-7-1710). Batalla de Zaragoza (20-8-1710). Teniente de Guardias valonas (3-2-1711). Asedio de la ciudad de Barcelona (1713-1714). Ayudante mayor segundo de Guardias valonas (1-4-1714). Ayudante mayor de Guardias valonas (8-2-1718). Capitán de Guardias valonas (4-1-1719). Coronel de infantería (7-1-1719).

Ayudante del conde de Glimes en la expedición a Ceuta (1720-1721). Guerra de Sucesión Polaca (1733-1738). Ejército español de Italia del infante Don Carlos (1733-1736). Marqués de Roben (1736). Brigadier de infantería (2-4-1741). Mariscal de campo (3-4-1743). Capitán comandante de Guardias valonas (1744). Gobernador de la Ciudadela de Barcelona (18-2-1744). Teniente General (17-12-1754). Falleció en Barcelona (1765). **Padres:** Otón Enrique de Lotzen Roben, señor de Linster (nació en la población de Linster, el 31-8-1654); y Rosa de Aubati (nació en Ediger). **Matrimonio:** Lotario Francisco

Adolfo de Lotzen Roben contrajo matrimonio con Carolina María Teresa de Verboom y Vischer (nació en Bruselas, el 15-9-1700). Era hija del Capitán General e Ingeniero General, Jorge Próspero de Verboom Wolf, gobernador de la Ciudadela de Barcelona (1718-1744). Se casaron en Barcelona (16-10-1729). **Hijos:** Próspera Roben y Verboom y Enrique Luis de Lotzen Roben y Verboom (nació en Barcelona, 16-7-1731. Murió en San Roque, el 8-4-1798). Era II° marqués de Roben. Caballero de la orden de Santiago (17-4-1744). Encomienda de Lopera en la orden de Calatrava. Primer teniente en el regimiento de las Reales Guardias de infantería valona (1760). Exento en la compañía flamenca de Guardia de Corps (1765). Coronel del regimiento de dragones de Pavía (1773). Brigadier (1783). Mariscal de Campo (1789). Teniente general (1794). Campañas de: Italia, Portugal y Gibraltar. Gobernador militar y político (corregidor) de Tarragona (1791-1795). Comandante general interino de Cataluña (1794-1795). Comandante general del Campo de Gibraltar (1795-1798). Se casó con Luisa Felipa de Croix de Chevrières, hija del conde de Sayve.

3. 1765-1770 - Alonso Fuenlabrada Gómez: Nació en Casarubios del Monte (Toledo), el 4-2-1697. Hidalguía reconocida por la Chancillería de Valladolid. Soldado del regimiento de las Reales Guardias de infantería española (1720). Alférez de la compañía de Miguel Paicón (2-3-1722). Capitán de granaderos de las Reales Guardias de infantería española. Brigadier de infantería (1754). Mariscal de campo (1763). Gobernador de la Ciudadela de Barcelona (7-5-1765). Falleció en Barcelona (1770). **Padres:** Manuel Fuenlabrada Gómez e Isabel Gómez Cava. **Matrimonio:** Alonso Fuenlabrada Gómez se casó con Salvadora Osorio Velasco. Licencia para contraer matrimonio -segundas nupcias- con Mariana de Contreras (nació en Barcelona, 6-7-1729). Era hija de Manuel Gómez de Contreras, segundo teniente del regimiento de las Reales Guardias de infantería española y capitán agregado al Estado Mayor de la plaza de Barcelona; e Isabel Sánchez del Castellar. Fecha de la Licencia (15-4-1768). **Hijos:** Fran-

cisco Fuenlabrada Gómez Osorio (nació en Granada, 22-9-1731). Era caballero pensionista de la orden de Carlos III (24-10-1788). Capitán de las Reales Guardias de infantería española. Brigadier de infantería (24-2-1793) y Mariscal de campo (4-9-1795).

4. 1770-1780 - Gregorio Fernández de Córdoba: Nació en Hidalgo del Parral (Méjico. Provincia de Nueva Vizcaya, en el Virreinato de Nueva España) hacia 1725. Coronel de infantería (1748). Teniente segundo del regimiento de las Reales Guardias de infantería española (1748). Capitán de las Guardias españolas (1763). Brigadier de infantería (3-4-1763). Gobernador militar y político de la Coruña (19-4-1768). Gobernador de la Ciudadela de Barcelona (17-7-1770). Caballero pensionista de la orden de Carlos III (1772). Mariscal de campo (10-6-1779). Falleció en Barcelona. Testamento (25-11-1780). **Padres:** Maestre de campo de infantería española, Juan Fernández de Córdoba (nació en La Rambla -Córdoba-, en 1653. Falleció en el Puerto de Santa María). Fue Gobernador y Capitán General de Nueva Vizcaya (1703-1708), en el Virreinato de Nueva España (Despacho Real, 7-5-1702). Su hermano fue el también Maestre de campo de infantería española, Martín Fernández de Córdoba. Ambos sirvieron en Flandes. La esposa de Juan Fernández de Córdoba fue María Sebastiana Alonso Terán. **Matrimonio:** Licencia de Gregorio Fernández de Córdoba para contraer matrimonio con Mariana Vigil y Samaniego (18-3-1748). Licencia para contraer matrimonio -segundas nupcias- con Ana María Picazo Panigo, viuda de Bartolomé Asensio, sargento mayor del regimiento de caballería de Calatrava (14-10-1770). **Hijos:** Rafaela Fernández de Córdoba Vigil y Samaniego, casada con Rafael María de Giraldeli, IIº conde de Giraldeli. Su padre fue Juan Evangelista Giraldeli Valiex, Iº conde de Giraldeli; título concedido por el papa Benedicto XIV (11-10-1743). Era barón de Lardies, señor de Felices y de Pardinás. Fundó un mayorazgo con las aguas del Genil (Granada) en 1770.

5. 1781-1783 - Alejandro de Arroyo de Rozas: Nació en Quintana, valle de Soba (Cantabria) el 7-7-1711, con el nombre de Alejandro de Arroyo Castillo y López del Rivero. En fecha por determinar, cambió el orden de sus apellidos por el de Arroyo de Rozas, que pertenecían a su bisabuela materna, Catalina Martínez de Rozas. Ingresó en el regimiento de infantería de Soria. Cadete (1-7-1728). Subteniente de infantería (27-7-1730). Campaña de Orán (15-6-1732). Guerra de Sucesión Polaca (1733-1738). Ejército del infante Don Carlos en Italia: conquista de Capua, Gaeta, Mesina, Ciudadela de Terranova, castillo de Gonzaga, Siracusa y Trapani. Hijodalgo en el padrón del valle de Soba (1737), regidor (1738) y procurador general (1742). Destinado en Mallorca (1740). Guerra de Sucesión Austriaca (1740-1748). Teniente de infantería (19-3-1741). Capitán de infantería en el regimiento de Soria (20-1-1742). Destinado al Ejército del infante Don Felipe en Lombardía. Entrada y retirada de Saboya (1742). Solicitó Merced de hábito de una de las tres órdenes en atención a sus 14 años de servicios (1742). Caballero de la orden de Santiago (23-2-1743). Entrada y retirada del Arsenal (1743). Rendición de Vilafranca de Niza (22-4-1744). Asalto al castillo de Dolce-Aqua (10-5-1744). Entrada en Piamonte. Sitio de Demont (17-8-1744) y Cuneo (22-10-1744). Retirada por Francia. Destacado en Génova (1744). Entrada en Monferrato. Paso por el Tanaro (27-9-1745). Rendición de Valencia del Po (30-10-1745). Batalla de Piacenza (16-6-1746). Capitán de granaderos (11-7-1746). Retirada por el Tidone (10-8-1746). Destinado en Nápoles (1746). Teniente coronel del regimiento fijo de La Habana (29-11-1755). Destinado en La Habana con el regimiento de Soria (13-11-1756). Coronel de infantería (3-9-1761). Coronel del regimiento fijo de La Habana (8-10-1761). Guerra de los Siete Años (1756-1763). Vocal de la Junta de Defensa de La Habana (27-2-1762). Firmante en la capitulación de La Habana (12-8-1762). Embarca a España (1762-1763). Consejo de Guerra por la caída de La Habana. Exonerado de culpa, pero amonestado (4-3-1765). Volvió a La Habana (1763). Regresó a España. Coronel agregado en el regimiento de Asturias (10-5-

1765). Coronel del regimiento de la Corona (30-4-1769). Brigadier (1-1-1774). Mariscal de campo (10-6-1779). Destinado al Ejército de Galicia (1-10-1779). Solicitó destino en Madrid (3-7-1780). Destinado al Ejército de Castilla la Nueva (23-7-1780). Gobernador de la Ciudadela de Barcelona (6-2-1781). Gobernador militar y político de Lérida (9-12-1783). Corregidor de Lérida (22-12-1783). Gobernador militar y político de Barcelona (26-8-1785). Corregidor de Barcelona (27-9-1785). Retiro (12-11-1789). Solicitó pensión de 200 doblones sobre la primera Encomienda vacante (21-2-1791). Falleció en Madrid (18-8-1791). **Padres:** Felipe de Arroyo Castillo y López del Rivero (nació en Quintana, valle de Soba, el 22-2-1663), hijodalgo, alcalde, alguacil mayor y regidor de Quintana, en 1704; y María López del Rivero y Zorrilla (nació en Quintana, el 17-3-1671). Matrimonio en Quintana (11-2-1692). Tuvieron tres hijos: Francisco, Alejandro y María. **Matrimonio:** Alejandro de Arroyo de Rozas contrajo matrimonio con María Jesús Montalvo y Bruñón de Vértiz (nació en La Habana en 1740). Se casaron en la catedral de La Habana (21-6-1758). María Jesús falleció en La Habana (11-8-1810). Era hermano de José Rafael Montalvo, II° conde de Macuriges. **Hijos:** María de Loreto Rafaela de Arroyo (nació en La Habana, el 24-10-1759).

6. 1784-1787 - Francisco Tamariz: Nació en Écija (Sevilla, Andalucía) hacia 1718. Cadete en el regimiento de las Reales Guardias de infantería española (15-11-1740). Guerra de Sucesión Austriaca (1740-1748). Ejército español en Italia. Alférez de Guardias españolas (27-8-1743). Segundo teniente de fusileros de Guardias españolas (13-8-1746). Segundo teniente de granaderos de Guardias españolas (29-9-1750). Primer teniente de fusileros de Guardias españolas (12-5-1753). Primer teniente de granaderos del regimiento de Guardias españolas (28-11-1761). Campaña de Portugal (1762). Capitán de fusileros de Guardias españolas (5-10-1765). Capitán de granaderos de Guardias españolas (25-2-1773). Guerra de Independencia de las Trece Colonias (1775-1783). Bloqueo de Gibraltar (1779-1783). Bri-

gadier de infantería (1-1-1783). Gobernador de la Ciudadela de Barcelona (23-1-1784). Falleció en Barcelona (1787). **Padres:** Emparentados con los Tamariz-Martel y Porcel, marqueses de la Garantía (título napolitano concedido por Carlos VII -futuro Carlos III-, el 2-5-1737). Título de Castilla reconocido por Fernando VII (28-10-1816). **Matrimonio:** Estado Soltero. No consta que tuviera descendencia.

7. 1788-1789 - Diego de Brías y Ulloa: Nació en Chimay (Flandes) en 1710. Cadete en el regimiento de las Reales Guardias de infantería valona (4-9-1724). Alférez en el regimiento de Guardias valonas (3-6-1728). Campaña de Orán (15-6-1732). Guerra de Sucesión Polaca (1733-1738). Segundo teniente de fusileros de Guardias valonas (3-11-1733). Entrada en Nápoles bajo el mando del infante Don Carlos (10-5-1734). Batalla de Bitonto (25-5-1734). Campaña de Sicilia: toma de Mesina y Siracusa (1734-1735). Segundo teniente de granaderos de Guardias valonas (18-11-1736). Guerra de Sucesión Austriaca (1740-1748). Primer teniente de fusileros de Guardias valonas (28-3-1740). Batalla de Camposanto (8-2-1743). Batalla de Piacenza (16-6-1746). Herido en la Batalla de Tidone (10-8-1746). Primer teniente de granaderos de Guardias valonas (13-8-1746). Capitán de fusileros de Guardias valonas (3-3-1747). Solicitó una Encomienda vacante (1-10-1760). Brigadier (27-1-1761). Campaña de Portugal: toma de Almeida (25-8-1762). Capitán de granaderos de Guardias valonas (28-8-1763). Mariscal de campo (1-4-1770). Solicitó una pequeña Cruz de la orden de Carlos III (6-4-1772). Expedición a Argel: herido (8-7-1775). Gobernador militar y político de Tortosa (26-10-1775). Corregidor de Tortosa (28-11-1775). Gobernador de la Ciudadela de Barcelona (25-4-1788). Teniente General (14-1-1789). Falleció en Barcelona (17-1-1789). **Padres:** Brigadier y capitán del regimiento de las Reales Guardias de infantería valona, Benito Maximiliano de Brías (nació en Neuleleughien, Flandes, en 1695. Sus padres fueron Gislero Domingo de Brías y Robertina de Caron. Murió en la batalla de Velletri, 11-8-1744). Era hermano de los capitanes de las

Guardias valonas: Felipe de Brías, Juan Francisco de Brías y Jaime de Brías. Su esposa fue Juana Ulloa. Se casaron en el año 1718. Tuvieron cinco hijos: Juana de Brías y Ulloa, Catalina Inés de Brías y Ulloa, Felipa de Brías y Ulloa, Diego de Brías y Ulloa y Juan de Brías y Ulloa.

Hermanos: Juana de Brías y Ulloa, camarista de la reina, se casó (10-4-1752) con José de Brías Llorach (nació en 1720 y murió en Madrid, 13-9-1760). Era capitán del regimiento de las Reales Guardias valonas y conde de Brías o Bryas desde 1747. Su padre fue Alejo de Brías (conde de Brías), brigadier y capitán de las Reales Guardias valonas, muerto en la batalla de Bitonto (25-5-1734); Catalina Inés de Brías y Ulloa (nació en Tortosa, 22-1-1718), se casó en Barcelona (10-4-1736) con Procopio Francisco Bassecourt Thieulaine (nació en Grigny -Francia-, el 10-11-1698 y falleció en Lleida, el 22-8-1765), originario de Flandes. Era 1er. conde de Santa Clara, título del Reino de las Dos Sicilias (1746) con título de Castilla y primer barón de Mayals (1754). Fue mariscal de campo y capitán del regimiento de Guardias valonas. Fue gobernador del Castillo de Montjuïc de Barcelona (1741), gobernador militar de Hostalric (1760) y gobernador militar y político de Lleida (1761). Su hermano, el teniente general, Nicolás de Bassecourt Thieulaine, gentilhombre de cámara del infante Luís, comandante general de Guipúzcoa, era 1º marqués de Bassecourt (1736). El hijo de Catalina y Procopio Francisco fue Juan Procopio de Bassecourt y Brías (nació en Barcelona, 22-4-1740 y falleció en la misma ciudad, 12-4-1820). Era caballero de Santiago (1751), 2º conde de Santa Clara y 2º barón de Mayals (1754) y caballero de Carlos III (1802). Fue capitán del regimiento de las Reales Guardias valonas y teniente general: gobernador de Ceuta (1793), gobernador militar y político de Gerona (1794), gobernador militar y político de Barcelona (1795), Capitán General de Cuba (1796), Capitán General de Cataluña (1802) y consejero del Consejo de Guerra con honores del Consejo de Estado (1807); Felipa de Brías y Ulloa se casó con Marcos Guillermo Amezaga, caballero de Archennes y alférez del regimiento de Guardias valonas; y Juan de Brías y Ulloa (murió en Barcelona, 4-7-1776), brigadier y capitán del

regimiento de Guardias valonas. Era teniente de Rey de la Ciudadela de Barcelona (1773-1776). Estuvo casado en primeras nupcias con Ana María Cañoni con quien tuvo una hija, Teresa de Brías, esposa del caballero de Chatobieu, residente en Vilafranca de Niza. Su segunda esposa fue Victoria Chatalloni. No tuvo hijos.

Matrimonio: Diego de Brías y Ulloa se casó en primeras nupcias con Raimunda Prats Ruiz de Llano, natural de Barcelona, viuda de Antonio Gallego, comisario de Marina (negociación matrimonial, 1747). Raimunda falleció en Tortosa en 1776. Licencia de Diego de Brías (28-2-1777) para contraer matrimonio con Valera Fernández de Aguilera y Santayana (nació en Zaragoza, 20-10-1760). Era hija del coronel, Pedro Fernández de Aguilera (natural de Madrid), comandante de la artillería de la plaza de Tortosa, caballero de la orden de Santiago y encomienda de Belmez en la orden Calatrava; y de Juana Santayana y Bustillo (nació en Cervera), hija del oidor de la Audiencia de Aragón, el salmantino Lorenzo de Santayana y Bustillo (1700-1766), autor del *Gobierno político de los pueblos de España, y el corregidor, alcalde y juez en ellos* (1ª Edición, Zaragoza, 1742). **Hijos:** Su único hijo de diez años, alférez del regimiento de las Reales Guardias de infantería valona, fallecido hacia 1760.

8. 1789-1792 - Miguel Pacheco y Mijares de Solórzano: Nació en Caracas (provincia de Venezuela), el 2-7-1725 (bautizado, el 10-7-1725). Voluntario en la defensa del puerto de la Guaira contra los ingleses durante la Guerra de la Oreja de Jenkins (1743). Cadete en el regimiento de las Reales Guardias de infantería española (20-8-1747). Alférez de fusileros de Guardias españolas (6-3-1750). Segundo teniente de fusileros de Guardias españolas (10-12-1753). Segundo teniente de granaderos de Reales Guardias españolas (22-2-1760). Primer teniente de fusileros de Guardias españolas (2-10-1761). Campaña de Portugal. Toma de Almeida (25-8-1762). Primer teniente de granaderos de Guardias españolas (5-6-1766). Capitán de fusileros de Guardias españolas (22-1-1774). Solicitud de Merced de hábito de una de

las tres órdenes militares (4-12-1775). Coronel de infantería (1776). Caballero de Santiago (9-10-1777). Guerra de Independencia de las Trece Colonias (1775-1783). Bloqueo de Gibraltar (1779-1783). Brigadier de infantería (1-1-1783). Comandante de la provincia de Tuy (5-10-1787). Gobernador de la Ciudadela de Barcelona (3-3-1789). Solicitud de la Encomienda de Almagro de la orden de Calatrava (4-5-1791). Mariscal de campo (21-4-1792). Falleció en Barcelona (1792). **Padres:** Mariscal de campo, Antonio Pacheco y Tovar (nació en Caracas, provincia de Venezuela, el 31-3-1691. Testamento, el 3-4-1741). Era conde de San Javier, por compra de 22.000 ducados pagados al monasterio aragonés de San Victorián (Sevilla, 3-12-1732); y Teresa Mijares de Solórzano Tovar (nació en Caracas. Falleció, el 4-3-1740). Era hija de Juan Mijares de Solórzano, Ier. marqués de Mijares (1691). Ambos eran primos. Se casaron en Caracas (17-12-1714). Tuvieron ocho hijos. **Matrimonio:** No consta descendencia.

9. 1793-1798 - Juan Andrés Dabán Busterino: Según diversas fuentes nació en Aragón (Almunia de San Juan-Huesca, o en La Almunia, Zaragoza). Otra versión sitúa su nacimiento en León (villa de Armunia), el 10-10-1724. Voluntario en los granaderos del regimiento de infantería de Aragón (1-2-1743). Guerra de Sucesión Austriaca (1740-1748). Ejército español destinado en Saboya y Lombardía (1743-1748). Batalla de Vilafranca de Niza (1-2-1743). Subteniente de infantería (1-5-1744). Paso del Tanaro (27-9-1745). Bloqueo de la Ciudadela de Alexandria (12-10-1745). Batalla de Piacenza (16-6-1746). Repaso del Po. Defensa de Boqueta y retirada de Oneglia (1745-1746). Destinado en Nápoles (1748). Guarnición en el Norte de África: plazas de Melilla y Orán (1749-1752). Ayudante mayor (11-7-1752). Capitán de fusileros del segundo batallón del regimiento de infantería de Aragón (27-9-1757). Guerra de los Siete Años (1756-1763). Embarcó en la flota de Gutiérrez de Hevia rumbo a Cuba (enero-junio de 1761). Defensa de La Habana, asediada por los ingleses (6-6-1762). Sargento mayor con el grado de teniente coronel del regimiento de

infantería fijo de La Habana (24/28-3-1764). Teniente coronel de infantería vivo (31-1-1767). Coronel de infantería (4-8-1770). Teniente de Rey de La Habana e Inspector General de las tropas veteranas y de milicias de Cuba (19-8-1773). Capitán General interino de Cuba (1782). Gobernador y Capitán General de Puerto Rico (8-4-1782). Brigadier de infantería (14-1-1789). Gobernador militar de la plaza de Badajoz (12-5-1790). Mariscal de campo (21-4-1792). Gobernador militar y político de Alicante. Lo rechazó (24-1-1793). Gobernador de la Ciudadela de Barcelona (4-3-1793). Testamento (25-4-1793). Retiro (24-4-1798). Falleció en Barcelona (6-4-1799). **Padres:** Capitán de los Reales Ejércitos, Juan Dabán Duga (nació en San Sebastián, Guipúzcoa, el 24-2-1677. Testamento en San Sebastián, el 1-9-1746); y Rosalía Busterino Consuges (nació en San Sebastián, Guipúzcoa, el 4-9-1701). Casados en Armunia, León (10-3-1718). Tuvieron 6 hijos. **Matrimonio:** Licencia de Juan Andrés Dabán Busterino para casarse (28-4-1766) con María Catalina Urrutia y Montoya (nació en La Habana, el 6-7-1749). Era hija de Bernardo Urrutia y Matos, oidor de la Real Audiencia de Santo Domingo (oidor: 2-5-1752) y de Felipa Montoya. Juan Andrés se casó en La Habana (17-10-1766). **Hijos:** Juan Bernardo Dabán Urrutia; María Josefa Dabán Urrutia; Manuel Dabán Urrutia (1772-1849): brigadier y gobernador militar de Tarifa durante la Guerra de Independencia; Antonio Dabán Urrutia (1777-1848): era capitán de navío de la Armada, oficial de la Secretaría del Despacho de Marina (1823), consejero de Indias (1832-1834) y del Consejo Real de España e Indias (1834-1836). Fue caballero de la orden de San Fernando, San Hermenegildo y de Cristo de Portugal; Marta Catalina Dabán Urrutia; Rosalía Dabán Urrutia; Felipa Dabán Urrutia; Juan Dabán Urrutia y Francisco Dabán Urrutia.

10. **1798-1808 - Juan Viard de Santilli:** Nació en Macon, ducado de Borgoña (Francia), el 8-11-1754. Cadete en el regimiento de las Reales Guardias de infantería valona (2-6-1775). Expedición a Argel (8-7-1775). Alférez de fusileros de Guardias valonas (6-6-1776). Alfé-

rez de granaderos de Guardias valonas (13-3-1777). Segundo teniente de Guardias valonas (24-12-1778). Guerra de Independencia de las Trece Colonias (1775-1783). Bloqueo y sitio de Gibraltar (1779-1783). Teniente coronel de infantería (1-1-1783). Segundo ayudante mayor de Guardias valonas (6-2-1783). Primer teniente de Guardias valonas (18-5-1785). Primer ayudante mayor de Guardias valonas (5-6-1788). Guerra contra la Convención francesa. Ejército español de Aragón (1793-1795). Coronel de infantería (25-12-1793). Herido en Lescun (4-9-1794). Capitán provisional. Segundo comandante de las tropas ligeras de Navarra (11-9-1794). Capitán de fusileros del regimiento de Guardias valonas (3-8-1795). Brigadier (4-9-1795). Gobernador de la Ciudadela de Barcelona (24-4-1798). Suspendido de empleo por las autoridades francesas de ocupación (29-2-1808). Fue desterrado a Francia (22-7-1810). El *Estado Militar de España* de 1816 todavía lo incluía en sus listados. **Padres:** Francisco Manuel Viard y María Susana de la Porte, naturales de Macon. **Matrimonio:** Licencia de Juan Viard de Santilli para contraer matrimonio con Francisca de Paula Aguirre y Yoldi (nació en Granada, el 15-5-1766), camarista de la reina, María Luisa de Parma, esposa del rey Carlos IV. Era hija natural de Alfonso Aguirre y Galdea, capitán del regimiento de infantería de Toledo (natural de Granada) y de María Josefa Yoldi y Mendicoa (nació en San Roque, Campo de Gibraltar). Fecha de la Licencia: (22-4-1798). Lugar del matrimonio: Real sitio de Aranjuez (30-4-1798). Fueron padrinos de la boda, el duque y la duquesa de Frías y Uceda. Los testigos fueron el conde de Cron y el marqués de Sotomayor.

Genovesos i ciutadans de Barcelona. Competència i impuls en el comerç mediterrani de 1550 a 1630

JAUME DANTÍ I RIU*

Resum

La presència genovesa a Catalunya va ser continuada durant tot el segle XVI i fins ben entrat el XVII, especialment en el període estudiat de 1550 a 1630. Aquesta presència es convertia en una important competència, com succeïa amb el comerç català a Sicília o Sardenya, que es va intensificar a partir dels privilegis concedits per Carles V, que facilitaven l'exportació dels seus productes, i posteriorment pels vincles financers que establiren amb la monarquia hispànica. A partir de 1555 i sobretot a l'últim quart del segle XVI van augmentar molt les arribades de productes genovesos, al mateix temps que es corresponia amb l'increment de les exportacions de teixits peninsulars, unes i altres realitzades per agents d'aquella república. A les primeres dècades del segle XVII, però, es va fer més habitual la participació de vaixells, patrons i mercaders catalans en la mateixa activitat comercial dels genovesos.

Paraules clau: Barcelona, Gènova, comerç, xarxes mercantils, segles XVI-XVII.

Resumen

La presencia genovesa en Cataluña fue continuada durante todo el siglo XVI y hasta bien entrado el XVII, especialmente en el periodo estudiado de 1550 a 1630. Esta presencia se convertía en una importante competencia, como sucedía con el comercio catalán en Sicilia o Cerdeña, que se intensificó a partir de los privilegios concedidos por Carlos V, que facilitaban la exportación de sus productos, y posteriormente por los vínculos financieros que establecieron con

* Aquest treball s'ha realitzat amb el suport del projecte de recerca «Articulación del territorio y relaciones mediterráneas en la Cataluña de la época moderna», HAR2015-64954-P, del Ministerio de Economía y Competitividad (AEI/FEDER.UE).

la monarquia hispànica. A partir de 1555 y sobre todo en el último cuarto del siglo XVI aumentaron mucho las llegadas de productos genoveses, al tiempo que se correspondía con el incremento de las exportaciones de tejidos peninsulares, unas y otras realizadas por agentes de aquella república. En las primeras décadas del siglo XVII, sin embargo, se hizo más habitual la participación de barcos, patrones y mercaderes catalanes en la misma actividad comercial de los genoveses.

Palabras clave: Barcelona, Génova, comercio, redes mercantiles, siglos XVI-XVII.

Abstract

The Genoese presence in Catalonia was continued throughout the 16th century and until the 17th, especially in the period studied from 1550 to 1630. This presence became an important competition, as happened with the Catalan trade in Sicily or Sardinia, intensified from of the privileges granted by Charles V, which facilitated the export of their products, and later by the financial ties they established with the Monarchy of Spain. From 1555 and especially in the last quarter of the 16th century, arrivals of Genoese products increased greatly, while it corresponded to the increase in exports of peninsular fabrics, some carried out by agents of that republic. In the first decades of the 17th century, however, the participation of Catalan ships, skippers and merchants in the same commercial activity as the Genoese became more common.

Keywords: Barcelona, Genoa, trade, trade networks, 16th and 17th centuries.

La presència i les relacions amb els genovesos fora d'aquella república fou sovint controvertida. Des del segle XIV, tal com reflectia amb tota cura M.T. Ferrer Mallol, l'apreciació dels genovesos per part dels catalans ja era la d'haver passat d'amics a enemics, tant des de la perspectiva política com econòmica.¹ Semblantment succeïa a diferents ter-

1. Maria Teresa FERRER MALLOL, «I genovesi visti dei catalani nel medioevo. Da amici a nemici», a L. Gallinari, dir., *Genova, una "porta" del Mediterraneo*, Gènova, 2005, pp. 137-174.

ritoris de la monarquia hispànica als segles XVI i XVII on penetraven i s'establien, tant per l'activitat financera com comercial, generant una visió negativa en certes oligarquies urbanes i sectors populars per la seva condició de grans mercaders especuladors i aprofitats de les necessitats creditícies de la Corona.² Per contra, a Castella mateix s'integraven a les ciutats amb l'adquisició de regidories, amb l'accés a altres càrrecs de l'administració reial i entroncaven per via de matrimoni fins assolir la condició de noble.³ A València l'arribada de genovesos fou important a partir de 1470, fins a ser els que constituïren el gremi de velluters (1479), amb una participació significativa tant en la manufactura com en l'activitat comercial, per una i altra cosa es creava un tribut específic, el "dret genovès". A Aragó la colònia era important a partir de finals del segle XVI i inicis del XVII, amb una especial dedicació al comerç de la llana, si bé també participaven en els arrendaments senyorials com els Pallavicino, els De Negro o els Gualtero, la integració en la societat aragonesa era escassa, amb alguna excepció, i més aviat predominava l'endogàmia entre famílies de la mateixa procedència.⁴

El nombre de genovesos dispersos per la Península en aquells dos segles era prou important, ja que més enllà de les 20 o 30 famílies de grans financers, situades entorn de la Cort, n'hi havia uns milers, mercaders de diferents nivells, localitzats a ciutats com Granada, Sevi-

2. Manuel HERRERO SÁNCHEZ, «The business relations, identities and political resources of Italian merchants in the early modern Spanish Monarchy: some introductory remarks», *European Review of History: Revue européenne d'Histoire*, 2016, pp. 1-13; Rafael M. GIRÓN PASCUAL, «Ricos, nobles y poderosos: la imagen de los mercaderes genoveses del Reino de Granada en la Edad Moderna», *Historia y genealogía*, 1 (2011), pp. 41-56.

3. Tal com recull el mateix Rafael M. Girón en els casos d'Horacio Levanto, que fou administrador de la casa de la moneda de Sevilla i Granada, o el de Bartolomé Veraso que assolí el càrrec d'agutzil major de la Chancilleria de Granada.

4. José Ignacio GÓMEZ ZORRAQUINO, «La colonia mercantil genovesa en Aragón (1580-1620)», a *I Coloquio Internacional "Los extranjeros en la España Moderna"*, Málaga, 2003, I, pp. 365-377.

lla, Cadis, València, Toledo, Còrdova, Medina del Campo, Múrcia, Saragossa o a Barcelona que, connectats entre ells i amb els residents a Gènova, a Sicília i en altres indrets d'Europa, constituïen una autèntica xarxa comercial que no s'esgotava en aquell “segle del genovesos” (1528-1627) sinó que, amb els precedents ja esmentats, s'endinsava fins al ple segle XVIII.⁵ En aquesta llarga durada, s'han establert algunes diferències d'actuació que es justifiquen en clau interna, per la dinàmica d'aquelles nissagues de *nobili* a Gènova mateix, però que també reflectien la necessària adequació als canvis en la situació econòmica, en les estratègies financeres, així com en la geopolítica. Des de la perspectiva de les finances hispàniques i en general de l'activitat comercial, F. Ruiz Martín assenyalà la bancarrota de 1627 com a punt de distinció entre el protagonisme dels genovesos “antics” i dels “moderns”, els primers amb una certa solidaritat entre ells mentre els segons actuaven de manera més individual, fet que també es corresponia amb una relació diferent dins de les ciutats on eren presents.⁶

En aquest marc, l'objectiu del nostre treball és el d'endinsar-nos en el coneixement de la presència genovesa a Catalunya entre 1550 i 1630, centrada sobretot a Barcelona, un període en una part del qual s'hauria produït una recuperació significativa de la manufactura i del comerç català a la Mediterrània. Es tractarà de veure d'una banda l'activitat dels genovesos més sobresortints, la coincidència o no amb famílies establertes o que actuaven en altres ciutats de la Península, en quina mesura persistien a partir de 1630 en una conjuntura d'estancament o de descens, i per altra banda quina era la percepció de la seva presència

5. Fernand BRAUDEL, *Civilización material, economía y capitalismo. Siglos XV-XVIII*, 3 vols., Alianza, Madrid, 1984, pp. 134-137; Ricardo FRANCH BENAVENT, «Los genoveses en la España moderna: finanzas, comercio y actividad laboral de los protagonistas de un intenso flujo migratorio», a L. Gallinari, dir., *Genova, una “porta” del Mediterraneo*, Gènova, 2005, pp. 643-683.

6. Felipe RUIZ MARTÍN, *Las finanzas de la monarquía hispánica en tiempos de Felipe IV (1621-1625)*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1990, pp. 56-60.

per part dels sectors mercantívolos i de les institucions catalanes, fins a quin punt es tractava de simples competidors o si també van ser un revulsiu d'aquell creixement econòmic.

A diferència d'altres casos com els ja esmentats de València, de Granada o de la cort a Madrid, que pel volum i la importància de la "colònia" han estat estudiats de manera monogràfica, això no s'ha produït a Catalunya probablement per ser un grup de famílies comparativament menor, però també per una molt limitada atenció historiogràfica al comerç del segle XVI i primera meitat del XVII.⁷ Les dues úniques excepcions són les aportacions de gran valor fetes en l'apartat corresponent de la tesi doctoral d'Emili Giralt, encara que referides només al període de 1630 a 1650, i els treballs de Joan Carles Maixé-Altés centrats en el segle XVIII, en la companyia Bensi, tot i que amb referències a la segona meitat del segle XVII.⁸

1. *El comerç català 1575 - 1630*

La documentació utilitzada, fonamentalment notarial, no ens permet aprofundir en els aspectes quantitius de l'evolució del comerç català entre mitjan segle XVI i les primeres dècades del XVII, aspecte essencial en el que s'insereixen les qüestions que es plantegen en aquest treball. Resulta encara de referència obligada l'estudi de R.S. Smith sobre el periatge, malgrat les llacunes de la font, especialment perquè hi

7. R. M. GIRÓN, «Las Indias de Génova. Mercaderes genoveses en el reino de Granada durante la edad moderna (ss. XVI-XVII)», tesi doctoral inèdita, Universidad de Granada, 2012.

8. Emilio GIRALT RAVENTÓS, «El comercio marítimo de Barcelona entre 1630-1665: agentes, técnicas y direcciones del tráfico», tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 1957; Joan Carles MAIXÉ-ALTÉS, «La colonia genovesa en Cataluña en los siglos XVII y XVIII: los Bensi», a *Actes Primer Congrès d'Història Moderna de Catalunya*, Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1984, vol. I, pp. 523-532; del mateix autor, *Comercio y banca en la Cataluña del siglo XVIII: la Compañía Bensi & Merizano de Barcelona (1724-1750)*, Universidad, A Coruña, 1994.

manquen les dades de 1586 a 1605 i les de les tres primeres dècades del XVII, moments molt significatius per copsar el caràcter d'aquell redreç i el del canvi de conjuntura.⁹ Així mateix, la interpretació d'aquells resultats que en va fer P. Vilar ha estat confirmada en gran part pels pocs treballs posteriors basats en altra documentació.¹⁰ És clar que fou a partir de mitjan segle XVI quan els ingressos de l'impost que gravava el comerç marítim començaven un ascens moderat que es va intensificar en la dècada del 70 i es mantenia creixent fins aquells primers anys del segle XVII.

Tot i la fragilitat d'aquella única font, algunes informacions paral·leles com el fet que es reduís la taxa el 1581 i de nou el 1605 era un símptoma clar que el volum de mercaderies que entraven per mar augmentava ja que no anava en detriment dels ingressos del Consolat. D'altra banda, com Braudel i Vilar afirmaren, per als efectes de l'aixecament dels Països Baixos de 1566, la ruta del metall d'Índies cap Europa deixava els ports del Cantàbric per passar per Barcelona via Gènova, sobretot a partir de 1570, escala que comportava el carregament d'altres productes i que en tot cas contribuïa a la dinamització de la manufactura i del comerç del Principat.¹¹ També, com ha constatat García Espuche, coincidia en aquella mateixa cronologia un canvi significatiu com era el del predomini dels viatges de cabotatge llarg per la costa peninsular fins a Sevilla, Cadis o Lisboa quan abans ho eren els de cabotatge curt per la costa catalana, i també que el 78% dels patrons eren d'altres ports catalans per comptes de barcelonins, en els viatges mediterranis arribaven fins al 84%, fets que reflectien la intensificació de la dedicació marinera i en general del comerç marítim de manera

9. Robert Sidney SMITH, *The Spanish Guild Merchant. A History of the Consulado, 1250-1700*, Duke University Press, Durham, 1940.

10. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Edicions 62, Barcelona, 1964, II, pp. 253-268; Albert GARCÍA ESPUCHE, *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña 1550-1640*, Alianza Editorial, Madrid, 1998.

11. Fernand BRAUDEL, *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, Fondo de Cultura Económica, Madrid, 2001, II, pp. 385-391.

molt més descentralitzada.¹² Paral·lelament es produïa un augment del tonatge dels vaixells, particularment dels que realitzaven el cabotatge peninsular i per tant relacionats amb el comerç atlàntic. En el mateix context cal situar la presència de patrons i mercaders estrangers, sobretot francesos i genovesos.

Aquell creixement comercial es corresponia amb el que es registrava a la manufactura, igualment dispersa pel territori, i del que es feien ressò els menestrals barcelonins en la seva permanent demanda d'una major representació en el Consell de Cent amb un sisè conseller, a les corts de 1585 feien constar que de «les tres parts dels poblats en Barcelona són dits artistes y menestrals no sols les dos parts però encara més, y tots los altres estaments no són la tercera part...».¹³ La proposta fracassà, com també la que es presentà a les corts de 1599 i d'altres que la ciutat dirigí directament al monarca, però les raons no serien les de manca de significació econòmica d'aquells oficis sinó de correlació de forces amb les elits dirigents de la ciutat. Un memorial de 1620 confirmava igualment aquella recuperació quan descrivia amb detall les exportacions de ferro, teixits i altres mercaderies que sortien periòdicament cap a Palerm i tot plegat en mans catalanes «com sia cosa molt sabuda en estos nostros temps que sols de cinquanta anys a esta part, deixant lo més antich, pàssan de cinquanta o sexanta casas que se són fetas pròsperas en lo negoci y d'ellas s'es il·lustrada la República...», exposició que es feia per justificar una mesura proteccionista imposant un nou impost a les mercaderies d'estrangers, una altra de les preocupacions constants que evidenciava tant la realitat de la competència com la fragilitat del creixement. En aquelles dates ja es constataren símptomes d'un cert canvi de conjuntura i per aquest motiu l'advocat del Consell posava l'èmfasi en l'acció dels estrangers que acaparaven la matèria primera i l'exportaven amb una mínima elaboració, feta a

12. A. GARCÍA ESPUCHE, *Un siglo decisivo*, pp. 96-98.

13. AHCB. Consell de Cent, Lletres closes, 1584-1591, fol. 92.

baix preu, mentre es reduïa i s'encaria la manufactura pròpia.¹⁴ En el memorial es feia referència a les dificultats que patien els paraires, els gremis relacionats amb la pell i els que treballaven el ferro.

El recurs de la fiscalitat sobre l'activitat mercantívol·la era un dels ingredients fonamentals de les hisendes municipals i en el cas de la ciutat de Barcelona, on les taxes eren més elevades que en altres ports catalans, aquest fou un factor de contradicció, aconseguir uns majors ingressos, afavorir els interessos del comerç i de la manufactura propis i alhora evitar el frau. Per aquest motiu les reformes sobre les diferents impositcions eren freqüents, en funció de les conjuntures, i així s'observa en el període que tractem. L'any 1588 el Consell de Cent emprenia una reforma per la qual s'unificava la taxa d'imposició sobre bona part dels productes i es cobraria també de forma conjunta amb el nom de «drets de ciutat o dret nou», amb l'objectiu de simplificar l'administració i facilitar la recaptació. La mesura, però, provocà la queixa dels mercaders de roba i dels paraires que consideraven l'impost massa elevat i no proteccionista, motius pels quals s'hi farien modificacions entre 1590 i 1592. Així, el 1590 s'establí que mentre els ciutadans que treien roba i mercaderies fora del regne només pagaven un 1'6% del valor, els forasters que eren vassalls del rei pagaven el 3% i els que no ho eren el 10%; les que entraven de fora de forasters però de territoris de la monarquia el 3% i si no ho eren el 5%.¹⁵

Entre 1620 i 1630 foren diversos els memorials que es redactaren, també en contra de les mesures proteccionistes, ja fos per qüestions de legalitat, com argumentaven els advocats de l'Audiència, ja fos per la contraposició d'interessos entre l'organització gremial i els grans mercaders representats a la Llotja, uns i altres amb una visió molt centrada en

14. BC. F. Bonsoms, n. 2.532, fols. 171-172. Jaume Dalmau, *Memorial a favor de la deslliberació que la Ciutat de Barcelona ha feta lo primer de juny de 1620 sobre lo mayor dret han de pagar les Mercaderias que serà de forasters*, Barcelona, 1620.

15. AHCB. Consell de Cent, Ordinacions, IV-22, fols. 59-64. Les ordinacions van ser publicades el 29 de novembre de 1590.

el que succeïa a la ciutat de Barcelona.¹⁶ Per tot plegat i per la dificultat de portar-ho, terme no s'aplicaria la proposta de gravar amb un 10% les mercaderies d'estrangers. En el rerefons hi havia els efectes d'un canvi més ampli que era el desenvolupament d'unes xarxes urbanes, també en la principal que era la barcelonina, en les quals es produïa una descentralització i desurbanització de la producció, amb clars processos d'especialització, de manera que restava a les ciutats, i a les viles nodes de la xarxa, l'activitat d'acabament o directament la de comercialització, mentre que la producció es dispersava pel territori.¹⁷ Si bé en aquelles dates l'activitat econòmica general, constatada també en la producció agrària, havia començat a canviar la tendència de creixement anterior, és necessària una valoració més general del conjunt del Principat, així com fer atenció a certs signes de continuïtat d'una certa estabilitat.

2. *Genovesos a Barcelona*

Tot i no poder parlar, com en altres casos, d'una "colònia" de genovesos a Catalunya, la seva presència, ni que fos en un nombre molt limitat, hauria estat pràcticament constant malgrat els alts i baixos en l'activitat comercial al Mediterrani, així com en la relació financera amb la monarquia hispànica i també amb el comerç atlàntic. Tal com s'ha dit, la documentació catalana que ens proporciona més informació qualitativa d'aquella presència, i particularment de la seva activitat, és la notarial, ja siguin els contractes de noli, d'assegurances, de compravenda de lletres de canvi o la més personal de testaments i inventaris d'alguns dels seus membres. La dificultat en el tractament d'aquesta documentació, i la dimensió limitada

16. Oriol JUNQUERAS, *Economia i pensament econòmic a la Catalunya de l'alta edat moderna (1520-1630)*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2006; Andrea RICCI, *Entre librecambismo y proteccionismo. El pensamiento económico catalán en el siglo XVII. Perspectivas ibéricas y europeas*, Fundació Ernest Lluch, Barcelona, 2016.

17. J. Dantí, coord., *Les xarxes urbanes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*, Dalmau, Barcelona, 2011; A. GARCÍA ESPUCHE, *Un siglo decisivo*, pp. 109-114.

que ha de tenir aquest treball, obliga a centrar-se en un període abastable, motiu pel qual ens hem fixat en el que podia coincidir amb una presència més significativa de mercaders genovesos situats a Barcelona, especialment entre 1575 i 1630. D'altra banda, s'ha utilitzat també una mostra de documentació genovesa, la referida a les importacions i exportacions que *Il Banco de San Giorgio* controlava i gravava com a entrades i sortides d'aquell port, per tal d'aproximar-nos al caràcter i al volum d'aquella activitat en relació a Catalunya. Finalment, la importància de l'acció dels genovesos al Principat queda reflectida en la percepció i en el tractament que se'n feia des de les institucions, especialment del Consell de Cent i de les Corts.

A falta d'un estudi que es refereixi a la primera meitat del segle XVI per resseguir les nissagues de genovesos que actuaven o residien a Catalunya, tal com s'ha dit, és clara la continuïtat de la seva presència. Per al període que tractem, i en una escala diferent, succeïa el mateix que per al conjunt peninsular, el nombre de mercaders i de capitans de vaixell d'aquella procedència superaven la trentena, però d'aquests eren quatre o cinc les famílies que van tenir un major protagonisme, tant pel volum com per la durada de la seva activitat. En aquest sentit, pel que fa al nombre, es constata una gran coincidència amb la dimensió registrada per E. Giralt en el període central del segle XVII quan en comptabilitzava trenta-nou (paral·lelament els francesos que registrava eren 140).¹⁸ Des d'aquesta perspectiva pot dir-se que malgrat el canvi de conjuntura i els efectes de la Guerra dels Segadors, que comportà fins i tot la sortida del Principat d'algun d'aquells membres, l'interès per disposar de productes i del mercat català es mantenia, com també ho feien a Castella després de la bancarrota de 1627 o a València mateix.¹⁹ Si que s'observa, però, un canvi considerable en els noms d'aquells agents ja que persistien només els de les famílies que sobresortien, les dels grans mercaders com eren els

18. E. GIRALT RAVENTÓS, «El comercio marítimo de Barcelona entre 1630-1665».

19. Francisco Giudice i Spinola, Baró de Tamarit, fou un dels que deixaren temporalment Catalunya per la seva posició de fidelitat a Felip IV. Vegis E. GIRALT RAVENTÓS, «El comercio marítimo de Barcelona entre 1630-1665», II, p. 166.

De Negro, els Berardo, els Gorgollón, els Pallavicino o els Giudice i Fiesco. Eren també alguns d'aquests els que ja des del darrer quart del segle XVI tenien una activitat significativa com a importadors des de Gènova, cas dels De Negro i els Pallavicino²⁰.

A part dels viatges directes, s'ha de tenir en compte la importància del cabotatge i en aquest sentit Barcelona, però també altres ports de la costa catalana, formaven part de les escales dels vaixells genovesos que anaven o venien de València, Alacant o de Sevilla i Cadis, motiu pel qual membres d'aquelles famílies actuaven en un o altre indret.²¹ Així mateix, els canvis de localització depenien de la diversificació de l'activitat i de la xarxa de relacions que establien com a intermediaris, per a la distribució o per al proveïment, com ho era l'esmentada presència dels De Negro o els Pallavicino a l'Aragó per a l'adquisició de llana, però on alhora negociaven amb arrendaments senyorials.²²

Hi ha coincidència en els estudis sobre diferents colònies de genovesos en assenyalar que es va produir un canvi en les relacions dels seus membres a les ciutats on estaven. Fins als anys trenta del segle XVII, mentre gaudien del favor reial, es tractava d'unes comunitats tancades, endogàmiques, tret d'excepcions, en les quals es donaven suport mutu per al desenvolupament de la seva activitat econòmica i si calia amb procuradors també genovesos. Per contra, a partir d'aleshores i durant el segle XVIII, amb una capacitat econòmica també disminuïda, establiren

20. ASG, San Giorgio, 184-01283 (1575-76), 01856 (1575-76), 01307 (1587-89).

21. Roberto BLANES ANDRÉS, «Aproximación a las relaciones comerciales marítimas entre Génova y Valencia en el reinado de Felipe IV (1621-1665)», a M. Herrero Sánchez, C. Bitossi, D. Puncuh, R. Ben Yessef, eds., *Génova y la monarquía hispánica (1528-1713)*, 2 vols., Génova, 2011, I, pp. 171-190; D. MUÑOZ NAVARRO, «Relaciones comerciales entre el Reino de Valencia y el norte de Italia en el tránsito del siglo XVI al XVII», *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea*, núm 4 (2010), pp. 319-335.

22. José Ignacio GÓMEZ ZORRAQUINO, «La colonia mercantil genovesa en Aragón (1580-1620)», a *I Coloquio Internacional "Los extranjeros en la España Moderna"*, Málaga, 2003, I, pp. 365-377.

una major relació amb els sectors mercantils i privilegiats del territori fins assolir en molts casos una clara integració social, com ho ha mostrat per Barcelona J.C. Maixé amb l'evolució seguida per la família Bensi Gorgollón.²³ Efectivament, per al període de 1550 a 1630 es comprova l'estreta vinculació d'aquella comunitat reflectida en la participació en els negocis, actuaven indistintament com a factors o com asseguradors uns dels altres. Contradictòriament, la llarga trajectòria d'estada a la ciutat d'algunes de les famílies seria el motiu pel qual s'autoanomenessin a voltes "ciutadans de Barcelona" sense que correspongués a cap concessió oficial de naturalització, però que en algun cas seria el precedent a la sol·licitud del privilegi de ciutadà honorat i fins i tot de cavaller.²⁴

Els De Negro i els Berardo van ser de les nissagues genoveses a Barcelona amb una major activitat econòmica entre finals del segle XVI i les primeres dècades del XVII. La família De Negro era present a diferents ciutats peninsulars des de finals del XV, a Catalunya, però, no hi serien fins a les darreries del XVI tal com ho expressava Bartholomeo De Negro el 1621 quan deia que els seus fills, Giovanni Batista i Giacomo eren a Barcelona de feia més de 30 anys.²⁵ Ambdós germans havien constituït una companyia i el primer feia constar que era "ciutadà de Barcelona", mentre que Giacomo el 1627 constava com a cavaller, casat amb Magdalena Spinola, i emparentat amb altres famílies genoveses vinculades a les finances hispàniques com els Centurione o els mateixos Spinola. La capacitat d'actuació de la companyia era molt elevada com ho reflecteix el fet que en alguns anys, de 1627 a 1630, pogués realitzar sortides des de Barcelona amb una periodicitat sovint mensual. Tot i que

23. Juan Carlos MAIXÉ ALTÉS, «Parentesco y relaciones sociales en el seno de la burguesía barcelonesa. Los extranjeros en la Barcelona de los siglos XVII y XVIII», *Manuscrits*, 6 (1987), pp. 151-179.

24. La ciutadania la podien obtenir, però, si demostraven que feia més d'un any i un dia que estaven a la ciutat i que hi tenien casa parada.

25. David IGUAL, Germán NAVARRO, «Los genoveses en España en el tránsito del siglo XV al XVI», *Historia, instituciones y documentos*, 24 (1997), pp. 261-232.

no hi faltaven exportacions dirigides a Gènova, eren més habituals les destinades a Sardenya, sobretot a Càller on també hi tenia residència Giacomo De Negro, a Palerm i a Nàpols. En alguna ocasió carregaven conjuntament amb altres mercaders genovesos com els Giudice i Fiesco el 1621. Comercialitzaven fonamentalment draps de llana, robes i ferro, però també mercaderies diverses i moneda. Disposem de menys referències de les importacions, però no hi falten les de blats de Sardenya i de Sicília dirigides també cap a València, encara que contractades a Barcelona. La seva activitat es va mantenir fins la dècada de 1640.

Tot i que la Guerra dels Segadors i la conjuntura de crisi van propiciar l'estroncament d'alguns d'aquells negocis, en el cas dels Negro també coincidia amb la mort Giacomo sense descendència directa, per això l'herència va recaure en la neboda Maria Antònia de Negro, esposa del noble D. Joseph de San Vitores, marquès de la Rambla i membre del consell d'hisenda, resident a la cort. Els diferents nivells de relació que establiren els genovesos residents a Catalunya també s'arribaven a reflectir en aquest cas en la diferenciació entre els marmessors testamentaris que escolliren com a matrimoni, els mercaders genovesos i ciutadans de Barcelona J.F. Ordano i D. Leon, mentre que per als béns de l'esposa Magdalena Spinola ho eren els catalans Josep Corts i Xarquies, ardiaca de Santa Maria del Mar, i el mercader Pau Ferrer.

Encara que l'inventari s'havia fet del conjunt dels béns del matrimoni, l'encant posterior realitzat entre 1653 i 1656 distingia el que corresponia exclusivament a Giacomo, amb un valor de més de cinc mil lliures; el crèdit que pertocava a la vídua era de catorze mil lliures.²⁶ D'aquell inventari se'n desprèn que els Negro també havien fet inversions, a Martaró, un dels ports més actius de la costa catalana, ja fos en un censal a la universitat, en un molí i en una casa i un hort fora muralla. La relació amb la vila deuria ser prou intensa, si més no a les darreries, ja que l'esposa Magdalena Spinola de Negro sembla que hi fou enterrada, tot i que havia viscut i morí a Llavaneres, on sembla que s'havia traslladat degut al

26. AHPB, Esteve Cols, 844/56. El valor era de 5.499 lliures 18 sous 11 diners.

setge i a la pesta que hi havia a la ciutat. No cal dir que disposaven d'altres peces de terra a Barcelona, així com de joies i parament de taula d'un valor significatiu, alhora que comptaven amb dues criades i un esclau que havia de ser alliberat tal com es deia en el testament.²⁷

Un altre reflex del nivell d'activitat dels Negro és el gran llistat de deutors que tenia Giacomo al morir. Encara que gran part del comerç el feien amb Sardenya i Sicília, sobresortien els propis genovesos situats a Gènova, a Barcelona, a València, a Madrid o a Granada (els Centurione, Spinola, Pallavicino, Lomelino, Bargalli, Giulla, Trebulone, Grosso, Ricaldi, Bossano, Cernessi, Gentile, Laventi, Grimaldi o don Carlo Doria duc de Tursi). Entre els sards constava A. Mirano i com a Sicília J.A. Massa. Però tampoc era menor la llista de catalans entre els quals don Guerau de Guardiola (lloctinent del mestre racional), don Felip Ferran (correu major de Catalunya) i residents circumstancials com la mateixa dona Catalina Fernández de Córdoba (duquesa de Sogorb i de Cardona, esposa del virrei don Enric d'Aragó Folch de Cardona).²⁸

Pel que fa als Berardo, es tractava així mateix d'una família amb gran capacitat econòmica i relacionada amb les genoveses que actuaven prop de la cort hispànica, també amb els Negro. El membre més sobresortint dels que residiren a Barcelona en aquell període fou Pelegro Berardo Bernardi, fill de Batholome Berardo i Angela Negroto, una altra nissaga genovesa que també mercadejava a Catalunya des del darrer quart del segle XVI. Pelegro tenia dos germans més, Bernat i Francesc, i el 1630 feia constar explícitament «nunc iamdiu civis Barcinonae», considerant-se ciutadà de Barcelona pel molt temps que feia que hi residia, ja que tampoc ho era per via de casament perquè ho havia fet amb Joana Santagata, filla d'un mercader genovès i germana de Joan Domènec amb activitat comercial a la ciutat.²⁹ Els Berardo mercade-

27. En el mateix document es feia constar que les pensions d'aquell censal i d'altres que tenien a la ciutat de Barcelona havien estat destinades a dues germanes de Giovanni, Maria Joana i Antònia, que eren monges del convent de Santa Isabel de Barcelona.

28. AHPB, Esteve Cols, 844/56.

29. AHPB, Francesc Tries, 661/5 (3 de juliol de 1630).

javen amb draps de llana, ferro, cuirs o vi, entre d'altres productes, que exportaven de Catalunya cap a Palerm, però també cap a Finale i Gènova. Alhora intervenien en el comerç atlàntic, a Sevilla, Cadis i Lisboa, on aportaven teixit de seda genovès i productes catalans com podien ser les avellanes, i importaven productes diversos des d'aquells ports, però també des d'altres de la costa de llevant com Cartagena i Alacant. En el darrer cas eren importants les càrregues que feia de llana castellana, sobretot de Segovia, que exportava especialment cap a Gènova i Venècia. Pelegro Berardo participava també en els carregaments de moneda que arribaven a Barcelona des de Castella i es transportaven a Gènova (1630-1640). En alguns d'aquells negocis s'associava amb Giovanni Luca Pallavicino que residia a Madrid. Ho hauria fet també amb els De Negro, que en el moment de la mort li devien prop de tres mil lliures que havien de restituir amb interessos als seus hereus.³⁰ La major integració en la societat catalana la faria, però, posteriorment amb els casaments de les seves filles, Maria ho feu amb el noble D. Lluís de Peguera i Gerònima amb el donzell Miquel Ramon, i el fill Agustí esdevindria ambaixador del Consell de Cent a la cort de Felip IV. Els Berardo tenien una casa i una botiga davant de la llotja i una altra casa al carrer de Viladecols on a final de la dècada de 1630, com a mostra de la seva capacitat econòmica, hi feien construir una pica per a l'oli.³¹

Els de Negro i els Berardo van ser els que amb més freqüència utilitzaren els termes de mercaders i ciutadans de Barcelona, en algun cas el de mercader genovès i ciutadà de Barcelona, però també ho feien altres genovesos amb menys activitat a la ciutat, Nicolas Parenti, Giovanni Negroto, Giovanni Andrea Vaccari, Giovanni Francesco Ordano, Domenico Leon, Giacomo Rabella o els Gorgollon.³² En documents

30. AHPB, Francesc Tries, 661/5 (1630). El deute global era de 2.944 lliures, 1 sou i 7 diners.

31. AHPB, Francesc Tries, 661/14 (26 de febrer de 1639).

32. AHPB, Nicolau Lentslà, 432/33 (1591). Entre d'altres, serveixi d'exemple l'autoreferència feta per Giovanni Negroto, el 1591, com a mercader genovès ara ciutadà de Barcelona, mentre un any abans només s'esmentava el seu origen lligur.

successius utilitzaven indistintament aquelles expressions o la de mercaders genovesos fet que demostra que es tractava d'una autoreferència. Amb tot, la continuïtat a la ciutat es va donar només amb algunes de les famílies més actives, de la mateixa manera que algunes deixarien de ser-hi presents a la dècada de 1640, però se n'incorporarien d'altres, de forma que el nombre que hi havia fins a 1630, una trentena, era pràcticament el mateix que el detectat per al període de 1630 a 1660.³³

D'altra banda, alguns d'aquells genovesos i si més no membres de la mateixa família els trobem situats en altres ciutats, Saragossa, Sevilla, Madrid o Alacant, com era el cas dels de Negro, els Berardo, els Pallavicino i els Spinola. Aquest fet es veia afavorit per les relacions endogàmiques que sovint es produïen, com la de Giacomo de Negro que es casà amb Magdalena Spinola, filla de Francesco Spinola i Maria Cataneo, famílies presents a Madrid. La xarxa de relacions familiars facilitava l'activitat econòmica i alhora diversificava els sectors en els que actuaven.

Si fou significativa en aquell període l'activitat comercial dels genovesos des de Catalunya mateix, s'hi ha d'afegir a més la funció que feia Barcelona com escala dels vaixells que per iniciativa genovesa partien de Cadis, de Cartagena, d'Alacant o de València, on anaven carregant els productes arribats en aquells ports, i que finalment completaven la importació amb diverses mercaderies catalanes. Els registres d'entrada dels genovesos diferenciaven el que procedia de cadascun d'aquells ports i des de Barcelona constaven, a part del teixit de llana i dels cordovans, altres com safrà, garrofes, vi, fruits secs com els pinyons, les ametlles i les orellanes, elaboracions de drogueria i plantes medicinals com l'aigua escurçonera i la melissa, quantitats significatives de sumac, sosa, vidres, corall, llibres, escombres de palma, guadamassils o confitura. En bona part eren matèries primeres però també manufactures que havien arribat al port barceloní des de diferents zones de l'interior com a resultat de l'articulació creixent del territori.

33. E. GIRALT RAVENTÓS, «El comercio marítimo de Barcelona entre 1630-1665», II, pp. 157-183.

3. *Entre la integració i la competència*

La noció de competència comercial dels genovesos en relació als interessos dels catalans ja s'havia manifestat en el període baixmedieval, però en ple segle XVI s'accentuà de nou i en un doble sentit. En primer lloc es referia a la defensa de les condicions de preferència que els productes catalans tenien, especialment els teixits, en els territoris italians de la monarquia hispànica, Nàpols i Sicília, pels privilegis aconseguits el 1519 que gravaven els de procedència francesa i genovesa. En les successives corts catalanes convocades per Carles V, 1534, 1542 i 1547, es presentaven queixes per l'incompliment d'aquell privilegi que fins i tot havia estat suspès pel monarca el 1536 per afavorir els genovesos.³⁴ El conflicte feia palès que el Principat disposava d'una producció tèxtil per exportar que necessitava mercats favorables, però alhora la monarquia vetllava pel seu interès d'assegurar-se el suport financer. Les queixes se succeïen també pel que es considerava abusos dels genovesos, així per exemple el 1585 es reclamava la intervenció del virrei de Sicília perquè els genovesos de Palerm rebien robes carregades a Barcelona i es negaven a pagar el dret que corresponia al cònsol dels catalans a la ciutat, sol·licitud que tampoc seria acceptada pel monarca.³⁵

Tal com Vilar ja analitzà, a les darreres dècades del segle XVI s'accentuà el conflicte pel decantament reial davant de peticions barcelonines per a la construcció de galeres i per la permissivitat en l'exportació de matèries primeres, sobretot de blat, amb el corresponent encariment dels preus a Catalunya en moments de penúria.³⁶ La pressió del Consell de Cent justificava finalment el decret d'expulsió dels genovesos de Barcelona de 1591, «com per la experiència de molt anys a aquesta

34. Jaume CARRERA PUJAL, *Historia política y económica de Cataluña. Siglos XVI al XVIII*, Barcelona, 1946, I, pp. 306-309.

35. Esteve GELABERT BRUNIQUER, *Ceremonial dels magnífichs consellers y regiment de la ciutat de Barcelona*, V, Barcelona, 1916.

36. P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, II, pp. 272-277.

part se ha entes el dany notable que rep la present ciutat i el present Principat de Catalunya de la habitacio i comerç que fan y entenen els genovesos en aquell per l'acapament que fan de blats, robes, llanes y altres mercaderies, treient-les fora del present Principat y quedant aquest desproveït...», també precipitada l'expulsió pel fet que a l'arribada a Barcelona del fill de Joan Andrea Doria amb vuit galeres, aquest es negués a saludar amb salves ans al contrari després de ser advertit, va disparar contra la ciutat. Malgrat l'amenaça de multes als que no marxessin i fins i tot als que els acollissin, l'aplicació del decret va ser limitada ja que no van trigar a tornar-se a situar a la ciutat i a tenir una activitat important en les dècades següents.³⁷ Els qui més havien insistit en aquella mesura de força havien estat els representants de diferents gremis que patien dificultats per aconseguir matèria primera a preus assequibles a l'interior del Principat o a l'Aragó.

La situació de tensió durant les primeres dècades del segle XVII es feia palesa igualment des de la perspectiva genovesa, tal com ho manifestaven les queixes del cònsols genovesos a Barcelona. Un dels motius principals era l'incompliment, per part dels diputats i del Consell de Cent, del reconeixement dels privilegis d'exempció de tot dret que els genovesos tenien a Catalunya des del segle XII, per haver contribuït a la conquesta de territoris dels sarraïns a les Illes i a Tortosa d'on disposaven d'una part de jurisdicció, i que havien estat confirmats pels Reis Catòlics i per Carles V. El 1620 la queixa del cònsol Negrotto, dirigida al Consell d'Aragó i al rei, era contra la imposició del Consell de Cent d'un nou dret del 10%, tant d'entrada com de sortida, sobre tot tipus de gènere de forasters.³⁸ La conflictivitat també es manifestava en alguns incidents com el que denunciava el cònsol davant del Duc i el govern de Gènova referit al maltracte que havia rebut el patró Giacomo Botasso, de Sestri, per una qüestió de drets a Tortosa i que l'havien considerat com si hagués comès

37. *Dietari del Antich Consell Barceloní*. VI, Barcelona, 1982, pp. 255-256.

38. Archivio di Stato di Genova (ASG). Archivio segreto, 2670. El cònsol també feia arribar una carta amb la informació esmentada al govern de Gènova.

un assassinat, per aquest motiu demanava que intervinguessin perquè «Li fassi abasiar le ale de lo orgoglio».³⁹

La major manifestació del que podia ser aquella animadversió fou l'avalot amb el que es convertí una topada entre soldats en el moll barceloní el 9 d'abril de 1624. Els fets s'iniciaven amb un enfrontament entre soldats mallorquins i genovesos d'uns galions que havien fet construir els germans Giudice, residents a la ciutat, i al que s'hi afegiren els soldats genovesos de les galeres que hi havia. Davant l'arribada del veguer, que hi anava per manament del virrei, el genovesos dispararen contra aquell i els ciutadans que hi havia i s'aixecà un tumult popular que fins i tot apedregaren els consellers quan hi arribaren, «lo poble tan avalotat y alterat».⁴⁰ Es va calar foc a la casa dels Giudice, al carrer Montcada, de manera que el virrei hi envià soldats, com també a altres cases de genovesos. Els consellers de la ciutat cercaren el suport dels diputats i de membres de l'alta noblesa per tal de culpar als genovesos davant del rei. L'endemà dels fets, els consellers enviaven una carta a Felip IV en la que es detallava la violència que s'havia desencadenat per part dels avalotats, gent "comuna y baixa" amb ganes de venjança contra els genovesos, de manera que van ferir als consellers quart i cinquè que van haver de refugiar-se «fugint de la furia popular». A la carta es justificava l'aixecament «tenint esta nacio catalana tant justes causes d'enouiment y disgust contra genovesos de temps antiquissim a esta part per molts y gravissims delictes y prejudicis han causat y causan dits genovesos a esta provincia...».⁴¹ Malgrat aquella greu acusació, es reflectia alhora la diferència de tractament vers els genovesos establerts a Barcelona als quals protegiren tant el virrei com els consellers, de manera que la carta acabava demanant al monarca que es recompensés els consellers com a fidels vassalls, tal com ho havien pogut comprovar el duc de Cardona i el

39. ASG, Archivio segreto, 2670. Els fets denunciats havien succeït el 22 de febrer de 1606, tot i que la carta del cònsol era de 30 d'agost de 1607.

40. AHCB, Consell de Cent, 1B-II-133, Deliberacions del consell (10 d'abril de 1624).

41. AHCB, Lletres closes, 1B-VI-80.

duc d'Alburquerque, ja que consideraven que tot plegat havia estat motivat per «l'odi i el rancor que els genovesos mantenien heretat dels seus avantpassats». Amb aquelles expressions els consellers també reconeixien la persistent competència entre catalans i genovesos. El mateix 10 d'abril el Consell de Cent feia una crida per portar davant de la justícia a qui havia promogut l'avalot i maltractat als consellers.⁴²

Malgrat tot s'hauria tractat d'uns fets puntuals que no van impedir que continués l'activitat dels genovesos residents a Catalunya, ni tampoc els processos d'integració que tal com s'ha vist protagonitzaven algunes de les nissagues principals. D'altra banda, la documentació no permet mesurar els efectes reals de la competència esmentada, a part de les percepcions més o menys interessades que es reflectien en les manifestacions de membres dels sectors manufacturers i comercials barcelonins, així com de les institucions sobretot des de la seva preocupació fiscal. El cert és, però, que fins i tot en les dècades de 1620 i 1630, quan els signes del canvi de conjuntura i les tensions amb la monarquia començaven a ser més evidents, la sortida de productes catalans cap a Palerm, Messina, Càller, Gènova o Sevilla i Cadis, promoguda per mercaders d'origen forà o autòctons, amb vaixells propis o estrangers continuava sent significativa i per tant com a resultat encara de la capacitat de l'economia catalana. En concret, les importacions de procedència catalana registrades al port de Gènova, que no era una destinació principal, eren una part notable de les que arribaven de la Península Ibèrica, alhora que estaven composades per una diversitat de productes que reflectien les aportacions de sectors diferents i zones distintes del Principat.⁴³

Si bé el protagonisme dels mercaders genovesos en aquell comerç mediterrani, així com en la relació amb l'atlàntic, era inqüestionable, tampoc es poden menystenir les vinculacions econòmiques que havien

42. AHCB, Ordinacions, 1B-IV-27, fols. 80-81. No hi ha constància del resultat d'aquella crida.

43. ASG, San Giorgio, 184-01352 (1622-1627), 184-01362 (1627-1628).

adquirit amb menestrals i corporacions senceres pel que fa al seu proveïment, així com amb patrons i mercaders de la costa catalana per algunes de les seves expedicions. Així, Pelegro Berardo proveïa de tint la confraria de paraires d'Alcover, alhora que percebia drets diversos a Tarragona, als bisbats de Lleida i Solsona, a l'arxiprestat d'Àger i a la Seu d'Urgell.⁴⁴ El mateix Pelegro Berardo, com a procurador del duc d'Alba rebia l'arrendament dels drets senyorials de Castelló de Farfanya.⁴⁵

Pel que fa a la participació de vaixells, patrons i mercaders catalans en l'activitat comercial dels genovesos, van ser més freqüents entre 1610 i 1630 i també s'hi manifestava la diversitat de procedència de naus i productes, així com diferents destinacions. Entre múltiples exemples, el del contracte establert per Miquel Pareller, patró i propietari de nau de Mataró, amb una tripulació de 30 homes, i els germans Jacobus i Giacomo Batista De Negro, per carregar ferro de Sant Feliu de Guíxols i de Calella, draps i cordellats de Barcelona, per descarregar-los finalment a Palerm. Semblantment, el patró de Palamós Miquel Constantí, el mercader Francesc Moret propietari de la barca, també de Palamós, amb Pelegro Berardo per carregar robes i altres mercaderies per la costa catalana i dirigir-se cap a Gènova; de tornada portarien altres robes a un port de la Provença i a Barcelona.⁴⁶

En la doble vessant, doncs, d'aquells genovesos, competidors per una banda, però per una altra com a compradors de productes catalans i proveïdors d'altres, amb una progressiva vinculació social i econòmica amb el teixit social del Principat, caldria concloure que també haurien esdevingut un factor important per al creixement de la producció de diverses àrees del territori i de l'exportació, sobretot mediterrània però també vers l'Atlàntic.

44. AHPB, Francesc Tries, 661/9 (1634).

45. AHPB, Francesc Tries, 661/14 (1639).

46. AHPB, Francesch Blanch, 560/61 (1617).

Elites nobiliarias, conflicto dinástico y preservación del patrimonio en Valencia (1702-1725)

AMPARO FELIPO ORTS*
Universitat de València

Resum

Aquest estudi es fa ressò de l'apropament dels llaços de solidaritat familiar o d'amistat – independentment de la contrària filiació política- com a mitjà de preservació dels patrimonis enfront de les polítiques de confiscació practicades pels dos bàndols enfrontats en la Guerra de Successió durant el període que transcorre entre l'inici del conflicte i la signatura de la Pau de Viena. Per a açò indaga en les vies de contestació desplegades pels canonges Antoni Milà d'Aragó i Carles Coloma i pel marquès de Villatorcas, tots ells membres de destacades famílies de la noblesa valenciana.

Paraules clau: València, Guerra de Successió, noblesa, confiscacions, solidaritat.

Resumen

Este estudio se hace eco del estrechamiento de los lazos de solidaridad familiar o de amistad —independientemente de la contraria filiación política— como medio de preservación de los patrimonios frente a las políticas de confiscación practicadas por los dos bandos enfrentados en la guerra de Sucesión durante el periodo que transcurre entre el inicio del conflicto y la firma de la paz de Viena. Para ello indaga en las vías de contestación desplegadas por los canónigos Antoni Milà d'Aragó y Carles Coloma y por el marqués de Villatorcas, todos ellos miembros de destacadadas familias de la nobleza valenciana.

* Trabajo financiado por el proyecto «Història i ciutat. Dinamisme social i transformació urbana en València des d'una perspectiva comparada (Ss. XV-XIX)». Referència GV/2018/117.

Palabras clave: Valencia, guerra de Sucesión, nobleza, confiscaciones, solidaridad.

Abstract

This study draws attention to the strengthening of family and friendship-based bonds of solidarity - irrespective of political affiliation - as a means of protecting property against the appropriation policies practised by both sides in the War of the Spanish Succession, in the period between the start of the conflict and the signing of the Treaty of Vienna. To do so it explores the channels for opposition opened up by the Canons Antonio Milà de Aragón and Carlos Coloma, and the Marquis of Villatorcas, all of whom were members of prominent families of the Valencian aristocracy.

Keywords: Valencia, War of the Spanish Succession, aristocracy, property appropriation, solidarity.

Como es sabido, la Guerra de Sucesión tuvo en Valencia profundas repercusiones en el ámbito personal por cuanto la adopción de una u otra causa, y especialmente la participación activa a favor del Borbón o del Habsburgo dio paso, según la evolución del conflicto, al exilio de los borbónicos después del triunfo de la sublevación austracista, o al exilio austracista tras la batalla de Almansa. A su vez, sobre los disidentes recaería como medida punitiva la confiscación de bienes, llevada a cabo por el gobierno del archiduque Carlos, primero, y por el de Felipe de Anjou, después. Es más, este proceso no se zanjó hasta la firma de la Paz de Viena el 30 de abril de 1725, cuyo artículo IX disponía el perdón de los súbditos rebeldes de ambos bandos, la restitución de los bienes y el reconocimiento de las dignidades concedidas.¹ Partiendo de este marco general, estas páginas pretenden indagar en la reacción

1. Virginia LEÓN SANZ, «Acuerdos de la Paz de Viena de 1725 sobre los exiliados de la Guerra de Sucesión», *Pebralbes. Revista d'Història Moderna*, 12 (1992), p. 296.

ante las incautaciones a través de tres casos que evidencian esta problemática, así como las vías individuales y familiares desplegadas en contestación. Se trata de dos canónigos de la Iglesia Metropolitana de Valencia – don Antonio Milà de Aragón y don Carlos Coloma- y, por otra parte, del marqués de Villatorcas y los componentes de la familia Castellví- Coloma, todos los cuales presentan en común el hecho de pertenecer a destacadas familias de la nobleza valenciana del momento.

1. Don Antonio Milà de Aragón. Venta fingida y salvaguarda de bienes

Hijo segundogénito de don Juan Paulino Milà de Aragón - primer marqués de Albaida- y de doña Marina de Calatayud -hija de los condes del Real- don Antonio Milà de Aragón (1653-1719) fue orientado hacia la vida eclesiástica. En 1674 fue designado conjunto de una canonjía de la catedral de Valencia de la que obtuvo la titularidad en 1687. Proyección de esta trayectoria clerical, fue su acceso al rectorado de la Universidad de Valencia en 1677, que desempeñó durante un trienio. Pero su existencia tendría también otras interesantes y variadas facetas de las que, para el propósito de esta aportación, nos interesa hacer hincapié en que, como sucedería a tantos valencianos, el conflicto sucesorio iba a comportarle una alteración radical, máxime cuando desde los primeros momentos del cambio dinástico mostró una actitud comprometida.²

Tanto es así que, apenas conocido el contenido del testamento de Carlos II en noviembre de 1700, en su condición de síndico del Estamento Eclesiástico, adoptó una postura firme en oposición a la pretensión de los Estamentos Militar y Real de declarar la sucesión

2. Una caracterización más amplia de la significación de este personaje en Amparo FELIPO ORTS, «Don Antonio Milà de Aragón (1653-1719). Entre la canonjía de la catedral, el rectorado de la universidad y el conflicto sucesorio», en E. Callado Estela, coord., *La catedral ilustrada: Iglesia, sociedad y cultura en la Valencia del siglo XVIII*, Institució Alfons el Magnànim, Valencia, 2015, III, pp. 251-283.

cas nou e inopinat, hecho que permitía utilizar recursos extraordinarios de la Generalitat para cumplimentar a Felipe V.³ También adquirió protagonismo cuando, con motivo del desembarco aliado en Altea y la proclamación del archiduque como rey en Denia -como otras instituciones y personajes-, el Cabildo se apresuró a ofrecer su colaboración para hacer frente a la rebelión. En esta ocasión, Milà de Aragón sería designado el 20 de agosto de 1705 - junto con los canónigos Frígola, Mascarell y Pontons- para colaborar con el arzobispo don Antonio Folch de Cardona en las cuestiones relativas al mantenimiento de la tranquilidad del Reino y la defensa de la costa, y además figuraría entre los firmantes del memorial elevado a principios de octubre de 1705 refiriendo la necesidad de tropas regladas⁴. Pero más allá de los escritos, don Antonio Milà pasó a la acción y levantó a sus expensas varios tercios de infantería.⁵

En estas circunstancias, no es de extrañar que pasara a formar parte de los eclesiásticos para quienes la proclamación del archiduque significara la expatriación. Según E. Giménez, su primer destino fue Utiel, donde le esperaba su hermano, el marqués de Albaida, y juntos se refugiaron en Madrid. Ya en la Corte, el Consejo de Aragón le hizo merced de 400 ducados de pensión eclesiástica sobre el arzobispado de Valencia, extensiva a la primera vacante que se produjera en las diócesis

3. Carmen PÉREZ APARICIO, *Canvi dinàstic i Guerra de Successió. La fi del regne de València*, Ed. Tres i Quatre, Valencia, 2008, I, pp. 178-179. Sobre este punto anotaba el dietarista José Vicente Ortí que «conociendo después su error algunos de el Estamento eclesiástico, que no quisieron convenir en declarar por caso inopinado este, los quales fueron —según se dixo y afirmó— el síndico don Antonio Milán, hermano de el marqués de Albayda, Don Gerónimo Frigola, que tenía la voz de el obispo de Tortosa, y don Gaspar Guerau, que tenía la voz de el señor arzobispo, cedieron su dictamen y declararon caso inopinado», Josep Vicent ESCARTI, *El diario (1700-1715) de Josep Vicent Ortí i Mayor. Estudi i edició*, Valencia, 2007, p. 77.

4. PÉREZ APARICIO, *Canvi dinàstic*, II, pp. 46 y 110.

5. Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ, «El exilio de los borbónicos valencianos», *Revista de historia moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 25 (2007), p. 50.

de Orihuela o Segorbe a fin de que pudiera sustentarse. Su marcha fue seguida de la confiscación de, al menos, una parte de sus bienes, hecho que el dietarista coetáneo Ortí y Mayor anotó en su diario el 3 de julio de 1706.⁶

Desconocemos la auténtica medida en que le afectó la política de confiscaciones, pero tenemos constancia de que una parte de sus bienes los trasladó consigo a Madrid y que sobre otros adoptó medidas cautelares procediendo a su donación ficticia ante notario en 1706. Efectivamente, hemos podido constatar que, en su pretensión de salvaguardar una parte de sus propiedades, optó por transferirlas a personas en las que se aunaba su absoluta confianza y la ausencia de riesgo de decomiso. Se trata del entonces estudiante José Navarro, que le acompañaría hasta el final de su vida; Diego Navarro –posiblemente hermano del anterior– y su esposa, así como su criada Teresa Micó. La concesión incluía la casa y tierras que poseía en Alfara del Patriarca –curiosamente compradas en 1703 a su cuñado don Jorge Núñez, señor de Samper –, los bienes muebles, las joyas de oro y plata y las sumas de dinero de que dispusiera.

Ego, domnus Antonius Milan ab Aragonia, presbyter canonicus alma Metropolitana Ecclesia Valentina... concedo ac trado seu quasi trado, transfero, atque transporto vobis Didaco Navarro, aratori, Josepha Folguer coniugibus, Theretia Mico, domicella, et Joseph Navarro, studenti... eiusdem urbis vicinis... Primo, quandam domun et diversas terras sitas

6. «Esta tarde se escrivieron los bienes de las casas de don Juan de Vergadá, de el conde de el Real, de el marqués de Albayda y de don Antonio Milá de Aragón, con tal rigor que diziendo don Domingo Milán, hijo eclesiástico de el marqués, que las alajas que había en su quarto no se havían de escribir, huvo de protestar porque el doctor [...], que es quien fue, dixo que se havía de escribir todo. Y se ha de suponer que haviendo pedido auxilio al vicario general para ir a casa don Antonio, haviéndoseles negado, les volvieron a hazer semejante operación, la que era contra la voluntad del señor Carlos 3º, pues les había escrito no se metiessen en los eclesiásticos», ESCARTÍ, *El Diario*, p. 147.

et positas in oppido et horta respective de Alfara del Patriarca... Item et último, omnia bona mobilia et jocalia auri et argenti et quannis pecunias quam nunc sunt tam in domo mea quam extra hanc autem venditionem vobis et vestris facio...⁷

Poco después, don Antonio Milà abandonó Valencia y se refugió en Madrid donde permaneció hasta su muerte acaecida en 1719, no sin haber dispuesto su testamento definitivo el 13 de mayo de 1719. De él nos interesa la cláusula que expresaba lo siguiente:

Y especialmente revoca la donación que tiene echa de diferentes bienes por el año pasado de setecientos y seis en dicha ciudad de Valencia a las personas de quien no haré memoria por haber sido su otorgamiento subrestitio y violento originado de las novedades que en aquel tiempo se ofrecieron por haberse perdido dicha ciudad de Valencia. Cuya donación se otorgó ante Gabriel Uguet, notario de dicha ciudad, para que los dichos bienes de que hizo dicha donación se comprendan en los que dexare, de que ha de ser heredero el dicho ilustrísimo cavildo, en cuya firmeza así lo otorgo y firmo.⁸

Es decir, en ella revocaba la venta anterior. Es más, la disposición nos informa con manifiesta nitidez del carácter fingido de la cesión y también de que se había visto forzada y condicionada por los acontecimientos derivados de la Guerra de Sucesión. En todo caso, la pretensión de evitar que los bienes que no podía trasladar consigo pudieran ser confiscados por el gobierno austracista es evidente.

7. Archivo Real Colegio de Corpus Christi (ARCCC), *Protocolos Gabriel Huguet*, R. 8273.

8. Archivo Catedral de Valencia (ACV), signatura, 56: 2.

2. Don Carlos Coloma. Intromisión en las confiscaciones y testamento ficticio

Don Carlos Coloma (1632-1711), fruto del matrimonio formado por don Juan Coloma -tercer conde de Elda- y doña Guiomar de Saa Fernández de Espinosa, orientado como el anterior a la vida eclesiástica, protagonizó un ascendente *cursus honorum* que inició como arcediano de Xàtiva. Desde 1658 era coadjutor de don Melchor Vicente Borja, en cuyo canonicato le sucedió este mismo año para regentarlo hasta que en 1683 permutara esta prebenda con el doctor Antonio Pontons por un beneficio en San Bartolomé. A su vez, la condición de canónigo le permitió acceder al rectorado de la Universidad en mayo de 1661, cargo al que renunció en 1663. Desde finales de diciembre de 1666 desempeñó sucesivamente los puestos de abogado patrimonial en Valencia, oidor de la sala civil de la Real Audiencia desde 1671 e inquisidor de la Suprema desde 1675. Nombrado sumiller de cortina en 1676, continuó desempeñando sus funciones de oidor civil de la Real Audiencia hasta que en 1693 solicitó la jubilación. Concluía así una etapa importante de su vida.⁹ Pero los años posteriores le depararon nuevas inquietudes emanadas del conflicto sucesorio, a cuyos efectos tampoco pudo sustraerse.

De su convencida filiación borbónica en esta coyuntura él mismo dejó pruebas muy elocuentes en la correspondencia que mantuvo con su sobrino y destacado borbónico, don Pascual Francisco de Borja, X duque de Gandía. Muestras suficientemente representativas en este

9. Noticias acerca de su personalidad en Pere MOLAS RIBALTA: «Los colegiales mayores en la Audiencia de Valencia (siglos XVII-XVIII)», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 1, 1981, pp. 52 y 69. Teresa CANET APARISI, *La magistratura valenciana (s. XVI-XVII)*, Universitat de València, Valencia, 1990, pp. 184 y 267. Vicente GRAULLERA SANZ, *Juristas valencianos del siglo XVII*, Biblioteca Valenciana, Valencia, 2003, p.168 y Amparo FELIPE ORTS, «Don Carlos Coloma (1632-1711). Un eclesiástico en la encrucijada sucesoria», en *XIV Reunión Fundación Española de Historia Moderna*, Zaragoza, 2016, en prensa.

sentido son la opinión que le merecía Basset: «A V.B. guarde el Altísimo todo lo que necesito, y todo aquello que Baset no desea para que se afianze la mayor duración y se acredite de nuevo el adagio de que al buey maldito el pelo le reluze»;¹⁰ la manifestación de júbilo que le produjeron las victorias borbónicas de 1709: «Mi Señor, mi sobrino, compadre y amigo. Sea norabuena la zurra que nuestras armas han dado a las enemigas pues es de suma importancia este feliz successo, y querrá Nuestro Señor que repitamos muchas. Sus majestades, esforzadísima la reyna ya y el Asturianillo es la maior vitoria, y que prosiga al igual de lo que hemos menester»;¹¹ o la expresión del diferente sentimiento que le producía en fechas tan cercanas de 1711 el fallecimiento de Luis de Borbón, delfín de Francia, y del emperador José I: «recibid el pésame, que os retorno, de la pérdida de haverse ido a la otra vida nuestro Delfín, pues en su alteza real teníamos lo que se sabía. También el emperador hizo el mismo camino y, aunque no hemos perdido nada, es gran compasión».¹²

Ahora bien, tan decantada opción borbónica no le impidió involucrase muy intensamente en las vicisitudes que la guerra comportó a los miembros de su familia que optaron por el bando contrario. A este respecto, valorar su caso en su auténtica dimensión exige tener presente que sus familiares más próximos participaron de una fidelidad dividida entre los dos aspirantes al trono.¹³ Así sucedió con los dos hijos varones de su hermano don Juan Andrés Coloma, conde de Elda, que acabaron decantándose a favor del archiduque. El primogénito, don

10. Archivo Histórico Nacional (AHN), *Sección Nobleza* (SN) Osuna, CT.233, D.30.

11. AHN. SN, Osuna, CT. 130, D.9.

12. AHN. SN, Osuna, CT.233, D.30.

13. La situación no le era exclusiva. Recientemente, Pere Molas señalaba que no era infrecuente que miembros de una misma familia e incluso los hermanos militasen en bandos opuestos Pere MOLAS RIBALTA, *Nobleza i Guerra de Successió*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, 2015

Francisco Coloma y Borja —que sucedería en el condado— se había incorporado a sus filas en 1706 y a su lado desempeñó una activa labor en las Juntas Política y de Guerra. En marzo de 1707 pasó a Barcelona, donde permaneció cubriendo interinamente el cargo de comisario general de España hasta su fallecimiento en 1712.¹⁴ Por su parte, don José —marqués de Noguera y miembro del Consejo de Aragón— cuando se produjo la entrada de los aliados en Madrid en 1706 permaneció en la capital y fue ratificado en su puesto, del que sería privado cuando Felipe V recuperó Madrid. Pasó después a Barcelona, donde en marzo de 1713 era regente del Consejo de Aragón, para exiliarse finalmente a Viena, donde falleció en 1721.¹⁵

Pese a tan distanciada posición política, don Carlos Coloma desplegó un conjunto de acciones en favor de su sobrino don Francisco Coloma y Borja, conde de Elda, con la finalidad de salvaguardar su patrimonio. Su adhesión a la Casa de Austria y su marcha a Barcelona en marzo de 1707 le comportó el inmediato secuestro de bienes por el gobierno borbónico. En estas circunstancias, don Carlos no dudó en ofrecerle su ayuda, aunque lo hiciera mediante la argucia de litigar contra él ante el juez de confiscaciones en reclamación de determinados créditos que aducía tener contra don Francisco. Así, el 20 de diciembre de 1707 interpuso demanda sobre los derechos dominicales de los lugares y villas de Elda, Petrel y Salinas, embargados a su sobrino, que aseguraba que le pertenecían a él por donación *inter vivos* de sus padres

Digo que vuestra señoría está proçediendo a la confiscazi3n de los bienes y rentas de don Francisco Coloma y Borja, conde de Elda. Y con efecto se han sequestrado y embargado, assí los lugares pertenezientes a dicho conde,

14. Carmen PÉREZ APARICIO, «De la Casa de Austria a la Casa de Borb3n. La nobleza valenciana ante el cambio dinástico», en A. Felipe Orts, C. Pérez Aparicio, eds., *La nobleza valenciana en la Edad Moderna. Patrimonio, poder y cultura*, Universitat de València, Valencia, 2014, p. 504.

15. *Ibidem*, pp. 501-502.

como toda la demás hazienda que posehía en este Reyno. Y, por quanto en los lugares y villas de Elda, Petrel y Salinas tengo y me pertenezcen los derechos dominicales que llaman regalías... De que resulta ni deberse comprehender en los dichos sequestros y embargos los referidos efectos y derechos de las dichas villas Elda, Petrel, y Salinas, pues en ellos no tiene acción ni derecho alguno el dicho don Francisco Coloma, conde de Elda, y son míos propios por los justos y legítimos títulos que llevo expressados...¹⁶

Que, en el transcurso de proceso, en agosto de 1708 don Carlos reconociera «no ser tan cierto como en dicho pedimento asiguré de que tengo el drecho del dominio de las regalías», constituye una muestra evidente de que su demanda no era más que una estratagema mediante la cual intentar asegurar al menos una parte del patrimonio familiar.

E idéntico propósito se desprende de su apelación a la conmisericordia del juez en solicitud de 2.000 ducados en concepto de alimentos –argumentando la mengua sufrida por su renta eclesiástica a raíz de la destrucción de Xàtiva; haber consumido sus bienes por mantenerse fiel a Felipe V y hallarse en situación de extrema necesidad y avanzada edad– si reparamos en que su petición incluía que tal suma se le satisficiera «de los efectos más prontos de los estados del dicho don Francisco Coloma, conde de Elda, y espeçialmente de los prozedidos de dichas tres villas Elda, Petrel y Salinas», demanda que, como la anterior fue desestimada.¹⁷

Es cierto que la información manejada puede inducir a la duda sobre la auténtica intención de su tío, pero su último testamento permite disiparla. Efectivamente, a la hora de disponer de sus bienes don Carlos Coloma recurrió a una estrategia que, condicionada por la coyuntura bélica, tampoco le fue exclusiva. El 19 de junio de 1711 otorgó poder para testar al jesuita Diego Olcina, quien el 4 de noviembre del mismo año presentó ante el notario Manuel Barber la que refería ser la última

16. AHN, SN, Fernán Núñez, C. 1569. D. 10.

17. *Ibidem*.

voluntad del canónigo. En ella, tras las partes habituales de los testamentos, designaba heredero de todos sus bienes a su sobrino don José de Castellví Coloma, canónigo de la catedral de Valencia, e hijo de su sobrina doña Guiomar Coloma y del marqués de Villatorcas. Así las cosas, el 14 de diciembre de 1711 falleció don Carlos Coloma, y don José de Castellví aceptó la herencia, de la cual se hizo inventario. Y en estas condiciones permanecieron sus bienes hasta que en mayo de 1728 el jesuita Diego Olcina y don José Castellví comparecieron ante el escribano público Victorino Millera para declarar lo siguiente:

en quatro de noviembre del referido año de mil settecientos y once, viviendo aún dicho Illustre señor don Carlos, hizo el testamento y, después de diferentes mandas, instituyó a dicho Illustre señor don Joseph de Castellví por heredero del dicho Illustre señor don Carlos Coloma con los pactos que contiene la misma disposición. Y en el mismo día quatro de noviembre de mil settecientos y once años en que se hizo el testamento se otorgó declaración, con papel privado, de la expresa y literal voluntad de dicho Illustre señor don Carlos, la que por entonces mediante escritura pública no quiso el referido Illustre don Carlos Coloma se explicasse por las justas caussas que su señoría le expressó y tuvo presentes, cuya disposición, que se contiene en dicho papel privado, es como se sigue: Yo el padre Diego Olcina de la Compañía de Jessús, a quien su señoría encomendó hacer testamento y declarar lo que conforme a su voluntad le tenía comunicado, esto es, que sean herederos de sus bienes muebles, inmuebles, que por qualquier título le pertenecen o pueden pertenecer, sus sobrinos el conde de Elda, don Francisco, y don Joseph Coloma, marqués de Noguera, dividiéndolos en iguales partes, mas, de suerte que se le dé la casa en que hoy habita y pertenece a su señoría al marqués, la qual si muriere sin hijos legítimos se haya de incorporar en la casa del conde de Elda y si les hubiese dispondrá a su arbitrio. Mas, es su voluntad que no entren en posesión de dichos bienes hasta que qualquiera dellos los pueda poseher pacíficamente.¹⁸

18. ACV, 701: 14.

Y añadían que:

Y habiendo cessado las justas causas que tuvo presentes su señoría para que en dichos días no se redugesse a escritura pública la dicha disposición e institución de herederos que queda referida, deseando cumplir ambos en sus encargos, certionados de los derechos que les competen [...].¹⁹

Es decir, firmada ya la Paz de Viena, y considerando haber cesado los motivos que impedían hacer pública su verdadera voluntad, el padre Diego Olcina reveló ser deseo del canónigo nombrar herederos por partes iguales a sus sobrinos don Francisco y don José Coloma y Borja, a condición de que no recibieran la herencia hasta poderla gozar sin peligro alguno y de que, caso de faltar alguno de ellos, recayera en el otro o en sus hijos legítimos. La razón de la prevención de don Carlos Coloma era evidente. La filiación austracista de sus dos herederos le había obligado a adoptar las necesarias precauciones para evitar la pérdida de su patrimonio. Por su parte, don José Castellví ratificó que había sido instituido heredero con la esperanza de que llegara un momento en que las circunstancias permitieran sacar a la luz el verdadero deseo de Carlos Coloma respecto al destino de sus bienes, y así lo hizo constar mediante documento rubricado de su mano con el siguiente contenido:

Don Joseph de Castellví, arcediano y canónigo de la Metropolitana Iglesia de esta Ciudad, parezco ante Vuestra Magestat y del mejor modo que en drecho aya lugar digo que, en descargo de mi conciencia y de la del padre Diego Olcina de la Compañía de Jesús, con escritura que autorizó Victorino Millera en 11 de mes de mayo más cerca pasado, declaramos ambos que la voluntad y última disposición testamentaria del ya difunto don Carlos Coloma, arcediano y canónigo que fue de dicha santa Metropolitana Iglesia, en orden a la institución de herederos fue la contenida en dicha escritura en que va inserto el papel privado que en el día 4 de noviembre del año

19. *Ibidem*.

pasado 1711 se hizo de dicha última voluntad firmada de mano del dicho padre Diego Olcina y mía para que en todos tiempos constasse de dicha disposición e institución de herederos del dicho don Carlos Coloma. Y a los derechos, así de dicho padre Diego Olcina como míos, convenga el que dicha escritura se note a la margen del testamento que el dicho padre Diego Olcina, como poder aviente del mismo don Carlos, hizo y otorgó en poder de Manuel Barber, escribano en el mismo día 4 de noviembre del año 1711 en que se firmó dicho papel privado. Pues, aunque en dicho testamento me instituyó a mí el dicho padre Diego Olcina heredero, fue con la esperanza de otorgarse esta declaración contenida en dicho papel privado respecto de que por entonces no se podía explicar dicha voluntad.²⁰

En realidad, este escrito no hacía sino validar una renuncia a la herencia que don José había hecho efectiva con anterioridad mediante documento firmado el 14 de diciembre de 1725 a favor de su primo don Francisco Coloma y Leyva, conde de Elda y Anna y marqués de Leyva y Noguera, sobre quien el fallecimiento de su padre, don Francisco, y de su tío, don José, había hecho recaer finalmente la herencia. Pero, en cualquier caso, resulta evidente que debieron transcurrir varios años hasta que se pudo cumplir la auténtica voluntad de don Carlos Coloma respecto al destino de su legado.

Pero no siempre las disposiciones fingidas se enmendaron de manera tan sencilla, y los incidentes que rodearon a la sucesión en los bienes del marqués de Villatorcas constituyen un buen paradigma en este sentido.

3. El marqués de Villatorcas. Desheredación simulada y conflicto familiar

Don José de Castellví y Alagón (1653-1722), descendiente de una saga de gobernadores de Valencia, siguiendo una secular tradición fa-

20. *Ibidem*.

miliar de servicios a la Monarquía, desarrolló una intensa y destacada actividad política. Menino de Carlos II y castellano del castillo de Orihuela, accedió al oficio de *portantveus de general governador* de la Ciudad y Reino de Valencia a la muerte de su padre en 1672. En 1691 promocionó al virreinato de Mallorca, cargo que le fue prorogado en 1694 y que desempeñó hasta marzo de 1698. Entretanto, en documento expedido el 25 de diciembre de 1690, había obtenido el título de marqués de Villatorcas en compensación por los servicios familiares y personales prestados a la Corona. Por otra parte, aunque su condición de virrey de Mallorca le impidió desempeñar el puesto, obtuvo el 29 de abril de 1694 el privilegio de ocupar una plaza de consejero de capa y espada, vacante por muerte del marqués de Castelnovo. Concluido el segundo virreinato, se incorporó de nuevo al Consejo de Aragón, puesto que continuaba desempeñando cuando comenzó la Guerra de Sucesión.

En otro orden, fruto de su enlace con doña Guiomar Coloma – hija del conde de Elda y de la condesa de Anna- celebrado en 1672 fueron sus hijos Juan Basilio, José, Antonio, Jaime, Laura y María Rosa. Conformó así una familia que tampoco pudo verse libre de las derivaciones del conflicto sucesorio. Es más, sus miembros participaron de una fidelidad dividida entre los dos aspirantes al trono, no siempre definida desde el principio. El marqués de Villatorcas fue uno de los miembros del Consejo de Aragón que por el hecho de haber permanecido en el Consejo austracista fue reemplazado de su condición de consejero de capa y espada por Valencia por el marqués del Bosque en octubre de 1706. Pese a que un decreto de Felipe V de 3 de marzo de 1707 le liberaba de la sospecha de infidelidad, la realidad es que don José de Castellví no solo no se incorporó al Consejo renovado, sino que todo indica que abandonó la actividad política.²¹

21. Jon ARRIETA ALBERDI, *El Consejo Supremo de la Corona de Aragón (1494-1707)*, Institución “Fernando el Católico”, Zaragoza, 1994, p. 211. Una aproximación a la

Frente a tan ambigua posición del cabeza de familia y la adhesión final del primogénito —conde consorte de Cervelló exiliado en Viena— a la causa austracista,²² el canónigo don José llegaría a disfrutar del privilegio de sumiller de cortina del primer Borbón.²³ Pero, sin duda, el más comprometido con la causa borbónica fue el menor de los hermanos, don Jaime, cuya trayectoria vital estuvo dedicada desde el principio al servicio militar a Felipe V.²⁴ Lo que no ofrece duda alguna es que, en su condición de austracista, sería don Juan Basilio el más perjudicado por los resultados de la guerra por cuanto a su exilio sucedió la inmediata incautación de sus bienes.

Aunque lejos de limitarse a él esta situación tuvo importantes repercusiones sobre toda su familia, nos interesa centrarnos en el evidente conflicto interior que para el marqués de Villatorcas tuvo que suponer no legar bienes a su hijo austracista, por temor a su confiscación. En tal tesitura, en febrero de 1722, próximo a los sesenta años y enfermo, declarando poseer plenas facultades para testar, pero impedirselo hacerlo personalmente la grave enfermedad que padecía, otorgó poder público a su hija doña Laura para que ordenara su testamento y lo pusiera en ejecución de acuerdo con las voluntades que le había participado oralmente. Que la intención que subyacía en esta decisión era preservar

dimensión política de don José en Amparo FELIPO ORTS, *Nobleza, poder y cultura. El linaje Castellví y el marquesado de Villatorcas*, Universitat de València, Valencia, 2014, pp. 138-150.

22. Amparo FELIPO ORTS, *El conde de Cervelló y el Consejo de Italia. Escritos políticos en el exilio austracista (1724-1746)*, Institució Alfons el Magnànim, Valencia, 2007.

23. Amparo FELIPO ORTS, «El canónigo don José de Castellví y Coloma. Entre el ministerio eclesiástico y la defensa del patrimonio familiar», en E. Callado, ed., *La catedral ilustrada. Iglesia, sociedad y cultura en la Valencia del siglo XVIII*. Institució Alfons el Magnànim, Valencia, 2013, pp. 127-154.

24. Amparo FELIPO ORTS, «Don Jaime de Castellví y Coloma (1682-1752). Entre los servicios militares a Felipe V, las confiscaciones borbónicas y el ascenso social», en *Actes del VII Congrés d'Història Moderna de Catalunya: Catalunya entre la guerra i la Pau, 1713- 1813*, Barcelona, 2013, pp. 488-511.

el patrimonio familiar lo evidencian varias de las cláusulas del poder. Es el caso de la inclusión de una específicamente destinada a dejar la sucesión en el mayorazgo de Villatorcas a su segundo hijo, excluyendo del mismo a su primogénito.

Item, declaró y fue su voluntad que el maiorazgo que possehía y hera propio de dicho señor marqués, así de Villatorcas como de otros, con todos sus derechos, acciones y preeminencias que en ellos se contienen de que subcediese en ellos el señor don Joseph de Castellví y Coloma, sumiller de cortina de Su Magestad y canónigo dignidad de la Santa Iglesia Metropolitana de la ciudad de Valencia, sin embargo de la declaración hecha en la donación expressada en donde se dize tocar y perttenezzer dichos maiorazgos al dicho don Juan.²⁵

Efectivamente, como advierte el propio documento, esta declaración entraba en total contradicción con las concesiones hechas a don Juan Basilio con motivo de sus capitulaciones matrimoniales firmadas en 1702 en las que respecto al lugar de Villatorcas, si bien don José se reservaba con carácter vitalicio el título de marqués y la jurisdicción, hacía donación a don Juan Basilio de todos los derechos dominicales pertenecientes al señor, frutos, rentas y regalías, así como la libre y general administración, en calidad de procurador. Pero es que, además, entraba en contradicción con el vínculo familiar que hacía recaer la sucesión en don Juan Basilio.²⁶ Y también lesivo resultaba que revocara

25. Amparo FELIPO ORTS, «El testament del marqués de Villatorcas i la disputa del comte de Cervelló per l'herència paterna. Una altra conseqüència de l'exili austracista», *Aguaitis*, 2007, vol. 24-25, p. 108.

26. Aunque por medio de procurador, don José de Castellví firmó el documento en el que expresamente hacía constar que hacía donación de los bienes comprendidos en los vínculos instituidos por Marco Antonio Pons, especificando que se comprendían en él la casa principal de la plaza de Predicadores de Valencia, situada frente al convento de Santo Domingo y todas las agregadas a dicha casa, diferentes bienes y censales. Le donaba, asimismo, los bienes comprendidos en el vínculo de doña Leonor Martí, que incluían

la cesión hecha anteriormente en favor de su nuera Francisca María Mercader de la hacienda que poseía en Barcelona, que ahora disponía que pasara a su hijo don Jaime.²⁷

Pero, sin duda, más doloroso tuvo que resultar que, en su estrategia de preservar el patrimonio familiar, el marqués se viera forzado a desheredar –aunque fuera de manera simulada– a su primogénito. La cláusula que nombraba a don José, don Jaime y doña Laura –don Antonio y doña María Rosa ya habían fallecido– como herederos universales dejaba patente la omisión de don Juan Basilio.

diferentes heredades, censos, el peso de la ciudad de Xàtiva y el lugar de Villatorcas, si bien a este respecto se capituló que don José mantendría el título de marqués y que la donación a don Juan Basilio comprendería los derechos dominicales, frutos, rentas y regalías, así como la administración reservándose don José la jurisdicción y el título con carácter vitalicio; todos los bienes, derechos y acciones recayentes en la herencia de don Juan de Castellví y doña Luisa Pons y de don Basilio de Castellví, padre de don José; los bienes, derechos y acciones recayentes en la herencia de doña Laura de Alagón, madre del marqués; los bienes, derechos y acciones recayentes en la herencia de doña Guiomar Coloma, marquesa de Villatorcas, en cuyo testamento, fechado el 21 de julio de 1684, instituyó heredero universal a su marido, el marqués de Villatorcas; una casa sita en la Plaza de Santo Domingo, tres casas y un cuarto contiguo a ellas sitas en la calle de la Xerea. Se agregaban a este patrimonio, un rico conjunto de tapicerías, alhajas, joyas y cuadros, al parecer de gran valor, que quedan detallados en el documento correspondiente. En otro orden, el documento puntualizaba que la donación se hacía «a utilidad y favor suyo, respeto de los bienes vinculados, con los mismos pactos, vínculos y condiciones a que estaban tenidos; y respecto de los que su señoría tiene libres, vinculándolos a favor de los hijos de este matrimonio, formando e instituyendo en fuerza de este capítulo un mayorazgo perpetuo regular». AHN, SN, Fondo Fernán Núñez, C.1.237.D.9.

27«Item, fue su voluntad dejar por bía de legado al señor don Jayme de Castellbí y Coloma, su hixo, toda la hazienda que possehía en el Principado de Catthaluña. Y, en nombre de dicho señor, su excellencia haze esta manda y legado en conformidad de su voluntad, rebocando para este effecto, en caso nezessario, la zesión de dicha hazienda otorgada a favor de la señora doña Francisca María Mercader, condesa de Zervellón y de Buñol, como la tenía revocada antes por instrumento público y después la revocó también por una de las cláusulas del dicho poder preinserto». FELIPO, «El testament del marqués...», pp. 108-109.

Instituyo y nombro por mis únicos y unibersales herederos en todos ellos (bienes, derechos y acciones) a los mencionados señores don Joseph, don Jayme y doña Laura de Castellví y Coloma, mis hixos lexítimos y de la dicha señora doña Guiomar Coloma, mi muger, para que lo ayan, lleven y hereden con la vendición de Dios y la mía, a quien pido me encomienden.²⁸

Se trataba de disposiciones sin duda penosas para el marqués de Villatorcas, que su hija doña Laura corroboró cuando, haciendo uso del poder otorgado por su padre, el 6 de julio de 1722 ordenó su testamento.²⁹ En él exponía la voluntad de don José de excluir a don Juan Basilio de la herencia por haberle dado en vida bienes por un valor superior al que supondría conjuntamente su legítima y la porción que le correspondería de las 20.000 libras que su madre, doña Guiomar Coloma, había aportado como dote al matrimonio, recalcando que

Desde luego, le excluie, apartta y priva al dicho don Juan, así del derecho de la lexítima, como del que pudiera tener a dichas veintte mill libras estipuladas en dichas escrituras mattrimoniales, conforme a la voluntad del referido señor marqués, su padre, y de la dicha excelentísima señora otorgante.³⁰

Asimismo, declaró ser deseo de su padre invalidar la concesión del señorío de Villatorcas y otros que le pertenecían en favor de don Juan para que pasaran a su hijo don José. En justificación de sus disposiciones invocaba tanto los disgustos que le había ocasionado como la necesidad de atender las deudas que contrajo al final de su vida, que le obligaron a empeñarse. Es más, refería ser voluntad de su padre que se saldaran todos sus débitos pudiéndose, a tal fin, agregar al mayorazgo de Villatorcas la biblioteca, que se conservaba en la casa de Valencia

28. *Ibidem*, p. 107.

29. AHN. SN, Fondo Fernán Núñez, C. 164. D 42, nº 3.

30. *Ibidem*.

situada en la plaza de Predicadores, algunos libros que tenía en la que murió y las imágenes de marfil de Cristo crucificado y sobre el sepulcro, en las que refería haberle sucedido su hermano don José.³¹ Cláusula ésta que también contiene otra notoria contradicción por cuanto entre los bienes comprendidos en la donación figuraban un Cristo de marfil y otro Cristo sobre el sepulcro, a los que sin duda se refiere doña Laura, y que pertenecían al conde de Cervelló.³²

En todo caso, así permanecieron las cosas hasta que la firma de la Paz de Viena indujo a don Juan Basilio a conceder en junio de 1725 poderes a su hermano don José, para actuar ante los tribunales a fin de solicitar la restitución de todas sus posesiones. Simultáneamente, intentó acordar con doña Laura una salida a la situación en que quedaba tanto en el poder del marqués de Villatorcas como en el testamento posteriormente ordenado por ella. No obstante, la respuesta de su hermana apelando a la conciencia, a la justicia y a los derechos de los acreedores, no pudo ser más desfavorable a sus pretensiones. De nada sirvió en un primer momento la solicitud de reconsideración de su postura, que don Juan Basilio hizo llegar a doña Laura a través de su hermano don José, iniciándose así para él una triste etapa marcada por el enconado enfrentamiento legal con su hermana. En esta situación, a principios de 1729 compareció doña Laura ante notario con una declaración totalmente diferente a la de 1722, testificando que

Todas las cuales disposiciones y declaraciones havía hecho dicha excelentísima señora otorgante con noticia positiva y cierta de ser otra la dicha

31. «En caso de no haver suficientes vienes para pagar deudas y derechos de la excelentísima señora ottorgante y sus hermanos, fue la voluntad del dicho señor marqués difunto que la librería que está en Valencia en la cassa frente al convento de Predicadores y algunos libros que tenía en la que murió y las imágenes de marfil de Cristo crucificado y sobre el sepulcro se reserven y agreguen al mayorazgo de Villatorcas que dicho señor marqués posehía y ha subcedido el referido señor don Joseph, su hixo». FELIPO, «El testament del marqués», p. 109.

32. AHN. *SN*, Fondo Fernán Núñez, C. 1.237. D. 9.

voluntad del marqués, su padre, y no permitir la ocurrencia del tiempo que se expresase ésta por entonzes a causa de tener el dicho señor don Juan su residencia en dominios del señor emperador. Y que con motivo de la pasada guerra no estava en estado de poder adquirir ni poseher bienes algunos en España, siendo ésta la causa que havía obligado a dicho señor marqués, su padre, a precaber con esta providencia, que le dexó comunicada, los extravíos y contingencias que pudieran resultar de considerarse los efetos y bienes de dicha donación propios del dicho señor don Juan.³³

Aunque desconocemos las razones que finalmente consiguieron mudar la postura de doña Laura, parece razonable pensar en la intervención de sus hermanos residentes en Valencia, don José y don Jaime de Castellví. De hecho, ante las contradictorias declaraciones de doña Laura, por una parte, y la solicitud de don Juan Basilio de ver reconocidos sus derechos, por otra, en noviembre de 1729 se les concedió un plazo de quince días para que presentaran cuantas alegaciones estimaran oportunas. Al respecto, don José manifestó que el testamento redactado por su hermana excedía los límites de su poder tanto para desheredar a don Juan Basilio como para excluirle del derecho de sucesión en el vínculo de su Casa. Y añadió que, concedor de esta circunstancia, nunca se había valido del testamento en atención a que el principal y primer heredero era el conde de Cervelló

Dixo y declaró... que la excelentísima señora marquessa de Torrecusso, su hermana, excedía de los límittes del poder en quanto a la exheredaziön que ynttentó hazer en la herenzia y vienes del dicho illustre marqués de Villatorcas al referido excellentísimo señor conde de Zervellón, marqués de Villatorcas, su hermano, por ser la caussa que expresó para la exheredaziön en el testamento ynsserta y no contenida en el poder como porque el referido marqués, su hermano, por allarse aussente de la villa y corte de Madrid no podía ser exheredado de los derechos de la subcessiön del maiorazgo de su Casa como a caveza de ella, por hijo primogénito varón

33. AHN. SN, Fondo Fernán Núñez, C. 164. D 42, nº 3.

del dicho illustre señor marqués de Villatorcas. Y porque, entterado de esta verdad no usó el respondiente ni se a balido del dicho testamento hecho por la excelentísima señora marquesa de Torrecusso, su hermana, como a tal poderista, en atenzión a que el principal y primer heredero hera y devía ser el dicho excelentísimo señor conde de Zervellón, marqués de Villatorcas, su hermano, por su justo proceder y filial respeto que siempre tubo a dicho señor marqués de Villatorcas, su padre.³⁴

En vista de estas declaraciones y de su corroboración por don Jaime,³⁵ en diciembre de 1729 don Juan Basilio solicitó ser reconocido heredero del marqués de Villatorcas a fin de poder percibir la parte de la herencia que le pertenecía, así como suceder en el señorío, tomar posesión del mismo y cobrar las rentas como legítimo poseedor. En la misma fecha, visto el testamento de doña Laura, su posterior deposición y los consentimientos otorgados por don José y don Jaime, se declaró a don Juan Basilio heredero del marqués de Villatorcas a fin de que pudiera heredar los bienes que le pudieran corresponder, así como gozar de los vínculos por fallecimiento del marqués de Villatorcas, «como inmediateo subcessor que a sido y es de ellos, tomando su posesión, cobrando sus rentas, haziendo y disponiendo en ello como legítimo poseedor».³⁶

Quedaba así finalmente anulado el poder del marqués de Villatorcas, revocado el testamento de doña Laura y reconocidos por esta los derechos de don Juan Basilio como heredero de sus padres y sucesor en

34. *Ibidem.*

35. «El qual respondió que ... la marquesa de Torrecuso, su hermana, no tubo poder ni la ley le permitía para exheredar al dicho excellentísimo señor conde de Zervellón, su hermano, de la herenzia del illustre marqués de Villatorcas, su padre y suio. Pues la caussa que expressó para la exheredazió la ha considerado y tenido por inzierta en atenzión a la singularíssima obediencia que dicho conde, su hermano, tubo siempre a el padre del respondiente, por cuiu caussa consentía en que su hermano quede instituido heredero del dicho su padre, como lo pretende en el pedimento», *ibidem.*

36. *Ibidem.*

el vínculo de la Casa. Pero cabe recalcar que el proceso había resultado gravoso desde el punto de vista económico, pero, sobre todo, muy doloroso por la disputa y distanciamiento que suscitó con su hermana. Desde esta perspectiva, este caso ilustra también sobre las derivaciones no deseadas que las precauciones adoptadas en defensa del patrimonio familiar pudieron comportar.

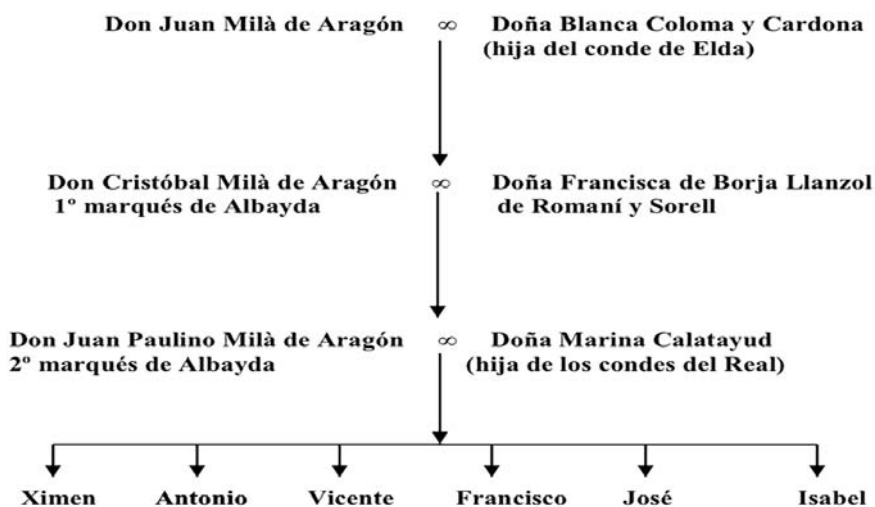
Así pues, los casos estudiados dejan patente que, con independencia de la opción política, la reacción de defensa del patrimonio frente a la política de confiscaciones practicada a raíz de la Guerra de Sucesión fue unánime y compartida, respondiendo los procedimientos empleados a las particulares circunstancias personales. El borbónico don Antonio Milà de Aragón, que abandonó Valencia junto con su hermano, encontró una vía de protección de una parte de sus bienes — que en su testamento definitivo legó al Cabildo de la Catedral Metropolitana de Valencia — en su donación simulada a personas que formaban parte de su servicio. Muy distinto es el caso del también borbónico don Carlos Coloma cuyos desvelos se orientaron a tratar de evitar que la filiación opuesta de sus herederos pudiera provocar la desintegración del patrimonio familiar. A tal fin, no dudó en reclamar como propios determinados derechos que pertenecían a su sobrino austracista como tampoco en redactar, mediante poder, un testamento fingido acompañado de un documento privado con su verdadera voluntad. Del mismo modo procedió el marqués de Villatorcas, si bien en su caso con el agravante de verse forzado no solo a desheredar a su primogénito austracista sino a revocar, aunque fuera de manera ficticia, la donación hecha unos años antes con motivo de sus capitulaciones matrimoniales con la condesa de Cervelló, acciones ambas totalmente contrarias a la ley.

Ahora bien, por encima de las realidades individuales, lo realmente significativo de estos casos es que informan sobre una práctica desarrollada en Valencia durante el periodo que transcurre entre el inicio de la guerra y la firma de la Paz de Viena: el estrechamiento de los lazos

de solidaridad familiar o de amistad como medio de preservación de los patrimonios frente a las políticas de confiscación practicadas por los dos bandos enfrentados en el conflicto sucesorio. En esta línea, la pretensión de estas páginas no es otra que la de sacar a la luz la información que la investigación sobre estos personajes me ha proporcionado, que valoro como la expresión de un problema que pudo afectar a otras muchas familias y como un tema sobre el que se hace necesario continuar indagando y reflexionando.

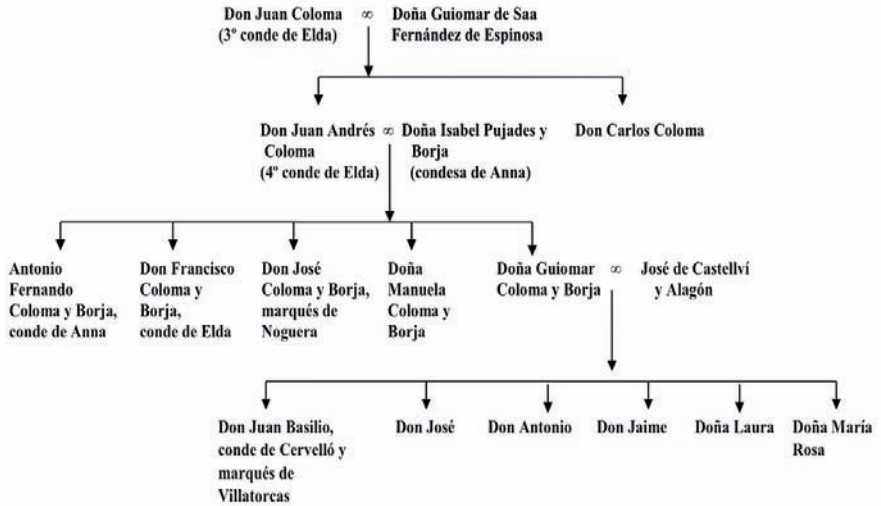
Anexo

1.-ASCENDENCIA DE DON ANTONIO MILÀ DE ARAGÓ

(Elaboración propia)

2.- ASCENDENCIA DE DON CARLOS COLOMA Y DE LA FAMILIA CASTELLVÍ- COLOMA

(Elaboración propia)

Llegir el bandolerisme català des d'Itàlia

INES GHENO

Resum

En l'article s'explica com un fenomen social com el bandolerisme es pot considerar típic de l'àrea del Mediterrani durant l'època moderna, i sobretot entre el segle XVI i el segle XVII, mitjançant la comparació entre el cas de Catalunya amb el cas de la República de Venècia. És possible comparar l'eix cronològic en el qual es desenvolupa, l'actitud de les lleis promulgades i la nova política criminal proposada pels Estats moderns.

Paraules claus: bandolerisme, Catalunya, República de Venècia, llei, justícia, vendetta.

Resumen

En el artículo se explica como un fenómeno social como el bandolerismo se puede considerar típico del area del Mediterráneo durante la época moderna, y sobre todo entre el siglo XVI y el siglo XVII, mediante la comparación entre el caso de Cataluña con el caso de la República de Venecia. Es posible comparar el eje cronológico en el que se desarrolla, la actitud de las leyes promulgadas y la nueva política criminal proposada per los Estados modernos.

Palabras clave: bandolerismo, Cataluña, República de Venecia, ley, justicia, vendetta.

Abstract

The article explains how a social phenomenon such as banditry can be considered typical of the Mediterranean area during the modern era, and especially between the XVI and XVII centuries, by comparing the case of Catalonia with the case of the Republic of Venice. It is possible to compare the chronological axis in which it develops, the attitude of the enacted laws and the new criminal policy proposed by modern States.

Key words: banditry, Catalonia, Republic of Venice, law, justice, vendetta.

En aquest treball ens proposem posar en comparació dues diferents àrees del Mediterrani a partir de la investigació sobre un fenomen considerat típic d'aquesta àrea durant l'època moderna: el bandolerisme. Com desvela el títol posarem en comparació el bandolerisme tal com es va presentar a Catalunya durant els segles XVI i XVII amb el bandolerisme que també existia a Itàlia i, de manera més específica, el que va representar a la República de Venècia.

Aviat veurem que el bandolerisme català i el *banditismo* de la República de Venècia son comparables en el marc dels *banditismi mediterranei*:¹ és, aquesta del Mediterrani, una àrea on es considera endèmic i persistent al llarg de l'època moderna i sobretot com coincideix en la rebrotada virulenta entre els segles XVI i XVII.

1. *Una qüestió (no només) catalana*

La violència va ser un factor quotidià en la vida a la Catalunya de l'època moderna tal com ho era a tot arreu a l'àrea mediterrània. És aquesta la mateixa època en la qual es va implantar amb major autoritat una nova forma de justícia, la que podem definir *state law*. Els esforços dels poders centrals de sobreposar-se a d'altres formes de justícia que estaven més arrelades als segments de societats corresponents varen ser uns dels factors de l'escalada d'aquesta violència. De fet en organismes de la mida dels estats moderns, la relació existent entre els membres de la societat i el dret es basava en el pluralisme, o sigui en la coexistència de diferents ordres de dret, tots legals.² A més de la coexistència d'aquests ordres es pot remarcar com, també aleshores, diferents elements de disciplina es trobaven difosos en la societat i tenien funcions de sistemes de gestió de la conflictivitat, si

1. F. Manconi, coord., *Banditismi mediterranei. Secoli XVI-XVII*, Carocci, Roma, 2003.

2. Antonio Manuel HESPANHA, *Introduzione alla storia del diritto europeo*, Il mulino, Bologna, 1999, p. 20. Norbert ROULAND, *Antropologia Giuridica*, Milano, Giuffrè, 1992, pp. 72-74.

bé a mesura de la comunitat. Tot i això, el procés d'enfortiment de la justícia reial anava marginant aquestes altres formes basades en la recomposició dels conflictes.

En aquest sentit els *banditismi mediterranei* resulten ser formes de radicalització dels conflictes en els territoris en els quals el diàleg entre diferents estructures normatives esdevenia contradictori i on un sistema nou no acabava de substituir el sistema consuetudinari. De fet els bandolers són figures molt persistents en les societats mediterrànies tot i esdevenir un problema social molt greu en l'època de la qual ens ocupem també per la presència d'alguns altres factors que duïen a la transformació de les estructures.³

De fet la paraula *bandoler*, com la paraula corresponent en altres llengües, té molts significats. A més del significat més abundant i contemporani, el de l'*outlaw*, o bé el de criminal i enemic públic. La historiografia catalana ha reflexionat sobre els diferents significats de la paraula individualitzant-hi al darrere diferents tipus d'actors socials, però tots pertanyents a una facció, un bàndol.

En la dinàmica de les bandositats, els bandolers podien ser d'extracció nobiliària o, en prou casos, *fills de la misèria*; altres estudis tanmateix van desdibuixar la composició social de les quadrilles d'on sortien, moltes vegades, menestrals i membres del clergat.⁴ En tots casos el bandoler és membre d'un bàndol i no només això: en el sentit comú i per a una part de la historiografia el bandoler és part d'una dinàmica que veu contraposada una part de la societat catalana a una altra part més o menys equivalent. Aquesta contraposició violenta es traduïa sovint en accions de tipus criminal, interpretables com episodis oberts d'una guerra subterrània. Tot el fenomen del bandolerisme a Catalunya va ser reduït al factor aglutinant de la contraposició entre nyerros i cadells,

3. Fernand BRAUDEL, *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II*, Einaudi, Torino, 2010, II, pp. 795-797.

4. Antoni SIMON, «El bandolerisme català una aproximació sociològica», *L'Avenç*, 82, maig 1985, pp. 56-58.

rebrotada moderna de la litigiositat feudal, tot i tenir molts aspectes que escapaven d'aquest dualisme.⁵ La dificultat de trobar l'explicació més adient portava a preguntar-se si darrere la mateixa paraula es podia parlar del mateix procés.⁶ Probablement encara es pot reflexionar sobre el tema però és veritat que el bandolerisme va ser un factor important en les societats mediterrànies de l'antic règim i s'ha de contextualitzar i, tal com altres fets històrics, el bandolerisme també va dependre de moltes causes que es nodrien recíprocament.

2. *El marc jurídic*

Una circumstància de la llarga vida del bandolerisme és l'enllaç que tenia amb el marc jurídic en el qual es va desenvolupar. En aquest sentit una de les condicions més remarcables i peculiars de Catalunya és el dret de bandolejar. Aquest dret formava part dels privilegis dels nobles que podien resoldre moltes qüestions actuant una sèrie de *vendette* reglamentades en un conflicte anomenat *guerra privada* en la qual les faccions i les quadrilles es trobaven a ser actors i armes. Tot i ser, la *guerra privada*, una peculiaritat catalana, altres sistemes de *vendette*, enteses com mecanismes normatius i culturals de reglamentació dels conflictes i actuació d'alguna forma de control social, tenien molta difusió en les societats d'antic règim.⁷ Com dèiem el bandolerisme va ser actiu a Catalunya, on el privilegi de la guerra privada de naturalesa medieval quedava formalitzat en les Constitucions encara a l'època moderna, però també en llocs on no existia cap tipus de formalització d'aquest dret actuaven formes de *faida* que, bé que descontrolades, po-

5. Xavier TORRES I SANS, *Els bandolers*, Eumo editorial, Vic, 1991.

6. *Idem*, «A tall d'obertura: el bandolerisme a l'Europa moderna vint-i-cinc anys després», en À. Casals, coord., *El bandolerisme a la Corona d'Aragó*, Galerada, Cabrera de Mar, 2012, I, p. 21

7. Claudio POVOLO, «Feud and vendetta: customs and trial crimes in medieval and modern Europe. A legal-anthropological approach», *Acta Histriae*, 23, 2 (2015), p. 196.

dien arribar a fer col·lapsar parts de la societat en la violència. A Itàlia aquests mecanismes, tal vegades més informals i d'altres regularitzats mitjançant els *Statuti* de les comunitats, eren sistemes normatius en els quals es podien moure grups hostils per negociar treves i tractar de restaurar la pau en períodes de conflicte. En aquest sentit el sistema del *bando* a Itàlia deixava als grups enfrontats la possibilitat de cercar una treva mentre el membre més litigiós quedava fora dels espais comunitaris. El *bandito* a Itàlia era, doncs, un membre perillós per la comunitat que s'havia d'allunyar per permetre al seu entorn familiar d'entrar en comunicació amb la part lesa, i en els costums locals s'hi trobava sovint la possibilitat de concedir el perdó per tornar a admetre el bandejat mitjançant pràctiques conciliatòries normalment molt codificades.

Mentre en els antics Estats italians el *bandito* ho era per haver estat bandejat,⁸ aquest mateix sentit –derivat de l'evolució del verb *bandir*– no és explícit en el terme bandoler; en canvi sí que ho és en altres termes de la llengua catalana com ara *bandit* i sobretot *bandejat* que es feien servir com sinònims per parlar de bandolers. Així doncs aquest significat queda més matisat en la llengua catalana, respecte a la italiana, perquè en català el bandit/bandejat, objecte del *bando*, s'amaga darrere el bandoler com a membre d'un bàndol o sigui d'una facció, majoritàriament d'origen nobiliària.⁹ Tot i això en les fonts judicials i jurisprudencials catalanes les paraules que més sovint dibuixen una figura corresponent al *bandito* italià són les que parlen del *gitat de pau i treva*. De fet la paraula *bandit*, derivada del llatí *bannitus* es pot trobar només un parell de vegades i ve de la producció de normes en llatí mentre, en canvi, sembla ser molt més convencionals referir-se al

8. Bruno POMARA SAVERINO, «Tra violenze e giustizie. La società del mondo mediterraneo occidentale e cattolico in antico regime», *Il palindromo. Storie al rovescio e di frontiera*, 3, 1 (2011), pp. 91-92.

9. Juan Ramón LODARES, «El bandoler desde el idioma», en J. A. Martínez Comeche, coord., *El bandolero y su imagen en el Siglo de Oro. Actas del coloquio internacional*, Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1991, pp. 153-160.

gitats, a l'hora de parlar de bandolers en la producció de dret. De fet, la pena que es troba més sovint en normes locals o més amples —com a les Constitucions— i que duu a les mateixes condicions del *bando* italià, era la separació de pau i treva.

En la Catalunya medieval i de l'època moderna es feia servir aquest mecanisme d'exclusió de la pau de la comunitat per obligar l'individu, o més aviat la seva xarxa familiar, a recórrer a pràctiques de conciliació mitjançant altres mecanismes de negociació. Les treves convencionals aviat havien passat a ser una prerrogativa del rei que podia declarar l'emparament. Com a Itàlia, el sistema es basava en el fet que l'enfrontament de dos o més grups de solidaritat tenia la tendència a caure en una seqüela d'accions violentes i represàlies en les quals, però, un intermediari podia intervenir com a garantia del respecte dels acords. Les Constitucions de pau i treva eren el fonament legal dels drets i de les obligacions en matèria d'ordre públic a Catalunya des de l'edat mitjana i varen ser confirmades en les Corts de l'època moderna. És en aquesta font de dret on es troba establert quines accions duen a la separació de la comunitat. El mot *gitat de pau i treva* és el que es refereix, en la producció de dret, a la majoria dels culpables d'accions contra la comunitat que es consideraven, segons la sensibilitat d'aquella època, trencadores de la pau i de la treva. Els bandolers són la figura més tardana produïda per aquesta societat i pel seu dret, que recull, però, l'heretatge d'aquest ordenament, a més en una fase en la qual aquest ordenament va canviant envers una nova fase diferent del desenvolupament social i polític. De fet la paraula *bandoler* no surt en la producció de dret positiu a Catalunya fins a la promulgació en el 1539 del la Pragmàtica de Carles I, en la qual el rei s'ocupa de la qüestió d'ordre públic, tema que passava a ser central en temps de pau. Si és veritat que les pragmàtiques reials no es rebien de manera automàtica en el cos jurídic del pactisme també és prou fàcil imaginar que, en canvi, la Pragmàtica sí que rebia l'ús, gairebé passat a ser consuetud, de la llengua vulgar en la qual a la paraula *gitat* s'havia apropiat el mot *bandoler*, sobreposant-se també al significat de persona separada de la pau. L'equivalent de l'italià *bandito*. Per la seva banda, el *bandito* italiano seguia existint

sota el mateix nom i, tot i això, en el segle XVI i XVII, també el significat de la paraula s'apropa més al que té la paraula bandoler. Però havia estat la conseqüència de la nova política del *bando* que tant havia fet augmentar tant el nombre de les persones allunyades que acabaven formant quadri-lles enormes. Aquestes podien posar-se al servei d'un senyor local o bé participar d'altres xarxes de solidaritat i conflicte.

A Catalunya és abans de la meitat del segle XVI que el fenomen del bandolerisme havia augmentat prou perquè el mot, probablement ja difós en el parlar quotidià, fos acollit en el context formal de la llei. Tot i això ja al principi del segle el rei havia intentat donar el fonament nor-matiu a una nova idea de política criminal amb una altra pragmàtica, la de Ferran II del 1511 «sobre la persecució dels malfactors». Aquesta pragmàtica, per la seva naturalesa unilateral, podria formar part d'un programa d'intervenció reial en la política criminal que havia vist un fort desenvolupament amb les constitucions de les Corts de 1503. En particular amb la constitució «Com instigant» (1503/40) es modificava força el dret de bandolejar. Si, d'una banda, aquest dret no es podia anul·lar, de l'altra s'introduïen uns correctius que havien d'incidir sobre les xarxes de solidaritat que s'engegaven en casos d'enfrontament, reduint el conflicte al sistema interindividual propi del duel. De fet amb la constitució «Com instigant» naixia també una nova política *bannitoria* del sobirà amb la qual els abusos per pràctiques incorrectes en temes de deseiiximent i venjança duïen a la separació de pau i treva i, a més, i potser més greu, es modificava l'actitud del poder envers els guiatges: quedava prohibit donar als gitats els guiatges que eren els tradicionals instruments de negociacions que permetien dur a les treves i des d'allí remissió o composició dels delictes.

Des de la promulgació d'aquesta constitució, el legislador va haver d'enfrentar-se en diferents moments a la necessitat de matissar un rebuig més estricte de la tradicional justícia compensatòria. Uns anys més tard –amb la constitució 1512/16– els sobirans havien de tornar a admetre el perdó i la intervenció no només de les autoritats reials sinó també de les autoritat religioses i senyoriales locals per evitar «de multiplicar delacions».

Els dos recursos, *pena del bando* i separació de pau i treva, eren instruments de gestió del conflicte propis de la justícia negociada que podem reconduir a un sistema vindicatori i ambdós permetien resoldre el conflicte mitjançant un enfrontament controlat o bé la imposició d'una treva per tal d'arribar a la pau. D'alguna manera tots dos sistemes varen funcionar fins a una crisi que es va engegar quan un poder més centralitzador es va sobreposar a les estructures del costum, més o menys formalitzades, que hi existien prèviament o amb les quals ja no podia conviure.

Aquesta dinàmica es posà en marxa a Venècia quan el Consiglio di Dieci, que tenia entre els seus poders la competència de tribunal polític a la república marítima, es va sobreposar als poders i tribunals locals de la Terraferma excloent-los de la gestió de la política criminal. Aquest procés va passar a la República de Venècia entre 1549 i 1580 en una dinàmica molt complexa amb fases d'enfortiment del poder central, assenyalades per noves lleis i normatives, alternades amb fases de suspensions i altres canvis.¹⁰ Dins d'aquest procés, la *pena del bando*, en lloc de ser un allunyament puntual i sovint temporal respecte a una comunitat que deixava espai per a la recomposició del litigi, passà a ser un bandejament –molt sovint definitiu– de tot el territori de la República. Al nou valor de la *pena del bando* s'afegí l'estancament dels tribunals locals per fer augmentar el nombre dels bandejats i engreujar la situació d'inseguretat social, com havia passat amb les reformes catalanes del principi del segle.

3. Comparar l'acció repressiva.

Donada l'estructura de les institucions en ambdós estats moderns dels que ens ocupem pot no semblar estrany que el control de tipus policial de l'ordre públic fos impossible. Les carències estructurals i finan-

10. Claudio POVOLO, «Dall'ordine della pace all'ordine pubblico. Uno sguardo da Venezia e il suo stato territoriale (secoli XVI-XVIII)», in C. Povoło, coord., *Processo e difesa penale in età moderna*, Bologna, Il mulino, 2007, pp. 15-107.

ceres del sistema foren probablement un altre factor favorable a l'onada de bandolerisme del final del segle XVI, que s'anava sumant a la nova estratègia dels poders centrals en l'ús del bandejament. Per comparar com la repressió va actuar en els dos països, entre altres dades comparables, finalment ens centrem en l'ús d'un instrument com le *voci di liberar bandito* que també va formar part del mecanisme d'imposició de la nova forma de justícia.¹¹ Va ser mitjançant la creació d'aquesta eina, alternativa als tradicionals *salvacondotti* (guiatges) i a les treves, que els poders de la Dominante varen intentar sobreposar-se a formes tradicionals de recomposició que sovint es conclouïen de manera extrajudicial. La introducció de les noves normes i de formes alternatives a les tradicionals va seguir probablement una paràbola semblant a Catalunya i a Venècia considerant que després de la seva introducció passava sovint que s'hagués de suspendre i tornar a imposar diverses vegades abans d'arribar a una sistematització definitiva.

El sistema de les *voci* en la República de Venècia es prestava molt a formes de perversió perquè, com les talles i els guiatges, era un dispositiu de premi que donava pas a la professionalització d'alguns bandolers en figures de "caçarecompenses" i a més obria el tema de la gestió de la justícia criminal al mercat dels guiatges.

A la Catalunya de l'època moderna, com als Estats italians de la mateixa època, existien formes de privatitzacions de la justícia i dels mecanismes repressius que funcionaven en paral·lel a formes tradicionals de persecucions que mentrestant s'havien anat regularitzant en activitats embrionàries –i, almenys en la perspectiva moderna, encara poc eficaç– de cos d'ordre públic, com el sometent i les unions. En canvi, però, el funcionament del sistema de premis per la repressió del bandolerisme no es basava en les iniciatives dels súbdits si més no en

11. *Idem*, «Un episodio della lotta contro il banditismo nella Repubblica di Venezia (Lago di Garda, 1608-09)», en G. D'agostino, M. Di Napoli, F. Soddu, *Il tempo e le istituzioni. Scritti in onore di Maria Sofia Corciulo*, Napoli, 2017, pp. 497-508.

l'acció de bandolers “concorrents”¹², estimulades per les noves mesures que els virreis intentaven introduir amb les *crides del llibret*.¹³ Les *nomi-nacions per eixir de mal*, molt semblants a les *voci* venecianes, varen ser creades el 1569. Pel que sembla se'n feia un ús molt freqüent al final del segle XVI en substitució de les talles i dels guiatges convencionals pel fet de ser més adients a la constant falta de recursos de l'administració de la justícia a Catalunya i a la seva escassa capacitat de control del territori.¹⁴ Les regles i les normes promogudes pel virrei amb la *cri-da del llibret* – poc tolerades per les institucions de la terra –eren de caràcter temporal pel fet de caducar amb el càrrec mateix i per aquest motiu la trajectòria de la seva imposició pot resultar menys clara a Catalunya de la que la historiografia ha detectat per a la República de Venècia.

Heus així que, mirant el bandolerisme català des d'Itàlia, trobem diferents plans de comparació possibles per explicar el fenomen mateix i la societat de la seva època.

En primer lloc la importància del marc jurídic i la centralitat, en l'individuació de la figura del bandoler, de l'heretatge de pràctiques jurídiques típiques de la justícia negociada centrades en la possibilitat d'excloure i allunyar l'enemic o el membre litigiós amb la finalitat de compondre el conflicte.

A més, hi ha la coincidència cronològica que existeix entre racons allunyats del Mediterrani de la qual podem enumerar les causes com

12. Bruno POMARA SAVERINO, *Bandolerismo, violencia y justicia en la Sicilia barroca*, Madrid, Fundación española de historia moderna, 2011, p. 96.

13. Víctor FERRO, *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al decret de Nova Planta*, Vic, Eumo Editorial, 1999, p. 63 i a més Jesús LALINDE ABADÍA, *La institución virreinal en Cataluña, 1471-1716*, Instituto español de estudios mediterráneos, Barcelona, 1964, p. 63.

14. Miquel PÉREZ LATRE, *Entre el rei i la terra. El poder polític a la Catalunya del segle XVI*, VIC, Eumo, 2004, pp. 110-111.

una dinàmica difosa d'imposició de la justícia hegemònica sobre el model de la justícia negociada. Tot i que el procés, com ja hem dit, no ha sigut lineal i sense dificultats, la promulgació de lleis en aquest sentit, va començar, respecte als bandolers, el 1539 a Catalunya, tot i tenir els seus precursors al principi del segle. Tenint en compte l'estancament de l'activitat de corts, podríem dir que la fase de producció normativa va acabar el 1585 en coincidència amb el moment més conflictiu pel que fa l'ordre públic. Poc més tard, en canvi, va començar el procés a la República de Venècia, tot i tenir una trajectòria molt semblant.

A més a més és possible comparar els mecanismes repressius no només en l'eix cronològic sinó també en el sentit més general de ser el mirall de les noves tendències de la política criminal dels estats moderns.

Des d'aquestes consideracions es podria, paral·lelament, reafirmar el concepte d'una unitat mediterrània en la qual es poden comparar les dues societats, evidenciant analogies i diferències.

La noblesa mediterrània: el cas de Francesc de Guimerà

VÍCTOR J. JURADO RIBA

Resum

Durant l'època moderna, la noblesa va procurar guanyar espais de poder mitjançant, entre d'altres mecanismes, apropar-se a la Monarquia a través dels serveis militars. Francesc de Guimerà és un exemple d'aquest model: noble de baixa nissaga que, a través del servei al rei i mitjançant patrons de major renom i posició que intercedeixen per ell, aconseguix establir-se amb un càrrec d'un caràcter híbrid politicomilitar.

Paraules clau: noblesa, servei, guerra, Monarquia, Mediterrani.

Resumen

Durante la época moderna, la noblesa procuro ganar espacios de poder mediante el acercamiento a la Monarquía a través de lo servicios militares, entre otros mecanismos. Francesc de Guimerà es un ejemplo de este modelo: noble de baja alcurnia que, a través del Servicio al rey y a través de patrones de mayor renombre y posición que interceden por él, consiguen establecerse con un cargo de carácter híbrido politicomilitar.

Palabras clave: nobleza, Servicio, guerra, Monarquía, Mediterráneo.

Abstract

During the modern age, nobility sought to acquire spaces of power by, inter alia, approaching the Monarchy through the military services. Francesc de Guimerà is a great example of this model: noble of low lineage that ensures, through the help of his service to the king and using patrons of bigger reputation and position that mediate for him, a hybrid military-political position.

Key words: nobility, service, war, monarchy, Mediterranean.

La noblesa catalana en època moderna encara és un tema per explorar tot i les grans aproximacions de Pere Molas o en les diverses obres, Joan Reglà, Josep Maria Torras, Eva Serra, Joan Lluís Palos, Joan Carrió Arumí o Manel Güell. El segle XVI, a més, no ha rebut l'atenció necessària pel que fa a l'anàlisi de les relacions entre els diversos escalafons nobiliaris, sense entrar ni tan sols en els vincles entre branques.

En aquest sentit, entrariem en l'estudi de la figura que centra aquest text, que seria la de Francesc de Guimerà, un membre d'aquest il·lustre llinatge català que es va trobar immers en el convuls Mediterrani de les dècades centrals del s. XVI.

Ja Eva Serra, en el seu article de "Els Guimerà una noblesa de la terra", citava dit Francesc de Guimerà com a governador de Menorca. Però només hi afegia que era un gendre de Gispert de Guimerà, ja que s'havia casat amb una bastarda legitimada pel senyor de Ciutadilla, Maria de Guimerà.¹

De fet, la majoria dels autors l'identifiquen a partir de la seva elecció durant l'any 1575 com a governador de Menorca. Josep Juan Vidal afirma que «un pic mort Joan de Cardona al gener de 1575, el rei, el març d'aquest mateix any, designà com a nou governador al català Francesc Guimerà. El febrer de 1578 li foren concedits dos-cents ducats pels seus serveis. El desembre de 1582, consultat el Consell de Guerra, Felip II li concedí una llicència per a desplaçar-se durant tres mesos a Catalunya».² El mateix autor afegeix més informació en una altra publicació, on diu qui era el governador interí en aquests moments de buit de poder, entre l'arribada i la marxa de Francesc de Guimerà: Miquel de Pacs.³

1. Eva SERRA, «Els Guimerà, una noblesa de la terra», *Recerques: història, economia, cultura*, 23 (1990), pp. 9-36: 20.

2. Josep JUAN VIDAL, «La projecció política a Mallorca a l'època dels Àustries», *Pedralbes. Revista d'història moderna*, 18-2 (1998), pp. 105-122: 114.

3. Josep JUAN VIDAL, «El gobierno del reino de Mallorca en la época de Felipe II», en J. Martínez Millán, dir., *Felipe II (1527-1598): Europa y la monarquía católica:*

D'altres, simplement parlen d'ell com un gendre de Gispert de Guimerà, senyor de Ciutadilla, a Lleida, a qui destaquen per ser el transformador de l'antic castell d'aquesta petita vila catalana en un palau renaixentista. En aquest sentit, es pronuncia Joan Eusebi Garcia Biosca, qui centra la seva atenció en Gispert de Guimerà i la branca central de dita família, amb una única i tangencial menció a Francesc de Guimerà: «També tenim notícia d'un nebot anomenat Francesc de Guimerà, que fou governador de l'illa de Menorca i que, per indicació expressa del rei Felip II prengué en matrimoni a Maria, germana de Bernat de Guimerà».⁴ I encara més, tot i que la intenció final de l'obra no és la de tractar les actuacions dels nobles de la família, sinó analitzar el grau de petjada i canvis que van fer sobre el castell, la cita sobre aquest noble a *Ciutadilla: el castell, el convent, la parròquia i el poble* de Maria Montserrat Vime Bacadí es redueix a un simple: «El rei mana que Maria es casi amb Francesc de Guimerà, governador de Menorca».⁵

La qüestió, per tant, recauria més en veure qui és aquesta persona constantment citada però gens explicada. Caldria arribar al passat d'aquest membre de la noblesa catalana, a quina branca del llinatge pertany i quins mèrits va fer per aconseguir un càrrec polític de rellevància, el de governador de Menorca, en un temps de veritable efervescència política i militar a la Mediterrània.

1. La procedència de Francesc de Guimerà: herència i matrimoni

Si repassem els documents notariais dels familiars més propers a ell, podrem establir un vincle directe entre la família i la seva situació

Congreso Internacional "Felipe II (1598-1998), Europa dividida, la monarquía católica de Felipe II (Universidad Autónoma de Madrid, 20-23 abril 1998), Vol. 1, Parteluz, Madrid, 1998, pp. 413-450: 420.

4. Joan Eusebi GARCIA BIOSCA. «Ciutadilla: de castell a palau», *Urtx: revista cultural de l'Urgell*, 15 (2002), pp. 55-76: 63.

5. Maria Montserrat VIME BACADÍ. *Ciutadilla: el castell, el convent, la parròquia i el poble*, Pagès Editors, Lleida, 2013, p. 31.

de petit noble en el centre del dinamisme polític de la Catalunya del moment.

Per tal de veure la història d'aquesta branca dels Guimerà, podem citar un petit fragment de Benet Oliva i Ricós, a *La petita noblesa del Maresme*, accèssit del premi Iluro 2001. Després de la mort sense descendència de Francesc Benet de Guimerà, senyor de Ciutadilla, «Bartomeu (de Guimerà) deixaria la senyoria de Ciutadilla al seu primogènit Gispert i la senyoria de Llorach al segon, Francesc. Per a aquest contractaria un afortunat matrimoni amb Anna Maria de Marimon i del Papiol⁶ que acabaria sent l'hereva de la senyoria del Papiol». ⁷ A més, l'autor afegeix que la condició per fer efectiva dita herència seria que «els descendents s'intitulesin de Guimerà i de Papiol». Identifica el fill primogènit d'aquest matrimoni com Joan de Guimerà i Papiol, senyor de Llorach i Papiol, qui es casaria amb Lluïsa de Llupià.

Per tal de resseguir els documents notariais de menys a més propers pel que fa a la figura de Francesc de Guimerà, podem començar amb el testament de la seva mare: Beatriu de Marimon, qui es va casar amb Francesc de Guimerà (pare). Quan ella fa el seu testament, al 1573, el seu marit ja havia mort, i en la clàusula on apareix el seu fill, Francesc de Guimerà, qui també actua com a marmessor seu, diu:

Item leix al susdit don Francesch de Guimerà fill y marmessor meu per tota es a saber part de heretat y legítima paternal y maternal y suplement de aquella y per altres qualsevol drets y actions a ell pertanyents esguardants ara o en sdevenidor las heretats y béns del dit don Francesch de Guimerà son pare y meus y per altres qualsevol causes y rahons tres milia lliures moneda barcelonesa pregant-lo tant caramente com puch sen vulla tenir per content.⁸

6. Segons un testament trobat a l'AHPB, la dona de Francesc de Guimerà, senyor de Llorach, i mare de Joan de Guimerà i del Papiol seria Beatriu de Marimon.

7. Benet OLIVA I RICÓS. *La petita noblesa del Maresme Tres trajectòries: Des Bosc, Ferrer i Sala (segle XIV-XVII)*, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró, 2002, p. 113.

8. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB). Notari Francesc Vidal, 382/40.

Francesc de Guimerà rebria, doncs, una quantitat gens menyspreable de tres mil lliures barcelonines com a herència de la seva mare, que actuava com a cap de casa després de la mort prèvia del pare. Però com no era el primogènit, no rebria res més de les diverses propietats territorials en poder de la família, cosa que l'hauria de fer moure per tal d'obtenir una bona posició i poder adquisitiu.

Francesc tenia dos germans: la primera, Joana de Junyent i de Guimerà, dona de Francesc de Junyent, a qui la seva mare, Beatriu de Marimon, entrega «solament lo us de fruyt habitació utilitat y comodat de totes aquelles duas casas junctas que jo tinch y possehesch en la present ciutat de Barcelona en lo carrer ample y devant lo monastir de la verge Maria de la Mercè». El segon era el seu germà gran, Joan de Guimerà i Marimon, l'hereu universal del matrimoni, qui va esdevenir el senyor del Papiol, a la vegueria de Barcelona, i de Llorach, a la vegueria de Montblanc. Aquest últim es va casar amb Lluïsa de Llupià, a qui el sobreviurien alguns fills: Gispert de Guimerà, Beatriu de Guimerà, Margarida de Guimerà, Àngela de Guimerà i Anna de Guimerà.

Dins el testament de Joan de Guimerà del 24 d'agost del 1583, en la marmessoria del seu germà Francesc diu: «don Francesch de Guimerà, governador per sa Magestat en la Illa de Menorcha, mon germà».⁹ Només amb aquestes paraules, podem situar el Francesc de Guimerà governador de Menorca dins aquesta branca dels Guimerà de Llorach que s'emparenten una generació anterior a ell amb la pubilla dels Marimon del Papiol i que acaben, com bona part de la noblesa catalana del moment, domiciliant-se a Barcelona. A més, gràcies a l'apunt del currículum que afegeix el seu germà, podem situar en aquesta data el càrrec en actiu de governador de Menorca en aquesta data: un moment amb cert moviment pel que fa a la biografia de Francesc de Guimerà, com es pot veure a les obres citades de Josep Juan Vidal.

9. AHPB, Notari Francesc Pedralbes, 426/166, f. 80r.

Sobre el matrimoni entre Francesc de Guimerà i Maria de Guimerà, com ja s'ha indicat a les cites inicials a diversos articles, hi havia un problema inicial i que tothom tenia ben present: el grau de consanguinitat entre els nuvis, ja que eren cosins germans i s'havia de demanar autorització expressa del Papa i del rei. La proporcionada pel rei es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), és datada al 9 de desembre del 1577 i ofereix una gran informació sobre aquest matrimoni, ajudant a situar en el seu context els diversos membres dels Guimerà que van contraure matrimoni.

El Rey

Embaxador. don Francisco de Guimerà governador de la Isla de Menorca tiene tratado de casarse con doña María de Guimeran, su prima hermana, hija de don Gispert de Guimerà, hermano del padre del dicho don Francisco, a la qual, y aún su hermano, que era bastardo, mandamos legitimar con condición que el dicho casamiento se hiziesse porque con él se componen y assientan algunas cosas y diferencias que podrían dar destiento a los dichos Guimeranes y porque el dicho matrimonio se espera mucho beneficio y quietud entre ellos os encargamos y mandamos que siempre que por parte de los dichos Guimeranes se acudiere a esta corte a obtener de su Santidad dispensación para efectuar el dicho casamiento, ayudeys, favorezcays a la persona que en ello entendiere con mucho cuidado y si necesario fuere hablaréys a su Santidad sobre ello y a quien más os paresçiere convenir para que la dicha dispensación se conceda que en hazello assy seremos de vos servido.

Data en Madrid a VIII de deziembre de MDLXXVII

[...] Oratori regio in curia romana.¹⁰

Aquest document es mou en la línia de les informacions puntuals que els diversos autors oferien de Francesc de Guimerà en les publicacions que anaven enfocades a altres afers, però amb una importància

10. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Cancelleria, Registres, 4307, p.145.

prou notable com per no donar-ho a conèixer. Felip II diu «a la qual (Maria de Guimerà) y aún su hermano (Bernat de Guimerà) que eran bastardos, mandamos legitimar con condición que el dicho casamiento se hiziesse», cosa que obliga a dur a terme dit matrimoni per una decisió reial i de pacte familiar. Aquest document va dirigit, precisament, a l'ambaixador a Roma de Felip II, a qui diu que parli en favor dels qui es casaran per tal d'obtenir la dispensació papal per dur a terme l'enllaç. A més, l'ambaixador en aquell moment era precisament don Juan de Zúñiga i Requesens, germà de Lluís de Requesens i Zúñiga (difunt ja en aquell moment) al servei del qual el propi Francesc de Guimerà havia fet mèrits per obtenir el càrrec polític que tenia ja en aquest moment.

Amb el matrimoni, aquestes dues branques dels Guimerà quedaven novament unides, la branca del Papiol-Llorach i Ciutadilla. Com es pot comprovar a les capitulacions matrimonials, conservades en aquest cas entre els protocols notariais a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), tot queda perfectament establert en les primeres línies, on destaquen el fet d'estar units per segon grau de consanguinitat, cosa que els va obligar a demanar una dispensació papal per celebrar el matrimoni:

Mijensant la gràcia del sperit sanct tractat és estat e concordat quel matrimoni sia fet obtinguda primer dispensació y licentia del sanctissimo senyor nostro Sanct Pare eo de la Sancta Sede Apostòlica la qual se té molta sperança se obtindrà per rahó de ésser en segon grau de consignitat constituïts.¹¹

Seguint amb les primeres línies del document, ens serveixen per afegir una nova prova a la identitat ja confirmada dels dos nuvis. D'una banda, el Francesc de Guimerà, anteriorment identificat com “un nebot de Gispert de Guimerà”, als capítols matrimonials apareix detallat

11. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Notariais-II, 16.

com «don Francesch de Guimerà, governador de la Ila de Manorcha per la S. C. R. Magestat del Rey y senyor nostros y fill del illustre señor don Francesch de Guimerà en la ciutat de Barcelona domiciliat y de la illustre señora dona Beatris de Guimerà, de aquell muller, defuncts, de una part». Veiem, doncs, que la mare havia mort entre el lapse de temps que fa el testament i les noces del seu segon fill.

Pel que fa a la muller d'aquestes noces, resulta molt destacable la seva filiació: «la noble señora dona Maria de Guimerà donzella filla del illustre señor don Gispert de Guimerà señor del castell y vila de Ciutadilla en la vegueria de Momblanch y de la baronia de Abella en la concha de Orchau, de la part altra». Una de les dades més repetides sobre aquest matrimoni, pràcticament l'única, és que la dona, Maria de Guimerà, era una filla legitimada per Gispert de Guimerà. Aquí es veu clarament aquest element: no apareix la mare enlloc, cosa que ens porta inevitablement a pensar en la informació oferta pels altres autors i corroborar-la.

Sobre la informació que ens proporciona aquest document, veiem la de la dot de Maria de Guimerà, de vuit mil lliures barcelonines.¹² Tanta és la quantitat que, tot i estar probablement dins la pròpia negociació dels capítols, Maria de Guimerà es mostra partidària de renunciar a la seva herència:

Tenintse per molt contenta y satisfeta e pagada de las vuyt milia lliures per lo dit señor son pare a ella donades [...] per ço de grat y certa sciencia fa y ferma al dit señor don Gispert de Guimerà pare seu y als seus larga y bestant fi ab solutió diffinitió y remissió de tota part de heretat legítima

12. Aquestes vuit mil lliures, però, no serien pagades en efectiu, sinó que divideix el pagament en: «mill y sinccentas en continent fetes esposalles entre ells dits sdevenidors coniuiges y dos millia lliures dins un any comptador del dia que lo dit donador finirà sos dies e les restants quatra millia y sinchcentas lliures a compliment de las demunt dites vuyt milia lliures lin crearà censal mort ab altre capítol si y segons en aquell serà contingut la qual donació fa y fer entén lo dit senyor don Gispert de Guimerà, donador, a la sita señora dona Maria filla sua».

y altres drets a ella pertanyents y pertànyer devents ara y sdevenidor en la heretat y béns del dit senyor son pare.

A més d'aquesta destacable quantitat, la qual centra tota la negociació matrimonial sobre com i quan s'havia de pagar, destaca també la figura del procurador del futur marit. Francesc de Guimerà es trobava a Mallorca, per la qual cosa no podia negociar en aquestes capitulacions matrimonials negociades a Bellpuig. El noble en qüestió es Anton de Cardona, duc de Soma, senyor de la baronia de Bellpuig, qui negocia en nom del governador de Menorca. A més, també destaca un dels nobles que actua com a testimoni de Maria de Guimerà, Anton Sacosta, donzell a la dita vila.

2. Francesc de Guimerà a les lluites de la Monarquia pel Mediterrani: els mèrits per obtenir un càrrec polític

La Monarquia Hispànica de Felip II es va veure immersa en la lluita secular entre els dos grans poders del Mediterrani, cosa que va mobilitzar els seus regnes quan la situació era més delicada. Més enllà dels enfrontaments navals entre els cabdills de les dues grans religions monoteistes, un dels moments que més preocupació va provocar en la cort de Madrid va ser la revolta dels moriscos de las Alpujarras el dia de Nadal de 1568 com a resposta més directa a la pragmàtica aprovada per Felip II l'any anterior.

Els territoris catalans van formar part de la resposta més clara a aquesta revolta en territori peninsular. Sense anar més lluny, Diego Hurtado de Mendoza, un dels grans cronistes de la guerra de las Alpujarras, ja diu:

Llegó Sancho de Leiva a un mismo tiempo con mil y quinientos catalanes de los que llaman delados, que por las montañas andan huidos de las justicias, condenados y haciendo delitós, que por ser perdonades vinieron los más de ellos a servir en esta guerra: era su cabeza Antic Sarriera, Ca-

ballero catalán; las armas sendos arcabuces largos y dos pistoletes de que se saben aprovechar.¹³

En aquesta línia va l'ordre que Felip II, del 13 de maig de 1569, qui diu que «en virtud de la present en ma bona fe y paraula real guiam, affidam y aseguram totes y qualsevol persones qui volran anar en companyia de dit Çarriera a Granada de totes qualsevol crims y delictes per ells y quiscun dells comesos».¹⁴ La gran majoria d'aquests soldats voluntaris, bandolers o no, van anar fins a Granada a bord de les galeres dirigides per Lluís de Requesens. Aquest va ser un dels més destacats catalans del moment en el servei directe al monarca i és, precisament, sota el seu paraigua, on se situen molts nobles catalans del moment.

Un d'ells, tant per participació a la guerra de Granada, per mèrits propis i càrrec després és en Francesc de Guimerà. Ja entre els documents dispersos de Guerra y Marina a l'Arxiu General de Simancas, trobem algunes referències a un Francesc de Guimerà: «Un tal Francés de Guimaran es uno de los capitanes que Juan de Austria manda a entretener».¹⁵ A més, sense comptar, un segon document del mateix lligall on trobem novament un Francesc de Guimerà en una «relación de los capitanes de galeras a quien su majestad manda dar ayuda de costa»¹⁶, on es mana entregar dos-cents ducats «al comendador Pedro Pardo de Ulloa Marín, a don Hernando de Agulea otro tanto, a don Françes de Guimaran otro tanto...». De fet, si anem una mica més enrere, passant de l'any 1568 al 1565, al socors de Malta quan es trobava assetjada pels otomans, trobem també un Francesc de Guimerà entre els «aventureros de diverses nacionalidades que venían a sus costas».¹⁷

13. Diego HURTADO DE MENDOZA, *Guerra de Granada. Hecha por el rey de España don Felipe II contra los moriscos de aquel reino*, edició a cura de B. Blanco-González, Castalia, Madrid, 1970, pp. 256-257.

14. ACA, Reial Cancilleria, registres, 4733, p. 235.

15. Archivo General de Simancas (AGS), Guerra y Marina, leg. 72, doc. 156.

16. AGS, Guerra y Marina, leg. 72, doc. 136.

17. FRANCISCO BALBI DE CORREGGIO, *La verdadera relación de todo lo que el anno*

El que fa sospitar d'una manera més profunda que en totes les ocasions es tracta del mateix Francesc de Guimerà és el fulgurant ascens que hauria suposat si no fos així, d'un noble no hereu del Papiol-Llorach fins a governador de Menorca amb responsabilitats polítiques i militars: del grup de petits nobles catalans que es mouen sota la protecció i lideratge de Lluís de Requesens (sense entrar als Cardona portantveus del general o Miquel de Montcada, mestre de camp d'un terç), seria l'únic que aconseguix un càrrec polític abans de la mort a Flandes de Requesens al 1576. Per aquest motiu, sembla prou evident que el servei del futur governador de Menorca venia de molt més enrere de la guerra de las Alpujarras, on es mobilitza la clientela de petits nobles catalans que no s'apartaran de l'ombra de Requesens fins als Països Baixos.

On tornem a trobar a Francesc de Guimerà novament, aquesta vegada amb més precisió: a Gènova, unint-se a la flota al voltant del 26 de juliol, quan fa la primera compra de queviures a la capital de la Ligúria. Aquestes galeres havien estat aturades durant setmanes davant la ciutat de Barcelona, que va ser el centre de la política de Felip II, amb algunes topades entre el govern municipal i els oficials de Joan d'Àustria per algunes detencions que aquests havien fet i que anaven contra les constitucions catalanes. Però aquesta gran flota va abandonar la ciutat el dimecres 18 de juliol amb la pompositat i la desfilada imaginada, en un grup que es movia en estricte ordre segons la dignitat dels destacats nobles que s'havien d'embarcar o, simplement, acompanyaven la comitiva:

De palasio, entre sinc y sis horas après mitxorn, anants lo major de dits sereníssims prínceps a mà dreta y dit senyor don Joan de Àustria a mà esquerra, sols, en la primera filera. E après venien lo menor de dits sereníssims prínceps a mà dreta, y lo excel·lentíssimo senyor lloctinent y capità

de MDLXV ha sucedido en la isla de Malta, de antes que llegasse l'armada sobre ella de Soliman gran Turco. Hasta que llegó el socorro postrero del Rey catholico nuestro señor don Phelipe Segundo deste nombre, Casa de Pedro Reigner, Barcelona, 1568, p. 109r.

general en lo present Principat a mà squerra, també sols en la segona filera. E après venia lo dit senyor comanador major de Castella y al seu costat quatre o sinc cavallers, anants tots a cavall. E après venien molts altres cavallers qui acompanyaven los dits senyors.¹⁸

Entre els altres cavallers que acompanyaven a les dignitats que s'individualitzen dins els *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, tot i aparèixer al llistat posterior, no es trobaria en Francesc de Guimerà, qui va embarcar a Gènova amb un bon grapat d'altres nobles, catalans i castellans, a les galeres de l'ordre de Santiago que capitanejava Lluís de Requesens. Això queda comprovat a la relació dels cavallers embarcats on sumen aquells servents que embarquen amb ells, i que necessitaven per saber el nombre d'estòmacs que s'havien d'alimentar aquelles jornades de navegació.

Apareixen en aquesta «relation de los cavalleros y criados que su señoría Illustrísima lleva a su costa en las galeres Capitana y Granada»¹⁹ alguns dels nobles catalans més propers a Lluís de Requesens, com és el cas de Guillem de Santcliment o Alexandre Torrelles, els que serien els seus marmessors en un futur. Però els cognoms catalans no es limiten a aquests, trobant diversos Cardona, Boxadors, Marimon, Queralt o Calders, a part del propi Francesc de Guimerà. En aquest darrer, però, s'afegeix una petita informació al davant: *fuese desde Génova*. Això implicaria que se'l trobarien a Gènova, el lloc de destí d'aquesta flota i des d'on haurien de comunicar-se amb la resta d'aliats de la Santa Lliga. Per aquest motiu, el podem situar sense gaires complicacions

A Gènova, Francesc de Guimerà va participar activament en les comunicacions entre els aliats, acompanyant a Miquel de Montcada a

18. J. M. Sans i Travé, dir., *Dietaris de la Generalitat de Catalunya. Volum II. Anys 1539 a 1578*, Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència, Barcelona, 1994, p. 357.

19. Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Arxiu Palau Requesens (APR), fam. Requesens, UC-685. doc. 14.

Venècia. Aquesta va ser una visita diplomàtica i amb cert punt d'espionatge, ja que a les instruccions que Joan d'Àustria donava al mestre de camp de terç era que informés als venecians dels seus moviments, però també que estigués atent a la força real de l'armada i la tripulació veneciana abans de trobar-se tota la flota a Messina.²⁰

Però la condició física de Francesc de Guimerà no va ser la millor a la tornada d'aquesta expedició diplomàtica cap a Venècia, cosa que el va fer abandonar la flota i romandre a Gènova per recuperar-se d'una malaltia mentre la flota que en un futur batria els otomans a Lepant continuava el seu camí per reunir-se a Messina amb la resta. Cal tenir ben present que, davant la dificultat que tenia la guerra naval per moure els efectius embarcats, així com la massificació dels tripulants a les galeres, feien que només mantinguessin a bord aquells en condicions de combat, deixant a port els malalts o lesionats.

De fet, en un segon llistat d'embarcats a la galera de Lluís de Requesens, el futur governador de Menorca apareix de nou entre els diversos nobles de procedència sobretot castellana i catalana, fins i tot algun italià hi és present, però el seu nom apareix de la següent manera: «don Francisco de Guimerán - este se fue».²¹ Per tant, tot i estar immers en les diverses lluites del Mediterrani que va mantenir Felip II, Francesc de Guimerà no es va trobar a la simbòlica jornada de Lepant.

3. El nomenament de Francesc de Guimerà com a governador de Menorca: intervenció nobiliària i virtut personal

Francesc de Guimerà no va anar a Lepant ni tampoc no va participar en la presa de Tunis ni en les accions que la Santa Lliga va dur a terme fins la seva dissolució a finals de l'any 1573, quan Venècia va negociar de forma individual la pau amb l'Imperi Otomà. Tanmateix, la seva posició era prou destacada com perquè Lluís de Requesens, aquell

20. AGS, Estado, leg. 1401, doc. 74.

21. ANC, APR, fam. Requesens, UC-685. doc. 14.

sota qui havia servit en els diversos escenaris, parlés per ell davant els membres més destacats de la direcció dels afers de la Monarquia Hispànica, com podria ser Joan d'Àustria o el propi Felip II.

En una carta a Joan d'Àustria, Lluís de Requesens ressegueix quina ha estat la trajectòria de Francesc de Guimerà des que era a Gènova fins que va tornar, a més de dir-nos per què no va estar present a la jornada de Lepant:

Don Françes de Guimara fue con la liçençia y orden de V. E. con don Miguel de Moncada des de Génova a Venecia y bolviendo con el mismo adoleçió en esse lugar donde ha estado muchos días malo, y llegó tan al cabo que se tuvo muy poca esperançã de su vida, y no estava aun sano quando supo la nueva de la victoria que Nro. Sr. dio a V. Ex. y sintió tanto el no averse podido hallar en ella que casi puso de nuevo en peligro su salud y agora que la tiene va a servir a V. Exa. a quien supplico le haga el favor y merçed que mereçen los muchos años que ha que sirve a su Md. y lo que dessea continuar sirviendo.²²

En aquest fragment, ja fa notar que la figura de Francesc de Guimerà ha estat important i que es faci «el favor y merçed que mereçen los muchos años que ha que sirve a su Md.». Aquí s'encarrila el futur nomenament de Francesc de Guimerà com a governador de Menorca, sent clara també aquesta intervenció del patró que demana favors polítics pels clients que han estat al seu servei directe, fent mèrits en les campanyes militars diverses.

A més, tot això avança en el temps: ja a l'agost del 1575, quan la situació a Flandes era veritablement complicada, amb bancarrota econòmica i accions militars continuades, en una extensa carta de Lluís de Requesens a la seva dona, Hierònima de Gralla, parlen de Francesc de Guimerà i de la seva situació entre els membres de la clientela de Requesens:

22. ANC, APR, fam. Requesens, UC-684. doc. 26.

Solo este invierno me pidió don Guillem que diese testimonio o fe de lo que Setantí y don Francesc de Guimeran y otros avían servido en Granada y en el mar y se las di. Pero ni hablan con el rrey ni con nayde aunque las partes las suelen presentar en la corte por rasas pretensiones más estas son cosas que los generales no las pueden negar a los que han servido debaxo dellos ²³

En aquestes paraules observem perfectament el funcionament de la clientela, amb el matrimoni que actua com a patró discutint per correspondència sobre la possibilitat d'enviar cartes de recomanacions per tal d'afavorir alguns dels seus clients. A més, trobem com el propi Guillem de Santcliment (qui acabaria en un futur com a ambaixador de la Monarquia Hispànica a la cort imperial de Praga) ha parlat amb Lluís de Requesens per afavorir a Francesc de Guimerà, trobant diversos graus en aquest grup nobiliari que es mou sota l'ombra de Requesens segons la proximitat que tenen a ell.

Les dates, de fet, coincideixen. Segons Lluís de Requesens, al llarg de l'hivern anterior va parlar en favor de Francesc de Guimerà per mediació de Guillem de Santcliment i, després de la mort de Joan de Cardona i Rocabertí, anterior governador de Menorca, al gener de 1575, es va nomenar a Francesc de Guimerà. El nomenament oficial arribaria el 24 de març de 1575 per part de Felip II ²⁴, qui hauria fet cas de les recomanacions rebudes des de feia diversos anys i que conflüen en la persona de Francesc de Guimerà. Dins la seva actuació, gràcies a l'experiència militar que tenia, s'ha de destacar la confiança que depositava en ell Felip II en els afers que corresponien a la defensa de l'illa, la qual tenia una importància estratègica, juntament amb totes les Illes Balears, pel que fa al domini del Mediterrani occidental.

Tot i que la potència militar que es trobava a Menorca era limitada, Felip II ordena a Francesc de Guimerà que igual que ho havia fet abans

23. ANC, APR, fam. Requesens, UC- 35, doc. 1-64.

24. ACA, Reial Cancilleria, registres, 4361, p. 203.

Joan de Cardona, «hasta que otra cosa probeyamos tengáis a vuestro cargo la gente de a caballo que reside en la isla».²⁵ Té lògica el fet que el governador polític sigui també qui dirigeixi la cavalleria del territori, per la poca magnitud dels efectius que hauria d'encapçalar i pel fet de fer unir en una mateixa persona el poder polític i militar, cosa prou habitual a la Monarquia Hispànica.

Durant l'any 1577, Francesc de Guimerà demanaria abandonar l'illa un temps segons indica Jaime Benejam Lluç (recordem que es trobava en plena negociació del seu matrimoni amb Maria de Guimerà, cosa que el podria fer moure cap al Principat encara que fos puntualment). Segons el *Llibre de Determinacions*, que l'autor ha consultat a l'Arxiu Històric Municipal de Ciutadella, el 21 de setembre del 1577, en el consell ordinari de Ciutadella es diu que: «dias fa tenim entes que lo Illustre Senyor Governador Don Francisco de guimeran te licentia de anar en barçalona, o, en Cort, a be que de ell no u sabem».²⁶ De fet, allò que preocupava als jurats de Ciutadella era qui seria el substitut del dit Francesc de Guimerà, així com tenir constància de les informacions que els arribaven sobre la substitució del seu governador però de les que no rebien cap notificació ni ordre oficial.

La marxa de Francesc de Guimerà de l'illa, per tant, estava prevista, cosa que coincideix aproximadament amb el moment que Felip II entrega dos-cents ducats per tal que li serveixi com «ayuda de costa para que se pueda mejor entretener en el dicho cargo»,²⁷ cosa que ja indicava Josep Juan Vidal en el seu article a *Pedralbes*.²⁸

Al 1582 serà, però, quan Francesc de Guimerà va abandonar l'illa de forma definitiva per una llicència atorgada per Felip II perquè Francesc de Guimerà marxés a Catalunya uns mesos, però mai no va tornar

25. AGS, Guerra y Marina. Secretaría de guerra, Lib. 30. p. 168.

26. Jaime BENEJAM LLUCH. «Menorca, segunda mitad del siglo XVI. El gobierno y las élites municipales», tesi doctoral, UNED, 2010, p. 354.

27. ACA, Reial Cancilleria. Registres, 4363, 3v.

28. JUAN VIDAL, *La projecció*, p. 114.

a l'illa.²⁹ En el seu lloc vindria la governació de Miquel de Pacs, cavaller mallorquí, per passar a un nou català, Jeroni Josa.

Conclusions: promoció nobiliària i govern de la Monarquia

L'actuació i l'assoliment de càrrecs polítics per part de Francesc de Guimerà és una norma bastant comuna entre la noblesa del moment. Aquest noble, descendent indirecte dels Guimerà de Ciutadilla, amb qui es tornaria a emparentar per matrimoni, però per línia directa dels de Llorach i dels Marimon del Papiol, respon clarament a la figura del fill fadrístern que necessita buscar els mèrits per tal de prosperar en la vida, ja que no ha tingut la fortuna de rebre títols i propietats per naixement. Les possibilitats que s'obrien davant d'aquests nobles no eren gaires i passaven per l'exèrcit, l'Església i, cada vegada més, l'administració pública del regne. En el cas de Francesc de Guimerà, l'activitat seria la sortida triada, afavorida per la gran activitat militar del Mediterrani de Felip II i la implicació d'aquest monarca en els diversos afers que afectaven a la Cristiandat, així com la proximitat amb un noble de major rang i molt proper al rei, com era el cas de Lluís de Requesens.

Això també aniria de la mà de les oportunitats sorgides en les clienteles formades al voltant dels nobles de major rang. Francesc de Guimerà esdevé un dels membres destacats del seguici de Lluís de Requesens, qui l'acolliria sota la seva protecció i utilitzaria els seus vincles amb les més altes esferes de govern de la Monarquia per promocionar els seus servent i amics, com el propi Comanador es refereix a aquells que es trobaven amb ell a la guerra de l'Alpujarra, entre els quals es trobava el Guimerà. De fet, el governador de Menorca és un més dins el perfil comú entre els que es trobaven sota el paraigua de Requesens, com s'ha comentat, trobant altres membres destacats com Lluís de Queralt,

29. *Ibidem*

Guillem de Santcliment o Alexandre Torrelles, que comparteixen amb el protagonista d'aquest bona part dels punts de la trajectòria vital.

Per tant, l'anàlisi d'aquests pocs anys a la vida de Francesc de Guimerà permet descobrir una figura molt interessant dins la noblesa catalana del moment i que quedaria emmarcada en una clientela i un sistema de relacions patró-client que començaria en ell i acabaria en Felip II, qui reconeixeria el seus serveis als diversos escenaris militars amb un càrrec polític.

Linajes, redes y poder en los espacios ruro-urbanos castellanos en la temprana modernidad

OSVALDO VÍCTOR PEREYRA
Universidad Nacional de La Plata

Resumen

El presente trabajo analiza la constitución de la red relacional de vínculos y adscripciones entre los linajes presentes en un espacio regional concreto -la zona Oriental de Cantabria y los valles de Trasmiera- en la temprana modernidad, siglos XIV y XVI. La competencia de estos entramados relacionales de poder en la llamada lucha de bandos linajes y parcialidades, así como el rol articulador que presentan los parientes mayores y la violencia como catalizador general en el cual se inscriben las solidaridades y competencias entre estos grupos colectivos instalados tanto en espacio rural como en el urbano. Partiendo de un análisis configuracional y de una matriz de redes sociales se intenta analizar las articulaciones a nivel de espacios territoriales concretos.

Palabras claves: linajes, vínculos, redes, articulación.

Resum

El present treball analitza la constitució de la xarxa relacional de vincles i adscripcions entre els llinatges presents en un espai regional concret -la zona Oriental de Cantàbria i les valls de Trasmiera- en la primerenca modernitat, segles XIV i XVI. La competència d'aquests entramats relacionals de poder en l'anomenada lluita de bàndols llinatges i parcialitats, així com el paper articulador que presenten els parents majors i la violència com a catalitzador general en el qual s'inscriuen les solidaritats i competències entre aquests grups col·lectius instal·lats tant en espai rural com l'urbà. Partint d'una anàlisi configuracional i d'una matriu de xarxes socials s'intenta analitzar les articulacions a nivell d'espais territorials concrets.

Paraules claus: llinatges, vincles, xarxes, articulació.

Abstract

The current work analyses the constitution of the relational network of links and secondments between the lineages on a concrete regional space (the oriental part of Cantabria and the Trasmiera Valleys) during early modern age, from the XIV to XVI centuries. The competence of these relational frameworks of power on the so-called battle of sides, lineages and partialities, as well as the articulating role that are shown by the elderly relatives and the violence used as general catalyst in which the solidarities and competences of these collective groups are registered, both in rural and urban space. On the basis of the configurational analysis and a matrix of social networks, the aim is to analysis those articulations on concrete territorial spaces.

Key words: lineage, link, network, linkage.

Introducción

El presente trabajo centra su atención en la dinámicas de articulación socio-espacial que presentan los grupos más destacados de la sociedad feudal cántabra en la temprana modernidad estableciendo con ello un análisis relacional a través de sus unidades primarias de organización: los linajes.¹

1. Consistentes en un conjunto de descendencia patrilínea, unido por fuertes lazos de parentesco y de fidelidad entre sus miembros, el linaje integraba en su seno tanto a padres, hijos y parientes cercanos, como también a los distintos grupos familiares que conformaban sus extensas clientelas estructuradas, a partir de un entramado fuertemente jerarquizado que permitía incorporar los distintos segmentos de la compleja sociedad feudal. La estabilidad de dichas configuraciones asociativas de poder primarias deviene del hecho de que las mismas reproducían valores de solidaridad y cohesión entre sus miembros que se encontraban así unidos a un patronímico común que les permitía distinguirse del resto de la población. Véase José Antonio MARÍN PAREDES,

La sociedad septentrional castellana bajo medieval se nos presenta compleja y variada, tanto en los valles y aldeas que conforman su paisaje rural como así también en las numerosas villas del interior y de la costa que configuran su tímido e incipiente sistema urbano. Asociadas a ellas tenemos un amplio abanico de tipos sociales que van desde los “labradores” (término genérico que designa en la documentación al campesino parcelario sometido a censo) a los mercaderes exportadores (sectores enriquecidos por el monopolio en la explotación del hierro y el comercio marítimo) pero, entre todos ellos, una condición jurídico-social bastante extendida: la hidalguía.²

Si bien es cierto que gran parte de estos contingentes enrolados en los peldaños más bajos del estamento privilegiado se encuentran formando parte de las amplias clientelas de los linajes aristocráticos -la

“Semejante pariente mayor”: Parentesco, solar, comunidad y linaje en la institución de un Pariente Mayor en Gipuzkoa: Los señores del solar de Oñaz y Loyola (Siglos XIV-XVI), Departamento de Cultura y euskera, Diputación Foral de Gipuzkoa, Ikerlanak/ Estudios, San Sebastián, 1998.

2. La importante concentración de hidalgos y familias hidalgas en el norte peninsular es, sin duda, un dato significativo para tener en cuenta para centrar un estudio comparativo de las distintas dinámicas de desarrollo e interacción que presentan estos entramados familiares en los diferentes espacios de la cornisa cantábrica. Para el alcance cuantitativo véase el trabajo de Francis BRUMONT, *Paysans de Vieille-Castille aux XVI et XVII si cle*, Casa de Velázquez, Madrid, 1994. Para el espacio cántabro, el estudio de C. Díez Herrera identifica el núcleo de estos grupos en familias infanzonas -conformantes de la nobleza autóctona- que, asentadas en los valles de Santillana y Trasmiera habría, entre los siglos X-XII, ejercido una destacada función militar y política a nivel comarcal participando de forma activa en los concejos de valles y aldeas. Para la autora el término *infanzón* va “debilitándose” progresivamente viéndose sustituido por designaciones como *domini*, *milites*, *seniores*, *caballeros* y, desde el siglo XII en adelante, *fijosdalgo*. En este sentido esta denominación se presenta más abarcativa y parece extenderse significativamente en los espacios cántabros entre los siglos XIII y XIV, lo cual es señal de que estamos en presencia de un grupo más bien “abierto” signado por dos vías de entrada al mismo que serían por un lado el nacimiento y por el otro la participación militar. Véase Carmen DÍEZ HERRERA, *La formación de la sociedad feudal en Cantabria (siglos XI-XIV)*, Servicio de publicaciones UC, Santander, 1990.

gran nobleza del reino castellano- también es reductivo centrar su participación únicamente en la integración a las huestes feudales. Es cierto que en gran medida ellos son profesionales militares, o que es posible identificar una parte importante de sus ingresos aportada por dicha actividad, pero la misma se desarrolla en momentos puntuales, asociada a los vaivenes derivados del permanente estado de violencia producido por la lucha de bandos linajes y parcialidades.³ Estos «señores de la guerra y de la tierra» comportan un perfil “social” y “profesional” mucho más complejo. No es viable, en los espacios septentrionales, subsumir hidalgo a señor, aunque comparten la misma base del privilegio jurídico y algunos puedan ser catalogados como “señores sin señorío”⁴ siendo en su mayoría agricultores apegados a su terruño y aldea.

Podemos afirmar que hidalguía y pobreza no sólo podían ser compatibles en España, sino que, en el espacio septentrional del reino de Castilla era una realidad extendida y constante. Ello establece una “inversión de nuestra mirada” o, si se prefiere, una “complementación”, ya que el rol de la pequeña nobleza no puede ser reducido a un simple apéndice de la alta aristocracia ni debería ser estudiada por fuera del contexto social, económico y político que conforma su situación diferenciada al interior de las aldeas y villas donde intentan imponer -no sin tensiones y conflictos- sus privilegios frente al resto de sus vecinos.

Debemos establecer sobre estas familias hidalgas lo que definiríamos como una mirada “diferenciadora” y “diferenciante” anclada en analizar el propio rol que estas tienen en el complejo juego político al

3. Véase José A. LEMA, Jon A. FERNÁNDEZ DE LARREA ROJAS, Ernesto GARCÍA, José MUNITA y José Ramón DÍAZ DE DURANA, *Los señores de la guerra y de la tierra: nuevos textos para el estudio de los Parientes Mayores Guipuzcoanos (1265-1548)*, Gipuzkuako Artxibo Orokorra, Archivo General de Guipuzkoa, San Sebastián, 2000.

4. José Ramón DÍAZ DE DURANA, *La otra nobleza. Escuderos e hidalgos sin nombre y sin historia. Hidalgos e hidalguía universal en el País Vasco al final de la Edad Media (1250-1525)*, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, Bilbao, 2004.

interior de sus comunidades locales plenamente jerarquizadas y donde la participación de estos efectivos humanos, enrolados en los distintos bandos linajes y parcialidades, es fundamental al momento de analizar la conflictividad interna que presentan las mismas.⁵

2. *La centralidad de relaciones en torno al linaje*

En términos generales, podemos decir que estos linajes se nos presentan como la estructura básica de organización familiar que dota de coherencia a los grupos más prósperos e influyentes de la sociedad cántabro-vizcaína desde la baja Edad Media.⁶ Estructurado en torno a fuertes lazos de parentesco y de fidelidad entre sus miembros, el linaje integraba en su seno tanto a padres, hijos y parientes cercanos, como también a los distintos grupos familiares que conformaban sus extensas clientelas,⁷ convenidos a un entramado fuertemente jerarquizado que permitía incorporar los distintos segmentos de la compleja sociedad feudal.

5. Véase Ignacio AROCENA ECHEVERRÍA, «Los parientes mayores y la guerra de bandos en País Vasco», *Historia del Pueblo Vasco* I, Ereín, San Sebastián, 1978, pp. 151-172; Tomás Antonio MANTECÓN MOVELLÁN, *Conflictividad y disciplinamiento social en la Cantabria del Antiguo Régimen*, Universidad de Cantabria – Fundación Marcelino Botín, Santander, 1997; José Ramón DÍAZ DE DURANA, «Las Luchas de Bandos: Ligas nobiliarias y enfrentamientos banderizos en el nordeste de la Corona de Castilla», en J. I. de la Iglesia Duarte, coord., *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV: XIV Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 4 al 8 de agosto de 2003*, Instituto de Estudios Riojanos, 2004, pp. 81-112.

6. Véase el trabajo de Jesús Ángel SOLÓRZANO TELECHEA, «Sociedad y violencia de bandos en la Merindad de Trasmiera durante la Baja Edad Media», en *Estudios Trasmieranos*, 2 (2004).

7. Para profundizar en la forma en que se estructuran las relaciones en torno al cabeza de linaje, véase el trabajo de José Antonio MARÍN PAREDES, «*Semejante pariente mayor*»: Parentesco, solar, comunidad y linaje en la institución de un Pariente Mayor en Gipuzkoa: Los señores del solar de Oñaz y Loyola (Siglos XIV-XVI), Departamento de Cultura y euskera, Diputación Foral de Gipuzkoa, Ikerlanak/Estudios, San Sebastián, 1998.

Las estructuras linajísticas se nos aparecen establecidas por un fuerte componente territorial y económico, ya que, al mismo tiempo, eran el instrumento mediante el cual, los grupos dominantes garantizaban la apropiación de sus recursos.⁸ Estos “topo-linajes” no necesariamente constituyen en estos tiempos tempranos “linajes” consolidados -en el sentido estricto patrilineal del término- sino estructuras más o menos formalizadas, más o menos abiertas, centradas en la trasmisión de la herencia sin que indefectiblemente la misma deba ser sostenida por el hijo varón -aunque puede ser señalada ésta como preferencia- ya que a falta del mismo en la línea sucesoria es posible que las mujeres, o ramas secundarias o un hijo bastardo configuren alternativas válidas a las cuales echar mano ante la ausencia de heredero legítimo. Son el punto de anclaje en que se formalizarán, hacia el siglo xv, los linajes, a través de un sistema particular de filiación descendente preferentemente agnaticio -frente al cognaticio que imperaba en los primeros siglos medievales- donde sobresale la masculinidad, pero también tiene un lugar fundamental la primogenitura.⁹

De esta manera, el problema que se le presenta al investigador radica en ordenar la compleja panoplia de elementos que la documentación asocia con la idea de linaje: *parentela* / *vasallos* / *amigos* / *atreguados* / *encomendados*, *encartados*, etc. Es decir, agentes que se encuentran unidos por relaciones de parentesco real y consanguíneo, así como vinculados por pseudo-parentesco o relaciones de parentesco artificial,

8. Tan intensa es la relación entre locación y linaje que algunos autores definen a los mismos como topo-linajes. Véase Anita GUERREAU-JALABERT, «El sistema de parentesco medieval: sus formas (real/espiritual) y su dependencia con respecto a la organización del espacio», en R. Pastor, comp., *Relaciones de poder, de producción y parentesco en la Edad Media y Moderna. Aproximación a su estudio*, CSIC, Madrid, 1990, pp. 85-105. En el mismo sentido Joseph MORSEL, *L'aristocratie médiévale. La domination sociale en Occident (ve-xve siècle)*, París, Armand Colin, 2004, pp. 103-109.

9. Para una síntesis de esta evolución véase el trabajo de Isabel BECEIRO PITA y Ricardo CÓRDOBA DE LA LLAVE, *Parentesco, poder y mentalidad. La nobleza castellana siglos XII al XV*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1990.

hasta grupos familiares unidos por las más diversas relaciones de dependencia personal y políticas con el cabeza de linaje. Sin embargo, a pesar de la heteróclita composición que presentan estos grupos, a través de la utilización de la narrativa genealógica, como el texto de las *Bienandanzas e fortunas* del banderizo Lope García de Salazar, es posible encontramos con un principio de ordenamiento.¹⁰

Este sistema de fidelidades y de asociación interlinajísticas o bandos linajes, construidos en torno al pariente mayor, se nos presenta eminentemente plástico y expansivo dependiendo, pura y exclusivamente, de la “fortaleza” que presentara el tronco principal. Sobre esta lógica de predominio se encuentra estructurado todo el relato banderizo, García de Salazar lo simplifica en una simple premisa que moviliza y da sentido a las acciones violentas emprendidas: «valer más...», expresión que no sólo nos remite al problema del “honor”, sino también señala la sórdida lucha por intereses económicos y políticos que se encontraban ensamblados al interior de estas estructuras parentales amplias que son los linajes.¹¹

3. *‘A la voz de mando’... del pariente mayor*

Simplificando la imagen podemos decir que tenemos así un grupo, más o menos extenso, de *hidalgos poderosos* locales que en función de su categoría aparecen vinculados a dominios señoriales -laicos y monásticos- y que son percibidos por los contemporáneos como linajes “pre-

10. De las distintas ediciones de *Las bienandanzas e fortunas* de Lope García de Salazar utilizamos, para este trabajo, aquella realizada por Ana María Marín Sánchez que tiene acceso digital en <http://parnaseo.uv.es/Lemir/Textos/bienandanzas/Menu.htm>. En base a la edición realizada por Rodríguez Herrero en 1967, reeditada sin cambios en 1984: LOPE GARCÍA DE SALAZAR, *Las bienandanzas e fortunas*, 4 vols., ed. A. Rodríguez Herrero, Diputación Foral de Vizcaya, Bilbao, 1984.

11. «La sangre vertida fue entre los Calderones de Nograro(n) e los de Angulo... que eran vecinos, e la causa d’ella fue sobre cuál valería más en la tierra, como acontece entre otras muchas gentes»: GARCÍA, *Bienandanzas e Fortunas*, p. 906.

eminentes” -de antigua prosapia- que son tomados como principales dentro de los espacios regionales y comarcales en los cuales se encontraban implantados donde descansaba su fortuna dominando desde sus casas-torres el espacio rural cántabro-vizcaíno feudalizado. Por el otro lado, como segmento inferior, un conjunto mucho más extenso de *hidalgos pobres* en una condición bastante parecida a la de los labradores: «ya que ellos vivían en los lugares de behetría, abadengo, o solariego, labraban y debían hacer en los solares los fueros e rentas que hacían los labradores, incluida, en ocasiones la prestación de trabajo». ¹² En el medio de estos dos polos del fenómeno toda una amplia gama de posibilidades dependiendo del conjunto de condiciones y condicionantes que garantizaban la situación social de estos linajes. En este sentido, y sobre ese basamento común que era la condición hidalga, dentro del grupo más acendrado de los hidalgos poderosos aparece en estos territorios septentrionales la denominación general de parientes mayores.

El cabeza del linaje o pariente mayor era el primogénito de la rama principal, y actuaba como un jefe sobre los distintos miembros del linaje convirtiéndose así en cabeza de este. ¹³ Su autoridad era moral en cuanto atendía los asuntos de su propia casa, pero también era intermediario, última voz y decisiva, en término de las querellas de otros núcleos parentales desprendidos del tronco familiar. ¹⁴ Desde fines de

12. DÍEZ, *La formación*, p. 258.

13. En relación con las problemáticas generales de los linajes, bandos y parientes mayores en el espacio septentrional del reino de Castilla véase: Echeverría I. AROCENA, «Los parientes mayores y la guerra de bandos en País Vasco», *Historia del Pueblo Vasco*, I, San Sebastián, 1978, pp. 151-172; Arsenio F. DACOSTA MARTÍNEZ, *Los linajes en Bizkaia en la Baja Edad Media: poder, parentesco y conflicto*, Editorial de la Universidad de País Vasco, Bilbao, 2003; Arsenio F. DACOSTA MARTÍNEZ, «De donde se sucedieron unos en otros. La historia y el parentesco vistos por los linajes vizcaínos bajomedievales», *Vasconia*, 28 (1999), pp. 57-70.

14. El pariente mayor es tomado, como representación de la dirección del linaje centralizando en su figura las relaciones políticas de dominio al interior de este. Como establece C. I. López Benito, los linajes deben ser entendidos como: «... una

la Edad Media se había convertido en jefe del entierro del linaje y por lo tanto guardaba la tumba familiar de sus padres y de sus abuelos. Era el encargado, por delegación testamentaria, de cuidar y velar por el resposno de sus almas con lo cual, en definitiva, era guardián de la memoria colectiva propia del linaje. De esta manera linaje, solar¹⁵ y memoria¹⁶ se constituían en una unidad de sentido global que identifica al pariente mayor y al conjunto estructurado de estructuras familiares unidas a él.¹⁷ El cabeza del linaje era también el patrono de las dife-

comunidad de individuos unidos por lazos de sangre y por un intenso sentido de la solidaridad. Entre sus componentes destacaba siempre un jefe o pariente mayor que tenía... importantes atribuciones (repartir cargos, poner en pie de guerra al linaje) Pertenecen también a éste las clientelas constituidas por personas vinculadas a él por lazos de tipo espiritual (fidelidad, vasallaje, etc.) La solidaridad era básica para la supervivencia del linaje.» Clara Isabel LÓPEZ BENITO, *Bandos nobiliarios en Salamanca*, Centro de Estudios Salmantinos, Salamanca, 1983, p. 58.

15. El solar originario (materialidad del vínculo adscriptivo) consolidaba todos los elementos materiales y simbólicos que contribuían a la grandeza del linaje: la casa-torre, el hogar, el molino, la ferrería y la iglesia, pero también -en relación al tema que nos atañe- era el «...solar antiguo e poderoso e su fundamento... de dónde sucedieron e suceden de unos en otros...», es decir, lugar mítico donde se constituye una conciencia de un origen -siempre remoto- de un antepasado común a todos los miembros del linaje y donde las leyendas sirven para mistificar sus principios. Cita Lope GARCÍA DE SALAZAR, *Libro de las Bienandanzas e Fortunas*, Libro XXI. «Título del linaje de Gamboa e dónde fueron levantados e cuáles fueron los primeros que d'este nombre se llamaron», p. 809.

16. De esta manera, la memoria genealógica se convierte en un vínculo inmaterial que determina la conexión entre los miembros adscritos al linaje. Configuran una matriz común que los enlaza con su pasado -mítico y glorioso- del cual descienden, «unos en otros...».

17. Como establece María del Carmen GERBET, *La nobleza en la Corona de Castilla. Sus estructuras sociales en Extremadura (1454-1516)*, Institución Cultural "El Brocense" de la Excm. Diputación provincial de Cáceres, Cáceres, 1989, p. 98: «...era raro que todos los miembros de linaje fuesen sepultados en el mismo sitio. Esto se debía, por una parte, a la evolución del sentimiento religioso... por otra parte, las tumbas familiares edificadas en las iglesias comenzaron a ser insuficientes. El pariente mayor entonces, a veces, se encargaba de acordar o no la autorización para enterrar a tal o

rentes capellanías e iglesias familiares fundadas por sus antecesores que hacían recaer en el primogénito el cuidado de estas.¹⁸ Muchas veces se daba el caso de que se nombraba al frente un miembro del propio linaje ya que la opción de las vocaciones religiosas masculinas y femeninas se conformaban como otra de las vías de promoción y acumulación que permitía acomodar a segundones y ramas colaterales de la nobleza laica. De la misma manera la cohesión simbólica implicaba la idea de que cada linaje noble poseía un apellido (o patronímico)¹⁹ y escudos de armas que los distinguía del resto de la población²⁰. Como vemos la

cual miembro del linaje en el enterramiento familiar. Algunas familias, sin embargo, reservaban el entierro principal del linaje sólo para los primogénitos».

18. Véanse los análisis realizados por José Ramón DÍAZ DE DURANA, «Patronatos, patronos, clérigos y parroquianos. Los derechos de patronazgo sobre monasterios e iglesias como fuente de renta e instrumentos de control y dominación de los Parientes Mayores guipuzcoanos (siglos XIV a XVI)», *Hispania Sacra*, 50 (1998), pp. 467-508. Arsenio F. DACOSTA MARTÍNEZ, «Patronos y linajes en el Señorío de Bizkaia. Materiales para una cartografía del poder en la baja Edad Media», *Vasconia: Cuadernos de Historia-Geografía*, 29 (1999), pp. 21-46. Tanto A. Dacosta Martínez como Díaz de Durana, focalizan su atención en el estudio del valor que supusieron las rentas originadas en estas iglesias y en la influencia social que se derivó de la detentación de prerrogativas sobre estos oratorios.

19. Véase P. Martínez Sopena, dir., *Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, U. de Valladolid - U. de Santiago de Compostela, Valladolid, 1995, especialmente el trabajo de José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR; Carmen DIEZ HERRERA y Esther PEÑA BOCOS, «Antroponimia y sociedad del Cantábrico al Ebro en los siglos IX a XII», pp. 205-230.

20. Para algunos historiadores el escudo de armas es el elemento central de la autoconciencia nobiliaria, aún más que el apellido. Sin embargo, ambos también se encuentran inextricablemente unidos. Para el lugar que ocupan estos emblemas véase Faustino MENÉNDEZ PIDAL DE NAVASCUÉS, *Los emblemas heráldicos. Una interpretación histórica*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1993. Según David García, «en las armas venía de algún modo señalada la 'calidad' de la familia noble, por sus alusiones, muchas veces leyendas, sobre cómo se consiguieron...de ahí que se colocaran en las partes más visibles y se conserven hoy en las fachadas de las antiguas casas nobles.» David GARCÍA HERNÁN, *La nobleza en la España Moderna*, Istmo, Madrid, 1995, p. 43.

figura misma del pariente mayor condensa sobre su persona este conjunto plural de relaciones establecidas en función del solar y del linaje, adicionando el de la autoridad, ya que a su voz de mando se ponía en pie de guerra toda la parentela, los sujetos vinculados y dependientes, así como sus respectivas clientelas. Es decir, en torno del pariente mayor parece centralizarse todo un conjunto amplio y variado de relaciones de dependencia que no sólo se encuentran cristalizadas en lazos de parentesco real o consanguíneo, sino también de pseudo parentesco o artificial, así como de obediencia y sujeción, que adopta formas variadas. Se puede simplificar este conjunto relacional a partir de una breve descripción de las interrelaciones que enmarcan cada espacio asociativo en torno al pariente mayor:

Un primer círculo de sociabilidad se encontraría conformado por el propio pariente mayor con sus familiares directos o descendientes legítimos. Allí encontramos, en sus manos y a su cuidado, el patrimonio familiar heredado, el solar originario —«de donde proceden unos y se suceden otros...»—, los símbolos externos —el escudo de armas—, el manejo del panteón familiar, etc., sobre él mismo recae la autoridad referente al conjunto del linaje. Directamente relacionado al mismo se encuentran sus familiares —mujer e hijos legítimos y/o bastardos— que viven con él. Son los familiares directos que se encuentran unidos al solar y sujetos a la autoridad patriarcal que conforma la casa del cabeza del linaje. Junto a ellos, como unidad económica y política que es la casa principal, convive también un conjunto de gentes de toda condición a su servicio. Las fuentes los identifican, genéricamente, como *criados* o *vasallos*. Familiares directos y criados constituyen así la esfera más cercana de lealtades y solidaridades que estructuran el tronco del linaje constituyendo un primer gran espacio de articulación en torno a la figura del señor.

A partir de este núcleo genético se conforma un circuito más amplio de relaciones de dependencia que presenta diversas formas y grados. Por fuera del entorno doméstico, extendiéndose por ello territorialmente a diversas áreas de influencia y constituyendo solares secundarios pero vinculados fuertemente a través de relaciones de parentesco

directo, se encuentra el círculo que comprende a la parentela ampliada, en la cual hallamos las ramas colaterales –legítimas o bastardas– así como los linajes directamente entroncados. Todo este conjunto se encuentra fuertemente reforzado por relaciones matrimoniales cruzadas, fruto de la sinergia producida por la estrategia de alianzas encaradas, digitadas y motorizadas por el propio pariente mayor. En esta armazón territorial, las relaciones parentales no son las únicas a tener en consideración. También forman parte de este vasto sistema reticular los que llamamos linajes dependientes, los cuales se encuentran vinculados al tronco principal por relaciones de parentesco artificial –tan fuerte como las anteriores– y que permiten ampliar, ostensiblemente, el armazón de alianzas políticas. Todos estos subgrupos conforman lo que podemos definir, genéricamente hablando, como la parentela ampliada, ya que sobre ellos priman las relaciones de parentesco, sean ellas directas o artificiales.

Finalmente, un tercer espacio de articulación lo constituyen los dependientes o sujetos. Aquí encontramos dos subgrupos, el primero, el que podemos denominar *linajes asociados*, se encuentran vinculados al tronco principal a partir de relaciones clientelares o de servicio. Son linajes menores, generalmente de proyección local, los cuales se encuentran sujetos a la autoridad emanada del pariente mayor. Del segundo de los subgrupos forman parte aquellos que las fuentes definen genéricamente como los allegados. Encontramos allí a *vasallos*, *amigos* y *atreaguados*. A estos dos subgrupos podemos considerarlos, en su generalidad, como dependientes o sujetos, en función de las múltiples formas de sujeción y de autoridad que pesan sobre ellos. Son la última demarcación donde los miembros se inscriben al linaje y podemos visualizarlos dentro de la estructura amplia de movilización de recursos humanos. Por ejemplo, los llamados *atreaguados*, en realidad, no son gente adscripta al bando linaje, son hombres armados que participan en otros bandos pero que, por alianzas eventuales entre los cabezas de bandos, defienden o participan, siempre circunstancialmente, en favor del pariente mayor.

Todo este conjunto de recursos humanos y militares era movilizadopor los cabeza de los poderosos linajes pudiendo establecerse alianzas de gran magnitud que terminaban conformando los llamados *bandos linajes* y *bandos parcialidades*.²¹ La formidable extensión territorial que muestran estas *alianzas interlinajísticas* permite comprender, en gran medida, la imposibilidad de obturación del conflicto y la violencia en estos espacios septentrionales ya que tanto linajes rurales como urbanos se encontraban determinados y mediatizados en su lógica de enfrentamiento.²² En cuanto a la denominación de los bandos linajes que vemos actuar en estos espacios territoriales cántabros la identificación general corresponde a los llamados del bando de los *Giles* contra el de los *Negretes*. Esta articulación de bandos se extendía desde el río Nervión hasta la zona vizcaína y guipuzcoana enlazando con los poderosos bandos linajes y parcialidades que vemos actuar en País Vasco, los llamados *Gamboínos* - «que eran afectos a los Giles...»- mientras los *Oñacinos* apoyaban, por oposición, a los *Negretes*. Giles y *Negretes* responden así a una uniformidad adscriptiva general en que se enlazan los distintos linajes pertenecientes al área del septentrión oriental de Cantabria.

4. *La política matrimonial para el reforzamiento de los vínculos*

Los matrimonios fueron utilizados por los linajes en atención a una estrategia centrada en la acumulación tanto de capital simbólico (honor) como de capital político y económico (dinero y propiedades) y, la mejor manera de proteger y acrecentar los mismos era, por con-

21. Diferenciando los mismos a partir de su estabilidad, siendo los segundos más coyunturales -así como por los intereses en su origen- respondiendo los bandos parcialidades a realidades que superan los propios marcos locales o comarcales.

22. Véase José Ramón DÍAZ DE DURANA y Arsenio DACOSTA, «La dimensión social del liderazgo del linaje: solidaridad, poder y violencia (País Vasco, siglo XV)», *Studia Zamorensia*, 12 (2013), pp. 87-106.

siguiente, asegurar que el cónyuge sea socialmente un igual²³. De esta manera, la mujer se convertía en una prenda dentro de las estrategias de reproducción de los linajes. Por ende, estas situaciones de reforzamiento de alianzas no eran un escenario accidental en el contexto de la lucha de bandos sino todo lo contrario, una forma normal y extendida de vinculación que reforzaba la conexión entre los mismos.²⁴ Hemos avanzado en la reconstrucción de las redes matrimoniales que estructuraban los bando linajes en el espacio cantábrico de las zona oriental y los valles de Trasmiera (véase matriz relacional anexo 1).

El análisis de redes, nuestra matriz de relaciones matrimoniales inter-señorial, parte de la convención de que los actores o nodos se encuentran conectados y la representación gráfica de la misma consta de

23. El matrimonio vinculaba tanto a personas como a linajes, pero también, permitía -o garantizaba- acuerdos, así como relacionaba patrimonios y avalaba la integridad de estos. L. García de Salazar nos dice, hablando de la importancia que adquiere el elemento femenino en las estrategias de reproducción llevadas adelante por estas familias de hidalgos pobres: «...muchas doncellas hijasdalgo... // siendo pobres, había habido buenos casamientos a esperanza e esfuerzo de aquella naturaleza... muchos hijosdalgo que las avían alcanzado e esperaban alcanzar...». GARCÍA, *Bienandanzas y Fortunas*, Libro XIV, «Título de las cosas que pasaron en el tiempo de algunos Reyes de Castilla e de León e de otros grandes señores en las partes de estas behetrías e cómo se acabó», p. 543. El sentido rector de estas asociaciones era, centralmente, uno: «alcanzar grande estado por casamientos...» sintetiza nuestro cronista banderizo.

24. Mientras en los linajes predominaban los vínculos de consanguinidad, los bandos-linajes y bandos-parcialidades se terminan asentando en lazos de lealtad y de amistad que eran sellados a través de pactos vasalláticos y matrimoniales que aseguraban la cohesión del sistema cuya finalidad era atraer el mayor número de hombres para asegurar su preeminencia frente al otro bando y parcialidad. Es allí donde también toma sentido el «valer más...» propuesto por García de Salazar, en tanto el pariente mayor, o rector del bando, actuaba con autoridad como jefe político del mismo involucrando así -a través de sus decisiones y palabra- a parientes y clientelas convirtiéndose, de esta manera en la cabeza política del mismo. Conformación que, necesariamente, se encontraba asentada en una relación de reciprocidad de «don y contra don» por la cual la dejación de las obligaciones de parte del pariente mayor llevaba al cambio de alianza y la trasmutación del bando.

los tres elementos esenciales que establece la composición de toda red: nodos o actores, sus vínculos y la direccionalidad de los flujos. El tamaño de la matriz se corresponde con el número total de actores consignados (Σ total de individuos de las tablas genealógicas realizadas para la zona oriental y los valles de Trasmiera) que representan un total de 604 nodos, con sus respectivas relaciones (unidireccionales, multidireccionales o ninguna) otorgando un total de 8.955 vinculaciones ponderables que definen el patrón observado en la matriz, proporcionándonos una forma simplificada y sintética de analizar la estructura de una red.

El conjunto de vínculos entre los nodos es el punto esencial de la red que constituye justamente eso, un sistema complejo de vínculos. Es por ello que la ubicación de los nodos no es aleatoria, su lugar corresponde a la ponderación aritmética del grado de articulación, siendo más alto en su centro que en los bordes, por lo que, claramente, al estar basado nuestro sociograma en el conjunto de relaciones matrimoniales impulsadas por los linajes, la representación gráfica del mismo nos muestra una tendencia a la concentración globular, lo que nos permite visualizar una tendencia media a la articulación con una baja cantidad de conexiones sueltas (o de vínculo débil) con personas de fuera de la red principal. La densidad de la red está en el orden de la media de 2,4587 %, lo que teóricamente da por resultado una red socio-céntrica positiva de baja densidad. Ello se correlaciona con el hecho de la existencia de ciertos linajes que sirven de articuladores al interior de todo el conjunto. Apellidos como los Agüero, Alvarado, Amorós, Castillo, Carasa, Escalante, Marroquín, Mioño, Muñatones, Otañes, Salazar, Solórzano, Velasco, etc., figuran como nodos múltiples interconectaras, es decir, con mayor capacidad de interrelación. Son estas configuraciones de linaje principales las que, basadas en una política matrimonial extendida, terminarán interconectando los distintos subgrupos linajísticos locales, emparentándolos, tanto a través de su tronco principal y ramas secundarias, como incluso por medio de efectivos humanos bastardos, reforzando con ello el grado de cohesión que presenta la matriz señorial en su conjunto.

Sobre esta urdimbre de relaciones interlinajísticas participan, de manera destacada, los Velasco; primero como un linaje menor de proyección comarcal y, posteriormente, como linaje principal y pariente mayor, afectando, con ello, las primigenias articulaciones.

5. *La construcción del bando linaje: los Velasco y su expansión*

Sin embargo, alcanzar el graficado de la matriz reticular sólo es un primer paso para el análisis de esta, nos permite resaltar los nodos densificados (con mayor carga de relaciones) que actúan articulando al conjunto (véase en referencia a ello el informe de interacción anexo 2). Hemos reconstruido allí la red relacional que respondía, como pariente mayor, a los Velasco²⁵-condestables hereditarios del reino de Castilla- y linaje principal que terminará actuando como pariente mayor en estos espacios. Es decir, en esta articulación de relaciones entre linajes y bandos linajes-parcialidades debemos tener en cuenta también los cambios operados por la expansión de los representantes de la alta nobleza castellana terminarán alterando y reformulando las antiguas articulaciones y alianzas.

En este caso el linaje de los Velasco, el cual encuentra radicados sus intereses sobre los territorios orientales -en los valles de Soba, Ruesga y Villaverde- y en Trasmiera, en la zona de Anaz, es decir, en el corazón mismo del territorio trasmerano. Sin embargo, sus posesiones más significativas, así como sus expresiones simbólicas de poder más impor-

25. Fernando de Pulgar, refiriéndose al linaje de los Velasco en las tierras septentrionales de Castilla la Vieja, «Don Pero Fernández de Velasco, fue hombre de mediana estatura, tenía las cervices torcidas, é los ojos un poco bizcos. Era de linaje noble y antiguo. Hallase por las Crónicas, que él e su padre é abuelos fueron Camareros mayores de los Reyes de Castilla sucesivamente por espacio de ciento e veinte años...». Fernando DEL PULGAR, *Claros Varones de Castilla, y letras*, Imprenta de don Gerónimo Ortega e Hijos de Ibarra, Madrid, 1789, título III, «Conde de Haro», p. 24. Para la reconstrucción de su genealogía véase, D. Pedro FERNÁNDEZ DE VELASCO, *Genealogía de la Casa de los Velasco*, BNE. Mss. 3238. Siglo XVI, p. 24.

tantes se encuentran al sur de estos territorios, en Medina de Pomar (con las torres del condestable y el convento de Santa Clara), en Frías (con el castillo del condestable), en Briviesca (con el convento de Clarisas) y en Burgos (con la Casa del Cordón y la capilla del condestable en su catedral). La proyección de este linaje corre, por lo tanto, en un eje direccional sur-norte donde es innegable su interés por extender el área de influencia señorial sobre los territorios septentrionales. Siguiendo al investigador J. A. García de Cortazar, la intención del linaje de los Velasco era la de «...asegurar su presencia en la fachada norte de aquel eje caminero (Ladero-Burgos) y en las tierras bañadas por el mar Cantábrico, de donde, a partir de un momento, empezaron a obtener una participación en los beneficios de los diezmos de la mar.»²⁶ Este proceso de consolidación del poder señorial -en el espacio geográfico de las tierras del norte castellano- irá acompañado por una serie de disputas con otros poderes señoriales antiguamente instalados en aquél. Para lograr la supremacía territorial, frente a la resistencia de la pequeña nobleza trasmerana enrolada en el bando de los Negrete, los Velasco no sólo contaron con la contradicción de intereses entre estos con el bando de los Giles sino, también, con el apoyo de la Corona, mediante el nombramiento de don Juan Fernández de Velasco como Merino Mayor de Trasmiera en el año de 1387. Esto explica la continua resistencia opuesta por estos linajes trasmeranos a su presencia y el hecho de que los monarcas debieran enviar sendas cartas a las distintas poblaciones y oficiales reales para el reconocimiento de los Velasco como merinos mayores en nombre del rey en estos territorios.²⁷

26. José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR, «Estudio introductorio», en E. Álvarez Llopis, E. Blanco Campos, J. Á. García de Cortázar, *Documentación Medieval de la Casa de Velasco. Referente a Cantabria en el Archivo Histórico Nacional, sección Nobleza*, Fundación Marcelino Botín, Santander, I, pp. 1338-1432; II, pp. 1434-1532, 1999. Cita en p. 14.

27. «Yo Don Juan, por la gracia de Dios, rey de Castilla, de León, de Toledo... sépales que Pero de Velasco, mi camarero mayor, se me querello e dice que como quiere

La expansión de los Velasco en estos territorios septentrionales encuentra como aliados disponibles al bando linaje de los Giles enfrentados, como hemos señalado, a los Negretes. Ello determinará la colisión de intereses de esta importante Casa nobiliaria castellana con el linaje de los Agüero, que actuaba como principal del bando contrario.²⁸ Ello potenció aún más el enfrentamiento banderizo por el nivel de competencia por los espacios señorializados. De esta manera el conflicto adquiere una forma de violencia desde arriba, en los cuales actuaban como mayores los Velasco y el linaje nativo de los Solórzano (Giles)

que yo le fice merced de la dicha merindad con todos esos dichos valles y comarcas que con ella suelen andar para que fuese mi merino mayor y el y los que el por si pusiese usasen del dicho oficio de merindad, según y en la manera que usaron. Pero Fernández de Velasco, su abuelo, y Juan de Velasco su padre, en su vida, según más cumplidamente en la carta de la dicha merced que le yo hize se continúe... que non distes ni quisiste cumplir ni recibir a él por mi merino mayor, según en ella se contenía antes con favor de algunos escuderos e otras personas moradores en esos dichos valles e tierra de Trasmiera... *Ibidem*, I, pp. 359-360, año 1423.

28. Los Agüero constituían el linaje trasmerano más importante hasta la llegada de la familia de los Velasco y que, junto con los Solórzano se constituyen en las direcciones políticas y cabezas de ambas banderías, sobre ellos también gira -según el autor de las *Bienandanzas y Fortunas*- el origen mismo de las desavenencias y disputas de Bandos en la región. «Fállase por memoria que, como quiere que los solares de Agüero e de Solórzano fuesen muy grandes en Trasmiera, que al comienzo el de Agüero fuese el mayor de los Giles, el de Solórzano el mayor de los Negretes. E porque Lope García de Salazar el de Lograno e Juan Alonso de Múxica, casaron en Agüero, tornó el de Agüero a ser mayor de los Negretes; otrosí, porque Sancho Ortiz Marroquín casó en Solórzano e porque el de Agüero era tornado Negrete, fue mayor de los Giles el de Solórzano. E como quiere que esto así fuese, no se falla que sangre vertida hubiese entre ellos, salvo una vegada que se juntaron estos solares de Agüero e de Solórzano en voz, en asonadas, sobre fazer un cadahalso. E morió allí, en una escaramuza que hubo, Diego de la Puente, que era buen escudero de Solórzano, de una saetada que le dieron, salvo la pelea d'Urría, que vinieron allí por valedores, como dicho es. / [Fol. 449 v., col. a]» García de Salazar, Lope, *Las Bienandanzas é fortunas*, Libro XXV, «Título de las enemistades y malquerencias que ovo entre los solares de Agüero y de Solórzano e de las cosas entre ellos acaecidas, p. 1015

contra los Agüero (Negretes), lo que impidió a estos últimos convertirse en el linaje dominante en el espacio trasmerano y oriental.

Las luchas, originadas en la colisión de intereses por el predominio en los distintos espacios locales, se encuentran ampliamente desarrolladas en las crónicas redactadas por Lope García de Salazar, que hacen de esta primera fase de las llamadas luchas banderizas, una de las más conflictivas. La importancia que adquiere la capacidad rectora del linaje de los Velasco sobre el bando de los Giles y sobre la política dictada por su pariente mayor, los Solórzano, queda también documentada en las propias *Bienandanzas y Fortunas*.²⁹ El título con el cual encabeza estos párrafos el cronista banderizo tampoco deja lugar a dudas: «que mataron por justicia...». La intervención en este hecho de sangre del corregidor Ferrando de Oña -hombre que respondía a las órdenes del Conde de Haro- grafican el hecho mencionado anteriormente de la resistencia de estos linajes menores a la expansión de los Velasco en estos territorios, ya que en estos conflictos no sólo encontraremos la capacidad de movilización de estos representantes de la alta nobleza de

29. «En el año del Señor de mil CDXXXIV años, estando este García de Agüero poderoso e en grande estado e teniendo atemorizados a todos sus enemigos e teniendo favor del almirante don Fadrique, con quien él e su sobrino vivían, e no preciando a los enemigos ni a la casa de Velasco, que lo quería mal, e estando sentenciado por aquellas muertes de los de Setién e buscándole mucho mal esta doña María de Velasco, su cuñada, levantaron sobre él Ferrand Sánchez d'Elvarado e todos los mejores de Giles e del Vear por mandado del Conde de Aro. Una noche tomándolo preso en una casa pequeña que morava su madre, se yendo desengañado de muchos que venían contra él [col. b] e de otros. Pero lo que ordenado es de Dios no se puede excusar e lo llevaron preso Alvarado e degolláronlo allí por mandado del Conde e por sentencia del corregidor Ferrando de Oña, por aquella sentencia que sobre sí tenía. En esta sazón mató, Pero de Solórzano, fijo de, Pero Ferrández, a Juan de Castillo, fijo de Juan Alonso de Venero e de doña Inés de Salazar, que andaba con su padre, andando con él, con una lanza por las espaldas. E nunca omne pudo saber la causa, por que pesó mucho al dicho su padre». Lope, García de Salazar, *Bienandanzas y Fortunas, Op., cit.*, Libro XXV, Título de la muerte de García de Agüero, que mataron por justicia, la causa d'ello, p. 1020.

los bandos linajes y parcialidades inscriptos en el conflicto, sino también, la utilización de los resortes propios de poder que se encontraban inscriptos en la detentación de los altos oficios de la administración real que eran monopolizados por los mismos. Como representantes de la justicia del rey, los Velasco, se encontraban ahora en capacidad de administrarla a favor de sus intereses, nombrando sus representantes o agentes señoriales en el territorio lo que, necesariamente, afectaba las dinámicas de las justicias locales que le estaban sujetas.

Sin embargo, también es importante señalar, que esta violencia dirigida desde *arriba* no ocluye el conflicto desde *abajo* sino, más bien, impulsa al mismo a una dinámica de crecimiento en espiral a partir del aumento en la capacidad de movilización de las fuerzas de ambos bandos linajes y parcialidades lo que termina difundiendo las mismas en un conflicto generalizado en el cual, las acciones individuales o aquellas restringidas a marcos de competencia inter-señorial en los ámbitos locales, tienden a ser subsumidos e integrados a estas dinámicas ampliadas de conflagración. Como estiman los investigadores Javier y J. Carlos Enríquez Fernández y E. Sesmero Cutana, analizando las condiciones y el balance en que se desarrolla las luchas banderizas en Vizcaya, pero que podemos extrapolar fácilmente al contexto cántabro de finales del s. XIV y principios del s. XV.³⁰

30. «El recurso de los parientes a la violencia como método para conseguir nuevos ingresos resultó contraproducente. La guerra tuvo como consecuencias la destrucción de las propiedades, las cosechas, ganados y toda suerte de bienes muebles. Ello, naturalmente, terminó por debilitar sus economías domésticas... a ello hay que unir los gastos que la propia contienda provocó; mantenimiento de armas y cabalgaduras, sueldos de soldados y peones, ágapes y obsequios a los aliados... Añádase luego las pérdidas producidas por dejar de lado la administración directa de los bienes; el retraso en la adopción de nuevas técnicas, introducción de los cultivos y accesos a los mercados; las compensaciones a los aliados por los daños sufridos por estos durante la guerra; el pago de los intereses de los préstamos, y los préstamos mismos, a los comerciantes y aun a las parentelas; acudir, manteniendo laceros y peones, cuando se les llamaba para alguna de las múltiples guerras... los destierros producidos como consecuencia

En términos generales sabemos también que, producto de las luchas continuas de estos Bandos linajes y parcialidades, se llegará a alcanzar un acuerdo de compromiso para el reparto de su poder de control y dominio en las distintas comunidades locales que se hallaban bajo su órbita. Esta política de acuerdos, como hemos tenido oportunidad de señalar, se desarrolla desde mediados del s. XV hasta finales de este, marca el desarrollo de la segunda fase de la llamada lucha de bandos, y se caracteriza por la alternancia de los distintos linajes locales en los cuerpos colegiados de los diferentes espacios locales. Dicho reparto fortalece el sentido de pertenencia de estos linajes locales y comarcales enrolados en los bandos linajes y parcialidades ya que, estos acuerdos en el reparto de los espacios locales de predominio de estos se encontraban, si se quiere, controlados y digitados por los propios parientes mayores llegando a conformar así, una verdadera política de articulación territorial en el reparto de territorios y cargos. Esta fórmula mostró un éxito relativo, inspirado en los acuerdos transaccionales de alternancia de su predominio político en los espacios de poder locales, sin embargo, no obturaron definitivamente la violencia, sino que, devolvieron la misma a situaciones más bien episódicas, circunstanciales o particulares de enfrentamiento que no desembocaban, necesariamente en la movilización general de recursos como en la fase anterior. En este sentido se fueron estableciendo mecanismos de negociación en el reparto de los cargos a nivel local que, cuando no lograban alcanzar sus metas, encontraban en los parientes mayores, rectores de la política de los bandos linajes, sus fórmulas de compromiso.

de las sentencias dadas contra ellos por sus actividades bélicas... (etc.)», Javier y José Carlos ENRÍQUEZ FERNÁNDEZ, Enriqueta SESMERO CUTANA, «Crisis feudal y nuevo orden social (Vizcaya, siglo XV)», *Historia Medieval, Serie III, Espacio, Tiempo y Forma*, II (1989), cita en pp. 128-129.

6. De hidalgos menores a agentes señoriales

Como es presumible, la lógica incorporación de estos linajes principales locales al bando linaje encabezado por los representantes de los Velasco determinará la entrada de los mismo como agentes señoriales y dependientes de los mismos reforzando, de esta manera, su posición de preeminencia a nivel local. Se convierten en agentes señoriales que garantizarán el poder jurisdiccional de su señor. Vemos como estos apellidos se repiten en los distintos entramados, así como en el tiempo, formando parte de un conjunto, mucho más estructurado, de dominio político que representa el inmenso poder señorial alcanzado en estos espacios septentrionales por este linaje castellano.

Van apareciendo en la documentación un conjunto de servidores señoriales que actúan en los distintos lugares y valles como representantes directos del poder de Velasco. En términos eminentemente teórico-analítico podemos dividir a los mismos en cinco macro grupos que convergen en el fortalecimiento de la red señorial. Ordenados también según la cercanía y poder alcanzado en función de su relación con su señor, conformando así una extensa red de dominio y administración señorial.

En primer lugar, encontramos a los *agentes u oficiales señoriales*: teniendo en cuenta la necesidad de administración de los extensos territorios en manos del dominio político del señor ello conllevaba sostener, a semejanza de la administración real, un conjunto de oficiales señoriales con diversas funciones al interior de la casa señorial. Muchos de éstos son nobles y, al mismo tiempo, gran parte de estos se encuentran estrechamente unidos al señor por relaciones parentales y/o clientelares, linajes asociados, que representan el círculo más cercano de colaboradores del señor. Como en la época imperaba una concepción doméstica del poder, los dominios eran concebidos como parte o extensión de la casa del señor. Dos figuras presentan especial relevancia en la conformación del grupo de oficiales señoriales, por un lado, los *mayordomos* y, por el otro, el llamado *merino* señorial. Ambas figuras eran,

por debajo de la potestad del señor, la representación misma del poder señorial. En el caso del merino señorial, su figura actúa como representación de la primacía jurisdiccional del señor en las poblaciones pertenecientes a su señorío.³¹ Pueden tener diversas jerarquías: *merino mayor* o, generalmente, como aparecen en la documentación, como *merino en* o *merino de*, refiriéndose a la actuación de la justicia señorial en los diversos lugares. En los niveles de aldea, no será infrecuente encontrar que el oficio de merino señorial es ocupado por campesinos.

En segundo lugar, dentro de la red, ocupando también una posición preminente, encontramos también a los llamados *escuderos*: como hemos señalado, estos parientes mayores movilizaban, a su «voz de mando», todo un conjunto de linajes menores que integraban su comitiva. En general, éstos figuran en la documentación con el apelativo de *hombres* o *vasallos*, o bien con el término general de *escuderos*.³² Estos

31. En el caso de los Velasco, como hemos señalado, el oficio de *Merino mayor de Castilla* (poder delegado por el rey) hacía de él el encargado de ejercer el gobierno y la administración de justicia sobre las poblaciones adscriptas a la merindad de Castilla la Vieja. En este caso, para la administración de estos dilatados territorios, al Merino mayor le correspondía nombrar merinos menores que se encargaran de administrar la justicia en su nombre, con lo que podemos considerar la relación de estos oficiales con el señor como vasallática o dependientes del señor.

32. Los escuderos no sólo formaban parte de la hueste señorial, sino también eran los encargados de control efectivo de una extensa red de fortalezas compuesta por *alcázares*, *casas-fuertes* y *torres de cal y canto* ubicadas en sus territorios y bajo la administración de sus vasallos. El mantenimiento de estas era una preocupación fundamental para el señor, prueba de ello son los informes realizados por los agentes señoriales para ver el estado de conservación de estos. En la *Documentación Medieval de la Casa de los Velasco, Op., cit.*, doc. n.º 250, (siglo XV), tomo II, pp. 105-107. Encontramos una interesante relación compuesta por el agente comisionado a pasar revista al estado de conservación de las torres y casas fuertes que tienen los Velasco en Castilla la Vieja: «...la casa y torre de Tormes que es en la merindad de Castilla Vieja... la casa torre de Quecedo que es en la merindad de Sotoscueva... en la merindad de Valdettorres... una en Santelices... de donde se recoge la renta que vuestra señoría tiene en aquel valle... en el valle de Mena en la villa de Villasana... en el valle de Soba... en el valle

hombres de armas son miembros de linajes menores vinculados al señor de distintas formas, relaciones de parentesco (real o artificial), de vasallaje y hasta monetarias. Sin embargo, a pesar de que las funciones militares son uno de los elementos principales para la caracterización general de estos grupos, debemos tener en cuenta que estos vasallos también participan dentro de la red clientelar de distintas formas y maneras. Muchas veces los veremos actuar como procuradores del señor, como testigos en diversos actos jurídicos que comprometen la adquisición, venta o trueque de los bienes señoriales, como garantes (implicando solidariamente sus bienes), o como prestamistas del señor, etc. Son miembros activos de su red parental y clientelar, y al mismo tiempo se benefician del poder e influencia alcanzados por él.

En tercer lugar, encontramos los llamados *administradores de heredades*: un aspecto no menor de la constitución de todo señorío se encuentra en la administración y explotación económica de los dominios del señor. Para ello, el alto noble utiliza también a los miembros de su red clientelar, parientes, vasallos o escuderos, y asimismo un conjunto de personas ligadas al señor a través de relaciones informales, clientes o amigos, o por conchabo. Es decir, una panoplia de servidores, adscriptos a su señor por diversas formas de sujeción. Muchas veces estas formas comprometen entregas de heredades para su cuidado y explotación; ello reforzaba el vínculo de dependencia y sujeción con el señor. Muchas veces estas formas comprometen entregas de heredades para su cuidado y explotación; ello reforzaba el vínculo de dependencia y sujeción con el señor. Por ello, estas relaciones se presentan en la

de Ruesga... en el valle de Villaverde... en el valle de Baracaldo que es de vuestra señoría en el condado de Vizcaya, una legua de Bilbao, tiene vuestra señoría junto al mar... en la merindad de Montijo... en la merindad de Valdivieso... donde se recoge el pan que vuestra señoría tiene en el dicho valle... en la merindad de Losa... junto al camino real... en la merindad de Montijo... así suman los maravedís que son menester para el reparo... ciento e cincuenta y tres mil maravedís.»

documentación con una amplia carga ritualizada.³³ Generalmente no es el señor el que entrega la heredad al “cuidado” del dependiente, sino el mayordomo señorial que actúa en nombre de aquél, estableciendo con ello el negocio jurídico concreto pero cargándolo, al mismo tiempo, de un profundo significado ritual al introducir “físicamente” al beneficiario de la donación, entregarle las llaves para su cuidado, si el bien en cuestión era una casa fuerte o una torre; o si de ella dependían campesinos, volver a ingresarlos a los hogares, etc., Sin duda, todo ello era acompañado también con otro tipo de rituales de vasallaje que enmarcaban una compleja simbología en la que aparecen claramente expuestos los elementos de sujeción y jerarquía que fundan la relación entre el señor y el vasallo. La entrega de heredades es, sin duda, uno de los mecanismos más importantes, junto con las relaciones matrimoniales, para el reforzamiento de la red parental y de clientelas de la alta nobleza castellana.

En cuarto lugar, la red se expandía en los distintos espacios territoriales a partir de los *fiadores*: debemos tener en cuenta que la compra y venta de tierras o de propiedades no es, en la Edad Media y la

33. Estas tomas de posesión se encuentran cargadas de simbolismos externos, cuidadosamente elegidos y desarrollados por los actores participantes del mismo. Es un código significativo centrado en los signos de posesión efectuados por los señores o sus delegados. La carga simbólica del acto es reforzada con la oralidad y la escritura con la participación de escribanos-notarios que registran el hecho. Debemos tener en cuenta que hacia el siglo XV la idea de *publicar* es hacer *público* (conocido por todos) a través de la solemnidad que la lectura en «voz alta» a la comunidad. Los concejos así lo entendían y hacían cumplir a través del *pregonero* quién lo realiza en la plaza pública frente a la comunidad: «Sepan todos los vecinos e moradores en esta villa de Benbibre su tierra e territorio e términos e jurisdicción e a los sujetos a ellos que don Luis de la cerda conde de Medina e don Gastón su fijo hicieron cesión e traspasamiento... al señor don Enrique fijo del almirante don Alfonso Enriques...» Ejemplo desarrollado por Isabel BECEIRO PITA, «El escrito, la Palabra y el Gesto, en las tomas de posesión señoriales», *Studia Historica. Historia Medieval*, vol. 12, 1994, pp. 53-82. Documento procedente de la Casa de Osuna: 7 de febrero de 1442. A.H.N, Sección Nobleza, Osuna. Leg. 873/3.

temprana modernidad, un hecho meramente económico. Se enmarca también dentro de los mecanismos propios del fortalecimiento de la red parental y clientelar del señor. Según el *Fuero Viejo de Castilla*, había distintos tipos de fiadores que hacían posible el acto jurídico de la venta («de redra», «de año y día», «de siempre»). La relación entre vendedor y fiador debía ser extremadamente estrecha, ya que el último ponía en juego sus propiedades para responder como garantía obligada en la transacción, por incumplimiento de la parte vendedora. De esta manera, el centro del problema no es la transacción económica del bien sino la red de relaciones involucrada para hacerla efectiva. El disponer de fiadores para estos actos jurídicos dependía del prestigio social y el honor que presentaban tanto el vendedor como el comprador, pues los dos podían presentar fiadores, así como de la fortaleza de los vínculos que los relacionaban con los fiadores. Es por lo que en la documentación podemos observar listas de fiadores que se encontraban relacionados parentalmente, lo que, en definitiva, mostraba la fortaleza del vínculo que los unía. Dentro de estos parámetros hay, al mismo tiempo, dos dimensiones sociales a señalar: por un lado, los fiadores pueden presentarse como iguales, lo que nos habla de las relaciones horizontales establecidas entre el vendedor o el comprador y sus fiadores. Pero también hay casos en los cuales podemos apreciar vínculos de dependencia.

Son los casos en los cuales encontramos relaciones jerárquicas de señor-vasallo por las que este último se halla “obligado” a participar como garante en la transacción. Como veremos, en la documentación se nos presenta una pluralidad de formas diversas, pero todas tienen como elemento central la fortaleza de la red de solidaridades compuesta por los participantes del acto jurídico.

Finalmente, en quinto lugar, en relación con los fiadores se encuentran también el macro grupo de los *testigos*: debemos tener en cuenta que dicha separación es meramente teórico-analítica, pues la figura de fiador o testigo pueden recaer en un mismo participante de la red señorial cumpliendo, alternativamente, una u otra función se-

gún las circunstancias. Al igual que en el caso de los fiadores, todo acto jurídico necesitaba de la figura de los testigos. Ellos son los que permiten formalizar debidamente una transacción. Según la ley, debían ser *rogados* y *voluntarios* y, por lo tanto, estaban comprometidos a estar presentes en el momento de formalizar, a través de instrumento público, cualquier obligación. En la documentación aparecen como testigos *convocados* o *rogados* o *que estaban presentes*, con lo cual podían otorgar *real fe* y *palabra* del acto. En general, estos testigos son vecinos del lugar donde se realiza la transacción. Muchas veces observamos en la documentación que se repiten los testigos en varias operaciones, así como sus familiares, o bien, en varias ocasiones, sus hijos, que continúan participando en estos actos jurídicos en beneficio del señor. Ellos se nos presentan como el último eslabón detectable de la red clientelar montada al servicio del señor. A pesar de la parquedad de la documentación utilizada, podemos conjeturar que la repetición de los nombres y apellidos de estas personas en diversos actos jurídicos establece sobre los mismos una relación de cercanía con la figura del señor. Con ellos, nos encontramos en la frontera más “borrosa” para la reconstrucción de la red de relaciones señoriales. Nos ubicamos, como hemos dicho, en los puntos de contacto de estas esferas de solidaridades en donde los sujetos intervinientes en estos actos jurídicos coagulan sobre sí diversos roles propios de su prestigio y fama pública al interior de estas comunidades. Es decir, el sujeto adquiere así su posición en la intersección de dos ejes de solidaridades en que se encuentra inscrito: las horizontales, como convecinos, y las verticales, como agentes señoriales. Las mismas pueden manifestarse, o no, en forma separada en la documentación, pero es un hecho que cuando ellas se presentan conjuntamente nos permiten visualizar la densidad e importancia que adquiere la red señorial para hacer posible la movilización de bienes de diverso tipo, al interior de estas comunidades, hecho que adquiere especial relevancia en momentos de dificultades económicas.

Conclusiones

Hemo intentado presentar -en una apretada síntesis- un modelo de análisis relacional ARS-SNA centrado en las interconexiones entre linajes mayores y menores en el espacio oriental cántabro-vizcaíno en la temprana modernidad. Un estudio que podemos definir como de articulación socio-territorial. Es posible, ahora, componer algunas conclusiones al respecto.

Los linajes se constituyen en la estructura básica de organización familiar que organiza a los grupos más prósperos e influyentes de la sociedad cántabro-vizcaína desde la baja Edad Media. Conforman un conjunto estructurado que comporta a su interior efectivos humanos interrelacionados a través de relaciones de parentesco real o artificial, relaciones feudo-vasalláticas, así como clientelares y monetarias, ensamblando grupos familiares complejos unidos por diversas relaciones de dependencia personal y políticas con la figura del pariente mayor. Estas conformaciones asociativas son plásticas y flexibles, y permiten la configuraciones de asociaciones interlinajísticas más extensas (de influencia local / comarcal o regional) que reciben el nombre de bandos linajes y parcialidades. En nuestro espacio de estudio dichas banderías de adscripción amplia reciben el nombre del bando linaje de los *Giles* contra los *Negretes*. En relación con ambas banderías se ordenan el conjunto de linajes menores preminentes en los distintos espacios locales.

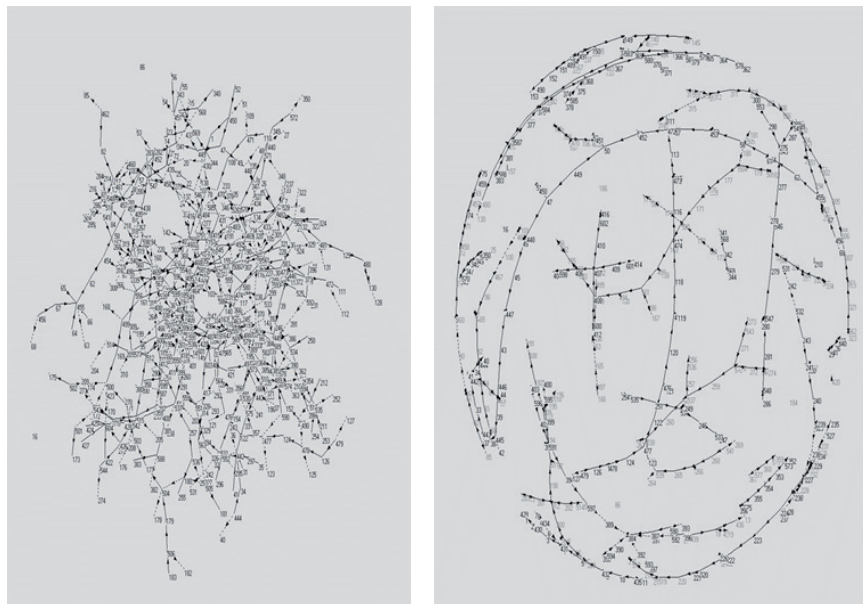
El equilibrio inestable sostenido por las pujas distributivas de poder conllevaba al enfrentamiento y violencia continua que se desarrollaba en estos espacios y que recibe el nombre de luchas banderizas. La irrupción del acrecentamiento señorial y político de un importante linaje de la alta nobleza castellana -los Velasco- rearticula este precario escenario de relaciones aumentando las conflictividad entre las partes. La preeminencia política de los mismos entenderá la reconfiguración de los linajes aliados en agentes señoriales representantes de su señor en cada uno de los valles y lugares donde estos linajes menores se asentaban. Las relaciones matrimoniales basadas en la homogamia -es decir,

enlaces contraídos con personas de nivel social y económico homologable— se presenta como un elemento estructurante para el conjunto de la red de poder.

Finalmente, es necesario observar que el conjunto de interrelaciones gestadas al interior de estos complejos asociativos de poder confluía en un reforzamiento del poder diferencial que condicionaba la actuación local de estos linajes menores. Su actuación como agentes delegados señoriales en estos territorios determinaba una “promoción” al interior del sistema de poder y de honor del que ya gozaban en sus comunidades de origen, además de erigirse como plataforma de promoción hacia el rey, su corte. Gran parte de estas dinámicas deben partir, en su explicación, del análisis de estos densos conjuntos interrelacionales a través de su evolución y desarrollo en la temprana modernidad.

Anexo

1. Matriz de relaciones matrimoniales.³⁴

34. Lado izquierdo, matriz matrimonial pura, lado derecho de la imagen matriz energizada para centralizar espacialmente los nodos con mayor densificación relacional a través del algoritmo Fruchterman-Reingold. Este tipo de herramienta algorítmica permite resaltar los nodos interconectores, es decir, en nuestro caso, aquellos representantes de los linajes principales de cada lugar que permiten la estructuración y fortalecimiento de la red.

2. Informe de interacción (linajes-familias). Programa Genopro

- **A: 9 Familias, 65 individuos:**
Agüero (30) **Alvarado** (15) **Amorós** (8)
 Anuavay (4) Arce (4) Asturias (1)
 Avellaneda (1) Avendaño (1) Alvear (1)
- **B: 3 Familias, 6 individuos:**
 Bear (4) Bracamonte (1) Butrón (1)
- **C: 14 Familias, 64 individuos**
Castillo (35) **Carasa** (8) Corrilla (4) Cariaga
 (3) Cardo (2) Ciombo (2)
 Calderón (2) Calleja (1) Camino (1)
 Campos (1) Castañeda (1) Cavalla
 (1) Ceballos (1) Córdoba (1)
- **E: 1 Familia, 6 individuos**
Escalante (6)
- **F: 2 Familias, 2 individuos**
 Fernández (1) Ferrero (1)
- **G: 4 Familias, 5 individuos**
 Gebaja (2) Godos (1) González (1)
 Gordejuela (1)
- **H: 3 Familias, 4 individuos**
 Hoyos (3) Haro (1) Haedo (1)
- **I: 1 Familia, 2 individuos**
 Iseca (2)
- **L: 2 Familias, 2 individuos**
 Lacavez (1) Leguizamón (1)
-
- **M: 11 Familias, 64 individuos**
Marroquín (28) **Mioño** (16) **Muñatones** (6)
 Marrón (5) Matra (3) Macos (1) Mardones
 (1) Mena (1) Moro (1) Mugica (1) Murga
 (1)
- **O: 3 Familias, 24 individuos**
Otañes (12) **Obra** (11) Ortíz (1)
- **P: 5 Familias, 14 individuos**
Puente (7) Piedra (4) Pelegrín (1) Porres (1)
 Portugaleta (1)
- **R: 5 Familias, 11 individuos**
 Redondo (6) Rada (2) Rodríguez (1) Roiz (1)
 Rojas (1)
- **S: 9 Familias, 85 individuos**
Salazar (48) **Solórzano** (17) **Saravia** (7)
Salcedo (5) Sámano (2) Sánchez (2)
 Secadura (2) Sandoval Santamaría (1)
- **T: 4 Familias, 4 individuos**
 Tenorio (1) Terreros (1) Tobar (1) Turcios (1)
- **V: 10 Familias, 48 individuos**
Velasco (30) Villota (5) Venero (5)
 Valmaseda (2) Varacaldo (1)
 Varado (1) Vasurto (1) Velas de Rada (1)
 Vergones (1) Villarías (1)
- **Z: 1 Familia, 1 individuo**
 Zevallos (1)

Comportamientos socio-profesionales y entramados familiares durante el siglo XVIII. Escultores y arquitectos en la Cataluña interior

ISIDRO PUIG SANCHIS
Universitat Politècnica de València

Resumen:

Podríamos citar gran cantidad de ejemplos a lo largo de la Historia del Arte de sagas de artistas (pintores, escultores, arquitectos, orfebres, etc.) cuya profesión se perpetuaba entre padres e hijos, aunque la vertiente técnica o creativa era más compleja por personal y subjetiva.

No obstante, en los talleres primaba la colaboración, la participación familiar, fomentando así la continuidad del negocio entre generaciones. Fruto de estas colaboraciones son los numerosos matrimonios entre hijos e hijas de artistas de una misma profesión, dando lugar a colaboraciones profesionales entre suegros y yernos, entre consuegros, entre cuñados, etc. además de las evidentes entre padre e hijo o entre hermanos.

Otra dimensión a considerar es la relación laboral entre profesionales del mismo gremio, la colaboración, la asociación entre profesionales para llevar a cabo un proyecto.

Palabras Clave: Arquitectos, escultores, siglo XVIII, familia, sociedad, parentesco.

Resum:

Podríem citar una gran quantitat d'exemples al llarg de la Història de l'Art de llinatges d'artistes (pintors, escultors, arquitectes, orfebres, etc.) la professió dels quals es perpetuava de pares a fills, tot i que la vessant tècnica o creativa era més complexa per ser personal i subjectiva.

No obstant això, als tallers primava la col·laboració, la participació familiar, fomentant així la continuïtat del negoci entre generacions. Fruit d'aquestes col·laboracions professionals entre sogres i gendres, entre consogres, entre cunyats, etc, a més de les evidents entre pare i fill o entre germans.

Una altra dimensió a tenir present és la relació laboral entre professionals d'un mateix gremi, la col·laboració, l'associació entre professionals per tirar endavant un projecte.

Paraules clau: Arquitectes, escultors, segle XVIII, família, societat, parentesc.

Abstract:

We could cite a large number of examples throughout the History of Art of sagas of artists (painters, sculptors, architects, goldsmiths, etc.) whose profession was perpetuated between parents and children, although the technical or creative side was more complex for staff and subjective.

However, in the workshops, collaboration and family participation prevailed, thus promoting the continuity of the business between generations. Fruit of these collaborations are the numerous marriages between sons and daughters of artists of the same profession, giving rise to professional collaborations between in-laws and sons-in-law, between consuegras, between brothers-in-law, etc. besides the obvious ones between father and son or between siblings. Another dimension to consider is the employment relationship among professionals of the same guild, the collaboration, the association between professionals to carry out a project.

Keywords: Architects, sculptors, 18th century, family, society, kinship.

El presente trabajo recoge una parte de las referencias documentales obtenidas a lo largo de los últimos diez años en los diferentes archivos de la ciudad de Lleida: Archivo Histórico, Archivo Diocesano y Archivo Catedralicio, y en concreto de las actas matrimoniales, testamentos, y partidas de bautismo y defunción.

En un primer momento, el objetivo principal que motivó nuestras investigaciones fue la búsqueda en los fondos notariales de posibles contratos de obras arquitectónicas o conjuntos escultóricos. No obstante, la recopilación de ingentes noticias, tanto de naturaleza personal como profesional, de numerosos arquitectos o maestros de obras, escultores, orfebres y pintores, nos permitió concebir un entramado

socio-profesional mucho más amplio y diverso del que nos podíamos imaginar. Fue en este momento cuando las actas matrimoniales y las partidas de bautismo nos aportaron valiosa información para visualizar cierta endogamia socio-profesional, o por lo menos para entender algunas sociedades o colaboraciones profesionales.

Por todo ello, no es nuestro objetivo, ni nunca lo fue, un estudio de las redes sociales, de la familia, del análisis y estudio del matrimonio, de los gremios, ni del mundo artesanal del Antiguo Régimen.

Sobre el mundo artesanal, destacar el trabajo de Ramona Huguet (*Els Artesans de Lleida, 1620-1808*, Lleida, 1990), que intenta “esbrinar la problemática del grup artesanal des d’una perspectiva social”. La documentación utilizada es también la notarial (capítulos matrimoniales, testamentos, inventarios *post mortem*), así como ocasionalmente la información catastral, permitiéndole perfilar y analizar algunas facetas de la vida económica de los artesanos (niveles de renta, fuentes de inversión, etc). En nuestro caso nos hemos centrado más en “los protagonistas”,¹ en intentar descubrir la lógica esos entramados y estrategias familiares que nos ayudan a entender ciertas asociaciones y vínculos profesionales.

Antes de continuar quisiéramos matizar que la figura del arquitecto como profesional liberal no aparece en Cataluña hasta finales del siglo XVIII. Afirma Carbonell en en Cataluña, el uso de la palabra arquitecto (*architectus* en latín), no se había perdido durante la época medieval, utilizándose durante la época moderna, que en definitiva es sinónimo de “maestro de obras, “mestre de cases” o albañil.² En lo que concierne

1. Ramona Huguet recoge las palabras de Roberto Fernández cuando dice “Pero tengo la sensación de que en ocasiones, estamos olvidando en exceso a los protagonistas, de que subyugamos los hombres a las estructuras y empezamos a caer en un círculo vicioso en el que éstas se mueven sin los hombres, al margen de ellos e incluso a su pesar”: Roberto FERNÁNDEZ (ed.), *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar*, Crítica, Barcelona, 1985, p. 30.

2. Los primeros, en el ámbito hispano, en adoptar esta denominación de “architeto” o “arquitecto”, fueron Francisco de Villalpando, Juan Bautista de Toledo y Juan de Herrera,

a los maestros activos en “Les Terres de Lleida” durante el siglo XVIII, en ocasiones se autodenominan “arquitectos”, como el caso de los Biscarri, Borrás o los Batiste. Son maestros que tanto podían ejercer como constructores de una obra, como ejecutores de las trazas y planos.

A través de los árboles genealógicos que hemos podido estructurar hasta el momento, fundamentalmente de maestros de obras o arquitectos y de escultores, constatando que en esta sociedad del siglo XVIII la configuración matrimonial todavía se ejercía bajo el interés económico, más que en el sentimental. De hecho, Huguet ya detecta que el grado de endogamia profesional fluctúa entre 1680 y 1808.³ Sin duda, se trataba de una estrategia familiar para fortalecer y/o asegurar el relevo profesional. De hecho, algunos autores han constatado que “los individuos de todos los estamentos, generalmente, se han visto condicionados en la elección matrimonial en función de los intereses y objetivos del grupo familiar”.⁴ Estas alianzas permiten a las familias abrir sus redes de relación e incluso ayudan al intercambio de capitales materiales y asentar unas relaciones económicas favorables.⁵ Incluso, desde la perspectiva de los cabeza de familia era importante escoger al candidato más adecuado que debería hacerse cargo del nuevo núcleo familiar, mejorando así y ampliando las vinculaciones profesionales.⁶

en el siglo XVI (Marià CARBONELL. *L'arquitectura classicista classicista a Catalunya. 1545-1650*. (Tesi doctoral microfitxada). Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1991. p. 101).

3. Ramona HUGUET i Carlos MARTÍNEZ SHAW, *Els artesans de Lleida (1680-1808)*, Pagès Editors, Lleida, 1990, p. 78.

4. Francisco CHACÓN JIMÉNEZ i Josefina MÉNDEZ VÁZQUEZ, «Miradas sobre el matrimonio en la España del último tercio del siglo XVIII», *Cuadernos de Historia Moderna*, 32 (2007), p. 62.

5. Cosme Jesús GÓMEZ CARRASCO, «Matrimonio, alianza y reproducción social en la burguesía comercial y en la élite local (Albacete, 1750-1830)», *Cuadernos de historia moderna*, 35 (2010), pp. 74 i 77.

6. Daniel BALDELLOU MONCLÚS i José Antonio SALAS AUSÉNS, «Noviazgo y matrimonio en Aragón. Casarse en la Europa del Antiguo Régimen», *Revista de Historia Moderna*, 34 (2016), p. 78.

Hemos podido comprobar, como expondremos a continuación, que la familia constituye la unidad básica donde, entre otros aspectos, se pone de manifiesto la red de parentescos y establecimientos de vínculos y alianzas con miembros de la misma profesión, que refuerza la transmisión de los oficios. Estos lazos familiares, ciertamente, “tenían un fuerte poder estructurante para la organización de la vida económica, social y política de las personas”.⁷

Según hemos advertido y corroborado, eran frecuentes los matrimonios de mujeres con hombres relacionados con los oficios del padre. En el caso de defunción del marido, la mujer se hacía cargo de su oficio mientras no contrajera un nuevo matrimonio, o por lo menos mientras sus hijos fueran mayores de edad.⁸ Así como que ciertas asociaciones “empresariales”, se apoyaban en los lazos de parentescos o de amistad. Estos vínculos, pues, se fundamentaban en “un intercambio fluido y eficaz de servicios mutuos. Las manifestaciones de ayuda, protección y colaboración entre los parientes más cohesionados en la práctica estaban presentes en todos los aspectos de la vida y son de sobra conocidos por los historiadores: negocios comunes, favores, colaboración en el trabajo, préstamos de dinero, reparto de cargos, recomendaciones para colocar a los vástagos de la parentela, protección del patrimonio frente a los acreedores, servicios de intermediación en los negocios, representación por poderes, padrinzago espiritual, testimonios en pleitos, mediación en los conflictos, etc.”.⁹

El entramado familiar o alianzas matrimoniales que se establecían permitían, incluso, configurar una cierta “empresa” familiar, que per-

7. José María IMÍZCOZ BEUNZA, «Familia y redes sociales en la Edad Moderna», en F. J. Lorenzeno, ed. *La familia en la Historia*, Ed. Uni. Aquilafuente, Salamanca, 2009, p. 137.

8. José M. PRAT FORGA, «La endogamia laboral en los nuevos matrimonios de las viudas barcelonesas s. XVII», *Tiempos Modernos*, 26 (2013), p. 8. Véase también: María Isabel GASCÓN, «Aproximación al trabajo femenino en la Barcelona moderna (siglos XV- XVII)», *Pedralbes*, 23 (2003), pp. 385-398.

9. IMÍZCOZ, *op. cit.*, p. 146.

mitía organizar el trabajo de una determinada manera y gestionar la economía, convirtiéndose, incluso en promotores y proyectistas de ciertas obras.

Este es, por ejemplo, el caso de los maestros de obras de apellido Biscarri. Familia activa durante el siglo XVIII y parte del XIX.

Uno de sus primeros miembros fue Agustín Biscarri (c. 1691 –1740), oriundo de Tortosa. Sabemos que contrajo matrimonio con Francisca Cabanyeres, hija de otro arquitecto, Miquel Cabanyeres, oriundo de Sant Feliu de Saserra, obispado de Vic, cuyo hermano, del mismo nombre que el padre, continuó con el mismo oficio. Agustín y Francesca tuvieron tres hijos, todos maestros de obras o arquitectos, como se autodenominaban en ocasiones, Agustín, Mariano y José, además de su hija María, que a su vez se casó con otro maestro, Ignacio Roca, hijo de uno de los socios de su padre, Félix Roca.

Agustín Biscarri contrató las obras del convento de Santo Domingo en Lleida el 1735, pero fallece en 1740. En septiembre de 1742 se contratan de nuevo la conclusión de las obras y lo firman esta vez su hijo, Agustín Biscarri Cabanyeres (1718-c.1786), su mujer Francisca, por ser su hijo menor de edad, juntamente con su yerno, Ignacio Roca y su consuegro, Félix Roca.¹⁰

Mariano Biscarri Cabanyeres (1730-1778), otro de los hijos de Agustín y Francisca, contrajo nupcias con Francisca Batiste Miquel (1755), procedente de otra afamada familia de arquitectos. Era hija del maestro Miguel Batiste Porta (doc. 1716-1764) y de Paula Miquel, su segunda esposa (fig. 1). Esta pareja tuvo un hijo, Miquel Batiste Miquel (1744 – 1810),¹¹ también “mestre de cases”, el más reconocido

10. Sobre la familia de los Biscarri véase Isidro PUIG, «D’arquitectura i mestres de cases a la Lleida del segle XVIII: els Biscarri», *Urtx. Revista Cultura de l’Urgell*, 16 (2003), pp. 165-214; Isidro PUIG, «Biscarri Cabanyeres, Agustín» y «Biscarri Cabanyeres, Mariano», en *Diccionario Biográfico Español*, VIII, Real Academia de la Historia, Madrid, 2010, pp. 370 – 371.

11. Sobre esta familia puede consultarse Isidro PUIG, «D’arquitectura i mestres

de la saga y a quien se le documentan numerosas trazas y planos. En 1764 contrajo matrimonio con Paula Ossio, al mismo tiempo que su padre se casaba por tercera vez con su suegra, la madre de Paula, de nombre Ignacia Soler. Es decir, madre e hija contrajeron matrimonio con padre e hijo.

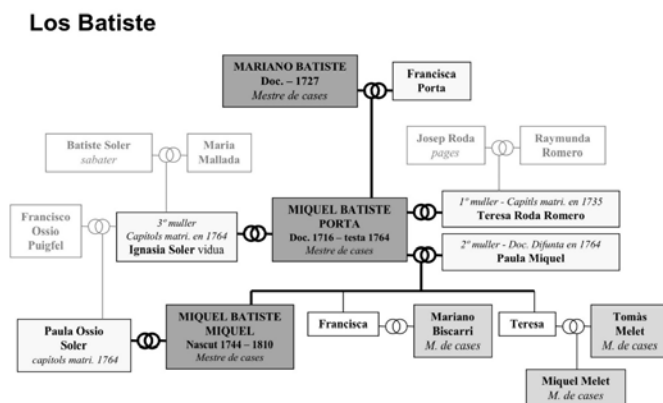

Fig.1

La segunda de las hijas de Miquel Batiste Porta y Paula fue Teresa, que a su vez también contrajo matrimonio con otro maestro de obras, Tomás Melet, de otra importante familia, de cuya unión nació Miguel Melet, que siguió con la misma profesión que el padre.¹²

No es casualidad que en 1769, cuando Miquel Batiste Miquel contrató la construcción del claustro del convento de los Dominicos de

de cases a la Lleida del segle XVIII: els Batiste», *Urtx. Revista Cultura de l'Urgell*, 17 (2004), pp. 233-285 i Isidro PUIG, «Batista Miguel, Miguel», en *Diccionario Biográfico Español*, VII, Real Academia de la Historia, Madrid, 2010, pp. 341 – 342.

12. Sobre Tomas Melet y su familia véase Isidro PUIG, «La darrera activitat constructiva a la Seu Vella i l'arquitectura a la Lleida del segle XVIII», *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*, 4 (2002-2003), p. 154 i ss.

Lleida, presentara como fianzas a su padre y a su cuñado José Melet, también maestro de obras.¹³ Unos años antes, en 1766 Miquel Batiste trabajó con su cuñado Mariano Biscarri Cabanyeres y su hermano Agustín, en diversas obras públicas, junto con Tomás Melet.

En 1760 Miquel Batiste Porta se comprometió con la Real Junta del "Peasgo" del Puente de la ciudad de Lleida, para reconstruir la segunda pila del puente, derruida por una riada. Para ello el 15 de marzo del mismo año hizo sociedad con los hermanos Biscarri: Agustín y Mariano, este último precisamente su yerno.¹⁴

Todavía en 1773, Miquel Batiste y Miquel y su cuñado Mariano Biscarri contrataron la continuación de la edificación de la iglesia de Vallfogona de Balaguer.¹⁵

En 1802 se forma una sociedad de maestros de obras para empedar algunas calles de la ciudad de Lleida, entre ellos aparecen documentados varios miembros de la familia Biscarri, tres de ellos seguro hijos de Mariano Biscarri Cabanyeres: José, Miguel y Francisco, así como un Agustín Biscarri, que quizá fuera un sobrino, hijo de su hermano José Biscarri Biosca, también maestro de obras. Pero también Miguel Melet, otro sobrino, hijo de su hermana Teresa, la casada con Tomás Melet.¹⁶

Juntos, los Biscarri y los Roca contrataron, por ejemplo, las obras del convento de Santo Domingo y la Iglesia parroquial de Juneda, en 1740.¹⁷

En la familia de los Melet todavía documentamos a otro maestro de obras, Antón Melet (1735-1776), hermano de Tomás y cuñado de Francisca Batiste, quien contrajo matrimonio con Antonia Forcada.

13. PUIG, «D'arquitectura i mestres», doc. 8.

14. PUIG, «D'arquitectura i mestres», p. 236.

15. PUIG, «D'arquitectura i mestres», pp. 245-246.

16. *Ibidem*, doc. 21.

17. El 28 de marzo de 1765, Agustí Biscarri y su cuñado Ignacio Roca, visuraron unas obras de la iglesia de Bellpuig. Esteve MESTRE, «Dos contractes importants: l'orgue i obres a l'església (1764-1765)», *El Pregoner d'Urgell*, 286 (1991), p. 36.

Era hija de Gabriel Forcada, también albañil, y de Josefa Niubó, que seguramente era hija de otro albañil.

Otra familia de “Mestres de cases”, albañiles o arquitectos importantes en la antigua diócesis de Lleida, por el volumen de templos que edificaron, son los Burria. El primer miembro alarife de la saga fue José Burria, que llegó a ostentar el cargo de “mestre d’obres” de la nueva Catedral de Lleida (fig. 2), edificada entre 1760 y 1781. De su matrimonio con María Ferrer, nacieron dos hijos, también alarifes, Francisco y Remigio, naturales de Bujaraloz; y una hija de nombre Josefa, que contrajo matrimonio con otro arquitecto, José Miquel, del cual no tenemos referencia de su parentesco, aunque recordemos que Miquel Batiste Porta contrajo matrimonio con una Paula Miquel, desconociendo si tiene alguna vinculación.

Fig. 2. Catedral de Lleida, vista interior anterior a 1936. Fondo Herrera i Ges. Museu Diocesà de Lleida

También sabemos que el 31 de julio de 1763 José Burria y su yerno, José Miquel, tasaron la edificación de la iglesia de Sudanell en 10.000 libras.¹⁸

Los Gassol son otra centenaria familia de “mestres de cases”, inaugurada por Anastasio Gassol Mur, el que fuera el último maestro de obras de la Seu Vella, antes de que a inicios del siglo XVIII fuera ocupada por las tropas francesas y convertida en caserna militar a raíz de la guerra de Sucesión. Documentamos al primero de los Gassol, Anastasio, entre 1664 y 1692, pero la saga continúa al menos con cinco generaciones más, casi todos “Mestres de cases”: Francisco Gassol Malegat, José y Juan Gassol Corria, Francisco Gassol Amat, Francisco Gassol Batlle y Juan Gassol Duarrí, testando este último en 1799. Desconocemos la mayoría de las profesiones de los maridos de las mujeres de esta saga, aunque algunas sí tienen relación profesional con la construcción. El último miembro conocido como “mestre de cases”, Juan Gassol Duarri, fue el único que contrajo matrimonio con la hija de otro afamado albañil de la época, Pedro Celles, de nombre Raimunda. También sabemos que Juan Gassol eligió en su testamento como albacea a su suegro Pedro Celles, fechado el 22 de junio de 1799.

18. Isidro PUIG, «Los Burria. Maestros alarifes aragoneses en la Lleida del siglo XVIII», *Boletín Museo e Instituto “Camón Aznar”*, 94 (2004), p. 342 y también del mismo autor: «Burria, José», en *Diccionario Biográfico Español*. IX, Real Academia de la Historia, 2010, pp. 714 - 715.

Fig. 3. Partida de bautismo de Pedro Celles. Archivo Episcopal de Vic.

Foto: Isidro Puig

Pedro Celles Duch era oriundo de la villa de Vidrà, al norte de la comarca de Osona, provincia de Girona (nació el 15 de agosto de 1743; fig. 3).¹⁹ Fue uno de los maestros que participó en las obras de la Catedral nueva de Lleida, en las remodelaciones del Seminario Conciliar o en la actual sede de la Diputación de Lleida, originariamente casa de Expósitos, entre muchas otras obras. Su hijo fue Antonio Celles, insigne arquitecto que estudió en la Real Academia de San Fernando de Madrid, viajó a Roma y fue profesor de arquitectura en Barcelona. Aunque sabemos por su epitafio que nació en 1775, podemos aportar ahora la partida de nacimiento, concretando que fue el 13 de agosto de dicho año, siendo bautizado en la Catedral dos días después como “Antón Salvador Mariano”.²⁰ Parece que Antonio Celles “emprendió el estudio formal del dibujo bajo la dirección de D. Felipe Saurí escul-

19. Archivo Episcopal de Vic (AEV), *Libre de baptismes de la Iglesia Parrochial de Sant Hilari de Vidrà, Bisbat de Vich, comensat per mi Ignasi Cantareli prevere Rector de dita Parrochial Iglesia*, 1725-1779 [A B/1], fol.111.

20. Archivo Capitular de Lleida (ACL), *Bautismos 1771-1786*, fol. 236.

tor que a la sazón vivía en Lérida, logrando en el corto espacio de dos años aventajar a sus condiscípulos tanto en la copia de la figura como en las de ornato y de perspectiva y paisaje”.²¹ La estrecha relación con escultores procede, sobre todo, por su trabajo en la nueva Catedral, donde también se relacionó con Francisco Galtayres y seguramente años antes con el escultor Juan Adán. De hecho, la hija de Pedro, María Rosa, nacida el 31 de octubre de 1773, contrajo matrimonio con Manuel Olivé, que era hermano de Eulalia Olivé, que a su vez era la esposa del escultor Francisco Galtayres.

Es posible que no sea casual que el 7 de junio de 1781, Mariano Biscarri y Miquel Batiste Miquel, que como sabemos eran cuñados, junto con otro “maestro albañil”, Carlos Anglés, enterados que se había rematado la construcción de las dos torres y fachada de la nueva catedral de Lleida al maestro Pedro Celles, por 31.000 libras (el 29 de abril), ofrecieron la rebaja de una sexta parte. El 5 de agosto del mismo año los comisionados del cabildo de la Catedral se lo comunican a Celles, que aceptó realizar la obra con la mencionada rebaja del precio.²² Sin duda, era una práctica habitual, pero poco “amigable”, ya que obligaba a rebajar el precio de la obra estipulado por el contratista o a renunciar a ella a favor de los sisenadores, si consideraba que no podía bajar sus pretensiones económicas. Aquí queda de manifiesto, y lo hemos comprobado, que así como entre los Biscarri y Batiste hay lazos familiares, no lo hay entre estos y los Celles, por lo tanto son meros “rivales” profesionales en la mayoría de los casos.

Otra familia importante de maestros de obras fueron los Borrás. Inaugura la saga José Borrás, de cuyo matrimonio con Catalina Just nacieron tres hijos. Los tres continuaron el oficio del padre, y fueron Magín, Pablo y Félix. Este último, entre la descendencia que le hemos

21. Antoni ROVIRA TRIAS, «Arquitectura. Don Antonio Celles y Azcon», *Boletín Enciclopédico de Nobles Artes*, 9 (1846), p. 139. Aunque desconocemos la fuente de esta información, creemos que algunos datos o afirmaciones son meras suposiciones.

22. ACL, notario Ignacio Pocarull, *manual 1781-1790*, fol. 16v-29v.

documentado, tuvo un hijo, Isidro, que también fue albañil, mientras que una de sus hijas, Josefa, contrajo matrimonio con Juan Palau Arnau, igualmente albañil, como su padre homónimo, ambos de Guissona. Tanto los Borrás como los Palau se asociaron en numerosas obras.²³

El 22 de agosto de 1744 los asentistas de la obra de la presa que debían construir sobre el río Noguera, en la población de Pinyana, Magín Borrás y Miquel Batiste Porta, maestros de obras, y el carpintero Raimundo Biosca -suegro de Magín-, de Guissona, y sus fianzas Félix Borrás y Pablo Verdala, maestros de obras de Balaguer, traspasaron el asiento a Pedro Lleopart, relojero de Lleida.²⁴ Todavía podríamos añadir, que es posible que Raimundo Biosca fuera el padre de Gerónima Biosca, la que fuera primera mujer del maestro de obras Agustín Biscarri Cabanyeres, mencionado anteriormente.

Incluso, dentro de esta dinámica profesional de asociacionismo, dado en parte por el gran volumen de obras y la envergadura de algunas, en 1749 formaron una compañía Magín Borrás, José Burria -en ese momento seguramente construyendo la iglesia parroquial de Torres de Segre-, Félix Borrás, de la villa de Guissona, su hermano Pablo, Raimundo Riambau, arquitecto de Cervera, Remigio Burria y Diego Roteta, para construir todas las obras que durante cinco años se realizaran a cargo del Rey, en las plazas de Lleida, Cardona, Berga, La Seu de Urgell y Tortosa.²⁵

El 11 de enero de 1738 documentamos a Magín Borrás firmando capítulos matrimoniales -a los 20 años de edad- con Magdalena Solá, doncella de 17 años y natural de Barcelona, hija de Francisco Solá,

23. Véase sobre los Borrás a Isidro PUIG, «La darrera activitat constructiva a la Seu Vella i l'arquitectura a la Lleida del segle XVIII», *Seu Vella. Anuari d'Història i Cultura*, 4 (2002-2003), pp. 172-173.

24. Archivo Histórico Provincial de Lleida (AHPL), notari Josep Calbis i Casanoves, manual 1744 [sign.367], fol. 107r-109r.

25. Maria GARGANTÉ LLANES, «La Universitat de Cervera i els mestres de cases: l'exemple dels Borràs», *Palestra Universitaria*, 15 (2002), p. 118.

maestro de casas natural de la villa de Vilanova de Cubelles (Barcelona), e hija de María Miró, residentes en Cervera. No obstante, este matrimonio no se llevó a cabo finalmente.²⁶

En el año 1752 se firman los capítulos matrimoniales de Pau Borràs, hijo de José Borrás (difunto) y Catalina, con Magdalena Morondo, hija de José Morondo, maestro de casas de Cervera -procedente de Torelló y que junto con Josep Borrás era uno de los contratistas de la obra de la Universidad en 1728-, y de Magdalena.²⁷

En cuanto a los escultores, aunque ya hemos dejado alguna noticia en las líneas precedentes, habría que advertir que desde la llegada a Lleida de Juan Adán, procedente de Roma, se genera una serie de relaciones laborales y personales que fructificaran en la unión de las diferentes familias a través de ciertos matrimonios.

Adán llega a Lleida en 1776, y según Pardo Canalís, “encargado ya de la ejecución de varias obras en la catedral nueva de Lleida”.²⁸ No obstante, la primera referencia de Juan Adán en Lleida es del 21 de mayo de 1776, cuando en el capítulo de la Catedral el canónigo Malegat expone que “lo esculto, que ha vingut de Roma per lo present no te feina en que treballar, si apar a VS. Se li podría fer treballar lo retaulo de les Ànimes. Delibere que se li fasse fer un disseny de dit altar”.²⁹ Por lo tanto, no está tan claro que Juan Adán llegase a Lleida con algún encargo concreto por parte del cabildo u Obispo de Lleida, incluso sabemos que el 18 de octubre del mismo año, Adán “inste per fer lo

26. PUIG, «La darrera activitat», p. 173.

27. Maria GARGANTÉ. *Arquitectura religiosa del segle XVIII a la Segarra i l'Urgell. Condicionants, artífex i pràctica constructiva*, Fundació Noguera, Barcelona, 2006, p. 156.

28. Enrique PARDO CANALÍS, *Escultores del siglo XIX*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1951, p. 23.

29. ACL, Deliberacions de 1776 a 1780, fol. 20v. Cèsar MARTINELL, *Arquitectura i escultura barroques a Catalunya: Barroc acadèmic (1731-1810)*, Alpha, Barcelona, 1964, p. 139.

retaulo que sa Ilma.li digue havia de fer per la iglesia, y haventse de fer lo retaulo de les Ànimes se li podria donar la orde per a treballar-lo. Delibere VS. Que se veige quant voldit escultor de fer dit retaulo”.³⁰ A pesar de todo este proceso entorno al retablo de las Ánimas, es posible que el primer encargo fuera del mismo Obispo Sánchez ferragudo, el retablo del convento de Santa Clara. En la sesión capitular del 18 de febrero de 1777, se dice que “D. Juan Adan escultor ab orde del Sr. Bisbe li ha demanat fusta cerrada per lo retaulo, que sa Illma. li ha manat fer per les monges de Sta. Clara. Delibere VS. que tota vegada que sa Ilma. ha costejat la fusta per diferents retaulos, se lo entregue la que demanes, satisfent lo cost de cerrarla le dites que dit Sr. ha entregat per aquells”.³¹ El 2 de mayo se notifica en el capítulo que Adán es “lo escultor que fa les cadires per lo cor està per a concluir lo que toque a son ofici, y que si VS. Vol que se fasse algún retaulo, o calaixeres per la nova iglesia es ocasio oportuna”, y se nombra una comisión para que se escoja artista que lo ejecute.³² Retablo que finalmente ejecutó Adán.

Si sabemos algo de los primeros encargos de Adán en Lleida, también conocemos cual fue el detonante para salir de la ciudad de Lleida: el incendio del retablo mayor, acaecido el 12 de julio de 1782. Además, fue acusado de su provocación, incluso llegó a ser encarcelado. Es cierto que se fue a Madrid, seguramente poco después del 27 de agosto de 1782, fecha de una carta enviada por el escultor al Obispo Sánchez Ferragudo en el que deja de manifiesto que había pensado irse a Madrid, para recuperarse de la convulsa situación generada tras el incendio, pues el mismo Adán comenta en esta misiva “todavía ha quedado mi cabeza atolondrada y mui débil para emprender cosa alguna, de manera que me ha dicho el médico que me salga de aquí una temporada [...] y con ese motivo he determinado hirme a Madrid por

30. *Ibidem*, fol. 47r.

31. *Ibidem*, fol. 65r.

32. *Ibidem*, fol. 73r.

un poco de tiempo”.³³ Pocos días después debió partir hacia Madrid, donde ya estaba el 28 de septiembre, a tenor de una carta enviada desde la misma ciudad a la Real Academia de San Fernando, reclamando la vacante de Teniente Director de Escultura, por fallecimiento de Francisco Gutiérrez.³⁴ Lo cierto es que recuperándose en Madrid de los acontecimientos “traumáticos” ocurridos en Lleida, pero lo cierto es que debió de regresar hacia finales de este año 1782, pues seguramente en Lleida se había quedado su familia. Suponemos que debió de ser así, pues su mujer Violante estaba en cinta desde el mes de abril y no creemos que iniciara el viaje hacia Madrid con su esposo e hijos, como veremos a continuación.

El documento que nos permite realizar estas afirmaciones es que el 1 de enero de 1783 Adán y Violante bautizaron a “Manuela Mariana Antonia Escolástica Silvestra, que nació el día antes: hija del Señor D. Juan Adán y Morlán, natural de Tاراçona en Aragón, y de la Sra. Dña. Violante de la Valle, natural de Roma; legítimamente casados, habitantes en la Parroquia de S. Lorenzo de Lérida: fue padrino Antonio Adán y Morlán, tío de la bautizada, y padrina Escolástica Pardo y Galindo, consorte del padrino, y por ser esta ausente fue en su nombre Marianna Martín substituyente”.³⁵ Juan Adán estaba presente, ya que no se precisa lo contrario, como sí ocurre con su cuñada, la mujer de su hermano que se dice expresamente que estaba ausente (aunque no el motivo). Aunque fuese por poco tiempo, Juan Adán regresó a Lleida a finales de 1782, seguramente para cerrar en lo posible los asuntos pendientes y recoger a su familia. La siguiente noticia es la carta enviada desde Madrid al canónigo de la Catedral de Lleida, D. Joaquín

33. Iván REGA i Isidro PUIG, «El escultor Juan Adán y el retablo mayor de la Catedral Nova de Lleida (1780-1783) – Creación, destrucción y gusto artístico», *Artis On*, 1 (2015), pp. 51-52, doc. 4.

34. Enrique PARDO CANALÍS, «El escultor Juan Adán», *Seminario de Arte Aragonés*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1957, p. 21.

35. Archivo Capitular de Lleida, *Bautismos 1771-1786*, fol. 609.

Carrillo, enumerando los trabajos realizados en la ciudad y las cuentas pendientes, fechada el 2 de agosto de 1783. Posiblemente, una vez recuperada su mujer del parto mencionado se trasladó toda la familia a Madrid, hacia mediados de año.

Las siguientes referencias son entre el 21 y 24 de agosto de 1783, en Tarazona, donde se le documenta nombrando su procurador a Manuel Mocoroada, para liquidar las cuentas pendientes que le debían por sus trabajos en Lleida.³⁶ Así pues, hemos de suponer que de Lleida se trasladó a Madrid, y de aquí a Tarazona, y posteriormente a Granada, donde se le documenta el 27 de abril de 1784.

Con la llegada de Juan Adán a Lleida se generó un importante taller de escultura. Algunos autores, como el escultor-tallista Ramón Borrás Vilaplana (Lleida, 1886-1967), redactó algunos escritos como el titulado “Una escuela del arte neo-clásico en Lérida y la Catedral Nueva de la misma Ciudad” (1956),³⁷ donde viene a trazar la influencia de Juan Adán en la escultura leridana, a través de sus discípulos y colabo-

36. Rebeca CARRETERO CALVO, «El escultor Juan Adán y su entorno familiar», *Goya y su contexto: Actas del seminario internacional celebrado en la Institución los días 27, 28 y 29 de octubre de 2011*, 2013, pp. 424-425. Creemos que el proceso contra Juan Adán por el incendio del retablo mayor de la Catedral de Lleida, nunca llegó a efectuarse, incluso que debió de tratarse de malos entendidos o intenciones de culpar a alguien. Más bien debió ser un accidente, como tantos otros casos hubieron. De hecho, en la carta citada del 2 de agosto de 1783, parece que todo está ya zanjado y lo que Adán solicita es la liquidación de los trabajos realizados. Una reclamación que perdura en el tiempo y que como bien comenta Rebeca Carretero se alarga en el tiempo, pero también es cierto que nada más levantado el arresto de Adán y sus oficiales, en una carta del Obispo Ferragudo del 4 de agosto de 1782 celebrando su libertad, expresa que le gustaría que el retablo de San Juan Bautista y San Pablo fuera terminado por la misma mano, pero que le “queda la dificultad del caudal para pagarles en unos años tan calamitosos, que nada se puede cobrar por las más exquisitas diligencias y aunque no puedo negar, que tengo alguno me parece más justo, y razonable reservarle para reparar los daños del incendio, que para emprender nuevas obras”. REGA-PUIG, «El escultor Juan Adán», p. 51, doc. 03.

37 Lérida, Imp. Escuela Provincial, 1956.

radores: Felipe de Sayas, la familia Saurí, los Galtayres, los Corselles, Hermenegildo Jou que adquirió el taller de escultura de Manuel Corselles (último del linaje) y los Borrás (pues el padre de Ramón Borrás Vilaplana, de segundo apellido Perelló, fue discípulo de Jou).

Antes de entrar en el círculo de escultores que se generó entorno a Adán, comentar algunos datos inéditos sobre su familia. Hasta ahora solo conocíamos la existencia de dos hijas y un hijo, citados en el testamento de Adán del 27 de junio de 1808, en Madrid, donde se mencionan a Isabel Adán, casada con Magín Gomà; a Micaela y a Francisco Javier, estos dos últimos todavía menores de edad.³⁸ Pardo Canalís considera que Isabel debió nacer en Lleida, mientras que Francisco Javier nació el 8 de marzo de 1791 en Madrid.³⁹ Podemos afirmar que los que nacieron en Lleida fueron otros cuatro: dos niñas y dos niños. Por la documentación aportada sabemos que vivían en la parroquia de San Lorenzo, cerca de la Catedral. La primera hija fue María Manuela, nacida el 31 de diciembre de 1776 y bautizada el 1 de enero de 1777, actuando como padrinos “Dn. Antonio Adán, tío de la bautizada; y la Sra. Dña. Escolástica Pardo”, su mujer. El segundo hijo nació el 12 de noviembre, bautizándolo al día siguiente, actuando esta vez como padrino el P. Fr. Francisco de San Bernardino, carmelita descalzo del convento de la ciudad, donde es posible estuviera realizando algún retablo.⁴⁰ El tercer hijo nació el 13 de diciembre de 1781, de

38. PARDO, «Escultores del siglo XIX», p. 167.

39. PARDO, «El escultor Juan Adán», pp. 31-32.

40. De hecho, en la solicitud que el 24 de marzo de 1797 Juan Adán hace a la Real Academia de San Fernando de Madrid, solicitando la plaza vacante de Director de Escultura, incluye un breve curriculum y cita textualmente que en Lleida realizó 17 retablos, además de otras imágenes (PARDO, «Escultores del siglo XIX», p. 164). Contando los que ejecutados para la catedral, no llegamos a los 17, ni sumando los del Palacio Episcopal, ni el retablo del convento de Santa Clara, por lo tanto es posible que en este convento de carmelitas esculpiera el que solo menciona Francisco de Zamora, cuando el 21 de octubre de 1788 visitó dicho convento carmelita: “El convento de carmelitas descalzos, como los de la Orden; pero el altar de Santa Ana y San Joaquín,

nombre Juan Felipe Pedro Francisco José, siendo también el padrino el mismo carmelita descalzo que en el anterior. Y la cuarta hija sería la mencionada anteriormente, “Manuela Mariana Antoni Escolástica Silvestra”, nacida el 31 de diciembre de 1782 (fig. 4).⁴¹ Ninguno de estos hijos coincide con los citados en su testamento.

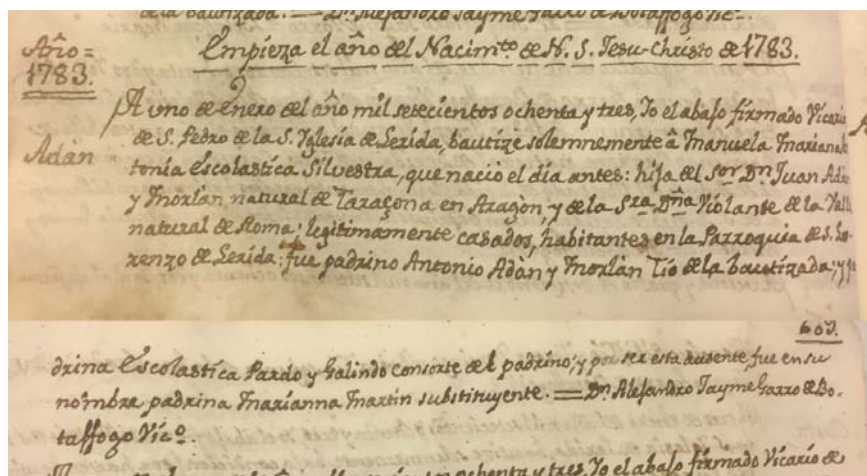

Fig. 4. Partida de bautismo de la hija de Juan Adán, del 1 de enero de 1783, nacida el día anterior. Archivo Capitular de Lleida. Foto Isidro Puig

En cuanto a los colaboradores, por lo que hemos podido ir documentando, Juan Adán lo primero que hizo al poco de llegar a Lleida, como ya hemos visto, fue reclamar la presencia de su hermano, Antonio, maestro carpintero y escultor, nacido en 1745 en Tarazona.⁴²

de dos columnas, hechos por Adán”: R. Boixareu, ed., *Diario de los Viajes hechos en Cataluña de Francisco de Zamora, seguit de la resposta del corregiment de Barcelona al seu qüestionari feta per Josep Navarro Mas i Marquet*, Curial, Barcelona, 1973, p. 239.

41. ACL, *Bautismos 1771-1786*, fols. 311, 412, 560 i 608.

42. CARRETERO, «El escultor Juan Adán», p. 417. Bautizado el 11 de febrero. Pasó el examen del gremio de carpinteros de Tarazona el 27 de octubre de 1771 (p. 425).

Tanto su hermano Antonio como su mujer Escolástica Pardo, aparecen como padrinos de alguno de sus sobrinos, pero también tuvieron un hijo en Lleida, pues el 30 de agosto de 1777 bautizaron a Raimundo Juan Antonio. Por esta partida sabemos que Escolástica era natural de Añón de Moncayo, un municipio cercano a Tarazona.

Así pues, Juan Adán trabajó toda su estancia en Lleida junto a su hermano Antonio. Otro de sus ayudantes, o como aparece en alguna documentación, “fadrí”, era Felipe de Sayas.

El 12 de octubre de 1784 los escultores Eudaldo Galtaires y Felipe Saurí, presentaron un memorial al Capítulo de la Catedral solicitando “la conclusió dels dos retaulos que te comensats Dn. Joan Adan per lo mateix preu y pactes”, a lo que respondieron que no tenía lugar. Aunque en la sesión capitular del 9 de julio del mismo año ya se había decidido que fuera el “fadrí” de Adán quien terminara los retablos, aunque debía ser Adán “per si y de sa ma haige de fer y concluir las estauas”. El 25 de octubre de 1785, se comunica al capítulo de la Catedral que “lo fadrí de Adán ha donat per concludits los dos retaulos de San Pau y San Joan” para que se hagan visurar.⁴³

Tanto Eudaldo Galtaires como Felipe Saurí trabajaron juntos en más obras, como en el retablo del Ángel Custodio de la iglesia parroquial de Serós.⁴⁴

La familia de los Saurí, como escultores, se inicia con Felipe Saurí, oriundo de la localidad de Alpens (comarca de Osona, en Barcelona), casado con Clara Pérez. De este matrimonio nacieron dos hijos y tres hijas. La mayor, Teresa Josefa, nacida el 14 de junio de 1783, se desposó con Ramón Corselles, miembro de otra saga de escultores (fig. 5). Ramón sería el que finalmente ejecutaría el nuevo retablo mayor de la Catedral de Lleida, sustituyendo al de Juan Adán.

43. ACL, *Deliberacions de 1781 a 1785*, fols. 304v, 327r y 407r.

44. MARTINELL, «Arquitectura i escultura», p. 156.

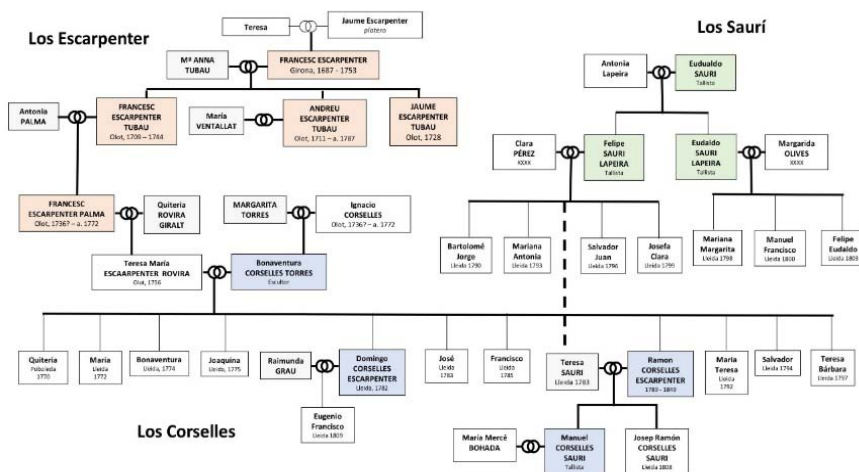

Fig. 5

Ramón Corselles era hijo de Buenaventura y de Teresa Escarpenter. Buenaventura y su consuegro, Felipe Saurí, realizaron la escultura de los órganos de la Catedral.

Hemos mencionado a Teresa Escarpenter, mujer de Buenaventura, que es también hija de un escultor, Francisco Escarpenter Palma, de nuevo miembro de otra gran familia de escultores. En 1777 documentamos en varias ocasiones a Francisco Escarpenter y a su cuñado, Buenaventura Corselles, en ese momento vecinos de Poboleda, en concreto desde el 2 de enero hasta el 9 de octubre.⁴⁵

No podemos extendernos con la familia de los Escarpenter, pero fue iniciada por Francisco, natural de Girona, que tuvo tres hijos también escultores que nacieron en Olot: Jaime, Andrés y Francisco Escarpenter Tubau, mientras que una hija, Ignacia, contrajo matrimonio con el escultor Jaime Diví. Francisco, el hermano mayor de Ignacia,

45. AHPL, manual notarial 1161, en fols. 1v, 30r, 33r, 42v, 44v, 48r, 50v, 52v, 56v, 57v, 59v, 60v, 66v, 68r, 93v, 115v, 116v, 117v, 120r y 186v.

tuvo otros tres hijos escultores: José, Antonio y Francisco Escarpenter Palma. Aún podríamos perfilar aún más esta familia, con algún otro escultor y dorador. Pero es suficiente con esta sucinta relación para apreciar el enorme entramado familiar y las diversas relaciones que se establecieron, pues de hecho gracias a que Teresa Escarpenter Torres, hija de Francisco Escarpenter Palma, que desposó con un Corcelles, pudo continuar el taller de escultura hasta bien entrado el siglo XIX, con Manuel Corselles Pérez, ya mencionado anteriormente, cuyas enseñanzas se perpetuaron en el siglo XX con la familia de los Borrás.⁴⁶

No sabemos a ciencia cierta la relación que pueda existir entre un tal José Olivé y Eulalia Olivé, pues el primero estaba casado con María Francisca Escarpenter, hija del escultor Francisco Escarpenter Palma y cuñada de Buenaventura Corselles; mientras que Eulalia Olivé era la mujer del escultor Francisco Galtaires. Si alguna vez logramos establecer esa posible vinculación entre los Olivé, sin duda que entenderíamos mejor todo este entramado familiar entre miembros de una misma profesión.

46. Sobre los Escarpenter se encuentra en prensa: Isidro PUIG, «Retablos y adornos para después de una guerra: Los Escarpenter, una familia de escultores en la Lleida (la Cataluña) del siglo XVIII», en *Actas del XXII Congreso de Historia del Arte*, Burgos, junio de 2018.

L'ascens social mes enllà de les guerres

PERE MOLAS RIBALTA

Resum

La comunicació presenta els casos de persones i famílies que van aconseguir l'ingrés o el progrés dins l'estament nobiliari malgrat la seva posició diversa en la Guerra dels Segadors i la de Successió. L'objectiu és mostrar que el procés d'ascens social, basat en la riquesa i les relacions familiars, superava les accions polítiques concretes d'infidelitat envers monarques determinats.

Paraules clau: Noblesa. Catalunya. Edat Moderna

Resumen

La comunicación presenta los casos de personas y familias que lograron el ingreso dentro del estamento nobiliario a pesar de su diversa posición en la Guerra dels Segadors y de Sucesión. El objetivo es mostrar que el proceso de ascenso social, basado en la riqueza y las relaciones familiares, superaba las acciones políticas concretas de infidelidad con determinados monarcas.

Palabras clave: Nobleza. Cataluña. Edad Moderna.

Abstract

The communication introduces the cases of people and families that succeeded entering or thriving in the nobility estate, despite their stance on the Reapers' War and the War of the Spanish Succession. The aim is to show that the process of social advancement, based on wealth and family relationships, exceeded the concrete political actions of infidelity towards determined monarchs.

Key words: Nobility, Catalonia, Early Modern Period.

El procés d'ascens social vers l'ennobliment i dins el mateix estament nobiliari o "militar" a la Catalunya moderna és ben conegut. Mercaders i pagesos rics esdevenien ciutadans honrats. Amb el pas de generacions les famílies podien obtenir un privilegi de cavaller, o el superior de "noble". L'objectiu d'aquesta comunicació és mostrar que el procés d'ascens social d'algunes famílies passava per damunt de les opcions polítiques que acabaren fracassades, tant el 1652, com el 1714. Pertànyer a una família que havia estat "desafecta" no impedia a la persona implicada o als seus descendents progressar en la jerarquia social, obtenir per segona vegada els mateixos privilegis, ara concedits per un monarca diferent, o assolir-ne de superiors.

La informació que utilitzem consisteix bàsicament en els articles de Francisco Javier Morales Roca, tant els publicats a la revista *Hidalguía*,¹ com les seves obres més extenses, els *Próceres habilitados en Cortes del Principado de Cataluña* (Madrid 1983), i la *Armoria catalana* (Barcelona 2003).² Les seves dades, complementades amb altres fonts i

1. Francisco José MORALES ROCA, «Privilegios nobiliarios del Principado de Cataluña. Gobierno intruso de Luis XIII y Luis XIV (1641-1651)», *Hidalguía* (1976), pp. 81-96; *Idem*, «Privilegios nobiliarios del Principado de Cataluña. Dinastía de Austria. Reinado de Carlos II», *Hidalguía*, 155-159 (1979-1980); *Idem*, «Registros nobiliarios del Brazo militar del Principado de Cataluña. El Llibre verd del antiguo Brazo militar (1602-1713)», *Hidalguía*, 201 (1987), pp. 433-464; 204 (1987), pp. 849-882; *Idem*, «Privilegios nobiliarios del Principado de Cataluña. Dinastía de Austria. Gobierno intruso del Archiduque don Carlos (1704-1714)», a *Estudios genealógicos, heráldicos y nobiliarios en honor de Vicente de Cadenas y Vicent*, Editorial Hidalguía, Madrid, 1978, pp. 23-64; *Idem*, «Privilegios nobiliarios del Principat de Cataluña. Dinastía de Borbón (1700-1838)», *Hidalguía*, 124 (1976). Per les etapes anteriors, del mateix autor, «Privilegios nobiliarios otorgados por el rey D. Felipe III de Austria en el solio de las Cortes de 1599», *Hidalguía*, (1983); 178-179 (1983), pp. 593-618, i «Privilegios nobiliarios no sancionados por el rey don Felipe IV a raíz de la suspensión de las Cortes de Cataluña de 1626», *Hidalguía*, 172-173 (1982), pp. 385-410.

2. *Armoria catalana. Concesiones heráldicas otorgadas a los caballeros del Principado de Cataluña. Dinastías de Austrias y de Borbón (1515-1836)*, Stemmata. Agrupación de bibliófilos de Barcelona, Barcelona, 2003.

degudament contextualitzades són de gran utilitat per els historiadors que ens interessem pels processos d'ennobliment i aquesta comunicació és una forma de manifestar el meu agraïment per haver posat tan abundosa informació al nostre abast.

1. La Guerra dels Segadors

Tenim en primer lloc famílies que havien obtingut el seu privilegi de Felip IV abans de l'esclat de la guerra dels Segadors i que sota una nova sobirania, la dels reis de França, se'l van fer confirmar. Així va succeir amb el ciutadà honrat Joan Goito, de Cassà de la Selva (1648) i amb Pere Pont d'Osseja, de Puigcerdà, que va veure confirmat, el 1644, pel rei de França, el privilegi de cavaller obtingut de Felip IV el 1639. Goito havia obtingut el seu el 5 de juliol de 1640, gairebé un mes després del Corpus de Sang. Francesc Rovira, de família de burgesos honorats de Perpinyà (1595), havia obtingut el privilegi de cavaller també en la data límit de juliol de 1640. Li fou confirmat per Lluís XIV el 1647 i altra vegada per Felip IV el 1665. En aquesta data fou investit cavaller pel portantveu del governador Gabriel de Llupià, que també era rossellonès. Rovira va ser veguer d'Agramunt i governador d'Hostalric i dels vescomtats de Cabrera i Bas, el senyor dels quals era el marquès d'Aitona, un gran cortesà del moment (i fins 1640 senyor d'Illa, al Rosselló). De l'abril de 1640 datava el privilegi de Manuel Guanter, el qual procedia d'una família de notaris de Prats de Molló. El privilegi li fou confirmat pel rei de França el 1647, i el seu fill en va obtenir el reconeixement per Felip IV el 1655. Manuel Guanter fill va ser veguer de Barcelona (1666-1669) i el 1680 va assolir la condició superior de "noble".

Ciudadans honorats per concessió del rei de França veieren el seu títol atorgat per segona vegada per Felip IV. Indiquem la data de la primera concessió d'Andreu Alba, de Girona (1643), Joan Barraquer, de Vall d'Aro (1648) i Josep Riera, de Guissona (1647). Especial va ser el cas de Francesc Quintana, de Torroella de Montgrí. Va obtenir el pri-

vilegi de ciutadà honrat de Lluís XIV el 1647 i de Carles II el 1671. El seu net Miquel Quintana i Bofill, nascut a Torroella el 1698, va seguir la carrera militar a l'exèrcit espanyol i va morir el 1769, amb el grau de mariscal de camp, a Sanlúcar de Barrameda, d'on era governador. Un net de l'anterior, Jacobo Mª Espinosa i Quintana, va ser tinent general, breu ministre de la guerra el 1838 i sogre de Cánovas del Castillo. Tot un exemple en la continuïtat de l'ascens social.

Tenim altres casos de concessió del mateix privilegi, primer pel rei Borbó i després per l'Àustria. Joan Fàbregas, de Monells, va ser ciutadà honrat el 1648 i el 1671. Joan Camats, de Sanahuja, va ser cavaller el 1648 i el 1676. Jeroni Cortada, de Manlleu, va rebre un privilegi de cavaller de Lluís XIV el 1644 i el seu fill Jacint de Felip IV el 1653. Rafael Estrabau, de Civilles va ser ciutadà honrat el 1647 i el 1661. En alguns casos es recuperava el privilegi, però en una categoria inferior. Francesc Estanyol, va ser cavaller per concessió de Lluís XIV el 1648, però només ciutadà honrat de Carles II.

També trobem ascens de grau a la següent generació. El fill de Jeroni de Vilosa, de la Bisbal, senyor del castell de Boada, ciutadà honrat el 1644, va obtenir privilegi de cavaller el 1677. Va ser armat pel comte de Solterra, de la família Sarriera, que havia patit una dura repressió de les autoritats pro-franceses l'estiu de 1652. El fill d'un altre ciutadà honrat, Ponç Burgès, de Sant Llorenç de l'Estanyol (1644), Francesc Burgès, va ser diputat reial de la Generalitat (1677-1680) i el seu germà Narcís va assolir els privilegis de ciutadà (1667) i cavaller (1681). A la Vall d'Hostolès Miquel Junquer va obtenir privilegi de ciutadà honrat el 1648. El 1685 Francesc Junquer va obtenir el mateix privilegi, el 1686 va assolir el de cavaller i el 1693 va ser nomenat veguer de Barcelona.

També a Girona, Salvador Balle de Flassà i Perpinyà, ciutadà honrat i jurat de la ciutat, senyor del castell de Finestres, havia obtingut privilegi de "noble", el 1643. El seu fill Joan, capità de cuirassers (1642) i jurat primer (1644), va protagonitzar en poc temps un procés d'adaptació al canvi de fidelitats. L'estiu de 1652 va encapçalar el

socors militar de Girona davant l'atac de don Joan d'Austria a Sant Feliu de Guíxols. La tardor del mateix any, en canvi, fou dels prohoms gironins que signà amb el general espanyol marquès de Mortara la capitulació de la ciutat, i el 1653 altra vegada com sergent major de la milícia urbana defensà Girona contra els francesos.³ Perdé el títol de “noble”, però fou armat cavaller per concessió de Felip IV el 1659 i el seu fill, anomenat també Joan, va recuperar la dignitat de “noble” per privilegi de Carles II el 1677. Onofre de Gelabert i Costa, veí de Figueres, senyor del castell de Vilanova de la Muga, fou nomenat burgès honrat de Perpinyà el 1647, ciutadà honrat el 1656 i cavaller el 1666, repetint el procés de canvi de fidelitat i ascens en la jerarquia nobiliària. La recuperació del privilegi podia durar temps. Esteve Renovau, de Vilasacra, havia obtingut el títol de ciutadà honrat el 1643. Un Pere Renovau, de la mateixa població, va esdevenir alhora cavaller i noble el 1727, després de la Guerra de Successió.

Tenim casos més complexos, en processos de llarga durada. Els Parrella eren una família de botiguers i mercaders, establerts a Torelló. Francesc de Parrella va obtenir un privilegi de ciutadà honrat el 1643. Josep Alexandre de Parrella fou també ciutadà honrat el 1656 i cavaller el 1667, és a dir sota una altra dinastia sobirana. El seu fill Fortunat de Parrella, seguí la carrera de dret, fou membre de l'Audiència austriacista i el 1711 assolí de Carles d'Austria el privilegi de “noble”. Evidentment aquest privilegi fou anul·lat per les autoritats borbòniques el 1716, però a finals de segle els Parrella eren una família de la noblesa ben present a les pàgines del *Calaix de Sastre* del baró de Maldà.

També és complexa l'evolució de la família Prats de Santjulià, de Sant Feliu de Pallerols. Tenien un privilegi de Felip IV de 1638, confirmat pel govern francès el 1643. El 1706 un altre “rei intrús”, en aquest cas l'Arxiduc Carles d'Austria, els concedí privilegi de “noble”.

3. Joan BUSQUETS DALMAU, *La Catalunya del Barroc vista des de Girona. La crònica de Jeroni de Real*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994.

Això no va impedir que Ferran VI de Borbó els concedís aquest mateix privilegi el 1751. A Talarn, el cònsol en cap de la vila, Montserrat Pallarés va obtenir privilegi de cavaller de Lluís XIV el 1650. El seu fill Isidre va assolir la mateixa distinció de Carles II el 1672 i la de “noble” de Carles d’Àustria el 1707. Joan Benet, gemà de Montserrat, havia esdevingut ciutadà honorat el 1655 i cavaller el 1668. El seu fill Miquel de Pallarés i Monjo va obtenir privilegi de “noble” el 1684.⁴

Variable va ser la posició del cerverí Rafael de Moixó i de Joan. A la Junta general de Braços de 1640 va formar part de la Trentasisenà i de la junta d’hisenda, com membre del braç reial⁵. El 1648 rebé el títol de cavaller. Tanmateix en un memorial posterior es presentava com «perseguido del diputado Claris» i detallava tota la seva actuació en favor del rei d’Espanya el 1652⁶. Després de la guerra fou membre del Consell de la Batllia general i el 1655 se li va concedir privilegi de noble. Els Moixó foren pro-borbònics durant la Guerra de Successió i el 1760 obtingueren de Carles III el títol de baró de Juras Reales, per haver participat en la d’aquell monarca⁷.

Coneixem bé el que va succeir a Mataró on entre 1643 i 1645 es concediren sis privilegis de ciutadà honorat a mercaders rics. Dos d’ells, Narcís Jofre i Joan Pau Llauder obtingueren el mateix privilegi de Felip IV després de 1652. Joan Soler, ciutadà el 1645, esdevingué cavaller el 1655, després de casar-se amb la pubilla de la família Palau, notoris partidaris de Felip IV. Jaume Partellà obtingué el mateix privilegi de

4. Magda MIRABET, *Els Pallarès de Talarn. Petita noblesa rural*, Ajuntament de Talarn, Talarn, 1989.

5. P. Basili de Rubí, ed., *Les Corts generals de Pau Claris*, Fundació Vives Casajuana, Barcelona, 1976, pp. 129-130.

6. Biblioteca de Catalunya (BC). Fulls Bonsoms, 2197, «Memorial presentado a la Reina Gobernadora por el doctor don Rafael Moixó». Deia que havia refusat una plaça de magistrat a l’Audiència “intrusa”.

7. Pere MOLAS, «Al servei de la Monarquia. Els Moixó de Cervera», *Urtx. Revista cultural d’Urgell*, 5 (1993), pp. 167-177.

Carles II. Els Arnau obtingueren privilegi de cavaller el 1752, com a regidors de l'Ajuntament borbònic, i un descendent de Joan Pongem, Antoni Pongem i Alabau va esdevenir ciutadà honorat en una data tan llunyana com 1781, a partir de la condició de comerciant matriculat⁸.

Pau Maties Rius de Marimon, fill del mercader Joan Rius, era «altre dels agutzils extraordinaris de Sa Majestat», és a dir de Lluís XIV, quan va obtenir el 1646 el privilegi de burgès honorat de Perpinyà, equivalent al de ciutadà honorat. El seu consogre, el notari Joan Pau Bruniquer, era escrivà major de la Diputació i havia estat nomenat ciutadà honorat el 1644. Tanmateix, un memorial posterior deia que el 1652 Rius de Marimon s'havia distanciat «de los que gobernaban por Francia» i havia passat «al ejército sitiante». També Joan Pau Bruniquer havia estat deportat al Rosselló per les autoritats virregnals franceses per sospites d'infidelitat el 1649. Rius de Marimon va morir de malaltia al servei de Felip IV durant el setge francès de Girona de 1653⁹. Amb aquests antecedents, no es estrany que el seu fill Francesc de Rius i Bruniquer assolís una plaça de jutge a l'Audiència (1682) i se li concedissin a la vegada els privilegis de cavaller i de “noble” (1690), ni que fos fidel a Felip V durant la Guerra de Successió.¹⁰

El pare de Josep Bru i Olzina havia estat conseller en cap de la ciutat de Barcelona, com ciutadà honorat, el 1632. Ell va ser investit cavaller pel virrei Mercoeur el 1647, mentre que el seu germà Bernat ho va ser pel Batlle general Josep de Rocabertí¹¹ anys després, el 1674. Dues

8. Ramon REIXACH I PUIG, *Els pares de la República. El patriciat a la Catalunya moderna. Mataró, segles XV–XVIII*, Caixa d'Estalvis Laietana, Mataró, 2006, pp. 124-153

9. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Consell d'Aragó, Lligall 552, 5.

10. Miquel Àngel MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, *Els magistrats de la Reial Audiència de Catalunya a la segona meitat del segle XVII*, Fundació Noguera, Barcelona, 2006, pp. 116-117. El seu net, Ignasi de Rius i Falguera va ser un dels jutges catalans de l'Audiència borbònica, formada el 1716.

11. Josep de Rocabertí havia canviat de bàndol el 23 gener de 1641, tres dies abans de la batalla de Montjuic, passant al servei de Felip IV, qui el nomenà governador d'Eivissa i Menorca. *Les Corts generals*, pp. 442, 445 i 461. Fou Batlle general de Catalunya de 1656 a 1680.

generacions després, Josep de Bru i Banyuls, net de Josep Bru, va rebre el privilegi de “noble” de Carles d’Àustria el 1706. Va ser un membre de la Conferència dels Tres Comuns¹², però el seu fill Josep, que va sortir de Barcelona el 1713, sense participar en la resistència, va ser el sogre del militar borbònic Antoni d’Alós i Rius, marquès d’Alós, que havia estat un dels assetjants de la ciutat. El següent marquès d’Alós, Josep, també militar, portava els cognoms d’Alós i Bru.

2. *La Guerra de Successió*

La Guerra de Successió va tornar a ser ocasió de trencaments i canvis familiars, però també de manteniments. Alguns dels regidors de l’Ajuntament borbònic de Barcelona havien format part del Consell de Cent o de la Diputació del General. Francesc de Junyent i Vergós, marquès de Castellmeià, un dels filipistes més abrandats, havia estat un conflictiu diputat militar de la Generalitat de 1695 a 1698.¹³ El doctor en drets Esteve Serra Vileta era fill del mercader Leonart Serra, un dels dirigents de 1640. Havia obtingut el 1689 un privilegi de ciutadà honorat, de 1692 a 1695 va ser diputat reial de la Generalitat i el 1695 conseller en cap de Barcelona. Fou un dels administradors de la ciutat nomenats pel duc de Berwick el 1714, regidor el 1718 i afavorit amb els privilegis de cavaller i noble el 1728.¹⁴ Un altre regidor, Francesc de Mari i de Vilana, baró de Sant Andreu de Bestracà, era, fill de Francesc de Mari i Genovés, ciutadà honorat, cavaller (1670), mestre de camp i oïdor militar de la Generalitat (1677).

12. Eduard MARTÍ I FRAGA, *La classe dirigent catalana. Els membres de la Conferència dels Tres Comuns i del Braç Militar (1697-1714)*, Fundació Noguera, Barcelona, 2009, p. 406.

13. Sobre aquests i altres membres de la noblesa titulada, remeto als meus llibres: *L’alta noblesa catalana a l’edat moderna*, Eumo, Vic 2014, i *Noblesa i Guerra de Successió*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, 2015.

14. Archivo Histórico Nacional (AHN), Consejos suprimidos, Leg. 18671.

Famílies austriacistes continuaren el seu procés d'ascens socials sota el règim borbònic, com ja hem vist en algun exemple anterior. Alguns descendents de nobles austriacistes ocuparen alts càrrecs i dignitats a l'exèrcit i a la cort dels Borbons. Rafael Pinós i Copons de la Manresana, tots dos cognoms austriacistes, va ser cadet de guàrdies espanyoles (1795), arribà a mariscal de camp (1830), i s'exilià com carlí el 1834. En un altre nivell, el ciutadà honrat Josep Brassó i Duran, conseller en cap de Barcelona el 1707, havia obtingut el privilegi de cavaller de Carles d'Àustria el 1706. El seu fill Josep de Brassó i Serra, va assolir el mateix privilegi de Felip V el 1741, atorgat precisament «en cabeza de su difunto padre».

La família Berart havia destacat entre les víctimes i els exiliats de la Guerra dels Segadors. Tornats a Barcelona van obtenir privilegi de “nobles” el 1680. Durant la Guerra de Successió. Gaspar de Berart i Cortiada era «un dels caballeros principales reputados por muy afectados al Archiduque». Es va exiliar i va rebre del ja emperador Carles VI el títol de baró d'Esponellà (1717). En canvi els seus germans Josep i Francesc Antoni foren militars borbònics i regidors de Barcelona. Però encara més, el seu propi fill, Ramon de Berart i Ramon (1701), era tinent coronel de l'exèrcit del rei de les Dues Sicílies, el futur Carles III d'Espanya, quan se li va concedir el títol de cavaller de l'ordre de Sant Jaume el 1738. El mateix Gaspar havia vist reconegut el seu títol de baró d'Esponellà el 1728, en virtut del tractat de Viena, i el 1738 fou acadèmic honorari de la nova Real Academia de la Història. La seva filla, Inés Berart i Ramon es va casar amb un coronel de cavalleria i fou la mare de Fernando Osorno y Berart, nascut a Banyoles el 1740, que seguí la carrera d'intendent.¹⁵

Pere de Ribes i Granollacs, havia obtingut de Felip V el 1702 el títol de marquès d'Alfarrás, malgrat haver-se oposat a la política reial

15. Fabrice ABBAD, Didier OZANAM, *Les intendants espagnols au XVIII siècle*, Casa de Velázquez, Madrid, 1992, p. 148.

a les Corts. Va romandre a la Barcelona austriacista, però després de la Junta de Braços de 1713 es va retirar a Camprodon, d'on procedia la seva família. El seu fill, Jeroni de Ribes i Castellbell (Lleida 1703 – 1768), va ser brigadier i tinent de rei borbònic a Lleida, a més d'acadèmic de Bones Lletres (1731). La filla i hereva d'aquest, Maria Teresa de Ribes va casar el 1757 amb Joan Antoni Desvalls i Ardena, d'una prominent família austriacista, el qual passà a ser marquès d'Alfarràs.

La família Asprer procedia de Sant Joan de les Abadeses. Havien obtingut el privilegi de cavallers (1659) i de “nobles”. Francesc d'Asprer i Talich va ser governador de Tarragona per nomenament de Carles d'Àustria de 1705 a 1710. El 1708 va rebre el títol de comte de Fogonells i el 1713 es va quedar a Barcelona, juntament amb el seu fill. Malgrat això, el seu net va ser regidor borbònic de Puigcerdà i agutzil major de l'Audiència el 1814. Els fills d'aquest van ser militars i la filla Narcisa, va arribar a ser cambraera de la reina Maria Cristina de Borbó i es casà amb el majordom major d'Isabel II.¹⁶ Una altra branca de la família s'establí a Andalusia i seguí la carrera d'intendent i de cònsol. Un altre parent, Joan Pau Salvador d'Asprer, regidor de Vilafranca del Penedès, va ser un important corregidor de capa i espasa a importants ciutats castellanen en el regnat de Carles III, amb estades significatives a Salamanca i Murcia.

La família Feliu de la Penya és coneguda pel seu austriacisme. El mataroní Josep Feu i Feliu de la Penya va obtenir privilegi de cavaller el 1707. Aquest privilegi fou cremat el 1716, però el 1752 Francesc Feliu de la Penya, fill de Josep, en va obtenir una nova concessió. En aquell moment tenia dos germans servint com oficials en l'exèrcit borbònic.¹⁷ Dels descendents del conseller segon de Barcelona Salvador Feliu de la Penya, Aleix va ser relator de l'Audiència i Francesc (1801-1851) va

16. Rafael José DE ESPONA, «Los Asprer, comtes de Fogonells», *Paratge*, 22 (2009), pp. 41 i ss.

17. AHN, Consejos suprimidos, Leg. 18661, núm. 1.

arribar a brigadier. Un altre mataroní, Francesc Gemmir i Lleonart, havia obtingut privilegi de ciutadà honorat de Felip V el 1701 i de cavaller de Carles d'Austria el 1706. El seu fill Joan va ser governador de Costa Rica (1737-1744) i va fundar una dinastia de militars i hisendats espanyols a Cuba.

Pocs anys després que Francesc Feliu de la Penya obtingués el privilegi de cavaller, el 1756 va assolir-lo Francesc de Casanova, de Moirà, sense que hi hagués cap objecció. El privilegi de Casanova aludia a «los servicios y celo a mi real servicio de vos y de vuestros ascendientes». Va ser armat cavaller pel marquès de Castellbell, regidor de l'Ajuntament de Barcelona.¹⁸ El 1740 s'havia concedit privilegi de cavaller al burgès honorat de Vilafranca del Penedès Josep Llaurador de Çatorra, gendre nogensmenys que de Raimon Vilana Perlas, el secretari d'estat de Carles d'Austria, tant a Barcelona com a Viena. Ja un notari del mateix nom havia treballat a la notaria del pare Vilana i s'havia convertit en el seu gendre. Va ser un dels últims consellers de la ciutat en el període 1713-1714. El cavaller de 1740 havia obtingut per compra un privilegi que s'havia concedit al convent de Sant Francesc de Paula de Barcelona “para beneficiar”, és a dir per a vendre. Va ser armat pel comte de Centelles, que havia estat fins 1713 un prominent personatge de la cort austriacista.

Una altra família que veié truncat el seu ascens social per la seva militància austriacista va ser la dels Mata. Joan B. Mata i Soler havia ocupat importants càrrecs a la Catalunya posterior a la Guerra dels Segadors, entre ells el de lloctinent de mestre racional. Josep Antoni de Mata i Copons va ser un significat austriacista i va rebre de l'Arxiduc el títol de comte de Torre de Mata (1706). La família va entrar en la obscuritat política després de 1714, però en el darrer terç del segle XVIII

18. AHN, Consejos. Suprimidos. Leg 18661, núm. 1. L'Audiència informà que els avantpassats de Casanova havien fet «particulares servicios en las guerras y turbaciones del siglo pasado en este Principado».

Marià de Mata i Copons fou militar borbònic, acadèmic de Bones Lletres (1769) i aspirà a regidor de la ciutat de Barcelona. Un descendent seu, el general Mata i Alós recuperà el títol de comte de Torre de Mata (1865) i fou ministre de la Guerra d'Isabel II.

També és complexa l'evolució de la família Bassols, que en relativament poc temps va ascendir, des de la menestralia, a través de la burgesia botiguera, fins l'estament de mercaders (1689). Francesc Bassols va ser el 1699 conseller quart de la ciutat de Barcelona. El seu fill Francesc Bassols i Rafart, que seguint una evolució lògica era doctor en drets, va obtenir de Carles d'Àustria un privilegi de cavaller. Va morir l'onze de setembre de 1714. A la següent generació, Joaquim de Bassols i Colomer, doctor per Cervera i advocat, va ser nomenat cavaller per Felip V el 1743. El seu fill Jaume Francesc de Bassols i Duran va obtenir la plaça de regidor de l'Ajuntament de Barcelona el 1827, amb 82 anys. Seguint la família, Josep de Bassols fou capità general de Catalunya el 1868 i ministre de la guerra amb Amadeu de Savoia.

Del mateix medi social de botiguers procedia Magí Mercader i Moragues, primer mercader i després ciutadà honorat (1693). El 1713 va formar part de la Junta de Braços. El seu net Felip de Mercader i Saleta va rebre successivament els privilegis de cavaller (1775) i de "noble" (1796), i els seus successors foren comtes de Belloch en el segle XIX.

Es ben conegut el fenomen d'ennobliment dels comerciants que asseguraven el règim de Nova Planta amb contractes de proveïments a l'exèrcit i préstecs de diners. Alguns d'ells tenien evidents antecedents austriacistes. Francesc de Busquets i Pausa, procedent de la menestralia, havia format part de la burocràcia austriacista i havia estat afavorit amb un títol de ciutadà honorat (1708). Després de la Nova Planta seguí la via del comerç, que el portà a obtenir a la vegada els privilegis de cavaller i "noble" (1739). Amb 73 anys va ser un dels fundadors de la Junta de comerç el 1758 i va morir aquell mateix any. Una primera petició d'ennobliment el 1728 havia estat rebutjada per l'Audiència, perquè «en las turbaciones se mostró desafecto y sirvió de oficial en la secretaria del emperador». En un nou memorial va al·legar que el 1713

va sortir de Barcelona i va anar a Arenys de Mar, on es va posar a les ordres del filipista Josep d'Alós, «continuando en servicio de armas hasta la rendición de Barcelona». ¹⁹

Gemma Garcia Fuentes ha estudiat l'evolució de la família Duran, des de la conspiració austriacista a l'obtenció de privilegis de cavaller i noble de Felip V i la presència a l'Ajuntament borbònic de Barcelona²⁰. El ric adroguer Vicens Duran i Sala va morir el 16 d'agost de 1714 en els combats del baluard de Santa Clara, com capità d'una de les companyies de la Coronela. En l'expedient de noblesa del seu fill, Josep Durán i Sala (1729), l'Audiència borbònica informava «que sin duda se quedaría con los de su familia y otros muchos hombres de negocios para el cobro de sus crecidos caudales». Els Duran d'aquesta branca foren regidors hereditaris de Barcelona des de 1739 fins la fi de l'Antic Règim, el 1833, i durant el regnat d'Alfons XII Enric de Duran va ser alcalde de Barcelona (1879-1881). També tenia ascendència mercantil Domènec Golorons i Deu, que el 1739 va obtenir un privilegi de cavaller, malgrat que l'Audiència informava de la "difidència" del seu pare: «incurrió en el común error y general disidencia de las últimas turbaciones». La comissió per armar-lo cavaller es va conferir precisament a l'austriacista don Salvador de Tamarit, que havia obtingut de Carles d'Austria el títol de comte de Rodonyà i el 1715 havia estat desterrat a Castella²¹. Golorons havia comprat la petita senyoria de Sant Llorenç de Vilardell, al Montnegre, el que li permetia titular-se baró de Vilardell.

19. AHN, Consejos, Leg. 18678, nº 11. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA). Audiència, volum 140, fol. 229. I volum 329 (Privilegiarum), foll. 108. Fou l'únic oficial de la secretaria d'estat austriacista que no es va exiliar, però cal considerar que havia estat empresonat pel virrei Stahremberg per corrupció administrativa.

20. Gemma GARCIA FUENTES, «De la conspiración austriacista a la integración a la Nueva Planta. La familia Durán, máximo exponente de la burguesía mercantil en el siglo XVIII», *Espacio, tiempo y forma*, IV, tomo 17 (2004), pp. 143-168.

21. AHN, Consejos, Leg. 18631, núm. 14. ACA. Audiència. Volum 157, fol. 205. El mercader Francesc Golorons havia estat conseller quart de Barcelona el 1707.

La continuïtat de l'ascens social més enllà del fracàs austriacista es observable a diverses comarques. A Reus Pere Pau Bofarull havia rebut un privilegi de ciutadà honorat el 1710. El seu fill Josep Bofarull i Gavaldà, batlle i regidor borbònic, va assolir la mateixa dignitat el 1760 i posteriorment va obtenir les de cavaller (1772) i de noble (1774). A Castelltersol tenim Jaume Brichfeus, cavaller austriacista el 1705, i Josep Brichfeus, ciutadà honorat per concessió de Ferran VI. A Sant Feliu de Codines, Enric Deu, ciutadà honorat (1706), i el 1757 el cavaller Josep Deu i Montagut «en cabeza de su difunto padre, como si aun viviese». La família Oriola, de Ripoll, va assolir la dignitat de ciutadà honorat el 1667, la de “noble” de Carles d'Àustria el 1707, les de cavaller i noble conjuntament el 1751, i posteriorment, el títol de comtes de Vall de Marlés (1861). El fill del doctor en medicina d'Arenys de Munt, Francesc Bellsollell de la Torre, autor d'una crònica clarament austriacista,²² va obtenir un privilegi de ciutadà honorat el 1760.

Els Sala, de Folgueroles eren ciutadans honorats (1666) i capitans d'infanteria. El capità Josep Sala Gironella fou nomenat cavaller per Carles d'Àustria el 1705. El seu net Francesc de Sala i Alentorn va obtenir el mateix privilegi el 1750 «en cabeza de su difunto padre como si aun viviese» i el 1771 fou nomenat regidor de Barcelona. Entre els avantpassats de Josep Mª de Sagarra trobem Joan Sagarra i Colom, de Verdú i Valls, burgés de Verdú, senyor de Peraltes, ciutadà honorat el 1680 i cavaller el 1707. Malgrat aquesta adscripció austriacista els seus descendents emparentaren amb magistrats i regidors borbònics i un d'ells, Ferran de Sagarra i Llinars, fou regidor de Barcelona a les acaballes de l'Antic Règim.²³ A la família Folch del Pou, de la població de Vinyols, al Baix Camp, tenim Lluís, ciutadà honorat per privilegi de

22. F. Forn i Salvà, ed., *Poso per memòria. Crònica de Francesc Bellsollell de la Torre dels anys 1713 i 1714*, Edicions Creat, Arenys de Mar, 2014.

23. Salvador J. ROVIRA GÓMEZ, «Els nobles de Valls (segle XVIII)», *Quaderns de Vilaniu*, 60 (2011), pp. 59-85.

Carles d'Àustria el 1706 i Francesc, cavaller per concessió de Ferran VI el 1752. La carrera militar de Gaspar de Portolà i Rovira a Califòrnia durant el regnat del Carles III de Borbó, no fou obstaculitzada per la del militar Gaspar de Portolà i Font, militar austriacista exiliat al servei de l'anterior Carles III d'Àustria.

De Sant Esteve de Bas eren els Dou. Jacint de Dou i Siscar, doctor en drets, era un dels consulents de la Diputació, «de los que se declararon en favor de mantener las leyes y els privilegios». Fou advocat de les Corts el 1701, habilitador a les de 1705, membre de l'Audiència austriacista i cavaller (1706). El 1713 sortí de Barcelona amb el seu fill Ignasi. Aquest va obtenir privilegi de cavaller (1747). El seus besnèts van assolir la dignitat de “noble” el 1826.

Els Codina era una de les famílies dirigents de Vic des del segle xv. El 1772 els germans Codina i Alavall sollicitaren la revalidació, en virtut de la pau de Viena de 1725, d'un títol de cavaller, «que su difunto abuelo obtuvo del emperador Carlos VI quando estuvo en España», sense precisar quines foren les circumstàncies de la tal estada. El títol austriacista va ser rebutjat, amb l'argument que la pau de Viena només es referia a les “dignitats” (s'entendria per tal la noblesa titulada), però el 1781 els germans Codina obtingueren un privilegi de “noble”, superior al que havien sollicitat.²⁴ El 1705 Francesc Codina i Serinyà era veguer d'Osona i va lluitar en el Congost contra els borbònics. A finals de segle Francesc Codina i Alavall era regidor degà de l'Ajuntament de Vic, el seu germà Domènec Codina va arribar a ser conseller de Castella i un tercer germà, Narcís, havia seguit la carrera d'enginyer militar. Una vegada més les famílies poderoses a escala local conservaven la seva posició social i fins i tot la incrementaven.

24. AHN, Consejos, Leg. 18674, núm. 15.

3. *Els regidors de Barcelona*²⁵

Els regidors de Barcelona eren lògicament persones de provada fidelitat borbònica, però amb el pas del temps foren nomenats alguns que tenien pares o familiars austriacistes. Antoni de Valencià i Sagrera, militar borbònic, cavaller de l'ordre de Santiago i regidor (1744), era net d'un altre Antoni de Valencià, que havia estat conseller en cap el 1709, sota el govern de Carles d'Àustria.

Els Ponsich procedien d'una família de botiguers i mercaders de Vic, que havien esdevingut ciutadans honrats el 1589. Andreu de Ponsich havia rebut un privilegi de cavaller de Lluís XIV el 1649 i el seu germà Francesc de Ponsich l'havia aconseguit de Felip IV el 1656, però no el va fer efectiu. El fill del darrer, Joan de Ponsich i Monjo, obtingué el privilegi de cavaller el 1684, fou conseller tercer de Barcelona el 1701 i membre de la Conferència dels Tres Comuns. Es quedà a Barcelona el 1713. Tanmateix havia enviat la seva família fora de la ciutat i a Sant Quirze va nàixer el seu fill Ramon de Ponsich i Camps. Aquest personatge ingressà en l'Acadèmia que fou de Bones Lletres, emparentà amb la família borbònica d'Alós i el 1743 obtingué una regidoria hereditària, que la família va conservar fins la fi de l'Antic Règim. El 1746 assolí privilegi de "noble", fou diputat a les Corts espanyoles de 1760 i els darrers anys de la seva vida residí a Madrid com representant de la noblesa catalana. Fou beneficiari de les primeres promocions de la nova ordre de Carles III (1772).²⁶

Josep Gaietà Bru i Olzina, "noble" el 1752 i regidor el 1769 era net de Joan de Bru i Claris, nomenat cavaller per l'Arxiduc el 1707.

25. Una vegada més la informació més completa la dona Morales Roca, amb els seus articles «Oficialium Cataloniae» publicats a la revista *Hidalguia* a partir de 2002. Va començar pels regidors de Barcelona i va continuar pels de Tarragona (2003), Girona (2005) i Lleida (2006).

26. Pere MOLAS, «Els cavallers catalans de l'ordre de Carles III», *Pedralbes. Revista d'Història moderna*, 16 (1996), pp. 83-84.

Rafael Llinàs de Magarola, regidor el 1772, descendia de Joan Llinàs i Farell, fill d'un mercader, ciutadà honorat (1675), col·laborador de Narcís Feliu de la Peña i cavaller el 1706. El fill d'aquest, Rafel Llinàs, capità de la Coronela, morí l'onze de setembre de 1714. Aquest fet que no impedí al seu fill, Antoni de Llinàs i Lapeyra, obtenir de Ferran VI un privilegi de cavaller el 1751 i al seu net, el regidor Rafael Llinàs i Magarola, aconseguir el privilegi de "noble" de Carles III (1783). Rafael de Llinàs es mantingué com regidor fins la seva mort el 1826. Estava casat amb Maria Teresa Ponsich i Alós, també de família de regidors, i la seva filla es va casar amb Benet Mª de Sagarra, la família del qual ja hem citat. Una altra prova de l'endogàmia practicada per les famílies de la noblesa, més enllà de les posicions polítiques.

Els Falguera eren una important família de mercaders que havien assolit la condició de ciutadans honorats (1674) i cavallers (1694) en el darrer terç del segle XVII, després d'haver ocupat conselleries de la ciutat i haver actuat com financers de la Corona. Aquest procés culminà amb la concessió del privilegi de "noble" per l'Arxiduc el 1709. Josep Ramon de Falguera i Brocà va tenir un cert paper en la vida pública de la Barcelona austriacista, a les Corts de 1706 i a la rebuda d'Isabel Cristina de Brunswick el 1708. El 1713 participà a la Junta de Braços com membre del Braç militar, però tot seguit es retirà a Mataró.²⁷ La família desaparegué de la vida política amb la Nova Planta, però el 1793 Jaume de Falguera i Asprer, fill de Josep Ramon, fou nomenat regidor de Barcelona i per justificar la seva preeminència social va presentar el privilegi austriacista de 1709, que fou acceptat sense cap contradicció.

Quan després dels Rebomboris del pa del 1789 es nomenà de forma massiva regidors de l'Ajuntament a nobles titulats, per enfortir la debilitada institució municipal, molts d'aquests nous regidors tenien

27. Maria Luz RETUERTA, «Els Falguera i la seva presència al Baix Llobregat», a *Els fets i les conseqüències del 1714 al Baix Llobregat*, Edicions del Llobregat, Sant Feliu del Llobregat, 2014, pp. 271-302.

antecedents austriacistes. Ja el 1761 havia estat elegit pel nou càrrec de Síndic procurador general el baró de Rocafort, Antoni d'Armengol i Aimerich, el pare del qual havia rebut de Carles d'Austria el títol de comte de Montagut. Es cert que pare i fill havien sortit de Barcelona l'estiu de 1713. En canvi el marquès de Sentmenat (títol concedit per Carles II) havia romàs a la ciutat assetjada fins el final i havia tingut els seus bens sota segrest, cosa que no va impedir que fossin regidors el seu fill Francesc (1753), el seu net Joan Antoni i el seu besnet Francesc (1806), és a dir, tres generacions de marquesos de Sentmenat.

El fenomen es va incrementar com hem dit després de 1790. Aleshores fou nomenat regidor el marquès de Barberà, l'avi del qual, un dels dirigents de la resistència, havia mort exiliat a Burgos. També formaren part de l'Ajuntament de Barcelona títols de fidelitat austriacista més mitigada, dels que es retiraren el 1713, com el comte de Creixell i el marquès de Ciutadilla. O títols concedits pel mateix Arxiduc Carles, com els comtes de Quadrells (Magarola) o de Fonollar (Amigant). Per cert que aquesta darrera família havia superat situacions molt adverses, tant a la Guerra dels Segadors com a la de Successió. La família austriacista de Desvalls va acumular els marquesats de Llupià i d'Alfarràs, els titulars dels quals s'havien retirat de la lluita política el 1713.²⁸ Fora ja de la noblesa titulada, foren regidors de Barcelona els descendents del general austriacista Sans de Monrodon i l'erudit Josep Vega i Sentmenat, senyor de les Olujes Altes, fill de Josep de Vega i Copons. Don Magí de Vilallonga havia obtingut de Felip V el privilegi de noble (1702) i de Carles d'Austria el títol de comte (1706). Després d'un cert eclipsi polític, els seus nets i besnets, del mateix nom, foren regidors de Mataró i Barcelona respectivament.

Francesc Despujol, de Sant Hipòlit de Voltregà, va rebre de Carles d'Austria el privilegi de cavaller (1706) i posteriorment el títol de mar-

28. Josep FERNÁNDEZ TRABAL, *Els Desvalls i Catalunya. Set-cents anys d'història d'una família noble catalana*, Pagès editor, Lleida, 2013.

quès de Despujol (1712). El 1713 va sortir de Barcelona, però el seu fill es va quedar a la ciutat resistent. El fill d'aquest, anomenat també Francesc Despujol (1732-1809), va rebre de Carles III el 1767 el títol de marquès de Palmerola i el 1791 fou nomenat regidor de Barcelona.²⁹ Els Despujol foren militars fidels a la dinastia borbònica fins el regnat d'Alfons XIII. Ignasi Mª Despujol fou el darrer capità general de la Monarquia alfonsina a Catalunya (1930-1931).

Acabem amb un dels principals llinatges patricis de Barcelona: els Fiveller. Miquel Fiveller va ser un dels membres més radicals de l'estament militar a les Corts de 1626. Presentà un dissentiment, però el retirà a canvi d'un privilegi de noble. A la següent generació Ferran de Fiveller va ser conseller del rei com assessor de la Batllia general. El seu nebot Carles de Fiveller i Torres va obtenir privilegi de cavaller el 1678 i de "noble" el 1702. Fou un austriacista decidit i fou ferit l'Onze de setembre de 1714. Després de la guerra els seus bens quedaren sota segrest. Estava casat amb una germana del també austriacista marquès de Rubí. El seu net Joan Antoni Fiveller i Bru va ser regidor de Barcelona el 1792 i obtingué per matrimoni el títol dels borbònics comtes de Darnius. Va ser "grande de España" (1806) i membre de la Junta Central durant la Guerra del Francès (1808). Els seus germans Diego i Gaspar, tots dos cavallers santjoanistes, serviren als regiments de guàrdies espanyoles i moriren combatent contra l'exèrcit napoleònic. Un altre germà, Agustí, va ser canonge de la catedral de Barcelona, sumiller de cortina de Ferran VII i ministre supernumerari del Consell d'Ordres Militars. El comte de Darnius, que havia heretat també el títol castellà de marquès de Villel, va ser l'últim regidor degà de l'Ajuntament absolutista de Barcelona i com altres nobles catalans tingué simpaties pel carlisme.

29. Havia estat cavaller hisendat de la Junta de Comerç de 1768 a 1790.

Evidentment el nombre de casos estudiats és baix dins el conjunt dels ennoblits: 220 privilegis el 1599, 1300 al llarg del segle XVII, 321 dels reis de França (dels quals 211 de ciutadans honrats), 403 durant el regnat de Carles II, 82 privilegis concedits per Felip V entre 1701 i 1704 (35 nobles, 24 cavallers, 23 ciutadans), 182 privilegis concedits per Carles d'Austria (49 nobles, 51 cavallers, 82 ciutadans honrats), 276 a partir de 1712 (74 nobles, 96 cavallers, 166 ciutadans honrats). Tanmateix, i encara que fos a escala minoritària, el fenomen existí. La riquesa d'una família i les relacions familiars i socials podien ser prou fortes com per vèncer un obstacle tan greu com era el de la infidelitat a un monarca de l'Antic Règim.

Transport, distribució i inversió d'argent entre Barcelona i Itàlia. Les xarxes dels Cernezzi i Odescalchi (1637-1639)

JOSEP SAN RUPERTO*

Universitat de València - University of Exeter

Resum

El present article té com objectiu analitzar de quina forma es va gestionar la distribució de l'argent des de Barcelona, València i Madrid cap a Itàlia durant els anys trenta del segle XVII. L'estudi es centrarà en les xarxes de la Companyia Cernezzi i Odescalchi, que tot i estar involucrada en el transport i distribució de l'argent, no formava part del grup d'assentistes de la Monarquia. En primer lloc, s'analitzarà la importància de la ruta marítima Barcelona - Gènova, a despit de l'alta conflictivitat marítima arran la Guerra dels Trenta Anys, i es farà compte de les remeses gestionades per l'esmentada Companyia. En segon lloc, s'indagarà sobre el recorregut de l'argent més enllà de Gènova, identificant els punts estratègics del seu camí i la seua inversió a Itàlia, escapant del «camí espanyol» i centrant-se principalment en Venècia. Amb això es demostrarà com l'argent circulava per la Mediterrània i com les actives xarxes de comerciants actuaven d'integradores interregionals.

Paraules clau: argent, comerç, Mediterrània, mercaders, xarxes.

* Aquest treball es possible gràcies al contracte postdoctoral de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana, en el programa APOSTD2018, finançat pel Fons Social Europeu, permetent-me desenvolupar una estada postdoctoral a la University of Exeter. Projecte de Recerca HAR2014-53298-C2-1 «Nuevas perspectivas de historia social en los territorios hispánicos del Mediterráneo Occidental». Email: jose.ruperto@uv.es

Resumen

El presente artículo tiene como objetivo analizar de qué forma se gestionó la distribución de la plata desde Barcelona, Valencia y Madrid hacia Italia durante los años treinta del siglo XVII. El estudio se centrará en las redes de la Compañía Cernezzi y Odescalchi que, a pesar de estar involucrada en el transporte y distribución de la plata, no formaba parte del grupo de asistentistas de la Monarquía. En primer lugar, se analizará la importancia de la ruta marítima Barcelona-Génova, a despecho de la alta conflictividad marítima a raíz de la guerra de los Treinta Años, y se hará cuenta de las remesas gestionadas por dicha Compañía. En segundo lugar, se indagará sobre el recorrido de la plata más allá de Génova, identificando los puntos estratégicos de su camino y su inversión en Italia, escapando del «camino español» y centrándose principalmente en Venecia. Con ello se demostrará como la plata circulaba por el Mediterráneo y como las activas redes de comerciantes actuaban de integradoras interregionales.

Palabras claves: plata, comercio, Mediterráneo, mercaderes, redes.

Abstract

This paper has the aim to analyse in which way the distribution of silver from Barcelona, Valencia and Madrid to Italia was managed during the seventeenth century. The study will focus on the Cernezzi and Odescalchi company networks. Despite of been involved in the transport and distribution of the silver, the Company was not part of the financing group to the monarch, the «asentistas». Firstly, it will be analysed the importance of Barcelona-Genoa maritime route, although the high Maritime's conflict during the Thirty Year War. Indeed we will recount the consignments managed by the Cernezzi and Odescalchi Company. Secondly, it will be explore the path of the silver beyond Genoa, identifying the strategic urban-points of the route and also the inversion in Italy, getting out of the "Spanish Road", and focusing in Venice. Therewith we will demonstrate how the silver was circulating in the Mediterranean and how the active merchant networks behaved as interregional integrators.

Keywords: silver, trade, Mediterranean Sea, merchants, networks.

1. La firma Cernezzzi i Odescalchi: (re)construint xarxes comercials

Els afers econòmics i la integració regional són processos que tenen individus al darrere, els quals els motiven, incentiven o hi col·laboren. Resulta esclaridor entrar en la forma d'operar dels agents que entrelaçaren alguns territoris, apareixent determinades connexions que no sempre resulten visibles sinó és amb el seguiment de les operacions de determinades xarxes comercials. L'estudi de les seues relacions porta a comprendre la gran cadena que va propiciar el primer procés de globalització.¹ Els comerciants i altres agents que es van moure entre diferents territoris han generat especial interès entre la historiografia, més encara els darrers anys, quan la globalització ha produït grans debats econòmics, socials, polítics i culturals. En eixe sentit, caldria preguntar quin paper jugaren els actors mediterranis en aquest procés i quin paper van tenir els territoris de la Mediterrània.

L'article prestarà atenció a una activa companyia comercial: la firma Cernezzzi i Odescalchi (C&O a partir d'ara) per tal d'entendre com s'interrelacionaven diferents regions mediterrànies. La C&O fou originària de Como, Milà, i va experimentar una expansió a primeries del segle XVII. Les famílies involucrades van obrir seus principals a Gènova (1588), València (1604), Nuremberg (1611), Venècia (1619) i Alacant (1622). Tanmateix, les seues extenses xarxes comptaven amb agents arreu de les principals places comercials: des de Mèxic a Gènova, des de

1. En el transcurs d'uns anys es produïren alguns esdeveniments que uniren les «quatre parts del món». El 1492 l'arribada a Amèrica per part dels europeus, el 1498 la primera circumval·lació asiàtica per part dels portuguesos fins arribar a les illes Malucas. El 1513 es va superar per primera vegada el Mar del Sud per Vasco de Gama. I el 1522 Magallanes portà a terme la primera circumval·lació mundial, i el 1565 es va inaugurar el galió de Manila. Sanjay SUBRAHMANYAM, *Merchant Networks in the Early Modern World*, Variorum, Aldershot, 1996. Serge GRUZINSKY, *Las cuatro partes del mundo: historia de una mundialización*, Fondo de Cultura Económica, México, 2010. David ALONSO GARCÍA, *Mercados y mercaderes en los siglos XVI y XVII: una historia global*, Síntesis, Madrid, 2016.

Barcelona a Londres, des de Venècia a Cracòvia. Aquesta companyia és un camp d'estudi abonat, tant per les possibilitats documentals que ofereix, com per la seua trajectòria d'expansió durant el segle XVII. En concret, a l'*Archivio di Stato di Roma*, es conserva una font enlluernadora per analitzar la formació de xarxes i l'intercanvi comercial com són les seues epístoles mercantils, de les quals s'han consultat diferents llibres *coppialettere* entre els anys 1637 i 1639.² Els anys estudiats pertanyen a un dels períodes més cruentos de la Guerra dels Trenta Anys, amb pics virulents deguts a la confrontació entre la Monarquia Hispànica i Francesa a la Mediterrània del moment. Amb l'estudi centrat en les xarxes es poden observar els engranatges interns dels processos de distribució d'alguns elements essencials per al desenvolupament econòmic i social europeu. Especialment, el cas d'estudi ofereix un observatori excepcional per analitzar la integració econòmica mediterrània durant aquests anys convulsos del Sis-cents.

L'estructura comercial sobre la qual es van desenvolupar les relacions econòmiques, socials i polítiques dels Cernezzis i Odescalchis fou extensa i heterogènia, fins al punt de comptar amb múltiples agents al marge de les relacions familiars, comunitàries i religioses en les quals categoritzar-los.³ L'activitat mercantil de la firma va passar per transformar diversos sistemes productius a la Mediterrània. Entre d'altres van comerciar amb la seda del País Valencià i Sicília, la llana castellana, la grana cotxinilla de Mèxic, manufactures tèxtils de luxe de Milà i Venècia o també amb diferents cereals transportats des de Danzig o des dels graners mediterranis de Sardenya i Sicília. No obstant això, en aquest article es centrarà l'atenció en un dels factors claus per al

2. Archivio di Stato di Roma (ASRo), *Fondo Odescalchi*, II D 3. Es tracta d'un llibre de *coppialettere* amb 904 epístoles, elaborat a Gènova per la companyia C&O i enviat a diferents places comercials, principalment ciutat de la Monarquia Hispànica.

3. Josep SAN RUPERTO ALBERT, «Confiar en la distància. Construïnt fidelitats transnacionals en els comunitats mercantils del Sis-cents», *Afers: fulls de recerca i pensament*, 32/87 (2017), pp. 415-439.

desenvolupament de l'anomenada «primera globalització», com fou la distribució de l'argent.

L'assaig pretén mostrar de quina forma una companyia de primer ordre va gestionar quantioses remeses de la plata des de Barcelona, malgrat no ser partícip dels importants *asientos* de la Monarquia Hispànica i a despit de l'alta conflictivitat marítima a la Mediterrània occidental. En primer lloc, serà analitzada la importància de la ruta marítima Barcelona - Gènova i s'esclarirà com la procedència del metall preciós gestionat per la Companyia no venia solament en forma de lingots americans sinó també de part dels negocis amb particulars que portaven a terme a diferents regnes de la Península Ibèrica. En segon lloc, s'indagarà el recorregut de l'argent per identificar els punts estratègics en el seu camí, sobre els quals es destacarà la venda de plata a la República de Venècia. Amb això, quedarà demostrat com l'argent circulava durant el Sis-cents per la Mediterrània més enllà de la tradicional visió –en part superada– que la plata hispànica moria a la República de Sant Jordi i que la Mediterrània havia deixat de ser una regió dinàmica durant el període.

2. Seguir els productes, repensar les xarxes

Les societats actuals han assolit un punt d'interconnexió i dependència econòmica molt destacable. L'acceleració del procés de globalització ha propiciat que les pautes de consum depenguen, en gran mesura, de processos productius i de màrqueting que molts cops escapen de la nostra capacitat d'anàlisi. Segons l'Organització Marítima Internacional, la major part dels productes del comerç mundial han viatjat amb vaixell, fet pel qual la indústria marítima està vinculada als nostres hàbits de consum, variants segons els canvis interregionals de llocs distants. Només cal veure la importància dels fluxos econòmics que genera l'anomenat «or negre», el petroli. La celeritat de les connexions actuals, però, necessita d'una exploració històrica, un ancoratge que ens permeti entendre els orígens del procés, la seua mateixa

evolució i les companyies comercials que van provocar i accelerar les intercomunicacions.

En aquest sentit, els estudiosos de l'economia i la societat durant l'Època Moderna han analitzat la importància de la comercialització de productes que es produïen i consumien en centres allunyats entre si. Si bé la història de la globalització ha observat els intercanvis, les trobades, la compartició d'idees, creences i tecnologia, així com la construcció de xarxes humanes que van possibilitar la integració de diferents macro-regions mundials, els darrers anys una línia historiogràfica ha desplaçat la seua atenció des dels agents/mercaders cap a les mercaderies. Així, alguns productes considerats globals s'estudien com a objectes a través dels quals respondre amples qüestions en relació a la integració de les economies regionals.⁴

Tot i això, cal prestar atenció a les famílies de negocis transnacionals, ja que foren les coordinadores de la compra i venda de mercaderies i van desenvolupar un sistema de producció en el qual cadascun dels centres en els que treballaven anava adquirint un cert grau d'especialització, que va fer desenvolupar, al mateix temps, algunes economies regionals.⁵ És per això que la combinació d'ambdues perspectives, fent servir un producte determinat –en aquest cas l'argent–, amb l'estudi de la xarxa manejada per una de les companyies que va distribuir el producte durant un període de l'època preindustrial, serà possible

4. Entre d'altres: B. Aram, B. Yun Casalilla, eds., *Global Goods and the Spanish Empire 1492-1824*, Palgrave Macmillan, Londres, 2014. Andrea CARACAUSI, «The wool trade, Venice and the Mediterranean cities at the end of the Sixteenth century», en A. Caracausi, C. Jeggle, eds., *Commercial networks and European Cities, 1400-1800*, Cambridge University Press, Nova York, 2014, pp. 201-222. Giorgio RIELLO, «The Indian Apprenticeship: the trade of Indian textiles and the making of European cottons», en G. Riello, R. Tirthankar eds., *How India clothed the world: the world of South Asian textiles, 1500-1850*, Brill, Leiden-Boston, 2009, pp. 309-346.

5. Un bon exemple del debat sobre l'especialització i integració de mercats externs i interns el podem trobar a Regina GRAFE, *Entre el mundo Ibérico y el Atlántico. Comercio y especialización regional, 1550-1650*, Diputación de Bizkaia, Biscaia, 2005, pp. 19-32.

apropar-se a la comercialització del metall preciós entre diferents espais i la creació de les rutes establertes conforme als interessos de les companyies estudiades i l'oferta i la demanda dels diferents territoris.

3. *L'argent i l'impuls d'interconnexions econòmiques a l'Època Moderna*

Amb la intenció de realitzar un bon exercici de distribució, generar el màxim benefici i no acumular pèrdues quantioses, les famílies de negocis de l'Època Moderna necessitaven conèixer i analitzar, de la manera més precisa possible, l'oferta i la demanda de cadascuna de les regions econòmiques, fet que integrava la Mediterrània entre si i amb altres indrets més distants. Els agents econòmics provaven a controlar exitosament els mercats, més inestables que en l'actualitat, el que era factible sempre i quan una companyia disposés d'informadors creïbles en punts claus d'observació.⁶ Mitjançant l'amàs de notícies a escala europea –i de vegades transatlàntica– es decidia en quines matèries invertir segons la rendibilitat que s'esperava d'elles, s'avisava de la variació dels preus i s'auguraven noves inversions futures.⁷

L'argent americà i la seua influència en el mercat hispànic i europeu des del segle XVI han sigut temes centrals de la història econòmica i social, des de Hamilton a Morineau y a Martínez Shaw.⁸ De fet, l'evo-

6. Giorgio DORIA, «Conoscenza del mercato e sistema informativo: il know-how dei mercanti finanziari genovesi, nei secoli XVI e XVII», en A. De Maddalena, H. Kellenbenz, eds., *La Repubblica internazionale del denaro tra XV e XVII secolo*, Il Mulino, Bolonya, 1986, pp. 91-155.

7. El sistema d'anàlisi i predicció del mercat es pot analitzar a través del conjunt de cartes.

8. Earl J. HAMILTON, *El tesoro americano y la revolución de los precios en España, 1501-1650*, Crítica, Barcelona, 2000. Michel MORINEAU, *Incroyables gazettes et fabuleux métaux. Les retours des trésors américains d'après les gaettes hollandaises (XVIe-XVIIIe siècles)*, Cambridge University Press, París, 1985. Michel MORINEAU, «Un aluvión de oro y plata. Los caudales de Indias», en G. de Carlos Boutet, coord., *España y América:*

lució historiogràfica s'ha saldat amb contribucions sobre el seu paper, considerant-lo com un dels elements catalitzadors de la primera globalització.⁹ Lluny queda la consideració que l'argent moria a Gènova, com recitaven els famosos versos de Francisco de Quevedo: «Nace en las Indias honrado/ donde el mundo le acompaña;/ viene a morir a España/ Y es en Génova enterrado».¹⁰ Bona mostra d'això ho ofereixen diversos estudis que assenyalen la importància dels «homes de negocis» en el quefer del comerç de la plata, molts cops com a penyora del ràpid finançament cap a la Monarquia Hispànica, un dels poders més endeutats durant l'Època Moderna.¹¹

Cal destacar, però, que les famílies Cernuzzi i Odescalchi no constaven com a actors italians dintre del sistema financer hispànic, a l'altura de les cases dels Centurión, Balbi o Spínola. Sí que van participar, però, en determinats moments, en l'entrega de numerari, virtualles i altres provisions relacionades amb les diferents conteses bèl·liques i a diferents territoris de la Monarquia Hispànica, però mai van signar un

un oceano de negocios: quinto centenario de la Casa de la Contratación, 1503-2003, Sociedad Estatal Quinto Centenario, Sevilla, 2004, pp. 209-222. J. Quinter González, M. Alfonso Mola, C. Martínez Shaw, coords., *La economía marítima en España y las Indias: 16 estudios*, Ayuntamiento de San Fernando, San Fernando, 2015.

9. Carlos MARTÍNEZ SHAW, «La plata española, catalizador de la primera globalización», en J. J. Iglesias Rodríguez, R. M. Pérez García, M. F. Fernández Chaves, eds., *Comercio y Cultura en la Edad Moderna. Comunicaciones presentadas en la XIIIª Reunión de la Fundación Española de Historia Moderna*, Publicaciones Universidad de Sevilla, Sevilla, 2015, pp. 21-46.

10. Francisco DE QUEVEDO, *Poderoso Caballero*, Editorial del Cardo - Biblioteca Virtual Universal, 2003, p. 1.

11. A. M. Bernal Rodríguez, ed., *Dinero, moneda y crédito en la Monarquía Hispánica: Actas del Simposio Internacional "Dinero, moneda y crédito: de la Monarquía Hispánica a la integración monetaria Europea"*, Madrid 4-7 mayo de 1999, Fundación ICO, Marcial Pons, Madrid, 2000. Carlos ÁLVAREZ NOGAL, *Oferta y demanda de deuda pública en Castilla: Juros de Alcabalas (1540-1740)*, Banco de España, Unidad de Publicaciones, Madrid, 2009. Carmen SANZ AYÁN, *Un banquero en el siglo de Oro. Octavio Centurión, el financiero de los Austrias*, Esfera de los Libros, Madrid, 2001.

contracte substancial amb el rei que comprometés el retorn del préstec en argent americà.¹² Amb tot, les cartes comercials estudiades revelen unes xifres que no es poden menystenir a l'hora de traspasar argent des de les costes catalanes cap a Gènova. Es per això que es pregunta d'on provenia la plata distribuïda per la C&O i quin era el destí final de la mateixa una vegada embarcada a la ciutat comtal.

Moltes foren les galeres que partiren des de Barcelona amb destinació a Gènova carregades de metalls durant el període 1637-1639, amb consignacions que va distribuir la C&O.¹³ El període analitzat té algunes peculiaritats que cal subratllar. Durant aquells anys va prendre importància la *English Road* per traslladar plata cap a Flandes amb intenció de fer front a la guerra oberta entre la Monarquia Hispànica i les Províncies Unides. Aquell itinerari, controlat en bona mesura per agents genovesos, com els Pallavicini, podia ser entès com un desplaçament de la plata americana de la Mediterrània cap al Nord, passant per Anglaterra com a territori intermediari i substituint la clàssica ruta centreeuropea de l'argent. Malgrat tot, la importància que va prendre el port de Cadis com a vertader centre de descàrrega de la *Carrera de Índias*, el contraban d'argent i un cert dinamisme mediterrani encara actiu durant la centúria, han sigut assenyalats per diversos autors com a factors de la represa de la ruta de distribució d'argent Barcelona - Gènova.¹⁴

Una de les proves de la vitalitat de l'itinerari Mediterrani en la redistribució d'argent americà queda palesa en les quantitats gestio-

12. Josep SAN RUPERTO ALBERT, «Amb zel i obligació: la nova noblesa valenciana i els serveis a la corona. La casa dels Cernesio, comtes de Parcent», en R. Franch Benavent, F. Andrés Robres, R. Benítez Sánchez, eds., *Cambios y resistencias sociales en la edad moderna. Un análisis comparativo entre el centro y la periferia mediterránea de la Monarquía Hispánica*, Sílex, Madrid, 2014, pp. 505-514.

13. ASRo, *Fondo Odescalchi*, II D 3. 1637-1639. Entre els anys estudiats s'enviaren 49 remeses.

14. Claudio MARSILIO, «Nel XVII secolo dei genovesi. La corrispondenza commerciale di Paolo Gerolamo Pallavicini nel triennio 1636-1638», *Storia Economica*, 8 (2005), pp. 101-119.

nades per la firma comercial C&O. L'any 1637 des de Barcelona es van embarcar a diverses naus, a nom de la companyia milanesa, uns 64.233.600 de maravedís en plata,¹⁵ una quantitat consistent si la comparem amb altres dades del període. El mateix any de 1637, la Monarquia Hispànica va consignar, de les galeres arribades d'Índies amb plata a Sevilla, un total de 502.776.585 de maravedís als homes de negocis que havien signat préstecs a favor del rei.¹⁶ Bona part dels banquers pertanyien a diferents territoris del nord d'Itàlia, més concretament a Gènova, i majoritàriament mantenien relacions de caire mercantil amb els Cernezzis i Odescalchi. Entre la llista d'assentistes constaven Agostino Spínola, Carlos Doria, Bartolomé Spinola, Francesco Picchinotti o Antonio Balbi. Fins i tot, apareixien corresponsals directes de la C&O a Madrid, com Lelio Invrea, que va rebre 21.634.616 de maravedís,¹⁷ o Carlo Strata, que en va rebre 43.269.231.¹⁸ Bona part de les con-

15 La conversió a maravedís s'ha pres de Carlos ÁLVAREZ NOGAL, *Los banqueros de Felipe IV y los metales preciosos americanos (1621-1665)*, Banco de España, Servicio de Estudios, Madrid, 1997, p. 11. Ducat: 357 maravedís. Escut: 340 maravedís. Real de 8: 272 maravedís. Real 4: 136 maravedís. S'ha arrodonit la quantitat total de maravedís ja que en algun dels casos no es coneixia la quantitat que va variar entre reals de 8 i reals de 4.

16 ÁLVAREZ, *Los banqueros*, pp. 73-74. Les consignacions es feren de la flota que va arribar al desembre de 1636. Encara així, d'una flota de l'agost de 1636 es feren també consignacions als banquers del rei durant l'any 1637, encara que no les he comptabilitzat ací.

17 ÁLVAREZ, *Los banqueros*, pp. 70-71. Lelio Invrea era part d'una companyia amb seu a Gènova, gestionada pel seu germà. Als anys trenta Lelio fou el cinquè *asentista* més important de la Corona, aconseguint, gràcies als seus préstecs, l'hàbit de l'Orde Militar de Santiago i ser comanador d'Alcolea. ASRo, *Fondo Odescalchi*, II D 3. 1637, 14 novembre. El 1637 va mantenir correspondència amb els C&O de Gènova.

18 ÁLVAREZ, *Los banqueros*, pp. 64-65. Carlo Strata fou durant els anys trenta el banquer més prestigiat i amb més capacitat de recaptació, sols per darrere del factor general del rei. El seu fill, va aconseguir l'hàbit de cavaller de l'ordre de Santiago i rebé el títol de marquès de Robledo de Chavela el 1649. El *asiento* que Carlo Strata va signar amb el monarca el 1637, fou compartit entre altres cinc banquers genovesos,

signacions reials s'embarcaren des de Barcelona cap a Gènova. Com s'ha dit, però, la C&O no participava directament dels *asientos* amb el monarca. No obstant, formava part de la distribució d'argent que es transvasava d'una vora a l'altra de la Mediterrània amb l'activació de la seua xarxa de contactes perfectament funcional. La plata gestionada pels C&O pertanyia a múltiples agents. De vegades gestionaren el transport de l'argent d'alguns assentistes, mentre que d'altres vegades l'argent provenia dels negocis comercials que portaven a terme alguns dels seus clients. La C&O, evidentment, també va gestionar la plata que pertanyia a la pròpia Companyia.

Per tal d'entendre de forma més contextualitzada la importància de les quantitats d'argent distribuït per la Companyia estudiada es compararà, a continuació, el volum de plata assignada als assentistes i la gestionada per la C&O. Si es considera els pagaments de l'any 1637 als banquers del rei i es compara amb la plata gestionada directament per la C&O - sense ser consignataris del rei- s'observa com, des de Barcelona gestionaren gestionant un 12,77 per cent d'aquell total. És a dir, no és que la C&O participés directament d'aquell percentatge sinó que, en una comparativa, el volum de metalls transportats per part de la companyia milanesa fou considerable respecte al total de les consignacions reials. De fet, l'any següent, 1638, la quantitat va ser superada amb escreix. Entenent que els dobles de plata i els reals que es detallen a la correspondència mercantil foren reals de 8, el total de maravedís embarcats va arribar a 147.205.924 maravedís, mentre que la quantitat que el rei va consignar als banquers aquell any pel pagament dels interessos dels *asientos* fou de 534.614.565,¹⁹ representant, llavors, un 27'53 per cent respecte al que va embarcar la C&O.

El 1639, i segons els registres de la Monarquia, es va consignar menys plata als assentistes reials, en concret 117.907.280 de marave-

comptant amb els Pallavicini, Giustiniani i Spínola.

19. ÁLVAREZ, *Los banqueros*, pp. 174-175.

dís, situació dictada pels problemes d'arribada de la flota americana a Sevilla.²⁰ La companyia C&O, va enviar aquell any des de Barcelona a Gènova una quantitat també menor, però ingent, si es compara amb les consignacions reials. En concret no va arribar a les 300.000 peces, que es traduïrien en uns 66.000.000 de maravedís,²¹ entre ducats i reals de vuit. Allò suposava més del 50 per cent de tota la plata circulant en mans dels banquers reials.

Analitzant aquest trienni, però, cal prestar atenció a tres factors importants pel que respecta a la tramesa d'argent de Barcelona a Gènova per part de la C&O. D'una banda, com s'ha esmenant, l'argent embarcat no era estrictament en barres d'argent americà. Amb això es fa referència a que els Cernezz i Odescalchi tenien un bon gruix de negocis a la Península. Un dels centres neuràlgics per a la firma fou València. A la ciutat del Túria, Costantino i Francesco Cernezz tenien obert un banc, controlaven la importació de blat, actuaven com a exportadors de llavor de seda, eren administradors d'alguns senyorijs i arrendaven diferents impostos i invertiren en censals, negocis que els reportaven argent amb el cobrament dels seus beneficis.²² El volum total dels préstecs del banc dels Cernezz a València l'any 1656 era de 274.038 lliures valencianes, a les quals calia sumar en contant unes 17.160 lliures, a més de diverses quantitats en monedes d'altres indrets.²³ Els Cernezz de València feien carregar la plata als ports de València, Dénia, Peníscola i Vinaròs en petites naus, practicant una navegació de cabotatge

20. ÁLVAREZ, *Los banqueros*, p. 175.

21. El càlcul s'ha realitzat fent una estimació similar a la dels altres anys.

22. Algunes de les seues activitats comercials a Josep SAN RUPERTO ALBERT, «Familia, redes mercantiles y poder en el siglo XVII: la llegada al Reino de Valencia de los Cernesio», *Tiempos Modernos*, 2/27, (2013), pp. 1-34. També es pot seguir la seua activitat durant alguns anys a la Taula de Canvis. Arxiu Municipal de València (AMV), *Llibres Manuals*, Taula de Canvis, L (3) 122-180.

23. Archivo Histórico Nacional (AHN), *Sección Nobleza*, Parcent, C. 135, D.1, Img. 374 i ss.

fins a Barcelona. Allí, Francesco Cernezzì tenia instituïda una procuració a nom de Giovanni De Negro i Antoni Muxiga, considerats cavallers de Barcelona,²⁴ principals agents que recollien l'argent valencià per embarcar-lo a les galeres que es dirigien cap a Itàlia.

D'altra banda, un gruix important de plata provenia de Castella, i era enviada per l'agent de la C&O a Madrid, Giovanni Battista Sangiuliano. A la Cort dels Àustria l'agència comercial actuava de financera en diverses esferes que rodejaven la Monarquia, tot i que no actuaven com a consignataris directes del rei. Les operacions es gestionaven des de les fires de canvis de Novi Ligure, a la República de Gènova, però molts cops la devolució dels préstecs es podia fer directament en plata a Madrid, essent reinvertida per Sangiuliano en altres afers. No obstant, algunes vegades el numerari s'enviava directament a Gènova per poder ser redistribuït en altres places comercials on la C&O calculava treure més beneficis. De fet, una de les polítiques generals de la companyia a Castella fou la de no pagar les compres que es realitzaven al territori en plata, sinó més bé en maravedís de billó. Això implicava que la moneda devaluada havia de ser gastada en els afers castellans. Un bon exemple es la compra de la matèria prima, com la llana, sobre la qual calia fer transaccions amb billó a les ciutats de Conca, Toledo i la serra madrilenya, mentre que la plata s'havia de traslladar cap a Itàlia.²⁵

Només a tall d'exemple s'exposen alguns dels préstecs en plata doble gestionats per Sangiuliano a compte de la C&O a Madrid durant el 1639. Un dels abonaments fou d'1.064.240 de maravedís a un membre del Consell d'Itàlia, altre fou de 794.240 maravedís al comte

24 Arxiu Corona d'Aragó (ACA), *Reial Audiència*, Plets Civils, 30118.

25 ASRo, *Fondo Odescalchi*, II D 4. 1643, entre febrer i març. Diferents cartes entre la C&O de Gènova i Sangiuliano a Madrid. Sangiuliano havia enviat 1.042 arroves de llana de Conca pel preu de 1.837.789 maravedís, pagant al productor en plata. Els agents de Gènova van alliberar la seua ira, tant per la mala qualitat de la llana com pel pagament en argent, provocant que finalment Sangiuliano hagués de pagar el premi de la plata a la C&O.

Gabriel Francesco Boeto, cavaller de Santiago i enviat dels ducs de Saboya a Madrid, mentre que 53.000 maravedís es prestaren a Baldassare Lambertenghi, senador de Milà a la Cort. També s'oferia crèdit als consignataris del rei, els quals tenien l'habilitat de poder aconseguir moneda contant a través de diferents agents, com els Cernezzì i Odescalchi. Paolo Spínola va rebre per part de la C&O 159.000 maravedís, Giovanni Stefano Centurione en va rebre 583.000 i 112.064 Geronimo Gentile. Aquestes operacions demostren que l'èxit de la firma rau en la superposició i diversificació de les esferes en les quals va prestar i la seua capacitat d'adaptar-se a clients del tot diversos. A això es suma l'habilitat per gestionar i redistribuir l'argent com a mercaderia i no només com a valor de canvi. En definitiva, bona part de la plata que fou transportada amb la gestió de la C&O no procedia directament de les embarcacions americanes sinó de Madrid i València per via de Barcelona com queda palès a la correspondència mercantil: «Barcelona. A i Negri. 1637, 23 gennaio. Doverano spedire prontamente alcune galere con li contanti con la occasione potrete inviarmi quello vi trovasti per noi, che forse vi ne sarà stato inviato qualche prezzi di Valenza o Madrid».²⁶

Altres *contanti* partiren des de Madrid de mà d'altres agents com Giacomo i Ottavio Noce, de Cremona, i Gerolamo Imbonati, de Florència, amb qui, a part d'una intensa relació mercantil, també participaven dels préstecs a agents situats a Madrid i a institucions de la Monarquia. Aquella plata, que no sempre venia directament de les flotes americanes, podia ser la que s'expedia primer a Barcelona i, posteriorment, a Gènova.

Un tercer element que cal assenyalar en la ruta de Barcelona - Gènova és que no tots els metalls es desembarcaren a Itàlia. Un exemple servirà d'il·lustració: el 3 de setembre de 1638, arribava un avís que les galeres hispàniques havien sofert un atac per les franceses, acabant les

26. ASRo, *Fondo Odescalchi*, II D 3. 1637, 24 gener. Carta de C&O de Gènova a la companyia dels De Negro de Barcelona.

últimes vencent la batalla naval i apropiant-se de les mercaderies. Entre elles Josep Berart, agent barceloní de la C&O, havia noliejat un espai per a caixes de plata per valor de 20.000 rals (5.440.000 maravedís):

Li reali 20.000 col capitano Don Rodrigo Ugo di Velasco sono andati a male con la gallera *Capitana* de Sicilia et quanto era in essa, con morte del detto capitano et quasi tutta la gente, essendo queste 15 gallere state investite da altre 15 di Franza [...] senza dar luogo di sbarcar gente ne altra cosa. Alla fine avan'ieri a mezzo giorno [...] et dopo crudele combattimento con mortalità grande, dell'una e 'altra parte, restono in potere de francesi la deta *Capitana*, la *Militia*, la *Bassa* et la *Egra* di Sicilia, con le persone e *Santa Maria* di Spagna. Et spagnuoli ne acquistarono tre di quelle de francesi. Idio remedii tanto desordine et vi guardi.²⁷

Així doncs, cal assenyalar que una part de la plata quedava en mans franceses –o altres enemics de la Monarquia– que redistribuirien l'argent en els seus propis afers i negocis, i consegüentment hi perdem la pista documental de la seua futura distribució. No obstant, el gruix dels metalls embarcats a Barcelona arribaria a Gènova, i d'allí s'enviava a altres indrets, com veurem en el pròxim apartat on centrarem la nostra atenció en la plata que va arribar a Venècia.

Per la seua part, els agents a Barcelona cobraven una comissió per les gestions a realitzar, entre les quals rebre la plata, estibar-la, contractar les galeres per enviar-la i escriure els agents implicats en Madrid, València, Gènova i Barcelona. La companyia dels De Negro, per exemple, va cobrar un 0,18 per cent de comissió respecte a l'argent embarcat. És un cost realment baix, però un benefici ingent si es valora respecte a les quantitats de plata que es movien. El 3 de març de l'any 1637 va embarcar 134.236 reals cap a Gènova, dels quals es van prendre 248 per la operació.²⁸

27. ASRo, *Fondo Odescalchi*, II D 3. 1638, 3 setembre.

28. ASRo, *Fondo Odescalchi*, II D 3. 1637, 3 març. Carta dels C&O de Gènova a la companyia De Negro de Barcelona.

En suma, les dades recopilades suggereixen l'existència d'una xarxa pròpia que els Cernezzi i Odescalchi havien construït al llarg dels anys, en la qual Barcelona ocupava un rol central com a capital de Catalunya i centre neuràlgic de les drassanes de la Monarquia durant el segle xvii. Allí no només es carregaven els metalls preciosos que arribaven directament des d'Amèrica sinó que també s'extreia plata aconseguida a través de diferents operacions i en diferents territoris. A més, a Barcelona arribaven molts personatges de renom, entre ells cònsols i ambaixadors que es posaven en contacte amb els Cernezzi i Odescalchi per gestionar els seus viatges. Per la C&O, Barcelona també constituïa un port comercial on intercanviar algunes de les seues apreciades mercaderies, així com les dels seus clients. La continuïtat temporal en l'enviament de *cadreghe* –una espècie de butaques–, i teles milaneses d'alta qualitat a Barcelona, són bona mostra de les sòlides relacions.²⁹ També ho és la comunicació entre els milanesos i els alts càrrecs de la Monarquia, com el comte de Santa Coloma, virrei de Catalunya (1638-1640). La C&O mitjançant els diferents comptes corrents oberts als bancs dels Muxiga i De Negro realitzava préstecs a compte propi i també transferències de diners ordenades pel comte de Siruela, futur governador de l'Estat de Milà (1641-1643): «confirmiamo esserci intesi col signore Conte di Siruela dell reali 2.400 che ne remeteresti [tu Giovanni De Negro] in tre lettere de reali 800 per ciascuna al signore Conte di Santa Coloma che però ne havevi nostro, in apresto se vi manderano le lettere».³⁰ En definitiva, la seua acció a Barcelona va dependre d'agents extrafamiliars, però va constituir un centre de primer ordre en la gestió estratègica de l'argent, el crèdit i altres mercaderies. La C&O no va bastir les seues pròpies naus com els Spínola, amb la intenció de reduir costos del

29. ASRo, *Fondo Odescalchi*, II D 3. Els exemples dels intercanvis mercantils són nombrosos: s'enviaven teles de luxe com arbaseti cremesí de seda, ormesins, canditi, llibres, estany...

30. ASRo, *Fondo Odescalchi*, II D 3. 1638, 28 juny.

transport de l'argent.³¹ Tanmateix la C&O va crear unes xarxes sòlides que els consolidaren com un dels distribuïdors més importants en la ruta, arrelant entre les institucions castellanques i barcelonines gràcies als préstecs i la venda de mercaderies de luxe. En suma, la xarxa de la C&O va connectar diferents punts estratègics de la Península Ibèrica realitzant una política extractiva d'argent per la Mediterrània que beneficiava als seus agents en cadascuna de les places en les quals es trobaven.

4. La distribució de la plata a Itàlia

Al port de Gènova treballaven Cesare Cernezzì i Carlo Odescalchi per controlar les descàrregues de l'argent arribat des de Barcelona. En el mateix moment de la descàrrega, es comptabilitzava i s'enviava avisos confirmant la seua bona arribada a tots els agents implicats. A partir d'aquell moment es seguien diferents accions. D'una banda, part de l'argent gestionat era de possessió d'alguns dels seus clients i, en eixe cas, es seguien les instruccions que s'havien formalitzat prèviament:

Barcelona. Berardo, 1637, 7 marzo.

Ci mandate reali 80.000 per conto di Giovanni Pietro Imbonati di Madrid. Si faranno ricevere in virtù della polizza di carrico mandata et ne osserveremo per la disposi[t]ione l'ordine del medemo Imbonati come intenderete apresso.

Madrid. Imbonati, 1637, 7 marzo.

Si procuraremo li reali 80.000 mandati Pelegro Berardo di Barcelona d'ordine vostro et ne osserveremo per l' dispositione il volere del signore vostro di Milano

31. C. Álvarez Nogal, L. Lo Basso, C. Marsilio, «La rete finanziaria della famiglia Spinola: Spagna, Genova e le fiere di Cambi (1610-1656)», *Quaderni Storici*, 42/124 (2007), pp. 103-108.

A les epístoles anteriors s'observa com Giovanni Pietro Imbonati de Madrid va enviar 80.000 reals a Gènova contractant els serveis de la C&O, qui a Gènova va seguir les instruccions de la família Imbonati situada a Milà. La capacitat de coordinar eficaçment a tots els agents implicats fou el que els atorgava la confiança dels seus clients.

D'altra banda, bona part de l'argent gestionant per la C&O es traslladava a Novi Ligure. Aquella població al nord de Gènova constituïa l'espai on es celebraven les fires de canvis dels genovesos des de 1622.³² Encara que Novi era essencialment el mercat del crèdit, on es treballava amb moneda virtual –*l'escuto di marche*–, també l'argent en forma de moneda real tenia lloc. Depenent de les arribades d'argent hi variaven els preus, i així ho assenyalaven els propis membres de la companyia a Gènova.

Però l'argent arribat a la República de Sant Jordi no només romania al mateix lloc sinó que, com s'ha esmentat, es movia entre diferents places estratègiques del món econòmic mediterrani. Un dels destins de l'argent descarregat a Gènova fou la República de Venècia. La companyia milanesa C&O es va instal·lar a Venècia el 1619, en part, gràcies a una política de promoció de les autoritats públiques de la Sereníssima per atreure inversors estrangers. Els incipients conflictes bèl·lics al Llevant mediterrani i la necessitat de lingots d'argent va generar una situació a la Llacuna adriàtica propícia per a la participació de cases de finances internacionals, destacant des de 1617 els genovesos.³³ Si bé la presència de forasters a Venècia no era una novetat, a partir de 1620 el govern es va preocupar per potenciar els contractes entre aquests i els poders públics.

32. Claudio MARSILIO, *Dove il denaro fa il denaro. Gli operatori finanziari genovesi nelle fiere di cambio del XVII secolo*, Città del Silenzio, Novi Ligure, 2008.

33. Luciano PEZZOLO, *Una finanza d'Ancien Regim. La Repubblica veneta tra XV e XVIII secolo*, Edizioni Scientifiche Italiane, Storia Finanziaria, Napoli, 2006, pp. 94-97. Als Cernezi, Odescalchi i Rezzonico se'ls confon generalment com a operadors genovesos pel destacat rol que desenvoluparen en les fires de canvi genoveses.

La necessitat de numerari del Senat venecià va empènyer la *Zecca* –Casa de la Moneda– a cercar nous recursos d'or i plata, sobretot a partir de la Guerra de Candia (1645-1669). L'ajuda financera es va aconseguir, en part, gràcies a la confiança que generava la seua institució monetària, que en alguns moments va oferir interessos gens menyspreables.³⁴ Es pot observar com durant la primera meitat del segle XVII els Cernezzi de València hi van destinar plata a la Casa de la Moneda veneciana. En concret, Costantino Cernezzi tenia tres tipus d'inversions: 35.997 ducats invertits al 5 per cent d'interès, 26.400 ducats al 6 per cent i 40.292 ducats al 7 per cent.³⁵ Encara a principis del segle XVIII el nét de Costantino Cernezzi de València, Josep Cernezzi (o Cernesio) disposava d'interessos de depòsits procedents de les inversions del seus antecessors per valor de 2.500 lliures valencianes a l'any,³⁶ demostrant la implicació secular a Venècia d'aquesta família resident a València. Ugo Tucci registra diverses vendes de reals castellans per part dels Rezzonico, socis de la C&O des dels anys cinquanta i que durant al anys setanta van diferents quantitats de rals: 24.647 rals el 1670 i 14.000 dels mateixos en 1674.³⁷

El 1641 els interessos en fons vitalicis del 10, 12 i 14 per cent feren que el 46,3 per cent del total de ducats dipositats a la *Zecca* fos en mans genoveses –i d'alguns milanesos–. Per la seua part, els títols de deute redimibles havien augmentat per la pressió bèl·lica derivada dels conflictes al Llevant. La seua credibilitat no va disminuir amb el pas de la guerra i per això, encara al 1673, el 30,3 per cent dels depòsits al 3 per cent continuaven pertanyent als genovesos.

La inversió de la companyia Cernezzi, Rezzonico i Odescalchi durant la segona meitat del segle XVII es va depositar sota diferents tipus de pagament: moneda de banc, més segura i estable, o moneda corrent,

34. PEZZOLO, *Una finanza d'Ancien Regim*, pp. 93-94.

35. AHN, *Sección Nobleza*, Parcent, C. 226, D. 1, Img. 4.

36. AHN, *Sección Nobleza*, Parcent, C. 135, D.1, Img. 654-655

37. TUCCI, *Un mercante veneziano*, p. 164.

i de vegades en forma de pensions sobre la loteria i altres tipus d'imposos.³⁸ L'estudi dels llibres de comptes de la companyia que els Cernezzi i Odescalchi compartien amb els Rezzonico a Venècia,³⁹ ha demostrat que la inversió en deute públic a través del dipòsit de barres d'argent fou *in crescendo* durant la segona meitat del segle XVII. No obstant això, entre el 1670 i 1672, una vegada acabada la Guerra de Candia, la companyia hi va seguir dipositant-ne, indicant com les seues inversions no eren conjunturals, sinó que s'allargaren amb el temps.

La C&O coneixia de primera mà la solvència de la República i necessitava teixir estrets llaços amb la mateixa, ja que la seua arribada i establiment a la Llacuna tenia interessos que escapaven a les seues fronteres. Venècia, per a la C&O, representava un centre d'operacions financeres internacionals i tenir interessos a la *Zecca* que poguesen transformar-se en moneda de banc, corrent i altres elements, els propiciava la capacitat de manejar quantitats de diners estables per als seus clients. Des de finals dels anys vint, la companyia de Venècia va gestionar directament els negocis de la seu de Nuremberg i els pagaments de les mercaderies entre la Mediterrània i el centre d'Europa passaren sempre per Venècia, com a cadena de connexió entre nord i sud del continent.

No totes les inversions, però, acabaven a la capital veneciana, sinó que els Cernezzi i Odescalchi van gestionar el transport de metalls preciosos per a algunes companyies que formaven part de la República

38. Ugo TUCCI, *Un mercante veneziano del Seicento. Simon Giogalli*, Istituto Veneto di Scienze, Venècia, 2008, pp. 32-34. Normalment, les autoritats monetàries decidien sobre la quantitat de moneda a encunyar i la que guardarien depenent de les necessitats de l'Estat, sense per això estar obligats a oferir a la persona que ingressava el metall un producte determinat. De fet la *Zecca* es reservava el dret a pagar els interessos segons les seues pròpies decisions, en moneda corrent o en altre tipus de moneda. ASRo, *Fondo Odescalchi*, IX G 6. Balanç del llibre X, 1665.

39. ASRo, *Fondo Odescalchi*, IV E 2. Fundació de la companyia dels hereus de Francesco Cernezzi, Carlo Odescalchi i Aurelio Rezzonico a Venècia. 1650.

en la seua *Terra Ferma*. Mitjançant la correspondència s'observa com la C&O treballava per a Giacomo i Ottavio Noce, amb seu a Crema. A tall d'exemple podem veure com el 1637 els van enviar una remesa de 20.000 rals.⁴⁰ En definitiva, queda demostrat que la col·laboració entre agents llobards i vènets amb seu a Madrid, Barcelona, València i Gènova feia fluir els metalls hispànics cap a la Sereníssima.

Els metalls no sempre anaven a parar a les fires o a Venècia. També altres centres es beneficiaven d'estar connectats a les xarxes dels Cernezzis i Odescalchi: el maig de 1643 des de Gènova un total de 5.000 reals de vuit viatjaren fins a Palerm, consignant-los a Giovanni Andrea Massa, assentista de gra de la Monarquia en Sicília. El valor de la venda de plata al palermità suposava un total de 15.250 lliures genoveses. La C&O va sumar 6 lliures per les caixes, més 76 lliures i 5 sous per la comissió de provisió, un reduït 0'6 per cent. Les lliures es convertien en una lletra de canvi a favor de la C&O en les fires de Novi Ligure pel valor de 2.879 escuts, 6 sous i 3 diners, incrementant quasi un 1 per cent del total.⁴¹ La venda de plata es convertia en recursos financers amb els quals els Cernezzis i Odescalchi especulaven a les fires. Però les operacions solien ser al contrari, de sud a nord. De fet, ha sigut ben estudiat el degoteig de recursos que es destinaren des de Nàpols i Sicília cap a Milà durant la primera meitat del segle degut a les apressants necessitats econòmiques que la guerra efectuava a la frontera milanesa.⁴² Cal destacar, però, que una bona part d'aquest argent es traslladava de la Península Ibèrica a la seu milanesa, i els C&O n'eren un punt d'ancoratge per a aquestes actuacions, que tanmateix es deixarà per ser analitzat a un altre estudi.

40. ASRo, *Fondo Odescalchi*, II D 3. 1637, 24 març.

41. ASRo, *Fondo Odescalchi*, II D 4. 1643, 12 maig.

42. Dario MACCARRONELLO, «Reti mercantili e finanza pubblica nei viceregni spagnoli: gli Airoldi di Robbiate tra Milano, Genova e la Sicilia (1630-1649)», *Atti della Società Ligure di Storia Patria, nuova serie*, 51/1 (2011), pp. 385-412.

Conclusió

El metall com a mercaderia fou un element clau de la integració econòmica interregional a nivell global a partir de la segona meitat del segle XVI. Al segle XVII l'articulació d'aquesta xarxa que distribuïa el metall, afegia facilitats al funcionament de l'economia mediterrània. Els Cernezz i Odescalchi mitjançaren a nom d'altres en aquest negoci però també n'eren partícips a nivell propi. Constituïren un grup de *brokers* financers amb accés a les fires de canvis més importants de l'Europa del moment, i amb això el control de remeses de plata va passar indefugiblement per les seues mans.

En conclusió, la compra, transport, distribució i venda de certes mercaderies requeria d'una forta coordinació que superava els límits de l'àmbit local i regional i, per tant, es precisava de companyies i famílies de negocis especialitzades en aquests afers. Al mateix temps, aquests emprenedors coordinaven la integració entre economies territorials i determinaven l'especialització en l'exportació d'alguns centres en diferents tipus de productes. En aquest sentit, els territoris de la Mediterrània occidental veien com l'argent s'extreia per part dels mercaders internacionals a través d'una xarxa terrestre i marítima que integrava diferents places comercials amb Barcelona. Des de Barcelona l'argent es va distribuir cap a Gènova, provant a seguir la tradicional ruta cap al nord d'Europa, però també bona part es va quedar a Itàlia. Com s'ha vist, Venècia va ocupar un rol central en la recepció de l'argent hispànic, que va acabar engrossint les arque de la República per afrontar els conflictes bèl·lics en el Llevant. Conseqüentment, una bona part de l'argent acabaria arribant a la Mediterrània oriental. Això, però, també va reportar beneficis als agents de l'altra vora de la Mediterrània que hi invertiren en deute públic venecià. L'argent ibèric, però, no es va aturar a Venècia, sinó que les xarxes de la companyia C&O el van distribuir per Crema, Milà o Palerm, articulant una cadena d'intercanvis monetaris dintre i fora dels territoris de la Monarquia.

Migracions i frontera entre Catalunya i Aragó (segles XVI-XVIII)

MARÍA JOSÉ VILALTA*
Universitat de Lleida

Resum

La línia de demarcació actual que separa Catalunya i Aragó és el resultat d'una construcció històrica. En la seva conformació en la llarga durada secular, els moviments de població i les seves implicacions econòmiques, socials, polítiques i culturals van adquirir una importància rellevant. Aquest article planteja com, al llarg de l'Època Moderna, l'estudi de les diferents tipologies de moviments poblacionals (i dels factors d'atracció i/o repulsió que els van impulsar) van ser fonamentals en la definició de la línia de separació, de frontera i de franja entre el Principat de Catalunya i el Regne d'Aragó.

Paraules Clau: Migracions, frontera, Principat català, Regne d'Aragó.

Resumen

La línea de demarcación actual que separa Cataluña y Aragón es el resultado de una construcción histórica. En su conformación en la larga duración secular, los movimientos de población y sus implicaciones económicas, sociales, políticas y culturales adquirieron una importancia relevante. Este artículo plantea cómo, a lo largo de la Época Moderna, el estudio de las diferentes tipologías de movimientos poblacionales (y de los factores de atracción y/o repulsión que

* Aquest treball es possible gràcies al contracte postdoctoral de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana, en el programa APOSTD2018, finançat pel Fons Social Europeu, permetent-me desenvolupar una estada postdoctoral a la University of Exeter. Projecte de Recerca HAR2014-53298-C2-1 «Nuevas perspectivas de historia social en los territorios hispánicos del Mediterráneo Occidental». Email: jose.ruperto@uv.es

los impulsaron) fueron fundamentales en la definición de la línea de separación, de frontera y de franja entre el Principado de Cataluña y el Reino de Aragón.

Palabras Clave: Migraciones, frontera, Principado catalán, Reino de Aragón.

Abstract

The actual border between Catalonia and Aragon is a result of an historical process. Population movements and their economic, social, political and cultural implications are part of its origins. This article focusses on the study of the different kinds of population movements in Early Modern Times and their implications in the making of the line of separation between the Principality of Catalonia and the Kingdom of Aragon.

Keywords: Migrations, border, Catalonia, Aragon.

Així el període modern ha separat millor Catalunya d'Aragó perquè ha creat entre ells veritables «deserts» [...] Una tendència geogràfica vers l'aridesa, perpetuant uns fets històrics de despoblament, ha fet d'una regió mal diferenciada una zona tan poc habitada que ha acabat per exercir el paper de zona-frontera.

Dues economies regionals, bé que es complementen o, millor, pel fet que es complementen entren en conflicte. Potser la vella divisió política estava menys deslligada de les realitats que no semblava.

Pierre VILAR¹

1. Les cites inicials són de Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya Moderna. Recerques sobre els fonaments econòmics de les estructures nacionals*, vol. 1, Edicions 62, Barcelona, 1986, pp. 212-214.

1. Els antecedents

La frontera entre Aragó i Catalunya és una construcció històrica. En aquest perllongat transcurs, els moviments de població i llurs implicacions econòmiques, socials, polítiques i culturals van adquirir una importància rellevant. Els eixos i trajectes es van articular, tant com a derivació dels fonaments històrics de conformació dels territoris originaris emplaçats a la vessant sud dels Pirineus –una frontera muntanyenca en un istme–, com dels interessos canviants de les persones que els van habitar. Així doncs revisar el procés històric de formació s'imposa indefectiblement.

El territori de la *Gallia Narbonensis* va ser considerat, ja en temps de la romanització, com un centre avançat amb la funció d'establir vincles entre Tolosa de Llenguadoc i el nord de la península Ibèrica i d'enrobar la vigilància d'Aquitània. D'aquesta manera, es va articular l'anomenada *Civitas Convenarum*, el nucli original del posterior comtat de Comenge.² Més tard, va avançar l'expansió del domini dels francs amb voluntat de crear un *limes* ben protegit en els territoris que formaven part del regne visigot. Aquesta progressió va propiciar l'articulació dels antics comtats (segles VIII-IX) que van constituir els orígens remots de l'actual organització territorial de Catalunya i d'Aragó, fonamentada en l'establiment de nuclis feudals d'avançada. A mesura que declinava la potència del poder imperial carolingi, aquestes entitats, forjades inicialment com a reforç de la frontera del migdia, van anar entreteixint intercanvis econòmics, relacions socials i polítiques i espais culturals comuns, derivats, de manera prioritària, de tres empreses externes compartides: la voluntat de segregar-se de la dependència del poder del *Regnum Francorum*, la lluita davant l'impuls del Califat musulmà i, sobretot, la necessitat d'ocupar (i llaurar) les terres involucrades en aquests complicats trànsits.³

2. Joan REGLÀ, *Introducció a la història de la Corona d'Aragó*, Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1969, p. 15.

3. Josep FONTANA, *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*, Eumo editorial, Vic, 2014, pp. 12-16.

Sumades, van caracteritzar la continuïtat incessant de la progressió cap al sud que va esdevenir en tret distintiu fundacional dels comtats, l'ampliació territorial dels quals es va distingir per esdevenir quallada de dificultats, d'incessants moviments de la línia de frontera i d'avançaments sempre compromesos per incursions d'anada i tornada. No va ser fins 1118 que es va ocupar la Taifa de Saraqusta, en 1149 es va prendre la Taifa de Larida i, després, es va avançar fins conquerir València en 1238, accions acompanyades de la posterior progressió repobladora per part, en general, d'aragonesos a l'interior i catalans a la costa.⁴ Les conteses van seguir incessants i només es va assolir un límit pactat final en 1244 quan la Corona d'Aragó i la Corona de Castella van signar el tractat d'Almirra (Almisrà o Almizra) que va fixar els límits meridionals del regne de València. Aquesta succinta narració d'uns avatars històrics de transcendents implicacions s'usa aquí per concretar que una de les grans línies de mobilitat de la població -que es pot considerar fundacional en el sí de l'antiga Corona d'Aragó- va seguir un impuls que deambulava de nord a sud i és important destacar, ja d'entrada, que, sense tenir aquest flux en consideració, resulta molt difícil comprendre l'ampli abast de les rutes de la migració francesa al llarg de la modernitat.⁵ Caldrà tornar-hi més endavant.

Prèviament cal esguardar altres moviments que es van anar agregant. Aragó es va consolidar com a punt d'intercanvi entre l'economia europea i la musulmana i la seva noblesa es va enfortir, des de finals del segle XI, gràcies als quantiosos ingressos provinents tant de la recaptació de peatges impostos als pelegrins en ruta cap a Santiago de Compostel·la, com de les avantatjoses pàries que van pagar les cada cop més afeblides taifes musulmanes veïnes. Des dels enclavaments del nord (comtat de Jaca),

4. Joan REGLÀ, «L'enllaç amb la València medieval», en J. Climent i altres, *Història del País Valencià. De les Germanies a la Nova Planta*, Edicions 62, Barcelona, 1989, III, p. 73.

5. José Antonio SALAS AUSÉNS, *En busca de El Dorado. Inmigración francesa en la España de la Edad Moderna*, Servicio Editorial UPV/EHU, Bilbao, 2010, pp. 35-37.

les línies de mobilitat humana es van dirigir cap a la cornisa cantàbrica i cap a la veïna Castella, en trajectes amb direcció oest i sud. Per la seva banda, Catalunya, de mica en mica cohesionada al voltant del comtat de Barcelona, va desplegar dos itineraris prioritaris: un, continental cap al Migdia francès (delimitat pel tractat de Corbeil de 1258) i, un altre, d'enorme potència i atractiu, cap a la Mediterrània amb voluntat de recalcar als confins orientals del *Mare Nostrum*.

Des d'aquests processos de formatius, l'organització feudal es va configurar amb diferències substancials que van acabar implicant que «...los territorios que formaban la antigua Corona de Aragón no tenían unidad física ni humana. Su único rasgo común era poseer una estructura jurídico-administrativa distinta de la de Castilla».⁶ A Aragó, es va afermar un règim senyorial dur, encapçalat per noblesa local o foral i clergat, posseïdors de la terra i de la riquesa, enfortits per un estatut jurídic excepcional (immunitat territorial en els seus llocs i dret sobre les vides dels vassalls) i gestors del control polític del Regne. Per aquesta via, van sotmetre una pagesia –que no posseïa ni propietats, ni drets, ni representació– a un entramat de càrregues, delmes, arbitris municipals i exaccions fiscals aclaparador i, per tant, empobridor.⁷ A Catalunya, després dels estralls demogràfics i la despoblació general –ambdós imparable a partir de 1333, «lo mal any primer» – lligats als conflictes camperols per l'abolició de la remença conclusos en la Sentència Arbitral de Guadalupe de 1486, es va reajustar un règim senyorial que, des d'una arrel d'organització comuna dins l'àmbit del Principat, va evolucionar en concrecions territorials diverses i va vincular poblacions subjectes a exaccions, en general, poc gravoses. Les relacions socials es van establir entre una noblesa minsa i, sovint, absentista que gaudia del domini eminent i que va cedir el domini útil a una progressivament,

6. Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, «Aragón y Cataluña», al seu *El mosaico español*, Urgoiti editores, Pamplona, 2009, p. 139.

7. Gregorio COLÁS LATORRE y José Antonio SALAS AUSÉNS, *Aragón en el siglo XVI. Alteraciones sociales y conflictos políticos*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1982, p. 58.

amb el pas del temps, potent classe mitja camperola. Es va propiciar, així, la dissociació entre senyor de la terra absent i nombrosos pagesos emfiteutes que van gaudir d'una quasi-propietat sòlida i ben repartida, a canvi d'un cens –de vegades estable, de vegades durament revisat en els capbreus– i que van considerar la terra com un bé en plena possessió, la van treballar com a tal i, fins i tot, van ser capaços d'oferir oportunitats de treball a jornal per a locals i nouvinguts.⁸

Pot semblar que aquesta exposició és una simplificació. Ans al contrari. Es tracta de revisar la història d'uns territoris marcats per estructures i conjuntures divergents, fet que va emmarcar els moviments de persones a la recerca d'un lloc on establir un assentament estable per habitar i treballar. Aquests tràfecs van influir, d'una banda, en la construcció d'entitats polítiques i institucionals d'organització i govern –diferenciades entre Catalunya i Aragó i ambdues diferents de Castella– i, per una altra banda, en la lenta definició de pautes de sociabilitat específiques que van permetre establir una progressiva diversificació a mesura que avançava l'ocupació del territori.

2. *En la llarga durada secular*

Les acaballes dels temps medievals van deixar escenaris de dificultats a Europa, marcats tant per freqüents pestes i fams, com per conflictes socials i polítics que van infligir arreu ferides que es van sumar a una situació d'extrema debilitat i penúria. Les magnituds de població de finals del segle XV reflecteixen situacions heterogènies: al sud de França, sobre població; a Aragó, inicis d'un període de creixement, fixat a partir de les dades del cens de Tarazona de 1495,⁹ i, al Principat, declivi imparable fins a les primeres dècades del segle XVI (censos de 1378, 1497 i 1515).

8. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, vol. 2, pp. 131-138 i Montserrat DURAN, «El règim senyorial català a l'època moderna: continuïtat i decadència», *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, 1 (1985), pp. 33-34.

9. COLÁS LATORRE y SALAS AUSÉNS, *Aragón en el siglo XVI*, p. 19.

Des d'aquest punt, els ritmes dins l'espai occità van emprendre viaranyans dissemblants des de tradicions comunes. La trajectòria de la població aragonesa es pot establir en tres grans etapes: expansió al segle XVI, acompanyada de creixement econòmic i conflicte polític; estancament i declivi en el XVII, derivats tots dos de factors interns i externs (males collites i epidèmies, expulsió dels moriscos, guerra) i creixement –sobretot urbà– en el XVIII, que va perdre impuls cap a finals del Set-cents.¹⁰ En terres catalanes, entre 1300 i 1717, les quanties de població van mostrar una tendència a l'estancament. El recorregut va arrencar amb un declivi «llarg i profund» des de les dues últimes centúries medievals fins a les primeres dècades del XVI. Li va anar al darrere un «redreç» d'amplitud i durada excepcionals entre mitjans del Cinc-cents i les dues primeres dècades del segle XVII, seguit d'una crisi intensa, però «passatgera» que es va estabilitzar fins l'enlairament continu iniciat pocs anys després de la fi de la guerra de Successió, conformat per «una escalada imparable, amb ruptura definitiva del sostre, entre 1721-1730».¹¹

Els diferents itineraris marquen compassos consonants amb les pautes generals d'evolució de la població europea del període, però difereixen, entre un i altre regne, en les cronologies específiques i, de forma molt rellevant, en les intensitats i en les magnituds. En qualsevol cas, auges i recessions es van sustentar, en bona mesura, en la potència dels moviments migratoris. El balanç del nombre de persones que van

10. Vegeu amb major aprofundiment: José Antonio SALAS AUSÈNS, «La evolución demográfica aragonesa en los siglos XVI y XVII», dins J. Nadal Oller, ed., *Evolución demográfica bajo los Austrias. Actas del II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*, Universitat de València-Diputació Provincial de Alicante-Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, Alicante, 1991, III, pp. 169-179; Guillermo REDONDO VEINTEMILLAS, «Población y sociedad aragonesas», a A. A. Canellas López, dir., *Aragón en su historia*, CAI., Zaragoza, 1980, pp. 254-257 y Guillermo PÉREZ SARRIÓN, *Aragón en el Setecientos*, Milenio, Lleida, 1998, pp. 35-56.

11. Tots els mots entre cometes són de Jordi NADAL, «La població», a J. Nadal Farreras, Ph. Wolff, dirs., *Història de Catalunya*, Oikos-Tau, Vilassar de Mar, 1973, pp. 67-69.

habitar Catalunya i Aragó a l'època Moderna no pot establir-se sense tenir en consideració la importància del flux migratori i les seves implicacions. Un cronista coetani resulta explícit:

...y más, que quando por aquel cabo de Andaluzia nos fueros enflaqueciendo de hombres, por este de la corona de Aragón nos van entrando tantas manadas de Franceses, que como ovejas se pasan del rigor de sus payses al extremo del sosiego y Christiandad de que saben gosa España...¹²

Mentre des de l'extrem meridional de la península s'anava produint un drenatge humà promogut per l'avanç de la conquesta i la colonització d'Amèrica, fet que acabaria afectant la solidesa del regne castellà al segle XVII; pel nord, entraven francesos a «*manadas*» que es van dirigir, com a primera opció, cap a un espai social, cultural i lingüístic afí. Els motius que expliquen aquest darrer flux —que es va canalitzar gràcies a la tradició migratòria a través dels ports de muntanya, passant, sovint, per les transitades carrerades— van ser molts i variats i han estat emfasitzats en les nombroses investigacions que han abordat la qüestió.¹³ Es poden concretar en dos grans problemes: dificultats econòmiques i conflictes polítics. Les primeres deriven d'una gran densitat d'hàbitat —un «món ple»—, una antiga ocupació dels sòls sotmesos a una persistent sobreexplotació i un declinar de l'activitat econòmica, tant al camp com a la ciutat, com exposa Paul Labal quan es refereix als problemes endògens d'un país inestable.¹⁴ Els desequilibris i el malestar derivats es van agregar a la intensitat de les pugnes en els espais del poder, derivada de tres fronts en fricció: el creixent centralisme monàrquic, la continuïtat del malestar religiós (des de les fractures herètiques baix-me-

12. Gaspar ESCOLANO, *Decada primera de la historia de la insigne y coronada ciudad y reyno de Valencia*, Pedro Patricio Mey, Valencia, 1610, p. 203.

13. Un concís estat de la qüestió dins SALAS AUSÈNS, *En busca de El Dorado*, pp. 22-27.

14. Tots els factors implicats s'exposen dins el capítol «Un país inestable», dins PAUL LABAL, *Los cátaros. Herejía y crisis social*, Crítica, Barcelona, 1984, pp. 99-125.

dievals, fins a les perllongades guerres de Religió del segle XVI) i l'auge del banditatge i del bandolerisme. Raons que expliquen la massiva fugida, màxim quan, en terres de tradició occitana comú, només amb traspasar la serralada, es podia trobar, especialment al Principat, un «món per omplir», habitat de forma irregular en l'espai, amb densitats humanes nímies i replet d'ofertes de treball de tot tipus, qualificades o no, abundants i remunerades amb salaris més elevats.¹⁵

Sembla fàcil comparar aquest quantiós tràfec des del nord com si fos oli vessat que es va estenent lentament cap als antics comtats i que, mentre va durar –intens al XVI, progressivament debilitat en el XVII i exigü al XVIII–, va afavorir assentaments de persones a la recerca d'un lloc en el qual establir-se i va implicar moviments humans amb voluntat inicial de continuar un trànsit que, en un paratge o un altre, pogués esdevenir definitiu. I, encara que aquest assumpte a hores d'ara està àmpliament demostrat, queda per dilucidar la forma com va fluir o com va actuar com a factor d'arrossegament d'altres persones, per via matrimonial i al llarg de diferents generacions, des de la muntanya fins al pla, prenent en consideració que l'atracció preferent del litoral no va triomfar amb rotunditat fins al Set-cents. Així doncs, mentre que la costa no va exercir de camp magnètic irrefrenable pel seu creixent atractiu industrial i per les renovades possibilitats de continuïtat del viatge cap al tradicional Mediterrani i l'inèdit Atlàntic, l'establiment, definitiu o provisional, dels emigrants es va caracteritzar per un tipus de comportament que bé pot definir-se com de micromobilitat, tal com la defineix Francisco José Alfaro Pérez.¹⁶

15. Jordi NADAL, Emili GIRALT, *Immigració i redreç demogràfic. Els francesos a la Catalunya dels segles XVI i XVII*, Eumo editorial, Vic, 2000, pp. 180-181.

16. Francisco José ALFARO PÉREZ, «Corrientes migratorias del Valle Medio del Ebro en la Edad Moderna», dins J. A. Salas Auséns, ed., *Migraciones y movilidad social en el Valle del Ebro (ss. XVI- XVIII)*, Servicio Editorial UPV/EHU, Bilbao, 2007, p. 147.

3. Distàncies curtes

Una qüestió prèvia a valorar és la influència del medi físic en les rutes que trien les persones per desplaçar-se. L'espai ocupat es caracteritza per diversos elements constitutius dignes d'observació, ja que enquadren les activitats humanes de forma molt característica. Quatre en particular resulten d'interès aquí. Primer, cal considerar les franges montuoses dels Pirineus i de la serralada Ibèrica, que es van caracteritzar, sovint, per ser espais d'èxode sense retorn. Segon, destaca la vall de l'Ebre, on el curs dels afluents —«auténticos conos de deyección de las corrientes migratorias originadas en las serranías»¹⁷ va afavorir l'assentament d'atractius nuclis urbans petits i mitjans, a l'entorn dels quals es van acumular les principals densitats de població i la gran majoria dels circuits de mobilitat. Tercer, s'imposa la presència dels contraforts de muntanya, les extensions desèrtiques i els espais desertificats que es van convertir en zones poc atractives, van tendir a derivar en despoblats, al llarg de l'època Moderna, i, finalment, van exercir d'autèntica barrera de comunicació en els traspassos de gent entre els dos regnes i, quart, s'arriba a la costa mediterrània que es perfila separada per una doble cinta de muntanyes paral·leles a la ribera —la serra litoral i la prelitoral— que van delimitar una suau barrera prèvia a l'acostament a la mar.¹⁸ En emplaçaments tals, la circulació predominant implicava una forma de procedir —que ha estat observada pertot arreu i que va perdurar fins al segle XX— que es va distingir per desplaçaments de curta o mitja distància, definitius o temporals, articulats al voltant de centres urbans de proximitat, freqüentment susceptibles de ser qualificats com a ciutats rurals.¹⁹

17. ALFARO PÉREZ, «Corrientes migratorias», p. 142.

18. Sobre els condicionants que imposa el medi en el procés històric, vegeu VILAR, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, vol. 1, pp. 214-215.

19. María José VILALTA, «Ciudades rurales en la España Moderna. El protagonismo de las continuidades», *Revista de Demografía Histórica*, XXI-I (2003), pp. 15-43.

Els motius subjacents per a emigrar podien ser molt variats per a cada individu: xarxes familiars, potencialitats i límits de les economies camperoles, estacionalitat de les feines, absorció de la ciutat en moments de cert auge i, després, retorn al poble quan s'endurien les condicions de vida intramurs... Així, quan el nucli principal arribava a desbordar els seus propis límits de sostenibilitat, les persones, o bé es redistribuïen, en un incessant vaivé, en poblacions properes menors dedicant-se a idèntiques tasques, o bé cercaven expectatives en nous focus d'expansió econòmica, cosa que, ja en el XVIII, va encarar l'emigració, de forma molt més palpable i gairebé sempre sense retorn –aspecte diferenciador del Set-cents respecte als altres segles de la modernitat–, cap a les grans urbs, Barcelona, Saragossa i seus entorns més propers, on van radicar les activitats comercials i manufactureres, susceptibles d'oferir majors i més variades ofertes de treball i residència –també de diversió– en un context d'auge poblacional generalitzat.

Aquests moviments emplaçats en la rodalia, canalitzats en uns constrenyiments geogràfics específics i en unes vies de comunicació emprades de vell antuvi,²⁰ van definir, en la llarga durada secular, la circulació d'individus al sud dels Pirineus. Conseqüentment, es fa necessari concretar el significat de la micromobilitat en la diversitat d'ambdós contextos territorials i socials. A l'Aragó, per posar un exemple ben documentat, els moviments a la vall mitjana de l'Ebre en època Moderna es van concentrar al voltant de ciutats adjacents als rius que van rebre nouvinguts procedents de terres aragoneses properes i també

20 La mobilitat de pelegrins i altres persones, vinculades a activitats econòmiques molt diverses, es concentrava en rutes d'antiga tradició i usos molt variats, com, per exemple, els que conformaven la xarxa hospitalària medieval que feia servir aquest teixit per fixar els centres assistencials imprescindibles per al control de la freqüentment perillosa realitat fora de la ciutat o poble, escàpola a la protecció oferta pel recinte emmurallat. Més sobre rutes i assistència a Guillem ROCA CABAU, «Salubritat i salut pública a la Lleida baixmedieval: la gestió dels espais públics, la pobresa i els hospitals», tesi doctoral inèdita, Universitat de Lleida, 2017, pp. 329-352.

de Navarra, Castella i La Rioja.²¹ Les dades disponibles demostren que les aportacions que van pal·liar els principals declivis demogràfics i les conseqüències de l'expulsió dels moriscos van provenir de nuclis propers, en especial després de la crisi política de 1592. Fins i tot al segle XVIII, es pot observar que l'anàlisi dels casaments i de les capitulacions matrimonials a la capital, Saragossa, exhibeix una presència misèrrima o nul·la de població vinguda de Catalunya.²²

Al Principat, els desplaçaments –que segueixen pautes de mobilitat similars– van mostrar com la població provinent de nuclis aragonesos limítrofs –potser en onades de viatge compartides amb la gent gascona– va participar en una mesura minúscula en reparar la caiguda demogràfica catalana dels inicis de la modernitat. Aquesta escassetat es pot analitzar a partir de l'estudi dels enllaços matrimonials en qualsevol nucli urbà del territori català²³ i es pot exemplificar a la ciutat de Lleida del segle XVI. El nombre de forans que van participar en el mercat matrimonial local va suposar una proporció de 36,6%. Entre ells, el grup més quantios va ser el dels francesos (26,9%), una migració de mitja distància que es va convertir en el flux majoritari –com s'ha demostrat en nombroses investigacions que s'ocupen del territori català²⁴–, però

21. ALFARO PÉREZ, «Corrientes migratorias», pp. 111-113.

22. FRANCISCO RAMIRO MOYA, «Migración y movilidad social femenina en la Zaragoza del siglo XVIII», dins J. A. Salas Auséns ed., *Migraciones y movilidad social*, pp. 105-132.

23. Valentí GUAL VILÀ, «Les xarxes urbanes a través dels llibres de matrimonis», dins J. Dantí, coord., *Ciutats, viles i pobles a la xarxa urbana de la Catalunya Moderna*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 2005, pp. 141-161.

24. L'allau francès a Catalunya i les implicacions demogràfiques, econòmiques i socials que va comportar ha estat objecte de nombroses investigacions des de l'estudi pioner de Jordi Nadal i Emili Giralt que va obrir un àmbit de recerca amb llarga continuïtat. Entre les darreres a destacar, Carles MILLAS CASTELLVI, *Aproximació a les migracions històriques a escala municipal. Olesa de Montserrat, 1581-1930*, tesi doctoral inèdita, UAB-CED, Bellaterra, 2015 i Miquel AMENGUAL BIBILONI, «La immigració francesa a l'àrea de Barcelona a l'època Moderna (segles XV, XVI i XVII)», tesi doctoral inèdita, UAB-CED, Bellaterra, 2018.

sense arribar a esdevenir mai l'única font d'incorporació de foravintguts.²⁵ És a dir, si oblidem l'actual divisió provincial —una construcció vuitcentista—, podem observar que l'entorn rural de la ciutat de Lleida va ser el segon gran proveïdor de nova ciutadania, a partir de dues procedències principals que es delimiten en traçar un cercle imaginari amb un radi menor a 50 km: les rodalies de Lleida (34,4%) i la Franja de Ponent (12,2%). Més enllà d'aquests límits, va recalar a la ciutat un grup reduït arribat des de llocs emplaçats més enllà dels 50 km. En realitat, es tracta de desplaçaments des d'entorns empobrits de muntanya, dels Pirineus i els seus contraforts, tant de Lleida (5,4%), com d'Aragó (8,3%). La resta d'immigrants provenien de les actuals províncies de la Catalunya costanera (10,6%) i del regne de Castella.²⁶

L'espai d'encreuament i separació entre els dos regnes es va anar situant en la Franja de Ponent, que va resultar ser un àmbit de singular mobilitat est-oest en ambdues direccions, a causa del prolongat procés compartit, medieval i modern, de conformació dels límits fronterers; de la continuïtat territorial de dominis senyorials catalans (drets i baronies) al llarg del comtat de Ribagorça o la Llitera;²⁷ de la unitat de les circumscripcions eclesiàstiques (antic bisbat de Lleida fins a 1995); del patrimoni cultural i lingüístic comú; de l'abundància dels intercanvis comercials i, àdhuc, de les similituds en les formes de vida i treball.²⁸ Va ser la zona que va concentrar els principals fluxos catalans cap a

25. Dades a María José VILALTA, «Franceses en la Lleida Moderna. Posibilidades para trabajar, dificultades de inserción», dins M. B. Villar García y P. Pezzi Cristóbal, eds., *Los extranjeros en la España Moderna*, Tomo I, Universidad de Málaga, Málaga, 2003, pp. 696-699.

26. Dades a María José VILALTA, «La atracción de los iguales. Sociedad, migraciones y alianzas matrimoniales en la Lleida del siglo XVI», dins J. A. Salas Auséns, ed., *Migraciones y movilidad social*, p. 19.

27. J. Mestre i Campí, V. Hurtado, dirs., *Atlas d'Història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona, 1995, p. 158.

28. Joaquim MONTCLÚS i ESTEBAN, *La Franja de Ponent: aspectes històrics i jurídics*, IEC, Barcelona, 2014, pp. 73-183.

l'Aragó, especialment en els anys de cicles catastròfics, materialitzats en les grans pestes de 1589-1592, 1629-1631, 1650-1654 i la fam de 1683-1695,²⁹ sumats a la complexitat del conflicte bèl·lic i social en els convulsos anys de la guerra dels Segadors. En circumstàncies tan adverses, va ser quan algunes poques famílies es van mudar des de les zones en disputa al Principat i es van establir en espais limítrofs com el Somontano d'Osca o la Franja de Ponent.³⁰

En el transcurs dels segles d'època Moderna, no es va modificar substancialment aquesta tendència que va dibuixar tres traços concurrents d'interessant consideració com van ser, primer, micromobilitat entorn a viles i ciutats; segon, descens, lent i sense retorn, des de les zones altes cap al pla i, tercer, persistència d'un espai cultural occità comú, amb idiomes d'arrel romànica compartida, que va facilitar els assentaments i la ràpida adaptació dels i les migrants a universos de vida quotidiana pròxims que van apaivagar, en part, la duresa –d'inevitable consideració ara i adés– de l'èxode individual.³¹ Reforça, a més a més, la contundència d'aquestes constatacions, el fet que les anades de gent de l'Aragó cap a la costa mediterrània es van quantificar en proporcions minúscules front la importància dels moviments de proximitat,³² un comportament que va perviure al llarg del XIX³³ i que va

29. NADAL i GIRALT, *Immigració i redreç demogràfic*, pp. 78-84.

30. PÉREZ SARRIÓN, *Aragón en el Setecientos*, pp. 81-83.

31. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, vol. 3, pp. 51-138.

32. Es pot prendre com a exemple, entre altres possibles, la ciutat d'Olesa de Montserrat (Baix Llobregat-Barcelona), una ciutat d'interior amb tradició agrícola i escenari d'una ràpida industrialització, a la qual van arribar aragonesos en proporcions molt baixes. Entre 1605 i 1655, el flux no va superar un 5%; entre 1656 i 1730, no es van comptabilitzar noves aportacions a la ciutat i, a partir de 1731 en endavant, es va reiniciar un flux tan suau com l'anterior que només es va activar a principis del segle XX. El destí emigratori dels pocs habitants de la ciutat que van sortir es va encaminar, tret de comptades excepcions, cap a viles i pobles catalans molt propers. Les dades procedeixen de la tesi de doctorat de Carles Millàs amb la qual ha ofert una minuciosa i molt clarificadora dissecció dels moviments migratoris a escala local i en la llarga durada. Vegeu MILLÀS CASTELLVÍ, *Aproximació a les migracions*, Capítols 4, 5 i 6.

33. Joaquín RECAÑO i altres, «La inmigración en la Cataluña rural (1860-1940):

començar a transformar-se sols a partir de la segona dècada del segle XX, quan es va descabdellar la gran mobilitat aragonesa cap a Barcelona.³⁴

4. *Persones en moviment*

Al final del camí, cal revisar el perfil de la ciutadania partícip en aquest transitar. La primera evidència remet a comportaments diferencials per gènere, ja que la majoria dels implicats eren persones de sexe masculí. Els homes responien clarament al model d'emigrant que els estudis del període han perfilat amb claredat: un jove, freqüentment poc qualificat, que emprenia un viatge, sovint, sense retorn, a la recerca de treball i que esperava trobar un lloc per residir i establir-se, preferentment en territoris culturalment propers als seus orígens, per tal d'evitar problemes de convivència i aconseguir una més accelerada assimilació. Per la seva banda, les dones, en general, es movien menys perquè no estaven sotmeses a la compulsió derivada de la recerca de feina i, llevat d'algunes comptades excepcions, escassament viatjaven soles. Quan marxaven de casa o bé formaven part de la mobilitat d'un grup familiar al complet, o bé arribaven amb posterioritat a l'assentament d'un parent, quan les possibilitats de treball –sovint en tasques de servei– i subsistència ja estaven més segures, o bé accedien a una ciutat amb la finalitat, prèviament concertada, de casar-se. Observar les aliances matrimonials a la Lleida del segle XVI, forneix dades extrapolables a altres realitats de l'entorn. Així, en primer lloc, en els enllaços, la meitat dels cònjuges eren forasters i només una quarta part de les núvies havien nascut fora; en segon lloc, la majoria de noces van

estructura demográfica y componentes espaciales», dins K. Zárraga, M. González, eds., *Los movimientos migratorios en la construcción de las sociedades modernas*, Servicio Editorial UPV/EHU, Bilbao, 1996, pp. 281-314

34. Vicente PINILLA, Javier SILVESTRE, M. Isabel AYUDA, «The occupational attainment of migrants and natives in Barcelona, 1930», *The Economic History Review*, 68-3 (2015), pp. 985-1015.

involucrar a persones nascudes en la localitat i les primeres opcions de casament amb forans sempre van recaure en els del radi pròxim a la ciutat, majori catalans i alguns aragonesos de la Franja; en tercer lloc, el que va marcar les possibilitats de casar-se va tenir molta més relació amb la condició social i professional –amb comportaments de classe– abans que amb els orígens geogràfics de les persones, i, en quart lloc, la formació de noves famílies, base principal d'estabilitat econòmica i d'inserció social, va dependre d'aquests processos i, així, les dificultats i la durada del procés van condicionar edats de casament tardanes i descendències escasses o inexistents.³⁵

Aquestes vicissituds no eren iguals per a tothom. La mobilitat de les elits va definir un perfil propi, ja que fonts documentals diverses mostren com els que es van desplaçar van compondre un recompte minúscul o inexistent i els seus motius es poden resumir en pactes matrimonials, herències o accés a càrrecs relacionats amb l'administració pública en urbs properes als dominis senyoriais de cadascú, sense traspassar els confins del propi regne. Com indica Antoni Passola,

...el govern municipal va acollir amb preferència els nadius del Principat. No hi ha cap cas entre els documentats de gent vinguda d'Aragó, França o la resta de la península. Els llocs d'origen se centren principalment en l'actual província de Lleida, que coincideix bastant amb la seva tradicional zona d'influència.³⁶

A Aragó, la intensitat de l'anomenat *pleito del virrey extranjero*, quan la Monarquia va haver de debatre la seva capacitat d'intervenció en els assumptes aragonesos i va intentar imposar un *alto oficial* (fueristas) o *persona real* (realistas) de procedència catalana o castellana, demostra,

35. Dades a María José VILALTA, *Història de Lleida. El segle XVI*, vol. 4, Pagès editors, Lleida, 2003, capítols 3, 4, i 5.

36. Antoni PASSOLA, *Oligarquia i poder a la Lleida dels Àustria*, Pagès editors, Lleida, 1997, p. 338.

des del cim del poder, l'ímpetu de les resistències davant qui era considerat forà.³⁷ També és interessant destacar que la promoció dels juristes va implicar un cercle tancat que passava per exercir càrrecs locals i, després, ocupar llocs de la més alta responsabilitat del poder reial a Aragó o al *Consejo Supremo* a Madrid, des d'on alguns tornarien al Regne per, un cop armats cavallers, exercir el càrrec de Justícia d'Aragó, dignitat per a la qual a partir de 1592 el monarca sempre va triar a antics juristes que havien estat ciutadans de Saragossa.³⁸ A Catalunya, no va ser fins la implantació del *Decret de Nova Planta* de 1716 quan es va escometre la supressió de les prohibicions d'estrangeria que impedièren ocupar càrrecs i oficis públics als que no fossin naturals del Principat, costum antiga que no va respectar la recentment imposada administració borbònica.

Per al conjunt de la societat, l'anhelat treball que havia de permetre la subsistència a emigrants a la recerca d'expectatives millors no diferia en allò substancial entre origen i destinació. En aquest sentit, tot i que encara queden àmbits oberts a la recerca, va resultar ser un lloc comú que els desplaçats es dediquessin a les professions que oferia un univers compartit de majoria agrícola del qual depenia també, en bona mesura, la destinació de les produccions artesanes. Poc se sap de les condicions de vida de tants bracers, jornalers i aprenents nouvinguts que representaven, en conjunt, una part fonamental de la població. Algunes referències, tant dels fogatges, com dels registres parroquials, permeten intuir que s'acumulaven a les parròquies perifèriques, quan disposaven d'unes mínimes possibilitats d'accedir a un habitatge, o bé malvivien en coberts, aixoplucs, cabanes o altres habitacles en els terrenys propers a l'horta fora del recinte emmurallat. Per això, els robaris estaven tan penats i els camps tan protegits, fet que s'observa en

37. Manuel RIVERO RODRÍGUEZ, *La edad de oro de los virreyes. El virreinato en la Monarquía Hispánica durante los siglos XVI y XVII*, Akal, Madrid, 2011, pp. 155-156.

38. Encarna JARQUE MARTÍNEZ, «La oligarquía urbana de Zaragoza en los siglos XVI y XVII: estudio comparativo con Barcelona», *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 69-70 (1994), p. 161.

les ordenances municipals d'època Moderna, on l'espai de l'horta i els camps de cultiu que circumdaven les ciutats sempre van estar presents en severes normatives de càstig específiques, com el *ban de la guarda* o *ban de l'horta*.³⁹ Es pot establir, en conclusió, que aquests dos sectors professionals, pagesos i menestrals i els seus dependents jornalers en cada cas –entre els quals s'inclouen els treballs en el sector de la construcció–, van oferir ocupació i possibilitats d'inserció en situacions de creixement desigual entre camp i ciutat a persones que havien optat per formes de mobilitat de curta distància.

En conseqüència, els resultats humans de les migracions van tenir dues cares. Pel que respecta a l'activitat econòmica i a la vida material, van dotar de mà d'obra barata i ben disposada a ocupacions no especialitzades en ciutats que oferien oportunitats de treball i territoris que necessitaven de nova saba per recuperar-se d'anteriors declivis. L'arribada de forans va atiar el ritme als carrers, va tornar a reomplir, habitar i restaurar part d'alguns barris abandonats o en declivi, va promoure la construcció de nous habitatges, va impulsar l'expansió territorial del teixit urbà, va dinamitzar els intercanvis i va empènyer la represa de l'activitat econòmica tradicional. D'altra banda, la vida pública i les relacions socials van començar a manifestar les tensions pròpies d'un procés d'aquesta índole. Independentment de les dimensions del nucli de destinació, els llocs de privilegi i preeminència van ser reservats, principalment, per a ser ocupats per ciutadania o veïnat local antic –nobles, lletrats, comerciants, pagesos, artesans i altres oficis– i, també, estudiants de qualsevol procedència, allà on hi residia una seu universitària. La gran majoria dels nouvinguts es van aglutinar en un univers de pobresa, de dificultats laborals i de segregació espacial, mentre no es trenquessin les barreres marcades per la misèria, a força d'ardidesa

39. María José VILALTA, «Tradició, civisme i moralitat pública a la Lleida del segle XVI. Les ordinacions municipals de 1559», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 13-II (1993), p. 364.

laboral o d'algun inusual casament avantatjós. Van aparèixer espais de la ciutat ocupats, majoritàriament, per immigrants que es barrejaven amb els més humils d'entre vilatans i vilatanes; zones en què els noms de places i carrers provenien de topònims dels llocs de procedència dels forasters; àmbits on l'autoritat pública vigilava, amb cura i deteniment, activitats clandestines com el joc i la prostitució; carrers on s'exercia l'espectacle d'una justícia repressora enfront del forà, impartida per un patriciat que es relacionava prioritàriament amb els seus iguals.

Mentre es recapitula, cal recordar alguns elements remarcables respecte a la necessitat d'explicar allò que s'esdevingué entre Catalunya i Aragó en època Moderna pel que fa a la mobilitat dels seus habitants. Primer, els principals moviments migratoris van tenir dues tipologies principals: uns de mitja i llarga distància en direcció nord-sud, des de França cap al vessant meridional dels Pirineus i, altres, sumats a aquest impacte, microdesplaçaments amb centres urbans com a eix vertebrador. Segon, mentrestant, es va anar consolidant un ampli paratge, sovint desèrtic, de separació que va marcar una frontera entre el Principat de Catalunya i el Regne d'Aragó no només física, sinó definida i reforçada per conjuntures econòmiques, socials, polítiques i culturals divergents i per estructures de poder diferenciades. I, tercer, l'impacte d'aquestes dues realitats va emmarcar les formes com es va reordenar i estabilitzar el poblament del territori, la represa de l'activitat rural i urbana i l'articulació en la quotidianitat d'unes renovades formes de convivència i sociabilitat, amb lentitud i gradualitat.⁴⁰

40. Termes que usa Massimo LIVI BACCI, *Breve historia de las migraciones*, Alianza, Madrid, 2012, p. 12, per definir el tarannà de les migracions en les societats precedents als grans canvis implicats en la transformació industrial i la consolidació del capitalisme.

Sessió V

Transferències i circulacions

Transferències culturals: la morra, un joc mediterrani a les tavernes de la Catalunya Moderna

NOÈLIA BORRÀS MATAMOROS

Resum

Entre les transferències culturals del Mediterrani trobem els jocs com un element més de transmissió. Estudiar la morra és estudiar un exemple d'aquestes transferències i, de rebot, estudiar el context en el qual s'ha desenvolupat al llarg de la història significa estudiar un fenomen sociològic com és l'espai de la taverna (lloc on se solia jugar a la morra) com a espai de socialització molt actiu. Al mateix temps, s'investigarà quin pot ser l'origen de l'arribada d'aquest joc popular a Catalunya tenint en compte que majoritàriament es jugava a Itàlia. L'arribada d'una destacable immigració italiana a Catalunya en els segles moderns i el fet que l'activitat a la qual es van dedicar molts d'aquests estrangers anava lligada a la seva tradició marinera i comercial, fa pensar que probablement introduïen aquesta tradició lúdica als pobles costaners de Catalunya.

Paraules clau: Morra, taverna, jocs, Barcelona, Itàlia, Milà.

Resumen

Entre las transferencias culturales del Mediterráneo encontramos los juegos como un elemento más de transmisión. Estudiar la morra es estudiar un ejemplo de estas transferencias y, de rebote, estudiar el contexto en el que se ha desarrollado a lo largo de la historia significa estudiar un fenómeno sociológico como es el espacio de la taberna (lugar donde se solía jugar a la morra) como espacio de socialización muy activo. Al mismo tiempo, se investigará cuál puede ser el origen de la llegada de este juego popular en Cataluña teniendo en cuenta que mayoritariamente se jugaba en Italia. La llegada de una destacable inmigración italiana en los siglos modernos y el hecho de que la actividad a la que se dedicaron muchos de estos extranjeros iba ligada a su

tradición marinera y comercial, hace pensar que probablemente introdujeran esta tradición lúdica a los pueblos costeros de Cataluña.

Palabras clave: Morra, taberna, juegos, Barcelona, Italia, Milan.

Abstract

Studying the *morra* is to study an example of these transfers and, means studying a sociological phenomenon such as the space of the tavern (where it used to be played to the *morra*) as a very active socialization space when the commercial activity of Catalonia began to play a prominent role in the main cities of the country, such as Barcelona. At the same time, we will investigate the origin of the arrival of this popular game in Catalonia, taking into account that it was mostly played in Italy. The arrival of a remarkable italian immigration in Catalonia throughout the modern centuries and the fact that the activity to which many of these foreigners were dedicated was linked to its marine and commercial tradition, suggests that they would probably introduce this playful tradition in the coastal towns of Catalonia.

Key words: *Morra*, tavern, games, Barcelona, Italy, Milan.

Aquest any el congrés quinquennal que organitza l'Àrea d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona té com a rerefons la relació entre Catalunya i l'àmbit del Mediterrani. Les interrelacions entre tots els països que formen aquest espai geogràfic han estat i son nombroses, com constatarà aquest congrés amb profunditat, sent una de les seves àrees temàtiques la que fa referència a les transferències i les circulacions culturals que s'han produït entre aquests dos espais tan íntimament lligats històricament. Entre totes aquestes transmissions, el joc n'és una d'elles. No hem d'oblidar que el joc és un tret universal de la raça humana i el fet que els éssers humans posseeixin les mateixes característiques independentment del lloc on hagin nascut fa que trobem jocs molt semblants en indrets molt separats del mapa, com és el cas

de la morra.¹ Aquestes activitats lúdiques de cada cultura es configuren segons el context i per tant estudiar un joc que s'ha transmès de generació en generació no només ens dona informació sobre les seves regles i la seva descripció, sinó que ens obre la porta a conèixer els costums i els valors propis d'un grup humà, així com els aspectes històrics i culturals que li donen forma. És per aquesta raó que aquesta comunicació presentarà una pràctica lúdica mil·lenària que ha traspassat les fronteres des del seu naixement a l'antiguitat, i que a la vegada, pel que fa a l'Època Moderna, ens ajuda a estudiar un fenomen social molt actiu en aquell moment: la vida a la taverna.

El joc en qüestió no és conegut com ho podrien ser altres jocs tradicionals com les cartes o els daus, però reuneix les característiques pròpies d'un joc popular, de transmissió oral, arrelat en determinats territoris, econòmic, instintiu i espontani. Es tracta de la morra. Per la pròpia idiosincràsia del joc, per qui hi jugava, on es jugava i de la forma que es jugava podem pensar que formava part de la varietat de jocs que es practicaven habitualment a les tavernes tant de pobles com de ciutats durant la Catalunya del set-cents, sobretot quan l'economia i la vida urbana s'expandeix lligada a un creixement del comerç mediterrani.

Per analitzar aquest fenomen ens mourem entre duess localitzacions protagonistes, la capital catalana, Barcelona, i la incipient ciutat fundada el 1780 pel rei Carles III al delta de l'Ebre, Sant Carles de la Ràpita. Dos punts geogràfics que tenien en comú la seva connexió amb el comerç mediterrani i el fet que el port dels Alfacs, igual que el de Barcelona, gaudien de llibertat per comerciar amb Amèrica, segons la Reial Cèdula de lliure comerç de Carles III l'any 1778. L'activitat comercial va fer créixer la presència d'una classe social treballadora que

1. A les obres de mitjans del segle XIX de l'antropòleg Edward B. Tylor, ja apareix la morra com un exemple d'aquesta consideració. Eliseo ANDREU CABRERA, *Juegos tradicionales infantiles del Mediterráneo*, Casa Mediterráneo, Alicante, 2010, p. 17.

va tenir en l'espai de la taverna el seu lloc de trobada i d'oci, on s'hi jugava a les cartes, als daus o a la morra, entre d'altres.

Tal i com explica Rafa Balagué al llibre *Quina morra!*, es tracta d'un joc de mans on s'ha d'encertar el nombre de dits mostrats entre dos jugadors i en el qual l'estratègia, l'agilitat mental i la rapidesa hi tenen un paper molt destacat. Concretament consisteix a treure un nombre de dits de l'1 al 5 en una mà i cridar en veu alta la suma dels dits de la teva mà amb els de l'adversari.² Malgrat que el joc té més de dos mil anys d'història i trobem les primeres referències mediterrànies a Egipte, on es coneixia com a *joc d'Atep*, i posteriorment a Grècia (*lakhmos*) o a Roma (*micatio*), actualment a Catalunya el joc té presència a la zona del Delta de l'Ebre, i sobretot en els últims anys a la ciutat de Sant Carles de la Ràpita. És en aquesta població on es va fundar, el 2007, una associació cultural de jugadors de morra anomenada *Morràpita*, integrada a l'Associació Catalana de Jocs Tradicionals i a l'Associació Europea d'Esports i Jocs Tradicionals. L'any 2017 es va celebrar a la mateixa població el torneig internacional *Morramundo*, una competició que reuneix jugadors de diferents indrets d'Europa a qui els uneix la passió per aquest joc. Sardenya, Còrsega, els Alps, Occitània, Eslovènia, Croàcia o Terol a Espanya, son els llocs on es manté més viu.³

En el cas de Catalunya es coneix sobretot en indrets costers i té un caràcter mariner associat als costums d'oci dels pescadors que es

2. Per una descripció més detallada del funcionament del joc de la morra veure Rafa BALAGUÉ, David G. CABALLERO, *Quina morra! El joc d'estratègia per als nous pirates*, Morera, Barcelona, 2017, pp. 11-13.

3. Actualment a Sardenya es coneix com a *murra*, a Occitània *mourre*, a la zona d'Àfrica del nord és conegut com a *mukharaja*, a la Xina *chai moi* i als Estats Units, on va arribar a finals del segle XIX de la mà dels immigrants italians, s'anomena *italian finger game* (*ibidem*).

Per saber-ne més sobre el joc de la morra a la Xina o als països àrabs veure Raul IBÁÑEZ, «La morra. Jugando a contar con los dedos», a *Cuaderno de Cultura Científica*, Blog de la Càtedra de Cultura Científica, 13/6/2018.

trobaven a la taverna per beure i jugar.⁴ Aquest tret ha fet que la morra fos considerat un joc d'homes associat a la “mala vida” i a les apostes. El crit, la intimidació oral o la violència simbòlica són herència d'un context masculí, lligat a oficis físics, de taverna i alcohol. En els últims anys, però, l'impuls que ha tingut a Sant Carles de la Ràpita ha fet que es desvanalitzi el joc i es valori el seu contingut d'estratègia mental lligat a les matemàtiques.⁵

1. Evolució històrica

L'egiptòleg Edward Falkener (1814-1896) va recollir a la seva obra *Games ancient and oriental and how to play them* (1892) les referències més llunyanes conegudes sobre la morra. La més antiga data de l'Imperi Mitjà egipci (segles XXI-XVII aC.) i correspon a les figures de la tomba 15 de la necròpolis de Beni-Hassan. A la ciutat de Tebes, al segle VII aC. en època del rei Psammetik I, es va trobar la segona referència més antiga de la morra en una pintura a l'interior d'una tomba d'un alt dignatari. En tots dos casos apareixen figures estenent el braç i marcant un número amb la mà com les que mostra la figura a continuació:⁶ [fig. 1]

4. A la zona de Sardenya, Còrsega i alguns indrets de Terol la morra és un joc de muntanya jugat per pastors, utilitzat per repartir les zones de pastura dels ramats entre els ramaders. BALAGUÉ, *opus cit.*, p. 10.

5. Als centres educatius de la població de Sant Carles de la Ràpita s'ha introduït el joc per donar-lo a conèixer als més joves ja que té moltes qualitats per a practicar l'agilitat mental.

6. Edward FALKENER, *Games ancient and oriental and how to play them*, Longmans, Green and Co., New York, 1892, pp. 103-111.

Fig.1. Pintura on es representa a persones jugant a la morra, trobada a una tomba del segle VII a C

En el cas de la Grècia clàssica alguns monuments i objectes trobats també mostren parelles de figures humanes amb els braços alçats i assenyalant amb els dits una quantitat. Els més destacats són dos vasos grecs, un conservat al Museu Antic de Berlín (Atles Museum) [fig. 2] i l'altre a la Col.lecció Lambert de París [fig. 3], mostrats a continuació:⁷

Fig. 2. Vas conservat al Museu Antic de Berlín (Atles Museum)

7. *Ibidem.*

Fig. 3 Vas de la Col·lecció Lambert de París

Pel que fa a l'antiga Roma, el *micatio* era un joc molt popular. La frase de Ciceró *Dignus est quicum in tenebris mices* «És persona molt digna aquella amb qui pots jugar a la morra a la foscor» manifesta el respecte que els romans li tenien a un joc que consideraven que mostrava l'honestetat de les persones.

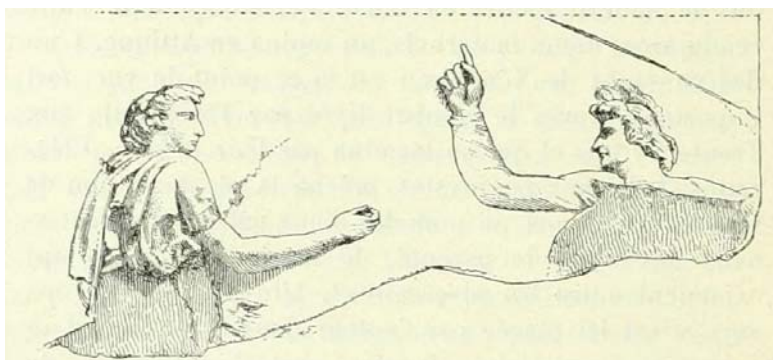

Fig. 4. Imatge d'una de les parets de la Villa Farnesina de Roma, construïda entre 1505-1511, extreta de l'entrada *micatio* del *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, escrita por G. Lafaye

Els romans també l'utilitzaven per solucionar assumptes de negocis entre mercaders i comerciants i els nens hi jugaven habitualment. El fet que guanyés també molta popularitat entre els legionaris romans explica la teoria que fou gràcies a aquesta civilització que la morra es va estendre per tot el Mediterrani durant les campanyes militars romanes.⁸

En segles posteriors, la morra es va fer molt corrent entre pirates, comerciants, moriscos i mariners i a Itàlia és on va perviure més i on trobem més referències modernes del joc.⁹ És per això que en el cas de Catalunya és molt probable que el joc entrés per quedar-s'hi a partir del moment en que inicia una estreta relació amb Itàlia, quan la corona d'Aragó s'ampliarà amb possessions al Mediterrani durant l'edat mitjana.¹⁰

Aquesta teoria pren més força quan, ja situats a l'edat moderna, la documentació consultada sobre l'expansió de les tavernes en aquesta època, i sobretot a Barcelona, coincideix en ressaltar que la majoria d'aquests locals van ser oberts per italians, destacant sobretot els procedents de Milà, com analitzarem posteriorment.

Catalunya va ser una de les direccions típiques de l'emigració italiana. L'encarament de les respectives costes, la mútua tradició marinera i comercial, els contactes heretats del passat i les possessions catalanoaragoneses en aquelles terres van decantar els italians cap aquí, desembar-

8. Raul IBAÑEZ, «La morra. Jugando a contar con los dedos», *Cuaderno de Cultura Científica*, Blog de la Càtedra de Cultura Científica, publicat el 13 de juny de 2018.

9. ALAGUÉ, *Quina morra*, pp. 10-11. Fins i tot el príncep prussià Frederic Carles va jugar a la morra durant el seu viatge a Itàlia el 1872: «Mientras unos atribuyen gran importancia política al viaje del príncipe Federico Carlos por Italia, otros estan convencidos de que solo le ha llevado al bello país el gusto de recrear su cuerpo y dar esparcimiento a su espíritu (...) y manifiestan su optimismo diciendo con confiada sonrisa que el príncipe prusiano no quiere más que saborear los macarrones y aprender el juego de la morra». *La Independencia (Barcelona)*, 18/3/1872, p. 5.

10. Maria Teresa FERRER MALLOL, «La Mediterrània dels segles XIII al XV: l'expansió catalana», a *Mediterraneum. L'esplendor de la Mediterrània medieval s. XIII-XV*, Institut Europeu de la Mediterrània-Lunwerg editores, Barcelona, 2004, pp. 143-158.

cant a la costa i movent-se pel país en itineraris difícils de seguir, com apunta J. M. Planes.¹¹

Que els italians eren uns grans aficionats a la morra ho constata també un curiós testimoni que explica el seu viatge a Itàlia a mitjans del segle XIX. La descripció, acompanyada d'un gravat [fig. 5] i publicada a *El Correo de Ultramar*, posa de manifest l'essència més pura del joc:¹²

Rara vez entraban en la taberna solo a beber, sino que jugavan al curioso y pintoresco juego de la morra. Sabido es que este juego se juega entre dos, si bien pueden sucederse los jugadores. No hay naipes ni dados en este juego primitivo: las dos manos bastan y con una también puede jugarse [...] En menos tiempo del que se necesita para leer estas líneas de descripción del juego, dos palermitanos hacen una partida de cinco puntos, tal es la velocidad con la que mueben los dedos. Sus fisonomías móviles se animan, brillan sus ojos y toda su vida se concentra, digámoslo así, en sus miradas. Hasta el ademán de las manos que se encuentran y se cruzan cada momento sobre la mesa, las voces agudas y furiosas con que cuentan los números, tienen algo de original, casi diría de salvaje [...] Parece ser que el juego de la morra es antiquísimo en Sicilia; la gente del país dice que estaba en boga entre los reyes de la isla. [...] Una de las consecuencias naturales de este juego son las riñas. Animados los jugadores por las libaciones continuas del vino del país, suelen hechar mano a los puñales. [...] En la taberna donde yo estaba vi que de repente dos jugadores se levantaron furiosos y con el semblante enardecido por la ira y el vino, hechándolo todo a rodar, bancos y mesas, botellas y vasos, hasta que se agarraron cuerpo a cuerpo.

11 . Josep Maria PLANES CLOSA, «Italians a l'antic Urgell i territoris veïns (1450-1825)», *Quaderns de El Pregoner d'Urgell*, 10 (1997), pp. 36-37.

12 . *El Correo de Ultramar*, n. 840, XXIII (1869).

Fig. 5. Gravat que acompanya el text publicat a *El Correo de Ultramar*

2. Tavernes i joc a la Catalunya moderna

L'expansió i el creixement urbà de la ciutat de Barcelona lligada al desenvolupament comercial i l'augment demogràfic al llarg dels segles XVII i XVIII van fer proliferar en els barris més concorreguts l'establiment de molts locals d'oci, com les tavernes o triquets, espais públics de joc.¹³ Aquests barris van ser sobretot els propers al Portal del Mar, punt d'entrada de mercaderies, i zones properes al Born, on hi convergien els tres sectors econòmics de la ciutat: el comercial, l'industrial i el mariner i portuari. Allí es trobaven els mariners de Barcelona amb molts altres de poblacions costeres de Catalunya i fora d'elles.

13. Els triquets s'instal·laven normalment en horts, on s'hi jugava a pilota (el *jeu de paume* francès, un precedent del tennis), a l'argolla o pala mall (una mena de criquet), a cartes, a daus o al billar. Enric H. MARCH, «Cafès i tavernes: quan Barcelona era un mercat», a *Enarchenhologos.blogspot.com*, publicat el 25/5/2013.

Aquest augment del nombre de tavernes es va veure potenciat per l'increment de la demanda i el consum de vi i altres begudes alcohòliques per part dels qui freqüentaven aquests barris. Si els forns, les fonts, els mercats a l'aire lliure i les botigues eren els llocs més comuns de sociabilitat de les dones, els homes es trobaven per descansar i refrescar-se a les tavernes i triquets. La connexió d'aquests locals amb els vicis va fer que fins i tot durant el segle XVII el govern municipal prohibís deixar beure vi en tassa a deshora o tenir oberta la porta falsa, o segona porta que donava normalment a un carreró, fora de l'horari permès. Es podia vendre vi i altres aiguardents per emportar fins al tancament però hi havia un horari per beure alcohol a la taverna o al seu davant.¹⁴ També es venia oli, carn, peix salat, fruits secs... i articles colonials però no es podien oferir menjars cuinats, exceptuant sardines i plats semblants. La clientela era gent de pas i veïns del barri que pagaven segons les seves possibilitats, deixant en molts casos objectes empenyorats. Com apunta Lúdia Torra, «El beure, l'oci i el joc formaven part del tragí diari de la taverna i, per extensió, de la vida quotidiana i lúdica del carrer i del barri».¹⁵

És aquesta mateixa autora la que, en un dels seus estudis sobre els negocis de la Barcelona del set-cents¹⁶, fa un incís en la qüestió que les tavernes estaven regentades per negociants milanesos i fou una tendència a l'alça al llarg de tot el segle. Es desconeixen les causes d'aquesta dinàmica igual que tampoc s'ha aprofundit, per exemple, en perquè la majoria de perruqueries eren negocis de francesos, però sí que s'han estudiat els molts exemples de negocis d'italians entre les societats mercantils de Barcelona durant el segle XVII i principi del XVIII. Alguns

14. Albert GARCÍA ESPUCHE, *Barcelona, 1700*, Empúries, Barcelona, 2010, pp. 205-206.

15. Lidia TORRA FERNÁNDEZ, «Companyies, socis i negocis entorn de la taverna i la distribució comercial del vi i l'aiguardent a Barcelona (segle XVIII)», *Estudis d'Història Agrària*, 26 (2014), pp. 133-149.

16. *Ibidem*, pp. 146-174.

d'ells foren els Gippini, Antonietti, Varone, Barala, Natzarol, Buri-onetti o Menino, tots ells procedents de Milà.¹⁷ Reus i l' Urgell són algunes altres localitzacions de les quals també s'ha estudiat la presència d'italians en aquest tipus de negocis durant el segle XVIII.¹⁸

En el cas de la nova població de Sant Carles de la Ràpita, fundada el 1780 pel rei Carles III en el context del desenvolupament econòmic que s'havia previst per a la zona del delta de l'Ebre¹⁹, un dels primers comerços que es va establir al naixent nucli urbà fou una fonda des dos germans provinents de Milà, Angel i Lucas Lanti; circumstància que provaria la teoria de Torra que no solien venir individus solts sinó que es traslladaven dos o més membres d'una mateixa família.

De la fonda dels Lanti i del fet que aquest tipus de negocis eren regentats per milanesos també en va fer esment el viatger J. F. Bourgoing quan el 1793 va passar per la població:

Unas cuantas leguas más allá de Vinaroz está San Carlos, moderno poblado a la misma orilla del mar. Tiene casas bien construidas y simetricamente alzadas a los dos lados de la carretera, en una de las cuales hallan los viajeros posada pulcra y bastante bien provista de comestibles, pero habría que preguntar a los españoles: ¿por qué esta posada, como tantas otras, la rigen milaneses?²⁰

17. Isabel LOBATO FRANCO, *Compañías y negocios en la Cataluña industrial*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 1995.

18. Josep M. GRAU I PUJOL, Roser PUIG I TARRECH, «Immigració estrangera a Catalunya des d'una perspectiva local: Reus, segles XVI-XX», a *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 18 (2007), pp. 93-108. PLANES, *Italians*, pp. 35-57.

19. La creació de Sant Carles de la Ràpita va lligada a l'obertura del port dels Alfacs al comerç amb Amèrica i la construcció d'un canal navegable entre aquesta i Amposta. Veure Noèlia BORRÀS MATAMOROS, *La nova i reial població de Sant Carles de la Ràpita (1780-1794)*, Cossetània, Valls, 2015.

20. Emilio SOLER PASCUAL, *Imagen de la moderna España, Jean François Bourgoing*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2012, p. 880.

Albert Garcia és potser qui millor ha estudiat la Barcelona del set-cents des de la seva dimensió més lúdica com un mitjà per analitzar les característiques socials, urbanes, culturals i econòmiques d'una ciutat i d'una època. El seu estudi titulat *Una ciutat de triquets i jugadors* analitza les modalitats de jocs més populars a Barcelona, agrupats en jocs de pilota i jocs de taula, com les cartes i els daus que, com comenta l'autor, es complementaven amb apostes i es donaven en ambients més viciosos com les tavernes.²¹

Finalment, l'altre àmbit d'estudi del món del joc en època moderna s'ha centrat en la seva dimensió social, com a espai de sociabilitat popular oposat als espais d'oci de les classes altes. En un moment en que la burgesia i la classe obrera està en expansió, sorgirà la necessitat per part de les classes privilegiades de mantenir la distància entre uns i altres, i els espais i pràctiques lúdiques no seran una excepció.

Les tertúlies ocupaven un lloc destacat en la vida social de les classes privilegiades. Aquestes reunions d'esbarjo, que acostumaven a fer-se a la tarda o a la nit, es celebraven a casa de les famílies nobles. Es parlava, es jugava a les cartes, es ballava i s'escoltava música, acompanyat d'una gran quantitat de begudes, xocolata, dolços i pastes. Com alternativa a les tavernes i les fondes, es van desenvolupar els cafès com a espais públics per a l'aristocràcia, molt més refinats on servien «la refinada y estimulante taza de café al popular y adormecedor vaso de vino», com apunta Pérez Samper.²²

Les tavernes estaven mal vistes pels moralistes de l'època perquè es pensava que es perdia el temps, es malgastaven els diners i s'embriagaven. Però existien altres punts de vista més utilitaristes que les con-

21. Albert GARCIA ESPUCHE, «Una ciutat de triquets i jugadors», a *Jocs, triquets i jugadors. Barcelona 1700*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2009, pp. 18-103.

22. Maria Ángeles PÉREZ SAMPER, «Espacios y prácticas de sociabilidad en el siglo XVIII: tertulias, refrescos y cafés de Barcelona», *Cuadernos de Historia Moderna*, 26 (2001), pp. 11-55.

sideraven com llocs necessaris per a les classes populars perquè també tenien dret a descansar i distreure's. La popularitat que van adquirir arribaria fins i tot a ser motiu de recel durant el segle XIX per representar un espai de sociabilitat obrera en un moment en que el moviment obrer es presentava com una amenaça per a les classes dominants. Els orígens clandestins de l'organització obrera segur que van tenir en la taverna el seu lloc de reunió, ja que era un espai allunyat de les capes dirigents i difícil de ser interferit per aquestes.²³

Val a dir que el rastre de la morra entre la documentació treballada de l'època moderna ha estat difícil de trobar i potser seria necessari fer una anàlisi més a fons de fonts més properes a la vida quotidiana on per casualitat o no, parlessin de la morra, com és el cas de la premsa.²⁴ És gràcies a aquest mitjà que sí que s'han trobat referències de la seva pràctica durant el segle XIX, el que demostra per tant que el joc no es va perdre i es va mantenir des de la seva entrada probablement a partir de l'edat mitjana, com ja s'ha comentat.

L'any 1839, enmig del context de les guerres carlines, el *Correo Nacional* mencionava al general carlí Cabrera jugant a la morra «... y mientras el Congreso discute y vota y revota y toda esa máquina de palabras se pone en juego, no importa que Cabrera y los suyos jueguen a la morra con los pacíficos habitantes de los pueblos, y hagan todas esas cosas que hacen los de Cabrera...».²⁵

L'any 1887 un grup de veïns de Terol es queixava dels crims que cada nit un grup de jugadors de morra emetien al seu carrer:

23. Jorge URÍA, «La taberna. Un espacio multifuncional de sociabilidad popular en la restauración española», *Hispania*, LXIII/2, 214 (2003), pp. 571-604.

24. Per conèixer quin tipus de premsa existia a la Barcelona del segle XVIII veure Teresa NÚÑEZ LUQUE, «La prensa periódica de Barcelona en el siglo XVIII. Prensa erudita, gacetas y pronósticos», *Manuscritos: Revista d'història moderna*, 7 (1988), pp. 241-262.

25. *El Correo Nacional*, 589, 28/9/1839.

Algunos vecinos de la calle de la Comunidad se nos han quejado de que hace muchas noches que unos cuantos aficionados al clásico juego de la morra, han convertido aquella travesía en su tertulia o círculo de recreo, des de las nueve hasta las doce de la noche. Las descompensadas voces que emiten aquellos contertulios hacen imposible el tranquilo reposo de los pacientes vecinos. Llamamos la atención de la autoridad encargada de imponer el correspondiente correctivo.²⁶

El setmanari satíric *La Campana de Gràcia* també utilitzaria la morra per representar les disputes polítiques de l'Espanya de la Restauració entre el conservador Antonio Maura i el liberal José Canalejas:²⁷ [fig. 6]

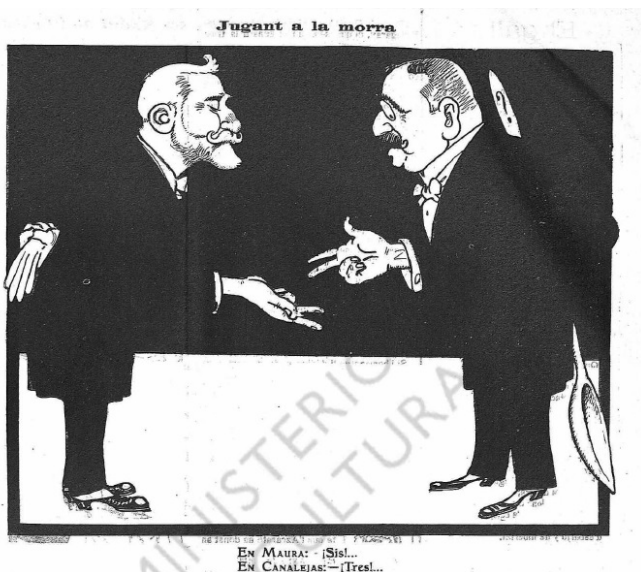

Fig. 6. Dibuix satíric d'Antonio Maura i José Canalejas jugant a la morra

26. *La Antorcha*, 35, 10/7/1887.

27. *La Campana de Gràcia*, Any XLII, Batallada 2224, 23/12/1911.

Conclusions

Les referències més antigues de la morra trobades entre les restes de la civilització egípcia, grega i romana i la pervivència del joc fins l'actualitat en diferents països europeus, evidencia que també els jocs han estat objecte de circulació per la Mediterrània i s'han transferit igual que altres factors de vinculació. La morra, igual que altres jocs transmesos de generació en generació, demostra el substrat comú que presenten els jocs populars dels països mediterranis.

Malgrat la falta de fonts explícites sobre la pràctica de la morra durant els segles moderns, la important connexió des de l'edat mitjana entre Catalunya i Itàlia i l'evidència d'una destacable immigració italiana, corrobora la hipòtesi de la seva pràctica a les tavernes catalanes del segle XVIII. Unes tavernes regentades majoritàriament per milanesos, com demostren els exemples estudiats.

Estudiar la morra ha servit per altra banda per analitzar l'espai de la taverna com un fenomen de sociabilitat popular, masculina i lligada a l'embranchida comercial i urbanística que ciutats com Barcelona van viure durant el segle XVIII. Malgrat que no tot arreu on s'ha jugat i es continua jugant es caracteritza per un context mariner, a Catalunya s'ha relacionat amb les zones costeres amb una forta presència marinera. El mateix Àngel Guimerà va dedicar una poesia al joc que, per acabar, reproduïm a continuació:²⁸

28. Biblioteca de Catalunya, *Inventari d'Àngel Guimerà*, Caixa 6/9.

Tossuts, vora el mar,
juguen a la morra,
els ulls fit a fit
els peus dins la sorra.

Son dos rematats
de la bogeria
que han fugit del mur
quan la nit venia.

I ni esment han fet
de que el mar roncava,
i l'han despertat
mentre reposava.

Ja es torna espatllut
i amb malavolença,
regirant-se al llit,
cap a ells es llença.

Ja els envolta els peus
de l'aigua escumosa,
ja l'aigua va amunt
bullint rabiosa.

I endavant va el foc,
que el joc no s'atura;
ja amb l'aigua a genolls,
ja a ran de cintura.

I criden més fort
amb les mans alçades,
mentre que en sos pits
baten les onades.

Ja els arriba al coll,
i ells, el cap enrera,
els braços més alts
i amb bramuls de fera.

Mes callen de cop,
amb l'aigua a la gola;
després sobre el cap
l'onada rodola.

I espurnen sos ulls,
i encara amb dalera
es mouen les mans
endins la bromera.

La mar al matí
ja en son llit dormia,
i dos morts han dut
a la bogeria.

Els ulls esgarriats,
les boques badades
estesos els dits
i les mans alçades.

Àngel GUIMERA

El Mediterrani com a via de comunicació entre Catalunya i Itàlia als segles XVII i XVIII

XEVI CAMPRUBÍ

Resum

El mar Mediterrani fou una important via de comunicació entre Catalunya i Itàlia. El port de Barcelona, en aquest sentit, era un lloc de trànsit constant de vaixells que anaven i venien de Gènova, Nàpols, Sardenya o Sicília, els quals, a banda de persones i mercaderies, transportaven informació, ja fos a través de cartes o bé de forma oral. La connexió marítima, combinada amb un sistema de correu terrestre ben articulat i, molt sovint, amb l'ús de la impremta, va facilitar la circulació de notícies relacionades amb els esdeveniments que tenien lloc a Europa, principalment sobre conflictes bèl·lics.

Paraules clau: Xarxes de correu, transport marítim, circulació de la informació, premsa, impremta.

Resumen

El mar Mediterráneo fue una importante vía de comunicación entre Cataluña e Italia. El puerto de Barcelona, en este sentido, era un lugar de constante tránsito de barcos que iban y llegaban de Génova, Nápoles, Cerdeña o Sicilia, los cuales, además de personas y mercancías, transportaban información, ya fuera a través de cartas o de forma oral. La conexión marítima, combinada con un sistema de correo terrestre bien articulado y, a menudo, con el uso de la imprenta, facilitó la circulación de noticias relacionadas con los acontecimientos que tenían lugar en Europa, principalmente sobre conflictos bélicos.

Palabras clave: Redes de correo, transporte marítimo, circulación de la información, premsa, impremta.

Abstract

The Mediterranean sea was an important way of communication between Catalonia and Italy. The harbour of Barcelona was a permanent point of tra-

ffic of ships from Genoa, Naples, Sardinia or Sicily, which, as well as people and goods, used to carry information, written or oral. The sea connection, combined with an efficient postal system and, often, with the use of printing, aided the circulation of news related to the events that took place in Europe, mainly about wars.

Keywords: Postal networks, ship transport, circulation of information, press, printing.

«Llegó una faluca de Mecina que llevó de nuebo como el sitio de Viena estava levantado. (...) Ay tres relationes estampadas del feliz successo». Josep Monfar i Sorts, ciutadà honrat de Barcelona, feia aquesta anotació en el seu diari el 29 de setembre de 1683, disset dies després que l'exèrcit imperial, amb l'ajut de les armes del rei de Polònia, derrotés els turcs a la batalla de Kahlenberg, posant fi, d'aquesta forma, al setge de Viena. El testimoni de Monfar mostra com les notícies relacionades amb alguns esdeveniments que van succeir a Europa a l'època Moderna van arribar a Catalunya en vaixells que procedien de ports mediterranis. L'exemple de Monfar, a la vegada, serveix per constatar l'important paper que va jugar la impremta a l'hora de difondre aquelles notícies. L'objectiu d'aquesta comunicació és explicar, utilitzant nombrosos casos concrets, de quina manera circulava la informació entre Catalunya i Itàlia als segles XVII i XVIII i els avantatges que, a nivell comunicatiu, va comportar la connexió marítima.¹

1. En aquest sentit, vegeu: Xevi CAMPRUBÍ, *L'impressor Rafael Figueró (1642-1726) i la premsa a la Catalunya del seu temps*, Fundació Noguera, Barcelona, 2018, pp. 411-451; i també: Xevi CAMPRUBÍ, «La circulació de la informació entre Vic i Barcelona durant la Guerra de Successió», *Ausa*, 174 (2014), pp. 863-889. L'anotació feta per Josep Monfar i Sorts es troba a: Biblioteca Universitària de Barcelona (BUB), Manuscrits, Diario de noticias de Barcelona, 1683-1684, ms. 1765, f. 104.

1. *El correu ordinari d'Itàlia*

L'enviament de la correspondència oficial a l'època Moderna s'assegurava amb la utilització de correus «extraordinaris», anomenats també «propis», que es desplaçaven a peu o a cavall i que es rellevaven o canviaven de muntura en les anomenades «postes». Les cartes dels particulars, en canvi, depenien principalment de la col·laboració dels traginers o dels mercaders. Això va canviar a partir del darrer terç del segle XVI, en temps de Felip II, amb la creació del sistema de correu ordinari, que comptava amb rutes i freqüències prefixades i del qual en destacava, com a novetat important, que podia ser utilitzat també pels particulars. La principal ruta de correu ordinari de la monarquia hispànica en temps dels Àustries fou el «correo de Flandes», que anava de Madrid a Brussel·les, passant per França, i que continuava cap a Viena. Una altra de les grans rutes era el «correo de Italia», que anava de Madrid a Roma. Segons el repertori publicat per Alonso de Meneses el 1576, el camí més utilitzat pels correus per anar a Itàlia era el que passava per Barcelona, des d'on es dirigien cap a Perpinyà i Montpeller. En determinades circumstàncies, però, els correus s'embarcaven a la capital catalana en direcció al port de Gènova.²

Aquesta ruta, tanmateix, fou modificada l'any 1601 arran d'un acord signat entre França i Espanya, de manera que a partir d'aleshores els correus que feien el trajecte de Madrid a Roma es dirigien cap a

2. Alonso DE MENESES, *Repertorio de caminos*, Sebastián Martínez, Alcalá de Henares, 1576, f. 67v. Sobre el correu a Espanya en temps dels Àustries vegeu, principalment: Cayetano ALCÁZAR, «Los orígenes del correo moderno en España», a *Revista de la Biblioteca, Archivo y Museo*, XVIII, Ayuntamiento de Madrid, 1928; María MONTAÑEZ MATILLA, *El correo en la España de los Áustrias*, CSIC, Madrid, 1953; i Fernando ALONSO GARCÍA, *El correo en el Renacimiento europeo. Estudio postal del archivo Simón Ruiz (1553-1630)*, Fundación Albertino de Figueiredo para la filatelia, Madrid, 2004. Sobre el correu a Catalunya, vegeu: Javier CAMPINS DE CODINA, *El correo en Cataluña*, José Porter, Barcelona, 1951; i Antonio AGUILAR, *Cartes i carters: una història del correu postal a Barcelona*, Albertí Editor, Barcelona, 2018.

Irún, Lió i Torí. Octavio Codogno, autor d'un compendi on es detallen les principals rutes de correu que existien a Europa a començament del segle XVII, va deixar constància d'aquest canvi:

Ogni mese, e di quattro in quattro settimane, parte [da Roma] l'ordinario dell'ufficio di Spagna per essi Regni, e benche altre volte esso ordinario solesse andare per la Liguria, Provenza, Linguadocca, Cattalogna & Aragon, overo per le guerre s'imbarcasse in Genova per Barcellona, però da certo tempo in quà fa il camino seguente: da Roma a Firenze, Pisa, Genova, Alessandria, Turino, Lione, Limoges, Bordeo, Baiona, Yrun, Burgos e finisce a Madrid.³

Com es pot comprovar en l'explicació de Codogno, a principi de segle XVII l'ordinari d'Espanya partia de Roma un cop al mes. Tanmateix, aquesta freqüència fou incrementada a un correu cada quinze dies, com explica Giuseppe Miselli a l'obra *Il burattino veridico*, una guia per a viatgers publicada a final d'aquell segle.⁴

Segons Codogno, la ruta de Madrid a Roma que passava per Irún i Lió comptava amb un total de 192 postes, mentre que la que anava per Barcelona i Gènova en tenia 172, separades les unes de les altres per uns deu o dotze quilòmetres de mitjana. Tot i que el canvi va suposar un increment de la distància del recorregut en més de 200 quilòmetres,

3. Ottavio COTTOGNO, *Compendio delle poste*, Giovanni Battista Bidelli, Milano, 1623, Libro Quinto, p. 433. Sobre l'acord signat entre França i Espanya el 1601 vegeu: ALONSO GARCÍA, *El correo en el Renacimiento*, pp. 26 i 74. Sobre el funcionament del sistema de correu a Itàlia vegeu: Clemente FEDELE i Mario GALLENGA, *Per servizio di Nostro Signore. Strade, corrieri e poste del Papi dal medioevo al 1870*, Enrico Mucchi Editore, Modena, 1988.

4. Giuseppe MISELLI, *Il burattino veridico, ovvero istruttione generale per chi viaggia*, Stamperia del Longhi, Bologna, 1699, p. 123. Tant Maria Montáñez com Fernando Alonso també assenyalen que el correu d'Itàlia sortia de Madrid cada quinze dies. MONTÁÑEZ MATILLA, *El correo en la España de los Áustrias*, p. 85; ALONSO GARCÍA, *El correo en el Renacimiento*, p. 522.

l'autor italià es referia al trajecte per Lió com «la via piú breve e ordinaria delle poste».⁵

A parer de Fernand Braudel, la utilització d'Irún com a pas preferent dels correus que anaven de Madrid a Flandes i a Itàlia tenia relació amb la ruta seguida per la moneda espanyola en direcció a Europa. Per tant, no es pot descartar que el canvi tingués també a veure amb la inestabilitat que es vivia a Catalunya des de mitjan segle XVI per culpa del bandolerisme, una situació que es va agreujar a partir de començament del segle següent. Braudel, en aquest sentit, aporta el testimoni d'un viatger florentí que el 1567 assegurava que era gairebé impossible anar de Barcelona a Saragossa per la posta, pel risc de ser assaltat.⁶

La ruta del correu d'Itàlia que passava per Barcelona, en qualsevol cas, es va continuar utilitzant, sobretot en temps de guerra, moment en què els acords internacionals que garantien la circulació dels correus deixaven de ser respectats. Aleshores, la connexió marítima entre Gènova i Barcelona prenia més importància, ja que molt sovint era preferida pels missatgers per tal d'evitar el pas per territori francès. L'any 1621, per exemple, Saulo Laureti, un correu italià que feia el trajecte de Madrid a Roma, va haver d'embarcar-se a Barcelona perquè els camins de França estaven tallats com a conseqüència de la Guerra dels Trenta Anys. Laureti explicava davant notari que li ho havia advertit un altre correu que venia en sentit contrari.

A ocho leguas desta ciudad [de Barcelona] ha hallado, segun dize, un correo o peón que venia de la ciudad de Marcella y le ha dado aviso como en Lenguadoch, lugar de Francia, estaban con armas los cristianos contra los lutheranos y que no dexavan passar ninguno sin reconocerles y quitarles los papeles y dineros que llevavan y a otros detenian presos. Y por causa de dichas dissensiones en Francia le ha parecido bolver atrás y embarcarse

5. COTTOGNO, *Compendio delle poste*, Libro Terzo, pp. 126, 132, 156 i 257.

6. Fernand BRAUDEL, *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, 2 vols., Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1976, I, p. 286; II, p. 124.

y hacer su viaje por el mar. Y ansi se ha buuelto en esta ciudad de Barcelona para hazer embarcación y prosseguir su viaje con buena comodidad.⁷

Pel mateix motiu, el maig de 1629, els correus Diego Álvarez i Antonio Maria Verjar, que transportaven unes cartes reials des de Madrid fins a Itàlia, van llogar la faluga del patró Miquel Sanpere al port de Barcelona. El mariner es va comprometre a portar-los fins a Gènova, «sin que por el camino toque con dicha su faluca en algun puerto ni playa de Francia, sinó es en alguna playa por fortuna de tiempo». Encara, el setembre d'aquell mateix any, César Caracholo, patró napolità, va acordar amb Pedro Pablo, correu reial, que navegaria de Barcelona fins a Gènova, «sin tomar puerto de Francia ni tocar en parte della».⁸

En un context de guerra gairebé permanent amb França, la ruta marítima va resultar ser de gran importància al llarg de tot el segle XVII. Per aquesta raó, com assenyala Maria Montáñez, l'any 1635 la monarquia hispànica va projectar la construcció de quatre tartanes per tal de transportar el correu ordinari d'Itàlia des de Barcelona fins a Gènova.⁹

Les guerres amb França també interferien el funcionament del correu de Flandes. El setembre de 1667, durant la Guerra de Devolució, el comte de Pötting, ambaixador imperial a Madrid, feia constar en el seu diari: «No llegó esta vez el ordinario de Flandes a causa del embaraço de este rompimiento». De nou, l'agost de 1669, deixava constància dels entrebancs que França posava al pas dels correus. «El ordinario de Flandes empeçó a faltar, por havérsele antojado a los franceses de no consentirle pasage». Això va motivar que, durant un temps, tant l'ambaixador com la reina Marianna d'Àustria optessin

7. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Francesc Jutge, Desè manual, 606/14, s.f., 14 d'abril de 1621. Agraieixo a Rosa Nacente, Josep Cerdà i Rafel Pahissa, usuaris d'aquest arxiu, les referències a documents relacionats amb el trànsit de correus.

8. AHPB, Francesc Tries, Quart manual, 661/4, f. 320-322v, 4 de maig de 1629; *ibidem*, f. 634-635, 10 de setembre de 1629.

9. MONTÁÑEZ MATILLA, *El correo en la España de los Áustrias*, p. 109.

per utilitzar el correu d'Itàlia com a via habitual de comunicació amb Viena: «Empeçé a escribir por Milán a Alemania, ya que el camino de Flandes quedó cerrado por los franceses, y la Reyna hizo lo mismo», escrivia Pötting. A vegades, per evitar passar per França, el correu de Flandes feia el trajecte fins a Espanya per mar, a través del port de Sant Sebastià. El desembre de 1669, l'ambaixador imperial va anotar que havia rebut «cartas de Alemania por la mar, con una faluca de Flandes». ¹⁰

La monarquia hispànica se servia també del port de Barcelona per enviar correspondència als dominis insulars mediterranis. L'any 1600 el mariner Antonio Gautero es va comprometre a portar en la seva pol·lacra unes cartes reials destinades al comte d'Elda, virrei de Sardenya, i a l'arquebisbe de Càller. Gauter havia de lliurar les cartes al veguer de l'Alguer, «pera que aquells envie encontinent als qui van dirigits». El setembre d'aquell mateix any, Guillem Barbaria, mariner de Toló, port de la Provença, que partia de Barcelona cap a Càller, també va transportar unes cartes reials adreçades al virrei de Sardenya i a l'arquebisbe d'aquella ciutat. D'una forma semblant, l'any 1624, Joan Ferran, correu major de Catalunya, va donar un plec de cartes a Salvador Ricos, patró de Sant Tropetz, per portar-los fins a Càller i lliurar-los al virrei de Sardenya. ¹¹

A principi del segle XVIII, durant la Guerra de Successió, el correu d'Itàlia, al servei de la cort de l'arxiduc Carles d'Àustria, anava des de Barcelona fins a Nàpols. Això és, almenys, el què es desprèn del pagament de 1.170 ducats que Thomas Scarano, correu major del Regne de Nàpols, va fer l'any 1710 a Onofrio Mayone, correu d'aquella ciutat, pels viatges realitzats durant tot un any «como a correo susodicho de

10. M. Nieto Nuño, ed., *Diario del conde de Pötting, embajador del Sacro Imperio en Madrid, 1664-1674*, Escuela diplomática, Madrid, 1990-1993. vol. I, p. 323, i vol. II, p. 60 i 63.

11. AHPB, Joan Vicenç Cellarés, Onzè manual, 517/47, s.f.; AHPB, Jacint Pareja, Esborrany de 1624, 657/1, s.f., 25 d'octubre de 1624.

ida y buelta dende esta presente ciudad de Barcelona a la dicha ciudad de Nápoles, y de Nápoles a esta dicha ciudad de Barcelona, de orden de los oficiales del offisio del correo de Italia que residen en esta dicha ciudad». ¹²

L'any 1722 el port de Barcelona comptava amb més d'un vaixell destinat a transportar el correu d'Itàlia, segons consta en una petició que Gabriel Dorca, patró d'Arenys de Mar, va fer a la Reial Audiència per aconseguir l'exempció d'allotjar soldats a casa seva. Segons la súplica, Dorca era «uno de los que con su pingue (...) sirven a su Magestad en la conducción de la correspondencia de Italia». D'una forma semblant, hi ha constància que en aquelles dates també hi havia un vaixell que s'ocupava de portar la correspondència a les Illes, com es desprèn d'una petició que va fer el mariner Onofre Barceló, que signava com a patró del xabec del correu de Mallorca. ¹³

2. *Ràpid, però més insegur*

El correu ordinari d'Itàlia, segons explica Maria Montáñez, trigava 24 dies en anar de Madrid a Roma a l'estiu, mentre que a l'hivern n'emprava 27. Els trajectes per mar, això no obstant, permetien guanyar temps, sempre i quan, es clar, les condicions meteorològiques fossin favorables. Braudel posa l'exemple d'una carta que Joan d'Àustria va enviar des de Messina l'any 1582 i que va arribar a Palamós en sis dies. El comte de Pötting escrivia en el seu diari que el març de 1672 el correu ordinari de Flandes havia arribat a Madrid tres dies abans del què era habitual, fent el trajecte des d'Ostende fins a San Sebastià per mar. Josep Monfar, al seu torn, va anotar que el 1687 un vaixell procedent de Marsella havia arribat al port de Barcelona en poc més d'un

12. AHPB, Manuel Rossell, Esborrany de 1710, 882/19, s.f., 20 de febrer de 1710.

13. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Audiència, Registres, 133, f. 240, 28 de juny de 1722; Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB), Ajuntament borbònic. Polític i Representacions, 1D.IV.4, 1721, f.82, 18 de gener de 1721.

dia, gràcies a que va trobar el vent favorable: «vino en 27 horas, por haver unos buenos levantes».¹⁴

Algunes embarcacions, amb tot, suplien la manca de vent amb l'ús de rems. Entre els pactes que els correus Diego Álvarez i Antonio Maria Verjar van signar l'any 1629 amb el patró Miquel Sanpere per viatjar fins a Gènova hi figurava que la faluga havia d'anar «acompanyada de onze hombres, dies para el remo y el dicho patrón para el timón de dicha faluca».¹⁵

Segons que assenyala Giuseppe Miselli, el viatge de Gènova a Barcelona per mar solia fer-se en sis dies, i algunes vegades fins i tot en menys, si les condicions eren molt bones. L'agost de 1714, durant el setge de Barcelona, els consellers de la ciutat van rebre una carta d'un català resident a Gènova, en la qual els deia que havia arribat notícia de la deserció de Josep Moragull i dels germans Martí, «por un navio que llegó ayer del cordón del enemigo, con siete días».¹⁶

Tanmateix, si l'estat del mar era desfavorable el viatge es podia endarrerir considerablement o, en el pitjor dels casos, les cartes es podien perdre. L'abril de 1673, el duc de San Germán, virrei de Sardenya, va escriure als consellers de Barcelona per demanar-los si sabien alguna cosa del seu nomenament com a virrei de Catalunya. El duc explicava que el seu secretari li havia enviat la notícia des de Madrid, però que el nomenament oficial encara no havia arribat a Càller: «Los despachos se me han embiado con la faluca que partió de esa ciudad, la qual hasta

14. MONTAÑEZ MATILLA, *El correo en la España de los Austrias*, p. 109; BRAUDEL, *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo*, vol. I, p. 477; NIETO NUÑO, *Diario del conde de Pötting*, vol II, p. 79; BUB, *Manuscrits, Diario de noticias de Barcelona de los años 1685, 1686 i 1687*, ms. 399, s. f., 27 de gener de 1687.

15. AHPB, Francesc Tries, *Quart manual*, 661/4, f. 320-322v, 4 de maig de 1629.

16. MISELLI, *Il burattino veridico*, p. 295; AHCB, Consell de Cent, *Lletres comunes*, 1714, 1B-X-127, n.303, 6 d'agost de 1714. La deserció de Moragull i dels germans Martí havia tingut lloc la nit del 16 al 17 de juliol de 1714. Vegeu, en aquest sentit, Agustí ALCOBERRO, Mireia CAMPABADAL i Xevi CAMPRUBÍ, *Diario del sitio y defensa de Barcelona. El setge de Barcelona, 1713-1714*, Tres i Quatre, València, 2008, p. 284.

aora no ha parecido. Y se tiene por cierto que ha naufragado». D'una forma semblant, el mal temps fou molt probablement la causa per la qual Francesco Bruno, un correu que el 16 de novembre de 1674 s'havia embarcat a Nàpols a bord d'una faluga, no va arribar a Barcelona fins el 31 de desembre.¹⁷

Altres vegades, decisions d'índole política podien endarrerir l'arribada dels correus marítims. El gener de 1595, per exemple, Andrea Corrado, que transportava el correu ordinari de Roma, es va embarcar a Gènova en una faluga per tal de prosseguir el seu viatge fins a Barcelona. Tanmateix, poc després fou arrestat al port de La Ciutat, prop de Marsella, per ordre de les autoritats d'Aix de Provença, on va ser retingut durant dues setmanes. Joan Fabra, mariner que posteriorment va portar Corrado fins a Barcelona, assegurava davant notari que «al dicho correo Corrado, que levava el ordinario de Italia por Spanya, [...] en el dicho puerto le prendieron la justicia de aquel lugar y le tomaron las tres balijas de letras y despachos y se lo levaron todo y al dicho correo en la corte d'Aix». Corrado, al seu torn, va fer constar que li havien obert les tres maletes i que «le reconocieron los pliegos y despachos».¹⁸

Una altra mostra de les interferències que patien els correus quan viatjaven per mar l'aporta la carta que la reina Elisabet Cristina de Brunswick va enviar als diputats de la Generalitat de Catalunya i als consellers de la ciutat de Barcelona el 19 de juny de 1712, per informar-los que el rei Carles III havia estat coronat emperador del Sacre Imperi Romanogermànic, en una cerimònia que s'havia celebrat a Frankfurt el 22 de desembre de l'any anterior. La reina es lamentava que les cartes arribaven amb retard perquè «se extraviaron con la prisión y captividad de la persona que venia a anunciar tamaña celebra-

17. AHCB, Consell de Cent, Lletres comunes, 1673-1674, 1B-X-98, f. 33, 6 d'abril de 1673; AHPB, Jacint Sescases, Manual de 1675, 798/7, s.f., 31 de desembre de 1674.

18. AHPB, Joan Terés, Llibre primer de diversos instruments, 1591-1599, 515/17, f. 106v-107v.

dad». Segons Virginia León, el vaixell que transportava les cartes imperials fou capturat per uns corsaris algerians.¹⁹

Per tot això, en ocasions, quan les cartes eren enviades en vaixell, es remetia una còpia al mateix temps per correu terrestre. L'agost de 1673 el comte de Pötting va enviar un correu a Viena que va fer una part del trajecte per mar des del port de Barcelona. «Despaché de buelta al correo a Alemania por la mar en Barcelona. Nuestro Señor le acompañe», va escriure en el seu diari. Com es pot veure, l'ambaixador imperial no es refiava del correu marítim, de manera que quatre dies després va enviar la mateixa carta a través del correu ordinari. Segons Nieto Nuño, la pràctica d'enviar correus duplicats era utilitzada habitualment per l'emperador.²⁰

3. *El cost d'enviar una carta*

Els correus extraordinaris eren molt costosos, sobretot si anaven a cavall, de manera que acostumava a ser un servei reservat principalment a les institucions o a particulars molt adinerats. Un exemple molt il·lustrador l'aporta la carta que la Diputació del General va enviar l'any 1702 al rei Felip V, que en aquell moment es trobava a Itàlia. Joan de las Casas, correu del General, va cobrar 1.111 lliures i 12 sous, «per lo viatge que a fet anant a la posta de dia y de nit fins que encontrà al Rey nostre Senyor (que Déu guarde), lo qual encontrà en Lusara, en lo estat de Màntua».²¹

19. Còpia de la *Real Carta escrita per la S.C.C. y Real Magestat de la Reyna...a 19 de juny de 1712*. BUB, B-54/1/1-25 i C-240/1/3-17. Virginia LEÓN SANZ, *La Guerra de Sucesión española a través de los consejos de Estado y Guerra del archiduque Carlos de Austria*, Editorial de la Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1989, p. 819. Això no obstant, segons el dietari del convent de Santa Caterina de Barcelona, la notícia de la coronació de l'emperador a Frankfurt havia arribat a la ciutat el 21 de gener de 1712 amb un vaixell procedent de Gènova. BUB, Manuscrits, Lumen Domus, 1701-1803, ms. 1007, p. 231.

20. NIETO NUÑO, *Diario del conde de Pötting*, vol. II, p. 252.

21. ACA, Generalitat, Deliberacions del consistori, trienni de 1701, part 3.^a, Sèrie General (N), 261, f. 369, 11 d'octubre de 1702.

L'any 1729 l'Ajuntament de Barcelona va rebre una súplica de Josep Vendrell, correu a cavall, que reclamava el pagament del viatge que havia fet a Montpeller «con pliegos de la Comandancia General de este ejército y Principado y de ese Ayuntamiento». Vendrell es queixava que les 30 dobles que li havien pagat només cobrien el viatge d'anada i, per això, reclamava que se li pagués també la tornada.²²

D'igual forma, viatjar en vaixell suposava una despesa considerable. Segons Giuseppe Meselli, els viatgers que feien el trajecte de Gènova fins a Barcelona, Roses o Palamós donaven 20 dobles d'or d'Espanya als patrons de les embarcacions. L'any 1524 el regent de la Reial Tresoreria a Catalunya va pagar 100 ducats pel lloguer d'una barca per tal de transportar a Mateu de Asselent i a Martín de Alanda, correus reials, fins a Gènova.²³

Un altre exemple l'aporta el cas de Lazzaro Boyardin, un patró genovès que el 1594 va posar la seva fragata a disposició de Nicola de Briatico, correu ordinari de Roma, per anar de Barcelona fins a Gènova. El correu va pagar 500 rals abans de partir i uns altres 300 durant el trajecte. El patró, al seu torn, es comprometia a no portar cartes per cap altre persona i a compartir amb el correu els diners obtinguts pel transport d'algun eventual passatger. Un cas semblant el constitueix el de Domènec Xafin, patró d'una faluga que el 1628 es trobava al port de Barcelona, el qual es va comprometre a portar fins a Gènova a Pedro Gómez de Castañeda, correu de cavall del rei, a canvi de 700 rals.²⁴

Quan la urgència ho requeria, els oficials reials podien, fins i tot, obligar als mariners a posar els seus vaixells a disposició dels correus. L'any 1626, per exemple, Diego López, tinent del correu major de Ca-

22. AHCB, Ajuntament Borbònic. Acords, 1720, 1D.I.3., f. 749v, 17 de desembre de 1720.

23. MISELLI, *Il burattino veridico*, p. 296; AHPB, Joan Jeroni Canyelles, Quart manual, 313/32, s.f., 2 de setembre de 1524.

24. AHPB, Joan Esteve Mir, Plec de documentació diversa, 423/54, s.f., 22 d'agost de 1594; AHPB, Francesc Tries, Tercer manual, 661/3, ff. 709v-711, 11 d'octubre de 1628.

talunya, va embargar la faluga del patró genovès Giacomo Suria per tal que portés, «lo más presto que le fuere possible, porqué ansi conviene al servicio de su Magestad», a Antonio Maria Verjar, correu de Milà, fins a Gènova. L'oficial reial, això no obstant, va prometre pagar 1.500 rals de plata al mariner.²⁵

Els correus que viatjaven per servei de la monarquia hispànica podien fer ús de les galeres reials. L'any 1629 els correus Diego Álvarez i Antonio Maria Verjar van prometre donar 1.300 rals al patró Miquel Sanpere per portar-los de Barcelona fins a Gènova, 500 dels quals els hi van pagar per avançat. Els correus, tanmateix, van posar com a condició que si al llarg del litoral català trobaven les galeres que anaven a Itàlia canviarien de vaixell i el patró s'hauria de conformar amb els diners de la bestreta.²⁶

L'establiment del correu ordinari, a final del segle XVI, va suposar un gran avanç en les comunicacions, ja que va abaratir el cost del servei i va permetre als particulars incrementar l'enviament de correspondència. L'abril de 1666 el cavaller Francesc Espuny, comanador de l'orde de Malta, va pagar 65 lliures a Antoni Generes, resident a Perpinyà, per totes les cartes que li havien arribat «per la estafeta des de Marcella a Perpinyà y per altrás cartas y plechs remesos per la estafeta des de Barcelona a Perpinyà». Entre els pagaments fets per Generes en nom del cavaller també hi constaven «alguns plechs ramesos a Figueres que rabí de Fransa per dit comanador Aspuny». El cost del servei de correu ordinari era molt inferior a l'extraordinari, com es constata, per exemple, en un pagament de 12 sous que Generes va fer per «dos plechs grans [que] rabí de Marsella». En un altre compte fet aquell mateix mes, Generes anota-va que havia pagat dos sous «al correu de França que me aportà un gran plech» i uns altres 8 sous «per lo port del dit plech fins a Figueras».²⁷

25. AHPB, Francesc Jutge, Quinzè manual, 606/19, s.f., 17 d'abril de 1626.

26. AHPB, Francesc Tries, Quart manual, 661/4, f. 320-322v, 4 de maig de 1629.

27. AHPB, Vicenç Gavarró, major, Manual de 1666, 768/9, s.f., 8 i 16 d'abril de 1666.

Els representants de l'orde de Malta a Catalunya eren usuaris habituals del correu ordinari. L'any 1687, Miquel Jover, tinent del correu major, va rebre 141 lliures de part de Felicià Saiol, aleshores comanador de l'orde, per totes les cartes rebudes i enviades a Itàlia, França i Espanya, tant per terra com per mar, durant un any. El 1692, de nou, Saiol va fer un pagament de 164 lliures i 15 sous a Jover per les cartes rebudes i enviades d'aquells mateixos llocs durant els dotze mesos anteriors.²⁸

Un altre exemple de l'ús del correu ordinari d'Itàlia l'aporten els pagaments fets per la priora del convent de Junqueres de Barcelona a Tomàs Alegret, el seu agent a la ciutat de Roma. L'any 1696 la priora va pagar-li 3 sous i 6 diners «per los ports de una carta de Roma». En un altre compte fet dos anys després hi figurava, entre altres, un pagament de 3 sous i 6 diners «per los ports de una carta de Roma, rebuda en lo mes de febrer 1697 del dr. Thomas Alagret, agent de dit Real monestir». D'una forma semblant, el 1699 el convent de Junqueres va pagar 2 lliures, 3 sous i 4 diners per un altre plec de cartes arribat de Roma.²⁹

4. *Un mitjà reservat a les institucions*

L'enviament de correus extraordinaris per via marítima era un servei que acostumava a ser utilitzat només en aquelles ocasions que la necessitat ho requeria. Aquest és el cas, per exemple, de les cartes que els consellers de Barcelona van enviar l'any 1689 a totes les ciutats i viles de Catalunya, coincidint amb un episodi de la revolta dels Barretines. El mariner Macià Ros va cobrar 140 lliures i 5 sous pel transport d'uns

28. AHPB, Pere Llosas, Manual de 1687, 840/12, f.84-84v, 4 de juny de 1687; AHPB, Pere Llosas, Manual de 1692, 840/14, f.60-60v, 6 de maig de 1692.

29. AHPB, Josep Güell, Esberrany de 1697, 811/25, s. f., 10 de desembre de 1696; *ibidem*, Esberrany de 1698, 811/26, s. f., 13 de març de 1698; *ibidem*, Esberrany de 1699, 811/27, s. f., 20 d'abril de 1699.

quants correus en llaüt des de Barcelona cap a diferents ports del litoral català, des d'on van prosseguir el viatge a peu.³⁰

Altres vegades, els consellers de Barcelona sol·licitaven informació a les viles costaneres, ja que aquestes acostumaven a estar en contacte amb els vaixells que transitaven pel Mediterrani. L'any 1692, durant la Guerra dels Nou Anys, els jurats de Palamós van satisfer una petició dels consellers de Barcelona, que volien saber on es trobava l'armada francesa. Els jurats havien obtingut la informació a través d'embarcacions arribades d'Itàlia.

Ab lo orde són servits donar-nos pasam a donar part per correu com lo governador desta plaça nos ha participat que al cap de Creus se ha descubert moltes velas y se judica són del anemich. En est punt que és a la mati[na]da entran a est port dos esquadras de galeras, las de Sicília y quatre del duch de Tursia, que confirman lo matex. Las novedats que avem tingut per barca genovesa és que dilluns que comptàvem als 3 del corrent partí de Marsella una galiota ab despaig per anar a trobar la armada enemiga que-s trobave en las costas de Itàlia y que se deya venia la armada a nostras costas.³¹

El 20 d'agost de 1705 els còsols de Tarragona van escriure als consellers de Barcelona per informar-los que tres dies abans les tropes de l'Aliança de La Haia havien desembarcat a Dénia, cosa que va suposar l'inici de la Guerra de Successió a la península. La informació havia arribat a Tarragona per mà d'un patró de Sitges que el dia abans havia sortit de Vinaròs. Els consellers de Barcelona van rebre la carta l'endemà, segons es desprèn de la seva resposta, quan, de fet, l'armada aliada ja era a la vista de la ciutat.

30. AHCB, Consell de Cent, Registre de Deliberacions de 1689, 111-CC, f. 282v, 29 de novembre de 1689.

31. AHCB, Consell de Cent, Lletres comunes, 1692, 1B-X-112, f. 55, 13 de juny de 1692.

Participam com vuy ha arribat al port de esta ciutat ab sa barca lo patró Anthoni Llach, natural de Sitges, qui declara que ayr die 19 partí de la platja de Vinarós, regne de València, y que ans de partir ell arribà a la mateixa platja lo patró Marcos Beleciano, natural de dita vila, qui junt ab los mariners de sa barca deyan que la armada enemiga, lo die dilluns passat als 17 del corrent havia sotsprès lo castell y ciutat de Dénia y que dempués havia pres dita armada lo rumbo assí a estas costas de Catalunya.³²

La correspondència dels consellers de Barcelona amb Miquel Lligada, el seu agent a Roma, mostra la dificultat que hi havia per comunicar-se amb Itàlia durant la guerra. L'abril de 1706, Lligada es queixava que no li arribava la resposta dels consellers a les cartes que els escrivia.

Per via de Gènova tinc escrit a V.E. tres cartas, la una en diada 6 desembre 1705, altra a 26 de dit mes y any, y la altra a 27 març pròxim passat. Ab ditas cartas participava a V.E. ab la inquietut nos trobavem tots los catalans en esta Cort, a causa de trobar-nos sens cartas ni noticia alguna de Catalunya.³³

Durant la Guerra de Successió, el Consell de Cent disposava també d'un enviat a Gènova, que es deia Miquel Montserrat, el qual s'ocupava de fer arribar la correspondència a la cort de Viena. El juny de 1713, poc després de la signatura de la pau entre Anglaterra i França a Utrecht, els consellers donaven pressa a Montserrat perquè fes arribar una carta a Ramon Vilana Perles, secretari de l'emperador, que li havien enviat amb una faluga. A la vegada els consellers li demanaven que s'assegurés de remetre les respostes per persones de confiança, perquè sospitaven que algú les interceptava.

32. AHCB, Consell de Cent, Lletres comunes, 1705 i 1706, 1B-X-122, f. 56, 20 d'agost de 1705. En la seva resposta, els consellers de Barcelona deien als còsols de Tarragona, referint-se a l'armada aliada, que la tenien «en vista de esta ciutat». AHCB, Consell de Cent, Lletres closes, 1704-1709, 1B-VI-114, f. 134, 21 d'agost de 1705.

33. AHCB, Consell de Cent, Lletres comunes, 1705 i 1706, 1B-X-122, f. 122, 24 d'abril de 1706.

Se persuadirà V.M. que lo despatxar esta faluga ab un correu anant y tornant per lo senyor marqués de Rialp es la importància del negoci, que demana tota prestesa y seguretat. Estimarem a V.M. com a patricio que si te plechs alguns del Rey nostre Senyor (que Déu guarde) com de qualsevol altre nos los envie directament y per persona segura, perquè sospitam se les deté lo qui per son conducto les envia.³⁴

La connexió marítima entre Barcelona i Gènova fou de vital importància durant el setge de Barcelona de 1713-1714 per tal de fer arribar la propaganda dels defensors a les capitals europees. El desembre de 1713, Francesc Anton Vidal, agent del Consell de Cent a Mallorca, confirmava que havia rebut la premsa publicada a Barcelona, a la vegada que no s'estava de demanar als consellers que li enviessin més notícies.

Ab diferents plechs ha aportat embarcació vinguda de eixa ciutat, he tingut lo de V.E. de 21 del passat, junt ab los papers novament impresos ab lo títol de Despertador de Cathalunya, y las gazetas dels dias 11 y 17 de novembre (...), assegurant a V.E. que ab ància se estan aguardant las gazetas per tenir las noticias y passar-las en Itàlia y Alemania, y me las demanan personas de qualitat per eix fi y regonech pot ésser de algun útil lo entregar-ne. Y així suplico a V.Exa. mane enviar-ne algunas luego de ésser publicadas, ab las embarcacions més promptas per venir a est port, per poder-las repartir y enviar luego.³⁵

D'aquesta forma, els ambaixadors catalans enviats pels tres comuns a Viena, Londres i La Haia rebien regularment la premsa que es publicava a Barcelona. A final de desembre de 1713, Felip de Ferran i

34 AHCB, Consell de Cent, Lletres closes, 1709-1713, 1B-VI-115, f. 258, 29 de juny de 1713.

35. AHCB, Consell de Cent, Lletres comunes, 1713, 1B-X-126, n. 163, 6 de desembre de 1713. Les gasetes esmentades per Vidal eren dos números del *Diario sitio y defensa de Barcelona*, impresos per Rafael Figueró. BC, F. Bon. 673 i F. Bon. 674.

Sacirera escrivia als consellers des de l'Haia confirmant la recepció de les dues gasetes i el *Despertador de Cathalunya*. Un dia després, Pau Ignasi de Dalmases explicava a Ramon Vilana Perles, que es trobava a Viena, que també havia rebut les mateixes publicacions. L'intercanvi epistolar entre ambaixadors i consellers es va anar mantenint de forma regular al llarg del setge, gràcies a la mediació de Miquel Montserrat des de Gènova. Encara, el 3 d'agost de 1714, poques setmanes abans de la caiguda de Barcelona, Dalmases escrivia a Ferran i Sacirera: «Montserrat de Gènova me embia quatre gacetas de Barcelona, y me diu no té cartas de la Excel·lentíssima Ciutat, encara que avia arribat embarcació de Barcelona».³⁶

5. *L'ajut de la impremta*

La combinació del correu, el vaixell i la impremta va facilitar la difusió de les notícies relacionades amb els esdeveniments que succeïen arreu d'Europa. El primer dia d'abril de 1678, per exemple, els consellers de Barcelona van rebre de boca d'uns mariners la notícia que l'exèrcit hispànic havia ocupat la ciutat de Messina, a l'illa de Sicília. «En aquest dia, entre las vuyt y nou oras de la matinada arribà en casa la present Ciutat dos patrons que eran entrats en lo port de la present ciutat ab una faluga genovesa y digueren als senyors concellers com la ciutat de Messina se era rendida». Aquest esdeveniment, que havia tingut lloc el 17 de març, o sigui, quinze dies abans, es va confirmar poc després amb una carta enviada pel cònsol de Liorna a través d'un correu extraordinari. Aquella carta fou reproduïda per una de les impremtes de Barcelona, de manera que va tenir una gran difusió. El 16 d'abril, Joan Francesc Pujol, agent del Consell de Cent a Madrid, avi-

36. AHCB, Consell de Cent, Lletres comunes, 1713, 1B-X-126, n. 185, 28 de desembre de 1713; AHCB, Manuscrits, Cartes de Pau Ignasi de Dalmases, 1713-1714, ms. B-95, p. 187-189, 29 de desembre de 1713; *ibidem*, ms. B-96, f.60, 3 d'agost de 1714.

sava als consellers que la notícia havia arribat a la Cort i que també seria publicada a la premsa. «Llegó aquí el correo con la nueva de que avian entrado en Mecina sus Reales armas [...]. Remitiré a V.S. por el correo que viene la gaceta, en que se dirá todo por menor, que para entonces se abrá ya impresso».³⁷

Un altre exemple l'aporta la fi del setge de Viena, el 12 de setembre de 1683, esmentat a l'inici. La notícia de la victòria imperial a la batalla de Kahlenberg, que, segons Josep Monfar, havia arribat a Barcelona el 29 de setembre amb una faluga procedent de Messina, es va confirmar dos dies després amb l'arribada d'una altra faluga, en la qual hi viatjava un emissari del governador de Milà, que anava a Madrid a informar al rei. Prèviament, l'embarcació havia fet escala a Palamós, des d'on el governador va escriure al seu homòleg de Girona, Domingo Pignatelli, el qual va rebre la notícia l'1 d'octubre, a migdia. Aquella tarda, el governador de Girona va informar de la victòria obtinguda a Viena al capítol de la catedral, que, al seu torn, ho va comunicar als jurats de la ciutat. La impremta, un cop més, va contribuir a difondre la notícia. Tot i que Josep Monfar va anotar en el seu diari que a Barcelona s'havien imprès tres relacions sobre aquest esdeveniment, en realitat se n'han conservat almenys set.³⁸

37. *Dietari de l'Antic Consell Barceloní* (DACB), vol. XIX, p. 367. La notícia impresa a Barcelona porta per títol: *Relación de los últimos y nuevos avisos que hasta agora de Messina han llegado a esta ciudad de Barcelona por correo extraordinario de Liorna, y de lo que en dicha ciudad de Messina ha sucedido con sus naturales y franceses*. AHCB, Pre-prensa 5/16. La carta enviada als consellers de Barcelona per l'agent a Madrid es troba a: AHCB, Consell de Cent, Lletres comunes, 1678, 1B-X-102, f. 70, 16 d'abril de 1678. L'ocupació de Messina fou un episodi de la Guerra d'Holanda o Guerra francoholandesa (1672-1678). En aquest sentit, vegeu: Luís RIBOT, *La Monarquía de España y la guerra de Mesina*, Actas, Madrid, 2002; i John A. LYNN, *The Wars of Louis XIV, 1667-1714*, Longman, Londres, 1999.

38. Arxiu Municipal de Girona (AMGi), Llibre d'actes del Consell de la ciutat, 1683 (II), 17436, f. 113v, 1 d'octubre de 1683. L'arribada del correu procedent de Milà s'esmenta en una carta que els consellers de Barcelona van enviar a Benito de

Un cas semblant l'aporta la presa de la ciutat hongaresa de Buda, que fou arrabassada als turcs per les tropes imperials el 2 de setembre de 1686, després d'un llarg setge. La notícia va arribar a Barcelona per via marítima, segons es desprèn de l'anotació que Josep Monfar va fer el dia 14 d'aquell mes. «A las 12 de medio día, llegó una faluca del Final y nos llevó la feliz nueva de que a 2 del corriente se habia ganado la ciudad sangrienta de Buda».³⁹

La notícia de presa de Buda havia estat enviada pel marquès de Borgomanero, ambaixador espanyol a Viena, amb un correu extraordinari que va partir d'aquella ciutat el 4 de setembre en direcció a Milà. El governador d'aquesta ciutat, el comte de Fuensalida, va lliurar la carta a un altre correu que es va embarcar a Gènova en direcció a Barcelona. Deu dies després de sortir de Viena, la carta va arribar a la capital catalana a bord de la faluga que esmentava Monfar i fou lliurada al marquès de Leganés, virrei de Catalunya. Com en les ocasions anteriors, la carta es va imprimir per fer-ne major difusió.⁴⁰

Pelegrí, el seu agent a Madrid. «Air a la matinada [1 d'octubre] arribà en lo port desta ciutat una faluga del estat de Milà y aportave un correu per sa Magestat, Déu lo guarde, aportant-li lo avis del bon succés, que Déu nostre Senyor gràcias, han tingut las armas imperials contra lo turch». AHCB, Consell de Cent, Lletres Closes, 1682-1686, 1B-VI-105, f. 72, 2 d'octubre de 1683. Un resum de les set relacions sobre la batalla de Kahlenberg impreses a Barcelona es troba a: CAMPRUBÍ, *L'impresor Rafael Figueró*, Annexos, pp. 107-112.

39. BUB, Manuscrits, Diario de noticias de Barcelona de los años 1685, 1686 y 1687, ms. 398, f. 128, 14 de setembre de 1686. El «Final» fa referència al port de Finale Ligure, prop de Gènova.

40. *Copia de la carta que escribe el Excelentísimo Señor marqués de Burgomaine, embajador de España, con el aviso de la toma de Buda y su castillo por asalto...*, Rafael Figueró, Barcelona, 1686, AHCB, B 1686 8.º op. 3; *Noticias varias y copia de carta de Milán de 8 de setiembre que contiene la noticia indubitable del rendimiento de la Real ciudad de Buda...*, Jaume Caís, Barcelona, 1686. Es conserven un total de dinou fulls impresos a Barcelona que fan referència al setge i posterior presa de Buda per part de l'exèrcit imperial, de les quals dotze foren publicats per Rafael Figueró i els restants per Jaume Caís, administrador de la impremta Mathevat. CAMPRUBÍ, *L'impresor Rafael*

El correu enviat pel governador de Milà va prosseguir el camí en direcció a Madrid per la ruta de la posta ordinària, de manera que la notícia de la presa de Buda va arribar a coneixement del rei Carles II el dia 21 de setembre, o sigui, una setmana després que el missatger sortís de Barcelona. Benito de Pelegrí, agent del Consell de Cent a la cort castellana, ho va comunicar per carta als consellers de Barcelona: «Con el arrivo del correo de Génova que hizo su biaje por esa ciudad [Barcelona] se tubo en esta Corte la ynfalible noticia de la toma de Buda». ⁴¹

Sovint, les notícies que arribaven a Barcelona per mar es difonien de forma impresa en altres ciutats de la península. El juliol de 1690, en marc de la Guerra dels Nou Anys, una relació publicada per l'impresor Rafael Figueró, amb el títol de *Noticias ciertas, venidas a esta ciudad de Barcelona con una faluca, día primero de julio de 1690*, es va reeditar a Saragossa al cap d'uns dies. Poc després, Figueró publicava un imprès semblant, que fou reproduït a Saragossa amb el títol de *Noticias verdaderas venidas a esta ciudad de Barcelona por una faluca, oy a 15 de julio, y a Zaragoza a 18 de 1690*. Un exemple semblant l'aporta una notícia titulada *Relación verdadera de la victoria que han alcanzado las armas de la Alteza Real del Señor duque de Saboya contra franceses, venida a esta ciudad de Barcelona por una embarcación genovesa*, que fou, d'igual forma, reeditada a Saragossa. ⁴²

Figueró, Annexos, pp. 168-182.

41. AHCB, Consell de Cent, Lletres comunes, 1685-1686, 1B-X-107, n. 112, 21 de setembre de 1686.

42. *Noticias ciertas, venidas a esta ciudad de Barcelona con una faluca, día primero de julio de 1690*, Rafael Figueró, Barcelona, 1690. L'edició feta a Saragossa, amb idèntic títol, es troba a: Universidad de Sevilla (US), Fondo antiguo, A 112/048 (30); *Noticias verdaderas, venidas a esta ciudad de Barcelona por una faluca, oy a 15 de julio de 1690*, Rafael Figueró, Barcelona, 1690. AHCB, B 1690 8º op. 11; *Noticias verdaderas venidas a esta ciudad de Barcelona por una faluca, oy a 15 de julio, y a Zaragoza a 18, de 1690*. AHCB, Pre-prensa 5/7; *Relación verdadera de la victoria que han alcanzado las armas de la Alteza Real del Señor duque de Saboya contra franceses, venida a esta ciudad de Barcelona por una embarcación genovesa*, Rafael Figueró, Barcelona, 1691. AHCB,

En ocasions, gràcies a la connexió marítima, la premsa publicada a Barcelona arribava a Itàlia. El maig de 1706 el marquès de Monteleón, ambaixador de Felip V a Gènova, informava que en un vaixell holandès havia arribat un frare franciscà català amb informació sobre la fi del setge de Barcelona. «Hanse esparcido por esta ciudad diversas relaciones imprimidas en Barcelona de lo ocurrido allí desde el día 6 de este mes hasta el 11 que quedó libre aquella plaza del asedio». Un exemple semblant l'aporta una relació impresa per Rafael Figueró el 1708, en la qual es narraven algunes accions de guerra que havien tingut lloc en diferents punts del Mediterrani. La relació feta per Figueró va ser enviada per carta a Milà el mateix dia de publicar-se, on fou reproduïda tot seguit per l'impressor Marco Antonio Malatesta.⁴³

De fet, la instauració de la cort de Carles III a Barcelona, a final de 1705, va comportar un important canvi a nivell comunicatiu. La presència del rei va intensificar la circulació de la informació procedent d'Europa, molta de la qual arribava per via marítima. El 21 de

B 1691 8º op. 8. L'edició feta a Saragossa: *Relación verdadera de la victoria que han alcanzado las armas de la Alteza Real del Señor Duque de Saboya contra franceses, venida a esta ciudad de Barcelona por una embarcacion genovesa y a Zaragoza el martes a 13 de febrero de 1691*, AHCB, A 8º op. 398.

43. David GONZÁLEZ CRUZ, *Propaganda e información en tiempos de guerra. España y América (1700-1714)*, Sílex, Madrid, 2009, p. 24. És probable que la relació difosa a Gènova fos la que Rafael Figueró va publicar amb el títol de *Relación breve y resumen de lo sucedido en Barcelona desde el día 6 hasta 12 de mayo 1706 que empezó a moverse el enemigo para desistir del asedio de dicha ciudad hasta desaparecerse de ella*. BC, F. Bon. 11923. La relació impresa per Figueró el 1708 porta per títol *Noticias verdaderas de los felizes sucessos que a favor de nuestro adorado monarca Carlos Tercero (que Dios guarde) se han conseguido en estos mares de Cathaluña y dentro del Mediterráneo con el arribo de la gran flota de los Altos Aliados*. Biblioteca Borja (BB), Patrimoni *N 15-II-15a.53. La versió publicada a Milà es titula *Vere e distinte notizie de felici successi che a favore della maestá del Ré nostro Signore Carlo Terzo (che Dio guardi) si sono conseguiti ne mari di Catalogna e dentro il Mediterraneo coll arrivo della gran flota inglese ed olandese sotto il comando dell ammiraglio Lake, ricevute de Barcellona con lettere de 25 maggio del corrente anno*. BC, 16-III-8/7.

juliol de 1707, per exemple, Carles III va comunicar als diputats de la Generalitat i als consellers de Barcelona que la ciutat de Nàpols havia caigut en poder del seu exèrcit el dia 7 d'aquell mes. La notícia havia arribat a mans del monarca en una carta de les autoritats de Nàpols, que va portar el marquès de Rofrano. Tot seguit, la carta fou enviada a la impremta per fer-ne major difusió.⁴⁴

Un cas similar va succeir l'agost de 1708, amb motiu de la conquesta de Sardenya. El 23 d'aquell mes, Ramon de Vilana Perles, secretari del rei, va escriure als diputats i als consellers per informar-los que Carles III havia rebut unes cartes del comte de Cifuentes des de Càller amb la notícia que el dia 13 l'illa havia quedat sota el seu control. De la mateixa manera que en casos anteriors, la notícia fou publicada per Rafael Figueró, que ostentava el títol d'impressor reial.⁴⁵

La connexió marítima entre Barcelona i Gènova també es va mostrar útil per prevenir la propagació de la pesta. El juliol de 1709 els consellers de Barcelona van rebre un edicte imprès a Gènova, en el que se'ls avisava que en algunes ciutats mediterrànies hi havia contagi. Els consellers van escriure una carta adreçada a les principals viles i ciutats de la costa catalana. «Per còpia impresa del edicte publicat en Gènova pervinguda a nostras mans –deien els consellers–, tenim vist haver-se allí ab graves penas privat lo comer ab las ciutats y llochs de Cattaro, Patrasso, Castellnovo, Budva y altres llochs de la Venècia, Albània y de tota la jurisdicció de Ragusa, per trobar-se dits llochs opressos e infectos del mal contagiós». La carta dels consellers també va ser impresa i

44. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya* (DGC), vol. X, p. 802 i 2.133; DACB, vol. 26, 1707-1709, apèndix 8, p.192. La carta de la ciutat de Nàpols, impresa per Rafael Figueró, portava per títol *Copia de carta que la Fidelíssima ciudad de Nápoles ha escrito a la Magestad Católica del Rey nuestro Señor Don Carlos III ... puesta a las reales manos por el marqués de Rofrano...* Rafael Figueró, Barcelona, 1707. BC, F.Bon. 3000.

45. DGC, vol. X, p. 923 i 2.230; DACB, vol. 26, 1707-1709, apèndix 47, p. 233; *Noticia verdadera de la toma de la ciudad de Càller, capital del Reyno de Cerdeña*, Rafael Figueró, Barcelona, 1708. BC, F. Bon. 5771.

enviada a un total de 29 municipis del litoral català, així com també a Mallorca, a Maó i a les ciutats de Càller i Sàsser, a l'illa de Sardenya.⁴⁶

Conclusions

La utilització del vaixell va resultar molt profitosa per a la comunicació entre Catalunya i Itàlia. Les notícies sobre alguns esdeveniments importants que van tenir lloc a Europa van arribar a Barcelona de forma més ràpida que si la informació hagués fet el viatge només per terra. La connexió per mar entre la capital catalana i els ports del Mediterrani, especialment el de Gènova, es va mostrar particularment útil en temps de guerra, quan el trànsit de correus pel territori francès es veia interromput. D'una forma semblant, els avisos sobre l'existència de brots de pesta en ciutats mediterrànies arribaven molt sovint per via marítima.

La comunicació per mar, tanmateix, tenia alguns inconvenients. Si bé en ocasions el trajecte podia ser més ràpid, la possibilitat de trobar unes condicions meteorològiques adverses feia que el viatge fos més insegur, ja que el mal temps podia endarrerir l'arribada dels vaixells al seu destí o fins i tot fer-los naufragar. És per això que existia el costum d'enviar els missatges importants de forma duplicada, per terra i per mar. Un altre dels inconvenients, no menys important, era l'elevat cost que suposava la contractació d'un vaixell, cosa que feia del correu marítim un servei reservat pràcticament només a les institucions de govern.

Segui com vulgui, la connexió marítima, combinada amb l'ús de la impremta, va afavorir la circulació de la informació entre Catalunya i Itàlia. La premsa que es publicava a Barcelona s'alimentava sovint de notícies que portaven els vaixells que arribaven al port, procedents de Gènova, Nàpols, Sardenya o Sicília. Aquest fenomen es va intensificar

46. AHCB, Consell de Cent, Lletres closes, 1709-1713, 1B-VI-115, f.21v, 31 de juliol de 1709. *Per còpia impresa del edicte publicat en Gènova...*, Universitat Pompeu Fabra (UPF), ZX1709.P47.

durant la Guerra de Successió, i més concretament durant l'etapa de govern de l'arxiduc Carles d'Àustria, quan Barcelona es convertí en un important centre de comunicació. Molt sovint, els despatxos reials amb procedència o destinació a Itàlia circulaven per via marítima.

La comunicació per mar va prendre molta més importància durant el setge de Barcelona de 1713-1714, quan el vaixell es va convertir pràcticament en la única forma d'esquivar el bloqueig imposat per l'exèrcit borbònic. Els ports de Palma i de Gènova van esdevenir aleshores els principals punts de contacte entre les autoritats de Barcelona i els ambaixadors destinats a Viena, Londres i la Haia. La connexió marítima, afegida, un cop més, a l'ús de la impremta, va jugar un paper cabdal a l'hora de fer arribar la propaganda dels defensors de la ciutat a les principals capitals europees.

Circolazione di carriere tra Catalogna e Italia spagnola: i casi dei vescovi Benedetto di Tocco e Giovanni Trulles de Myra

VALERIA COCOZZA

Resum

Dkr admd@bhr dbkdrh° rshbr cd kdr ch...bdrhr cd Qdfhn o`sqnm`s qdoqdrdms`udm un instrument important utilitzat per la Corona per establir i consolidar kdr rdudr w`qwdr onk'shptdr- Odkr admd@bh`qhr+ dm b`muh+ qdoqdrdms`udm tm` cadena d'ascens socioeconòmic per a ells i les seves famílies. Els nomenaments episcopals en el sistema imperial espanyol, en alguns casos marcats per l'alternança entre naturals i estrangers, ofereixen una ocasió d'anàlisi privilegiada per estudiar els temps, espais i modalitats de formació de les elits eclesiàstiques en els territoris de la Monarquia Hispànica. A partir de l'estudi de dos casos molt emblemàtics, el present text pretén prestar atenció a les carreres plurilocalizadas dels bisbes de Regio Patronat entre els dominis espanyols a Itàlia i Catalunya.

Paraules clau: Regio Patronat, elits eclesiàstiques, nacionalitat, Catalunya, Regne de Nàpols.

Resumen

Los beneficios eclesiásticos de las diócesis de Regio patronato representaban uno instrumento importante utilizado por la Corona para establecer y consolidar sus redes políticas. Por los beneficiarios, en cambio, representaban un canal de ascenso socioeconómico para ellos y sus familias. Los nombramientos episcopales en el sistema imperial español, en algunos casos marcados por la alternancia entre naturales y extranjeros, ofrecen una ocasión de análisis privilegiadas para estudiar los tiempos, espacios y modalidades de formación de las élites eclesiásticas en los territorios de la Monarquía Hispánica. A partir

del estudio de dos casos muy emblemáticos, el presente contributo pretende prestar atención a las carreras plurilocalizadas de los obispos de Regio Patronato entre los dominios españoles en Italia y Cataluña.

Palabras clave: Regio Patronato, élites eclesiásticas, nacionalidad, Cataluña, Reino de Nápoles.

Abstract

The present paper faces on the plurilocalized careers of the Bishops of Regio Patronat between the Spanish domains in Italy and Catalonia. The episcopal appointments in the Spanish imperial system offers an opportunity to study the times, spaces and modalities of formation of the ecclesiastical elites in the territories of the Hispanic Monarchy. Based on the study of two very emblematic cases, the present paper faces on the plurilocalized careers of the Bishops of Regio Patronat between the Spanish domains in Italy and Catalonia.

Keywords: Royal Patronage, ecclesiastical elites, nationality, Catalonia, Kingdom of Naples.

I. *La questione della 'nazionalità' nelle nomine episcopali*

Nell'ambito della stagione di studi sulla "circolazione di carriere" all'interno dei confini dell'impero degli Austrias tra vecchio e nuovo mondo è parso interessante, in questa sede, porre l'attenzione alle carriere transnazionali dei vescovi scelti dai *consejos* in Castiglia per il governo delle diocesi di regio patronato nei diversi domini asburgici.¹ In particolare, attraverso due casi studio assai emblematici si intende

1. B. Yun Casalilla, ed., *Las redes del imperio. Élités sociales en la articulación de la Monarquía Hispánica*, Marcial Pons, Madrid, 2009.

osservare la Catalogna nel XVI secolo, analizzando questo spazio territoriale sia come punto di partenza degli ecclesiastici catalani destinati a diocesi di regio patronato dell'Italia spagnola e sia come punto di arrivo dei vescovi provenienti dai domini asburgici in Italia ed eletti a governare le diocesi catalane.

Un primo elemento da tenere in considerazione rispetto ai criteri di nomina seguiti, riguarda la questione della nomina di *naturales*, che fu sempre uno dei punti principali del dibattito politico tra il potere castigliano e le rappresentanze politiche nel resto dell'impero per l'assegnazione degli incarichi ecclesiastici, al fine di limitare la castiglianizzazione del corpo episcopale di regio patronato. Diverse tracce di questi dibattiti sono nelle lunghe serie di "grazie" e capitoli richieste al sovrano in occasione dei Parlamenti generali nei domini periferici. In un contesto, di "contrattazione" con la Corona, infatti, i parlamenti regnicoli –come nel caso dei *reynos* italiani– in cambio dei lauti donativi chiesero e ottennero come ricompensa la presenza di *naturales* nei rispettivi apparati istituzionali tanto civili quanto ecclesiastici. È ciò che si verificò in Sicilia, in occasione dei Capitoli del 1503, quando Carlo V stabilì che le nomine vescovili in tutte le diocesi dell'isola dovessero alternarsi tra un naturale (siciliano) e un *extranjero*.² Lo stesso avvenne per il Regno di Napoli con la prammatica *De officiorum provvisione*, del 1550, con cui Carlo V disciplinò l'assegnazione dei benefici ecclesiastici di nomina regia stabilendo anche in questo caso l'alternanza tra un regnicolo e un forestiero.³

Lo stesso dibattito interessò anche parte dei *reynos* iberici e, in particolare, le cortes catalane che, sulla scorta del caso siciliano e napoletano, nei primi decenni del Seicento reclamarono l'introduzione di analoghi criteri di nomina volti a preferire *naturales* nelle nomine epis-

2. Fabrizio D'AVENIA, *La Chiesa del re. Monarchia e Papato nella Sicilia spagnola (secc. XVI-XVII)*, Carocci, Roma, 2015, pp. 45-82.

3. Mario SPEDICATO, *Il mercato della mitra. Episcopato regio e privilegio dell'alternativa nel Regno di Napoli in età moderna*, Cacucci, Bari, 1996.

copali delle diocesi catalane. Neanche il reclutamento episcopale nelle diocesi sarde fu esente da un dibattito parlamentare sulla provenienza degli ecclesiastici, per quanto in questo caso gli orientamenti vicereali fecero sì che non venisse sottratta alcuna prerogativa al sovrano.⁴ La successiva applicazione dell'alternativa –laddove concessa– fu, poi, oggetto di ampi e vivaci dibattiti nell'ambito delle nomine episcopali in ogni dominio. Di fatto, erano molteplici e diversi i possibili equivoci o i diversi escamotage messi in atto per contravvenire all'alternanza e favorire la nomina di un ecclesiastico piuttosto che di un altro, manovrando volta a volta il suo inserimento tra i regnicoli o tra i forestieri.

Spostandosi concretamente alle analisi storiografiche finora condotte, un primo sguardo sulla provenienza geografica degli ecclesiastici promossi nelle diocesi iberiche può essere dato a partire dall'ampio lavoro di Maximiliano Barrio Gozalo su *El Real Patronato y los obispos españoles del Antiguo Régimen* tra il 1556 e 1834. Lo studioso ha, infatti, tracciato una completa e dettagliata fisionomia del corpo episcopale di regio patronato nella Spagna di epoca moderna proponendo dati quantitativi e qualitativi sulla provenienza geografica dei presuli. Stando a questo studio il 75,5% dei vescovi spagnoli eletti nelle 55 diocesi della Spagna moderna dal 1556 al 1699 era originario della Castiglia.⁵ Nel caso della geografia ecclesiastica di regio patronato in Sicilia, Fabrizio D'Avenia nel suo studio su *Monarchia e Papato nella Sicilia Spagnola* ha affrontato la questione dell'applicazione del privilegio dell'alternanza e, dunque, della 'nazionalità dei titolari dei benefici di regio patronato' in alcuni anni a campione e in relazione –doverosa-

4. Maximiliano BARRIO GOZALO, *El Real Patronato y los obispos españoles del Antiguo Régimen (1556-1834)*, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid, 2004, pp. 45-46, per il Regno di Sardegna Raimondo TURTAS, *Storia della chiesa in Sardegna*, cit., pp. 350-356 e Sara CAREDDA, «Vescovi regi e linguaggio del potere nella Sardegna spagnola. La committenza artistica di Diego Fernández de Angulo (1632-1700)», *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 2 (2015), pp. 73-98.

5. BARRIO GOZALO, *El Real Patronato*, pp. 44-101.

mente— alla rendita netta degli stessi benefici. Lo studioso ha distinto, così, la ‘nazionalità’ tra naturali (siciliani), spagnoli e spagnoli naturalizzati siciliani e altri stranieri. Stando a questo studio nel 1606, ad esempio, a fronte del 24% di ecclesiastici *naturales* un altro 51% era composto da spagnoli e spagnoli naturalizzati, e ancora il 5% da forestieri. Negli altri campioni di dati – del 1665, 1681, 1698 – la percentuale di spagnoli e spagnoli naturalizzati rimase pressappoco sempre di poco superiore alla percentuale dei naturali.⁶ Le considerazioni dello stesso D’Avenia introducono, in ogni caso, un altro elemento rilevante ai fini dello studio delle élites ecclesiastiche e delle carriere plurilocalizzate, vale a dire il peso politico e, più in generale, il *cursus honorum* dei presuli al momento delle nomine episcopali.

Certamente una prima ‘lacuna’ delle indagini sinora condotte dalla storiografia italiana, infatti, è da imputare al ricorso a una speculare distinzione della nazionalità dei presuli di regio patronato unicamente tra *naturales* dei rispettivi *reynos* e *extranjeros* con riferimento genericamente alla categoria di *españoles* secondo la denominazione utilizzata nelle fonti documentarie e a stampa dell’epoca, ma più in generale seguendo l’ampia accezione semantica data al termine, per intendere l’appartenenza ai domini iberici, peninsulari e insulari, della Corona e a quelli Oltre Oceano. Ogni eventuale deroga all’applicazione dell’alternanza, in parte, è da ricondurre alla ‘nazionalità inclusiva’ su cui si fondava la monarchia spagnola e che si contraddistingueva per la compresenza di più identità collettive ravvisabili in un mosaico di nazioni. Si tratta, in ogni caso, di una questione assai complessa, su cui esiste un’ampia tradizione di studi, tanto in ambito spagnolo quanto in ambito italiano, ma che non trova in queste brevi note spazio adeguato.⁷

6. D’AVENIA, *La chiesa del re*, pp. 72-76.

7. Tamara HERZOG, *Defining Nations. Immigrants and Citizens in Early Modern Spain and Spanish America*, Yale University Press, New Haven and London, 2003, poi tradotto in spagnolo, *Vecinos y extranjeros. Hacerse español en la Edad Moderna*, Alianza Editorial, Madrid, 2006; Eadem, «Naturales y extranjeros: sobre la construcción de

In seno alle istituzioni castigliane preposte alle nomine episcopali, però, i dibattiti sulla provenienza dei presuli assumevano contorni assai più sfumati, ponendo maggior interesse a coniugare il prestigio del *cur-sus studiorum* degli ecclesiastici e dei loro familiari, alla rilevanza politica dagli stessi assunta per il forte legame con la fazione prevalente a corte e per la carriera transnazionale tra gli apparati istituzionali dell'Impero.⁸

II. Tra Catalogna e Regno di Napoli: vescovi regi

Benet de Tocco è una figura assai nota tanto agli studiosi spagnoli quanto a quelli italiani, ma su cui ancora non esiste uno studio completo rispetto al suo interessante profilo biografico. Il suo *cursus honorum* fu tra i più esemplari tra quelli del regio patronato, finora noti. Il vescovo Benet Tocco –utilizziamo qui la forma catalana del nome dell'ecclesiastico– ebbe un ruolo chiave all'interno della strategia familiare messa in atto, sin dagli inizi del Cinquecento, per acquisire e consolidare il prestigio dei Tocco sulla scena politica europea nel lungo corso dell'età moderna.⁹ I suoi componenti, mossi da un rigido

categorias en el mundo hispánico», *Cuadernos de Historia Moderna*, 10 (2011), pp. 21-31. B. J. García García, A. Álvarez-Ossorio Alvariño, eds., *La monarquía de las naciones. Patria, nación y naturaleza en la monarquía de España*, Fundación Carlos de Amberes, Madrid, 2004, e in particolare i saggi ivi contenuti di Carlos José HERNANDO SÁNCHEZ, *Españoles e italianos. Nación y lealtad en el Reino de Nápoles durante las Guerras de Italia*, pp. 423-482; Angelantonio SPAGNOLETTI, *El concepto de naturaleza, nación y patria en Italia y el Reino de Nápoles con respecto a la Monarquía de los Austrias*, pp. 483-504.

8. Per alcuni studi sulle carriere transnazionali dei vescovi di regio patronato si veda Ida MAURO, *Il governo dei viceré di Napoli e la presenza di vescovi spagnoli nelle diocesi di regio patronato del Regno*, in C. Bravo Lozano, R. Quiros, eds., *En tierra de confluencias Italia y la Monarquía de España. Siglos XVI-XVIII*, Albatros, Madrid, 2013, pp. 51-60; Eadem, «Un'élite "cattolica"? Mobilità dei vescovi regi del Regno di Napoli (1554-1707)», *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 2 (2015), pp. 25-44.

9. Sui Tocco di Montemiletto nel contesto della nobiltà napoletana si veda Maria Antonietta VISCEGLIA, *Identità sociali. La nobiltà napoletana nella prima età moderna*, UNICOPLI, Milano, 1998, pp. 21-26.

lealismo alla Corona di Spagna, ricoprirono incarichi strategici e di prestigio grazie ai quali raggiunsero i posti apicali della piramide nobiliare. La storia della famiglia è nota soprattutto per quel che attiene il contesto del Regno di Napoli di età moderna con gli studi, succedutisi a distanza di pochi anni, di Valeria Del Vasto e di Michèle Benaiteau.¹⁰ Eppure pur essendovi, in entrambi gli studi, un'ampia trattazione della storia genealogica della famiglia, mancano riferimenti specifici agli ecclesiastici di famiglia e al nostro Benet Tocco. Quest'ultimo, al secolo Marco Antonio, era terzo figlio maschio di Ferdinando Tocco, diplomatico spagnolo, a sua volta figlio del despota di Romania, Leonardo III Tocco. Si trattava del ramo greco della famiglia stabilitosi a Refrancore, feudo imperiale della Lombardia ricevuto da Carlo III Tocco, conte di Montemiletto, per via matrimoniale con Andronica Arianiti Comneno.¹¹ Nel Regno di Napoli i Tocco furono titolari feudali sin dall'età angioina e il loro nome fu legato al principato di Montemiletto, città della provincia di Principato Ultra, di cui i Tocco divennero per la prima volta titolari nel 1383. Il Principato Ultra era uno dei territori con la maggiore densità abitativa del Regno di Napoli e, collocato nella fascia interna appenninica, si contraddistingueva per il ruolo strategico che aveva in quanto sede di una delle maggiori arterie di comunicazione e per il trasporto di derrate alimentare e grano, tra l'Adriatico e Napoli. Già iscritti, sin dal XV secolo, alla nobiltà veneziana, nonché a quella napoletana del seggio di Capuana, i Tocco nel corso del Seicento raggiunsero il massimo prestigio nobiliare esistente su scala europea, con l'assegnazione del Toson d'Oro a Carlo Tocco nel 1642 e poi l'iscrizione nel Grandato di Spagna.¹²

10. Valeria DEL VASTO, *Baroni nel tempo. I Tocco di Montemiletto dal XVI al XVIII secolo*, Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 1995; Michèle BENAITEAU, *Vassalli e cittadini. La signoria rurale nel Regno di Napoli attraverso lo studio dei feudi dei Tocco di Montemiletto (XI-XVIII secolo)*, Edipuglia, Bari, 1997, p. 396.

11. Cfr. C. Cremonini, R. Musso, eds., *I feudi imperiali in Italia tra XV e XVIII secolo*, Bulzoni, Roma, 2010.

12. Su conferimento dei massimi ordini e onorificenze nobiliari in epoca moderna

La carriera di Benet si svolse interamente in Catalogna, dove si stabilì al seguito del padre. Il nostro ecclesiastico ottenne da Filippo II il prestigioso incarico di abate presso il monastero regio di Montserrat per ben due trienni, dal 1556 al 1559 e dal 1562 al 1564, durante i quali si occupò dell'applicazione del Tridentino, provvedendo anche al restauro dell'abbazia. Successivamente il monaco benedettino, fu chiamato a governare tre diocesi della Corona di Aragona, distinguendosi per il rigore con cui disciplinò e governò le anime, oltre all'attenzione nella cura, nell'ampliamento e nell'arredo sacro dei luoghi di culto che si trovò a visitare.¹³ Egli fu vescovo prima di Vic, per cinque anni, dal 1564 al 1569, poi di Gerona per undici anni dal 1572 al 1583 e, infine, della ricca sede diocesana di Lérida, di cui fu titolare dal 1583 al 1585, anno della sua morte.¹⁴ L'apice della carriera del Tocco fu raggiunto con la nomina nel 1569, quando in qualità di deputato ecclesiastico, divenne presidente della Generalitat de Catalunya, massimo organo istituzionale delle Cortes catalane.¹⁵

La memoria del Tocco è legata al luogo in cui si formò, in cui trascorse gran parte della sua vita e in cui morì nel 1585, Montserrat. Presso la chiesa del monastero di Montserrat lo stesso Tocco, con disposizione testamentaria, fece erigere una cappella familiare in cui destinò, poi, la propria sepoltura.

si veda a riguardo Angelantonio SPAGNOLETTI, *Principi italiani e Spagna nell'età barocca*, Mondadori, Milano, 1996, e più nello specifico per i Tocco di Montemiletto si vedano le pp. 56, 75, 88, 116. Per l'iscrizione alla nobiltà veneziana, risalente al 1458, cfr. Erasmo RICCA, *Nobiltà delle due Sicilie*, Agostino de Pascale, Napoli, 1855, III, pp. 310-312.

13. Joan YEGUAS I GASSÒ, *La glòria del marbre a Montserrat. Els sepulcres renaixentistes de Joan d'Aragó, Bernat de Vilamari i Benet de Tocco*, L'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2012.

14. Konrad EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum Pontificum, ...*, III, *Saeculum XVI ab anno 1503 complectens*, Librariae Regensbergianae, Monasterii, 1913, pp. 202, 212, 332.

15. *Història de la Generalitat de Catalunya i dels seus presidents*, Generalitat de Catalunya, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2003, II, pp. 112-115, 125-127.

A pochi anni dalla morte di Benet Tocco, da Barcellona partiva il dottor Mir per raggiungere Castellammare, città sul litorale tirrenico molto vicina a Napoli, di cui fu nominato vescovo il 13 settembre 1591.¹⁶ Si trattava di Juan Trulles de Mir, originario di Barcellona e assai noto agli ambienti di corte –in quanto precettore dei figli del viceré di Napoli duca di Miranda– che, nelle consultazioni tra Napoli e Madrid per la scelta dei vescovi da destinare alle venticinque diocesi di regio patronato del regno di Napoli, è denominato unicamente come dottor Mir «theologo, hombre de buena letras, virtuoso y prudente, aquien juzga por ben merito de esta yglesia y de otra mayor por tenerle muy conocido».¹⁷ Con queste parole il viceré di Napoli Juan de Zúñiga y Avellaneda –a sua volta viceré di Catalogna–, nel dicembre 1590, propose il candidato catalano nella terna di ecclesiastici da presentare per la scelta del nuovo vescovo di Castellammare di Stabia. Nella stessa terna vi erano, al primo posto, il napoletano Carlo Baldino e, al terzo posto, l'allora cappellano maggiore Gabriel Sanchez de Luna. La sede diocesana era vacante per la morte del regnicolo Ludovico Maiorano e doveva dunque essere assegnata, per il rispetto dell'alternanza, a un forestiero. Data la vicinanza alla capitale del Regno di Napoli e la necessità di garantire delle congrue entrate al cappellano maggiore di Napoli, da tempo la sede di Castellammare era assegnata al cappellano maggiore del Regno di Napoli.¹⁸ Proprio in questi anni, però, era in discussione la necessità di scindere i due benefici per il rispetto dell'obbligo di residenza vescovile impartito dal Tridentino. Il Consiglio di Italia proprio nel tentativo di non contravvenire ai dettami stabiliti a Trento e, in risposta alle continue sollecitazioni del Nunzio Apostolico sulla questione, decise di nominare il dottor Mir, che resse la diocesi per cinque anni. Inoltre, tra il 1582 e il 1598 il nome del dottor

16. EUBEL, *Hierarchia catholica*, p. 303.

17. Archivo Historico Nacional, *Estado*, leg. 2026, Consulta per la nomina del vescovo di Castellammare, 29 marzo 1591.

18. SPEDICATO, *Il mercato della mitra*, pp. 28, 34, 42, 104, 107.

Mir comparve più volte tra le candidature del viceré alle diocesi regie nell'Italia Meridionale. Egli era giunto in Italia dagli inizi degli anni Ottanta del Cinquecento. Il Mir soggiornò anche a Roma, entrando in contatto con la nuova religione di san Camillo de Lellis, fondatore della Congregazione dei ministri degli infermi, frequentando e celebrando messa presso la chiesa dell'Ordine, intitolata alla Maddalena. Egli si prodigò molto affinché Camillo de Lellis soggiornasse a Napoli, come fu nell'aprile 1588, per concordare l'istituzione di una casa dell'Ordine. Riuscì a incontrare il sostegno di importanti benefattrici napoletane, come Costanza del Carretto principessa di Sulmona, di Roberta Carafa duchessa di Maddaloni e Giulia Montalto che impegnarono 15.000 ducati per l'acquisto del palazzo Galeota a Napoli e realizzare, nel 1591, la casa e chiesa di S. Maria Porta Coeli.¹⁹

Successivamente, nel 1596 il Mir fu trasferito alla più ricca arcidiocesi di Matera, città regia nel Sud nel Regno di Napoli e che resse fino alla sua morte, avvenuta nel 1600.²⁰ Fu proprio a Matera che la famiglia Mir si stabilì in una residenza nelle vicinanze del palazzo vescovile e nella stessa provincia di Basilicata altri esponenti della famiglia ricoprirono incarichi regi. Giunto nel Regno di Napoli il dottor Mir assunse il nome nella forma naturalizzata che è stato, a sua volta, tramandata dalle fonti con diverse varianti: Giovanni Mira, Myra, Miro o anche Mirra, secondo forme cognominali che tutt'oggi persistono in diverse parti dell'Italia meridionale e della stessa Basilicata. I pochi e dispersi dati a disposizione sul Trulles de Mir consentono di aggiungere qualche ulteriore e importante considerazione rispetto a una circolazione di carriere in cui il plurale è da traslarsi nel senso famigliare.

Casi come quelli proposti attestano ancora una volta come la fruizione del beneficio ecclesiastico fosse un importante strumento utilizzato

19. Carlo SOLFI, *Compendio historico della Religione de' Chierici Regolari Ministri degl'Infermi*, Vincenzo e Gio. Battista de Rossi, Mondovì, 1689, pp. 23-24.

20. Ferdinando UGHELLI, *Italia sacra*, Vitalis Mascardis, Roma, 1659, t. VI, p. 813 e t. VII, p. 99.

dalla Corona per stabilire, rinsaldare e consolidare le proprie reti politiche e sociali, e dai beneficiari e dalle famiglie di origine come canale di ascesa socio-economica. Si tratta di dinamiche note alla storiografia, ascrivibili alle consuete trame del mercato degli onori propri della politica asburgica in epoca moderna ma su cui è sembrato interessante tornare per mettere, invece, in evidenza la stretta relazione non dicotomica, ma piuttosto bilaterale tra beneficiari ecclesiastici e territorio, tra poteri politici ed ecclesiastici centrali e potentati e gerarchie civili ed ecclesiastiche locali, nel più complesso processo di integrazione dinastica che fu la linea portante della politica degli Austrias e della formazione delle aristocrazie feudali. Certamente varrà la pena tornare ad analizzare le circolazioni di carriera anche per rintracciare e ricostruire le differenti identità nazionali che componevano il grande mosaico dell'impero spagnolo.

Les ambaixades a la cort. Un mecanisme amb diferent execució a València, Sardenya i Catalunya

MIQUEL FUERTES BROSETA*

Università degli Studi di Cagliari – Universitat de València

Resum

En aquest treball es pretén fer una aproximació al mecanisme de les ambaixades provincials a la cort reial des d'una perspectiva comparada. En aquest sentit s'ha decidit relatar algunes de les ocasions en que la Diputació catalana, Estaments valencians o Braços dels parlaments sards enviaren síndics a negociar amb el monarca. Els exemples i situacions exposades revelen que era un mecanisme compartit i emprat amb molta freqüència amb objectius prou similars per als tres territoris, però la diversitat institucional de cada un dels tres territoris dins de la mateixa Corona d'Aragó condicionaven la manera en que s'havien de triar i enviar els ambaixadors.

Paraules clau: ambaixades, ambaixadors, diplomàcia, província, Catalunya, València, Sardenya.

Resumen

En este trabajo se pretende hacer una aproximación al mecanismo de las embajadas provinciales a la corte real desde una perspectiva comparada. En este sentido se ha decidido relatar algunas de las ocasiones en que la Diputación catalana, Estamentos valencianos o los Brazos de los parlamentos sardos

* Aquest treball s'ha realitzat gràcies a una beca predoctoral UniCa de la Università degli Studi di Cagliari per al XXXIII cicle de doctorat. Així mateix s'insereix dins del projecte d'investigació *Nuevas perspectivas de historia social en los territorios hispánicos del Mediterráneo Occidental durante la Edad Moderna* (HAR2014-53298-C2-1-P) amb el finançament del Ministeri d'Economia i Competitivitat (MINECO).

enviaron síndicos a negociar con el monarca. Los ejemplos y situaciones expuestas revelan que era un mecanismo compartido y utilizado con mucha frecuencia con objetivos bastante similares para los tres territorios, pero la diversidad institucional de cada uno de los tres territorios dentro de la misma Corona de Aragón condicionaban la manera en que se debían elegir y enviar los embajadores.

Palabras clave: embajadas, embajadores, diplomacia, provincia, Cataluña, Valencia, Cerdeña.

Abstract

This paper is an attempt to make an approximation to the mechanism of the provincial embassies to the royal court from a comparative perspective. In this sense it has been decided to relate some of the occasions when the Catalan *Diputació*, Valencian *Estaments* or the *Braços* of the Sardinian parliaments sent syndics to negotiate with the king. The examples and situations exposed reveal it was a common mechanism and used very often with quite similar objectives for the three territories, but the institutional diversity of each of this three territories of the Crown of Aragon conditioned the way of choosing and sending ambassadors.

Key words: Embassies, ambassadors, diplomacy, province, Catalonia, Valencia, Sardinia.

1. Introducció

La cort dels Habsburg era un espai en el que coincidien els nombrosos representants de sobirans, territoris i corporacions que acudien allí per a dialogar i negociar amb el monarca. Resulta evident que en aquest magma de diplomàtics hi havia diversos nivells. Tal volta el més conegut siga el dels representants de prínceps estrangers i de repúbliques sobiranes, no obstant, cada vegada queda més patent que la pròpia natura composta de la Monarquia dels Àustria obligava a la corona

a negociar amb els diferents territoris que la formaven. Així doncs, de la mateixa manera que les potències estrangeres nomenaven als seus plenipotenciaris, els diferents regnes tenien potestat per a enviar als seus negociadors.¹ A més a més, també altres actors polítics tenien el

1. Les publicacions sobre les ambaixades provincials a la cort són cada vegada més nombroses entre les que cal citar els estudis d'Antonio Álvarez-Ossorio. Aquest autor ha abordat alguns exemples des d'una perspectiva molt interessant, doncs ha combinat alguns estudis de cas amb la perspectiva comparada d'algunes ambaixades enviades sota el regnat de Carles II des d'Aragó, Catalunya, Sicília i Nàpols. Antonio ÁLVAREZ-OSSORIO ALVARIÑO, «Corte, reinos y ciudades en la monarquía de Carlos II: las legaciones provinciales», en *Pedralbes: Revista d'història moderna*, 18 (1998), pp. 221-250; *Idem*, «Ceremonial de Palacio y constitución de monarquía: las embajadas de las provincias en la corte de Carlos II», en *Annali di Storia moderna e contemporanea*, 6 (2000), pp. 227-358; *Idem*, «Del reino al Palacio real: la negociación del embajador de la ciudad de Nápoles en la corte de Carlos II», en *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 42 (2016), pp. 9-34. Per a les ambaixades de Nàpols cal citar també: Ida MAURO, «Mirando la difficoltà di ristorare le rovine del nostro honore.' La nobiltà napoletana e la embasciate della città di Napoli a Madrid», en *Dimensioni e problema della ricerca storica*, 2014/1, pp. 25-50; *Eadem*, «'Cavaliero di belle lettere e di gentilissimi costumi ornato.' El perfil cultural de los embajadores napolitanos en Madrid (siglos XVI y XVII)», en D. Carrió-Invernizzi, dir., *Embajadores culturales. Transferencias y lealtades de la diplomacia española en la Edad Moderna*, UNED, Madrid, 2016, pp. 367-395. Així mateix cal citar a Roberto Quirós que ha estudiat l'activitat diplomàtica de la ciutat i regne de Nàpols durant un període especialment interessant com és la guerra de successió i en concret el període en el que la Cort de Carles III es va situar a Barcelona i el seu posterior trasllat a Viena. Roberto QUIRÓS ROSADO, «La hora napolitana del Setecientos. La diplomacia provincial partenopea y la casa de Austria durante la guerra de Sucesión española», en *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 2016/1, pp. 149-187. També convé destacar els treballs d'Alberto Angulo sobre els representants de les províncies basques. Alberto ANGULO MORALES, «Ciudades, villas y territorios. La representación de las tres provincias vascas en la Corte en tiempos de los Austrias», en D. Carvajal, I. Vítóres, eds., *Poder, fisco y mercado en las ciudades de la Península Ibérica (siglos XV-XVI)*, Castilla ediciones, Valladolid, 2015, pp. 241-257. Així mateix són importants els estudis sobre Navarra desenvolupats per Mercedes Galán com per Rubén Martínez. Mercedes GALÁN LORDA, «Navarra en la corte española: evolución de la figura de los «agentes» en la Edad Moderna», en *Príncipe de Viana*,

dret d'enviar un delegat per a portar els seus negocis en la cort. Així ho feien cabildos de les catedrals, ciutats, viles, gremis, oficis i un llarg etcètera.²

núm. 262 (2015), pp. 581-602. També: Ruben MARTÍNEZ AZNAL, «El agente del Reino de Navarra en la Corte y la Real Congregación de San Fermín: dos formas de una misma representación», en A. Angulo, Á. Aragón, coords, *Recuperando el norte: empresas, capitales y proyectos atlánticos en la economía imperial*, Universidad del País Vasco, Servicio editorial, Vitoria, 2016, pp. 143-168. Resulta també molt interessant la aportació relativa al Regne de Murcia que, juntament amb l'abans citat de Navarra i les províncies Basques comencen a aportar llum sobre l'organització i integració dels territoris de Castella, que mantenien el seu dret a negociar de forma particular i directa amb el monarca. Francisco J. GUILLAMÓN, José J. RUIZ IBÁÑEZ, José J. GARCÍA HOURCADE, *La Corona y los representantes del Reino de Murcia (1590-1640): necesidad, obligación, beneficio (orígenes de la representación parlamentaria regional)*, Murcia, Universidad de Murcia, 1995.

2. Són bastant conegudes les missions diplomàtiques d'algunes ciutats i municipis tant valencians com sards. En aquest sentit l'aportació de més envergadura la va aportar David Bernabé amb els seus treballs sobre Oriola. David BERNABÉ GIL, *El municipio en la Corte de los Austrias. Síndicos y embajadas de la ciudad de Orihuela en el siglo XVII*, Institució Alfons el Magnànim, València, 2007. Del mateix autor: «Las embajadas municipales como ámbito de relación política con la corona al margen de las Cortes», en R. Ferrero, L. Guia, eds., *Corts i Parlaments de la Corona d'Aragó. Unes institucions emblemàtiques en una monarquia composta*, Universitat de València, València 2008, pp. 429-444. També la professora Amparo Felipo ha treballat algunes de les enviades per la Ciutat de València per a demanar la insaculació als oficis majors de la Ciutat. Amparo FELIPO ORTS, *Insaculación y élites de poder en la ciudad de Valencia*, Diputació provincial de València, València, 1996, pp. 32-69. El professor Lluís Guia també s'ha aproximat a la tasca d'alguns dels enviats de la capital valenciana a mitjan segle XVII. Lluís GUIA MARÍN, «Poder municipal i poder del rei: l'ambaixada de Francesc Llorenç», en S. Claramunt, coord., *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta. XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2003, pp. 403-410. Del mateix autor: «Preeminència Política, Capacitat Estatutària i jurisdicció. Drets històrics i autonomia municipal a València a mitjans segles XVII», en *Ius Fugit*, núm. 16 (2009-2010), pp. 325-338. Per a Sardenya hi ha menys estudis però cal destacar la publicació de Francesco Manconi sobre la disputa entre Sassari i Cagliari per la preeminència política que va provocar que s'enviaren no pocs ambaixadors a la cort. Francesco MANCONI, *Tener la patria*

Veiem, per tant, diferents nivells de diplomàcia: un clarament identificable, el dels prínceps i repúbliques sobiranes que negociaven en teòrica igualtat, i altre més desconegut en el qual el diàleg es mantenia entre vassalls i senyor. En aquest sentit es pot veure en la possibilitat d'enviar emissaris al rei el compliment de la obligació dels monarques –en tant que eren senyors feudals– d'escoltar als seus súbdits, donar-los justícia i repartir la gràcia reial. En aquest tipus de diplomàcia hi havia, també, diversos nivells segons l'estatus de la corporació que enviés l'emissari. En aquest treball es pretenen analitzar alguns exemples en els que el principals representants dels regnes de València i Sardenya i el principat de Catalunya enviaren ambaixadors a negociar amb el rei.

No vanament s'utilitza ací el terme de principal representació, doncs cada vegada queda més patent que la representació dels territoris era una qüestió compartida i que molt rarament era assumida per una única institució. Als territoris de la Corona d'Aragó s'han considerat les Corts com al principal escenari de negociació amb el rei, on els tres braços en els casos de Catalunya, València i Sardenya o els quatre a Aragó representaven a tot el territori. A les Corts el monarca es desplaçava al territori i es reunia personalment amb ells, amb les ambaixades a la cort el que s'aconseguia era el contrari, acostar el regne al monarca. Aquest

gloriosa. I conflitti municipali nella Sardegna spagnola, CUEC, Cagliari, 2008. Així mateix ciutats tan petites com Bosa també tenien dret d'enviar els seus representants com queda demostrat pel fet que al 1579 s'envià a Giuliano Ursena per demanar a Felip II la confirmació dels privilegis de la ciutat. Cecilia TAsCA, *Titoli e Privilegi dell'Antica città di Bosa*, Edizioni La memoria storica-Mythos, Cagliari, 1999, pp. 181-183, 243-250, 259-264 y 296-309. Sobre les ambaixades de la ciutat de Barcelona també hi ha alguns estudis dels que com a mostra podem citar el de Manuel Calvo i el de Fernando Sánchez. Manuel CALVO RODRÍGUEZ, «Embajadas y embajadores de Barcelona enviados a la corte en la segunda mitad del siglo XVII», en *Pedralbes: revista d'història moderna*, 13-1 (1993), pp. 535-544. Fernando SÁNCHEZ MARCOS, «Los intentos de Barcelona en 1660-1661 de recuperar su estatus constitucional anterior a 1640», en *Mayurqa: revista del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts*, 15 (1976), pp. 39-52.

fet queda exemplificat sobre tot en el cas sard ja que des de finals del segle XV les Corts o Parlaments de Sardenya no eren presidits pel rei, sinó pel seu lloctinent a l'illa, de manera que a la cloenda i durant les negociacions era freqüent que els Braços enviessin els seus síndics per a negociar directament amb el sobirà.³ Fora de les Corts el panorama era encara més complex. Els estudis d'Eduard Martí sobre les conferències dels tres comuns han demostrat que a Catalunya el diàleg entre les institucions era fonamental i les decisions no només eren preses pels diputats sinó que altres organismes com juntes de Braços, el Braç Militar o la Ciutat de Barcelona participaven en elles.⁴ A València des de fa uns anys s'ha posat de relleu el paper preeminent dels Estaments en la representació del regne, la qual cosa no vol dir que la Diputació no tingués un paper important o que la Ciutat de València també s'erigís en portaveu de la totalitat del territori en algunes ocasions.⁵ A Sardenya el

3. La bibliografia sobre les Corts a la Corona d'Aragó és nombrosa i no podríem ací citar ni tan sols la major part, de manera que citem un volum prou recent que resumeix algunes de les aportacions més rellevants dels últims anys: R. Ferrero, L. Guia, coords., *Corts i parlaments de la Corona d'Aragó: unes institucions emblemàtiques en una monarquia composta*, Publicacions de la Universitat de València, València, 2008. A més cal citar de forma obligada els tractats d'època de Blancas, Peguera i Mateu. Jerónimo BLANCAS, *Modo de proceder en Cortes de Aragón*, Diego Dormer, Zaragoza, 1641. Lluís de PEGUERA, *Práctica, forma y stil de celebrar Corts Generals en Catalunya y materias incidentes en aquellas*, Jerònim Margarit, Barcelona, 1632. Llorenç MATEU I SANZ, *Tratado de la celebración de Cortes Generales del Reino de Valencia*, Iulian de Paredes, Madrid, 1677. Així mateix per a Sardenya a més del ja clàssic treball d'Antonio Marogiu convé citar la col·lecció *Acta Curiarum*, on s'estan editant les actes dels parlaments sards amb uns interessants estudis introductoris. Antonio MARONGIU, *I parlamenti sardi: studio storico, istituzionale e comparativo*, A. Giuffrè, Milà, 1979.

4. Eduard MARTÍ FRAGA, «La conferència dels Comuns i el Braç Militar. Dues institucions decisives en el tombant del s. XVII», tesi doctoral, Universitat Pompeu Fabra, 2008.

5. Sobre aquesta qüestió entre altres s'ha de consultar: Vicente GIMÉNEZ CHORNET, «La representatividad política en la Valencia foral», en *Estudis: Revista de historia moderna*, 18 (1992), pp. 7-28; Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Las Juntas de Estamentos

panorama es planteja pràcticament com una incògnita, la no existència d'una Diputació ha sigut vista com una mostra d'un major autoritarisme monàrquic que tractava d'evitar la consolidació d'una institució que defensés la observança de les lleis del regne, no obstant, creiem que açò es tracta d'un error propiciat per l'intent de veure una copia del sistema de representació català a l'illa.⁶ Doncs la documentació ens revela que, a diferència del que passava al principat on els diputats eren els encarregats d'eixir en defensa de les constitucions, a Sardenya eren els Estaments els encarregats de denunciar les transgressions de la legalitat comeses pels ministres reials.⁷

en la Valencia foral moderna. Notas sobre su extinción», en *Josep Fontana Historia i Projecte social. Reconeixement a una trajectoria*, Crítica, Barcelona, 2004., pp. 370-385. De la mateixa autora: «Un ejemplo de pluralismo institucional en la España moderna. Los estamentos valencianos», en *Homenaje a Antonio de Bèthencourt Massieu*, 3 vols., Ediciones del Cabildo Insular de Gran Canaria, 1995, III, pp. 347-365. I també Sergio VILLAMARÍN GÓMEZ, «Estamentos y Generalitat, voces políticas del reino valenciano en los siglos XVII y XVIII», en *Revista jurídica Universidad Autónoma de Madrid*, 33 (2016), pp. 295-316.

6. Antonello Mattone senyalava sobre l'absència d'una diputació a Sardenya que: «In piena affermazione dell'assolutismo non aveva molto senso dilatare i poteri del Parlamento ed estendere alla Sardegna un'istituzione come la Diputació che era, di fatto, divenuta il cane da guardia delle libertà costituzionali catalane». Antonello MATTONE, «Le istituzioni e le forme di governo», en *Storia dei Sardi e della Sardegna. III. Età Moderna: degli Aragonesi alla fine del dominio Spagnolo*, Jaca Book, Milà, 1989, p. 224.

7. En 1649 la Ciutat de Càller va demanar la col·laboració de l'Estament Militar encapçalat pel marquès de Villasor en la denúncia d'un greuge, la qual cosa va ser resposta pel marquès de forma afirmativa. I donat que «lo negoci és de tanta gravetat puix se tracta en ell de rompiment de privilegis y actes de cort que yncumbeixen a tots los tres braços la deffensa de aquells y de no yxir-ne ab la reputassió y decoro de la sobrada justissia que la Ciutat té seria en desdoro no tan solament de dita ciutat però encara de tots tres braços per tractar-se de interès de tots ells. Que per ço la Ciutat eligesca persona de parts lletres y lluíment que lo puesto requereix a satisfacció de tots tres braços». En conseqüència aquell mateix dia es va elegir com a síndic per a anar a la Cort de sa majestat al noble don Jorge Carcassona, representant del capítol de Càller, que va ser triat d'una llista d'elets dels tres estaments formada per sis membres dos per

De manera que ací es pretén analitzar les ambaixades enviades per la Diputació catalana, els Estaments valencians i els Braços dels Parlaments sards des d'una perspectiva comparada. Es tracta, per tant, d'una decisió fonamentada, però que no deixa de donar una visió simple del panorama, com ja hem exposat. Tanmateix, seria impossible abordar en un treball tan breu com aquest la totalitat de la complexa xarxa de representants polítics dels tres territoris i aquesta simplificació ens permet fer més fàcilment una comparació entre els territoris.

2. *Un mecanisme compartit a Catalunya, València i Sardenya*

Joan Pere Fontanella senyalava que els Diputats del General de Catalunya tenien poder per a expendre de les pecúnies de la Generalitat «*pro defensione generalitatum iurium et libertatum provinciae*». En aquest sentit, la Diputació tenia l'obligació de sortir en defensa de les constitucions catalanes denunciant les contrafacions i quan no bastava la via ordinària o hi havia dificultats els Diputats «*mittunt enim oratoris quando expedit ad regiam maiestatem cum pecuniis generalis*». En conseqüència, la Diputació catalana tenia llibertat per a enviar els seus oradors al rei quan així ho requeria la defensa dels interessos del Principat i de les constitucions catalanes.⁸

Comptem amb nombrosos exemples d'aquest tipus d'ambaixades enviades per la Diputació del General catalana en defensa de les lleis i els interessos del Principat, n'hem trobat tantes que seria impossible

Estament. Una vegada feta la nominació la Ciutat feu ambaixada al Braç Militar per a que donés poder al mateix síndic com havien dit que farien. El militar va respondre que la ciutat no podia haver fet millor elecció. Una vegada decidida l'ambaixada el ciutadà Francisco Ravaneda va protestar perquè s'enviava a una persona de l'Estament Eclesiàstic la qual cosa perjudicava als ciutadans al fer-los creure que no eren dignes d'anar a representar els negocis davant el rei i el Consell d'Aragó. Archivio Storico del Comune di Cagliari (ASCC), *Sezione Antica*, 44, 26 d'abril de 1649.

8. Joan P. FONTANELLA, *Sacri regii Senatus Cathaloniae decisiones*, Pedro Lacavalleria, Barcelona, 1639, I, pp. 601-603, Decisió CCXXXXV.

citar-les totes en un treball d'aquest tipus, no obstant, hem considerat adient citar-ne algunes. L'executada entre 1587-1588 per els doctors Joan Vila, don Pedro Queralt i Enric Terré en denuncia de diferents greuges. Al 1588, després d'una nova elecció de diputats, van ser substituïts per don Bernat de Cardona, don Frederic Desbosch i Francesc Casadamunt.⁹ Entre els assumptes tractats en aquesta ambaixada hi havia els greuges continguts en la pragmàtica contra el bandolerisme de 1586 un fet especialment curiós, doncs una pragmàtica amb la mateixa finalitat també va ser publicada a València y els Estaments valencians també enviaren una ambaixada al monarca. En ambdós casos les pragmàtiques van haver de ser denunciades com a greuge a les següents Corts per a ser derogades ja durant el regnat de Felip III a Catalunya al 1599 i a València al 1604.¹⁰

En 1611 fou enviat don Francisco Rocabertí i Pau per a denunciar alguns procediments fets pels inquisidors.¹¹ Resulten també especialment rellevants les ambaixades a la cort que durant la Guerra dels Segadors la Diputació catalana envià al rei cristianíssim. Com a exemple podem citar la que en 1644 es va nomenar a fra don Francisco de

9. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya. III*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1996, pp. 175-257.

10. L'ambaixada o missatgeria dels Estaments que va denunciar la pragmàtica valenciana va ser estudiada als anys 1960 per Jose Antonio Martínez Bara. En aquest cas la pragmàtica va ser declarada pels Estament com a contrafur i es va enviar a don José Pellicer i a míser Francesc Tàrrega a denunciar-la davant Felip II. José A. MARTÍNEZ BARA, «'Missatgeria' enviada a Felipe II en 1586 por el reino valenciano», a *VIII Congreso de la Corona de Aragón. III. La Corona de Aragón en el siglo XVI, vol. II*, Sucesor de Vives Mora València, 1973, pp. 197-214. Les conseqüències que la dita pragmàtica va tenir en el territori valencià van ser tractades en: Jorge CATALÁ, i Sergio URZAINQUI, «*Nemo teneatur ad impossibile*. Las consecuencias de la pragmática para la extirpación del bandolerismo valenciano: clausulas relativas a la punición de homicidios (1586-1604)», *Revista de historia moderna: anales de la Universidad de Alicante*, 32 (2014), pp. 147-179.

11. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1997, pp. 29-30.

Monpalau, abat de Banyoles o la de 1646 portada a terme per Francesc Puigjaner i que ja fou estudiada per Manuel Calvo.¹² Curiosament aquest mateix emissari el dia 13 d'octubre de 1652 fou enviat com ambaixador de la ciutat de Barcelona davant Felip IV per a demanar «la llibertat desta desdixada ciutat». Per la seua banda els diputats nomenaren com ambaixador davant al rei a don Alexandre Ros, ardiaca i canonge de Tortosa el dia 30 de gener de 1653.¹³ Així mateix, també poden resultar interessants altres ambaixades com la del 1677 quan fou nomenat Lluís Sabater per a suplicar a Carles II que acudís al Principat a celebrar Corts o al 1700 quan el general d'artilleria don Josep Agulló fou «elegit y anomenat per anar a complimentar la magestat de don Phelip Quart de Aragó, que Déu guarde, elegit successor en la monarquia de España per la magestat del rey, nostre senyor, don Carlos Segon, que gloria gosa, de part de tot lo Principat».¹⁴

No és necessari donar més exemples que en tot cas no farien més que destacar la freqüència amb que aquest recurs era utilitzat per la Diputació del General amb motius diversos com la defensa de les lleis, suplicació de gràcies o qüestions protocol·làries d'enhorabones i condols als monarques.

La casuística en el cas dels Estaments valencians és prou més coneguda en tant que hi ha alguns estudis particular i que van ser objecte de legislació des de la segona meitat del segle XVI.¹⁵ A diferència dels

12. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2000, VI, pp. 9-10. L'ambaixada de Puigjaner: Manuel CALVO RODRÍGUEZ, «L'ambaixada catalana de Francesc Puigjaner a París: de juliol de 1646 a març de 1647», en *Pedralbes: revista d'història moderna*, 18-2 (1998), pp. 81-87.

13. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, VI, pp. 545-551

14. *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, IX, p. 1273.

15. A més del ja mencionat José Antonio Martínez sobre les ambaixades del regne de València han escrit altres autors com Carmen Pérez, Emilia Salvador, Rafael Benítez o Lluís Guia. MARTÍNEZ BARA, «Missatgeria». Carmen PÉREZ APARICIO, «Centralisme monàrquic i resposta estamental: l'ambaixada valenciana del senyor de Cortes (1667-1668)», *Pedralbes*, 13-1 (1993), pp. 327-340 Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Un ejemplo

diputats catalans els Estaments valencians comptaven amb l'obstacle que no podien disposar lliurement de les pecúnies de la Generalitat, sinó que aquestes eren administrades per la Diputació valenciana, de manera que les primeres lleis sobre el tema, emanades de les corts celebrades durant el regnat de Felip II el que buscaven era garantir l'accés dels Estaments al finançament per part de les arque de la Generalitat. Sobre això tractaven els furs 94 de 1564, 58 i 138 de 1585, que fixaven que tant en casos de contrafurs com de casos inopinats per a que els Estaments obtingueren el finançament de l'ambaixada era necessària la participació de la Diputació del General en l'elecció de l'enviat.¹⁶

de pluralismo institucional en la España moderna. Los estamentos valencianos», en *Homenaje a Antonio de Bèthencourt Massieu*, III, pp. 347-365. Rafael BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, «La representación del Reino de Valencia fuera de Cortes: la embajada del marqués de Benavites y las armas del Reino», *Saitabi*, 60-61 (2010-2011), pp. 303-325. Lluís GUIA MARÍN, «A la cerca de l'horitzó: la noblesa valenciana i l'ambaixada de senyor de Borriol de 1654», *Saitabi*, 51-52 (2001-2002), pp. 315-335. Del mateix autor: «La Junta de Contrafurs uns inicis conflictius», *Saitabi*, 42 (1992), pp. 33-45. Miquel FUERTES BROSETA, «L'ambaixada del senyor de Gilet (1655-1656). La relació de la monarquia i el Regne de València a mitjans del segle XVII», *Estudis: Revista de historia moderna*, 42 (2016), pp. 249-264. Del mateix autor: «La embajada de Jerónimo Monsoriu (1650) y la defensa del Reino de Valencia durante la Revolta Catalana», *Manuscrits: Revista d'història moderna*, núm. 36 (2017), pp. 85-104 i «Las embajadas a la corte. La relación entre la Monarquía y el Reino de Valencia al margen de las Cortes», en M. Á. Pérez Samper, J. L. Betrán Moya, eds., *Nuevas perspectivas de investigación en Historia Moderna: Economía, Sociedad, Política y Cultura en el Mundo Hispánico*, Fundación española de historia moderna, Madrid, 2017, pp. 834-843.

16. Emilia SALVADOR ESTEBAN, *Cortes Valencianas del Reinado de Felipe II*, Valencia, 1973, pp. 34-35 i 96-97. En aquesta legislació també convendria citar la emanada de les Corts de 1645 que va institucionalitzar la Junta de Contrafurs, però no va canviar massa pel que respecta al paper de la Diputació del General encara que dins del Braç Militar es va plantejar la possibilitat que la Diputació no participés en l'elecció dels ambaixadors per motiu de contrafurs. La legislació de 1645 en: Lluís GUIA MARÍN, *Cortes del reinado de Felipe IV. 2. Cortes valencianas de 1645*, Publicaciones de la Universidad de Valencia, Valencia, 1984, pp. 213-219. Sobre els debats dins del Militar al 1645 es pot consultar: Miquel FUERTES BROSETA, «Los procedimientos de denuncia

No obstant, el paper de la Diputació era principalment financer, ja que no podien negar-se a fer el nomenament ni tampoc participava en la redacció de les instruccions i la correspondència amb l'ambaixador només era mantinguda pels elets dels Estaments. Per tant, la situació a València era prou diferent a la catalana i es trobava condicionada per la realitat institucional valenciana en la que la primera representació del regne corresponia als Estaments que no comptaven amb recursos financers per a fer front l'elevat cost que suposava enviar a un emissari amb estatut d'ambaixador a la cort del rei catòlic. En conseqüència, els Estaments valencians depenien dels diners de la Diputació per a desenvolupar la seua activitat.

Per tal d'assegurar l'accés a aquest finançament va haver-se de legislar en corts, però aquestes lleis limitaven l'ús dels diners només a uns casos concrets. A diferència del que Fontanella senyala per a Catalunya que la Diputació tenia llibertat per a utilitzar els diners en defensa dels interessos del Principat, la pròpia estructura institucional valenciana limitava la capacitat d'actuació dels Estaments valencians. No obstant, es comptava amb la possibilitat d'usar el recurs del Cas Inopinat. No hi havia una clara definició del que significava Inopinat de tal manera que podia adaptar-se a gairebé qualsevol circumstància i, per tant, el procediment reglat pel fur 138 de 1585 va ser emprat gairebé com un comodí.¹⁷ Bon exemple d'açò eren les situacions de condols o enhorabones als monarques, a vegades s'encarregaven a ambaixadors nomenats per altres causes o a persones residents a la Cort, però al 1700 fou

de contrafueros en la Valencia foral», *Tiempos Modernos. Revista electrónica de Historia Moderna*, núm. 37 (2018), pp. 258-280.

17. El fur 138 de 1585 fixava el mètode a seguir per a declarar els casos inopinats. Primer havia de ser aprovat per una reunió de al menys 25 membres de l'Estament Militar –s'entén que per *nemine discrepante*– i després havia de ser acceptat per unanimitat per una comissió mixta d'elets dels Estaments i diputats, de manera que era necessària la concurrència de la Generalitat per a tramitar l'ambaixada, encara que es deixava la iniciativa en mans dels Estaments. SALVADOR, *Cortes Valenciana*, p. 114

declarat com a Cas Inopinat l'accés al tron de Felip V i fou enviat Josep Cernesio.¹⁸ A més a més, cal no oblidar que també els Estaments tenien el deure de defensar els interessos del Regne i en ocasions no dubtaren en enviar ambaixadors a la seua costa, demanant diners amb censals garantits per bens propis.

En definitiva, encara que el desenvolupament legislatiu era diferent en els dos territoris, els casos en els que la Diputació del General de Catalunya i els Estaments valencians enviaven missatgers als peus del monarca eren similars, i en algunes circumstàncies eren enviats de forma simultània amb objectius pareguts o fins i tot ambdós territoris col·laboraven en una causa comuna. Per a il·lustrar-ho es pot citar la situació de 1677 quan a l'ambaixador enviat per la Junta de Contrafurs valenciana, el canonge don Gaspar Grau de Arellano se li va encarregar suplicar a Carles II que acudís a València a celebrar Corts. Les cartes d'aquest emissari revelen que estava plenament informat del nomenament i negociacions que al mateix temps estaven portant a terme Josep Galcerà de Pinós i Lluís Sabater en nom de la ciutat de Barcelona i

18. Les qüestions protocol·làries d'enhonorabones i condols van ser especialment conflictives i la complexitat de l'assumpte demostra la complexitat de la representació política valenciana a l'època foral moderna. Isabel Lorite encertadament senyala que al segle XVI era la ciutat de València qui enviava un representant en nom de tot el regne però al XVII trobem una situació prou més complexa ja que des de la mort de Felip II els Estaments tractaren de fer les seues pròpies ambaixades en aquests casos. No obstant, en algunes ocasions la Diputació feia aquestes demostracions en solitari com quan al 1658 es va enviar al senyor de Borriol com ambaixador per a donar l'enhonorabona per el naixement del príncep Felip Pròsper. Mª Isabel LORITE MARTÍNEZ, «Pactismo y representación del Reino: las juntas del Estamento Militar de Valencia (1488-1598)», tesis doctoral, Universitat de València, 2015, pp. 557-573. També: Lluís GUIA MARÍN, «Procedències protocol·làries i poder polític: algunes dades sobre la conflictivitat valenciana a mitjan segle XVII», en *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez, vol. 2*, Generalitat valenciana, Universitat de València, València, 1988, pp. 43-54. Sobre l'ambaixada del baró de Borriol del 1658: Arxiu del Regne de València (ARV), *Generalitat*, 3182-3183. Sobre l'ambaixada de Cernesio: ARV, *Real Cancellaria*, 558, ff. 189 i ss.

Generalitat de Catalunya respectivament per tal d'aconseguir que el rei es traslladés a Barcelona per a convocar les Corts catalanes.¹⁹ Així mateix ocorria en altres circumstàncies que afectaven a ambdós territoris, al 1691 els diputats catalans van escriure als Estaments valencians i als diputats aragonesos demanant-los que escrigueren en creença de l'ambaixador que anaven a nomenar i que tenia com a missió demanar al rei que enviés tropes per a la defensa del Principat. En definitiva es pretenia enviar un ambaixador que en aquest assumpte exercís com a portaveu dels tres territoris.²⁰ Com era d'esperar, els Estaments valencians es van negar a que el regne de València fos representat per un ambaixador català, no obstant van decidir que donarien suport a la suplica del Principat escrivint al rei i nomenant persona per a que en nom del

19. Cartes de don Gaspar Grau als Estaments de 28 d'abril i 6 de maig de 1677. ARV, *Real Cancillería*, 544, ff. 250-251 i 261.

20. Els diputats catalans el dia 10 d'octubre de 1691 plantejaren a una novena dels tres Estaments que en nom dels territoris d' «Aragó, València y Catalunya anàs un embaxador natural de Catalunya a fer eficaz representació al rey nostre senyor, Déu lo guarde, de estos considerables treballs que pateix esta província. Y que, encara que ha temps que-s veu no-s té probabilitat de que Aragó se unesca, per ocasió de [...] primacia, volent fos aragonès lo embaxador, de València es té alguna esperansa, encara que no certa, de que se unirà ab lo Principat, tot lo que ha donat motiu a sa senyoria per a convidar-los a efecte de que sian servits discórrer». La novena respongué dient que «repetides vegades per medi de representacions se ha representat al rey nostre senyor, los grans progressos feia lo enemich en esta província, los perills en què es trova y la summa afflictió de sos naturals, lo que no obstant no ha conseguit alvío algú, ans bé, se ha experimentat que de dia en dia se augmentan los treballs, que per ço està en térmens sa senyoria de procurar en que los regnes de Aragó y València se unescan a lo present Principat y que units per medi de embaxada, se fassa individual y eficaz representació al rey, nostre senyor, del infeliç estat del present Principat y dels perills tan inminents amenaçan los regnes de Aragó y València. Y que, en cas que per alguna rahó no se puga conseguir la unió ab dits regnes de Aragó y València, sia sa senyoria servit, a gastos de la Generalitat, enviar a sa magestat dit embaxador a efecte de fer dita individual y eficaz representació del infeliz estat y perill tan gran en què se troba dit Principat y los molt majors li amenazan». *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, IX, p. 213.

dit regne ho demanés a sa majestat.²¹ Per tant, l'intent dels diputats catalans de fer una ambaixada conjunta als tres territoris peninsulars de la Corona d'Aragó no va resultar exitosa, però sí va aconseguir que els Estaments valencians col·laboraren amb la seua súplica.

Per la seua banda al regne de Sardenya la escassa documentació estamental conservada revela que al marge de les Corts es solia recórrer a enviar síndics en casos molt similars als que hem presentat per a Catalunya i València.²² És a dir els Estaments sards enviaven persones a la cort reial per a negociar quan era convenient als interessos del regne, encara que cal pensar que ho feien amb menor freqüència que els representants polítics valencians i catalans, doncs tenien majors obstacles geogràfics i els costos havien de ser necessàriament més elevats. No obstant, el més interessant del cas sard són les sindicatures o ambaixades enviades durant i al finalitzar la celebració de Corts.

Les Corts o Parlaments sards mantenien les mateixes funcions i estructura que a la resta de la Corona d'Aragó. S'iniciaven amb una sessió

21. A 7 de novembre de 1691 l'Estament Militar va decidir que «aquest regne procurarà assistir a la suplica que Cathalunya ha resolt fer a sa majestat ab les més eficazes demostracions y en lo modo y forma que procurarà conferir aquest regne en quant parega més del real servici de sa magestat y defensa del principat i tota la corona». El 29 de novembre es nomenaren 6 elets per què amb els altres estaments escrigueren al rei «lo estat en que es troben aixi el present regne com lo de Aragó y Cathalunya per rahó de les guerres presents y supplicar sia de son real servey donar providència per a les prevencions concernents a la defensa del present regne y dels de Aragó y Cathalunya». ARV, *Real Cancelleria*, 549, ff. 139-144.

22. No es tracta d'un repàs exhaustiu però podem citar algunes ambaixades com la que va portar a terme al 1622 el marquès de Villasor per a demanar al rei que formés una esquadra de galeres per a la defensa de Sardenya o la de 1682 en la que el marquès de Laconi, conseller de capa i espasa al Consell d'Aragó va ser anomenat per a la denuncia d'alguns greuges. No està clara encara la manera en que es feia la elecció de l'ambaixador, però pareix ser que es feia de la mateixa manera dins i fora de Corts, un dels Braços prenia la iniciativa de nomenar-lo i els altres dos votaven a la mateixa persona per a donar-li el poder de l'Estament. ASC, *Antico Archivio Regio*, D6, ff. 28-32. ASCC, *Aymerich, Carte dello Stamento Militare*, B1, D.

solemne en la qual es llegia el discurs de la corona, en el que el monarca informava als tres Estaments sards sobre l'estat de la política de la monarquia per tal de demanar-los col·laboració financera. La concessió del servei era una de les funcions principals de les Corts en tota la Corona d'Aragó i era possiblement la raó que més interessava a la corona. Per altra banda, en els parlaments els Estaments també suplicaven nova legislació i demanaven la reparació dels greuges. Tanmateix les Corts sardes es celebraren durant els segles XVI i XVII sense la presència dels monarques, sinó sota la presidència dels seus lloctinents a l'illa. En aquest sentit els capítols que havien de formar la nova legislació i la reparació dels greuges eren decretats pels virreis. En algunes ocasions els lloctinents responien a les supliques dels Estaments dient que havien de ser suplicades a sa majestat.²³ Així doncs al concloure els parlaments sards els Estaments havien d'enviar persones a la cort reial per a poder concloure la tasca legislativa de les corts. A més, també existia el dret d'apel·lar les decretacions dels virreis i els ambaixadors dels Estaments sards també tenien la funció de demanar la millora dels decrets fets pels lloctinents. En conseqüència cal considerar les ambaixades portades a terme durant els parlaments sards com una part fonamental del propi procés parlamentari i com un mecanisme necessari per tal de tractar de suplir l'absència del monarca de l'illa sense per això negar als súbdits la possibilitat d'acudir i apel·lar al sobirà.

Cal dir que aquest tipus d'ambaixades no va ser només utilitzat en el cas sard. Al 1645 les Corts valencianes es van celebrar en un període tan breu de temps que es van clausurar sense que el rei aprovés la legislació suplicada. De manera que açò va produir que els capítols es decretaren amb posterioritat en un procés que durà alguns anys. En aquest context, en 1647 els Estaments valencians encarregaren a Josep

23. Per a comprovar això només cal llegir alguna de les actes dels parlaments publicades a la col·lecció *Acta Curiarum Regni Sardiniae*. Es recomana també la lectura de la síntesis que Mattone va escriure sobre les institucions sardes fa uns anys. MATTONE: «Le istituzioni», pp. 217-243.

Sanz que supliqués a Felip IV la millora d'algunes de les decretates que s'havien donat als furs presentats durant les Corts de 1645.²⁴

Així mateix, a les dècades centrals del segle XVII els Braços també començaren a nomenar ambaixadors per a negociar directament en la cort la quantitat i condicions del servei que anava a oferir-se al rei. La més coneguda d'aquestes va ser la que portà a terme don Agostí de Castellví, marquès de Laconi entre 1667 i 1668, doncs les negociacions van acabar amb un sonor fracàs i el virrei marquès de Camarassa va tractar que el plenipotenciari no fera la relació de les seues negociacions als Braços i just després que el marquès de Laconi exposés a una junta de delegats dels Braços l'estat en que havien quedat el virrei va clausurar el parlament sense que s'aprovés ni un servei ni cap nova legislació. Com es sabut, aquests esdeveniments van provocar l'esclafit del que es coneix com a crisi Camarassa, doncs el marquès de Laconi va ser assassinat poques setmanes després i es va sospitar del virrei que també va morir a mans dels familiars dels Castellví.²⁵

Tanmateix, de les ambaixades o sindicatures enviades pels parlaments sards les que més interessants resulten per a l'estudi del mecanisme són les de 1699 en tant que són reveladores de que s'estava construint la figura del síndic de les Corts de Sardenya però que per aquest conflicte quedà truncat aquest procés. Als parlaments sards cada Estament nomenava el seu representant davant el rei, no obstant per a estalviar i concentrar els esforços des de mitjans del segle XVII, probablement des dels parlaments Bayona de 1631-1632 i Avellano de 1641-1643 però amb total seguretat des del parlament Lemos de 1655-1656 es nomenava un únic síndic a qui els tres Braços donaven

24. El memorial que entregà Josep Sanz sobre les decretacions de 1645 en: ACA, *Consell d'Aragó*, Llig. 1357, núm. 56/11.

25. Francesco MANCONI, *Cerdeña. Un reino de la Corona de Aragón bajo los Austria*, Publicacions d el aUniversitat de València, València 2010, pp. 449-497. Del mateix autor: «Don Agustín de Castellví padre della patria sarda o nobile bandolero?», en F. Manconi, ed., *Banditismi mediterranei. Secoli XVI-XVII*, Carocci, Roma, 2003, pp. 107-144.

poder per separat, i més tard també el lloctinent acostumava a donar-li poder per a que fora el seu portaveu davant el monarca.²⁶ No obstant, al parlament Montellano va esclatar el conflicte ja que el Regent de la Reial Cancelleria pretenia que el lloctinent fos l'encarregat de nomenar al síndic en contra del que s'acostumava. En les ocasions anteriors el que havia ocorregut era que els Estaments Militar o Eclesiàstic havien nomenat per iniciativa pròpia a un noble de notable prestigi en l'illa per a que els representés i els altres braços havien cregut convenient donar poders a la mateixa persona. Després, els virreis amb un gest de concòrdia havien fet el propi concedint potestat a aquestes mateixes persones per a que entregaren els papers que havien d'enviar al monarca. Al 1699 es pretenia fer el contrari, que el virrei nomenés al seu portaveu i que els Estaments li donaren suport després, la qual cosa resultava inacceptable per als Braços i va provocar que després de més de 50 anys el Braç Eclesiàstic nomenés el seu propi síndic i els tres Estaments no estigueren representats per una mateixa persona.²⁷

26. Al final del parlament Bayona fou nomenat com a síndic dels tres Braços Alfonso Gualbes, marquès de Palmas. A les Corts del duc d'Avellano es va enviar al marquès de Laconi per a negociar el donatiu mentre que al parlament del comte de Lemos va ser seleccionat com a síndic el marquès de Villacidro que ja estava a la cort, de manera que es va enviar a l'Eclesiàstic Jaume Carta per a que portés els papers i l'ajudés. Els parlaments Bayona i Avellano del 1631-1632 i 1643-1644 respectivament han sigut ja editats en la col·lecció *Acta Curiarum Regni Sardiniae*, mentre que el parlament Lemos s'ha de consultar en qualsevol de les seues còpies, en aquest cas hem consultat l'original disponible a l'Archivio di Stato di Cagliari (ASC). Existeix també una còpia disponible a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. ASC, *Sezione Antica, Parlamenti*, 171 i 172, *passim*. ACA, *Consell d'Aragó*, reg. 382. Les Corts presidides pels virreis Bayona i Avellano. G. Tore, ed., *Acta Curiarum Regni Sardiniae*, núm 17. *Il Parlamento del viceré Gerolamo Pimentel marchese di Bayona e Gaspare Prieto, presidente del Regno (1631-1632)*, Consiglio regionale della Sardegna, Sassari, 2007. G. Murgia, ed., *Acta Curiarum Regni Sardiniae*, núm 18. *Il Parlamento del viceré Fabrizio Doria, duca di Avellano (1641-1643)*, Consiglio regionale della Sardegna, Cagliari, 2006.

27. L'Eclesiàstic va enviar a don Esteban Masones i Nin, mentre que el Militar i Real enviaren a don José Zatrillas, marquès de Villasalto que en aquell moment

Per tant, encara que no se'n feia ús, a Sardenya la pràctica seguia permetent que cada Braç nomenés el seu propi ambaixador²⁸. A diferència de València on hi havia la figura d'un ambaixador del regne, en tant que la nominació corresponia de forma conjunta als tres Estaments, a Sardenya no existia aquesta figura a finals del segle XVII, sinó que encara que es nomenava a una persona que representava als tres Braços, tenia poders de cada un per separat i l'elecció es feia de forma individual per cada Estament. És a dir, l'ambaixador dels parlaments sards a la segona meitat del XVII representava a tot el regne en tant que representava a cada un dels tres Estaments per separat, mentre que a València la nominació la feia una junta de delegats dels tres Estaments reunits en sessió conjunta. En definitiva en ambdós casos els síndics havien estat nomenats pels tres Estaments que representaven al regne, però la manera de fer-ho era prou diferent doncs mentre que a València cada Estament votava amb igual nombre de vots el nom del que volien seleccionar, a Sardenya un dels Braços, normalment el Militar o Eclesiàstic, prenia la iniciativa i nomenava al seu síndic i els altres dos Braços votaven donar suport a la persona seleccionada. De manera que a Sardenya es mantenia la formalitat de que cada Estament nomenés al seu síndic separatament encara que s'acostumés a nomenar a la mateixa persona.

3. Una mena de conclusió

En definitiva, veiem que un mateix mecanisme, com era el d'enviar un emissari per a parlamentar amb el rei, s'executava de forma prou

dessenvolupava la primera veu de l'Estament Militar. G. Catani, C. Ferrante, eds., *Acta Curiarum Regni Sardiniae, núm 23. Il Parlamento del vicerré Giuseppe de Solís Valderrábano conte di Montellano (1698-1699)*, Consiglio regionale della Sardegna, Cagliari, 2004, pp. 508-519.

28. A València també era així y cada Estament podia enviar el seu ambaixador si així ho considerava convenient. Així ho va fer l'Estament Militar al 1654 quan va enviar al senyor de Borriol. GUIA, «A la cerca», pp. 315-335.

distinta. A Catalunya la Diputació podia fer-ho a costes del General sempre que fos en defensa dels interessos del Principat i normalment solia fer-ho precedint diàlegs amb la ciutat de Barcelona i amb Juntes de Braços, encara que també podia fer-ho sense consultar-ho amb ningú. De forma prou diferent ocorria amb els Estaments valencians que necessitaven la participació de la Diputació per a subvencionar la missió de l'enviat, però açò no impedia que quan ho creien convenient actuaren sense els diputats finançant ells mateixos l'ambaixada. Per altra banda la situació més desconeguda y més complexa és la dels Parlaments sards en els quals la funció dels síndics era part fonamental de la negociació per a que les Corts es clausuraren satisfactòriament tant per al rei com per al regne.

Tres realitats molt diferents per a tres territoris que formaven part d'una mateixa monarquia i de la Corona d'Aragó. Tanmateix, la part més interessant de l'ús d'aquest recurs no són les diferències institucionals o en la execució en cada una de les províncies, sinó el fet que fos un mecanisme compartit. Un mecanisme emprat en realitats diverses però que compartien l'absència quasi permanent del seu senyor, i que amb la tramesa d'ambaixades tractaven d'assegurar que la seua veu fos sentida a la cort del monarca catòlic. Cal no oblidar que els representants dels regnes, com a fidels vassalls del rei, tenien el deure d'ajudar-lo i assessorar-lo en les seues tasques de govern. A més, sovint els territoris havien de recordar al sobirà el seu compromís de governar amb justícia i segons les lleis de cada una de les províncies. Per tant, es tractava d'una eina emprada amb freqüència i que tractava de pal·liar alguns dels desavantatges que resultaven de la llunyania del monarca del territori. Es buscava, en definitiva, traslladar el diàleg permanent que es desenvolupava en la distància a la proximitat de la cort reial.

José Nicolás de Azara y el éxodo de Pío VI hacia el exilio

ESTHER GARCIA-PORTUGUÉS

Resum

El present estudi tracta de desmentir la creença, fomentada des del poder polític, que el diplomàtic Azara va donar l'esquena a Pius VI en moments difícils, quan es produí l'entrada de les tropes franceses a Roma, amb la corresponent proclamació de la República a Roma i l'exili del sant Pare el 1798.

Un breu estat de la qüestió recull les investigacions realitzades sobre aquest tema. A continuació, s'interpreta el contingut d'una sèria de cartes, encara inèdites, procedents de l'Arxiu Torres i Amat, per exemple, entre Azara i el ministre espanyol a Gènova, Leandro Gómez Terán, i el plenipotenciari enviat per Carles IV per a assistir al sant Pare a l'exili, Pedro Gómez Labrador, entre d'altres. Aquestes cartes donen testimoni de la seva preocupació i confirmen el seu suport i amiatat per a donar una sortida i una destinació dignes, tot i els esdeveniments bèl·lics que se succeïen sense treva.

Paraules claus: José Nicolás de Azara, Pius VI, Pedro Gómez Labrador, Leandro Gómez Terán

Resumen

El presente estudio trata de desmentir la creencia, fomentada desde el poder político, que el diplomático Azara dio la espalda a Pío VI en los momentos más difíciles, cuando se produjo la entrada de las tropas francesas en Roma, con la correspondiente proclamación de la República de Roma y el exilio del Papa en 1798.

Un breve estado de la cuestión recoge las investigaciones realizadas sobre este tema. A continuación, se interpreta el contenido de una serie de cartas, todavía inéditas, procedentes del Archivo Torres i Amat, por ejemplo, entre Azara y el ministro español en Génova, Leandro Gómez Terán, y con el plenipotenciario

enviado por Carlos IV para asistir al Papa en el exilio, Pedro Gómez Labrador, entre otras. Estas cartas dan testimonio de su preocupación y reafirman su apoyo y amistad para dar una salida y un destino dignos, a pesar de los acontecimientos bélicos que se sucedían sin tregua.

Palabras clave: José Nicolás de Azara, Pío VI, Pedro Gómez Labrador, Leandro Gómez Terán.

Abstract

This study tries to dispel the belief, fomented from the political power, that the diplomat Azara gave the back to Pius VI in the most difficult moments, when the entrance of the French troops in Rome took place with the corresponding proclamation of the Republic of Rome and the exile of the Pope in 1798.

A brief state of the question gathers the investigations carried out on this subject. Then, the contents of a series of letters, still unpublished, from the Torres i Amat Archive are interpreted, for example, between Azara and the Spanish Minister in Genoa, Leandro Gómez Terán, and with the plenipotentiary sent by Carlos IV to attend the Pope in exile, Pedro Gómez Labrador, among others. These letters testify to their concern and reaffirm their support and friendship to give a worthy departure and destination, despite the military events that took place without respite.

Keywords: José Nicolás de Azara, Pius VI, Pedro Gómez Labrador, Leandro Gómez Terán.

La relación de amistad y confianza del papa Pío VI hacia José Nicolás de Azara tiene su origen en la elevación del cardenal Giovanni Angelo Barchi al Pontificado en 1775 y se mantuvo con continuos encuentros culturales y políticos desempeñando Azara el papel de consejero Papal. El presente estudio se sitúa cronológicamente entre el Armisticio de Bolonia (1796), el Tratado de Tolentino (1797), la entrada de las tropas francesas y la proclamación de la República en Roma (1798), la marcha de Azara a Florencia y su nombramiento de emba-

gador español en París (1798) y la muerte del Papa en el exilio (1799). Se aporta una serie de documentación epistolar inédita procedente del Archivo Torres i Amat que desmiente la creencia, fomentada desde el poder político, que el diplomático Azara dio la espalda al Papa. También estudios precedentes de historiadores corroboran y demuestran que su intervención fue la de mejorar la situación política del momento y, a su vez, dan testimonio de su preocupación por encontrar una salida digna cuando simultáneamente su propio destino era también incierto.

1. Estudios precedentes y el fondo Torres i Amat

Entre el gran número de estudios sobre Azara¹ específicamente dedicados al periodo que precedió a la proclamación de la República romana, a la correspondiente destitución de José Nicolás de Azara del cargo de embajador ante la Santa Sede y a la salida de Roma del Papa hacia el exilio, destacamos la labor de Agustín de Azara Mata, Perera y Rivas, sobrino del diplomático, sucesor en el título de marqués de Nibbiano, por promover una serie de publicaciones para honrar el nombre de su antecesor, redactadas por Basilio Sebastián Castellanos de Losada: las «Memorias» en *Revoluciones de Roma que causaron la destitución del papa Pío VI* (1847);² *Panteón biográfico-moderno de los ilustres Azaras de Bar-*

1. No se han incluido en este breve estado de la cuestión aquellas investigaciones que prioritariamente se han orientado a investigar la figura de Azara como promotor y mecenas de las artes ya que los datos recogidos sobre su actuación política proceden en su mayoría de estudios de los historiadores referenciados en este apartado, aunque si se han citado a pie de página cuando aportan algún dato nuevo, excluyendo todos aquellos que se alejan del tema aquí planteado.

2. Basilio Sebastián CASTELLANOS DE LOSADA, *Revoluciones de Roma que causaron la destitución del papa Pío VI como soberano temporal, y el establecimiento de la última República romana, así como la conquista de aquella parte de Italia por los franceses mandados por Napoleón; y relación de la política de España y de sus sucesos de Francia posteriores a estos acontecimientos. Memorias originales del célebre diplomático y distinguido literato español, del Excmo. Sr. D. José Nicolás de Azara* [obra publicada por Agustín de Azara], Madrid, Imprenta de Sanchiz (1799-1804), 1847.

buñales (1848);³ *Historia de la vida civil y política del ilustre diplomático y distinguido literato español Don José Nicolás de Azara* (1849-1850);⁴ *Glorias del Caballero Azara en el siglo XIX* (1852-1854);⁵ *Album Nacional y extranjero en honor del Caballero Azara* (1856).⁶ Estas publicaciones aportan información sobre las relaciones de amistad que Azara estableció con la realeza, el Papa, los cardenales, la nobleza, y otros miembros eclesiásticos, culturales y políticos. Castellanos fue el historiador de la familia y por ello dispuso del archivo familiar, cuyo fondo documental hoy en día se halla disperso en diversos archivos y bibliotecas, siendo los más importantes los conservados en Madrid en la Biblioteca Nacional España y en el Ministerio de Asuntos Exteriores.⁷

La correspondencia de Azara con Manuel de Roda⁸ fue investigada

3. *Idem, Panteón biográfico-moderno de los ilustres Azaras de Barbuñuelos en el antiguo reino de Aragón, hasta el actual marqués de Nibbiano el señor don Agustín de Azara y Perera*, Madrid, Imprenta de la Viuda de Sanchiz é hijos, 1848.

4. *Idem, Historia de la vida civil y política del célebre diplomático y distinguido literato español el magnífico caballero D. José Nicolás de Azara, marqués de Nibbiano*[...], I-II, Madrid, Imprenta de Don Baltasar González, 1849-1850.

5. *Idem, Glorias del Caballero Azara en el siglo XIX. Corona, que los poetas, orientalistas, hombres políticos y artistas españoles consagran a D. José Nicolás de Azara y Perera. Obra escrita en parte, y dirigida en lo demás* [...], 2 vols., Madrid, Imprenta de Don Baltasar González, 1852-1854.

6. *Idem, Álbum Nacional y extranjero en honor del Caballero Azara, Corona científica, literaria, artística y política que las Universidades, Academias, Maestranzas* [...] *consagran a la buena memoria del célebre diplomático y* [...] *literato español* [...] *D. José Nicolás de Azara y Perera* [...], Madrid, Alejandro Fuentenebro, 1856.

7. Estas publicaciones promovidas por su sobrino deben ser leídas con objetividad, ya que prevalece la exaltación de las virtudes del diplomático con el fin de recuperar el buen nombre ante algunas de sus actuaciones que provocaron su descrédito, bien por ignorancia o por intereses políticos. Por esta causa la familia destruyó mucha documentación.

8. Véase José Nicolás DE AZARA, *El espíritu de Don José Nicolás de Azara, descubierto en su correspondencia epistolar con don Manuel de Roda*, 3 vol., Madrid, Imprenta de J. Martín Alegria, editadas en 1848 (Biblioteca Nacional de Cataluña (BNC) TUS-8-2845-2847) y en otra edición se especifica: «Esta edición la ha hecho de Juan de Aguirre, i le ha ayudado en su tarea el abogado D. Tomás Vallejo Aguirre, es hoy

por Antonio Ballesteros en *Cartas de D. José Nicolás de Azara* (1922),⁹ quien explica la fortuna de este fondo epistolar y como se salvaron los originales. Por su parte André Fugier en *Napoléon et l'Italie* (1930)¹⁰ se ceñía a los hechos políticos que se sucedieron en Italia a finales del siglo XVIII entre Napoleón y Azara.

También el fondo epistolar fue la base fundamental de la investigación de Cayetano Alcázar en *El Conde de Floridablanca (notas para su estudio)* (1929),¹¹ adentrándose en el Azara político. En un estudio posterior, «Azara y el despotismo ilustrado» (1936),¹² el historiador incidía en el periodo considerado más conflictivo de su carrera cuando intervino en la Paz de Tolentino (1797) y tomaba como fuentes documentales la correspondencia con Manuel Roda y la procedente del Archivo de Asuntos Extranjeros en París.

dueño del manuscritos originales, qe.consiste en diez volumen es encuadernados en carton azul, de las mismas cartas de Azara. Aguirre me hizo el favor de prestármelos, i de ellos, he sacado la copia, puesta al fin, para llenar las supresiones hechas en los tres tomos impresos, por el mismo Aguirre. Que no sé yo si Azara se los agradecería. Por mi parte, creo qe.toda supresión en escritos de personas ya difuntas, es cosa mal hecha. [...] Madrid 2.2ºm.1848. Luis de Usóz i Ros», llevando el mismo título *El espíritu de Don José Nicolás de Azara, descubierto en su correspondencia epistolar con don Manuel de Roda*, 3 vol., Ed. Aguirre, Madrid, 1848 (Biblioteca Nacional (BN) Col. Usóz U.829).

9. ANTONIO BALLESTEROS BERETTA, «Cartas de D. José Nicolás de Azara», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XXX, cuaderno V, mayo 1922, pp. 401-404.

10. A. FUGIER, *Napoléon et l'Espagne 1799-1808*, 2 vols., París, Librairie Félix Alcan, 1930.

11. C. ALCÁZAR MOLINA, *El Conde de Floridablanca (notas para su estudio)*, Madrid, Suc. Rivadeneyra, 1929.

12. C. ALCÁZAR MOLINA, «Azara y el despotismo ilustrado», en *Colección de estudios Históricos, jurídicos, pedagógicos y literarios (Mélanges Altamira) treinta y dos monografías de Historia de España, Historia de América, Historia y Crítica Literarias, Derecho y Pedagogía, escritas por autores Españoles y Extranjeros, y ofrecidas a D. Rafael Altamira y Crevea con motivo de su jubilación de Catedrático y del cumplimiento de sus 70 años de edad*, Madrid, Bermejo, 1936, pp. 32-41.

En la tesis doctoral *José Nicolás de Azara. Un embajador español en Roma* (1945)¹³ de Carlos E. Corona Baratech se recopilaban los fondos documentales antes citados para destacar la valía de Azara como político, resaltando dos de sus intervenciones más importantes dentro de la historiografía: la extinción de la Compañía de Jesús (1793) y su mediación en el Tratado de Tolentino (1797), que a su vez fueron también la causa de su desprestigio.

Especializado en el estudio del político Azara, Rafael Olaechea en su primer trabajo basaba sus investigaciones en las cartas entre Azara y Roda para descubrir al astuto y habilidoso joven diplomático que supo congraciarse con el Gran duque de la Toscana y su hermano el emperador de Austria en «José II y J. Nicolás de Azara, Los dos viajes del emperador Austríaco a Roma» (1964).¹⁴ En *Las relaciones hispano-romanas en la segunda mitad del XVIII, la agencia de preces* (1965)¹⁵ indagaba en la complejidad de sus intervenciones para defender los intereses del Rey y a su vez ser ecuaníme representando a Pío VI ante el cónsul general Bonaparte. También en 1965, Olaechea en «El embajador J.N. Azara entre Pío VI y Bonaparte (1796-97)»¹⁶ profundizaba en el período entre el Armisticio de Bolonia y la Paz de Tolentino. Posteriormente orientaba sus estudios en el vínculo que estableció el diplomático con el cardenal Lorenzana, con las siguientes publicaciones: «La relación “amistosa” entre F. A. de Lorenzana y J. N. de Azara» (1969),¹⁷ *El*

13. Carlos Eduardo CORONA BARATECH, *José Nicolás de Azara. Un embajador español en Roma*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1948.

14. Rafael OLAECHEA, «José II y J. Nicolás de Azara, Los dos viajes del emperador austríaco a Roma», *Miscelánea Comillas*, 41 (1964), pp. 77-153.

15. *Idem*, *Las relaciones hispano-romanas en la segunda mitad del XVIII, la agencia de preces*, 2 vols., Institución Fernando el Católico, Zaragoza, (1965) 1999.

16. *Idem*, «El embajador J.N. Azara entre Pío VI y Bonaparte (1796-97)», *Miscelánea Comillas*, 43 (1965), pp. 97-292.

17. *Idem*, «La relación “amistosa” entre F. A. de Lorenzana y J. N. de Azara», en *Suma de estudios en homenaje al ilustrísimo Dr. Angel Canellas López*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1969, pp. 805-850.

cardenal Lorenzana en Italia (1797-1804) (1980)¹⁸ y «Relaciones entre Iglesia y Estado en el siglo de las luces» (1985).¹⁹

Las memorias de D. José Nicolás de Azara (1994) fueron editadas por Gabriel Sánchez Espinosa.²⁰ Azara escribió tres memorias, la primera sobre la campaña francesa en Italia (1796-1797), que incluía el Armisticio de Bolonia y el Tratado de Tolentino; la segunda trataba la ruptura de la Paz de Tolentino y el nombramiento de Azara como embajador en París, y la tercera recogía su actuación en la embajada de París entre el mes de mayo de 1798 y septiembre de 1799. Posteriormente Sánchez realizaba una síntesis en *Memorias del ilustrado aragonés Jose Nicolás de Azara* (2000).²¹ En esta ocasión no transcribía documentación, pero destacaba los momentos políticos más delicados vividos por el diplomático como mediador en los conflictos por el favoritismo demostrado por Bonaparte hacia su persona²² y los celos e intrigas de la Corte madrileña. También incluía la correspondencia que mantuvo con su amigo Bernardo de Iriarte donde desvelaba sus preocupaciones políticas y las prácticas de sus enemigos para desprestigiarlo. Y, además, contemplaba las cartas que envió a Godoy y a Saavedra desde la Secretaria de Estado

18. *Idem*, *El cardenal Lorenzana en Italia (1797-1804)*, Institución Fray Bernardino de Sahagún, CECEL, León, 1980.

19. *Idem*, «Relaciones entre Iglesia y Estado en el siglo de las luces», en *La Ilustración Española, Acta Coloquio Internacional*, Diputación e Instituto Juan Gil-Albert, Alicante, 1986, pp. 271-297.

20. Gabriel SÁNCHEZ ESPINOSA, *Las memorias de D. José Nicolás de Azara*, Banco Central Hispano, Ed. Peter Lang, Madrid, 1994.

21. *Idem*, *Las memorias del ilustrado aragonés José Nicolás de Azara*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2000.

22. La predilección de Bonaparte por negociar con Azara fue descrita por el sobrino del diplomático en la publicación AZARA, *Revoluciones de Roma* y las memorias fueron también la base de los estudios de CORONA, *José Nicolás de Azara* y OLAECHEA, *Las relaciones* y de sus posteriores estudios. Véase también el origen y la historia de las memorias en SÁNCHEZ, *Las memorias de D. José*, pp. 234-235.

y recogía las aportaciones de la tesis doctoral de Carlos E. Corona (1945) antes referenciada.

Tanto los estudios de Olaechea como los de Sánchez deben ser considerados indispensables para entender las vicisitudes por las cuales pasó Azara por los continuos cambios que se produjeron en los dirigentes políticos durante el reinado de Carlos IV. Esta inestabilidad afectó la carrera política del diplomático. Concretamente la publicación de Olaechea, antes mencionada, *Las relaciones hispano-romanas en la segunda mitad del XVIII, la agencia de preces* (1965), reeditadas en 1999, desvelaba documentación inédita y abordaba el tema del exilio del papa Pío VI. Aportación epistolar que se entrelaza con la correspondencia inédita que se incluye en esta comunicación procedente del fondo documental Torres i Amat,²³ constituyendo un complemento de las investigaciones antes citadas. El propósito de este estudio es corroborar y ampliar la información sobre la intervención de Azara en los últimos días de Pío VI, un Pontífice enfermo y en el exilio. Principalmente son interesantes las cartas enviadas por el entonces ministro español en Génova, Leandro Gómez Terán; por el plenipotenciario nombrado por Carlos IV para asistir al papa Pío VI en el exilio, Pedro Gómez Labrador, marqués de Labrador; por Luca Braschi Onofri, sobrino del Papa, por el cardenal Lorenzana, sucesor de Azara en la Embajada, por el conde Ventura, ministro del Infante de Parma, entre otras y algunas de las que escribió Azara a su hermano, el obispo de Barcelona, Eus-

23. BNC. Fons Torres i Amat, ms. 3783 sig. 22-VI registro 5484, armario V, estante IV, núm. 15, vol. 32, 737-184. El Fondo documental Torres i Amat contiene un buen número de documentos, especialmente cartas, emitidos entre los años 1795 y 1801. Suponemos que el diplomático los trajo consigo a Barcelona cuando fue exonerado de su cargo de Embajador de España en París con la intención de escribir sus Memorias ante los acontecimientos que había vivido. También incluye las cartas que recibió durante su estancia en la capital catalana. Consultar algunas de estas cartas en Esther GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara a Barcelona. Promotor d'edicions literàries durant i entre les dues ambaixades a París (11-4-1798/14-8-1799 i 29-12-1800/19-11-1803)», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 30 (2010), pp. 283-322.

taquío de Azara, antes de su fallecimiento, manifestándole su preocupación por los conflictos bélicos que se vivían en los territorios bajo el mandato Vaticano.

El ambiente cardenalicio entorno al Papa vivido por Azara y su relación de amistad con Pío VI fueron abordados en la tesis doctoral de Esther García Portugués, «José Nicolás de Azara i la seva repercussió en l'àmbit artístic català»²⁴ y su posterior estudio «José Nicolás de Azara dins l'ambient il·lustrat a Roma. Cenacles i associacions».²⁵ En ambos casos se aportaban datos nuevos procedentes del Fondo Torres i Amat y del diario *Chracas* (1766-1804) o *Diario di Roma*²⁶ para dar noticia de celebraciones cardenalicias y eclesiásticas y de actos culturales, así como de su papel de cicerone ante la llegada de miembros de casas reales europeas.

2. Amistad y confianza. Sucesos previos al exilio de Pío VI

La relación de amistad y confianza entre el entonces Agente de Preces, después Embajador Español ante la Santa Sede, José Nicolás de Azara, y el Papa se remonta documentalmente al día 15 de febrero de 1775, cuando el cardenal Braschi fue elevado al solio Pontificio con el nombre de Pío VI. En la elección intervino Azara²⁷ y un año después el diplomático era llamado por el Papa para reorganizar el museo que había iniciado Clemente XIV para convertirlo en el Museo Pio

24. Esther GARCÍA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva repercussió en l'àmbit artístic català», tesis doctoral accesible en soporte electrónico: TDX-0922110-095426, Universitat de Barcelona, 2007.

25. Esther. GARCÍA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara dins l'ambient il·lustrat a Roma. Cenacles i associacions», *EMBLECAT*, 6 (2016), pp. 139-162.

26. *Chracas, Diario Ordinario di Roma* [también conocido por *Diario de Ungheria*], Roma 1766-1804 (Biblioteca Casanatense di Roma (BCR), Microfilm Per.Est. 358).

27. Suponemos que la amistad era anterior. CASTELLANOS DE LOSADA, *Historia de la vida*, I, pp. 124-135; CORONA, *José Nicolás de Azara*, p.112, y SANCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 16.

Clementino,²⁸ siendo nombrado Ennio Quirino Visconte director del nuevo Museo a instancias y recomendación de Azara, entonces Agente de Preces.²⁹ En el mes de noviembre de ese mismo año Pío VI le acompañaba para visitar la excavación de Villa Negroni,³⁰ promovida por Azara y su amigo el Príncipe de Santa Croce.

Durante el período que el diplomático actuó de embajador en funciones, substituyendo al marqués de Grimaldi, su influencia en actos políticos se incrementó. En 1778, el marqués presentaba sus credenciales a Pío VI y manifestaba su deseo de delegar en Azara las cuestiones diplomáticas.³¹ Un año después de asumir el papel de Embajador, intercedía en los conflictos religiosos y políticos entre el Papa y el Reino de Nápoles, ayudado por el cardenal Bernis.³²

En 1782 mediaba en el conflicto de poder entre Pío VI y el emperador José II. Recibía del emperador en agradecimiento a sus servicios una caja de oro y brillantes con el retrato del emperador en la tapa.

28. CASTELLANOS, *Historia de la vida*, I, p. 133; CORONA, *José Nicolás de Azara*, p. 59; Seymour HOWARD, «An Antiquarian Handlist and the Beginnings of the Pio-Clementino», en *Eighteenth Century Studies*, VII-1 (1973), pp. 40-61; *Idem*, «G. B. Viscont's projected Sources for the Museo Clementino», *The Burlington Magazine*, vol. 221/41 (1973), pp. 735-736; Angelo CIAVARELLA, *De Azara-Bodoni*, 2 vols., Stamperia Real, Parma, 1979, I, p. XVII, y Carlos José HERNANDO SÁNCHEZ, Juan Ignacio MARTÍNEZ DEL BARRIO, «Las antigüedades del embajador José Nicolás de Azara y su vinculación con el coleccionismo real», en *El Arte en las Cortes Europeas del siglo XVIII. Comunicaciones*, Comunidad de Madrid, Madrid, 1989, pp. 333.

29. Étienne MICHON, «L'Hermès d'Alexandre dit Hermès Azara», *Revue Archéologique*, VII, janvier-février 1906, p. 104. En el mes de agosto de 1796 se editaba el quinto volumen del *Museo Pio Clementino* de Ennio Quirino Visconti. (*Chracas*, 1796, núm. 2258, 20 de agosto de 1796, pp. 3 y 4-5).

30. *Chracas*, núm. 479, 31/7/1779, p. 2, noticia transcrita por GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara», doc. núm. 14.

31. OLAECHEA, *Las relaciones*, I, pp. 387-388 y J. JORDÁN DE URRÍES, «José Nicolás de Azara, promotor de las artes», Madrid, Universidad Complutense (tesis inédita), 1995, p.32.

32. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, pp. 418-426.

La intervención de Azara finalizaba un año después con la firma del *Conventio amicabilis*, en el que se conciliaban los intereses de la casa de Austria y los de la Iglesia. El 8 de agosto de 1783 recibía de Pío VI un relicario de Benevenuto Cellini.³³

Reyes, nobles, políticos y miembros de la alta jerarquía eclesiástica acudían continuamente a Roma. Azara, con anterioridad a ser nombrado oficialmente Embajador ante la Santa Sede, en su papel de cicerone había conseguido gran fama, ayudado por la princesa de Santa Croce, por la hospitalidad ofrecida organizando cenas a las que acudían algunos cardenales. Entre los muchos cenáculos que se celebraron cabe destacar la recepción del día 15 de marzo de 1784, cuando el rey Gustavo III de Suecia visitaba la excavación de Villa Negroni y le enseñaba los estudios arqueológicos y históricos realizados.³⁴

Por su amistad con Pío VI, intercedía para que el Papa mejorara la posición de Horacio, el hijo de la princesa de Santa Croce y del conde de Floridablanca.³⁵

También intervenía en la edición bodoniana de la *Oración Fúnebre* de Mns. Bernardini Ridolfi, un encargo de Pío VI.³⁶ Aunque cabe señalar que fue contrario en la aprobación del Pontífice del libro *Dei*

33. CASTELLANOS, *Historia de la vida*, I, pp. 208-209 y 217; CORONA, *José Nicolás de Azara*, p. 124 y 270-271, OLAECHEA, «José II y J. Nicolás de Azara», pp. 77-153, y GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara dins», pp. 139-162.

34. *Chracas*, 15/3/1784; Vittorio MASSIMO, *Notizie storiche della Villa Massimo alle Terme Diocleziane*, Dalla tipografia Salviucci, Roma, 1836, p. 212; Beatrice CACCIOTTI, «La collezione di José Nicolás de Azara, Studi preliminari», *Bollettino D'Arte*, 78 (1993), p. 12 y GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara dins», pp. 139-162.

35. Cartas de Azara a Lorenzana de 25/2/1789 y 13/5/1789 transcritas por José LÓPEZ DE TORO, «Cartas de José Nicolás de Azara al Cardenal Lorenzana», *Academia*, CLXI, quad. 1, 1967, pp. 13-15.

36. CIAVARELLA, *De Azara-Bodoni*, I, pp. 141-142 y Rafael OLAECHEA ALBISTUR, «José Nicolás de Azara, literato y mecenas», en *Actas del I Symposium del Seminario de Ilustración Aragonesa* (1985), Diputación General de Aragón, Dpto. de Cultura y Educación, Zaragoza, 1987, p. 67.

Diritti dell'uomo de Spedalieri por su contenido reaccionario e injurioso contra la monarquía e intereses de los españoles.³⁷

En el mes de enero de 1795, el Papa nombraba a Azara visitador económico de los territorios Píos.³⁸ El día 14 de ese mismo mes escribió a su hermano Eustaquio de Azara, recientemente nombrado obispo de Barcelona, manifestándole su preocupación por los tiempos revolucionarios que se estaban viviendo.³⁹

Políticamente se benefició de otros títulos por su tarea de estadista. En 1795 recibía la plaza de consejero de Estado, con sueldo, por su mediación en la Paz de Basilea, mientras que Manuel Godoy era nombrado Príncipe de la Paz.⁴⁰ Esta intervención en la Paz favoreció que Pío VI confiase de nuevo en Azara como mediador especialmente para distender las desavenencias surgidas entre el Estado Vaticano y el reino de Nápoles y de las Dos Sicilias.⁴¹

37. CORONA, *José Nicolás de Azara*, pp. 149 y 323-324; SÁNCHEZ, *Las memorias de D. José*, I, p.32; SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 29; OLAECHEA «Relaciones entre Iglesia y Estado», pp. 279-285 y E. LA PARRA LÓPEZ, *Manuel Godoy. La aventura del poder*, Barcelona, Tusquets, 2002, pp. 187-189.

38. CASTELLANOS, *Historia de la vida*, I, p. 269 y CORONA, *José Nicolás de Azara*, p. 271.

39. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 333, carta del 14/1/1795 transcrita por GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva» doc. núm. 59; Cartas de Azara a su hermano Eustaquio del 6/5, 20/5 y 3/6/1795 en las que manifiesta y comenta la nueva guerra que se está preparando «entre Rusia y Prusia, de la alianza entre Inglaterra y Rusia contra una Prusia unida a los franceses, Dinamarca y Suecia» BNC, Fons Torres i Amat, doc. núm. 341-342, 343-344 y 345-346, respectivamente.

40. Paul BESQUES, «La première ambassade de D. José Nicolás de Azara á Paris (mars 1798 – aout 1799)», *Bulletin Hispanique*, 3 (1901), p. 249; OLAECHEA, *Las relaciones*, II, p. 456; María Ángeles PÉREZ SAMPER, *Barcelona, Corte. La visita de Carlos IV en 1802*, Universidad de Barcelona, Barcelona, 1973, p. 30 y SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 28.

41. CORONA, *José Nicolás de Azara*, p. 185; OLAECHEA, *Las relaciones*, II, pp. 455-456; PÉREZ SAMPER, *Barcelona, Corte*, p. 30; SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 28, y LA PARRA, *Manuel Godoy*, p. 201.

Mientras tanto el Palacio de España se convertía en parada obligada de los visitantes ilustres que llegaban a la Ciudad: nobles, literatos y artistas.⁴² A su vez, Azara era invitado a diversas recepciones como la que se celebró el 20 de diciembre de 1795 en el palacio del embajador de Venecia.⁴³

Las tropas francesas avanzaban sobre el territorio italiano y Azara escribía a su hermano Eustaquio el 4 de mayo de 1796 desde Roma, sobre las dificultades para que el correo llegase a la ciudad, porque los franceses se estaban haciendo los dueños e interceptaban los correos que iban con pasaporte de Nápoles. También le informaba sobre los avances de las tropas francesas, concretamente los Piamonteses «...baticidos y rebaticidos y con el enemigo a las puertas de Turin han firmado una suspension de armas, dexando quietos a los franceses en lo que poseen, y dando en rehenes, las plazas de Torin y Tortona que son la unica fuerza del Piamonte. Milán clama por la paz y todo es consternacion». Respecto al Papa comentaba que «...ha ido retardando su viaje a los Paludes Pontinos por el tiempo que no acava de componerse y llueve sin cesar».⁴⁴

Como mediador del Papa, el 23 de junio de 1796 firmaba con Napoleón Bonaparte el acta del Armisticio de Bolonia. Bonaparte exigía un botín de sesenta millones de libras para la tregua, pero un día después pedía cuarenta millones y el tesoro del Santuario de Loreto. Gracias a la intervención de Azara, Pío VI debía ceder sus territorios en Bolonia y Ferrara, la ciudad de Ancona mientras durase la guerra y el Papa recuperaba Rávena con el compromiso de pagar ventiún millones de libras y dar cien obras de arte y quinientos manuscritos. La negoci-

42. *Chracas*, 1795, núm. 2158, 5/9/1795, pp. 2-3, noticia transcrita por GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 66.

43. *Chracas*, 1795, núm. 2190, 26/12/1795, pp. 11-12, noticia transcrita por GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 67.

44. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 353-354. Carta de Azara a su hermano Eustaquio Azara fechada en Roma el 4 de mayo 1796.

ación significó un respiro y un período de tregua para los romanos.⁴⁵ Por su parte y como muestra de amistad Azara regalaba a Napoleón el *Hermes de Alejandro*, escultura petrea que el diplomático encontró en la excavación que había patrocinado en Villa dei Pisoni en 1779.⁴⁶

Pío VI pedía al pueblo romano oro para poder cumplir con el Armisticio.⁴⁷ Y el 12 de julio de 1796 Azara hacía su entrada triunfal en Roma, siendo aclamado como libertador. Durante un mes se celebraron *Te Deum* y diversos actos de agradecimiento en distintas iglesias y parroquias de la ciudad. Era invitado de honor para celebrarlo por diferentes autoridades.⁴⁸ Recibía la medalla de honor de la ciudad por la paz conseguida, era nombrado caballero romano por Pío VI. Se diseñó una medalla basada en un camafeo de la colección del estadista,⁴⁹ el arquitecto Giuseppe Valadier (1762-1839) ideaba un arco triunfal

45. *Chracas*, 1796, núm. 2244, 2/7/1796, pp. 4-5, noticia transcrita por GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 70. Véase el incumplimiento del tratado en ALCÁZAR, «Azara y el despotismo», p. 32, y las negociaciones en CORONA, *José Nicolás de Azara*, pp. 185-201; Luís SIERRA, S. I., «La restitución de las reservas pontificias sobre impedimentos matrimoniales en la correspondencia Godoy-Azara (1796-1798)», *Hispania*, XX, núm. 78 (1960), p. 125; OLAECHEA, *Las relaciones*, II, pp. 457-462; PÉREZ SAMPER, *Barcelona, Corte*. p. 34, y SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 32.

46. *Chracas*, 5/6/1779; 11/6/1779, y 29/6/1779; Carlo PIETRANGELI, *Scavi e scoperte di antichità sotto il pontificato di Pio VI*, Istituto di studi romani, Roma, 1958, pp. 137-139; CACCIOTTI, «La collezione», pp. 15 y 32, JORDÁN, «José Nicolás de Azara», p. 33; SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 22). Respecto al regalo véase MICHON, «L'Hermès d'Alexandre», p. 103; CASTELLANOS, *Historia de la vida*, I, p. 176; CORONA, *José Nicolás de Azara*, p. 58.

47. *Chracas*, 1796, núm. 2246, 9/7/1796, pp. 20-23, noticia transcrita por GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 72.

48. *Chracas*, 1796, núm. 2246, 9/7/1796, pp. 3-6 y 9; núm. 2248, 16/7/1796, p. 19; núm. 2252, 30/7/1796, pp. 6-7, núm. 2254, 6/8/1796, pp. 3 y 4-5, y núm. 2256, 13/8/1796, pp. 6-7 y 11, noticias transcritas por GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 71, 72, 74, 75 y 76.

49. Véase la ilustración en CACCIOTTI, «La collezione», p. 3 y SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 32.

en su honor⁵⁰ y el escultor Antonio Canova (1757-1822) realizaba una estela laudatoria en yeso [fig. 1].⁵¹

A pesar de la gloria obtenida, Azara presentía que su seguridad no estaba garantizada y el 23 de julio testaba. Paralelamente el 27 de julio se había firmado una alianza entre España y la República francesa, por la que se unían sus fuerzas ante la amenaza inglesa y el 18 de agosto se ratificaba la alianza con el tratado de San Ildefonso.⁵² Ese mismo mes de Agosto llegaban los comisarios franceses Salicetti y Garrau para hacer efectivo lo firmado en el Armisticio y escoger las obras de arte para enviarlas a París. El rechazo cardenalicio fue evidente, eran partidarios y estaban dispuestos a no cumplir con el Armisticio de Bolonia y como consecuencia las cláusulas de la tregua se rompieron.⁵³ Además los consejeros del Papa pretendían proclamar una Bula de cruzada y excomulgar a los franceses y a sus aliados, automáticamente Azara fue considerado uno de ellos.⁵⁴

Azara desterrado en Florencia manifestaba sentirse como un proscrito.⁵⁵ Detectaba el poco interés de Godoy y del propio Carlos IV por la suerte del Estado Romano.⁵⁶ Contaba con la amistad del cónsul de la delegación española Miguel Cuber y de su sobrino Eusebio de Bar-

50. Diseño conservado por los herederos de la familia. Véase CORONA, *José Nicolás de Azara*, p. 307, n. 474 y CACCIOTTI, «La collezione», pp. 2, 38 y 54.

51. Véase la estela y el grabado en G. Pezzini, F. Fiorani, eds., *Canova e l'incisione*, Ghedine & Tarsoti, Vicenza, 1993, p. 124, y CACCIOTTI, «La collezione», pp. 3 y 37.

52. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, p. 462.

53. Carta de Azara a Manuel Godoy de 31/8 transcrita por François ROUSSEAU, «De Bâle à Tolentino. Lettres inédites du Chev. Azara (1795-97)», *Revue des Questions Historiques*, 93 (1913), p. 503 y CORONA, *José Nicolás de Azara*, pp. 214-230.

54. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, p. 462.

55. Cartas del 16 y 27/9 y 4/11 transcritas por LÓPEZ, «Cartas de José Nicolás de Azara», pp. 18-27; SÁNCHEZ, *Las memorias de D. José*, p. 38 y JORDÁN, «José Nicolás de Azara», doc. 223.

56. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, p. 461.

daxí.⁵⁷ Pío VI, ante la situación de desórdenes que se vivía en Roma, le aconsejaba permanecer en Florencia.⁵⁸

Mientras tanto, Bonaparte declaraba la guerra a Pío VI y el 13 de febrero de 1797 el Papa enviaba negociadores al general francés para evitar la entrada de las tropas francesas en la ciudad.⁵⁹ El 19 de febrero se firmaba el Tratado de Tolentino con peores condiciones a las conseguidas en el Armisticio de Bolonia, ya que además se añadían algunas renunciaciones y se incrementaba el pago en quince millones más a lo pactado con anterioridad. El artículo 13 del nuevo tratado remitía al número 8 del Armisticio, en donde se exigía la ejecución inmediata de lo pactado. Azara, por su mediación *in extremis* entre el Papa y Bonaparte, restablecía su honor y volvía a Roma, para contemplar como salían de los palacios y los museos las obras de arte comisionadas.⁶⁰ Por su parte Bonaparte hacía pública en la *Gazeta Universal* de Florencia, los méritos de Azara para la obtención de la Paz de Tolentino.⁶¹

57. Véanse los conflictos bélicos durante la estancia de Azara en la Toscana en OLAECHEA, «El embajador J. N. Azara», pp. 97-292; OLAECHEA, *Las relaciones*, II, p. 464-476 y OLAECHEA, «La relación “amistosa”», p. 173.

58. Carta fechada el 19/10/1797 transcrita por OLAECHEA, *Las relaciones*, doc. 18.

59. Andres MURIEL, «Historia de Carlos IV», en *Memorial Histórico Español*, col. Documentos, Opúsculos y Antigüedades, la Real Academia de la Historia, t. XXXIII, vol. V, Vda. Hijos Manuel Tello, Madrid, 1893-1894, p. 138; BESQUES, «La première», p. 249, n.2; CORONA, *José Nicolás de Azara*, pp. 242-253; OLAECHEA, *El cardenal Lorenzana*, pp. 123-124; SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 35.

60. CORONA, *José Nicolás de Azara*, pp. 242-253; SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 35 y Esther GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara (1730-1804) y el cambio hegemónico en las artes de Roma a París después del Tratado de Tolentino (1797), y su recuperación por la intervención del escultor Antonio Canova (1757-1822)», *Actas XVI Congreso Español de Historia del Arte. La multiculturalidad en las Artes y en la Arquitectura*, vol. I, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pp. 665-673.

61. Carta de Bonaparte dirigida a Azara publicada en la *Gaceta de Madrid* del 18/4/1797, núm. 31, 318, transcrita por GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 79; citada por CORONA, *José Nicolás de Azara*, pp. 243-244; SÁNCHEZ, *Las memorias de D. José*, I, p. 40 n. 217, y SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 35.

El 22 de abril Pío VI reconocía a Azara, en audiencia privada, que su persona había sido objeto de intrigas por parte del cardenal Busca.⁶² Un mes más tarde el Príncipe de la Paz enviaba a Roma una embajada extraordinaria compuesta por tres arzobispos: Despuig de Sevilla; Múrquiz de Seleucia, confesor de la reina, y Lorenzana de Toledo.⁶³ Azara alojaba en el Palacio de España a su amigo el arzobispo de Toledo, por desavenencias con el resto.⁶⁴ Este mes de mayo se pensó en la posibilidad de un nuevo cónclave ante el estado débil de Pío VI. Una vez repuesto el 12 de junio y por influencia de Azara, el Papa otorgaba el capelo cardinalicio a Francisco Antonio de Lorenzana.⁶⁵ Por su parte Manuel Godoy disolvía la embajada de los tres prelados por la recomendación astuta y hábil de Azara y recuperaba su poder 'oficialmente'.⁶⁶

Las tropas francesas avanzaban inexorablemente hacia Roma. Azara atento a los asuntos del Vaticano avisaba a la Curia que España no reconocería a ningún nuevo Papa sin la aprobación de Carlos IV, por estar el Rey enterado de las intrigas de los Albanis que en secreto habían hecho elaborar al Papa una Bula derogando las formalidades establecidas para los cónclaves.⁶⁷ Sobre esta Bula firmada en enero de

62. *Chracas*, núm. 2330, 29/4/1797, p.2, noticia transcrita por GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 81; Véanse las Memorias de Azara en CASTELLANOS, *Revoluciones de Roma*, pp. 295-305; OLAECHEA, *Las relaciones*, II, pp. 451-514; SÁNCHEZ, *Las memorias de D. José*, I, y SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*.

63. *Chracas*, núm. 2338, 27/5/1797, pp. 3-4, y núm. 2340, 3/6/1797, p. 19, cartas transcritas por GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 83 y 85.

64. CORONA, *José Nicolás de Azara*, pp. 248-249; OLAECHEA, *Las relaciones*, II, pp. 487-491 y doc. núm. 42 y LA PARRA, *Manuel Godoy*, p. 198.

65. Cerimonial celebrado el 13/6 y la cena en el Palacio de España noticias publicadas en *Chracas* 17/6/1797, núm. 2344, 13-17 y, núm. 2360, 12/8/1797, pp. 5-6, transcritas por GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 86.

66. SIERRA, «La restitución», p.120; SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 35 y LA PARRA, *Manuel Godoy*, p. 192.

67. CORONA, *José Nicolás de Azara*, p. 422; OLAECHEA, *Las relaciones*, II, p. 489.

1797, un año después el 4 de abril de 1798, el cardenal Livizzani enviaba a Azara una reflexión sobre ella en el supuesto caso de que se produjera el fallecimiento del Papa, pautando cómo se debería proceder para evitar un cisma y dejando la cuestión de encontrar una solución al legítimo Papa.⁶⁸

También, el diplomático recibía en el Palacio de España a dirigentes franceses enviados por el nuevo Directorio y al Embajador de la República Francesa, el hermano de Napoleón.⁶⁹

Finalmente, el 10 de febrero de 1798 entraban las tropas francesas victoriosas en la ciudad de Roma comandadas por el general Louis Alexandre Berthier.⁷⁰

3. *La proclamación de la República romana y el exilio del Papa*

El día 15 de febrero de 1798 era proclamada la República romana en el Capitolio.⁷¹ Al día siguiente Pío VI abdicaba de manera forzada de su soberanía temporal. El 18 de febrero el comisario Haller conminaba al Papa a abandonar Roma, quien se escudó en su salud y en sus obligaciones para no obedecer. No obstante cedió ante la violencia de trato y convencido que era mejor partir. El 20 de febrero, con 80

68. *Riflessioni sulla bolla firmata nel Genaro del 1797* enviadas por el Cardenal Livizzani a Azara el 4/4/1798. BNC, Fons Torres i Amat, doc. núm. 82-85.

69. *Chracas*, núm. 2338, 27/5/1797, p. 10; núm. 2368, 9/9/1797, pp. 4-5, y núm. 2378, 14/10/1797, pp. 7-8, véase la transcripción de estas noticias en GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 85, 87 y 88. Personalidades citadas por SÁNCHEZ, *Las memorias de D. José*, I, p. 358.

70. CORONA, *José Nicolás de Azara*, pp. 256-260 y OLAECHEA, *Las relaciones*, II, p. 496-498.

71. MURIEL, «Historia de Carlos IV», II, p.101; CORONA, *José Nicolás de Azara*, pp. 260-261; PÉREZ SAMPER, *Barcelona, Corte*. p. 34; OLAECHEA, *El cardenal Lorenzana*, p. 124; Olivier MICHEL, *Vivre et peindre, à Roma au XVIIIe siècle*, Col. de l'école française de Rome, núm. 217, Roma, Palais Farnèse, 1996, p.394; SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 36.

años y con casi veinticinco años al frente de la Cátedra Pietrina partía para siempre de Roma, dejando a cargo de la comisión de negocios al cardenal Antonelli.⁷²

Abatido y cansado Pío VI llegaba a Siena cinco días después y se recluía de incógnito en el convento de los Agustinos, acompañado de su maestro de cámara Caracciolo, el mayordomo monseñor Spina, su médico Tensi, el exjesuita Marotti y dos criados. El Gran Duque de la Toscana le enviaba su mayordomo Manfredini.⁷³ Azara no pudo seguir sus pasos por diferentes razones: no disponía del beneplácito de Manuel Godoy, era retenido por el general Berthier en Roma y además pretendía que Eusebio de Bardaxí fuera su sucesor en la embajada. También como tutor de la familia Santa Croce quería dejar arreglados sus intereses y sobretodo los de la agencia de preces para que continuara con toda normalidad.

José Nicolás de Azara, mientras, esperaba instrucciones de Godoy y por no tener sentido su responsabilidad ante la ausencia del Papa enviaba sus pertenencias a Florencia. El 13 de marzo de 1798 salía de Roma y visitaba al Pontífice en Siena. Lo halló sentado ante su mesa de trabajo para disimular que había perdido movilidad en los pies ya que caminaba apoyado en dos personas. Apenas tenía suficientes medios para mantener a su servidumbre. Contaba con la compañía del arzobispo de Siena, Zondari y del nuncio Odescalchi, además del séquito antes mencionado, pero no se permitían las visitas de cardenales y prelados que superaran las 24 horas. Por otro lado la situación del Gran Duque era comprometida. El Directorio francés no veía con buenos ojos que el Papa estuviera en territorio Toscano.⁷⁴ Durante los tres días que excepcionalmente Azara permaneció en Siena trató con el Pontífice acerca de la elección de su sucesor y de la invalidez de la Bula que se

72. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, p. 499.

73. *Ibidem*.

74. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 37.

había elaborado a pesar de haber recogido la firma de siete cardenales.⁷⁵ Las circunstancias habían cambiado y la Bula no tenía validez, pero sí se preocupó Azara de entregar un pliego de reflexiones en el que se exponían los árbitros necesarios para hacer una elección legítima por compromiso, un modo que anteriormente la Iglesia había utilizado en casos de cónclaves parecidos.⁷⁶

Azara se instalaba en Florencia y a finales del mes de marzo recibía un despacho en el que se le comunicaba que había sido exonerado de su cargo y se le pedía que persuadiera al Papa para venir a España, concretamente a las Islas Baleares. Azara no era partidario de esta opción porque no sería aceptada por los franceses y sobre todo porque el Pontífice estaba enfermo y no resistiría el viaje. En España esta argumentación no la aceptaron y fueron del parecer que nada podían esperar del vengativo Azara que tanto daño había causado a la Santa Sede durante tantos años en Roma. De hecho el embajador vienés y los tres arzobispos que el Estado Español había enviado a Roma habían contribuido en crear muy mala prensa en la Corte y consideraban que gran parte de culpa de lo que estaba sufriendo Pío VI se debía a las artimañas de Azara.⁷⁷ Especialmente el arzobispo Múquiz fomentaba esta mala prensa y daba por hecho que era el responsable de lo que estaba pasando el Papa como «prisionero del anticristo».⁷⁸

Mientras tanto el 28 de Marzo de 1798 el Príncipe de la Paz era substituido por el ministro de Hacienda Francisco Saavedra. La intención política de Godoy había consistido en mejorar las relaciones españolas con el Directorio, enviando a París a Francisco Cabarrús como Embajador extraordinario en substitución de Bernardo del Campo. Sin embargo, el Directorio no admitió sus credenciales y se mostraba

75. Recordemos las reflexiones sobre la Bula del cardenal Livizzani citadas en nota 68.

76. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, p. 503.

77. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, pp. 504-505.

78. OLAECHEA, *El cardenal*, p. 154.

favorable para que fuera Azara.⁷⁹ Finalmente, el rey Carlos IV accedía y el 11 de abril de 1798 el diplomático retirado en Florencia recibía el nombramiento de Embajador de España en París. Finalizaba así su etapa política en Roma como Embajador de España ante la Santa Sede (1784-1798). Antes de partir hacia París, el diplomático seguía preocupado por quien se iba a cuidar de Pío VI, especialmente después de que fuese nombrado su amigo el cardenal Lorenzana su sucesor ante la Santa Sede y por el capellán Sebastián Pascual, a quienes calificaba de caracteres pequeños y limitados por su empeño en aplicar máximas de la Inquisición.⁸⁰

Azara llegaba a la capital francesa el 22 de mayo de 1798 y unos días después escribía a su sobrino Eusebio Bardaxí sobre su presentación ante el Directorio.⁸¹ En postdata comentaba que creía que al Papa lo iban a llevar a Cerdeña.⁸² El 29 de mayo volvía a escribir a su sobrino Bardaxí manifestándole que «Yo soi quien va a ajustar aunque malamente el destino del Papa, y esta mañana mismo expido para ello un Correo a España»,⁸³ el 6 de junio de nuevo mostraba su preocupación por el destino del Papa, ya que el Directorio tenía proyectado enviar-

79. Véanse los cambios en la jerarquía política en BESQUES, «La première», p. 251; SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, pp. 36 y 39, y LA PARRA, *Manuel Godoy*, pp. 188-189.

80. Azara confiaba las cuestiones administrativas a su secretario Mendizábal y las de agente de preces al pintor Gabriel Durán. El cardenal Lorenzana era nombrado embajador interino (Carta de Azara a Godoy del 14/2/1798 transcrita por SÁNCHEZ, *Las memorias de D. José*, pp. 366 y 367 n. 128 y los últimos días de Azara en Italia en CORONA, *José Nicolás de Azara*, pp. 260-267; OLAECHEA, *Las relaciones*, II, pp. 515-517 y 652-653 y GARCÍA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara a Barcelona.», pp. 283-322.

81. El 11 de junio tomaba posesión oficial del cargo. Véase la *Gaceta de Madrid*, núm. 50, 22/6/1798, pp. 460-463; SÁNCHEZ, *Las memorias de D. José Nicolás de Azara*, pp. 43-44, n. 235 y GARCÍA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 92.

82. Carta núm. 41 apéndice documental (OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 42, p. 666)

83. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 40, p. 665.

lo a España⁸⁴ y el 12 de junio le comunicaba que esperaba recibir un correo que diese una respuesta definitiva a si el Papa era aceptado en Mallorca, aunque creía que no tendría lugar, porque el pontífice no resistiría el viaje y moriría en el trayecto y porque según “las apariencias” se continuaba hablando de Cerdeña.⁸⁵

El 16 de Junio Azara remitía un comunicado al cardenal Lorenzana para que no siguiera al Papa si era enviado a Córcega porque crearía sospechas en el Directorio.⁸⁶ El 18 de Junio Lorenzana daba parte a Azara del traslado del Papa de Siena a Florencia después del terremoto que acaeció en la ciudad, viéndose afectado el convento de San Agustín donde residía. El Papa era recluido en la Cartuja de Ema, débil y postrado, por lo que no recomendaba su traslado en barco para dirigirse a Cerdeña y le pedía su mediación ante el Directorio para evitar el viaje.⁸⁷ El 22 de junio Azara manifestaba a Bardaxí que si el Papa llegase a Cagliari sería feliz, pero que había órdenes del Directorio para dar vía libre por el Piamonte hacia Francia.⁸⁸ De nuevo, el 30 de julio y el 9 de agosto escribía a su sobrino Bardaxí para plantearle que lo más adecuado sería que dejaran morir tranquilo al Papa, ya que el Directorio se había despreocupado y solo eran los romanos los que le perseguían. Según sus palabras había tal confusión que Azara esperaba respuesta de Madrid para interceder ante el Directorio. Mientras tanto, desde La Certosa (la cartuja de Ema) el sobrino del Papa, Luca Braschi Onofri, se dirigía a Azara el 12 de julio de 1798 para informarle sobre la llegada de Su Santidad a la cartuja el 30 de abril y de su salud pre-

84. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 42, p. 666.

85. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 43, p. 667.

86. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 44, pp. 668-669.

87. Consideraba que en el caso de que se produjera el fallecimiento del Papa sería de poco honor para la «Nacion Francesa, al Rey de Cerdeña, a n.ro Soberano (Carlos IV), el Emperador y a las demás Potencias y al mismo Gran Duque», por haber permitido que saliese de viaje en su estado (BNC, Fons Torres i Amat, doc. 261-264, 18/6/1798).

88. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 46.

caria, aunque parecía estar estabilizado. También, mostraba signos de incertidumbre si el destino era Cagliari (Cerdeña), ya que tenía dificultades para desplazarse tanto a Nápoles como a España y le pedía su mediación para obtener un pasaporte.⁸⁹

Por su parte el 9 de agosto de 1798 Azara comentaba a Bardaxí que era contrario a que el Papa fuera a Cagliari por su salud y su propósito de interceder ante el Directorio para hallarle una salida digna.⁹⁰

El conde Ventura, ministro de S.A.R. Infante de Parma también escribía a Azara el 30 de octubre de 1798 para ponerle en antecedentes sobre la situación política en Parma y en los estados cercanos. Le explicaba la cesión realizada de los bienes Consistoriales por encontrarse la ciudad ocupada bajo el mandato del Directorio que son «pure Beni de lo Stato, pel quale il Papa no ha mai usata sovranità, né in tutto, né in parte, com ben Voi sapete». Más adelante concretaba que para S.A.R. el Infante, el Papa era solo el jefe de la Iglesia y que «non sié iconosciuta mai la Sovranità del Papa» con el fin de evitar el avance de las tropas francesas hacia Parma desde Milán.⁹¹

Las dificultades del viaje del S.S. para llegar a su destino final en Valence-sur-Rhône (Francia) son testimoniadas por la correspondencia que a continuación se incluye. Desde Génova el 3 de mayo de 1799, Pedro Gómez Labrador⁹² escribía a Mariano Luis de Urquijo⁹³ para dar parte de la precariedad económica en la que viajaba S.S., que había partido de Parma con 500 escudos, ya que aquella ciudad no disponía de banqueros, ni de giros de letras. En Florencia, el Nuncio de

89. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 247-250, 12/7/1798.

90. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 49, p. 672-673.

91. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 47-49, 30/10/1798.

92. Pedro Gómez Labrador, marqués de Labrador, en 1798 fue designado enviado plenipotenciario por Carlos IV para asistir al papa Pío VI.

93. El día 13 de agosto de 1797 a causa de la enfermedad de Francisco Saavedra el oficial mayor de la Secretaría de Estado Mariano Luis de Urquijo pasaba a ser interinamente el primer ministro del Rey (OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 52, pp. 675 y 553-554, n. 120-121, y SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 40).

S.S. de aquel Estado le había dado un cajoncito de dinero para que lo administrase el Arzobispo de Corinto, Maestro de Cámara de S.S. Importe que sirvió para los gastos del viaje hasta Turín. Allí, Mons. Spina hizo uso de una letra dada por el Cardenal Lorenzana para materializar en Génova 800 zequinis, y le pedía, para no encontrarse en Grenoble con iguales inconvenientes, socorros al Real Erario.⁹⁴

Asimismo, el Arzobispo Spine de Corinto se dirigía a Azara el 11 de mayo de 1799 para informarle que desde el 30 de abril estaban en Briçon y que el Papa se hallaba postrado por su debilidad física y moral. A pesar de la tranquilidad que reinaba en la Ciudad, consideraba que S.S. no debería exponerse a otro viaje. También le daba parte de la escasa economía disponible, de las subvenciones del cardenal Laurenzana que recibieron para su viaje en Florencia, en Parma y en Turín y de las dificultades para obtener más ingresos: «Sono arbitro di tra cambiali a Genova al Banchiere di quel Porporate Lucca Gavelli, ma non trovo in questa piazza chi ne voglia stare acquisto. Avvisato dal comandante di Torino che il destino di S.Santità era per Grenoble diedi per questa città le mie disposizioni, che rimaste sono inutili.» Continuaba: «par colmo di miseria non trovo in questo Paese a cambiare alcuna specie forastiera in oro... procurare qualche mezzo onda farmi sollecitament giungere qualche rimessa in moneta nazionale acciò provveder propria ai bisogni di SS ed al mantenimento del Suo seguito.» Para finalmente solicitar: «le farà prendere tutte le migiore più conveniente per procurargli un tranquillo termine... per provvedere ai bisogni della Santità-Sua, ad alla sussistenza della Sua Comitiva».⁹⁵

94. Las aportaciones de los clérigos no llegaban, pero tampoco deberían venir las contribuciones únicamente de ellos. El 9 de julio de 1799, Urquijo contestaba a Labrador conforme quedaba enterado y también Carlos IV de la economía doméstica de S.S. así como del escandaloso dispendio y mal uso que hacían los que le rodeaban, «recomiendo que el ss. no conserve equipage alguno y no tenga más gastos que el de la mesa, y haga uso de las letras de crédito que sacó de Génova sobre Lyon» (OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 57 y doc. 58, pp. 683-685).

95. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 251-254, 11/5/1799.

Por su parte Leonardo Gómez de Terán y Negrete, ministro español en Génova, le escribía el 28 de mayo de 1799 para darle un parte sobre las aduanas y las vías seguras para desplazarse y enviar el correo. También sobre la situación bélica y de los avances de los ejércitos rusos, austríacos, franceses en los diferentes frentes y los puertos por donde abastecerse, considerando Liorna el mejor. Continuaba dándole información sobre la comitiva papal: «Labrador y Malo siguen aquí, y no tratan de irse, en lo q.e hacen bien». Por último le comunicaba «la feliz llegada del papa a Briançon q.do salió de Turin el S.to Padre el 16 de p.º con dirección a Grenoble; como q.ere que sea lo que parece indudable es que vive.»⁹⁶

Por su parte Azara se dirigía a Urquijo el 18 de julio preocupado porque el Directorio no sabía donde paraba el Papa y temía que no le dejasen estar en Valence y le obligasen a ir a Dijon.⁹⁷

Sobre la instalación de Pío VI en Valence, Labrador primero agradecía a Urquijo el 30 de julio de 1799 su consejo de tratar todo lo relativo con su Santidad directamente con el embajador del Rey en París y el envío de una Real Orden para que medie Azara con el gobierno francés a fin de que no fueran separados de su Santidad el Arzobispo de Corinto y demás séquito. Respecto a la comodidad del Pontífice le comunicaba que disponía de una silla con ruedas para pasear por un jardín junto a sus habitaciones y respecto a su salud le notificaba que solo había tenido una leve indisposición de estómago, pero aunque disponía de libertad para salir no lo hacía por temor al bullicio que podría causar su presencia, como así ocurrió a su paso por Grenoble y Romans.⁹⁸

Desde Valence con fecha de agosto de 1799, Labrador informaba a Azara que el Papa seguía sin alivio después del viaje de Grenoble a

96. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 243-244, 28/5/1799.

97. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 59, p. 685.

98. OLAECHEA, *Las relaciones*, II, doc. 61, p. 687-688.

Briançon: «Hoy ha llegado el Médico de Grenoble, de que hablé à V. ayer, y de acuerdo con el de esta Ciudad le ha recetado quina y otros corroborantes, por proceder segun ellos el mal de relaxacion a los nervios del estómago...». También, escribía sobre los bienes con los que contaba Pío VI, para dar paso a las habladurías publicadas por las gacetas sobre el viaje «el Papa vino de Briançon en una carreta, quando el último de sus criados vino en el mas comodo coche del país; y quando cinco Clerigos y siete criados gastaron en quatro dias desde Briançon à Grenoble cerca de cinco mil libras.»⁹⁹

De nuevo Labrador escribía a Azara el 25 de agosto para darle el parte de la enfermedad del Pontífice y el tratamiento que estaba siguiendo, siendo consciente del peligro que corría. A su vez se quejaba de la falta de respuesta a sus cartas del Estado Español sobre las cuestiones monetarias.¹⁰⁰

Paralelamente, el 26 de agosto de 1799 Azara era substituido en la embajada por el ministro del Rey en Berlín, Ignacio de Múzquiz. Francia había entrado en conflicto con España por las negociaciones de paz con Portugal. El Directorio proponía a Carlos IV el cese de Urquijo y otorgar el cargo de secretario de Estado a Azara. El Rey no cedió al dirigismo francés y mantuvo a Urquijo, siendo destituido Azara de embajador en París por considerarlo un intrigante.¹⁰¹ Ese mismo día Labrador enviaba una carta a Azara preocupado por el debilitamiento del Papa, porque apenas tenía pulso y su color había decaído, convencido de que no pasaría de esa misma semana. Le pedía instrucciones de cómo debía proceder respecto al cadáver y a la familia. También solicitaba su mediación con el Ministerio para que se preocupasen.¹⁰²

99. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 241-242, agosto de 1799.

100. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 238, 25/8/1799.

101. Véanse las desavenencias entre Urquijo y Azara en MURIEL, «Historia de Carlos IV», pp. 85-90; BESQUES, «La première», p. 420-421; ALCÁZAR, «Azara y el despotismo ilustrado», p. 32, y SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, pp. 40-41.

102. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 237, 26/8/1799.

Fecha en agosto, Labrador insistía en informar a Azara sobre el mal estado de S.S. a causa de una parálisis intestinal y preguntaba qué hacer con el cuerpo de S.S. en caso de fallecimiento. A su vez le informaba que había dado cuenta a la Corte.¹⁰³ Finalmente el 29 de agosto le comunicaba la muerte del Papa y le daba parte de cómo se procedió: «se embalsamó el cuerpo de S.S. se puso en una caja de plomo y en otra de madera; se incluyeron varias monedas del tiempo de su Pontificado, un tubo con su nombre, edad, patria, pueblo y día de su fallecimiento», después se selló la caja con el sello de la Administración, del arzobispo de Corinto, el del Maestro de Cámara y con el suyo. El acto tuvo lugar en la capilla de la Ciudadela, todo con el mayor respeto.¹⁰⁴ Al día siguiente le daba parte sobre cómo se había procedido con el cadáver: «se ha hecho con mucha decencia por esta Administración Central».¹⁰⁵

A primeros de septiembre Leonardo Gómez de Terán y Negrete, ministro español en Génova, escribía a Azara sobre cuestiones de fronteras y prisioneros y le aconsejaba que para saber qué ocurría en Venecia e informarse sobre el sucesor del Papa a través de su sobrino Bardaxí. También le ponía al corriente de la situación que se vivía en Valence, conforme Malo permanecía en la ciudad con el cadáver esperando: «pasaportes de París q.e nunca llegan, y Spina aguarda también la orden de q.e la Municipalidad le entregue unos efectos del Difunto, que de pocos cubiertos de Plata que dixo a Labrador eran se han convertido ahora casi una entera vaxilla, y no habiendo querido entregar aq.l antes de la muerte del Papa como se lo propuso p.a salvarlo mejor, se halla ahora con el enredo de q.e la municipalidad no quiere soltar la menor cosa. Que siempre los Pretes han de andar con tapujos!».¹⁰⁶

El 2 de septiembre, Labrador se dirigía de nuevo a Azara preocupado porque había sabido a través de las gacetas, y pensaba que era un

103. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 240, agosto de 1799.

104. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 235, 29/8/1799.

105. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 236, 30/8/1799.

106. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 245-246, septiembre de 1799.

cuento, cual era la situación política de Azara: «En fin embajador en Paris ó desterrado en Aragon». En la carta manifestaba que todavía estaba por «resolver sobre la translacion y comitiva de S.S. pues la dichosa Valence es un malisimo Villorio». ¹⁰⁷

El día 5 de septiembre de nuevo Labrador insistía sobre las dificultades para trasladar el cadáver de Pío VI ante el posible deterioro del mismo por las continuas manifestaciones de piedad. También estaba preocupado por su incierto futuro: «veo que piensa V. como yo en punto á la translacion del cadaver... á pesar de los clamores de Spina y de más, sino hubiera temido que en nra. Casa mirasen como un sacrilegio el dexar que se consumiere con cal viva el cuerpo de S.S. verdad es que podrán decirme que me he excedido; pero los excesos de piedad son mas disimulables.» ¹⁰⁸ Después le detallaba las circunstancias políticas del momento para volver a insistir en que no le gustaría pasar por los Alpes, preocupado por su destino.

El 23 de septiembre, Azara presentaba el nuevo embajador Múzquiz al Directorio. ¹⁰⁹ Azara enseguida procedió a rehabilitar su nombre y el 26 de noviembre se carteaba con el Príncipe de la Paz para ponerle al corriente de las intrigas de Urquijo con el fin de recuperar el honor y el poder de ambos. ¹¹⁰ Un año después, el 13 de diciembre de 1800 Mariano de Urquijo perdía su poder cuando las relaciones entre España y Francia empeoraron por haberse opuesto a los planes navales de Napoleón y no aceptar a Lucien Bonaparte como enviado extraordinario en España. Manuel Godoy recuperaba el poder y Pedro Ceballos

107. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 233-234, 2/9/1799.

108. BNC, Fons Torres i Amat, doc. 231-232, 5/9/1799.

109. SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 42.

110. BN ms. 18639-59, copia del siglo XIX según el historiador SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 43. Transcripción de la carta del rey Carlos IV al Directorio del 22/12/1799, en la que se detalla el momento político más delicado entre los países de Francia y España y las maniobras de Urquijo, véase MURIEL, «Historia de Carlos IV», pp. 90-94, y BESQUES, «La première», pp. 421-423.

era nombrado secretario de Estado.¹¹¹ Y, concretamente, el 29 de diciembre Azara conseguía su propósito y era nombrado por segunda vez Embajador de España en París.¹¹²

Por su participación en la concesión del Reino de Etruria recibía el feudo de Nibbiano en el Piacentino y el título de marqués. El 27 de marzo de 1802 firmaba el Tratado de Amiens. El 19 de noviembre del siguiente año era inhabilitado después de haber presentado su dimisión en el cargo. Así finalizaba su carrera diplomática y el 26 de enero de 1804 moría en París cuando planeaba volver a Roma [Fig. 2].

111. BN ms. 20089, carpeta 8, núm. 90. Carta de enhorabuena de Azara a Ceballos de 24/12/1800); Corona 1955, 110-113; SÁNCHEZ, *Las memorias del ilustrado*, p. 46; LA PARRA, *Manuel Godoy*. pp. 229-230.

112. BN ms. 20089, carpeta 8, núm. 83, 85 y 86, cartas de Azara a Bernardo de Iriarte de 23, 24 y 27/12/1800. El diplomático sabe a través de Iriarte que Godoy quiere volverlo a enviar de embajador en París. Véase las transcripciones de las cartas en GARCIA-PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva», doc. núm. 131,132 y 133.

«Se breve en tus razonamientos, que ninguno
 hay gustoso si es largo».
 El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha
 en Barcelona y los episodios pictóricos
 de su paso por la ciudad

LAURA GARCÍA SÁNCHEZ*
 Universidad de Barcelona

Resum

En el moment en que don Quixot va deixar Barcelona després de la seva derrota a mans del Caballero de la Blanca Luna, Miguel de Cervantes va posar a la seva boca tot un conjunt de grans elogis vers la ciutat que l' havia acollit durant un temps. L'admiració de l'escriptor va arribar al punt que és l'única urbes que gaudeix de protagonisme i a la que dedica alguns capítols de la seva celebre novel·la *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. La Barcelona que Cervantes va conèixer a principis del segle XVII era encara una ciutat emmurallada, plena de llargs carrerons i misteriosos racons. Es molt probable que el que va captivar al literat fos la combinació d' una atmosfera encara medieval amb la bullicia pròpia d'un lloc portuari. Testimoni de les aventures quixotesques són un conjunt de sis pintures que decoren una de les sales de l'antic Palau de la Duana de Barcelona, situat a Pla de Palau, de finals del segle XVIII. El seu autor, Pere Pau Muntanya, està considerat com un dels millors pintors murals de l'època. El marc resultaba immillorable, donat que el propi Palau de la Duana, obra del conte de Roncali, había estat finalitzat per les mateixes dates, igual que el proper Portal del Mar i la Casa Llotja.

* Aquest treball s'emmarca en el projecte de recerca ACPA (*Arte y cultura en la Barcelona moderna (siglos XVII-XVIII). Relaciones e influencias en el ámbito del Mediterráneo occidental*), PGC2018-093424-13-100, finançat pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades.

Paraules clau: Miguel de Cervantes, pintura catalana segle XVIII, Palau de la Duana de Barcelona, *El Quixot*.

Resumen

Cuando don Quijote dejó Barcelona tras su derrota ante el Caballero de la Blanca Luna, Miguel de Cervantes puso en su boca una serie de grandes elogios hacia la ciudad que lo había acogido durante un tiempo. La admiración del escritor llegó al punto de que es la única urbe que tiene protagonismo y a la que dedica algunos capítulos de su célebre novela *El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*. La Barcelona que Cervantes conoció a principios del siglo XVII era todavía una ciudad amurallada, llena de largos callejones y misteriosos rincones. Es muy probable que lo que cautivó al literato fuese la combinación de una atmósfera todavía medieval con el bullicio propio de un sitio portuario. Testimonio de las andanzas quijotescas son un conjunto de seis pinturas que decoran una de las salas del antiguo Palacio de la Aduana, situado en *Pla de Palau*, de finales del siglo XVIII. Su autor, Pere Pau Muntanya, está considerado como uno de los mejores pintores murales de la época. El marco resultaba inmejorable, dado que el propio Palacio de la Aduana, obra del conde de Roncali, había sido finalizado por las mismas fechas, al igual que el cercano Portal del Mar y la Casa Lonja.

Palabras clave: Miguel de Cervantes, pintura catalana siglo XVIII, Palacio Aduana de Barcelona, *El Quixote*.

Abstract

When Don Quixote left the town of Barcelona after his defeat before the Knight of the White Moon, Miguel de Cervantes made him express a series of great compliments to the city that had welcomed him for a while. The admiration of the writer reached the point that it is the only town that has prominence and to which he devotes some chapters of his famous novel *The ingenious gentleman Don Quixote de la Mancha*. The Barcelona that Cervantes knew early in the 17th century was still a city surrounded by walls, full of long alleys and mysterious corners. It is most likely that what captivated the writer was the combination of a still medieval atmosphere with the hustle and bustle of a port site. Proof of quixotic adventures is a set of six paintings that decorate one of the rooms in the old *Palacio de la Aduana* (Customs House),

located in Pla de Palau, at the end of the 18th century. Its author, Pere Pau Muntanya, is considered one of the best mural painters of the time. The setting was excellent, because the Customs Palace, work by the Count of Roncali, had been completed by the same dates, as were the Portal del Mar and Casa Lonja located nearby.

Keywords: Miguel de Cervantes, catalan painting 18th century, Customs Palace of Barcelona, *El Quijote*.

1. Miguel de Cervantes en Barcelona

La relación de don Quijote con Barcelona se inicia de manos de su autor, Miguel de Cervantes, a quien el medievalista Martín de Riquer situó en Barcelona entre la primavera de 1609 y el otoño de 1611.¹ Según Riquer, la casa que actualmente lleva el número 2 del Paseo de Colón, muy próxima a la plaza de Antonio López, está considerada por los barceloneses como «la casa de Cervantes» por suponer que en ella residió el famoso novelista y dramaturgo español. Por entonces, la vivienda estaba situada en los que durante los siglos XVI y XVII era conocido como «carrer de Sota Muralla», es decir, el que daba a la muralla de mar. Este emplazamiento explica la sorprendente altura de la casa, cinco plantas, dos más de lo habitual en la época. El lugar disfrutaba de buena fama entre los barceloneses, quienes buscaban huir en los espacios abiertos y por algunas horas de la insalubridad de una ciudad todavía escasa en grandes avenidas y lugares de ocio y de paseo.²

La presencia de Cervantes en la Ciudad Condal responde a su intención de citarse con su protector, don Pedro Fernández de Castro,

1. Martín DE RIQUER, *Cervantes en Barcelona*, Sirmio, Barcelona, 1989.

2. Rafa BURGOS, *Cervantes en Barcelona. Guía de la ciudad vista por Don Quijote*, Marge Books, Barcelona, 2013, p. 98.

conde de Lemos, quien había hecho de Barcelona un lugar de parada a principios de junio de 1610 en su viaje hacia Nápoles. El escritor aspiraba a convertirse en miembro de la corte literaria de la que el nuevo virrey deseaba rodearse en su flamante destino, deseo del que tan solo consiguió vanas promesas de su secretario, el poeta Lupericio Leonardo de Argensola, responsable, en última instancia, de la decisión final. Góngora también anhelaba el mismo puesto. Sin embargo, por razones que se ignoran, ambos fueron rechazados, seguramente por el temor de Argensola de verse obligado a competir con dos escritores que le hubiesen hecho sombra.³ Al margen del orgullo de ser reconocido como un escritor de prestigio, lo cierto es que detrás del interés de Cervantes latía una estrechez económica que habría quedado resuelta. Sin embargo, las dedicatorias al conde de Lemos que abren algunas obras de Cervantes publicadas con posterioridad a estos hechos (*Novelas ejemplares*, 1613; *Viaje del Parnaso*, 1614; *Comedias y entremeses*, 1615; *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*, 1616) permiten deducir que contó con su protección y ayuda económica.⁴

También existe la posibilidad de que Cervantes pasase rápidamente por Barcelona en 1569, como escala de su primer viaje a Italia. Su condición por entonces de fugitivo no le permitió pernoctar durante mucho tiempo.⁵ El hallazgo en el Archivo General de Simancas, a mediados del siglo XIX, de una provisión real permite entrever la posibilidad de que, por culpa de un duelo con un tal Antonio de Sigura, Cervantes tuvo que abandonar Madrid a los veintidós años, concretamente en septiembre de aquel año, siendo condenado a la pública amputación de la mano derecha y al destierro durante diez largos años. Aunque

3. Jean CANAVAGGIO, «Cervantes en Barcelona», en C. Riera, G. Serés, eds., *Cervantes, el «Quijote» y Barcelona*, Fundació Caixa Catalunya, Barcelona, 2007, p. 52.

4. DE RIQUER, *Cervantes en Barcelona*, pp. 98-105; José MONTERO REGUERA, «Impresores, editores y lectores en torno al *Quijote*», en C. Riera, G. Serés, ed., *Cervantes, el «Quijote» y Barcelona*, p. 196.

5. DE RIQUER, *Cervantes en Barcelona*, pp. 17-19 y 24-29.

su presencia en Roma queda atestiguada en diciembre, no resulta tan claro el hecho de que se embarcase en Barcelona.⁶

Este conjunto de experiencias vividas en clave personal fue utilizado por Cervantes para convertir a Barcelona en el único escenario urbano de su novela, consiguiendo, de esta forma, una universal presentación y presencia literaria de la ciudad a través del *Quijote*.⁷ El escritor concentró en siete capítulos de la segunda parte (60-66) una serie de inteligentes reflexiones morales, una profunda percepción histórica y unos lances llenos de sentimientos a través, precisamente, de las experiencias vividas por el Caballero de la Triste Figura durante su estancia entre los catalanes. De todas ellas, el pintor Pere Pau Muntanya escogió seis para decorar, a finales del siglo XVIII, uno de los salones del antiguo Palacio de la Aduana de Barcelona. Siguiendo un estricto orden de la novela cervantina, estas fueron: el recibimiento por parte de Antonio Moreno, la entrada en la ciudad, el paseo con un cartel colgando a sus espaldas, la escena del baile, el episodio de la cabeza encantada y la derrota ante el Caballero de la Blanca Luna, contienda que propició la partida de don Quijote y Sancho hacia otros lugares.

Cada uno de estos momentos está pictóricamente resuelto en composiciones bastante elocuentes que no presentan complejidad alguna para identificar a qué capítulo del *Quijote* pertenecen. Los fragmentos extraídos de la novela que pueden leerse en la parte inferior de las mismas facilitan la tarea. De todo el conjunto, Muntanya se decantó solamente en dos episodios por recrear un ambiente más bien privado, cuando lo cierto es que en la novela cervantina la vida del caballero andante en Barcelona se desarrolla en exteriores e interiores según una alternancia bastante regular.⁸

6. CANAVAGGIO, «Cervantes en Barcelona», pp. 50-51; Carme RIERA, *El Quijote desde el nacionalismo catalán, en torno al Tercer Centenario*, Destino, Barcelona, 2005, p. 201.

7. Miguel de UNAMUNO, *Vida de Don Quijote y Sancho*, Espasa-Calpe, Colección Austral, Madrid, 1958.

8. Maria Caterina RUTA, «La “aventura” de la cabeza encantada en el contexto urbano», en C. Riera, G. Serés, eds., *Cervantes, el «Quijote» y Barcelona*, Fundació Caixa Catalunya, Barcelona, 2007, pp. 213-214.

El Palacio de la Aduana, situado en *Pla de Palau*, fue proyectado en 1790 por el conde de Roncali, ministro e ingeniero militar de Carlos IV. Los diversos salones que forman parte de la planta noble del edificio están decorados con una serie de pinturas murales de notable calidad, cuyo programa abarca desde escenas alegóricas e históricas, con Carlos III como protagonista, hasta otras de carácter religioso y mitológico, encargo todas ellas de la Junta de Comercio.⁹ En este ámbito, la serie dedicada al Quijote cobra una especial relevancia como tema literario en un edificio cuyas funciones estuvieron relacionadas básicamente con el comercio.¹⁰

2. *Bandolerismo en Cataluña: Roque Guinart*

La acción de la primera parte del *Quijote*, publicada en 1605, ocurre en verano, mientras que los sucesos de la segunda, aparecida en 1615, se inicia «casi un mes» después de acabada la primera. Don Quijote y Sancho llegan a tierras catalanas en el capítulo LX de la segunda parte. El primer contacto con la realidad social del territorio tiene un componente trágico: la muerte. De hecho, la decisión de llegar hasta Barcelona la provoca la edición de una falsa segunda parte de las aventuras de don Quijote, aparecida en Tarragona en 1614, atribuida a un tal Alonso Fernández de Avellaneda, del que solo se conoce que era oriundo de Aragón.¹¹ Éste

9. La Real Junta Particular de Comercio, más conocida como Junta de Comercio, fue una institución reconocida por Fernando VI en 1758. Fomentó los diferentes sectores de la economía y se preocupó de la formación técnica, científica y artística de un amplio sector de la población, formando academias y escuelas varias. A su cargo quedó la responsabilidad de la decoración escultórica y pictórica de edificios como el Palacio de la Aduana y la Casa Lonja.

10. Laura GARCÍA SÁNCHEZ, «El Palacio de la Aduana de Barcelona, testimonio artístico e histórico de la vida de la ciudad», *Arte y Patrimonio*, nº 2 (2017), pp. 59-83.

11. Conocido con el título *Segundo tomo del ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*, fue publicado con dos licencias. DE RIQUER, *Cervantes en Barcelona*, p. 33.

los sitúa en las justas de Zaragoza, coincidentes con las fiestas de San Jorge¹², y, para alejarse de esta versión, Cervantes los encamina hacia la costa catalana, aunque también cabe la posibilidad de que la intención del escritor fue la de dar a entender que sabía que el libro apócrifo no se había impreso en Tarragona, sino en Barcelona, por Sebastián de Cornellas.¹³ Así, en este capítulo, el asustadizo Sancho, al entrever piernas que penden de los árboles, acude al hidalgo en busca de una explicación, quien le responde que pies y piernas son de bandoleros y forajidos ahorcados en árboles para acabar puntualizando que «... me doy a entender que debo de estar cerca de Barcelona».¹⁴

Cervantes aprovechó la coyuntura del viaje de la pareja por la Corona de Aragón hasta llegar a la ciudad para sacar a la palestra algunas delicadas cuestiones de la historia contemporánea de España. Por ejemplo, la relación de la corte con Cataluña; las periódicas incursiones de los turcos en las costas españolas y catalanas;¹⁵ o la corrupción política del reinado de Felipe III. Pero, a través de la figura de don Quijote, se percibe también la incipiente importancia de la industria editorial;

12. Aurora EGIDO, «Zaragoza y don Quijote, o el espacio contra el tiempo», *Caracola*, III-IV (1989), pp. 26-31.

13. Francisco VINDEL, *La verdad sobre el falso Quijote: I, El falso Quijote fue impreso en Barcelona por Sebastián de Cornellas*, Antigua Librería Babra, Barcelona, 1937; Jacques JOSET, «El valeroso Don Quijote de la Mancha», en C. Riera, G. Serés, eds., *Cervantes, el «Quijote» y Barcelona*, Fundació Caixa Catalunya, Barcelona, 2007, pp. 172-174.

14. *Don Quijote*, II, capítulo LX, p. 546. Para la elaboración de este artículo se ha utilizado la versión de Miguel de Cervantes, *Obras completas de Cervantes*, Santillana Ediciones Generales, Madrid, 2003, citada aquí y en lo sucesivo como *Don Quijote*, y en números romanos el capítulo correspondiente. Pertenecen todos a la segunda parte de la obra cervantina.

15. «El peligro turco y la piratería del litoral constituían otra gravísima preocupación de los catalanes y de las autoridades del Principado, donde las poblaciones costeras eran frecuentemente atacadas por bajeles turcos en corso, que las destruían, saqueaban y, sobre todo, apresaban a los que podían para llevárselos a Argel o a otros puntos del norte de África en calidad de esclavos». DE RIQUER, *Cervantes en Barcelona*, p. 24.

la dinámica del puerto; el papel de la burguesía a través de sus elegantes fiestas, o la alegría popular.¹⁶

Sin embargo, el tema del bandolerismo catalán es uno de los que cobra mayor importancia. Al igual que en *Las dos doncellas*, texto incluido en *Las novelas ejemplares* publicadas en 1613, los dos protagonistas descubren los efectos de ese fenómeno endémico que conoció por aquellos años una espectacular recrudescencia.¹⁷ Los constantes enfrentamientos entre los bandos contrarios de los *nyerros* y de los *cadells*, impulsados y amparados por destacados miembros de la aristocracia del Principado, resultaban habituales. Pero, esta vez, amo y escudero caen en manos de los compañeros de Rocaguinarda, o mejor dicho, de Roque Guinart, ya que así se llama en la novela. Y es precisamente con Roque Guinart con quien el Quijote convive tres días y tres noches antes de llegar a Barcelona y la persona que, en un momento determinado, se aparta de su grupo para escribir:

[...] una carta a un amigo, a Barcelona, dándole aviso como estaba consigo el famoso Don Quijote de la Mancha, aquel caballero andante de quien tantas cosas se decían, y que le hacía saber que era el más gracioso y el más entendido hombre del mundo, y que de allí a cuatro días, que era el de San Juan Bautista, se le pondría en mitad de la playa de la ciudad, armado de todas sus armas, sobre Rocinante su caballo, y a su escudero Sancho sobre un asno, y que diese noticia desto a sus amigos los Niarros, para que con él se solazasen; que él quisiera que carecieran deste gusto los Cadells, sus contrarios; pero que esto era imposible, a causa que las locuras y discreciones de Don Quijote y los donaires de su escudero Sancho Panza no podían dejar de dar gusto general a todo el mundo. Despachó esta carta con uno de sus escuderos, que mudando el traje de bandolero en el de un labrador, entró en Barcelona y la dio a quien iba.¹⁸

16. Henry ETTINGHAUSEN, «Barcelona, un centro mediático a principios del siglo XVII», en: C. Riera, G. Serés, eds., *Cervantes, el «Quijote» y Barcelona*, Fundació Caixa Catalunya, Barcelona, 2007, pp. 149-167.

17. Joan REGLÁ, *Felip II i Catalunya*, Aedos, Barcelona, 1956, pp. 101-166.

18. *Don Quijote*, II, capítulo LX, p. 551

3. *Entrada de don Quijote en Barcelona. Visión del mar.*

A Roque Ginart no le era posible utilizar otra forma de poner en contacto al hidalgo manchego con cierto caballero barcelonés porque era un evadido de la justicia y no podía entrar en la ciudad. Así, tras recorrer caminos inhabituales, atajos y sendas, llegaron de madrugada a la playa de Barcelona,¹⁹ momento en que el bandolero se despidió de ellos.²⁰ Fue así como don Quijote y Sancho descubrieron el mar, hasta entonces «dellos no visto»,²¹ en el privilegiado momento del amanecer. Llegaron justamente el día de San Juan, 24 de junio, jornada en la que los caballeros compartían con los soldados de las galeras la alegría de una fiesta bastante particular. Don Quijote y Sancho asistieron atónitos a la salida desde la ciudad de «muchos jinetes, con acompañamiento de chirimías y atabales, y con ruido de cascabeles y gritos de “trapa, trapa, aparta, aparta”». ²² Observaron atentamente las galeras reales que, magníficamente decoradas, realizaban maniobras de combate sobre el mar al son de un acompañamiento de música marcial, mientras, en la playa, la diversión corría a cargo de jinetes que trazaban figuras con sus caballos, también engalanados. Las salvas de artillería disparadas desde el agua encontraban su eco en los cañones de las murallas.

Este es el alegre ambiente de Barcelona el día en que don Quijote y Sancho efectuaron su entrada. Los jinetes que salían de la ciudad

19. «Respecto al espacio, es curioso comprobar el trasiego laberíntico por el que caminan Guinart y los suyos para no ser atrapados por los sicarios del visorrey de Barcelona, que había echado bandos para que los cogiesen. Ello chocará luego con la sensación de una ciudad que imprime orden al espacio, ofreciéndose además como lugar de costumbres y leyes donde la justicia tiene su asiento». Aurora EGIDO, «Alba y albergue de Don Quijote en Barcelona», en C. Riera, G. Serés, ed., *Cervantes, el «Quijote» y Barcelona*, p. 104.

20. *Don Quijote*, II. capítulo LXI, p. 552.

21. *Ibidem*.

22. Anthony CLOSE, «Fiestas palaciegas en la segunda parte del *Quijote*», *Anthropos*, (1990), *Actas del II Coloquio Internacional de la Asociación de Cervantistas*, pp. 475-484, cita de la p. 476.

hacia la playa pronto rodearon al caballero andante y uno de ellos, el “avisado” de Roque Guinart, lo recibió con cálidas palabras de acogida no exentas de cierto tono humorístico:

-Bien sea venido a nuestra ciudad el espejo, el farol, la estrella y el norte de toda la caballería andante, donde más largamente se sostiene. Bien sea venido, digo, el valeroso Don Quijote de la Mancha: no el falso, no el ficticio, no el apócrifo que en falsas historias estos días nos han mostrado, sino el verdadero, el legal y el fiel que nos describió Cide Hamete Benengeli, flor de los historiadores.²³

El receptor de la carta escrita por Roque Guinart no era otro que Antonio Moreno, un acaudalado y poderoso caballero de la ciudad protector de los *nyerros*.²⁴ Esta fue la primera escena representada por Pere Pau Muntanya en su ciclo quijotesco. Se distingue la figura del hidalgo y Sancho, el primero sin armadura, siendo recibidos por su anfitrión y algunos acompañantes. Una embarcación de la época cierra al fondo este singular encuentro. [Fig. 1]

Resulta curiosa la circunstancia de que la introducción de don Quijote en la escenografía del día de San Juan en Barcelona coincida con la primera denuncia del apócrifo en ese preciso momento.²⁵ Además, esta versión falsa no tan sólo obligó a Cervantes a cambiar el itinerario del Quijote y Sancho y conducirlos a Barcelona, hecho ya citado, sino

23. *Don Quijote*, II, capítulo LXI, pp. 552-553. En relación a Cide Hamete, Cervantes explica que las historias del Quijote fueron escritas en lengua árabe por un historiador llamado Cide Hamete Benengeli, y que el narrador las dio a traducir al castellano a un morisco. El nombre de este historiador ficticio aparece en repetidas ocasiones a lo largo de la obra.

24. Christina H. LEE, «El encantamiento de don Quijote en Barcelona», *Anthropos* (1990), *Actas del II Coloquio Internacional de la Asociación de Cervantistas*, pp. 207-214.

25. Jean-Pierre ÉTIENVRE, «Entre trapa y Troya: la Barcelona de Don Quijote», C. Riera, G. Serés, eds., *Cervantes, el «Quijote» y Barcelona*, p. 139.

El avisado dero que dixo en alta voz: bien sea venido a nuestra ciudad el espejo, el fasol, la estrella y el norte de toda la caballería andante. Dn Quixote de la Mancha (panel derecho)

que algunos diálogos entre los personajes y circunstancias varias permiten deducir que las cuitas del hidalgo caballero en la Ciudad Condal transcurrieron durante el verano de 1614, modificando así levemente el planteamiento cronológico inicial. Por ejemplo, la acción de las cuatro galeras de Cataluña, narrada en el capítulo LXIII;²⁶ la expulsión de los moriscos; o la aparición del bandolero catalán Rocaguinarda -personaje de notable prestigio entre 1608 y 1611²⁷-, acreditan un conocimiento directo de unos episodios importantes. Una carta que Sancho

26. DE RIQUER, *Cervantes en Barcelona*, pp. 45-46. Del mismo autor, «Las cuatro galeras de Cataluña», en: *Para leer a Cervantes*, Acantilado, Barcelona, 2009, pp. 317-325.

27. DE RIQUER, *Cervantes en Barcelona*, p. 34.

escribe a su mujer y datada en julio de 1614 permite precisar la fecha.²⁸ Dicho de otra manera: Cervantes se vio obligado a situar la acción del relato en el verano de 1614 para poder incluir indirectas y denuncias al *Quijote* apócrifo en su narración.²⁹

Después de un intercambio de cortesías, el Caballero de la Triste Figura, acompañado de un magnífico cortejo, entró en la ciudad y se encaminó a la casa del propio Antonio Moreno, de quien se convirtió en huésped.³⁰ En realidad, todo el conjunto de la escena —escaramuzas de jinetes, regata naval, salvas de artillería, acto de bienvenida, procesión por las calles— resulta muy similar a la imagen de la entrada triunfal a una ciudad de miembros de la monarquía o altos dignatarios de la corte de los Austrias.³¹ Sin duda, el marco era muy propicio porque San Juan solía celebrarse por entonces con cabalgatas y salvas de artillería, muy propias también de la escenografía de una recepción triunfal.

Sin embargo, la idea perseguida aquí es de un acentuado tono de mofa. Don Antonio Moreno y sus amigos, y con ellos el propio Cervantes, recurrieron a las fiestas típicas de San Juan para obsequiar a don Quijote con el simulacro burlesco de una entrada ampulosa protagonizada, en este caso, no por los caballeros que acompañan a los héroes cervantinos sino por traviesos muchachos. La diversión consistió en poner y encajar, debajo de las respectivas colas de Rocinante y del rucio, unos manojos de aliagas,³² consiguiendo de esta manera que

28. José María MICO, *Don Quijote en Barcelona*, ed., Ediciones Península, Barcelona, 2004, p. 13.

29. José María CASASAYAS, «Itinerario y cronología en la segunda Parte del Quijote», *Anales cervantinos*, XXXV (1999), pp. 85-102.

30. Joan GIVANEL Y MAS, *Don Quijote en Cataluña. 2. Comentarios al capítulo LXI de la segunda parte del "Don Quijote"*, Enrique Dieste, Barcelona, 1911.

31. CLOSE, «Fiestas palaciegas», p. 476.

32. El arbusto denominado aliaga se caracteriza por su densa ramificación, con fuertes espinas laterales en disposición alterna, muy punzantes.

los pobres animales, al sentir las nuevas espuelas, buscasen librarse del dolor dando infinidad de brincos. El resultado final fue el de tirar a sus dueños al suelo. [Fig. 2]

Al son de las chirimias y atabales entraron en la ciudad y los muchachos al Rúcio y al Rocinante les excaxaron sendos manojos de aliagas. Sintiendo los pobres animales las nuevas espuelas y apretando las colas y dando mil corcovos dieron con sus dueños en tierra

Este es precisamente el momento representado por Pere Pau Muntanya en su pintura, una de las pocas de este ciclo del pintor catalán en el que se atisba un decorado de ciudad. El pintor se decantó por ofrecer una ambientación de fiesta y algarabía, con jóvenes tocando diferentes instrumentos musicales con los que acompañar la entrada de don Quijote y Sancho. Ni rastro, sin embargo, de los artífices de la pesada broma. Aparte del grupo resuelto en forma de cortejo, llama la atención el paisaje que cierra el fondo de la escena a modo de escenario urbano y en el que se vislumbran claramente una monumental puerta de acceso y algunas casas y edificios que se pierden en la lejanía de un amplio descampado. Muntanya no contó aquí con recursos literarios

en los que inspirarse, dado que «Cervantes no da ni la menor referencia concreta a calles, plazas o edificios de Barcelona». ³³ Sin embargo, los momentos vividos junto a Roque Ginart, quien –recordemos– dejó al hidalgo y a Sancho en la playa, permite deducir que los acompañó hasta donde actualmente empieza la Barceloneta, cerca del antiguo Portal del Mar, que tenía acceso a la playa y conducía a la parte del puerto donde fondeaban los navíos de gran calado. Por aquí, sin lugar a dudas, entraron en el recinto amurallado de Barcelona ³⁴. La vista ofrecida por Muntanya está orientada, por tanto, hacia la calle de Sota Muralla, todo ello caracterizado en la época del Quijote por una gran planicie que, con el tiempo y la construcción de la Casa Lonja, el Palacio de la Aduana y la conversión de la *Hala dels Draps* en Palacio Real en las inmediaciones, dio lugar a la aparición de Pla de Palau ³⁵.

4. Paseo por las calles de la ciudad

Paralela a la fachada marítima de la ciudad, y de espaldas a la casa de Cervantes, la calle Ancha fue una de las más amplias de Barcelona y resulta bastante probable que el literato tuviese conocimiento de las carreras de caballos que allí solían organizarse. Palacios y casas nobles llegaron a ocupar todo su trazado. Por esta razón, el escritor Jordi Galves la identificó como la calle por donde Antonio Moreno llevó de paseo a don Quijote, con

33. DE RIQUER, *Cervantes en Barcelona*, p. 113. Esta afirmación refuerza la de Américo Castro, para quien «la visión de Barcelona es puramente abstracta en el Quijote», en: «La palabra escrita en el Quijote», *Hacia Cervantes*, Taurus, Madrid, 1947, p. 113.

34. Laura GARCÍA SÁNCHEZ, «Un escenario de poder en la Cataluña mediterránea: la Plaza de Palacio y el Portal del Mar de Barcelona», en: J. Ibarz Gelabert, I. González Sánchez, E. García Domingo, O. López Miguel, eds., *Proceedings of the 4th Mediterranean Maritime History Network Conference*, Museu Marítim de Barcelona, Barcelona, 2017, pp. 141-161.

35. Agustí DURÁN I SANPERE, *Barcelona i la seva història. La formació d'una gran ciutat*, Curial, Barcelona, 1972, vol. 1, p. 441.

burla incluida, consistente en desarmarlo y hacerlo caminar vestido con una especie de batín y, sin que él lo viese, con un pergamino cosido a la espalda que decía: «Éste es Don Quijote de la Mancha». Naturalmente, el propio caballero llegó a sorprenderse de la gran cantidad de personas que lo miraban, lo nombraban y lo conocían.³⁶ [Fig. 3]

Salió a pasear don Quixote montado sobre un gran macho y vestido con un balandrán de paño leonado del cual pendía a sus espaldas un pergamino donde le escribieron con letras grandes Dn Quixote de la Mancha (panel derecho)

El episodio fue representado con gran sencillez por Pere Pau Muntanya, reduciéndolo al acompañamiento del caballero por parte de algunos jinetes, unos muchachos jugando en primera línea de la composición y, como fondo, unos esbozos arquitectónicos. Destaca la ausencia del fiel Sancho Panza, entretenido en la casa por orden de Antonio Moreno a fin de que no diese la voz de alarma. Tampoco es

36. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, p. 555.

Rocinante quien lleva a Quijote, sino «un gran macho de paso llano, y muy bien aderezado»³⁷.

Al igual que el momento que reproduce la entrada de don Quijote y Sancho en la ciudad, la escena del paseo de ambos por las calles, unida a las venideras de la noche del baile y la de la broma de la cabeza encantada³⁸, llama la atención por el reiterado uso que Antonio Moreno hace ante sus amistades de la locura de su huésped. En relación a su actitud, el propio narrador la califica como tendente a divertirse con cosas afables, sin olvidar que: «no son burlas las que duelen, ni hay pasatiempos que valgan si son con daño de tercero»³⁹. Esta frase parece justificar todas las mofas vertidas en el *Quijote*⁴⁰.

5. La escena del baile

Transcurrido el día, con la comida en casa de don Antonio y, luego, el paseo por las calles de Barcelona, Cervantes informa de que el anfitrión de don Quijote está casado y que su mujer ha organizado un sarao nocturno de damas en su casa. La atención se centra ahora exclusivamente en el grupo formado por esta señora, que era «principal y alegre», y por varias amigas suyas. Añade el narrador, con matices algo más que interesantes: «Entre las damas había dos de gusto pícaro y burlonas, y, con ser muy honestas, eran algo descompuestas, por dar lugar que las burlas alegrasen sin enfado».⁴¹ En fin, sacaron a bailar a don Quijote compartiendo así con don

37. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, p. 555.

38. Agustín REDONDO, «El episodio barcelonés de don Quijote y Sancho frente a don Antonio Moreno (II, 61-62): intertextualidad, burla y elaboración cervantina», *Volver a Cervantes, Actas del IV Congreso Internacional de la Asociación de Cervantistas*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2001, pp. 409-513.

39. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, p. 553.

40. María Caterina RUTA, «La “aventura” de la cabeza encantada», C. Riera, G. Serés, eds., *Cervantes, el «Quijote» y Barcelona*, p. 215.

41. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, p. 556.

Antonio el privilegio del camelo honesto.⁴² Se dieron tanta prisa:

... en sacar a danzar a Don Quijote, que le molieron, no solo el cuerpo, pero el ánima. Era cosa de ver la figura de Don Quijote, largo, tendido, flaco, amarillo, estrecho en el vestido, desairado y, sobre todo, no nada ligero. Requebrábanle como a hurto las damiselas, y él, también como a hurto las desdeñaba; pero viéndose apretar de requiebros, alzó la voz y dijo: *¡Fugite, partes adversae!* Dejádme en mi sosiego, pensamientos mal venidos. Allá os avenid, señoras, con vuestros deseos; que la que es reina de los míos, la sin par Dulcinea del Toboso, no consiente que ningunos otros que los suyos me avasallen y rindan.

Y diciendo esto se sentó en mitad de la sala en el suelo, molido y quebrantado de tan bailador ejercicio.⁴³ [Fig.4]

Se unen ciertas damas vestidas para cortejar a Dn Quijote obligándole a pesar suyo y de su flaca y desairada figura a danzar tanto y con tanta prisa que se sentó en mitad de la sala en el suelo molido y quebrantado de tan baylador exercicio

42. Mónica JOLY, «Las burlas de don Antonio en torno a la estancia de Don Quijote en Barcelona», *Anthropos* (1990), *Actas del II Coloquio Internacional de la Asociación de Cervantistas* pp. 71-81, cita de las pp. 75-76.

43. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, p. 556.

Muntanya se decantó por representar en su pintura este último momento, es decir, un don Quijote que, derrotado física y anímicamente, clama sentado en el suelo por recuperar su tranquilidad cotidiana tras haber puesto en evidencia su poco agraciada figura. Son muchos los ojos que clavan su mirada en el hidalgo, protagonista indiscutible de la escena: Sancho, don Antonio y su esposa y, por detrás, todo un conjunto de señoras y caballeros que asisten al espectáculo. Desde las tribunas elegantemente decoradas de la parte superior, los caballeros de la parte izquierda parecen en acto de vociferar o exclamar entre risas, mientras que los de la derecha exhiben instrumentos musicales. La sala se presenta grande, espaciosa y alta, con un techo plano decorado con casetones y una lámpara que cuelga del centro.

A modo de colofón de este momento, a don Quijote tan solo le quedó por oír el remate del reservado comentario de Sancho:

-¡Nora en tal, señor nuestro amo, lo habéis bailado! ¿Pensáis que todos los valientes son danzadores y todos los andantes caballeros bailarines? Digo que si lo pensáis, que estáis engañado; hombre hay que se atreverá a matar a un gigante antes que hacer una cabriola. Si hubiérais de zapatear, yo supliría vuestra falta, que zapateo como un girifalte, pero en lo del danzar, no doy puntada.⁴⁴

6. *El episodio de la cabeza encantada*

Los preliminares de la burla en esta ocasión se abren a través del narrador de la siguiente manera:

«Levantados los manteles y tomando don Antonio por la mano a don Quijote, se entró con él en un apartado aposento, en el cual no había otra cosa de adorno que una mesa, al parecer de jaspe, que sobre un pie de lo mesmo se sostenía, sobre la cual estaba puesta, al modo de las cabezas de los emperadores romanos, de los pechos arriba, una que

44. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, p. 556.

semejaba ser de bronce. Paseóse don Antonio con Don Quijote por todo el aposento, rodeando muchas veces la mesa ... ».⁴⁵

En seguida, don Antonio, con el aire de quererle comunicar una confidencia comprometedor y exigiendo del hidalgo promesa solemne de que la guardará, le hizo repasar con la mano la mesa y el busto, indicándole que había costado mil escudos porque el mecanismo de la misma era obra de un encantador polaco y resultado de muchas horas de estudios astrológicos y matemáticos. A continuación le confesó que se trataba de una cabeza parlante a la que se podría interrogar sólo al día siguiente, porque los viernes no hablaba. Esta revelación suscitó la admiración de don Quijote, quien agradeció a su anfitrión la deferencia de compartir el secreto y se concentró en preparar las preguntas. Durante el resto de aquella jornada tuvo lugar el deambular por la ciudad y, por la noche, el baile. Pero el hidalgo ya tenía en la cabeza algo interesante en lo que pensar, rotas tan solo sus reflexiones en los episodios burlescos propiciados por la población en su paseo y por las damas que lo sacaron a danzar.

Al día siguiente, a don Antonio le pareció oportuno llevar a cabo la experiencia de la cabeza encantada y en compañía de dos nuevos amigos –los únicos que sabían del engaño–⁴⁶ y de las señoras del sarao, con don Quijote y Sancho, entraron en la habitación donde estaba la cabeza y se encerraron en ella. Don Antonio les explicó los poderes de la estatua y su decisión de probarla en aquel momento.⁴⁷

45. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, p. 554.

46. Alfred RODRÍGUEZ, Soledad GARCÍA SPRAKLING, «Presencia y función del truco en la Segunda Parte del *Quijote*», *Anales Cervantinos*, XXV-XXVI (1987-1988), pp. 359-363.

47. «Aunque la burla principal que hace don Antonio a su huésped –la demostración de los poderes de la cabeza encantada– parece al principio diseñada para explotar la creencia del hidalgo en el encantamiento, en la práctica más tiene de ingenioso juego de salón para suscitar el asombro de los ignorantes, entre los que se cuentan no sólo el loco hidalgo sino las amigas de don Antonio. La burla encierra sin duda una sátira velada a la superstición de quienes creían en tales prodigios, bien conocidos en tiempos

A pesar de que resulta curioso examinar tanto las preguntas y respuestas hechas y recibidas por todos los personajes para intentar encastrar la actitud en la que se sitúa la voz que contesta,⁴⁸ tan solo haremos referencia aquí a las de don Quijote por su relación obvia con la pintura de Muntanya. Las dudas planteadas por el hidalgo se refieren al encantamiento de Dulcinea,⁴⁹ que, después del encuentro con tres campesinas, le había sido confirmado en la alucinación de la cueva de Montesinos y en el espectáculo protagonizado por el mago Merlín, quien desde su carro había declamado el modo de desencantar a la doncella. La pregunta del caballero es la siguiente: «Dime tú, el que respondes: ¿fue verdad, fue sueño lo que yo cuento que me pasó en la cueva de Montesinos? ¿Serán ciertos los azotes de Sancho mi escudero? ¿Tendrá efecto el desencanto de Dulcinea?». La voz misteriosa contesta: «A lo de la cueva ... hay mucho que decir: de todo tiene; los azotes de Sancho irán de espacio; el desencanto de Dulcinea llegara a debida ejecución».⁵⁰ El que responde, del que luego se sabe que es un sobrino

de Cervantes...». Anthony CLOSE, «La comicidad del episodio barcelonés del *Quijote*», en C. Riera, G. Serés, eds., *Cervantes, el «Quijote» y Barcelona*, pp. 64-65.

48. Maria Caterina RUTA, «La “aventura”», pp. 217-218.

49. Como es bien conocido, Don Quijote elige a Dulcinea del Toboso como su señora para poder ser un verdadero caballero andante, ya que para ellos era obligado tener una dama a la que encomendarte en momentos difíciles y a la que poder ofrecer sus victorias. Dulcinea es una labradora del Toboso, idealizada por el héroe cervantino. Cuando este ve a unas campesinas de aquella localidad, cree que el encantamiento consiste en haber sido transformada la propia Dulcinea en una más de cuantas llevaban a cabo tan sacrificada tarea. Mariarosa PELLICER PALACÍN, *Don Quijote y el mar*, Vis-A-Vía, Barcelona, 2005, p. 93.

50. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, pp. 557-558. En la cueva de Montesinos, don Quijote sufre una alucinación. Allí se encuentra con el sabio Merlín, que le cuenta que podrá desencantar a Dulcinea. Durante la estancia de don Quijote y Sancho en la casa de los duques -una pareja de la alta nobleza que aparece citada a menudo a lo largo del texto cervantino-, estos hacen aparecer al sabio Merlín, quien indica que para que Dulcinea pueda ser desencantada, Sancho deberá darse en las posaderas 3.300 azotes. Mariarosa PELLICER PALACÍN, *Don Quijote y el mar*, p. 93.

de Don Antonio –un estudiante agudo y discreto, a quien resultó fácil la tarea porque había sido avisado de quiénes estaban en la estancia-,⁵¹ se limitó a no romper la ilusión del desencantamiento por medio de los azotes de Sancho para permitir la visión idealizada del mundo caballeresco y de Dulcinea por parte de don Quijote. Todos se quedaron maravillados de la perfección del mecanismo. [Fig.5]

Dime tu el que respondes ¿Fue verdad o sueño lo que me pasó en la cueva de Montesinos? ¿Serán ciertos los azotes de Sancho mi escudero? ¿Tendrá efecto el desencanto de Dulcinea? (panel izquierdo)

De lo escaso que puede deducirse de la pintura de Muntanya, esta habitación de la casa de don Antonio es de gran altura, con un techo de casetones artesonados apoyado en lo que parecen ser pilastras y con un suelo de adoquines de piedra. El pintor ciñó su representación con gran verosimilitud al momento narrado. Así, situó la mesa con la ca-

51. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, p. 558.

beza parlante en el centro de la estancia y a don Quijote frente a ella, acompañado de don Antonio, Sancho y las dos damas. Como hemos señalado anteriormente, la vivienda ya se había revelado como muy espaciosa, a pesar de la sintética descripción ofrecida en algunas líneas de la novela y, especialmente, por la amplitud de la sala donde se llevó a cabo la escena del baile. La presencia de un balcón, al que el anfitrión hizo salir de forma inmediata a don Quijote nada más pisar su casa para que todo el mundo lo pudiese admirar,⁵² subraya esta idea.

En cierta manera, Cervantes se vio obligado a desvincular este episodio de burla de temas relacionados con la hechicería, lo diabólico y la superstición, perseguidos por la Inquisición.⁵³ Esta circunstancia explica el por qué justifica el modo en cómo don Antonio se había hecho montar en su casa el mecanismo de la cabeza parlante y su intención ante sus amistades. También describió con puntuales detalles el aparato en cuestión.⁵⁴

7. La lucha contra el Caballero de la Blanca Luna

El enfrentamiento de don Quijote con el Caballero de la Blanca Luna recupera de nuevo el escenario de la playa, con un hidalgo que había salido a pasear una mañana «armado de todas sus armas, porque, como muchas veces decía, ellas eran sus arreos, y su descanso el pelear ... ».⁵⁵ El contrincante aquí es en realidad el bachiller Sansón Carrasco, convertido en Caballero de la Blanca Luna, quien acudió a Barcelona

52. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, p. 553. La idea del balcón resulta interesante por cuanto Cervantes parece ser que conoció este elemento arquitectónico en Barcelona. Empezó a verse con mayor asiduidad en muchos edificios entre los siglos XVI y XVII.

53. Joseph R. JONES, «The “Cabeza Encantada” in *Don Quijote*», *Hispanic Review*, 47 (1979), pp. 87-103; Hilarie KALENDORF, «Why the Inquisition Dismantles the Cabeza Encantada?», *Anuario de Estudios Cervantinos*, I (2004), pp. 160-161.

54. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, p. 558; Maria Caterina RUTA, «La “aventura”», pp. 215-216.

55. *Don Quijote*, II, capítulo LXIV, p. 567.

para satisfacer un deseo de venganza contra don Quijote después de haberle buscado en vano por Zaragoza. En el pasado, Carrasco había sido derrotado por este último cuando se le presentó bajo la denominación del Caballero de los Espejos.⁵⁶ Si vencía, le exigiría dejar las armas por un año, sin buscar aventuras, «en paz tranquila y en provechoso sosiego»,⁵⁷ señalando, para provocarlo, que “su” dama era más hermosa que Dulcinea.

A oídos del virrey había llegado la noticia de la presencia en la ciudad del Caballero de la Blanca Luna. Se desplazó con rapidez hacia la playa acompañado de don Antonio y otros muchos caballeros. Una vez allí, intentó detener la afrenta pero, vista la resolución de ambos contrincantes, dejó que esta tuviera efecto. La mayor habilidad y destreza del bachiller «dio con Rocinante y con Don Quijote por el suelo una peligrosa caída. Fue luego sobre él, y poniéndole la lanza sobre la visera le dijo: -Vencido sois, caballero, y aun muerto, si no confesáis las condiciones de nuestro desafío».⁵⁸

De esta forma, como caballero de honor y de palabra, don Quijote se vio obligado a dejar Barcelona. La playa de la ciudad, que combina un valor simbólico y narrativo, es teatro de último diálogo entre don Quijote y Sancho. El día de su partida, el primero volvió su mirada hacia el sitio donde había caído derrotado y exclamó:

-¡Aquí fue Troya! ¡Aquí mi desdicha, y no mi cobardía, se llevó mis alcanzadas glorias; aquí usó la fortuna conmigo de sus vueltas y revueltas; aquí se escurecieron mis hazañas; aquí, finalmente, cayó mi ventura para jamás levantarse!⁵⁹ [Fig. 6]

56. *Don Quijote*, I, capítulo XIV, pp. 346-352.

57. *Don Quijote*, II, capítulo LXIV, pp. 567.

58. *Don Quijote*, II, capítulo LXIV, pp. 568.

59. *Don Quijote*, II, capítulo LXVI, p. 572.

Da fin Dn Quixote a sus
hazañas en la playa de
Barcelona donde vencido por
el Caballero de la Blanca Luna
se vio obligado a arrimar las
armas exclamando pesaroso
al despedirse aquí fue Troya
aquí mi desdicha (panel
izquierdo)

En el regreso de don Quijote a su aldea, desarmado, pesaroso y triste, cobran sentido una de sus frases más famosas y con las colmó de elogios a Barcelona:

... archivo de la cortesía, albergue de los extranjeros, hospital de los pobres, patria de los valientes, venganza de los ofendidos y correspondencia grata de firmes amistades, y en sitio y en belleza única. Y aunque los sucesos que en ella me han sucedido no son de mucho gusto, sino de mucha pesadumbre, los llevo sin ella, sólo por haberla visto.⁶⁰

8. Modelos de inspiración

De todo cuanto le ocurrió al hidalgo caballero y a su fiel escudero Sancho en Barcelona, sorprende en cierta manera que el pintor Mun-

60. *Don Quijote*, II, capítulo LXII, p. 592.

tanya haya obviado representar los episodios de la visita a las galeras y el de su paso por la imprenta donde se corregía el *Quijote* apócrifo, dos de los más importantes. Pero, de las escenas realizadas y comentadas, resulta interesante intentar averiguar cuáles fueron los posibles modelos de inspiración en los que se basó el artista. Una respuesta bastante lógica es la edición xilográfica del impresor barcelonés Juan Jolis publicada en 1755, correspondiente al primer *Quijote* ilustrado de Cataluña,⁶¹ tanto por su relativa proximidad cronológica a la obra del Palacio de la Aduana como por ser una fuente impresa al alcance del pintor. Fueron muchas las ediciones que, publicadas tanto en España como en el extranjero, precedieron la obra de Jolis, aunque las ilustraciones son grabados calcográficos. La edición de Madrid del año 1735 corresponde a la primera versión xilográfica española, hecho que abrió el camino de las posteriores publicaciones de grabados en madera.

En Barcelona, por ejemplo, ya habían aparecido durante los siglos XVII y XVIII varias ediciones de la obra de Cervantes, pero la novedad de Jolis consistió en dar cuerpo al primer *Quijote* ilustrado de Cataluña, además de ser la primera edición peninsular en cuatro volúmenes y en octavo. Es decir, el actual libro de bolsillo⁶² y, por tanto, más accesible de todo cuanto se había conocido hasta entonces. La idea tuvo tanto éxito que fue imitada por todos los editores posteriores, incluida la Real Academia Española, y se vendieron decenas de miles de ejemplares. Entre 1846 y 1850 llegó la primera traducción de la obra en catalán.

Sin embargo, nada tienen que ver las imágenes de Jolis, quien a su vez se inspiró en ilustraciones madrileñas precedentes, con las escenas de Muntanya. La casi exagerada tendencia hacia la simplificación del

61. Inma SOCÍAS BATET, «El primer *Quijote* ilustrado de Cataluña: la edición xilográfica de Joan Jolis en 1755», *El mundo hispánico en el siglo de las luces*, Universidad Complutense, Editorial Complutense, Madrid, 1996, II, pp. 1229-1244.

62. Francisco RICO, «La barretina de Sancho, o Don Quijote en Barcelona», C. Riera, G. Serés, eds., *Cervantes, el «Quijote» y Barcelona*, p. 212.

Quijote del editor catalán encontró el eco contrario en el artista, quien elaboró unos episodios ricos en matices, plenos de detalles y bastante expresivos, acordes al capítulo cervantino al que hacen referencia. Hay que indagar más acerca del modelo o posibles modelos utilizados en el Palacio de la Aduana. Pero, cómo mérito al mismo, y «como observó otro gran cervantista de la ciudad, Joan Givanel ... », el pintor, en la escena del recibimiento en la ciudad, «introduce en la iconografía del Quijote un estupendo toque catalán: Sancho Panza lleva la cabeza cubierta ni más ni menos que con una barretina. Es que en Barcelona, don Quijote ha sido siempre de casa». ⁶³

63. *Ibidem.*

El cardenal Gaspar Cervantes de Gaete: Contrareforma i Renaixement a Messina, Salern i Tarragona (1561-1575)

IDA MAURO
Universitat de Barcelona

Resum

Gaspar Cervantes de Gaete (1511-1575) va participar activament en les últimes sessions del concili de Trento i va ser l'impulsor d'una aplicació primerenca dels edictes tridentins a les seus arquebisbats més prestigioses dels Regnes de Sicília i Nàpols i del Principat de Catalunya.

Els seus breus governs a Messina (1561-1564), Salern (1564-1568) i Tarragona (nominal 1568-1575 i presencial 1572-1575) van marcar la història d'aquestes ciutats tot i alternar la governació amb estades a Roma, on fou reclamat per diferents papes, en particular per Pius V Ghislieri (1566-1572) que el va proclamar cardenal l'any 1570.

El text presenta quatre aspectes principals de la seva biografia i analitza també els encàrrecs d'obres noves que van acompanyar la seva tasca d'arquebisbe reformador (construccions de seminaris, centres assistencials, decoracions de capelles, reformes urbanístiques...).

Paraules claus: Gaspar Cervantes de Gaete, jesuïtes, seminaris tridentins, concili de Trento, Inquisició, mecenatge.

* El present text recull els resultats d'una recerca començada en el marc del projecte d'investigació *New Research on Local Renaissance* (gener-abril de 2016), coordinat per la Universitat Federico II de Nàpols (projecte ERC-HistAntArtSI) i pel Kunsthistorisches Institut de Florència. He pogut continuar desenvolupant la investigació com a membre del projecte PyRCEM: *La Monarquía de España como campo cultural (siglos XVI-XVIII)*. Ministeri d'Economia i Competitivitat (ref.: HAR2016-78304-C2-1-P).

Resumen

Gaspar Cervantes de Gaete (1511-1575) participó activamente en las últimas sesiones del Concilio de Trento y fue el impulsor de una aplicación temprana de los edictos tridentinos a las sedes arzobispales más prestigiosas de los Reinos de Sicilia y Nápoles y del Principado de Cataluña.

Sus breves gobiernos en Messina (1561-1564), Salerno (1564-1568) y Tarragona (nominal 1568-1575 y presencial 1572-1575) marcaron la historia de estas ciudades a pesar de alternar la gobernación con estancias en Roma, donde fue reclamado por diferentes papas, en particular por Pío V Ghislieri (1566-1572) que lo proclamó cardenal en el año 1570.

El texto presenta cuatro aspectos principales de su biografía y analiza también los encargos de obras nuevas que acompañaron su tarea de arzobispo reformador (construcciones de seminarios, centros asistenciales, decoraciones de capillas, reformas urbanísticas...).

Palabras claves: Gaspar Cervantes de Gaete, jesuitas, seminarios tridentinos, Concilio de Trent, Inquisición, mecenazgo.

Abstract

Gaspar Cervantes de Gaete (1511-1575) took part in the last sessions of the Council of Trent and promoted an early application of the Tridentine edicts in the most prestigious archdioceses of the Kingdoms of Sicily and Naples and of the Principality of Catalonia.

His brief governments in Messina (1561-1564), Salerno (1564-1568) and Tarragona (nominal 1568-1575) marked the history of these cities even though alternate governance with stays in Rome, where he was claimed by different popes, in particular by Pius V Ghislieri (1566-1572) who elevated him as cardinal in 1570.

The text presents four main aspects of his biography and also analyses the commissions for new works that accompanied his work as a reforming archbishop (seminar constructions, welfare centres, chapel decorations, urban reforms...).

Keywords: Gaspar Cervantes de Gaete, Jesuits, Tridentine seminaries, Council of Trent, Inquisition, architectural patronage.

A la Biblioteca de Reserva de la Universitat de Barcelona es conserva el manuscrit del *Catalogo dels Archebisbes que son estats de la Metropolitana Sglésia y ciutat de Tarragona*, redactat per l'erudit Lluís Pons d'Icart i dedicat, l'any 1572, a l'arquebisbe Gaspar Cervantes de Gaete (Trujillo 1511–Tarragona 1575).¹ La dedicatòria –escrita pocs dies després de l'entrada a Tarragona de Cervantes– posa en relleu l'autoritat del cardenal, una de les personalitats més distingides de la Inquisició espanyola i l'església tridentina entre els anys 50 i 70 del segle XVI. Una figura sovint eclipsada per la deferència rebuda pels altres *gegants* de l'edat de la Contrareforma que el van acompanyar en una carrera eclesiàstica marcada per un extens periple mediterrani.

De fet, la seva primera intervenció com a provisor de l'arquebisbat de Sevilla (1554-1558) i, més tard, com a inquisidor general d'Aragó i reformador del tribunal de la Inquisició de Barcelona (1558-1561), va ser protagonitzada per la importància del seu mentor, l'arquebisbe de Sevilla i inquisidor general d'Espanya Fernando de Valdés.² També, les tasques com a arquebisbe de Messina (1561-1564), Salern (1564-1568) i Tarragona (1568-1575) es van veure eclipsades, respectivament, pel seu antecessor salernità, el cardenal Girolamo Seripando, i el seu successor a Tarragona, l'humanista Antoni Agustí. I, tanmateix, degut a que Gaspar Cervantes i Gaete va preferir usar el cognom matern, el cardenal sempre va estar estretament relacionat al seu jove i famós parent Miguel de Cervantes Saavedra, que el cardenal va protegir a Roma l'any 1569.

1. Per al volum manuscrit, vegeu: Universitat de Barcelona - Biblioteca de Reserva, ms. 19, Lluís PONS D'ICART, *Catalogo dels Archebisbes que son estats de la Metropolitana Sglésia y ciutat de Tarragona*. Vegeu l'edició de José Sánchez Real (*El archiepiscopologio de Luis Pons de Icart*, hermanos Sugrañes, Tarragona, 1954). La dedicatòria al cardenal Gaspar de Cervantes, és del 14 de maig de 1572.

2. Per a una aproximació recent de Fernando de Valdés, vegeu: Roberto LÓPEZ VELA, «Fernando de Valdés: la crítica al arzobispo de Sevilla, la hagiografía del inquisidor general», a F. Andrés, M. Hernández, S. Martínez, eds., *Mirando desde el Puente. Estudios en homenaje al profesor James S. Amelang*, UAM Ediciones, Madrid, pp. 149-162.

És per això que si busquem el nom de Gaspar Cervantes i Gaete als estudis d'història eclesiàstica del segle XVI, trobem informacions fragmentades que fan referència a diferents moments i diversos indrets de la seva trajectòria. Així doncs, caldria entreteixir els fils per elaborar un estudi monogràfic capaç de reconstruir la seva figura més enllà de perspectives localistes i de l'anàlisi de moments concrets en els que va prendre part (com el concili de Trento i el procés a l'arquebisbe Carranza).³ Lamentablement, la present aportació no pot assolir l'acompliment d'aquest objectiu degut a la seva necessària brevetat, però pretén exposar com el resultat de la intensa activitat de Gaspar Cervantes – desenvolupada en diferents centres del Mediterrani– conflueix en la darrera etapa a Tarragona. En les pàgines següents, i per evitar una exposició fragmentada de les etapes de la seva carrera, em centraré en l'anàlisi diatòpica d'alguns aspectes fortament relacionats amb la mobilitat mediterrània del cardenal.

1. Repressió de l'heterodòxia. Gaspar Cervantes i la Inquisició espanyola

Després dels estudis de dret a Salamanca, en els anys centrals de la producció de la segona escolàstica, la carrera eclesiàstica de Cervantes s'inicia al costat de Fernando de Valdés, primer a l'arquebisbat de Sevilla i després en la Inquisició del Regne d'Aragó.⁴ Doris Moreno ha

3. Pel que fa a les perspectives localistes, trobem des dels estudis sobre els homes il·lustres de Trujillo (Clodoaldo NARANJO ALONSO, *Trujillo, sus hijos y monumentos*, Tipografía Sánchez Rodrigo, Serradilla, 1929; J. TENA FERNÁNDEZ, *Trujillo, histórico y monumental*, Gráficas Alicante, Alicante, 1967) fins a les sinopsis de la seva pastoral diocesana a Messina, Salern i Tarragona (*infra*). Per a un primer esbós biogràfic: Costancio GUTIÉRREZ, «Cervantes de Gaete, Gaspar», a Q. Aldea Vaquero, T. Marín Martínez, J. Vives Gatell, dirs., *Diccionario de Historia Eclesiástica de España*, vol. I, CSIC, Instituto Enrique Flórez, Madrid, 1972, p. 400.

4. Per la part sevillana, algunes referències a Stefania PASTORE, *Il vangelo e la spada: l'inquisizione di Castiglia e i suoi critici (1460-1598)*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 2003, p. 394.

destacat la seva sol·lícita missió com a visitador del tribunal de la Inquisició de Barcelona l'any 1560 en la que, molt probablement, va seguir les indicacions del propi Valdés per dur a terme una dura condemna de la situació en que es trobava el tribunal i impulsar una reforma pel seu funcionament.⁵ Les consideracions finals de la seva visita consten en una carta enviada des de Barcelona, en la qual recomanava que el futur inquisidor d'aquell tribunal fos una persona molt preparada ja que «porque cierto si con aquella inquisición no se tiene algún cuidado está a punto de se perder del todo según el poco resto que hay en ella de Inquisición».⁶

L'activitat en la Inquisició i el control de la difusió de l'heterodòxia el podrien haver guiat pel seu periple, ja que sempre va ser destinat a ciutats amb ports importants i amb una intensa circulació d'idees heterodoxes. Començà a Sevilla en els anys dels processos per luteranisme d'Egidio i Constantino, predicadors de Carles V i canonges de la catedral,⁷ va continuar a Messina, uns dels ports més dinàmics del Mediterrani on es van concentrar alguns refugiats de la creuada contra els valdesos impulsada pel virrei I duc d'Alcalà l'any 1561,⁸ i acabà a Salern, on rau documentada la presència de seguidors de Juan de Valdés, mort a Nàpols l'any 1541.⁹

5. Doris MORENO MARTÍNEZ, «Representación y realidad de la inquisición en Cataluña. El conflicto de 1568», tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2002, pp. 417-443

6. MORENO MARTÍNEZ, «Representación y realidad de la inquisición en Cataluña», p. 443.

7. Frances LUTTIKHUIZEN, «Constantino de la Fuente (1502-1560), de predicador aclamado a hereje olvidado», *Hispania sacra*, núm. 141, LXX (2018), pp. 29-38.

8. Ernesto PONTIERI, «La crociata contro i Valdesi di Calabria nel 1561», *Archivio storico per la Calabria e la Lucania*, IX (1939), pp. 121-129; Susanna PEYRONEL, Marco FRATINI, *1561: i valdesi tra resistenza e sterminio: in Piemonte e in Calabria*, Claudiana, Torino, 2011, suplement de *Bollettino della società di studi valdesi*, núm. 206 (2010).

9. Michele MIELE, «Presenza protestante a Salerno durante l'episcopato di Seripando», a A. Cestaro, ed., *Geronimo Seripando e la Chiesa del suo tempo nel V centenario della nascita*, Edizioni di storia e letteratura, Roma, 1997, pp. 283-289.

En el retorn del concili de Trento, Felip II li va encarregar el repte d'aplicar la Inquisició reial «a la manera d'Espanya» a l'estat de Milà. Aquesta desafortunada operació va provocar l'oposició de tota l'elit de la ciutat i del mateix arquebisbe i cardenal Carlo Borromeo.¹⁰ En contra de la proposta de Cervantes, la ciutat de Milà va trametre dues ambaixades a Felip II i una altra al mateix papa Pius IV.¹¹

Posteriorment, la seva perícia en la Inquisició es fa palesa en la seva manera d'aplicar els preceptes de l'església tridentina en l'arquebisbat de Salern amb la correcció d'errors, creences errades i supersticions que analitza en el seu tractat sobre la confessió, ple de consells pràctics pels eclesiàstics sobre la manera d'actuar amb els fidels.¹²

Finalment, la seva fama com a inquisidor va afavorir que el papa Pius V Ghislieri –que li donà el capel cardenalici al 1570– el retingués a Roma entre 1568 i 1572 per prendre part de la comissió que examinà el cas de l'arquebisbe de Toledo, Bartolomé Carranza.¹³

10. Luigi FUMI, «L' Inquisizione romana e lo Stato di Milano. Saggio di ricerche nell' Archivio di Stato», *Archivio storico lombardo*, XXXVII, núm. 27 (1910), pp. 145-220; C. di Filippo Bareggi, G. Signorotto, eds., *L'inquisizione in età moderna e il caso milanese*, Bulzoni, Roma, 2009.

11. Angiolo SALOMONI, *Memorie storico-diplomatiche degli ambasciatori, incaricati d'affari, corrispondenti e delegati, che a città di Milano inviò a diversi suoi principi*, Pulini, Milà, 1806, pp. 159-169.

12. Gaspar CERVANTES DE GAETE, *Avvertimenti per le persone ecclesiastiche, et massime per li curati della Diocesi Metropolitana di Salerno et come si dovranno portare con loro stessi et ancora con li suoi parochiani in publico, et nel sacramento della Penitentia*, Roma, eredi di Valeri e Aloisio Dorici, 1568.

13. José Ignacio TELLECHEA IDÍGORAS, «Fray Rodrigo de Vadillo, O.S. B., en el proceso romano de Carranza», *Yermo*, 14 (1976), pp. 37-90; IDEM, «El Cardenal Gaspar Cervantes de Gaete (1511-1575) Arzobispo de Salerno y Tarragona. Cartas inéditas relativas al proceso de Carranza», *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historico-eclesiàstiques*, 51-52 (1978), pp. 295-321.

2. *La proximitat a la Companyia de Jesús*

A les diferents etapes de la vida de Cervantes és possible subratllar la seva vinculació amb la jove ordre dels Jesuïtes, que intenta protegir i atreure a les seves diòcesis i els considera un mitjà útil pel reclam de l'heterodòxia i la formació i correcció del clergat.

Cervantes ja havia tingut un primer contacte amb els jesuïtes durant la seva estada a Sevilla quan, com a provisor de Valdés, va rebre els primers membres de la Companyia que van arribar a la ciutat procedents del col·legi de Còrdova, cridats pel mateix arquebisbe i enviats per Francesc de Borja, llavors comissari de la Companyia.¹⁴

Martín de Roa, en la seva obra sobre els jesuïtes d'Andalusia, malgrat que s'equivoca amb el segon cognom de Cervantes, ens dona una informació molt interessant sobre la futura vinculació del prelat amb la Companyia:

el Padre Juan Suárez, llegó a Sevilla en noviembre de este mismo año de 1554, presentose al provisor del Arzobispo que era el Licenciado Cervantes de Salazar, para tomar licencia de confesar y predicar pidiole las bulas y privilegios de la Sede Apostólica, mostróselas aunque en sencillo traslado sin otra autoridad ni firmeza de sello o registro. Convenciose con la prudencia y santidad que reconocía en el Padre, e informado bien del instituto de la Compañía quedole desde allí muy aficionado y devoto y fuele en adelante grande amigo y bienhechor de su Religión.¹⁵

14. Javier BURRIEZA SÉNCHÉZ, «La expansión de la Compañía de Jesús en España bajo la mirada de Francisco de Borja», *Revista Borja*, 4 (2012-2013), pp. 314-315; José Luis GONZÁLEZ NOVALÍN, *El inquisidor general Fernando de Valdés (1483-1568): su vida y su obra*, Fundación Selgas-Fagalde y Universidad de Oviedo, Oviedo, 1968, p. 167. José SOLÍS DE LOS SANTOS, «Los jesuitas y la cultura humanística en Sevilla (1554-1767)» i «Casa Profesa», a E. Peñalver Gómez, ed., *Fondos y procedencias. Bibliotecas en la Biblioteca de la Universidad de Sevilla*, Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, Sevilla, 2013, pp. 41-59 y 60-64.

15. Martín DE ROA, *Historia de la Provincia de Andalucía de la Compañía de Jesús (1553-1662)*, A. Martín Pradas, I. Carrasco Gómez, eds., Écija, 2005, p. 101

Tot i que l'error en el segon cognom de Cervantes podria fer dubtar, certament, el provisor «muy aficionado y devoto» de la Companyia no pot referir-se a una altra persona. Pel costat dels jesuïtes, aquesta vinculació es dona a conèixer en el memorial que Francesc de Borja envià a Felip II el 5 de maig de 1559, amb propostes de candidats per a càrrecs i dignitats. El futur general de Borja també va afegir Cervantes al llistat, argumentant que: «El Licenciado Cervantes es limpio, y hombre de mucha virtud, y zelo; fue Provisor, e Inquisidor en Sevilla, y aora lo es en Zaragoza, es tenido por muy Letrado».¹⁶

De fet, poc després, Cervantes seria promogut com a arquebisbe de Messina —una de les seus sicilianes més antigues—, on va protegir el primer col·legi (*Primum ac Prototypum Collegium*) fundat per la Companyia l'any 1548.¹⁷ Més tard va intentar portar inútilment els jesuïtes a Salern. L'operació va tenir més èxit a Tarragona, on van fundar el col·legi-noviciat dels Reis Mags l'any 1575, poques setmanes abans de la seva mort (el 17 d'octubre de 1575), al que deixà com a llegat «12 mil lliuras per fer casa y renda, i en testament 8 mil més».¹⁸ El col·legi havia de col·la-

16. Álvaro DE CIENFUEGOS, *La heroyca vida, virtudes y milagros del grande S. Francisco de Borja*, Viuda de Jua Garcia Infazón, Madrid, 1717, p. 327.

17. Cajo Domenico GALLO, *Annali Della Citta di Messina*, 2 vols., Messina, 1758, II, pp. 536-538.

18. Josep BLANCH, *Arxiopiscopologi de la Santa Església metropolitana i prima da de Tarragona*, 2 vols., Diputació Provincial de Tarragona, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 1985, II, p. 148. Sobre el col·legi: Antoni Borràs i Feliu, «Antoni Agustí, arquebisbe de Tarragona (1577-1586), i la casa-noviciat de la Companyia de Jesús de la mateixa ciutat», a P. Molas Ribalta, ed., *Jornades d'Història: Antoni Agustín i el seu temps (1517-1586)*, 2 vols., Promociones i publicacions universitàries, Barcelona, 1990, I, pp. 108-126. Sobre el col·legi-noviciat de Tarragona: Salvador-J. ROVIRA I GÓMEZ, «El col·legi jesuític dels Sants Reis de Tarragona 1575-1772», *Revista Técnica de la Propiedad Urbana de la provincia de Tarragona*, 32 (1982), p. 73-89; Antoni BORRÀS I FELIU, «El cardenal Gaspar Cervantes, fundador de la Casa-No-viciado de la Companyia de Jesús de Tarragona (1574-1575)», *Anuari 1957 de la Societat d'Estudis d'Història Eclesiàstica, Moderna i Contemporània de Catalunya*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 1988, pp. 11-42;

borar amb la universitat i el seminari diocesà que Cervantes havia fet construir en el nou carrer creat a sota de la muralleta medieval, on es van trobar la majoria de les noves construccions cervantines.

En referència al bisbat de Cervantes, a l'*Arxiepiscopologi* de Blanch es torna a esmentar que la reacció de Gaspar de Cervantes amb els jesuïtes venia «del temps fonc inquisidor en Sevilla».¹⁹

La proximitat de Cervantes als jesuïtes podria també explicar un episodi de la vida del jove escriptor Miguel de Cervantes, que ben probablement estudià al col·legi dels jesuïtes de Còrdova o Sevilla.²⁰ Quan el setembre de 1569 Miguel de Cervantes va haver de marxar d'Espanya, el futur autor d'*El Quixot* va ser acollit a Roma pel seu parent i li va facilitar poder exercir de cambrer a la casa del jove monsenyor Giulio Acquaviva d'Aragona, nebot del futur general de la Companyia Claudio Acquaviva.²¹

3. *L'aplicació del concili de Trento*

L'activitat de Cervantes com a arquebisbe de Messina va ser interrompuda per la necessitat de traslladar-se a Trento per assistir a les últimes sessions del concili de 1562 i 1563.²² L'acompanyava el bisbe de Patti, Bartolomé Sebastián de Aroitia, que l'any 1567 hauria estat promogut a Tarragona, avançant el periple de Cervantes, en unes interessants circulacions sícules-catalanes que en aquells anys interessaven també a les nòmines virregnals.²³

Marià CARBONELL, «La construcció de la casa noviciat de jesuïtes de Tarragona: notícies d'arxiu», *El temps sota control*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1997, pp. 193-202.

19. BLANCH, *Arxiepiscopologi*, II, p. 148.

20. José MARTÍNEZ ESCALERA, «Cervantes y los jesuitas», *Anales cervantinos*, XXXV (1999), pp. 295-307.

21. Susan BYRNE, «Coloquio, murmurar, *canes muti*: Cervantes y los jesuitas», *Cuadernos AISPI: Estudios de lenguas y literaturas hispánicas*, 5 (2015), pp. 81-96.

22. Constancio GUTIÉRREZ, *Españoles en Trento*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Jerónimo Zurita, Sección de Historia Moderna «Simancas», Valladolid, 1951, pp. 522-527.

23. Vegeu, per exemple, la nòmina de Garcia de Toledo, virrei de Catalunya

A Trento, Cervantes va fer una intervenció el 18 de gener de 1562 i signà tots els decrets de les últimes sessions. La seva acció en aquest context li va permetre d'apropar-se a l'entorn papal. Tot i trobar-se lluny del govern de la diòcesis siciliana –una llunyania que s'estengué durant l'esmentada etapa a Milà– aquesta experiència el va preparar per als successius encàrrecs com a arquebisbe, on va posar en pràctica la seva perícia conciliar. Poc després del retorn de Trento es va dirigir directament a la nova seu de Salern, on arribà l'1 de març 1564.²⁴ El pas d'una antiga seu siciliana a una de les principals diòcesis del Regne de Nàpols, com era Salern, demostra el reconeixement dels mèrits de Cervantes, que –promogut– es traslladava a una seu més rica i més propera a la capital del Regne de Nàpols. El trasllat no obeeix la praxi de mobilitat entre les diòcesis italianes del patronat reial, que s'anirà configurant poc a poc a partir de l'aplicació de la pragmàtica *De officiorum provisione* (1550).²⁵ Segons aquest costum, que estableix una mena de *cursus honorum* per als bisbes del patronat reial, des de les diòcesis napolitanes es passava a les sicilianes i mai a l'inrevés, amb l'única excepció de Cervantes, que viu aquest desplaçament en una època encara primerenca i amb una destinació que, com hem vist, li permetia intensificar la seva preparació com a inquisidor.

Els historiadors consideren el govern de la diòcesis de Salern en mans de Cervantes una perfecta continuació de l'activitat pastoral del seu antecessor, el cardenal Agustí Girolamo Seripando (1493-1563),

(1558-1564) i, més tard, de Sicília (1565-1568) o la del sicilià Carlo d'Aragona Tagliavia, president del Regne de Sicília (1566-1568), virrei de Sicília (1571-1577) i, successivament, de Catalunya (1581-1582).

24. TELLECHEA IDÍGORAS, «El Cardenal Gaspar Cervantes de Gaete».

25. Sobre aquest aspecte vegeu el text de Valeria Coccozza en aquest mateix volum i els treballs de Mario Spedicato, Mario SPEDICATO, *Il mercato della mitra episcopato regio e privilegio dell'alternativa nel Regno di Napoli in eta spagnola (1529-1714)*, Cacucci, Bari, 1996, i també Ida MAURO, «Un'élite "cattolica"? Mobilità dei vescovi regi del Regno di Napoli (1554-1707)», *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, 2 (2015), pp. 25-43.

personatge clau del concili de Trento.²⁶ De fet, es creu que a Salern Cervantes es va trobar amb un camp ja preparat pel cardenal i un capítol format per un seguit de religiosos de la seva confiança –com ara Guglielmo Sirleto, secretari de Girolamo Seripando–, que van jugar un paper clau en el govern de Cervantes.²⁷

En primer lloc, en una diòcesi metropolitana com la de Salern, l'aplicació del concili demanava una coordinació amb les altres seus sufragànies mitjançant la convocatòria de concilis provincials. En el cas de Salern, aquest sínode es publicà l'any 1568 per tractar aspectes principals dels decrets del concili adaptats dins d'unes constitucions en vulgar que –de manera entenedora i amb una extensa aportació d'exemples –intentaren implantar Trento a les diòcesis campanes, corregint els errors més freqüents en l'exercici del culte i l'administració dels sacraments.²⁸ D'altra banda, per impulsar l'aplicació dels decrets tridentins, Cervantes realitzà una visita pastoral l'any 1565 i un sínode diocesà l'any 1567.²⁹

Per Tarragona, en canvi, els dos concilis provincials del 23 de febrer de 1573 i del 12 de setembre de 1574,³⁰ foren publicats successivament per Antoni Agustí.

El principal interès de Cervantes en l'aplicació del concili es basava en la formació del clergat. Per aquesta raó, la seva primera acció de

26. Antonio CESTARO, «L' arcidiocesi di Salerno prima e dopo Seripando», a *Idem*, ed., *Geronimo Seripando e la Chiesa del suo tempo nel V centenario della nascita*,

27. Michele CASSESE, «L'epistolario di Gerolamo Seripando nella Biblioteca Nazionale di Napoli», *Campania Sacra*, 23 (1992), pp. 47-72: 59.

28. *Constitutioni sinodali della chiesa metropolitana di Salerno*, eredi di Valerio e Aloisio Dorici, Roma, 1568. Vegeu: Michele MIELE, *I concili provinciali del Mezzogiorno in età moderna*, Edizioni scientifiche italiane, Nàpols, 2001.

29. Balducci part II. Michele MIELE, «I sinodi diocesani post-tridentini dell'arcivescovo spagnolo di Salerno Gaspare Cervantes (1564-1568)», a C. Casale-Marcheselli, ed., *Parola e spirito, studi in onore di Settimio Cipriani*, 2 vols., Paideia, Brescia, 1982, II, pp. 1107-1153.

30. BLANCH, *Arxiepiscopologi*, II, p. 148.

govern pastoral, tant a Salern com a Tarragona, va ser la fundació del seminari. El de Salern fou fundat a l'octubre de 1564, com testimonia una carta del papa Pius IV que aprovava la creació del seminari i un primer benefici al seu favor.³¹ Actualment, l'edifici del seminari tridentí és la seu del museu diocesà de Salern. A la part superior del pati d'aquest sòlid i auster palau encara s'hi pot veure l'escut de l'arquebisbe Cervantes que, abans de deixar la ciutat, va donar una renda de 1.000 escuts anuals per al seu funcionament.³² A raó de la visita de l'arquebisbe Marsilio Colonna al 1577, aquest va descriure la institució com que ja desenvolupava perfectament la seva tasca formativa.³³ A Salern, Cervantes també va vetllar pel control de la clausura en els monestirs femenins i va aixecar moltes crítiques per haver prohibit algunes pràctiques tradicionals de la comunitat de monges benedictines de Santa Maria Maddalena (literalment «alcuni ministeri tradizionali nella loro comunità»), les quals van recórrer directament a la Santa Seu contra els decrets emanats el 1564 i 1565 per Cervantes, i van obtenir la suspensió de les decisions arquebisbals.³⁴

Però Cervantes, així com es preocupava per la formació dels nous religiosos també era conscient de la necessitat de guiar els religiosos ja actius en l'administració dels sacraments i –més en general– en l'aplicació dels dictàmens del concili. Fou per això que redactà el tractat sobre la confessió (1568) ple de recomanacions pràctiques i, fins i tot,

31. Antonio BALDUCCI, «Il Seminario Arcivescovile di Salerno», *Rassegna storica Salernitana*, XXIII (1962), pp. 155-164. A aquesta primera carta papal del 14 d'octubre de 1564 en segueix una altra del 16 de desembre del mateix any.

32. *Ibidem*.

33. *Ibidem*.

34. Archivio diocesano di Salerno, Registri della mensa arcivescovile, num. 175, vegeu: A. Balducci, ed., *L'archivio Diocesano di Salerno. Cenni sull'archivio del capitolo metropolitano*, 2 vols., Società Salernitana di Storia Patria, Salerno, 1959, I, p. 194. Aquesta suspensió és comú a molts altres casos de monestirs del Regne de Nàpols (vegeu aquell del monestir reial de Santa Chiara en Nàpols, Fausto Nicolini, *Un'amante sorrentina di don Giovanni d'Austria: notizie e documenti inediti*, Miccoli, Nàpols, 1934).

de discursos ja pregats a l'ús del religiós poc culte, per tal d'evitar tots els errors possibles, com diu Cervantes «considerando noi la ignorancia de semplici Sacerdoti ci è parso per loro commodità e instruttione fare descrivere qui in lingua volgare brevemente alcune cose sostantiali et più necessarie che potrà dire et domandare al suo figliano quando starà ammalato con le quali si potrà governare senza fare errore».³⁵

Probablement, el seminari de Tarragona va ser promogut per Cervantes des de Roma ja des dels inicis del seu nomenament. L'any 1568, sol·licità al papa Pius V els privilegis necessaris pel seu manteniment, enviats al vicari general Pablo Ballesteros. Des del 1572 l'institut s'ubicà en una casa del capítol propera a l'església romànica de Santa Tecla, des de la qual va ser traslladat a una nova seu, a prop del nou hospital.³⁶ Aquest seminari va ser creat a la universitat fundada pel mateix Cervantes, dedicada a Sant Pau i Santa Tecla en record de la màrtir tarragonina i de la suposada predicació paulina a Tarragona. Per voluntat del cardenal, l'institut va rebre tots els privilegis d'universitat reial i una pensió de 200 lliures anuals (deixant, a més, 158 lliures per al seminari). Hi havia «tres mestres de gramàtica, tres de philosophia y quatre de theologia», l'edifici comprenia les aules i també -al pis superior- uns «apostos per a habitació de pobres estudiants». Tot i que la universitat es va posar en marxa els anys successius Cervantes ho tenia ja tot planificat, havent sol·licitat el 1574 al papa Gregori XIII una butlla sobre l'organització de la universitat³⁷, tal com subratlla el

35. CERVANTES DE GAETE, *Avvertimenti*, p. 46. Sobre el tema vegeu també Andrea ARCURI, «El control de las conciencias: el sacramento de la confesión y los manuales de confesores y penitentes», *Chronica Nova*, XLIV (2018), pp. 179-213.

36. FRANCISCO MARTÍN HERNÁNDEZ, *Los seminarios españoles. I. Historia y pedagogía*, Ediciones Sígueme, Salamanca, 1964, pp. 107-108.

37. «Habiendo acudido a Nos nuestro muy amado hijo Gaspar, del título de Santa Balbina presbítero Cardenal Cervantes, manifestándonos que en la ciudad de Tarragona, cabeza de su diócesis, para mayor provecho de la cultura pública había fundado un Estudio general o Universidad, en la que quería establecer las cátedras necesarias para el progreso y difusión de las ciencias eclesiásticas, a cuyo fin, con

seu successor, Antoni Agustí, al preàmbol de les Constitucions de la universitat fet públiques el 1580:

en que el prelado manifiesta cuan meritoria y útil fué la fundación de la Universidad por el benemérito Cardenal Cervantes de Gaeta, como medio de propagar la ciencia eclesiástica, a la que él había también consagrado todos sus amores; aplaude la sabiduría del fundador manifestada en sus Constituciones testamentarias, así como su bondad al dotar las cátedras; y añade que por su muerte no pudo Cervantes completar su obra, pero que fue sabio al transmitir a sus sucesores en la mitra la facultad de hacerlo.³⁸

4. El «Renaixement contrareformat» de Cervantes

Si la seva empenta per introduir els preceptes tridentins no sorprèn gaire, un tret encara més propi d'un clar defensor de l'ortodòxia catòlica com ho fou Cervantes és la seva consideració per les arts figuratives. El seu gust artístic va haver d'evolucionar al llarg de la seva trajectòria i en particular en els anys romans. De fet, referent a l'impacte que va tenir l'arquitectura romana per a en Miguel de Cervantes Saavedra – ben present en els passatges de *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*–,³⁹ caldria considerar que, de ben segur, aquest atraïment es podria haver compartir amb el seu protector a Roma o que, tanmateix, el Cervantes sènior, malgrat les seves ocupacions curials, podria haver admirat l'eficàcia de l'art al servei de la Contrareforma en la Roma post-tridentina.

liberalidad grande, ya había hecho donación de rentas suficientes». Angel DEL ARCO, *La antigua Universidad de Tarragona: apuntes y documentos para su historia*, de F. Sugrañes, Tarragona, 1918, pp. 28-29. Sobre la fundació i donacions a la universitat vegeu també BLANCH, *Arxiepiscopologi*, II, p. 149.

38. DEL ARCO, *La antigua Universidad de Tarragona*, p. 30.

39. Adina DARVASI, «El Persiles y la arquitectura de Roma en el siglo XVI», a R. Fine, S. A. López Navia, eds., *Cervantes y las religiones. Actas del Coloquio Internacional de la Asociación de cervantistas*, Iberoamericana Editorial, Madrid, 2008, pp. 755-762; Fernando CERVANTES, «Cervantes in Italy: Christian Humanism and the Visual Impact of Renaissance Rome», *Journal of the History of Ideas*, LXVI, 3 (2005), pp. 325-350.

Això tingué els seus efectes en la intensa activitat constructora impulsada per Cervantes en els últims anys a Tarragona. En la seu catalana, Cervantes hauria pogut constatar la presència de la monumentalitat romana i del seu reaprofitament per al culte (com a l'església de Santa Maria del Miracle, dins de l'amfiteatre romà) tot i que ja a Salern havia observat la reutilització de les antiguitats dins la catedral, amb la pica baptismal en granit antic i el conjunt extraordinari de sarcòfags reutilitzats, presents a cada capella senyorial de la catedral.⁴⁰ Per voluntat de Cervantes, dins de la praxi de control tridentina, aquests sarcòfags van ser objecte d'una inspecció sistemàtica que va impulsar una nova apropiació conscient i una nova significació del patrimoni antic per part de les famílies de l'elit local.⁴¹

És precisament la connexió amb les elits locals –representada dins del capítol de la catedral– la que permet a l'arquebisbe realitzar reformes significatives per a la ciutat. A Salern Cervantes es va implicar en l'aprovisionament d'aigua mitjançant la canalització subterrània fins al palau arquebisbal i en la finalització de la capella-armari de les relíquies dins la sagristia de la catedral.⁴²

La seva implicació per l'art del Renaixement també es fa palesa en la realització de l'altar de Gaete per a les sepultures familiars, dins de l'església de San Martín de Trujillo, on encara avui es pot veure el seu

40. A. Braca, ed., *I sarcofagi romani del duomo di Salerno dal riuso a l'archeologia*, Editrice Gaia, Salerno, 2016, sobre els sarcòfags i la pica baptismal vegeu també la base de dades del projecte ERC HistAntArtSI. *Historical Memory, Antiquarian Culture, Artistic Patronage: Social Identities in the Centres of Southern Italy between the Medieval and Early Modern Period* <http://db.histantartsi.eu> (consultat el 18 de gener de 2019).

41. Maddalena VACCARO, «Il reimpiego funebre dei sarcofagi antichi a Salerno: tra emulazione e rappresentanza», a Braca, *I sarcofagi romani*, pp. 11-24.

42. Gaspare MOSCA, *De Salernitanae ecclesiae episcopis, et archiepiscopis catalogus*, Stigliola, Nàpols, 1594, p. 59. De la capella *del tesoro* o de les relíquies de Cervantes avui només en resta el paviment, vd. A. Braca, ed., *La Cappella del Tesoro del Duomo di Salerno*, Laveglia, Salerno, 1990.

escut com a cardenal.⁴³ Però és a Tarragona on la voluntat transformadora de Cervantes hauria trobat el consens d'un grup de profunds coneixedors de l'arquitectura romana, com fou Jaume Amigó, rector de Tivissa i tracista d'obres com el nou orgue de la catedral, acabat l'any 1567.⁴⁴ Cervantes hauria pogut conèixer a Amigó durant la seva estada a Roma com a procurador entre 1568 i 1569,⁴⁵ per després trobar-se implicat en la majoria de les noves construccions impulsades per Cervantes a Tarragona. Lamentablement, no en resta quasi res d'aquells palaus que van acompanyar el creixement de la ciutat i el projecte d'expansió urbanística, més enllà de la murallera medieval que s'aixecava damunt del recinte del circ romà, al final de la part monumental de Tarraco.⁴⁶ Els nous palaus (l'esmentat seminari i universitat, el nou Hospital de Sant Pau i Santa Tecla i el col·legi dels jesuïtes) van néixer en un nou eix urbà, l'actual Rambla Vella, un petit eixample del segle XVI que responia a les exigències d'una població que havia crescut molt al llarg de la primera meitat del segle.⁴⁷ A aquesta adició cervantina s'hi afegí el nou tram meridional de la muralla amb bastions per protegir

43. José Antonio RAMOS RUBIO, *La iglesia de San Martín de Trujillo y el enterramiento de Cervantes de Gaete*, Oficina de Desarrollo Turístico de Trujillo, Ayuntamiento de Trujillo, Montijo, 2003.

44. Sanç CAPDEVILA I FELIP, «La Seu de Tarragona: notes històriques sobre la construcció, el tresor, els artistes, els capitulars», *Analecta Sacra Tarraconensia: revista de ciències històrico-eclesiàstiques*, 10 (1925), annex, pp. 22-23.

45. Marià CARBONELL I BUADES, «Mossèn Jaume Amigó i l'església d'Ulldemolins», a *L'església de Sant Jaume d'Ulldemolins*, Ulldemolins, 1995, pp. 7-89: 22-23.

46. Josep Anton REMOLÀ VALLVERDÚ, «Tarraco al Renaixement», *El renaixement de Tarraco, 1563: Lluís Pons d'Icart i Anton Van den Wyngaerde*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona, 2004, pp. 59-89.

47. Jaume DANTÍ, «La xarxa urbana catalana als segles XVI-XVII», a Idem, coord., *Les xarxes urbanes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*, Rafael Dalmau, Vic, 2015, pp. 37-38; Josep Maria RECASENS I COMES, *El Municipi i el govern municipal de la ciutat de Tarragona, segles XVI i XVII*, Arola, Tarragona, 1998, pp. 124-139; Salvador ROVIRA; Josep FÀBREGAS, *Historia de Tarragona 3. L'Edat Moderna a Tarragona. Una època de contrastos*, Pagès, Lleida, 2011, pp. 96-99.

la part nova de la ciutat. L'arquebisbe de Tarragona, com a senyor de la ciutat i del Camp, tenia amplis poders i prerrogatives que li permetien definir els espais urbans i els seus usos.⁴⁸ Cervantes en va prendre consciència ja des de la seva etapa romana i, en només tres anys de govern de la diòcesis, establí les bases per al seu futur desenvolupament, treballant en sintonia amb el senat i el capítol.⁴⁹ Les escasses construccions cervantines que encara es conserven transmeten una idea de recuperació del lèxic arquitectònic romà local, atenent al coneixement de l'arquitectura renaixentista romana i de manuals de fàcil aplicació com les *Regole generali di architettura* de Sebastiano Serlio (1537). El portal de l'hospital, que encara es conserva en la façana del l'edifici modern ubicat en la mateixa Rambla Vella, recorda, amb el seu encoixinat prominent, el portal d'accés al recinte del fòrum de Tarraco, que en aquell moment era el portal de la casa dominica de les Beates, a prop de la porta del Roser.⁵⁰ En canvi, la làpida d'ingrés a la universitat –actualment dipositada a Santa Tecla la Vella– amb els tres escuts en marbre de la ciutat, el rei i l'arquebisbe, i les seves expressions llatines (com la de *Senatus Populusque Tarraconensis*, o la data segons l'estil romà⁵¹), evoca a la monumentalitat dels epígrafs antics, que en aquells anys eren objecte de les atencions dels erudits locals, com l'esmentat Lluís Pons d'Icart. De fet, l'any de l'arribada de Cervantes (1572) es publicà a Lleida el *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana, insigne y famosa Ciudad de Tarragona* de Pons d'Icart, el primer

48. Maria Antonia FERRER BOSCH, «Els arquebisbes senyors de Tarragona», *Estudis d'història agrària*, 17 (2004), pp. 485-496.

49. BLANCH, *Arxiepiscopologi*, II, p. 150.

50. Sobre l'hospital, vegeu: Josep ADSERA MARTORELL, «El arzobispo Antonio Agustín y el hospital de san Pablo y santa Tecla de Tarragona», a Molas Ribalta, *Jornades d'Història*, II, pp. 1-19 i el recent Josep BARCELÓ I PRATS, *Poder local, govern i assistència pública l'Hospital de Sant Pau i Santa Tecla de Tarragona*, Arola edicions, Tarragona, 2017.

51. Per a una transcripció de l'epígraf: Jaime VILLANUEVA, *Viaje literario de las iglesias de España. XX. Viaje a Tarragona*, Real Academia de la Historia, Madrid, 1851, p. 30.

estudi arqueològic de les antiguitats locals que recull els coneixements de tota una generació d'erudits. El volum s'inicia amb una col·lecció de composicions escrites pel grup d'intel·lectuals de la Tarragona cervantina, que celebraven el renaixement de la ciutat gràcies a l'obra de Pons d'Icart («Patria felice ch'a un figlio tale / che col fue docto estil, ingegno et arte / il grand nome tuo in ogni parte / ch'e morto era già fa immortale»).⁵²

Degut a la brevetat de l'estada de Cervantes a Tarragona, les obres que ell va iniciar van seguir sota la supervisió de l'arquebisbe successor, Antoni Agustí i Albanell (arquebisbe de Tarragona del 1576 al 1586), qui també impulsà noves construccions com la capella del Santíssim Sagrament dins la catedral i el nou Palau Arquebisbal. Al seu testament, dictat el 6 d'octubre de 1575, pocs dies abans de la seva mort, Cervantes deixà tots els seus béns al capítol de la catedral. Aquest llegat va permetre la recepció d'un important conjunt de tapissos flamencs que encara es conserva al Museu Diocesà, com els tres tapissos de la sèrie de David, els vuit de la sèrie de Tobies i els cinc de la sèrie de Samsó.⁵³

Al testament també va donar indicacions per al seu enterrament:

52. Del «Soneto a mi Luys Pons de Ycart, del señor Iuan de Valbona gentil hombre natural de la misma ciudad», Lluís PONS D'ICART, *Libro de las grandezas y cosas memorables de la Metropolitana, insigne y famosa Ciudad de Tarragona*, Robles-Villanueva, Lerida, 1572, pàg. n.n. El sonet és en italià perquè Joan de Vallbona, sogre de Lluís Pons d'Icart, fou un gran coneixedor de la cultura italiana del Renaixement. A la seva casa al carrer dels Cavallers de Tarragona hi havia, per exemple, «Una arquimesa, ab sos petges y ab libres dins, que són quoranta-nou llibres de diverss auctors, los quals són tots en lengua italiana, accepto [*sic*] tres, la hu en catelà y los dos en castellà, ab cubertes de cartó y los demás, daurades», I. Companys i Farrerons; M. Sanmartí Roset, eds., *El primer llibre d'inventaris i encants del notari de Tarragona Bernat Gendre [1577-1597]*, Fundació Noguera, Barcelona, 2015, pp. 435-447.

53. Emma LIANO MARTÍNEZ, *Inventario artístico de Tarragona y su provincia*, 3 vols., Ministerio de Cultura, Madrid, 1983.

Mando que mi cuerpo sea sepultado, si muriese en Tarragona, en la santa Iglesia Catedral de aquella que se dice Sta. Tecla, en la parte o lugar que a mis testamentarios mejor pareciere, consultado, però, con mi Rdo. Capítulo, no habiendo yo hecho otra declaración por escrito o palabra sobre esto, y lo mismo se haga si muriere dentro de la provincia Metropolitana de Tarragona; y los lugares que al presente a mi me parecen cómodos en la dicha mi Iglesia son entre la.s dos capillas de las Vírgenes y San Miguel, vaciando del muro lo que está entre medio de ellas lo que bastase casi a la forma que está la de D. Pedro de Cardona, pero no con tanto gasto y sumptuosidad, pues para esto yo no señalo tanta cantidad.⁵⁴

La tomba de Cervantes havia de recordar la de l'arquebisbe Pere de Cardona (1515-1530), la primera tomba important del Renaixement, construïda quaranta anys abans sota d'un arc situat entre les dues primeres capelles de la nau esquerra.⁵⁵ El cardenal volia que la seva tomba s'ubiqués a l'altre costat de la catedral, a la nau dreta, entre la capella de les Verges i la de Sant Miquel, i havia de ser més austera i senzilla. Les seves voluntats van establir una tradició per als monuments funerals dels bisbes del segle XVI, represa per la tomba de l'arquebisbe Joan Terès –de finals de segle– qui fou canonge penitencier de Cervantes, va ser el primer rector de la universitat i donà continuïtat a la política cultural del cardenal.⁵⁶

Melcior de Biure, canonge sagristà, marmessor del testament de Cervantes i lector de Pons d'Icart,⁵⁷ es va encarregar de la realització

54. CAPDEVILA I FELIP, «La Seu de Tarragona», p. 45.

55. Marià CARBONELL I BUADES, «De Marc Safont a Antoni Carbonell: la pervivència de la arquitectura gòtica en Catalunya», *Artigrama*, 23 (2008), pp. 97-148; Joan YEGUAS, *L'escultor Damià Forment a Catalunya*, Publicacions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1999, pp. 135-145.

56. DEL ARCO, *La antigua Universidad de Tarragona*, p. 24.

57. De l'inventari de la seva casa del carrer dels Cavallers, realitzat el 1599, constaven dues còpies del *Libro de las Grandezas* de Ponç d'Icard, amb altres textos històrics i de dret Bernat Gendre recentment editats per Isabel COMPANYS I FARRERONS;

del monument del cardenal, fet entre 1576 i 1585. El resultat va ser una tomba *all'antiga*, aixecada a partir d'un traça del rector Jaume Amigó.⁵⁸ (fig. 1 i 2) Per les seves fortes evocacions d'obres antigues, el monument de Cervantes representa quasi un *unicum* al repertori de monuments funeraris espanyols del segle XVI. La seva estructura sembla un muntatge de peces diverses, com un altar o un sarcòfag romà, amb relleus que recorden altres exemplars antics –com els *putti* que ploren– i una *tabula ansata* amb la inscripció on s'hi destaca l'expressió «ex testamento», coneguda per tots els erudits tarragonins per ser l'únic fragment clarament llegible de la inscripció de l'arc de Berà, com demostra el dibuix d'Anton Van der Wyngaerde realitzat el 1563.⁵⁹

Per una banda, la tomba de Cervantes és testimoni de la força granítica d'aquest gran actor de la Contrareforma (del qual, en aquestes

Montserrat SANMARTÍ ROSET, *El Llibre segon d'inventaris i encants del notari de Tarragona Bernat Gendre [1579-161]*, Fundació Noguera, Barcelona, 2015, pp. 203-246. Les pintures al·legòriques, les natures mortes, la sèrie de retrats, parlen d'una cultura gens provinciana (vegeu les consideracions a Marià CARBONELL I BUADES, *L'Escola del Camp de Tarragona en l'arquitectura del segle XVI a Catalunya*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona, 1986, p. 27).

58. Si es va respectar el contracte, l'obra es podria haver finalitzat l'any 1577: «contrató la obra el Cabildo por el precio de 340 libras, dando ocho meses de plazo para realizarla, y por censor de la misma al inteligente Don Jaime Amigó», Emilio MORERA LLURADÓ, *Memoria o Descripción Histórico-descriptiva de la Santa Iglesia Catedral de Tarragona*, F. Arís, Tarragona, 1904, p. 90. El monument fou presumiblement acabat abans de 1585, any en què l'arquer reial Enrique Cock el va poder apreciar: «el cardenal Cervantes, de buena memoria, último arzobispo que ha sido de la ciudad, enterrado en la capilla parroquial, a mano derecha de la entrada de la iglesia», J. García Mercadal, eds., *Viajes de extranjeros por España y Portugal: desde los tiempos más remotos hasta comienzos del siglo XX*, 5 vols., Junta de Castilla y León. Consejería de Educación y Cultura, Valladolid, 1999, II p. 505.

59. Sobre l'arc de Berà: Xavier DUPRÉ, *L'Arc romà de Berà: hispania citerior*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Roma, 1994; i sobre el dibuix de Wyngaerde, vegeu: Fernando MARIAS, «Tarragona», a R. L. Kagan, ed., *Ciudades del Siglo de Oro: las vistas españolas de Anton van den Wyngaerde*, El Viso, Madrid, 1986, pp. 174–180.

pàgines, només he pogut exposar-ne els trets essencials) i, per l'altra, demostra l'articulació tarragonina del Renaixement, impulsada pels arquebisbes i els membres del seu capítol, en la qual l'antiguitat romana-imperial evoca la grandesa –en el sentit d'extensió i monumentalitat– de Tarraco.⁶⁰ De fet, segons la tradició local basada en la lectura d'un passatge de la Carta als Romans de Sant Pau, la capital de la província d'*Hispania citerior* mentre rebia la visita d'emperadors i construïa el primer temple d'August, acollia també la predicació de Sant Pau i a una primerenca comunitat cristiana.⁶¹

En conclusió, tornant al *Catalogo dels Archebisbes* de Pons d'Icart, el text era pensat com la continuació del *Llibre de les grandeses* del mateix autor; un recull dels epígrafs romans (i cristians) presents al territori de Tarragona, testimonis materials del passat de la ciutat, entesos com a part d'un únic discurs coherent.⁶² El mateix erudit va declarar –no casualment– a la carta dedicada a Gaspar de Cervantes citada a l'inici d'aquesta exposició, que l'estudi de les antiguitats anava de la mà de les històries de l'església tarragonina:

Y axí jo, excersitant-me en vèurer y legir diverses històries, de moltes, de compilat un libre intitulat «De les grandeses y cosas memorables de la antiquíssima, insigne y famosa Ciutat de Tarragona», y un altre libre tots los epigrammes se són trobats en dita ciutat del temps dels Romans, y per ordre de A. B. C. restan les cosses duptoses de aquells per leys, doctrines, y històries declarades.

60. Podria no ser casual que, a la mort de Lluís Pons Icart el juny de 1578, el funeral s'hagués celebrat en presència de moltes autoritats, a la mateixa capella de Sant Miquel, on s'estava realitzant la tomba de Cervantes, Jaume MASSÓ CARBALLIDO, «Lluís Pons d'Icart, vida i obra», a *El renaixement de Tàrraco*, p. 33.

61. Vegeu com en parla Pons Icart al seu *Libro de las Grandezas*, recollint les fonts prèvies i les creències locals, PONS ICART, *Libro de las grandezas*, pp. 505-508.

62. Una part d'aquest recull d'epígrafs es troba a la Biblioteca de Catalunya, encara manuscrit: Lluís PONS ICART, *Epigrammata antiquae urbis Tarraconensis*, Biblioteca Nacional de Catalunya, Ms. 1779.

Y perquè poques o ningunes coses se tròpien de les antiquitats de Tarragona que no sien notades, puyx en los fets dels prelats que són estats de la dita metropolitana sglésia se'n troben que són dignes de perpètua memòria, perquè V.S. Illsma veia los prelats que fins vuy se troben són estats de la seu de Tarragona y algunes coses notables que han fetes, me ha aparegut, ajudant-me de les històries, fer aquest libre.⁶³

L'estudi de les antiguitats a Tarragona es relacionava amb els orígens de l'església local i la figura dels seus canonges –com Joan de Sessé o Francesc Vicent– que des del segle xv havien prestat atenció als vestigis de Tarraco.⁶⁴ La reavaluació de la figura dels seus bisbes en època post-tridentina gràcies també a Gaspar de Cervantes demanava, doncs, implícitament una nova evocació –simbòlica i material– de l'antiguitat romana de la ciutat.

63. SÁNCHEZ REAL, *El archiepiscopologio de Luis Pons de Icart*, pp. 44-45.

64. Ángel DEL ARCO, «Micer Juan de Sessé, precursor de los arqueólogos e historiadores tarraconenses», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXVII (1915), pp. 263-280; Maria TOLDRA I SABATÉ, «La producció literària del tortosí Francesc Vicent, prior de Tarragona i diputat del General», *Recerca*, VII (2003), pp. 265-302.

Fig. 1. Tomba de Gaspar Cervantes de Gaete. Catedral de Tarragona (1576-1585). Façana que dona a la capella de Santa Úrsula

Fig. 2. Tomba de Gaspar Cervantes de Gaete. Catedral de Tarragona (1576-1585). Façana que dona a la capella de Sant Miquel

Vicios y virtudes de España y Cataluña en una relación del marqués de Trivero y Mortigliengo, enviado extraordinario del duque de Saboya a la corte ibérica del Carlos III de Habsburgo (1707-1711)

MATTEO MORO
Università del Piemonte Orientale

Resum

El present assaig analitza el contingut d'una extensa relació de caràcter històric-polític, etno-geogràfic, socio-cultural, econòmic-comercial i militar sobre la Monarquia d'Espanya i el Principat de Catalunya escrita per Giuseppe Nicolò Eleazaro Wilcardel de Fleury, marqués de Trivero y Mortigliengo, enviat extraordinari del duc de Saboya a la cort de Carles III d'Habsburg, de 1707 a 1711. Es posa ènfasi en la metodologia descriptiva i les fonts documentals i bibliogràfiques utilitzades per l'autor. A més, es realitzarà una comparació entre les representacions de la societat espanyola i catalana redactades per Trivero a la seva relació i per Giovanni Botero (1544-1617) a les seves *Relationi Universali* i *Relationi di Spagna*, subratllant –on sigui possible– analogies i diferències.

Paraules claus: Diplomàcia Espanya-Saboya; Guerra de Successió Espanyola; imatge d'Espanya i Catalunya; societat; cultura i pensament europeus.

Resumen

El texto analiza el contenido de una extensa relación de carácter histórico-político, etno-geográfico, socio-cultural, económico-comercial y militar sobre la Monarquía de España y el Principado de Catalunya escrita por Giuseppe Nicolò Eleazaro Wilcardel de Fleury, marqués de Trivero y Mortigliengo, enviado extraordinario del duque de Saboya a la corte

de Carlos III de Habsburgo, de 1707 a 1711. Se subraya la metodología descriptiva y las fuentes documentales y bibliográficas utilizadas por el autor. Además, se procederá a una comparación entre las representaciones de la sociedad española y catalana abastecidas respectivamente por el Trivero en su relación y por Giovanni Botero (1544-1617) en sus *Relationi Universali* y *Relationi di Spagna*, evidenciando, allí donde reconocibles, eventuales analogías y diferencias.

Palabras clave: Diplomacia España-Saboya; Guerra de Sucesión Española; imagen de España y Cataluña; sociedad; cultura y pensamiento europeos.

Abstract

This essay focuses on a multidisciplinary report about the Monarchy of Spain and the Principality of Catalonia written by Giuseppe Nicolò Eleazaro Wilcardel of Fleury, Marquis of Trivero and Mortigliengo (who was the Duke of Savoy's Envoy Extraordinary to Charles of Austria's Spanish Court, between 1707 and 1711), with the aim to point out the descriptive methodology and the documentary and bibliographic sources used by the author. Moreover, the representations of Spanish and Catalan society provided by the Marquis of Trivero in his report and by Giovanni Botero (1544-1617) in his works *Relationi Universali* and *Relationi di Spagna* will be compared, to find possible similarities and differences.

Keywords: Diplomacy Spain-Savoy; War of the Spanish Succession; image of Spain and Catalonia; society; European thought and culture.

Dentro del fondo *Materie politiche per rapporto all'estero, Corti Esterre, Spagna, m. 3*, custodiado en el Archivo di Stato di Torino, se puede encontrar una larga relación anónima en idioma francés, que describe en dos secciones distintas la Monarquía de España y el Principado de Cataluña durante el tiempo de la Guerra de Sucesión Española, des-

de el punto de vista histórico-político, etno-geográfico, socio-cultural, económico-comercial y militar.¹

El texto de esta relación fue publicado por primera vez en su totalidad por Carlo Morandi en el año 1935.² Posteriormente, en el año 1965, Guido Quazza volvió a publicar la sección que trata de la Monarquía de España.³ Esta última consta de un proemio y de ocho capítulos, dedicados respectivamente al espíritu de la Corte al tiempo de los reinos de Carlos II, Felipe V y Carlos III,⁴ al espíritu de la Nación, al estado de la religión, a la policía, a la cultivación de las tierras, al comercio, a las finanzas y a la materia militar. En cambio, la sección dedicada al Principado de Cataluña no presenta una subdivisión interior.

En el proemio de la primera sección, el autor declara haber recibido por *Vuestra Alteza Real* el orden de ir a residir en España en el año 1707 y haber permanecido durante cuatro años y medio en Cataluña, razón por la cual se encuentra en la situación de poder exhibir indicaciones más precisas sólo en relación a esta última región, no disponiendo del material necesario para una descripción detallada y exhaustiva de toda España.

Confrontando estas informaciones con las incluidas dentro de documentos pertenecientes a otras series del ya mencionado fondo *Materie politiche per rapporto all'estero*, Carlo Morandi pudo identificar correctamente el autor de la relación en Giuseppe Nicolò Eleazaro

1. Archivio di Stato di Torino (AST), *Materie politiche per rapporto all'estero, Corti Estere, Spagna*, m. 3, n. 16. Se trata de un fascículo manuscrito de 234 paginas no numeradas (193 relativas a la Monarquía de España y 41 al Principado de Cataluña).

2. C. Morandi, ed., *Relazioni di ambasciatori sabaudi genovesi e veneti durante il periodo della Grande Alleanza e della successione di Spagna (1693-1713)*, Zanichelli, Bologna, 1935, pp. 39-87.

3. Guido QUAZZA, *Il problema italiano e l'equilibrio europeo. 1720-1738*, Deputazione Subalpina di Storia Patria, Torino, 1965, pp. 359-403.

4. Se entiende el archiduque Carlos de Austria (es decir, Carlos VI del Sacro Imperio Romano Germánico) que, como se aclarará posteriormente, había reivindicado para sí mismo la corona de España.

Wilcardel de Fleury, marqués de Trivero y Mortigliengo, que de 1707 a 1711 fue enviado extraordinario a la corte española de Carlos III de Habsburgo por parte del duque Víctor Amadeo II de Saboya,⁵ es decir por la persona que se cela detrás del tratamiento protocolario (V.A.R.).⁶

Muchos de los eventos históricos descritos en la primera sección de la relación se colocan dentro de la Guerra de Sucesión Española, que fue caracterizada por la contraposición, en la península ibérica, de dos coaliciones: la primera, en apoyo del legítimo rey de España, es decir Felipe V, era conducida por el Reino de Francia; la segunda in-

5. La *Istruzione al marchese di Trivié* se puede encontrar en AST, *Materie politiche per rapporto all'estero, Negoziazioni, Spagna*, m. 7. El carteo relativo a su embajada en España es custodiado en AST, *Materie politiche per rapporto all'estero, Lettere Ministri, Spagna*, mm. 50, 51, 52, 53 y 54. El mismo Trivero fue enviado a Londres en 1713, asumiendo el cargo de embajador el 25 de mayo del mismo año. Después del año 1733 se retiró a vivir en privado en Saboya: véase Morandi, ed., *Relazioni di ambasciatori*, p. XXXVI, nota 1.

6. A este respecto, es necesario precisar que la adquisición del tratamiento real por los duques de Saboya data del año 1632, cuando precisamente el emperador Fernando II de Habsburgo investió Víctor Amadeo I del título de Alteza Real de Chipre, por razón de las pretensiones tenidas por los mismos Saboya sobre esta isla. Sobre las tentativas de adquisición del título real por parte de los Saboya y la cuestión de la corona de Chipre, véanse Pierpaolo MERLIN, *Tra guerre e tornei. La corte sabauda nell'età di Carlo Emanuele I*, SEI, Torino, 1990, pp. 28-35; Robert ORESKO, «The House of Savoy in Search for a Royal Crown in the Seventeenth Century», en R. Oresko, G.C. Gibbs y H.M. Scott, eds., *Royal and Republican Sovereignty in Early Modern Europe. Essays in Memory of Regnhild Hatton*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, pp. 272-350; Angelantonio SPAGNOLETTI, *Le dinastie italiane nella prima età moderna*, il Mulino, Bologna, 2003, pp. 136-148, 165-166. En el año 1687, el mismo Víctor Amadeo II de Saboya fue a Venecia para resolver el viejo asunto relativo a la corona de Chipre: a este respecto, véanse Virginia DAINOTTI, «Vittorio Amedeo II a Venezia nel 1687 e la lega di Augusta», *Bollettino Storico-Bibliografico Subalpino*, XXXV (1933), pp. 434-477; Geoffrey SYMCOX, «L'età di Vittorio Amedeo II», in Pierpaolo MERLIN, Claudio ROSSO, Geoffrey SYMCOX y Giuseppe RICUPERATI, *Il Piemonte sabauda. Stato e territori in età moderna*, UTET, Torino, 1994, p. 291.

cluía entre sus filas el Sacro Imperio Romano Germánico, el Reino de Inglaterra (que en el año 1707 se habría convertido en Reino de Gran Bretaña) y, desde el año 1703, el Ducado de Saboya, que sostenían las pretensiones tenidas para el archiduque Carlos de Austria: este último había efectivamente reclamado por sí mismo la corona de España, autoproclamándose rey con el nombre de Carlos III.⁷

Carlo Morandi fijó la fecha de redacción de la relación del marqués de Trivero al año 1711.⁸ Sin embargo, esta hipótesis de datación, compartida también por Guido Quazza,⁹ no parece del todo convincente: considerando el facto que en el capítulo de la primera sección intitulado al comercio el mismo Trivero afirma explícitamente que el rey Felipe V «está en España durante doce año» y suponiendo que esta indicación sea correcta, se debería necesariamente aplazar la redacción

7. La bibliografía sobre la Guerra de Sucesión Española es amplísima y, por lo tanto, aquí no puede ser citada en su totalidad. Para una eficaz síntesis de los eventos, especialmente bajo la perspectiva de España, véanse Henry KAMEN, *The war of succession in Spain 1700-15*, Indiana University Press, Bloomington-London, 1969; ID., *Philip V of Spain. The King who Reigned Twice*, Yale University Press, New Haven-London, 2001, pp. 1-71; Luis María GARCÍA-BADELL ARIAS, «Los primeros pasos de Felipe V en España: Los deseos, los celos y las primeras tensiones», *Cuadernos de Historia del Derecho*, 15 (2008), pp. 45-127; Joaquim ALBAREDA SALVADÓ, *La Guerra de Sucesión de España (1700-1714)*, Crítica, Barcelona, 2010. Sobre el papel desempeñado por el ducado de Saboya dentro de este conflicto, véanse SYMCOX, «L'età di Vittorio Amedeo II», pp. 329-371, 864-865; Christopher STORRS, *War, Diplomacy and the Rise of Savoy. 1690-1720*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999; Geoffrey SYMCOX, *Vittorio Amedeo II. L'assolutismo sabaudo 1675-1730*, SEI, Torino, 1989, pp. 177-228; Franz HERRE, *Eugenio di Savoia. Il condottiero, lo statista, l'uomo*, Garzanti, Milano, 2005, pp. 83-112. Sobre las consecuencias de la guerra, con especial referencia a Cataluña, véanse Joaquim ALBAREDA SALVADÓ, *Catalunya en un conflicte europeu. Felip V i la pèrdua de les llibertats catalanes (1700-1714)*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2001; *Idem*, *El Cas dels Catalans. La conducta dels aliats arran de la Guerra de Successió (1705-1742)*, Pagès, Lleida, 2005; Josep SERRANO DAURA, «Una «Exhortació a la nació catalana» des de la Cort de Felip V», *Revista de Dret Històric Català*, 9 (2009), pp. 293-353.

8. Morandi, ed., *Relazioni di ambasciatori*, pp. XXXVI, 39.

9. QUAZZA, *Il problema italiano*, p. 359, nota 1.

al 1712 (es decir, cuando el enviado ya había regresado a la corte de los Saboya), puesto que las fuentes atestan, sin ambigüedades, que el citado soberano español entró por primera vez en su reino el 22 de enero del año 1701, tras haber salido de Versalles el 20 de diciembre del año anterior.¹⁰

Para la redacción de la relación, el Trivero se valió no únicamente de la observación directa (limitada, por otra parte, al sólo Principado de Catalunya), sino también de algunas informaciones procedentes de las *Relationi Universali* y de las *Relationi di Spagna* de Giovanni Botero (1544-1617)¹¹ y, presumiblemente, de algunas relaciones diplomáticas escritas durante los siglos XVI y XVII por embajadores de los Estados italianos enviados a la corte española.¹²

1. El retrato de España

En general, la primera sección de la relación ofrece una imagen de España que está lejos de ser edificante: según un tópico generalizado en el pensamiento europeo de la Edad Moderna, esta última es dibujada como un país hundido desde hace mucho tiempo en un gravísimo estado de crisis y decadencia, que el autor imputa sobretodo a la debilidad de los monarcas sucedidos a Carlos I de España (y V del Sacro Imperio Romano Germánico) y a la poca valía de sus ministros: altamente dependiente de Francia, España resulta ser muy subdesarrollada y encer-

10. KAMEN, *Philip V of Spain*, p. 5.

11. Ambas relaciones son incluidas dentro de Giovanni BOTERO, *Relationi niversali di Giovanni Botero benese. Divise in Quattro parti. Arricchite di molte cose rare, e memorabili, E con l'ultima mano dell'Autore. Aggiuntoui di Nuovo La Ragione di Stato del Medesimo. Con Licenza de' Superiori, & Priuilegio, appresso i Givnti, in Venetia, MDCXL*, que utilizaré para las citaciones.

12. A este respecto, véanse Morandi, ed., *Relazioni di ambasciatori*, pp. XXIII-XXIV; Isabella RICCI MASSABO, «Frammenti di storia di Europa nel segreto degli archivi sabaudi», in *Securitas et tranquillitas Europae*, Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, Roma, 1996, pp. 292-313.

rada en sí misma, también en el plano económico. A este cuadro desalentador, se añaden una corrupción difusa y muchos abusos, que afligen cada sector de la sociedad, tanto a nivel central como periférico.¹³

Además, el enviado de los Saboya es muy crítico hacia la manera de entender la religión en el país:¹⁴ a su juicio, es más que correcto el celebre dicho popular según el que «los Españoles son buenos católicos, pero cativos cristianos», porque consideran ingenuamente que las

13. Sobre la decadencia de España a lo largo del siglo XVII, véanse Christopher STORRS, *The Resilience of the Spanish Monarchy 1665-1700*, Oxford University Press, Oxford, 2006; F.J. Aranda Perez, coord., *La declinación de la monarquía hispánica en el siglo XVII. Actas de la VII reunión científica de la Fundación Española de Historia Moderna*, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, 2004. Con respecto al papel desempeñado por las obras de Giovanni Botero en la construcción, durante la Edad Moderna, de una imagen europea de España no carente de prejuicios y lugares comunes, véanse Francisco Xavier GIL PUJOL, «Visió europea de la monarquia espanyola com a monarquia composta, segles XVI i XVII», *Història, economia i cultura*, 32 (1995), pp. 19-43; Mario GÓMEZ OLIVARES, «Ciudad y Poder en Giovanni Botero: una lectura no maltusiana de las causas de la grandeza de una ciudad», *Scripta Nova*, 7 (2003), vol. 7. La vivienda y la construcción del espacio social de la ciudad. Número extraordinario dedicado al V Coloquio Internacional de Geocrítica (Actas del Coloquio), accesible en [http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-146\(006\).htm](http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-146(006).htm) (consultado el 28 de mayo de 2019); Stefano ANDRETTA, «La realtà iberica nelle opere di Giovanni Pietro Maffei e Giovanni Botero», en *A Companhia de Jesus na Península Ibérica nos sécs. XVI e XVII. Espiritualidade e cultura. Actas del colóquio internacional, maio 2004*, vol. II, Universidade de Porto, Porto, 2004, pp. 519-542; Francisco Xavier GIL PUJOL, «Las fuerzas del rey: la generación que leyó a Botero», en M. Rizzo, J. J. Ruiz Ibáñez, G. Sabatini, eds., *Le forze del principe. Recursos, instrumentos y límites en la práctica del poder soberano en los territorios de la monarquía hispánica. Actas del Seminario internacional, Pavia, 22-24 septiembre del 2000*, vol. 2, Universidad, Murcia, Murcia, 2004, pp. 969-1022; Paola VOLPINI, «Uomini di governo e mutamenti politici: notizie, stereotipi e pregiudizi sul governo della Spagna fra Cinque e Seicento», en *Giudizi e pregiudizi. Percezione dell'altro e stereotipi tra Europa e Mediterraneo*, Aliena, Firenze, 2010, pp. 119-133.

14. Sobre el papel desempeñado por el clero dentro de la sociedad española a lo largo del siglo XVII, véase Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, *La sociedad española en el siglo XVII. 2: El estamento eclesiástico*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Universidad de Granada, Granada, 1992, y la relativa bibliografía.

demonstraciones exteriores de su fe religiosa, actuadas a través de las donaciones de dinero a conventos y obras pías y de la participación a romerías, procesiones y fiestas religiosas, puedan hacerlos justos, caritativos, humildes y morigerados, autorizándoles así a dejarse a los placeres de los sentidos, a las vanidades y a la venganza, sin por eso perder el atributo de buenos cristianos.

Los mismos eclesiásticos son acusados de ser entre los mayores responsables de la decadencia de España, por razón de su avidez. «En la mayoría de los lugares de España se encuentra una infinidad de iglesias y de conventos muy ricos, y muy poca verdadera piedad en las personas que viven allí», sostiene sarcásticamente el marqués de Trivero. Además, él recuerda que el rey Felipe V había hecho sondear los grandes tesoros custodiados en las catedrales de Toledo y Sevilla para pedir parte de los mismos en préstamo; sin embargo, a pesar de haber planteado todas las garantías desiderables para la restitución de dichos bienes a los eclesiásticos que les gobernaban, estos últimos «no quisieron oír hablar de eso». En conclusión, el enviado observa que «La institución de una nueva Inquisición, empleada a extirpar las verdaderas causas de los muchos males y abusos, sería mucho más útil con respecto a la que no tiene otro objetivo que lo de quemar algún judío por el honor de su tribunal».

Por otra parte, también la justicia sufre muchos abusos, tanto que los crímenes de la nobleza permanecen normalmente impunes: en efecto, el proceso de las personas protegidas por esta última y por los ricos es siempre asegurado por una sentencia favorable. Los mismos jueces y notarios ya ni siquiera tienen el temor de declarar que han recibido por los potentes algunos *quantes*: un abuso extendido hasta el punto de ser transformado en costumbre.¹⁵

15. Sobre el papel desempeñado por la nobleza dentro de la sociedad española y las relaciones entre la misma nobleza y la justicia a lo largo del siglo XVII, véase Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, *La sociedad española en el siglo XVII. 1: El estamento nobiliario*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Universidad de Granada, Granada, 1992, y la relativa bibliografía.

A juicio del Trivero, la suma de todos estos males no permite valorizar las óptimas calidades de los españoles.

2. *El Principado de Cataluña*

¿Cómo entra el Principado de Cataluña en este contexto? En general, la situación parece ser menos crítica puesto que, en ambas las secciones de la relación, el Trivero afirma que esta región es la más avanzada de España y la que menos sufre los abusos.

2.1. Geografía, clima, población y subdivisión administrativa

Al principio de la sección dedicada al Principado, el enviado de los Saboya provee sus coordenadas geográficas y compara su forma a un arpa. El acostamiento de las formas de regiones geográficas a objetos de uso común constituye un precipitado de la geografía del mundo antiguo: por ejemplo, el histórico latino Tácito revelaba en el *Agricola* que Tito Livio y Fabio Rústico compararon la *Britannia* a una *oblongae scutulae vel bipenni*,¹⁶ es decir a un hacha de doble filo (*labrys*).

A juicio del Trivero, el clima de Cataluña es bueno: en la zona costera los inviernos no son muy rígidos, mientras que en verano el calor es temperado por los vientos que soplan del poniente; en cambio, en las montañas el invierno es rígido, pero el aire y las aguas son mejores, así como el verano es más agradable que en la llanura. El autor destaca también la poca salubridad de la llanura de Urgel, a lo largo del curso del río Segre, especialmente durante la canícula veraniega.

En cuanto a la población, estima 126.000 fuegos en los pueblos y más que 70.000 en las ciudades, suponiendo una media de cinco habitantes por cada fuego: por lo tanto, el número total de habitantes ascendería a 350.000 unidades.

16. Tac., Agr., 10.

Desde el punto de vista administrativo, menciona la subdivisión del Principado de Cataluña en veguerías¹⁷ y subveguerías y también la subdivisión en parajes, los cuales, sin embargo, no tienen fronteras claramente definidas. Además, pone en evidencia la peculiar situación del distrito del Valle de Arán que, situada en los Pirineos, resultaba subordinado a España desde el punto de vista político-temporal y a Francia por lo que concernía a lo espiritual.

Entre los ríos más importantes, señala el Ebro, el Segre y el Llobregat y precisa que este último divide Cataluña prácticamente en dos partes iguales, desembocando en el Mar Mediterráneo a una legua de Barcelona. Menciona también los lagos de Castelló, de Sils y de Banyoles. Este último es indicado como más pequeño que los dos primeros, que alcanzan aproximadamente una legua de diámetro.

Con respecto a las montañas, el marqués depura la belleza y la majestuosidad del Montserrat, encima del cual se encuentra el monasterio de Santa María que lleva su nombre. Entre las llanuras, menciona las de Urgel, del Ampurdán, de Tarragona y de Barcelona.

2.2. Agricultura, ganadería y producción de materias primas

El Trivero observa que Cataluña abunda de vinos, de aceite de oliva y de fruta, siendo también caracterizada por la presencia de flores durante todo el año.¹⁸ En la primera sección de la relación, ya había precisado que en la misma Cataluña la agricultura es más practicada que en cualquier otra región de España por razón de la fertilidad de sus tierras

17. Sobre el origen y el sucesivo desarrollo, a lo largo de la Edad Moderna, de esta tipología de jurisdicción en Cataluña, véase Ricard Gracia RETORTILLO, *La Veguería como gobierno local intermedio en Cataluña*, Huygens Editorial, Barcelona, 2008, pp. 26-32 y la bibliografía aquí mencionada.

18. En sus *Relationi di Spagna*, Giovanni Botero provee informaciones más detalladas sobre los productos de la tierra de Cataluña: a este respecto, véase BOTERO, *Relationi Vniversali*, 6, «Catalogna», p. 647.

y que los Catalanes, junto a los Valencianos y a los Mallorquines, son los Españoles más laboriosos y hábiles en el arte de la cultivación de las tierras, a pesar de recurrir, algunas veces, a la importación de trigo de la misma isla de Mallorca.

En cambio, en Cataluña hay una carencia de ganado y de caballos (existen sólo algunos pastos concentrados en la zona de Girona y en las montañas cerca de los Pirineos), razón por la cual para los desplazamientos se utilizan comúnmente los mulos de silla importados de Valencia, de la isla de Menorca y de los ayuntamientos de montaña que limitan con los Pirineos y el Rosellón.

El autor describe también las minas de Cataluña: las de Cardona, que son consideradas inagotables, producen la sal; las de Falset el plomo; las de Montseny las amatistas violetas; las de Carreal el mármol y un jaspe de cada color y tipología. En cambio, los alrededores de Tortosa son conocidos por la cultivación de los arboles.¹⁹ Por fin, señala la presencia, en Caldas de Montbui, de algunas aguas termales muy salubres.

2.3. Instituciones eclesiásticas

El Trivero refiere que Cataluña cuenta un solo arzobispo (es decir, el de Tarragona), siete obispos (que residen en las ciudades de Barcelona, Tortosa, Lérida, Solsona, Urgel, Vich y Girona) y numerosas instituciones religiosas: doce monasterios dirigidos por los Benedictinos (entre los que se señala el de San Pablo del Campo de Barcelona) y otros por los Trapenses de San Benito (muy importante es el de Montserrat),²⁰ algunos administrados por los monjes de Bernardo de

19. En sus *Relationi di Spagna*, Giovanni Botero observaba que de las montañas catalanas se extraían mármoles, jaspes, alabastros y ametistas. Además, señalaba las minas de Cardona, que abastecía una sal finísima: véase BOTERO, *Relationi Vniversali*, 6, «Catalogna», p. 647.

20. En sus *Relationi di Spagna*, Giovanni Botero provee informaciones más detalladas sobre este monasterio: BOTERO, *Relationi Vniversali*, 6, «Catalogna», p. 648.

Claraval, un monasterio de las Carmelitas Descalzas en Tortosa, algunos priorazgos y muchas abadías, entre las que se señala la de Santa Ana en Barcelona.

2.4. Legislación y gobierno

El autor pone también en evidencia la considerable autonomía de Cataluña en el ámbito legislativo con respecto al Estado central. Los Catalanes son subdivididos en tres Estados, o Brazos (el Eclesiástico, el Militar y el Real, también conocido como Tercer Estado), cuyos representantes constituyen la Diputación, consejo político que gobierna todo el Principado.²¹ Cada ciudad tiene su propio Consejo, compuesto por jurados y consejeros. El gobierno en Cataluña es monárquico, a pesar de ser temperado por algunas leyes municipales fijadas por los Estados reunidos en asamblea general en presencia del rey de España. Los asuntos particulares son en la total disponibilidad de administración de los Catalanes, sin que haya la intervención del ministro real: este último, a pesar de poseer el derecho de entrar en la Diputación, no tiene costumbre de utilizarlo. También las ciudades y los pueblos se benefician de una amplia autonomía,²² pudiendo disponer como consideren más oportuno con respecto a los emolumentos, sin rendir

21. El Consejo Municipal de Barcelona y la Diputación fueron abolidos el 16 de septiembre de 1714, tres días después de la rendición de la misma ciudad. A este respecto, véase KAMEN, *Philip V of Spain*, p. 89. Sobre el desarrollo y la composición de las instituciones municipales de Barcelona a lo largo de la Edad Moderna, véanse Jaume DANTÍ I RIU, «El govern de la ciutat de Barcelona a l'època moderna: estabilitat institucional, dificultats financeres i relació amb el poder reial», *Barcelona Quaderns d'Història*, 5 (2001), pp. 127-145; Ramon GRAU I FERNÁNDEZ, «La historiografía sobre el règim del Consell de Cent», *Barcelona Quaderns d'Història*, 5 (2001), pp. 261-291.

22. En sus *Relationi Universali*, Giovanni Botero, hablando de Barcelona, ya observaba que «I suoi cittadini, si governano per li molti priuilegi, con una certa specie di libertà, non riconoscendo il Rè, se non molto conditionatamente, nel che essi sono scropolosissimi»: BOTERO, *Relationi Vniversali*, 1.1, «Catalogna», p. 4.

cuentas al mismo rey, tanto que los Catalanes no pagan impuestos y tributos no impuestos por sí mismos.²³

2.5. Justicia y propiedad del rey

En el ámbito de la justicia el poder del rey es más pronunciado, pero exclusivamente desde el punto de vista formal. Se cuentan tres camaras (dos deputadas al civil y una al criminal) compuestas por jueces nombrados por el rey, que tienen que juzgar en función del contenido de las Constituciones del mismo rey. En realidad, la justicia real sufre muchas compresiones, no disponiendo por ejemplo el soberano del poder de castigar un noble que ha cometido un asesinato hasta que no ha intervenido la paz con los parientes de la víctima, por la existencia de un privilegio que había sido concedido en pasado a la nobleza y que distinguía los mismos nobles de las personas comunes.

La propiedad del rey es bastante mediocre en Cataluña, tanto que no resulta suficiente para pagar los sueldos y las pensiones de sus ministros.

2.6. Artes y comercio

Según el Trivero, los Catalanes se dedican más a la agricultura que a las artes, aunque Barcelona y algunas otras ciudades puedan contar con la presencia de un gran número de artesanos.²⁴ Son también hábiles marineros y, como los Vizcaínos y los Navarros, muy predispuestos al comercio, habiendo extendido sus tráfico hasta las costas de Ingla-

23. Sobre las relaciones entre las instituciones municipales catalanas y el poder real durante la Edad Moderna, véase DANTÍ I RIU, *El govern de la ciutat*, pp. 140-145 y la bibliografía aquí mencionada.

24. En sus *Relationi di Spagna*, Giovanni Botero provee informaciones más detalladas con respecto a los productos de los artesanos catalanes: véase BOTERO, *Relationi Vniversali*, 6, «Catalogna», p. 647.

terra, Holanda, Italia, Túnez, Alger y Marruecos.²⁵ Entre los productos exportados se señalan el vino y los aguardientes.

2.7. Principales plazas fuertes y puertos

Después de haber proporcionado algunas informaciones sobre las monedas utilizadas en Cataluña, el autor pasa a describir las plazas fuertes, subrayando que la misma configuración física del Principado constituye un baluarte natural, que no facilita el ingreso en la región, tanto por la parte de Francia como por la parte de Aragón y Valencia.

Tarragona, Tortosa, Lérida y Girona son descritas como las principales plazas fuertes del país. Las fortificaciones de Tarragona han sido incrementadas por los Ingleses, tanto que pueden alojar una armada entera. Las de Lérida y Tortosa han sido renovadas por el rey Felipe V después de la conquista de las mismas ciudades.²⁶ Girona es descrita como una «plaza fuerte imperfecta»; sin embargo, es protegida por la costa y por las montañas que la rodean, tanto que se estima necesaria una armada compuesta por al menos 35-40.000 hombres para expugnarla.²⁷ Además, el enviado de los Saboya evidencia que los aconteci-

25. Sobre los comercios marítimos de Cataluña con los países musulmanes del Mediterráneo durante la Edad Moderna, véanse Eloy MARTÍN-CORRALES, «El comerç de Catalunya amb els països musulmans al segle XVIII», *L'Avenc*, 108 (1987), 26-32; *Idem*, «Il commercio della Catalogna con il mondo mediterraneo nel Settecento», *Islam. Storia e Civiltà*, 22 (1988), pp. 35-51; *Idem*, *Comercio de Cataluña con el Mediterráneo Musulmán (siglos XVI-XVIII). El comercio con los "enemigos de la fe"*, Barcelona, 2001.

26. Lérida fue asediada por las fuerzas conjuntas de Felipe II, duque de Orleans, y de James FitzJames, duque of Berwick, y se rindió al rey Felipe V el 14 de octubre de 1707, mientras que el presidio presente en su ciudadela, compuesto en su mayoría de Ingleses y Catalanes, capituló un mes después: KAMEN, *Philip V of Spain*, pp. 59-60. Tortosa fue asediada desde el 12 de junio hasta el 8 de julio del 1708, cuando capituló: *Ibidem*, pp. 61, 86.

27. Ya en el julio del año 1705 la ciudad había decidido rendirse a las tropas del archiduque Carlos de Austria porque sus artillerías no eran suficientes para hacer resistencia: KAMEN, *Philip V of Spain*, pp. 46, 86, 88.

mientos recientes de la guerra han acrecentado la importancia de algunas plazas fuertes más pequeñas, como por ejemplo Balaguer, que fue ocupada por el mariscal Guido von Starhemberg en el año 1708,²⁸ y Prats del Rey, donde el mismo Starhemberg paró el duque Luis José de Vendôme, impidiéndole llevar a cabo el asedio de Cardona.²⁹

El Trivero subraya la falta de puertos destinados a alojar grandes bastimentos a lo largo de toda la costa de Cataluña: el de Roses es en efectos muy pequeño y también el de Barcelona no puede sino alojar pocas galeras y bastimentos que tengan poco lastre a bordo. En cambio, son un poco más grandes los puertos de La Rade y de Matarò, y también el construido sobre las islas de Alfachs en la desembocadura del Ebro, que Giovanni Botero, en sus *Relationi Universali*, había definido como un «nido de i Corsari».³⁰ Por otra parte, el mismo Botero ya había señalado que los puertos de Cataluña no eran capaces³¹ y, hablando de Barcelona, había observado que «Alla eccellenza di questa città, altro non manca, che un porto».³²

2.8. Barcelona. La Coronela y las rentas de la ciudad

El enviado de los Saboya afirma que Barcelona, la capital de Cataluña, ha adquirido la reputación de ser una plaza de guerra, a pesar de poseer fortificaciones compuestas sólo por un terraplén y algunas torres de defensa. Además, algunos de los bastiones son considerados mal contruidos, hecho que, unido a la conformación del terreno, favorece

28. Sobre el papel desempeñado por Balaguer a lo largo de la Guerra de Sucesión Española, véase Xavier RUBIO-CAMPILLO, *Almenar 1710. Victòria anglesa a Catalunya*, Llibres de Matrícula, Tarragona, 2008.

29. Santiago ALBERTÍ, *L'onze de setembre*, Albertí Editor, 2006, p. 104; ALBAREDA SALVADÓ, *La Guerra de Sucesión*, pp. 360-362; Jordi MATA, «Sis batalles decisives», *Sàpiens*, 108 (setembre 2011), pp. 32-37.

30. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 1.1, «Catalogna», p. 4.

31. *Ibidem*.

32. *Ibidem*.

el asedio de la ciudad. Se menciona también el fuerte en al Montjuic, que había sido construido en el año 1640, durante la insurrección contra Felipe IV, según el Trivero más con la intención de intimidar la ciudad que con la de ofenderla: en efecto, la importancia estratégica de este lugar es considerada superflua, tanto que no es necesario apropiarse del mismo fuerte para asediar Barcelona.

La capital de Cataluña cuenta en esa época unos 50.000 habitantes, con un carácter muy aguerrido. Los artesanos forman un regimiento llamado *La Coronela*, compuesto por 4-5000 hombres divididos en unas 40 compañías (cuyos capitanes son elegidos por las mismas corporaciones de las artes y profesiones) y comandado por un jurado.³³ El autor aprecia y elogia mucho la precisión, la abnegación y el espíritu de adhesión y compañerismo con los que los milicianos prestan su servicio, tanto que, a su juicio, este cuerpo de forma voluntaria no tiene nada que enviar a las tropas regulares. A confirmación de lo que ha dicho, el Trivero observa que, si uno de los milicianos falta al tiempo de guardia, sus compañeros lo sustituyen prontamente, sin necesidad de la intervención de los superiores.

Barcelona se beneficia de una renta de más que 400.000 escudos, fruto de los tributos por el ingreso y la salida por las puertas y por el arancel sobre el ingreso del vino y el abastecimiento de la carne, cuya recaudación era contratada a algunos *Partisans*. Sin embargo, el autor, con sagaz ironía, subraya que en falta del contrabando y de las exenciones acordadas a los eclesiásticos regulares y seculares y a los caballeros de las ordenes reconocidas, la renta sería al menos el doble.

33. Sobre el papel desempeñado por la Coronela de Barcelona a lo largo de la Guerra de Sucesión Española, véase Francesc Xavier HERNÁNDEZ I CARDONA, Francesc RIART I JOU, Xavier RUBIO-CAMPILLO, *La Coronela de Barcelona, 1705-1714*, Rafael Dalmau Editor, 2010. Sobre la historia de este cuerpo de forma voluntaria, véanse también Antonio ESPINO LÓPEZ, «La milicia urbana de Barcelona en los siglos XVI y XVII», *Barcelona Quaderns d'Història*, 5 (2001), pp. 205-215.

2.9. Carácter de los Catalanes y de los otros Españoles

Según el Trivero, los Catalanes son sanos, vigorosos, hábiles y capaces de cada trabajo que necesita tanto de fuerza cuanto de ingenio. Tienen el espíritu vivo y el temperamento ensangrentado y bilioso. Su carácter es duro, obstinado y orgulloso. Sus pensamientos dominantes son el amor por la libertad (por la conservación de la cual están siempre listos para sostener los mayores sacrificios) y el interés, que ellos persiguen ávidamente, sin renunciar a las vanidades. Además, ellos son amantes de las armas, tanto que «no es posible encontrar una casa que no tenga al menos un fusil y muchas pistolas de todos los tipos de grandeza». Sin embargo, es fácil ganarse la amistad de los Catalanes a través de la honestad y de la generosidad.

La ingenuidad del autor, que tiende con frecuencia a ser víctima de lugares comunes y de excesivas generalizaciones, es también evidente en la primera parte de la relación, donde él pasa revista a los habitantes de todas las regiones de España, comparando las características psicofísicas de los unos con las de los otros. El Trivero define los Castellanos sobrios, generosos y caritativos, pero también religiosos hasta la superstición, más predispuestos a las letras que a las armas y al comercio, siendo la pigracia más enraizada en ellos que en los otros Españoles. Los Andaluces son inclinados a las armas, intrépidos y precisos, pero al mismo tiempo arrogantes hasta la insolencia sobre sus pretensiones de nobleza. Los habitantes de Extremadura «tienen mitad de las buenas y de las cativas calidades de los Castellanos y de los Andaluces». Los Gallegos son considerados la población más miserable de España, pero también la más sobria y predispuesta al duro trabajo. Los Vizcaínos y los Navarros son hábiles en el comercio, parsimoniosos, predispuestos a la guerra y muy obstinados, así como los Catalanes. Los Aragoneses son celosos de sus privilegios tanto cuanto los Catalanes, aunque no tengan los medios para sostenerlos, siendo su país más débil, menos fértil y menos populoso. El pueblo valenciano es lo que parece más inmerso en las delicias y los vicios,

es poco predispuesto a viajar al extranjero y tiene cativa fama, tanto que se cree que la mayor parte de los ladrones que infestan las grandes vías de comunicaciones y de los falsarios tengan esta nacionalidad. Los Mallorquines son definidos en muchos aspectos similares a los Catalanes y a los habitantes de Córcega, a pesar de ser más salvajes y bastos de contextura; proveen buenos marineros y artilleros. Los habitantes de Menorca e Ibiza son considerados poca cosa, tanto por el número cuanto por su carácter. Por último, los Sardos no tienen alguna reputación, ni por talento ni por costumbres, viviendo en una condición de notable miseria.

Este análisis no es para nada innovadora, puesto que vuelve a proponer los mismos modelos descriptivos y tópicos colmados de prejuicios, lugares comunes y generalizaciones ya utilizados, durante los siglos anteriores, dentro de muchos tratados de carácter geográfico y etnográfico, diarios de viaje y relaciones diplomáticas³⁴. Por ejemplo, en sus *Relationi Universali* y *Relationi di Spagna*, Giovanni Botero ya había subrayado el amor por la libertad de los Catalanes³⁵ y la valía de

34. Algunas interesantes reflexiones sobre las calidades positivas y negativas atribuidas a los Catalanes por algunos viajeros y pensadores extranjeros y por los otros Españoles durante la Edad Moderna se encuentran en Ricardo GARCÍA CÁRCCEL, *Historia de Cataluña. Siglos XVI-XVII. 1: Los caracteres originales de la historia de Cataluña*, Aries, Barcelona, 1985, pp. 67-70; Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, «Els Catalans de l'Edat Moderna jutjats per la resta d'Espanyols», *L'Avenc*, 100 (1987), pp. 52-58; Luis R. CORTEGUERA, «La libertad abusada: identidad y violencia en la Barcelona moderna», *Pedralbes. Revista d'història moderna*, 18 (1998), pp. 243-248. En cambio, sobre la imagen que era atribuida por los Europeos a España y a sus habitantes, véanse la bibliografía menciona en la nota 13, y también Daniel CRESPO DELGADO, Alfonso Lujan DÍAZ, «Las obras públicas y la imagen de España en la literatura de viajes (ss. XVII-XIX)», *Quaderns d'Història de l'Enginyeria*, 14 (2014), pp. 3-16.

35. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 6, «Catalogna», p. 647. Véase también CORTEGUERA, *La libertad abusada*, p. 245.

los Vizcaínos,³⁶ especialmente «nelle cose di mare»³⁷; en cambio, hablando de la región de Valencia, había observado que:

I suoi abitanti non sono molto stimati da gli altri popoli; perchè essendo quasi intrisi nelle delitie, delle quali abbonda grandemente, e la città, e il contado, poco vagliono nelle armi: onde per la loro delicatezza, vengono detti Peniti da gli altri Spagnoli.³⁸

En cambio, la opinión sobre los Catalanes del Trivero es más positiva que la expresada por el Botero, el cual, a pesar de apreciar el valor de los mismos en el ámbito de la marina,³⁹ así les había descritos: «sono di natura vehemente, e capricciosa; il che mostrano il lor costumi, canti, balli, tutti pieni d'una certa asprezza, e d'un certo impeto: molti per non travagliare si mettono nella strada. Onde non vi mancano mai nè ladroni, né bondolieri».⁴⁰ Sin mencionar el hecho que el mismo Botero había definido los aldeanos de Vich «incolti, e rozi: è pieni d'ignoranza, e di salvatichezza».⁴¹

Viceversa, Botero tiene en mayor consideración los habitantes de Valencia («sono d'ingegni ameni, magnifichi nelle cose publiche, delitiosi nelle priuate, dediti alla religione» [...] si diletano anche molto de gli studii curiosi, e gentili. Onde fioriscono molto trà i Valentiani l'Astrologia, e le lettere humane»),⁴² de Extremadura («sono di animo grande, di persona forte, e ben disposta, di molto ardire, e di molta intrapresa»),⁴³ de Zaragoza («fanno professione particolare di politezza,

36. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 1.1, «Biscalgia, Ghipvsca, Alava»; *ibidem*, 6, «Biscaia, Ghipvsca, Alava», p. 668.

37. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 2.4, «Re Cattolico», *Governo e forze*, p. 370.

38. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 1.1, «Valenza», p. 5.

39. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 2.4, «Re Cattolico», *Governo e forze*, p. 370.

40. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 6, «Catalogna», p. 649.

41. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 1.1, «Catalogna», p. 4.

42. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 6, «Regno di Valenza», p. 652.

43. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 6, «Estremadvra», p. 661.

& di cavalleria»⁴⁴ y de Sevilla («mostrano ingegno, & inclinatione alla pietà, & alla virtù»).⁴⁵

Es interesante, por fin, el diferente juicio sobre el pueblo gallego, puesto que el Botero, a pesar de considerarlo sobrio («si contentano di poco»), lo definía también perezoso («non si diletano molto nè di traffico, nè d'industria, nè d'arti manuali, nè d'andar attorno»),⁴⁶ mientras que, en cambio, el Trivero lo reputaba predispuesto al duro trabajo.

Es claro que, precisamente a causa de los excesivos tópicos, lugares comunes y generalizaciones, la imagen de los Catalanes y de las otras poblaciones de España ofrecida por el marqués de Trivero tiende a ser superficial, artificiosa y poco verdadera.

2.10. Las mujeres españolas y catalanas

Las mismas observaciones expuestas en el precedente párrafo se pueden volver a proponer con respecto a la descripción del temperamento de las mujeres españolas y catalanas.

En la primera sección de la relación, el Trivero sostiene que el clima de España ponga sus habitantes ardientes hasta el exceso, característica que se nota mayormente en las mujeres. A su juicio, estas últimas son más listas y artificiales que los hombres, puesto que aprovechan de la natural predisposición de los mismos hombres por el sexo débil para reducirlos y gobernarlos como les conviene, tanto que en Madrid y en las otras ciudades del país no es raro encontrar comediantes y cantantes que disponen a su placer de los bienes y de las gracias de los hidalgos de primer orden, los cuales son dispuestos a sostener por ellas algunas pequeñas locuras, de las que – añade sarcásticamente el enviado – «es mejor no hablar, por respeto a sus esposas».

44. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 1.1, «Aragona», p. 5.

45. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 1.1, «Andalugia», p. 6.

46. BOTERO, *Relationi Vniversali*, 6, «Galitia», p. 668.

En la segunda sección de la relación, el marqués define las mujeres catalanas «moins femmes qu'ailleurs», es decir «menos mujeres que en otros lugares», puesto que disponen de mayor salud que belleza, de más resolución que coraje y, en general, de poca dulzura, en los modos y en las palabras, a pesar de ser siempre listas para transformar en una cuestión de honor el respecto de las antiguas etiquetas.

2.11. Pueblo, clero y nobleza⁴⁷

El autor señala también la notable ingenuidad del pueblo catalán. La ignorancia y la superstición le hace tener un gran respeto y consideración hacia el clero y la nobleza: en efecto, ve en los nobles hombres capaces y bienintencionados que pueden ponerse guía todas las veces que es necesario procurar el bien público y defender la libertad y considera también los eclesiásticos como fieles guías impulsados por la intención de abrir a todos las puertas del cielo. El marqués de Trivero duda que la nobleza y el clero sean efectivamente capaces de cumplir estos deberes, relevando que es más fácil encontrar el bien de la nación española dentro del Tercer Estado y del populacho. Además, refiere que, durante su regencia, los Castellanos habían atraído a la corte las principales familias nobles catalanas y reducido las otras a la ociosidad, acabando por degradarlas a un estilo de vida «que no tiene nada de noble».

Por otra parte, también el clero parece más propenso a dar origen a escándalos que a edificación, más a perjudicar que a asistir. El autor observa como las ciudades y los pueblos de Cataluña hierven de curas y religiosos que, a su juicio, no tuvieron otra vocación que la de procurarse fácilmente el usufructo de una renta. El respecto que todos tienen hacia ellos les confiere una gran libertad de costumbres. Las mujeres, felices de poder encontrar otros hombres además de sus maridos sin

47. Sobre este argumento, véase la bibliografía mencionada en las notas 14 y 15.

comprometer la apariencia exterior y el nombre, suelen recibirlos con mucho gusto.

Mientras que los religiosos más ricos encuentran un empleo en los tribunales eclesiásticos, los de rango inferior se ocupan de la economía doméstica de las familias, llevan a la escuela los niños y acompañan las mujeres al paseo. Los eclesiásticos dedican mucho tiempo a las festividades religiosas y a las procesiones. Sin embargo, se ocupan exclusivamente de los aspectos materiales y exteriores de estas funciones, a las que asisten con muy poca piedad y, a menudo, con grande indecencia.

Otro problema que aflige Cataluña es representado por la administración de la justicia⁴⁸. Los jueces no son bastante determinados para poder ser temidos por la nobleza y suelen dejarse corromper para enriquecer sus provechos. Por lo tanto, el número de las personas malvadas aumenta día a día.

A pesar de todo, concluye el marqués de Trivero, los problemas que afligen las relaciones sociales son menores en Cataluña que en las otras regiones españolas: eso es tan real que la misma Inquisición no ha podido hacer sentir en esta región la severidad de su tribunal, porque el carácter de sus habitantes no le ha permitido.

3. Conclusiones

La relación del marqués de Trivero provee una descripción metódica, ordenada y paciente de la Monarquía de España y del Principado de Catalunya, que es el fruto en parte de informaciones procedentes de otras fuentes documentales y bibliográficas y, en parte, de la observación directa.

48. Sobre la administración y el funcionamiento de la justicia en Cataluña a lo largo de los siglos XVI y XVII, véase Josep CAPDEFERRO Y PLA, «Plets, justícia i poder a la Barcelona dels segles XVI i XVII», *Barcelona quaderns d'història*, 23 (2016). Ciutat, monarquia i formacions estatals, segles XIII-XVIII, pp. 137-167, y la bibliografía aquí mencionada.

A diferencia de otros diplomáticos italianos, el enviado de los Saboya muestra una mayor consciencia en el valor no exclusivamente económico, sino también político, de las fuerzas productivas y de los recursos comerciales, y también en la contribución ofrecida por las diferentes clases sociales a la vida pública.⁴⁹

A pesar de aparecer muy crítico y mal predispuesto hacia algunos aspectos de la sociedad española y catalana (es más que evidente, entre otros, su índole anticlerical), no siendo bajo este perfil inmune de aquellos lugares comunes, prejuicios y generalizaciones hacia los extranjeros que se anidaban dentro del pensamiento europeo de la Edad Moderna, el autor siempre intenta individuar no sólo el origen de los males, correlacionando así causas y efectos, sino también posibles soluciones, que puedan valorizar las óptimas calidades de los Españoles y de los Catalanes.

49. A este respecto, véase también Morandi, ed., *Relazioni di ambasciatori*, pp. XXXIII-XXXIV.

Un viaje real por el Mediterráneo: Felipe V en 1702

MARÍA ÁNGELES PÉREZ SAMPER
Universidad de Barcelona

Resum

Felip V es trobava a Barcelona amb el doble motiu de convocar les Corts i rebre a la seva esposa María Luisa Gabriela de Savoia, quan a Itàlia va començar la Guerra de Successió.

A principis d'abril de l'any 1702, el rei es va embarcar al port de Barcelona amb destinació al regne de Nàpols, on va ser rebut solemnement. Va romandre allí un temps amb el propòsit d'assegurar la seva herència, però molt aviat va partir cap al camp de batalla. Des Nàpols va anar a Liorna i després a Milà, però les insistentis peticions que li arribaven d'Espanya, van forçar la seva tornada, passant de nou per Barcelona.

Aquest viatge mediterrani va marcar el començament del regnat i va tenir com a testimoni el seu secretari Antonio de Ubilla escriure la crònica de tot el que va passar, com a testimoni i celebració d'aquells fets.

Paraules clau: Mediterrani, Barcelona, segle XVIII, Felip V, Guerra de Successió.

Resumen

Se hallaba Felipe V en Barcelona con el doble motivo de convocar las Cortes y recibir a su esposa María Luisa Gabriela de Saboya, cuando comenzó en Italia la Guerra de Sucesión.

A principios de abril del año 1702, el rey se embarcó en el puerto de Barcelona con destino al reino de Nápoles, donde fue recibido solemnemente. Permaneció allí un tiempo con el propósito de asegurar su herencia, pero muy pronto partió hacia el campo de batalla. Desde Nápoles fue a Liorna y luego a Milán. En la batalla de Luzzara destacó por su arrojo. Pero las insistentis peticiones que

le llegaban de España, forzaron su regreso, pasando de nuevo por Barcelona. Este viaje mediterráneo marcó el comienzo del reinado y tuvo una gran influencia en la persona de Felipe V, hasta el punto de que encargó a su secretario Antonio de Ubilla escribir la crónica de todo lo sucedido, como testimonio y celebración.

Palabras clave: Mediterráneo, Barcelona, siglo XVIII, Felipe V, Guerra de Sucesión.

Abstract

When the War of Spanish Succession began, Philip V of Spain was in Barcelona with the double purpose of celebrating the Cortes and welcoming his wife, María Luisa Gabriela de Savoie.

At the beginning of April 1702, the king embarked from the port of Barcelona bound for the kingdom of Naples, where he was solemnly received. He stayed there for a while, but soon departed for the battlefield. From Naples he went to Liorna and then to Milan. In the battle of Luzzara he stood out for his courage. But the insistent requests that came from Spain forced his return, in which he visited again Barcelona.

This Mediterranean itinerary marked the beginning of the reign and had a great influence on the person of Philip V. He commissioned to his secretary, Antonio de Ubilla, to write the chronicle of everything that happened, as a testimony and celebration of the journey.

Keywords: Mediterranean sea, Barcelona, 18th century, Philip V of Spain, War of Spanish Succession.

1. De Barcelona a Italia

Felipe V fue proclamado Rey de España en 1700, pero muy pronto se organizaron los países rivales en su contra. Como la Monarquía Española poseía el ducado de Milán y junto con Francia estaba aliada

con varios príncipes italianos, las tropas francesas ocuparon casi todo el norte de Italia hasta el lago de Garda. El príncipe Eugenio de Saboya, al mando de las tropas imperiales, dio comienzo a las hostilidades en 1701, sin declaración de guerra, batiendo al mariscal francés Nicolas Catinat en la batalla de Carpi, así como a su sucesor el mariscal duque de Villeroy en la batalla de Chiari, pero no consiguió tomar Milán. A comienzos de 1702 el primer ataque lo lanzaron las tropas austriacas contra la ciudad de Cremona, en Lombardía, haciendo prisionero a Villeroy. Su puesto lo ocupó el duque de Vendôme, que rechazó las tropas invasoras del ejército del príncipe Eugenio de Saboya.

Cuando todo esto sucedía Felipe V se hallaba en Barcelona, donde había ido para ser jurado rey por las Cortes catalanas y recibir a su esposa María Luisa Gabriela de Saboya. Su estancia se había alargado por las negociaciones de cortes y por la enfermedad de fiebres tercianas que padeció el soberano desde el 20 de diciembre de 1701.

Entonces el problema principal era la evolución de los acontecimientos internacionales. Aunque el proyecto inicial del monarca era visitar los reinos de la Corona de Aragón para reunir cortes en cada uno de ellos, la situación en Italia obligó a cambiar los planes y marchar a Nápoles.

Mucho se discutió sobre la conveniencia del viaje, sobre la necesidad de la presencia del rey en los dominios italianos, sobre la utilidad de ponerse personalmente al frente del ejército en una guerra inevitable, sobre los problemas políticos derivados de su ausencia de los reinos españoles peninsulares, sobre los problemas personales que le ocasionaría la separación de su esposa. Como explica el Marqués de San Felipe:

Fenecidas las Cortes de Cataluña, les pareció a los franceses debía el rey Felipe pasar a ver los Estados de Italia. No eran de este dictamen los más de los consejeros españoles; pero adhirieron al de los franceses el duque de Medina-Sidonia, el conde de San Esteban del Puerto y el secretario del

Despacho Universal, don Antonio de Ubilla, que habían de pasar con el Rey, y se determinó el viaje.¹

Tras muchas reflexiones y consultas, se decidió que lo mejor era que Don Felipe fuese a Italia. Para ocuparse de los asuntos de gobierno durante su ausencia el rey dio plenos poderes al cardenal Portocarrero y «para asistir y consolar a sus reinos» quedaba la joven reina.

El viaje desde Versalles, primero a España y después a Italia se consideró empresa principal del comienzo del reinado y Felipe V, deseoso de conservar la memoria de los acontecimientos, encargó la crónica a uno de sus secretarios, Antonio Cristóbal de Ubilla y Medina. Nacido en Madrid en 1643, era hijo de Antonio de Ubilla, que había sido secretario de Felipe IV. Se inició desde joven en los asuntos administrativos de la corte, alcanzando durante el reinado de Carlos II, en 1698, los cargos de secretario del despacho universal, notario mayor del reino y miembro del consejo de Indias. Con la llegada al trono de Felipe V, Ubilla continuó sirviendo en el cargo por recomendación del cardenal Portocarrero. Acompañó al rey en sus viajes por Cataluña y Nápoles entre 1701 y 1702, año en que recibió el título nobiliario de I marqués de Rivas del Jarama. En 1705 las intrigas del duque de Agramont y las reformas hechas en la administración, le apartaron del cargo de Secretario, conservando su puesto en el Consejo de Indias hasta su muerte en Madrid en 1726.

Ubilla escribió un relato pormenorizado de todo lo sucedido en los años 1701-1702, con el interés añadido de ser un relato de un testigo presencial y absolutamente contemporáneo de los hechos, por lo que escribió sin verse condicionado por los posteriores acontecimientos. Como el encargo real que era, fue un libro de prestigio y propaganda, pero de gran valor histórico por la riqueza de la información que reu-

1 Vicente BACALLAR Y SANNA, MARQUÉS DE SAN FELIPE, *Comentarios de la Guerra de España e Historia de su rey Felipe V, el Animoso*, ed. C. Seco Serrano, Biblioteca de Autores Españoles, Madrid, 1957 (1ª ed. 1702).

nió. El texto se hallaba acompañado de una serie de imágenes, obra los dibujos de Fillipo Pallota y los grabados de Jan Baptist Bertherham. El libro se tituló *Succession del rey D. Phelipe V, nuestro Señor en la corona de España: diario de sus viages desde Versalles a Madrid, el que executó para su feliz casamiento, jornada a Nápoles, a Milan, y a su exercito, successos de la campaña, y su buelta a Madrid*, y fue publicada en Madrid, por Juan García Infanzón, el año 1704.

Se dispuso, pues, el Rey a visitar el reino de Nápoles, cuya situación intranquila reclamaba su presencia. Pero hubo que resolver un problema, conseguir una flota apropiada para realizar el viaje. Felipe tuvo que pedir al rey de Francia, su abuelo, una escuadra que le condujera decorosamente por no tenerla España disponible. Luis XIV envió una flota de ocho navíos de línea, dos fragatas y varios transportes para los caballos, carruajes y bultos del servicio, al mando de M. Víctor María de Estrées, conde de Estrées, vicealmirante de Francia, nombrado por D. Felipe jefe superior de la marina española, con título de Teniente general de la mar.

Los nombres y artillería de los navíos eran: *Le Foudroyant* de 100 cañones, nave capitana; *L' Admirable*, 90 cañones; *Le Content*, 74 cañones; *Le Fortuné*, 74 cañones; *Le Lyon*, 74 cañones; *L'Eclair*, 70 cañones; *L'Irondelle*, 70 cañones; *Le Sorcier*, 70 cañones. *Le Foudroyant* venía dispuesto para Real, con tres fanales y espaciosa escala que bajaba desde la popa. La cámara estaba colgada de damasco carmesí con franjas de oro, adornándola muchos y bien guarnecidos espejos; el pavimento alfombrado; la cama y otros muebles ricos, sobresaliendo los adornos de escultura, dorado y sedería en la góndola destinada al embarque. La tripulación se había aumentado con una música militar.²

Fue así como una pequeña flota francesa con pabellón español condujo al rey de España en su travesía mediterránea. Visitó la escuadra

2. Cesáreo FERNÁNDEZ DURO, *Viajes regios por mar en el transcurso de quinientos años*, Sucesores de Rivadeneira, Madrid, 1893, p. 282.

el Rey el 3 de abril. Saint-Simon explica en sus memorias la alegría de Felipe V ante el viaje que iba a emprender y el gran recibimiento que le hizo el Conde de Estrées.³

La partida se fijó para primeros de abril. Las autoridades del Principado y de la Ciudad acudieron a despedirle el 5 de abril de 1702. Según Feliu de la Penya la despedida de los Comunes no tenía precedentes. Al fin de su estancia, el rey y los catalanes parecían separarse en los mejores términos. La descripción de la despedida, hecha por el Dietari de la Generalitat y por el Consell de Cent, resulta ilustrativa de la situación:

En aquest mateix dia sas senyorias concistorialment, a las XI horas del matí, són anats ha besar la real mà al rey, nostre senyor, que Déu guarde (...) a ocasió de tenir entès que sa magestat se'n va demà a Nàpols. Y per lo il·lustre y fidelíssim señor deputat eclesiàstich, en nom de sas senyorias, se ha expressat a sa magestat de quant adolorit quedaba lo concistori y en ell tot lo Principat, per rahó de la ausència que esperaven molt en breu de sa real persona. Emperò, no dessarian un instant de encomanar a Déu, Nostre Senyor, fos servit per sa infinita clemència dexar-lo tornar ab la salut que tant haviam de manester en estos regnes de Espanya, llibrant-lo dels perills iminents del mar y de tant llarchs viatges, donant-li felices progressos en la campanya, fent-lo tant ditxós o més com ningun de sos gloriosos antecessors. Assegurant a sa magestat que ninguns de sos vassals los adelantaria en los desitgs de servir a sa real persona y a la reyna, nostra senyora, sa real consort, en tot lo que sas forças y havers los donàs lloch fins ha sacrificar sas vidas y haziendas en qualsevol lanse que se oferís.⁴

3. DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires, Additions au Journal de Dangeau*, ed. Y. Coirault, 8 vols., Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, Paris, III, Capítulo XXI.

4. Despedida de la Diputació del General. Dimecres, a V de abril MDCCII, a *Dietaris de la Generalitat de Catalunya. Volum X. Anys 1701 a 1713*, dir. J. M. Sans i Travé, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2007, p. 133.

La respuesta del Rey consistió en unas corteses frases ratificando todo lo acordado en cortes: «Siento mucho de haverme de hausentar de tant fieles vassallos, pero los negocios universales lo instan. Y en qualquier parte tendré muy presente los méritos. Y me doy por muy servido por lo obrado hasta aquí en orden al echo de las casas de Monserrate, assigurándoos que mi real voluntad es que se observe todo lo que tuve por bién de conceder en las cortes».

La despedida del Consell de Cent fue igualmente obsequiosa y lo mismo la respuesta real:

En est dia (5 de abril de 1702), havent tingut noticia los excellentíssims senyors concellers de que sa magestat estava de partida y que s'embarcava o havia de embarcar ab un dels nou vaxells se troban en lo port de la present ciutat per anar en Itàlia, anaren a palàcio, després de haver obtinguda hora per medi del síndich de la present Ciutat, a las sinch de la tarda, acompanyats dels officials de la present Casa, Taula y Banch. Y al cap de poch rato isqué sa magestat y entraren per son ordre los senyors concellers, fent las degudes reverències, y lo senyor conceller en cap lo digué lo quant aprecio y estimació feya la present Ciutat a sa magestat en haver-la honrrada ab sapresència per tant llarch temps y axí mateix explicant-li lo quant viu sentiment tenia la present Ciutat de que Sa Magestat se partís de esta ciutat y que a la Ciutat sols li quedava lo encomanar-lo a Nostre Senyor Déu porque li donés próspero viatge y fortuna y que los concellers y Ciutat sempre estarían molt promptes als ordes de son rey y senyor. Y sa magestat los respongué que: «él se acordaría de la Ciudad».⁵

La partida de Barcelona tuvo lugar finalmente el sábado 8 de abril. Felipe V, después de oír misa y despedirse de su esposa con mucho sentimiento, pues le costaba enormemente separarse de ella, dejó el palacio y a las once de la mañana se embarcó en la nave capitana de

5. *Manual de Novells Ardits, vulgarment apel·lat Dietari del antich Consell Barceloní. Volumen XXIV: años 1702-1704*, dir. P. Voltès i Bou, Ayuntamiento de Barcelona. Instituto Municipal de Historia, Barcelona, 1971, p. 17.

la flota de nueve barcos que debía conducirlo a Italia. El *Foudroyant* enarboló el estandarte real y las insignias españolas. A las cuatro de la tarde, con viento favorable, la flota emprendió la travesía. El *Dietari de la Generalitat* relata la partida de Barcelona, que también quedó fijada en uno de los grabados del libro de Ubilla.

En aquest mateix dia, entre onse y dotse horas del mitgdia, la sacra catòlica y real magestat del rey nostre señor, que Déu guarde, ses partit per a Nàpols ab la esquadra de vaxells del comte de Atree, que si bé es de Fransa han posat bandera de España. Des de palacio fins al entrar a la faluga real ha anat a peu, hacompeñat dels molt il·lustres y reverendíssims senyors bisbes de Barcelona, Urgell, Gerona de molts señors grandes de España. Axís dels qui se'n van ab sa magestat, com dels que quedan. Compte de Martín, embaxador del rey christianíssim, de moltíssims títols y moltitut de noblesa cathalana, quant passà sa magestat en lo últim balcó de palàcio, envés lo portal de mar, estava la reyna nostra senyora, aquí quant es exit del portal de mar ha disperat tota la artillaria de la plassa de dita esquadra, y envés mitja tarda, los dits vaxells se han fet a la vela.⁶

La travesía fue muy tranquila. El tiempo era bueno, aunque variable y flojo el viento. De modo que según cuenta el diario de a bordo, el día 13, festividad de Jueves Santo se pudo celebrar por la mañana el oficio de la institución de la Eucaristía y frecuentar la Comunión, y por la tarde hizo el P. Guillermo Daubenton, confesor de su Majestad, una plática espiritual con la explicación del mandamiento de amor fraternal. Al día siguiente, Viernes Santo, se verificó la adoración de la Cruz.

El domingo, 16 de abril, fiesta de Pascua, avistaron la isla de Ischia, tomando felizmente el fondeadero de Baya en la tarde. Durmió, sin embargo, a bordo el Rey y aun oyó misa el lunes, esperando la hora del mediodía para hacer la entrada en la ciudad. En recompensa por sus ser-

6. Dissapta, a VIII de abril MDCCII, *Dietaris de la Generalitat de Catalunya. Volum X*, pp. 139-140.

vicios, el rey concedió al conde de Estrées la grandeza de España. Al salir Don Felipe del navío, concluida la salva, se abatió el estandarte real y banderas españolas, y arboló el primero la Capitana de las galeras de Nápoles, que, seguida de las otras, condujo hasta el muelle a la corte. Los nobles italianos se mostraron obsequiosos con el rey. Sobre la actitud popular existen testimonios diversos, unos más entusiastas, otros más distantes.

La situación en Nápoles no era fácil para el joven e inexperto monarca. Los partidarios de la Casa de Austria conspiraban, el Papa no quería reconocerlo como rey de Nápoles. Felipe se sentía triste y desanimado ante tantos problemas. El 18 de mayo de 1702, envió una carta a su abuelo:

Je suis incommodé depuis quelques jours de vapeurs qui m'empêcheront de vous écrire aussi longtemps que je le désirerois, quoique j'eusse bien des choses à vous mander... Tout étoit ici dans un désordre effroyable; et il y a tant de choses à faire qu'on ne sait par où commencer. Le cardinal Cantelmi ne veut pas faire la fonction des serments, à cause que je n'ai pas l'investiture; et jamais ni son frère, ni ses amis, n'ont pu l'y résoudre; ce qui me fera tort dans l'esprit des peuples et surtout du clergé et autorisera sa mauvaise conduite. Son frère, le duc de Popoli, croit qu'il a reçu un ordre sur cela du Pape, à qui il aime mieux obéir qu'à moi. Tout le monde est fort surpris de cette démarche, car il a paru bien intentionné jusqu'à présent. Je crois être obligé de vous dire que je m'aperçois de plus en plus du peu de zèle que les Espagnols ont pour mon service, dans les petites choses comme dans les grandes, et qu'ils s'opposent à tout ce que je désire. Les Napolitains même bien intentionnés s'en plaignent, et disent qu'ils ne les secondent en rien: et je vois évidemment que tant que je n'aurai point de troupes à moi, et surtout de régime des gardes dont je sois sûr, je ne viendrai jamais à bout de rien. C'est pourquoi je suis résolu de ne jamais retourner en Espagne sans en avoir, et je vous prie de m'aider dans cette résolution. Il vaut mieux retrancher d'autres troupes, et cela se pourra faire aisément cet hiver.⁷

7. Ministère des Affaires étrangères (MAE), Espagne, t. 104, fol. 193. Citado por Alfred BAUDRILLART, *Philippe V et la Cour de France: d'après des documents inédits tirés*

Luis XIV trataba de animarle y le aconsejaba tener prudencia y mostrar autoridad:

Les vapeurs dont vous vous plaignez sont seulement incommodes, mais elles ne sont point dangereuses; elles n'altèrent point le fond de votre santé. Songez-y le moins qu'il vous sera possible, et ne faites nul remède pour les guérir. Ne vous étonnez point du désordre que vous trouvez à Naples dans la conduite des affaires, ni de la froideur des Espagnols, lorsqu'il s'agit de le corriger. Ils en profitent depuis tant d'années qu'on ne doit point s'attendre qu'au commencement d'un nouveau règne, ils préfèrent le bien de l'État à leurs intérêts particuliers. Il est de votre prudence de ne leur pas témoigner de défiance. Mais vous devez parler en maître et décider sur les choses que vous croyez conformes à votre service. Vous avez assez d'autorité et même présentement assez d'expérience, pour expliquer vos intentions et qu'elles servent de loi. Elles seront encore mieux suivies, lorsque vous aurez des troupes pour votre garde: ne perdez point de temps pour la former.⁸

2. *La entrada solemne en Nápoles*

Finalmente el 20 de mayo, Felipe V hizo su entrada solemne en Nápoles. Fue uno de los momentos culminantes del viaje real por Italia. La ceremonia comenzaba en la puerta Capuana:

Sábado veinte, que su Magestad avia señalado para hazer su Entrada publica, y servidosele la vianda, algo antes del mediodia, passó en coche, y como de secreto, sirviendole el nuevo Regimiento de su Guardia de Italia, al sitio llamado Pozo Real donde en lo antiguo tenían su diversion los Reyes de Nápoles, fuera de la Ciudad, saliendo por la Puerta Capuana. Estava prevenida vna Tienda de Campaña de capacidad correspondiente al gran

des archives espagnoles de Simancas et d'Alcala de Hénarés, et des archives du Ministère des Affaires Étrangères a Paris, 5 vols., Librairie de Firmin-Didot, Paris, 1889-1901, I (1700-1715), pp. 107-108.

8. Carta de 7 de junio de 1702. MAE, Espagne, fol. 221. Citado por BAUDRILLART, *Philippe V et la Cour de France*, I, pp. 108-109.

concurso, que era preciso huviese en ella, por adentro colgada de vistosos y ricos bordados, con su Dosel, Silla, y Bufete, y vna separación para el Rey, con mas sobresalientes adornos, y los pavimentos cubiertos de alfombras, y por de fuera de lienzo blanco, estampadas de oro las Armas de su Magestad y sus Reynos, interpoladas con la Real Flor de Lys. (...) Assistian en el ínterin a su Magestad el Duque de Medina-Sidonia, el Marqués de Villena, el Condestable Colona, el Principe Avelino, el Principe de Satriano, y otros muchos Titulos, y Cavalleros. Su Magestad estaba vestido á la moda de color de fuego, y llevaba los Collares del Toyson y Sancti-Spiritus, y en el sombrero el diamante y la perla Peregrina.⁹

El arzobispo de Nápoles, cardenal Cantelmi, acompañado por numeroso clero, salió a recibirle a Puerta Capuana:

Pusose el Rey a cavallo, y a la mano izquierda de su Magestad, el Syndico, y empezó á caminar el acompañamiento, y al llegar a vn sumptuoso Arco, que estaba fuera de la Puerta Capuana, se apeó su Magestad, porque esperaba en aquel sitio el Cardenal Cantelmo Arçobispo de Nápoles, que con el Cabildo Eclesiástico y Religiones avian ido desde la iglesia Cathedral procesionalmente hasta aquel sitio, y aviendo el Cardenal llegado á su Magestad la Cruz, y adoradola, volvió á ponerse á cavallo, y terminando alli la Procession del Clero, y Religiones, se puso también á caballo el Cardenal, el de Medicis, y el de Janson, que fue entre los dos, y á su mano derecha el de Medicis.

A continuación tuvo lugar el recibimiento de la Ciudad y la tradicional entrega de las llaves:

Al llegar su Magestad a la Puerta Capuana, se presentaron los Electos de la Ciudad, que lo eran por el Seggio Capuano Don Domingo Crispano;

9. Antonio UBILLA, *Succession del rey D. Phelipe V, nuestro Señor en la corona de España: diario de sus viages desde Versalles a Madrid, el que executó para su feliz casamiento, jornada a Nápoles, a Milan, y a su exercito, successos de la campaña, y su buelta a Madrid*, Juan García Infanzón, Madrid, 1704, III, cap. VIII, pp. 467 y ss.

por el de Montaña, Don Joseph Roso, y Don Nicolás Cópola Duque de Cançano y por el de Nido, Don Fabricio Spinelli de la Escalera; por el del Puerto Don Andrés Venato y por el de Puerta nueva Don Matheo Capoano y por el Pueblo Don Francisco de Anna, y poniendo la rodilla en el suelo el Duque de Cançano, manifestó discretamente á su Magestad el gozo, con que aquella Ciudad celebraba día tan feliz, como el de que publicamente la honrasse, que todos sus Ciudadanos deseaban conociesse su Magestad su amor, su fidelidad, y rendimiento, que vna, y otras circunstancias las experimentaria en lo comun, y particular, que emplearían siempre todo su ser en la defensa de su Real Persona y Monarquía: estimó su Magestad muy benignamente esta representacion.

Después llegó á su Magestad Don Domingo Crispano, y en la mesma forma entregó al Rey las llaves de la Ciudad y tomándolas en la mano dixo que estando en poder de tan leales Vasallos, quedaba segura la Ciudad, y se las volvió á entregar. Inmediatamente entró su Magestad á cavallo debaxo de un Palio de Brocado de oro, y las varas en que se sostenía eran ocho, las cinco llevaban los Cavalleros del Seggio Capoano, y alternaban con los Cavalleros de los demas Seggios la vara, en que nombro el Rey, se dio al Marqués de San Jorge Milán, y Polestina, otra tocó al Varonage, y la tomó Don Gregorio Mercado, alternando después con los demas Ministros Togados y la otra vara tocó á la Plaza del Pueblo, y alternó con los demas, que la componían. Al entrar el Rey por la Puerta, empezaron las salvas de la Artillería de los Castillos y de las Galeras, Bajeles, y demas Embarcaciones, que avia en el Puerto.

El rey hizo el recorrido bajo palio, cuyas varas eran llevadas por nobles napolitanos. La comitiva que acompañaba al rey era espléndida, todos lujosamente vestidos. Las calles del itinerario estaban ricamente adornadas con colgaduras. Se habían erigido grandes arcos de triunfo.

La entrada tuvo uno de sus puntos culminantes en la Catedral, donde Felipe V veneró las reliquias de San Jenaro y juró los privilegios de Nápoles:

Llegó Su Magestad a la Vicaria, donde el Duque de Medina Sidonia, como gran Justiciero, entrego las llaves al Rey y después pasando por el

Seggio Cápuano, fue á la iglesia Cathedral, donde se apeo su Magestad, y todo el acompañamiento: estaba la Iglesia desde su frontispicio adornada de vistosas, y ricas colgaduras. Sobre la Puerta principal avia una Pintura grande de San Genaro, teniendo un libro en la mano derecha, sobre el qual estaban pintadas las dos ampolletas, en que se conserva la milagrosa Reliquia de su Sangre. Llegó su Magestad al Altar mayor, y arrodillándole en el Sitial, empezó la musica el *Tè Deum Laudamus* y dixo la oración el Cardenal Arçobispo é inmediatamente se acercaron a su Magestad los Electos de la Ciudad, teniendo el Electo del Pueblo en las manos, y abierto el Libro, en que estaban escritos los Capítulos del Reyno [...] Y poniendo el Rey la mano sobre los Evangelios, dixo su Magestad: *Assi lo juro*, de que se hizo Acto publico.¹⁰

La parte final del recorrido iba desde la Catedral, pasando por la Casa de la Ciudad y por la Calle Toledo, hasta el Castillo:

Acabada esta función, bolvio su Magestad á ponerse a cavallo, y siguiendo el acompañamiento con la misma formalidad, se encamino por la Casa de la Ciudad á los Seggios de Montaña, al de Nido, a la Plaza del Pueblo, al Seggio de Puerta nueva, al del Puerto, de donde bolvio al de Nido y pasando por la Calle de Toledo al Castillo, cuya Puerta estaba cerrada, y alzado el Rastrillo y llegando su Magestad á ella, mandó llamar, y asomandose por una pequeña ventana Don Antonio de la Cruz Aedo, que gobernaba aquel Castillo por el Marqués de los Balbases Castellano en propiedad, preguntó én alta voz: Quien viene allá? Y su Magestad respondió: Phelipe Quinto Rey de Nápoles. Y baxando el Rastrillo, abrió luego la Puerta el Governador, y puesto de rodillas entregó las llaves, que su Magestad le bolvió, mandando cuydase de guardarle, y repitiendose en él las salvas de la Artillería, y muchos fuegos artificiales, llegó su Magestad a Palacio, donde se concluyó esta solemne función: aquella noche, y las dos siguientes huvo luminarias en Palacio, y en toda la Ciudad, y los Navios, y Galeras continuaron las iluminaciones, y las salvas de la Artilleria.¹¹

10. UBILLA, *Succession del rey D. Phelipe V*, III, Cap. VIII, p. 473.

11. UBILLA, *Succession del rey D. Phelipe V*, III, Cap. VIII, p. 474.

3. *El itinerario italiano: Liorna, Finale, Milán, Génova*

Felipe V permaneció en Nápoles un mes y medio, siendo reconocido como rey y dejando al reino aparentemente pacificado. No pudo alargar más su visita, pues le presionaban para que marchara a Lombardía y se pusiera al frente del ejército. Luis XIV le pidió a Felipe V que se trasladara a Toscana y Milán, cerca del campo de operaciones de la guerra.

Don Felipe se embarcó lo antes que pudo con destino a Finale. El 2 de Junio volvió a bordo de la galera Real, que encabezaba la escuadra de 20 que se había reunido: 4 de Nápoles, 3 de Sicilia, 3 de Génova, 6 de Francia y 4 del Gran duque de Toscana. El día 4, fiesta del Espíritu Santo, oyó el rey misa en la galera, habiéndose prevenido el altar en el tabladillo de popa, porque iban costeano.¹²

En su ruta hizo diversas escalas. Aprovechó la escala de Orbitelo para visitar las fortificaciones de la plaza, y aceptó una merienda del general de las galeras de Francia, marqués de Fourville. El tiempo que duró tocaron y cantaron los forzados, haciendo después que anocheció unos juegos con faroles, muy entretenidos. En Liorna le hizo el Gran Duque de Toscana un suntuoso recibimiento, viniendo él mismo á la Real en góndola con paramento y tendal ricos; los remeros, con trajes de damasco guarnecidos de galón de oro, y en el pecho tarjetas de plata con las armas de su señor.¹³

El encuentro de Felipe V con la familia Medicis fue especialmente satisfactorio. Como recordaba el Duque de Saint-Simon en sus Memorias:

Le roi d'Espagne s'arrêta à Livourne sans coucher à terre où le grand-duc et toute sa cour l'attendait, et lui fit des présents dignes d'un grand roi. Il fut reçu avec toutes les marques possibles d'amitié et de distinction, jusque-là

12. FERNÁNDEZ DURO, *Viajes regios por mar*, pp. 283-284.

13. MARQUÉS DE SAN FELIPE, *Comentarios de la Guerra de España*. Año de 1702.

que le roi lui donna l'Altesse. La grande princesse sur tout témoigna une joie extrême et la plus tendre pour ce prince son neveu. Elle était soeur de Mme la Dauphine sa mère. Philippe V lui témoigna les plus grands égards, beaucoup d'amitié, et la vit tête à tête. Il ne s'assit en aucune de ces occasions, et ils se séparèrent avec regret de se quitter. Ce fut là où le cardinal de Médicis, venu avec le roi et sur son même bâtiment, de Naples, prit congé de lui. Ils s'en retournèrent tous à Florence charmés et comblés de tout ce que le roi avait fait dans cette entrevue.¹⁴

En Liorna se agregaron a la escuadra real otras cinco galeras. Los saludos y agasajos se repitieron en los pueblos de la costa hasta el puerto de Finale, donde llegó el 11 de junio. Don Felipe dejó en la armada demostración de agrado. Nombró al general conde de Lemos, Virrey de Cerdeña. Para sustituirle en las galeras de Nápoles nombró a don Andrés Dávalos, príncipe de Montesarchio, agraciado á su vez con la Grandeza de España y el Toisón de oro. A don Manuel de Silva, general de las galeras de Sicilia, y a D. Juan Andrea Doria del Carreto, duque de Tursi, que lo era de las de Genova, dio llaves de gentil hombre de cámara. Los capitanes de las galeras recibieron joyas estimadas en mil escudos cada una, y aun la chusma tuvo gratificación.

Felipe V desde Finale fue a Milán, a donde llegó el 18 de junio de 1702, siendo recibido con grandes festejos:

Y a las tres de la tarde tomo su Magestad el coche para continuar la Jornada hasta la Ciudad de Milán, y cerca de ella se puso á cavallo, y toda la Corte, y al llegar junto a la Puerta Ticinese, Don Francisco Maria Visconti, Vicario de la Provision, acompañado de muchos Cavalleros Milaneses, dio á su Magestad las llaves de la Ciudad, y haziendo la acción, de que las tomaba, le dixo, se las bolvia para que cuydase de ellas, como lo avia hecho; iban delante el Regimiento de Dragones, y las Compañías de Guardias, y en

14. DUC DE SAINT-SIMON, *Mémoires*, III, Capítulo XXI. Año 1702.

esta forma entró fu Magestad por las principales Calles de la Ciudad, que estaban colgadas, y con grande concurso de gente que aclamó al Rey, con el amor, que tanto, y justamente se pondera de aquellos Vasallos Castellanos en la fidelidad, y en la obediencia, continuaron vna, y otra salva la artilleria de la Ciudad, y la del Castillo.¹⁵

El itinerario por la ciudad culminó en la Catedral. Allí adoró el monarca la Vera Cruz y tuvo lugar una función religiosa siguiendo el rito ambrosiano:

Y se apeo el Rey en las gradas de la Iglesia Cathedral, llamada el Duomo y recibió su Magestad el Cardenal Arquinto Arçobispo, con el Cabido, todos en avito de Coro, y aviendo el Rey adorado la Cruz, que le llegó el Cardenal, y recibido de su mano el agua bendita, entró su Magestad hasta el Altar mayor, y poniendose en el Sitial, se empezó el Psalmo, que allí previene para tales casos el Rito Ambrosiano, que observa aquella Santa Iglesia.¹⁶

La ceremonia terminó con un besamanos, en el que las damas tuvieron un papel protagonista, a las que el soberano honró siguiendo la etiqueta francesa:

Luego que se acabó esta función [en la Catedral], bolvió su Magestad á subir á cavallo, y passó á Palacio, y al tiempo de apearse, llegaron a besar la mano Doña Ana Leonora de Lorena Princesa de Baudemont, Doña Isabel Maria de la Cerda y Aragón Marquesa de los Balbases, Doña Rosalea Piñateli Aragón y Pimentel, Condesa de Aguilar, Señora de los Cameros, y Doña Juana Rosalea de la Cueva y Henriquez, Marquesa de Mirabel, y el Rey las favoreció, echandolas los brazos, y saludándolas como se practica en Francia. Subió su Magestad a su Quarto, donde le besó la mano toda la Nobleza; á la noche dio Audiencia secreta al Cardenal, y despues á Don Miguel del Olmo, Gran Chanciller de Milán, á quien dio orden para el

15. UBILLA, *Succession del rey D. Phelipe V*, IV, Cap. II, pp. 545-546.

16. *Ibidem*.

Indulto que su Magestad quería conceder á los que estaban en las Cárceles. Cenó en publico, y concurrieron muchas Damas, y Cavalleros.¹⁷

Con ocasión de un viaje de Milán a Cremona Felipe V consiguió los famosos Stradivarius Palatinos. Parece que el violero cremonense Antonio Stradivarius realizó la colección pensando en Carlos II como conjunto unitario y decidió después ofrecerlo a Felipe V, durante su visita a la ciudad en 1702 y así lo cuenta la crónica de de Desiderio d'Arisi, amigo íntimo del constructor. Por motivo de la Guerra de Sucesión española se retrasó la entrega.¹⁸

A comienzos de julio el Rey se incorporó al ejército del duque de Vendôme cerca del río Po. La primera batalla tuvo lugar en Santa Vittoria y supuso la destrucción del ejército del general Visconti por las tropas franco-españolas. Después siguió un sangriento intento de desquite en la batalla de Luzzara, el 15 de agosto. El comportamiento de Felipe V en estas batallas fue muy valiente, rayando lo temerario. El Marqués de San Felipe decía: «El Rey inflamó con su presencia los ánimos, tan adelantado a las filas y bajo del tiro, que no bastando ruegos, casi con violencia le detuvieron los suyos».¹⁹ Y la princesa palatina, Isabel-Carlota de Wittelsbach, siempre bien informada, escribía a la duquesa de Hannover en una carta fechada en Versalles, el 3 de septiembre de 1702: «En Italia, en la última campaña, el rey de España se ha expuesto de una manera inaudita: ha estado siempre en lo más peligroso de la acción y ha dado pruebas de una gran sangre fría. Todos los españoles que se encontraban cerca de él estaban pálidos como la muerte, temblaban como hojas y protestaban diciendo que era contrario a la grandeza del rey de España exponerse así».²⁰

17. UBILLA, *Succession del rey D. Phelipe V*, IV, Cap. II, p. 546.

18. Son un conjunto de instrumentos de cuerda fabricados por Antonio Stradivari. Se hallan en el Palacio Real de Madrid y pertenecen a la colección de la Capilla Real. La colección está compuesta por dos violines, un violonchelo y una viola.

19. MARQUÉS DE SAN FELIPE, *Comentarios de la Guerra de España*. Año de 1702.

20 *Lettres de la princesse Palatine 1672-1722*, prefacio de Pierre Gascar, edición de Olivier Amiel, Mercure de France, Paris, 1981.

Cuando el Duque de Vandôme tomó Guastalla, el Rey acudió a supervisar las operaciones militares. Al despedirse de Vendôme le agradeció sus servicios concediéndole el collar del Toisón de Oro. El 28 de septiembre volvió a Milán. Pero la presencia del Rey era ahora insistentemente reclamada desde Madrid. Finalmente el 7 de noviembre partió de Milán hacia Génova. En Génova fue muy bien recibido, y siguiendo el ejemplo de Carlos V honró al dux, entonces Federico de Franchi, dándole el título de Alteza. Fue magníficamente hospedado por la República en el burgo de San Pier de Arena. Estando en Génova le llegó la noticia de la batalla de Rande, que había tenido lugar el 23 de octubre de 1702. Preocupado, apresuró su viaje a España.

Embarcó en el puerto de Génova, para regresar a España, el 16 de noviembre de 1702. Iba el rey a bordo de la Capitana de las galeras de Francia, acompañándole, además, seis de la escuadra del duque de Tursi. Aunque la República de Génova ofreció las suyas, a ruego del Rey se volvieron al puerto con objeto de no retrasar la navegación, que debía de hacer con la posible urgencia.

Como al llegar al puerto de Antives reinaba un fuerte viento contrario, desembarcó el rey, el día 20, decidido á seguir por tierra hasta Barcelona, pues siendo la estación tan poco a propósito para navegar, esperar a que el tiempo se mudase en favorable podía ocasionar un gran retraso. Como despedida entregó al marqués de Fourville un espadín con puño de pedrería de gran valor, encargándole ofreciera en su nombre á los capitanes otras espadas, cada una con un diamante.

4. El final del viaje

Felipe V regresó a España, pasando por Figueras, Gerona y Barcelona. El 20 de diciembre el Rey llegó a la Ciudad Condal. «El día veinte, entro su Magestad en Barcelona á cavallo, servido de toda su Corte, y de gran numero de Cavalleros, que salieron á recibirle y entró a las quatro por la Puerta de la Mar, y luego, que se apeó en Palacio

(en cuya Plaza estaba formado el Tercio de Guardia) hizo tres salvas la Artillería, y Castillo de Monjuic». ²¹

Su estancia en Barcelona fue breve: «Y por admitir los respetos de aquellos Comunes, y de la Nobleza, se detuvo su Magestad en Barcelona los días veinte y vno, y veinte y dos, y en estos dos días besaron la mano los Prelados, Tribunales, Comunes, y demas Oficios, que lo avian executado quando estuvo antecedentemente su Magestad en la Ciudad, y con las mismas formalidades». ²²

La Generalitat, siguiendo las normas de cortesía, se interesó por el Rey el mismo día de su llegada: «En aquest mateix dia, a las vuyt horas de la matinada, ab cotxe de dos mulas y de orde de sas senyorias, lo síndich del General és anat al Palau Real a hont abita sa magestat, Déu lo guarde, a saber com ho passava. Y tornat que és estat en consistori há fet relació de com gosava perfeta salut». ²³

El mismo día 21 de diciembre se produjo la visita ceremonial de la Diputació del General al rey, tal como estaba establecido:

En aquest mateix dia, a las onse horas del matí, a peu, consistorialment, sãs senyorias, acompanyats dels nobles y magnífichs assessors y advocat fiscal y demás officials de esta casa, dels de la casa del General y Bolla y dels dels portals de la present ciutat, anant los verguers ab las masses grans y ab cotas novas de satí morat, ab becas de vellut fetas per esta funció, sas senyorias ab molta gala y lusiment, y tots los dits officials vestits de gala per esta funció fets, han anatha donar la benvinguda a sa magestat a est Principat y Ciutat, tornant de Itàlia, finida la campanya, y besar sa real mà.

No perdieron la oportunidad de plantearle diversas cuestiones políticas al monarca, a través del Marqués de Rivas, secretario del despacho:

21. UBILLA, *Succession del rey D. Phelipe V*, IV, Cap. XII, p. 660.

22. *Ibidem*.

23. Dijous, a XXI de desembre, MDCCII, *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*. Volum X, p. 281.

En aquest mateix dia sas senyorias, inseguint lo aconsellat lo dia de ahir per la molt il·lustre Sisena per los molt il·lustres y fidelíssims senyors diputat real y ohidor militar, sens verguers ni acompanyament, si sols anant ab un cotxe de dos mulas, y lo síndich a la portalera, han posat en mà del molt il·lustre marquès de Rivas, secretari del despaig universal, las quatra representacions per dita Sisena lo dia de ahir aconselladas y per ella vistas y regonegadas, y sobre los negocis que llargament están expressats lo dia de ahir en lo present dietari, per a que fos servit passar-las a la real mà de sa magestat, suplicant-li interposàs sos bons officis per a que inclinàs son real ànimo ha afavorir al consistori en lo que li suplicava. Al que és estat respost per dit senyor marquès de Rivas que ho faria ab molt de gust, segons relació han feta tornats que són estats en consistori dits senyors diputat real y ohidor militar.

También el mismo día 21 los Consellers fueron a visitarlo como era preceptivo.

No hubo tiempo para casi nada más que los saludos rituales. Esta estancia de Felipe V en Barcelona fue muy corta. El 23 de diciembre partió para Madrid, haciendo una visita al monasterio de Montserrat: «En aquest mateix dia, al punt de las nou horas de la matinada, s'és partit sa magestat de la present ciutat a cavall, per a la villa de Madrid, anant a passar lo dia de Nadal pròxim vinent en lo Real Monestir de Nostra Senyora de Montserrat».²⁴

Felipe V recuperó así el plan que hubo de aplazar por su viaje a Italia:

Si bien avia el Rey deseado visitar el Milagroso, y Devoto Santuario de Nuestra Señora de Monserrate, quando la primera vez estuvo en Barcelona, y señalado dia para executarlo, no pudo lograrlo, por las ocurrencias, y por su pasage á Italia, y assi quiso aora cumplir esta Romería; para lo qual, el dia veinte y tres empezó su Magestad la Jornada para Madrid, yendo a

24. Dissapte, a XXIII de desembre, MDCCII, *Dietaris de la Generalitat de Catalunya*. Volum X, p. 284.

hazer noche al Lugar de Esparraguera, sirviendole toda la Corte, y algunos Cavalleros de Barcelona.²⁵

Felipe V celebró en Montserrat la Nochebuena de 1702, asistiendo a la tradicional Misa del Gallo:

Y el siguiente veinte y quatro, salió su Magestad por la mañana en la silla bolante hasta vna Casa, que está al pie de la Montaña, allí se le sirvió la vianda; y despues subió a cavallo hasta el Convento, en que muy comodamente se hospedó, y todos los que le fuimos sirviendo; entró su Mageftad en la Iglesia, recibéndole aquel Abad de Pontifical, y toda la Comunidad grave de aquellos Monges Benitos, que cantaron el Te Deum Laudamus; subió su Magestad despues á su Real Quarto, [...] Su Magestad hizo colación temprano, y siendo noche de Navidad, asistió a los Maytines, y Missa, y luego en el Oratorio del Transparente de nuestra Señora Comulgó su Magestad.²⁶

También pasó en Montserrat el día de Navidad, asistiendo igualmente a Misa: «El dia veinte y cinco, asistió en la Tribuna á la Misa mayor, que celebró de Pontifical el Abad, y á la tarde vió el Convento y por hazer grande ayre, no subió á ninguna de aquellas célebres Hermitas».²⁷

El siguiente día 26 salió el rey de Monserrat, con destino a Madrid. Desde Cataluña, por Aragón, fue a Castilla. Aunque hizo largas jornadas, no pudo llegar antes que acabase el año de 1702. Cuando se enteró de su llegada, la Reina salió de Madrid a recibir a Felipe V. Los Reyes hicieron juntos su entrada en Madrid el 17 de enero de 1703. La *Gazeta de Madrid* publicó la noticia de la tan deseada llegada del rey a la capital y el recibimiento que le dispensó la corte y el pueblo:

25. UBILLA, *Succession del rey D. Phelipe V*, IV, Cap. XII, p. 661.

26. *Ibidem*.

27. UBILLA, *Succession del rey D. Phelipe V*, IV, cap. XII, p. 662.

El Miércoles 17, descansando un poco en la Alameda, entraron los Reyes en Madrid, con indecibles aclamaciones. El Rey montó a caballo a poca distancia de la Corte y todos los Señores de su comitiva: y la Reyna, con la Señora Princesa de los Ursinos, venía en la Carroza, a quienes seguían las Damas, y después toda la familia. Salió la gente hasta Canillejas, no solo con la comodidad de los Coches, sino con la descomodidad de los Iodos, no reparando la gente de a pie en la distancia, ni en el peligro. Poco antes de las quatro de la tarde se hizo la Real Entrada, adonde admiraron todos a nuestro Rey Vencedor, con mucha robustez, y brio, sin que tan largo viage huviessse maltratado la salud, y la fineza tambien de venir al estrivo de la Carroza de la Reyna, recibiendo aplausos generales de toda la Carrera, hasta Palacio, que estava ricamente adornada de paños, y Tapicerias y otros vistosos adornos.²⁸

El recuerdo del viaje, además de en el libro de Ubilla, en la documentación oficial de los diversos territorios recorridos, en la correspondencia entre Luis XIV y Felipe V, en las Memorias de Saint-Simon, en la crónica del Marqués de San Felipe, en la prensa de la época como la *Gazeta de Madrid*, quedó en otros múltiples testimonios, incluida una obra de teatro de Juan de Vera y Villarroel titulada *Felipe V en Italia: comedia en tres jornadas*.²⁹

De Barcelona a Italia, de Italia a Barcelona. El impacto que le causó a Felipe V su viaje por el Mediterráneo y su visita a Italia no se borraría de su memoria. En su empeño durante la guerra por defender Italia y, después de perderla en el tratado de Utrecht, su irreductible decisión de recuperarla, este viaje tuvo mucha importancia. Como había sucedido durante siglos Barcelona jugó un papel esencial en el Mediterráneo y en la relación con Italia también en el reinado de Felipe V.

28. *Gaceta de Madrid*, núm. 4, de 23/01/1703, pp. 15-16.

29. Biblioteca Nacional de España, MSS/15842.

La circulación de la «Storia d'Italia» de Francesco Guicciardini (1483-1540) en el Mediterráneo (siglos XVI-XVII): la presencia en Barcelona

FERNANDO SÁNCHEZ MARCOS
Universitat de Barcelona

Resumen

Amplío aquí la investigación doctoral de Montserrat Moragues Coscolla, «La influencia de la historiografía renacentista italiana en las Monarquías occidentales. El caso de Francesco Guicciardini» (Universitat de Barcelona, 2016). Analizo las claves de la gran “fortuna” que tuvo la *Storia d'Italia* en Barcelona. Además de su valía intrínseca y de la propia temática, muy relacionada con la expansión catalana en el Mediterráneo y con la Monarquía española, me refiero al conocimiento del toscano en Cataluña y al papel desempeñado por editores-divulgadores (a quienes P. Grendler llama *popularizers*) como Francesco Sansovino y Remigio Nanni (Florentino). Redescubro así mismo el interés que suscitaron las obras con preceptos de gobierno derivadas de las reflexiones de Guicciardini. Presto especial atención a las de Joaquim Setantí, publicadas a principios del siglo XVII, en un tiempo proclive al tacitismo.

Palabras claves: *Storia d'Italia*, Francesco Guicciardini, historiografía del Renacimiento tardío, Montserrat Moragues, Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Resum

Presento una ampliació de la recerca doctoral de Montserrat Moragues Coscolla, «La influencia de la historiografía renacentista italiana en las Monarquías occidentales. El caso de Francesco Guicciardini» (Universitat de Barcelona, 2016). Analitzo les claus de la gran “fortuna” que va tenir

la *Storia d'Italia* a Barcelona. A més de seva vàlua intrínseca i de la seva temàtica, molt relacionada amb l'expansió catalana a la Mediterrània i amb la Monarquia espanyola, em refereixo al coneixement de la llengua toscana a Barcelona i al paper desenvolupat per editors-divulgadors (anomenats *popularizers* per P. Grendler) com Francesco Sansovino i Remigio Nanni (Florentino). Addueixo també l'interès que varen suscitar les obres amb preceptes de govern derivades de les reflexions de Guicciardini. Dedico especial atenció a les escrites per Joaquim Setantí, publicades als inicis del s. XVII, en un temps procliu al tacitisme.

Paraules clau: *Storia d'Italia*, Francesco Guicciardini, historiografía del Renacimiento tardío, Montserrat Moragues, Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

Abstract

I here present an expansion of Montserrat Moragues - Coscolla's, Ph. D. «La influencia de la historiografía renacentista italiana en las Monarquías occidentales. El caso de Francesco Guicciardini» (Universitat de Barcelona, 2016). I analyse the keys of the great *fortuna* enjoyed by the *Storia d'Italia* in Barcelona. Besides its intrinsic value and its subject matter, closely connected to Catalan expansion in the Mediterranean and to the Spanish Monarchy, I refer to the role played by, to use P. Gendler's terms, «popularizers», such as Francesco Sansovino and Remigio Nanni (Florentino). Furthermore, I rediscover the great interest aroused by works, derived from Guicciardini's reflections, which contained precepts for government. Special attention is paid to the books written by Joaquim de Setantí at the beginning of seventeenth century, at a time inclined to tacitism.

Keywords: *Storia d'Italia*, Francesco Guicciardini, late Renaissance historiography, Montserrat Moragues-Coscolla, Universitat de Barcelona Library.

«Polibio llegó dos veces a Italia». Así inició Arnaldo Momigliano, eminente historiador de la Antigüedad, un artículo dedicado a la figura de Polibio¹. Se refería a su llegada física y a la recepción de sus Historias en la época del humanismo renacentista. De manera análoga, puede afirmarse que Francesco Guicciardini, llegó también, por lo menos, dos veces a Barcelona. Ese gentilhombre florentino llevó a cabo su primera visita a la ciudad condal durante el viaje que hizo en 1512 a España por encargo de las autoridades florentinas². De manera análoga, pero con mayor facilidad, Guicciardini, a través de su *Historia d'Italia*³, llegó a Barcelona en un buen número de ocasiones en la segunda mitad del siglo XVI y a principios del siglo el XVII. Y de esos arribos a Barcelona trata esta comunicación.

1. *Objetivos y contexto de esta aportación*

En una mirada retrospectiva, puedo documentar que Francesco Guicciardini ha sido un historiador y político que ha atraído mi interés desde hace mucho tiempo. Ya en la primera edición de *Invitación a la historia* (1988) se encuentran dos textos de su «Historia de Italia»

1. «Polybe est arrivé deux fois en Italie»: Arnaldo MOMIGLIANO, *Problèmes d'historiographie ancienne et moderne*, Gallimard, Paris, 1983, p. 186.

2. Una edición anotada reciente de ese viaje y de otros cuatro escritos de Francesco Guicciardini sobre España en: M. T. Navarro Salazar, M. Casas Nadal, eds., *Francesco Guicciardini: Un Embajador florentino en la España de los Reyes Católicos*, Tecnos, Madrid, 2016.

3. En cuanto al título de la gran obra de Francesco Guicciardini, «Historia», en singular, es el sustantivo que aparece en la gran mayoría de las ediciones en italiano anteriores a la vigente reforma ortográfica por la que “historia” se convirtió en «Storia». Sin embargo, en las ediciones de 1567 en Parma y Basilea, ésta en latín, el título aparece en plural «Historie» e «historiarum» (caso especial es el título, *Istoria d'Italia*, de la edición publicada en Milán en 1875). En la tesis de Montserrat Moragues y aquí, se ha empleado habitualmente la ortografía «Storia», más común hoy. Esta es la que aparece en ediciones de referencia como Francesco GUICCIARDINI, *Storia d'Italia*, ed. S. Seidel Menchi, Einaudi, Turín, 1971.

entre los que seleccioné para mostrar las modalidades de la escritura del pasado en la época del Renacimiento. Sigo suscribiendo lo que escribí entonces: «la enorme capacidad de Guicciardini de sintetizar en un relato matizado y claro sus muchas informaciones y reflexiones le otorgan el grado de maestro en el oficio de historiador».⁴

Transcribo aquí el inicio del primero de los dos textos que incorporé en *Invitación a la historia*, pues en él Guicciardini anuncia la temática y el enfoque de su obra:

He determinado escribir las cosas sucedidas en Italia en nuestros tiempos, después que las armas de los franceses, llamadas por nuestros mismos príncipes, comenzaran con gran movimiento a perturbarla; materia por su variedad y grandeza muy memorable y llena de atrocísimos accidentes; habiendo padecido tantos años Italia todas las calamidades con que suelen ser trabajados los míseros mortales, unas veces por la ira justa de Dios, y otras por la impiedad y maldad de los hombres. Del conocimiento de estos casos tan varios y graves, podrá cada uno para sí y para el bien público tomar muy saludables documentos, donde se verá con evidencia, con innumerables ejemplos, a cuanta inestabilidad (no de otra manera que un mar concitado de vientos) están sujetas las cosas humanas, cuán perniciosos son a sí mismos y a los pueblos los consejos mal medidos de aquellos que mandan cuando solamente se les representa a los ojos o errores varios o codicia presente, no acordándose de las muchas mudanzas de la fortuna y convirtiendo en daño de otro el poder que se les ha concedido para el bien común, haciéndose por su poca prudencia, o mucha ambición autores de nuevas perturbaciones.⁵

4. Fernando SÁNCHEZ MARCOS, *Invitación a la historia. De Heródoto a Voltaire*, Promociones y Publicaciones Universitarias, Barcelona, 1988, p. 140. Precisamente, “el oficio de historiador” es el valor que Mark Phillips había destacado en su excelente, ya clásica, monografía *Francesco Guicciardini: The Historian's Craft* de 1977. Para anticipar mejor el contenido de *Invitación a la historia*, en las ediciones posteriores amplí el subtítulo a *La historiografía, de Heródoto a Voltaire, a través de sus textos*.

5. Francesco GUICCIARDINI, *Storia d'Italia*, I, cap. 1 (edición: FRANCISCO GUICCIARDINI, *Historia de Italia (Donde se describen todas las cosas sucedidas desde el año de 1494 hasta*

Esta comunicación retoma mi interés por Guicciardini. Me propongo ampliar, en algún aspecto, la investigación efectuada por Montserrat Moragues Coscolla en su tesis doctoral *La influencia de la historiografía renacentista italiana en las Monarquías occidentales. El caso de Francesco Guicciardini (1483-1540)* (2016).⁶ Una tesis cuyo enfoque y aportaciones han sido destacados recientemente en un artículo publicado conjuntamente por la propia autora y por quien escribe (como director de esa investigación) en Homenaje al Profesor Agustín González Enciso.⁷

En la tesis de Montserrat Moragues, la *Storia d'Italia* se analiza en relación con el itinerario biográfico de Francesco Guicciardini, con sus experiencias de gobierno y con las diversas obras histórico-jurídicas que escribió ese eminente patricio florentino, en el efervescente clima político de su tiempo. Aquí, mi temática es bastante acotada y para una visión más amplia e integrada de la actividad intelectual de Guicciardini, he de remitir al lector al texto completo de esa tesis.

Al trabajar para esta comunicación, he podido constatar que, no por casualidad, en esta investigación adquieren relevancia los estudios previos de Xavier Baró Queralt sobre Joaquím (o Joaquín) de Setantí y el tacitismo barcelonés de principios del siglo XVII,⁸ así como las investigaciones, a las que enseguida me referiré, de Manuel Peña, Antonio Espino y José Luis Betrán.

La tesis de Montserrat Moragues es una aportación a la circulación

el de 1532), Librería de la Vda. de Hernando, Madrid, 1889, pp. 2-3).

6. El texto completo de la tesis de Montserrat Moragues es accesible on-line en: diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/113527/1/MMC_TESIS.pdf

7. Fernando SÁNCHEZ MARCOS, Montserrat MORAGUES COSCOLLA, «La proyección de la 'Historia de Italia' de Francesco Guicciardini en la Monarquía española y el autor (Mancera) de la traducción de 1683», en R. Torres, ed., *Studium, Magisterium et Amicitia. Homenaje al Profesor Agustín González Enciso*, Eunat, Pamplona, 2018, pp. 213-218.

8. Xavier BARÓ QUERALT, *La historiografía catalana en el segle del Barroc (1585-1709)*, L'Abadía de Montserrat, Barcelona, 2009, pp. 89-100.

cultural en la Europa Occidental durante el tiempo del Renacimiento y del Barroco. Se centra en el ámbito de la historiografía. Más concretamente, en la difusión fuera de Italia, sobre todo en la Monarquía española, de las obras de Francesco Guicciardini (1483-1540). Ha ocupado un lugar preferente en esa investigación la ya citada *Storia d'Italia* la cual focaliza también ahora mi atención. Esa preferencia es bien comprensible por varios motivos. Sin duda porque es y fue considerada enseguida de su publicación (en 1561) un verdadero *capolavoro* de historia *sui temporis* (historia coetánea al autor). Toda la obra, afirmaba el editor Gabriel Giolito de Ferrari en 1567, «doverebbe essere stampata in caratteri d'oro purissimo» [«debería ser impresa en caracteres de oro purísimo»].⁹ Giolito desglosaba y explicaba su altísima valoración en estos términos: «Tutti lodano [alaban] & essaltano l'istoria del Guicciardino, come quella chè piena di gravità, di giudizio, di molta & útil cognition di cose, de discorsi pieni di prudentia & di consiglio & supra tutto di verità incorrota». No son estas palabras hueras. La capacidad que muestra Guicciardini para profundizar en la realidad de las cosas ha sido elogiada también por destacados historiadores posteriores como Adolphe Thiers y T. B. Macaulay.¹⁰ La historia de Italia de Guicciardini es un relato en pos del conocimiento, no un ejercicio prevalentemente literario.

El hecho de que la temática de la *Storia d'Italia* guicciardiniana se imbricara con el inicio del dominio político-militar de la Monarquía

9. *La historia d'Italia di Micer Francesco Guicciardini*, G. Giolitto de Ferrari, Venecia, 1569. Biblioteca de la Universitat de Barcelona (en adelante abreviaremos BUB), Sección de Reserva, 07B-72-/4/10, p. 2 v.; dedicatoria a Cosme de Médici fechada el 10.02.1567.

10. El elogio de Thiers es recogido en el prefacio de Francesco Costèro a Francesco Guicciardini, *Istoria [sic] d'Italia...ridotta a la miglior lezione*, Edoardo Sonzogno, Milán, 1875, p. 11. Puede verse una recopilación de las valoraciones posteriores de Guicciardini como historiador en Vincent LUCIANI, *Francesco Guicciardini e la fortuna dell'opera sua*, Leo S. Olschki, Florencia, 1949.

hispanica en gran parte de la Península Itálica era otro motivo importante para la indicada preferencia. El interés por esa obra de Guicciardini con la finalidad de conocer mejor los territorios italianos de la Monarquía Católica española e incluso la propia lengua toscana lo había manifestado ya Felipe IV. Montserrat Moragues ha dedicado una sección de su tesis a explicar el contexto y los avatares de dicha traducción.¹¹

En la investigación de Montserrat Moragues, el segundo marqués de Mancera, Antonio Sebastián (Álvarez de) Toledo ha emergido de las sombras del anonimato como autor de una traducción al castellano, dedicada a la Reina Regente Mariana de Austria, de la *Storia d'Italia* de Francesco Guicciardini publicada en 1683. Un autor que había permanecido encubierto bajo el alias de Oton Edilo Nato de Betissana.¹²

2. La “fortuna” de la *Storia d'Italia* en Barcelona y sus motivos

La *Storia d'Italia* de Guicciardini encontró un viento favorable para su arribo a Barcelona: el toscano del gentilhombre florentino era una lengua relativamente familiar en «la aldea cultural mediterránea» de la que formaba parte Cataluña. En ésta desde el siglo XIV Italia iluminaba el consumo y la creación cultural.¹³ Y tras la audaz intervención militar española en Nápoles promovida por Fernando el Católico y llevada a cabo por el Gran Capitán (Gonzalo Fernández de Córdoba), «los territorios hispánicos de la Corona de Aragón continúan siendo febriles

11. Montserrat MORAGUES, «La influencia de la historiografía renacentista italiana en las monarquías occidentales: el caso de Francesco Guicciardini (1483-1540)», tesis doctoral, Universitat de Barcelona, 2016, pp. 148-160.

12. El título completo de esta obra es *Historia de Italia de Micer Francisco Guicciardini, Gentilhombre florentin* [sic]. Traducida en Castellano, y reducida a Epitome por Don Oton Edilo Nato de Betissana, Imprenta de Antonio Roman, Madrid, 1583.

13. Cfr. Manuel PEÑA, *El laberint de los libros. Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Pirámide, Madrid, 1997, p. 69.

receptores de la cultura italiana». ¹⁴ También, en sentido inverso existió en Italia, un interés considerable por conocer y traducir algunas obras surgidas en España, sobre todo después de que la fama del Gran Capitán transformara la imagen previa de España (un país mísero) que había en Italia. ¹⁵ A este respecto es muy destacable la gran fortuna que conocieron las versiones italianas del *Libro Áureo de Marco Aurelio* publicado por Antonio de Guevara, cronista del emperador Carlos V. Esta obra, destinada a ser un “espejo de príncipes”, basada muy libremente en los pensamientos de ese emperador-filósofo, se publicó por primera vez en 1529 con el título de *Libro Áureo de Marco Aurelio y Relox de Príncipes*. De la segunda traducción al italiano de ese libro, aparecida en 1544, *Vita, gesti, costumi, discorsi, lettere di Marco Aurelio, Imperatore, sapientissimo filosofo & oratore eloquentissimo* se hicieron como mínimo, según nos informa P. Grendler, veinte impresiones antes de 1600. ¹⁶

Otro ejemplo significativo, más tardío, de esta circulación entre España e Italia, en el marco de una confluencia en la evolución cultural de ambas penínsulas, es la recepción en Italia de la obra de B. Álamos de Barrientos. La edición efectuada por Álamos de obras de Tácito acompañadas por aforismos de su cosecha fue traducida del castellano

14. M. T. Navarro Salazar, M. Casas Nadal, eds., *Francesco Guicciardini*, p. LXXXIV.

15. Vid. Encarnación SÁNCHEZ GARCÍA, «La imagen del Gran Capitán en la primera mitad del “Cinquecento”: textos latinos, españoles e italianos», en *Nápoles-Roma 1504. Cultura y literatura española y portuguesa en Italia en el quinto centenario de la muerte de Isabel la Católica*, Universidad de Salamanca, Salamanca, 2005, pp. 139-162.

16. Paul F. GRENDLER, *Schooling in Renaissance Italy: literacy and learning, 1300-1600*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1995, pp. 423-424. Sobre A. de Guevara, vid. Richard KAGAN, *Clio and the Crown. The Politics of History in Medieval and Early Modern Spain*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2009, pp. 71-74; Augustin REDONDO, *Antonio de Guevara 1480?-1545 et l'Espagne de son temps. De la carrière officielle aux oeuvres politico-morales*, Droz, Ginebra, 1976 y E. Blanco, ed., *Antonio de Guevara: Relox de Príncipes*, ABL-Confres, Madrid, 1994.

al italiano y publicada en Venecia en 1620.¹⁷ Como veremos, también una obra del tacitista barcelonés Setantí, *Frutos de la historia*, publicada en 1590 y reeditada en 1610, fue traducida al italiano.¹⁸

El italiano era también en la época de Guicciardini una lengua de intermediación cultural entre el ámbito hispánico y el francés mediante lo que Roche ha llamado *traductions-relais*. Personalmente, constaté ya esa intermediación cultural en mi primer estudio dedicado a la historiografía del Renacimiento tardío en 1986 sobre la selección que presenta Jean Bodin de los historiadores de los españoles en su famoso *Methodus* de 1566.¹⁹

Concentraré la atención de nuevo en constatar la presencia de la *Storia d'Italia* en Barcelona. Disponemos al respecto de las informaciones que ofrecieron Antonio Espino y José Luis Betrán., precisamente en otro *Congrés d'Història Moderna de Catalunya* (el de 1998, sobre *Catalunya i Europa a la Edat Moderna*).²⁰ Son resultado de su amplio estudio de bibliotecas particulares a partir de los inventarios *post mortem*. Según estas constataciones, alguna de las ediciones de la *Storia*

17. *Opere de G. Cornelio Tacito: Annali, Historie, Costumi di germani e Vita di Agricola / illustrate con...aforismi del signor...Baldassar'Alamo Variensis; transportati dalla lingua casigliana nella toscana...da Girolamo Canini D'Anghiari; aggiuntovi dal medesimo...la Vita di Tacito, le testimonianze fatte... dagli antichi scrittori, et in questa seconda impressione molti confronti di cinque traduttioni col testo latino...migliorato e...corretto... et accomodato alla traduzione dal sig. Adriano Politi con la sua Apologia e dichiarazione di alcune voci*, Giunti, Venecia, 1620. En *Catalogo de La Real Biblioteca, t. XII, Impresos del siglo XVII*, Patrimonio Nacional, Madrid, 1996, p. 541.

18. Giovacchino SETANTI, *Frutte della Historia*, P. Milocco, Venecia, 1617.

19. Fernando SÁNCHEZ MARCOS, «La selección bodiniana de historiadores de los españoles», en *Antoni Agustí i el seu temps*, Facultad de Filosofía y Letras, Tarragona, 1990, pp. 485-494. «Traductions-relais» es un término utilizado por G. Roche en 2001 recogido por Michel ESPAGNE, «Más allá del comparatismo. El método de las transferencias culturales», *Revista de Historiografía*, 6, IV, 1, n. 46 (2007), p. 13.

20. Antonio ESPINO, José Luis BETRÁN, «La historia universal, de la Iglesia y de Europa en las bibliotecas barcelonesas de la primera mitad del seiscientos», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 18-I (1998), pp. 483-490.

d'Italia formaron parte, al menos, de cuatro bibliotecas privadas barcelonesas. Espino y Betrán conjeturan que, aunque en el caso de tres de los ejemplares se trataría «de la edición veneciana impresa por P. M. Bertano en 1616, la exquisita biblioteca del obispo de Barcelona J. de Montcada pudo contar con una primera edición» [la de Florencia de 1561].²¹ Cabe resaltar que este interés por Guicciardini está en consonancia con el claro predominio de la historiografía italiana en la Barcelona de la primera mitad del siglo XVII, una realidad «heredada del siglo anterior como ha demostrado sin discusión Manuel Peña».²²

Me referiré seguidamente a un factor que incidió en que llegara más fácilmente al público, debidamente contextualizada, la *Storia d'Italia*, tanto en Cataluña como en otros ámbitos geográfico-culturales, favoreciendo así su circulación. Se trata de la labor llevada a cabo, en Italia en expresión de P. Grendler, por *popularizers* (editores-divulgadores). Entre estos Grendler destaca a Francesco Sansovino, Remigio Nanni y Tommaso Porcacchi.²³ Estos *popularizers* realizaron tareas de edición del gran texto de Guicciardini incorporando índices de contenidos, noticias biográficas del autor, notas marginales sobre autores e incluso «retratti» (grabados) de «Principi» (protagonistas destacados en el relato guicciardiniano). De estos editores-divulgadores Francesco Sansovino fue, «the most industrious, gifted and informative Italian historical popularizer». La actividad de escritores de Sansovino (o Sansovini), Remigio Nanni (llamado Remigio Florentino) y Tommaso Porcacchi no se redujo a esa tarea de editores sino que publicaron obras propias.²⁴

21. ESPINO, BETRÁN, «La historia universal», p. 488.

22. ESPINO, BETRÁN, «La historia universal», p. 489.

23. Paul F. GRENDLER, «Francesco Sansovino and Italian Popular History, 1500-1600», *Studies in Renaissance*, 16 (1969), pp. 139-180.

24. Sobre el contexto en el que trabajaron y las actividades de los citados *popularizers*, vid también Sergio BERTELLI, *Rebeldes, libertinos y ortodoxos en el Barroco*, Península, Barcelona, 1984, pp. 142-144.

Los editores-divulgadores (*popularizers*) optaron en algunos casos, por abreviar considerablemente la gran extensión de la *Storia d'Italia*, publicando un Epitome de esta, como hizo Jacopo o (Jacom) Sansovino, el padre del citado Francesco, con la edición publicada en Venecia en 1580 en la que redujo el original de Guicciardini a una sexta parte.²⁵ Sin utilizar, Epitome, ese mismo objetivo persiguió otra edición publicada, más allá de los límites cronológicos preferentes en esta comunicación, pero manteniéndonos en Italia y en el ámbito de las ediciones presentes en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona. Me refiero a la preparada por Francesco Costèro, un estudioso de la literatura italiana y un editor prolífico, publicada en Milán en 1875 con el título *Historia d'Italia di Messer Francesco Guicciardini ridotta a la miglior lezione*.²⁶ En el ámbito hispánico, cabría incluir entre estos editores-divulgadores de Guicciardini al ya mencionado Antonio Sebastián (Álvarez de) Toledo, segundo marqués de Mancera, el verdadero autor de la traducción al castellano publicada en 1683, en forma de epitome o compendio.

Expondré ahora otra razón para explicar la amplia circulación de las obras de Francesco Guicciardini, más concretamente, su *Storia d'Italia* y su importante presencia en Barcelona. La *Storia d'Italia* es un relato que rezuma prudencia y buen juicio. La narración tiene como núcleo temático los conflictos entre los estados italianos y su progresiva supe-ditación al Reino de Francia y a la Monarquía Católica de España. En el relato guicciardiniano la historia se torna meditación. La narración se halla entreverada de comentarios políticos y de avisos para quienes navegan en ese como «un mar concitado de vientos» que es la historia-devenir. Guicciardini alerta sobre la complejidad de la historia y de la política, y propugna, para hacer frente (o adaptarse) a la cambiante

25. *Dell'Epitome dell'istoria d'Italia di M. Francesco Guicciardini Libri XX*, Iacomo Sansovino, Venecia, 1580.

26. Francesco GUICCIARDINI, *Historia d'Italia di Messer Francesco Guicciardini ridotta a la miglior lezione*, E. Sonzogno, Milán, 1875 (BUB, Reserva, 255/7/19; 255/7/20; 255/7/20; 255/7/21).

Fortuna, prudencia, racionalidad, previsión y humildad.²⁷ Por ello, la obra de Guicciardini fue enseguida considerada como una cantera de enseñanzas para gobernantes o aspirantes a serlo. Una cantera que resulta ampliada si se considera que otras obras de Guicciardini, quizás especialmente sus *Ricordi*, están saturadas de advertencias y consejos cara al ejercicio del poder.

En los escritos de Guicciardini, la historia y la política se asocian estrechamente, como también en los de su coetáneo y amigo Maquiavelo.²⁸ Pero este último tiene una estatura de pensador sistemático (basta evocar *El Príncipe*) que no tuvo Guicciardini.

Por la riqueza de enseñanzas políticas que brindan las obras de Guicciardini estas fueron pronto aprovechadas por editores-divulgadores para elaborar obras que podríamos llamar “derivadas” (de las escritas íntegramente por aquel) que versaban sobre “materias de Estado”. En algunas de estas obras “derivadas”, coetáneas a las sucesivas ediciones de la *Storia d'Italia*, a los “preceptos” y “consideraciones” tomados de Guicciardini se añadieron los consejos o preceptos emanados de otros autores como el ya citado Francesco Sansovino y Giovan Francesco Lottini.²⁹

En Barcelona justamente apareció una de las mencionadas obras derivadas del acervo político guicciardiniano. Fue publicada por Joa-

27. M. PHILLIPS, *Francesco Guicciardini: The Historian's Craft*, Toronto University Press, Toronto, p. 182.

28. Es muy ilustrativo a este respecto, fijarse en el título de la clásica obra de Felix GILBERT, *Machiavelli and Guicciardini Politics and History in Sixteenth-Century Florence*, Princeton University Press, Princeton, 1965.

29. Así en *Propositioni overo considerationi in materia di cose di Stato sotto titolo di Avvertimenti, Avvedimenti Civili & Concetti Politici di Francesco Guicciardini, Giovanni Francesco Lottini & Francesco Sansovino*, Altobello Salicato, Venecia, 1588. Esta obra, fue publicada de nuevo en 1608 por el mismo editor. (Un ejemplar de la edición de 1608 se encuentra en la BUB, 07-XVII-L-1153). Giovan Francesco Lottini (1512-1572) tuvo una vida turbulenta en el entorno de los Médici y del Papado. En 1575 apareció en Venecia una obra póstuma de Lottini: *Avvedimenti Civili*.

quim Setantí, un personaje político, militar y escritor estudiado por Xavier Baró como uno de los tacitistas españoles en Cataluña³⁰ cuya nutrida biblioteca (338 títulos), en la que estaba la *Historia de Italia* de Guicciardini, ha sido trabajada monográficamente por Antonio Espino.³¹ En la biblioteca de Setantí el italiano (con una cincuentena de obras) es la lengua en la que figuran más títulos, tras el castellano. En un ensayo cultural reciente S. Vila-Sanjuán ha señalado algún paralelismo entre Setantí y Boscán. Como este, Setantí «se aproximó a la casa de Alba y recorrió distintas tierras europeas siguiendo a su duque».³²

Frutos de la historia, este es el título de una de las obras de Setantí³³. Constituye una recopilación y traducción de textos anteriores que el propio Setantí menciona: discursos breves de Guicciardini y las relaciones de Comin Ventura. Con «discursos» se alude a la obra, ya citada, *Propositioni overo Considerationi in materia di cose di Stato sotto titolo di Avvertimenti, Avvedimenti Civili e Concetti Politici* di M. Francesco Guicciardini, M. Gio. Francesco Lottini y Francesco Sansovini», publicada en Venecia en 1608.³⁴ Las «Relaciones» de Comin Ventura se refieren al libro *Thesoro político: in cui si contengono relationi, instructioni, trattati & varii discorsi pertinente a la perfetta intelligenza della ragion di stato*.³⁵

30. BARÓ, *La historiografía catalana*, especialmente pp. 90-93.

31. Antonio ESPINO LÓPEZ, «La biblioteca de don Joaquim Setantí. Las lecturas de un tacitista catalán», *Bulletin Hispanique*, 103-1 (2001). pp. 43-73.

32. Sergio VILA-SANJUÁN, *Otra Cataluña. Seis siglos de cultura catalana en castellano*, Ed. Destino, Barcelona, 2018, p. 64.

3333. *Frutos de (la) Historia* se publicó en 1590 y se reeditó en 1610. Incluso fue traducida al italiano: Giovacchino SETANTI, *Frutte della Historia*, P. Milocco, Venecia, 1617.

34. El impresor veneciano Altobello Salicato que publicó esta obra (BUB 07-XVII-L-1153) denominaba a su librería «Fortezza», «fortaleza» es un nombre muy expresivo y adecuado como una de las palabras claves en la semántica estoica y tacitista.

35. C. Ventura, ed., *Thesoro político*. 2 vols., Girolamo Bordone, Milán, 1600 y 1601.

Setantí da cuenta de la heterogeneidad de los materiales que él recopila en *Frutos de la Historia*:

Contiene sumariamente un discurso de Historia y del provecho que de ella puede sacarse. Dozientos avisos, o consejos políticos. Sentencias de diversos historiadores. Los fundamentos de estado, e instrumentos de reynar. Una instrucción General para embaxadores de Príncipes. Y algunos avisos breves para Governadores de provincias.³⁶

Joaquín Setantí escribió también un libro muy original por su título, *Centellas de varios conceptos* (1614) en el que cabe rastrear la huella de Guicciardini.³⁷ El contenido, contexto y estilo literario de esta obra del género aforístico (500 sentencias breves), ha sido estudiado a fondo por Emilio Blanco quien ha hecho una cuidada edición reciente de las *Centellas*. Él propone distinguir en esa obra dos tipos de aforismos: los “especulativos” (más descriptivos) y los de «carácter agentivo, operativo» que aconsejan (o desaconsejan) conductas.³⁸

Por las razones que ya he mencionado, las distintas ediciones italianas de la *Storia d'Italia* de Guicciardini tuvieron enseguida una gran difusión. Esta había sido ya constatada en la obra pionera de Vincent Luciani y ha continuado siendo investigada.³⁹ En la tesis doctoral de Montserrat Moragues de 2016 se dedica una sección a comentar las abundantes ediciones en italiano y en español que circularon de la *Sto-*

36. E. Blanco, ed., *Joaquín Setantí, Centellas de varios conceptos*, José J. de Olañeta; Edicions UIB, Barcelona, 2006, p. 58; cita la edición de *Frutos de la historia*, Lorenço Deu, Barcelona, 1660, fol. 2r.

37. Así en la *Centella* n. 152 Setantí afirma: «Los consejos mal medidos y mal entendidos de los que gobiernan son dañosos para sí y para los pueblos». Lo perniciosos que son «los consejos mal medidos de aquellos que mandan» es como un *ritornello* en la *Storia d'Italia* y aparece ya en el párrafo inicial que he transcrito.

38. Blanco, ed., *Joaquín Setantí*, p. 67.

39. Vincent LUCIANI, *Francesco Guicciardini e la fortuna dell'opera sua*, Leo S. Olschki, Florencia, 1949.

ria d'Italia en la España de los siglos XVI y XVII. Un buen número de ellas se encuentran en el rico fondo antiguo de la propia Biblioteca de la Universitat de Barcelona (BUB). Este fondo ofrece así un buen testimonio de la circulación mediterránea de la obra guicciardiniana.⁴⁰

¿Desde qué bibliotecas llegaron a nuestra BUB los ejemplares de la *Storia d'Italia* y de las otras obras de Guicciardini basadas en esta? Hoy por hoy no estamos en condiciones de dar una respuesta completa a este interrogante. En algunos casos, sí tenemos constancia expresa de la procedencia de esos ejemplares. Así en *La Historia d'Italia*, publicada en Venecia en 1569, en el propio ejemplar está escrito a mano que perteneció a Josep Jeroni Besora («Ex bibl. D. Jose Hiera.[nimus] Besora»). Josep Jeroni Besora fue un canónigo de la catedral de Barcelona que hizo un legado testamentario muy importante en 1665 al convento de Santo Josep de Carmelitas descalzos de Barcelona.⁴¹ Este fue uno de los conventos cuyos fondos bibliográficos acabaron nutriendo, tras la desamortización de Mendizábal, la actual Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

3. *Recapitulación conclusiva*

He retomado aquí mi interés por Francesco Guicciardini como historiador, ampliando en algún sentido la investigación de Montserrat Moragues plasmada en su tesis doctoral de 2016. Confío en haber aportado algunas informaciones relevantes sobre la “fortuna” que tuvo la *Storia d'Italia* en Barcelona y sus motivos. Además de la valía intrínseca de esta historia *sui temporis*, y de la propia temática, muy relacionada con la expansión de Cataluña en el Mediterráneo y con

40. Remitimos al lector, para las referencias bibliográficas concretas, a las páginas 140-148 de la tesis de Montserrat Moragues.

41. Sobre este legado, S. Alcolea, D. Lamarca, G. Llopart, eds., *La Biblioteca de la Universitat de Barcelona*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 1994, p. 23.

la Monarquía española, contribuyó a la fortuna de esa obra la predisposición favorable que mostraban los catalanes cultos a la lengua y a la producción cultural italiana. He explicado también otro factor que incidió para facilitar esa circulación: la tarea llevada a cabo, enseguida de la primera edición de la obra maestra de Guicciardini en 1561 por editores-divulgadores (a quienes Grendler llama *popularizers*) como Francesco Sansovino y Remigio Nanni (Florentino).

He prestado atención así mismo a la difusión de obras derivadas del gran relato guicciardiniano. Desde fines del siglo XVI, en ese tiempo tan atento a debatir la razón de Estado y de triunfo del tacitismo, los consejos políticos que trufan la *Storia d'Italia* se coleccionan y reciben con avidez. En ese sentido, y como un caso significativo he incorporado en este texto los conocimientos disponibles sobre las obras histórico-políticas de Joaquín Setantí publicadas a principios del siglo XVII.

Confío en que esta comunicación sirva para difundir más la tesis de la Dra. Montserrat Moragues e incrementar el interés por la obra histórica del Tucídides del Renacimiento.

Apéndice

Presento a continuación un cuadro sintético de ediciones de la Historia de Italia, completas o abreviadas, que se encuentran en la Biblioteca de la Universitat de Barcelona. En este cuadro Micer Francesco (o Francesci, si se trata del nombre en genitivo) Guicciardini queda abreviado en M. F. G. Los lugares de edición se abrevian así: Ven. = Venecia; Bas. = Basilea; Tre. = Treviso.

EDITORES	TÍTULO	AÑO	LUGAR	IMPRESORES	REF BUB
Agnolo Guicciardini	La historia d'Italia	1565	Ven.	Nicolò Beuilacqua	07B-72/6/23
	F. G. Historiarum sui temporis	1567	Bas.	Petrus Perna&HenriciPetris	07-50/7/4
Remigio [Nannini] Fiorentino	La historia d'Italia	1568	Ven.	Nicolò Beuilacqua	07B 49/5/14
Remigio [Nannini] Fiorentino	La historia d'Italia di M.F. G. (libr. 1-16)	1569	Ven.a	Gabriele Giolitto de'Ferrari	07B-72/4/10
Remigio [Nannini] Fiorentino	I Quattro Ult. Libr.dell' hist. d'Italia di M.F. G.	1569	Ven.b	Gabriele Giolitto de'Ferrari	07B-72/4/10
	Dell historia d'Italia di M. F. G.	1583	Ven.	Giorgio Angelieri	07C-247/5/8
Thommaso Porcacchi	Gli ultimi quatri libri dell'Historia d'It. diMFG	1590	Ven.	Gio. Battista Uscio	51/5/28
	La historia d'Italia di M. F. G.	1590	Ven.	Paolo Ugolino	07B-27/4/27
Thommaso Porcacchi	Della historia di M. F. G.	1604	Tre.	Fabritio Zanetti	C 191/6/12
	Propositioni overo Considerationi in materia di	1608	Ven.	Altobello Salicato.	07 XVII-L-1153.

El pintor Gabriel Duran (1749-1806) i la seva activitat entre Barcelona i Roma. Producció, relacions i intercanvis artístics al voltant de l'Ambaixada d'Espanya davant la Santa Seu

ANNA TREPAT CÉSPEDES*
Universitat de Barcelona

Resum

Gabriel Duran (1749-1806) va ser un pintor català que es va formar al taller de Manuel Tramullas (1715-1791), i que, posteriorment, es va establir a Roma on va ocupar diferents càrrecs a l'interior de l'Ambaixada Espanyola davant de la Santa Seu. Com la resta d'artistes d'espanyols a la ciutat italiana, Duran va freqüentar l'Accademia del Nudo on van continuar la seva formació artística fins a esdevenir acadèmic de l'Accademia di San Luca el 1781.

Duran, qui va residir a la ciutat fins a la seva mort, va esdevenir un dels pintors espanyols millor considerat i posicionat a Roma l'ambient familiar del qual va comprendre diferents personalitats artístiques com Juan Adán (1741-1816), Cristoph Unterberger (1732-1798) o Giuseppe Valadier (1762-1839). Tot i formar part del cercle de Rafael Mengs (1728 - 1779) i ser home de confiança de José Nicolás de Azara (1730-1804) en l'administració de l'Ambaixada Espanyola davant de la Santa Seu, la seva activitat artística és encara avui desconeguda. Actualment, el seu catàleg inclou un nombre reduït de peces de pròpia invenció juntament amb còpies de grans mestres italians i espanyols, totes elles vinculades a la seva època madura a Roma.

* La investigació exposada en aquest article parteix de la primera aproximació a la figura i l'obra de Gabriel Duran que vam incloure en la nostra tesi doctoral dirigida per la doctora Rosa Maria Subirana Rebull. Concretament, l'estudi realitzat està dins el marc del Projecte d'Investigació I+DACPA— Arquitectura y Ciudad: programas artísticos en Barcelona (1714-1808). Relaciones e influencias en el ámbito mediterráneo (HAR2015- 70030-P, MINECO/FEDER, UE) —, finançat pel Ministerio de Economía y Competividad.

Paraules clau: Gabriel Duran, José Nicolás de Azara, Accademia del Nudo, Real Academia de San Fernando, Roma, XVIII.

Resumen

Gabriel Duran (1749-1806) fue un pintor catalán que se formó en el taller de Manuel Tramullas (1715-1791), i que, posteriormente, se estableció en Roma donde ocupó diferentes cargos en el interior de la Embajada Española delante de la Santa Sede. Como la resta de artistas españoles en la ciudad italiana, Duran frecuentó la Accademia del Nudo donde continuó su formación artística hasta ser nombrado académico de la Accademia di San Luca el 1781.

Duran, quien residió en la ciudad hasta su muerte, se convirtió en uno de los pintores españoles mejor considerado y posicionado en Roma el ambiente familiar del cual comprendía diferentes personalidades artísticas como Juan Adán (1741-1816), Cristoph Unterberger (1732-1798) o Giuseppe Valadier (1762-1839). Aunque formó parte del círculo de Rafael Mengs (1728 - 1779) y fue hombre de confianza de José Nicolás de Azara (1730-1804) en la administración de la Embajada Española delante de la Santa Sede, su actividad artística es aún desconocida. Actualmente, su catálogo incluye un nombre reducido de piezas de propia invención juntamente con copias de grandes maestros italianos y españoles, todas ellas vinculadas a su época madura en Roma.

Palabras clave: Gabriel Duran, José Nicolás de Azara, Accademia del Nudo, Real Academia de San Fernando, Roma, XVIII.

Abstract

Gabriel Duran (1749-1806) was a Catalan painter who studied at the Manuel Tramullas (1715-1791) studio's and afterwards settled in Rome where he held different roles in the Spanish Embassy. Like the other Spanish artists in the Italian city, Duran attended the drawing lessons in Accademia del Nudo where he carried on his art education to become a member of the Accademia di San Luca in 1781. Duran, who resided in the city until his death, turned into one of the most considered and well-positioned Spanish painters in Rome and his family environment included different artistic personalities, like Juan Adán (1741-1816), Cristoph Unterberger (1732-1798) and Giuseppe Valadier (1762-1839). Despite of being a part of Rafael Mengs circle's (1728-1779) and becoming a close figure to Nicolás de Azara (1730-1804) because of his position in the

Spanish Embassy administration, the Duran's artistic activity is nowadays nearly unknown. Currently, the catalogue of his work includes a reduced number of original works of art as well as some copies of Italian and Spanish masterpieces, all of them related to his maturity period in Rome.

Key words: Gabriel Duran, José Nicolás de Azara, Accademia del Nudo, Real Academia de San Fernando, Roma, XVIII.

1. Gabriel Duran i els primers anys de formació a Barcelona

Gabriel Duran va néixer a Vic i va créixer en un entorn familiar humil i amb dificultats econòmiques que, segons descriu Joaquim Salarich en la seva monografia sobre la història de la mateixa ciutat, van empènyer a la família a recorre a la caritat dels pares caputxins.¹ Fill del manyà Joan Duran i la seva esposa Rosa, és molt probable que el primer referent en guiar l'educació artística del jove Gabriel fos Manuel Tramullas (1715-1791), germà del també pintor Francesc Tramullas (1720-1773),² documentat en actiu a Barcelona des del 1744.³

La situació precària de la família i possiblement les dots que deuria mostrar de ben petit Gabriel Duran van fer que el 1756 ingressés al taller de Manuel Tramullas com a aprenent. La seva formació, de la que en desconeixem qualsevol altre antecedent, es remunta a una edat

1. Joaquim SALARICH, *Vich, su historia, sus monumentos, sus hijos y sus glorias*, Impresión de Soter Hermanos, Vic, 1854, p. 202.

2. Archives Départementales des Pyrénées-Orientales (ADPO), Registres de baptême, 1717-1719, Paroisse de Saint Mathieu, f. 19 citat per Anna TREPAT CÉSPEDES, «L'obra de Manuel i Francesc Tramullas en l'art català del segle XVIII. Estudi i catàleg», Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2018, p. 57).

3. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Josep Francesc Fontana, 934/39, 1744, f. 298 (citat per Santiago ALCOLEA, «La pintura en Barcelona durante el siglo XVIII», *Anales y Boletín de los museos de Arte de Barcelona*, 15 (1961-1962), p. 182).

molt precoç, entre els 7 o 8 anys, i deuria suposar un canvi important ja que va comportar traslladar-se a Barcelona on va residir a casa del seu mestre.

La documentació localitzada fins ara no ens permet reconstruir com va ser el contacte entre la família de Duran i el mestre però no és estrany que decidissin confiar l'aprenentatge del jove a Manuel Tramullas qui des del 1742 disposava de la llicència de pintor i qui almenys des del 1750 acollia deixebles al seu taller tot i no obtenir encara la mestria.⁴ L'ingrés de Gabriel Duran a l'obrador va tenir lloc un any després de la mort d'Antoni Viladomat (1678 -1755) període en què les figures de Manuel i Francesc Tramullas començaven a fer-se un lloc en el panorama artístic català entre pintors consolidats com Manuel Vinyals i Miró (ant. a 1732-1755 ca.) o Josep Vinyals i Miró (ant. a 1730-1782 ca.) o Francesc Vives (1695-1755), dels qui pràcticament només coneixem la seva producció a través de la documentació.

El 1756, quan oficialment Duran va entrar a formar part del taller de Manuel Tramullas, feia dos anys que Manuel havia superat l'examen de mestria,⁵ única categoria a la que el Col·legi de Pintors concedia el privilegi de disposar d'obrador i tenir deixebles. En aquest sentit, el jove va establir contacte amb el cercle dels germans Tramullas en un moment en què al mateix taller de Manuel també hi havia en formació Bonaventura Miraguelo (ant. a 1750 – post. a 1802), i Josep Casas i Aixelà (?- post. a 1815), els quals posteriorment trobem principalment documentats a la ciutat i dels que desconeixem gran part de la seva trajectòria. Els anys d'aprenentatge al costat del mestre deuriem ser lleugerament inferiors als que habitualment requeria la formació pictòrica ja que Gabriel Duran es va iniciar al taller de Manuel Tramullas el març de 1756 i és molt possible que hi restés fins a inicis dels anys seixanta

4. AHPB, Jeroni Gomis, 972/15, 1742, f.434 (citat per ALCOLEA, «La pintura en Barcelona», p. 182); AHPB, Jeroni Gomis, 972/23, 1750, f. 398 (citat per ALCOLEA, «La pintura en Barcelona», p. 116).

5. AHPB, Bonaventura Galí, 918/54, 1754, f. 47.

del segle XVIII, poc abans d'establir-se a Roma, on el trobem documentat el 1762.⁶ Sobre el seu pas per l'obrador podem deduir que el pintor deuria coincidir sobretot amb Francesc Pla «el Vigatà» (1743-1805), aprenent que precisament va ingressar un any després al taller⁷ i a qui és possible tot i la diferència d'edat – el 1757 Duran tenia aproximadament 8 anys mentre que Pla en tenia 13 o 14 – que Duran hagués conegut anteriorment a Vic, d'on tots dos eren originaris.

Malgrat no haver transcendit els detalls de la vida a l'obrador de Manuel Tramullas, hem d'entendre aquest període al costat del mestre com un primer contacte amb la pintura on Duran deuria aprendre l'ofici i realitzar tasques de suport per donar un cop de mà amb les feines del dia a dia, la preparació dels colors, o la pintura d'acabats i elements secundaris. Tanmateix, i vist la coincidència cronològica, és gairebé segur que Gabriel Duran va freqüentar l'Acadèmia de Tres Nobles Arts de Barcelona, iniciativa encapçalada per Pere Costa (1693-1761) juntament amb Manuel i Francesc Tramullas i que des del 1747 estava en funcionament com a alternativa al gremi de pintors.

Segons la documentació, Pere Costa, acadèmic de San Fernando des del 1754,⁸ va ser el director d'estudis de l'Acadèmia barcelonina mentre que Manuel i Francesc Tramullas van ocupar la direcció de les lliçons de pintura, Carles Grau (1714 -1798), Pere Costa i Ignasi Valls (1704 ca. – post. a 1764) d'escultura, mentre que Ramon Esplugas (1700 - 1771) i Josep Martí i Amat (1705-1762) van estar al càrrec de l'arquitectura. Gràcies a la sol·licitud presentada el setembre de 1758

6. Archivio Storico dell'Accademia di San Luca (ASL), Nomi delli Mastri 1754-1848, ff. 9; 12; 14 (citat per Soledad CÁNOVAS DEL CASTILLO, «Artistas españoles en la Academia de San Luca de Roma. 1740-1808», *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, 68 (1er. semestre de 1989), p. 178).

7. AHPB, Jeroni Gomis, 972/31, 1758, f. 400 (citat per citat per ALCOLEA, «La pintura en Barcelona», p. 183).

8. *Relación general de académicos (1752-2014)*, Real Academia de Bellas Artes de San Fernando Archivo-Biblioteca, Madrid, 2014, p. 136.

pels mateixos directors de cada àmbit d'estudi, artistes de varies disciplines i gran part dels deixebles dels tallers de Manuel i Francesc Tramullas, sabem que el projecte tenia per objectiu encaminar la perfecció de les arts nobles, de les quals «[...] del conocimiento y destreza se espera resultar [...] al adelantamiento de sus Vasallos [...]».⁹

El text, que pretenia l'aprovació de l'Academia de San Fernando per tal de regular oficialment el funcionament de l'Acadèmia de Tres Nobles Arts de Barcelona, és un dels pocs documents en què trobem citat Gabriel Duran i que ens reporta als seus anys de formació. Francesc Pla juntament amb Duran són els únics «practicantes de pintor» que apareixen entre els testimonis del mateix escrit, fet que denota bé l'adhesió de Duran a la formació independent del gremi, bé la possible distinció per part de Manuel Tramullas cap als dos aprenents, els quals, com Josep Casas i Ayxelà i Manuel Lacomà (ant. a 1757–1814), van formalitzar la situació al taller el juliol del mateix any.¹⁰

Desafortunadament, es desconeix el contingut del programa que s'oferia a l'Acadèmia dirigida per Pere Costa i on els germans Tramullas van tenir un rol principal. Cal suposar que a diferència dels respectius obradors, l'activitat es basava en la pràctica i l'estudi de la teoria del dibuix, l'anatomia i la perspectiva, entre altres matèries, com ja presentaven les primeres acadèmies italianes del segle XVI. En aquest sentit, Gabriel Duran deuria comptar amb una formació més que completa per l'època si tenim present que l'Acadèmia de Tres Nobles Arts també oferia l'estudi del model viu, requisit essencial per admetre qualsevol professor, segons els estatuts de la pròpia institució.¹¹

9. AHPB, Jacint Baramon, 1056/4, 1758, f. 157 (citat per ALCOLEA, «La pintura en Barcelona», p. 177).

10. AHPB, Jeroni Gomis, 972/31, 1758, ff. 398-400 (citat per ALCOLEA, «La pintura en Barcelona», p. 183).

11. Archivo de la Real Academia Bellas Artes de San Fernando (ASF), 38-31/2, (citat per Manuel RUIZ ORTEGA, *La escuela gratuita de diseño de Barcelona 1775-1808*, Biblioteca Nacional de Catalunya. Unitat gràfica, Barcelona, 1999, p. 339).

Probablement, després de la jornada laboral al taller de Manuel Tramullas, Gabriel Duran juntament amb la resta d'alumnes assistia a les lliçons de l'Acadèmia on és molt possible que els germans Tramullas seguissin el model d'aprenentatge que es practicava a l'acadèmia francesa i que heretava la tradicional formació artística italiana a partir del dibuix i còpia de gravats, seguit de la reproducció de models de guix, fins a arribar gradualment al dibuix al natural. Aquesta hipòtesi té més pes si considerem que Ignasi Valls, un dels directors d'escultura de l'Acadèmia dels Tramullas, tenia a disposició el tractat *El museo pictórico y escala óptica* d'Antonio Palomino (1655-1726)¹² – segons es desprèn de la seva passantia del 1750 –¹³ manual que proposava un ensenyament progressiu basat en el dibuix i que va ser una eina a l'abast dels artistes barcelonins del segle XVIII sobre la teoria i la pràctica de la pintura.

A menys que no canviés significativament el seu estatus econòmic, és molt possible que en aquest període de formació Gabriel Duran treballés d'assistent en la mecànica de les llums i tot el necessari per un total de dos anys, opció que s'oferia als estudiants que no podien accedir econòmicament a l'ensenyament de l'Acadèmia a canvi de la gratuïtat dels estudis impartits.¹⁴

A mode de resum, sembla que a diferència de Francesc Pla, Manuel Lacoma, Jaume Carreras (ant. a 1749–1765), Josep Casas i Aixelà o Bonaventura Miraguelo, Duran va ser dels pocs deixebles de Manuel Tramullas que es va desvincular completament de l'activitat del Col·legi de Pintors. La jove edat del pintor podria haver estat una de les raons per les quals Duran no es plantegés en un futur proper l'obtenció de la llicència de i per la qual no va optar mai. En aquest sentit, la

12. ANTONIO PALOMINO VELASCO, *El museo pictórico y escala óptica. Tomo segundo. Practica de la Pintura...*, Viuda de Juan Garcia Infaçon, Madrid, 1724.

13. AHCB, Llibre de passanties n. 3 (1629-1752), 21 de febrer de 1750, f. 541 (citat per TREPAT CÉSPEDES, «L'obra de Manuel», p. 195).

14. ASF, 38-31/2, (citat per RUIZ ORTEGA, *La escuela gratuita*, p. 339).

trajectòria que va emprendre va ser excepcional i sense precedents en el context artístic català del segle XVIII i segurament va estar influenciada per l'establiment del pintor a Roma, ciutat on va residir fins a la seva mort el 1806.

Aquesta decisió deuria estar afavorida per l'*entourage* artístic del pintor que, bé en el taller de Manuel Tramullas, bé en l'Acadèmia de Tres Nobles Arts, va coincidir amb els pintors i artífexs més destacats de mitjans del segle XVIII. Tot i que cap d'ells va fer una estada a Roma, és possible que les idees il·lustrades que van moure a Francesc Tramullas a residir a Madrid i París encoratgessin l'ambició del jove Duran a continuar la seva formació a l'estranger.

El darrer document que relaciona el pintor amb Barcelona data del maig del 1758 on Gabriel Duran apareix com a testimoni en l'inventari de béns de la mare de l'esposa de Manuel Tramullas,¹⁵ fet que podria al·ludir a la relació estreta entre el mestre i l'aprenent.

2. *Gabriel Duran a Roma*

La partença de Gabriel Duran a Roma l'hem de situar entre el 1758, darrera notícia documentada a Barcelona i el 1762, any en què el pintor es trobava ja a la ciutat italiana. És difícil reconstruir el viatge de Duran qui deuria tenir 9 o 11 anys quan va decidir deixar Barcelona, segurament animat pel seu propi mestre i el seu entorn. Tant Manuel Tramullas com la resta de membres de l'Acadèmia de Tres Nobles Arts, deuriem reconèixer la potencialitat del seu talent i deuriem ser conscients de les oportunitats que podria brindar una estada formativa a Roma, on des de principis del segle XVIII ja s'hi havien dirigit els primers becats pel rei Felip V (1683-1746) i on posteriorment la Junta Preparatoria de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando i la mateixa acadèmia un cop instituïda va destinar els seus pensionats des

15. AHPB, Jacint Baramon, 1056/4, 1758, f. 92 (citat per TREPAT CÉSPEDES, «L'obra de Manuel», p. 175).

del 1740. De fet, no deuria ser casual que Francesc Arnaudias (?- post. a 1774), deixeble de Jaume Carreras qui també va formar-se al taller de Manuel Tramullas, s'establís pràcticament al mateix temps a Roma, on el trobem documentat pocs anys després, el 1768.¹⁶

Tot i desconèixer altres dades sobre aquest episodi amb relació a un possible contacte a la ciutat italiana, un acompanyant de viatge com podria haver estat Francesc Arnaudias, o una possible subvenció o ajuda econòmica per part de la mateixa Acadèmia de Tres Nobles Arts on s'havia format fins ara, podem afirmar que Gabriel Duran va ser un dels primers pintors catalans de la meitat del segle XVIII que va realitzar un viatge formatiu a l'estranger. El cas de Gabriel Duran recorda iniciatives de pintors i gravadors catalans de principis del segle XVIII que van sojornar a Roma com Guillem Mesquida (1675 -1747), Miquel Pont (1704-1706),¹⁷ Josep Romero (1720-?) i Miquel Sorelló (1724-1756/1765), i va precedir els primers becats de la l'Escola Gratuïta de Dibuix, el pintor Francesc Rodríguez Púsat (1767-1840) i l'escultor Francesc Bover (1769-1831) que del 1790 al 1795 van estudiar a Roma.

Les primeres notícies de Gabriel Duran a la ciutat es remunten al 1762 quan va rebre el segon premi de la segona classe de pintura a l'Accademia del Nudo. Aquesta dada indica que probablement el pintor va arribar a Roma anteriorment i que abans del 1762 ja deuria ser alumne de l'Accademia del Nudo, institució de referència i on van cursar els seus estudis gran part dels artistes espanyols que estudiaven a la ciutat. Sembla que el talent del pintor va ser reconegut en altres dues ocasions com es desprèn del segon premi de la segona classe que va rebre el març del 1765 com del primer guardó de la primera classe de dibuix

16. Jesús URREA FERNANDEZ, *Relaciones artísticas hispano-romanas en el siglo XVIII*, Fundación de apoyo a la historia del arte hispánico, Madrid, 2006, p.190.

17. La cronologia sobre el pintor fa referència als anys documentats a l'Accademia del Nudo (citat per URREA FERNANDEZ, *Relaciones artísticas*, p.128).

concedit el març del 1767, any fins al que sembla prolongar-se la seva formació a l'acadèmia.¹⁸

Com també va succeir a l'Academia de San Fernando i a l'Escola Gratuïta de Dibuix, no disposem de cap registre d'estudiants que determini els anys que Duran va assistir a les classes de l'acadèmia romana ni els companys que devia freqüentar en aquell període. Tanmateix, deuria coincidir amb Francesc Arnaudias –citad en la documentació de l'ASL però de qui n'ignorem qualsevol dada– i els pintors de la primera promoció de becats per l'Academia de San Fernando formada per Domingo Álvarez Enciso –va guanyar els premis de dibuix el 1754, 1756 i el 1757– i José del Castillo (1737-1793).¹⁹ Gabriel Duran també devia trobar-se amb altres pintors espanyols que es van traslladar a la ciutat per continuar el seu aprenentatge, com Antonio Martínez de Espinosa (1741-?), es va establir a Roma pel seu compte del 1758 al 1765 i va estudiar a l'Académie Royale de Peinture et de Sculpture de París. José Galón (?- post. a 1764) va arribar a Roma el 1764 després d'una estada a París; Luís Paret y Alcázar (1746-1799) va restar a Roma del 1763 al 1766; Manuel Eraso (1740 ca.-1813 ca.) va guanyar un premi de dibuix el 1762 i Alejandro de la Cruz (? - post. a 1800) va residir a Roma del 1765 al 1780.²⁰

Altres artistes que possiblement van tenir contacte amb el pintor durant els anys d'aprenentatge els trobem relacionats amb les diferents convocatòries de concursos de dibuix de l'Accademia del Nudo, on entre els vencedors hi ha noms com Mariano Salvador Maella (1739-1819), primer premi organitzat el novembre de 1759 i també primera posició de la primera classe en la sessió de setembre de 1762, Vincenzo Pacetti (1746-1820), que va ocupar el primer guardó de la tercera classe com va succeir també en el concurs convocat el març del 1767,

18. ASL, Nomi delli Mastri 1754-1848, ff. 9; 12;14 (citad per CÁNOVAS DEL CASTILLO, «Artistas españoles», 169-170; 178).

19. URREA FERNANDEZ, *Relaciones artísticas*, p. 182; 184.

20. *Idem*, pp. 185; 189; 197-198.

entre d'altres, o Antonio Primo (1735-1798), escultor espanyol que va rebre el tercer premi en la tercera classe d'escultura, en el concurs del setembre de 1765.²¹

L'única notícia amb relació als anys d'estudiant a l'Accademia del Nudo és l'ajuda de dos pessetes diàries que l'Academia de San Fernando va concedir al pintor com a recompensa dels seus progressos. Gabriel Duran, que no va ser mai pensionat de l'Academia de San Fernando, va obtenir aquesta gratificació mitjançant la mediació de Rafael Mengs (1728-1779) i el Marquès de Grimaldi (?-1786), i va ser una ajuda que va percebre aproximadament entre el 1774 i el 1775.²² No és d'estranyar que el pintor rebés aquest petit recolzament per part de l'Academia de San Fernando a la que el 1769 Gabriel Duran va enviar diversos dibuixos i còpies, entre elles, *Los tramposos* de Caravaggio (1571-1610).²³

El suport rebut per part de l'Academia de San Fernando deuria reconfortar mínimament l'estat gairebé de pobresa en què vivia Duran,²⁴ situació que deuria canviar paulatinament quan el 21 de gener de 1776 va ser anomenat acadèmic de mèrit de l'Academia de San Fernando i,²⁵ quan pocs mesos després, l'octubre del mateix any, va contraure matrimoni amb Petronilla della Valle, filla de l'escultor Filippo della Valle

21. ASL, Nomi delli Mastri 1754-1848, ff. 9; 11-12 (citat per CÁNOVAS DEL CASTILLO, *Artistas españoles*, 169-170; 183).

22. Jorge GARCÍA SÁNCHEZ, «Un privilegio diplomático conflictivo en la Roma del siglo XVIII: la jurisdicción de la Corona Española en el distrito del Forum Hispanicum», *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie IV, 18-19 (2005-2006), p. 48.

23. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores. Santa Sede (AMAE), Leg. 598 (citat per Esther GARCÍA PORTUGUÉS, «José Nicolás de Azara i la seva repercussió en l'àmbit artístic català», Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2007, vol. 2, p. 127).

24. Jorge GARCÍA SÁNCHEZ, «Cartas de Francisco Preciado de la Vega a Manuel de Roda (1765-1779)», *Academia. Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando*, 104-105 (1er i 2n semestre 2007), p. 48.

25. *Relación general de académicos*, p. 149.

(1698-1768).²⁶ Aquesta unió, va establir uns lligams entre el pintor i diferents personalitats artístiques de la ciutat amb les quals deuria tenir un relació propera i deurien afavorir la seva posició social. Amb el matrimoni, Gabriel Duran es va convertir en el cunyat de Violante della Valle, esposa de l'espanyol Juan Adán (1741-1816), escultor acadèmic de l'Accademia di San Luca des del 1775 i amb qui va ser veí el 1771, quan vivia al carrer Strada Frattina.²⁷ També és interessant exposar que formaven part de la família Cristoph Unterberger (1732-1798), marit d'Ottavia della Valle –germana de l'esposa de Duran–,²⁸ que va ser pintor acadèmic de l'Accademia di San Luca des del 1772, i de qui Gabriel Duran va ser executor testamentari juntament amb Giuseppe Valadier (1762-1839).²⁹

Segurament, la posició del pintor en l'ambient artístic de Roma es deuria consolidar quan el 6 de maig de 1781 va prendre possessió del títol d'acadèmic de l'Accademia di San Luca després de presentar una pintura dedicada a Sant Sebastià i Santa Irene.³⁰ Segons s'exposa en l'acte presidit per Vincenzo Pacetti el març d'aquell any, es va proposar a Gabriel Duran formar part dels acadèmics, distinció en el seu cas possible ja que disposava des del 1776 del mateix distintiu per part de l'Accademia di San Fernando, i que era un requisit obligatori per formar part de la institució italiana. Sobre l'acte on es va celebrar la votació amb plenitud de vots del *morceau de reception*, es cita:

26. Archivio Storico del Vicariato di Roma (ASV), Santa Susanna, Licenze matrimoniali, 4, 1761-1790 (citada per Raquel GALLEGU, «Sobre las capitulaciones matrimoniales de Francisco de Goya y la prisa del aragonés en abandonar Roma», *Archivo Español de Arte*, 87, 346 (abr.-juny 2014), p. 115).

27. GALLEGU, «Sobre las capitulaciones», p. 115; Jorge GARCÍA SÁNCHEZ, «Un privilegio diplomático», p. 205.

28. GARCÍA SÁNCHEZ, «Un privilegio diplomático», p. 205.

29. Olivier MICHEL, «Peintres autrichiens à Rome dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. II. Christoph Unterberger», en *Vivre et peindre à Rome au XVIIIe siècle*, Scuola Tipografica S. Pio X, Roma, 1996, p. 433.

30. ASL, vol. 54, 1781, f.5 (citada per TREPAT CÉSPEDES, «L'obra de Manuel», p. 124).

Sig. Dn Gabriele Duran Pittore, Spagnolo, statto proposto per Accademico di merito nell'entencedente Congregazione, e come forestiere, essendo un rigore d'un Decreto della nostra Accademia obbligato di essere ricevuto Accademico nell'Accademia sua Nazionale, se ve ne ha, ne esi [...] la patente mediante la quale costa essere egli accademico dell'Accademia di Madrid, e per conseguenza abilitato a poter essere ricevuto dalla nostra, si corse dunque per esso il bussolo, e furono trovate tutte le palle negre, restò dunque incluso a pienei voti, e dichiarato Accademico di merito [...].³¹

Aquest reconeixement precedit només per pintors espanyols com Pablo Pernicharo (?-1760) –acadèmic de l'Accademia di San Luca des del 1736– o Preciado de la Vega (1712-1789) –acadèmic de l'Accademia di San Luca des del 1748–, evidencia el grau d'excel·lència que va assolir Gabriel Duran en l'àmbit nacional i que, malauradament, no sembla haver transcendit en la historiografia. L'escassa producció artística del pintor sembla el veritable motiu pel qual Gabriel Duran no ha rebut més atencions per part dels historiadors de l'art. Actualment, el seu catàleg es redueix als dibuixos custodiats pel Museo Universidad Complutense de Madrid de la Facultad de Bellas Artes, les pintures que formen part del fons del Museo de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando i per l'estampa segons el dibuix de Gabriel Duran i el gravat d'Angelo Campanella (1746-1811) de Sant Joan de Palafox (1778) consultable al Istituto Nazionale per la Grafica de Roma (ING).³²

Malauradament, no es coneix cap obra del primer període formatiu de Gabriel Duran a Barcelona, segurament degut a la prompta edat del pintor, aleshores deixeble de Manuel Tramullas, però curiosament també és molt poca la quantitat de peces que hem pogut localitzar de l'artista

31. *Idem.*

32. Sobre les pintures del Museo Universidad Computense de Madrid de la Facultad de Bellas Artes, veure (I.P.A.F.B.A, n. 1969, I.P.A.F.B.A. n. 1970, I.P.A.F.B.A. n.1971). Amb relació a les obres del Museo de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando consultar (n. 0087, 0836, 0392, 0298, 0320, 0431 i 0329) i pel gravat consultar ING (FN33470; FN33788).

vinculades a la seva època madura a Roma. Sembla contradictori com un dels pintors espanyols millor considerats i posicionats a la ciutat italiana ha deixat tants pocs testimonis de la seva trajectòria artística. Si tenim present que els dibuixos conservats són de les acadèmies que el mateix Duran va realitzar com a exercicis de dibuix anatòmic a l'Accademia del Nudo i que la resta del seu catàleg comprèn generalment còpies de pintures de Tiziano (1490-1576), Caravaggio, Velázquez (1599-1660) o Raffaello (1483-1520), ens trobem que una porció molt poc representativa de les peces conservades són de pròpia invenció.

Aquest fet ens impossibilita aprofundir en la personalitat artística de Gabriel Duran qui després de passar per l'Accademia del Nudo va continuar com a deixeble en el taller de Mengs fins a la mort del pintor, el 1779. Tal com es desprèn de la carta que Francisco Preciado de la Vega va dirigir a Manuel de Roda (1708-1782) el 9 desembre de 1779, amb la pèrdua del mestre Gabriel Duran juntament Francisco Xavier Ramos (1746-1817), Francisco Agustín, Manuel Napoli (1757-1831), Carlos Espinosa (1759-1818) van passar a càrrec de Francisco Preciado de la Vega qui va continuar seguint els progressos dels pintors i va establir l'estudi del natural a la seva residència.³³

Llavors, Gabriel Duran era un home de família i un pintor de 30 anys al que encara no se li coneix una estabilitat econòmica, almenys relacionada amb la seva activitat com a pintor. La dificultat de reconstruir cronològicament el seu catàleg i les poques peces que en formen part ens fan plantejar que la dependència amb el taller de Mengs i la seva tasca com a copista d'obres per nodrir el fons de l'Academia de San Fernando deurien anar en detriment de la creació pròpia. De fet, no és possible distingir un moment de consolidació del seu catàleg, aspecte que ens porta a considerar, bé el paper secundari que va prendre la seva obra entre les diverses activitats artístiques del pintor, bé la possibilitat que s'hagin atribuït peces de Duran a altres pintors de l'ambient artístic romà.

33. GARCÍA SÁNCHEZ, «Cartas de Francisco», pp. 84-85.

Sobre les pintures de Gabriel Duran de pròpia invenció, es desprèn un caràcter neoclàssic que s'evidencia en l'estil i la temàtica de *Paisatge amb Mercuri i Argos* (fig. 2) i *Santa Irene assistint a Sant Sebastià* (fig.1), aquest darrer quadre molt proper a la representació del sant realitzada per Paolo De Matteis (1662-1728) avui al Museo Diocesano di Napoli i a la pintura de la Chiesa di San Sebastiano Martire a Guardia Sanframondi, del mateix pintor. El model de Sant Sebastià en la pintura de Gabriel Duran (fig.1), segurament deutor del model De Matteis, sembla antecedir el quadre de Vicente López y Portaña (1772-1850) del J.Paul Getty Museum datat a finals del segle XVIII així com la pintura de François-Guillaume Menageot (1744-1816) del Haggerty Museum of Art, Marquette University, tots dos exemples del ressò que va tenir el mateix model iconogràfic.³⁴

Fig. 1.

Gabriel Duran
(1770). (Fot. Museo de la Real
Academia de Bellas Artes de
San Fernando (0431))

34. Sobre el quadre de Vicente López y Portaña veure J. Paul Getty Museum (n. 2000.47) i amb relació a la pintura de François-Guillaume Menageot consultar el fons del Haggerty Museum of Art, Marquette University (n. 2000.6).

Fig. 2. Gabriel Duran (1770 ca.).
(Fot. Museo de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando (0320))

Gràcies als inventaris de l'Academia de San Fernando sabem que les obres de Duran enviades a la institució van tenir inicialment una bona acollida. Mentre el 1796 gran part de les seves pintures estaven exposades en estances com la biblioteca o diverses avant-sales,³⁵ amb el temps, el nombre de peces en mostra es va limitar a les reproduccions de Raffaello i al quadre dedicat a Sant Sebastià assistit per Santa Irene, *morceau de réception* a l'Accademia di San Luca i que devia ser també el de l'Academia de San Fernando, com apareix en el seu fons.³⁶

35. ASF, 2-57-2, *Noticia de las pinturas que posee la Real Academia de San Fernando según el orden de su numeración*. 1796-1805, ff. 17-18; 22; 32-34; 37.

36. Consultar *Aequa Potestas: Le Arti in gara a Roma nel Settecento*, Edizioni De Luca, Roma, 2000, p. 38.

Segons l'inventari de l'Accademia di San Luca, el quadre en qüestió es trobava a la primera sala, on tenien lloc les reunions de la Congregació, a la mateixa paret on

2.1 Gabriel Duran a l'Ambaixada espanyola davant de la Santa Seu a Roma

Els contactes entre els artistes espanyols que Gabriel Duran va establir a la ciutat finalment es van concretar en la vinculació cada cop més estreta del pintor amb l'Ambaixada d'Espanya davant la Santa Seu a Roma, on progressivament va ocupar càrrecs de més rellevància i responsabilitat. La col·laboració amb el procurador general José Nicolás de Azara (1730-1804) apareix documentada per primera vegada el 1770 per l'arribada a la ciutat de l'ambaixador espanyol a Londres, Bernardo del Campo (?-1800), a qui van acompanyar durant la seva estada a Roma.³⁷ No obstant això, la primera tasca que vincula Duran amb l'ambaixada és la responsabilitat sobre les pintures i els mobles del palau espanyol, càrrec que va assumir oficialment el 1786, encara que prèviament el pintor es va presentar com a substitut de Preciado de la Vega en la posició de vicedirector dels pensionats el març de 1782.³⁸

Amb el pas dels anys, Duran va assolir funcions de caràcter administratiu a l'interior de la mateixa institució, com la de comptador en substitució de Pedro Barceló (1790) o «pagador a los ex-jesuitas» (1793).³⁹ Sembla que la relació amb José Nicolás de Azara deuria ser molt propera si tenim present que Gabriel Duran va arribar a ser l'ho-

s'exhibia *Diana i Endimió* de Laurent Pécheux (1729-1821), *El matrimoni de Santa Caterina* de Sebastiano Conca (1680-1764) i una Verge de mig cos, d'Étienne Parrocel (1696-1775) (citats per Alessia FIABANE, «L'Accademia di San Luca nel XVIII secolo: un inventario inedito della quadreria», en *Giovanni Studiosi a confronto. Ricerche di Storia dell'Arte dal XV al XX secolo*, Associazione Culturale Shakespeare and Company 2, Roma, 2004, pp. 1, 137).

37. GARCÍA PORTUGUÉS, «José Nicolás», vol. 2, p. 127.

38. *Aequa Potestas*, p. 38.

39. AMAE, Leg. 361, Oficios de la Embajada, 29 de septiembre de 1790, f. 43b; AMAE, Leg. 362, Oficios de la Embajada, 30 de marzo de 1791, f. 44b; AMAE, Leg. 364, Oficios de la Embajada, Expediente n. 10, 30 de julio de 1793, f. 1r (citats per TREPAT CÉSPEDES, «L'obra de Manuel», p. 126).

me de plena confiança i a qui de Azara va deixar la gestió de l'ambaixada durant la seva absència el 1798,⁴⁰ any en què com a agent de precs a Roma va elaborar una llista de les possessions espanyoles a la ciutat.⁴¹

Tot i que a grans trets l'activitat de Gabriel Duran a l'ambaixada va ser sobretot administrativa on es va ocupar de la gestió de pagaments fins al 1802, el pintor també apareix descrit en la documentació com a «encargado de negocios en Roma» i va actuar com a marxant d'art o interlocutor entre la institució i artistes de renom com Vincenzo Pacetti. Concretament, sabem que el pintor va comissionar a Pacetti un retrat del rei d'Espanya i els bustos de Mario i Silla, segurament a expenses de la mateixa institució, com es desprèn del paper d'intermediari en adquisicions artístiques que Duran devia realitzar assíduament i de les que coneixem la compra del guix del Fauno Barberini, enviat a Madrid el 1804.⁴² No ens ha d'estranyar que el mateix Vincenzo Pacetti, amb qui Gabriel Duran deuria mantenir un contacte freqüent, segons demostren les nombroses visites del pintor al seu taller, digués en motiu de la mort del pintor que Duran va ser un «[...] uomo di molto garbo e favorito della sua nazione per il suo ottimo carattere» i al mateix temps comentés que «la pittura ha fatto poca perdita».⁴³

40. GARCÍA SÁNCHEZ, «Un privilegio diplomático», p. 211.

41. GARCÍA PORTUGUÉS, «José Nicolás», vol. 2, p. 155.

42. LUCIA PIRZIO BIROLI STEFANELLI, «Il giornale' di Vincenzo Pacetti: spagnoli a Roma nella seconda metà del XVIII secolo», en *Illuminismo e ilustración: Le antichità e i loro protagonisti in Spagna e in Italia nel XVIII secolo*, L'Erma, Roma, 2003, p. 338.

43. ANGELA CIPRIANI, GIULIA FUSCONI i CARLO GASPARRI, *Roma 1771-1819: I Giornali di Vincenzo Pacetti*, Naus, Pozzuoli, 2011, vol. 2, p.302.

Sessió VI

Creences i vivències

Un nuevo modelo devocional en la Cataluña del catolicismo ilustrado: las primeras misiones populares de la Congregación de la Misión (1717-1726)

JUDITH ARMIÑO ALARCÓN

Resum

El text analitza les primeres missions populars organitzades per la Casa Missió de Barcelona en els començaments del catolicisme il·lustrat a Catalunya. La seva estacionalitat i la seva tipologia catequètica són una novetat en el territori, reflex d'un canvi de pensament i inquietud espiritual, mitjançant els quals va donar inici a la introducció d'un nou model devocional. Mitjançant aquest fenomen religiós ha quedat constància de l'impacte generat sobre la consciència dels fidels en aspectes com ara la resolució de conflictes i el canvi dels costums quotidians.

Paraules clau: catolicisme il·lustrat, missions populars, Casa Missió de Barcelona, missió catequètica, vicencians, paüls, Congregació de la Missió.

Resumen

El texto analiza las primeras misiones populares organizadas por la Casa Misión de Barcelona en los comienzos del catolicismo ilustrado en Cataluña. Su estacionalidad y su tipología catequística son una novedad en el territorio, reflejo de un cambio de pensamiento e inquietud espiritual, mediante los cuales dio inicio a la introducción de un nuevo modelo devocional. Mediante este fenómeno religioso ha quedado constancia del impacto generado sobre la conciencia de los fieles en aspectos tales como la resolución de conflictos y el cambio de las costumbres cotidianas.

Palabras clave: *catolicismo ilustrado*, misiones populares, Casa Misión de Barcelona, misión catequística, vicencianos, paúles, Congregación de la Misión.

Abstract

The text analyzes the first popular missions organized by the Mission House of Barcelona in the beginnings of Catholicism illustrated in Catalonia. Its seasonality and its catechetical typology are a novelty in the territory, reflecting a change of thought and spiritual restlessness, through which began the introduction of a new devotional model. Through this religious phenomenon has been recorded the impact generated on the conscience of the faithful in aspects such as conflict resolution and change of everyday habits.

Keywords: *illustrated Catholicism*, popular missions, Casa Misión de Barcelona, catechistic mission, vincentians, paules, Congregation of the Mission.

1. Introducción

Las siguientes páginas aportan una aproximación histórica a la introducción del nuevo modelo devocional en los inicios del *catolicismo ilustrado*¹ en Cataluña. A raíz de este progresivo cambio de mentalidad,² los padres paúles resultaron un perfecto agente colaborador en este proceso, pues «se presentó la Congregación de la Misión como una institución cuyos fines, organización y estrategia responden a lo que el Estado y la Iglesia demandan en esta época».³ Tal como afirma Joan Bada:

1. Ulrich L. LEHNER, «What is Catholic Enlightenment?», *History Compass*, 8, t. II, (2010), pp. 166-178.

2 Para una contextualización más en profundidad, véase una magistral exposición en Antonio MESTRE, «Sociedad y religión en el siglo XVIII», *Chronica nova*, 19, (1991), pp. 257-270, Arturo MORGADO, *Ser clérigo en la España del antiguo régimen*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cádiz, 2000, pp. 201-208, Louis CHATELLIER, *La religión de los pobres: Europa en los siglos XVI-XIX y la formación del catolicismo moderno*, Desclée de Brouwer, Bilbao, 2002, pp. 319-324.

3. Mítxel OLABUENAGA, «Misiones Populares en la C.M. en España (1704-1975). Contribución a la historia social y religiosa de España», tesis doctoral, Universidad de Deusto, 1997, p. 169.

«amb la vinculació a la Corona, els bisbes eren cridats a col·laborar amb el reformisme borbònic»,⁴ así también detectó Domínguez Ortiz, en una «tendencia a convertir el clero secular en una especie de cuerpo de funcionarios al servicio del reformismo».⁵ El control del Estado hacia la Iglesia se logró con la promoción de jerarquías eclesiásticas afines a las reformas ilustradas, siendo la tutela de la Corona indispensable para llevarlas a cabo.⁶

Este contexto es el que envolvió la implantación de la comunidad paúl en 1704, situándose en la actual Plaza de Castilla de la ciudad de Barcelona.⁷ Gracias a la iniciativa de Francesc Senjust i Pagès, arceobispo (quien trabajó activamente en la evangelización de los pobres del campo) junto al canónigo Jerónimo Enveja y al obispo Benet de Sala i de Caramany. Pero los paúles no fueron los únicos misioneros

4. Joan BADA, «L'episcopat il·lustrat a la Catalunya de la segona meitat del segle XVIII», J. M. Puigvert i Solà, ed., *Bisbes, Il·lustració i jansenisme a la Catalunya del segle XVIII*, Eumo, Vic, 2000, pp. 149-168 (p.164).

5. Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Sociedad y Estado en el siglo XVIII español*, Ariel, Barcelona, 1984, p. 371.

6. Un caso de estudio y su relación con los paúles en Josep M. MARTÍ, Josep M. JUNCA, *El cardenal Sala. Història d'una tragèdia*, Associació Veritat i Justícia, Barcelona, 2014, pp. 43-50.

7. Para una explicación más detallada sobre la implantación de los primeros paúles en Barcelona, véase Cayetano BARRAQUER, *Las Casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*, t. II, Impr. de F.J. Altés y Alabart, Barcelona, 1906, pp. 581-593, Benito PARADELA, *Resumen histórico de la Congregación de la Misión en España: Desde 1704 a 1868*, Imprenta de G. Hernández y Galo Sáez, Madrid, 1923, Eligio RIVAS, «¿Por qué vinieron? La Iglesia en España en el paso del siglo XVII y XVIII», *La Congregación de la Misión en España 1704-2004. Caminos de futuro*, CEME, Salamanca, 2005, pp. 17-48, Mítxel OLABUENAGA, *Historia abierta de la Congregación de la Misión en España (1704-2000)*, CEME, Salamanca, 2006. Sobre la construcción de su iglesia, véase María DEL MAR, «La construcción de la casa e iglesia de la Congregación de la Misión en Barcelona: características generales e influencias significativas», M. Del Amor, J. A. Peinado, eds, *El Barroco: universo de experiències*, Asociación Hurtado Izquierdo, Córdoba, 2017, pp. 281-296.

preocupados por la enseñanza de la doctrina cristiana. A diferencia de la historiografía francesa o italiana, según ha podido constatar Rico Callado, quien representa un punto de referencia en la materia actualmente, el estudio de las misiones populares fue totalmente desatendida hasta hace pocos años en España.⁸ En los años 70-80 solamente el ámbito eclesiástico se interesaba por ellas,⁹ posteriormente se inició la investigación por parte de otros historiadores.¹⁰ Desde entonces son numerosas las aportaciones en este sentido,¹¹ aunque continúan siendo parciales y limitadas tanto cronológica como espacialmente.¹² En la misma línea sigue la historiografía catalana, en que disponemos de unas pocas y extraordinarias aportaciones al respecto.¹³ Al mismo tiem-

8. Francisco Luís RICO CALLADO, «Conversión y persuasión en el Barroco: Propuestas para el estudio de las misiones interiores en la España posttridentina», *Studia Historia. Historia Moderna*, 24, (2002), pp. 363-386.

9. El más significativo para nuestro estudio fue Víctor PARDO, «Las misiones populares en la Congregación de la Misión», *Primer Congreso de Misiones Populares*, Bergalí, Sevilla, 1956, pp. 75-86.

10. José Ignacio TELLECHEA, «El Real Colegio de la Compañía en Salamanca y las misiones populares (1654-1766)», *Salmanticensis*, 1975, pp. 297-334, Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, «Una misión en Extremadura», *Revista Internacional de Sociología*, 3, 1989, pp. 427-442.

11. Francisco Luís RICO CALLADO, *Misiones populares en España entre el Barroco y la Ilustración*, Institució Alfons el Magnànim, Valencia, 2006. Destacamos también las aportaciones de Camilo Fernández Cortizo, Javier Burrieza Sánchez, Fernando Negrodo del Cerro, Juan Aranda Doncel o María Soledad Gómez Navarro.

12. Ya en los 90 se señalaba la escasez historiográfica: Javier BURRIEZA SÁNCHEZ, «Ciudades, misiones y misioneros jesuitas en la España del siglo XVIII», *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea*, 18, (1998), pp. 75-108 (75). Francisco Luís RICO CALLADO, «Las Misiones Interiores en la España Posttridentina», *Hispania Sacra*, vol. 55, 111, (2003), pp. 109-130 (110).

13. Siendo los más significativos Jaume BORRÀS, «Geografia i incidències històriques de les missions populars d'Escornalbou», *I Congrés d'Història de l'Església catalana des dels orígens fins ara*, vol. II, Solsona, (1993), pp. 93-114. Josep TORNE, «El manuscrit, explicació de la doctrina cristiana d'Escornalbou i la llengua catalana en el XVIII», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 67.2 (1994), pp. 83-91. Y de muchos de sus artículos, la obra de síntesis

po y paradójicamente, apenas ha sido tratado el siglo XVIII en nuestro país, época de esplendor para las misiones populares en Europa.¹⁴

Este estudio introductorio es útil para plantear nuevas realidades y nuevos interrogantes que presentaba la vida religiosa catalana en la época. Mediante la exposición de algunos elementos, analizamos en las primeras misiones populares organizadas por la Congregación de la Misión, o Casa Misión de Barcelona, la acción y método de estas prácticas religiosas como reflejo del pensamiento e inquietudes que se estaban implementando en los sectores más reformistas de la Iglesia.

2. Características de la misión

Entendemos por misiones populares¹⁵ aquellas acciones evangélicas a poblaciones ya bautizadas por la Iglesia católica «realizadas por sacerdotes especializados, enviados a los fieles de una o varias parroquias por el obispo y los superiores de la comunidad, para promover la salvación y santificación de los pueblos, por medio principalmente de la predicación, sacramentos y oración colectiva».¹⁶

Antes de profundizar en el desarrollo doctrinal de las mismas, es necesario analizar la importancia del movimiento geográfico que éstas tuvieron, su primera expansión por el territorio catalán, estacionalidad y duración para diferenciarlas de otra tipología misionera. La fuente principal para este análisis no es desconocida¹⁷ pues la bibliografía exis-

de Valentí SERRA, *La Predicació dels framenors caputxins: des de l'arribada a Catalunya al Concili Vaticà II (1578-1965)*, Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona, 2012.

14. CHATELLIER, *La religión de los pobres*, p. 139.

15. Nicanor MORIONES, *Por las misiones parroquiales: breves apuntes para facilitar el conocimiento y propaganda de las mismas*, El Perpetuo Socorro, Madrid, 1959, p. 28.

16. PARDO, *Las misiones populares*, p. 78.

17. Es mencionada e incluso fragmentariamente transcrita a lo largo de PARADELA, *Resumen histórico* y MÍTXEL OLABUENAGA, «Localización territorial de las misiones populares 1704-2000», accesible online en: <http://misionerospaules.org/biblioteca> [29/09/2018] pp. 190-219.

tente, aunque escasa, hace referencia de ella. Se trata del *Libro de las Misiones* el cual recopila un período de actividad comprendido entre 1717-1833. Suponemos que los sermones se hicieron en catalán, ya que así constan la mayoría de las anotaciones en el registro de misiones y así, por ejemplo, el obispo Climent de Barcelona la defendió como lengua útil para la pastoral en Cataluña.¹⁸

El afán misionero de la Congregación podemos apreciarlo en la primera línea del libro «Al primer de mayo de 1717 se dio principio a la principal función del Instituto, esto es, a las misiones, habiendo los sacerdotes desta Casa de Barcelona la primera Misión».¹⁹ Recordamos que la Congregación de la Misión fue fundada por San Vicente de Paúl en el año de 1632 bajo el lema *Evangelizare pauperibus misit me* (Dios me envió a evangelizar a los pobres), y precisamente con este carisma esencialmente misionero fue posible su expansión.²⁰ Como resultado tenemos este tipo de fuentes históricas, un reflejo de la fidelidad a la esencia vicenciana y una herencia directa de las directrices del fundador en que pedía un registro de las misiones efectuadas bajo unas pautas muy determinadas.²¹ El esquema que sigue la comunidad de Barcelona es realmente similar.²²

Todas las misiones tienen una frecuencia anual excepto un cese durante 1719 (sin que la fuente dé alguna explicación a esta pausa). De

18. MORGADO, *Ser clérigo*, p. 102.

19. Archivo Provincial de la Congregación de la Misión (APCM), Barcelona, Libro de Misiones, f. 1.

20. La expansión por Cataluña en diferentes Casas de la Misión lo vemos gráficamente en Joan BADA, Genís SAMPER, *Catalònia religiosa*, Claret, Barcelona, 1991, p. 124.

21. Mítxel OLABUENAGA, «Misiones Populares en la C.M. en España (1704-1975). Contribución a la historia social y religiosa de España», tesis doctoral, Universidad de Deusto, 1997, p. 18.

22. 1. nombre del pueblo, 2. fecha inicio de la misión, 3. obispado al que pertenece, 4. distancia desde Barcelona, 5. fecha de finalización, 6. resultado general del pueblo expresado en comuniones, 7. nombre de los misioneros.

forma ampliamente mayoritaria participaban cuatro misioneros, aunque en ocasiones hubo tres para las misiones más breves y seis si había aprendices. Debe tenerse en cuenta que, además de las misiones populares, los misioneros tenían otras funciones que desempeñar, como los ejercicios espirituales o la formación al clero. De hecho, el personal que se dedicaba exclusivamente a las misiones nunca sobrepasó el 33% del total.²³ En las 60 misiones seleccionadas, constatamos que en el obispado de Barcelona se realizaron las primeras labores misioneras con mayor frecuencia, seguramente siguiendo una lógica de la proximidad a su residencia y una facilidad logística. Destaca la apreciación de los paúles en contabilizar las prédicas a cuatro galeras como misiones, pues aunque el desplazamiento ni el escenario fue el habitual, sí lo fue el método y el propósito de ofrecer una atención espiritual, los cuales dieron óptimos resultados, tanto así que fueron ayudados por otros confesores de la ciudad.²⁴

JURISDICCIÓN ECLESIASTICA	Nº DE MISIONES (1717-1726)
Obispado de Barcelona	25
Obispado de Vic	19
Obispado de Solsona	12
Galeras de Barcelona	4
Total	60

El protagonismo del mundo rural según la esencia fundacional fue respetado. En el conjunto, observamos la clara intencionalidad y adaptación de la tarea misional al calendario agrario, impactando el vacío de

23. OLABUENAGA, *Misiones Populares*, p. 200.

24. APCM, Libro de Misiones, f. 3.

los meses de julio, agosto, septiembre y los inicios de octubre, evitando coincidir con las labores de la siega y la trilla del trigo en verano y la siembra en otoño. Aunque sabemos que la dedicación de otras actividades económicas por parte de los campesinos perjudicó la asistencia a los sermones también durante la primavera: «advertint que auria estar molt major [el éxito de la misión] si lo temps no fos estat tant incòmodo, per estar la gent ocupada en las segas, y cria de cuchs de seda» o también «se adverteix que no es bon temps la primavera per fer Missió en dita vila per estar la gent molt ocupada en la horta y criansa de cuchs de seda».²⁵ También la necesidad material frustraba la misión, como en Terrassa durante 1727: «huvo suficiente concurso y devoción aunque le disminuyó las lluvias con la necesidad de cavar las vinyas».²⁶ En cuanto a los meses de febrero y marzo, aunque no lo explicita la fuente consultada, es probable que los padres paúles no quisieran coincidir con las llamadas misiones cuaresmales o misiones de penitencia (totalmente distintas en método, duración y mensaje pastoral) que pudieran estar haciendo otras órdenes religiosas, capuchinos y jesuitas fundamentalmente, o en todo caso con la preparación cuaresmal del capellán habitual.

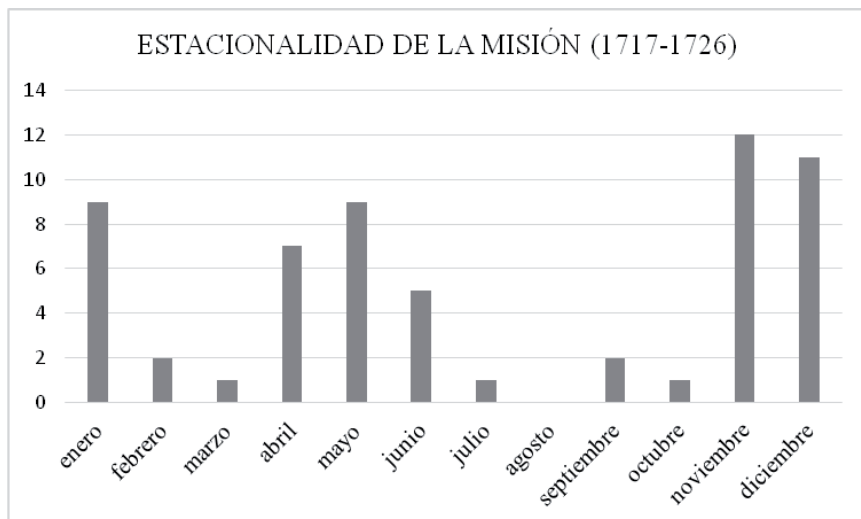
La misión vicenciana toma la característica de ser más duradera que la de sus semejantes, por ejemplo, de las trinitarias de una semana de duración y las capuchinas o las jesuitas, que solían durar 10 días o dos semanas,²⁷ frente a los 22 días de media que presentan los paúles según nuestra estadística. Siguiendo el propio reglamento interno, en una misión en que comulgaran unas 500 personas no debía durar más de 15 días o un máximo de tres semanas con tres sacerdotes.²⁸ Al te-

25. APCM, Libro de Misiones, f. 14r, en la villa de Pons en 1737 y en 1739, f. 16.

26. APCM, Libro de Misiones, f. 7.

27. Francisco LuíS RICO CALLADO, «Las misiones interiores en la España de los siglos XVII-XVIII», tesis doctoral, Universidad de Alicante, 2002, pp. 63 y 74.

28. Biblioteca Universitaria de Barcelona (BUB), Ms, 544, *Reglas para los que van a Misión*, f.90.

ner una proyección eminentemente formativa, era necesario el mayor tiempo posible para la profundización de las materias y no una simple manifestación devocional.

DURACIÓN DE LA MISIÓN EN N° DE DÍAS (1717-1726)

Días totales en misión	1.316
Días mínimos en una misión	10
Días máximos en una misión	34
Media días en una misión	22

En cuanto al éxito de la misión, éste siempre fue expresado por el número de comuniones. Sabemos según el *Libro de Misiones* que participaron activamente más de 88.500 personas en los primeros 9 años de acción misionera, y más adelante algunas misiones serían especialmente célebres como la de Olot en 1735 con 35 días de duración, en

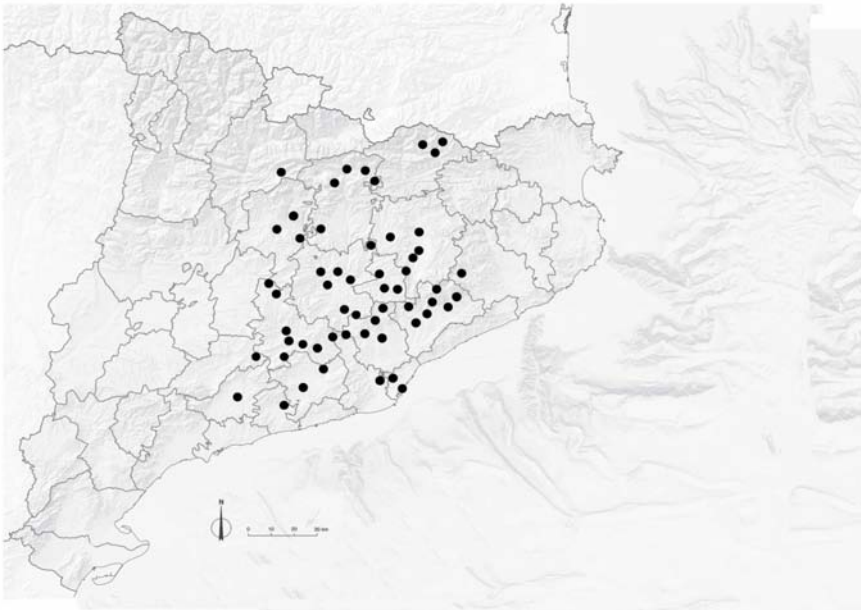

que comulgaron 7.000 personas.²⁹ O el caso de La Bisbal de 1728 con 4.000 comuniones que duró 28 días y «essent lo concurs excessiu en lo dia de la comunió general» acompañada de una gran asistencia de eclesiásticos.³⁰

RESULTADOS DE LA MISIÓN EN N° DE COMUNIONES (1717-1726)

Comuniones totales	88.500
Comuniones mínimas por misión	200
Comuniones máximas por misión	3.500
Comuniones de media por misión	1.580

3. *Expansión geográfica de la misión*

29. APCM, Libro de Misiones, f. 12r.

30. *Ibidem*, f. 7r.

Misiones populares vicencianas (1717-1726). Elaboración propia, localizaciones aproximadas.

En coherencia con la estacionalidad, las misiones se organizaron fundamentalmente en una distribución en torno a un paisaje con marcado protagonismo rural. Encontramos una localización claramente estratégica e intencionada: actuaron principalmente en poblaciones cercanas a otras. La explicación a este método lo encontramos en las ordenanzas para la Casa de los paúles de Palma en 1771, de la mano del padre Ferrer, maestro de misioneros, primer visitador de la provincia y superior de la Casa de Barcelona:

Siendo las misiones según nuestras Reglas la principal función de nuestro Instituto, las han de conservar [...] pues que estas jamás faltarán, ni dejarán de ser fructuosísimas, si no se pierde por nosotros y lo serán mucho más si buscamos a los pobres y desamparados; y no nos espantan los públicos y pecadores; si preferimos, cuanto es de nuestra parte, los lugares pequeños, aquellos que tienen más necesidad y menos cultura, y si procuramos hacer las misiones más cercanas a las otras, de manera que las antecedentes preparen las siguientes y éstas confirmen aquellas.³¹

Así consistió el método de la Casa Misión de Barcelona para la planificación de sus campañas misioneras. Buscaron los lugares más necesitados de asistencia espiritual y relativamente cercanos los unos a los otros, a fin de crear cierto clima de expectación cuando las noticias recorrieran los pueblos ante su próxima visita. La concentración de las primeras poblaciones misionadas (casi la mitad de la muestra) se sitúa en las actuales comarcas del Vallès Occidental (6), Vallès Oriental (7), Bages (7), Anoia (9). Pero también siguieron la lógica fundacional las misiones más alejadas al lugar de su residencia, buscando para ello los

31. Benito PARADELA, *Los visitadores de la Congregación de la Misión y Directores de las Hijas de la Caridad en España. Apuntes biográficos*, Del Asilo de huérfanos del S. C. de Jesús, Madrid, 1928, p. 44.

meses en que, a diferencia de las poblaciones cerealistas y vitícolas que estarían ocupadas en las tareas del campo, éstas localidades más septentrionales se encontrarían comparativamente más disponibles. Lo vemos en los casos de Bagà, La Pobla de Lillet y Sant Jaume de Frontanyà durante los meses de junio y julio de 1725, y la villa de Camprodón, Vilallonga de Ter y Molló durante los meses de abril a junio de 1726.

4. Metodología de la misión

Tiene por lo tanto todo este movimiento misional la finalidad de obtener una conversión de vida hacia la *perfección cristiana*. Naturalmente, cada modelo devocional entendió unas características muy distintas al concepto de “vida perfecta” o santidad. Para los paúles de esta comunidad la salvación era mediante la instrucción cristiana, lo apreciamos con su contribución a «l’ensenyament del catecisme sense marginar ningú» que a lo largo del XVIII estaba preocupando a los obispos de Cataluña,³² fomentado así mismo por la monarquía borbónica, como un «modelo de asistencia social».³³ El objetivo de este reformismo fue llevar la misión catequética de la Iglesia de forma más efectiva, por lo que la conversión, santificación (y salvación) de todos los creyentes pasaba necesariamente por la formación, dando un énfasis a la ignorancia como origen de los males del alma (y de la sociedad). San Vicente tenía como máxima no salir de una aldea hasta que todo el pueblo hubiera sido instruido en «las cosas necesarias para la salvación y que cada uno haya hecho su confesión general».³⁴ La confesión del individuo era

32. Joan BADA, «La vida religiosa a Catalunya a l’època de Carlos III», *Pedralbes. Revista d’Història Moderna*, VIII-2 (1988), pp. 459-478 (475).

33. MORGADO, *Ser clérigo*, p. 201, OLABUENAGA, *Misiones populares*, p. 169: «Las misiones populares adquieren un sentido no sólo para la Iglesia, como medio extraordinario de evangelización y como presencia casi única en algunos núcleos rurales, sino también para el Estado, como medio de educación y fomento del asociacionismo caritativo».

34. OLABUENAGA, *Misiones populares*, p. 48.

esencial, como un acto de contrición en que finalmente el misionado comprendía sus errores de conducta y podía, a partir de entonces, llevar una vida correctamente cristiana. En otras palabras, la interiorización de los conocimientos adquiridos y su reflexión. Como vemos en el horario del reglamento, son hasta ocho horas³⁵ las que un misionero puede estar atendiendo en los confesionarios. Los aldeanos acudían en las primeras horas del día para no condicionar el normal desarrollo de la jornada rural. Esta idea la vemos confirmada en el propio reglamento, aconsejando flexibilidad en la hora de impartir la doctrina.

Como resumía Pardo, la síntesis de la misión vicenciana se basaba en la finalidad de recorrer pueblos, aldeas y ciudades evangelizando a los pobres, por medio de catequizar y predicar las verdades de salvación, persuadiendo para recibir las confesiones y, he aquí un punto clave, arreglar las disensiones entre vecinos.³⁶ Era necesario previamente preparar un clima óptimo para la aceptación del mensaje, resolviendo riñas y pacificando conflictos:

Importa mucho que al principio de las misión predique de las enemistades, exortando al pueblo a reconciliarse con sus enemigos antes que lleguen a los pies del confessor y que no hagan caso del punto de honor de los mundanos, antes bien que los más inocentes sean los primeros en buscar a los otros por amor a Jesuchristo [...] por lo menos reciban cordialmente a los que los buscaren, y quando por si solos no pueden ajustarse, vengan a nosotros y tengan por bien que seamos mediadores de sus ajustes.³⁷

De caso contrario, se vio resentido el éxito de la misión y su número de participantes, como la misión menos exitosa (200 comuniones) de Sant Martí de Centellas en 1720: «huvo en esta poco concurso y

35. BUB, Ms, 544, f.86-88. De seis a once de la mañana, y de dos del mediodía hasta el sermón.

36. PARDO, *Las misiones populares*, pp. 78-79.

37. BUB, Ms, 544, f. 104-105.

assitencia por una dissension entre el baile y requisas con otros del mismo pueblo». ³⁸ También en Granollers de 1721 en que se consiguió «bastante concurso, pero mediano fruto, por aver alguna dissensión y estar en dicha villa dados a litigios y contratos». ³⁹ Pero también consta en sus escritos la resolución de muchos conflictos personales de los participantes en la misión, por ejemplo en Taradell en 1722 «[éxito de la misión fue dado] especialmente en reconciliarse los agraviados» ⁴⁰ y Vilamajor 1723, «se compusieron unas singulares dissensiones y diferencias entre las personas del gobierno, haziéndolas firmar paz y unión, en escritos delante del parracho y testigos», ⁴¹ Sallent 1723 «se compusieron muchas discordias», y más tarde por ejemplo en Alforja 1735 «se comprungueren molts pleys y desunions», Organyà 1739 «se compongueren las discordias y plets hi avia entre los comuns y seculares», La Llacuna 1741 «sa apacigua també la murmuració de un escándol públich». ⁴² Como señalaba Callahan «de esta manera, la Iglesia proporcionaba a la sociedad del siglo XVIII un mecanismo esencial para el mantenimiento de la paz social». ⁴³ Este prestigio social que iban adquiriendo estos agentes de la concordia, ligado al hecho de la gratuidad de la misión paúl, hacía que la predisposición a escuchar el mensaje fuera en aumento, ⁴⁴ tal

38. APCM, Libro de Misiones, f. 2.

39. *Ibidem*, f. 2r.

40. *Ibidem*, f. 3.

41. *Ibidem*, f.4.

42. APCM, Libro de Misiones, f.12r, f. 16r, f. 17r. Véase f. 22 para la misión de 1741 en Arenys de Munt: «Fou molt ferrorosa de gran fruit, de molta edificació de tot lo reynat, consuelo dels missionistas y gloria de Dèu, perque en ella se reuniren los animos que havian molt encontrats. Se terminà un plet mogut per los obrers de la Iglesia contra un particular, restablintse una pau general comuna a tot lo poble. Combregaren algunas 1300 personas».

43. William CALLAHAN, *Iglesia, poder y sociedad en España 1750-1874*, Nerea, Madrid, 1989, p. 56.

44. Para un balance de visiones, Tomás MANTECÓN, «La capacidad del clero secular para apaciguar las disputas entre los campesinos montañeses del siglo XVIII», V. Suárez,

y como consideró Egido «unos sermones y unos predicadores que por algunas semanas dominaban la vida, los sentimientos, las conciencias y lograban el entusiasmo de todos los sectores sociales del campo...». ⁴⁵

Recordando a Domínguez Ortiz: «el movimiento misional [...] influyó de manera decisiva en la fisonomía moral de nuestro pueblo». ⁴⁶ Y esta fisonomía moral era entendida con una interpretación de la conducta humana desde el rigorismo moral. Esta visión de la planificación misional fue consecuencia de la exportación del modelo francés (de vicencianos y eudistas), quienes originalmente predicaban un mayor rigor dogmático dada la competitividad confesional hacia las comunidades protestantes que residían en la Francia del siglo XVII. ⁴⁷ Pero además, el catolicismo ilustrado buscó una vida espiritual más interior, cristocéntrica y con un estilo sencillo de explicación huyendo de la oratoria barroca, «Que la doctrina se haga con repetidas preguntas, hechas con orden, claridad y amenidad», ⁴⁸ tal y como aconsejaba el padre Ferrer la enseñanza de la doctrina fue más eficaz «de viva voz ya por ser adaptadas a las necesidades presentes, y a circunstancias del tiempo, y de las personas». ⁴⁹

El hecho que el padre Ferrer tradujera los pensamientos de Louis Bourdaloue, «el más jansenista de los jesuitas», nos marca una clara

E MARTÍNEZ, M. LOBO, coords, *III Reunión Científica de Historia Moderna*, AEHM, Las Palmas, vol. 1, 1995, pp. 149-156.

45. Teófanos ÉGIDO, «Religión», en F. Aguilar, ed., *Historia literaria de España en el siglo XVIII*, CSIC, Madrid, 1996, p. 781.

46. Antonio DOMÍNGUEZ ORTIZ, *La sociedad española en el siglo XVIII*, CSIC, Madrid, 1955, p. 154.

47. Fernando NEGREDO DEL CERRO, «Las misiones populares en La Mancha del siglo XVIII: la imposición de un modelo moral», *Campo de Calatrava*, 6, (2003), pp. 299-322 (304).

48. PARADELA, *Los visitadores*, p. 45.

49. Vicente FERRER, *Tratado de los ejercicios de piedad: Medios principales para perseverar en el bien y hacer vida devota*, Bernardo Pla, Barcelona, 1769, p. 255.

línea interpretativa rigorista.⁵⁰ La metodología vicenciana no aprecia únicamente la manifestación externa de la fe, sino que además sustenta un nivel de asimilación e interiorización de valores morales intimistas, con un trabajo de meditación, contemplación y hasta cierto ejercicio mental en torno a la imaginación y proyección de imágenes por parte del fiel: «El primer modo muy bueno y útil de andar en la presencia de Dios, es pensar, como así es en realidad, que le tenemos delante; que nos está de continuo mirando, y viendo quanto hacemos, decimos y pensamos [...] sin que se le pueda esconder cosa alguna».⁵¹

La máxima perfección era construida por las cuatro columnas básicas de la vida espiritual, siendo la oración mental cotidiana,⁵² la frecuencia de sacramentos, el retiro y la ocupación continua útil.⁵³ Encontramos también una férrea disciplina al respeto por los días de guardar, preocupación también presente en la enseñanza religiosa de las Luces,⁵⁴ con advertencias pedagógicas sobre el castigo divino,⁵⁵ aunque ya no con el temor por el infierno eterno de la misión penitencial.

50. Vicente FERRER, *Tratado de los ejercicios de piedad*, pp. 89-92. Recomienda entre diversos libros para la instrucción y doctrina varias obras de Arbiol entre las cuales, *La familia regulada* fue un ejemplo esencial para la formación del campesinado en materia moral claramente rigorista.

51. Vicente FERRER, *Tratado instructivo para alcanzar la perfección christiana, que contiene quatro medios utilísimos para el logro de tan importante objeto*, Bernardo Pla, Barcelona, 1791, p. 81.

52. APCM, Libro de Misiones, f. 6, 12r enseñanza de la oración mental pública en la parroquia.

53. Vicente FERRER, *Tratado sobre las máximas fundamentales de la perfección y motivos de credibilidad*, Bernardo Pla, Barcelona, 1780, p. 2.

54. BADA, *La vida religiosa*, pp. 472-473.

55. APCM, Libro de Misiones, f. 13 en 1735 en Sant Pau: «En esta missió en lo día de la tercera dominica de advent, en que feu la plática al matí de no treballar en las festas, un home aná a fer leña y caygué de un arbra y se espatllà en la espinada, y bras, y després en lo dia de Santa Lluçia que tots los del lloch la colian com a festa, altra home aná a fer leña y caygue sobra lo ventra una gran brancada de un arbre que lo auria allí esclatat, sino lo hagués luego socorregut un company».

Pero esta postura doctrinal ilustrada acompañada de las tesis rigo-ristas del jansenismo «no lligaven en absolut amb la religiositat popular catalana».⁵⁶ En muchas ocasiones los aldeanos no estaban completamente predispuestos a participar en la misión: o no asistían porque sencillamente no les gustaba el predicador, porque «éste no hace lo que dice sobre la santidad», o simplemente no iban porque no entendían nada de lo dicho o no recordaban nada después.⁵⁷ Otros se excusaban en la dedicación del duro trabajo, pero los misioneros registraban que comúnmente esas mismas personas tenían horas libres, especialmente por la noche, que dedican al baile, juegos, cortejos y diversiones. Aquellos que iban sin interés lo hacían por el mero cumplimiento «porque otros van y que no digan, ir y oír por ceremonia sin atención, sin devoción». Lógicamente éstos se distraían en sus pensamientos, o había alguien “orgullosa” que se tomaba a mal las pláticas «al no querer ser corregido en su estilo de vida», o peor aún, que alguno se quedara dormido durante el sermón. Otros vecinos comentaban también que ya conocían la doctrina o que la podían adquirir más cómodamente en libros ya impresos.⁵⁸ Afortunadamente para estos misioneros supieron ofrecer remedios al respecto:

Si el pueblo fuere negligente en asistir a los sermones y no fuera a las confesiones, se recomienda celebrar durante algunos días feriales misas solemnes de aquellas en que la gente a común por el ordinario tiene mayor devoción como por la paz en tiempo de guerra, para que Dios les preserve del contagio quando amenaza. Por los difuntos del lugar, por otros fines semejantes avisando al pueblo el dia antes diziendo mañana se cantará una missa solemne y de esta suerte se atrahe al pueblo.⁵⁹

56. Joan BADA, *Història del cristianisme a Catalunya*, Eumo, Vic, 2005, p.145.

57. FERRER, *Tratado de los ejercicios de piedad*, p. 257.

58. *Ibidem*, p. 260-263.

59. BUB, Ms. 544 f. 100-110.

Y es que, al parecer, la verdadera motivación de buena parte de los asistentes era conseguir favores y gracias divinas para su día a día y el bienestar de su familia o sus difuntos como recompensa a su participación en la misión.

Conclusiones

A diferencia de las misiones populares de carácter penitencial (desarrollada en pocos días, de estilo dramático y teatral) la misión catequística de los paúles era un despliegue formativo cristiano en una pedagogía itinerante. Nos encontramos en el inicio del setecientos en Cataluña con una comunidad religiosa que apuesta por un modelo devocional totalmente distinto al modelo barroco,⁶⁰ una sensibilidad religiosa de características ilustradas. Esto lo vemos en el interés de estas primeras misiones, por ejemplo, en la enseñanza de la oración mental, en la falta de escenarios teatrales y las características logísticas de los itinerarios.

Había por lo tanto en estos inicios del siglo XVIII una alta clerecía de mentalidad reformista y una «devoción popular ilustrada, quizás no mayoritaria aunque influyente».⁶¹ Esta influencia es reflejada en la transformación de algunas costumbres de los lugares misionados. Sabemos por los registros de misiones que varias poblaciones, después de estas primeras prédicas vicencianas, y aún con las dificultades de interacción con los vecinos que hemos mencionado anteriormente, hubo señales muy significativas del cambio de conducta. No celebraron el carnaval ni asistieron a tantos bailes y fiestas durante el año de 1727 en Arenys de Mar, en que fueron invitados a dar charlas los eclesiásti-

60. Para el modelo devocional barroco en la misión popular, véase Francisco Luís RICO, «Espectáculo y religión en la España del Barroco Las misiones interiores», *Chronica Nova*, 29 (2002), pp. 315-339.

61. Joan BADA, «Religión e Ilustración», *Manual de historia moderna*, Ariel, Barcelona, 1993, p. 686.

cos de Arenys de Munt y Canet. «En estos dos pobles se ha procurat desterrar un abus de anar fadrins y donas a buscar ginesta per la octava de Corpus y de ballar a la nit ab exces». ⁶² También en Vilaseca tiempo después, durante el año 1735 «se compongueren desunions y plets y se levaren los jochs públich». ⁶³

Fue un esfuerzo de catequización intenso: en nueve años los paules misionaron 60 poblaciones, demostrando la urgencia de su trabajo. En consecuencia y a medida que pasó la centuria se aceleraron las acciones catequéticas con misiones paralelas simultáneas en el territorio catalán y hacia las islas Baleares, amén de la fundación de la Casa en Mallorca 1736, Guisona 1751, Barbastro 1752 y Reus 1758. Después de la expulsión de los jesuitas, principales defensores del probabilismo moral, ⁶⁴ serán las misiones rigoristas las que tomen el protagonismo de las formas de vida religiosa de la cotidianidad de aquellas gentes, haciendo de los padres paúles unos pioneros de su tiempo.

62. APCM, Libro de Misiones, f. 6r.

63. APCM, Libro de Misiones, f. 12r.

64 BADA, La vida religiosa, p. 477: «*La segona meitat del segle XVIII a Catalunya, en els seus aspectes religiosos, és un temps no definit encara, on perviuen formes antigues i tendències modernes, a vegades enfrontades coexistentment pacíficament, pero sense cohesió...*».

Las conversiones de soldados y galeotes en Barcelona según la correspondencia del jesuita Francisco Poch (1676-1685)

RAFAEL BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO*
Universitat de València

Resum

El jesuïta Francesc Poch va desenvolupar una activa tasca missional entre els soldats protestants i els galiots musulmans presents a Barcelona en el decenni 1675-1685. Així ho fa en la seva correspondència amb els preposits generals de la Companyia de Jesús, Joan Pau Oliva i Carles de Noyelle. En elles va donar notícies d'interès sobre com realitzava la seva tasca i sobre les celebracions cerimonials a Barcelona per celebrar els baptismes dels esclaus musulmans i les missions de Quaresma. Cal destacar que les conversions exigien una catequesi prèvia; crida també l'atenció l'existència de debats religiosos entre el nostre protagonista i els reformats o jueus.

Paraules clau: missions jesuïtes, soldats protestants, galiots, conversió religiosa, correspondència religiosa, predicació.

Resumen

El jesuita Francisco Poch desarrolló una activa tarea misional entre los soldados protestantes y los galeotes musulmanes presentes en Barcelona en el decenio 1675-1685. Así lo refiere en su correspondencia con los prepositos generales de la Compañía de Jesús, Juan Pablo Oliva y Carlos de Noyelle. En ellas dio noticias de interés sobre cómo realizaba su tarea y sobre las celebraciones ceremoniales en Barcelona para festejar los bautismos de los esclavos musulmanes y las misiones de Cuaresma. Hay que destacar que las conversiones exigían una catequesis previa; llama también la atención la existencia de debates religiosos entre nuestro protagonista y los reformados o judíos.

* Este trabajo se realiza en el marco del proyecto de investigación financiado «Nuevas perspectivas de Historia Social en los territorios hispánicos del Mediterráneo occidental en la Edad Moderna» (HAR2014-53298-C2-1-P).

Palabras clave: misiones jesuitas, soldados protestantes, galeotes, conversión religiosa, correspondencia religiosa, predicación.

Abstract

Jesuit Father Francisco Poch developed an active missionary work among Protestant soldiers and Muslim galley rowers present in Barcelona during the decade 1675-1685. In his letters to the General Fathers of the Society of Jesus, Juan Pablo Oliva and Carlos de Noyelle, he gave interesting news about how he carried out his duties and about the ceremonial celebrations carried out in Barcelona on the occasion of the baptisms of the Muslim slaves and the Lenten missions. It is noteworthy the fact that the conversions required a previous catechesis; we must also highlight the existence of religious debates between our protagonist and the Reformed or Jews.

Keywords: Jesuits missions, protestant soldiers, galley rowers, religious conversion, religious correspondence, preaching.

El padre Francisco Poch desarrolló una activa tarea misional entre los soldados protestantes y los galeotes musulmanes presentes en Barcelona en el decenio 1676-1685. Así lo refiere en su correspondencia con los prepósitos generales de la Compañía de Jesús, Juan Pablo Oliva y Carlos de Noyelle. Se trata de veinte cartas que cubren ese periodo, conservadas en el *Archivum Romanum Societatis Iesu*.¹ Pueden clasificarse dentro de las autobiografías espirituales, ya que están escritas por orden de sus superiores para dar cuenta de su trabajo misional, sobre el que redactó, además y a petición de aquellos, una detallada relación

1. Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI), ARAG. 27/I, 85-104. Para no recargar tanto las notas, se incluye al final una relación de las cartas remitiendo al número de expediente e indicando la fecha de envío y la que está anotada en el sobre y que, al menos desde la n.º 7, corresponde a la de respuesta.

que no conocemos. La elaboración de ese memorial es el leitmotiv de casi todas ellas, pero además en las cartas nos da noticias de interés sobre cómo realizaba su tarea, destacando, en particular, el relato de sus discusiones con algunos calvinistas así como de las celebraciones ceremoniales en Barcelona con ocasión de los bautismos de los esclavos musulmanes y la culminación de misiones cuaresmales.

Esta correspondencia ha sido mencionada por varios autores: el P. Francisco de Borja Medina,² que redactó además una breve nota biográfica,³ Bernard Vincent⁴ y Emanuele Colombo⁵ citaron aspectos relativos a la conversión de los musulmanes.

No se puede asegurar que no falten cartas; el que en ellas no se haga mención, salvo de forma excepcional, a las recibidas dificulta un control interno. Es muy posible que durante el largo paréntesis de 18 meses transcurridos entre las cartas 12 y 13 enviara alguna otra. En efecto, a la carta n.º 12 de 15 de febrero de 1681 se respondió el 26 de abril de ese año, y en la n.º 13, de 9 de diciembre de 1682, hace referencia a una carta del nuevo General, Carlos de Noyelle, animándole a seguir con su labor. Entre ambas, en efecto, se había producido la sucesión en la Prepositura General de la Compañía, por el fallecimiento de Juan Pablo Oliva, lo que podría explicar la falta de correspondencia en ese

2. Francisco de Borja MEDINA, «Compañía de Jesús e islam en España (siglos XVI-XVII)», *Archivo Teológico Granadino*, 80 (2017), pp. 173-187. Quiero agradecer aquí al P. Medina sus atenciones y enseñanzas durante mi estancia en el ARSI.

3. Francisco de Borja MEDINA, «Poch, Francisco. Profesor, operario, misionero castrense», en Ch. E. O'Neill, S.J. y J. M.ª Domínguez, S. J., dirs., *Diccionario histórico de la Compañía de Jesús: biográfico-temático*, vol. IV, Universidad Pontificia de Comillas, Madrid, 2001, pp. 3.161-3.162. Había nacido en Blanes (Girona) en diciembre de 1631 —cumplía, por tanto, 45 años en 1676— y falleció en Barcelona el 20 de julio de 1685.

4. Bernard VINCENT, «Musulmanes y conversión en España», en *El río morisco*, Biblioteca de Estudios Moriscos- PUV, 2006, Valencia, pp. 75-87.

5. Emanuele COLOMBO, «*Infidels at Home. Jesuits and Muslim Slaves in Seventeenth-Century Naples and Spain*», *Journal of Jesuit Studies*, 1 (2014), pp. 192-211.

lapso, pero, no obstante, da la impresión de que debió de haber una carta de Poch informado al nuevo General de su actividad misionera. En definitiva, la correspondencia es bastante regular de enero de 1679 a febrero de 1581 (cartas 4 a 12), así como desde diciembre del 82 hasta la última de febrero del 85 (cartas 13 a 20), pero menos en los otros periodos.

Francisco Poch escribe con letra regular y cuidada en una cara de folio, con escritura más o menos densa según las circunstancias, y, salvo contadas excepciones, acaba la carta en el margen izquierdo de esa cara escrita. En el sobre, la secretaría del receptor realiza un breve resumen, en latín hasta la n.º 6 y en italiano a continuación. He repasado la correspondencia publicada del General Oliva sin encontrar ninguna referencia a la actividad de la Compañía en Barcelona;⁶ queda la posibilidad de encontrar más cartas investigando en los fondos del ARSI y de otros archivos de los Jesuitas.

El tema de fondo, como se ha señalado antes, es la elaboración de una relación sobre el trabajo misional de Poch con los soldados protestantes presentes en Barcelona con ocasión de las guerras con la Francia de Luis XIV;⁷ posteriormente, al dedicarse también a la conversión de los musulmanes de las galeras, esta otra actividad será también objeto de interés por el General de la Compañía. El trabajo de redacción avanza muy lentamente; Poch alega sistemáticamente sus muchas ocupaciones y su poca salud. Debe, además, recabar información del Santo Oficio ya que al comienzo de su labor no llevaba registros de los que “reducía” a la fe católica. En enero de 1679 afirma tener elaborada la relación, haber recibido la aprobación por su superior, el P. Provincial, y estar pendiente de conseguir la del obispo de Barcelona o su vicario (carta n.º 4). Sin embargo, en noviembre seguía esperando ese trámite

6. Gian Paolo OLIVA, *Lettere*, Varese, Roma, 1681, 2 vols.

7. Sobre ello, Antonio ESPINO LÓPEZ, *Catalunya durante el reinado de Carlos II. Política y guerra en la frontera catalana, 1679-1697*, UAB, Bellaterra, 1999.

(carta n.º 7). Cuando, finalmente, en marzo de 1680 ha logrado ambas ratificaciones, queda a la espera de contar con un emisario fiable para remitirlo a Roma (carta n.º 8). Evidentemente, las reconciliaciones de los herejes eran una materia confidencial que no debía exponerse al riesgo del correo ordinario. Algo más tarde le volvemos a ver ocupado a ratos, eso escribe, en la tarea de realizar la recopilación, y todavía en la penúltima carta, de 26 de octubre de 1684, sigue confiando en “que algún día” podrá enviarla, autorizado todo por el obispo y la Inquisición. No sabemos si finalmente llegó a remitirla al Padre General, pero podemos imaginarla a la luz de la escrita por el P. Pedro de León sobre su atención a los presos y condenados en Sevilla y sus misiones en las Alpujarras.⁸ Hay que insertar el interés de la Compañía por esta actividad misional en la política de adaptación de las directrices evangelizadores a los diversos contextos culturales, cuyo problema más agudo era el de los ritos chinos y japoneses.⁹

Ya en la primera carta dice que

Varias veces me a señalado el P. Provincial formara de todo lo sucedido [con los herejes] una relación dilatada para consagralla a los ojos de Vuestra Paternidad, pero como las disputas con ellos son cotidianas, mañana i tarde, i las ceremonias del Santo Tribunal de la Inquisición con los reducidos i las instrucciones que io les doi de nuestros misterios i de la doctrina cristiana piden continua asistencia, apenas allo lugar para tomar la pluma como deseo.

* * *

8. P. Pedro de LEÓN, *Compendio de algunas experiencias de ... la Compañía de Jesús*, publicado por P. Herrera Puga bajo el título *Grandeza y miseria en Andalucía: testimonio de una encrucijada histórica (1578-1616)*, Universidad de Granada, Facultad de Teología, Granada, 1981.

9. Una breve síntesis sobre el asunto en Adriano PROSPERI, «El misionario», en R. Villari, ed., *L'uomo barocco*, Laterza, Roma-Bari, 1998, pp. 179-218. Hay traducción castellana.

En esta cita se recogen múltiples aspectos que se repetirán en la correspondencia: en primer lugar, escribe por obediencia a los superiores y al servicio de la Compañía; en segundo, resalta el trabajo doble y constante de disputar y de instruir; y, por último, apunta la falta de tiempo para “tomar la pluma”. Pero hay otro asunto de importancia, cual es su relación con el Santo Oficio. En esta carta informa al General de que ha sido comisionado por la Inquisición para la reducción de los herejes: «El tribunal de la Inquisición me a dado la facultad de absolverles de las censuras i crimen de eregía. Absueltos y confesados los llevo al Sr. Obispo, el qual les administra el sacramento de la confirmación». Queda, por tanto, fuera de duda que es él quien, investido de poderes, les absuelve. Por esos mismos años, el predicador capuchino Feliciano de Sevilla, al relatar su trabajo con los herejes en los puertos, explicaba cómo para facilitar su conversión el Santo Oficio les facultaba para reconciliarles con la Iglesia.¹⁰

Sigue, no obstante, planteada una duda sobre el procedimiento: Poch, como hemos visto en la cita, acudía a “ceremonias” al Tribunal. Y, como quedará de manifiesto, es este quien lleva un registro detallado de los “reducidos”: así, si en la primera carta había comunicado al General que el número de los que había convertido desde 1674 era de 997, en la segunda, cuatro meses más tarde, rectifica, ya que «sigún el cómputo del secretario de la Inquisición pasan ia los reducidos de mil i trecientos». Y más adelante, a comienzos de 1679 (carta n.º 5) volvió a pedir a la Inquisición los nombres de algunos que le faltaban, ya que inicialmente no se preocupó de anotarlos como sí que hizo después.

Estas cifras tan altas para un periodo tan breve como 1674-76 chocan con las aportadas por Gunnar Knutsen en su trabajo a partir de las

10. Feliciano de SEVILLA, *Luz apostolica que demuestra la grande excelencia, é importancia de el Altissimo y Divinissimo exercicio de la Santa Mission*, Granada, 1741, pp. 176-177.

relaciones de causas.¹¹ A pesar de ello, deben darse *a priori* por válidas porque, aunque Francisco Poch se ensalza reiteradamente en la correspondencia, no podía arriesgarse a ser desmentido, máxime debiendo pasar, como hemos dicho, por el filtro del arzobispo.

El éxito de su trabajo no radicaba solo en el número; son muy abundantes las referencias al nivel social o intelectual de los que ha conseguido atraer a la obediencia de Roma. Ya en la primera carta lo señala de forma general: entre ellos hay «muchos señores, títulos, capitanes i comúnmente todos son doctos en sus sectas». Le gusta resaltar más algunos casos particulares. Así, en la segunda carta disfruta relatando su victoria sobre un ministro “o preachante” calvinista, de familia de ministros desde su bisabuelo, «de forma que parecía invencible». En la disputa, «después de aver allegado varios lugares de la Escritura, quiso la divina gracia que confessara públicamente: ‘Vencido estoi, no ai más lei que la Católica, Apóstólica i Romana’». A su ejemplo se convirtieron otros muchos.

Si a fines de 1676 su apostolado se centra en los soldados, tanto alemanes y holandeses como en los reclutas que espera que lleguen, y a los que tenía pensado dedicarse durante el invierno (carta n.º 2), once meses más tarde (carta n.º 3 de 1 de octubre de 1677) informa del reciente bautismo de un musulmán. Se trata de un moro muy principal, cuyo nombre como casi siempre se oculta, del que fue padrino el Vir-

11. «Entre los 1.675 procesos que las relaciones de causas resumen correspondientes al siglo XVII hay un total de 86 contra soldados al servicio del ejército español» (Gunnar KNUTSEN, «El Santo Oficio de la Inquisición en Barcelona y soldados protestantes en el ejército de Cataluña», *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 34, 2008, pp. 173-188; la cita en la p. 176). Y también quedan a mucha distancia de los 165 protestantes que han solicitado su conversión al catolicismo entre 1674 y 1682, cuyos nombres pueden verse en línea en PARES en la ficha del contenido del libro 735 de Inquisición del Archivo Histórico Nacional. Cuál era la forma en que se incardinaba la intervención del jesuita con el procedimiento inquisitorial, es algo que requiere un estudio complementario basado en la documentación del Santo Oficio.

rey Alejandro Farnesio,¹² y al que acudió, admirada, «toda la nobleza de Barcelona». Este primer contacto con el mundo islámico le anima sobremanera y decide, además del trabajo con los soldados, acudir a las galeras del puerto, si al Prepósito General le parecía oportuno.

Este debió de impulsarle a ello, porque en la siguiente carta (n.º 4, 16 de enero de 1679) le comunica que ha comenzado ya «la campaña de las galeras en ejecución de la orden que me dio V. Paternidad». Se le ha abierto así una nueva puerta: «*Ostium enim mihi apertum est magnum*» —dice citando a S. Pablo¹³— por la que ha comenzado a transitar con gran éxito a los ojos de los generales «de mar i tierra». Se pasa el día entero entre los bancos de los galeotes sin acordarse de comer ni beber. Ha conseguido la conversión del «moro más principal i caveça de todos los demás», lo que ha animado a convertirse a otros moros y renegados. El bautismo tuvo lugar en la popa de la galera real, con asistencia de los generales.

Surge ahora en la correspondencia otro leitmotiv, el de querer ir a Argel: «No sé vivir sino entre los moros i con mucho gusto iría a Argel». Pero la tarea no le iba a faltar en esta India de Barcelona —el tópico había aparecido ya en la segunda carta y se repetirá en otras—,¹⁴ que con la firma de la paz «se inundará [...] no solo de moros sino de muchísimos ereges franceses, olandeses e ingleses que vendrán con navíos de mercancía». Seis meses más tarde (carta n.º 6, julio de 1679) confirma su predicción; el trabajo se le ha multiplicado con la llegada de las galeras de Génova, a las que se dedica desde las 2 de la tarde hasta la noche, y con la afluencia de muchos franceses, a raíz de las paces.¹⁵

12. Para la compleja sucesión de los Virreyes de Cataluña en este periodo remito al libro clásico de Joan REGLA, *Els Virreis de Catalunya*, Editorial Vicens-Vives, Barcelona, 1956.

13. La cita es de San Pablo, *1.ª Corintios*, 16:9.

14. Sobre las «Indias de aquí», PROSPERI, «Il missionario», pp. 202 y ss.

15. La paz de Nimega de 1678, que pone fin a la Guerra de Holanda, abre un periodo de paz hasta el breve periodo de conflicto de 1684. Es en este contexto en el que se desarrolla la actuación de Poch.

El año siguiente parece que se ha dedicado solo a realizar la misión en las galeras que están en el puerto (carta n.º 8, 24 de marzo de 1680, y n.º 9, de 30 de mayo, dando cuenta de haberla concluido). Y se preparaba para efectuar otra en la Cuaresma de 1681, aprovechando la presencia de las siete galeras del duque de Tursi, que han fijado su puerto en Barcelona ante la presión francesa sobre Génova (cartas 11 y 12). La laguna, ya señalada, de la correspondencia entre 1681 y 1682 nos impide conocer si la llevó a cabo. Cuando retomamos la información a fines de este último año (carta n.º 13) sigue dominando la preocupación pastoral por las galeras, ya que además de las de Tursi pueden llegar también las ocho de España, que cada galera es como «una isla de las Indias», y además atracan muchos navíos de holandeses e ingleses «lentos de ereges».

En esta primera misiva conocida al nuevo Preósito General, Carlos de Noyelle, parecen plantearse, muy sutilmente, conflictos en el seno de la comunidad jesuita de Barcelona. El P. Poch destaca la falta de ayuda que tiene y al tiempo insiste en recibir el apoyo, en forma de mandato, por parte del General para continuar su «ministerio de los infieles de las galeras i de los ereges». Así, ha pedido que le den un compañero, aunque sea un lego coadjutor, pero no ha sido posible «porque no le ai, ni padre alguno porque los *operarios* todos están mui viejos o mui enfermissos». Solo tiene la ayuda de un sobrino suyo, doctor en Cánones, que se ocupa del catecismo y de llevar cada semana «las ollas buenas que se aze para todos aquellos pobres, porque la caridad es gran sermón».¹⁶

El 19 de diciembre de 1682 (carta n.º 14) informaba de la llegada al puerto de Barcelona de las galeras de España para pasar en él “largo tiempo”, con lo que esperaba poder realizar «una misión mui gustosa”. Sobre la preparación de la campaña de misiones de la Cuaresma

16. Además de esta referencia familiar, dedica la mayor parte de la carta n.º 12 a defenderse de las acusaciones de un cuñado llamado Roure.

de 1683 por el Colegio de la Compañía en Barcelona, Paolo Broggio publicó un documento muy interesante que presenta el largo programa de actos en diferentes sitios de la ciudad, que culminaban con los respectivos jubileos. En el último lugar de todos ellos aparecía el protagonizado por el P. Poch.¹⁷ ¿Significaba esto que para los jesuitas de Barcelona el trabajo de este con los soldados y en las galeras tenía una importancia secundaria, y de ahí su petición de respaldo a Roma? No es posible saberlo sin la consulta de otras fuentes documentales, pero en cualquier caso ese respaldo de Carlos Noyelle le llegó poco después, el 30 de enero de 1683, y él se encargó de *entablarlo* en todos los baluartes de la ciudad y en las galeras del puerto. Es decir, para darlas a conocer fijó en tablas las bendiciones que el General le mandó.¹⁸

La misión de 1683 en los presidios de Barcelona y en las galeras del puerto concluyó la vigilia de Resurrección y se desarrolló con éxito en ambos frentes (carta n.º 15 de 18 de abril). A pesar del enorme trabajo ha tenido buena salud. Comunica, además, entusiasmado, una buena noticia que augura que podrá contar con importante ayuda en el futuro, y es que el Rector del Colegio le ha anunciado que, al cesar en el rectorado, «se empleará en este ministerio de las galeras». El resumen en italiano nos informa del nombre del entonces rector; se trata de Theodoro Mauris. Poch destaca su méritos: «A sido un gran maestro en esta ciudad i gran predicador en los maiores púlpitos de Barcelona». No sabemos si llegaría

17. Paolo BROGGIO, *Evangelizzare il mondo. Le missioni della Compagnia di Gesù tra Europa e America (secoli XVI-XVII)*, Carocci, Roma, 2004, p. 261: «Por espacio de toda la quaresma, serán las misiones y dotrinas en las galeras y baluartes o ataraçanas, etc., para los soldados, y se ganará el jubileo en cada parte o galera el día de la comunión».

18. Hay algo confuso en este episodio. En su respuesta dice que le llegaron esas bendiciones «en la carta que recibí de V. P.^d a 30 de enero», tal vez por error en lugar de haber escrito «de 30 de enero». En efecto, ese es el día en que, según se anota en el sobre de la carta n.º 13, consta que se le respondió. Por otra parte, si las bendiciones le llegaron a finales de enero, ¿por qué dejó pasar dos cartas (15 y 16) y no dio acuse de recibo hasta la n.º 17, del 16 de noviembre?, ¿se le había olvidado algo tan transcendente para la misión?

a poder cumplir su promesa, ya que falleció poco después, el 5 de febrero de 1685, aunque entre las virtudes que Narcis Feliu de la Peña canta en un elogio fúnebre hace referencia a ello.¹⁹

A principios de noviembre de 1683 (carta n.º 17) explica el plan de trabajo tanto en los seis baluartes de la ciudad como en las galeras. Se están construyendo capillas en los baluartes para la asistencia religiosa a la tropa, ya que hay «de guarnición muchas compañías de soldados españoles i de otras naciones, entre los cuales se encuentran muchos ereges de las partes de Alemania, etc.». El programa previsto de devociones incluye misas, comunión, rosarios, ratos de oración «i arán cada noche el examen de sus conciencias, materia que estaba muy olvidada entre los soldados». Como se puede observar, una guía de santificación. Por el momento, se predica un sermón en cada uno de los principales baluartes, que coinciden con calles anchas que desembocan en las principales puertas.²⁰ Por indicación del obispo, se ha pasado de hacerlo dentro del fuerte a la calle, para así llegar mejor a «un numerosísimo auditorio, assí de los ciudadanos i soldados como de otra gente extranjera». Aunque no queda claro del todo, da la impresión de que es una tarea permanente, no solo en el periodo de Cuaresma, como las misiones anteriores. De nuevo pide que le den el visto bueno a la labor que hace.²¹

Por fin, en las últimas dos cartas (19 y 20), la postrera escrita poco antes de su muerte, que tuvo lugar el 20 de julio de 1685, además de

19. «Sus cariños a los pobres fueron muy admirados, dedicándose a hazer misiones en las cárceles, hospitales, baluartes, atarazanas y galeras». Narciso FELIU DE LA PEÑA, *Anales de Cataluña y epilogo breve de los progresos y famosos hechos de la nación catalana*, Juan Pablo Martí, Barcelona, 1709, tomo III, p. 387.

20. Son los baluartes de la Santa Cruz, «inmediato a la puerta del Mar», de Santa Clara, de S. Pedro, del Angel, de S. Antonio y de la Madrona.

21. Ha enviado un informe explicando, «con distinción, el estilo que e observado asta ahora en esta santa misión». Y pide que, si le parece que es correcto, se lo devuelvan aprobado y firmado.

referir algunos casos singulares de conversión de musulmanes, hace recapitulación de su actividad misional. «La cosecha es grande i puede V. P.^d estar cierto que desde el año 1674 asta el día presente en que me dediqué a este empleo no sé que aia auido día alguno en que no aia tenido nuevas reducciones i actual cosecha en mi mano» (carta n.º 19 de 26 de octubre 1684). Y en la última, de 26 de febrero de 1685, se expresa poéticamente: «Cuando me allo en galera entre los pies de aquellos esclavos, entonces *superabundo gaudio*;²² cuando estoi fuera de allí me parece allarme como la piedra fuera de su centro». Como colofón, además de volver a referir sus éxitos, «las circunstancias de estas reducciones son tan maravillosas que ai para alabar a Dios», declara que hubiera deseado morir en las mazmorras de Argel al servicio de los cristianos cautivos, pero el General Oliva no quiso enviarle allí.

* * *

Una vez repasada la trayectoria de la actividad misional del P. Poch en este decenio, veamos cuáles fueron las características de su actuación. El término más empleado en sus cartas para caracterizarla es “reducción”.²³ A partir de las explicaciones que en ellas va dando, vemos que la acción de “reducir” implica una serie de pasos, un recorrido en el proceso de conversión –palabra que se utiliza al menos en una ocasión–: «El fruto [de la misión] y conversiones de moros, turcos, renegados y ereges es materia que causa no poca admiración a toda la ciudad [de Barcelona]» (carta n.º 8). Evidentemente, el tratamiento de las dos primeras categorías es diferente del de las dos últimas. Los musulmanes (moros y turcos), el único judío al que hace mención, así como algu-

22. S. Pablo, 2.ª *Corintios*, 7:4: «Repletus sum consolatione, superabundo gaudio in omni tribulatione nostra».

23. *Reducir* tiene muchos significados, entre ellos, y además del primero «volver al estado que tenía», encontramos otros muy adecuados a lo que nos interesa, como «sujetar a la obediencia» (9.ª acepción del *DLE*) o «persuadir o atraer con razones y argumentos» (10.ª acepción).

nos “paganos”, una vez daban el paso hacia el cristianismo, debían ser catequizados antes de bautizarlos. En el caso de los renegados y herejes, estos últimos mayoritariamente soldados, una vez convencidos por la predicación, debían ser absueltos de las censuras y confesados. Aquí es donde Francisco Poch actuaba, como hemos visto, por delegación del Santo Oficio, aunque el Tribunal llevaba el registro de sus actuaciones, ya que jurídicamente debía tratarse de reconciliaciones. Un pasaje de la carta n.º 9 distingue con claridad ambos recorridos: «No e dejado un solo día de acudir a las galeras para catequizar los turcos, moros i paganos convertidos, i reconciliar a la Iglesia los renegados i ereges que an abierto los ojos». En principio, el bautismo de los luteranos y calvinistas era reconocido por la Iglesia Católica, sin embargo, en la primera carta, pero nunca más después, menciona el «rebautismo» de los soldados «de varias sectas» reducidos: «A todos los rebautizo en nuestro colegio de orden del Sr. Obispo».²⁴ El siguiente paso es que el prelado les imparta el sacramento de la confirmación, para lo que deben de estar previamente instruidos. En las dos primeras cartas explica el proceso; una vez «absueltos i confesados» y estando «maduros e instruidos» los lleva al Obispo para que los confirme. Este

administra el sacramento a los reducidos con toda solemnidad, nombrando para padrinos los caballeros y títulos de maior suposición. A vista de Su Il.^{ma} io les pregunto todos los misterios de nuestra santa fe católica i echo este último examen, renovando la protestación de la fe católica, Su Il.^{ma} con grande consuelo los confirma (carta n.º 2).

En algunos casos el proceso de “abrir los ojos” es el resultado de ásperas disputas. Destacan tres de estos enfrentamientos dialécticos, dos de ellos con calvinistas y el tercero con un judío. El 21 de noviembre

24. Aunque Francisco Poch no da ninguna aclaración más a esos «rebautismos», el recurso al bautismo *sub conditione* debía hacerse con prudencia dado que, al «imprimir carácter» el sacramento, su reiteración podía considerarse ofensiva para la fe.

de 1679 consiguió la conversión de un caballero protestante inglés, «que costó más de 50 días de disputa» (carta n. 7). Más llamativo fue el de «un gran catedrático calvinista de Ginebra» que se presentó en la Inquisición y «pidió sujeto para disputar con él los puntos de la fe». El Tribunal designó al P. Poch, quien, después de disputar dos horas diarias durante un mes, logró convencerle. Sería de sumo interés tener más información sobre estas discusiones, y del público que asistía a ellas, y que en este caso quedó admirado (carta n.º 13 de 5 de diciembre de 1682). En la siguiente, dos semanas después, destaca la capacidad dialéctica del contendiente: «Su capacidad i sutileza i erudición en Concilios y Santos Padres era en superlativo grado sobresaliente; su eficacia en el disputar, mui rara, i su discurso mui ingenioso». Durante la confirmación por el obispo de Urgel habló tan fervorosamente sobre los misterios de la fe, que el prelado, revestido y con mitra en la cabeza, no pudo contener las lágrimas, exclamó «¡O bondad de Dios!» y le abrazó delante de todos.

Las disputas no se limitaron a los protestantes, también se enfrentó con un «judío mui célebre, noble i catedrático que abía leído la lei de Moisen en la escuela pública de Liorna por espacio de diez años». Antes de bautizarle, le preguntó la doctrina cristiana, y respondió «citando para cada punto el texto caldaico, siriaco i ebraico, i declarándole después en romance con tanta copia de lugares de los Profetas i Viejo Testamento» que quedaron todos admirados (carta n.º 10, 29 de julio 1680).

Predicación, debate, y también intervención milagrosa de la Virgen de Montserrat son mencionadas por el P. Poch para explicar las conversiones. Según refiere en la carta de 8 de julio de 1680 (n.º 6), se presentó un día en el colegio un calvinista preguntando por «el Padre de los Ereges». Venía desde Montserrat, ya que ante el altar «la Virgen se le apareció mui cerca i con rostro mui grave le mandó que viniese a este colegio, que acá toparía un jesuita que le enseñaría la verdadera lei católica». Llegado, solicitó al P. Poch que «le agregase a la Iglesia Romana».

En el caso de los musulmanes no tenemos noticias de este tipo de disputas; menciona la conversión de líderes religiosos en las galeras, y el bautismo de moros y turcos “principales”, sin que podamos saber a qué se refiere, pero la chusma de las galeras no se prestaba a la discusión sobre los fundamentos de la fe. De «gente tan obstinada i bárbara», los califica en una ocasión (carta n.º 11), cuya reducción debe agradecerse al Cielo. Más sosegadamente explica la lucha interior por la que pasan: «Muchos moros quedan mui revueltos i me consta están convencidos en el interior i, según espero, poco a poco se irán declarando cristianos i vencerá la gracia, no obstante las fuertes tentaciones con que son combatidos del demonio i otros moros obstinados» (carta n.º 15, 18 de abril de 1683). La reacción violenta de un moro «rabioso de ver la muchedumbre que se reducía» casi le costó la vida cuando le atacó con un puñal, y da idea de la resistencia colectiva a la conversión (carta n.º 11). Se enfrenta también a otro problema, «circunstancia terrible que ai en estas galeras, de que aziéndose un moro cristiano ia no puede saltar más en tierra por el vano temor de que los cristianos no les pongan en libertad» (carta n.º 16). Como el mismo señala, se trata de un “vano temor”, ya que la conversión no implicaba la libertad del esclavo.

Poch se detiene mucho en los aspectos exteriores de la predicación y de las celebraciones, pero no informa del contenido de sus sermones.²⁵ No obstante, en una ocasión uno de estos elementos de atrezo nos permite asomarnos al impacto que el dramatismo del sermón barroco podía conseguir: «En un día solo, en que saqué en el sermón una calavera, vinieron luego cinco infieles a pedir el agua del bautismo con grande contrición i llanto de sus errores».²⁶ El efecto fue enorme; demos la palabra al jesuita:

25. Como marco de referencia, puede verse Manuel MORAN, José Andrés GALLEGO, «El predicatore», en Villari, ed., *Luomo barroco*, pp. 139-177.

26. Sobre ello véase Francisco Luis RICO CALLADO, *Misiones populares en España entre el Barroco y la Ilustración*, Institutò Alfons el Magnànim, Valencia, 2006, cap. VI, *La misión como espectáculo*, en especial la p. 182.

Los moros i turcos no podían negar las lágrimas de sus ojos i públicamente clamaban que les cortase luego el copete de sus caveças, que era la señal que traían de su secta, prorrumpiendo en actos fervoríssimos de su arrepentimiento. Ellos mismos an echo seis procesiones a nuestra iglesia con la música de las galeras, llevando muchas achas, con un santo christo enarbolado i cantando las letanías con estremada devoción i edificación de toda la ciudad. Llegados a nuestra iglesia, entonaban el salmo *miserere* i, después de aver dado gracias a Nuestro Señor, se cortaban varios copetes en demostración de la detestación de Maoma. Seguíales toda Barcelona alabando las misericordias de Dios N. Sr. En el ínterin las galeras estaban disparando todas sus pieças i pedreras, en aclamación destos triunfos de la fe (carta n.º 8, 24 de marzo de 1680).

Resulta difícil ampliar con un comentario lo que debieron significar esas procesiones, que podemos suponer transcurrirían por las Ramblas, del puerto al Colegio de Belén, mientras las galeras disparaban salvas. No obstante, hay que destacar que, a esta primera y teatral manifestación de deseo de convertirse, debía seguir el necesario catecumenado antes de recibir, en otra ceremonia brillante, el agua bautismal. Había pasado el tiempo de los bautismos precipitados efectuados sin preparación. Son bastantes las relaciones que nos ha dejado de los solemnes bautismos de sus catecúmenos. Dos de ellos tuvieron lugar en el mes de mayo de 1680 en la catedral; el primero lo ofició el vicario general de la diócesis; el segundo, el canciller de Cataluña. El P. Poch da en cada caso una larga relación de los nobles y altos oficiales que apadrinaron a los musulmanes que se bautizaban, comenzando por el Virrey, duque de Bournonville (carta n.º 9).

Además de las conversiones de protestantes y musulmanes, el jesuita se dedicó a las misiones entre los soldados de los presidios y de las galeras. Expone con bastante detalle el programa. Así, durante la misión de la Cuaresma de 1683 predicaba más de una hora por la mañana en uno de los presidios, adonde acudían todos los que no estaban de guardia en alguna de las puertas de la ciudad, y por la tarde en una galera. La misión concluía, como era costumbre, con las confesiones,

que todos querían realizar con él, y la comunión. Destaca Poch que algunos de los soldados, movidos por el fervor, «a voces declaraban sus pecados ocultos [...] no aguardando a confesarlos en secreto». Y en especial menciona a uno que, «acabado el sermón, salió tan tocado que dixo: ‘Perdóname Señor, que veinte i cinco años e estado en estos pecados i estaba ia perdido para siempre i destinado para el Infierno’» (carta n.º 15).

La comunión de la gente de las galeras se hizo con un ceremonial majestuoso: delante de un altar que se levantó en la plaza del Mar, se encendieron multitud de velas, las galeras dispararon «20 tiros de artillería con bala, ochenta morteretes». Acudieron muchísimos ciudadanos a comulgar con el rosario en la mano y algunos cubiertos de cadenas. La vigilia de la comunión, se «levantó un altar en la popa de cada galera» y se adornaron las cubiertas y los bancos con lamparillas. La de los soldados se efectuó en el baluarte del Rey, donde se instaló una «ermosa tienda», se engalanó con laurel todo el recorrido hasta el palacio del Virrey. «Repique de tambores, pífanos, clarines, timbales...». La comunión se fue dando a los soldados que estaban formados en hileras... En definitiva, una gran fiesta eucarística de la edad barroca (carta n.º 16 con gran detalle).

Como resultado de la misión se han desterrado de las galeras y presidios las blasfemias, el juego, la entrada de mujeres, y se han sustituido por devociones, incluyendo el examen de conciencia cada noche. Los soldados, «que parecen unos religiosos», en lugar de ir a las comedias van a visitar a los compañeros enfermos en los hospitales.

* * *

En un par de ocasiones el P. Poch nos informa de otras actuaciones apostólicas, y al tiempo sobre su salud. El 22 de abril de 1679 (carta n.º 5) pide autorización al padre General para poder tomar chocolate por prescripción facultativa dada su debilidad – “flaqueza” – de estómago. Para avalar su solicitud explica la causa de su malestar. Hace años asistió a un caballero condenado a que le

cortaran la cabeza, que le había pedido le confesara y asistiese en su suplicio. Estando en el cadalso «se conmovió un alboroto tan grande entre un inmenso vulgo que recelando las tropas de caballería que estaban de escolta» que pudiesen querer libertar al condenado «envistieron por entre la gente con tanta ferocidad que muchos quedaron muertos. Entre otros io quedé casi defunto porque en aquel gran tropel i confusión anduve entre los pies de los caballos». Inconsciente y muy maltratado le llevaron por la noche al colegio. A la mañana siguiente, a pesar de tener fiebre, decidió acudir de nuevo a la llamada del condenado con quien estuvo «todo el día asta averle confesado i aiudado a bien morir».²⁷ Achaca a este episodio su malestar de estómago, que hace que tenga difícil la digestión y que cada día se le hinche mucho una de las piernas. El remedio que le han recetado los médicos es el chocolate.²⁸

Los *Anales de Cataluña* de Feliu de la Peña y la *Crónica* de Jeroni de Real nos dan otras visiones del suceso, que tuvo lugar el 17 de marzo de 1666 en la plaza del Rey de Barcelona, y nos informan de que el reo era un capitán llamado Miguel Rius, condenado por haber matado a un hombre. La lentitud del verdugo inquietó a Rius; un movimiento de este con la cabeza alteró a la multitud; al ruido de esta cargaron los soldados que estaban de retén en la plazuela de los Leones. El resulta-

27. Me he ocupado de la asistencia a los condenados en Rafael BENÍTEZ, «La conversión de Amete camino del patíbulo. Los jesuitas y las ejecuciones públicas en la España de la Contrarreforma», en J. S. Amelang, F. Andrés Robres *et alii*, eds., *Palacios, plazas, patibulos. La sociedad española moderna entre el cambio y las resistencias*, Tirant humanidades, Valencia, 2018, pp. 327-338.

28. En noviembre de ese mismo año 1679 vuelve a reiterar la petición, alegando esta vez haber tenido que estar velando once noches a un caballero enfermo. Desconocemos si finalmente el austero General Oliva le dio la autorización. Sobre la utilización medicinal del chocolate podría haber alegado la autoridad del P. José de Acosta: «Dicen que es pectoral, y para el estómago y contra el catarro», aunque no deja de señalar que «los que no están hechos a él les hace asco» el aspecto (José de ACOSTA, *Historia natural y moral de las Indias*, en *Obras*, BAE, Madrid, 1954, p. 316).

do, según el cronista, fueron 15 muertos y más de 60 heridos, entre estos el jesuita.²⁹

* * *

Las veinte cartas conservadas del P. Francisco Poch nos han permitido conocer de primera mano, dejando en lo posible al margen su prosa grandilocuente, el trabajo de un misionero jesuita en sus múltiples frentes de actuación en las «Indias de aquí», como fueron los soldados de religión reformada, la tropa católica de las guarniciones y las galeras, los renegados y musulmanes que formaban parte de la chusma de estas, e incluso la atención a los condenados a muerte. Hay que destacar que las conversiones exigían una catequesis previa; llama también la atención la existencia de debates religiosos entre nuestro protagonista y los reformados o judíos. Sus descripciones nos han iluminado además sobre la manera en que la ciudad de Barcelona participaba en los actos brillantes de su apostolado. Los pocos episodios que me ha sido posible controlar desde otras fuentes confirman en líneas generales la veracidad de sus relatos, pero la riqueza de estos anima a una investigación complementaria para depurar su triunfalismo.

Apéndice

Relación de las cartas

Cartas fechadas todas en Barcelona; entre paréntesis, el n.º de expediente del libro ARSI, ARAG. 27/I; la primera fecha corresponde a la de la carta, la segunda, a la de la respuesta que está indicada en el sobre.

29. FELIU DE LA PEÑA, *Anales de Cataluña*, t. III, pp. 349-350. Explica el modo de ejecución: «No fue prompto el verdugo en cortar la cuerda, de la qual pendía el peso que estaba sobre el cuchillo para dar el golpe». JOAN BUSQUETS DALMAU, *La Catalunya del Barroc vista desde Girona. La Cronica de Jeroni de Real (1626-1683)*, Abadía de Montserrat, Barcelona, 1994, vol. II, pp. 401-403.

- N.º 1 (85), 2 de julio 1676 / 22 de agosto 1676.
N.º 2 (86), 5 de noviembre 1676 / 12 de diciembre 1676.
N.º 3 (87), 1 de octubre 1677 / 22 de enero 1678.
N.º 4 (88), 16 de enero 1679 / 4 de marzo 1679.
N.º 5 (89), 22 abril 1679 / 24 de junio 1679.
N.º 6 (90), 8 de julio 1679 / 19 de agosto 1679.
N.º 7 (91), 30 de noviembre 1679 / 20 de enero 1680.
N.º 8 (92), 24 de marzo 1680 / 27 de abril 1680.
N.º 9 (93), 30 de mayo 1680 / 6 de julio 1680.
N.º 10 (94), 29 de julio 1680 / 14 de septiembre 1680.
N.º 11 (95), 10 de noviembre 1680 / 4 de enero 1681.
N.º 12 (96), 15 de febrero 1681 / 26 de abril 1681.
N.º 13 (97), 5 de diciembre 1682 / 30 de enero 1683.
N.º 14 (98), 19 de diciembre 1682 / 22 de febrero 1683.
N.º 15 (99), 18 de abril 1683 / 5 de junio 1683.
N.º 16 (100), 15 de mayo 1683 / 3 de julio 1683.
N.º 17 (101), 6 de noviembre 1683 / 15 de enero 1684.
N.º 18 (102), 15 de julio 1684 / 9 de septiembre 1684.
N.º 19 (103), 26 de octubre 1684 / 16 de diciembre 1684.
N.º 20 (104), 26 de febrero 1685 / 5 de mayo 1685.

Entre el mar, la ciutat i el cel: la presència de la costa mediterrània en les imatges dels sants patrons de Barcelona (segles XVI-XVIII)

LAURA FARIAS MUÑOZ* I CRISTINA FONTCUBERTA FAMADAS**
 Universitat de Girona i Universitat de Barcelona

Resum

Barcelona i el mar Mediterrani són dues entitats indissociables i el dibuix del relleu de la ciutat s'ha convertit en una icona identificable arreu del món. Les vistes del port de Barcelona existeixen d'antic, i les obres d'art que han representat el mar i la costa barcelonina han estat nombroses. Tanmateix, l'*skyline* o perfil de Barcelona tan conegut avui té orígens molt poc estudiats en l'art, els quals caldria traçar a l'època postconcliar i, especialment, dins del llenguatge barroc. Encara que la presència del perfil urbà en època moderna no es limità a un gènere concret, tingué un especial protagonisme en les obres de temàtica religiosa. En el cas de la producció artística barcelonina, però també en la d'altres ciutats portuàries mediterrànies, el binomi de ciutat i sant patró esdevingué prou important per tal de poder establir una correlació explicable des d'un punt de vista formal i tipològic. Així, les obres traspuen els interessos socials i polítics que existiren rere la promoció d'uns santorals urbans que,

* Aquesta investigació està recolzada per una ajuda FPU (Formación del Profesorado Universitario) del Ministerio de Educación y Formación Profesional del Gobierno de España (FPU16/04507) i s'emmarca en el projecte d'investigació «Culturas políticas y sociabilidad religiosa. España, Italia, América Latina (siglos XVI-XIX)» finançat pel Ministerio de Economía y Empresa del Gobierno de España i dirigit pel Dr. Xavier Torres (HAR2014-53160-P).

** Aquest estudi s'emmarca en el projecte «Justicia y juicio: representaciones artísticas en la Cataluña medieval y moderna. Emplazamientos, programas iconográficos, contextos y modelos», finançat pel Ministerio de Economía y Empresa del Gobierno de España i dirigit per la Dra. Rosa Alcoy i la Dra. Cristina Fontcuberta (HAR2017-85910-P).

tant per hagiografia com per iconografia, es caracteritzaren per la important presència del mar en llurs vides i imatges.

Paraules clau: Sant patró, Barcelona, Mediterrani, Contrareforma, pintura, gravat.

Resumen

Barcelona y el mar Mediterráneo son dos entidades indisolubles y el dibujo del relieve de la ciudad se ha convertido en un icono identificable alrededor del mundo. Las vistas del puerto de Barcelona tienen orígenes antiguos, y las obras de arte que han representado el mar y la costa barcelonesa, han sido numerosas. Aun así, este *skyline* tan conocido hoy en día, tiene orígenes poco estudiados en el arte, que deberían trazarse en la época postconciliar y, especialmente, dentro del lenguaje barroco. Aunque la presencia del perfil urbano en época moderna no se limitó a un género concreto, tuvo especial protagonismo en las obras de temática religiosa. En el caso de la producción artística barcelonesa, pero también en la de otras ciudades portuarias mediterráneas, el binomio de santo patrón y ciudad se repitió suficientemente como para establecer una correlación explicable desde un punto de vista formal y tipológico. A su vez, las obras reflejan los intereses políticos y sociales que existieron tras la promoción de unos santorales urbanos que, tanto por hagiografía como por iconografía, se caracterizaron por la importante presencia del mar en sus vidas e imágenes.

Palabras clave: Santo patrón, Barcelona, Mediterráneo, Contrarreforma, pintura, grabado.

Abstract

Barcelona and the Mediterranean Sea are two inseparable entities and the drawing of city reliefs has become an identifiable icon around the world. The Barcelona's port views have ancient origins, and the artworks that have represented the sea and coast of the city have been numerous. Nonetheless, this well known skyline, has shallow unexplored origins in the field of art that we should draw up in the postconciliar era and especially within a baroque language. In the case of Barcelona art production, but also in other Mediterranean port cities, the binomial of patron saint and city was enough repeated to

establish a correlation explicable from a formal and typological point of view. In turn, the artworks reflect the political and social interests that were after the promotion of urban saints' calendar, whose hagiography and iconography were characterized by an important presence of the sea.

Keywords: Patron Saint, Barcelona, Mediterranean, Counterreformation, urban view, painting, engraving.

Barcelona i el mar Mediterrani són dues entitats indissociables i el dibuix del relleu de la ciutat davant del mar s'ha convertit en una icona identificable arreu del món. Les vistes del port de Barcelona existeixen d'antic, i les obres d'art que han representat el mar i la costa barcelonina, han estat nombroses. Tanmateix, aquest *skyline* tan conegut avui, té uns orígens poc estudiats en l'art. Malgrat que la presència del perfil urbà en època moderna no es limità a un gènere concret, tingué un especial protagonisme en les obres de temàtica religiosa, especialment en les imatges dels sants patrons. En diverses ciutats de l'àrea mediterrània la representació de les autoritats celestials juntament a aquelles terrenals va canviar notablement arran de la influència de Trento, entre altres motius. En aquest article es vol analitzar, a través d'alguns exemples il·lustratius, el camí que prengueren aquestes obres a Barcelona, i entre altres característiques, assenyalar com s'hi anà configurant el relleu urbà.

1. La creació d'un perfil urbà de Barcelona: cartografia artística i art cartogràfic

L'època moderna s'inicià amb progressos científics experimentats per disciplines com la cartografia, la topografia o la geografia, que transformaren i modificaren la relació de la societat amb el seu entorn físic. Aquests avenços també contribuïren a la definició visual de les estructures polítiques, les fronteres nacionals, les rutes comercials o les

organitzacions devocionals.¹ La cartografia, especialment d'ençà de l'època del papa Gregori XIII (1527-85), tingué una estreta relació amb la producció artística tot modificant els modes de representació i incorporant de forma progressiva el paisatge, tant natural com urbà.² De manera molt paral·lela però amb camins i objectius diferents, el gènere del paisatgisme pictòric tingué una important presència en diferents punts d'Europa des del Sis-cents a l'hora de representar la dada natural des d'una convenció gràfica establerta i es

manifestà amb caràcter propi en escoles com l'holandesa.³ En el cas de l'art català, si bé els primers indicis de paisatgisme artístic també es troben al segle XVII, esdevenen encara exemples aïllats i amb certa constància no apareixeran fins al darrer quart del segle XVIII.⁴

1. Francesca FIORANI, *The Marvel of Maps: Art, Cartography and Politics in Renaissance Italy*, Yale University Press, New Heaven-Londres, 2005, p. 10.

2. Andrea EMILIANI, «Gli anni di Gregorio XIII Buoncompagni: il tempo e lo spazio», a V. Fortunati, dir., *Lavinia Fontana 1552-1614*, Electa, Milà, 1994, pp. 53-73.

3. Kenneth Clark en un estudi clàssic traçava els orígens del paisatge en manuscrits del segle XV i pintures de dimensions petites al segle XVI. Vegeu Kenneth CLARK, *Landscape into Art*, John Murray, Londres, 1949. També Svetlana ALPERS, «El impulso cartográfico en el arte holandés», en el seu *El arte de describir*, Ampersand, Buenos Aires, 2016 (1983), pp. 215-279.

4. Francesc Fontbona afirma que, en la plàstica catalana, el paisatge com a gènere artístic autònom no apareix fins al segle XIX. Així i tot, i encara que no es conserva cap obra, hi ha notícies documentals que demostren que artistes siscentistes com Abdó

Malgrat això, fou al llarg d'aquest període i arran d'una multiplicitat de mapes, vistes i obres artístiques de temàtica diversa que es configurà la representació visual de les ciutats modernes, entre elles Barcelona. Un exemple paradigmàtic el trobem en la que es considera la primera restitució respectuosa del paisatge urbà barceloní, inclòs dins de la sèrie de tapissos que commemoren la conquesta de Tunis lliurada per Carles V i per la confecció dels quals W. De Pannemaker se serví d'una sèrie de croquis dissenyats per J. C. Vermeyen (fig. 1).⁵ De fet, sembla que el perfil de la Barcelona moderna fou definit en bona mesura per artistes estrangers, especialment del nord d'Europa.⁶ La particular topografia de la ciutat permetia que fos representada des de diferents enclavaments, destacant-se Montjuïc i la costa mediterrània. Entre les primeres mostres de vistes urbanes des del característic promontori, sobresurt la cèlebre panoràmica d'Anton van den Wijngaerde realitzada l'any 1563, que estava destinada a formar part d'un àlbum gràfic de ciutats espanyoles. També obra d'un artista flamenc, en aquest cas Joris Hoefnagel d'Anvers,⁷ és la vista de Barcelona incorporada en el *liber primus* (1572) de la monumental obra *Civitates Orbis Terrarum*, dirigida pel canonge alemany Georg Baun. Aquí la ciutat es presenta amb les noves

Ricart, Joan Grau Carbonell, Josep Loyga o Josep Garcia pintaren obres que hom podria adscriure a aquest gènere. A més, és possible trobar alguns casos isolats de paisatgisme en el segle XVIII, com és el cas d'Antoni Viladomat i el seu cicle de *Les quatre estacions*, les obres del vedutista Antoni Casals o algunes de les il·lustracions de Pere-Pau Montanya. Vegeu Francesc FONTBONA, *El paisatgisme a Catalunya*, Edicions Destino, Barcelona, 1979, pp. 9-12; *Idem*, «El paisajismo en Cataluña del Romanticismo al Modernismo», *Liño: revista anual de historia del arte*, 10 (1991), p. 175 (175-194).

5. Guenièvre FOURNIER-ANTONINI, *Barcelone, Gênes et Marseille: cartographies et images (XVIIe-XIXe siècle)*, Brepols, Turnhout, 2012, pp. 29-30, 268.

6. Vegeu Albert GARCIA ESPUCHE et al., *Retrat de Barcelona*, Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, Institut Municipal d'Història, Barcelona, 2 vols., 1994.

7. Ramon SOLEY, *Atles de Barcelona: iconografia de la ciutat de Barcelona, vistes i plànols impresos*, vol. I, Mediterrània, Barcelona, 1998, p. XI.

muralles, els horts interiors sense edificar i un port encara deficitari,⁸ així com amb un característic arc de Sant Martí. Mentre que aquesta darrera obra esdevingué la vista de Barcelona més reproduïda al llarg dels segles XVII i XVIII,⁹ la de Van den Wijngaerde no comptà amb gairebé cap reproducció impresa al llarg de l'edat moderna.¹⁰

La mostra més antiga documentada d'una vista de Barcelona des del mar és el dibuix que féu Van den Wijngaerde, també el 1563. Malgrat que hi ha indicis d'altres encàrrecs posteriors,¹¹ és sobretot arran dels conflictes del segle XVII que s'elaboraren altres vistes com el gravat *Novvelle description de la fameuse ville de Barcelone* (París, 1645) de Jean Boisseau estampat en dos fulls; un altre inclòs a *Le Profil de la ville et cité de Barcelonne* (París, c. 1650), dissenyat per Guillaume de Saulieu i gravat per Nicolas Perelle; aquell en què es representa la *Nova e vera descrizione della citta di Barcellona assediata dell'armata di S.^a Maesta Cattolica* (Roma, 1652), obra de Pietro Miotte,¹² a més de les conegudes obres del cartògraf francès Sebastian Pontault de Beaulieu¹³

8. V. Mínguez i I. García Moya eds., *Las ciudades del absolutismo: arte, urbanismo y magnificencia en Europa y en América durante los siglos XV-XVIII*, Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, 2006, p. 296

9. Vicenç M. ROSSELLÓ VERGER, *Cartografia històrica dels Països Catalans*, Publicacions de la Universitat de València, Institut d'Estudis Catalans, València, 2008, p. 247.

10. Montserrat GALERA MONEGAL, *Antoon van den Wijngaerde, pintor de ciudades y de hechos de armas en la Europa del Quinientos*, Fundació Carlos de Amberes-Institut Cartogràfic de Catalunya, Madrid-Barcelona, 1998, p. 25.

11. Sembla que Nicolau de Credença hauria rebut l'encàrrec d'un plànol de la ciutat de Barcelona el 1586. Vegeu Isabel COLL MIRABENT, *Els Credença, pintors del segle XVI*, Grup d'Estudis Sitgetans, Sitges, 1998, p. 53.

12. SOLEY, *Atles de Barcelona*, núm. 24.

13. Sébastien de Pontault, senyor de Beaulieu (1612-1674), fou enginyer militar i mariscal de camp de Lluís XIII i Lluís XIV de França. Va ser testimoni directe de la Guerra dels Segadors, i prengué vistes de diverses ciutats i setges que més tard gravà i que foren publicades conjuntament sota el títol *Les plans et profils des principales villes et lieux considerables de la principauté de Catalogne*, que s'hauria editat cap a

i d'altres possibles encàrrecs avui perduts com el que féu el duc de Cardona, aleshores virrei del Principat, al pintor Francesc Calbet el 1639 consistint en vuit pintures de places del territori per tal d'ubicar-les provisionalment a la sala del Consell Reial,¹⁴ o la gran pintura de la ciutat de Barcelona representada encara sota la presència protectora, però molt menys protagonista, de santa Eulàlia.¹⁵

En aquestes representacions del perfil barceloní s'hi detecten una sèrie d'elements arquitectònics comuns, la presència o absència dels quals és útil tant per la datació de les obres com per a la detecció d'anacronismes, quelcom molt freqüent a causa de l'escassetat de models. Entre els elements més característics del port es troba la muralla de

1660-1665. Vegeu Montserrat GALERA, Francesc ROCA, Salvador TARRAGÓ, *Atlas de Barcelona: segles XVI-XX*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, Barcelona, 1982, núm. 12 i 13. Més coneguda és la seva obra en tres volums *Grand Beaulieu*, en què dóna testimoni gràfic de totes les conquestes del rei francès, i de la qual es publicaren compilacions en quart conegudes com a Petit Beaulieu. Si bé publicà les làmines separatament des de 1646, s'editaren conjuntament entre 1667 i 1694. Sébastien de Pontault, sieur de BEAULIEU, *Plans et profils des principales...*, Gustavo Gili, Barcelona, 1981; Joan CAPDEVILA SUBIRANA, «Representacions urbanes catalanes del segle XVII per Sébastien de Pontault, sieur de Beaulieu», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 77 (2014), pp. 39-63.

14. Vegeu Santi TORRAS TILLÓ, «Un encàrrec cartogràfic en temps de revolta al pintor Francesc Calbet (1633-1639)», *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 31 (2017), pp. 27-40. No s'especifica que hi hagués una vista de Barcelona, sinó que són designats com a quadres del Rosselló i de les fronteres. Segurament devia incloure altres fortificacions emblemàtiques del país com Salses, Perpinyà, Tortosa o Salou. No ha quedat empremta dels grans vuit quadres, i Torras suposa que devien ser confiscats i potser destruïts durant la revolta de 1640.

15. Es tracta d'una pintura anònima de 98 x 170,5 cm., datada cap al segon terç del segle XVII i que es va vendre en una subhasta el mes de setembre de 2013 al Chateau du Saint Antoine (Gers, Midi-Pyrenées) i que apareix referenciada per Sílvia CANALDA LLOBET, «Les pintures de Mariano Sánchez. El retrat del port de Barcelona», en *XIII Congrés d'Història de Barcelona. En memòria d'Antoni de Capmany (1742-1813). Barcelona i el mar*, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Barcelona, 2013, p. 7 (1-17).

mar, les drassanes o el far del cap del moll, les notícies més antigues del qual es remunten a 1634.¹⁶ Rere la desembocadura del Rec Comtal i al llarg del moll es trobaven les barraques dels pescadors fins que el 1753 aquest espai serví per a l'emplaçament de la Barceloneta, espai destinat a acollir les persones desallotjades del barri de la Ribera amb motiu de la construcció de la Ciutadella. En el cas de les representacions de Montjuïc anteriors a la Guerra dels Segadors es reconeix una torre de guaita d'origen medieval¹⁷ que, poc abans de 1640, quedà encabida dins del castell, el qual es construí amb previsió de defensa davant l'imminent conflicte.

2. *El paisatge en l'art després de Trento, d'Itàlia a Catalunya*

La influència de les indicacions tridentines en l'art ha estat un tema llargament debatut per la historiografia. Un dels aspectes d'especial interès en el pensament i la literatura contrareformistes fou la qüestió dels màrtirs i llur representació visual. En l'important debat sobre la licitud i els usos de les imatges en temps de les Reformes i entre els autors més influents de finals del segle XVI, el cardenal Gabriele Paleotti escrigué el *Discurs sobre les imatges* (1582) en què feia un seguit de recomanacions als pintors. Entre altres mesures a tenir en compte els demanava que, en la representació dels sants, s'adherissin al grau de versemblança més alt possible i que respectessin al màxim els fets històrics. D'aquesta manera, se'ls sol·licitava que es partís de la vera efígie del retratat quan fos possible i que es respectés una ambientació

16. Antònia Maria PERELLÓ FERRER, *L'arquitectura civil del segle XVII a Barcelona*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1996, p. 204.

17. Josep Rafael ILLA SENDRA, «La torre de Montjuïc, font de diversos sistemes de senyals, crítics per a la seguretat de la navegació, el comerç i la defensa, pionera de la telegrafia», en *XIII Congrés d'Història de Barcelona. En memòria d'Antoni de Capmany (1742-1813)*. Barcelona i el mar, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Barcelona, 2013, pp. 1-15.

correcta. Aquesta especial atenció a la topografia, esdevenia «(...) una col·locació que connota i col·loca també geogràficament el sant, alliberant-lo de costums iconogràfics desiguals i ahistòriques que no parlen fort i clar».¹⁸ Paleotti exhortava els pintors a ocupar-se de la dada natural i, per tant, a pintar pobles i territoris veritables. Per tal de dur-ho a terme, i tal com ja fou advertit per Émile Mâle en un estudi clàssic, les representacions dels martiris es van revestir d'un aspecte de veritat històrica completament nou i els artistes van haver de rebre a vegades indicacions concretes.¹⁹ Paleotti demanava que es coneguessin les fonts que proporcionaven les imatges de sants i màrtirs com a *exempla virtutis* per als fidels, i a més de conèixer bé les obres de Molano (*Ussardi martyrologium*, 1568) o el *Vitae Sanctorum* de Surio (1570), entre les obres que a l'època destacaren en aquest sentit cal esmentar les pintures amb escenes de màrtirs que embellien l'església de Santo Stefano Rotondo, el Col·legi Germànic transformat pel Papa Gregori XIII. Així, el 1583 el pintor Pomerancio Circignani fou assessorat en la iconografia pel pare Gallonio, un dels coneixedors dels fets dels primers cristians i autor *del Trattato degli Instrumenti di martirio* (1591) i amic de Bosio i Baronio, encarregat de configurar el *Martirologi romà* (1586). Aquestes pintures del Col·legi Germànic tenien una clara finalitat didàctica, es basaven en notícies històriques, en composicions molt clares i es difongueren aviat a través de gravats.²⁰

18. Ilaria BIANCHI, *La politica delle immagini nell'età della Controriforma. Gabriele Paleotti storico e committente*, Editrice Compositore, Bolonya, 2008, p. 140.

19. Émile MÂLE, *El arte religioso de la Contrarreforma*, Encuentro, Madrid, 2001 (1932), p. 130. Un llibre recent sobre la mateixa qüestió és el de Lydia SALVIUCCI INSOLERA coord., *Immagini e Arte Sacra nel Concilio di Trento*, Editoriale Artemide, Roma, 2016.

20. El llibre de 1585 fou editat en la impremta de Bartolomeo Grassi, en què una part agrupava els gravats d'Ambroisus Brambilla a partir dels dibuixos preliminars de Niccoló Circignani (*Ecclesiae militantis triumphus*, amb les reproduccions de les pintures de Pomarancio a Santo Stefano) i una altra, de Giovanni Battista de Cavallieri, titulada *Ecclesiae anglicanae trophea*, contenia gravats dels martiris patits pels catòlics

D'altra banda, aquest interès de Paleotti pel paisatge es féu palès en algunes obres d'artistes com Bartolomeo Cesi (1556-1629) que treballaren aquells anys en el programa pictòric de la cripta de la catedral de San Pietro a Bolonya i que hi traduïren visualment les recomanacions del cardenal en escenes com la de sant Bruno, en què l'artista pintà darrere el sant l'arquitectura de la Certosa de Bolonya, seguint unes indicacions ben precises.²¹

Així doncs, al món catòlic es redactaren martirologis i s'editaren i il·lustraren les hagiografies i es reclamaren tant els sants medievals com el seu paisatge, tant temporal com geogràfic. Seguint aquesta estela, Richard Verstegan al *Descriptiones quædam illius inhumanae et multiplicis persecutionis* (1583-4) situava les escenes dels martiris en paisatges anglesos, tal com s'ha analitzat a partir del corpus de textos i imatges creats amb propòsits de propaganda i per tal de donar forma a la identitat catòlica després de la persecució de catòlics a Anglaterra entre 1535 i 1603.²² Diverses comunitats religioses però també civils, com ciutats i regions, cercaren cossos sants per a mostrar i exhibir la seva catolicitat o justificar-ne la canonització, i aparegueren cicles hagiogràfics il·lustrats com la *Vida de sant Ignasi de Loiola* publicada a Roma el 1609 en ocasió de la beatificació del sant i que consistia en vuitanta-un gravats atribuïts a Jean Baptiste Barbé o Cornelis Galle el Vell, i basats en Peter Paul Rubens. Entre les nombroses vides de sants il·lustrades que tingueren gran difusió i repercussió artístiques a Europa i Amèri-

a Anglaterra. La part final era una biografia en imatges de Sant Francesc de Paula.

21. BIANCHI, *La politica delle immagini*, p. 138; Marinella PIGOZZI, «Il decoro e la storia. Gli esiti del Concilio di Trento», en M. Pigozzi ed., *Il Concilio di Trento e le arti (1563-2013)*, Bononia University Press, Bolonya, 2015, pp. 7-51. Anys més tard Cesi seguí explorant el paisatge en el rerefons de pintures de sants com al *Sant Benet escoltant l'harmonia celestial* de l'església de San Procolo de Bolonya (1585-95), en què l'abadia de Montecassino apareix al darrere entre altres edificis benedictins.

22. Anne DILLON, *Construction of Martyrdom in the English Catholic Community, 1535-1603*, Ashgate, Aldershot, 2002.

ca, hi hagué la *Vita B. Virginis Teresiae a Iesu*, editada el 1613 sota la direcció d'Adriaen Collaert i Cornelis Galle.²³

Al món hispànic a més de la divulgació de les indicacions del cardenal Paleotti a través de teòrics com Francisco Pacheco,²⁴ s'editaren alguns reculls de vides de sants coneguts com *Vitae* o *Flos Sanctorum*, que eren traduccions i versions de la *Legenda aurea* de Jacopo della Voragine (1228-1298), i que posaven l'accent en l'eloquència dels turments dels sants per al camí cristià.²⁵ A Barcelona justament s'hi editaren nombrosos exemplars tant de Pedro de Ribadeneyra com d'Alonso de Villegas, com altres escrits de caràcter més local.²⁶ També arribà a

23. Vegeu entre d'altres, Cécile EMOND, *L'iconographie carmélitaine dans les anciens Pays-Bas méridionaux*, Palais des Académies, Brussel·les, 1961; Fernando MORENO CUADRO, «Iconografía de los testigos de los procesos teresianos. A propósito de Adriaen Collaert y la escenografía de la capilla Cornaro», *Archivo Español de Arte*, LXXXVII-345 (2014), pp. 29-44. Els benedictins havien realitzat el *Llibre dels Diàlegs* ja el 1579, amb gravats de Passeri i Trentino il·lustrant escenes de la vida de sant Benet.

24. Pacheco en l'*Arte de la pintura* (1641) aconsellava als artistes que consultessin als experts i erudits per a l'adequació i decor en la iconografia religiosa. Vegeu Francisco PACHECO, *El Arte de la pintura*, Cátedra, Barcelona, 2009.

25. Malgrat que la *Legenda Àurea* fou el llegendari més difós a Europa, amb més d'un miler de còpies localitzades, no és un exemple únic ni al segle XIII ni dins de l'ordre dominicà. Podem esmentar també l'*Abbreuiatio in gestis et miraculós sanctorum* (1225-1230) de Jean de Mailly, l'*Speculum historiale* (1244-1250) de Vicent de Beauvais o les *Vites sanctorum* (1276) de Rodrigo de Cerrato. Vegeu: Alain BOUREAU, *La Légende dorée. Le système narratif de Jacques de Voragine († 1298)*, Les Editions du Cerf, París, 1984, p. 20. Per a la seva difusió al món hispànic, vegeu Helena CARVAJAL i Silvia GONZÁLEZ-SARASA, «Los Flos Sanctorum: la impronta de la traducció manuscrita en la evolució de un producto editorial», *Literatura medieval y renacentista en España: líneas y pautas*, Sociedad de Estudios Medievales y Renacentistas, Salamanca, 2012, pp. 433-442.

26. Pep VALSALOBRE, «Elements per a una Catalunya sacra: sobre alguns aspectes de l'hagiografia de l'edat moderna catalana», en M. Garcia i M. À. Llorca eds., *Vides medievals de sants: difusió, tradició i llegenda*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, 2012, p. 116 (99-122). Per a l'àmbit català, també Dominique DE COURCELLES, *Les histoires des saints, la prière et la mort en Catalogne*, Publications de la Sorbonne, París, 1990.

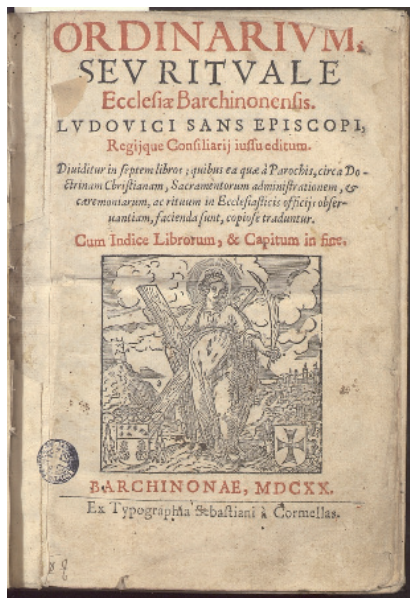
terres peninsulars la sèrie de vint-i-quatre gravats de santes i màrtirs de Thomas de Leu (1560-1612) de cap a finals del segle XVI, que probablement féu per encàrrec del col·legi jesuïta d'Anvers. El *Martyrologium Sanctarum Virginum* fou reeditat uns anys més tard pel també gravador flamenc Adriaen Collaert en una sèrie que dedicà a Margarida, filla de Maximilià II i religiosa de Las Descalzas de Madrid.²⁷ En aquestes estampes, Leu situava les santes en primer pla amb llurs atributs a les mans i prenien postures meditatives amb els ulls perduts en la vaguetat, mentre les acompanyava un paisatge al darrere amb escenes narratives, freqüentment dels seus martiris. Entre aquestes santes del segle III s'hi va incloure santa Eulàlia, en una imatge que recorda la composició del gravat anònim de l'*Ordinarum* del bisbe Sanç, segurament la primera imatge de la santa amb el relleu de la ciutat que patronejava al darrere (fig. 2).

3. Sants i relleu urbà

En el cas de la representació dels sants acompanyats del relleu barceloní, és possible diferenciar entre les imatges de figures aïllades i les de grup. En el cas de les figures individuals, els primers exemples es remunten al segle XVII, tot i que de la centúria anterior es coneix una estampa de santa Madrona impresa per Carles Amorós l'any 1524.²⁸ Es tracta d'una obra senzilla i sintètica, en què s'insinua la platja, la petita capella dedicada a la santa i la torre de gaita al cim de Mont-

27. Cécile VINCENT-CASSY, *Les saintes vierges et martyres dans l'Espagne du XVIIIe siècle: culte e image*, Casa de Velázquez, Madrid, 2011, pp. 70-76. Entre altres obres de l'època, al convent d'Agustines Recol·lectes de La Encarnación de Madrid, es pintà una versió del cicle de martiris de Circignani amb alguns canvis i una altra versió del segle XVII es troba en part al convent de San Pablo de Valladolid. Vegeu també les pàgines 85-89.

28. Per gravats i estampes de la santa vegeu Laura FARIAS MUÑOZ, «Del text a l'estampa: representacions de santa Madrona de Barcelona en la literatura d'època moderna», *Matèria*, 12 (2017), pp. 71-90.

juïc. Diversos elements del perfil urbà de Barcelona aniran apareixent progressivament en aquest tipus d'obres religioses, tant estampes soltes com imatges per a il·lustrar fulletons o llibrets. En són un exemple els gravats anònims de santa Eulàlia estampats a l'*Ordinarius* de 1620 abans esmentat²⁹ (fig. 2) i que posteriorment s'aprofità per il·lustrar diverses obres de la publicística de la Guerra dels Segadors, com la *Noticia Universal de Cataluña* de Martí Viladamor.³⁰ Entre altres exemples, es pot recordar el gravat anònim de 1601 amb la imatge de sant Ramon de Penyafort davant un relleu urbà barceloní³¹ o el delicat *Sant Ramon de*

29. Lluís de SANÇ MANEGAT, *Ordinarius seu Rituale Ecclesiae Barchinonensis*, ex typographia Sebastiani à Cormellas, Barcelona, 1620. Biblioteca de Catalunya.

30. Francesc Martí Viladamor, *Noticia Universal de Cataluña, En Amor, Servicios, y Finezas, Admirable*, Barcelona, 1640. Biblioteca de Catalunya. Vegeu Cristina FONTCUBERTA, «Art, conflicte i religió: l'ús de les imatges en la guerra dels Segadors», en S. Canalda i C. Fontcuberta eds., *Imatge, devoció i identitat a l'època moderna*, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2013, pp. 135-156. També Cristina FONTCUBERTA, «La capitana en campanya»: la imatge de Santa Eulàlia en època moderna. Usos polítics i transformacions iconogràfiques d'un culte medieval, en R. Alcoy, ed., *L'Art Medieval en Joc* (EMAC-contextos; 4), Barcelona Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2016, pp. 213 - 229.

31. Vegeu una reproducció a Juan Miguel MUÑOZ CORBALÁN, «Iconografía urbana de Cataluña (siglos XVI-XVIII). Una aproximación tipológica y teórica», *D'Art*, 23 (1997), p. 115 (135-161).

Penyafort escrivint les Decretals de Francesc Gazan,³² en el qual l'elevat punt de vista permet incloure no només la vista de Barcelona sinó també la de l'illa de Mallorca.³³ El context literari on aquests gravats s'incorporaren és imprescindible per discernir quina fou la intenció i la lectura que en feren els seus contemporanis. D'altra banda, aquest tipus d'imatges es troben igualment en altres territoris catalans com el dibuix de sant Anastasi, patró de Lleida, amb la vista de la ciutat que protegeix al fons, en una imatge de finals del segle XVII.³⁴

A banda de les imatges incloses en obres literàries i composicions poètiques també es realitzaren pintures i gravats independents amb representacions individuals de sants. Sens dubte, la santa preferida en aquest tipus de composicions fou santa Eulàlia,³⁵ seguida de la copatrona de la ciutat, santa Madrona, a les qui representà, entre d'altres,

32. Bonaventura TRISTANY-BOFILL BENACH, *Sacri Supremi Regii Senatus Cathalonie Decisiones*, vol. II, ex Typographia Raphaelis Figueró, Barcelona, 1688.

33. Per un estudi de l'evolució de la iconografia de sant Ramon de Penyafort vegeu Ramon DILLA MARTÍ, *Sant Ramon de Penyafort. Imatge, devoció i identitat*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, Barcelona, 2017.

34. Vegeu el dibuix a ploma a la primera pàgina del *Llibre Verd Gran dels Privilegis de la Ciutat* (1685-1691) conservat a l'Arxiu Municipal de Lleida, en què s'aprecia sobretot el relleu del Castell de la Suda. Reproduït a Antoni PASSOLA TEJEDOR, *El segle XVII*, col. Història de Lleida, Pagès editors, Lleida, 2003, p. 27. La còpia de l'actual *Llibre Verd* fou encarregada a Joan Josep Casanoves, ciutadà honorat i catedràtic de l'Estudi General, que, entre altres coses, es va comprometre a copiar tots els privilegis continguts en l'antic llibre verd, i a afegir aquells que encara no hi estaven transcrits i copiar-los de forma cronològica, així com a elaborar-ne un índex. Malgrat que el llibre fou acabat l'any 1691, hi ha afegitons fins a principis del segle XVIII, amb un total de 1.017 pàgines escrites en llatí, català i castellà.

35. Per a un recorregut i anàlisi sobre el culte i les obres de la patrona en època moderna vegeu Cristina FONTCUBERTA, «El culte i la imatge de santa Eulàlia en la Barcelona moderna (segles XVI-XVIII)», en O. Pascual ed., *Santa Eulàlia, patrona de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2018, pp. 93-117; *Idem*, «Festes a santa Eulàlia en la Barcelona barroca (1686): relacions escrites i obres d'art; escenes martirials i el relleu de la ciutat», *Manuscrits. Revista d'història moderna*, 2018, en premsa.

el cercle de Francesc Tramulles (1722-1773) en dues obres en pendant ubicades a la catedral de Barcelona (figs. 3-4).³⁶

La naturalesa devocional d'aquestes obres estava destinada tant al culte col·lectiu com a l'individual, i a banda de remarcar l'exemplaritat del comportament dels sants i d'induir els fidels a la contemplació, pretenien insistir en el record de l'associació entre el sant i el territori que guardava i protegia,³⁷ característiques que s'adiuen amb alguns trets del

36. Rosa Maria SUBIRANA REBULL i Joan Ramon TRIADÓ TUR, *Memòria del Barroc: tresors de la Catedral i del Museu Diocesà de Barcelona*, Catedral de Barcelona, Barcelona, 2008, p. 98.

37. Hi ha estudis recents sobre la qüestió de la importància del sant patró en la construcció de les identitats col·lectives. Vegeu José Luis BETRÁN MOYA, «Culto y devoción en la Cataluña barroca», en E. Serrano coord., *Fábrica de santos: España, siglos XVI-XVII*. Jerónimo Zurita, 85 (2010), pp. 95-132; José Ignacio GÓMEZ ZORRAQUINO, «Los santos patronos y la identidad de las comunidades locales», en *ibidem*, pp. 39-74; Eliseo SERRANO MARTÍN, «Santidad y patronazgo en el mundo hispánico de la Edad Moderna», *Studia historica. Historia moderna*, 40-1 (2018), pp. 75-123.

barroc europeu i dels dictats tridentins sobre les imatges, en què es valorava el sensorial i persuasiu per tal d'emocionar els fidels. Es podrien recordar pintures italianes anteriors amb les pàtries dels sants que ens acosten a les composicions catalanes, com les que Van Dyck executà durant la seva estada a Sicília, en què representà la santa Rosalia amb la ciutat de Palerm i la coneguda muntanya de Monte Pellegrino al fons, recordant el lloc on es trobaren les relíquies el 1624, cosa que provocà un retorn al seu culte per part dels palermitans.³⁸

Pel que fa a les imatges de grups de sants també és possible distingir-les per les seves funcions i usos. Gravats com el de Francesc Gazan, que il·lustra una edició del *Flos Sanctorum* de Villegas³⁹ on es representa a la Mare de Déu de la Mercè amb sants sobre la ciutat de Barcelona, o un d'anònim on la mateixa advocació és flanquejada pels sants Pere Nolasc i Maria de Cervelló (fig. 5), remetien a una funcionalitat de caràcter devocional combinada amb la fidelitat local cap als sants protectors. La presència dels patrons barcelonins no es limita a obres de producció catalana, tal com demostren alguns exemples localitzats en altres ciutats portuàries mediterrànies. Pintures com les de l'església de Santa Eulalia dei Catalani de Palerm o algunes de les produccions al voltant de la figura de la Mare de Déu de Bonaria a Sardenya,⁴⁰ plante-

38. Vegeu X. Salomon dir., *Van Dyck in Sicily. Painting and the Plague, 1624-25*, Silvana Editoriale, Milà, 2012, pp. 102-103; John Rupert MARTIN i Gail FEIGENBAUM, *Van Dyck as religious artist*, The Art Museum Princeton University, Princeton, 1979, pp. 125-135; Paolo COLLURA, *Santa Rosalia nella storia e nell'arte*, Santuario del Montepellegrino, Palerm, 1977. El model de Van Dyck fou difós per altres pintors com Pietro Novelli, amb exemplars conservats a Espanya, vegeu Alfonso E. PÉREZ SÁNCHEZ, *Pittura italiana del siglo XVII en España*, Universidad de Madrid-Fundación Valdecilla, Madrid, 1965, p. 413 i ss.

39. Alonso DE VILLEGAS, *Flos sanctorum y historia general en que se escribe la vida de la Virgen y las de los santos antiguos, que fueron antes de la venida de Nuestro Salvador al Mundo*, en la imprenta de Vicente Surià, Barcelona, 1691. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

40. Alessandra PASOLINI, «Art in Times of Crisis: The Camarasa Plot and the Mercedarian Cycle in Cagliari (1670-1672)», en A. Pasolini i R. Pilo eds., *Cagliari*

gen interrogants al voltant de la difusió del culte i la imatge d'aquests sants d'arrel barcelonina, que esperem poder abordar en futurs treballs.

Les obres votives permeten connectar de forma directa la religiositat local i els diferents esdeveniments succeïts en la Barcelona de l'època. Ja ens hem referit anteriorment a la presència de la imatge dels sants en obres literàries relatives a la Guerra dels Segadors, quelcom que retrobem en un exvot anònim encarregat per agrair la intercessió de les patrones en la victòria de la batalla de Montjuïc de 1641.⁴¹ Aquesta tendència la retrobem amb motiu d'altres batalles i en altres geografies,

com és el cas del gravat de Miotte en què, partint de la vista de la ciutat de Nàpols sobrevolada pels seus patrons, es representa una escena de la revolta de Masaniello (1648).⁴²

and Valencia During the Baroque Age. Essays on Art, History and Literature, Albatros, Valencia, 2016, pp. 111-138; Maria Grazia SCANO, *Pittura e scultura del '600 e del '700*, col. Storia dell'arte in Sardegna, Ilissio, Nuoro, 1991.

41. Francesc MIRALPEIX, «Pestes, plagas y guerras. El encargo artístico votivo en la Cataluña de la segunda mitad del siglo XVII», en X. Torres ed., *Les altres guerres de religió Catalunya, Espanya, Europa (segles XVI–XIX)*, Documenta Universitaria, Girona, 2012, p. 249 (231-256).

42. El gravat de Pietro Miotte, *La città di Napoli* (1648) fou editat per G. B. Rossini i representa la vista del port amb les galeres que féu enviar l'almirall de la flota espanyola Don Joan d'Àustria. La ciutat està sobrevolada pels sants patrons disposats al voltant de la Verge que protegeixen Nàpols en plena revolta. Vegeu Christopher R. MARSHALL,

El culte d'aquestes advocacions locals es van fer presents en molts altres àmbits de la vida quotidiana en la societat moderna, de la mateixa manera que se'n difongueren llurs imatges. Només a tall d'exemple, podem esmentar aquí la presència d'aquestes representacions de sants amb el relleu urbà del territori que protegeixen en patents de sanitat, tesis acadèmiques o cartes d'esclavitud mercedàries, i que conformaren un ventall amplíssim de variants tècniques i iconogràfiques, que caldrien ser estudiades de forma monogràfica.

4. *Sants, retrats i relleus urbans*

Arribats a aquest punt, cal recordar la influència tant del desenvolupament cartogràfic i geogràfic per a la difusió del paisatge real darrere les imatges dels sants patrons, així com la importància de les tesis contrareformistes en aquesta configuració. Emiliani afirma que, malgrat que les primeres mostres a Itàlia de cartografia urbana amb voluntat de reproduir de forma fidel el paisatge ciutadà apareixen al segle XV, no és fins a la Pala Bargellini (1588) de Ludovico Carracci que el relleu urbà s'introdueix dins de les produccions estrictament artístiques i de forma ja completament articulada amb la composició.⁴³ Aquesta pintura conservada avui a la Pinacoteca de Bolonya, fou la primera obra firmada i datada per Ludovico i fou realitzada per a la Cappella Boncompagni de l'actual església de Santa Maria del Bon Pastor. És un dels seus treballs més cèlebres, amb la presència de la bonica vista de Bolonya, en què transita la visió de la Verge amb el Nen i els àngels músics en

Naples and the industry of painting: the world in the workbench, Yale University Press, New Haven, 2016, p. 159. Per a aquestes i altres consideracions sobre imatges de la revolució, vegeu Alain HUGON, *La insurrección de Nápoles 1647-1648. La construcción del acontecimiento*, Prensas de la Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 2014.

43. Andrea EMILIANI, «Gli anni di Gregorio XIII Boncompagni: il tempo e lo spazio», en Fortunati dir., *Lavinia Fontana 1552-1614*, p. 68. Aquest aspecte formava part del naturalisme “ad apertura di finestra” dels Carracci, tal com l'havia anomenat Roberto Longhi.

un món concret i natural de realitat històrica, i en el qual troben una profunda raó de ser els retrats dels quatre membres de la família Bargellini, inserits com a sants en la composició.⁴⁴ Uns pocs anys abans, Federico Barocci havia pintat una *Anunciació* (1582-1584) per a la capella del duc d'Urbino a la Basílica de Loreto en què apareix una vista del Palau Ducal d'Urbino. Tant aquesta com la *Visitació* de Federico Zuccari a la capella són considerats per Emiliani uns antecedents de l'obra de Carracci.

Si bé les obres d'art on es representen els sants patrons acompanyats de les autoritats polítiques ciutadanes impliquen una lectura directament connectada amb la religiositat cívica,⁴⁵ en el panorama català cal endarrerir alguns

anys aquesta composició amb la representació del paisatge real darrere de la imatge dels sants i els retrats dels donants. En la celebèrrima taula de la *Verge dels Consellers* (1443-1445), i amb l'ús de la tècnica de l'oli

44. Vegeu una fitxa de l'obra a Andrea EMILIANI dir., *Ludovico Carracci*, Bologna, Nuova Alfa Editoriale, Bolonya, 1993. p. 48. La família Bargellini fou inserida a manera de sants en la pintura, amb Donna Cecilia com a santa Marta, una altra dona de la família com a Magdalena i els germans mascles com a Domènec i Francesc. Malvasia, el gran erudit del segle XIX, considerava reveladora aquesta presentació dels retrats sota la presència dels sants per part de Ludovico, i deia que l'artista menystenia l'ús habitual dels retrats dels comitents perquè eren de pobresa d'invenió.

45. Per a la corografia barcelonina, vegeu Xavier TORRES SANS, «La ciutat dels sants: Barcelona i la historiografia de la Contrareforma», *Barcelona quaderns d'història*, 20 (2014), pp. 77-104.

de llinosa, el pintor Lluís Dalmau hi incorporà el paisatge com a fons, manifestant en part d'aquesta manera la seva inspiració en la pintura flamenca de Jan van Eyck. Però es tracta d'un paisatge abstracte, no identificable, i s'opta per una representació de la ciutat a través de símbols heràldics.⁴⁶ Caldrà esperar fins a les primeres dècades del segle XVII per trobar algun primer exemple d'imatges de sants amb retrats de civils davant el relleu real de la ciutat. Així, en un gravat anònim que il·lustra la vida de sant Oleguer de 1617, apareix agenollat al costat del sant i davant del perfil barceloní el canonge de la seu de Barcelona Joan Garcia de Caralps.⁴⁷ Anys més tard, cap al 1661, el conseller en cap Bonaventura de Gualbes es va fer retratar als peus de santa Madrona, una altra patrona barcelonina, en una imatge a la falda de la muntanya de Montjuïc, on es trobava la capella de la santa.⁴⁸ Bonaventura Gualbes havia incentivat la reconstrucció de la capella entre 1661 i 1664, que havia estat malmesa durant la Guerra dels Segadors.⁴⁹

46. D'entre la nombrosa bibliografia, vegeu per exemple Rosa PADRÓS COSTA, «Lluís Dalmau», en X. Barral Altet dir., *Prefiguración del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, 1992, pp. 298-301; Jordi RAVENTÓS FREIXA, «La Verge dels Consellers i el Retaule dels Blanquers. Art i política a Barcelona en la crisi del segle XV», *Pedralbes: revista d'història moderna*, 13-2 (1993), pp. 429-433; Rosa ALCOY PEDRÓS, «La pintura gòtica», en X. Barral Altet dir., *Pintura antiga i medieval*, col. Art de Catalunya, L'Isard, Barcelona, 1998, pp. 300-304; Joan MOLINA FIGUERAS, *Arte, devoción y poder en la pintura tardogòtica catalana*, Universidad de Murcia. Servicio de Publicaciones, Murcia, 1999, pp. 178-199.

47. Vegeu Joan GARCIA DE CARALPS, *Historia de San Oleguer arzobispo de Tarragona y obispo de Barcelona*, en casa de Sebastian Matevad, Barcelona, 1617. Biblioteca de Catalunya.

48. La pintura s'ha datat el 1661 i es troba en una col·lecció particular barcelonina, tot i que el Museu d'Història de Barcelona en posseeix una còpia. Ainaud l'havia donada a conèixer i Triadó l'atribuí al pintor Abdó Ricart (c. 1628- 1691). Vegeu Joan AINAUD DE LASARTE, *L'Art català*, Aymà, Barcelona, 1958, pp. 133-134; Joan RAMON TRIADÓ, *L'Època del barroc s. XVII-XVIII*, col. Història de l'Art Català, vol. V, Edicions 62, Barcelona, 1984, pp. 116-117. Val la pena recordar que aquest pintor rossellonès establert a Barcelona havia realitzat diversos paisatges, un d'ells amb un ermità i un altre amb ovelles, vegeu FONTBONA, *El paisatgisme*, p. 9.

49. Pere Jordi FIGUEROLA ROTGER i Josep Maria MARTÍ BONET, *La Rambla. Els seus*

També a Barcelona, els consellers van encarregar una gran pintura votiva amb la Mercè i el retrat de sis consellers el 1688 per tal de commemorar la fi de la plaga de llagosta d'aquell any i el dret de cobertura que havia estat ratificat aleshores per Carles II. Cal tenir en compte que les mostres d'agraïment envers els sants no només tingueren lloc en temps de guerra, sinó molt sovint s'esdevingueren durant les epidèmies i les adversitats climatològiques. La pintura es va col·locar a la sala del Trentenari Nou, i entre un estol de sants protectors de Barcelona presidits per la Verge de la Mercè situada enmig de la composició, santa Eulàlia s'identifica fàcilment amb la creu i la palma. Cal recordar que la Mercè fou una de les devocions marianes que es consolidaren a l'època, arran precisament de la plaga de llagosta de 1686-1688 i si bé fou escollida copatrona de la ciutat de Barcelona el 1687, només fou ratificada per Pius IX el 1868. A la pintura esmentada, que avui es conserva al MNAC, s'hi representaren quinze sants barcelonins més, alguns de tant coneguts com sant Ramon de Penyafort, sant Sever, sant Pacià o santa Madrona, i d'altres de molt més particulars com sant Filet, un suposat conseller romà del segle II martiritzat a Esparta, i que aquí implora misericòrdia per als consellers de la ciutat.⁵⁰ Un retrat molt realista dels sis consellers d'aquell any en postura orant i vestits amb les gramalles domina la part inferior de l'obra.⁵¹ Al centre, la part més malmesa, s'hi endevina la vista marítima de Barcelona, geografia

convents. La seva història, col. Catàleg Monumental de l'Arquebisbat de Barcelona, vol. VI/II, Arxiu Diocesà de Barcelona, Barcelona, 1995, p. 229. Les obres de millora foren dutes a terme pels mestres Josep Dorder i Joan Tèrmens.

50. Els sants que hi apareixen són Semproniana, Leda, Sabí, Ramon de Penyafort, Aeci, Pacià, Sever, Simplicí, Filet, Oleguer, un segon Sever, Teodosi, Luci, Ramon Abat, Eulàlia, Juliana i Maria de Cervelló o dels Socors. La invenció, sense gaire ressò, de sant Filet es deu a un text de Josep Costa, un dels consellers retratats, titulat *Vida del glorioso S. Phileto, màrtir, hijo natural de la ciudad de Barcelona*, 1690. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

51. Els consellers retratats són Miquel Grimosachs, Josep Costa, Alexandre de Boxadors, Fèlix Amat, Pablo Maurici i Bartolomé Minuart.

en la qual conviuen tots els personatges, tant terrenals com celestials.

Al Trentenari Nou també s'hi exposava aleshores un quadre de fra Llorenç Tarragó i en què els consellers apareixien amb la Mare de Déu de Montserrat, una obra que havia estat regalada per l'abat del monestir el 1644 en gratitud a la ciutat per haver donat blat a l'abadia, de la qual se n'ha perdut el rastre.⁵² També a la sagristia del convent de la Mercè s'hi exposà, fins que es va perdre el 1936, un gran quadre amb la Verge, santa Madrona, sant Miquel i santa Eulàlia i els consellers donant-los gràcies per haver intervingut en l'incendi del convent el 1687.⁵³

En altres territoris propers s'hi difongueren composicions semblants, com la que pintà Jeroni Jacint Espinosa amb *La Immaculada i els jurats de la ciutat de València* el 1662,⁵⁴ o la que executà Joan Desi a Tortosa i coneguda com la *Mare de Déu dels procuradors* del primer quart del segle XVII.⁵⁵ Sembla que aquesta tipologia va conèixer una difusió més àmplia per altres llocs de la Mediterrània, i en espera d'un estudi més acurat, aquestes obres ens recorden que la santedat i la identitat política eren molt properes, tal com succeïa per exemple en la sèrie de setze pintures que el romà Domenico Conti féu per a l'orde mercedari al Santuari de Bonaria a Càller (1670-72) després de la mort del

52. Vegeu MIRALPEIX, «Pestes, plagas y guerras», p. 249.

53. La pintura es coneix per una fotografia antiga reproduïda per Agustí DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història*, vol. II, Curial, Barcelona, 1973, p. 106.

54. València, Museu Històric de l'Ajuntament.

55. S'exposa al Saló de l'Alcaldia de Tortosa. L'autoria i la datació d'aquesta obra ha estat discutida des que es va retrobar. Joaquim Garriga l'havia situada cap a finals del segle XVI, Muñoz considera que cal datar-la cap a 1616 i Jacobo Vidal defensa la hipòtesi d'una datació de la contrarevolta tortosina. Vegeu Joaquim GARRIGA, *L'època del Renaixement*, col. *Història de l'Art Català. IV*, Edicions 62, Barcelona, 1986, p. 200; Joan Hilari MUÑOZ, «El bandolerisme i les bandositats al Barroc: una visió de conjunt», en S. Sánchez Cervelló, coord., *Història de les Terres de l'Ebre. III Història Moderna*, Aeditors, El Perelló, 2011; Jacobo VIDAL, «La Verge dels Procuradors, un altre element de la contrarevolta», *Recerca*, 5 (2001), pp. 185-221.

virrei, en una obra amb els principals sants mercedaris i les autoritats civils enfrontades que sembla quasi «(...) voler superar la crisi política a través del llenguatge de l'art i reafirmar l'autoritat oscil·lant del rei a través de la intercessió de la Verge i els sants».⁵⁶

En definitiva, aquestes pintures de grans dimensions, així com la majoria de les obres comentades en aquest text, a més de testimoniar la importància del santoral cívic a Barcelona i altres ciutats mediterrànies, ens recorden que la imatge del relleu urbà marcava els dominis tant de les autoritats celestials com de les terrenals, i que alguns canvis produïts aquells anys en les representacions artístiques s'emmarcaven en l'atmosfera posttridentina i l'evolució de la cartografia.

56. PASOLINI, «Art in Times of Crisis», p. 116. En una de les llunetes de l'església, la Mare de Déu protegeix el rei Carles II i la Reina Mare, Mariana d'Àustria, que apareixen retratats, juntament amb els sants de l'Ordre mercantil aixoplugats sota el mantell estès pels àngels. A la paret oposada de la sagristia, una segona lluneta mostra l'escena del trasllat de l'estàtua de la Mare de Déu traslladant així una llegenda de 1370 a l'actualitat, atès que entre els portadors hi ha els retrats de la comunitat de Bonaria, que van actuar com a models.

Pregar i meditar a la Catalunya del Cinc-cents: Ignasi de Loiola i la *devotio moderna* montserratina

DIEGO SOLA
Universitat de Barcelona

Resum

Aquesta comunicació reconstrueix, a la llum de les fonts escrites, l'ambient espiritual que el fundador dels jesuïtes, Ignasi de Loiola, va trobar en arribar a Montserrat el 1522, un període marcat encara per l'abadiat de García Jiménez de Cisneros (1493-1510). Al cenobi benedictí va entrar en contacte amb els autors devocionals montserratins, membres d'una escola espiritual amb l'oració mental com a metodologia, clarament inspirada en la *devotio moderna* nascuda als Països Baixos, de la qual Cisneros en fou seguidor. A la segona part del text, es proposa una relectura dels *Exercicis Espirituals* com un manual de perfeccionament personal amb influències dels títols que formaven part del repertori devocional dels monjos montserratins. Una visió que, al seu torn, ens proporciona un retall de com es pregava i meditava en un dels principals centres religiosos de la Catalunya del segle XVI.

Paraules clau: Espiritualitat benedictina, *Devotio moderna*, Ignasi de Loyola, García Jiménez de Cisneros.

Resumen

Esta comunicación reconstruye, a la luz de las fuentes escritas, el ambiente espiritual que el fundador de los jesuitas, Ignacio de Loyola, encontró al llegar a Montserrat en 1522, un período marcado todavía por el abadiato de García Jiménez de Cisneros (1493 a 1510). En el cenobio benedictino entró en contacto con los autores devocionales montserratinos, miembros de una escuela espiritual con la oración mental como metodología, claramente inspirada en la *devotio moderna* nacida en los Países Bajos, de la que Cisneros fue seguidor. En la segunda parte del texto, se propone una relectura de los *Ejercicios*

Espirituales como un manual de perfeccionamiento personal con influencias de los títulos que formaban parte del repertorio devocional de los monjes de Montserrat. Una visión que, a su vez, nos proporciona un retrato de cómo se oraba y meditaba en uno de los principales centros religiosos de la Cataluña del siglo XVI.

Palabras clave: Espiritualidad benedictina, *Devotio moderna*, Ignacio de Loyola, García Jiménez de Cisneros.

Abstract

This paper analyzes, through the literary sources, the spiritual environment that Ignatius of Loyola, the founder of the Jesuits, found upon arriving in Montserrat in 1522, a period still marked by the abbot of García Jiménez de Cisneros (1493 to 1510). In the Benedictine monastery he came into contact with the montserratian devotional authors, members of a spiritual school with mental prayer as a methodology, clearly inspired by the *devotio moderna* born in the Netherlands, of which Cisneros was a follower. In the second part of the text, a rereading of the *Spiritual Exercises* is proposed as a manual of personal improvement with influences of the titles that were part of the devotional repertoire of the monks of Montserrat. A vision that, in turn, gives us a portrait of how one prayed and meditated in one of the main religious centers of 16th century Catalonia.

Keywords: Benedictine spirituality, *Devotio moderna*, Ignatius of Loyola, García Jiménez de Cisneros.

1. Introducció

A finals del segle XV l'abadia benedictina de Montserrat es va convertir en un dels principals focus de renovació espiritual de la península Ibèrica. La decisió del rei Ferran II de posar el monestir sota l'obediència de la Congregació de San Benito de Valladolid, per tal de reformar Montserrat i promoure una vida religiosa més observant, va su-

posar l'arribada d'un nou prior, subjecte a l'abat de Valladolid: García Jiménez de Cisneros (Cisneros, 1455-56-Montserrat, 1510). Cisneros, cosí-germà del cardenal Francisco Jiménez de Cisneros, el gran col·laborador dels Reis Catòlics, va arribar a Montserrat amb tretze monjos val·lisoletans més el juny de 1493 i prengué possessió del monestir com a prior, esdevenint abat el 1499. Tal i com va escriure l'historiador, cardenal i monjo de Montserrat Anselm Albareda,

Les seves guspies eixides del Claustre calaren foc lluny del Monestir, i encengueren en molts cors el desig de la perfecció cristiana i de la santificació pròpia mitjançant la pràctica dels Exercicis Espirituals. Hom pot parlar positivament de l'Escola ascètica cisneriana, el deixeble més excels de la qual ha estat Sant Ignasi de Loyola [...].¹

Albareda apunta a una característica essencial de l'abadiat de Cisneros, la creació d'una escola espiritual o *ratio studiorum* ascètic, que hauria tingut com a manual de referència l'*Exercitatorium vitae spiritualis* o *Exercitatorio de la vida espiritual*, editat simultàniament en llatí i castellà a l'impremta montserratina l'any 1500. Incardinat dins la tradició de la *devotio moderna* amb una nova proposta d'oració mental, l'*Exercitatorio* va tenir un recorregut editorial important dins la literatura d'espiritualitat del segle XVI per ell mateix i per l'elaboració d'una compilació del mètode de pregària cisneriana en el *Compendio breve de Exercicios espirituales*, obra anònima però sortida d'un monjo de la mateixa escola espiritual de Montserrat, redactada en un moment indefinit entre la mort de l'abat, el 1510, i la seva publicació impresa, el 1555.² L'aparició d'aquests manuals de perfeccionament personal mitjançant la pregària,

1. Anselm M. ALBAREDA, *Història de Montserrat*, Montserrat, Monestir de Montserrat, 1931, p. 99.

2. Francisc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «La impremta i el llibre a Montserrat (segles XV-XIX)», dins Francisc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, Josep MASSOT I MUNTANER i Josep FAULÍ, *Cinc-cents anys de Publicacions de l'Abadia de Montserrat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2005, p. 36.

la meditació i la contemplació dibuixen la imatge d'un Montserrat que en el tombant del segle XV al XVI va esdevenir un focus espiritual-ascètic amb origen també en la fama dels seus confessors. Així, Ignasi de Loiola (Loiola, Guipúscoa, 1491-Roma, 1556), arribà a Montserrat el 1522 i s'endinsà en l'espiritualitat benedictina del santuari de la mà de Dom Juan Chanon, el monjo que el va confessar i que va guiar les seves primeres passes després de l'experiència de conversió del soldat en home disposat a seguir Crist. En aquest procés, Ignasi va començar a escriure a Manresa els *Exercicios espirituales* (1523), recollint i incorporant elements de la tradició espiritual eremítica i monàstica occidental, entre els quals l'escola montserratina tindria un paper important.

Aquesta ha estat una premissa no convenientment estudiada fins fa pocs anys. L'afirmació del P. Albareda i, anys més tard, del gran estudiós de la vida i obra de Cisneros, el també monjo de Montserrat i historiador Cebrià Baraut, que assenyala efectivament l'impacte de l'obra cisneriana en l'espiritualitat ignasiana,³ compta més recentment amb estudis que comparen la literatura de l'abat de Montserrat i els *Exercicios* de Sant Ignasi, com és el cas dels treballs de Xavier Melloni, que situa l'anònim *Compendio breve de Exercicios Espirituales* montserratí com a pont entre l'escola d'oració mental de Cisneros i l'espiritualitat ignasiana.⁴ Les transferències entre la tradició espiritual baix

3. «Con todo, si el nombre de García de Cisneros ha sido incluido entre las grandes figuras del monaquismo contemporáneo, ello no se debe tanto a las actividades externas [...], como al extenso y fecundo magisterio espiritual ejercido personalmente y a través de sus escritos. Magisterio que en Montserrat cristaliza en la creación de una auténtica escuela ascética [...]. Las congregaciones benedictinas de Portugal, de Austria y Bohemia, y el caso individual de San Ignacio de Loyola, son los más salientes [...]». A Cebrià BARAUT, *Obras completas. García Jiménez de Cisneros*, vol. I, Barcelona, Abadía de Montserrat, 1965, pp. 4-5.

4. *Compendio breve de Ejercicios Espirituales. Un monje de Montserrat (siglo XVI)*, estudi introductor i notes de Xavier MELLONI, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 2006. Vegeu també Xavier MELLONI, «Los ejercicios en la tradición de Occidente», *Eides*, 23 (1997), pp. 1-36.

medieval i de la primera modernitat i l'espiritualitat del fundador de la Companyia de Jesús van ser estudiades també pel P. Miquel Batllori⁵, que sobre l'escola espiritual montserratina, va explicar, en el primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya que,

Al segle XVI Catalunya no pot presentar cap gran nom d'espiritualitat humanista o renaixentista..., però té –bé que d'extracció castellana i d'arrels neerlandeses– el centre més important peninsular de la *devotio* moderna en el Montserrat de l'abat García de Cisneros.⁶

Amb la present comunicació presentem un retrat de l'atmosfera espiritual del Montserrat dels abadiats de Cisneros i del seu successor, Pere de Burgos (Burgos, 1460 – Esparreguera, 1536) a partir de la producció literària monàstica. D'altra banda, per bé que l'espai no ens permet aprofundir-hi, assenyalarem alguns dels elements que permeten l'estudi de la transferència de la *devotio* moderna montserratina a l'espiritualitat ignasiana.

2. Fonts i orígens de l'escola espiritual de Montserrat

Com a monestir benedictí, la comunitat de monjos de Montserrat s'ha regit des de la seva fundació i fins el dia d'avui per la Regla de Sant Benet (RB), un text del segle VI en el qual Benet de Núrsia establia els fonaments d'una escola espiritual «del servei diví» (RB Pròleg, 45). En la vida del monjo, l'adoració i contemplació de Déu és el centre, expressada en la pràctica de la pregària. Benet va prestar especial atenció a l'actitud que els religiosos havien d'observar en la pregària. Hi dedica

5. Vegeu Miquel BATLLORI, *Les reformes religioses al segle XVI*, ed. dir. E. Duran, coord. J. Solervicens, València, Edicions Tres i Quatre, 1996.

6. Miquel BATLLORI, «Temes i problemes de la història religiosa», *Actes del Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 1984, p. 377.

un breu però precís capítol, amb una instrucció final sobre la que García Jiménez de Cisneros i Ignasi de Loiola edificaran el seu mètode de pregària:

Creiem que Déu és present a tot arreu i que els ulls del Senyor en tot lloc esgarden els bons i els dolents; però això, creguem-ho sobretot sense cap mena de dubte, quan som a l'ofici diví.

Per tant, recordem-nos sempre d'allò que diu el profeta: *Serviu el Senyor amb temor*; i encara: *Salmegeu amb gust*; i: *Us vull cantar a la presència dels àngels*. Així, doncs, considerem com cal estar a la presència de la divinitat i dels seus àngels, i mantinguem-nos de tal manera a la salmòdia, que el nostre pensament estigui d'acord amb la nostra veu.⁷

«*Ut mens concordet voci nostrae*». La prescripció final de Sant Benet alerta els monjos contra el risc de distracció i la vivència rutinària de la pregària, una realitat ineludible en la quotidianitat dels monestirs. La concentració esdevenia clau per una pregària reeixida. Davant del risc d'un ofici diví mecànic i poc sentit, els tractadistes de l'oració mental, com Jiménez de Cisneros, van construir una metodologia de la pregària que tenia fonaments en l'espiritualitat monàstica medieval d'arrels eremítiques. Així, un precedent havia estat l'obra escrita del cartoixà Guigó II (mort el 1192), prior de la Chartreuse, casa principal d'un orde religiós inspirat en l'ideal eremita de Bru de Colònia (1030-1101). En el seu escrit *Scala claustralium*, traduït habitualment com *L'escala dels monjos*, Guigó va presentar un camí de vida contemplativa recolzat en els quatre graons d'una escala: lectura de la Bíblia, meditació, pregària i contemplació.⁸

7. RB 19, traducció en català de Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.

8. MELLONI, «Los ejercicios en la tradición de Occidente», p. 14. Segons el prior cartoixà, «La *lectura* és l'estudi atent de les Escriitures fet amb la màxima atenció. La *meditació* és una operació mental que investiga el coneixement de la veritat oculta amb l'ajut de la pròpia raó. L'*oració* és una aplicació devota del cor a Déu per fugir del mal i assolir el bé. La *contemplació* és una elevació de l'ànima a Déu per damunt d'ella

La *devotio* moderna, de la que Cisneros en va ser creador i difusor, pouava en una llarga tradició espiritual medieval. El propi concepte és complex de ser explicat. Albert G. Hauf proposa la definició de Regnerus R. Post com una de les més autoritzades: un moviment religiós iniciat el 1379 per Geert Groote, diaca de l'Església neerlandesa, que «es va propagar per diversos conductes (els «Germans de la Vida Comuna» i els canonges agustins de la congregació de Windesheim), fins avançat el segle XVI [...]».⁹ Davant d'una dinàmica escolàstico-aristotèlica en la vivència de la fe, la *devotio* de finals de l'edat mitjana i la primera edat moderna recuperava el sentit més agustinian i platònic del fet religiós, posant l'experiència de Crist i la seva imitació, a partir d'una proposta contemplativa i introspectiva, en el centre de la vida del fidel batejat. Una proposta no només per a consagrats sinó, també, per a laics. García Jiménez de Cisneros va tenir ocasió d'entrar en contacte amb la nova literatura devocional del nord d'Europa, en motiu del seu viatge el 1496 a la cort francesa com a representant de Ferran II. Allà va conèixer l'obra de Jan Mombaer (Brussel·les, 1460 - París, 1501) *Rosetum exercitiorum spiritualium*, publicada el 1494. Cebrià Baraut assenyala com aquest viatge diplomàtic va acabar sent un viatge instructiu per al religiós benedictí,¹⁰ que va trobar en l'exercitatori de Mombaer el manual definitiu de la *devotio* moderna del moment i va instruir-lo en el mètode de l'oració mental que més tard el portaria a escriure l'*Exercitatorio de la vida espiritual* i a crear, amb la seva obra i amb els treballs dels seus deixebles, una escola espiritual montserratina.

mateixa, en la qual gusta els gaudis de la dolcesa eterna. Feta la descripció dels quatre graons, ens queda per veure quines són les nostres obligacions sobre cada un d'ells», a *Textos cartoixans primitius*, traducció de Jaume Fàbregas, vol. 56 de la Col·lecció Clàssics del Cristianisme, Barcelona, Edicions Proa, 1995, p. 170. Les cursives per assenyalar els quatre esglaons de l'escala espiritual de Guigó són nostres.

9. Albert G. HAUF, «L'espiritualitat catalana medieval i la "devotio moderna"», dins *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1980, pp. 86-87.

10. BARAUT, *Obras completas. García Jiménez de Cisneros*, I, p. 21.

3. *García Jiménez de Cisneros, l'oració mental i l'Exercitatorio de la vida espiritual*

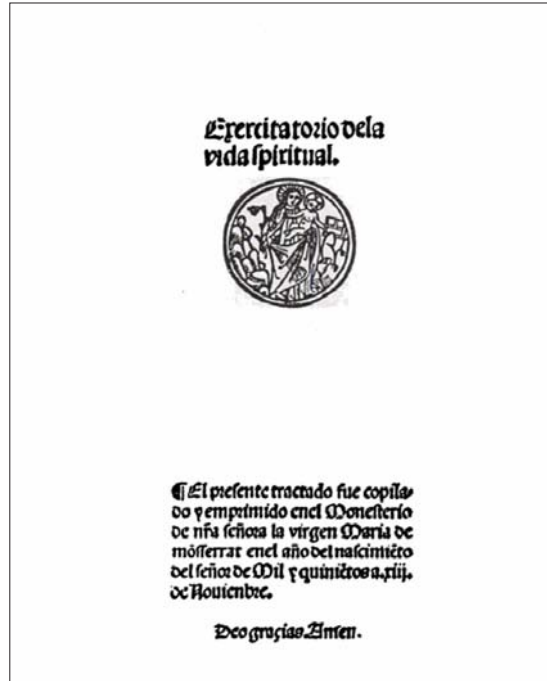

Fig. 1. Primera edició de l'*Exercitatorio de la vida espiritual*,
imprès a Montserrat el novembre de 1500

En les lectures i els llibres adquirits a França, portats després a la biblioteca montserratina (i alguns d'ells reimpressos a la impremta del monestir), García Jiménez de Cisneros va trobar un model didàctic d'instrucció personal i religiosa, basat en una exposició instructiva en forma d'exercicis d'una metodologia per pregar i meditar que permetia a l'exercitant imitar l'exemple de Crist. Així, en elaborar el seu propi manual, que dirigia als seus monjos, Cisneros presentava el mètode en una exposició senzilla des del mateix començament del text:

[...] En este libro, hermanos muy amados, tractaremos cómo el exercitador y varón devoto se ha de exercitar según las tres vías que son dichas

Purgativa

Iluminativa

Unitiva

Y cómo por ciertos y determinados ejercicios, según los días de la semana,

Meditando,

Orando,

Contemplando,

ordenadamente podrá subir a alcanzar el fin deseado, que es ayuntar el ánimo con Dios, lo qual es dicho de los sanctos verdadera y no conocida sabiduría.¹¹

Com ha assenyalat Melloni, l'originalitat de l'obra de Cisneros rau en què l'objecte de contemplació era la mateixa vida de Crist.¹² El religiós així ho explicava en un capítol dedicat a justificar la importància que el monjo reservés –i sistematitzés un horari endreçat– hores de la seva jornada als exercicis de pregària i meditació: «Ca la vida del salvador, y su muerte y pasión, es assí como una puerta para entrar al amor de la divinidad».¹³ L'entrada en l'amor de Déu corresponia amb la fase i camí final («unitiva»), on es meditaria sobre les perfeccions i lloança de Déu, en el que esdevenia un escenari contemplatiu final, havent estat prèviament precedit d'un camí per les pors i els temors –la penitència, exercitada en la «vía purgativa»–, quedant en el mig totes aquelles *matèries*, en expressió de Cisneros, pertanyents als beneficis de Déu –la «vía iluminativa». L'oració mental esdevenia el mètode per tal que el fidel s'unís amb Déu, entesa com una forma de relació directa amb ell a través de l'oració meditativa, que permetria reflexionar sobre la pròpia existència, les febleses i els dons rebuts, i sobre com la voluntat de Déu

11. GARCÍA JIMÉNEZ DE CISNEROS, *Exercitatorio de la vida spiritual*, dins BARAUT, *Obras completas. García Jiménez de Cisneros*, II, p. 90.

12. MELLONI, «Los ejercicios en la tradición de Occidente», p. 6.

13. JIMÉNEZ DE CISNEROS, *Exercitatorio de la vida spiritual*, p. 124.

podia acomplir-se en la pròpia vocació, discernint allò que Déu esperaria de cadascun dels seus fills. Tal i com escriuria el jesuïta Melchor de Villanueva anys més tard al *Libro de la oración mental* (1608), només hi ha dues menes d'oració, «vocal y mental», seguint la proposta del franciscà Sant Bonaventura (1218-1274):

Los doctores que tratan de esta materia, ponen diversas maneras de oracion, [...] pero todas ellas se reducen a dos, que son oracion vocal, y mental. San Buenaventura en el libro que escrivio del progreso de la religion, tratando de la oracion, las divide en estas dos partes, aunque de la vocal pone dos modos diferentes: el primero dize que es quando rezamos hymnos, y otras oraciones [...]. El otro modo de orar vocalmente, dize San Buenaventura, es quando en la oracion hablamos con Dios con palabras q las da el coraçon, como quando hablamos familiarmente con Dios con proprias palabras (...). Quanto a la otra manera de orar, que es mental, dize san Buenaventura, que es quando callando con la boca, el coraçon habla con Dios, y se manifiesta sus desseos: como quando interiormente amamos o adoramos a Dios [...].¹⁴

García Jiménez de Cisneros havia arribat al cenobi benedictí el 1493 i, des d'aleshores, es va proposar una reforma dels costums i la vida conventual, seguint la voluntat dels reis Ferran i Isabel. El programa reformista de Montserrat, una vegada unit el monestir català a la Congregació de Valladolid, es concretava en dos objectius: el restabliment de la vida comunitària i l'extensió de la pràctica de l'oració mental,¹⁵ aquest darrer punt concebut com el millor camí per acomplir allò que Sant Benet volia dels seus monjos en l'escola de l'ofici diví: «que el nostre pensament estigui d'acord amb la nostra veu». La reforma montserratina es va plasmar en un document excepcional sobre l'organització i actualització de la vida religiosa, escrit pel mateix Cisneros.

14. Melchor de VILLANUEVA, *Libro de la oración mental*, Toledo, Pedro Rodríguez, impresor, 1608, fols. 4r-6v.

15. BARAUT, *Obras completas. García Jiménez de Cisneros*, I, p. 15.

Ja des de l'inici del seu priorat, el monjo castellà va treballar en el que acabarien sent la concreció reformada de la vida benedictina al Montserrat del Cinc-cents: les *Constituciones de los monjes*. És un més dels estatuts de règim intern que el prolífic reformador va elaborar, com la constitució dels donats, el reglament dels escolans del monestir, o les *Constituciones de los hermitaños*, dedicada aquesta darrera a posar ordre en el desgavell d'ermitans a la muntanya i les dificultats per sotmetre'ls a l'obediència al monestir i el seus superiors.

La constitució dels monjos recull l'interès i determinació de l'abat Cisneros de fixar un programa d'estudis concret per als monjos novicis, encaminat a assolir l'objectiu d'una comunitat unida i *sincronitzada* de veu i d'esperit en la pregària. Així, en el capítol dedicat a la formació dels novicis, llegim com l'*Exercitatorio de la vida espiritual* s'introdueix com a manual de memorització obligatòria en alguns passatges. La proposta formativa de Cisneros era més àmplia i connectava amb el que, com veurem després, va constituir la base penitencial sobre la que es fonamenta l'espiritualitat ignasiana:

[...] para que puedan ordenar bien sus confesiones y reducir a la memoria toda su vida pasada, les de [el mestre de novicis] Confessionarios por donde lo estudien, y en ninguna otra cosa los ocupe fasta que se acaben de confessar, [...]

Sabido esto bien, enséñeles las meditaciones de la vida purgativa según están en el Exercitatorio desde el capítulo XII fasta el XIX, las quales les faga dar en lección assí como faze el convento, y trabaie porque las sepan muy bien, y fágales ejercitarse en ellas assí después de completas como después de maytines, y fasta que sean en ellas muy bien ejercitados, no les consienta passar a los otros ejercicios. Pero, porque los novicios no ternán todos al principio espíritu para estar tanto como el convento en oración mental, déveles compartir aquell tiempo parte en lección y parte en meditación, según cognoscere que cada uno podrá mejor aprovechar.¹⁶

16. JIMÉNEZ DE CISNEROS, *Exercitatorio de la vida espiritual*, p. 529.

Els capítols als que fa referència Cisneros organitzen la setmana en el conjunt de meditacions de la via purgativa (la primera de les tres, que esdevé la fase penitencial, precisament amb el propòsit de conversió dels monjos joves que han entrat a la comunitat), fent memòria a l'entorn dels pecats, de la mort, de l'infern, del judici, de la passió, de la Mare de Déu i de la glòria, set blocs de meditació per als set dies de la setmana. Com els autors en els que Cisneros es va inspirar, com el mateix Jan Mombaer, però molt especialment Sant Bonaventura, el benedictí institueix l'oració mental com a mètode principal per a crear les condicions de fervor i moure els monjos a veritable conversió dels seus costums i formes de vida.¹⁷

L'abat va trobar en l'impremta una eina fonamental per a la seva reforma. El Montserrat de l'entorn de l'any 1500 no es pot entendre sense la irrupció de l'invent. Com va escriure el P. Francesc Xavier Altés, «per posar a l'abast dels monjos de la congregació val·lisoletana tots aquests textos fonamentals de la seva escola d'oració metòdica, Cisneros, emprenedor com era, pensà en la impremta».¹⁸ Cisneros va rebre l'encàrrec de la Congregació d'editar les publicacions pròpies dels benedictins val·lisoletans i els seus monestirs, com Montserrat a partir de 1493. A tal efecte, va contactar amb Joan Rosenbach, prevere d'origen alemany, i expert tipògraf que, després de treballar a Barcelona, va traslladar-se a Tarragona, amb el que el benedictí finalment va haver de contractar els serveis de Joan Luschner, que va començar a imprimir directament a Montserrat el 4 de febrer de 1499. Els llibres, amb

17. Les fonts en les que beu el *Exercitatorio* són múltiples. Escriu Melloni: «Destacan sobre todo cinco autores: San Buenaventura [...], Hugo de Balma (2ª mitad del s. XIII), Juan Gersón (1363-1429), Gerardo de Zutphen (1367-1398) y Juan Mombaer (o Mauburnus) (+ 1502). De los dos primeros, Cisneros tomó el esquema clásico de las tres vías (purgativa, iluminativa y unitiva); de Gersón, muchos de los consejos y de las consideraciones sobre la oración y la vida contemplativa; de Zutphen y Mombaer, la presentación metódica de la vida espiritual, propia de la *Devotio Moderna*», a MELLONI, «Los ejercicios en la tradición de Occidente», p. 6.

18. ALTÉS I AGUILÓ, «La impremta i el llibre a Montserrat (segles XV-XIX)», p. 16.

tiratges que arribaven al miler d'exemplars per títol, eren majoritàriament espirituals (com el seu *Exercitatorio*, o el *Directorio para las Horas Canónicas*, que sistematitzava meditacions per la salmòdia i els oficis de la litúrgia de les hores), i no pas litúrgics (com ara missals, antifonaris, llibres de cant, etc.),¹⁹ amb el que el tiratge i els títols enviats a premsa palesen un cop més el programa de govern de l'abat, decidit a fer del monestir un centre d'espiritualitat reformada des del que transformar també l'orientació d'altres cenobis.

4. L'escola espiritual de pregària a l'entorn de l'abat Cisneros

L'obra de Cisneros com un autor característic de la *devotio* moderna no va ser, però, solitària. Són altres els treballs que s'uneixen a la creació de tractats devocionals i d'oració mental, alguns d'ells adaptant la proposta cisneriana a la pregària dels laics. És el cas de l'obra anònima *Considerations molt utils y devotes en que se demostren les obres de la creatio redemptio y justificatio*, que el P. Altés atribueix al monjo Miquel Forner (mort el 1560 a Montserrat). Forner va ingressar a Montserrat després de la mort de Cisneros el 1510, ja sota l'abadiat de Pedro de Burgos (1512-1536). La traducció al castellà de les *Considerations*, amb instruccions per a la meditació en la pregària i la contemplació de Déu, va publicar-se en un *Manual para la eterna salvación* (en trobem una edició a Saragossa de 1539), que, causant suspicàcies pel seu caràcter anònim, acabaria en l'*Index et catalogus librorum prohibitorum* de Gaspar Quiroga (edició de 1585).²⁰

Una obra del mateix període és l'*Arpa de David*. A diferència de les obres fins ara esmentades, aquesta és un manuscrit que no va arribar a

19. *Ibidem*, p. 17.

20. Aquest *Manual* inclou també el *Directorio para las horas canónicas* abans esmentat. Vegeu Francisc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «Tres ediciones anónimas del siglo XVI de la escuela espiritual del Monasterio de Montserrat», dins *Varia Bibliographica. Homenaje a José Simón Díaz*, Madrid, Kassel, Edition Reichenberger, 1988, pp. 35-39.

impremta, però que és creació de Benet Vila, que va professar a Montserrat poc abans de l'arribada de Miquel Forner, el 1509 i, per tant, en vida encara de Cisneros.²¹ Compilat entorn els anys 1538-1540, l'*Arpa de David* acompanya en aquest cas els salms del Psalteri, seleccionats en la segona part del manuscrit (concretament, aquells penitencials) de reflexions per a la seva pregària, explicant en «las propiedades de los psalmos según de diversos sanctos doctores y sanctos padres letrados y devotos [...]».²²

5. *El Compendio breve i Ignasi de Loiola a Montserrat*

Entre els treballs de l'escola espiritual de García Jiménez de Cisneros n'hi ha un que és del tot hereu del *Exercitatorio*, actuant, de fet, com la síntesi del primer, i de part del *Directorio de las Horas Canónicas*: el *Compendio breve de Ejercicios espirituales*, d'autor anònim, que circulava de manera manuscrita des de la dècada de 1520 i que s'imprimiria a l'impremta montserratina el 1550, si no abans.²³ Xavier Melloni ha editat el text dins la Biblioteca de Autores Cristianos amb un molt necessari estudi introductori que aporta llum sobre alguns dels dubtes que es tenien sobre l'autoria del text així com els manlleus d'aquest per part d'Ignasi de Loiola, peregrí a Montserrat el 1522, en la preparació dels seus propis *Ejercicios*. Melloni assenyala com, efectivament, el *Compendio* podria tractar-se «de un eslabón en la sucesión de

21. Joan REQUESENS I PIQUER, «Una reimpressió en la tradició contemplativa: l'anònim montserratí Compendio breve de ejercicios espirituales (s. XVI)», *Arxiu de textos catalans antics*, 27 (2008), pp. 471-472.

22. E. Duran, dir., *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. IV, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2008, p. 173.

23. La «compilació cisneriana», com escriu el P. Altés, va ser reeditat al llarg dels segles XVI, XVII i XVIII i va esdevenir el manual dels convents benedictins de la Congregació Claustral Tarraconense. A ALTÉS I AGUILÓ, «La impremta i el llibre a Montserrat (segles XV-XIX)», p. 36.

dos grandes tradiciones: la benedictina y la de la Compañía de Jesús». ²⁴ Tradicionalment el text s'ha atribuït al successor de Cisneros al capdavant de l'abadia montserratina, Pedro de Burgos: així ho va suggerir el P. Albareda, datant la compilació de l'obra entorn l'any 1520 (fent del tot impossible atribuir el text al mateix Cisneros, com la tradició montserratina des del segle XVII havia fet). ²⁵ Albareda escriu:

L'Abat Burgos fou el deixeble preferit del P. Cisneros, i continuà integralment l'obra començada per ell a Montserrat; sabem que fou un fervent admirador de les obres espirituals del gran abat i que les propagà arreu. És molt natural que el deixeble predilecte fes un resum de les obres del Mestre, per tal de fer més avinent i posar a mans de tothom les doctrines tan venerades. ²⁶

Més avinent i posar a mans de tothom: la transmissió als laics. Entre els lectors del manual de síntesi de l'escola espiritual de Montserrat es va trobar Ignasi de Loiola. Després de caure ferit defensant Pamplona del setge dels francesos, i d'una llarga convalescència en què es lliurà a la lectura de vides de sants, Ignasi es va dirigir cap a Barcelona amb el propòsit d'embarcar-se cap a Roma per obtenir el permís papal per anar a Terra Santa, decidit a seguir les passes de Jesús. Entre 1522 i 1523 el soldat viu entre Montserrat i Manresa, on el descobriment de la seva vocació —la conversió— el reté. Fruit de la reforma de Cisneros, però també de la contribució de religiosos vinculats a Montserrat com l'ermità Bernat Boïl, home de confiança de Ferran II i del seu germà Joan d'Aragó, arquebisbe de Saragossa, l'abadia benedictina havia guanyat fama pels seus confessors i els monjos eren apreciats com a consellers espirituals. ²⁷ Així, Ignasi va trobar en el benedictí Joan Cha-

24. MELLONI, *Compendio breve de Ejercicios Espirituales*, p. XV.

25. *Ibidem*, pp. XXV-XXVI i Anselm M. ALBAREDA, «Bibliografia dels Monjos de Montserrat del segle XVI», *Analecta Montserratina*, 7 (1928), pp. 110-111.

26. ALBAREDA, «Bibliografia dels Monjos de Montserrat del segle XVI», p. 111.

27. MELLONI, *Compendio breve de Ejercicios Espirituales*, p. XVII.

non la persona que encaminà la seva reforma interior.²⁸ Dies més tard, establert a Manresa de manera indefinida durant mesos, el peregrí va reflexionar sobre la seva relació amb Déu i es cultivava en literatura espiritual, com ell mateix indica a la seva *Autobiografía*:

Ultra de sus siete horas de oración, se ocupaba en ayudar algunas almas que allí le venían a buscar, en cosas espirituales, y todo lo más del día que le vacaba daba a pensar en cosas de Dios, de lo que había aquel día meditado o leído[...].²⁹

Els *Exercicios espirituales* de Sant Ignasi neixen fruit de la seva experiència a Montserrat i Manresa, i del contacte amb la *devotio* moderna montserratina. El fundador de la Companyia de Jesús recull la metodologia de l'oració mental, que no era original de Montserrat però que ell coneix a través de les obres de Cisneros i, potser, de l'abat Burgos, condensant «d'una manera exemplar i típica la seva pròpia experiència de convertit i sant, fent-ne un mètode de decisió aplicable a tothom i a la vegada un manual d'ascesi que inicia l'ànima en la vida mística».³⁰ De fet, malgrat les influències que tot seguit comentarem, l'obra ignasiana era en sí mateixa única i original, amb una proposta d'exercicis dividits en quatre setmanes que tenien, tanmateix, la metodologia cisneriana per als monjos –i altres manlleus d'origen benedictí– com a model. Així, per Ignasi de Loiola, els exercicis són l'instrument, com els va descriure Sant Bonaventura, per unir-se amb Déu i, en expressió ignasiana, «cercar i trobar la voluntat divina» en l'home, meta final de Cisneros i d'Ignasi.³¹

28. Josep M. RAMBLA, *Introducció*, IGNASI DE LOIOLA, *Exercicis espirituals*, Barcelona, Fragmenta, 2017, p. 15.

29. IGNASI DE LOIOLA, *Obras*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1997, p. 117.

30. Gaston FESSARD, *La dialectique ignatienne des Exercices spirituels (documents inédits)*, citat i traduït a RAMBLA, *Introducció*, p. 23.

31. «Por [...] ejercicios espirituales, se entiende todo modo de examinar la conciencia,

La crítica interna dels textos, com la desenvolupada per Melloni,³² assenyalava les coincidències entre la metodologia cisneriana i els exercicis de Sant Ignasi (per exemple, en l'ús de regles i consells per a la contemplació, i en altres consideracions metodològiques per encaminar la pregària). L'anàlisi textual, però, evidencia també la independència del text ignasià en l'estructura dels exercicis (quatre setmanes, davant les sis setmanes del *Compendio* i l'estructura en set dies, clarament monàstica, del *Exercitatorio de la vida spiritual*), independència també constatable en la incorporació d'elements genuïns que semblen ser del fundador jesuïta.

Creiem que dos dels elements més rellevants de l'escola espiritual montserratina que Ignasi va experimentar a Montserrat i va prendre en préstec per al seu propi exercitatori és la pròpia concepció alliberadora de l'ofici diví (la pregària i la vetlla) i la pròpia concepció benedictina de la humilitat, que predisposa l'home per a la seva conversió. Sobre la importància de l'ofici diví, ja hem vist com Sant Benet es mostrava preocupat per posar d'acord la paraula amb la ment en la lloança de Déu, ja des dels mateixos inicis del monacat occidental. Mil anys més tard, a les seves comunitats, Cisneros va impulsar una reforma espiritual i un programa d'estudis que posés els seus monjos en el camí de la concordança veu-ment-esperit. Així, Cisneros recorda als seus exercitants, seguint amb la tradició benedictina, que la nit és el temps més convenient per a pregar.³³ Per Ignasi la nit és un temps de vigília, de

de meditar, de contemplar, de oral vocal y mental, y de otras spirituales operaciones, según que adelante se dirá. Porque así como el pasear, caminar y correr son ejercicios corporales; por la mesma manera, todo modo de preparar y disponer el ánima para quitar de sí todas las afecciones desordenadas, y después quitadas, para buscar y hallar la voluntad divina en la disposición de su vida para la salud del ánima, se llaman ejercicios spirituales». A IGNASI DE LOIOLA, *Exercicis espirituals*, primera anotació.

32. MELLONI, *Compendio breve de Ejercicios Spirituales*, pp. XL-XLV.

33. «Hermanos muy amados, en el libro de los psalmos se escribe de aquel gran propheta David que dezía: 'Pensé de noche con mi corazón, y exertiváme y alimpiava el mi spíritu'. Pues así es, el devoto religioso que desea el spíritu hecho 'a la imagen y

vetlla, que li recorda els seus temps de soldat en què havia de descansar a l'aguait, esperant l'atac de l'enemic, *vetllant* les armes (com va fer a Montserrat vetllant la Mare de Déu davant l'altar),³⁴ sempre a punt per lluitar. Aquest combat silenciós, preludi d'una batalla tumultuosa, s'esdevé en el camí de conversió del cristià. En el començament de la segona setmana dels *Exercicios* Ignasi proposa la meditació on l'exercitant visualitza un rei terrenal, temporal, que contempla la vida del rei etern i referencia la vetlla nocturna:

Mi voluntad es de conquistar toda la tierra de infieles; por tanto, quien quisiere venir conmigo, ha de ser contento de comer como yo, y así de beber y vestir, etc.; asimismo ha de trabajar conmigo en el día y vigilar en la noche, etcétera; porque así después tenga parte conmigo en la victoria, como la ha tenido en los trabajos (EE 93).³⁵

Quant al tractament que Sant Benet fa de la humilitat, el *Compendio breve* fa una glossa dels dotze graus de la humilitat (capítols 498-510) que el fundador benedictí va incloure a la seva regla: (1) temor de Déu, (2) no estimar la pròpia voluntat, (3) obediència, (4) paciència, (5) franquesa i admissió de faltes, (6) humiliació, (7) sinceritat, (8) fidelitat a la regla i als superiors, (9) silenci i discreció en les respostes, (10) seriositat, (11) parquedat, (12) humilitat en el gest i en cos. Els *Exercicios* recullen la humilitat benedictina en una síntesi de tres graus o camins per assolir aquesta humilitat, exclausturada, és a dir, sense les consideracions comunitàries i monàstiques del text de Sant Benet.³⁶

* * *

semejança de Dios' (...) conviene a saber, de estado de paz y tranquilidad a estado tan mutable, reformar y restituyr al grado primero», i més endavant, Cisneros afegeix: «Y el tiempo más conveniente para orar es la noche». A JIMÉNEZ DE CISNEROS, *Exercitatorio de la vida spiritual*, cap. II i cap. VIII.

34. A IGNASI DE LOIOLA, «Autobiografía», *Obras*, p. 111.

35. *Ibidem*, *Exercicios Espirituales* (EE), p. 142.

36. EE 165-167. Dins *Ibidem*, pp. 180-182.

El corpus literari montserratí que neix amb l'arribada de García Jiménez de Cisneros al santuari benedictí a finals del segle xv, coincidint amb la instal·lació d'una impremta que va esdevenir un dels grans centres impressors de literatura devocional, esdevé un testimoni excepcional de la *devotio* moderna del Cinc-cents a Catalunya i explica la formació d'un centre clau de l'Humanisme cristià, com hem vist, de naturalesa cristocèntrica. Constitueix una literatura espiritual que cal seguir estudiant per identificar les transferències entre les formes i metodologies de pregària i contemplació monàstica –influenciada per una espiritualitat renovada originària dels Països Baixos– i la literatura espiritual destinada a laics o amb gran èxit entre la població seglar, com va ser el cas dels *Exercicis* ignasians. No en va, Cisneros no ocultava el desig que el seu *Exercitatorio* sortís dels murs de Montserrat i d'altres convents de la seva congregació. Ho va fer només en la versió castellana, editada simultàniament a l'edició en llatí, el 1500, amb una addenda final: «El qual [tractado] compilamos assí en vulgar, porque nuestra intención ha seydo de hacerle para los simples devotos, y no para los letrados soberbios. Ca los humildes, por mucho que sepan, no menos estimarán lo bueno por ser dicho en vulgar y llano estilo».³⁷

37. JIMÉNEZ DE CISNEROS, *Obras completas*, II, p. 454.

La orden catalana de la Merced y su relación en la redención de cautivos: De los inicios al siglo XVIII

DAVID VIZCAYA CALVO

Resum

Amb l'inici de la polarització a la península Ibèrica en dues religions enfrontades l'antic fenomen del captiveri agafarà un nou caire religiós. En terres de frontera com la Catalunya altmedieval sorgirà la necessitat urgent de recuperar a aquelles persones i ànimes del captiveri musulmà. Finalment, la creació de l'Ordre de Nostra Senyora de la Mercè vindrà a cobrir aquesta necessitat. Aquest treball intenta repassar la trajectòria d'aquesta ordre redemptora en la seva missió de rescatar captius, des de la seva fundació fins a finals del segle XVIII, amb especial atenció a la seva època d'apogeu entre els segles XVI i XVIII, quan les conseqüències del cors berberisc i les guerres entre Espanya i l'Imperi Otomà i els seus aliats van omplir les ciutats del Magreb de captius cristians de tota condició i classe, necessitats de ser rescatats.

Paraules clau: Ordre de Nostra Senyora de la Mercè, mercedaris, redempció, captius.

Resumen

Con el inicio de la polarización en la península Ibérica en dos religiones enfrentadas el antiguo fenómeno del cautiverio cogerá un nuevo cariz religioso. En tierras de frontera como la Cataluña altomedieval surgirá la acuciante necesidad de recuperar a aquellas personas y almas del cautiverio musulmán. Finalmente, la creación de la Orden de Nuestra Señora de la Merced vendrá a cubrir tal necesidad. Este trabajo intenta repasar la trayectoria de esta orden redentora en su misión de rescatar cautivos, desde su fundación hasta finales del siglo XVIII, con especial atención a su época de apogeo entre los siglos XVI y XVIII, cuando las consecuencias del corso berberisco y las guerras entre España y el Imperio Otomano y sus aliados

llenaron las ciudades del Magreb de cautivos cristianos de toda condición y clase, necesitados de ser rescatados.

Palabras clave: Orden de Nuestra Señora de la Merced, mercedarios, redención, cautivos.

Abstract

With the beginning of the polarization throughout the Iberian Peninsula due to two opposing religions, the old phenomenon of captivity will acquire a religious aspect. In borderlands such as early medieval Catalonia, the pressing need of getting people and souls from Muslim captivity will appear. Ultimately, the creation of the Order of Our Lady of Mercy will be fulfilling this need. This paper tries to review this redeeming Order's development on its mission of rescuing captives since its foundation until the late XVIII century, giving special attention at its peak between centuries XVI and XVIII when the consequences of Barbary privateers and the existing wars between Spain and the Ottoman Empire and its allies filled the Maghrebian cities with Christian captives of all kind of condition and class in need of being rescued.

Keywords: Order of Our Lady of Mercy, mercedarian, redemption, captives.

1. Precedentes de la redención de cautivos en tierras catalanas: Mostalafs, exeas y alfaqueques

El rescate o intercambio de prisioneros entre bandos opuestos es una práctica tan realizada en el contexto bélico actual como en el pasado. Hasta no hace mucho podíamos ver como ciudadanos extranjeros, civiles o militares, capturados por el autodenominado Estado Islámico de Irak y Siria, sufrían brutales ejecuciones públicas cuya perversa finalidad principal era la de publicitar a los ejecutores ante el mundo a través del miedo. Hoy, sin embargo, el ISIS se encuentra en un claro retroceso y, primando la necesidad al marketing, la discreta liberación

por rescate de sus prisioneros extranjeros es más común que las ejecuciones públicas.

En la península ibérica altomedieval la constante confrontación bélica entre cristianos y musulmanes produjo, lógicamente, un buen número de prisioneros. De éstos, tan solo los más importantes y destacados personajes eran rescatados a través de pagos o intercambios, usualmente acordados como parte de un acuerdo de paz o tregua. El resto, podía ser ejecutado o esclavizado. Sin embargo, pronto tanto cristianos como musulmanes quisieron rescatar a los suyos de manos infieles y fue entonces cuando se descubrió que el rescate de un cautivo podía ser más lucrativo que su venta como esclavo.

Para todo ello y teniendo en cuenta lo endeble de las fronteras, era necesaria la creación de acuerdos entre territorios y la disposición de agentes encargados de llevar a cabo el complicado intercambio o rescate de prisioneros en tierras enemigas. Aquellos que recibían el encargo de rescatar o intercambiar cautivos o llevarlos de vuelta a sus hogares para recibir el rescate eran llamados en tierras catalanas en inicio *mostalafs*, más tarde *exeas* (*eixees*) y alfaqueques (*alfaquecs*). En tierras aragonesas estos recibían el nombre de *exeas* y en Castilla alfaqueques y, todos ellos, compartían similares características.

Una de estas características comunes es la de considerar la redención e intercambio de prisioneros como una regalía del príncipe¹ dado el carácter de bien público que tenía, pues en la redención de cautivos entre enemigos solía tener que intervenir previamente la alta diplomacia, sin contar la pérdida de mano esclava que suponía o el trasvase de recursos económicos de un bando a otro en el momento de pagar el rescate. El conde de Barcelona, sin embargo, usualmente a cambio de prestaciones económicas encargaba o cedía dicho derecho, primero a sujetos aptos para tales fines y, posteriormente, a personas y familias

1. Maria T. FERRER I MALLOL, «Els redemptors de captius: Mostolafs, eixees o alfaquecs (Segles XII-XIII)», *Medievalia*, 9 (1990), p. 86.

que conservaron dicho derecho en formas más o menos activas, hasta dejar de practicar el oficio de exea conservándolo más como un título que como un deber.

En inicio los mostalafs o exeaes fueron mercaderes, religiosos y especialmente judíos. No es de extrañar, pues mercaderes y judíos podían cumplir las características o requisitos que se le pedían a un exea. En Castilla, las Partidas de Alfonso X son claras al exigir al alfaqueque carecer de codicia y poseer honradez, dominio de lenguas y fortuna; estos requisitos se explicaban en que el alfaqueque debía actuar como un honrado mercader en las negociaciones, donde solo podían primar los intereses del cautivo y no propios, conocer la lengua del sitio donde se encontraba el cautivo, para no requerir intérpretes que encarecieran o dificultaran el trabajo, y fortuna capaz de hacer frente a posibles reclamaciones². Pese a que en tierras catalanas no existió jamás un documento tan esclarecedor sobre el oficio del exea como en las Partidas alfonsinas, los mostalafs catalanes requerían de las exigencias similares. Los primeros mostalafs catalanes son los judíos Mosse, Iafia, Honen y Abotaid, los cuales recibieron el cargo en 1105 por manos del conde Ramon Berenguer III de Barcelona a cambio de 12 libras.³ A partir de entonces y hasta el siglo xv las formas, requisitos, tasas, privilegios y beneficios fueron cambiando. Se puede decir que los exeaes catalanes fueron evolucionando: primero judíos, luego mercaderes musulmanes acompañados de mercaderes cristianos y luego cristianos capaces de mercadear ágilmente en territorio musulmán y de expresarse en árabe. Sin embargo, en principio, no se consideraba deseable mezclar mercadeo y redención de cautivos por el bien del cautivo, pese a que finalmente la frontera entre ambos era difusa y compatible. Gozaban de exenciones y privilegios tanto en territorio

2. José M. CALDERÓN, Francisco J. DÍAZ, «La intervención de alfaqueques y exeaes en el rescate de cautivos durante la edad media», *Anales de la Facultad de Derecho*, 28 (2011), pp. 145-146.

3. FERRER, «Els redemptors de captius», p. 97.

amigo como enemigo, tales como inmunidad diplomática, paso libre de frontera para él y su equipaje o que ningún *batlle* real pudiera impedir la partida de su nave. Eso sí, por el derecho de ser nombrado exea, el soberano podía llegar a pedir importantes cantidades de dinero, lo cual era resarcido por el exea al cobrar en torno a un 10% de los rescates llevados a cabo.⁴

Al expandirse los territorios de la Corona de Aragón por Valencia y el Mediterráneo, el fenómeno cautivo varió su localización. Si bien era relativamente común que los primeros exeas catalanes viajaran al norte de África a redimir cautivos, ahora el viaje por el Mediterráneo se hacía primordial, por lo que el número de exeas aumentó, llegándose a nombrar a musulmanes norte africanos para desempeñar las redenciones, siempre, eso sí, bajo la supervisión de un cristiano.⁵ Estos viajes hacia el norte de África o a la España musulmana solían entonces ser aprovechados para el comercio, contando eso sí con los oportunos permisos de salvoconducto de las autoridades locales para sus personas y mercancías,⁶ por lo que se deduce que, para el buen desarrollo del rescate de cautivos, era necesaria la relación entre autoridades fuertes, capaces de garantizar el desempeño de las labores del exea, así como la seguridad de su persona y de los cautivos redimidos.

Sin embargo, los largos desplazamientos encarecían las redenciones y disminuían los ingresos de los exeas, por lo que se inició un periodo de decadencia, donde los exeas en ocasiones buscaban el máximo beneficio, ya fuera a través del comercio o a través de formas más corruptas. Ello, sumado al hecho de que algunas familias concesionarias de alfaquería arrendaran el oficio a segundos, hizo que el oficio de exea entrara en desprestigio y aumentarían los redentores particulares y religiosos.

4. FERRER, «Els redemptors de captius», pp. 86-91.

5. Es el caso de los hermanos Alí i Muhammad Adcon, vecinos de Tánger, con la supervisión o colaboración del valenciano Jaume Farfal, nombrados exeas los tres por Pedro el Grande en 1277. FERRER, «Els redemptors de captius», p. 94.

6. CALDERÓN, DÍAZ, «La intervención de alfaqueques y exeas», p. 164.

Finalmente, la aparición de las órdenes redentoras representó un duro golpe para los exeas, no definitivo, pero sí paulatino. En Cataluña la orden de la Merced fue recibiendo prebendas de alfaquería,⁷ pues sus métodos y motivaciones representaban una redención más segura y económica, por lo que al inicio del siglo XVI el exea desarrollaba un papel residual, pasando finalmente a un título honorífico sin significado práctico alguno.

2. *La Orden de la Merced, redentora de cautivos*

Porque tuve hambre, y me disteis de comer, tuve sed, y me disteis de beber, fui forastero, y me recogisteis; estuve desnudo, y me cubristeis; enfermo, y me visitasteis; en la cárcel, y vinisteis a mí. [...] De cierto os digo que en cuanto lo hicisteis a uno de estos mis hermanos más pequeños, a mí lo hicisteis.

Estas líneas de san Mateo (35-40) probablemente fueran una motivación para que Pedro Nolasco fundara en 1218 la Orden Real y Militar de Nuestra Señora de la Merced y de la Redención de Cautivos, más conocida por Orden de la Merced, Orden de Santa Eulalia u *Odre de la Mercè* en catalán. Su particularidad, el cuarto voto, también conocido como el voto mercedario, consistía en que el mercedario debía procurar trabajar por la redención de los cautivos, comprometiéndose a poner su misma persona o la vida llegado el caso, especialmente si la fe del cautivo cristiano daba signos de agotamiento camino de la apostasía.

Pero Pedro Nolasco no fundó la orden por meras motivaciones bíblicas. El hecho era que, como se ha visto antes, la expansión catalana por la península y el Mediterráneo causó un creciente número de cautivos, los cuales no podían ser redimidos únicamente por los exeas y mercaderes, pues gran número de ellos eran gentes humildes cuyas

7. FERRER, «Els redemptors de captius», p. 95.

familias no podían reunir el precio para su rescate, y estos se veían sometidos a la esclavitud, lo que no pocas veces intentaban remediar con la conversión al islam, a los que se conoce como “renegados”, esperando una libertad por ello que no siempre llegaba.

De allí la importancia del cuarto voto mercedario. El voto no solo cumple una necesidad social para con las familias y vidas de los cristianos sometidos a las penurias de la esclavitud, sino que también redimía almas cautivas de una fe que no era la propia.

2.1. Primeros pasos

Según cuentan las crónicas mercedarias, el mercader barcelonés Pedro Nolasco al sentir la llamada de la Virgen vendió todas sus posesiones y viajó a Valencia para redimir, trayéndose consigo 300 cautivos. Ello le granjeó fama y, sobre todo, imitadores laicos como él, con los cuales acabó formando una cofradía en 1203 con capacidad organizativa y de recaudación suficiente para llevar a cabo una redención por año.⁸ La importancia de su labor redentora, la eficacia, la humildad con la que la llevan a cabo y sus motivaciones religiosas hacen que en la catedral de Barcelona el 10 de agosto de 1218 se instituya la Orden de la Merced, siendo éstos sus primeros miembros y Nolasco su primer “pater”. En la fundación de la orden intervienen el obispo Berenguer Palau, los canónigos de la catedral y el rey Jaime I, aportando cada uno de ellos algo para la nueva orden: el obispo Palau no solo les nombra sino que también les da el característico color blanco de sus ropajes; los canónigos, con los que la orden mantendrá una gran relación en sus primeros tiempos, ceden a la orden el Hospital de Santa Eulalia y el “sublevatio”, dinero de las limosnas que para el rescate de cautivos solían pedir una vez al año; y, finalmente, el rey Jaime I les da su protección y patrocinio, simbolizado en su nombre de “Real Orden...” y

8. Francisco, ZUMEL, *De Initio ac Fundatione Sacri Ordinis B. Mariae de Mercede*, Imprenta della Madre di Dio, Roma, 1932, pp. 31-33.

en el escudo de la orden, que es igual al del rey, el “*signum regale*” pero con una cruz blanca encima de las características cuatro barras rojas en fondo dorado. Además, Jaime I donará a los primeros mercedarios parte de su palacio para que se establezcan, y en los primeros años les irá cediendo iglesias y tierras para que se financien y asienten, tales como los templos de Sarrión (Aragón), Santa Maria dels Prats (Cataluña) y, tras la conquista de Valencia una mezquita y la fundación del santuario de El Puig (Valencia),⁹ permitiendo de esta forma la pronta expansión de la orden.

2.2. Crecimiento: organización y recaudación

La ratificación papal de la orden no llegará hasta 1235 por manos de Gregorio IX, el cual les concede la regla de San Agustín. Para entonces la merced ya se encontraba en expansión. ¿Pero, cómo se explica su rápido crecimiento? Ya se ha visto que la necesidad de redenciones existía y que ni *exeas* ni *mercaderes* contaban con la capacidad y alcance para llevar a cabo las grandes redenciones que la sociedad catalana del XIII demandaba. Pero resumir su existencia y éxito a este hecho sería caer en redundancias.

Lo cierto es que pocos años antes de la fundación de La Merced se fundaba en Francia la Orden de la Santísima Trinidad y de los Cautivos, tras un proceso similar y con el mismo fin redentor que la Merced. Los métodos aplicados por los trinitarios posiblemente inspiraran a Pedro Nolasco. Los trinitarios desterraron cualquier tipo de violencia en sus redenciones y buscaban el complacimento y amistad de las autoridades musulmanas, utilizando siempre la diplomacia del *agasajamiento*, conjugado con hábiles prácticas comerciales por tal de redimir cautivos por el menor precio posible.

Nolasco imitó a la perfección las prácticas trinitarias y aportó una

9. Joaquín MILÁN RUBIO, «Trayectoria del compromiso redentor de la orden de la Merced», *775 años por la Libertad*, La Caixa, Barcelona, 1994, p. 162.

organización propia y una capacidad recaudatoria particular. Primero, al ser una orden laica, su organización copió las características organizativas de órdenes militares tales como la del Hospital. Por lo que Nolasco fue nombrado maestre general, y sus seguidores siguieron el organigrama típico de las órdenes militares. No es de extrañar, pues una organización de carácter militar daba a los laicos mercedarios la disciplina y compromiso necesario en sus misiones pues, ya que sus cuatro votos no les destinaban únicamente a la pobreza, obediencia y la castidad, sino a internarse en las líneas de los enemigos de la fe católica para redimir en posibles situaciones extremas, donde no pocos acabarían esclavizados o muertos.¹⁰ Por ello se debía exigir al mercedario cierta disciplina y lucidez y no solo piedad y contemplación.

Gozando de esta organización, los mercedarios fueron extendiéndose por todo el territorio de la Corona de Aragón. Uno, dos o tres mercedarios formaban una comunidad limitada pero dinámica. No buscaban crear grandes monasterios y casas religiosas, sino a estar presentes en el mayor número de pueblos y villas posibles para poder así recaudar más limosnas, donaciones y adjutorios¹¹ para su causa pía. Esta actividad recaudatoria a través de la limosna fue incrementándose a través de favores reales y bulas que fueron sucediéndose a lo largo de los siglos XIII, XIV y XV, como la de poder pedir en los templos o verse exentos de pagar el diezmo por ser la causa de la merced causa pía. Además, los mercedarios exigían a todos los redimidos el compromiso de acompañarles en sus viajes por pueblos y villas en busca de limosnas antes de poder regresar a sus casas. Este método de mendicidad, que hoy trataríamos de excelente campaña de marketing, servía para mos-

10. En el temprano año de 1235, el mismo en el que el Papa Gregorio IX ratificaba la orden, encontramos al primer mártir mercedario en servicio, fray Raimundo de Blanes, al que no tardaran en sumarse muchos otros.

11. El adjutorio era el capital que uno o varios individuos daban a los mercedarios para redimir a una persona determinada. Éstos, debían devolver el dinero si no podían redimir al cautivo indicado.

trar en carne y hueso el sufrimiento del cautiverio y el pío resultado de la obra mercedaria, con lo que se ganaron el afecto y las limosnas de las localidades por donde pasaban o se establecían, por lo que no es de extrañar que todo ello despertara importantes malestares entre el clero local, siendo finalmente considerados orden mendicante en 1690, lo que les permitió pedir limosnas puerta a puerta¹².

2.3. La Merced en los albores de la época Moderna: Entre la redención y el culto

La etapa que agrupa desde inicios del siglo XIV a mediados del XVI está caracterizada por las reformas en el seno de la orden y ha sido frecuentemente discutida entre historiadores de dentro y fuera de la orden, entre los que opinan que la orden dejó de lado sus labores originales con los necesitados y cautivos frente a los que minimizan tales hechos, siendo estos comúnmente historiadores mercedarios decimonónicos.

Lo cierto es que, a inicios del siglo XIV la Merced dejó de ser una hermandad eminentemente laica, para pasar a la órbita de religiosos, permitiéndoles el servicio al culto público convirtiendo a la Merced en una orden clerical. La orden tomó un nuevo enfoque, el del culto y el ceremonial. El cuarto voto siguió siendo la característica principal de la orden y las redenciones siguieron funcionando, pero en menor medida y cantidad, cambiando gradualmente las redenciones anuales por redenciones más grandes, pero menos habituales. Servirían de ejemplo las redenciones que la orden llevó a cabo en Granada durante la primera mitad del siglo XV: en 1410, 300 cautivos; en 1412, 150; en 1417, 100; en 1439, 550; y en 1457, 1.999.¹³

12. MILÁN, «Trayectoria del compromiso redentor», pp. 164-167.

13. José A. MARTÍNEZ TORRES, *Prisioneros de los infieles: Vida y rescate de los cautivos cristianos en el Mediterráneo musulmán (siglos. XVI-XVII)*, Bellaterra, Barcelona, 2004, pp. 80-81.

Su labor hospitalaria, como la redentora, se mantendrá, pero verá reducida significativamente su actividad. En los siglos XIV y XV la orden se centrará en abrirse paso como orden clerical, fundando iglesias en la mayoría de sus comunidades. Todo este interés por el culto y el ceremonial tenga quizás una explicación mucho más prosaica, la del complejo y la envidia. Algunos mercedarios envidian a las órdenes mendicantes, las cuales deslumbran en cortes, cátedras y episcopados, mientras que ellos deslumbran entre los prisioneros cristianos de cárceles musulmanas. Y lo cierto es que, aspirarán y lo conseguirán, al menos en parte, pues entre ellos pronto se encuentran prohombres y obispos. Todo ello se intuye en las cartas y textos donde los mandos mercedarios exhortan a sus compañeros a no sentir complejo ni sentimiento de inferioridad respecto a otras órdenes pues, como escribió el general de la orden, el padre Nadal Gaver:

Si otros religiosos predicán, también nosotros predicamos; si otros oyen confesiones, también nosotros confesamos; si otros alaban a Dios con el canto y la salmodia, nosotros lo mismo; si ellos tienen manos, lengua y cabeza, también nosotros; y si ellos son literatos, entre nosotros lo son muchos; si a ellos, porque sirven a Dios les dan limosnas, también a nosotros...¹⁴

Este mismo padre Nadal comenzó un camino de reformas que se sucederían para reconciliar a la orden con su original misión redentora y acallar las voces de corrupción respecto a las limosnas que comenzaban a surgir entre el pueblo. Primero fue la obligación de que cada comunidad debería pagar una cuota anual para financiar las redenciones, luego, su sucesor en el cargo, el padre Lorenzo Company, promocionaría las “visitas”, es decir, desplazarse hacia las ciudades musulmanas para dar apoyo moral y religioso a los cautivos, lo que le llevó a pasar de redentor a cautivo en 1442 en Túnez.

14. MILÁN, «Trayectoria del compromiso redentor», pp. 164-165.

A inicios del siglo XVI la orden gozaba de buena salud y su obra misionera había aumentado propiciada por el crecimiento económico en la península y las recaudaciones de las misiones que en el Nuevo Mundo los mercedarios muy tempranamente habían levantado. Sin embargo, el debate entre la primacía al culto frente a la primacía de la redención seguía activo. Por lo que, fueron especialmente crudas las denuncias de corrupción hacia redentores mercedarios y trinitarios por parte de los cautivos a las autoridades. Sirva de ejemplo el siguiente extracto de un memorial que en 1550 un cautivo en Argel eleva a su soberano Carlos I:

Donde están señor mio Reurendisimo los frayles trinitarios y merçedarios y otros que andan por las calles de puerta en puerta pidiendo para cautivos. Que hacen estas limosnas que no llegan. A quien las dan. O para que causa tienen esta liçençia de pedir para Cautivos y de nombrar Redentores de cautivos. Por cierto yo no lo se pero a mi entender mejor se nombrarían Robadores de la limosna de los Cautivos. Seis años ha que soy Cautivo que no veo aquí tal limosna, ni en toda esta berueria donde ay gran numero de cautivos. Creo la deven de gastar en buenos vinos y mejor pan. Y a los cautivos que los ahorquen, que con trabajos desiguales feneçen sus tristes días en cautiverio, y otros Reniegan en la fee.¹⁵

Es en esta época, cuando el fenómeno del corso se verá expandido, cambiando con ello la percepción del cautiverio, que dejará de ser entendido como una causa de la guerra por un fenómeno de carácter económico¹⁶. Los piratas y corsarios del levante otomano y del norte de África, entre otros motivos, querrán resarcirse de la crisis económica de sus regiones con razias a las costas europeas donde poder capturar cristianos, fueran jóvenes o viejos, ricos o pobres, esperando más pronto que tarde otear en el horizonte las velas de barcos cristianos, cargados

15. Archivo General de Simancas (AGS), EST, leg. 475.

16. MARTÍNEZ, *Prisioneros de los infieles*, p. 81.

de exeas o redentores y de su apreciada plata. Por todo ello, tanto por el crecimiento en el número de cautivos como por la corrupción de exeas y redentores, la monarquía de los Habsburgo retomará el control sobre las redenciones a través de la supervisión de aquellos que las llevaban a cabo.

3. La redención, un asunto de Estado: Relación de la Merced con instituciones de ambas orillas del Mediterráneo

Al multiplicarse la actividad corsaria también se multiplicó el número de cautivos. A los consejos de los primeros Habsburgo fueron llegando más y más peticiones de ayuda de cautivos y sus allegados, señalando en éstas sus penosas condiciones y como el número de cautivos en las ciudades corsarias no hacía más que crecer, pero también llegaban denuncias señalando el malgasto que los redentores hacían del dinero que se les había confiado para llevar a cabo las redenciones. Felipe II no pudo ya ignorar la abrumadora cantidad de peticiones de rescate y decidió renovar el antiguo sistema de redenciones. De esta forma en 1575 se integró al sistema polisindial de la monarquía la misión redentora llevada a cabo por mercedarios y trinitarios, al ser estas órdenes más efectivas en su labor y por contar con sus propias formas de financiación, por lo que las misiones redentoras apenas conllevarían gastos a la corona. Por otro lado, las órdenes redentoras ganaban de esta forma una mayor cobertura jurídica, administrativa y diplomática. Según los dictámenes del rey Prudente, el papel de la administración regia se basaría en ayudar a organizar, reglamentar y supervisar el sistema redentorio.

3.1. Centralización y control de las finanzas de la redención

Con la pérdida de autonomía en las redenciones, la Merced irá centralizando su organización y financiación. Sin embargo, la orden acabó controlando un considerable capital propio para las redenciones gracias a rentas, limosnas, diezmos y adjutorios. El encargado de recaudar

todo este capital y enviarlo al lugar fijado para iniciar la redención, era, desde al menos el siglo XVII, el procurador provincial, ayudado por predicadores y por las cuotas que cada congregación debía entregar. Entre los seis y dos meses previos a la redención se acometían los últimos esfuerzos recaudatorios con un seguido de actos de exaltación religiosa y procesiones por todo el territorio, donde se relataban las penurias del cautiverio y los nombres de aquellos redimidos y por redimir, con la plena involucración de toda la comunidad mercedaria. Este capital era guardado en bancos y administraciones mientras se ultimaban los preparativos de la redención. Ello causó en ocasiones enfrentamientos entre algunas de las instituciones de carácter económico más fuertes del país y la Merced, como el pleito llevado a cabo entre la orden y la Casa de la Contratación de Sevilla, donde se guardaban los caudales enviados por la congregación de las Indias, la más rica de todas, por obligar a la orden a gastar dicho dinero en los cautivos hechos en la carrera de Indias. Finalmente, el Consejo de Indias dio la razón a la Casa de la Contratación,¹⁷ lo que es un buen ejemplo de cómo hasta el propio caudal recaudado por la orden estaba supeditado a los dictámenes de la Corona.

En la corte, las redenciones se incluían en el «asunto de la Berbería y del Levante» por lo que, al ser cuestión de Estado,¹⁸ ciertos consejos participaron en la recaudación de capital y en la supervisión de éste. El Consejo de Órdenes Militares, el de Cruzada y el de Cámara propiciaron sumas en ocasiones importantes para la redención, siempre eso sí, bajo condiciones sobre a quién se debía liberar con ese dinero. Cierto es que los redentores se gastarán dicho dinero en la redención de la manera exigida por los consejos, pero no menos cierto es que si sobraba o no se hallara ningún cautivo que cumpliera con los requisitos, dicho

17. Maximiliano BARRIO GONZALO, *Esclavos y cautivos: conflicto entre la cristiandad y el islam en el siglo XVIII*, Consejería de Cultura y Turismo de la Junta de Castilla y León, Valladolid, 2006, pp. 240-242.

18. MARTÍNEZ, *Prisioneros de los infieles*, p. 94.

dinero debía gastarse igualmente en el rescate de otros pues, como bien sabían redentores y consejeros, el dinero «una vez que entra en Argel, los redentores ya no pueden sacarlos y traerlo a España». ¹⁹ Finalmente, el Consejo de Hacienda ayudaba en todas estas gestiones económicas a través de sus oficiales, que a la vez vigilaban e informaban de cualquier tipo de irregularidad.

Este capital viajaba finalmente a los puertos berberiscos, bajo el control constante de los redentores, en forma generalmente de plata (siendo muy apreciada), telas y joyas, ya que, para desgracia de la corte, que no veía con buenos ojos dicha saca de plata, el resto de productos occidentales con permiso para exportar eran poco apreciados en esas tierras. ²⁰

3.2. La Merced y la redención: Interacción entre la orden y administraciones a lo largo de la redención

Por ser considerado un asunto de Estado y porque implicaba interacciones económicas y diplomáticas con el enemigo, las redenciones, como se vio al principio con el derecho del príncipe medieval sobre tal asunto, debían pasar por la aprobación del monarca, el cual era considerado formalmente patrón de éstas.

Todo empezaba cuando el rey aceptaba patrocinar el rescate que alguna de las órdenes le solicitaba. Una vez aceptado el rescate por el monarca, se encargaba al padre general de la orden especificar dónde y cuándo se haría la redención y de iniciar las negociaciones con las autoridades magrebíes. A éstas se les enviaba un documento donde no se ahorraba en lisonjas y buenas palabras, con el objetivo principal de obtener de ellas un seguro de viaje, un pasaporte, también llamado

19. BARRIO, *Esclavos y cautivos*, pp. 253-256.

20. Eloy MARTÍN CORRALES, *Comercio de Cataluña con el Mediterráneo musulmán [siglos XVI-XVIII]: el comercio con los "enemigos de la fe"*, Bellaterra, Barcelona, 2001, pp. 51-59.

“otomana”. De forma secundaria, en la correspondencia enviada a las autoridades magrebíes, se intentaba concertar las mejores condiciones posibles para el rescate, como que éstas garantizaran no obligar a los redentores a comprar ciertos cautivos, no ser obligados a pagar las deudas de los cautivos, etc. Con mayor o menor fortuna la respuesta magrebí llegaba en forma de autorización y salvoconducto, expresando éstas su buena voluntad respecto a los redentores y garantizándoles acceso, protección, buen trato y libertad para hacer sus negocios.

Pactados los términos generales, éstos eran enviados al monarca y éste los derivaba al Consejo de Castilla que estudiaba los documentos en sesión plenaria. Este consejo era verdaderamente el aparato administrativo de las redenciones pues promulgaba las cédulas, instrucciones y licencias requeridas, aprobaba los presupuestos que daba la orden, comunicaba las personas cautivas que los redentores debían rescatar con prioridad y nombraba un escribano o secretario que acompañaba a los redentores para que después diera cuenta al Consejo de las finanzas, los problemas, las posibles irregularidades, los tratos hechos por los redentores con los magrebíes y, en general, todo lo relevante sucedido en la misión. Con la llegada de las reformas borbónicas, el control administrativo y financiero sobre las redenciones pasó de los consejos Habsburgo al Consejo Real y cámaras que, en resumen, centralizaron considerablemente la administración de las redenciones, sin presentar sin embargo cambios considerables en el ejercicio de éstas. Por su parte la Merced conservó su organización en provincias, pero con una mayor dependencia de la congregación de Madrid, pues ésta concentró una mayor responsabilidad al ser sus miembros los principales interlocutores de la orden con la corte y la administración. Sin embargo, el puerto de Barcelona ganaría desde inicios del siglo XVIII protagonismo como punto de partida de las expediciones redentoras.

Una vez hechas las pertinentes procesiones y loas religiosas y políticas, los redentores y oficiales reales partían hacia el norte de África, donde los mercedarios debían poner en práctica todas las meticulosas enseñanzas y consejos que a lo largo de los siglos sus experiencias les habían enseñado.

En cada reino o ciudad a la que los mercedarios acudían, casi siempre Argel, Túnez y Marruecos, debían iniciar un meditado e inteligente plan, ya que, a pesar del salvoconducto, poco servían los acuerdos previos. En cada lugar el proceso era levemente diferente, pues éste se regía más por normas consuetudinarias que por los acuerdos y tratados establecidos, lo que sucedería a lo largo de toda la época Moderna, por lo que los redentores tenían que ser avispados y meticulosos, pues cada concesión o abuso que permitieran por parte de las autoridades magrebíes no solo iba a ir en detrimento de la redención actual, sino que afectaría a las siguientes misiones.

A pesar de que las redenciones entre Argel, Túnez y Marruecos eran parecidas, cada una tenía pequeñas diferencias, por lo que a continuación se describirán conceptos comunes que, sin embargo, pudieron ir variando en menor o mayor medida a lo largo de toda la época Moderna.

Por lo general eran recibidos con lanchas que llevaban al equipo redentor y su tesoro al puerto, donde les esperaba una comitiva de funcionarios, cónsules, el administrador del Hospital Español y el Guardián del Puerto, hombre de destacada importancia que inmovilizaba la nave de los redentores hasta que éstos no tuvieran el permiso del dey o de él mismo para partir. A continuación, el dinero podía ser llevado al palacio del dey o a la Casa de la Limosna, menos en Túnez, donde era costumbre depositar el dinero en la misma casa ocupada por los redentores.

La comitiva acompañaba a los padres a la casa del dey o del gobernador de la ciudad y allí intercambiaban buenas palabras y se les presentaba a los ministros y miembros del duán del soberano. En Argel, en el mismo palacio, los secretarios del dey contaban el dinero y cogían un 3% en concepto de impuestos.²¹ Finalizado el recuento, parte del dinero era enviado al Hospital Español y parte permanecía guardado en el palacio del dey.

21. BARRIO, *Esclavos y cautivos*, p. 249.

Al día siguiente los redentores se reunían con el administrador del Hospital y a veces con el intérprete contratado, con el cual siempre se debía actuar con discreción y recelo, para llevar a cabo la importante misión de entregar los regalos y dádivas a las diferentes autoridades de la ciudad. Normalmente se trataba de tabaco, chocolate, joyas o telas, entregadas primero al dey o al gobernador, luego a sus ministros y en ocasiones al guardián del puerto y demás personajes destacados de palacio. Este hecho era importante pues, sin su favor la redención podía finalizar, en el mejor de los casos, con los redentores en un barco camino a España y los cautivos y monedas en África. También se visitaba al vicario católico de la ciudad y a los cónsules extranjeros si los había, pues su ayuda podía necesitarse.

La redención podía durar entre cuatro y ocho semanas si no había problemas con el mar o con las autoridades del lugar, en cuyo caso podía alargarse indefinidamente. En esas semanas los redentores se dedicaban en cuerpo y alma a la redención de los cautivos de la ciudad, y, especialmente a conseguir cumplimentar las órdenes que llevaban de España con los requisitos que les imponían las autoridades locales. Había en estas ciudades varios tipos de cautivos: “forzosos”, “agutis”, “los del almacén” ... cada uno de ellos vinculados a un tipo de estatus y propietario. Los dirigentes magrebíes insistían a los mercedarios en que debían redimir primero a aquellos grupos pertenecientes al gobernante y al establishment local, lo que suponía un quebradero de cabeza para los redentores pues esta imposición chocaba con los mandatos y adjutorios que traían de España los redentores para redimir determinados cautivos. Otra fuente de confrontación en esta negociación comercial era el intercambio de cautivos ya que, mientras los musulmanes presionaban a los redentores para propiciarlo, éstos tenían la explícita prohibición de aceptarlo, pues solo al monarca correspondía autorizar los intercambios de prisioneros, lo que sucedió en pocas ocasiones pues se temía que el prisionero musulmán se convirtiera en un corsario con conocimientos del terreno. Por lo que, como se ve, ambas partes se enfrentaban por sus beneficios, teniendo los redentores las de perder.

Por ello siempre debían andar con pies de plomo y utilizar todas las técnicas retóricas y comerciales posibles, como anunciar que disponían de menos dinero del que tenían o la intención de regresar, para así forzar la bajada de precios y rebajar los abusos de las autoridades locales.

Finalmente, de una u otra forma los mercedarios conseguían redimir al mayor número posible de cautivos, provocando la alegría de los amos beneficiados y la tristeza de los que echarían de menos a sus sirvientes y de los cautivos que permanecían aun prisioneros sin saber si llegarían a ver la próxima redención. Llegados a tierras cristianas, redentores y cautivos recorrerán el país durante al menos seis meses, en un viaje lleno de procesiones y loas a la Virgen de la Merced y al rey, contando su triste historia para, al fin, volver a su hogar si tenían.

3.3. Redención de cautivos o redención preventiva

Desde que Felipe II interviniera en el control de las redenciones surgió el debate de cuán convenientes eran, pues a nadie se le escapaba que cada obra redentora llevaba implícito una saca de dinero del reino que iba a parar directamente a las manos de los enemigos corsarios de la cristiandad. Ello llevó a la idea de que mejor era prevenir que curar, y que se debía invertir dicho capital en prevenir y proteger las costas de ataques berberiscos. Dicha idea fue por primera vez expresada seriamente en 1612, sin mucho éxito, por el Duque de Osuna al rey Felipe III, preocupado por el dinero que se escapaba del reino.²² Pero la idea llevó al debate y este se llevó a las Cortes de Monzón de 1626, donde varios miembros propusieron la suspensión de las misiones redentoras leyendo un memorial del capitán Guillem Garet, que, según el mercedario Tirso de Molina, exponían que:

Cuya sustancia era que con la mucha suma de dinero que en las dos religiones de la Merced y Trinidad se juntaba para redimir a los fieles cautivos,

22. BARRIO, *Esclavos y cautivos*, p. 232.

cada año se podían armar no se qué galeras y navíos que corriendo los dos mares los limpiasen de moros y corsarios, con que seguro los cristianos se excusarían de cautivos.²³

El general de la Merced, que se encontraba en dichas Cortes, se opuso, argumentando que ya durante la reconquista la defensa preventiva había servido poco para evitar los secuestros. Éste, junto a otros favorables a la redención, consiguieron finalmente el rechazo de dicha propuesta.

En Castilla dicho debate también consiguió infiltrarse en las altas instituciones, llegando a tener entre los partidarios de la redención preventiva al poderoso Conde Duque de Olivares, siendo sin embargo rechazada la propuesta por Felipe IV.²⁴

Los partidarios de la redención preventiva se enmarcaban en las nuevas ideas comerciales y económicas del arbitrista y el proteccionismo, intentando evitar en la medida de lo posible la salida de metales preciosos del reino. Además, argumentaban que pagando los rescates tan solo se hacía que acrecentar el problema al convertir las expediciones corsarias en un negocio altamente lucrativo para éstos. Los detractores de esta medida y partidarios de la redención tenían varios argumentos a favor de las redenciones. Por un lado, los motivos religiosos, aduciendo que evitaban la apostasía y que era una obra de caridad y que, por lo tanto, destinar las limosnas emitidas por los fieles para los cristianos cautivos en la construcción de una armada sería incurrir en una grave falta ante Dios. Por otro lado, estaban las razones más prácticas y mundanas. Aparte de dudar de que el dinero de las redenciones pudiera seriamente servir para fabricar una armada adecuada, según éstos, un cautivo era más perjudicial en manos musulmanas que el dinero que se podía perder en el rescate de este, pues estos servían como armadores

23. Gabriel TÉLLEZ, *Historia General de la Orden de Nuestra Señora de la Merced, Crítica*, II, Madrid, 1974, p. 496.

24. BARRIO, *Esclavos y cautivos*, p. 232.

de barcos, fabricantes de armas y constructores de fortalezas, poniendo sus conocimientos occidentales a las órdenes de sus amos. Prueba de ello eran los piratas de Salé, que se negaban a devolver cautivos. Por último, estaba el motivo de la ética y la imagen del rey, pues muchos de los cautivos provenían de los presidios y plazas controladas en el Magreb por la monarquía, con lo que se esperaba que éste no dejara de lado a sus soldados.

Este debate llegaría con fuerza a la España borbónica, donde encontramos partidarios de la redención preventiva en los gobiernos de Fernando VI y Carlos III. Los cambios de la política de la Corona en relación con las redenciones se pueden apreciar en que en la década de los 40 tan solo se consiguió efectuar una pequeña redención en Marruecos, hasta que el padre Rávago, confesor de Fernando VI, consiguió convencer al monarca gracias a un memorial, llevándose a lo largo de la década de los 50 ocho grandes redenciones. El reinado de Carlos III no será menos e irá cambiando su política a favor o en contra de las redenciones en diversos momentos de su reinado.²⁵

Conclusión: El ocaso de la guerra entre ambas orillas, final de las redenciones

Paulatinamente, la España del XVIII, así como la mayoría de los reinos occidentales, fueron entablando relaciones diplomáticas con un mundo árabe que militarmente ya había quedado demasiado rezagado. Las buenas relaciones que la España borbónica de finales del XVIII estableció con los soberanos del Magreb contribuyeron a la lenta desaparición del corso. Ya había pasado la época dorada en que corsarios magrebíes y moriscos atemorizaban las costas con sus incursiones, las aguas, sin embargo, seguían en conflicto, pero eran otros barcos, otras motivaciones económicas y otras guerras. Desaparecido el problema,

25. BARRIO, *Esclavos y cautivos*, p. 235.

desaparecida la solución y, muy lentamente, las redenciones fueron menguando, hasta que, estallada la guerra de la Convención, los mercedarios dejaron de zarpar en naves con destino a la redención de cautivos. Ello no supuso la desaparición de la orden, sino su reinención. Los mercedarios convirtieron el rescate de cautivos en el rescate moral y espiritual de presos comunes y marginados sociales. Hoy en día se les puede encontrar en las cárceles y barrios desfavorecidos, especializándose en programas de reinserción en países como Mozambique, Guatemala, El Salvador o en el barcelonés barrio del Raval, a apenas unos cientos de metros de donde hace 800 años comenzaron.